

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LXI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1965

LXI. ÉVF.

1965. MÁRCIUS

1. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

433. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1965

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Kálmán Béla</i> : Húsz esztendő.....	1
<i>M. S.</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi közgyűlése megalapításának hatvanadik évfordulója alkalmából.....	3
<i>Bárczi Géza</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve.....	4
<i>Tamás Lajos</i> : A román nyelv magyar jövevényszavainak feldolgozásáról.....	12
<i>Balázs János</i> : Egy s más az egy-ről.....	18
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc</i> : Fagyal.....	23
<i>Horváth Mária</i> : <i>Ostrom</i> szavunk történetéhez.....	28
<i>Mikola Tibor</i> : A szóhasadás kérdéséhez.....	35
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Az -atag, -eteg képzős mellékevek mint ragtalan határozók....	41
<i>Horpácsi Illés</i> : A kégy-ből származó kötőszó és rag.....	48
<i>Fülöp Ilona</i> : A pedig XVI. századi alakváltozataihoz és nyelvjárási megoszlásukhoz	54
<i>Imre Samu</i> : Véghely Dezső és a Szabács Viadala.....	58
<i>Büky Béla</i> : Nagy Idai András Calepinus-szótára.....	63
<i>Incefi Géza</i> : A földrajzi nevek differenciálódásáról.....	75
<i>Reuter Camillo</i> : <i>Tölgy és karszt</i>	80
Kisebbségi közlemények. <i>Bakos József</i> : Comenius magyar származásáról, a Szeges családnévről. — <i>Vértess O. András</i> : Misztótfalusi Kis Miklós a magyar denazalizációról.....	89
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Lajos</i> : Lett. Litván. Cselák. — <i>Lo-ványi Gyula</i> : Porcellán. — <i>Moór Elemér</i> : Hara. — <i>Nagy Jenő</i> : Farázia, fereschi. — <i>Prohászka János</i> : A lacikonyha mivoltának és nevének kérdéséhez. — <i>Schütz Ödön</i> : Ordás.....	92
Nyelvtörténeti adatok. <i>Reuter Camillo</i> : Bejegyzések egy „Kisdied Szó-Tár”-ból. — <i>Szabó T. Attila</i> : Két 1594-i szilágysomlyói összeírás szó-történeti adalékai. Az OklSz. egy szándéktalanul félrevezető keltezéséhez	103
Szemle. <i>Kiss Lajos</i> : Új általános szláv etimológiai szótár.....	121
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság éle-téből.....	125

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010. NNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az *Akadémiai Könyves-boltban*, Budapest V. Váci u. 22. Telefon: 185—612; a *Posta Központi Hírlap Iroda* 1. számú *Hírlapboltjában*, Budapest, V. Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely pos-tahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámla-szám: 8. — Előfizetési díj egy évre 30.— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatt újságholtjában.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXI. ÉVF.

1965. MÁRCIUS

1. SZÁM

Húsz esztendő

A második világháború kíméletlenül söpört végig hazánkon. Az egész ország hadszíntér lett. Nagyobb városainkban és közlekedési gócpontjainkban az ostrom és a tankeseták még azt is elpusztították, amit a már mindennaposzá váló légitámadások meghagytak. Az országban 1944 októbere óta az SS-ek és a német hitleristák készséges kiszolgálói, a nyilasok voltak az urak. Tízezreket végeztek ki és hurcoltak a haláltáborokba. Gyárainkat, raktárainkat, állatállományunkat Németországba szállították, hidainkat felrobbantották, vasutainkat, utainkat tönkretették.

Mikor 1944 végén az ország keleti része felszabadult, megalakult Debrecenben az ideiglenes kormány, hadat üzent a hitleri Németországnak, és megkezdte a szovjet hadsereg segítségével a megbénult és ezer sebből vérző ország életre keltését. 1945. április 4-én egész Magyarország felszabadult. A lakosság kibújt az óvóhelyekről, az élet lassan, vontatottan ugyan, de megindult. Bámulatosan hamar ment, míg a romok helyére új épületek emelkedtek, a megbénult közlekedés föléledt, a gyárak ismét termeltek, a mezőgazdaság megint fölvirágozott. Az újjáépítéssel együtt haladt az ország demokratikus átalakulása. Érthető, hogy a béke első éveiben először a háborús sebeket kellett meggyógyítani, a léthez szükséges föltételeket megteremtteni, és legyőzni a világtörténelem legnagyobb inflációját.

Mégis meglepő gyorsasággal szökkentek virágba a tudományok. Rövid évek alatt nemcsak hogy elérték, hanem messze túl is szárnyalták a két világháború közti korszak eredményeit. Most csak a nyelvtudomány szempontjából vessünk egy rövid pillantást az elmúlt húsz esztendőre!

A felszabadulás évében, és még néhány évvel utána is meg kellett keresni a háború viharában szétszóródott szakembereket. A pincékből, fogolytáborokból lassanként összeverődtek a nyelvtudomány művelői. Szomorúan állapítottuk meg, hogy számos társunk áldozatul esett a világégésnek. A megmaradtak közül ki egyetemen, ki középiskolában, ki könyvtárban kezdte meg működését. Nemi büszkeséggel mondhatjuk, hogy a tudósok közül keveset szédített meg a háború előtt és alatt a hitleri és nyilas demagógia. Egyelőre még a külvilágtól szinte elzárva rendeztük sorainkat, vettük számba feladatainkat. A folyóiratok szerkesztői anyagi lehetőségeket kerestek, hogy egy-egy számmal legalább a folytonosságot biztosíthassák. A Magyar Nyelvtudományi Társaság is lassanként megkezdte működését. Vagyona semmivé vált, megfogyatkozott tagsága nem bírta a folyóirat költségeit fedezni. Mégis újraéledtek nyelvészeti folyóirataink, a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr és 1948-ban a Nyelvtudományi Közlemények is.

Az egyetemeken meginduló és egyre fokozódó oktatási feladatok, a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése, az Akadémia Nyelvtudományi Intézete egyre több lehetőséget biztosított a nyelvtudomány számára. Évtizedek mulasztását kellett pótolni. Szerencsére a nálunk néhány tudományos

szélkakastól képviselt marizmus csak rövid ideig fejthette ki bénító hatását nyelvtudományunkra. Kormányzatunk hathatós anyagi támogatása tette lehetővé egyetemi nyelvészeti tanszékeinknek és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének fejlesztését és fontos kollektív munkák megindulását.

Most már büszkén tekinthetünk vissza az elmúlt két évtizedre. Számos munkatárs évekig tartó becsületes, szakértő munkája eredményeképpen megjelent a Magyar Nyelv Értelmező Szótára, a két kötetes akadémiai leíró nyelvtan, kiadásra kész a Magyar Nyelvjárások Atlaszának első kötete, előrehaladott állapotban van a Magyar Nyelv Etimológiai Szótára, a Magyar Szókincs Finnugor Elemei, az Új Magyar Tájszótár, a Magyarországi Szláv Nyelvatlasz és még számos más nagyobb arányú vállalkozás. Megjelent kétnyelvű és szakszótárak tömege, szép számú nyelvtudományi értekezés, forráskiadványok, helyesírási szabályzatok, tanácsadók, nyelvművelő kiadványok stb. Folyóirataink az ötvenes évek elejétől kezdve szabályosan, kielégítő terjedelemben jelennek meg.

Nagy finnugor kutatóinknak évtizedekig kéziratban heverő értékes szöveggyűjtései és szótárai sorra látnak napvilágot. Reguly, Munkácsi, Pápay, Beke és Fokos gyakran már nyelvtörténetivé vált gyűjtéseinek nagy része közkincs lett, másik részét rövidesen kiadják.

Könyvkiadásunkban azonban vannak még bőven fogyatékoságok is. Tudományos kiadványaink olyan csekély példányszámban jelennek meg, hogy mire a külföld tudomást vesz róluk, már nem is kaphatók. Ezzel jelentős anyagi kár is éri államunkat. Nyomdáink átfutási ideje is igen hosszú. Reméljük, hogy ezek a visszásságok a jövőben megszűnnek.

Tudományos minősítésünk új rendszere, a kandidátusi és az akadémiai doktori fokozat minden hibája ellenére is serkentőleg hatott nyelvtudományunk fejlődésére. Aspiránsaink többsége beváltotta a hozzá fűzött reményeket. A jelöltek jól használták fel a rendelkezésükre álló három évet, jó szakemberekké váltak, értékes dolgozatokkal gyarapították egyre izmosodó nyelvészeti irodalmunkat.

Míg a két világháború között a fizetéstelen gyakornokok rendszere, a kormányzat tudomány nélküli, sőt tudományellenes politikája, a nagyon is szűkös anyagi lehetőségek bénították a tudományos munkát, ma már gyakran az „embarras de richesse” akadályozza az embert munkájában.

Egyetemi oktatásunknak az egész két évtizeden át jelentkező nagy hibája a szeszélyes „változatosság”, a nyelvészeti tantárgyak sorrendjének és anyagának sűrű változtatása, kezdetben még a szinte középiskolás rendszerű oktatás is. Mégis kihevertük az avantgardizmus és marizmus káros hatásait. Megszületett az Egyetemi Nyelvészeti Füzetek sorozata, amely nemcsak értékes tankönyveket ad, hanem gyakran pótolja az illető tudományág kézikönyvét is.

Egy évtizedes elszigeteltség után megtalálta kapcsolatait nyelvtudományunk a külfölddel is. Idegen nyelvű, valamint magyar folyóirataink és kiadványaink keresett cikkek a világ minden részén. Világszerte növekedett az érdeklődés a finnugor nyelvek, így persze — sőt a finn mellett elsősorban — a magyar iránt is. A második világháború óta megkétszereződött a külföldi finnugor és magyar tanszékek, lektorátusok száma. Nyelvtudósainkat mindenütt elismerik, megbecsülik. Nemzetközi kongresszusokon vesznek részt, cikkek és könyvek írását kéri tőlük külföldi folyóiratok és kiadók számára, meghívják őket vendégelőadónak külföldi egyetemekre. Szakembereink nem-

egyszer nyújtanak szakértői segítséget egy-egy külföldi egyetemi tanszék betöltésekor. A külföldi nyelvészek közül is egyre többen keresik föl hazánkat, hogy személyesen is megismerkedhessenek nyelvtudományunk eredményeivel és művelőivel.

Mindaz, amit a nyelvtudomány vonatkozásában érintettem, vonatkozik legtöbb tudományunkra. A felszabadulást követő néhány évi erőgyűjtés után sikerült hamarosan elérnünk háború előtti eredményeinket, majd pedig minőségben és mennyiségben messze felülmúlni. Nyelvtudományunk elérte a nemzetközi szintet. Kezdeti nehézségeink ellenére nem kell szégyenkeznünk nyelvtudományunk fejlődési folyamata miatt a felszabadulás óta eltelt húsz esztendőben. Eredményeinket államunk anyagi és erkölcsi támogatásával, valamint nyelvészeink áldozatos munkájával értük el. De nem pihenhetünk babérainkon. További munkánkhoz erőt ad az a tudat, hogy a fejlődés útja nyitva áll előttünk.

KÁLMÁN BÉLA

A Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi közgyűlése megalapításának hatvanadik évfordulója alkalmából

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1964. november 17-én délután fél hat órai kezdettel jubileumi közgyűlést tartott a Magyar Tudományos Akadémia épületének 300-as előadótermében. Az ünnepi ülést BÁRCZI GÉZA akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke nyitotta meg, aki ez alkalomból a közgyűlés előtt szükkörű fogadást adott a Magyar Tudományos Akadémia tudósklubjában, majd felolvasta „A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve” című előadását (l. alább). Ezután TAMÁS LAJOS akadémikus „A román nyelv magyar jövevényszavainak feldolgozásáról” című, mindvégig nagy figyelemmel kísért összefoglalójának tapsolt a szép számú közönség (l. alább).

Az ünnepi megemlékező összejevetelt megható jelenet zárta be: az elnök emléklapot nyújtott át a Társaság legrégibb tagjainak. Választmányunk ugyanis elhatározta, hogy a jubileum alkalmából ily módon tiszteli meg azon — sajnos, igen csekély számú — tagtársakat, akik fennállásának legelső éveitől fogva jóban-rosszban kitartottak a Társaság és vele a magyar nyelv ügye mellett. BÁRCZI GÉZA rövid beszédében kiemelte, hogy bár minden tagtársunk kedves nekünk, külön örömünkre szolgál, hogy legkorábbi tagjaink nemcsak hű barátaink, hanem egyszersmind a tudomány fejlesztésén alkotóan közreműködő tudósok is. A diploma jelképezze — mondotta az elnök — a Társaság köszönetét hűségükért, odaadó munkásságukért, tudományunkhoz való ragaszkodásukért, majd jó erőt, egészséget és munkakedvet kívánva nekik átadta a KUBINYI LÁSZLÓ tagtársunk művészi munkájával készült emléket. A megtiszteltettek közül RUBINYI MÓZES — MELICH JÁNOS tavalyi elhunytá óta — egyetlen élő résztvevője az 1903. december 19-i alakuló és az 1904. október 22-i tisztválasztó közgyűlésnek (MNY. I, 45, 93). A többiek ALSZEGHY ZSOLT, REXA DEZSŐ, TRÓCSÁNYI ZOLTÁN és PAIS DEZSŐ. Sajnos, a Társaság e szerény „hűségjutalma” REXA DEZSŐnek az utolsó örömet jelentette, mert a kézhezvétel utáni másnapra virradóra elköltözött sorainkból (Esti Hírlap nov. 19.). A jubileumi közgyűléssel kapcsolatban a Társaság kiadványaiból kiállítás volt a 300-as terem előterében. Ünnepságunkról méltató híradást közölt a sajtó és a rádió. M. S.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve

Tisztelt Társaság!

1. Ebben az esztendőben van hatvan éve, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság megkezdte működését. Alapszabályaink jóváhagyása után, 1904. október 22-én választotta meg Herman Ottó korelnöksége alatt első tisztségviselői karát és első választmányát, majd Szily Kálmán megválasztott elnök vezetése alatt Tolnai Vilmossal mint titkárral, akit azonban rövidesen Zolnai Gyula váltott fel, azonnal munkához is látott. A Társaság megalakulása és még inkább szervezésének előkészítése azonban jóval korábbi időre nyúlik vissza. Már 1901-ben fölmerült egy nyelvtudományi társaság megalakításának gondolata. Két vélemény küzdött egymással; az egyik szerint a társaság anyagi alapjait akadémiai és állami segély biztosította volna, a másik nézet szerint a társaságnak önerejéből kell fenntartania magát, mert szegény volna, ha ilyen közérdekű intézmény segélyekre szorulna, s nem is volna életképes, ha nem a magyar közönség szolgálatná anyagi alapjait. A második felfogás győzött, s a kapitalista gazdasági rendszerben ez a felfogás helyes is volt. Csakhamar előkészítő bizottság alakult, a szervezés előzetes megbeszélései megindultak, és 1903 októberében fölhívást tettek közzé a Nyelvtudományi Társaság megalapítására (ez a Nyelvőrben is megjelent). Ebben felszólították a magyar nyelv és nyelvtudomány minden barátját, hogy belépésével tegye lehetővé a Társaság megalakulását és támogassa céljait: a magyar nyelv művelését; a Társaság munkafeladatát a nyelvtörténeti és néprajzi adatok gyűjtésében, továbbá értekezések és monográfiák kiadásában jelölték meg. Igen rövid idő múlva — december 19-én — a Társaság megtartotta alakuló közgyűlését is, melyen számos nyelvész és etnográfuson kívül egyebek közt Móríc Zsigmond is részt vett. Szily Kálmán itt kifejtette, hogy a Társaság nem a nemzet áldozatkészségére appellál, hanem a tagdíjért megfelelő ellenszolgáltatást: olvasmányt is akar adni. Már itt kirajzolódott, egyelőre mint távoli terv, egy folyóirat kiadása. A tagtoborzás azonnal megindult — 5 alapító és 135 rendes taggal. Ez azonban a folyóirat kiadását nem tette még lehetővé: 5—600 tag lett volna hozzá szükséges. Az alapító tagok 200 K-t fizettek egyszer és mindenkorra; ez összegekből a Társaság alaptőkéje alakult ki, melyhez nyúlni nem volt szabad, csupán kamatait lehetett (rendkívüli körülményeket nem számítva) felhasználni, a tagsági díj pedig évi 10 K volt. Természetesen a Társaság nem kezdhette meg működését addig, míg alapszabályait a belügyminiszter jóvá nem hagyta, s így a folyóirat kiadásához egyelőre teljesen hiányzott mind az anyagi, mind a törvényes alap. Azonban hogy elveihez híven a már jelentkezett tagoknak is adjanak valami ellenértéket, az alapuló gyűlés elhatározta, hogy minden tag ingyen kapja a Magyar Nyelvőrt mindaddig, míg a Társaság saját folyóirata meg nem indul. A Nyelvőrért a Társaság tagonként és évenként 5 K-t térített (azaz a 10 K tagdíjból 5 K haszna maradt). A közgyűlés az alapszabálytervezetet megvitatta, és az ügyek intézését addig is, míg az alapszabályok jóváhagyása után a társaság működése megindulhat, az előkészítő bizottságra ruházta.

A Társaság végleges megalakulása, működésének valódi kezdete egy évvel későbbre, 1904-re, az október 19-i közgyűlésre maradt.

A végleges megalakulást szentesítő tisztválasztó közgyűlés után a társaság azonnal munkához látott. Semsey Andor följánlott 2000 K-át azzal a föltétellel, hogy még 1905 januárjában a Társaság megindítja folyóiratát. —

A közgyűlés ezt az adományt elfogadta, s ezzel a Társaság kötelezettséget vállalt a folyóirat közeli megjelentetésére. Semsey adományához egyéb adományok is járultak (Szily Kálmán 200 K, Gyulai Pál 200 K), s így a választmány második ülésén végleg elhatározta a folyóirat megindítását, tekintve, hogy a kiadások egy esztendőre fedezetet kaptak. A nyomda ugyanis egy három íves füzetnek 700 példányban való előállítását 175 K-ért vállalta, s a szerzői tiszteletdíjakra körülbelül 180 K-át kellett számítani. Semsey adományával, továbbá a tagdíjakkal évi 10 füzet költségei tehát biztosítva voltak. Ezek az összegek és árak egyszersmind megadják a tagdíjak értékét: a 3 íves füzet nyomdai költsége ma körülbelül 14 000 Ft-ot tenne, a 10 K tagdíj tehát nem volt egészen jelentéktelen összeg. E választmányi ülés megvitatta már a folyóirat programját is; s a szerkesztéssel egyelőre az elnököt bízta meg. Bár e határozatok csak november 15-én születtek, a Magyar Nyelv első száma januárban pontosan megjelent. Ez nyilván csak úgy lehetséges, hogy a szerkesztés munkálatai, ha nem is hivatalosan, jóval a végleges döntés előtt megindultak. Így is imponáló az a gyorsaság, amellyel az igen jó színvonalú első füzet napvilágot láthatott.

2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság rendkívül gyors virágzásnak indult. Részben már bölcsőjénél ott álltak, részben az első években köréje csoportosultak nemcsak a magyar nyelvtudomány minden ágának képviselői teljes számmal, hanem minden rokon tudomány: néprajz, irodalomtörténet, történelem legkiválóbb tudósai is. A jövő tudósnemzedéke is jelentkezett: nem minden meghatottság nélkül olvashatjuk a kezdő években felvett tagok között például Csúry Bálint vagy Pais Dezső tanárjelölt nevét. De a nagyközönség is a várakozást meghaladó érdeklődést tanúsított — főleg az első években —; már 1906 végére a tagok és a Magyar Nyelv előfizetőinek együttes létszáma 773 volt, tehát fölülmulta a kezdetben remélt 5—600 főt, s ez a szám a kilencszázas évek végéig tovább növekedett 900 fölé, majd lassan csökkenni kezdett, és az első világháború évében ismét 900 alá szállt. Bár a tagdíj-nemfizetés rossz szokása már az első évektől kísértett, és sok panasz hangzott el ellene, mi irigykedve gondolunk azokra az időkre, amikor a tagdíjhátrálékosok száma a tagok létszámának legföljebb 2—3%-át tette. Mindenesetre a Társaságnak anyagi gondjai nem voltak, jövedelmei nemcsak bőven fedezték a kiadásokat, hanem az alapító díjakon felül is még évenként igen jelentős tökéletesítésre is telt, úgyhogy a világháború kitörésekor a Társaság alaptőkéje 35 200 K-ra, igen tekintélyes összegre rúgott.

A szilárdnak tetsző vagyoni alapot az első világháborút követő pénzromlás tökéletesen elsodorta, az alaptőke semmivé olvadt, viszont egy év nyomdai költsége, mely 1905-ben 60 K körül mozgott, 1920-ban 4200 K-ra emelkedett, majd 1923 decemberéig rohamosan 463 200 K-ig duzzadt, de még itt sem állapodott meg. A tagdíjak persze ezt az iramot távolról sem követhették. A fennmaradásáért szívós küzdelmeket folytató Társaság segélyekre és adományokra szorult, s ettől kezdve soha többé nem nélkülözhetette az állam és az Akadémia támogatását és 1945 előtt egyes nagyvállalatok jelentékeny adományait. — A pengő- valuta behozatala után a tagdíjak (évi 8 P) ismét valós értéket jelentettek, és a tagok száma megint emelkedni kezdett, noha a kezdeti évek taglétszámát soha többé nem érte el, mégis 1927-ben fölülmulta az 500-at, ehhez 681 előfizető is járult. Az előfizetések jelentékeny része azonban burkolt segély volt, minisztériumok, törvényhatóságok fizettek elő nagyobb példányszámra (az iskolák részére), így Budapest tanácsa

maga 120 példányra. Bár a Társaság rászorult a segélyekre és adományokra (a 8 P tagdíj az egykori 10 K-nál lényegesen kevesebb volt), e segélyekre biztosan számított (bár előzetes költségvetésébe szemérmesen sohasem vette be őket), s ezért nem okulva a keserű tapasztalatokon, újból tőkegyűjtésbe fogott. A harmincas évek gazdasági válsága azonban ismét megrendítette anyagi helyzetét; 1934-ben a tagok száma 370-re, az előfizetőké 294-re csökkent, s később még alacsonyabb számok körül mozgott. Ennek ellenére, komoly anyagi gondjai közepette a Társaság nem feledkezett meg hivatásáról: folyóiratát rendszeresen megjelentette kiadványai sorát állandóan gazdagította gyakran külön kicsikart segélyek, adományok fölhasználásával, és ami igen fontos, a Magyar Nyelvet egyetemi és főiskolai hallgatónak negyedáron adta.

A második világháború utolsó évében a Társaság ismét válságos helyzetbe került. A fasiszta rendeletekkel szembehehelyezkedve, melyek gyülekezési tilalmat rendeltek el, és a publikálást engedélyhez, előzetes ellenőrzéshez kötötték, a Társaság választmányi üléseket tartott, melyekben kimondta, hogy zsidó tagjait változatlanul tagjainak tekinti, és utasította az elnökséget, hogy járjon el a zsidó nyelvészek mentesítése érdekében. (Az elnökség: Zsirai Miklós elnök, Pais Dezső szerkesztő és csekélységem el is járt ebben, és sikerült is — sajnos, csak átmenetileg — a védettséget kieszközölni.) Folyóiratát és egyes kiadványait pedig a Társaság engedély nélkül jelentette meg. Bár a faszizmus összeomlása az esetleges következményeket elhárította, társaságunk léte a háború okozta megrázkódtatásoknál fogva ismét kockán forgott. Íratára és kiadványraktárának egy része tűz áldozata lett. Tartaléktőkéje semmivé vált, tagjai szétszóródtak (sokan halálukat lelték), és a rohamos pénzüromlás miatt még a legpontosabb tagdíjfizetés sem segíthetett volna a bajokon. A Társaság vezetősége és a folyóirat szerkesztője minden erejét megfeszítette, hogy a Társaságot életben tartsa, jobb jövőre átmentse és életét demonstrálja. Szívességből átengedett helyiségekben, hivatali szobákban, rendszerint fűtés hiányában dideregve megindította felolvasó üléseit, s Pais szerkesztő teljesen bizonytalan segélyek reményében, személyes vagyoni kockázatával, bár kis terjedelemben, a folyóiratot is minden évben megjelentette.

A tudományos társaságok ügyének rendezése során Társaságunk 1949-ben az Országos Néptudományi Társasággal és a Kőrösi Csoma Társasággal egyesülve az Akadémia felügyelete alá került. Folyóirata előbb a Tudományos Folyóiratkiadó N. V., majd az Akadémia költségén jelenhetett meg, egyéb kiadásaira pedig akadémiai segélyt élvezve újabb virágzásnak indult. Tagjainak létszáma ugyan közel sem éri még el az első évek mértékét (előfizetőinek számát nem ismerjük), de már fölülmúlja a két világháború között elért eredményt. Ettől kezdve a Társaságnak fizetett adminisztrátora, majd szervezője végez eredményes munkát. Ez az emelkedés, bár lassú, igen öröndetes, hiszen a tagdíj ellenértékeképpen a Magyar Nyelvet nem tudjuk adni (10 Ft-ért ez lehetetlen, de nem is tőlünk függ), s csak kiadványaink féláron való árusításával viszonyozhatjuk tagjaink áldozatkész hűségét. 1959-től az ELTE Bölcsészettudományi Karának megértő jóindulatából helyiséghez is jutott, melyben ugyan szűkösen fér el raktára, irattára és az adminisztrációs apparátus, mégis a régebbi hontalansághoz képest ez is nagy haladás. Külön helyiséget, előadótermet csak a távolabbi jövőben remélhetünk.

3. Alapszabályaink és a Társaság szervezete története folyamán többször módosultak, mindig hozzáidomulva a változó helyzethez és szükségletekhez.

Mélyreható változás volt a szakosztályok létesülése 1949-ben, ami bizonyos fokig kitágította és többrétűvé tette a Társaság munkáját. Utolsónak létesült szakosztályunk a tavaly megalakult didaktikai osztály. De talán ennél is fontosabb fejlődési mozzanat a vidéki csoportok megalakulása Szegeden, Pécsen, Debrecenben, melyek a Társaság hatósugarát igen jelentékeny mértékben kibővítik, s melyektől joggal reméljük a nyelvtudomány fejlesztésén kívül annak népszerűsítését, a közönség érdeklődésének felkeltését, a nyelvészet baráti körének kiterjesztését.

A Társaság elnökei, alelnökei és titkárai között nagy neveket találunk. Az elnökök Szily Kálmán, Szinnyi József, Zsirai Miklós és Kniezsa István, de alig van a magyar nyelvtudománynak neves művelője, aki a Társaság vezető tisztségviselője vagy folyóiratának szerkesztője ne lett volna.

A Társaság célját első elnöke, Szily Kálmán körvonalazta részint a közgyűlésen, részint a Magyar Nyelv 1. számának élén, a „Mit akarunk?” című programadásban. Voltaképpen, e források szerint, hármas cél megvalósítására törekedett a Társaság: 1. egyesíteni a magyar nyelvészek szétszakadt seregét; 2. fölkelteni a közönség érdeklődését az anyanyelv és tudománya iránt, nevelni a közönséget, megismertetni vele a nyelvtudomány fontosabb eseményeit, bevezetni őt a nyelvtudomány művelésének módszereibe; végül 3. új tudományos anyagot — nyelvtörténetit és nyelvjárást — tární föl, és — bár ez nem jelentkezett határozottan megformulázva — alkotó módon előre vinni a tudományt és új eredményekkel gazdagítani ismereteinket.

Ami az első pontot illeti, a nyelvészek szétszakadt seregének egyesítését, ez a Társaság megalakulásával látszólag megvalósult. De csak látszólag. Már a legelső időkben kiütköztek bizonyos ellentétek. Kardos Albert egyik legkorábbi választmányi ülésen fölvetette azt a kérdést, vajon szükség van-e új folyóiraatra, holott itt van a Nyelvőr. Gyulai Pál viszont ugyancsak hamarosan már arról beszélt, hogy a Nyelvőrt az Akadémia esetleg megszünteti. (Az Akadémia aztán valóban meg is vonta a Nyelvőrtől a segélyét.) E lappangó ellentétek fokozódtak. Simonyi elhúzódott a Nyelvtudományi Társaságtól, Balassa, aki eleinte igen jelentős szerepet játszott a Társaságban, és oroszánrészre volt a népnyelvi gyűjtés megszervezésében, 1913-ban kilépett a Társaság választmányából. A szakadék azonban 1919 után mélyült el igazán, — s ebben ludas volt Társaságunk vezetősége mellett nem egy tagja is. Ekkor a nyelvészek két élesen elkülönült táborra szakadtak, noha a Nyelvőr körül csoportosult és külön társaságot alapító gárda általában legalább formailag tagja maradt társaságunknak is. Az egykor kitűzött cél, az egység csak a felszabadulás után vált valóra, s ennek folyományaképpen társaságunk működése is szélesebb körűvé, teljesebbé bővült. Ma valóban nincsen hivatásos nyelvész, ki ne volna társaságunk tagja, sőt a közönségnek a nyelvészet iránt mélyebben érdeklődő és munkára is kész része szintén kezd újból társaságunk köré csoportosulni, noha ez utóbbi értékes gárda megszervezésének még csak a kezdetén vagyunk. Súlyos akadály, hogy a különben csekély tagdíj ellenében nem sokat tudunk nyújtani.

A tudománynépszerűsítés terén társaságunk csak féleredményeket ért el. Bár folyóirata kezdettől fogva címlapján viselte a „közérdekű folyóirat” megjelölést, és valóban igyekezett minden számában népszerűsítő jellegű cikkeket közölni (Régi dolgok új kiadásban; Különfélék; Rovás; Levélszekerény stb.), és minden tanulmánya világos előadásmódjával közérthetőségre törekedett, próbált valami közönségszolgálat-félét is kialakítani, felolvasásai

sorába közérdeklődésre számot tartható témájúakat beiktatni, működésben kétségtelenül fokozatosan a tudományos jelleg kezdett fölülkerekedni. Ez magyarázza a taglétszámnak 1909-től kezdve tapasztalható lassú lemorzsolódását. Gombocz Zoltán például 1910-ben már úgy nyilatkozik, hogy az addigi tapasztalatok szerint valóban tudományos kérdésekkel a nagyközönség érdeklődését fölkelteni nem lehet, s a Társaság folyóiratának fő érdemét abban látja, hogy a társtudományok művelőit tájékoztatta a nyelvtudomány eredményeiről és meggyőzte őket ez eredmények fontosságáról. 1914-ben már a Társaságnak és folyóiratának értékét úgy jelöli meg, hogy sok, tudományos szempontból jelentős problémát oldott meg vagy vetett föl. Bár a közérthezesség változatlanul követelmény maradt, az előadások, a folyóirat és a kiadványok egyre inkább tudományos jellegűekké váltak. Legföljebb egy-két Magyar Nyelvbeli cikk számíthatott a szakörökön kívül is, laikus érdeklődésre. A társaság újjászervezésével aztán a munkaterületek megoszlottak, s noha a Társaság és folyóirata ma sem zárkózik el egy-egy népszerűsítő cikktől, nyelvhelyességi problémától, a tudománynépszerűsítés feladata a Nyelvművelő Bizottságra, a Nyelvtudományi Intézet egyik osztályára, a Magyar Nyelvőrre és a Tudományos Ismeretterjesztő Társaságra hárult, de ezeknek keretében is társaságunk tagjai működtek és működnek.

Annál eredményesebbnek mondható a Társaság tudományfejlesztő tevékenysége. Fennállása óta, tehát hat évtizeden át nincs a magyar nyelvtudománynak egyetlen olyan jelentős eseménye, akár fontosabb tudományos problémák kidolgozása és megoldása, akár új módszertani elvek fölvetése és munkába állítása, akár új, kollektív vagy egyéni alkotású tudományos munkaeszközök létrehívása, mely kapcsolatban ne volna társaságunkkal, részben mint tagjai munkájának gyümölcse, de igen jelentékeny mértékben mint társaságunk szűkebb kereteiben, szerves tevékenységének elemeiként, felolvasásain, folyóiratában, kiadványaiban jelentkező tudományos eredmény. Felsorolni ezeket még jelentősebb tárgykörökre szorítkozva is lehetetlen, hiszen akkor el kellene mondani mindazt, ami hatvan éven át a magyar nyelvtudományban — sőt a magyarországi nyelvtudományokban — történt. Társaságunk volt egész idő alatt a nyelvtudomány nyilvánosságának legfontosabb, sőt nem csekély ideig szinte egyetlen fóruma, a tudós gárda irányítója, a vélemények küzdőtere, az új tudósnemzedék nevelője, érettebb első próbálkozásainak színhelye.

4. A Társaságnak tudományos céljai megvalósítására kezdettől fogva a következő eszközök álltak rendelkezésére: felolvasásai, folyóirata, kiadványai. Ezekhez járultak az újjászervezés és a teljes egység megvalósulása óta nagyobb rendezvényei — önállóan vagy más intézményekkel közösen —, kongresszusai, vándorgyűlései, konferenciái.

Felolvasó üléseket a Társaság egész fennállása alatt állandóan tartott, csupán 1919-ben szüneteltek ezek egy ideig, valamint a nyilas esztendőben a gyülekezési tilalom miatt. Kezdetben tavasszal és ősszel havonként egy-egy felolvasó ülést tartottak, évente összesen hatot-hetet, de egy-egy ülésen két-három értekezést is bemutattak. Vita nem volt. Hamarosan kialakult a közgyűlések rendje is: megnyitó értekezés tartása rövidesen nemes hagyománnyá szilárdult. A felszabadulás után a felolvasó ülések száma — az átmeneti nagy nehézségek elmúltával — nőttön nőtt, főleg amikor különféle szakosztályok alakultak. Ma szinte hetenként tartunk felolvasásokat, olykor párhuzamosan

kettőt is egy időben. Elég szép számú közönségnek örvendhetünk, bár az Akadémiából egyszerű, sivár tanterembe szorultunk, melyet jóindulatú szíveségnek köszönhetünk. Egy idő óta ülésenként csak egy felolvasás hangzik el, utána azonban 1950 óta hozzászólások váltak szokássá, s így egy-egy ülés olykor több órát vesz igénybe. Idegen tudósok gyakran szerepelnek előadó asztalunknál. Nagy jelentőségű, hogy vidéki csoportjaink megalakulása óta Szegeden, Pécsen, Debrecenben szintén folynak szépen látogatott felolvasó ülések. A Társaság előadásain sok nagy jelentőségű tudományos eredmény került nyilvánosság elé, elméleti, módszertani új gondolatok innen indultak utat törni maguknak. Fiatal tudósainknak ez az első tudományos fórumuk, ahol a nyilvánossággal szembenéznek. Ezeknek az üléseknek fontossága a magyar tudományos életben, valamint eredményességük minden kétségen felül áll.

5. A Társaság életének talán legfontosabb szerve a Magyar Nyelv, mely 1905 januárjában Széchenyi Istvánnak a nyelvről fogant gondolataival az élen indult diadalmas útjára. Azt hiszem, e folyóiratot nem kell jellemeznünk sem a kortársak, sem az utókor számára: a 60. jobbára vaskos kötet gazdag és változatos tartalmával önmagáért beszél, minden kommentárnál szebben. Ez a 60. kötet a magyar nyelvtudomány méltó büszkesége. A Magyar Nyelv megindulása után igen rövid idővel már a magyar tudományos folyóiratok legkiválóbbjai között van, s tudományos színvonala nemhogy valaha is csökkent volna, ellenkezőleg emelkedett. Elsősorban általa, mint a magyar nyelvtudomány vezető tudományos orgánusán át, irányította társaságunk a magyar nyelvtudomány fejlődését. Pedig a legnevesebb, tapasztalt tudósokon kívül mindig szívesen adott teret fiatal, kezdő kutatóknak is, de ezektől is megkövetelte a magas színhez méltó minőséget. Ezzel az újabb tudós nemzedék nevelésében igen nagy érdemei vannak. Magas tartalmi színvonalával párhuzamosan szerkesztéstechnikai szempontokból is kimagaslott: bár kezdettől fogva a jól szerkesztett folyóiratok közé tartozik, idővel — hála jelenlegi szerkesztőinek — következetes szerkesztési elveket dolgozott ki, melyek más orgánusoknak is követendő és követett példát adtak, és nevelő, rendre, pontosságra szoktató igényük az egész nyelvész-társadalomra jótékonyan hatott. Szerkesztői mind nyelvtudományunk kiváló képviselői voltak: Szily Kálmán, átmenetileg Zolnai Gyulával és Gombocz Zoltánnal, majd 1914-től Szily és Melich, 1922-től Melich és Gombocz, 1928-tól Gombocz, Melich és Pais — aki egyébként az 1924. április—júniusi füzet óta vett lényeges részt a szerkesztés munkájában —, 1935-től Melich és Pais, 1936-tól Melich közreműködésével Pais, 1948-tól Pais, 1953-tól Pais és Benkő Loránd. 1953 óta szerkesztő bizottság is áll a szerkesztők segítségére. — A folyóirat terjedelmének ingadozása hű képe a Társaság sorsának, virágzásának, küzdelmeinek, viszontagságainak. Kezdetben rendszeresen évi 30 íven jelenik meg, majd az első világháború okozta nagy leromlás következtében zsugorodni kezd, 1919-ben meg 1920-ban 10—10 ívig száll le, azután újra emelkedésnek indul, és a húszas évek második felétől 25 ív körül mozog. 1945-ben és 1946-ban viszont csak nagy nehézségek árán tud évi 6 íven megjelenni. 1949-ben a Tudományos Folyóiratkiadó kiadásában lát napvilágot, 1952-ben pedig az Akadémiai Kiadó feladatává válik rendszeres megjelentetése, eleinte évi 32—34 íven, majd ez a terjedelem felszökik átmenetileg 37 és $1\frac{1}{2}$ ívre is, s aztán megállapodik 32 ívnél. — 1949—1953 között a Társaság folyóirata volt a Nyelvtudományi Közlemények is.

A Társaság működésének első évében már kiadványsorozatot is indított. Eleinte a sorozat egyes füzetei a folyóirat legjobb és leghasznosabb cikkeiből készített különnyomatokból kerültek ki, majd másutt megjelent fontos tanulmányok különnyomatai a Társaság kiadványai között váltak hozzáférhetőkké. Mihelyt a Társaság anyagi ereje megengedte, sőt sokszor, főleg az utóbbi időben az anyagi erők végső, már kockázatos megfeszítésével kiadatlan munkákat is iktatott kiadványsorozatába, mégpedig egyre növekvő számmal; így a legutóbbi 10 füzet kevés kivétellel kiadatlan munkákkal gazdagítja nyelvtudományi irodalmunkat. Sorozatba fogott kiadványaink száma már jóval meghaladja a százat; nagyrészt igen értékes, de mindig hasznos és jó színvonalú munkák. Sorozaton kívül is számos nagyobb terjedelmű és igazán értékes mű jelent meg társaságunk kiadásában; így a Mutatón kívül a Szily- és a Melich-Emlékkönyv (mindkettő elég nehéz időkből), a Szamosháti Szótár stb. A kiadói tevékenységnek ez a része ma már még kevésbé terheli a Társaságot, mint egykor, de a másutt megjelenő kiadványok kivétel nélkül társaságunk tagjainak munkáját dicsérik.

6. Ami társaságunk tudományos működését illeti, ennek középpontjában, mint általában az egész magyar nyelvtudományban, a nyelvtörténet állt. Társaságunk kebelében finomodott az újgrammatikus irányzat az úgynevezett budapesti iskolává, mely a maga különleges színével, rugalmas módszerével, nagyszerű eredményeivel méltán élvez előnyös nemzetközi hírnevet. Ámde ez nem jelenti azt, hogy akár társaságunk mint testület, akár tagjai más nyelvészeti diszciplínákat, még ha azok átmenetileg háttérbe szorultak is, végleg elhanyagoltak volna. Szinte minden új irányzat, minden módszerbeli újítás társaságunkban a felolvasó ülések pódiumáról vagy folyóiratunk lapjairól került be a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe. Itt jelentkezik először a nyelvjárási földrajz, a jelenségtörténet, a teljes tájnyelvi szótárak terve, itt a funkcionális nyelvészet és a fonológia, itt mutatkoznak be azok a legújabb irányzatok, melyek ma termékeny viták kiindulópontjai. De a magyar nyelvtörténeti kutatás egész fejlődésvonala társaságunkhoz fűződik.

A Társaság fennállásának első évtizedében igen nagy súlyt vetett a nyelvjáráskutatásra, külön bizottságot alakított erre a célra, előadásokat, tanfolyamokat rendezett gyűjtők kiképzésére, gyűjtési utasításokat szerkesztetett, megindította az önkéntes gyűjtők szervezését, jutalmakat, gyűjtési segélyeket adott. Már az első évben 156 önkéntes gyűjtőt tart számon, s 1906-ban már 500 K-át irányoz elő gyűjtési segélyként, s ez az összeg 1910-ig 1200 K-ra, akkor igen tekintélyes összegre nő (ez a Magyar Nyelv évi szellemi és anyagi előállítása költségének több mint fele). Már ekkor kérdőíveket szerkesztenek, a gyűjtést egyes fogalomkörök szerint óhajtják irányítani, tehát a mai szervezetnek a körvonalai már kialakulnak. Keresik a néprajzzal való összefüggéseket, és teljes, képes tájnyelvi szótárak készítését veszik programba. Ekkor kapott megbízást — egyebek közt — Csúry Bálint a Szamosháti Szótár elkészítésére. — A világháború ezt a szépen indult kezdeményt megszakította. Utána, bár a folyóirat mindig szívessen közölt népnyelvi gyűjtéseket, sőt földolgozásokat, a nyelvjáráskutatás határozottan háttérbe szorult, a deficittel küszködő költségvetésből a kiadások közül mindig elsősorban a népnyelvi gyűjtésre szánt összeget törölték, néha akkor is, amikor a vártnál bővebb adományok következtében a Társaságnak tőkésített fölöslege volt. De ez a diszciplína — főleg Csúry Bálint buzgólkodása következtében — a harmincas években társaságunkban is kezdte újra elfoglalni az őt megillető

helyet; ekkor került, komoly anyagi erőfeszítések árán, kiadásra a Szamos-háti Szótár is. A felszabadulás után részben más keretek közt működve a Társaság tagjai adtak hatalmas lendületet a nyelvjárások kutatásának, a mulasztások pótlására törekedve, mert a számos monográfia, a nyelvjárások atlasza, az új magyar tájszótár, ha készítésük és kiadásuk vállalása a Társaság anyagi lehetőségeitől már igen távol esik, végeredményben tagjainak munkája, s bennük a Társaság szelleme érvényesül, céljai valósulnak meg.

Élénken foglalkozott a Társaság nyelvhelyességi kérdésekkel is, s bölcs mérséklettel fordult szembe a túlzó purizmussal, a nyelvújítás kései ádáz ellenzőivel. Megkísérelte kialakítani — az akkori technikai és személyi lehetőségek adta határokon belül — a közönségszolgálatot, felajánlotta segítségét a hírlapoknak, magánosok leveleire válaszolt, folyóirata nyelvhelyesség szempontjából bírálta az irodalmi műveket, s a nyelvi-stilisztikai elemzésre kitűnő Arany-magyarázatokkal magas színvonalú ösztönző példát adott. Működésének ez a vonala sohasem szakadt meg, bár később, az anyagi nehézségek, a folyóirat terjedelmének erős csökkenése miatt kissé elhalványodott.

Tervbe vette a Társaság nyelvtudományi könyvtár létesítését is, s e célra könyvajándékokat fogadott el, de rendszeres vásárlásra nem került sor, s az idők viharai elsöpörték e tervet, melynek megvalósításához szilárd anyagi alapra és tágas helyiségekre lett volna szükség. E messzetekintő tervét tehát a Társaság, önhibáján kívül, nem tudta teljesíteni.

Jelentkeztek a Társaságban egyéb félbemaradt kezdemények is. Így többször indított folyóiratában könyvészeti rovatot, de ezek el-elakadtak. Bár régebben is, újabban is ismételten beszámolt kitűnő kritikai cikkekben a tudományos könyvkiadás legújabb fontos bel- és külföldi eseményeiről, s újabban igen sikerült összefoglaló képsorozatban ismertette a folyóirat az elmúlt évtizedben folyt munka eredményeit, mégis rendszeres, gyorsan reagáló tudományos kritika kiépítése még a jövő feladata.

7. Tisztelt Társaság! Társaságunk életének, működésének ez igen vázlatos áttekintése után, mely semmit sem óhajtott szépíteni vagy elhallgatni, de a szerénykedőt sem játszott, azt hiszem, anélkül, hogy az ünnepi hangulat tárgyilagos ítéletünket befolyásolná, büszkék lehetünk társaságunk hatvan éves múltjára. Voltak társaságunknak ragyogó sikerei, volt tartós virágzása, voltak válságos napjai, de társaságunk nem szédült bele önnön dicsőségébe, és nem roppant össze a súlyos bajok idején. Társaságunk mint intézmény és tagjai mint egyének teljesítették kötelességüket a magyar nyelv iránt, melynek ápolására vállalkoztak, s a nyelvtudomány iránt, melynek művelésére szervezkedtek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság annyi viszontagság ellenére a legkiválóbb magyar tudományos társaságok közé emelkedve és ott meg is maradva a magyar művelődésnek fontos tényezőjévé vált, és most is az.

Nem lepleztük, hogy vannak még meg nem valósított célok, el nem végzett feladatok; de ott is, ahol a Társaság maradandó értékeket adott a magyar művelődésnek, ezek az értékek tovább növelendők. Ennek a múltba való visszapiillantásnak erőt kell adnia a jövőre. Elődeinknek és a mi nemzedékünknek eredményeiből és botlásaiból merített tapasztalatokkal gazdagabb utódaink nemcsak biztosítani fogják a Társaság további virágzását, hanem munkáját még teljesebbé, még színesebbé, még gyümölcsözőbbé fejlesztik. Megállni ott, ahol most vagyunk, mint minden megállás, visszafejlődés volna. Vezesse őket a haladás útján nyelvünk, tudományunk, társaságunk szeretete. Bármilyen ragyogó az elmúlt hatvan év, az elkövetkezőnek még fényesebb-

nek kell lennie. Társaságunk jelenlegi helyzete, tagjainak buzgalma és hivatottsága, a föltörő friss erők jelentkezése bizalommal tölthet el bennünket a Társaság jövőjére nézve. Válgák e bizalom tündöklő valósággá.

Ezzel Társaságunk ünnepi közgyűlését megnyitom.

BÁRCZI GÉZA

A román nyelv magyar jövevényszavainak feldolgozásáról

1. Szeretett elnökünk nemrégiben hozzám intézett felkérésének eleget téve vállalkozom arra a megtisztelő feladatra, hogy mai ünnepi közgyűlésünkön előadást tartsak.

Úgy vélem, nem járok el helytelenül, ha előadásom keretében arról a munkámról szólok, amely az utóbbi években a legtöbbet foglalkoztatott, s amelynek címe „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter)”. Munkám megírására nemcsak az a tény ösztönzött, hogy a román nyelv magyar elemeit a mai tudományos igényeknek általában megfelelő módon tárgyaló összefoglaló munka eddig még nem készült, hanem az a felismerés is, hogy a román nyelv korszerű etimológiai szótára is csak akkor írható meg, ha előzőleg az egyes jövevényszórétegekről, így a magyar elemekről is, eléggé kimerítő monográfiák jelennek meg. Ilyenek pedig alig vannak. A tráko—illír—dák—albán elemek kérdése tisztázatlan (ezt bizonyítja például az ez év októberében Bukarestben lezajlott vita a bolgár GEORGIEV és az albán CSABEJ között). Az ó-, közép- és újjörög elemeket szintetikusán tárgyaló munka nincs (legjobb még GÁLDINAK a fanarióta kor görög elemeit tárgyaló munkája). A besenyő-kun elemekről nincs összefoglaló munka, s csak az oszmán-török hatásról írt ŠAINEANU több tekintetben kiegészítésre szoruló, egyébként példászerű művet. A szláv hatás szerteágazó problematikájáról sincs megbízható áttekintésünk (például MIHAILA fiatal román nyelvész foglalkozik vele); olyan például, amilyent KNEZSA írt a magyar nyelv szláv elemeiről. A német—sváb—erdélyi szász elemekről is szeretnénk egy monográfiát látni (az ó-germán elemek kérdését itt csak melleleg említjük). Ezek után a megjegyzések után talán valamivel könnyebb a román nyelv magyar elemeit tárgyaló etimológiai szótár szerepének az értékelése. Meg kell még jegyezni, hogy történelmi okoknál fogva a román nyelvészek legbehatóbban a román nyelv latin elemeinek kutatásával foglalkoztak. Ez általában érthető is, hiszen mi sem hanyagoljuk el nyelvünk finnugor elemeinek a kutatását, bár ugyanakkor valamivel nagyobb figyelmet szentelünk más jövevényszórétegeknek is, ha nem is mindegyiknek.

Szükséges volt ennek a munkának a megírása már csak azért is, mert a román nyelv magyar elemeit tárgyaló és az összefoglalás igényével fellépő vállalkozásokat a múlt század vége óta nem találunk. ALEXICS GYÖRGY „Magyar elemek az oláh nyelvben” című szintézise 1888-ban jelent meg (románul a kolozsvári „Ungaria — Magyar Román Szemle” című folyóiratban néhány évvel később), míg S. MÁNDRESCU „Elemente ungurești în limba română” című összefoglalása 1892-ben látott napvilágot. Persze említhetnők A. DE CIHAC 1879-ben megjelent „Dictionnaire d'étymologie dacoromane”-jának második kötetét is (Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-

modernes et albanais); ez az előmunkálatokra alig támaszkodó etimológiai szótár azonban sem mennyiségi, sem pedig minőségi szempontból nem tárgyalhatta kellőképpen a magyar elemeket, bár az első tudományos román etimológiai szótárnak tekintendő.

A román nyelv magyar elemeinek kutatása csak az első világháború után vett nagyobb lendületet. A magyar elemekkel foglalkozó kutatók sorából főleg N. DRĂGANU, az Eötvös-Kollégium volt növendéke, kolozsvári professzor, C. TAGLIAVINI, a budapesti romanisztikai tanszék volt vezetője és különösen GÁLDI LÁSZLÓ emelkednek ki, akik nemcsak egyes szavak magyarázatával, hasznos tanulmányokkal, hanem régi kéziratok szórarak magyar elemeinek feldolgozásával is megkönnyítették munkámat. Az említett tudósok nemcsak az Anonymus Banatiensis, a Lexicon Marsilianum és a Dictionarium Valachico—latinum magyar elemeinek magyarázatához, hanem azok földrajzi elterjedéséhez is sok esetben szolgáltatottak becses adatokat. Így válik érthetővé, hogy míg CIHAC etimológiai szótárában mintegy 500 címszó szerepel, addig ALEXICSNÉL már több mint 1000, az én munkámban pedig körülbelül 2800 címszó található, legnagyobbbrészt természetesen többé-kevésbé elterjedt tájszavak. Körülbelül 170-re tehető azoknak a magyar eredetű szavaknak a száma, amelyeket minden művelt román szóban vagy írásban használ, vagy legalábbis megért, ide számítva az olyan már elavult vagy elavulófélben levő szavakat is, mint *chezas* < *kezes*, *dijmă* < *dézma*, *majă* < *mázsa*, *tist* < *tiszt*, *uric* < *örök* s még egynéhányat, amelyek régebben minden bizonnyal köznyelvi rangúak voltak, de később más, főleg francia eredetű szavak szorították ki őket (a *chezas*-t a *garant*, a *majă*-t a *chintal* stb.).

2. Munkámban azért kellett körülbelül 2800 címszót feldolgoznom, mert az általam feldolgozott forrásokban, amelyeknek zöme román forráskiadvány, ennyit találtam. Legrégibb forrásaim a román írásbeliség kezdeteit megelőző XIV—XV. századi úgynevezett szlapon oklevelek, amelyek román szórványai között már számos magyar eredetű szó akad. Ezeket a román történeti, politikai és gazdasági fejlődés folyamatába ágyazva egy még 1928—1929-ben az Ungarische Jahrbücherben megjelent tanulmányomban dolgoztam fel, s figyelembe vettem N. DRĂGANU néhány hasznos pótlását. Legújabb forrásaim pedig SADOVENU, T. POPOVICI, ARGHEZI, BENIUC és más írók és költők. Meg kell jegyezmem, hogy a közbeeső századok forrásai közül a kéziratban maradtakat is messzesemenően igyekeztem kiaknázni (pl. Agyagfalvy és Viski XVII. századi, mindmáig kiadatlan zsoldárszövegeit, az ugyancsak kiadatlan Zsoldárok és Dicséreteket, amelyek sok anyagot nyújtanak, A. A. PRAEDETIS NASODY 1793-ból származó és I. BUDAI—DELEANU kéziratok szótárait, míg T. CORBEANAK a XVII. század végéről vagy a XVIII. század elejéről ránk maradt szótárának magyar elemeit, GÖBL (GÁLDI) LÁSZLÓNAK „A magyar szótárirodalom hatása az oláhra” című (Bp., 1932.) tanulmánya alapján idézem). Különös figyelmet szenteltem a népnyelvi szótáraknak, szójegyzékeknek és szövegeknek, s az utóbbiak alapos kiaknázásával sok olyan szóval találkoztam, amellyel még nem foglalkoztak, például *alătău* 'kemenceajtó' < *elítő* (a román szó Csongrád megyei, míg a magyart a MTsz. Szatmár megyéből idézi), *aşlag* 'boroshordó bűdöskövezésére való kénlap, kénrudacska' < *ášlag* (a Bihar megyei román szónak megfelelő magyar alakot a MTsz. csak a Székelyföldről idézi), a Román Nyelvatlasz idézte *slănină aţuşită* (Szatmár m.), amelynek *aţuşită* jelzője a magyar *avas* szóval függ össze, *bîrşoit* 'disznósajt' (a MTsz. csak a *börkesajt*-ot ismeri hasonló jelentéssel, de a román tájszó

alapján feltehető a magyar *bórsajt* is) stb. GH. BULGĂR tájszótárát és T. TEAHA Bihar megyei nyelvjárási monográfiáját még kéziratban volt alkalmam figyelembe venni (azóta nyomtatásban is megjelentek). Hasznát vettem továbbá saját Békés, Kolozs és Arad megyei gyűjtéseimnek, valamint DOMOKOS SÁMUEL és tanítványaim Békés megyei gyűjtésének is. Persze mehettem volna még tovább is, hiszen például a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókintézetében tárolják az új román tájszótár tekintélyes anyagát s Bukarestben az új román nagyszótárét. Természetesen nem várhattam meg ennek a két szótárnak egyelőre még ismeretlen dátumú megjelenését, de arra sem vállalkozhattam, hogy a két hatalmas cédatatómeget átkutassam, hiszen erre nem volt lehetőségem. Kísérletképpen, 1959. évi bukaresti tartózkodásom alkalmával, átnéztem a román nagyszótár *D* és *E* betűjének anyagát, s azt tapasztaltam, hogy az én anyaggyűjtésem alig néhány szóval csekélyebb, s valamivel több szóval gazdagabb. Ennek ellenére bizonyosra vehető, hogy a két szótár megjelenése után az én munkám anyaga is valamilyenre bővülni fog; főleg az új román tájszótártól várok eléggé nagy gyarapodást.

Remélem, hogy a nyelvjárások magyar elemeinek összegyűjtésével az etnográfusoknak is jó szolgálatot tettem. Ezért a tájszavak jelentéseit is igyekeztem lehetőleg pontosan összeállítani. Így például 'ostorhegy' jelentésű *csapó* szavunk néhány, a Marostól északra fekvő vidéken *ciaplău*, *ciapău* alakúvá lett, de nemcsak 'ostorhegy', hanem 'bocskorszj' és 'a cséphadarót a nyélhez erősítő szj', 'közszej' értelemben is használatos (utóbbi jelentéseket a magyarban nem találtam). Vannak ennél érdekesebb esetek is. *Pipa* szavunk már a XVIII. század vége óta kimutatható román szövegekből, s így bizonyosra vehető, hogy Erdélyben és valószínűleg Moldvában is először magyar hatásra terjedt el. Erre mutat az a körülmény is, hogy egyes erdélyi román nyelvjárásokban a magyar *pipá*-nak 'ajtópipa, az ajtósarok tengelye, melyen a ráhúzott sarokvas forog' és 'orrcsiptető, melyet patkoláskor vagy hágatáskor alkalmaznak a lovaknál' jelentése is többször előfordul. A XIX. századi erős francia hatás következtében a Kárpátokon túl a török eredetű *lulea* rovására mindinkább a franciából kölcsönvett *pipă* jött divatba, s így igen valószínű, hogy a régebbi magyar és az újabb francia hatás konvergenciájának eredményeképpen a román köznyelvben előbb-utóbb a *pipă* fog győzni. Ezt segíti elő az az albanban, az újjörögben, a szerb-horvátban és a bolgárban is tapasztalható törekvés, hogy a török szavakat minél inkább kiküszöböljék a köznyelvből.

3. Ez után a kis kitérő után térjünk vissza juhainkhoz. Sok gondot okozott azoknak a szavaknak a kiválogatása, amelyeknek külön szócikket szentelünk. Úgy döntöttem, hogy nemcsak az egészen biztosan magyar eredetű szavakat veszem figyelembe, hanem azokat is, amelyek eredetéről a szakemberek különböző nézeteket nyilvánítottak. Így például a román *foisor* eredetével foglalkozó vélemények közül végül is a magyar *folynosó*-t fogadtam el, mert a *folynosó* legfontosabb régi jelentése a vártorony felső részén körbefutó sétány volt, ahonnan az őrszem a közeledő ellenséget figyelte, s a románban a *foisor* a tűzoltóság őrtornyát is jelenti, ahonnan az őrszem a városban keletkező tüzesetekre vigyázott. A magyar etimont — helyesen — a *Dicționarul Limbii Române Moderne* (1958.) is elfogadja. A szakemberektől és dilettánsoktól származó, nyilvánvalóan hamis véleményeket nem tekinthettem alapnak arra, hogy az ilyen szavaknak külön szócikket szenteljek,

mert erre nem lett volna helyem. Az ilyen eseteket a bevezetésben próbálom megközelítő pontossággal felsorolni. Mi értelme lett volna annak, hogy az *a alerga* 'nyargal' külön szócikket kapjon csak azért, mert CIHAC a magyarból próbálta magyarázni? Mivel a szófejtő kutatások a román nyelvtudományban sem a múltban, sem pedig a jelenben nem játszottak eléggé fontos szerepet, a régi Akadémia szótárában is rengeteg rögtönzött, nem kellően megérlelt szófejtést találunk magyar vonatkozásban is. A Bánságban például a násznép ajándékait a fiatal párnak összegyűjtő embernek *ciohótă* a neve, s ezt a szótár illetékes etimológusa *csahol* szavunkkal veti egybe. Az ilyen ötleteket természetesen nem vehetjük rossz néven, de el sem fogadhatjuk. Persze, ha egy teljesen tévesen magyarázott szót én magam helyesen tudtam megfejteni, akkor felvettem. A 'kerekén, világosan' jelentésű móc *chirî*-nek például semmi köze *kirîni* igénkhez, viszont szerintem kétséget kizáróan a *kerek* átvétele, tehát a régebbi helytelen származtatás ellenére is külön szócikk illeti meg.

Sok fejtörést okozott a hangutánzó, hangfestő szavak kérdése is. Itt arra az álláspontra helyezkedtem, hogy csak a legvalószínűbb eseteknek szentelek külön címszót. Az Arad és Bihar megyéből feljegyzett *ciripăli* például nyilván összefügg a magyar *csiripel*-el, annak átvétele lehet, de már a köznyelvi *ciripi*-ről ez aligha mondható el (vö. orosz *cupuxama*, alb. *cicëroj* stb.). Ugyanígy fogható fel a móc *cehălui* és a tájnyelvi *cehăi*, *cihăi* viszonya is. CIHAC óta divat a román *ciorobor* 'lármás veszekedés' szónak a magyar *csör-pör*-ből való származtatása, nézetem szerint azonban biztosan belső teremtésű hangutánzó szóval van dolgunk. Ilyen általában a magyarból magyarázott rejtélyes szó a *ceahlau* madárnév (egy keselyűfajta) is, amelyet PUȘCARIU óta a román nyelvészek a magyar *csahol*-ból magyaráznak; baj azonban, hogy ilyen madárnevet nem ismerünk. Nem kevésbé érdekes a román *cotoroci* 'kotorász', melyet a magyar *kotor*, *kotorász* igével vetnek egybe; ezt a származtatást azonban megnehezíti az a tény, hogy a román igének *cotrobăi*, *cotoroi*, *scotoci*, *scociori* változatai vannak, s így nem sokra megyünk, ha az egyik változatot a magyarból magyarázzuk.

Nehéz problémát jelentett és jelent a magyar közvetítésű vagy legalábbis részben magyar közvetítésű többé-kevésbé nemzetközi vándorszavak megítélése. Ha ezeket mind tekintetbe vettem volna, úgy munkám terjedelme még jóval tekintélyesebb lenne. Meglepően nagy főleg a magyar közvetítésű német vagy német—magyar közvetítésű egyéb szavak száma. Felvettem például az Észak-Erdélyben és a Bánságban régebben használt *fiacăruș* < *fiăkeros*-t; a *fiăcăr*-ről azonban, mely a múlt század dereka óta mutatható ki (pl. megvan BARITU német—román szótárában), csak annyit jegyzek meg, hogy vidékenként mérlegelendő a közvetlen német vagy a közvetett magyar eredet problémája. Szinte se szeri, se száma az ilyen szavaknak, mint *alaș* 'kőményespálinka', *baracă*, *bazar*, *bombă*, *bonbon*, *canavas*, *caviar*, *cordon*, *cox*, *cufăr*, *flec*, *gala*, *gang*, *hecto* stb., amelyek az enyémhez hasonló etimológiai szótárak szerzőjének mindmegannyi bökkenőt jelentenek. A címszavakban feldolgozott anyagot természetesen úgy válogattam meg, hogy erről a jövevényszórétről is kellő tájékoztatást nyújtson. Egyáltalában a XVIII. században és a XIX. század első évtizedeiben a nemzetközi szókincs elemei főleg német—magyar közvetítéssel vándoroltak tovább a románba, ez a hatás azután Erdélyre szorítkozott, s a Kárpátokon túl a francia hatás lépett a helyébe.

Nehezen kezelhető réteget jelent a magyarországi latinságból és főleg a latin szavaktól hemzsegő magyar hivatali nyelvből átvett szavak tömege, amelyek a XVIII. században, de még a múlt században is sajátosan színezik az erdélyi román hivatali és részben az irodalmi nyelvet is. Egy egész külön monográfiát tölthetnének meg az ilyen szavak, mint *actoarius, asentăluî, comunitaş, conformitaş, confundăluî, convertelui, konziliare, deputatuş, introducăluî, liţiaţie, novitîuş, pretendăluî* stb. Ennek a történeti szempontból is érdekes szórétégnek további tanulmányozása a jövő feladata, az én feladatom csak az lehetett, hogy a teljes feldolgozás fontosságára felhívjam a figyelmet, s annyit közöljek ebből a szóanyagból, hogy ennek a feladatnak a fontossága világossá váljék. Arra azonban ügyeltem, hogy a népnyelvben is meghonosodott szavakat felvegyem. Ilyenek például a *bughilarăş, iuş, notăreş, pasuş, peniţiuş, pinţăluş, vicăreş* stb. Meg kell jegyeznünk, hogy ennek a kérdésnek a tisztázása elsősorban az erdélyi román irodalmi és népnyelvi történetét érdekli, bár vannak Kárpátokon túli vonatkozások is. Utóbbiaknál lengyel hatás is szóba jöhet (pl. a *tituluş* esetében). Tudjuk, hogy Moldvában és Munténiában ennek a rétegnek újjörög, úgynevezett fanarióta elemek felelnek meg, amint ezt GÁLDI LÁSZLÓ tisztázta. Csak az előszóban említettem meg, nem pedig külön szócikk keretében az olyan szavakat, amelyek ugyan a népnyelvben fordulnak elő, de nagyon ritkán, például a Maros-Torda megyei *îstrumente* 'Feldgeräte'. (Ezt az adatot a RNYA közli.)

Nem kis gondot okoztak azok a szavak sem, amelyek a magyarban és románban egyaránt szláv, illetőleg török eredetűek. Míg például a román *găluşcă*-nak minden bizonnyal volt nemcsak északi szláv, hanem magyar forrása is, addig a *caras, cocean, coş, curvă, lobodă, lopată, lotru, mac, ogar, rac, sită, tisă, vîfor, zălog* szavakról ez aligha tehető fel, s így ezeket szláv eredetűeknek veszem, bár egyiket-másikat próbálták a magyarból is eredeztetni. Hasonló nehézségek merültek fel az oszmán-török szavak esetében is. Mivel Erdélyben sokkal kevesebb az oszmán-török szó, mint a Kárpátokon túl, egyes régebbi erdélyi forrásokban szereplő török szavakat magyar közvetítéssel magyaráztak, így például TAGLIAVINI a *Lexicon Marsilianum* román *serbet* 'mulsum' adatát a magyar *sörbet* átvételének tartja, amit persze éppoly nehéz bizonyítani, mint cáfolni (a *şerbét* ma is megvan a románban). Ugyanígy nehéz volna vitába szállni azzal a nézettel, hogy a *catran, cazan, hangear* stb. Erdélyben lehet magyar eredetű is. Az ilyen szavaknak mindezek ellenére sem szentelek külön szócikket, csak a bevezető fejezetben említtem őket.

4. A magyar elemek területi eloszlásának aránya és az ezzel kapcsolatos kérdések is vetettek fel problémákat. Tudvalevő, hogy a legtöbb magyar elem a Marostól északra beszélt román nyelvjárásokban fordul elő, ahol magyarok és románok nagyobb tömegekben élnek együtt, s gyakori a kétnyelvűség (így pl. a volt Arad, Bihar és Szatmár megyékben). A Román Népköztársaságnak velünk határos területein a magyar elemek összegyűjtése viszonylag könnyű feladat, — de mit tegyen a kutató akkor, ha az egyébként nem nagy létszámú magyarországi románság nyelvéről van szó? A gyulai, kétegyházi, méhkeréki és még néhány más községbeli románok, akik az irodalmi nyelvet csak részben ismerik, mintha nem is rendelkeznének valamilyen állandósult magyar eredetű szókinccsel, előre alig látható módon — a beszéd szükségleteitől és román nyelvi ismereteik hézagaitól függően — vetnek be magyar szavakat. Az öreg gyulai Cîmpian Petru például már húsz évvel ezelőtt

nemcsak az *arvasic*, *palotă* 'törvényszék', *măgar* szavakhoz folyamodott, hanem olyanokhoz, mint *niugdie*, *iövedelem*, *követeli* stb., amelyek ő magánhangzóját románul beszélve is hibátlanul ejtette. A magyarcsanádi románoknál a mellény neve *melen*, s ilyen határozószavaik vannak, mint *foivaş*. Ilyen körülmények között persze nem vállalkozhattam arra, hogy a teljesség igényével lépjek fel, s ezt már azért is helyesnek tartom, mert a magyarországi románok magyar elemeinek túlméretezett számbavétele munkám árnyában torzulást idézett volna elő. A kérdést egyébként legutóbbi bukaresti tartózkodásom alkalmával felvetettem V. ŞUTEUNEK is, megkérvén őt, hogy említsen találomra egy magyar elemet az általa ismert bihari nyelvjárásból. Ő a *moşdotul* szót említette, amelyre nincs írott adat, s így most habozok, felvegyem-e vagy sem.

Igyekeztem megbirkózni a tükörszavak problémájával is. Csak a bevezető fejezetben tárgyalom a *casa oraşului*-féle eseteket, de például a magyar *koszorúfá*-ból való román *cosoroabă*-nak szentelt szócikkben megemlítem, hogy a magyar *koszorúfa*, *koszorú* hatására Erdélyben a *cunună* szónak 'koszorúfa' jelentése is van. Utalok arra, hogy az ilyen tükörszavak, illetőleg tükörkifejezések — különösen a protestáns szövegekben — egyes régi szótárakban és erdélyi román íróknál fordulnak elő. Hogy egy magyar eredetű szó valamilyen román közmondásban is előfordul, ezt a közmondást is idézem: *După ploaie căpeneag* 'Eső után köpönyeg'. Az ilyen szempontok felvetése nézetem szerint elősegítheti a közép-kelet-európai népek közös közmondáskincsének felderítését.

5. Végül néhány szót a szócikkek szerkezetéről. Telített adatoltság esetén a szócikket úgy építem fel, hogy ne csak a nyelvész, de a történész, a helynévkutató, a néprajzos (tárgyi és szellemi egyaránt) hasznát vehesse a közölt és rendszerezett anyagnak. Ez bizonyos válogatást kíván az adatokban, ami csak akkor valósítható meg, ha van miben válogatni. Vigyáztam arra, hogy ilyenkor az egyes szavak frazeológiai környezetére, azokra a kifejezésekre is fény derüljön, amelyekben használják őket, s a szavak szövegbe ágyazottságát sem tekintettem öncélúnak, hanem a jelölt dolog megvilágítását szolgáló műveletnek. A címszó után a címszó jelentését két nyelven — németül és franciául — közlöm, s ezután következik a jelentések részletes felsorolása. Az egyes jelentéseken belül felsorolom a tájnyelvi alakokat s azok előfordulási helyét, esetenként megjelölve, hogy melyik változat állandósult az irodalmi nyelvben. Így például a *văgaş*, *făgaş* szónál a következő jelentéseket sorolom fel: 1. 'kerékvágás' (irodalmi nyelvi jelentés); 2. 'az esővíz vágta vágás' (ez is irodalmi nyelvnek tekinthető); 3. 'facúsztató' (erre érdekesképpen Bukovinából vannak adataink); 4. 'irtás' (erre csak erdélyi adataink vannak). Majd az esetleges román származékok következnek abból kiindulva, hogy egy szó történetének szempontjából nem közömbös a belőle származó szócsalád alakulása. Utoljára a szó származtatásával kapcsolatos véleményeket sorolom fel, rámutatva a hibás magyarázatokra is.

6. Nézetem szerint még jónéhány etimológiai szótárra van szükség ahhoz, hogy a közép-kelet-európai nyelvek történetileg meghatározott összefüggéseit, kölcsönhatásait minél alaposabb monografikus jellegű feldolgozások alapján összegezhessük, szintetizálhassuk. Talán nem helytelen erre figyelmeztetni akkor, amikor a nem történeti jellegű nyelvtudományi irányzatok fontos feladatok elvégzésére hívják fel a figyelmet, s közben ugyanolyan

fontos nyelvtörténeti munkálatokról kevesebb hangsúllyal esik szó. Pedig adósságunk, törleszteni valónk mindkét területen bőven akad, s egy ilyen régi adósság kiegyenlítésére törekedtem jómagam is a román nyelv magyar elemeiről írott munkámmal.

TAMÁS LAJOS

Egy s más az egy-ről

1. Eddig tudomásom szerint még nem figyelt föl senki arra, hogy a vogul nyelvjárásokban az 'egy' jelentésű számnév alakváltozatait milyen szoros alaktani kapcsolat fűzi az 'ő maga' jelentésű nyomatékosított névmás alakjaihoz, vö. (MUNK.) É. *akwé, akw* 'egy' ~ *taw takwi* 'ő maga' | KL. *äkwé, äkw* 'egy' ~ *täkw* 'ő maga' | AL. *äkw* 'egy' ~ *täk* 'ő maga' | K. *äkwé, äkw* 'egy' ~ *täkw* 'ő maga' | P. *ökwi, okwei* 'egy; eins' ~ *täkw* 'ő maga' | T. *ux, uki* 'egy' ~ *tux* 'őmaga'. Ismeretes, hogy a szóban forgó vogul számnévnek rövidebb, melléknévi alakváltozatai is vannak. Ezek az egyes szám 3. személyű névmás nyomatéktalan alakjaival állíthatók párhuzamba, vö. (MUNK.) É. *au, 'einer'* (pl. *au xumitü* 'der eine Mann') ~ *taw* 'ő' | KL. *äk: äk-por* 'egyszer' | *äk näxémt* 'egyedül' ~ *täu* 'ő' | AL. *äk: äk pōx-pēs* 'egymás mellett' ~ *täu* 'ő' | K. *äk: äk-mas* 'egyszerre' ~ *täu* 'ő' | P. *eu* 'egy' ~ *täu* 'ő' | T. *ux: ux-pqr* 'egyszer' ~ *təu*, AT. *tü* 'ő'.

Az egyezés szembeszökő. Mármint mivel az egybevetett alakokon megfigyelhető végződés névmásokat szokott nyomatékosítani, joggal hihetjük, hogy a vogul 'egy' jelentésű számnév töve is névmási, mégpedig minden valószínűség szerint *mutató névmási* tő. Hogy a magyar 'egy' és rokon nyelvi változatainak tölemében demonstrativum rejlik, arra már ORBÁN GÁBOR is rámutatott (FgrSzám. 33). Szerinte a vogul *akw, äkw* is összetétel, amelynek előtagja mutató névmás, utótagja pedig a *-kua, -küü* (*-qua, -qüü*) kicsinyítő képző (i. h.). Úgy gondolom azonban, hogy a kérdéses vogul számnévben a mutató névmástőnek tekinthető előtaghoz nem kicsinyítő képző, hanem nyomatékosító szerepű, utólagos értelmezőként a tőhöz csatolt névmásképző járult, amely nem más, mint a **-k* névmásképző folytatása.

Ez a névmásképző pedig igékkel alkotott szintagmákban határozóraggá adaptálódott. Ez a magyarázata annak, hogy a vogul 'egy' jelentésű számnév, valamint az egyes 3. személyű vogul névmás végződését lativusi, illetőleg modális jelentésű névmási határozószókon is megtaláljuk. Így: (MUNK.) É. *akw* 'egy', *au* 'einer' ~ *taw* 'ő' ~ *tü* 'oda', *tox* 'úgy', *tox-ti* 'így' | KL. *äk* 'egy' ~ *täu* 'ő' ~ *tü* 'oda', *tok* 'úgy' | AL. *äk* 'egy' ~ *täu* 'ő' ~ *tü* 'oda', *tok* 'úgy' | K. *äkwé, äkw* 'egy', *äk* 'egy' ~ *täkw* 'ő maga', *täu* 'ő' ~ *təu, təu* 'oda', *tokh, tokho*, FK. *tokhwé* 'így, úgy' | P. *ökwi, eu* 'egy', ~ *täkw* 'ő maga', *täu* 'ő' ~ *təu* 'oda', *tok* 'úgy' | T. *ux, uki* 'egy' ~ *tux* 'ő maga', *təu*, AT. *tü* 'ő' ~ *tü* 'oda', *tux* 'úgy'.

Hasonló észrevételeket tehetünk — s részben már tettek is — az osztják 'egy' számnévvel kapcsolatban. Ennek a különféle nyelvjárásokban, mint erre legutóbb LAKÓ GYÖRGY is felhívta a figyelmet (NytdÉrt. 38. sz. 6) hol diftongusos, hol pedig monoftongusos alakjai vannak: (CASTR.) Kel.—Szurg. *ei*, (PAAS.—DONN.) K. *əi*, J. *əi*, (KARJ.—TOIV. 7) DN., V., Kr. *əi*, Vj. *əi*, Trj. *əi*, (STEINITZ) Serk. *ij* ~ (CASTR.) I. *i*, (HUNF.) É. *i*, (AHLQV., PÁPAY—

BEKE) É. *i*, (PATK.) I. *i*, (KARJ.—TOIV.) Kaz. *ž*, Cing. *i*, (STEINITZ) Li., Szi. *ž*. LAKÓ szerint elvileg egyformán lehetséges ugyan, hogy a kettőshangzós alakok diftongizáció útján lettek a monoftongusosokból, vagy fordítva az utóbbiak keletkeztek az előbbiekből monoftongizációval, de szerinte ezeknél az eseteknél is valószínűbb, hogy az osztjákban az 'egy' számnév névmási előzménye egy — talán **i*-nek rekonstruálható — töből állott, amelyhez *-i* névmásképző járult azokban az időkben, amikor ennek a tőnek a névmási funkciója még nem homályosult el.

A LAKÓtól említett uráli **-j* névmásképző LEHTISALO (Abl. 386) szerint a finnben, a permi nyelvekben, az osztjákban, valamint a szamojéd nyelvekben mutatható ki. Az osztjákban a **j* elemű névmásképző a *žo-*, valamint a *m•* névmástőhöz járulhat; vö. (KARJ.—TOIV. 280a,b) Ni. *žäi*, Kaz. *žōž* 'wer?', valamint (i. h. 495a, b) FD. *mei* 'was?'.

Annak bizonyítására, hogy az osztják nyelvjárásokban gyakoriak az *i*-mutató névmástőnek ragos-képzős származékai, LAKÓ (i. h.) hivatkozik olyan névmási származékokra, mint például *i'n* stb. 'most', *i'ŋ* stb. 'ua.', másfelől É. *it* 'ez', (PATK.) AK. *in* 'ez; most', (PAAS.—DONN.) K. *in* 'der, er'. — Ezeknek *i*-elemét már ismételten egyeztették a mordvin és a zürjén *e*-közelre mutató névmástővel, valamint a finn *e*- és a magyar *e*-, *i*-tővel, sőt egy szamojéd *e*-névmástővel is. Végső tanulságként LAKÓ (i. h.) mindezekből ezt szűri le: „A fent tárgyalt osztják számnévi, illetőleg névmási származékok 'ez', illetőleg 'egy' jelentése éppúgy megfér egymás mellett, miként az indoeurópai *e*-, *i*-névmástőnek is vannak egyfelől 'egy' jelentésű számnévi származékai: görög *oivós*, latin *unus*, német *ein* stb., másfelől névmási jelentésű folytatója: óind *ena-* 'er, dieser, jener...’”

Az 'egy' osztják alakváltozatainak kevésbé gondos egybeállítására és elemzése után már ORBÁN (i. m. 33) is arra az eredményre jutott, hogy ezeknek *i*-eleme mutató névmási tő, amelyből az osztják É. *it* 'unus' a *te* mutató névmás hozzátételével keletkezett. Ugyanezt a *t•* mutató névmást vélte fölfedezni ORBÁN (uo.) a finn *yhte-*, cseremis *ikte*, lapp *akta* második szótagjában is. Az utóbbiak kezdő magánhangzója szerinte mutató névmási tő, „a középső *k ~ h* pedig a nyomósító *-ka*, *-kä* szócska megrövidült formája”.

VÉRTES EDIT (NytudÉrt. 38. sz. 6. jz.) véleménye szerint is az osztják *ai* 'unus' névmási eredetű.

Mindezek a megállapítások egyeznek a következő pontokban: a) a finn-ugor nyelvek emlegetett 'egy' jelentésű számneveinek töve mutató névmási tő; b) ehhez a tőhöz — nyomatékos utólagos kiegészítésül — valamely mutató névmás, partikula vagy névmásképző járult.

A bevezetőül olvasható fejtegetések a vogul 'egy' számnév tövének névmási eredetéről s az ehhez járult *k*-névmásképzőről jól egybevágnak ORBÁN-nak azzal a megállapításával, hogy a finn *yhte-*, a cseremis *ikte*, a lapp *akta* kezdő hangzója voltaképpen szintén mutató névmási tő, az ehhez csatlakozó *k ~ h* elem pedig a nyomatékosító *-ka*, *-kä* „partikulával” egyeztethető.

2. Ha mármost elfogadjuk az 'egy' osztják alakváltozatainak eredetere vonatkozó, lényegükben egybevágó magyarázatokat, föltehetjük a kérdést, hogy a szóban forgó osztják **-j* névmásképző vajon nincs-e valamilyen rokonságban azzal a **-k* névmásképzővel, amelyet a vogul, továbbá a finn, cseremis és lapp 'egy' jelentésű számneveken láttunk.

Ismerve az osztják nyelvjárásokban gyakori *k ~ g*, másfelől *g ~ j* váltakozást (az előbbire vö. *iga ~ ika* 'Mann', az utóbbira *itpega* 'nach vorne' ~

itpeja 'ua.'; vö. PATK.—FUCHS 25—6), nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy az osztják *ei* ~ *ij* 'unus'-félék esetleg nemcsak a finn *yhte*-nek *yh*-, a cseremiszi *ikte*-nek *ik*-, a lapp *akta*-nak *ak*- elemével, hanem a vogul *akw* ~ *äk* ~ *ux*-féle alakokkal is kapcsolatba hozhatók, mint ezeknek váltakozásai.

Ha pedig a tárgyalt osztják *-j névmásképző valójában nem más, mint az előzőekben szereplő *-k névmásképző váltakozása, akkor világossá válhat számunkra az is, hogy hogyan alakulhatott ki egyes osztják nyelvjárásokban egy bizonyos *-i elemnek ugyanolyan lativusi funkciója, mint a *-k névmásképzőnek hasonló szerepe.

A *-i lativusra TOIVONEN (FUF. XXVIII, 11) a következő osztják névmási határozószókat említi példaként: (PATK.) I. *togòì, togùì, toxùì* 'weg, fort', (PAAS.) K. *toχòì 'ua.'*, (KARJ.) DN. *tōyoì, DT. toγòì, Kr. toxoì, Kam. toxeì* 'weg; hinaus', V., Vj. *tōyì 'weg'*, Trj. *tōyγz* 'dorthin, weg', Ni. *tōye*, Kaz. *tōyì, O. tōyì* 'dahin, dorthin; hinaus; weg'. Mindezekről megállapítja, hogy jelentésük szerint lativusi formák, amelyeknek alapjául olyan rövidebb lativusok szolgálnak, mint (PATK.) *toχ* 'dahin, dorthin; fort, weg', (PAAS.) K. *toχ*, (KARJ.) Kr. *toχ* 'dorthin'. Szerinte ugyanez a viszonya az alábbi hosszabb és pleonasztikusabb, valamint rövidebb és egyszerűbb lativusoknak: Trj. *iāyēz*, Kaz. *iōyì, O. iōyì* 'nach hause, heim; zurück' ~ DN. *iōχ, Ni. iōχ* (V., Vj. *iōχ-pa*) 'ua.'; Trj. *tōyγz* 'hierher' ~ Kos. *təu, Kr. təy, V., Vj. təχ, Ni. tix, Kaz. tiy, O. ti (tiji)* 'ua.' (DN. *təì, DT. ti, Kr. tə* 'jener').

TOIVONENNEK ezeket az összeállításait elemezve föltehetjük a kérdést, hogy a tárgyalt egyszerűbb osztják névmási határozószóknak olyan alakjai, mint az O. *tij* 'hierher' nem egyszerűen olyan alakokból lettek-e, mint például a Ni. *tix* 'ua.'. Ebben az esetben ugyanis nem külön *-i lativusról beszélhetünk, hanem a -χ (< *-k) lativusrag közönséges váltakozásáról. Ugyanígy persze a tőle idézett 'jener' jelentésű DN. *təì*-nek a *i* eleme sem volna más, mint a *-k névmásképző váltakozása, amely szintén adaptálódhatott lativusraggá. Olyan lativusi alakokat pedig, mint a fenti osztják I. *togòì, togùì, toxùì* 'weg, fort' véleményem szerint legegyszerűbben közönséges elemismétléses alakoknak tekinthetünk, amelyek korábbi **togog* ~ **togug* ~ **toχùχ*-félékből keletkezettek. Mindezek ismétlődő *g* ~ *χ* eleme a fentiek értelmében végső soron nem más, mint a lativusraggá adaptálódott *-k ~ *-g ~ *-χ névmásképző.

Ha ez a magyarázat, amelynek lehetősége véleményem szerint okvetlenül fennáll, helyesnek bizonyulna, akkor az 'egy' számnév imént elemzett osztják nyelvjárási alakjait bizvást úgy tekinthetnők, mint az *i*-mutató névmási tőnek azzal a *-j < *-k névmásképzővel megtoldott alakjait, amely lativusraggá adaptálódott az osztjában is.

LAKÓ (NyttudÉrt. 38. sz. 5) s már előtte ORBÁN (i. m. 33) foglalkozik az 'egy' alakváltozatai közül a főnévi használatú északi osztják *it*-tel, amely mellett van egy *it* 'ez' névmás is (vö. HUNFALVY: NyK. XI, 18). LAKÓ (i. h.) megemlíti, hogy a számnévi jelentésű *it*-tel szerinte azonosnak gondolható osztják *it* névmás *-t* képzőjét LEHTISALO (Abl. 392) az ősuráli *-t névmásképző folytatójának tartja. Mármost szerinte a főnévi használatú *it* 'egy' *i*-je nem lehet más eredetű, mint a jelzői használatú *i* 'egy', ez pedig semmiképpen sem különíthető el a többi osztják nyelvjárás 'egy' jelentésű, jelzői használatú számnévétől.

LAKÓ érvelését meggyőzőnek találom. Egy lépéssel tovább menve azonban azt kérdezhetjük, hogy a finn *yhte*, cseremiszi *ikte*, lapp *akta*-félék *t* eleme

vajon nem ugyanaz (a végső soron minden bizonyossal mutató névmási eredetű) **-to* névmásképző-e. Ha igen, akkor méginkább megerősödhetünk abban a meggyőződésünkben, hogy az eddig tárgyalt finnugor 'egy' jelentésű számnévek valóban felfoghatók mutató névmási tövek névmásképzős alakjainak.

A **-j* névmásképzős alakulatnak magyarázott fenti osztják nyelvjárási 'egy' jelentésű számnévi alakokat már TOIVONEN egyeztetette a magyar *egy* számnévvvel (FUF. XX, 73; Vir. 1937: 139; FUF. XXVIII, Anz. 251; vö. LAKÓ: NytudÉrt. 38. sz. 5) mindezeket egy eredeti szóbelseji *i*-vel hangzó közös előzményből vezetve le. Ez az egyeztetés, mint erre LAKÓ (i. h.) is rámutat, kifogástalannak látszik. Mivel azonban az imént lehetőknek mondtuk, hogy a szóban forgó **-j* névmásképző voltaképpen nem más, mint a **-k* névmásképző váltakozása, föltehetjük, hogy a finnugor korban a közelre mutató *i* ~ *ë*-névmási tőhöz utólagos kiegészítésül és nyomatékul a **-k* névmásképző járult, s az így létrejött **ik* ~ **ëk*-névmási fejlemény egyrészt névmási funkciót töltött be, másrészt azonban (föltehetőleg a 'más(ik)' jelentésű, szintén névmási eredetű számnévekkel való korrelatív viszonyban) 'unus' jelentésű számnévként is használatossá vált. Ennek a szerintem teljes joggal föltehető finnugor **ëk* ~ **ik*-elemnek a névmási fejleménye lehet a magyar *ő* névmás, másfelől a vogul 'egy' jelentésű, fent elemzett számnév, továbbá a finn *yhte*, *yh*, a cseremiszi *ikte*, *ik*, a lapp *akta*, *ak*, az osztják *əi* ~ *ij*-félék föltehető korábbi **ək* ~ **ik* eleme, sőt a magyar *egy* ~ R. *igy* számnévként ugyanígy föltehető **ëk* ~ *ik* előzménye is. Az utóbbinak a fejlődése pedig ez lehetett: **ëk* > **ëy* > *ëü* (KT.: *ev*) 'er, sie, es' > *ő*, másfelől *ëü* > **ëj* (vö. osztják *əi* ~ *ij*) > **ëgy* 'unus', illetőleg **ik* > **iy* > *iü* (vö. HB.: *iv*) 'er, sie, es' > **üü* > R., N. *ü*, másfelől *iü* > **ij* (vö. osztják *ij* 'unus') > R. *igy* 'unus'. Ez a magyarázat tehát ugyanolyan összefüggést teremt az *ő* névmás föltett előzményei és az *egy* ~ R. *igy* számnév között, amilyent az imént az osztjában láttunk az *it* névmás és az *it* számnév között, még előbb pedig a vogul 'egy' jelentésű számnév, valamint az 'ő' jelentésű névmás végződéseinek között.

3. Fentebb láttuk, hogy az osztjában a **-j* nemcsak névmásképzői, hanem lativusragi funkciót is betölthet (vö. O. *tiĵ* 'hierher' ~ DN. *tei* 'jener'). Másfelől tudjuk, hogy PAIS (MNY. LIV, 59) — nyomós érvek alapján — az *egy*, R. *igy* számnévet és az *igy* 'sic' névmási határozószót egyeztetve ezek mindegyikét az *i*-közelre mutató névmástő *-gy* képzős származékának tekinti, amely egyfelől névszói, másfelől adverbiumi funkcióban élt tovább. Hogy eredetileg képzős (mégpedig névmásképzős) alakulatok képzőeleme a későbbiek során határozóraggá adaptálódhatott, arra már régen utaltak. Ezért feltétlenül megalapozottnak tekinthetjük PAISnak ezt a megállapítását. PAISSal együtt (i. h. 57) azt is lehetségesnek gondoljuk, hogy az *egy*, R. *igy* számnév, valamint a 'sic' jelentésű *igy* névmási határozószó *-gy* eleme a finnugor **-iŋś* ~ *-iŋđ* denominális névszó- vagy névmásképzőnek a folytatása, s hogy ennek megfelelőleg ezek a magyar szavak éppúgy a közelre mutató *e*- (*i*-) névmásgyökök tartozékai, mint például a zürjén *edži* 'so, auf, solche Weise'.

Legalább ennyire valószínűnek és lehetségesnek gondolhatjuk azonban véleményem szerint azt is, hogy a szóban forgó *-gy* képzőelem a **-k* névmásképzőből levezethető **-j*-ből lett, s így az előbb említett osztják számnévi alakokon, valamint egyes névmásokon is meglevő **-j* névmásképzővel kapcsolható össze. E kérdés azonban még további vizsgáldást kíván.

4. Az utóbbi feltevés mellett szólhatnak még egyéb körülmények is. PAIS — véleményem szerint szintén teljes joggal — arra is felhívta figyelt-

münket (i. h. 58), hogy az *így, úgy, hogy* szók végén levő *gy*, amelyet, mint láttuk, eredetére nézve helyesen tekint képzőnek, az *avagy* kötőszón is megtalálható (MNY. LIV, 58). JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXVI, 297—8) véleménye szerint, amelyhez PAIS is csatlakozik, s amelyet én is helyesnek tekintek, az *avagy* az *a-* távolabbra mutató névmástőnek *-gy* módhatározóraggal ellátott alakja, s ennek megfelelőleg eredeti jelentése 'ama (= más) módon, amaképpen'.

JUHÁSZ (i. h.) a *vagy*-ot az *avagy* rövidült alakjának tekinti. PAIS (i. h.) — bizonyos fenntartásokkal ugyan — ezt a véleményt is elfogadni látszik, bár úgy gondolja, hogy az *avagy* és a *vagy* nem okvetlenül közös eredetűek. Azt azonban szerintem aligha vonhatjuk kétségbe, hogy a *vagy*-on ugyanaz a *-gy* képzőelem van, mint az *avagy*-on, s hogy ez az elem az *így, úgy, hogy* szók, sőt az *egy* számnév *-gy*-jétől sem szakítható el.

Mármost ha az *egy* számnév *-gy*-jét korábbi *-j*-ből származtatjuk, illetőleg a magyar *egy* ~ R. *így*-et az osztják *əi* ~ *ij*-félekkel egyeztetjük, mint már TOIVONEN is tette, akkor ezt az egybevetést véleményem szerint jelentős mértékben támogathatja az a körülmény, hogy az *avagy*-gyal rokon vagy esetleg csak vele rokonságba került *vagy*-nak van N. *vaj* alakváltozata, számos nyelvjárasterületen (vö. MTsz.).

A szóbelseji és szóvégi *j* ~ *gy* váltakozásnak számos példáját ismerjük; vö. például: *kiellen* ~ R. *kijetlen*, *kejetlen* ~ R. *kegyetlen*; *kigyó* ~ JókK. 147: *kyo* (o: *kijó*); *hagyma* ~ R., N. *hajma*; *hajít* R., N. *hagyít*; stb.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *vagy*-nak van Gömör megyében följegyzett N. *vad* alakváltozata is (MTsz.), valamint az *avagy*-nak R. *avad* alakja (vö. LevT. I, 41: NySz.). Erre nehéz magyarázatot adnunk, ha a *vagy*-ot korábbi *vai* alakból eredeztetjük.

Visszatérve az *avagy* eredetének kérdéséhez, komolyan megfontolandónak tartom JUHÁSZ említett magyarázatának azt a részét is, amely szerint e szavunk *v*-je az a finnugor eredetű *-v* névmásképző, amely a *tova* határozószóban is megvan, az *avagy* *v*-je után álló *a* pedig tővéghangzó. Ezt a *va* szótagot véleményem szerint a tővéghangzós **-ka* névmásképzőből vezethetjük le. Ha ugyanis az *ő* névmás az *é*-közre mutató névmástőnek a *-k* névmásképzővel alakult **ék*-fejleményéből magyarázható, mint ezt az imént kifejtettem, ugyanúgy föltehető szerintem, hogy az *avagy*-nak *ava*-eleme az *a*-távolabbra mutató névmástőnek **-ka* névmásképzős **aka* alakjából jött létre. (A fejlődés ez lehetett: **aka* > **aya* > **a_ua* > *ava*.) Persze az is elképzelhető, hogy az *ava* a szóban forgó *a*-névmástőnek a **-ma* névmásképzővel alkotott **ama* alakjából fejlődött, hiszen a finnugor **m* > *v* változásra is biztos adataink vannak, másfelől az így föltehető **ama* tővéghangzóját vesztített **am*-alakja meg is van az *amúgy, amaz, ama*-félekben. Természetesen ugyanígy az *ő*-nek R. *ëü* előzménye is visszamehet az *ë* ~ *e*-névmástőnek **m* névmásképzős **em* alakjára, vagy a R. *iü* az *i*-névmástőnek hasonlóképpen megnövelt **im*-alakjára.

BALÁZS JÁNOS

Fagyal

Nature is what we know
But have no art to say,
So impotent our wisdom is
To Her simplicity.

Emily Dickinson

1. A magyar *fagyal* 'Ligustrum vulgare' szót először SETÄLÄ (FUF. II, 236) hozta kapcsolatba a finn *pihlaja* 'Sorbus aucuparia' szóval s annak etimológiai megfelelőivel. Szerinte a *fagyal* a következő etimológiai összefüggés-hálózat egyik alkotó eleme: finn (RENV.) *pihlava*, *pihlaja* 'Sorbus aucuparia; Sperberbaum' | észt (WIED.) *pihl*, *pihlak*, *pihlakas*, *pihlik*, *pihlikene* 'Eberesche, Vogelbeerbaum, Pielbeerbaum (Sorbus aucuparia)' | mordvin (PAAS.) E. *pižol*, M. *pižäl* 'Vogelbeere; Vogelbeerbaum' | cseremisiz (WICHM.) KH. *pəzə'lma*, U. *pižlā*, M. *pižlā* 'Vogelbeere; Vogelbeerbaum'; (PAAS.—SIRO) *pōzle*, *pižle* 'Eberesche; pihlaja' | vogul (MUNK.—SZIL.) *pišār* 'berkenyefa; Vogelbeerbaum'; (KANN., WogVok. 27) TJ. *pi lšü'r*, AK. *pāšər*, FK. *pāšər*, P. *pešər*, AL. *pēšər*, KL. *pāšər*, Szo. *pašār* 'Ebereschenebeere' | osztják (KARJ., OL. 182) DN. *pābār*, Trj. *pātər*, Vj. *pātər*, Ni. *pāžār*, Kaz. *pāžār*, O. *pāžār* 'Beere der Eberesche'; (PAAS.—DONN. 1737) Ko. *pałār*, J. *pałār* 'Ebereschenebeere' | magyar *fagyal*, *fagyó-fa*, *fagyor-fa* 'Ligustrum vulgare; Hartriegel'.

SETÄLÄ esetleg ide vehetőnek gondolja még a következő szavakat is: votják (MUNK.) Sz. *palež*, K. *palež* 'vörös berkenye, barkóca; Vogelbeere, Spierlingsbeere, Eberesche'; (WICHM.) G. J. *palež*, J. *pāuež* 'Vogelbeere' | zürjén (WICHM.—UOT.) V., AV., Sz., Pecs., Lu., Le. *pelis*, I. *pelidž* 'Vogelbeere'. — A permi szavakkal szemben azért vannak fenntartásai, mert azok szerinte egyrészt csak úgy tartozhatnak ide, ha felteszünk egy őskermi hangátvetést bennük, másrészt pedig a törökségben is vannak hasonló szavak, s így a permi nyelvek esetében törökből való kölcsönzéssel is számolhatunk (vö. például csuvas *pileš* stb.).

SETÄLÄ összeállítását a továbbiakban elfogadják. (A magyar szakirodalomban: N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 319; MOÓR: AEthn. II, 110—1; ALingu. II, 66.) TOIVONEN (FUF. XIX, 201—2, 245) fenntartás nélkül beveszi az etimológiai összeállításba a permi szavakat is. Úgy véli, hogy a *pihlaja* etimológiai szócsaládjának finnugor alapalakjában egy szóbelseji **čl* vagy **čl* mássalhangzó-kapcsolattal kell számolnunk.

Az EtSz., a finn etimológiai szótár (Suomen kielen etymologinen sanakirja III, 542) és COLLINDER etimológiai szótára (Fenno-Ugric Vocabulary 107) lényegében véve a SETÄLÄ—TOIVONEN-féle felfogást tükrözi, de a magyar *fagyal* szónak az említett etimológiai összefüggésbe való beletartozását mindhárom szótár kétesnek tartja.

COLLINDER (CompGr. 413) szerint a *pihlaja* etimológiai szócsaládjá egy alapnyelvi **pičlā* alakra megy vissza. Ez az alapalak — s ez lényeges mozzanata a magyar szó szempontjából — palatalis hangrendű.

Hadd jegyezzem itt meg, hogy SETÄLÄ tévesen értelmezte a *fagyal* szót németül. A *Hartriegel* ugyanis egy s o m f é l e s é g, az úgynevezett *veresgyűrű* 'Cornus sanguinea' német neve. Ugyancsak téves a *fagyal* 'kuusama' értelmezése a finn etimológiai szótár *pihlaja* szócikkében. A *kuusama* ugyanis l o n c f é l e (Lonicera) növényeket jelöl finnül.

2. Térjünk rá most az érdemi problémákra. Úgy vélem, hogy a *fagyal* csakugyan nem függhet össze a *pihlaja* etimológiai szócsaládjával. A *fagyal*

eredete problematikus. A következőkben igyekszem majd szálára szedni a vele kapcsolatos problémákat, s egyben új etimológiát is javaslok.

A finn, a mordvin, a cseremisiz, a votják, a zürjén, a vogul és az osztják szavak összetartozásának sem hangtani, sem jelentéstani akadályai nincsenek. A finn *pihlaja*, *pihlava* képzett szó (vö. HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys¹ I, 109–10), s ugyancsak képzett szavak az észtnben a *pihlak*, *pihlakas*, *pihlik*, *pihlikene* alakváltozatok is (vö. *pihl*). A cseremisiz *pi-läz* szóban hangátvetés van, a *peza-lmä* alakváltozat -mä eleme denominális képző (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 84). A permi szavak valóban egy ősspermi szóbelseji hangátvetést tükrözhetnek (vö. UOTILA: MSFOu. LV, 170). Az idevont obi-ugor szavak r-je csak úgy magyarázható, ha őssugor *čr, illetőleg čr hangkapcsolatból indulunk ki. A vogul szó r-je ugyanis lehetne finnugor *l folytatója (vö. finn. *kolme*, mordvin *kolma*, *kolmo* ~ vogul *χürəm*), az osztják szóban azonban l-et váránk.

Az összes szavak egyaránt vagy valamilyen berkenyeféleséget, vagy pedig berkenyebogyót jelölnek. Így az obi-ugorban is. S mindegyik idevont szó palatalis hangrendű. Ezért a szócsalád finnugor alapalakjául a COLLINDER javasolta **pičlä* bízvást elfogadható.

Mindebből önként adódik két probléma a *fagyal* szóval kapcsolatban: 1. A *fagyal* kétségtelenül velaris hangrendű, palatalis előzményre bajosan vihető vissza. 2. A *fagyal* jelentése 'Ligustrum vulgare', ez pedig egy olyan növény neve, amely merőben különbözik a berkenyeféléktől. Elképzelhető-e, hogy a magyarság elődei a berkenye nevét átvitték a fagyalra? — Aligha gondolnám. Erről majd bővebben a továbbiakban.

3. Vegyük most sorra a *fagyal* szóra vonatkozó adatokat. Időrendben először a BesztSzj.-ben bukkan fel a szó: 890: „abies: *fagal fa*”; uo. 917: „Vaccinum [o: vaccinium]: *phagal fa*”. — Az OklSz.-ban a következő adatok találhatók: 1478: „Quasdam terras arabiles Posamege Bode *Fagyalbokor*”; 1516: „In lateribus quorundam virgultorum wlgo *faghalwezew*.” — A NySz. ide vonatkozó adatai a következők: Mel: Herb. 1578: *fagyolfa* 'Beinhöltzlin'; Ker: Préd. 1640.: „A füz s *fagyal* keserű embernek”.

Nézzük meg az értelmezéseket. A BesztSzj. 'abies' és 'vaccinium' értelmezése nyilvánvalóan téves. Ez már csak abból az egyetlen tényből is nyilvánvaló, hogy a *fagyal* növénynévnek egymástól nem is nagyon messze kétféle értelmezése van. A 890. számú adat esetében még íráshibával is számolhatunk. A BesztSzj. szerzője aligha lehetett túlságosan tájékozott a fagyal mivoltát illetően. Az OklSz. és a NySz. értelmezései: *fagyalbokor* 'dumus ligustri vulgaris; Hartriegelgebüsch'; *fagyal-vessző* 'virga ligustri vulgaris; Rute des Hartriegels'; *fagyolfa*, *fagyal* 'ligustrum vulgare; Hartriegel'. Kétségtelenül téves a *fagyal* 'Hartriegel' értelmezése, mint már erre utaltam. SETÁLÁ tévedése valószínűleg innen ered.

Nézzük most meg a nyelvjárási adatokat. A MTsz. a következő változatokat ismeri: Palócság: *fagyó-fa*; Székelyföld: *fagyor-fa*; Hegyalja: *fagyaka*; Zala megye: *fagyuka-fa*. Ide vehető még az OrmSz. *fagyócska* adata is. — Az ÜMTsz. kéziratok anyagában a következő alakváltozatokat találtam: Farkasfa Vas megye: *fagyuka*; Hajdúnánás, Nagyzerénd Arad megye: *fagyar*; Szalonta Bihar megye, Szaboles megye: *fagyarfa*; Huguag Nógrád megye: *fájalka*.

Az alakváltozatok sokfélesége igen meglepő. Úgy látszik azonban, hogy mégis csak két alapváltozattal számolhatunk: *fagyal/fagyol*, illetőleg *fagyar/fagyor*. A többi alakváltozat felfogható a *fagyal/fagyol* származékaként.

(A *fajalka* változatról később lesz szó.) A két fő változat $l \sim r$ végződését felfoghatjuk hangtani változatokként, bár ez korántsem szükségszerű, mert — ami a továbbiak szempontjából igen fontos — ugyanolyan joggal képzőknek is tarthatjuk őket. A magyarban ugyanis van egy *-r* és egy *-l* képző. Ezek nyelvünk ősi képzőállományához tartoznak. Részint kicsinyítő képzői funkciójuk van, részint pedig '-féle, -szerű' jelentésárnyalatok hordozói (vö. D. BARTHA, Szóképz. 108—9, 113). Ezek már az ómagyar korban megszűntek eleven képzők lenni, sőt képző voltuk tudata is régen elhomályosult.

A magam részéről úgy vélném, hogy a *fagyal/fagyol* \sim *fagyar/fagyor* esetében erről a két külön álló, de hasonló jelentésű és funkciójú képzőről van szó. De ha azt tennők is fel, hogy az *r* csupán az *l* hangtani változata, még akkor is megmaradna annak a lehetősége, hogy az *l*-et képzőnek tekintsük.

Így hát a *fagyal* és egyes alakváltozatai képzett szavak volnának. Kérdés mármost, hogy sikerül-e ezek után olyan szavakat találnunk a rokon nyelvekben, amelyekkel nagyobb valószínűséggel egyeztetethetjük, mint a *pihlaja* s annak etimológiai szócsaládja. A *fagyal* szó alkata ugyanis finnugor jellegű, s ezért joggal kereshetjük etimológiai kapcsolatait a finnugor nyelvekben.

Válaszom erre a kérdésre igenlő. Mielőtt azonban előállnék új etimológiai javaslatommal, hadd tegyek egy rövid természetrajzi kitérőt.

4. A *fagyal* vagy más nevén *vesszős fagyal* 'Ligustrum vulgare L.' a növényrendszertanban az „Angiospermatophyta”, vagyis „Zárvatermők” törzse II. ágazatának („Malvales — Solanales”) 4. rendjében („Ligustrales”) az egyetlen családot alkotó „Oleaceae” egyik képviselője (vö. Soó REZSŐ—HARASZTY ÁRPÁD—HORTOBÁGYI TIBOR—KISS ISTVÁN—SIMON TIBOR, Növénytan. Bp., 1962. Tankönyvkiadó).

VANCURA RUDOLF (Lombos fák és cserjék. Bp., 1960. Mezőgazdasági Kiadó. 165, 166) a következőket írja róla: „Lombhullató vagy örökzöld cserje, keresztben átellenesen álló levelekkel. . . . Levelei lándzsásak, vagy hosszúkás-lándzsásak, 4—7 cm hosszúak, kopaszok, kissé bőrszerűek, szélük néha gyengén hullámos, felül sötétzöldek, alul sárgászöldek, ősszel ibolyászöldre változnak. Egy részük télen is a cserjén marad. . . . Elterjedése: Dél- és Közép-Európa, Szovjetunió európai része, Kaukázus, Észak-Afrika. Hazánkban országszerte gyakori, melegkedvelő tölgyesekben, cserjésekben, főleg napos oldalakon, ritkábban ligeterdőkben, alföldi fehérryásásokban, rézsükön fordul elő.”

A fagyal elterjedésére vonatkozólag egy másik szakmunkában (JÁVORKA SÁNDOR—Soó REZSŐ, A magyar növényvilág kézikönyve. Bp., 1951. Akadémiai Kiadó. 479) még ezt olvashatjuk: „Síksági-dombvidéki, európai faj, kissé mediterrán-szubatlanti jelleggel (részben örökzöld).”

A fagyalt a fűzhöz hasonlóan gazdaságilag is hasznosítják. A Pallas Nagy Lexikona (Bp., 1894. VI, 646) erre vonatkozólag ezt írja: „Fiatal, hajlékony ágából kosarat fonnak.” Ugyanezt erősíti meg az ÜMTsz. egy Szaboles megyei adata: „Fontak akkoriban fagyarfából kosarakat is.”

A fagyal egyébként külsejében meglepően hasonlít némely fűzfajtához. Igen merész képzetet kell viszont ahhoz, hogy valaki hasonlóságot fedezzen fel közte s a berkenye között.

A berkenye, jelesül a berkenyefélék legismertebb képviselője, az úgynevezett *madárberkenye* 'Sorbus aucuparia', vagyis a finn *pihlaja* köztudomásúlag északi növény, illetőleg csak a magasabb hegységekben fordul elő. Nem-

ritkán hatalmas fává is megnő, skarlátvörös bogyófürtjei a nyár vége felé gyönyörű színfoltjai az északi erdőknek, tópartoknak. Aki valaha életében látott egyszer berkenyét és fagyalt, semmiképpen sem téveszti őket össze egymással. Alig hihető tehát őseinkről, akik a természethez minden biznnyal közelebb állottak, mint városlakó utódaik, hogy ilyen névátvitel elkövetésére kaphatók lettek volna, vagyis a berkenye f a nevét átruházták volna a fagyalra, erre a többnyire igénytelen kis cserjére.

5. A *fagyal* etimológiája körül való bizonytalankodásban nagy része volt a német 'Hartriegel' és 'Vogelbeere' értelmezésnek. Hadd ejtsek azért néhány szót még a fagyal német elnevezéseiről.

A fagyal német neve *Liguster* vagy *Rainweide* (lásd a HALÁSZ ELŐD-féle Magyar—német szótárt). Számos népies neve van azonban ezeken kívül. Egyebek között *Hartriegel*-nek is hívják. Erre vonatkozólag HEINRICH MARZELL (Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen. Leipzig, 1943. 1174) a következőket mondja: „Im älteren Schrifttum und in der Volkssprache hat der Rote Hartriegel häufig Gemeinschaftsnamen mit anderen in der Tracht ähnlichen Sträuchern, besonders mit der Rainweide (*Ligustrum* vulg.) und der Roten Heckenkirsche (*Lonicera Xylost.*)” Ez az oka annak, hogy a 'Hartriegel' értelmezés a magyar szótárirodalomban is elterjedt. Így például BALLAGI MÓR szótárában (Új Teljes Magyar és Német Szótár. Bp., 1914.) a *fagyal* címszó alatt ez olvasható: „der gemeine Hartriegel, das Griesholz; vesszős ~ die gemeine Rainweide, der Tintenbeerstrauch.” HALÁSZ ELŐD német—magyar szótára a *Hartriegel* címszót viszont így értelmezi: 1. *som*; *roter* ~ 'vörösgyűrűsom'; 2. 'közönséges fagyal'.

Íme még néhány német népies elnevezése a fagyalnak (Der Grosse Brockhaus. Wiesbaden, 1955. VII, 245): 1. *Beinholz*, *Hundsbeere*, *Vogelbeere*, *Judenbeere*, *Teufelskirsche*, *Zaunriegel*; 2. *Zaunweide*, *Beinweide*, *spanische Weide*, *wilde Weide*.

A továbbiak szempontjából ezek közül az elnevezések közül a 2. csoportban levők, továbbá a *Rainweide* különösen figyelemre méltók. Ezek a nevek ugyanis mind a fagyal és a fűz bizonyos hasonlóságára utalnak.

6. Ezek után most már talán előjöhettek mondanivalóm lényegével. Azt hiszem, joggal kereshetjük a magyar *fagyal* szó etimológiai megfelelőit a következő szavakban: finn (RENV.) *paju* 'Salix; Weide'; észt (WIED.) *paju* 'Weide; Salix' | ? lapp (GEN. 181) *T. pajj*, *pujje* 'paju; Weide'; (T. ITR. I, 383) *P. pōajja*, *Nä. pō-āja*, *N. puajä*, *pūōijō*, *K. puaja*, *pūijjō* 'paju (P. isommat lajit); Weide (P. grössere Arten)' | votják (MUNK.) *Sz. bad-pu* 'fűzfa; Salix; Weide' | zürjén (WICHM.—UOT.) *V., Sz., Pecs., Lu., I., P. bad*, *Ud. bajd* 'Weide', *V., Sz., Lu., I. bad-pu*, *Ud. bajd-pu* 'ua.'.

A konzonantizmus szempontjából ennek az egyeztetésnek sincsenek akadályai. A magyar *gy* < finnugor **j*: vö. magyar *kígyó* ~ mordvin (PAAS.) *E. kuj*, *guj*, *kju*, *kijov*, *M. kuj* 'Schlange' | votják (MUNK.) *Sz. kij*, *K. kěj* 'kígyó; Schlange'; (WICHM.) *G., U. kīj*, *J. kīj* 'Schlange'. A permi szavakban az eredeti **j* szintén affrikálódott (vö. COLLINDER, CompGr. 111), a szókezdő *b* < finnugor **p*.

A vokalizmus szempontjából sincsenek elháríthatatlan nehézségek. STEINITZ (Geschichte des fgr. Vok. 32, 38) a finn *paju* ~ permi *bad* megfelelés esetében finnugor **a*-ból indul ki. A magyar *fagyal* szó első szótagjának *a*-ja szintén származhatik finnugor **a*-ból (vö. magyar *hal*, *gyalog*, *fazék* ~ finn

kala, jalka, pata stb.). A lapp szavak első szótagjában a finn etimológiai szótár (II, 465: *paju*) szerint *o volt, s ezért kétséges a finn *paju* szóval való összetartozásuk. Akárhogyan álljon is a dolog a lapp szavak esetében, a finn és a permi szavak mind a konzonzantizmus, mind pedig a vokalizmus szempontjából egyaránt egyeztethetők a *fagyal* szó *fagya-* ~ *fagyo-* ~ *fájá-* alapszavával.

A *fagyal*-lal kapcsolatban itt még csak annyit, hogy a *fájalká* alakváltoztatban alighanem az eredeti finnugor *j őrződött meg.

S most nézzük meg a kérdés jelentéstani oldalát. Az elmondottakból álláspontom nyilvánvaló: úgy vélem, hogy a magyarban — mégpedig az ősmagyarban — névátvitel történt, őseink egy *Salix*-féleség nevét ruházták át a fagyalra. A névátvitel alapjául a fagyalnak egyes fűzfajtákhoz való hasonlósága szolgált. Elősegítette a névátvitelt az a körülmény is, hogy a fagyalvesszőt éppúgy feldolgozhatták, mint a fűzvesszőt is. A *fagyal* eredeti jelentése tehát a magyarban ez lehetett: 'füzecske'; vagy pedig ez: 'fűzhöz hasonló, fűz-szerű, fűz-féle'.

7. Néhány szót még a *fagyal* magyar őstörténeti vonatkozásairól.

ZICHY ISTVÁN (MNYK. I, 5: 34) a *fagyal* szóról a következőket írja: „*Fagyal* szavunkat (*Ligustrum vulgare*) SETÄLÄ a finnugor nyelvek 'berkenyét' (*Sorbus aucuparia*) jelentő szavával veti össze. A *Sorbus aucuparia* déli határa, európai Oroszországban, Besszarábia legészakibb részétől az Urál déli lábáig húzható meg (l. I. térkép); a steppe alatt Krímben és a Kaukázusban csak is magasabb hegységben fordul megint elő. Ezenkívül egész Szibériában megterem. Ellenben a *Ligustrum vulgare* csak egy sávot képez Közép- és Nyugat-Oroszország déli részén, mely kelet felé a Donnál végződik; azután a Krím hegyeiben tűnik fel megint és a Kaukázusban, hol a hegységen innen és túl is majdnem mindenütt található. A *fagyal* jelentésváltozása nagyon emlékeztet a *fogolyéra*. Itt is azt kell feltennünk, hogy a magyarok akkor ruházták rá a *sorbus* eredeti nevét a *ligustrumra*, mikor olyan vidékre jutottak, ahol az előbbi meg nem terem, az utóbbit pedig mint új növényt ismerték meg.”

ZICHY okfejtéséből annyi fogadható el, hogy a magyarság valószínűleg csakugyan Dél-Oroszország területén ismerkedett meg a fagyallal, s ott adott nevet is neki. (ZICHY idézett munkájának I. sz. térképmelléklete jól szemlélteti egyebek között a fagyal és a berkenye elterjedésének határait. A két növény nem fordul együttesen elő.)

MOÓR ELEMÉR (ALingu. II, 66) a névátvitel helyét közelebbről is igyekszik meghatározni: „Der Übergang von der Bedeutung 'Sorbus aucuparia' in 'Ligustrum vulgare' mag wohl in Etelközü des Konstantinos Porph., d. h. im Donezgebiet, vor sich gegangen sein, hier gibt es nämlich schon Ligustrum vulgare, aber keine Sorbus aucuparia.” (Vö. még: MOÓR: AEthn. II, 110—1; az *Etelközü* = *Donyecvidék* azonosítással kapcsolatban vö. PAIS: MNY. XLIV, 63—4.)

MOÓR valószínűleg a helyes nyomon jár. ZICHY térképe szerint a fagyal nagyjából Harkov körül lépi át a Donyec vonalát, de északi határa innen kezdve a Donyeccal párhuzamosan halad, annak közvetlen közelében. A fagyal vonala a Donyec-torkolattól kissé északabbra éri el a Dont, ott délnyugati irányt vesz, a Dont már nem lépi át, hanem annak jobb partján haladva az Azovi-tengernél ér véget. Az a terület tehát, amelyen a magyarság először

találkozhatott a fagyallal, a Donyec és a Don vonalától nyugatra eső terület lehetett, vagyis az a terület, amelyre MOÓR is utal. Mivel pedig valószínűleg itt volt őseink utolsó honfoglalás előtti szállásterülete, a magyarság közvetlenül a honfoglalást megelőző évtizedekben ismerkedhetett meg a fagyallal, s vihette át rá valamilyen *Salix*-félének a finnugor korból örökölt nevét.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

Ostrom szavunk történetéhez*

1. Míg a NySz. és a SzófSz. az *ostrom* szóra vonatkozó legkorábbi adatokat a XVI. század közepéről idézi, származékait: a *strumlottak*, *strumlást* mindkét szótár a Szabács Viadalából közli. A költemény 25. sorában olvassuk: „Nwazert *strumlottak* kemellethlen”; az 51. sorban pedig: „Eg iden nagyý ýeles *Strumlafth* twnek” (vö. IMRE, SzabV. 9).

Eddigi ismereteink szerint az *ostrom* latin szöveggörnyezetbeli előzménye 1464-ben bukkan fel először. Lukács egri prépost írja Jajca elfoglalásáról: „... prompta erant omnia paramenta ad *sturmam* ... ut hodie mane *sturma* fieret ...” (MonHungHist. Dipl. XL, 31; kiadva 1915-ben); idézi KERTÉSZ: Heller-Eml. 93—4 alapján IMRE (i. m. 132) is. A magyar nyelvi adatok — úgy látszik — csak néhány évtizeddel később jelentkeznek. A NySz. a következő alakokat közli: 1541: *ustrom* (MonHungHist. III, 52: Verancsics); 1555: *isthorom* (LevT. I, 161); továbbá: a ma használatos *ostrom*. Az *ostromol* előfordulásai a NySz. szerint a XVI. század első harmadától kísérhetők nyomon; a szó az Érdy-, Tihanyi, Kazinczy-kódex nyelvbe már beilleszkedik; mindig az *ostrom* tőalak szerepel, csupán a képzők változnak: ÉrdyK. 375b: „*ostromlya* vala es vyya”; TihK. 16: „meg-*ostromlja*”; KazK. 151: „nem *ostromhata* megh” stb.

2. A szakirodalom a Szabács Viadala közzétételét követő évtizedekben felfigyelt arra, milyen szokatlan, sőt példa nélkül álló a benne előforduló *strumlottak*, *strumlást* forma. Mivel a szót kezdettől fogva a német *Sturm*, illetőleg *Storm* szóból eredeztették, hangtestének sajátosságai közül magyarázatot kívánt a szókezdő mássalhangzó-torlódás, annak kiküszöbölése és a szóbelseji magánhangzó nyelvválásfoka is.

A mássalhangzó-torlódás jelensége már a DebrGram.-ban úgy szerepel, mint az *ostrom* idegen eredetének ismérve: „A’ melly Szóban elől, két Mással hangzó (consonans) áll, vagy közepénn három is, az idegen Szó, p. o. Plajbász, Plébános, Szkófiom, Lajstrom, Pletyka, *Ostrom* stb.” (Idézi: HALÁSZ IGNÁC: NyK. XXXIII, 36, továbbá ASBÓTH: NyK. XXX, 76.) Az *ostrom* Szabács Viadala-beli változatának mássalhangzó-torlódását HORGER ANTAL több alkalommal is megvizsgálta. Szerinte (MNy. XVII, 80): „Föltűnő a Szabács Viadalában előforduló *strumlottak* és *strumlást* (tőnek) a szabályos *sturm-lottak* és *sturmlást* helyett. De ebben aligha láthatunk egyebet, mint az ének szerzőjének a magyarban szokatlan *rm*l hangtorlódás elkerülését célzó (egyéb-ként szokatlan módú) egyéni kísérletét.” Az ő nyomdokain járva IMRE (i. m. 72) is hasonlóan vélekedik: „Nyelvünkben teljesen szokatlan azonban a *rm*l

* Ez a cikk voltaképpen előzménye „A Szabács Viadala szövegéhez” címen megjelent közleménynek (MNy. LX, 180—91).

hangtorlódásnak az *r* átvetésével történő feloldása. Ezt valószínűleg egyéni kísérletnek kell tekintenünk, mely alkotóját nem is élte túl...". Munkája végén IMRE (i. m. 287) a vers hitelességének érveit összefoglalva hangtani szempontból „gyanúsnak tekinthető” jelenségnek minősíti a *rml* hangcsoport illetén felbontását. — KÁLMÁN BÉLA (i. m. 311) — IMRE SAMU dolgozatához fűzött opponensi véleményében — a szókezdő mássalhangzó-torlódás fokozását hiperurbanizmusnak magyarázza: „Ekkor már élhetett egy *ustrom* alak, amely a német *sturm*-ból származott. A tudós szerző érezte, hogy ez idegen szó, de nem ismerte pontosan az idegen eredetét, és így az ejtéskönnyítő magánhangzó elhagyásával tette idegenebbé, tudósabbá a szót.”

Ezeket a megállapításokat külön-külön fontolóra kell vennünk.

3. Ha szavunk felbukkanásának idejét a XV. század második felére helyezzük, akkor már nem szokatlan — legalábbis nem egyedülálló — nyelvünkben a szóeleji *str* hangkapcsolat: *strucc* szavunk 1433-ból van adatolva (SzófSz.); két mássalhangzóval kezdődő szót pedig már jóval korábban találunk. Abban azonban — legalább eddigi gyűjtésem szerint — egyedül áll a *srumlottak*, *strumlást* szópár, hogy h á r o m torlódó mássalhangzóval kezdődik, míg a forrásnak tekintett német szóban csak k e t t ő van: *st*. Ezzel, az IMRE SAMUTÓL, KÁLMÁN BÉLÁTÓL és a korábbi kutatóktól egyaránt feltűnőnek, szokatlannak nevezett jelenséggel nem találkoztam jövevényszavaink egyetlen csoportjában sem. Átnéztem jövevényszavaink gyűjteményes kiadványait: a DOLw., SzJsz., LatJsz., OlJsz. teljes szóanyagát, valamint a számba vehető szavakat a NySz. mutatójából. Tüzetesen megvizsgáltam az OklSz. anyagát és a tájszótárakat is. — A bennük előforduló — két vagy esetleg három mássalhangzóval kezdődő — szók viselkedése általában két irányba mutat: a) egy részüknél megfigyelhető az eredeti mássalhangzó-torlódás megtartása (természetesen ez a ritkább, az újabb jelenség); b) a másik, jóval nagyobb csoportban az eredetibb mássalhangzó-torlódás valamiféle feloldására, megszüntetésére irányuló törekvés észlelhető. Egyetlen olyan példát sem sikerült találnom, amely az eredeti (az átadó nyelvben meglevő) mássalhangzó-torlódás f o k o z á s á t mutatná. Azt hiszem, az elmondottakból leszűrhető az a megállapítás, hogy a Szabács Viadalában található *strumlottak*, *strumlást* szókezdő hangjai az átadó nyelv *Sturm*, illetőleg *Storm* szavával szemben — máshonnan nem igazolhatóan — fokozzák a szóeleji mássalhangzók torlódását.

4. A vizsgált *st > str* torlódás növekedése hangátvétessel történt. Érdemes itt DEME LÁSZLÓ megállapítását idézni: „... a hangátvetésre a mindenkori könnyebbség keresése a jellemző, vagyis az adott artikulációs bázis begyakoroltságához való alkalmazkodás törekvése. ... Két típusa van: 1. könnyebben ejthető hangkapcsolatok elérésére, 2. nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldására való törekvés” (A hangátvetés a magyarban 51). VÉRTES O. ANDRÁS néhány lélektani jellegű észrevétellel egészíti ki DEME megállapításait: „Úgy vélem, különbséget kell tennünk a hangátvetés indító oka és az alkalmi hangátvetéseket megőrző tényezők között. Az alkalmi hangátvetésekben korántsem lehet mindig kimutatni a könnyebb ejtésre való törekvést. ... Elképzelhető, hogy a hangátvetés számos példájának nem a könnyebb ejtés volt indító oka, hanem azok általánosultak tendenciaszerűen, amelyeknél a könnyebb ejtés elősegíti a változást.” (Asszociációs hangváltozások lélektani magyarázatához: Pais-Eml. 41.) Az általa vizsgált példák közt

sem találni olyant, melyben a hangátvetés a mássalhangzó-torlódás növekedéséhez vezetne.

BÁRCZI (Htört.² 139—40), a mássalhangzó-torlódások feloldását tanulmányozva ezeket állapítja meg: „Nehéz megítélni, vajon nyelvünk történetének újabb szakaszában a szóeleji mássalhangzó-torlódásokkal szemben gyöngült-e a feloldó készség. Újabban igen sok meghonosodott idegen szó meg-sokasította nyelvünkben a mássalhangzó-torlódásokat, ... de a régi nyelvben is sokszor évszázadok teltek el, mielőtt a feloldás bekövetkezett és főleg elterjedt volna. ... a nyelvjárásokban újabban keletkeznek is ilyen torlódások meghonosodott szavakban, mint *Trézsi* < *Terézsi*, *prádés* < *parádés*, ... stb.”¹

A *strumlottak*, *strumlást* szóeleji mássalhangzóit vizsgálva HORGER (MNY. XVII, 80) hasonló esetként említi a régebbi nyelvből a német *fürschneider* > magyar **firschnajder* > *frisnadér* 'főúri konyhákban sülteteket felvágó szakács, vorschneider' szót.² NAGYSZIGETI (SZILY) KÁLMÁN egy, a NySz. adatait kiegészítő közlésében (Nyr. XXVIII, 171) fejtegeti azt, hogy a német *fürschneider* szót a magyar népetimológia alakította át *frisnadér*-ra. Szerinte ezért kerülhetett PP.-ban és PPB.-ban a *fris* (*friss*) származékai közé: *Fris*, *Fris étek*, *Fris étek árros*, *Fris hazugság*, *Fris lakadalom*, „*Fris nadér*: Sector efcarius, menfarius, Efcarius carpus. ein Vorschneider.” Utal arra, hogy MA. 1708-i kiadásában a „Carptor” címszónál olvashatjuk: „Megfeddő, lefedő Ein Schelter — Item / *Fürschneider*.” (A *frisnadér* megtalálható KRESZNERICS adatai közt is.) — Maga a *friss* szó a XV. század vége óta szerepel nyelvünkben, a SzófSz. ?-es 1470-i és 1494-i adatai szerint. Ez a mássalhangzó-torlódás típus ismeretes volt tehát, de ebben is csak két hang torlódik, ugyanúgy, mint az átadó nyelvben. Ezért hathatott a *friss* szó hangalakja a *vor* ~ *für* ~ *firschnneider* > *frisnajder* > *frisnadér* alakulására, azaz a hangátvetés eredményeként létrejövő egyfajta mássalhangzó-torlódásra a XVII. század elején is. Úgy vélem azonban, ez az egy példa nem magyarázza, nem okolja meg kellőképpen a másfélszáz évvel korábbinak minősített Szabács Viadala-beli *strumlottak*, *strumlást* háromszoros mássalhangzó-torlódását. Sőt, talán még inkább elszigeteli azt. Magam, hangtani úton nem tudom ezt a jelenséget megfelelően megmagyarázni, okai valószínűleg máshol keresendők (l. még alább; továbbá: IMRE már idézett nyilatkozatát: i. m. 287).³

5. KÁLMÁN BÉLA már említett magyarázati lehetőségét, a hiperurbanizmust mérlegelve, meg kell vizsgálnunk, valóban „tudós szerző” alkotása lehetett-e annak idején az *ostrom* hangalaki előzménye. A NySz. szerint régi nyelvi jelentései a következők: 'pugna, praelium, aggressus, impetus, aggressio, oppugnatio; expugnatio; Schlacht, Anfall, Bestreitung; Sturm, Belagerung'. Mindebből kitűnik, hogy az *ostrom* kezdetől fogva hadászati kifejezésként szerepelt. Talán nem is volt tudományos értékű és szintű; mint hadi műszó a katonaság révén terjedhetett; így nem volt szükség arra, hogy „tudós” jel-

¹ Három torlódó mássalhangzóra ő sem idéz példát.

² Egyébként erre a szóra a legkorábbi adataink a XVII. század elejéről vannak: „Egy tokban *frisnaidernek* való ezüst nyelvű tizenhárom kés” (Radv: Csal. II, 248).

³ Csak érdekességgént jegyzem meg, hogy az *ostrom* szó családjának olasz nyelvi szókapcsolatai közt van a 'meghúzza a vészharangot' jelentésű *sonar a sturmia*, *strumia*, a Genua környéki Taggia-i nyelvjárásban *stremia* 'lármat ver' változata is (MEYER-LÜBKE, RomÉtWB. 8337 *sturm* alatt). Az esetleg még ide vonható olasz nyelvi vonatkozásokat később érintem.

legét fokozó mássalhangzó-torlódással őrizték, illetőleg hangsúlyozták. Ezt a feltevést támogatja a MLSz. egy korai adata is Corvin János Ulászlóhoz írott leveléből (a ChronMelicensusból, pag. 446): „Ipse imperator Turcorum post horam vesperearum feria quarta incipiens circa ipsum castrum pugnam manualem vulgo *Sturmam* incepit”. Hasonló jellegű a MLSz. egy későbbi, magyar nyelvű adata is: Arch. Rák. IX, 351: „az irruens *sturmától* sem tarthat, mert ellenségnek nincsen *placza*”. Úgy vélem, az idézetek további kiegészítő magyarázatra nem szorulnak.

Mindahhoz, amit korábban megjelent cikkemben a Szabács Viadala és a Heltai Krónikájának viszonyáról feltártam, érdekes módon kapcsolódik néhány, az *ostrom* szóra vonatkozó adat. A Krónika első kiadásában olvasható: „Es a nagy viuás és o (= új sor) *stromlás* vtán meg véue ašt az harmintadic napon” (139b); néhány lappal később: „Ef hammarfággal az o (= új sor) *stromlásba* meg hágác az varat” (148—9). Ezekből a példákban nem nyelvtörténeti jellegű következtetés vonható le, hanem az, hogy a Szabács Viadala szerzőjét egy efféle — sorvégi elválasztás nyomán felmerülő — írásképp is ösztönözhette a *strumlottak*, *strumlást* formák megalkotásakor, mint amilyen az *o-strom* önkényes elválasztásakor létrejön.

6. Más természetű kérdéssel találkozunk az *ostrom* magánhangzóinak vizsgálatakor: a Szabács Viadala tárgyalt példáiban *u* (*w*) van; *u*-t tartalmaz a már idézett, latin szövegkörnyezetben jelentkező 1464-i adat és Corvin János levele is. — A későbbi — a XVI. század első feléből származó — NySz.-beli magyar nyelvű példákban mindenütt feloldották már a szóeleji mássalhangzó-torlódást; a ma általános *ostrom* mellett szórványosan *ustrom* (kétszer), *isthorom* (egyszer) alakokkal is találkozunk. Az *ustrom* egyik lelőhelye Verancsics; a NySz. a MonHungHist. kiadását dolgozta fel. Ennek bevezetésében írja SZALAY LÁSZLÓ (i. m. VIII. l.): „... a jelen korszak írásmódját léptettem... a szerző időkorának írásmódja helyébe...”. Utóbb (i. m. X. l.) ezt jegyzi meg: „Verancsics, dalmát létre, gyakran vét a magyar szókötés és igeahajlítás szabályai ellen. Ezen hibákat kiigazítanom még nagyobb hiba lett volna részemről, mint részéről azokat elkövetni. Unokaöccse, Faustus közülök 1604-ben egy falkát kijavított...”. — Verancsics helyesírása — még a sokszoros javítások után is — általában zártabb formákat mutat. Így a kiadvány két lapjáról (17—8) összeállítható példák: *felesíget*, *níppel*, *vígezni*, *kezdínek*, *igin*, de: *kiszöle* (készüle), *kijűve*, *ellensig*, *feli*, *sziretkoron*, *keziben*, *esik* (esék), *onnít*, *bikisíggel*, *jűve*, *elleniben*, *érseksíget*, *öszvesíggel*, *míreg*, *megítetínek* (megétetínek) stb. Ide iktatható a NySz.-beli, már idézett példa is: „Harmad *ustromot* tön Terek Bálint... az nímet ellen *ustromra* hozá és sokáig az nímet tábort vévák...” (i. m. 52). — Lehetséges tehát, hogy ennek a változatnak a szókezdő *u* hangja Verancsics nyelvjárásához igazodik — elsősorban —, és csak emellett — esetleg — a forrásul számba vett német *Sturm* magánhangzójához. — A fent idézett, 1555-ből származó *isthorom* szókezdő magánhangzója pedig valószínűleg alkalmi kísérlet lehet a mássalhangzó-torlódás feloldására.

7. Meg kell jegyeznünk, hogy IMRE munkája nem érinti az *u > o* fejlődés, illetőleg *u ~ o* megfelelés kérdését. IMRE (i. m. 72) a *strumlottak*, *strumlást* u hangjából arra következtet, hogy a Szabács Viadala keletkezése idején ez a szó nem lehetett régi átvétel. — Ha eddigi ismereteink alapján feltesszük, hogy az *ostrom* a XV. század második felében bukkanhatott fel, ebben az időben már nem számolhatunk az *u > o* nyíltabbá válásával, tehát ez a magya-

rázat figyelmen kívül hagyandó. — SZINNYEI klasszikus értékű tanulmányában (NyK. XXVII, 374—7) a régi magyar *u* betű hangértékét vizsgálva, német jövevényszavaink sorában az *ostrom*-ot is számba veszi. A *boglár*, *font*, *kohó*, *ortály* stb. szavakkal együtt középnémet eredetűnek tekinti (i. h. 375): „a középnémet nyelvnek pedig egyik jellemző sajátága a fölnémet *u* helyett az *o* kedvelése (vö. WEINHOLD, Mhd. Gramm.² 2). Ezek után természetesen kissé más szemmel kell néznünk azon *o*-val való német jövevényszavainkat, a melyeken állítólag »szintén meglátszik a rövid magánhangzók nyitabbá válásának nyoma.« ... A példák között (uo.): *ostrom* n. *sturm*, vö. a régi nyelvben: *strumlás*, *strumlottak* SzabViad., *ustrom* Mon. ... [De vö.] *ostrom* < kn. *storm* (1405-ből, WÜLCKERNÉL)”. Utóbb pedig ezt jegyzi meg (377): „A fölhozott alakok nem egymásból fejlődtek, hanem egymástól független külön átvételek: az *u* hangúak az osztrák-bajorból, az *o* hangúak a középnémetből”. — SZINNYEI jelzi, hogy adatainak egy része MELICH DOLw.-jából, az akkor még kéziratban levő munkából való. MELICHNÉL találkozunk először egy — feltett — hangfejlődési sor bemutatásával: „Die urspr. form im ung. ist *istorom*, daraus durch vokalharmonie *ostorom*, *ustorom* und aus diesem *ostrom*, *ustrom*. Heute ist bloss *ostrom* gebräuchlich.” — Ennek a magyarázatnak módosított változata olvasható HORGERNÉL (MNY. XVII, 80): „Ném. *strum*, vagy talán német nyelvjárási *storm* > **usturom* > **ostorom* > *ustrom* > *ostrom*. Ezen alakok *rm* közötti *o*-ja nyilván éppen olyan ejtéskönnyítő hang, mint amilyen az *álm*, *szerelm*-félékben is fejlődött.” Később (MNY. XXI, 56) így fejtegeti: „német *Sturm* > magyar **sturum* > **storom* > **ostorom* > *ostrom*”. A HORGER-féle magyarázat *ostorom* alakjához kapcsolhatók a régiség szórványos *ist(h)orom* adatai. — Azonban a németből történt esetleges kétszeres átvétel vagy az *u* > *o* hangfejlődés még további vizsgálatot, főleg adatolást kíván, bár — főként az első feltevés — könnyen valószínűsíthető.

Úgy vélem az eddig elmondottak összegezeként, hogy a *strumlottak*, *strumlást* formák több szempontból is csak a legnagyobb nehézségek árán iktathatók be az *ostrom* hangalaki előzményeinek sorába. — Annak idején éppen a *strumlottak*, *strumlási* különös sajátosságai hívták fel a figyelmemet az *ostrom* egyéb vonatkozásaira, s vezettek a Szabács Viadala és a Heltai-Krónika közti viszony felismeréséhez. — A továbbiakban magához az *ostrom* szóhoz fűzők néhány etimológiai és jelentéstani természetű észrevételt.

II.

1. A német etimológiai szótárak szerint az ősgermán **sturmi*, **sturmo*, a germán **sturm* 'Unwetter, vihar, ítéletidő' és annak a germán nyelvterület jelentős részére kiterjedő rokonsága (angol, dán, svéd, óészaki, svájci) jelentés szempontjából is összekapcsolódik. A távolabbi indoeurópai rokonság adatait nem értem (vö. ehhez: WALDE—POKORNY I, 750 *tuer* alatt; ugyanígy J. POKORNY, IdgEtWb. I, 1101). Az ősibb jelentés az adatok tanúsága szerint valószínűleg a 'heves szél, vihar', majd: a 'természeti jelenségek okozta felindulás, izgatottság, zavar', később: 'lárma, nyugtalanság, harc', ebből: 'viadal, párviadal, roham' irányába fejlődött. További jelentései: 'jeladás, harcra való felszólítás, fellármázás, a vészharang félreverése'. A jelentésfejlődés irányát rajzolja meg ADELUNG, Wb. is: „... ein Wort welches ein heftiges mit Gewalt verbundenes Getöse durch seinen Laut nachahmet”. Az újabb német nyelvben a 'roham' jelentésben inkább a francia eredetű *Attaque* használatos (vö.:

SCHADE, AdtWb.; LEXER, MhdWb.; PAUL—EULING, Wb.; Trübners DtWb.; KLUGE—GÖTZE—MITZKA, EtWb.¹⁸). A *Sturm* hangalakkal szemben a közép-német nyelvterületen, a holland, angol, dán, svéd nyelvben *Storm* forma van. — A germán szótó korán átkerült a román nyelvekbe: az olaszba a XIII. században *stormo* alakban és 'tolongás, sokadalom, csődület, harc, viszály' jelentésben; több származéka és jelentésárnyalata fejlődik ki. Felbukkan az ófranciában és a provanszáiban is *estorm*, *estour* alakban, 'harc' jelentésben (MEYER-LÜBKE, RomEtWb.; BATTISTI—ALESSIO).

Az *ostrom* magyar nyelvi jelentésköre szegényebb, mint a *Sturm* szó családjáé. A NySz. korábban már idézett jelentései szerint a régi nyelvben csak hadi műszóként élt; az ÉrtSz. pedig a 'harci tevékenység, érzelmek viaskodása, erőszakos tolakodás, ismételt makacs kérdés' jelentéseket ismeri; hiányzik a 'vihar, felindulás, nyugtalanság' jelentéssor. A német szó jelentése viszont — a szótári adatok szerint — ebbe az irányba fejlődött.

2. Jelentés és hangalak szempontjából egyaránt figyelmet érdemelnek az olasz szótári adatok: a *stormo* mai olasz nyelvi jelentései: 1. 'madárraj, csapat'; 2. 'csapat, sereg'; 3. átv. *sonare* a ~ 'meghúzza a vészharangot'; 4. 'repülőraj' (HERCZEG, Olasz—magyar szótár). A *stormo*-nak és származékainak a régi olasz nyelvben 'harera felszólított csapat, harc, harcba indul, tábort ver, harcba kezd, harcol' jelentései is voltak (BULLE—RIGUTINI, Wb.). A 'harc, támadás, támadásra induló sereg' jelentések már a XIII—XIV. századtól kezdve ismeretesebbek voltak: Dante, Petrarca, Boccaccio és más szerzők műveiben is fellelhetők (PRATI, Vocab. Etimologico Italiano; BATTISTI—ALESSIO; PALAZZI).

Az olasz szó jelentésfejlődésének iránya a régi irodalmi nyelvben — a szótári adatok szerint — a következő lehetett: 'harc → harcba induló sereg → sereg, csapat', míg a 'tempestas; vihar, szélvihar' jelentés hiányzik. Csupán a *stormire* 'rauschen, raschen; zúg, zörög' származék jelentései őriznek valamit — esetleg — a germán szócsalád jelentéséből (ha nem külön fejlődés révén jöttek létre).

Az idézett jelentésekben a *stormo* és származékai a régi olasz irodalmi nyelv elemei közé tartozhatott. Ezekből a jelentésekből azonban az 1867-ben megjelent BOERIO-féle „Dizionario del dialetto Veneziano” már egyet sem ismer, csupán a ma élő jelentésekre utal (lásd már fent, kivéve természetesen a 'repülőgépraj' jelentést). BATTISTI—ALESSIO azonban idéz egy XVI. századi, Trevisóból kelt oklevelet, amelyben a *stormo* 'tumultus' értelemben fordul elő. Hasonló jelentésük van MEYER-LÜBKE „ait” és „agen” jelölésű (azaz: régi olasz, illetőleg régi génuai) adatainak: *stormeggiare*, *stormezar* 'kämpfen' jelentésben, a XVII. századból; valamint egy korzikai *stromicca* 'Lärm' szóalaknak is.

E néhány szótári adat alapján meglehetősen nehéz volna következtetni a *stormo* szónak és családjának itáliai térhódítására: ehhez megfelelő nyelvjárási és irodalmi nyelvi adatokra volna szükség. Ezek híján vagy pontosabban: ezek gyér volta miatt csupán a magyar nyelvi jelenségekkel párhuzamba állítható mozzanatokra hívnám fel a figyelmet. Az olasz szó — természetesen — szintén germán eredetű: vagy közvetlenül a németből került át, vagy francia, illetőleg provanszál közvetítéssel (vö. a már idézett olasz etimológiai szótárakat a *stormire*, illetőleg *stormo* címszó alatt). Mint már utaltam rá, az első olasz nyelvi adatok a XIII—XIV. századból valók, tehát korábbiak, mint a magyarok. Az olasz jelentésárnyalatokból, éppen úgy, mint nálunk, hiányzik a

germán-német szótőben alapvetőnek megjelölt 'zivatar, háborgás', tehát a természeti jelenségre közvetlenül utaló jelentés. — A fejlődés iránya — adatok híján — már nehezebben követhető: az idézetek szerint a mai olasz nyelvben a *stormo* 'harc, háborúság' jelentése erősen háttérbe szorult, csak néhány nyelvjárásból mutatható ki. Figyelemre méltó azonban a *sonare a stormo* 'Sturm láuten; meghúzza a vészharangot' jelentés: ez ugyanis kapcsolatba hozható — jelentéstani szempontból is — a *lármat fúj*-féle szókapcsolatokkal, amelyekben a *lárma*-nak még 'roham, harc, harci riadó' jelentései vannak (vö. LOVÁNYI GYULA, *Lárma*: MNy. XLIV, 47—52).

Határozott adatok híján csupán feltevésként kockáztatom meg a következőket: ha *ostrom* szavunk az eddig ismert adatok szerint a XV. században bukkan fel, vajon nem gondolhatunk-e arra, hogy meghonosításában, elterjesztésében a német nyelv mellett az olasznak is lehetett közvetítő szerepe? Mint már utaltam rá, az *ostrom* első adatai Mátyás uralkodásához köthetők, a latin szövegekörnyezetből idézetek éppúgy, mint a magyar nyelvűek. A feltevés további, tárgyi bizonyításához nem szükséges Mátyás korának, udvarának sokoldalú olasz kapcsolatait részleteznünk (vö. ehhez: KOLTAI-KASTNER JENŐ, *Olasz—magyar művelődési kapcsolatok* 39 kk.; az ő nyomán: KARINTHY FERENC, *Olasz jövevényszavaink*: MNyTK. 73. sz. 8).

A már érintett jelentéstani vonatkozások mellett megemlítendő a hangtani vonatkozások is:

A) A *stormo* hangtest könnyen beiktatható az *ostrom* előzményei közé, HORGER — korábban már idézett — fejlődéssoraiba: ő (MNy. XVII, 80) német nyelvjárási *Storm* > magyar **usturom* > **ostorom* > *ustrom* > *ostrom*, illetőleg (MNy. XXI, 56) német *Sturm* magyar > **sturum* > **storum* > **ostorom* > *ostrom* fejlődést tételez fel. Egy ide kapcsolható olasz *stormo* > magyar > **storum* > **ostorom* > *ostrom* sor nem okoz nagyobb zavart a feltevések közt. Sőt esetleg kiküszöbölhetné a szókezdő mássalhangzók-szükségből kikövetkeztetett változását. (A tárgyalás folyamán a Verancsics-féle *u-s* példát próbáltam megmagyarázni; másutt általában nincs nagyobb ingadozás.) A hangátvetés során pedig az **ostorom* ki is küszöbölhető: a változás, a szó mai hangtestének kialakulása ennek közbeiktatása nélkül is létrejöhetett.

B) A szókezdő *s* hang értéke olasz jövevényszavainkban általában *s* (š). KARINTHY példái: „1433: *Struczto*l ~ olasz *struzzo*; 1522 k.: *saya* ~ olasz *saia*; XVI. sz. e. f.: *spargafjw* ~ olasz *sparago* ... Minthogy a magyarban *s* > š változást ilyen viszonylatban nem tehetünk fel, arra kell gondolnunk, hogy a magyar alakokat csak olyan területről fejthetjük meg, ahol az irodalmi olasz *s* helyett š-et vagy ahhoz közelebb álló hangot találunk. Ilyen a velencei és részben a friauli nyelvjárási, ezekben az olasz *s*-nek palatalizált, jésített *s'* felel meg. Mindamellet megvan a lehetősége annak is, hogy ez a magyar š nem olasz nyelvjárási alakot tükröz, csupán az írásképp hatására alakult” (i. m. 21—2; vö. még: BÁRCZI, *Szók.*² 116—7).

3. Ez a feltevésor — önmagában — természetesen nem zárhatja ki annak a feltevésnek érvényét, hogy az *ostrom* szót közvetlenül a németből vette át a magyar nyelv. Az itt idézett szótári adatok, ha egyéb adalékok nem járulnak hozzájuk, még nem bizonyítanak döntően. Ez azonban olasz jövevényszavaink további kutatásának függvénye. — Szükség volna a már többször említett középnémet nyelvjárási hatás adatolására, továbbá az átvétel feltehető útjának megrajzolására. De várat magára a tárgytörténeti vonat-

kozások, összefüggések felderítése is. A még hiányzó adatok felszínre kerülésekor szükség lehet arra is, hogy a HORGER-féle fejlődéssor egyes elemeit felülvizsgáljuk. Talán nem volna érdektelen a felvázolt párhuzamos — alaki és jelentéstani tekintetben egymás hatását erősítő — esetleges kettős (németből és olaszból történt) átvétel lehetőségének további vizsgálata sem.

Végül egyéni jellegű összegezeként az *ostrom* szó fejlődéstörténetének megrajzolásakor a feltártak alapján a *strumlottak*, *strumlást* alakokat csak kérdő jellel ellátva venném fel az adatok közé.

HORVÁTH MÁRIA

A szóhasadás kérdéséhez

I. A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás vagy más néven szóhasadás sokkal nagyobb szerepet játszik a nyelv életében, mint általában gondolják. Ezt jól illusztrálja GRÉTSY LÁSZLÓNAK „A szóhasadás” című igen értékes munkája is. Ebből a témakörből most az érdekel minket elsősorban, hogy milyen viszony van a hangváltozás és a szóhasadás között. A szóhasadás lehetősége általában azáltal jön létre, hogy valamely hangváltozás következtében egy szónak két alakváltozata keletkezik, s így a korábban egységes jelentés megoszolhat a két hangalak között. A két hangalak megmaradása viszont azt jelenti, hogy olyan szavak születnek, amelyekben egy-egy hangfejlődési tendencia nem érvényesül. A nyelvi funkciónak a hangváltozás során betöltött fontos szerepére legutóbb PAPP ISTVÁN mutatott rá határozottan (MNY. LIX, 396–7).

A nyíltabbá válással kapcsolatban GRÉTSY az alábbi szavakat említi: *diák* ~ *deák*, *moszat* ~ *maszat*, *vacok* ~ *vacak* (i. m. 74). A két nyílt szótagos tendencia egyebek között a következő dublettet hozta létre: *kamara* ~ *kamra* (i. m. 114). A *lány* ~ *langyos*, *így* ~ *ingyen* szavak *ngy*-je alighanem az **ńc* > *ngy* > *gy* változás közbeeső fokát képviseli. Véleményem szerint a *tompor* ~ *domb* ~ *dob* (~ vogul *tump* 'domb') hármas az *mp* > *mb* > *b* hangfejlődés három fázisát mutatja. Az elbeszélő múlt időben és a feltételes módban megmaradt a szóvégi hosszú *á* (*vára*, *várná*), noha különben szó végén az *á* > *a* > *a* változás törvényszerű.

A homonímia, a kétértelműség elkerülésére való törekvés is befolyásolja a hangváltozásokat. A *falu* szó *u*-ja PAPP ISTVÁN (i. h. 405) szerint azért maradt meg, hogy a szó ne essék egybe a *fal* 'Wand, Mauer' és a *fal* 'fressen' szavakkal. Szép példát találtam erre a jéniszeji-szamojéd muggadi nyelvjárását bemutató szövegek és szavak elemzése során (NyK. LXVI, 35–42). A magánhangzó közti *d* (< **t*) ebben a nyelvjárásban z'-vé változott: *baza* 'nyelv, szó' ~ jurák *wada* | *ɖa* 'megy' ~ jurák *jada* | *pazo* 'ír' ~ jurák *pada* | *šize* 'kettő' ~ jurák *šidā* | stb. A jéniszeji-szamojéd PROKOFJEV által leírt baji nyelvjárásában ilyenkor *d* áll: *side* 'kettő'. Az 'él' ige aoristosa singularisban a következőképpen hangzik PROKOFJEV lejegyzésében: *jiredo*, *jiredo*, *jire*: 'élek', 'élsz', 'él'. A muggadiban a 'megy' ige megfelelő alakjai viszont ilyenek: *kañiz*, *kañid*, *kañi*: 'megyek', 'mégý', 'megý'. Az aoristos singularis 2. -*d* személyragja nyilván azért állt ellene a hangtörvénynek, hogy az 1. és 2. személy ragja ne essék egybe.

Az eddigi példák mind arra mutatnak, hogy valamely hang akkor képes ellenállni egy hangfejlődési tendenciának, ha megmaradása funkcionális szempontból indokolt, s ha ugyanaz a hang egyéb fonetikai helyzetben előfordul. A *tompör mp*-je átvészeltette az *mp* hangkapcsolat eltűnését, mert külön-külön az *m* is meg a *p* is megmaradt hangrendszerünkben. A szóvégi *á, é* továbbélését lehetővé tette, hogy zárt szótagban voltak hosszú magánhangzók. A jéniszeji-szamojéd *-d* (< *-do*) 2. személyű személyrag *d*-je azért maradt változatlan, mert a *d* > *z* változás idején létezett a *dd* (< **nd* < **nt*) geminátá. A *d* > *z* fejlődés befejeződése után a *dd* nemsokára megrövidült, s így a *-d* személyrag elszigetelt helyzete végleg megszűnt: vö. jéniszeji-szamojéd muggadi *kodo* 'szán' ~ baj *koddo* ~ tavgi *kanta*.

2. Ezek előrebecsátása után megkísérlek választ adni *vidít* és *üdít* szavunk eredetére. A két szó jelentése és hangalakja annyira közel áll egymáshoz, hogy valószínűleg azonos eredetűek. A régiesebb hangalakot a *vidít* mutatja, s ebből az *üdít* kétféleképpen jöhetett létre: *vid-* > **vüd-* > *üd-*, illetőleg *vid-* > **id-* > *üd-*. Az első lehetőséghez vö. *öt* ~ finn *viisi*, a másodikhoz *imád* < R. *vimád*. A *vidít*, *vidul* mélyhangúsága másodlagos lehet, mivel az első szótagban *i*-t tartalmazó szavak mindig az *-ul* képzőt veszik fel, sohasem az *-ül*-t: van *csitul*, *higul*, *ifjul*, *izgul*, *pistul*, *ritkul*, *simul*, *tisztul*, *virul* stb., de az ellenkező esetre csak az *idült* (*betegség*) hozható, ez viszont nyelvújítási alkotás. Érthető tehát, hogy a teljesen elszigetelt **vidul* is átkerült a vegyeshangú szavak sorába.

A SzófSz. a *vidul*-t ismeretlen eredetűnek tartja, az *üdül*-t viszont az *üd*, *id*, *egy* 'egészes, ép; kitűnő; szent' szóhoz kapcsolja, s végső soron valamely török szóra vezeti vissza, például ujgur *ädgü* 'jó' stb.; megjegyzi azonban, hogy ezek alapszava: *äd-*, *ed-* nem mutatható ki. Az *üd*, *id*, *egy* eme magyarázata ellen újabban BALÁZS JÁNOS komoly ellenvetéseket hozott fel (ALingu. VI, 145–72). Szerinte ez a szócsoporthoz egy 'úr' jelentésű török szóra vezethető vissza, ebben az esetben viszont az *üdül* idekapcsolása még erőltetettebb, mint eddig is volt.¹ Meggyőződésem, hogy a *vidul* és *üdül* eddigi származtatásai tévesek, s hogy a két szó eredetét csak egymással összefüggésben lehet megoldani.

A szókezdő *vi* > ~ *ü* váltakozás megfigyelhető a *víz* ~ *ügy* szópár esetében is, s szerintem nem véletlenül. A *víz* szó jelentésánál jól illik az *üdít* és *vidít* szavakhoz, erről azonban később lesz szó. Hangtanilag a szókezdő *vi* ~ *ü* párhuzam a magyarázat mellett szól, nagy probléma azonban a szóbelseji mássalhangzó. *Víz* szavunk magánhangzó közti **t*-jének a magyarban nemigen lehet *d* variánsa.

Korábban általános volt a vélemény, hogy a szóbelseji *z* néhány szóban *d*-vel váltakozik: *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda*, *bűz* ~ *büdös*, *iz* ~ *édes*. Később azonban kiderült, hogy az *iz* ~ *édes*, *bűz* ~ *büdös* szópárok esetében egy *bűzös* > *büdös*, *ézes* > *édes* elhasonulásról van szó (MOÓR: ALingu. II, 83–4). Mi a helyzet ez és az mutató névmásunkkal?

LAKÓ szerint az *ide*, *oda* *d* hangja egy régi **-nt* prosecutivus-ragra megy vissza, amelynek permi és mordvin megfelelői vannak. A *d* utáni *a*, *e* pedig lativusrag (ALingu. I, 348–50).

¹ K. PALLÓ MARGIT (ALingu. XI, 163–73) csak részben fogadja el BALÁZS magyarázatát, de az *üdül* szót ő sem említi.

MOÓR (i. h.) szerint *ide* és *oda* szavunk *d*-je analogikusan került át az **id-nen* (> *innen*), **od-nan* (> *onnan*), **ed-nyi* (> *ennyi*), **ad-nyi* (> *annyi*), **ed-hik* (> *eddig*) stb. szavakból, amelyek *d*-jét a közvetlenül utána álló mássalhangzó őrizte meg a spirantizálódástól. A névmás *d*-s töve az *itt* (< **id-t*) és *ott* (< **od-t*) szóban is megtalálható.

BEKE (Nyr. LV; 32) szerint az *ide*, *oda* szóban egy **-nt* névmásképző elem van, amely a finn *sinne* 'oda', *tänne* 'ide', *minne* 'hova' stb. lativusokban is megfigyelhető. Az *nn* az **nt* gyenge foka lenne. LAKÓ kimutatta eme magyarázat gyengéjét: Ha a *sinne*, *tänne* stb. *nn*-je valóban **nt*-ből alakult volna, akkor a lívben *nd*-nek kellene állnia; például lív *rāndav* ~ finn *rannat* (< *ranta* 'part'). Az idézett finn lativusoknak azonban a lívben *sin*, *tän* felel meg (i. h. 348). Az *itt*, *ott* szavakban BEKE szerint a *-tt* locativusrag van, mint *alatt*, *fölött*, *Pécsett* stb. A régiségben sok *t*-s alakot találunk (Nyr. XLIX, 73). Az *ennyi*, *annyi* *ny*-je nem *đny*-ből való, hanem magánhangzó közti geminálódás eredménye. A rövid mássalhangzós alak gyakori a nyelvemlékekben (BEKE: SUSToim. XCVIII, 14). Az *innen*, *onnan* (és *honnan*) szavak **il*, **ol*, **hol* (tő + ablativusi *-l*) előzményre vezethetők vissza. A rag kétszeres kitevése **ilel*, **olal*, **holal* alakot eredményezett; vö. *eztet*, *aztat*, *ötet*, *őkec* (DebrK.), *jobbáb* ~ *jobbabb* (Göcsej, Őrség) stb. Később elhasonulás történt: **inel*, **onal*, *honal* (LevT. I, 37 kétszer), mint a népnyelvi: *tanál* < *talál*, *danol* < *dalol*, *tinal* < *tilol* stb. A szóbelseji *n* geminálódott, majd a szóvégi *l* is hasonult. (I. h. 13–25.)

3. Melyik magyarázatot fogadjuk most már el? Ami az *itt*, *ott*; *ennyi*, *annyi*; *innen*, *onnan* szavakat illeti, szerintem BEKE föltevése a leghihetőbb. Sok változást tesz föl, de mind meggyőzően alátámasztja, s az ilyen szavaknál tényleg sok változás szokott lenni. Itt tehát aligha kereshetünk *d*-t.

Marad az *ide*, *oda*, valamint *eddig*, *addig* és a határozott névelőnek a régiségben többször felbukkanó *ad* változata: *ad ydök* (JordK. 275), *ad kőz nepnek* (uo. 752), *ad menyorzagra* (ÉrdyK. 312), *ad heerek boldogsagra* (WinklK. 357), *ad yde walo* (LevT. I, 193); az adatokat az EtSz. alapján idéztem. Hozzávehető még: „ees megh alda *ad ew taneitvanŷnak*” (WinklK. XXIX, a *d*-s adat a javítások között van, az EtSz. idézte *ad* változatot azonban nem találtam).

LAKÓ az *ide*, *oda* szavakra csak mellékesen tért ki, s abban az összefüggésben föltevése valószínűnek látszik. Ha azonban ezeket a lativusokat más összefüggésben, egyéb ősi helyhatározószóinkkal együtt vizsgáljuk, talán más, esetleg valószínűbb magyarázatot is találhatunk.

A magam részéről valószínűbbnek tartom, hogy az *ide*, *oda* meg az *eddig*, *addig* *d*-je a **t > d > z* változás közbeeső fokát mutatja. Fölmerül persze az az ellenvetés, hogy a *d* megőrzésének itt még funkcionális szempontból sem igen tudjuk okát adni. Nézetem szerint azonban itt is a szóhasadás egyik speciális esetével állunk szemben. Nem helyes ugyanis annyira leszűkítenünk a szóhasadás fogalmát, mint azt GRÉTSY teszi említett művében. Ő (47) állást foglal az ellen, hogy a *forral* ~ *forraszt*, *térít* ~ *terel* stb. szópárokat a szóhasadás körébe vonjuk. Ezt azonban nem lehet ilyen kategorikusan leszögezni. Vannak ugyanis esetek, amikor a rag, képző csak másodlagos, és csupán arra szolgál, hogy szóhasadás útján létrejött szavakat még határozottabban megkülönböztessen. Általában megfigyelhető, hogy a nyelv igyekszik a szópár közötti eltérést, amennyiben lehetséges, fokozni. Tanulságos példa erre *reggel* és *régen* szavunk története. Amint egy korábbi cikkem-

ben kimutattam (Jelentéstani megjegyzések a *reg* szócsaláddal kapcsolatban: NéprNyelvt. VII, 55—8), *reggel* és *régen* szavunk egy **rēgū* 'früh' szóból jött létre szóhasadás útján. A tővéghangzó lekopása után fellépő *ē* > *é* nyúlás következtében *rēg* ~ *rég* hangtani ingadozás keletkezett, majd később a jelentés is megoszlott, kialakult R. *rēg* 'reggel' és *rég* 'régen, régóta' szavunk. Aztán a szórványosan jelentkező magánhangzó közti geminálódás létrehozta *regg* alak a 'korán, reggel' jelentésű szóhoz kapcsolódott, s végül a két szó különböző határozóragot vett föl. Az itt elmondottak illusztrálására megemlíthetjük a *ség* és *segg* szavak elkülönülését is.

Valami ilyesmi történhetett az *ide* ~ *oda*, *eddig* ~ *addig* esetében is. Van-e itt azonban egyáltalán jelentésbeli differenciálódás? Azt hiszem, igen. Az *ide* ~ *oda* teljesen kiszakadt a mutató névmási *ez* ~ *az* családjából, s ma már határozószónak tekintendő. Ugyanez vonatkozik az *itt* ~ *ott*, *innen* ~ *onnan* határozószókra is. Nagyon zavaró volna ugyanis, ha az *ebben* ~ *abban*, *ezen* ~ *azon*, *ebbe* ~ *abba*, *erre* ~ *arra*, *ebből* ~ *abból*, *erről* ~ *arról* határozóragos mutató névmások egybeesnének az *itt* ~ *ott*, *ide* ~ *oda*, *innen* ~ *onnan* jelentésű határozószókkal. Ezért a nyelv itt mindent elkövet, hogy az eredetileg azonos tőből származó mutató névmási és határozószói alakokat más-más tő, illetőleg rag alkalmazásával megkülönböztesse. Ezt láthatjuk például a finnben is: *tämä* 'ez' : *tähän* 'ebbe', *tälle* 'erre' ~ *tänne* 'ide'; *tässä* 'ebben', *tällä* 'ezen' ~ *täällä* 'itt'; *tästä* 'ebből', *tältä* 'erről' ~ *täältä* 'innen'; *se* 'ez', *az* : *siinä* 'abban', *sillä* 'azon' ~ *siellä* 'ott'; *siihen* 'abba', *sille* 'arra' ~ *sinne* 'oda'; *siitä* 'abból', *siltä* 'arról' ~ *sieltä* 'onnan'; stb.

Mindezek alapján a tárgyalt magyar határozószók fejlődése a következőképpen vázolható. A mutató névmások és a határozószók közötti jelentésbeli különbséget több módon is kifejezésre lehetett juttatni. A tőnek volt egy zártabb és egy nyíltabb változata: *i* ~ *e*, *o* ~ *a*, de az utóbbi viszonylag fiatal. Ezenkívül a tő egy (**t* >) *-d* ~ *-z* névmásképző elemmel is bővíthetett. Végül a fölhasználható ragok is alkalmat adtak differenciálódásra: rendelkezésre állott az ősi határozóragok sora: *-t*, *-l*, *-á* ~ *-é* ~ *-a* ~ *-e*, valamint a sok szekundér rag. A ragok használatában a hasadás folyamata akképpen ment végbe, hogy a primér ragok a határozószók, a szekundér ragok pedig a mutató névmások ragos alakjainak képzésére szolgáltak. Másrészt viszont a tő zártabb változata lett adverbialis tő, mégpedig ha a rag mássalhangzós volt, akkor *i* ~ *o*- formában, ha pedig magánhangzós, akkor — a hiátus elkerülése végett — *id*- ~ *od*- formában, s az *az* ~ *ez* forma maradt meg mutató névmási tőnek. Így jött létre az *itt* ~ *ott*; **il* (*el*) > *innen* ~ **ol* (*al*) > *onnan* és *ide* ~ *oda* határozószónk. Megjegyzendő, hogy a BEKE idézte (Nyr. LV, 32) Nagyvárad környéki *ive* 'oda; odább, amoda' határozószó föltehetőleg szintén az *i*- névmástőből való, s ugyanazt a képzést mutatja, mint az *itt* ~ *ott*, **il* ~ **ol*. Fölvetheti valaki, mért nem terjedt el széles körben ez a jelenleg csupán egyetlen egy forrásból ismert *ive*. Talán azért, mert a magánhangzós tövekhez járuló hiátustöltőből és *-á* ~ *-é* lativusragból álló *-vá* ~ *-vé* toldalék külön határozóraggá vált, s ezért félreértés keletkezhett volna. Az *ide* ~ *oda* *d*-je pedig azért maradt meg, mert szekundér ragjaink kialakulása előtt nyilván csak a tőben lehetett kifejezni az adverbium — demonstrativum ellentétet. Főleg az *oda* igényli a *d* megmaradását, hiszen az mutató névmásunk régen *oz* alakú volt (vö. BÁRCZI, Htört.² 44), s egy esetleges **ozá* ekként hosszú ideig egybeesett volna azzal a szóval, amely ma *azzá* alakú. Mivel tehát az *o*-, illetőleg *oz*- tő alkalmazása részben a hiátus, rész-

ben a *-vá* ~ *-vé* raggal való egybeesés miatt nem volt lehetséges, s z ü k s é g s z e r ű v o l t az *od-* tő fölhasználása, ez pedig kihatott az *ide* sorsára is.

4. Nézzük most *eddig* ~ *addig* szavunkat! Az EtSz. szerint eredeti *adig*, *edig* (így több nyelvemlékben) alakokkal kell számolnunk. Emellett előfordul *azzig* (< *azig*), *ezzig* (< *ezig*) is. A *d-* ~ *z-s* tő alkalmazása a magánhangzós kezdetű rag miatt volt szükséges. Amint a *z-s* változatok is mutatják, a határozószó—mutató névmás ellentét kifejezése itt nem volt olyan fontos, mint a három alapvető helyhatározószónál. — Hogy mégis kitartott a *d-s* tő, s hogy még a *z-s* alakokat is ki tudta szorítani, annak valószínűleg az az oka, hogy az *addig*, *eddig* ugyanazt az ősi lativusi ragot tartalmazza, mint az *ide*, *oda*, s éppen ezért jelentésükben is vannak hasonló mozzanatok. Ilyenformán föltehető, hogy az *ide*, *oda* *d-*je analogikusan őrizte az *eddig*, *addig* *d-*jét, s amellet, ha kisebb mértékben is, itt is számolhatunk a szófaj-megkülönböztetési tendenciával.

Kérdéses, hogy a határozott névelő föntebb említett *ad* variánsát minek tekintsük. Minden esetben íráshibáról lenne szó? Talán elvonás útján jött létre az *addig*, *attól* szavakból. Érdekes azonban, hogy az ez névmásnak soha nincs *ed* változata, noha az *eddig*, *ettől* ugyancsak gyakori. Az is megfigyelhető, hogy az *ad* alakváltozat mindig határozott névelő. Elképzelhető-e, hogy itt az *ad* ~ *az* pár között valaha funkcióbeli különbség volt, s ez őrizte meg az *ad*-ot, mint határozott névelőt, szemben a mutató névmási *az*-zal? A korai nyelvemlékek talán azért nem tartalmaznak határozott névelőt, mert szóról szóra fordították a latin eredetit.

Az *ad* problémájára azonban csak a teljesség kedvéért tértem ki, bármi volna is az eredete; az *ide* ~ *oda*, *eddig* ~ *addig* szavakról elmondottak — úgy vélem — valószínűvé tették, hogy ebben a négy szóban egy **-t* névmásképző *-d* változatát találjuk. Az is kiderült, hogy ez a *-d* elsősorban funkcionális okoknak köszönheti megmaradását.

A dolgozatban föntebb megállapítottam, hogy valamely hang akkor tud ellenállni egy hangfejlődési tendencia hatásának, ha megmaradása funkcionálisan megokolt, s ha az illető hang más fonetikai helyzetben előfordul. Kérdés tehát, volt-e a magánhangzó közti **t > d > z* változás közbeeső fokának idején más fonetikai helyzetű *d* hang. Minden bizonnyal volt. A gyakori hangzóközi **nt* hangkapcsolat *nd* vagy **~d* (megelőző nasalis magánhangzó) alakúra változott arra az időre, amikor a **t*-ből *d* lett (vö. BÁRCZI: MNy. LVIII, 4—5). Ugyancsak *d* fokon lehetett akkor a **t száldob* 'Lindenbaum' és *fajd* 'Auerhuhn' szavunkban is (Moór: ALingu. II, 85).

5. Fölvetheti még valaki azt az ellenvetést, hogy ez a 4 szó nagyon kevés ahhoz, hogy újabb etimológiákat építsünk rá. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy ez a 4 szó olyan gyakori, hogy fölr 10—15 ritkábban használt szóval. A szóvégi *a* megmaradására csak a feltételes mód és az elbeszélő múlt egyes 3. személyű tárgyas személyragját, valamint a lativusi *a*-t lehet példaként fölhozni, mégsem kételkedik benne senki.

Egyébként nem lehetetlen, hogy van még néhány hangzóközi **t > d* fejlődést mutató szavunk az *ide*, *oda*, *eddig*, *addig*, *vidit* és *üdit* szavakon kívül is. A *víz* szónak magának van egy *ügy* változata, amelynek kialakulása csak ilyesféle lehetett: **vitš > *vütš > *vüd > *üd > ügy*, a spirantizálódás tehát itt is elmaradt. BÁRCZI (SzófSz.) lehetségesnek tartja JUHÁSZ JENŐ magyarázatát, amely szerint *edz* szavunk is ennek az *igy*, *ügy* szónak az *egy*

nyíltabbá vált alakjából való -z képzővel. A jelentésfejlődés 'vizez → tüzes vasat vízben edz → keményít' lehetett. CALEPINUS az *edz* szót 'retingo = vízzel elborít' értelmezéssel látja el (vö. MNy. XXXI, 149).

Küld szavunk a SzófSz. szerint ismeretlen eredetű. JUHÁSZ JENŐ (MNy. XLIX, 192) a *kel* igéből eredezteti -d képzővel. Ez a magyarázat már korábban is fölmerült (CzF.), de nem talált kedvező fogadtatásra. Nagy probléma, hogy a *kel* szónak nincs *ü*-s változata. Szerintem helyesebb abból kiindulni, hogy a *küld* l-je inetimologikus, mint annyi más magyar szóé (pl.: *hold* ~ finn *kuu*, a -d kicsinyítő képző; *bölcs* < tör. *büyüci*; R. *Alch* 'ács' < tör. *ayačci*; stb.). A *küld* a nyelvemlékekben és a mai nyelvjárásokban gyakran jelentkezik l nélküli, *kíd*, *kűd* alakban. Eredeti magánhangzója nyilván *i* volt. Ezért fölmerül az a lehetőség, hogy a *küld* (< *kíd*) összefügg az osztják *kít*-, 'schicken' és a vogul *kít*, *két* 'ua.' szavakkal. A szavak jelentése pontosan egyezik. Az osztják és a vogul szó egyaránt *i-re mutat (STEINITZ, OstjVok. 77, WogVok. 216). Ilyenformán a magyar l-t inetimologikusnak magyarázni, s a fölörölt szavakat etimológiailag összekapcsolni nem látszik lehetetlennek. A nagy nehézséget az obi-ugor *t* ~ magyar *d* megfelelés okozza, annál is inkább, mert szóhasadásnak semmi nyoma nincsen, legföljebb valamilyen régi homonimia elkerülését célzó törekvésre gondolhatunk.

6. Végeredményben tehát a *vidít* és *üdít* szavakat a *víz* szóhoz lehet kapcsolni, mivel a szóbelseji *d* (< **t*) megmaradása egyéb szavakban is föltehető: *ide*, *oda*, *eddig*, *addig*, *igy*, *ügy* (< **id*, **üd*), ? *edz* (< *egyz* < **ed*-z), ? *küld* (< *kűd* < **kit*).

A *vid*- ~ *üd*- tőhöz az -ít képző járul. Ezt a képzőt főnevek is fölvehetik, s még inkább fölvehették régebben, amikor a főnév és melléknév még kevésbé volt elkülönülve. A főnévi alapszóból képzett származékok jelentése ugyanolyan, mint a melléknévből képzetteké (D. BARTHA, Szóképz. 64): *szégyenít*, *világít* stb. Ezek alapján megállapítható, hogy a *vidít*, *üdít* eredeti jelentése 'nedvesít, vizez' lehetett. A jelentés később, bizonyára a *d* > *z* változás korában, absztrakttá vált, s valószínűleg a konkrét—absztrakt megkülönböztetés céljából maradt meg a *d*-s változat is. A *d*—*z* ellentétén kívül a jelentésbeli különbség azáltal is hangsúlyozott kifejezést nyert, hogy a konkrét jelentésű szóalakoknál az egyszerű -i képző állandósult (mai *vizez*), az elvont jelentésűeknél pedig az összetett *-*kt* (mai *vidít*, *üdít*).

Kérdéses, hogy a *vidul* és *üdül* miképpen alakult ki. A *vidít* ~ *vizez* párhoz hasonló ellentét, amely a szóhasadás alapjául szolgálhatott volna, nemigen tehető föl. Legföljebb *vizesedik* ~ *vidül* szópárra gondolhatnánk. Ezért valószínűbbnek tartom, hogy a *vidul* és *üdül* a *víz* szó családjából már teljesen kiszakadt *vidít*, *üdít* *vid*-tővéből való képzés a *tisztít* ~ *tisztul*, *virít* ~ *virul* és más szavak analógiájára.

A *vidít* és *üdít* közötti jelentésbeli különbség újabb szóhasadás eredménye.

A jelentésfejlődés — azt hiszem — nem kíván különösebb magyarázatot. A népnyelvben találunk olyan adatokat, amelyek közel állnak a *vidít*, *vidul* stb. tőlem fölített eredeti jelentéséhez: *fölvidul* 'föléled (a hervadt virág a vízben)' (MTsz.).

A német *laben* 'üdít' eredeti jelentése 'mos' volt. A finn *pirise*- 'csepeg, szemerkél' igező származékai az alábbi szavak: *piristä*- 'üdít, frissít', *piristy*- 'felüdül, feléled, megélénkül'.

MIKOLA TIBOR

Az *-atag*, *-eteg* képzős melléknevek mint ragtalan határozók

Adalék a szódarabok funkcionális megelevenedésének kérdéséhez

1. PAIS DEZSŐ „Szódarabok funkcionális megelevenedése” című dolgozatában (MNY. LII, 401—6) említi a képzők raggá válásának kérdését is — mint a „ráalkalmazás”-os („adaptatio”-s) fejlődés egyik esetét. Az *-atag*, *-eteg* képző ehhez a fejlődéshez szolgáltat érdekes bizonyító anyagot.

Az említett képzővel számos nyelvészeti dolgozat foglalkozott. „Sugatag” című cikkében (MNY. XXXIX, 235—6), illetőleg „Rengeteg” című tanulmányában PAIS is tárgyalja, s az előbbi dolgozatban felsorolja a tárgy irodalmát is. Az *-atag*, *-eteg* eredetére vonatkozóan az a nyelvtudomány véleménye, hogy úgynevezett összetett képző, mely a *-t* deverbális névszóképző és a *-g* (> *-k*) névszóképző kapcsolatából keletkezett, s amelyet a nyelvérzék idővel egységes képzőnek fogott fel. Az alapszóhoz való viszonyáról régebben az volt a vélemény, hogy ígéhez járuló melléknévképző: „Az *-atag*, *-eteg* főképen melléknévképző s mint ilyen több nagyon szép szavunk létrejöttét tette lehetővé. Ilyenek: *omlatag*, *bomlatag*, *dőleteg*, *porlatag*, *csüggeteg*. Ez az *-atag*, *-eteg* képző rokon jelentésű az *-ékony* képzővel.” (Vö. PAP FERENC, Egy érdekes képző: NYK. XXIII, 422—3). PAIS (MNY. XLVIII, 143) cáfolja, hogy *-atag*, *-eteg* képzős szavaink eredetileg melléknevek lettek volna, s rámutat a képző kettős funkciójára: „BEKE (Nyr. LXXVI, 232) szerint a *sivatag* »nemcsak [’pusztaság’] jelentését köszönte a nyelvújítóknak, hanem főnévi használatát is, mert, mint a legtöbb *-atag*, *-eteg* képzős szavunk, eredetileg melléknév volt.« Az állítás, hogy *-atag*, *-eteg* képzős szavaink eredetileg melléknevek lettek volna, alaptalan . . . ellentétben áll az adatokkal, melyek szerint az *-atag*, *-eteg* képzős alakulatok korábban főnevek (pl. *fuvatag*, *forgatag*, *fergeteg*, *görgeteg*) vagy gyakran főnévi és melléknévi szerepű nyelvelemek.” — Az alapszószófajtát illetően képzőnk eredetileg csakugyan ígékhez járult — idővel azonban névszókhoz is hozzákapcsolták, bár a nyelvérzék kezdetben tiltakozott ellene. PAP szerint: (uo.) „Az újabkori nyelv . . . az *-atag*, *-eteg* végzetben egységes képzőt érez, melylyel néhány főnevet is képzett, minők: *zuhatag* (der Wasserfall), *suhatag* (der Wasserschoss), *forgatag* (der Wirbel) . . . Mivel az *-atag*, *-eteg* képző ma egységes képzőként él nyelvünkben, az oly képzések, mint *olvatag*, *hamvatag*, *szenveteg*, *sorvatag*, *sápatag*, a nyelv szellemével ellenkezőknek tűnnek fel előttünk: ezen képzésekben az alapszó megcsonkítását érezzük. A *gyermeteg*, *álmata*-féle képzések a még kevésbé finom nyelvérzéknek is sértik.” (NYK. XXIII, 422—3.) A nyelvérzék azóta a névszói eredetű képzéseket is elfogadta, s az *-atag*, *-eteg* ma is eleven, szívesen használt képzőink sorába tartozik.

A képző jelentésére nézve már PAP FERENC is azt mondta, hogy „az *-atag*, *-eteg* képző rokon jelentésű az *-ékony* képzővel”. SZINNYEI JÓZSEF (NYK. XLVI, 161) is hasonlóan vélekedik: „az *-atag*, *-eteg* képző szerepe nagyrészt egybevágó az *-ékony*, *-ékeny* képzővel, amelynek lényeges eleme az *-ék*”. (A későbbiek során néhány példával majd rámutatunk, hogy idők folyamán jelentés tekintetében is változott, alakult képzőnk.)

2. A fejlődés eredményeképpen némely esetben érdekes funkcionális változáson ment át a képző; a következőkben az *-atag*, *-eteg* „funkcionális megelevenedésének” szeretnők néhány érdekes példáját bemutatni.

Tóth Árpád 1913-ban megjelent versében olvassuk:

S mint finom ujju szobrász *élveteg*
Gyúr illatos viaszból furcsa aktot,
A lelkem lomhán és bizarrul alkot
Filigrán és buja reményeket

(Intérieur: Összes versei és
versfordításai 29.)¹

Példánkból nyilvánvaló, hogy itt az *élveteg*, bár puszta nominativusi forma, mégis *h a t á r o z ó i* jelentésben ('élvetegen' értelemben) szerepel. Tóth Árpád költészetéből későbből is idézhetünk hasonló példákat:

1917-ből:

Oh, a hajnal! fehér felhő kar-ingben
S biborban, új és fénylő kezdetek
Szent papjaként jó s őt köszönti minden
Szelid s halk áhitattal, *reszketeg*

(Stanzák egy trafikoslányról:
ÖV. 71.)

1919-ből:

Nem oltárok gyertyái közt fehérlik
Alabástrom közönnyel *hallgatag*,
Hívók csókjától koptatott szobor

(Az új isten: ÖV. 129.)

1928-ból:

Rigó fuvoláz; rája tíz
Zugból is felesivog a csíz.

Hallgatja még a rest éj
Félálmában a kastély,

Emelve tornyát *álmatag*, —
Mint nyújtózó kart . . .

(Áprilisi capriccio: ÖV. 176.)

1928-ból:

Fáztam. Nagy volt a csend és
Körül a rozsdakék
Távolban újra láttam
Örökegy tengerét.

Az Ürnek . . .

A Földet is, ahonnan
Kószán és *reszketeg*
Üzent valami tört fény

(A Marson: ÖV. 184.)

¹Tóth Árpád verseit az 1958-ban megjelent kiadás: Tóth Árpád Összes versei és versfordításai. Szépirodalmi Könyvkiadó (a továbbiakban ÖV.) alapján idézem.

De ne gondoljuk, hogy az -*atag*, -*eteg* képzős mellékneveknek ilyen határozói értelmű használata Tóth Árpád egyéni különlegessége. — Már a múlt század második felében találunk rá példát, M a d á c h nagy művében:

... nem űrjög az sem már öröm miatt,
Csak *hallgatag* néz és morog magában.
(Az ember tragédiája. Bp.,
1923. 120.)

Hasonló esetet idézhetünk V a j d a J á n o s költészetéből is, 1884-ből:

Hidegen, verőfény nélkül,
Haloványan, *álmata*
Kikipillant a felhőkből,
Majd meg elbólint a nap.
(A Balaton partján.)

A századvégi lírában is így bukkan elő a szó:

Innen-onnan tejszín gömb — éji nap —
Villámos méhe ont fényt *álmata*
(Telekes Béla: Káprázatok.
Bp., 1895. 60.)

A példák XX. századi líránk nyelvében szinte rohamosan megszaporodnak.¹

A d y től idézzük a következő példát:

S aztán még százszor magyaráztam el:
Margita másé, hogy majd újhodottan
Keressen fel bennünket *lebbeteg*
E vándorlós, sivő magyar homokban.
(Margita élni akar.)

J ó z s e f A t t i l a egyik korai versében ezt találjuk:

A csorda megjött. Vén, rokkant kapukba
piros leányzók állnak *illeteg*.
Várják az egyetlen tehenet.
(A jámbor tehén.)

R a d n ó t i M i k l ó snál ezeket olvashatjuk 1940-ből származó versében:

... köröttem zöld falak,
páfrányos erdők hajladoztak *hallgatag*
(Emlékeimben ... Összes versei és
versfordításai.²) Szépirodalmi
Könyvkiadó. 1956. 204.)

¹ A Babitsnál előforduló ragtalan határozóknak gazdag és érdekes példatárát idézi J. SOLTÉSZ KATALIN nemrégiben megjelent munkájában (Babits Mihály költői nyelve. Nyelvészeti Tanulmányok 8. sz. Bp., 1965. 141—4); ugyanott érinti az általam tárgyalt jelenséget is, az enyémhez hasonló következtetést pendítve meg.

² A továbbiakban: ÖV.

1943-ban megjelent Apollinaire-fordításában:

Mint a sakktáblák bábai csak néha lépnek egy-egyét
[a bús kívándorlók]
Sok köztük a zsidó az asszonyok parókat hordanak
Kis boltok nyirkos mélyén ülnek vérszegényen s *hallgató*
(ÖV. 436.)

1944-ből:

S míg balhitekben hitt s tajtékozott *téveteg* [az ember],
befonták életét vad kényszerképzetek
(Töredék: ÖV. 259.)

S z é p E r n ő versében ezt olvassuk:

Kis házak ablakába *reszketeg* . . .
Szerteszét este mennyi mécs ragyog . . .
(Imádság: Összes költeményei.
Bp., 1938. 228.)

I l l y é s G y u l a verses meséjében:

Áll a juhász *hallgató*
az akasztófa alatt
(A Csudafurulyás juhász.
Bp., 1954. 13.)

S z a b ó L ő r i n c n é l ezt találjuk:

Sápadtan, *reszketeg*,
nyújtottam Lajinak a kötelet
(Tücsökzene. 138. vers.
Harang-játék.)

De van még frissebb példánk is.

P á k o z d y F e r e n c n e k Szabó Lőrinc halálára írt szép versében:

Nem igen beszélt mással, csak örök
barátainkkal. Velük is csupán
ahogy nap a nappal, két munka közt,
szívroham előtt, remekmű után . . .
Két szék közt, ahogy Ariel sűrög
szabadságáért, Prospero legyint
könyvére, *álmatag* és *csüggeteg*
(Alföld 1958. 1. sz. 38—9.)

Hasonló példát idézhetünk E r d é l y i J ó z s e f költészetéből is:

fehér hattyuk gyanánt a felhők
úsztak szép lassan, *álmatag* . . .
(Balatoni emlék.)

Jékely Zoltán verseiből vág ide ez:
a víz felett hintázva-*álmatag*
szellem-fehér sirályok szállanak.

(Balatoni elégia.)

Csanádi Imre „Ördögök szekeren” című kötetéből (Bp., 1963.)
való következő idézetünk:

Mint ősszel a legyek,
ülnek csak, hosszan, *hallgatag*.
Szemlélik az eget [az öregek].

(Kertek alatt.)

A jelenséget a *hallgatag* címszónál az Értelmező Szótár is regisztrálta: (irod.) minősítéssel fölvetve a szónak határozói használatát: Madáchból, Kosztolányiból s József Attilából idézve példát. Az *álmatag* és *csüggeteg*, *reszketeg* stb. esetében azonban nem jelezte a szótár a határozói használatot.

Végül ide tartozik — némiképp átmeneti formát alkotva — a Juhász Gyula verséből való következő adat is:

S a végtelen mezőkön szőke fényben
kazlak hevülnek *tikkatag* kővéren

(Magyar nyár 1918: Vál. vers.

Szépirodalmi Kiadó. 1956. 178.)

A kettős jelzők ragozásának második tagon való jelzése meglehetősen elterjedt jelenség XX. századi költészetünkben (l. pl. Juhász Gyulánál: „szám-üzve *bús fiatalon* a szabad élet asztalától” [i. h. 220]), mégis az effajta ragcsonkítást a fentebbi idézetben megkönnyíthette az -atag képzőnek újabban kialakult határozói funkciója.

3. Példáinkból meggyőzően világlik ki, hogy -atag, -eteg képzős mellékneveink bizonyos helyzetekben ragtalan határozók funkcióját töltik be. S hogy itt a képző veszi fel a határozói rag funkcióját, azt legjobban az bizonyítja, hogy nem -atag, -eteg-re végződő mellékneveink nem állhatnak ragtalan határozóként — hasonló versmondattani helyzetekben sem! A „páfrányos erdők hajladoztak *hallgatag*” mondat ragtalan határozója helyett nem helyettesíthetők be más közönséges melléknevet ragtalan határozónak; nem mondhatom: „páfrányos erdők hajladoztak *csendes*” (vagy: *néma*)” — csak így: *csendesen*, *némán*. De mondhatom pl. (versben) hogy „hajladoztak *lengeteg* (vagy: *csüggeteg* stb.)”.

A példáinkban ismertetett esetekben a köznyelv -n, illetőleg -ul, -ül ragos határozókat használta: *élveteg(en)*, *reszketeg(en)*, *hallgatag(on)* stb. (Mert már itt figyelmeztetünk rá, hogy példáink mind verses szövegből valók.)

4. Mi okozta ezt az érdekes funkció-módosulást?

Tudunk-e más mellékneveinkre is hasonló példát idézni: szerepelnek-e, szerepelhetnek-e pusztán nominatívusi formák módhatározói értelemben? Néhány, meglehetősen ritka, kivételes esetet nem tekintve („az *egész* falu ott volt”, és „ne töltsd *egész* tele!” stb.) hasonló példákat megint csak elsősorban a költészet nyelvéből idézhetünk. (Kiemeltem, hogy hasonló esetekről van szó: kialakulásukban, eredetükben ugyanis lényeges eltérések vannak!)

„... amott a vén hegy állott *mozdulatlan*”
olvassuk Áprily Lajosnak „Tetön” című költeményében (A láthatatlan írás. Kolozsvár, é. n. 148).

Radnóti Miklós La Fontaine-fordításában is találunk hasonló nyelvtani jelenséget:

S e percben, — még a párbeszéd pereg,
sietve jó az említett oroszán.
S a szájhős már sikong *szégyentelen*
(ÖV. 383.)

A köznyelvben szokásos *-ul*, *-ül* formansú határozók helyett használt ragtalan, puszta nominativusi formák elég gyakoriak a költészet nyelvében, de prózai írásművekben, sőt a köznyelvben is előfordulnak. (Sok esetben, legtöbbször (*költ*) v. (*írod*), v. (*vál*) minősítéssel az Értelmező Szótár is feltüntetette a fosztóképzős mellékevek határozói használatát; l. pl. *kéretlen*, *öntudatlan* stb.) — Egy közelmúltban megjelent tanulmányban olvassuk: „Költőt kell pályájára útnak indítani — József Attilát, a legnagyobbat, vagy kisebb, de *kétségtelen* tehetségeseket”: Péter László: Juhász Gyula prózája (Bevezetés Juhász Gyula Örökség című kötetéhez. Bp., 1958. I, 9). Sőtér István egyik cikkében ezt találjuk: „ezek a költemények soká maradtak *kiadatlan*, s nem felelt rájuk a közvélemény visszhangja” (Slowacki költészete: Élet és Irodalom. 1959. nov. 20. 5). — Németh Lászlónál szépprózai mű nyelvében találkozunk hasonló példával: „— Dehogynem — mondta Eszter még *bizonytalan*, mert a puhaborostájú, fonnyadtas arc csak mint egy ideoda motozó kéz járt az emlékezetében” (Égető Eszter. Magvető. 1956. 552). Ugyancsak őnála: „Miért, tán *alkalmatlan* jöttem?” (Gandhi halála: Kortárs 1963. 6. sz. 854); „*erőszakatlan* ... szállt volna alá a halálba” (uo. 866). (Érdeemes itt figyelni arra, hogy e sorok a versnyelvhez közel álló, emelkedettebb, tömörítő drámai nyelvben állók!)

Ezekben a példákban szintén ragtalan mellékevek állnak határozói funkcióban: ám ezek tulajdonképpen a ma használatosabb teljesebb alakokból analógias, illetőleg „*atavisztikus*” hatásra csonkult (vagy mesterségesen csonkított) formák. A régi nyelvben ugyanis a fosztóképzős mellékevek külön rag nélkül is állhattak határozói funkcióban; a NySz. a JókK.-ból idézi: „Kamarayaban euel *zenetlen* (*szünetlen*) egnekuala lampasok” (a külön határozóragos *szünetlenül* alak csak később válik általánossá; vö. NySz.). A funkcióváltozást, illetőleg a kettős funkciót a határozói eredetű fosztóképző tette lehetővé. Ezért a nyelvérzék — „visszaérezve” a képző ősi szerepére — külön módhatározói rag nélkül is elfogadta, elfogadja az irodalmi nyelvben használt szokatlanabb *-tlan*, *-tlen* stb. formansú határozókat. Megemlítjük itt, hogy a merészebb (szokatlanabb) csonka alakok általában versben s meghatározott verstani helyzetekben (többnyire sorvégeken) fordulnak elő, ahol mondattani—logikai helyzetük világossá teszi határozói szerepüket.

5. Némiképp hasonló jelenségnek vagyunk tanúi *-atag*, *-eteg* képzős mellékeveinknél: bizonyos esetekben, ahogy az előzőkben láttuk, ezek is határozói értelemben szerepelhetnek, anélkül, hogy külön határozói ragokat vennének fel. Mi tette lehetővé az utóbbiaknál a funkcióváltozást? Megint csak az, hogy a nyelvérzék — kevesebb okkal, mint a fosztóképzős

alakoknál — határozói szerepet érzett bele a képzőbe. Az *-atag*, *-eteg* képzőknek — mint tudjuk — nincs határozói rag elemük. Mi téveszthette meg hát a nyelvérzék, s mi tette elfogadhatóvá e ragtalan határozókat? A mondattani helyzet magyarázó szerepe s egyes analógiás esetek (ragtalan határozók) itt is kétségtelenül közreműködtek, de az is valószínű, hogy az *-atag*, *-eteg*-nek magának is tulajdoníthatott a nyelvérzék bizonyos funkcióképzetet, mégpedig alighanem a hasonló alakú *-lag*, *-leg* határozórag hatására.

Az *-atag*, *-eteg* képzős formákkal kapcsolatos funkcióváltozás (illetőleg a szóvég funkcionális megelevenedése) nem lépett túl a költői nyelv, a vers határain. Míg a *-tlan*, *-tlen* képző határozói funkciójú használata a prózában és az élő nyelvben is elő-előfordul, addig az *-atag*, *-eteg* képző használata — legalábbis egyelőre — megmaradt a versek nyelvében. Mindenesetre a példák ismételten figyelmeztetnek arra, hogy a versek nyelvének sajátos külön „grammatikájával” számolnunk kell, már csak azért is, mivel a versmondathoz kialakult nyelvtani jelenségek a versek nyelvéből idővel átcsúszhatnak a próza nyelvbe, a köznyelvbe is. A versek nyelve a maga sajátosságaival dialektikusan hat a köznyelvre (s az irodalmi műveltség, az olvasás terjedésével párhuzamosan mind nagyobb mértékben); éppen ezért érdemes a sajátos versmondattani kérdéseknek is figyelmet szentelni.

6. Végezetül az *-atag*, *-eteg* képző jelentésére vonatkozóan tennék néhány észrevételt. Eredeti jelentése csakugyan az *-ékeny*, *-ékony* képző jelentéséhez állt legközelebb. Érzésünk szerint azonban a nyelvérzék idővel nem csak (pontosabban: nem mindenkor) a valamire való hajlandóság képzetét tulajdonította képzőknek, hanem gyakran — s újabban egyre gyakrabban — mintha egyszerű fokozó (augmentatív) értelmet tulajdonítana neki. A „páfrányos erdők hajladoztak *hallgatag*” sorban a határozónak nem az a jelentése, hogy 'hallgatáshoz szokottan, hallgatásra hajlamosan', hanem az: 'hallgatón, némán'. A nyelvérzék a *hallgató* ~ *hallgatag* alakpárban nem minőségi, funkcionális, hanem inkább csak mennyiségi, illetőleg fokozati különbséget érez. (Az Értelmező Szótár is igazolni látszik ezt a fokozati különbséget, amikor a *hallgatag*-ot a nyomatékosabb 'némá'-val, a *hallgató*-t a 'szótalan'-nal, 'hangtalan'-nal értelmezi.)

A képzőnek e jelentésváltozásához, illetőleg jelentésfejlődéséhez (amely minden bizonnyal a költői nyelvben indult meg) két tényező járulhatott hozzá: az egyik a versbeli metrum-kötöttség, — a másik a képző terjedelmesebb alakja. A költők metrum-kényszerből az egyszerűbb igenévi alakok helyett pusztán variánsként gyakran az *-atag*, *-eteg* képzős formákat használták; — így az olvasók tudatában is háttérbe szorult a képző eredeti *-ékeny*, *-ékony*-féle jelentése, s a terjedelmesebb képzőalak hatására — az igenévi alakokhoz viszonyítva — inkább valami augmentatívumot kezdtek érezni benne.

Itt jegyezzük még meg, hogy néha — például a *gyermeteg* esetében — gúnyos színezete van a képzőnek; ennek oka a szokatlan (erőltetett) képzésben lehet (az *-atag*, *-eteg* rendszeren igékhez kapcsolódik!). Az erőszakos, szokatlan nyelvi alakulatok, képzések gyakran komikus hatásúak.

Az *-atag*, *-eteg* képző érdekes versmondathelyi funkcióját vizsgálva talán sikerült néhány újabb szerény példát nyújtatunk a szódarabok funkcionális megelevenedésének érdekes nyelvészeti — logikai kérdéséhez.

SZILÁGYI FERENC

A kégy-ből származó kötőszó és rag

1. A *kégy* alakváltozataival és jelentéseivel kezdem. Önálló főnévként a XVI. század eleje óta van adatolva a NySz.-ban: *kégy*, *kígy*, *kölgy*, *kéd*, *kő[ő]g* vagy *kégy* stb. olvasatú alakokban (l. *kégy* és *kög?* címszók al.). Szótári és az idézett szövegekben előforduló jelentése: 'stadium 1., 2., circus, meta, arena'. BALÁZS JÁNOSNAK (MNy. LIV, 237) erre vonatkozó kijelentése miatt („Később pedig *stadion*-nak, majd a rómaiaknál *stadium*-nak a négyszögű, majd meg többnyire félköralakban végződő futópályát hívták.”) szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a görög *stadion* U alakú, a római *circus* meg tojásdad alakú volt. Ez utóbbi kocsiknak szolgált versenypályául, közepén húzódott a *spina*, ennek két végén álltak a kúpalakú oszlopok, a *metá*-k. Az *amphitheatrum* és *arená*-ja tojásdad vagy köralakú volt. — Nyelvünkben a futópályának megjelölésére szolgál ugyancsak a XVI. század eleje óta az olasz jövevény *pálya* (SzófSz.). Valamilyen formában lehetett tehát ilyen nálunk is. A HORVÁTH KÁROLYTÓL (MNy. XLV, 50—57) 'kör, ív' jelentésű finnugor szavakkal és a magyar *kegyelet* 'szivárvány' szóval egyeztetett *kégy* stb. azonban a NySz. szövegeiben az ó k o r i „stadium” 1., 2. „circus” és „meta” jelentésátvitellel való lefordítása. HORVÁTH (i. h. 52—3) azonkívül idéz kódexbeli adatokat az „arena” jelentésre is. Akik így használták a *kégy* stb. szót, nyilván az 'ív' (vö. U alakú *stadium*) és 'kör' (vö.: tojásdad alakú *circus*; ugyanilyen vagy köralakú *amphitheatrum*; kúpalakú oszlop: *meta*, C. *hatar kölgy*) jelentést vitték át. A „stadium” esetében a görög—latin szó kettős jelentésének megfelelően a *kégy* a hossz mérték tükörjelentést is felvette (vö. i. h. 52). — Származékfőnév a *kegyelet* 'szivárvány' (HORVÁTH: i. h.).

Van továbbá *ezkédig*: *ekkidig* stb. 'eddig' határozószó, amelyet korábbi felfogás nyomán BALÁZS is a *kéd* főnévhez tartozónak lát (i. h. 237—8, vö. HORVÁTH: i. h. 54). Magam is csatlakozom ehhez a véleményhez. Az *ezkédig* stb. 'idő' jelentésben őrzi a *kéd*: *kégy* szót: 'ez ideig'. A szó 'idő' jelentése érthető abból, amit PAIS DEZSŐ a *ség*-ről és ennek nyomán HORPÁCSI ILLÉS a *kégy* finnugor rokonságának jelentésfejlődéséről mond. (Vö. PAIS, *Kégy* ~ *kéd* és aztán *kör*, sőt *kor*: MNy. LIV, 242—3.)

A *d*: *gy*-s változatok kérdésére térek. BALÁZS (i. h. 242—3) a *kéd* alakot tartja eredetibbnek, amelyből a *kégy* jésüléssel keletkezett volna. Szerinte „HORVÁTH KÁROLY szintén a *kéd* alakot tartotta korábbinak”. HORVÁTH-nál ezt nem találom. Amit cikkében erről ír (i. h. 237), az mások véleményének ismertetése. Halála után megjelent cikkében, a *Fágy*-ban a szó megfejtésén kívül újabb biztos egybevetést ad a finnugor cacuminalis *č magyar *gy* megfeleléshez, amelyet TOIVONEN a *kégy* esetében nem fogadott el (vö. MNy. XLIX, 380—1). Utalhatok BÁRCZI GÉZÁRA is, aki Hangtörténetében (2119—20) foglalkozik a *kégy gy* hangjával is. Egyúttal az ő nyomán egy kielemezhető *kécs*: *kécs* alakváltozattal is megszoríthatjuk az előzőket. „Ez [t. i., hogy fgr. *č a magyarban *gy*-t eredményezett] minden valószínűség szerint az ősmagyar *cs* ~ *gy* ingadozással függ össze: az *agyar* ~ *acsar* féle mintákra *kécs* ~ *kégy* váltakozás keletkezett, s ebből a *kégy* alak maradt fenn, vö. különben Murm.: *isten keczekey* 'szivárvány', ami ugyan nyilván népetimológia, de aligha volna elképzelhető, ha a *kégy*-nek *kécs*, *kécs* változatát nem tehetnők föl.” Ezek szerint a *kéd* depalatalizációval jött létre.

2. Mielőtt tovább haladnánk, némileg új csapást kell törnünk. Tudomásom szerint ugyanis az alább következő hangváltozásokkal rendszerezően

még nem foglalkoztak. BÁRCZI újabb Hangtörténete sem említi ilyesmit. Nyelvünk zöngétlen zárhangjainak, a *p, t, k* hangoknak szóeleji és szóbelseji váltakozásáról van szó. (Adatok a SzófSz.-ból és a MTsz.-ból, egyéb jelölve van.)

k : p — *kucik* (XVII. sz. k. MNy. XLVI, 188, vszleg keleti tót) ~ *pucik* (XVII. sz. e.) 'Ofenwinkel' | *köszméte* (XVI. sz. m. f., szl. er.) ~ N. *pöszméte* | (szó végén) *telek* (XVIII. sz. e. f.) ~ N. *telep* 'szíj, madzag'.

p : k — *plajbász* (XVIII. sz. k., ném. er.), N. *palajbász* (Székelyföld stb.) ~ *kalajbász* (Székelyföld) | *pocok, pocik* (XVI. sz. e. f., szl. er.), N. *pucok* is ~ N. *kucok* 'patkány, egér, vakond' | (szó belsejében) *paplan* (XIV. sz. v., gör. er.) ~ N. *paklan*.

Hangutánzó, hangfestők: *kutyogató* 'harcacsalogató, *kuty*-forma hangot adó eszköz' (Szeged) ~ *puttyogató* 'ua.' (Algyő, Kopácsi, Abádszalók) | *pustog* 'súg, suttog' (Székelyföld, Háromszék m. is) ~ *kustog* 'suttog' (Háromszék m.) | *pikákol* 'immel-ámmal, kelletlenül tesz vmit', *pikákolva enni* (Székelykeresztúr) < **kikákol* (Nyugat-Dunántúl *cikákol*), *pikákos* 'kényes, válogatós' (Háromszék m.) ~ *kikog* (Udvarhely m.) 'torkán akadt valamitől fulladoz és sziszegő hangot ad lélegzés közben' (Erdélyben van ezzel rokon *tikog, tipog, titog* is 'fuldokol, levegő után kapkod').

k : t (szó belsejében vagy végén) — R. *türkőzik* (XV. sz. e. f.), N. *türkőztet* ~ *türtőztet* (XVIII. sz. e. f., a *tür* szárm.) | *pamuk* (XVII. sz. k.) ~ *pamut* (XVII. sz. k., oszm. t. er.) | (hangutánzó) *pök* (XV. sz. m. f.), *köp* (XVII. sz. k.) ~ N. *töp* (Székelyföld).

t : k — *tapasztal* (XV. sz. m. f., uráli er. PAIS: NyK. XLIX, 295) ~ N. *kapasztal* (Hont m. Ipolynyék) 'tapogat' | *tüdő* (XV. sz. e., ism. er.), R. és N. *tidő* is ~ *kidő* (Hont m.) | *tődöklő* (Kiskunhalas stb.) ~ *kődöklő* (Kiskunhalas) 'töltike, léhó'.

p : t — *próbál* (XVI. sz. e., lat. er.): *tróbál, toróbál* (nyugati és palóc nyj.-ok) | *pëndül, pöndül* 'összeszedi magát, nekitelik betegség után' (Alföld, Szeged, Heves m. [KASSAI J., Szókönyv], Szilágy m.) ~ *tëndül, töndül* 1. 'ua.' (Nagykörös, Hegyalja), 2. 'virágzásnak indul' (Nagykörös), *feltöndül* (Kunszentmiklós).

t : p — *teper* (XVIII. sz. v.) ~ N. *peper* (Baranya m., KASSAI is). A *teper* a SzófSz. szerint a *tap-, tip-* fő magashangú párjának származéka, tehát a *tapod* stb.-hez tartozik. A N. jelentések azonban oda mutatnak, hogy a PAIS tárgyalta uráli *tap* 'fog' szócsalád (NyK. XLIX, 295) tagjának magashangú párja lehet -*r* gyakorító képzővel: 1. 'gyúr, gyömöszöl, tömköd' és 2. 'váj, kotor'; vö. még *be-, ki- és leteper*. A nyílt *e-k* is erre vallanak. — Van *tépér* 'tipor' is Fehér megyéből és Székelyföldről. Ez a *tap-, tip-* tőhöz tartozik.

Hangutánzó, hangfestők: *pocsog* (Debrecen) 'tocsog' ~ *tocsog* | *pottyán* (XVI. sz. m. f.) ~ *tottyán* 'pottyán' (Vas m. 1839.) | *toccsan* (Paks Tolna m.) ~ *poccsan* (Háromszék) | (szó belsejében) *püiszkál* ~ *pipiszkál* 'piszkál' (ugyanazokon a helyeken) | *patírkál* (Órség) ~ *papírkál* (Göcsej) 'böngész' | *papacs* (XVI. sz. m. f., vö. MNy. XXXVIII, 297 is) ~ *patacs* (XVII. sz. k.) 'pipacs'.

A felsorolásból kitűnik, hogy a zöngétlen zárhangok között minden változatban előfordulhatnak egymásba való hasonulások vagy elhasonulások. (Kisebb mértékben a zöngés zárhangok is így viselkednek.) Különösen az elhasonulás gyakori a képzés helye szerint azonos zárhangok között. Egyes esetekben persze egyéb: analógiás és reciprok hatásokkal is számolni kell. Hangutánzó és hangfestő szavakat azért vontam be az összeállításba, mert

újabb oldalról világítják meg a zárhangoknak jelzett összefüggését: az is jellemző, hogy egy *p*, *t*, *k* hanggal különböző, egyébként egyező hangutánzó vagy hangfestő szó teljesen azonos jelentésű.

3. Következik a *pedig* kötőszó. — A SzófSz. szerint „valószínűleg a *r. kedig*, *kegyig* (XV. sz. e. f.) és *penig* (XVI. sz. e. f.) vegyülése; a *kedig* feltehetőleg az *ekkedig*, *ekkedig* (XVI. sz. e.) rövidülése, ez pedig az *ez* mutató névből indul ki, de *ked* eleme bizonyt. és vitatott er.; a *penig* hihetőleg az *éppenig* rövidülése, tehát végső elemzésben az *ép* szárm.-a. E szellemes magyarázat gyengéje, hogy megfejtetlenül hagyja a *r. tedig* alakot.” Azóta újabb megnyilatkozások is születtek.

BALÁZS JÁNOS „Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv” című cikkében (MNy. L, 126—9) a *pedig*-ről is szó esik. Csatlakozik az 'idő' jelentésű *kéd*-ből eredeztető véleményhez és az *éppenig* magyarázathoz. Megkísérli azonban a *tedig*, *tenig* változatok új magyarázatát. Föltett **ettedig*, **ettenig* alakokból, mint az *ett* 'itt' származékaiból próbálja levezetni; a kötőszó jelentésének alakulásáról nem nyilatkozik (i. h. 127—8). BALÁZS említett cikkének tulajdonképpeni mondanivalója azonban nem ez, hanem Sylvester néhány megjegyzésének elemzése. Az egyik ez: „Particula *penig* adverbium est optandi in nostro sermone, qua pro: *autem*, *kedig* vel *kediglen* (utroque enim modo loquimur) vulgus imperitum solet uti. Dicimus enim: *opto quod adueneris*: *penig* el iüttél, etc.” (CorpGram. 72). BALÁZS értelmezése szerint: „a *penig* az ő korában még semmiképpen sem lehetett az irodalomban is használatos szókincs eleme; irodalmi használatra csak a *kedig* (és a *kediglen*) volt alkalmas” (i. h. 128). Az idézetben azonban nem egészen erről van szó. Sylvester azt állítja, hogy az ő (irodalmon csiszolt) nyelvén 'autem' jelentéssel a *kedig* vagy a *kediglen* járja, a *penig* csak óhajtó szó szerepében. A „*penig* el iüttél” mai nyelven így hangozhatik: „*csakhoggy* eljöttél!” Sylvester szerint továbbá a tanulatlan köznép a *penig* szót 'autem' jelentésben használja. Hogy a *penig* „adverbium optandi” is lehetett, annak bizonyítéka nemcsak Sylvesternek szavahihetősége. A MTsz. Szilágy és Háromszék megyéből közli a *pedig-hoggy*-ot ilyen jelentésben. Ilyenféle az értelme a NySz. Faludiból idézett *penig hoggy* adatának (*pedig* al. 4. jel.) is.

BERRÁR JOLÁN (TörtMondt. 145) szintén keveredéssel magyarázza a *pedig* formát. Az eredetibbnek tekintett *kedig*, *penig* alakokat az indulatszóból, nyomatékosító elemekből fejlődött kötőszók között tartja számon (i. h. 63). BERRÁRnak említett és az előzmények után leginkább reálisnak tekinthető felfogása talán a *penig*, *tedig* stb. változatok elfogadhatatlan magyarázatának láttán alakult ki. Mert az a tény, hogy a NySz. és a MTsz. egyébként népes anyagában nem szerepel *éppenig* alak, az **ettedig* stb. megcsupán képzeletbeli forma, nyilván nem ösztönöz XVI. századi *penig*, *tedig* stb. alakok elfogadására. Annál kevésbé, mivel a kötőszó jelentéseihez sem illenek.

4. Magyarázatomnak sarkallója a következő probléma. Vajjon feltehető-e, hogy a Sylvester nyelvben mutatkozó *kedig*, *penig* alakok keveredéséből, vagy esetleg ilyen keveredésből másutt is, úgy eltűnnének a régebbi *k* és egykorú *t* kezdetű formák, hogy a későbbi írott nyelvben (már a XVI. sz. m. f.-ében) és a népnelvben sehol nem marad nyomuk? A NySz.-nak későbbi adatai és a MTsz.-nak gazdag gyűjtése ugyanis csak *p* kezdetű alakváltozatokat tartalmaz.

Feleletemet így fejteném ki:

A *kégy* : *kéd* (amelynek *é*-je a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint nyúlás eredménye) 'idő' jelentésben *-ég* ~ *-ék*, *-ig* ~ *-ik* raggal határozószóvá lett. Így szerepel a NySz. *ezkédig* stb. adataiban. A sokkal nagyobb számban jelentkező *kegyig* : *kédig*, *kegyig* : *kedig* stb. olvasatú alakokban a mutató névmás nélküli *kegyig* stb. határozószóból fejlődött kapcsoló és ellentétes kötőszó áll előttünk. Eredeti jelentése: '(egy) ideig', azaz 'még'; ebből az 'autem, vero' jelentés. (Pl. Jancsi olvas, Pista *még* [*>*'pedig, azonban'] játszik. Hasonló a *még*, *meg*, *mégis*.) Korántsem tartom ugyanis szükségesnek, de valószínűnek sem, hogy az (egyébként is majdnem egy századdal korábban mutatkozó) *kegyig* : *kédig* stb. formáknak a mutató névmásból kellett elvonódniuk, ahogy eddig magyarázták. Ami a magánhangzót illeti, a *kégy*-nek *i*-ző és *ő*-ző változatai eredetibb rövid *ē*-re vallanak. A kötőszó NySz.-beli változataiban viszont *é*, *e* (esetleg *ē*), egyszer *ő* hangot kell olvasnunk; a népnyelvi alakok kivétel nélkül nyílt *e*-vel hangzanak. A megoldást abban látom, hogy olv. *kédég*, *kegyék* (*keedeeg*, *keegyek* NySz.) stb. származékokban a második *é* hatására az első megrövidült, mégpedig a *kéz* : *kezet*-félék *é* : *e* váltakozásának analógiájára. (A szó ekkor már elszigetelődött kötőszó!) — A NySz. adataiból ez a kép tárul elénk az alakváltozatokra: olv. *kegyék*, *kegyék*, *kegyik*, *kegyig*, *kegyét*, *kegyéglen*, *kegyiglen*, *kédég*, *kedég*, *kedig*, *kedik*, *kedéglen*, *kenig*, *könig* | *tegyik*, *tedék*, *tedik*, *tetik*, *tenig* | *pegyég*, *pegyék*, *pegyig*, *pegyid*, *pedég*, *pedig*, *pedid*, *penég*, *penék*, *peniég*, *pennig*, *pegyéglen*, *penéglen*, *pediglen*, *peniglen*. Úgy a XVI. század közepe óta uralkodóvá, majd kizárólagossá a *pedig* és a *penig* alakok válnak.

Lehet-e ennyi alakváltozatot egy szóból magyarázni? A cikk 2. pontja alatt mondtak alapján azt gondolom, lehet. Az eredetibb *kegyig*, *kedig* stb.-ből a *k* : *g* palatalis zárú hangpár első tagjának elhasonulásával lett fogzárú *tegyik*, *tedik* stb. (így magyarázta már KLEMM, TörtMonDt. 431 a *tedig*, *tenig* alakokat: „a *kedig*- *kenig*-ből keletkeztek a szókezdő és a szóvégi mássalhangzó elhasonulásával”; idézve MNy. L, 127), illetőleg lett ajakzárú *pegyig*, *pedig* stb. — Mutatkoznak *kenig*, *tenig*, különösen nagy számban meg *penig* formák is. Azt hiszem, nem tévedek, ha ezeket a *kegyiglen*, **tediglen*, *pediglen*, *pegyéglen* stb. alakokban elhasonult változatoknak tartom: a szó első részén levő három zárhang közül a középső (vagy a *gy* affrikáta) a más természetű: *l*, *n* hangú toldalék végéhez, az *n*-hez hasonult. Hogy a *-lan*, *-len* rag, illetőleg az *-ig* mellett nyomatékosító elem a jelzett korban eleven volt, nem kell sokat bizonygatni. Megemlítem Sylvester tanúságát a *kedig*, *kediglen* egyforma használatáról. Erre vall, hogy az ÉrdyK. egy mondatában együtt szerepel *kegyiglen* és *kedég* (NySz.). Uthalatunk a *pegyéglen* : *penéglen*, *pediglen* : *peniglen* stb. alakokra. Idézhethük a Vas megyei származású Martonfalvainak egy helyét a XVI. század derekáról, amelyben *-ig* és *-iglan* egyformán szerepel: „Török Ferencz *uramig* . . . Török János *uramiglan*” (MonHungHist.Írók XXXI, 131). Martonfalvayéval érintkező, részben közös az a terület, amelyen Wathay Ferenc végvári vitéz született és élt. Nem tartom véletlennek, hogy nála is (nyelve XVI. század végi) *penig* alakban él kötőszónk, hiszen olyan területről van szó, ahol a *-lan*, *-len* elem eleven volt. Nem véletlen az sem, hogy Vas megye nem egy helyén ma is *penig* alakú a kötőszó, Wathay szülő- és lakófalujában, a Sopron megyei Vágon meg ma *peig* van.

Itt térek rá a mai nyelvjárási változatok számbavételére. A MTsz. szerint: *pegyig*, *pegyik*, *pegyid*, *pegyét*, *pegyit*, *pegy*, *pedég*, *pedéng*, *peddig*,

pedzig, *pedint*, *peg*, *pég* stb. alakok mutatkoznak Szlavóniában (Dráva mell. is), Székelyföldön (részben), Palócságban, Csallóközben (részben), *penég*, *penig*, *peig*, *pejig*, *pejg* stb. formák Csallóközben, Dunántúlon, Alföldön és Székelyföldön, Mohácsról egy *pelig* változat van közölve. — Az előbbieket felismerhetően egy korábbi *kegyég* > *pegyég*, *kedég* > *pedég* stb. folytatói, az utóbbiak *kedig* > *pediglen* > *peniglen*: *penig* előzményre vagy a *kegyig* > *pegyig*-re stb. vezethetők vissza. Wathay *penig*-je ma ugyanis Vágon *peig*, tehát a szótest rövidülése hiátust idézett elő. Ennek kitöltése lehet a *pejig* forma. Ez utóbbi származhatik azonban dezaffrikálódással a *pegyig*-ből is. A mohácsi *pelig*-ben valószínűen az *l* hiátustöltő mutatkozik (vö. ABAFFY: MNy. LI, 213—8 és BENKŐ: MNy. LI, 328—30). Lehet azonban hasonulás is *pediglen*-ből.

Hogy miért válik uralkodóvá a XVI. század derekától kezdve az írott nyelvben a *p*-vel kezdődő forma: a *pedig* vagy a *penig* (Faludinál mindkettő egyformán szerepel), és hogy miért találjuk így a népnyelvben is, annak oka csupán egy erre irányuló általános hajlam lehet. Nem kétséges, hogy a két palatalis zárhangot tartalmazó *kedig*, a két dentalis zárhangot mutató *tedig* és a sorrendben ajak-, fog- és szájpapírlással keletkező *pedig* (változata: *penig*) stb. közül az utóbbi kiejtése a legkényelmesebb. Ezért folytatódnak az egykori *kedig*, *tedig* stb. alakok mind *p*-vel.

5. Az *-nként* distributívus rag eredetének kérdésére térünk rá. BERRÁR (NytudÉrt. 13. sz. és TörtMondt. 40) meggyőzően kimutatta, hogy időt jelentő *-n* ragos főnevekhez járuló *kéd* szóból hogyan vált raggá. BALÁZS JÁNOS „A magyar distributívus rag eredete” című cikkében (MNy. LIV, 236—42) a fentebb tárgyalt *kéd* szóval veti egybe a BERRÁR kimutatta *kéd* szót. Fejtettségéből azonban csupán az egyezés tényét tudom elfogadni. Azt ugyanis, hogy ez a XV. század folyamán distributívus raggá alakuló szó ívben → sorban’ jelentésváltozáson ment volna keresztül raggá alakulása közben, lehetetlennek tartom. Hol van a *kéd*-nek ’sorban’ jelentése, vagy egyáltalán jelent-e az ívben annyit, mint ’sorban’? BALÁZS (i. h. 240) meghatározásából ugyanis ilyesmit kell értenünk: „Nem csoda tehát, hogy a mi őseink is azt, ami minden nap újra meg újra ismétlődött, valahogyan így mondták: *minden napon*, *kéd(en)*, vagyis minden nap, *körben*, sorban, folyamatosan, úgy, ahogy a nap az égen — *ívalakban* [kiemelés tőlem] — megteszi a maga útját.” A *kécs*: *kégy* ~ *kéd* alakok fejlődésének tükrében egyébként se lehet a rag kialakulását kódos messzeségbe, „vándorló őseink” (i. h. 239) idejére kitolni. Magának a ragnak az adatokban nyomon követhető kialakulása is ellenmond az ilyen távoli keltezésnek. — A hangalaki magyarázat is elfogadhatatlan. BALÁZS a R. *-kén* változatot a *-ben* rag módjára képzei el. A párhuzam nem indokolt. Más a *bel* esetében a hangtani helyzet, jóval korábban alakult, és abban a korábbi, nyelvemlékekben ritkább korban is megvan *-be* párjának eredetibb alakja. Ilyesmit azonban BALÁZS a XV—XVI. században raggá alakuló *-nként* esetében nem tud felmutatni. Azt az elképzelést meg, hogy esetleg egy **-kédnt* alakból jött létre a *-ként* (i. h. 241), lehetetlennek tartom. Nem hiszem, hogy a XV—XVI. században vagy valaha is ejtettek volna magyar ajkon ilyen kapcsolatú torlódást.

BALÁZS érdemének tekintem, hogy BERRÁRnak a SIMONYI-féle *kéd* ’idő’ szót kirekesztő állásfoglalása ellenére is egy *kéd* alak ’kör, ív’ jelentésével hozza kapcsolatba a rag eredetibb *kéd* szavát. Szerintem is a fentebb tárgyalt *kégy* ~ *kéd* szót kell benne keresnünk. Mégpedig ’idő’ és ’nap; dies’ jelen-

tésben. Az *ezkédig* stb. tanúsága szerint volt ugyanis a szónak 'idő' jelentése, a PAIS—HORPÁCSI-féle megjegyzésből az 'idő' jelentés kialakulása is érthető, a *-ség*, *-ság* képző és a *kor* analógiájára is gondolva (vö. PAIS: MNy. LIV, 243). A feltételeztem 'nap, dies' jelentés támadhatott ősi soron, hiszen a szó értelme ez a mordvinban és a cseremiszbén (i. h.), de lehet külön fejlődés eredménye. Megszívlelendő itt az is, amire az *évad*-dal kapcsolatban mutatok rá (MNy. XLVIII, 156—7), tudniillik hogy a finnugorságban az időt jelentő szavak nemcsak elvont 'idő', hanem egyúttal konkrét 'év, nyár, tél, nap' stb. jelentésben is élnek.

Ezek előrebocsátásával a rag kialakulását így látom:

A *kégy*-nek egy 'nap: idő' jelentésű *kéd* változata a szóismétlésekhez hasonlóan összeszokott a *nap* 'dies' és a *kor* 'idő' szóval. BERRÁR teljes anyaggyűjtése szerint ugyanis a *kéd* a *napon* és a *koron* ragos alakok mellett tűnik fel, és a kódexekben e mellett a két ragos szó mellett a leggyakoribb. A *naponkéd* 37, a *koronkéd* 20 kódexben fordul elő. A *naponkéd* korábbi jelentései: 'egész nap' és 'minden nap', a *koronkéd*-é 'mindenkori'. (Idézi BALÁZS: i. h.; vö. még BERRÁR, TörtMondt. 40.) Ez a két kifejezés tehát szószerint annyi, mint 'napon nap(on)' és 'koron kor(on)': azaz 'egész nap' vagy 'minden nap' és 'mindenkori'. Nem tartom szükségesnek feltételezni, hogy a *kéd* korábban *kéden* ragos alakban szerepelt. Időt jelentő szavak ugyanis régtől fogva rag nélkül is lehetnek határozók. Méginkább számolhatunk a régi nyelvnek azzal a sajátosságával, hogy elkerüli a ragismétlést. Igaz, hogy fordítva, mint a fentebbi két esetben: a ragot ugyanis az utolsó szóhoz fűzi. A nyelvünkben található fokozó értelmű szóismétlések analóg példáit mellőzve, csak kettőt említek: *kiki* a. m. 'mindenki' is, az *ötönkint* stb. distributívust így is mondhatjuk: *öten-öten*. Ősi vonása ez egyes nyelveknek. Hogy távoli és régi nyelvből hozzak példát, a héberben a szóismétlés azt jelenti, hogy az illetőből kettő, több, legtöbbször minden értendő. Ez a hebraizmus a Vulgáta-fordítás nem egy helyén is föllelhető. Ilyen például: „tribus, tribus Domini” (121. zs. 4.) 'az Úr minden törzse', „homo et homo natus est in ea” (86. zs. 5.) 'mindenki ott született'. (A magyar analógiák közt említeném az *ember ember hátán*, „*ablak ablakon van* három, négy soron”-féléket is.) — A distributívus rag kialakulása úgy történt, ahogy BERRÁR (i. h.) jelzi. Még csak az *-nként* változathoz van hozzászólnivalóm. BERRÁR „*-nkéd*-ből fejlődött *-nkét* (zöngétlenülés) és *-nkénd* (szervetlen *-n* betoldása)” keveredésével magyarázza (i. h.). PAIS DEZSŐ egyetemi előadásain nem egy példát halloztam, amelyben megvilágította ilyen „szervetlen” hangoknak hangtörténeti fejlődését. Tekintve, hogy a raggá alakulás BERRÁR biztos megállapítása szerint a *koronkéd*, esetleg csak a *naponkéd* kifejezésből indult ki, a *k: d* zárhang párnak elhasonulására, mégpedig a második *n*-hez való hasonulására gondolhatunk: *naponkén* (megvan többször a LobkK.-ben; idézve MNy. LIV, 241). Bizonyosfokú ritmizálás is jelentkezik az ilyen hangváltozásban. Lehet tehát *naponkéd: naponkét, naponkén* formák keveredése a *naponkénd: naponként*, de az említett ritmusra törő ösztön eredményeként a *d: t* elé való behatolás is.

HORPÁCSI ILLÉS

A *pedig* XVI. századi alakváltozataihoz és nyelvjárási megoszlásukhoz

1. A mai magyar *pedig* kötőszó alakváltozatainak nagy számára a szakirodalomban korán fölfigyeltek. Már SYLVESTER említést tett Grammatikájában e kötőszó alakjainak vegyes használatáról, s az alakváltozatok közül a *kedig*-et ajánlja a művelt beszédnek; — a *penig*-gel szerinte csak a „vulgus imperitum” él. Ezt a szóval kapcsolatos első normalizáló törekvésnek is tekinthetjük.

A LevT. négyszáz XVI. századi magyar levelet tartalmazó első kötetének előszavában SZALAY ÁGOSTON kuriózumként felsorolja a *pedig* szónak a kötetben előforduló alakjait. Gyűjtése azonban nem teljes, ennél jóval több változata akad e szónak még a négyszáz levélben is. Rengeteg, a régi magyar nyelvben használt változatát említi BEKE ÖDÖN is (Az *-ig* rag történetéhez: Nyr. LVIII, 31).

A szó eredetével SIMONYI, KLEMM és mások foglalkoztak. A mai *pedig* két hasonló hangalakú és jelentésű szó vegyülésével jött létre: a kódexekben gyakori *kedig*, *kedég* kötőszó és az eredetileg 'csakhog'y' jelentésű *penig* szócska felcserélt, vegyes használata okozta kiejtésbeli kombinációjukat, alaki keveredésüket. A *kedig* kötőszót SIMONYI az *ekkédig* időhatározóból származtatja, — a *penig* etimológiáját meg KLEMM adja: hangalakját és jelentését az *ëppenëg*, *ëppenëg* módhatározóból vezeti le (vö.: SzófSz.; MKöt. I, 140; Nyr. XXXIII, 577; MNy. XXV, 97—103, L, 128).

2. Közleményem adatközlésből és térképből áll. A nyelvföldrajzi módszerrel ahhoz óhajtanék adatokat szolgáltatni, hogy az egyes alakváltozatok milyen területi megoszlást mutatnak a XVI. században. Összegyűjtöttem hozzá a *pedig* szó alakváltozatait a LevT. I. kötetéből és a RMNy. II. kötetének második részéből. Nagyobb anyaggal dolgozva bizonyára pontosabb eredményre jutottam volna, de talán e gyűjtés alapján is lehet már bizonyos következtetéseket levonni.

A XVI. században még nagyon kusza képet mutat a *pedig* kötőszó használata; a két szó vegyülésének legkülönbözőbb módjait láthatjuk az akkori alakváltozatokban. Ez egyben mutatja azt is, hogy e folyamat ekkor van kezdeti szakaszában, hiszen a leggyakrabban használt alakok még az eredeti *penig* és *kedig*.

Az adatok bemutatásának módja: elől áll a szó kikövetkeztethető ejtett alakja, az utána zárójelben levő szám az alakváltozatok előfordulásának gyakoriságát jelzi. Az alakváltozatokon belül (helyesírástörténeti meggondolásból) a különböző írásmódok szerint sorolom föl az adatokat, időrendben. A lapszám jobb felső sarkában álló kis szám az egy lapon, egyazon levélben előforduló, megegyező írásmódú alakok számát jelzi. Az „uo.” arra utal, hogy az adat az előtte levővel vagy levőkkel egy forrásból való.

Adataim egy része többféleképpen is olvasható. Íráshiba is föltételezhető egy-egy, a gyakoritól eltérő írásváltozatnál. Ilyen esetekben az írott alak valószínű kiejtését tekintettem alakváltozatnak.

A)

penig (152)

penig: LevT. I, 2 (1518. Kapus); 12² (1541. Vyhel); 13 (1541. uo.); 15 (1542. Kermecz Banya); 47 (1547. Bech); 177 (1555. Semyen); 201 (1556.

Bech); 202 (uo.); 231 (1557. Posom); 276 (1558. Tharpa); 277 (uo.); 280 (1558. Zalawar); 288 (1558. Bech); 299 (1558.); 325² (1559. Zenyer); 354³ (1559. Stenychynak) — RMNy. II/2, 76 (1550. „el-kewy”); 93 (1552. Kassa); 95 (1552. Holie); 96 (uo.); 97 (uo.); 98 (uo.); 116 (1555. Nag̃ Ida); 125² (1557. „Debrechini”); 126 (uo.); 127 (uo.); 153 (1559. Kassa); 277 (1568. „Pape”); 278 (1570. Chaktornya); 280 (uo.); 224 (1571. Debreczen körül); 230 (1572. Buda); 239 (1574. Nagyszombat); 241 (1574. Buda); 242² (uo.); 248 (1577. Buda); 249 (uo.); 251 (uo.); 254⁴ (1578. Buda); 255 (uo.); 322 (1585. Sýcz); 330 (1593. Losi) ~ *penigh*: RMNy. II/2, 73² (1550. Veczýe); 135² (1557. Zerednýe); 137 (1557. Kassa); 148 (1558. „Patachini”); 151² (1559. Tharkan); 167 (1560. Kassa); 176 (1562. „Agrie”); 185 (1565. Eperies); 209³ (1569. Poson); 223 (1571. Zombat); 224 (1571. Gyák); 248 (1577. Buda); 287 (1578. Rimaszécs); 288 (uo.); 289 (uo.); 296² (1578. Nagybáka); 335 (1583—1599. Buda); 265 (1588. „Cassouiae”); 326 (1590. „Vienne”); 327 (uo.); 266 (1592. Borsod vmegye); 267³ (uo.) ~ *penyg*: LevT. I, 56² (1549. Mischolz); 64 (1549. Zygheth); 119³ (1553. Kanyssa); 130 (1554. Azzonfalwa); 177 (1555. Semyen); 248 (1557. Kanyssa); 255³ (1557. „Vienne”); 291 (1558. Zygeth); 320 (1559.); 346 (1559. Zenth Gerg); 349 (1559. Zygeth); 350 (uo.) ~ *penjg*: RMNy. II/2, 9 (1510. Buda); 99 (1553. Kassa); 147 (1558. Lewa); 190 (1566. Pozson vmegye); 206² (1569. Miskolcz); 222 (1571. Bolnak) ~ *penygh*: LevT. I, 64 (1549. Zygheth); 136 (1554. Kekew); 136 (1554. Keek kŵ); 192 (1556. Chorgo); 197 (1556. Posa haza); 198 (1556. Zenthmarthon); 244 (1557. Zenyer); 267 (1557. Bech); 272² (1557. Zenyer); 278 (1558); 295 (1558. Galgocz); 312 (1559. Wywar); 320² (1559); 339 (1559. Laser); 372 (1560. Zenyer); 379 (1560. Zygeth); 388² (1560. Posony); 389² (uo.) ~ *penjgh*: RMNy. II/2, 105 (1553. Bech); 122 (1557. Chýczwa); 145 (1558. Barko); 151 (1559. Tharkan); 167 (1560. Kassa); 186² (1565. Poson vmegye); 193 (1566. Pozson vmegye); 194² (uo.); 212 (1570. Eger); 213 (uo.); 215 (uo.); 226 (1571. Raýka); 228² (1571. Kwrýma); 259 (1578. Debreczen); 294 (1578. Nagybáka); 295 (uo.); 296³ (uo.); 298 (1579. Hodos) ~ *penyg*: LevT. I, 291 (1558. Zygeth) ~ *penjgh*: RMNy. II/2, 186 (1565. Poson vmegye).

peniglen (48)

peniglen: LevT. I, 131 (1554. Sarwar); 148 (1555. Soprony); 177 (1555. Semyen); 218 (1557. Kanjsa); 219 (1557. Soprony); 285² (1558. Chorgo); 288 (1558. Bech); 337 (1559. Zalawar) — RMNy. II/2, 91 (1552. Miskolcz); 126² (1557. „Debrechini”); 233 (1573. Manigha); 260 (1578. Debreczen) ~ *penyglen*: LevT. I, 73² (1550. Jwnyna ffalwa); 86 (1551. Kanyssa); 87³ (uo.); 91 (1551. Ihaaros); 107 (1553. Chabrag); 116 (uo.); 309 (1559. Kanjsa); 348² (1559. Kanyssa); 378 (1560. Sygeth); 379 (1560. Zygeth) ~ *penjglen*: RMNy. II/2, 144 (1558. Barko); 157 (1559. zelesthe); 186² (1565. Poson vmegye); 291 (1578. Lakompak); 316 (1585. „also fyged”) ~ *penjghlen*: RMNy. II/2, 186² (1565. Poson vmegye) ~ *penjglen*: LevT. I, 159² (1555. Peleske); 218 (1557. Kanjsa); 224⁵ (uo.); 252 (uo.); 271 (uo.); 307 (1559. Kanjsa); 381 (1560. Kanjsa).

penëg (15)

peneg: LevT. I, 62 (1549. „Thyrnaue”); 109² (1553. Kis Maroth); 204 (1556. Zener); 228³ (1557. Zalawar); 236 (1557. Zenyer) — RMNy. II/2, 242 (1574. Buda) ~ *penegh*: LevT. I, 213 (1557. „Cassouie”); 236 (1557. Zenyer); 237 (1557. Bech); 286 (1558); 317 (1559) — RMNy. II/2, 294 (1579. Hodos)

penëglen (3)

peneglen: LevT. I, 247 (1557. Zenyer) ~ *peneghlen*: RMNy. II/2, 233 (1573. Manigha); 298 (1579. Hodos).

penik (3)

penyk: LevT. I, 15 (1542. Kermecz Banya); 49 (1548. Jazo) ~ *penijk*: RMNy. II/2, 119 (1556. Cassa).

penëk (3)

penek: LevT. I, 196 (1556. Zener); 204 (uo.); 242 (1557. Zener).

pennig (2)

pennyg: LevT. I, 57 (1549) ~ *pennygh*: LevT. I, 206 (1556. Symegh).

penyëg (1)

penieg: LevT. I, 47 (1547. Bech).

pedig (23)

pedig: LevT. I, 36 (1546. Varasd); 183 (1556. Celien Korontal orzag); 235 (1557. Zelyna); 239 (1557. Somlyo); 314 (1559. Kaniaffeld) — RMNy. II/2, 41 (1529—1541. Buda); 30 (1535. Vÿwar); 83⁴ (1551. Orozuar); 175 (1562. Eger); 290 (1579. Rimaszécs); 264 (1558. Thokaÿ) ~ *pedigh*: LevT. I, 239 (1557. Somlyo) — RMNy. II/2, 89 (1552. Posonj); 263² (1588. Thokaÿ) ~ *pedyg*: LevT. I, 344 (1559. Šemt) ~ *pedÿg*: RMNy. II/2, 38² (1540. Šent Pal); 175 (1562. „Agrie”) ~ *pedÿgh*: RMNy. II/2, 201 (1567. Spacza).

pediglen (5)

pediglen: LevT. I, 115 (1553. Sarwar); 117 (uo.) ~ *pedyglen*: LevT. I, 134 (1554. Korpwna); 327 (1559. Zergen) ~ *pediglë*: RMNy. II/2, 155 (1559. Aÿak).

pedik (1)

pedÿk: RMNy. II/2, 33 (1539. Almas).

pedëg (1)

pedegh: RMNy. II/2, 264 (1588. Thokaÿ).

pegig (4)

pegig: LevT. I, 361 (1560. Bech) ~ *pegyg*: LevT. I, 119 (1553. Kanyisa); 207 (1557. Comarony) ~ *pegÿg*: RMNy. II/2, 38 (1540. Šent Pal).

pegëg (1)

pegeg: LevT. I, 68 (1550. Kassa).

pegik (1)

pegik: RMNy. II/2, 69 (1550. Komjathÿ).

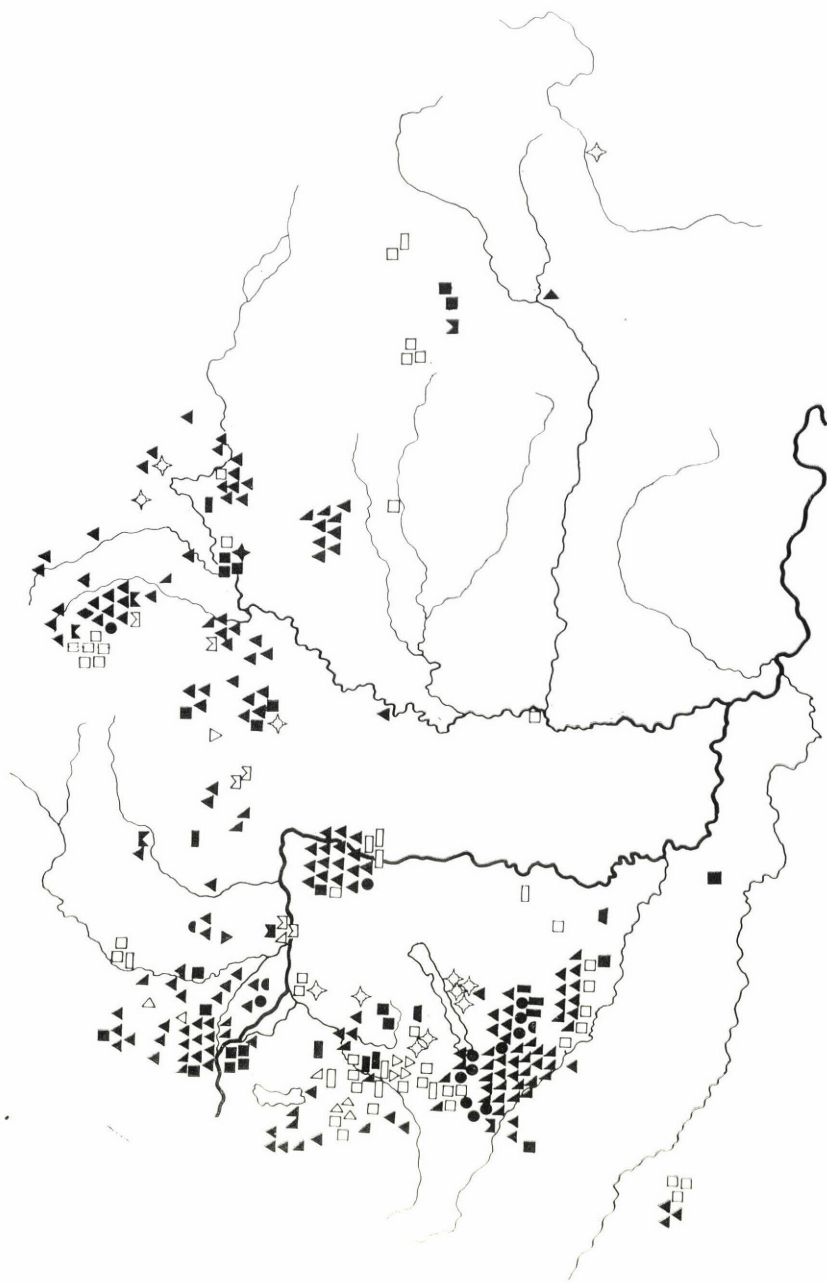
B)

kedig (46)

kedig: LevT. I, 48 (1548. Lewka); 54 (1548); 62 (1549. Egerwar); 91 (1551. Ihaaros) — RMNy. II/2, 10⁴ (1511. „apa nağ falúa”); 11 (uo.); 42 (1529—1541. Buda); 58 (1545. Bolondos); 275² (1566. Nyss); 276³ (uo.) ~ *kedigh*: LevT. I, 61 (1549. Egerwar); 121 (1553. Jztenychnyak) — RMNy. II/2, 58 (1545. Bolondos); 264 (1588. Thokaÿ) ~ *kedÿg*: LevT. I, 44² (1547. Sarwar); 46 (1547. Waswar); 48 (1548. Lewka); 90 (1551. Cibiny); 152 (1555. Zombathel); 162 (1555. Csáford); 168 (1555. „Waradini”); 178 (1556. Kanyafeld); 298 (1558. Gelse); 318 (1559. Vywdwar); 320 (1559.) ~ *kedÿg*: RMNy.

JELMAGYARÁZAT

- ▲ Penig
- ▲ Peniglen
- Pedig
- Pediglen
- Penég
- ◐ Peneglen
- ◑ Pegög
- ◑ Pedög
- ◑ Pegig ~ Pegyig
- ◑ Penik
- ◑ Penék
- ◑ Pennig
- ◑ Pegik
- ◑ Pedik
- ◑ Keniglen
- ◑ Kedig
- ◑ Kediglen
- ◑ Kedög
- ◑ Kegig ~ Kegyig
- ◑ Kegik ~ Kegyik
- ◑ Kedik

A „PEDIG” kötőszó alakváltozatai és használati megoszlásuk a XVI. században

II/2, 33³ (1539. Almas) ~ *kedygh*: LevT. I, 14 (1542. Nouo Zolio); 103² (1552. G'ör); 275 (1557. „Zegedyny”); 278 (1558.); 290 (1558. Szyget); 391 (1560. Symonthornya) ~ *kedýgh*: RMNy. II/2, 235 (1573. fel Baar); 237 (uo.); 294 (1578. Nagybáka) ~ *kedjgh*: LevT. I, 335 (1559. Symegh).

kediglen (10)

kediglen: LevT. I, 31 (1546. Babod); 54 (1548); 61 (1549. Egerwar) — RMNy. II/2, 45 (1529—1541. Buda); 46 (uo.); 50 (uo.); 59 (1545. Bolondos) ~ *kedyglen*: LevT. I, 33² (1546. Sarwar); 322 (1559. Zekzard).

kediglan (!) (1)

kediglan: LevT. I, 53 (1548.).

kedik (4)

kedyk: LevT. I, 123³ (1553. Chenk) ~ *kedýk*: RMNy. II/2, 31 (1537. Iokw).

kedég (2)

kedeg: RMNy. II/2, 22 (1529. Paloch) ~ *kedegh*: RMNy. II/2, 28 (1531. 3erenye).

kegig (6)

kegig: LevT. I, 25 (1544. Kassouie) ~ *kegyg*: LevT. I, 35² (1546. Zecen); ~ *kegyg*: RMNy. II/2, 107 (1554. Komarom); 109 (uo.); 138 (1558. Mýskolcz).

kegik (5)

kegik: LevT. I, 38 (1547. Vaswar) ~ *kegyk*: LevT. I, 37 (1547. Vaswar); 39² (uo.) ~ *kegyk*: RMNy. II/2, 165 (1560. Aynashkw).

kenig (4)

kenig: LevT. I, 232 (1557. Prage) — RMNy. II/2, 92 (1552. Possony) ~ *kenygh*: LevT. I, 210 (1557. Vienne) ~ *kenýgh*: RMNy. II/2, 106 (1554. Bech).

keniglen (2)

keniglen: RMNy. II/2, 261 (1587. Komarom) ~ *kenýglen*: RMNy. II/2, 273 (1552. Kýsfalwd).

C)

tenig (1)

tenyg: LevT. I, 34 (1546. Sarwar).

3. A munka nehezebbik részét az adatok helyhez kötése jelentette. A térképen az adatokat a levelek keltezésének helye szerint jelöltem, nem kutattam írójuk szülőföldjét s nyelvjárási hovatartozását. Így természetesen nem kaphattunk teljesen hű képet a szó használatának nyelvjárási megoszlásáról.

A külföldön (Bécsben, Prágában stb.) kelt levelek adatait a térképen nem jelöltem. Nem lehetnek teljesen hitelesek a budai, pozsonyi adatok sem, mert az itt keltezett levelek íróinak nagy része valószínűleg csak ideiglenesen tartózkodott e városokban. Amely adatoknál nem volt föltüntetve keletkezésük helye, s a levél tartalma sem igazított útba, azok helyhez kötésére nem tettem kísérletet.

A mellékelt térképen látható, hogy a XVI. században a *pedig* köztöszó alakváltozatainak területi (nyelvjárási) megoszlása nem mutat éles nyelvjárási elhatárolódást. Ez a kusza, bonyolult kép a *pedig* történetének mozgalmasságát s az eleven nyelv dialektikáját tükrözi.

FÜLÖP ILONA

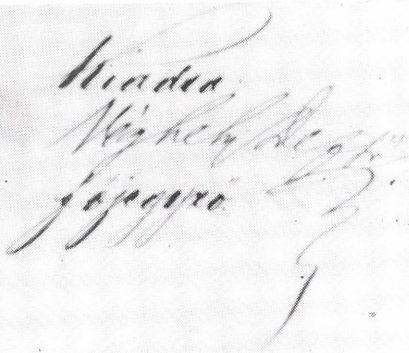
Véghely Dezső és a Szabács Viadala

1. A Szabács Viadala eredetiséte körül folyó vitákban központi helyet foglal el Véghely Dezső paleográfus és történész személye. Akik az emléket hamisítványnak tartják, benne látják a szellemi és manuális szerzőt, vagyis szerintük ő írta és ő vetette papírra ezt a históriás éneket. A vele kapcsolatos gyanúkokat HORVÁTH JÁNOS foglalta össze (MNY. LI, 432), s ezek a következők: a) ő fedezte fel a kéziratot; b) csak három hónappal a felfedezés után juttatta el a szakemberekhez; c) kiváló paleográfus hírében állt. — S mindezekhez bizonyára hozzájárult az is, hogy szoros kapcsolatban állt Thaly Kálmánal, a kuruc balladák művészi hamisítójával. (Véleményem szerint annak, hogy Véghelyre a hamisítás gyanúja egyáltalán rátérelődött, a pszichológiai gyökerei elsősorban itt keresendők.) Ezekben a tényeken túl Véghely ellen semmiféle konkrét „terhelő” adat nincs. A Véghely szerzősége ellen szóló megfontolásokat én összegeztem (MNY. LIX, 422—3; vö. még SzabViad. 276—95).

A Szabács Viadalával kapcsolatos viták során eddig senki sem gondolt arra, hogy megvizsgálja Véghely keze írását, s ennek eredményeit is figyelembe véve próbáljon dönteni abban, hogy az emlék kézírata származhatik-e tőle. Kérésre dr. Takács Endre, a Veszprém megyei levéltár igazgatója eljuttatott hozzám két iratot. (Szívességgéért itt mondom köszönetet.) Az egyik (2839. sz.) 1873-ból való. Ezen Véghelynek csak az aláírása szerepel, ebben az időben ő volt Veszprém megye főjegyzője. A másik (1052. sz.) Véghely négy lapos, kézíratos jegyzete. Ez később, pontosan meg nem határozható időben íródott. Az első iratból mellékelten közlöm az aláírást, a másodikból az első oldalt; s a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért a Szabács Viadala második hasábjának egy részletét is megadom. A melléletekhez különösebb kommentár talán nem is szükséges. Az írás jellege alapján elképzelhetetlen, hogy a két írásminta egyazon kéztől ered. S nemcsak én vélekedem így, hanem az a két paleográfus — MEZEI LÁSZLÓ és PAPP LÁSZLÓ — is, akiknek a véleményét megkérdeztem. Szerintük is teljesen valószínűtlen, hogy Véghely Dezső vagy bárki más a saját ducusától ilyen nagy mértékben eltérő írást produkálhatott volna ilyen terjedelemben és végig ennyire következetesen, tökéletes korhűséggel. Véghely ilyen jellegű képességeire vonatkozóan egyébként sincs semminemű valóban hitelesnek tekinthető bizonyítékunk. Mindez egy újabb adalékkal erősíti régebbi és mai írástörténetünknek azt az egyhangú, határozott nézetét (vö. MNY. LIX, 420), hogy a Szabács Viadala kézírata nem származhatik a múlt század végén élt személy kezétől. Úgy gondolom, hogy — mivel az esetleges hamisítással kapcsolatban eddig más név fel sem merült — a Véghely-kérdést ezzel végleg lezártnak tekinthetjük, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a Szabács Viadalával kapcsolatban még tisztázatlan kérdéseket más aspektusból — nem a hamisítás — nem hamisítás szemszögéből — kell vizsgálnunk.

2. Érdekes módszerrel vette vizsgálat alá a Szabács Viadala szövegét nemrég HORVÁTH MÁRIA (MNY. LX, 180—91). Ő Heltai Krónikájával hasonlítja össze a nyelvemlék szókinsét, illetőleg összeválogatja a két műből az általa „szószerkezet-párhuzam”-nak nevezett egységeket.

A) A Szabács Viadalában az én szótári összeállításom szerint — a tulajdonneveket nem tekintve — 324 szótári szó található. HORVÁTH MÁRIA szerint Heltai Krónikájának Szabács várával és magával az ostrommal foglalkozó

Véghely Dezső aláírása

[illegible]

István király a vesz-
 prémi sz. állomány egyháza-
 nak birtoki jogait ad-
 mányozó 1009. évi oklevél,
 ebben nyolcz ezer font ez-
 res (vagyis nulla librum
 auri costi) felet birtokára,
 majd, majd felet az egy-
 háznak fizetendő bírságot
 szab arra, ki az adományát
 megosztja, az ily háborút
 háromszáz tizenegyzek ar-
 nak attia 3) s örök birtok-
 erje, a polos megfizet-
 tén az egyházi szolgálatból.

3) Háromszáz tizenegyzek
 arnak az 325. ében tartatott
 nicsai közösintén.

Veszprémi
 Állam-
 t.

részeiben ebből a 324 szóból 101 fordul elő (183. lap, A) és B) csoport). Az A) csoport 86 szava HORVÁTH MÁRIA szerint „közismert, az alapszókészletbe tartozó” szó. De a B) csoportba sorolt 15 szó (*ágyú, árthat, cseh, dolog, hála, ingyen, király, merészség, mondhatatlan, ostrom, ostromlás, rekeszt, szünetlen, török, vitéz*) is lényegében ilyen jellegű, s egy sincs közöttük olyan, amely a XV–XVI. században kivételesen ritka lett volna, s esetleg csak a Szabács Viadalában és Heltainál fordulna elő. Majd magából a Krónika egyéb részeiből kimutat újabb 116 egyezést (184–5). Ebben a csoportban már nem választja külön a szerinte is az alapszókincsbe tartozó szavakat, de úgy látom, hogy ezek is a XV–XVI. századi szókincs mindennapos elemei. Azaz: HORVÁTH MÁRIA közlése szerint a Szabács Viadala szókincsének mintegy kétharmada megtalálható Heltainál is. A fennmaradó szavak zömére talál bizonyos etimológiai összefüggéseket, például: SzV.: *éjnap*, H.: *éjjel nappal*; SzV.: *jótétel*, H.: *jótétemény, jótét*; SzV.: *felett, felül*, H.: *fel, fenn*; SzV.: *segedelem*, H.: *segítség*; SzV.: *sietetesség*, H.: *sietség*; stb. 10 szóra azonban még ilyen jellegű adata sincs (186). Meglepő azonban, hogy ezek között több olyan szó is van (*hát, jóllehet, legottan, olyha*), amelyek — a NySz. tanúsága szerint — a kódexek korábban közismertek lehettek.

Ezek a számszerű összefüggések számomra önmagukban semmit sem mondtak, s abban sem tudtam állást foglalni, hogy az egyezés sok-e vagy kevés. Ezért próbaképpen a Szabács Viadala szókincsét összevetettem Verancsics Névtelenjének azokkal a részeivel, amelyek szintén Szabács várának építését és ostromát tárgyalják (MonIr. III, 152–7). Az eredmény meglepő volt. A következő szók fordulnak elő azonos jelentésben mindkét helyen:

a) *alatt, ágyú, árok, árthat, az, benn, csak, csinál, de, dolog, egy, és, esik, ez, felől, gondol, hagy, hajó, hír, hogy, hozzá, idő, igen, ingyen, is, jut, készül, kéz, ki* (nm.), *környül, közül, lát, lesz, lő, magyar, más, megad, megy, mely, mer, mert, mind, minden, mond, nagy, ne, nem, nép, néz, ott, ő, sem, sok, többi, török, után, van, vár* (fn.), *vitéz, víz*; megtalálható még: *maga, rajta*, SzV.: *maguk, rajtunk*.

b) *akar, azután ~ osztán, császár, erő, erős, ért, fejedelem, felett, halál, hamar, ház, haza, hely, hol, immár, jó, jóllehet, kár, kedig, király, könnyű, megvehet, megvétel, messze, mi* (sz. nm.), *mi* (von. nm.), *miú, mint, munka, neki, piac, számtalan, szerint, szertelen, tesz, töret, Törökország, túl, úrfiú, vagy, vár* (ige), *veszedelem, visszatér, vízárok*.

Az a) csoportba 60, illetőleg 62, a b) csoportba 44 adat tartozik. Tehát a Szabács Viadala 324 szavából Heltai Krónikájának Szabács várával foglalkozó részeiben megtalálható 101 szó, Verancsics Névtelenjének hasonló részében 104 (+ 2). Vagyis az arányok feltűnő módon azonosak. S érdemesnek tartom megemlíteni, hogy az a) csoportba sorolt 60 (+ 2) szó megvan mindhárom helyen.

Verancsics Névtelenjének egyéb részeit már nem dolgoztam fel abból a célból, hogy a Szabács Viadala többi szavára is adatot keressek. Úgy látom azonban, hogy e téren sem lenne az eredmény kisebb a Heltai Krónikájával való egybevetésnél, mert a következő két lapon (158–9) már újabb 10 szót találtam.

Egy más jellegű összehasonlítás végett találokra kiválasztottam Tinódi „Chroniká”-jának A3/b lapját (*Azt tudod mely nagy...*). Ezen a lapon összesen 104 szótári szó van (a tulajdonneveket itt is mellőztem). A következők találhatók meg a Szabács Viadalában is: *ad, akar, akarát, áll,*

az, csak, egy, erős, ész, ez, fő, halál, hogy, igen, immár, jó, kezd, készül, ki (von. nm.), kincs, király, meghal, meghall, megy, mely, mert, mind, minden, mond-hatalan, nagy, neki, nem, ő, semmi, sír, sőt, szerint, tart, után, van, vár (fn.), vár (ige), vesz; azonkívül: nincsen, onnat; SzV.: nincs, onnaton. Összesen 43 (+ 2). Tehát itt az arányok még nagyobbak, mint a másik két művel való összehasonlítás esetében, pedig Tinódi vizsgált sorai nem is várostromról szólnak, s így a hadi élet szavai hiányoznak belőle. Sőt véletlenül nem fordulnak elő benne ilyen igen gyakori szavak sem, mint és, is, lesz, ne, sem, magyar, török, isten stb.

Érdemesnek tartom megjegyezni azt is, hogy az összehasonlítás három csoportjában a tartalmasabb szavak (ige, főnév, melléknév) aránya lényegében azonos mértékben viszonylag kicsi: egyformán 50–60% között mozog. S megegyeznek ezek a szavak jellegüket tekintve is: a korabeli szókincs általános, mindennapi elemei.

S végül még egy összehasonlítást: a Szabács Viadala 324 szavából körülbelül 250 (= kb. 77%) él a mai köznyelvben is, s megtalálható az ÉrtSz.-ban ugyanabban a jelentésben, mint a nyelvemlékekben.

B) HORVÁTH MÁRIA megvizsgálja a Szabács Viadala és Heltai Krónikája között található „szó szerkezet-párhuzamok”-at is (187–90). A szó szerkezet fogalmát azonban túl szélesen értelmezi, s néha már a tartalmi hasonlóságot is ide sorolja, származzzék a példa a Krónika bármely részéből. Párhuzamait ő nem csoportosítja, hanem a Szabács Viadala sorai alapján mutatja be őket. Szerintem a következő főbb típusokba sorolhatók: a) Valódi szó szerkezet-párhuzamok; például: SzV. 42: „Affélet istennek nagy hálát agyon” ~ H.: „hálát ada az Istennek (111)” (és még három példa) | SzV. 91: „vővék eszébe” ~ H.: „eszekbe vették volna ötöt (142)”, „a’ Törökök benn ingyen fem vették volna jól eszekbe (143)”. Ebbe a típusba lényegében ez a két párhuzam sorolható, de mindkettő általánosan elterjedt a XV–XVI. századi nyelvben, sőt az első még ma is. — b) Bizonyos ténybeli azonosság van a leírások között; például: SzV. 2: „Ároknak mélységét igen nézi” ~ H.: „meg-ásták vala Szabátsnak az árkát (107)”, „és töltéseket tsinálának nagy és mély árkokkal (193)” | SzV. 3: „Ki Sabác erős voltát elméllé” ~ H.: „lok üdeig vitéz volt Szabátsot, és meg-nem vehette volna, fortélyokat kezde gondolni (143)”, „meg-vette volna az erős Szabátsot (144)”. Ezeknek a párhuzamoknak a száma is lényegében erre a két egységre korlátozódik, bár a másodikra több adat is van. De — mint látható — az árok és mély, illetőleg a Szabács és erős szavak kapcsolata is a felsorolt két-két példából csak egyben-egyben található meg; s a sz i n t a k t i k a i s z e r k e z e t ezekben sem azonos. — c) A „szó szerkezet-i párhuzamok” között semmiféle közös nyelvi vonás nincs, legfeljebb etimológiai azonos töre megy vissza egy-egy szavuk, esetleg tartalmilag hasonlítanak egymáshoz; például: SzV. 98: „Nagy sietetességgel kiszökni készöl” ~ H.: „mindnyájan sietséggel fel-kelének (146)”, „sietséggel el-indúla (58)” | SzV. 57: „Sabácsa nagy vesztegség lőt volna” ~ H.: „nem kezdene veszteg maradni (56)”, „miért hogy azok veszteg maradtanak vala (91)”. Ebbe a típusba is aránylag kevés példa tartozik. — d) A párhuzam abban nyilvánul meg, hogy egy-egy szó — esetleg hasonló tartalom közepette — ugyanaz; például: SzV. 23: „Sebés és ugyan szönetlen löttek” ~ H.: „szünetlen vitatá az várat (142)” | SzV. 25: „Nu, azért strumlottak kéméletlen” ~ H.: „No! ez-okaért vitézül víjatok! (66)” | SzV. 28: „sebét vöttek” ~ H.: „sebbe efett vala (165)”, „az ... Vajdán hat febek esének (183)” | SzV. 29: „Halált és

vallottak hát némellyek" ~ H.: „*halált hoztanak magokra (132)*", „*fogva is esének némellyek (128)*", „*kárt vallott volna (47, 83)*" (Itt a Szabács Viadala egy mondatának három szavából egy-egy fordul elő Heltainál, három, más-más helyről kiszemelt mondatban.) | SzV. 86: „*Még sém fardóla sémmi munkája*" ~ H.: „*nem lok munkával meg-vévé (165)*" | SzV. 90: „*Viadalt kezdeni sém merének*" ~ H.: „*nem merének által-menni (107)*", „*viadalt kívánnak vala tőle (128)*", „*és nem akara semmi viadalomnak állani (131)*". (Az utolsó példában nincs is közös szó.) Stb. Ebbe a csoportba tartozik HORVÁTH MÁRIA példáinak zöme, becslésem szerint mintegy 90%-a. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy ezeknek is csak egy kis része származik a krónikának Szabáccsal foglalkozó részéből.

C) HORVÁTH MÁRIA az általa végzett vizsgálatok eredményeinek levonásában igyekszik óvatos lenni. Bizonyos módszerbeli és szemléletbeli hibákat azonban — véleményem szerint — mégis elkövet. Szerinte igen magas a szószerkezeti párhuzamok száma a Szabács Viadala és a Krónika szövege között, s következtetései lényegében erre a nézetre épülnek. A tények viszont azt mutatják, hogy ilyen párhuzamok a két szöveg között tulajdonképpen a l i g v a n n a k. Azt ugyanis, hogy két mondatban közös egy-egy szó, nem tekinthetjük sz ó s z e r k e z e t i párhuzamnak még akkor sem, ha a két mondat között esetleg mutatkozik is valami tartalmi hasonlóság. Azonos vagy hasonló jelenségek, tárgyak leírása esetén ugyanis ez elkerülhetetlen. A valóban meglevő szószerkezeti párhuzamok egy része pedig szinte minden e k o r b ó l származó munkából kimutatható.

A szókincsbeli egyezések száma valóban elég magas. A Verancsics-féle leírás és Tinódi szövegével végzett próbák tanúsága alapján azonban úgy látszik, hogy hasonló fokú egyezés nemcsak a Szabács Viadala és Heltai Krónikája között található. Az efféle szóstatistikák kétségtelenül hasznosak. Mennyiségi mutatóik azonban önmagukban meglehetősen csalókák. Nyelvünkben bármilyen, a XV—XX. század közötti időből választott két szöveg között a szókincs tekintetében van bizonyos fokú egyezés, hisz névmások, kötőszók, névelők, névutók, tagadó- és tiltószók, bizonyos határozószók (*itt, ott, most, soha*) stb. szükségszerűen minden szövegben előfordulnak, s láthatattuk, hogy a különböző viszonylatban végzett összehasonlításoknak igen jelentős részét ezek adják. Közös tárgy esetén pedig ezen felül szükségszerűen azonos a tartalmasabb szavak (igék, főnevek, mellénevek) egy része is. A szóstatistikai vizsgálatokban akkor, ha ebből két műnek egymáshoz való viszonyára akarunk következtetéseket levonni — véleményem szerint — a m i n ő s é g i jellegű kérdéseknek is jelentős szerepet kell kapniuk; sőt ezek vallomása a fontosabb. Ilyen esetekben elsősorban azt kell megnézni, hogy a kérdéses művek jellegzetes, egyéni színű szavai, kifejezései megtalálhatók-e a másikban, vagy sem. Abból, hogy a Szabács Viadalában és Heltai Krónikájának szintén várostromokat leíró különböző részeiben egyaránt előfordulnak efféle szavak, mint *ad, akar, csinál, gondol, hagy, kell, kezd, lesz, lő, megy, mehet, meghal, meghall, néz, van, vehet, vesz; jeles, nagy, sok, több, számtalan*; illetőleg *ágyú, pattantyú, puska, ostromlás, dob, trombita, ellenség, erősség, merészség, vitéz, vitézség, király, császár, magyar, török* stb. — helytelen volna messzebb menő következtetéseket levonni, illetőleg a két mű között bármilyen v o n a t k o z á s b a n szerves összefüggést keresni. S ezeket mégcsak nem is tekinthetjük véletlen egyezésnek, hanem szerintem s z ü k s é g s z e r ű egyezések.

A szókincs vallomásának értékelésében az egyezések mellett semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül az eltérések, sőt ezek bizonyos tekintetben még fontosabbak, mint az azonosságnak fentebb említett típusai. Így az adott esetben az, hogy Heltainál nincsenek meg a Szabács Viadala ilyen jellegzetes szavai, mint *vízárók, tisztulathely, elméll, hőseség, mut, tetik, ottolyal*, illetőleg *kötés, vetés*; és a Szabács Viadalából is hiányoznak Heltai megfelelő részének ilyen adatai, mint *csatázás, vítat, meghág (várat), a vár elkölt ('elveszett'), gilyóbis, hudi szörszám, bástyá, huszár, palánk* stb. HORVÁTH MÁRIA maga is ezt írja: „Érdekes, hogy Heltai Krónikájában nem találni bizonyító anyagot, erősítő adatokat a Szabács Viadalában felbukkanó egyszeri, alkalmi előfordulásokra” (i. h. 186). Másrészt — mint fentebb utaltam rá — meglátja azt is, hogy az egyező szavak óriási többsége általánosan használt, közismert szó. Ennek a két nagyon lényeges felismerésnek a tanulságait azonban végső következtetéseinek levonásakor nem használja fel, sőt teljes mértékben figyelmen kívül hagyja őket.

3. A szóstatistikai vizsgálatoknak stílustörténeti, szövegkritikai szempontból való jelentősége az én véleményem szerint is vitathatatlan. Az ilyen jellegű vizsgálatoknak azt a módszerét azonban, amelyet HORVÁTH MÁRIA alkalmaz, lényegében elhibázottnak tartom, két okból is. Egyrészt azért, mert lexikai vonatkozásban teljesen egyoldalú: csak a meglehetősen csaloéka mennyiségi mutatókat veszi figyelembe, s ezeket is anélkül, hogy reális értékeket illetően szélesebb körben is tájékozódott volna. Másrészt pedig azért, mert a szó szerkezeteknek túlságosan is egyéni — és szerintem teljesen helytelen — értelmezése folytán a vizsgálatokat a szövegkritikai szempontból valóban nagyon fontos szintaktikai síkról ismét a lexikális síkra tolja át, de az így nyert adatokat szintaktikai értékűnek tartja, és úgy is értékeli; azaz: e szempontváltást fel nem ismerve, saját magát is megtéveszti (és esetleg megtéveszt másokat is). Ezek miatt az okok miatt válnak adatai tekintélyes számuk ellenére is szövegkritikai szempontból semlegessé és teljesen súlytalanná.

Az elmondottak alapján úgy látom, nagyon merész és tudományos érvekkel egyáltalán nem támogatható vállalkozás HORVÁTH MÁRIA részéről az, hogy az általa bemutatott adatokból szorosabb, sőt genetikai összefüggést keres a Szabács Viadala és Heltai Krónikája között.

4. S végül még egy módszertani vonatkozású megjegyzést! HORVÁTH MÁRIA szerint: „Végül az egyezések alapján felvetődik, kirajzolódik egy szándékos »egyeztetés«, »igazítás«, azaz hamisítás lehetősége is. A nagyszámú szó- és szókapcsolat-azonosságot valóban nehéz a puszta véletlen művének tekinteni” (i. h. 190). Azt már fentebb kimutattam, hogy szókapcsolatok azonosságáról a Szabács Viadala és Heltai Krónikája között lényegében nem beszélhetünk; valamint azt is, hogy a szóegyezések mennyiségi mutatói nem magasabbak, mint más, hasonló jellegű összevetések esetében, minőségi szempontból pedig ezek az egyezések súlytalanok, ugyanis a XV–XVI. században általánosan használt, közismert szavak adják. Tehát a Szabács Viadala eredetére vonatkozó — kétségtelenül eléggé óvatosan megfogalmazott — következtetés alapja egyáltalán nem mondható szilárdnak. Fontosabb azonban ennél az, hogy HORVÁTH MÁRIA is egyetlen, meglehetősen jelentéktelen, s kellő körülmétekintéssel talán meg sem vizsgált „adat” alapján jut el ilyen messzemenő következtetésekhez, s ugyanakkor az ő elképzelése ellen bizonyító súlyos nyelvi (hangtani, alaktani, mondattani, lexikai, helyesírástörténeti)

érvek tömegét, amelyeknek jó része nem is egy-két adatra vonatkozik, hanem rendszeresen jelentkezik, mások pontosan beleillenek nyelvünk történeti fejlődésének menetébe, teljesen figyelmen kívül hagyja, pedig többnyire olyan nyelvi rendszertani tényekről van szó, amelyeket szinte napjainkban ismertünk fel, tehát a hamisító semmiképpen sem sejtette meg őket. S egyáltalán nincs tekintettel a nem nyelvi, de sok tekintetben még fontosabb bizonyító érvekre (paleográfiai sajátságok, vízjel, történeti adatok, bizonyos pszichológiai tényezők stb.) sem. (Ezek összegezését l.: MNy. LIX, 414–39.) Azaz: ebben a nagyon is szerteágazó kérdésben ő is egyetlen apró, eléggé egysíkú módszerrel elért s ezért nem is helytálló részleteredmény alapján foglal állást anélkül, hogy ezt legalább megpróbálná beállítani a problémakör szélesebb és mélyebb összefüggéseibe. Úgy gondolom, hogy a szövegkritikai vizsgálatoknak ez a módszere nemigen járhat elfogadható eredményre nemcsak a Szabács Viadalával kapcsolatban, hanem egyéb művek elemzésében sem.

IMRE SAMU

Nagy Idoi András Calepinus-szótára

I.

1. CALEPINUS AMBROSIIUS híres Dictionariumának első kiadása 1502-ben jelent meg Reggióban. Ez az első kiadás tulajdonképpen még egy nyelvű szótár volt, noha már ezt is sok helyen tarkította a latin szavak görög megfelelője. Az egy nyelvű szótárból később — mint ismeretes — több nyelvű szótár lett, sőt a szótárba felvett nyelvek száma szaporodott is az idők folyamán. E szaporodás eredményeként 1585-ben a magyar nyelv is megjelent a szótárban szereplő nyelvek sorában. Az 1502 és 1584 között kiadott CALEPINUS-szótárak Magyarországra került példányaiba — mivel ezek még magyar értelmezéseket nem tartalmaztak — sokszor tintával írták be a magyar szómegfeleléseket a tulajdonosok (vö. NyK. XXVII, 403 és XXXVI, 30). A kézírással való kiegészítés szokása 1585-ben, az első, magyar értelmezéseket is tartalmazó CALEPINUS megjelenésével sem szűnt meg, sőt ettől kezdve ezt a magyar nyelvet is magábfoglaló kiadást gyakran mintául használták fel a magyar nyelvet nem tartalmazó CALEPINUSOK kiegészítésére (vö. GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban 97 és a hozzá tartozó 306. jegyzet). Az ilyen kézírásos szóbejegyzéseknek igen nagy nyelvtörténeti értékük van akkor, ha ezek között nagy számmal fordul elő más forrásban meg nem található adat, illetőleg ha ezek az adatok évszámhoz és bejegyző személyhez köthetők.

2. Egy ilyen magyar szóbejegyzéseket tartalmazó, 1558-ban Baselben megjelent CALEPINUS-szótár került az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának tulajdonába¹ 1963 januárjában. Jelzete: Ms 10.404. E közgyűjteménybe került szótár ismertetését és nyelvészeti szempontból való értékelését kívánjuk elvégezni jelen közleményünk keretein belül.

¹ A szótár korábbi birtokosa a Filep család volt. Néhai Filep Elek erdélyi, mihályfalvi jogász hagyatékából öröklődött át a szótár leszármazottaira. Filep Elek nagy könyv-, kézirat- és régiséggyűjteményt állított össze a múlt század utolsó negyedében. E gyűjtemény tagja volt valaha a szótár.

A szóban forgó, bejegyzéseket tartalmazó szótár címe a következő: „*Dictionarium Ambrosii Calepini, postremo nunc supra omnes hactenus editiones magna omnis generis vorum accessione auctum, et ex Pauli quoque Manutii Aldi observationibus locupletatum, atque a vitiis diligenti recognitione . . . una cum Conradi Gesneri Onomastico, sive priorum nominum serie numerosissima.*” A kötet — mint már említettük — Baselben 1558-ban jelent meg. Az első résznek, a latin közszavakat tartalmazó résznek terjedelme 1236 lap. Bennünket tulajdonképpen csak ez a rész érdekel, mert bejegyzések csak ebben vannak. A második részben, a mintegy 270 lap terjedelmű, tulajdonneveket tartalmazó részben (Onomasticon) bejegyzések nincsenek. Ha legpesszimiztább számítást követünk, akkor is legalább 15 000 szócikknél találunk kézirásos bejegyzést; megjegyzendő azonban, hogy az egyes szócikkek-nél található bejegyzések ritkán korlátozódnak egyetlen szóra; rendszerint több szó, sőt sokszor egész hosszú mondat a terjedelmük. A könyv korábbi állapota rongált félbőr kötés volt, de időközben restaurálták; jelenlegi állapota: új egész bőr kötés. A szóbejegyzéseket készítő személy bejegyzéseit általában az egyes latin szócikkek után maradt üres részbe írta be. Gyakran találunk azonban bejegyzést a margón, a lap alján, sőt sokszor függőleges irányban a kéthasábos szedés közepén levő üres részben is. A bejegyző sajátosan apró betűket használ, betűi alig nagyobbak, mint a szótár eléggé apró nyomdabetűi. Ritkán látni ebben a korban ilyen rendkívül apró betűs írást; maga az írás egyébként jól kiírt, határozott vonalvezetést mutat, készítője bizonyára gyakorlott tollforgató volt. A tinta jelenleg sötétbarna színű.

3. A szóbejegyzésekre vonatkozólag fontos magyarázó és meghatározó adatokkal szolgál az a kézirásos záradék, amit a szótár végén (az Onomasticon előtti lapon) találunk (l. a mellékelt 1. fényképi hasonmást). Ebből tudjuk meg a bejegyzések elkészültének időpontját: 1607. november utolsó napja; a bejegyzést végző személy nevét: NAGY IDAI ANDRÁS.¹ Azt, hogy ez a munka hosszú ideig tartott és nagy fáradságába került² a bejegyzőnek, és azt, hogy a bejegyzés készítése valahol a Hajdúsághoz viszonylag közel fekvő területen (valahol Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Borsod, Abaúj-Torna vagy Hajdú vármegyékben) történt. A záradék latin szövege a következő:

Laus honor et virtus dominoque
impenso potestas

Cujus ope hoc vastum tandem
tranavimus aequor.

Anno Dni 1607

ultimo Menſe³ Novembris, In tempore tristi cum
Hajdones obſidere Caſſoviam tractabant.

Jure tenet

Andreas Nagi Idaj

¹ A nevet eleinte hibásan *Nagy András*-nak olvastuk, és arra gondoltunk, hogy az „Andreas Nagi” után következő betűk esetleg a hovatarozást (mondjuk Transsylvaniensis) tüntetik fel rövidített formában; a név helyes olvasata CSAPODI CSABA érdeme, akinek ezért ez úton is köszönetet mondok.

² BÁRCZI GÉZA szerint egy ilyen szótározó-másolmány munkája a XVII. század eleji viszontagságos időkben évekig is eltarthatott.

³ A *Menſe* szó, mivel téves, Nagy Idoi által áthúzva.

in usu medico. Ex iisdem fiunt & potus, Zythum
pro, cella & cerea in Hispania, ceruifia & plura ge-
lia, aliisq; provinciis: quorum omnium, spuma c-
minarum in facie nutrit. *Sala & Ser.*

*Acetum bonum & clarum, facit in
cervicis petechia.*
*Sigillatim per hoc vinum, & in dno
facit in facie acut.*

F I N I S.

*Acetum bonum & clarum, facit in
cervicis petechia.*
*Sigillatim per hoc vinum, & in dno
facit in facie acut.*

*Acetum bonum & clarum, facit in
cervicis petechia.*
*Sigillatim per hoc vinum, & in dno
facit in facie acut.*

12. quæ admixta cera, & marino sale macerata multo ad om-
nia est efficacior, quam aliæ pices. Sed propter refinam ex pi-
nu. Dioscorid. lib. 1. cap. 96.
Zopyron, n. sp. co. *serpillo*, Herba est similis serpillo, naf

*Acetum bonum & clarum, facit in
cervicis petechia.*
*Sigillatim per hoc vinum, & in dno
facit in facie acut.*

*Acetum bonum & clarum, facit in
cervicis petechia.*
*Sigillatim per hoc vinum, & in dno
facit in facie acut.*

1. ábra. A Nagy Idoi András szótáríró munkájának befejeztét jelző záradék hasonmása.
Olvasását megnehezíti a későbbi könyvtulajdonos durva áthúzása. A záradék szövege
felett látható Nagy Idoi utolsó szóbejegyzése; ilyen bejegyzést találunk a szótár csak-
nem minden szava mellett. A záradék olvasatát a 64. lapon közöljük.

Az itt közölt záradékból magából természetesen nem tudhatunk meg minden bennünket érdeklő adatot: nem tudhatjuk meg belőle például azt, hogy a 4. sorban szereplő *transvimus* szó arra utal-e, hogy a bejegyzések elkészítésében többen is részt vettek, vagy csak fejedelmi többes akar ez lenni, és korántsem jelenti több személy együttműködését. A bejegyzések szemrevétele eldönti ezt a kérdést: ezeket csaknem kizárólag¹ egyetlen kéz: Nagy Ildai András írta, ugyanaz, aki a záradékot is lejegyezte.

A záradék szövegéből nem derül ki az sem, hogy Nagy Ildai András szóbejegyzései teljesen eredetiek-e, vagy pedig más szótárak: SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS Nomenclaturája, VERANCSICS FAUSTUS több nyelvű szótára, a magyar értelmezéseket tartalmazó CALEPINUSOK vagy MOLNÁR ALBERT Dictionariuma szójelentéseinek átvételei.

A bejegyzések alaposabb szemrevétele meggyőző bennünket arról, hogy Nagy Ildai szótározó vállalkozása nem teljesen eredeti alkotás, hanem egy baseli kiadású CALEPINUS-szótár magyar értelmezéseire épül, sőt elég sok bejegyzés e szótár értelmezéseinek szolgái átvétele. (A továbbiakban Nagy Ildai András saját bejegyzéseivel ellátott CALEPINUS-szótárát NC.-vel; a mintául használt baseli CALEPINUST BC.-vel fogjuk rövidíteni a () zárójelbe tett forrásközlésekben. A rövidítések melletti számok: lapszámutalások. Ha a zárójelbe tett forrásközlésekben csak lapszámadat van, ez a szóban forgó adat NC.-ből való származásának jele. BC. alatt mi mindenkor az 1590-ben megjelent baseli CALEPINUS adataira és lapszámaira utalunk.) Az bizonyos, hogy csak baseli kiadású CALEPINUS lehetett a minta, mert olyan jelentésmegfelelések, melyek csak a baseli kiadásokban szerepelnek, következetesen megtalálhatók a Nagy Ildai András-féle bejegyzések között is.

Nagy Ildai fő forrása kétségtelenül a baseli 11 nyelvű CALEPINUS. De vajon csak ez az egyetlen forrása volt-e a szótárbejegyzések készítése során? MELICH JÁNOS szerint (Magyar szótáirodalom 62) SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája hatással volt a CALEPINUS-szótár magyar értelmezőjére, és mivel mint említettük — Nagy Ildai főforrása a CALEPINUS magyar értelmezéseinek anyaga volt, nyilvánvaló, hogy ebben az anyagban számos olyan értelmezés is volt, ami végeredményben SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájából — annak egy korai kézíratos változatából — származott. Ez a közvetett hatás azonban elenyésző SZIKSZAI FABRICIUS közvetlen hatása mellett, melynek nyomai szintén kimutathatók a Nagy Ildai András-féle szóbejegyzések anyagában. Például:² „Abbas: *Apathur*” (SZIKSZAI 122) ~ „Gárián” (BC. 4) ~ „Garian *Apatur*” (NC. 3) | „*Acanthus: Tövisses lapu*” (SZIKSZAI 9) ~ „Medue talp” (BC. 16) ~ „*Tövisses lapu*” (NC. 12) | „*Pyrus: kortveli fa*” (SZIKSZAI 38) ~ „*Achras: Vad kirtfély*” (BC. 23) ~ „*Vad körtvelj*” (NC. 16) | „*Cicada: Pírűczők*” (SZIKSZAI 60) ~ „*Aethaliones: Prwtflók*” (BC. 52) ~ „*Pírűczők*” (NC. 37). — A fenti példák a Nagy Ildai-féle szótár elejéről származó szavak egyeztetései alapján kerültek elő, de számos más (helyesírásbeli, szóképzésbeli, nyelvjárási) egyezés is bizonyítja a Nomenclatura közvetlen hatását. Véleményünk szerint azonban SZIKSZAI-nak Nagy Ildai Andrásra való hatása nem olyan természetű, mint a calepinusi magyar

¹ Nagy Ildaién kívül még három más kéz jegyzett magyar szavakat a szótárba. A hármuk bejegyzései együttesen alig teszik ki az összes bejegyzett szavak 1,5%-át. E ritkán bejegyző személyek sokkal önállótlanabbak a szóalkotásban, illetőleg a szóátalakításban, mint Nagy Ildai. Bejegyzéseik arról tanúskodnak, hogy a mintául felhasznált jelentéseket sokszor félreértették.

² A SZIKSZAI-féle adatoknál az adatokat és a lapszámot a debreceni 1590-i kiadásból közöljük.

értelmezések hatása; a Nomenclatura szavai láthatólag eleven szókincset jelentettek Nagy Idai számára, aki — szótározó munkája során — ezt a szókincset riem a maga elé helyezett könyvből, hanem emlékezetből tudta alkalmazni a latin szavak értelmezésére. Nagy Idai tehát valószínűleg SZIKSZAI Nomenclaturájából tanult latinul, sőt esetleg magának SZIKSZAIK tanítványai közé tartozott. A Nomenclatura szókincsének emlékezetből való ismerete mellett szól az a körülmény, hogy azok a szavak — melyek biztosan a Nomenclaturából származnak — sokszor bizonyos módosulással kerültek Nagy Idai bejegyzéseinek anyagába, olyan természetű módosulással, amilyent a felejtés szokott létrehozni emlékezetünk adattárában.

4. De térjünk vissza az előbb megkezdett gondolatmenetünkhöz: annak taglalásához, hogy a közölt záradékból még mi minden bennünket érdeklő kérdésre nem kaphatunk választ. Azt sem tudhatjuk meg például a záradékból, hogy a bejegyzéseket készítő Nagy Idai András mely vidékről származik, mi az anyanyelvjárása. E kérdésre — más vonatkozásban — rövidesen visszatérünk, de a hovatartozás kérdését végérvényesen nem tudjuk eldönteni egyelőre. Az anyanyelvjárás meghatározásához Nagy Idai bejegyzéseinek az eddiginél alaposabb és hosszantartóbb tanulmányozására lenne szükség. Egy negatív megállapítást elmélyült tanulmányozás nélkül is tehetünk: kijelenthetjük, hogy Nagy Idai semmi esetre sem volt székelyföldi, de valószínűleg nem volt erdélyi sem. Ő ugyanis — bejegyzéseinek tanúsága szerint — következetesen kerüli, illetve félremagyarázza az erdélyi tájszavakat és kifejezéseket. Például: „*Stragulum: Tferge pokrocž*” (BC. 1452) ~ „*Cžörgö pokrocž*” (NC. 1103) | „*Idea: Adia*” (BC. 701) ~ „*Adia: Tudgiék micžoda*” (NC. 519) | „*Tectum: Haz hiu*” (BC. 1512) ~ „*Haz bin*” (NC. 1148), stb. — Bizonyos, Erdélyben használatos nyelvjárási hangalakokat is gondosan elkerül, és átjavítja ezeket más — általa helyesnek tartott — hangalakra. Például: „*Edicto: ki hirdetöm, ki mandogalom*” (BC. 479) ~ „*kihirdetem, ki mondogatom*” (NC. 348) stb. MELICH számos olyan jellegzetességre utalt a „*Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből*” című kiadvány előszavában, ami szerinte erdélyi nyelvjárási jellegzetesség. Nagy Idai András bejegyzései az efféle jellegzetességek jelentkezése esetén, s z i n t e k i v é t e l n é l k ü l eltérnek a mintaként használt nyomtatott magyar calepinusi szövegtől, és lehántják magukról ezeket az erdélyi jellegzetességeket.

Természetesen számos olyan kérdés is felmerül Nagy Idai bejegyzéseivel kapcsolatban, melyekre nem tudunk választ adni, sem a záradék adatainak segítségével, sem pedig a bejegyzésekből magukból levonható következtetések révén. Ilyen kérdés például Nagy Idai András kilétének, születési és elhalálozási időpontjának, származásának, társadalmi állásának kérdése. E kérdés felderítése érdekében már levéltári anyag kutatása vált szükségessé. Az Országos Levéltárban megnéztük a Nagyidai család iratanyagát (Jelzete: P 511), de ennek az 1627-ben nemességet szerzett családnak, legalábbis a szóbanforgó iratanyagot egykor birtokló ágának s z á z a d o k o n keresztü l e g y e t l e n e g y t a g j a s e m viselte az András keresztnevet. A család ezen ágában tehát valamilyen okból kifolyólag tartózkodhattak e név használatától. Nagy Idai Andrást így módon az 1627-ben ármálist nyert Nagyidai-ág tagjai között nem kereshetjük (vö. még: Turul VII, 108—14). Egy másik Nagy Idai András nyomára vezetett bennünket CZEGLE IMRE és ESZE TAMÁS: ők hívták fel ugyanis figyelmünket a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár néhány adatára, amely már valóban az általunk

keresett személyre vonatkozik. Az említett forrás adata szerint (XIII, 13) Nagy Idoi András „1621. okt. 11”-én Füzer községben volt lelkész, ezt bizonyítja az a nyugtatóvány, amit ő ekkor a tizedbeszedőnek adott. Az Országos Levéltárban sikerült megtalálni a nevezett nyugtatóványt (l. a mellékelt 2. fényképi hasonmást), melyből kiderül, hogy Nagy Idoi András 1621-ben nemcsak Füzer, hanem Komlós és Pusztafalu lelkésze is volt (Abaúj vármegyei tizedjegyzékek. Jelzete: Orsz. Levéltár. Kamarai Iratok. E 159). A nyugtatóvány latin nyelvű, és írása teljesen megegyezik a szótár szóbejegyzéseinek írásképevel. Könnyen meggyőződhetünk az írás azonosságáról, ha egybevetjük az 1. és a 2. hasonmást: a Nagy Idoi-féle szótár záradékát és a Nagy Idoi-féle nyugtatóványt.

A szótármásoló Nagy Idoi tehát 1621-ben Füzer, Komlós és Pusztafalu lelkésze volt. Minden bizonnyal rá vonatkozik az a Fügödről származó adat is (M. Protestáns Egyháztört. Adattár XIII, 13), mely szerint „Nagyidoi András kevéssel 1622. szept. 20. előtt halhatott meg.” — Az sem lehetetlen, hogy a szótármásoló Nagy Idoira vonatkozik viszont egy jóval korábbi nyugtatóvány adata is (i. m. 85), mely szerint Nagy Idoi András „1596. jún. 12”-én Timár községben (Szabolcs megye) volt lelkész. Mindezek az adatok ZOVÁNYI JENŐ „Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett” című közleményéből származnak. — Nem szabad összetéveszteni ezt az 1622-ben elhunyt Nagyidoi Andrást azzal a másikkal, aki a Történelmi Tár (1906: 67, 278) egyik közleménye: Miskolci Csujak István református esperes egyházlátogatási naplójának ZOVÁNYI JENŐ által közzétett szövege szerint 1629-ben, Kozma községben (Zemplén megye) volt „rector uxoratus”, és aki számos más környékbeli faluban való lelkészkedése után végül „meghalt Liskán, saját házában: 1660. febr. 26”, amint ez utóbbi adatról ROMÁN JÁNOS, a Tiszán-inneni Református Egyházkerület Levéltárának vezetője a Sátorospatakon rendelkezésre álló adatok alapján volt szíves bennünket értesíteni. Ez az utóbbi Nagyidoi András mindössze valamilyen rokonságban állhatott az előbbi, a szótármásoló Nagyidoi Andrással.

Az 1622-ben elhunyt Nagyidoi András tehát azonos a bejegyzéskészítő Nagy Idoi Andrással. Fiatalabb éveiben valószínűleg a Sátorospataki Kollégiumban végezte tanulmányait; sajnos, ezt teljes bizonyossággal nem jelenthetjük ki, mivel a kollégium ekkori évjáratokból származó tanulóinak anyakönyve elveszett, és a későbbi évjáratokból származó ránk maradt anyakönyvekben Nagy Idoi András neve már nem szerepel. A Debreceni Kollégiumnak nem volt tanulója, mert a THURY ETELE-féle névjegyzékben, amely a Debreceni Kollégium egykori tanulóinak és tanárainak névsorát tartalmazza (THURY ETELE, Iskola-történeti adattár. Pápa, 1906—1908.), Nagy Idoi András neve nem található meg. Az sem lehetetlen, hogy Nagy Idoi valamelyik külföldi protestáns egyetemen is tanult. Esetleg további kéziratos anyag is előkerülhet Nagy Idoi Andrástól, melynek segítségével személyét még közelebbről meghatározhatjuk. Erre meg is van a remény, mert CZEGLE IMRE szíves közlése szerint van a sátorospataki Egyházkerületi Nagykönyvtárban N. A. monogrammal vagy esetleg „Nagy Idoi András possessor” bejegyzéssel ellátott könyv, csak hogy az ilyen könyvek kikeresése a kollégiumi könyvtár gazdag régi könyvállományából igen fáradságos és hosszán tartó munka, melyre csak a későbbiekben kerülhet sor.

5. Nagy Idoi András nevén túlmenően figyelemre méltóak még a szóban forgó bejegyzéses Calepinus-szótár egyéb possessorai is. A kötet második

részének (Onomasticon) címlapján a következő három possessor-bejegyzéssel találkozunk: „Joseph Csernátóni, [alatta] Mosis Bőjte de Angyalos 1764, [a címlap alsó részén] Alexius Nagy Ao 1814[?]”. A legutolsónak említett possessor nevével a kötetben másutt is több helyen találkozunk. — A kötet 461. lapján a hasábok feletti nagybetűs G A B őrszó ki van egészítve tintával G Á B O R-ra, és a mellette levő hasáb tetején pedig — ennek mintegy folytatásaként — a S A M U keresztnévvel találkozunk. Vajon az így keletkezett név: G á b o r S a m u, possessor neve-e vagy sem, ezt nem tudhatjuk. Ugyanilyen bizonytalan annak a „Carolus Mihallyfalvi”-nak possessor volta is, akinek nevével a kötet hátsó előzéklapján találkozunk, az ugyanott levő sok probatio calami között.

II.

1. Az imént említett, tulajdonképpen külsődlegesen meghatározó adatokon (a szótár külső jellemzői, a bejegyző írásának vonalvezetése, a bejegyző személyének adatai, a possessor-bejegyzések stb.) túlmenően számunkra még fontosabbak azok a jellegzetességek, melyek magukra a bejegyzésekre vonatkoznak, ezek belső értékét adják meg.

2. A bejegyzések értéke tulajdonképpen azon áll vagy bukik, hogy milyen mértékben tartalmazznak ezek számunkra jelenleg más forrásból nem ismert adatokat, illetőleg hogy ezekből a csak itt meglevő adatokból milyen értékes következtetéseket vonhatunk le. Az imént említettük, hogy Nagy Idai András mintául a Calepinus-szótár egyik baseli kiadását (1590., 1598., 1605.) használta fel; hogy melyiket, az számunkra tulajdonképpen közömbös, mert ezek a kiadások — néhány jelentéktelen nyomdahibát leszámítva — egymással teljesen azonosak. A fontos kérdés számunkra abban áll, hogy ezek a Nagy Idai-féle szóbejegyzések milyen mértékben azonosak, illetőleg milyen mértékben térnek el a mintául használt baseli Calepinus magyar szavaitól.

A) Az eltérések egyik fontos csoportja ortográfiai vonatkozású. Ilyen eltérés a szavak igen nagy százalékánál kimutatható. Ezek az eltérések Nagy Idai András kézírásos szóbejegyzéseit fontos helyesírástörténeti emlékké avatják. Nagy érdeme Nagy Idai Andrásnak az, hogy ortográfiája rendkívül következetes (kivétel az a néhány eset, amikor az *ö*-re, illetőleg az *ü*-re elfelejti kitenni a pontokat, ez azonban nem következtetlenség, hanem felületesség; nem számít következtetlenségnek az sem, hogy az *ü*-nek két jele van: *ü* és *ű*, mivel csak egy hangot jelölnek). — Hátránya Nagy Idai ortográfiájának ennek túlságosan leegyszerűsített volta. Nem tesz például különbséget *a* és *á*, *e* és *é* hangok között: ezek jele egységesen *a*, illetőleg *e*. A magánhangzók kvantitását sem jelöli, néhány nagyon ritkán előforduló esetet nem tekintve, amikor a magánhangzó hosszúságát kettőzéssel érzékelteti. — Az ekkoriban eléggé eltérő módon jelölt *c*, illetőleg *cs* hangok jele Nagy Idainál egységesen *cž*, illetőleg nagyon ritkán *ts* vagy *t/*. Sajátos szabályok érvényesülését tapasztaljuk az *i* és *j* hangok jelölésénél. Ezek között sokszor nincs jelölésbeli különbségtétel (ez is az ortográfia leegyszerűsített volta mellett tanúskodik). Nincs különbségtétel például a mondat elején, vagy egyéb alkalmakkor, amikor nagybetű használata kötelező; nincs különbségtétel a szavak végén sem elég gyakran (e tekintetben azonban már következtetlenséget tapasztaltunk, mert noha megvan ábécéjében mind az *i*, mind pedig a *j* jel, ezeket néha a mai

szokás szerint használja, néha nem); nincs különbségtétel végül a szóban forgó két hang között — és ezúttal már szigorú következetességgel — akkor, ha a szó utolsó betűje *i* vagy *j*, és a szó egyúttal a mondat utolsó szava. A meg nem különböztetés eseteiben mind az *i*, mind pedig a *j* jelölésére egységesen *j* jel járja. Például: „Eloco: Berben adom, itē el adni fernek *adnj*” (357) | „Capri-genus: keczke *faj*” (150). Az *i* és *j* hangok közötti, a mai jelölésmódnak megfelelő, jelölésbeli különbségtétellel találkozhatunk egyrészt a szavak elején, ha ezek kisbetűvel kezdődnek, és találkozhatunk másrészt szóközben. Például: „Ephestris: Banczel *imegh*” (368) | „Internuncius: közbe *jaro* követ” (581), továbbá „Amorgine: *Perje* fŵ” (59) | „Conus: Fenjw fa, *dio*, item *fifak* teteje” (252). A kettős *i* (*ii*) vagy a kettős *j* (*jj*) jele mindig: *ij*: „Catapulta: Szamßer *Iij*” (161).

A *gy*, *ly*, *ny* és *ty* hangok jelölésekor azt tapasztaljuk, hogy a *gy* és *ty* hangok megfelelője következetesen *gi*, illetőleg *ti*. A *ly* és *ny* jelölése viszont attól függ, hogy milyen hangzó áll utána: magas magánhangzók előtt *li*, illetőleg *ni*; mély magánhangzók és mássalhangzók előtt, valamint a szó végén viszont *lj*, illetőleg *nj* alakban szerepel: „Subrogo: *Helieben heljhez-tetem*” (1115), olv. „helyébe helyeztetem” (e példában mindkét jelölésbeli változat előfordul). A *ggy*, *lly*, *nnny* és *tty* jele mindenkor *ggi*, *lli*, *nni* és *tty*.

A nazalizáció ~ jelével, valamint a *g* utáni *h* kitételével gyakran találkozunk, de mégis úgy látjuk, hogy e jelek használata fakultatív, a mondatvégi helyzetet nem számítva, ahol kötelező. A *t* utáni *h* kitételét Nagy Idainál nem tapasztaljuk.

Van Nagy Idai András betűi között egy sajátosan kalligrafizált jel, amit legkönnyebben úgy rajzolhatunk le, ha egy *u* végső felső szárát meghosszabbítjuk, és egy *L*-vel hurkoljuk egybe. E jel a *v* hang jelölésére szolgál. Más korabeli kézírásos szövegekben is megtaláljuk a *v*-nek ehhez hasonló jellegzetes írását. Nagy Idainál azonban furcsa az, hogy ő e mellett a jel mellett használja a mai *v* jelet is, sőt használja az *u* jelet is a *v* hang jelölésére. Így aztán a *v* hangot háromféleképpen is jelölheti. A legelőször említett, sajátosan kalligrafizált jel kizárólag a *v* hang jelölésére szolgál, ezzel szemben a *v* és *u* jelek mindegyike az *u* hang jelölésére is alkalmazható.

Igen pontos és következetes Nagy Idai a kettős mássalhangzók jelölésében. Például: „Nicto: *Pillogatok* hunjogatok” (744) | „Matrimonium: *Haža/sagh*” (677) | „Dilaniare: *El βagatni* el tepni” (321) | „Diluculum: *Reggel* meg *villamodas*” (321). Az ilyen esetek figyelembevételével fény derül arra a fontos kérdésre, hogy Nagy Idai nyelvérzéke hol kívánt kettőzést a mai nyelvallapottól eltérően, és hol esett egybe nyelvérzéke a kettős mássalhangzók eseteiben a mai nyelvallappal.

Az *s* hang jele a mondat elején: *S*, szóvégi helyzetben mindenkor: *s*, a szó elején (ha nem nagybetűvel kezdődik a szó) és szóközben mindenkor *f*. Nagyon kivételesen előfordul e hang jelölésére az *β* jel is. Például: „Avarus: *Főβvenj*” (106). Az *s* hanggal kapcsolatban mondottakhoz hozzá kell tenni azonban azt, hogy ez a jelölésmód egyúttal a *zs* hang jelölésére is vonatkozik: „Pila: *Mofar*” (868). Nagy Idai tehát nem tud különbséget tenni helyesírásban *s* és *zs* hang között. — A *z* hang jelölése teljesen megegyezik a mai gyakorlattal. — Az *sz* hang jelölése se jelent sok problémát; ennek jele a mondat elején *Sz*, a tulajdonnevek elején is természetesen *Sz*, minden más helyzetben viszont *β*. Az *sz* hang kettőzésének jele is csak *β*. Nagyon ritkán előfordul az *sz* hang jelölésére a *z* jel is: „Gabalus: *Akazto* fa” (461).

B) A helyesírási eltéréseken túlmenően fontos további eltérés az, hogy Nagy Idai sokszor olyan latin szavakat vezet be tintával szótárába, melyek a mintául felhasználható BC.-ban nem is szerepelnek, vagy más helyesírási formában szerepelnek. Ezeknél a magyar jelentést sokszor önállóan adja meg. Néha csak egy-egy szóval egészíti ki a szótárt, néha viszont egész csomó ilyen kiegészítő latin szót ír egymás alá (például a 883. lapon). E kiegészítéseit a margóra vagy a lap aljára írja. Nézzünk néhányat e „kiegészítő-adatok” közül: „*Pa/sulus* : Zar Zavar, quo ostiū clauditur” (858) | „*Pollicron-jus* : fok ideju idos regi” (883) | „*Superstea* : Hamis Isteni tištelet” (1130). Gyakran előfordul az is, hogy a BC.-ban szerepel ugyan a latin szó, de a magyar jelentés elmarad mellőle, ilyenkor Nagy Idai saját maga adja meg a jelentést. Például: „*Abolus* : *oli cžiko kinek utol foga meg nem költ*” (7) | „*Acer-vus* : *Javor faból valo*” (15) | „*Suffulcio* : *Megh tamogatom*” (1123).

C) Az NC. és a BC. magyar szóadatai között számos hangalaki eltérést figyelhetünk meg. Ezek nagy számáról akkor is meggyőződhetünk, ha nem az egész szótár anyagából jegyezzük ki ezeket, hanem ha a szótárnak bizonyos kisebb, önkényesen kiválasztott részéből: már e kis rész adathányada is jól fogja bizonyítani az ilyen hangalaki eltérések magas százalékszámát. Mi az NC. első 20 lapjáról jegyeztük ki az adatokat. Ezek a következők: „*Abaphus*: Meg nem *meritetōt*” (BC. 3) ~ „*Meg nē merittetet*” (NC. 3) | „*Abatissa*: *Fw apátza*” (BC. 4) ~ „*Fő apacza*” (NC. 3) | „*Abduco*: El *vi/zóm*” (BC. 5) ~ „*el višem el ragadom*” (NC. 4) | „*Abhinc*: *Ettwlfogua*” (BC. 6) ~ „*ettől fogva*” (NC. 5) | „*Abiectus*: „*El vettetet, alaualo*” (BC. 7) ~ „*el vetetet*” (NC. 6) | „*Abiecte*: „*Alaualoul hituanul*” (BC. 7) ~ „*alavalogul hitvanul*” (NC. 6) | „*Abiicio*: El *hagitom*” (BC. 7) ~ „*el hajtom*” (NC. 5) | „*Abiotos*: *Bwrők*” (BC. 7) ~ „*börög*” (NC. 6) | „*Abiuro*: *Eskőueffel meg tagadom el eskőzem*” (BC. 8) ~ „*esküve/ssel meg tagadom*” (NC. 7) | „*Abiuratus*: Hamis *eskőueffel meg tagattatot*” (BC. 8) ~ „*Hamis esküve/ssel meg tagattatas*” (NC. 6) | „*Abligurio*: El *tekozlom*” (BC. 8) ~ „*el tekažlom*” (NC. 6) | „*Abnocto*: *Kin hálók*” (BC. 9) ~ „*kün halok*” (NC. 7) | „*Abnuo*: *Fw auagy fžóm intéffel meg vetóm*” (BC. 9) ~ „*fő avagi řem intelsel meg vetem*” (NC. 7) | „*Abnuto*: *Fw razaffal meghüetóm*” (BC. 9) ~ „*fő razaffal meg vetem*” (NC. 7) | „*Abolesco*: Semmie *lezők, el törletóm*” (BC. 9–10) ~ „*lemmie leřek el törletem*” (NC. 7) | „*Abominor*: *Vtálom*” (BC. 10) ~ „*utállom*” (NC. 7) | „*Abortus*: *Wdétlen zwlés*” (BC. 10) ~ „*idetlen řüles*” (NC. 7) | „*Abortio*: *Wdó elót řzwłók*” (BC. 10) ~ „*ido¹ elót řulók*” (NC. 7) | „*Absterreo*: El *ięžtóm*” (BC. 13) ~ „*el ieřtem*” (NC. 10) | „*Abstraho*: El *vonyom*” (BC. 14) ~ „*El vonom*” (NC. 10) | „*Absumo*: Meg *emęžtóm*” (BC. 14) ~ „*meg emeřtem*” (NC. 10) | „*Absurdus*: Oktalan *auagy balygatag*” (BC. 14–5) ~ „*oktalan balgatag*” (NC. 10) | „*Abundo*: *Bwuelkódóm*” (BC. 15) ~ „*bövelkedem*” (NC. 11) | „*Abvolo*: El *řópwlók*” (BC. 15) ~ „*el repüllók*” (NC. 11) | „*Acaena*: *Réf, auagy őztóm*” (BC. 16) ~ „*Reff avagi őřtóm*” (NC. 11) | „*Accendo*: Fel *gyutom*” (BC. 17) ~ „*fel giujtom*” (NC. 12) | „*Accidens*: *Neminemőřég*” (BC. 18) ~ „*Neminemüřegh*” (NC. 12) | „*Accino*: Eggywt eggyaránt *énekłók*” (BC. 18) ~ „*Eggiüt egi arant eneklek*” (NC. 12) | „*Acclamo*: Főł *kiátok*” (BC. 19) ~ „*fel kialtok*” (NC. 14) | „*Accline*: Meg *haylot meredők*” (BC. 19) ~ „*meghajlot meredek*” (NC. 14) | „*Acclivitas*: Az *hegynek meredőkřége*” (BC. 20) ~ „*Az heginek meredekřege*” (NC. 14; nem Nagy Idai kezével) | „*Accumulate*: *Bwřégel bwuen*” (BC. 20) ~ „*bőřegel auagi*

¹ Ezzel szemben a *Tempus* szónál „*idő vak řem*” hangalakokkal találkozunk (1150).

böven" (NC. 14) | „Acutulus: *Eősötske, elmésötske*" (BC. 27) ~ „*elef epefeczke*" (NC. 19).

D) A hangalaki eltéréseknél nagyobb jelentőségűek azok az eltérések, ahol a BC. nyomtatott magyar szavai helyébe egészen más szavak vagy nyelvjárási alakváltozatok kerülnek az NC.-ben. A példákat ismét a Nagy Idai-féle szótár első lapjairól idézzük: „Abbas: *Gárián*" (BC. 4) ~ „Garian *Apatur*" (NC. 3; a második szó nem Nagy Idai kezével) | „Abloco: *Bérbe adom*" (BC. 8) ~ „*Szerben adom*" (NC. 6) | „Abnodo: Az elő fának es zölőnek *gőtít el irtom*" (BC. 9) ~ „az elő fanak es bölönek *görczit el töröm*" (NC. 7) | „Abstinencia: *Más iozagátul valo maga meg tartoztatás*" (BC. 14) ~ „*mertekletefsegh*" (NC. 10) | „Abundans: *Bwuelkódó Bwuón*" (BC. 15) ~ „*bovelkedo penzes kazdag*" (NC. 11) | „Acanthus: *Medue talp*" (BC. 16) ~ „*Tövises lapu*" (NC. 12) | „Accersitus: *Hivatal*" (BC. 18) ~ „*hivatas*" (NC. 13) | „Achras: Vad *kirtfely*" (BC. 23) ~ „Vad *körtvelj*" (NC. 16) | „Acinus: *Zöldmag*" (BC. 24) ~ „*Szölő magh alias fenjes magh*" (NC. 17) | „Acmotheton: *Wló tőke*" (BC. 24) ~ „*ülő tőke, az kiben az ülö all*" (NC. 17) | „Acopa: Fáratfágés *lankadás el veno [sic] oruoffág*" (BC. 25) ~ „*Faratfagh es bankodas ellen valo orvolság*" (NC. 18) | „Aerchordones: *Szömvit/w*" (BC. 26) ~ „*ßümölcz*" (NC. 19) | „Addenseo: Meg *fwrwytóm*" (BC. 30) ~ „*meg öregbitem*" (NC. 21).

E) Gyakran grammatikai-morfológiai eltérést figyelhetünk meg a BC. és az NC. magyar jelentés-adatai között. Ezek az eltérések azért érdekesek, mert Nagy Idai András sajátos mondatszerkesztésbeli felfogására világítanak rá. Például: „Abnepos: Az *vnokanak fianak fia auagy harmadik vnoka*" (BC. 9) ~ „*unokad fianak fia*" (NC. 7) | „Acceptum ferre: Megh *kőzőnom az el vetio rolmeg emlekezóm*" (BC. 19) ~ „*az elvet jokert meg emlekezni meg köbönnj*" (NC. 13) | „Accubo: *Melléd fekfzóm auagy wlók*" (BC. 20) ~ „*melle fekfem avag ülök*" (NC. 14) | „Accudo: Az vert pénzhez *tób pénzt verók*" (BC. 20) ~ „*Az vert Pénzhez többet verni*" (NC. 14) | „Accumulatio: *Rakásba auagy egybe gywytés*" (BC. 20) ~ „*rakasbā auagi egiben. giwtes*" (NC. 4) | „Aceo: Meg *eczete/swlók*" (BC. 21) ~ „*meg eczete/ítlek*" (NC. 15) | „Achriogelos: *Hahatas, oknekwl kuczago*" (BC. 23) ~ „*hahatas oknekülvalo kaczagos*" (NC. 16) | „Acleros: *Io/zágbol ky tagattatot*" (BC. 24) ~ „*Jo/zagabul ki tagattatot*" (NC. 17) | „Acroteria: *Házetű, tífuts*" (BC. 26) ~ „*házeteteje auagi ház cziuczja*" (NC. 19) | „Acuminatus: *Hégyzöt*" (BC. 27) ~ „*meg hegiet*" (NC. 20).

F) Nagy Idai András mindig felfigyel a mintául használt BC. magyar szövegének nyomdahibáira, és ezeket következetesen helyesbíti. Például: „Abba: *SZrelmes atyám*" (BC. 4) ~ „*Szerelmes attiam*" (NC. 3) | „Abgrego: El *vdlaztom*" (BC. 6) ~ „*el valaßtő*" (NC. 5) | „Abnato: El *szkok*" (BC. 9) ~ „*El ußok*" (NC. 6) | „Absto: Taul *vallok*" (BC. 14) ~ „*Tavul allok*" (NC. 10) | stb. Az ilyen értelemzavaró hibákon kívül Nagy Idai gyakran a tipográfiai hibákat (pl. lapszámhibákat) is kijavítja.

G) Az eddig említett eltéréseken túl gyakran találkozunk olyan rövidítésekkel és szövegegyszerűsítésekkel, melyek a jelentést nem zavarják, hanem éppen ellenkezőleg természetesebbé, közérthetőbbé teszik. Gyakran látjuk azt is, hogy Nagy Idai a helytelennek vagy nehézkesnek vélt jelentés-megfeleléseket nemcsak lerövidíti, de teljesen el is hagyja. Például: „Abintestato: Testamen-
tom *tétel nékwl*" (BC. 7) ~ „*Testamentom nélkül*" (NC. 6) | „Abiuro: Eskőu-
fel meg tagadom *el eskőzem*" (BC. 8) ~ „*esküvelsel meg tagadom*" (NC. 6) | „Abnepos: Az *vnokanak fianak fia auagy harmadik vnoka*" (BC. 9) ~ „*unokad fianak fia*" (NC. 7) | „Abominandus: *Vtálatof/ügra mello*" (BC. 10) ~

„utallatos” (NC. 7) | „Accudo: Az vert pénzhez *tób pénzt verők*” (BC. 20) ~ „A3 vert pénzhez *többet verni*” (NC. 14) | „Acervatim: Rakáfonként, *főlonként*” (BC. 23) ~ „rakafonkent” (NC. 16) | „Acontiae: Vestőkös *futo tfillág*” (BC. 25) ~ „Witökös *cjillag*” (NC. 18).

Az előbbieken (A)—(G)) között példák szinte kivétel nélkül az NC. első 20 lapjáról származtak, kérdés mármost csupán az, hogy az eltérések gyakoriságát illetően az első 20 lap adatai nem adnak-e hamis képet, hiszen feltehető, hogy Nagy Iдай szótározó munkájának kezdetén esetleg nagyobb gonddal és ismereteinek lelkiismeretesebb felhasználásával végezte ezt a munkát, mint később, a szótárírás vége felé, amikor ez már mechanikussá válhatott. E feltevés megvizsgálása érdekében megnéztük az eltérések arányát a szótár 1141—1161 lapjára terjedő részben (*T* betűs szavak) is, és azt tapasztaltuk, hogy mind a helyesírási eltérések, mind pedig a többi eltérés-típus szempontjából az eltérések gyakorisága megközelítőleg ugyanaz volt, mint a szótár első 20 lapjának adatainál.

3. Milyen értéket képvisel Nagy Iдай András Calepinus-szótára a tudományos kutatás számára?

Első és legfontosabb értéke a szótárnak nyelvészeti, pontosabban nyelvtörténeti vonatkozású. Ismeretes, hogy milyen nagy nyelvtörténeti forrásértéke van Calepinus Dictionariuma magyar értelmezéseinek (vö. SZILY KÁLMÁN erre vonatkozó megjegyzését: AkNyÉrt. XIII. 8. sz. 3). Természetes, hogy egy olyan szótármásoló-szótáríró vállalkozás, melynek alapja a Calepinus-féle magyar szókincs, és amely nem sokkal ennek nyomtatásban való megjelenése után történt, és amely mindenkor kritikával fogadja és átalakítja a mintául felhasznált szójelentéseket, már csak a mintául használt szókincs nagy nyelvészeti forrásértéke miatt is igen jelentős. — A Nagy Iдай-féle szótár bejegyzései azonban, a mintául felhasznált BC.-től függetlenül is érdekesek: rávilágítanak ugyanis egy éppen napjainkban igen sokat vizsgált és vitatott kérdésre, a magyar nyelvi egységesülés folyamatának kérdésére. Ha megnézzük az előbbieken különféle csoportosításban közölt példák anyagát, azt fogjuk tapasztalni, hogy az NC. adatai minden tekintetben közelebb állnak az akkori egységes nyelvi normához (és a mai nyelvéllapothoz is), mint a BC. adatai. Az eddig kicédulázott példákat egybevetettük azokkal az írott nyelvi, illetőleg deáknyelvi sajátosságokkal, melyeket PAPP LÁSZLÓ „Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában” című könyvében (NytudÉrt. 25. sz. 212—8) állapít meg és csoportosít, és amelyek mint az északkelet-magyarországi, a korbéli írásos emlékek nagy százalékában egységesen meglevő sajátosságok a nyelvi norma meglétének tényét és mind szélesebb körben való térhódítását bizonyítják. Nagy Iдай bejegyzéseinek egyes sajátosságai: mint a nagymértékben érvényesülő *e*-zés, az *ö*-zés, valamint a zárt *i*-zés lehetőség szerinti kerülése, a *-val*, *-vel* határozóragok hasonlóságon való kapcsolása az előtte álló mássalhangzéhoz (pl. a 459. lapon „Furtivus: *Lopo bandekkal*” — nem pedig *Lopo bandekval*), a szótagzáró *l* kitétele (pl. a 14. lapon „Acclamo: fel *kialtok*” — nem pedig „fel *kiatok*”), a hiátusos alakok kerülése stb. mind-mind az egységes nyelvi norma tiszteletben tartásának jelei és bizonyítékai. — Mivel magyarázhatjuk Nagy Iдай bejegyzéseinek az egységes nyelvi norma követelményeinek nagymértékben megfelelő jellegét? Vajon azzal-e, hogy ezek a bejegyzések huszonöt—harminc évvel később készültek, mint a Calepinus-féle szótár magyar értelmezései, melyek még nem felelnek meg ilyen mértékben az egységes nyelvi

normának? Nem hinnénk, hogy a nyelvfejlődéssel kellene magyarázni e jelenséget; inkább gondolunk arra, hogy Nagy Idoi olyan területen születhetett, tanulhatott vagy működhetett, ahol a nyelvi egységesülés folyamata már sokkal előrehaladottabb volt, mint az ország egyéb tájain.

Egy további nyelvészeti érdekessége az NC.-nek az, hogy érdekes adalékkul szolgál a szótártörténet számára. Tudvalevő például, hogy az igék jelentésének megadásánál — latin hatásra — rendszerint a kijelentő mód jelen idejű egyes szám 1. személyének megfelelőjét szokták megadni. Így van ez például a Calepinus-szótárak különféle kiadásáiban, MOLNÁR ALBERTNÉ, PÁPAI PÁRIZNÁL stb. E gyakorlattal ellentétben érdekes az, hogy Nagy Idoi — akár ösztönösen, akár tudatosan — több alkalommal infinitivusi formában adja meg a magyar jelentést a mintául használt BC. adatától eltérően. Például: „Acceptum ferre: *Megh kőzőnom az el vetio rolmeg emlékezőm*” (BC. 19) ~ „az elvet jokert *meg emlékezőni meg köbönnj*” (NC. 13) | „Accudo: Az vert pénzhez tób pénzt *verők*” (BC. 20) ~ „Az vert Penzhez többet *verni*” (NC. 14). — Érdekesekek azok az esetek is, amikor Nagy Idoi — különösen birtokos személyragos formáknál — egyes szám 2. személyt használ egyes szám 3. személy helyett, ami sokkal gyakoribb a szótáríróknál, így a BC. magyar tolmácsánál is. Például: „Abnepos: Az *vnokanak* fianak fia auagy harmadik vnoka” (BC. 9) ~ „*unokad* fianak fia” (NC. 7). — Nagy Idoi előszeretettel kiteszi a birtokos személyragot olyan esetekben is, amikor ilyesmit a mintául felhasznált BC.-ben nem is lát. Például: „Acleros: *Ioszágbol* ky tagattatot” (BC. 24) ~ „*Jořagabul* ki tagattatot” (NC. 17) | „Acroteria: *Háztetö, t/űts*” (BC. 26) ~ „*hářteteje* auagi *hář cřiucřja*” (NC. 19). — Nagy Idoi Calepinus-szótára egy sajátos szótár-műfajt: a kézírásos kiegészítésekkel kompletté tett nyomtatott szótárak műfaját képviseli. Nagy Idoi szótára mint e sajátos szótár-műfaj reprezentánsa is érdekes, annál is inkább, mert e műfajnak igen kevés emléke maradt fenn.

Az NC. egy további nyelvészeti érdekessége az, hogy a benne levő bejegyzések révén a történeti nyelvjáráskutatás számára adatforrássul szolgál. Ha visszalapozunk a 2. pont C) szakaszába, és megnézzük az ott közölt példákat, meglepő lesz számunkra a hangalaki eltérések nagy százalékaránya. Ez véleményünk szerint abból adódik, hogy Nagy Idainak egészen más volt az anyanyelvjárása, mint a BC. magyar tolmácsáé; így tehát neki — ahhoz, hogy szótára ne tartalmazzon idegenszerűségeket — nagyon sok szó hangalakját át kellett írni a saját nyelvjárásának (és többnyire az egységes nyelvi normának) megfelelő formára. Az NC. adatainak történeti nyelvjárási értékét — sajnos — nagymértékben csökkenti az a körülmény, hogy az adatok bejegyzője a magánhangzók kvantitásának jelölésével nem sokat törődött (csak nagyon ritkán tünteti fel a magánhangzók hosszú voltát, amit az illető magánhangzó kettőzésével érzékeltet).

4. Eddig a Nagy Idoi-féle bejegyzések nyelvészeti értékéről, pontosabban helyesírástörténeti, szó- és szótártörténeti, valamint történeti nyelvjáráskutatói értékéről beszéltünk. Hátra van még mindazonáltal egy igen fontos — immár nem teljesen nyelvészeti szempontú — érték felemlítése. Abból a tényből, hogy Nagy Idoi a maga szóbejegyzéseiben a Calepinusban talált magyar szavak helyesírását, sőt igen gyakran magát a jelentés-megszövegezést alaposan átformálta, továbbá abból a tényből, hogy Calepinus magyar értelmezőjének tevékenységét mindenkor éles kritikával szemlélte, arra kell következtetnünk, hogy az erdélyi szótáríró és szótárkészítő gyakorlat mellett,

sőt ezzel bizonyos fokig ellentétben Sárospatakról kisugározva egy már sok tekintetben kikristályosodott és szabályokba foglalódott szótárírói gyakorlat honosodott meg, és vált valósággal szótárírói iskolává. Az iskolaalapító valószínűleg SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS, de mellette mások: PESTHY GÁSPÁR sárospataki tanár, SZILVÁS ÚJFALVI IMRE debreceni tanár is jelentős tagjai ennek az iskolának. Joggal sorolhatjuk az előbbieket mellé Nagy Idai Andrást is, bár ennek szótározó vállalkozása kéziratban maradt, de gondosan követi a környéken kialakulóban levő szótárírói gyakorlat már meghonosodott szabályait. Abból az éles kritikából, mellyel Nagy Idai a calepinusi magyar értelmezéseket fogadja, arra lehet következtetni, hogy ő többé-kevésbé tudta azt, hogy Erdélyben egy másik szótárírói gárda működik, más szótárírói elvekkel, más ortográfiával, sok tekintetben más szókinccsel és nem utolsósorban az övétől egészen eltérő vallási nézetekkel. Érezte, hogy ezzel az iskolával szemben saját iskolája gyakorlatát kell érvényesítenie, és — esetleg — ez a fel fogás bizonyos tudatos versengést is kialakíthatott a két iskola között. E versengés egyik megnyilvánulása, hogy egymás szótárírói termékeit kölcsönösen átírják, átjavítják. A Nagy-Idai-féle szótár — teljesen önálló részei mellett — a magyar nyomtatott szavakat tartalmazó baseli Calepinus ilyen kritikai átdolgozása is egyben. Hogy ez a törekvés erdélyi részről is megvolt, azt a SZIKSZAI FABRICIUS-féle Nomenclatura erdélyi, nagyszebeni, 1629-i kiadása bizonyítja. Ez már szinte nem is tekinthető új kiadásnak, hanem inkább egy alapos átdolgozásnak (vö. MELICH i. m. 66). Ha Nagy Idai bejegyzéseit a korabeli szótárírói tevékenység ilyen műhelyei, illetőleg központjai szempontjából nézzük, akkor ez a szemlélet értékes művelődéstörténeti felismerésekkel és következtetésekkel is gyarapíthatja eddigi ismereteinket.

Kisebb jelentőségű a Nagy Idai-féle szótározó vállalkozás értékei között az, hogy ez némi fényt vet a Nagyidai-család történetére is azáltal, hogy a család egyik nevezetes tagjának foglalkozását, műveltségi fokát, szellemi érdeklődését világítja meg az esetleges levéltári adatoknál élesebben.

5. Nagy Idai Calepinus-szótárával kapcsolatban — utolsó szempontként — e nyelvi emlék adatainak nyomtatásban való megjelentetéséről és egy ilyen vállalkozás szükségességéről kell megemlékezni. Hogyan vélekedünk — merül fel a kérdés —, érdemes-e a bejegyzések anyagát nyomtatásban közzétenni, vagy elegendő helyett egy alapos ismertetés?

A fenti kérdésre a magunk részéről a következő választ adjuk: Ha Nagy Idai András bejegyzéses szótára nem is vetekszik értékben a HB.-del, vagy az ÓMS.-mal, mégis figyelemre méltó nyelvi emlék, hiszen a nyelvészeti kutatás éppen az ilyen nagy terjedelmű adatforrásra támaszkodva tud csak eljutni az egyes időpontokban, illetőleg az egyes helyeken érvényesülő nyelvi tények valóban reális felismeréséig; olyan felismerésekig, melyek már nemcsak nagy valószínűségű feltevéseken, hanem bizonytalanságot kizáró statisztikai értékeléseken alapulnak. E gondolatnak megfelelően és a dolgozatban kifejtettek alapján úgy látjuk, hogy a szóbejegyzések szövegű kiadása a magyar nyelvészeti kutatások számára hasznos forráskiadvány lenne.

BÜKY BÉLA

A földrajzi nevek differenciálódásáról*

1. A földrajzi neveknek nemcsak hangalakja módosul az idők folyamán, hanem hangteste, terjedelme is változik; megrövidülhetnek vagy gyarapodhatnak egy tag kivetésével, illetőleg hozzátoldásával. A nevek hangteste leginkább a differenciálódás néven ismert jelenség által gyarapodik. Differenciálódásnak nevezzük a földrajzi neveknek újabb elemmel való bővülését abból a célból, hogy azonos nevű helyet (települést) egymástól megkülönböztessünk, és így a nevek egyértelmű identifikációját távolabbi lakosság számára is biztosítsuk, továbbá egy nagyobb tájegység eddig külön megnevezetlen részterületét az egészhez való tartozás igényével megjelöljük (vö.: VINCENT, *Toponymie de la France* 21, 23; BACH, *Deutsche Namenkunde* II/1, 404. § kk.; SCHNETZ, *Flurnamenkunde* 7, 8; LŐRINCZE, *FöldÉl.* 8, 13).

E meghatározásból kitűnik, hogy a kiváltó okok alapján a differenciálódásnak két típusa lehetséges: 1. A település valamely egyedi sajátosságának nyelvi jelölése által más, azonos nevű helyektől való megkülönböztetés; ennek igénye távolabbi települések megismerésekor jelentkezik, tehát a névismeret széles körű gyarapodása a feltétele. 2. Egy földrajzi névvel jelölt területen belül egy kisebb egység megnevezése válik szükségessé, és ezt az egész terület nevéhez kapcsolt meghatározó elemmel együtt nevezzük meg. E típus keletkezése az ember részletező névismeretén alapul.

A differenciáció ez utóbbi fajtáját előidéző okok között nem említi a szakirodalom, hogy e jelenség előidézésében egy nyelvi tényezőnek is fontos szerepe van. Valamely közösség csak igen kis számú köznevet használ fel névalkotásra. Egy területi egységet — a Makó körüli települések vidékét — vizsgálva, arra az eredményre jutottam, hogy a névadásra szolgáló összes köznevek száma 225, és ezek 1134 nevet alkotnak. Azonban ezek sem azonos hatékonyságúak a névadás szempontjából, mert az 1–3 nevet alkotó köznevek száma 181, amelyek 303 név alapjául szolgálnak. Ezzel szemben a „termékeny”, 40–50 nevet alkotó köznevek száma csak 74, és ezekkel 831 nevet alkotnak. E feltűnően csekély számú, de nagy használati értékű nevek jelentősége messze meghaladja a csupán 1–3 nevet alkotó közneveket, és a vizsgált terület földrajzi neveinek törzsszókinszét képezi. Tehát csak nagyon kis számú közszót használnak e vidéken, és azzal újra meg újra neveket alkotnak. Ebből az a tanulság vonható le a névadásra nézve — és ez a differenciálódásra is kihat —, hogy a neveket fenntartó és egyben fejlesztő közösség legszívesebben a már meglevő, ismert nyelvi elemeket használja fel újabb névalkotásra, másokat csak ritkábban. Tehát szívesebben alkotnak differenciáció útján földrajzi nevet, mint új alapelemmel.

Több helyet (határrészt és települést) is jelölhetnek azonos nevek, hiszen azonosító szerepüket így is betölthetik, ha a név használói nem ugyanabban a közösségben élnek. Erre több példát mutattam be a jelölésátvitel jelenségét tárgyalva (MNy. LX, 80, 86). Ma csak a határrésznevek között vannak egyezések, de régebben, amikor még távolabbi vidékek lakossága nem érintkezett sűrűn egymással, számos egyező, azonos névadási indíték alapján vagy jelölésátvitel útján keletkezett azonos településnevünk is volt. *Fehérvár*, *Szentmiklós*, *Vásárhely*, *Egerszeg* több is volt a nyelvterületen; e neveket szűkebb

* Ez a dolgozat részlet a szerzőnek „Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata” című kéziratot munkájából.

közösség használta, és így egymagukban is jelölték a települést. A közel lakók körében ma is így élnek a nevek. Ha azonban távolabbi vidékek lakossága gyakrabban érintkezik egymással, akkor jelentkezik annak szüksége, hogy az azonos nevű helyeket megkülönböztessék. Így differenciálódtak a fenti nevek a *Székes-*, *Gyula-*; *Gyergyó-*, *Török-*; *Maros-*, *Hódmező-*; *Zala-* stb. megkülönböztető elemek hozzátoldásával. Lehet azonban, hogy néhány ilyen név már e teljesebb alakban keletkezett, amint erről szakirodalmunkban olvashattunk (LŐRINCZE i. m. 11; KÁZMÉR, Alsó-Szigetköz földrajzi nevei 6), de akkor az ilyen előtag nem is megkülönböztető értékű, hanem csak az azonosítást segíti, illetőleg a hely sajátosságát emeli ki; hasonló szerepe van a köznevek díszítő jelzőinek. Ezek nem is tekinthetők differenciálódásnak (l. később). A településnevek fent említett differenciálódásai gyakran hivatalos rendelkezés folytán keletkeztek, de közülük sok természetes alakulat is van. Megemlítjük még, hogy azt sem tekintjük differenciációnak, ha ugyanazon hely megnevezésére egy hosszabb és egy teljesebb név is él a közel- és távollakók ajkán: *Leleitő* — *Tó* (vö.: DAUZAT, Les noms des lieux 203; LŐRINCZE i. m. 8).

A differenciáció másik fajtája, amelynél egy nagyobb tájegység eddig megnevezetlen részeit a régi névből alkotott összetett névvel jelölik, azon alapul, hogy az ember a természetnek azt a szakaszát, amelyben munkáját végzi, részletesebben is megismeri és elnevezi. A differenciált névvel jelölt tájat egy nagyobb egység részének fogja fel a névadó közösség, ezért a régi névhez járuló új elemmel alkot differenciált nevet. A halászó ember a vizek körül működik, ezért a halászóvizeknek és környékének aprólékos megnevezésére van szüksége. Például a *Kövesd* halászóvíz részeit a *Kövesdere*, *Kövesdfokja*, *Kövesdörvénye*, *Kiskövesdere*, *Nagykövesdere* nevekkkel jelöli. Az állattartó ember az állatai számára fontos területeket ismeri és részletesebben is elnevezi, ezért a *Baranyi* nevű helynek *Baranyikaszáló*, *Baranyilegelő* összetételei keletkeztek. A kis parcellákon dolgozó földműves a szántóföld részleteinek is nevet ad. Így keletkezik a *Dál* név mellé a differenciált *Dáltelek*, *Dáliugar*.

A differenciálódásnak e két fajtáját külön névvel is jelölhetjük. Egy mástól távol fekvő, azonos nevek elkülönülését külső differenciációnak, egy nagyobb terület részeinek a régi név bővítésével való jelölését belső differenciációnak nevezhetjük a szakirodalomban. Ez utóbbinak a vizsgálatával foglalkozom most részletesebben. A tárgyalt nevek saját (részben közölt, részben kiadatlan) gyűjteményeimből származnak Szeged tágabb vidékéről.

2. Amint említettem, a differenciáció alapja felfogásunk szerint mindig földrajzi név, ezért a differenciált név mindig összetett földrajzi név, tehát az alapnév is földrajzi név szerepet tölt be (l. INCZEI: Szegedi Tanárképző Főiskola Évkönyve 1962: 29). A nem megkülönböztető értékű, hanem csak az azonosítást segítő többtagú nevet nem tekintem differenciáció eredményének. Ilyenek például *Nagykaszáló*, *Vakgírinc* stb., amelyek más meghatározó elemmel nem szokásosak. A differenciált név fogalmának ezt a megszorítását éppen a nevek sajátosságából kiinduló szemlélet alapján kell megtennünk. Csak az a név lehet differenciált, amelynek alapalakja földrajzi név, különben csak több tagból állónak tekinthetjük. KÁZMÉR dolgozatában (i. m. 6) is lényegében ezt a felfogást vallja. Ezzel szemben differenciáltnak értékelem azokat a neveket is, amelyeknek állandó eleme nem él ugyan névként (talán nem is élt soha, vagy kihalt), de több közeli helyet jelölő névnek

alkotója: *Őrsfok*, *Őrshalom*, *Őrslapos*, *Őrssíkja*, *Őrssíkere* mellett nem mutatható ki sem a mai nyelvből, sem a levéltári iratokból az *Őrs* földrajzi név. E típus megjelölésére a hiányos differenciáció nevet ajánlom.

A földrajzi nevek nemcsak egy alkalommal, hanem ismételten is bővíhetnek differenciáció útján. Az alapnévnek első bővülését elsődleges differenciációnak nevezhetjük; ilyenek például az *Ardics* alapnév mellé keletkezett elsődlegesen differenciált *Ardicsiárok*, *Ardicsihegy* nevek. A differenciációt különféle indítékok tehetik szükségessé (vö. LŐRINCZE i. m. 8 kk.), amelyek jellemzők valamely terület névadására. A vizsgált területen elsődleges differenciációval nevezik még egy részterület helyzetét az egészhez képest. Így keletkeztek az élő *Ányás* mellé *Alsóányás*, *Belsőányás*, *Külsőányás*; *Gencs* mellé *Gencsfarka*; *Jángor* mellé *Innensőjángor*, *Túlsőjángor*; *Batida* mellé *Batidasarka*; a *Ludas* név *Ludasszéle* alakúvá bővült. A nevek más csoportjában a részterület alakját, nagyságát nevezik meg: a *Morotva* mellé elsődleges differenciációval keletkezett *Görbemorotva*, *Keskenymorotva*, *Szélesmorotva*; *Kákás* bővülései *Kiskákás*, *Nagykákás*. Olykor a részterület megművelésének kora a differenciáció alapja: *Goszpod*i mellé *Újgoszpod*i, *Ardics* mellé *Ifjúardics*, *Kákás* mellé *Régikákás* keletkezett ilyen módon. A részterület eltérő megművelése, felhasználása is indítéka lehet a differenciációnak: a *Baranyi* névből a *Baranyikaszáló*, *Baranyilegelő*, a *Tömpös*-ből *Tömpösihegy*, *Tömpösütelek* differenciálódott. Máskor a terület egy részének jellegzetes alakulata, földjének sajátosága, tereptárgya a differenciálódás alapja: (*Batida*) *Batidaisziget*, (*Tápé*) *Tápaihatár*, *Tápairév*, (*Dál*) *Dálhid*.

Gyakran előfordul, hogy egy differenciált névvel jelölt helynek újabb részletét nevezik el ilyen módon. Ezt a jelenséget nevezhetjük másodlagos differenciációnak. Ennek keletkezése azzal magyarázható, hogy az ember számára a differenciált névvel jelölt területnél is kisebb egység, részterület vagy terepalakulat, tereptárgy megnevezése válik szükségessé, és ennek nevét a már differenciált név újabb differenciációjával alkotják meg: így keletkezett a *Bogdán* és *Bogdánfok* nevek mellé a *Bogdánfokatorka*, *Bogdánértorka*; a *Sulymos* és *Sulymossziget* másodlagos differenciációja *Sulymossziget-tava*; *Gyűrűs* és *Kisgyűrűs*-é *Kisgyűrűsifenek*; *Biberés*, *Biberéshát*-é *Kisbiberéshát*, *Nagybiberéshát*; *Meje* és *Kismeje* mellé keletkezett *Belső-Kismeje*. Másodlagos differenciációval nevezik meg e vidéken a föld felszínformáit: az elhomályosult összetett *Batida* és *Tigér* (*Bod+hida*, *Tege* szn.+*ér*) újabb összetételei *Batidaihajlás*, *Tigérhát*. A részterület vízneve is bővítheti így a nevet: *Gencshát*, *Vékonybiberés* mellé keletkezett *Gencsháticsatorna*, *Vékony-Biberéserei*; az új elem helyzetviszonyítást fejez ki: (*Kalárai*porond) *Kalárai*porond*farka*, (*Nagy*meje) *Nagy*meje*széle*; a részterület nagyságát jelöli: (*Ardicsihegy*) *Kisardicsihegy*, (*Kalárai-töltés*) *Kalárai*nagy*töltés*.

Az elsődleges és másodlagos differenciáció terminusával nem kívánjuk azt kifejezni, hogy e megnevezéseknek okvetlenül kronológiai értékük is van, vagyis azt, hogy valamely alapnév először mindig csak egy taggal bővíthet, és az így összetetté vált differenciált név csak később gyarapodhat újabb taggal, tehát a nevek alakulása időrendben így következne: *Meje* — *Nagy-meje* — *Nagy*meje*széle*. Természetesen az is lehetséges, hogy valamely név először több taggal is bővül (*Bogdán* — *Bogdánértorka*), és csak később keletkezik a kéttagú név, amikor az elsődlegesen differenciált név meg-

rövidült (*Bogdánér* — *Bogdán*). A differenciálódás folyamata tehát *Bogdán* — *Bogdántorka*. Azonban általánosnak és így tipikusnak mégis csak azt tartjuk, hogy az elsődleges differenciáció megelőzi a másodlagost.

Az elsődleges differenciáció eredményei gyakran *utótaggal* bővülnek: *Porgány* :> *Porgányfok*, *Porgányszél*; de *előtaggal* is bővíthet a név: *Gencs* :> *Kisgencs*; *Vetye* :> *Belsővetye*. A másodlagosan differenciált neveknek változatosabb formái vannak, mert *előtaggal* (*Ardicsihegy* :> *Kisardicsihegy*; *Biberésere* :> *Vékony-Biberéserei*), *utótaggal* (*Kisgyűrűs* :> *Kisgyűrűsifének*; *Gencshát* :> *Gencsháticsatorna*) és *közbülsőtaggal* (*Fehérházsíziget* :> *Fehérházikissziget*; *Kaláraitöltés* :> *Kaláraitöltés*) is gyarapodhatnak.

A földrajzi nevekből differenciáció útján néha csak 1—2 név keletkezik, máskor pedig 15—20 név is alakulhat belőle, tehát egész gazdag névcsalád keletkezik (vö. BACH i. m. II/1, 405. §). A *Kölestó* névből csak a *Kölestóhát* differenciált név keletkezett; ezzel szemben a már a XIII. századtól adatolt Makó környéki *Dál* falu (1247: *Daal*; GYÖRFFY, Az Árpád-kori Magyarország tört. földrajza I, 854) neve 15 tagból álló névcsalád alapjául szolgált: *Dálegyház*, *Dálicsárda*, *Dálidomb*, *Dáliér*, *Dálihíd*, *Dálikorcsma*, *Dálímajorság*, *Dálioldal*, *Dáliszállás*, *Dáliszékek*, *Dálitanya*, *Dálitelek*, *Dálitöltés*, *Dáliugar*, *Dáliút*. A településneveknek szokott általában nagy névcsaládjuk lenni, — így a *Makó*, *Tápé*, *Lele*, *Szentlőrinc* stb. neveknek. Azonban mégsem lehet azt állítani, hogy csak a településnevek differenciálódnak ilyen gazdagon. Ha az ember bármely területtel munkája közben részletesen is megismerkedik, akkor szükségessé válhat a differenciált névadás. Névgyűjteményeim arról tanúskodnak, hogy a változatos jellegű (különböző művelési ágakban hasznosított földek: kertek, szőlők, erdők, változatos térszínformák), tereptárgyakkal bíró és nagyobb kiterjedésű határrészt jelölő nevek differenciálódnak gazdagabban, ha az ember figyelmét életkörülményei odairányítják. Ilyen a Makó környéki (*Gencs* :>) *Gencsérfarka*, *Gencsfarka*, *Gencshát*, *Gencsháticsatorna*, *Gencsítő*, *Gencsrétje*, *Gencsíkja*, *Kisgencs*, *Nagygencs*. Ezzel szemben a kevésbé változatos tájon — vizek, halmok nélküli stb. vidéken — csak kis számú differenciált név található. A változatosság különben nemcsak a differenciáció, hanem általában a névadás gazdagságának is kritériuma.

A differenciált nevekkal általában együtt él az alapnév is, és ennek érvényessége a differenciált nevekkal jelölt terület egészére továbbra is megmarad, de használati köre lényegesen megszűkül. A Pusztaszer környéki *Levelény* a differenciált *Levelényfének*, *Levelényfok*, *Levelényhát*, *Kislevelény*, *Nagylevelény* területének összefoglaló megjelölése. Tehát a differenciálódás után sem válik fölöslegessé a differenciálatlan név, hanem eredeti összefoglaló szerepét megtartja. Az összefoglaló név használati körének megszűkülése csak azok körében észlelhető, akik a differenciált neveket ismerik, tehát annak a vidéknek alapos ismerői. A mi vidékünkön az összes differenciált nevek az összefoglaló név által jelölt területen belül helyezkednek el. Ez alól csak az erek, vízfolyások kivételek, amelyek túlterjedhetnek e területen. Akkor azonban rendesen más nevük is van. Tehát nemcsak településenként változhat a víznév (vö. BENKŐ, A Nyárádmente földrajzi nevei 14), hanem határrészenként is. Makó határában egy régi, összefüggő, tehát azonos ér szakaszainak nevei: *Dáliér*, *Mikócsaiér*, *Margitaiér*, *Jángoriér* volt. A differenciált nevek elhelyezkedéséről tett megállapítás egyben átvezet egy településtörténeti vonatkozáshoz. A régi (egykori) települések nevéből keletkezett és

határrész neveivé vált névcsaládok az elpusztult faluk birtokhatárán belül találhatóak, vagyis az egykori falu körüli terület ma is névadási egységet alkot. A falu nevéből differenciált nevek között bizonyára van olyan is, amely a falu pusztulása után keletkezett, tehát már határrésznévi szerepében differenciálódott, de akkor is ez a folyamat (a település nevéből való névalkotás) csak a falu egykori birtokhatárán belül észlelhető. Ebből az a településtörténeti tanulság vonható le, hogy valamely egykori településnév névcsaládjának elhelyezkedéséből a régi település birtokának határát meg lehet állapítani. Ez a tétel bizonyára az egész magyar nyelvterületre érvényes. — Kutatási területemről vett példával világítom meg a mondottakat. A Makótól keletre fekvő *Dál* nevű határrész területén volt egy azonos nevű régi falu (l. fentebb). A *Dálidomb* (~ *Templomdomb*) nevű részen volt a település temploma: *Dálegyház*. Itt sok törmelék, téglák, eszközök kerülnek elő szántás közben. A *Dálidelek* környéke, a templomtól északra fekvő terület volt a jószág éjszakázásának, telelésének a helye, amelynek egyes részei szikések; ezt neve is mutatja: *Dáliszék*. A falu halászóvizei nyugatra is terjedtek, ahol a *Dáliér* kanyargott. A *Dáliugar* területén víztől övezve voltak a falu kertjei, szántói, kaszálói, talán legelői is. Eddig terjedt a falu régi határa. Természetesen e területi egységnek nem minden neve tartozik e névcsaládba, hiszen *Dál* területén *Ér*, *Éroldal*, *Bartalér*, *Csorgó* stb. neveket is találunk.

3. Amint láttuk, differenciáció útján nagy névcsaládok keletkezhetnek, amelyek részletezőbb helymeghatározást nyújtanak. Ha azonban az embernek nincs már szüksége a táj részletes ismeretére, vagy a táj változott meg (pl. a vízszabályozással), akkor a differenciált nevek kivesznek az emlékezetből. Ilyen módon a nevek életében valóságos körmozgás lehetséges. Az eredetileg egy elemű név differenciálódás útján összetetté válik, majd az említett ok miatt ismét csak egyszerű alakban jelentkezik a differenciáció megszűnésével (vö. BACH i. m. 406. §). Ha ma egy névnek csak az egy elemű alakja él, a differenciált nevek pedig kihaltak, csak a levéltár iratai őrizték meg őket, akkor ezek életében ez a körmozgás megállapítható. Például ma csak a *Szentlőrinc* nevünk él, de kihaltak a *Szentlőrinciér*, *Szentlőrincifok*, *Szentlőrincihíd*, *Szentlőrincoldal*, *Szentlőrincitelek*, *Szentlőrincitöltés*, *Szentlőrinciút* differenciált nevek. E névcsalád életének kezdetén bizonyára csak a *Szentlőrinc* alapnév volt meg, majd melléje keletkeztek a differenciált nevek. Ezek kihalása folytán újra csak az alapnév maradt meg. Hasonlóképpen fennmaradt *Ludas* nevünk, de kihaltak már a differenciált *Ludashát*, *Ludasrét*, *Ludasikja*, *Ludasszakadék*, *Ludasszéle*. Ma is élő nevünk *Mikócsa*, de már kihalt *Mikócsaiárok*, *Mikócsaiér*, *Mikócsaifok*, *Mikócsaihalom*, *Mikócsaiapos*. E nevek között nemcsak a folyószabályozás következtében kihalt víznevek találhatóak, hanem felszínformanevek — *Ludasszakadék*, *Mikócsaihalom* —, amelyek kihalása csak a föld részletes ismeretének hiányával magyarázható. A másodlagos nevek is részt vesznek a körforgásban olyan módon, hogy az elsődlegesen differenciált neveknél még hamarabb kihalnak. Ma is él az *Ér* alapnév és az elsődlegesen differenciált *Nagyér*, de már kihalt a másodlagosan differenciált *Nagyérhát*. Csak a másodlagosan differenciált nevek haltak ki a *Panna* (~ *Pana*) névcsaládból; élő nevek: *Pannahát*, *Pannaisarok*, de kihaltak már *Pannafarkaere*, *Pannahátülapos*. Mindenesetre a másodlagosan differenciált nevek nem élték túl az elsődlegesen differenciáltakat. Az említett *Ludashát*, *Ludasrét* kihalásával együtt *Nagyludashát*, *Kisludashát* is kiesett. Ugyanígy a kihalt *Kismeje*, *Nagymeje*, *Mejefenék*, *Mejefok*, *Mejerét* nevekkal

együtt a *Nagymejeszéle*, *Belsőkismeje* neveket csak a levéltár iratai őrizték meg. Úgy látszik tehát, hogy általában a másodlagosan differenciált nevek hálnak ki először, őket követik az elsődlegesen differenciáltak, vagy egyidejűleg vesznek ki velük, de a differenciálatlanok ezeket általában túlélnek.

4. A differenciálódás e szabályszerűségeinek bemutatása nem az egyedüli érvényesség igényével történt, hanem csak némi világosságot próbált ráirányítani helyi ismeret alapján a földrajzi nevek e fontos jelenségére. Az igény mindössze annyi, hogy ezen a vidéken ez a kép tárul elénk. De úgy vélem, hogy a kutatási területemen észlelt szabályszerűségek nagy része általános érvényű is, a nyelvterület más részére is alkalmazható. Majd a további kutatások derítenek erre fényt.

INCZEFI GÉZA

Tölgy és haraszt

1. A *Quercus robur* L. (= *pedunculata* Ehrh.) elnevezései a magyarban a következők:

Középkori magyar nevei: *haraszt*, *harasztfa*, *töl*, *tölfa*, *tölgy*, *tölgyfa* (Baranya m.).

Népies nevei: *mocsárfa* (DORNER, Budapest tölgyei: AkÉrt. 1863: 129; Heves, Nógrád m.: Erdészeti Lapok 1886:35); *tölgy* vagy *tölfa* (Dénesfa Sopron m.: ErdL. 1887: 364); *cserfa* (Háromszék m.: ErdL. 1886: 38; Term-TudKözl. 1886: 347); *kocsántos cserfa* (Nagyvátty Baranya m.: NAGY RÓZSA, Adatok a baranyamegyei Nagyvátty növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. Kolozsvár, 1943.). JÁVORKA, MFlor. és FEKETE—MÁGÓCSY-DIETZ, Erd. Növénytan II, 462 *csalútf*, *csupkás tölgy*, *gubacsfa*, *mocsárfa*, *suskafa* néven ismeri. JÁVORKA *csoportfa* adata nem tartozik ide. Egyébként forrásai előtttem ismeretlenek (GOMBÓCZ ENDRE adatai), a *mocsárfa* kivételével, amelyet a MTsz. is ismer. A *suskafa* nevét a magyar *suská*-tól vagy *zsírosgubacs*-tól kapta, amely a 'Cynips calycis L. gubacsdarázs előidézte gubacs a Q. robur L.-n' neve a felvidéki magyaroknál meg a felvidéki magyar városok (Losonc) piacán (BORBÁS V.: ErdL. 1887: 364—5 és REJTŐ A.: i. h. 48—54, de különösen 52).

Magyar növénytani nevei: 1798: *töl-fa*, *tölgy-fa*, *tser-fa*, *tsere* (VESZELSZKI, Fa- és fűszéres könyv 368); *kocsános tölgy*, *mocsártölgy* (FEKETE, A tölgy és tenyésztése 25); *mocsártölgy* növénytani nevet javasolja BORBÁS VINCE (ErdL. 1886: 35); *mocsár tölgy*, *kocsányos tölgy* (FEKETE—MÁGÓCSY-DIETZ II, 462); *kocsános* vagy *mocsártölgy* (NövHat. 1952.).

Idegen nyelvű elnevezései: *quercus* 'die Eiche, bes. die Sommereiche dem Jupiter Heilig' (GEORGES II, 2148), *röbur* (altlat. *rob*us) 'das Starkholz, Hartholz, Kernholz, bes. das Eichenholz, die Eiche' (i. m. II, 2401); *quercia* 'Quercus; chène (ch. long)' (MIGNE); *Sommereiche*, *Stieleiche*, *gemeine Eiche*, *Loheiche* (ROTH, Erdműveléstan; FEKETE—MÁGÓCSY-DIETZ II, 462); *chène blanc* (DORNER i. m. 124); *chène pédoncolé* (ROTH I, 128); *chène à grappes* (SACHS-VILLATTE. 1905. 266); *pedunculate oak* (ROTH I, 128); *oak* 'Eiche, Eichenbaum' (MURET—SANDERS 1467); *english oak* (DORNER i. m. 124); *hrast lužnjak* 'Q. robur L.', *dub* 'elsősorban Q. robur L., de más tölgy is' — így leginkább a horvát részeken nevezik, mint legelterjedtebb tájszóval (ABONYI I., BREIWINKLER

Gy. szíves közlése); *hrast* 'tölgy, tölgyfa, cser, cserfa', *dub* 'ua.' (SPICER, Magyar—horvát szótár); *lužnjak* (VUKOTINOVIĆ, *Formae Quercuum Croatiae*, Zagreb, 1883.); *hrast lužnik* 'Steineiche', *hrast šiškar* 'Knoppereiche', *lužnik* '1. Laugentopf, Schwödefasz, 2. Steineiche, Tanneneiche (bot.)', *lužnik dub* 'Früheiche', *hrast za kolje* 'Pfahleiche' [Q. robur L.?], *hrast* 'die Eiche, der Eichenbaum, Waldeiche', *dub* 'der Baum; die Eiche', *hrast*; *dub*, *lužnik* 'Eiche', *hrast lužnik*, *lužnjak* 'Steineiche'; itt feltehetően hibás névhasználat van Stiel-Eiche = Q. robur L. helyett; HEGI, *Flora v. M.-Europa* III, 112 szerint Stein-Eiche = Q. petraea (Matt.) Liebl.; közli egyúttal, hogy a „Stein und Trauben-Eiche sind *Büchernamen*” (FILIPOVIĆ, *Wb. der kroat. u. deutschen Spr.*); *dub* 'Eichenbaum; Baum überhaupt', *hrast*, *rast* 'Eiche', *lužnjaka* 'Art Eiche' (VESELIĆ, Rečnik ilirskoga i nemackoga jezika. U Beču, 1853.).

2. Baranya megye árterületeinek a múltban és jelenleg egyik jellegzetes állományalkotó fafaja. Mai területénél a X—XIV. században jóval nagyobb területet foglalt el. Ennek oka az, hogy a Duna és Dráva akkor még szabályozatlan vízvidéke elsőrendű termőhelye volt. Kimutatható azonban az is, hogy megyénk számos kisebb-nagyobb vizének (Almás, Hodos, Körös, a két Karassó, Okor stb.) völgyében is állományt alkotott, s messze felhatolt azok forrásvidéke felé. A vadvizek szabályozásával, a jó termőhelyek mezőgazdasági művelés alá vonásával életlehetőségei megcsappantak; jórészt ez az oka annak, hogy egykori, hatalmas tölgyeseink meglehetősen visszaszorultak, elsősorban a Drávamentére:

A *Quercus robur* L. termőhely iránti igényeit ROTH GYULA munkája (Erdőműveléstan I, 128—32 és III, 73—4) alapján ismertetem. A kocsányos tölgy termőhelyi kívánalmai igen nagyok, annyira, hogy csak nagyon kevés igényesebb fafajt ismerünk. Optimális termőhelyét az áradásoknak kitett, gazdag, mély agyagtalajon találja, ahol az áradások állandóan új és új tápláló anyaggal telítik a földet. Az áradásokat nemcsak eltűri, hanem optimális fejlődéséhez határozottan megkívánja; savanyú, mocsaras, pangó vizű talajon nem találja meg életfeltételeit. Legjava termőhelyei a Duna—Dráva—Száva lapályai.

Őseink termését makkoltatás útján értékesítették, mint erről okleveles adataink gyakran tesznek említést. ROTH GYULA szerint szórványos makktermést két-három évenként ad, bőséges termése csak hat-nyolc-tíz évenként kerül. FEKETE LAJOS, a tudós erdész polihisztor írja (A tölgy és tenyésztése. Bp., 1888.), hogy az úgynevezett makkos erdők, az öreg ritkás tölgyerdők majd minden évben teremnek egy kevés makkot. Magyarország melegebb vidékein azt tartják, hogy rendszeren minden hat évben van egyszer úgynevezett teljes makktermés (hízó makktermés), amikor tudniillik minden arra alkalmas fa a makkos erdőben meg van rakva makkal; 2 középserű makktermés, amely a teljesnek $\frac{1}{6}$ részével, 2 szórványos makktermés, amely annak $\frac{1}{10}$ részével ér fel, és egy teljesen meddő év.

Elsősorban termőhelyi igényessége volt az, amely biztosította számomra azt, hogy okleveles adatainkban egyéb tölgyfélésektől megkülönböztetni lehetséges volt. A másik jellegzetes adottsága hatalmas törzse, amely a 40 m magasságot is eléri. Zárt állásban koronája feltolódik, nyílt állásban már 3 m magasságban hatalmas ágakra bomlik. Nagyságát okleveles emlékeink gyakran hangsúlyozzák.

Az adatok szétválasztását biztosította továbbá az is, hogy a magyarországi középkori latin nyelvben — úgy látszik — különleges hungarizmus

volt, hogy a *Quercus robur* L.-t, a kocsányos tölgyet *ilex*, *arbor ilicis*, *arbor ilicea* nevekkal illették. E fontos jelenség, amely kulcsát adja sok oklevél, szójegyzék és szótár adatának, egy nagy tudású belga botanikusnak, DE L'ÉCLUSE KÁROLYNAK, humanista nevén CLUSIUSNAK tűnt fel. 1584-ben megjelent munkájában írja: „*Quercus latifolia*, toli fa, Vngari latine *ilicem* vocant” (CLUSIUS, *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpiae, 1584. Idézve GOMBOCZ E., M. bot. tört. után). CAL.-nál is „*latifolia*: Szélös leueb w (!) tölgyfa”. Feltehető azonban az is, hogy erre BEYTHE ISTVÁN németújvári pap, CLUSIUS barátja hívta fel figyelmét (GOMBOCZ i. m. 80).

Ha e nyomon haladva — amelyet GOMBOCZ ENDRE, aki a magyar botanika történetének kutatója a MNy. X [1914.], 17–9 közreadott tanulmányában ismertetett, de belőle további következtetést nem vont le — vizsgáljuk régi okleveleinket, szójegyzégeinket, szótárainkat, megerősítve látjuk CLUSIUS megállapítását. Véglegesen bizonyossá válik azonban ez okleveles adataink tüzetes megvizsgálásánál.

3. Első szójegyzéki adatunk: BesztSzj. 893 1380 és 1410 között „*illix: telgfa*” néven említi. Az 1400 és 1410 között keletkezett Schlägli Szójegyzék 1585. tétele „*ilex: „tuelfa*” néven sorolja föl. Az 1550 körül (de inkább előbb) keletkezett Kolozsvári Glosszák (Nyr. XXXVI, 19) „*ilex: theelfa*” néven nevezi. A glossza közreadója, PÁLFI MÁRTON szerint a glosszák egy baranyai (drávamenti) unitárius pap jegyzetei. E feltevésnek adataink nem mondanak ellent, mert okleveles emlékeink Baranyában, illetőleg a Dráva mentén a *Quercus robur* L.-t legtöbbször *ilex*, *töl*, *tölfa* szavunkkal nevezik meg. A kolozsvári glosszakkal összefüggő, de 1577 körül keletkezett Ajtai–Bölöni-glosszák „*cher fa: ilex*” és „*tölgy fa: robur*” elütő adatai a Kolozsvári Glosszák baranyai eredetét hangsúlyozzák (Nyr. XXXVI, 175). 1584-ből CLUSIUS már említett értékes adatát ismerjük, míg 1585-ben CALEPINUS szótára „*ilex: Tölgy fa*”, „*iliceus: tölgy fábol valo*”, „*ilicetum: Tölgy erdő*”, „*iligneus siue ilignus: Tögly [!] fábol valo*” szavakat ismeri. SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS 1574 előtt írt, de csak 1590-ben megjelent munkájában „*ilex: Tölly fa, mak fa*” néven szerepel. Későbbi szótárainkban azután szótárból szótárba való vándorlás útján megmarad, hangsúlyozott *Quercus robur* L. jelentését azonban nem találjuk. BARTALNAK a magyarországi középkori latinság szótárában mint *arbor ilicea* vel *ilicia* néven szerepel 'ilex; tölgyfa' jelentéssel, de anélkül, hogy ez a kocsányos tölgyet jelentené. Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy az *arbor ilicea* szókapcsolat szintén a magyarországi középkori latinság sajátja (FLUDOROVITS, Szótan — szótártan: Melich-Eml. 77).

Megerősíti megállapításunkat az, ha vizsgálat tárgyává tesszük a zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelét. Ebben az oklevélben, jóllehet a *Q. robur* L. Vág és Nyitra környéki termőhelyét magában foglaló helységeket, birtokokat tárgyalja, egyetlen esetben sem nevezik *ilex*-nek, hanem mindig *quercus*-nak. Másik jellegzetessége az, hogy a megnevezett határfákat 23 esetben csak *pirus*, *salix*, *quercus*, *fagus*, *populus* stb. néven említik, s mindössze négy esetben írják *fraxinea arbore*, *quatuor arbores pirorum*, *arbores quercuum*, *duas arbores fagos* alakban. JAKUBOVICH EMIL (MNy. XIX, 81), KNEZSA ISTVÁN (A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek) és BÁRČZI GÉZA (Influence française dans l'orthographe hongroise: ALingu. I, 29–30, 45) kutatásából tudjuk, hogy az oklevél írójában, esetleg a határfarások helyszíni jegyzetelőiben idegen ajkú (francia?) személyeket sejtene.

Az *ilex* szó használatának hiánya nem magyarázható azzal, hogy itt valamelyik másik *Quercus* faj egyedeit lették meg. A termőhelyi adottságok, valamint egy adat „cum speculatoribus est magna quercus que est terminus terre”, amely a *Q. robur* L. törzsének jellegzetességét emeli ki, azután a következő fajok, amelyeket vele együtt említene: kőris, fűz, nyár azok, amelyek biztosan mutatják, hogy az említett *quercus*-ok csak a *Q. robur* L.-t jelenthetik. Az említett fajok a fűz—nyár—éger, illetőleg a tölgy—kőris—szil ártéri erdőtársulásainak jellemző fajai. Ezek csakis a *Q. robur* L.-vel képeznek elegyes vagy tiszta állományokat.

Kétségtől érdekes, de tárgyamtól távoleső kérdés lenne annak megállapítása, hogy az *ilex* mely nyugati középkori latinban jelent *Q. robur* L.-t. Ez fényt vetne a magyarországi középkori latinság származására is.

ZICHY ISTVÁN munkájában (A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig 34—5) — az újabb eredményeket nem ismerve — a következőket írja: „a magyarok vándorlásaik közben legalább is érintkezésben voltak erdős vidékekkel. Így vagy véletlennek kell tulajdonítanunk azt, hogy egy annyira szembetűnő fanem, mint a tölgy, . . . [finnugor] nevét elfelejtették, vagy arra kell gondolnunk, hogy a magyar-ugorság a tölgyfa elterjedésének határain kívül lakott és így annak feltehető finnugor neve nyelvéből hiányzott.”

A *Quercus robur* L. középkori magyar nevének két alakját ismerjük: a *töl-t* és a *tölgy-et*. A *töl*, régiesen *tül* szavunkat nyelvészeink régebben iráni (alán) eredetűnek vélték (SzófSz.). Ennek jelentősége az volt, hogy megismerését a magyarságnak dél felé való vándorlásával hozták összefüggésbe. A mai álláspontot DEÉR JÓZSEF és SOÓ REZSŐ kutatásai és munkái képviselik. Újabban elfogadják a *tölgy* finnugor származtatását, s összevetik az osztják *tai*, zürjén *tel*, votják *täl* szavakkal (N. SEBESTYÉN IRÉN, Fák és fás helyek 25—36). BENKŐ LORÁND (A magyar *ly* hang tört. 10, 28, 34—5) a két változatot úgy magyarázza, hogy a nyelvjárási *l*-es és *ly*-es változatok mellett magyar *lgy* tövég áll a régi finnugor *l* helyén.

4. Baranya megye területén a *Quercus robur* L.-t még egy jövevény-szóból alkotott magyar névvel illették, s ez a *haraszt*, *harasztfa*. A nevet már GOMBOCZ ENDRE (MNy. X, 17—9) a szerb-horvát *hräst*, szlovén *hräst* 'Eiche' szóból származtatta, BERNEKER (EtWb. 408—9) nyomán. Ugyanezt állapítja meg KNEZSA ISTVÁN (SzlJSz.) is azzal, hogy a magyar szó legalább két átvétel: 1. 'quercus, ilex' és 2. 'dumus, rubetum' jelentésben. Az első csak a szerb-horvát vagy szlovén, a második azonban bármely szláv nyelvből való átvétel lehet. Jelen esetben csak az első átvételt érintjük, mert ennek volt megyénk területén *Q. robur* L. jelentése. Második jelentésére korunkból és Baranya területéről adatot nem ismerek.

E kérdést bővebben tárgyalom, mert növényföldrajzi adataink alkalmasak arra, hogy néhány megoldatlan kérdést tisztázzanak.

KNEZSA jelzett munkájában az 1. átvételnek ('quercus, ilex') a magyarban a következő jelentéseit ismerteti: „1. silva, quercetum; Wald, Eichenwald; erdő, tölgyes; — 2. arbor querci??, Eiche, tölgyfa (erre nincs kétségtelen bizonyíték); arbor ilicis, magyal (vö. 1421: arborem iliceam, vulgo *harasztfa* dictam ZichyOkm. VIII, 2)”. — Ugyancsak KNEZSA (SzlJSz. I/1, 8) írja, hogy „Nem tudtam pl. mindig eldönteni, hogy a régi középkori latin nevek milyen mai növényekre (és állatokra) vonatkoznak. Bizonyos, hogy számos esetben a jelentések egy része feleslegessé válnék.”

Dolgozatom egyik célját e szavak adták meg, megfejtetni középkori latin és magyar faneveink mai hivatalos értelmezését. Így világosnak látom KNEI ZSA ISTVÁN és O. NAGY GÁBOR azon véleményét, hogy az ÚjEtSz.-ban a növény- és állatneveket a megfelelő latin hivatalos elnevezéssel értelmezzék (MNY. LVIII, 403).

Az első jelentés, amelyre az OklSz. jelentős mennyiségű adatot sorol fel, megállapításom szerint csak 'quercetum' (= „ilicetum” a középkori magyarországi latinban, mert ekkor *quercetum* „czewrus; Tseres tölgy fas hely”, vö. KolGl.: Nyr. XXXVI, 18 és CAL.); 'Eichenwald'; 'tölgyes' szűkebb értelemmel bír. A 'silva; Wald; erdő' jelentést 1335-ig kimutatni nem tudom. Meggyőződésem szerint ez a csak szótárakban található jelentésbővülés onnan eredhet, hogy *haraszt* szavunkban — éppen a 2., 'dumus, rubetum' jelentésű jövevényszó átvétele és elterjedése miatt — már nem érezték ugyanazt a nomen collectivumot, amely a magyar *bükk, cser, eger, töl, magyal* (1366: „silva vulgo *Magal*”: CD. VIII/4, 406) szavainkból keletkezett *Bükk, Cser, Eger, Töl* (1316, 1330: „villa *Thul*”: AnjO. I, 396), *Magyal* földrajzi neveken megvan, s jelent bükköst, cserest, égerest, tölöst, magyalost (1193: *Mogolos*: OklSz.) stb.

Baranya megyéből a következőkkel igazolhatom ezt. Egy [1257]/1257. évi oklevél (GYÖRFFY, TörtFöldr.-I, 375) határjárásában, amelyben Pósa fia Nána ispán Sámód környéki 13 faluból álló uradalmát feleségére íratta, a következőket találjuk: „per silvam, que dicitur *horost*, in parua silua que dicitur *horost*”. E kifejezésekben az erdő *Haraszt* neve azonos a *haraszt* 'Q. robur L.'-t jelentő szavunkkal, s mint nomen collectivumot földrajzi névként alkalmazták. Szótáraink *haraszt* 'erdő; Wald; silva' adata korunkból nem igazolható. Ez vagy félreértésen alapult (ez a valószínűbb), vagy egy tájszóként élő **haraszt* 'erdő' szavunk visszavetítése e korba. A MTsz., OrmSz., SzamSz., SzegSz. szavunkat ilyen értelemben szintén nem ismeri. Az ÉrtSz. ismeri 'fiatal, sarjadzó, cserjés erdő, bozót' jelentésben. Ez értelemben való használatát újabb (irodalmi, nyelvújítási?) fejleménynek tartom.

Az említett 1257. évi oklevél alkalmas arra, hogy hasonló kifejezésekkel a könnyű félreértést bemutassam. A „iuxta magnam siluam, que dicitur *ereztewen*, in aquam que dicitur *malaka*, per siluam et stagnum quod dicitur *Kygous*, super aquam que dicitur *Gumulchenus*” kifejezésekben egy ismeretlen értelmű szónál könnyen lehetett azt a latin szó fordításának, értelmezésének vélni, holott itt köznevek és földrajzi nevek keverednek. Igen nehéz azután annak szétválasztása, hogy köznévvel vagy már földrajzi névvé alakult formájával van-e dolgunk. *Eresztevény, malaka* lehetnek még köznevek, de már a *Kígyós* és *Gyümölcsénes* csak földrajzi nevek lehetnek. E két utóbbit ma is e néven ismerik, az oklevél jelezte helyen. (Uo.)

Megyéinkből *haraszt* szavunkra még a következő, erdővel kapcsolatos adatokat ismerjük korszakunkból: +1093/1404: „silvam — — *azty*” [o: *Harazty?*] Nagynyárád (GYÖRFFY i. m. I, 350), 1324: „ad qd. silvam *Harazty*” Belye határjárásában (i. m. I, 282). E két név kétségtelenül erdőre vonatkozik (vö. KNEI ZSA, Az -i helynévképző a magyarban: MNY. XLV, 100—7, különösen 105), míg az elpusztult Geredistye, másként Hídvég 1296. évi adata: „6 a-es uirgultinorum, quatre is uel iste locus uocatur *Hothharasth*” (uo. I, 308) már kifejezetten földrajzi névvé való alakulását mutatja. Hasonlóan az elpusztult Füzesd 1256. évi határjárásában („... usque terminum ubi ipsa aqua Ochou [ma Acsata] cadit in Fyzezh [ma Füzesd], quam qd. ter-

ram a Sept. circuit terra eorundem Nicolai et Farcasii *Harumhorozth* vocata" (i. m. I, 304).

Az OklSz. 1475. évi „qd. siluam *Harazterdew* vocatam" adata (mely vidékről?) csak abban az esetben vonható ide, ha e névben a *haraszt* szónak 'Q. robur L.' jelentése van. Ez esetben jelentése 'tölgyerdő' (az OklSz. itt kérdőjellel közölt jelentésmagyarázata, de a többi *haraszt* címszavakhoz adottak is, csak tételes és tüzetes szövegkörnyezet-vizsgálat után fogadhatók el).

A *haraszt* szónak KNEZSA közölte második jelentése „'arbor querci??, Eiche, tölgyfa (erre nincs kétségtelen bizonyíték); arbor ilicis, magyal" volna. Adataim alapján *haraszt* szavunknak e 2. jelentése (amelynek időrendben azonban az elsőt meg kellett előznie, mert a nomen collectivumként való használata feltétlenül későbbi magyar nyelvi fejlemény) 'Quercus robur L.; kocsányos tölgy; Sommereiche, Stieleiche; hrast lužnjak'-ra módosítandó. Baranyából megemlítem Vajszló [1244]/1244/1295/1384: „3 arbores vulg. *harasztfa* dicte" és Gerde 1332. évi „ad dumum *Harastbukur*" adatát (GYÖRFFY I, 401, 307).

Erre sorozatos bizonyítékot találunk majd határjárásainkban, különösen akkor, ha arra figyelünk, amire a figyelmet már felhívtam: hogy a magyarországi középkori latinban *ilex* mindig a Q. robur L.-t jelentette, amint azt KNEZSA be is mutatta. A középkori magyarországi latinban az *arbor ilicea* 'magyal'-t sohasem jelentett. KNAUZ (MonStrig. II, 75) adata ugyanolyan hibás feljegyzés, mint az ugyanott (I, 433) 1256-ból közölt „arbor ulmi, quae vulgari nostro dicitur *Magolffa*", vagy CAL. adata: „carpinus: *Tser tógy*" (ez bukkanhat fel még SzD.² 1792.-ben is).

Ismétlem, feltűnő, hogy milyen kevés esetben használják botanikailag hibásan okleveleink határjárásai a Quercusok nevét. Szerintem ez is arra mutat, hogy a helyszínen, ott élő emberektől feljegyzett növénynevekkel van dolgunk, akik ismerték környezetük fafajait. A hibák szótárainkban jelentkeznek.

Ilex szavunknak mai, növénytanban használt jelentése 'Ilex aquifolium L.; magyal', illetőleg 'Quercus ilex L.; magyaltölgy' értelemben, újkori, nyelvújítási helytelen felhasználása a régi *magyal* szavunknak. Az első ugyanis harmadkori relictumnövénye flóránknak (Arad m.), míg a másik csak a horvát tengerparton található (pl. Fiume felett). A nyelvújító Diószegi Sámuelnek ez a tevékenysége már sok nyelvészünket és botanikusunkat vezetett téves útra. Legutóbb a MNy. LX, 98 történt ez meg.

Miután a kutatók — botanikusok és nyelvészek — elsősorban az OklSz.-t forgatták, az abban levő eredendő félreértések a zavart tovább fokozták. Erre is szükségesnek látom kitérni, további nehézségek elkerülése végett.

A szótár *haraszt*, *haraszt-bokor*, *haraszt-erdő*, *haraszt-fa* címszavait szét kell osztanunk a KNEZSA kimutatta két jövevényszó között: 1. 'Quercus robur L.' és 2. 'dumus, rubetum'. Ez természetesen csakis a szövegkörnyezetből állapítható meg, kiszakított kifejezésből bizonyossággal legtöbbször nem azonosítható. Az OklSz. 1280-ból közölt ilyen kifejezése: „peruenit ad arborem *harast*, que est iuxta qd. *fuk*" feltétlenül Q. robur L.-t jelent, mert a szövegkörnyezetben levő magyar *fok* 'vízjárta keskeny meder, ahol magasabb víz-álláskor az állandó folyómederből a víz ki szokott lépni' (MTsz.) szavunk árterületre, a Q. robur L. termőhelyére mutat. Az 1282/1285-beli oklevelünk-ből „iuxta arbores *harast*" kifejezést említi az OklSz., s ugyanezen oklevél

szövegében megtaláljuk a „riv. qui dicitur *Tulpataka*” földrajzi nevet (Haz-Okm., VIII, 224).

5. Eddig a *Quercus robur* L. neveire levont következtetéseket és megállapításaimat csak Baranya megyei adatokkal támogattam, illetőleg CLUSIUS megfigyelésére hivatkoztam; szükségesnek láttam ellenőrzésül feldolgozni megyénktől távol eső adatokat is, nehogy történeti nyelvjárási adatok — amelyek esetleg csak egy szűkebb területen éltek — vezessenek félre.

Gyulaháza és Nyíres máramarosi községek 1335/1764. évi határjárásában olvassuk „sub qd. *arbore Ilícis* positam, . . . directe surrendo intrat in qd. alveum — — — patok nuncupatam” (MármDipl. 36). Barcánfalvának (Mármaros) 1411/1512. évi oklevelében levő határjárása írja: „. . . ad unam silvam Sigeth vocatam ad locum, ubi est una *Arbor Ilícis* vulgo *Zepthulgfa* nominata . . .”. Az itt említett *Sziget* erdő nevét feltétlenül víztől körülzárt volta miatt kapta, és mint ilyen árterület lehetett (MármDipl. 176). Ez a két termőhelyleírás a *Q. robur* L. ez irányú követelményeinek tökéletesen megfelel.

Hasonló következtetést lehet levonni Sopron és Zala vármegyék kiadott korunkbeli oklevélanyagából. Az utóbbi megyénél azonban azt a megfigyelést tettem, hogy 1300-ig *haraszt* szavunk '*Q. robur* L.' értelemben nem került elő (ezen esetleg a kiadatlan oklevélszövegek vizsgálata módosíthat).

Ellenben három esetben is: 1260/1402: „per virgultum *Lazharaztha*” (ZalaiOkl. I, 36), 1275: „ad terra *Mattheusharazta*” (i. m. 77), 1289: „ad montem, qui vulgo vocatur *Pylzharazta*” (i. m. 55) összetételekben, mint annak második tagját találtam meg. Szabatos értelmezése további vizsgálatot kívánna, amely tanulmányom kereteit meghaladja.

6. Az a földrajzi elhatároltság, amely a '*Q. robur* L.' jelentésű *haraszt* szavunk elterjedésében jelentkezik, vagyis az, hogy a baranyai Drávamenté középkori okleveleinek nyelvében gvakran meglegljük, ellenben Zala megye hasonló korú oklevélanyagában (egyelőre legalább) nem mutatkozik, mintha arra mutatna, hogy jövevéyszavunkat erről a területről vettük volna át.

Az Árpád-kori Baranya megyében a *Quercus robur* L.-t adataink alapján a következő elterjedésben találjuk meg, amelyet legcélszerűbben — mint árterületek fajáját — a vízrendszerek alapján tárgyalhatunk.

Az Almás vízrendszerében 1313-ban nem messze Almamelléktől, a mai Szentegyedpuszta melletti Kárán vízfolyás völgyében említik (GYÖRFFY i. m. I, 385).

Bodán (GYÖRFFY i. m. I, 285) és tőle keletre lefutó völgyekben, amelyeknek vize a Kőrös vízbe (a mai pécsi víz!) fut, említenek *Q. robur* L.-t, egy évjelzet nélküli, 1235-re tett hamis oklevélben. A határjárás szerint jól megfigyelhető, hogy a tölgyek csak a völgyekben fordulnak elő. E kis völgyekben ma is megtaláljuk a *Q. robur* L.-t. Ugyancsak a Kőrös vízrendszeréhez tartozó Füzesd patak mellett említenek 1332-ben *Harasztbokor*-t Gerde (i. m. I, 307) határjárásában. 1256-ban a mai Rugásd területén feküdt Füzesd község (i. m. I, 304) határjárásában, ahol az Acsata a Füzesdi árokba ömlik, említik a *Háromharaszt* nevű földet.

Az elpusztult Kisdér (i. m. I, 327), amely a mai Garé határában feküdt, szintén folyóvölgyi termőhelye a kocsányos tölgynek. Az 1329-ben megtartott határjárás alkalmával öt esetben *tölfa*-t, egy ízben *arbor ilicea*-t említettek.

A Drávától északra levő Karassó vízgűjtőjében s a hozzá tartozó három legfontosabb vízfolyás völgyében — ezek: Kövesd a mai Villánykövesd és Terentáspuszta mellett elfutó víz; Hodos Hird—Hidor mellett halad el; a tulajdonképpeni Karassó, amelyet ma Fekedről eredeztetnek — számos adatunk van a kocsányos tölgyre. Ma itt csak hírmondóban találhatunk egyes példányokat, a mezőgazdaság jóformán teljesen kiszorította.

1181-ben leírják a régi Szeles, a mai Pécsudvard (i. m. I, 397) határát, s itt halad a határ „ad arborem, que vocatur Hungarice *Tulg*”. A tölgyet itt is a kis vizek völgyében találjuk meg. — Következő adatunk 1247-ből az elpusztult Salfölde (i. m. I, 374) határjárásából való. Ez valahol Palkonya vidékén feküdt, a Kövesd patak mentén, nem messze a mai Terentáspusztától. Az említett *ilex*-ek itt is a Kövesd, illetőleg az északra beléömlő patakok völgyében találhatók, míg a siklósi hegyekre haladtával a határjárás *quercus*-t, *cserfá*-t említ. — A Kövesd vízgűjtőjéhez tartozik részben az a terület, ahol az elpusztult Permán és Sédő határában három ízben említene *ilex*-et, mindig völgyben (i. m. I, 368). Ugyanezen oklevél *magyal*-t és *quercus*-t is említ, de minden esetben dombon. Oklevelünk egyik szép példája a három *Quercus* species megkülönböztetésének. — Az elpusztult Somló helységnek a pécsváradi apátság 1015. évi hamis alapítólevelében leírt határjárásban *Háromtölfa*-t, Martonfának ugyanezen oklevél hamis 1158. évi átiratában *Ikertölfa*-t említene (i. m. I, 379, 339). — Az 1295-ben alapított Szentlászló egyháza és kolostor határjárásában öt esetben említene határpontként *ilex*-et. E terület a mai Birján határában feküdt, s hozzá csatolták az Olaszi, Hásságy és Hidor faluk területéből kiszakított Szentága földet (i. m. I, 389). — Kéménd és Nyomja között említik az 1316. és az 1330. években az elpusztult *Töl* falut, amely a Karassó mentén fekhetett, s nevét a *töl* 'tölgyes, tölgyerdő' jelentésű nomen collectivumból kaphatta. Mindezen adatok azt mutatják, hogy a baranyai folyóvölgyek ez időben meglehetősen nagy *Quercus robur* L. állományokkal rendelkeztek, amelyek azonban a mai időkig — a mezőgazdaság térhódítása következtében — nem maradtak fenn (i. m. I, 396). — Ugyancsak a pécsváradi alapítólevél említ az elpusztult Nadica (i. m. I, 344) határpontjaként egy *Tölfa*-t, amely a Versend és Babarc közti területen kereshető.

Már a Borza patak vízgűjtőterületén jelentkezik az az *ilex*, illetőleg „silvam — — *azty*” [o: *Harazty?*], amelyet a hamis, 1093-ra keltezett oklevél említ Nagynyárad (i. m. I, 350) határában. Egy másik, 1235-re tett hamis oklevél az elpusztult Lota (ma puszta Boly délkeleti határrészén) szomszédságában említ *arbores ilicis*-t (i. m. I, 337). — Közel száz év után, 1317-ben a Nagynyáráddal északkeletről határosan, a ma már elpusztult Kerekegyháza (i. m. I, 325) határpontjaként írnak le egy tölgyet, „ad qd. *arborem iliceam* que hatarfa [egy 1420. évi átiratban *harazthfa*] diceretur.”

Már a Duna árterületében, a Karassó torkolata környékén fekszenek azok a kimondott *Quercus robur* L.-nek alkalmas termőhelyek, amelyet határleírásaink Izsép határában 1261-ben (i. m. I, 319), Hercegmárokkal (i. m. I, 339) és az elpusztult Krassópeterd (i. m. I, 369) helységgel kapcsolatban említene. — Elszigetelt adatként jelentkezik Bár 1328. évi határjárásában egy öreg tölgy, *Quercus petraea* (Matt.) Liebl. környezetben, egy cser említése mellett (i. m. I, 279). — Csúza (i. m. I, 295—6), a báni dombok déli oldalán fekvő község határjárása már átmenetet képez a dunai árterületek felé. Igen természetes, hogy az 1252. évi határleírás 1360. évi tartalmi feljegyzése bőven

említi a nagy tölgyeket, míg a domboldalon a magyal és a cser jelentkezik.

A Karassó és a Borza közötti sík terület kiváló termőhelye lehetett a *Quercus robur* L.-nek. Bezedek és Fülöpfölde (i. m. I, 285, 303—4) — utóbbi már nem létezik — 1330., illetőleg 1296. évi határjárása ugyancsak említi az *arbor ilicea*-t. Ha megtekintjük a II. József-féle felvételeket, látjuk, hogy még a XVIII. század végén is hatalmas erdőségek borították e tájat. Ma már ebből az összefüggő erdőterületről csak foltok vannak meg a buziglicai dombon, Majs körül (e községtől délre még 1865 körül is hatalmas erdő volt) és Hercégtőtőstől délre. A mezőgazdaság teljesen kiirtotta ezeket az őserengeteget. — Bellye (i. m. I, 282), Kopács (i. m. I, 328) és Kácsfalu (i. m. I, 321) már a Duna, illetőleg a Dráva egymásba fonódott holtágaival tarkított árterületén fekszik. Bellye 1324. évi határjárásában „*silva Haraszy*”-t említenek, több tölgyfával.

A következő adataink már a Drávasíkság áradványos területére vonatkoznak, amely ma is a kocsános tölgy egyik legkiválóbb magyarországi termőhelye. A Dráva, a beléömlő sok-sok folyóvíz, azok kalandozása, a sok morotva és kengyel áradásaitól megtermékenyített síkság optimális termőhelyet biztosított fafajunknak. — Az innen ismert adatok a következők. 1281-ben az elpusztult Végbala (i. m. I, 278) határában említenek *arbor ilicea*-t, a mai Kásádtól délre. Harkány (i. m. I, 312—3) 1323-beli határjárásában a Tenkes lábánál levő áradványos síkságon használják fel mint határjelző pontokat az ott talált tölgyfákat. A most következő Almás, Sámód, Vajszló vidékén fafajunk mai napig megtartotta uralkodó szerepét. 1338-ban az elpusztult Almás (i. m. I, 271) határjárásában bőven emlékeznek meg róla. 1257-ben Sámód határában (i. m. I, 375) emlegetnek *Haraszt* nevű erdőt, anélkül, hogy a fafajt megneveznék latinul. Vajszló (i. m. I, 401) határában 1244-ben három fát említenek, amelynek *harasztya* a neve. Vajszlótól nyugatra, Hetenye (i. m. I, 317) 1341. évi határjárásában tíz esetben használták fel a tölgyet határfának.

Korszakunkból egyedül az elpusztult Velente (i. m. I, 406) az, amelynek határjárása a hamis 1015. évi pécsváradi alapítólevélben kétszer említi *tölgy*-t; nem volt földrajzilag rögzíthető, fekvésének meghatározhatatlansága miatt. Kétségtelenül Baranyának Dráván inneni részében feküdt, a pécsváradi apátság birtokkomplexumában.

A Dráván túli Baranyában, amely ma is a leghíresebb európai termőhelye a *Quercus robur* L.-nek, s a kiváló minőségű szlavóntölgyet szolgáltatja, korunkban összefüggő tölgyrengetegek adhatta meg jellegzetességét.

Aszúág (i. m. I, 272—4) — az elpusztult esperességi székhely, akkoriban a megye Dráván túli részének főhelye — 1228. évi hamis határjárásában bőven, öt esetben találunk *ilex*-et határfaként. Oklevelünk értékes adata még az a kifejezés („in fine cd. *silve ilicum* vulg. *Tulherdew* ~ *Tulherdeu* nuncupate”), amely ismét azt bizonyítja, hogy az *ilex*-en a *Quercus robur* L.-t kell korunkban érteni. Érdekes az, hogy bár az oklevél több délszláv nevet őrzött meg, itt magyar kifejezést használ. Lehet, hogy itt nem földrajzi névvel van dolgunk.

Itt kell megemlítenem Bonahidakrassó (i. m. I, 333) 1312. évi, az ispányosok mesterétől kiállított oklevelét, amelyben „per siluas et rubos kercinos (per silvam et rubeta kercorum)”-ról emlékeznek meg, kifejezetten árterületen. A szokatlan, hazai latinságunktól eltérő *quercus* névnek itteni használatát idegen oklevélkiállítónak tulajdonítom. Az elpusztult Franceus-

földe (i. m. I, 303) 1296. évi oklevelének határjárása két okból érdekes. Az egyik, hogy benne találjuk jellemző termőhelyleírását fafajunknak: „fovea seu fossatum Kalista dietum, aquosum ex inundacione pluuiarum, aliquando autem arridum siue siccum . . .”, 7 esetben említve „arbor *ilex*”-et. A másik, hogy benne említik megyénkbeli a *Haraszt* nemzetséget (vajon *Haraszi* neveink megyénkben a Dráva északi oldalán nem függnek-e össze e nemzetséggel?). Geredistye, másként Hídvég (i. m. I, 308) elpusztult helység határjárásában újra van adatunk fafajunkra a latin *arbor ilicis* néven, és a magyar *Hatharaszt* földrajzi névben.

6. Összefoglalva tömören a *Quercus robur* L. X—XIV. századi baranyai elterjedési adatait, megállapíthatjuk azt, hogy egyike azon fajoknak, amely a mai elterjedéséhez viszonyítva igen nagy területet veszített. Ennek oka elsősorban az, hogy termőhelye a legkiválóbb mezőgazdasági talajjá vált, különösen amióta a vadvizek szabályozásával, mocsarak, árterületek armentesítésével a folyamatos mezőgazdasági munkának területet lehetett biztosítani.

Úgy vélem, fenti tüzetes feldolgozással sikerült meghatározni a magyarországi középkori latinság *ilex*, a magyar nyelv *töl*, *tölgy* és *haraszt* szavainak értelmét. Csakis hasonló, a szövegkörnyezet gondos kiaknázásával és értékesítésével érhetjük el, hogy a régi növénynevek pontos értelmét azonosíthassuk. Ez természetesen fárasztó szövegtanulmányozást, a növényföldrajz, növénytan és erdőműveléstan eredményeinek nyelvészeink legjobbjaainak munkásságával való összhangba hozását kívánja. Nem tudunk időtálló eredményt elérni, ha bármelyik fél eredményeit figyelmen kívül hagyjuk.

REUTER CAMILLO

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Comenius magyar származásáról, — a *Szeges* családnévről

1. Néhány évvel ezelőtt csehszlovákiai kutatóutam alkalmával a Kelet-Morva vidéken elsősorban Uhersky-Brod, Uhersky-Hradiste, Uhersky-Ostroh környékén találkoztam azzal a meglepő és nemzedékről nemzedékre hagyományozott feltevessel, hogy a nagy pedagógus és filológus, a XVII. század egyik legnagyobb gondolkodója apai ágon magyar származású volt. Többben — köztük JAN PÖSTENY (Trnava), DR. VYSKOČIL múzeumi őrre hivatkozva — meg is nevezték az apai ág magyar nevét. Jegyzetfüzetembe így került bele több alkalommal a *Szeges* magyar családnév is.

Ez az adat — megvallom — nagyon elgondolkodtatott, de nagyobb jelentőséget mindaddig nem tulajdonítottam neki, míg meg nem kaptam ANTONIN ŠKARKA cseh Comenius-kutató egyik levelét, amelyben arra kér, hogy járjak utána: a *Szeges* családnév el van-e terjedve Magyarországon, vagy pedig egészen ritka névről van szó, vagy éppen csak egy vidékhez köthetjük e név elterjedését, illetőleg használatát. Meglepetésemre leveléhez csatolta a Rudé Právo (45. évf. 269. sz.) egyik közleményét, amelyben olyan adatokat is közöl, amelyek egyrészt nyilvánvalóvá teszik, hogy Comenius születési helye Nivnice, másrészt Comenius magyar származására vonatkozólag is érdekes, s valljuk meg őszintén, számunkra nagyon izgalmas adatokat is tartalmaz. ŠKARKA méltán írta, hogy ez a közlemény különösen érdekelní fogja a magyar Comenius-kutatókat, köztük elsősorban engem, hiszen 1960-ban megjelent „Comenius és a magyar nyelv” című

(Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei 175. sz.) dolgozatomban gazdag anyaggal illusztráltam, hogy Comenius milyen széles körű filológiai ismerettel rendelkezett a magyar nyelvvel, a magyar nép történetével, társadalmi és kulturális fejlődésével kapcsolatban is. ŠKARKA a Comenius-filológia számára is érdekes adatokat közöl arról, hogyan került elő az az írásos bizonyíték, amelyben maga Comenius is megvallja magyar származását, illetőleg azt, hogy apai ágon a *Szeges* családnév volt eredeti nevük. Egy cseh származású és a norvégiai Osloban lakó, Blekastadné asszony néhány kéziratos feljegyzést küldött meg neki azzal a megjegyzéssel, hogy ezek a lengyelországi poznani archívumban találhatóak, s Comenius sajátkezü feljegyzései talán a Comenius-kutatók számára is tartalmaznak értékes adatokat.

Comenius az egyik feljegyzésében terveiről adott számot, és egyik tervezett munkájának dedikációját is papírra vetette. Különösen érdekesek a dedikációnak azon sorai, amelyekben Comenius nemcsak azt írja meg, hogy művét „Kedves anyámnak, hazámnak, Morva földjének, nemzetemnek ajánlom”, hanem vallomást is tesz hűséges fiúi szeretettel szülőföldjének, s a dedikációt záró aláírásban nevét nem írja le teljesen, hanem csak ennyit: *Jan Amos Ko . . .* de ez utóbbi hangkapcsolatot át is húzza, tehát nem folytatja a *Komensky* családnév írását, hanem az áthúzott helyére beírja a *Szeges* családnévet.

2. Itt álljunk meg, mert ez az a rész, ami nemcsak arra bizonyíték, hogy Comenius öregedő feggel, életművének befejezése előtt forró szeretettel tesz vallomást a cseh népnek, a Morva-földnek, szülőföldjének, hanem arra is, hogy vallomást tesz azokról az ősokról is, akik *Szeges* névvel kerültek a morvai földre. Ez a dedikáció is azt példázza, hogy Comenius hazájának, szülőföldjének a Morvaföldet vallja. Valóban Comenius egész életműve, gondolkodása, érzelmvilága arról tanúskodik, hogy nemzetének s a Morva-földnek egész haláláig hűséges fia maradt. De most már mi, akik szorgalmas kutatói voltunk különösen Comenius magyarországi, sárospataki működésének, az itt közölt és apai ágon magyar származására vonatkozó adatoknak birtokában jobban megértjük, hogy a sárospataki munkás napokban miért beszél mindig oly nagy szeretettel Comenius a magyarokról, miért segít oly nagy odaadással a magyar népnek korszerű és magyar iskolát teremteni, és miért ragad meg minden alkalmat és eszközt arra, hogy közelebb hozza egymáshoz forróan szeretett népét, a morva és cseh népet, másrészt a magyar népet, azt a népet, amihez apai ágon a származás kötelékének egyik ága is fűzte.

Ezek az újabb adatok most már arra ösztönzik a magyar Comenius-kutatókat is, hogy még szélesebb körben kutassák fel és vizsgálják meg egyrészt a kelet-morva vidéken máig élő hagyomány vallomásait és a hagyományozódás útjait, másrészt valóban a magyar kutatók feladata annak feltárása is, hogy hazánk mely vidékéről és milyen körülmények között került ki a *Szeges* család arra a tájra, amit Comenius oly nagy szeretettel vall szülőföldjének. Nem kis feladatunk és gondunk lesz az is, hogy az újabban felfedezett érdekes adatból ne születhessenek nacionalista és sovíniszta következtetések, hanem inkább húzzuk alá ebben a tényben is mindazt, ami a két népet, a cseh és a magyar népet közelebb hozza egymáshoz. Comenius továbbra is az marad számunkra, akit eddig tiszteltünk: a cseh nemzet nagy fia, minden nemzet tanítója, akitől ma is van még tanulni valónk. Kutatásunk a jövőben arra is irányul, hogy valóban szolgál-tathassunk adatokat ŠKARKÁnak és a cseh Comenius-kutatóknak arra vonatkozólag: hazánk mely vidékén él még ma is ez a családnév, és van-e írásos dokumentum e névvel kapcsolatban. Sajnos, az eddigi kutatások csekély eredménnyel zárultak. A Magyar Oklevél-Szótár emleget ugyan ilyen nevet, de az itt idézett adatok nem alkalmasak és nem elegendők a közelebbi helymeghatározásra. Ennek a közleménynek tehát legfontosabb célja éppen az, hogy szélesebb körben hívja fel a kutatók és érdeklődők figyelmét a *Szeges* névre. Az ezzel kapcsolatos tájékoztatásokat köszönettel vesszük.

3. Comenius eredeti családi nevének, a *Szeges* névnek kutatása különben a csehszlovák Comenius-kutatók részéről is megindult. Mind a magyar, mind a csehszlovák kutatás egyik legfontosabb feladata a névre vonatkozó levéltári adatok pontos felkutatása és közlése. A levéltári kutatást elsősorban azért kell szorgalmaznunk, mert csak a levéltári adatok birtokában tudunk majd választ adni néhány igen fontos kérdésre. Pl. erre: Milyen lehetett a név alakja: *Szeges* \times *Seges* \times *Szekes* \times *Székes*? Hogyan került ez a család Morvába, s valóban azon a területen fordul-e elő leggyakrabban ez a család-név, ahol Comenius született? A levéltári kutatás nyomán már néhány adatot nyilvánosságra is hoztak. A Kostnické Jiskry (1964. 39. sz., 1965. 6. sz.) több régebbi kiadvány (Korrespondence J. A. Komenského, 1902. II, 194; F. HREJSA, Sborové Jednoty bratské, 1935. 232—46), kéziratos feljegyzés, protokolaris összeírás adataira hivatkozva az 1500-as évekből (1543, 1572) közli is a következő neveket: Eliás *Szeges*, Ondrej *Szeges*. Ez a folyóirat utal továbbá ALOIS JAŠEKnek, a bojkovici múzeum volt igazgatójának egy kéziratos munkájára is (Ves Komna: Komna község története), amelyben a szerző összegyűjtötte Komna falu és környéke családneveit is. Levéltári adatokra hivatkozva ismét csak az 1500-as évekből (1543, 1547, 1563, 1591, 1596—1598) közli a következő neveket: Stanek *Szeges*, Jan *Szeges*, Jan *Szekes* stb. Adatai szerint a *Szeges* név 1656-ban eltűnik Komna község feljegyzéseiből, de a közeli kis falu, Krhove feljegyzései emlegetik. JAŠEK szerint Uhersky-Brod-ban is élt *Szeges* nevű család. A magyar kutatók számára elsősorban kronológiai vonatkozásaiban jó kiindulást nyújt az OklSz. e néhány adata is: 1212: *Zeges*, 1359: „Johannis dicti *Zeges*”, 1370: „Ladislao *Zeges*”, stb. A magyar levéltárakban megkezdett kutatásaim is — úgy hiszem — igen szép eredményekkel zárulhatnak, s talán feleletet is fogunk tudni adni rövid időn belül azokra a fontos kérdésekre is, amelyekről ebben a rövid közleményben is említést tettem.

BAKOS JÓZSEF

Misztótfalusi Kis Miklós a magyar denazalizációról

A régi és újabb magyar denazalizáció kérdésének fölvetése (LÓRINCZ JENŐ: MNy. LIX, 200—1; IMPLÓM JÓZSEF: MNy. LX, 92—4) időszerűvé teszi, hogy föllevenítsük MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓSNak egy-két fonetikai megfigyelését.

Tudnivaló, hogy MISZTÓTFALUSI már megkülönböztette az *n* hangot az *η*-től: „Proprie enim litera *n*, fit linguae extremitate palatum ad radicem dentium premente; at cum dicimus *angolna*, *Benkö* [!], etc. nihil tale fit, fed linguae medietate attingimus medium palati” (CorpGram. 627).

Közvetlenül ezután arról szól, hogy bizonyos helyzetben az *n* betűt nem ejtjük ki: „Imo quidem *n*, ante *l*, ne ita quidem pronunciatur, fed per cavitatem oris expirat, dum fe parat lingua ad pronunciandum *l*. e. g. *ajánlom* etc. id quod inde fit, quia non potest lingua tam cito converti ab una parte palati ad alteram, ut continuo pronunciet diftincte et *n*, et *l*. Ita fit etiam cum poit *n*, vel *ny* ponitur *z* vel *sz*, ut: *kényszergek*, *vánszorogok*, *leányzó*, *hányszor et familia*” (i. m. 627—8). — Mivel MISZTÓTFALUSI szerint az *n* a szájüregben keresztül enyészik el, denazalizációra kell gondolnunk. Természetesen fölmerülhet a kétség: az említett példákban (illetőleg alkalmazkodási típusokban) nem volt-e valamennyire nazális színezete az *n*-et, illetőleg *ny*-et megelőző magánhangzónak?

VÉRTES O. ANDRÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Lett. Szótörténeti adatok: 1800: „a' *Lettusok* merő Litvánusok, kiket senki se mondott Finnusi eredetűeknek lenni” (Molnár J.: Könyvház XIII, 167: NSz.); 1801: „méltábban tartoznak a Fin Nemzetek közé mintsem a *Lettek*, *Letten*” (Sándor I.: Sokféle VIII, 80); 1831: „*Lett*. Kisdéd vitéz nemzet északon. A régi historiában ezen név alatt gyakran elől fordul. Lituani.” (P. Horvát E.: Árpád 478: NSz.).

A magyar *lettus* az 1200 tájáról már kimutatható középkori latin *Lettus* 'lett' (I. J. STASZEWSKI, Słownik geograficzny.² Warszawa, 1959. 173) átvétele. A *lett* alakváltozat a latinos *-us* végződés elhagyásával keletkezett (vö.: NySz. 12 *angol* a.); kialakulását és meghonosodását elősegíthette az ugyancsak latin eredetű német *Lette* (plur. nom. *Letten*) 'lett' is.

A latin *Lettus* 'ua.', orosz *Лотыш* 'ua.', lengyel *Łotysz* 'ua.', litván *lätvis* 'ua.', lett *latvietis* 'ua.' végső soron arra a tőre vezethető vissza, amely a Vilna környéki folyók *Letà*, *Latà*, *Letanka*, *Łota* stb. nevében szerepel (FRAENKEL, LitEtWb. 345; vö. VASMER, RussEtWb. II, 19). A lettek a történelem előtti korban ezeknek a folyóknak a vidékén laktak. A *Letà* stb. folyónevet az ófelnémet *letto* 'agyag', középipr *lathach* 'iszap' szavakkal szokták egyeztetni (POKORNY, IdgEtWb. I, 654; KLUGE, EtWb.¹⁷ 436 *Letten* a.).

Litván. Szótörténeti adatok: A) 1559: „[Attila] mene á Danofokra, Normanofokra, Frifokra, Prufokra es á *Lituákra*, kiket mikort mind meg hodoltatot volna, meg teere Sicambriaba” (Szék: Krón. 116b); 1801: *Litvaiknál* (Sándor I.: Sokféle VII, 41); 1838: „*Litvaország*: Lithauen” (Tzs.); 1876: „1235-ben Ringold első *litvai* nagy-fejedelem” (Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája 466). B) 1800: „a' *Lettusok* merő *Litvánusok*” (Molnár J.: Könyvház XIII, 167: NSz.); 1835: „Lithauer: *litván*. Lithauisch: *litván*” (Tzs.); 1876: „A *litvaniak* a XII. században emelkednek; ... Jagello 1386-ban lengyel királlyá lévén *Litván* és Lengyelországot egyesíté” (Hunfalvy: i. h.).

Az A) alatt felsorolt adatokban előforduló *litva* 'litván' a *Litvaország* 'Litvánia' összetételből vonódott el. Ennek előtagja a középkori latin *Litua* 'Litvánia' (BRÜCKNER, SlEtJezPolsk. 300—1; STASZEWSKI i. m. 166) átvétele. A *litva* tehát, akárcsak a *francia* és a *szittyia* (I. HORGER, MSzav. 163), országot jelölő szóból vált néprévvé. — A B) alatti adatokban található *litvánus* annak a 'litván' jelentésű latin *Lituanus*-nak az átvétele, mely a *Litua* 'Litvánia' származéka. A *litvánus*-t a latinos végződés elhagyásával keletkezett *litván* alak szorította ki.

A középkori latin *Litua* 'Litvánia' forrása a lengyel *Litwa* 'ua.'. A lengyel *Litwa*, fehérorosz *Літва* 'ua.', orosz ukrán *Литва* 'ua.' litván eredetű; vö. litván *Lietuva* 'ua.', lett *Lietava* 'ua.' (VASMER, RussEtWb. II, 46; FRAENKEL, LitEtWb. 368). Az országnév eredeti jelentése 'folyamvidék' lehetett. A latin *litus* 'part; partvidék' szóval vetik össze (POKORNY, IdgEtWb. I, 664; WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ I, 815).

Cselák. Az első világháború magyar katonai zsargonjának a szava (CSEFKÓ: MNy. XVII, 168). Valószínűleg a hozzá hasonlóan pejoratív árnyalatú cseh *Čechák* 'cseh (ember)' (Příruční slovník jazyka českého I, 297; a képzésmódra I. F. TRÁVNÍČEK, Mluvnice spisovné češtiny I, 299) átvétele. Alakilag a *melák* (vö. D. BARTHA, Szóképz. 129) és talán a *polyák* befolyásolhatta. — A bécsi németben a *cselák*-nak megfelelő funkcióban a *Böhmák* (W. STEINHAUSER, Slawisches im Wienerischen. Wien, 1962. 152) élt; ez a német *Böhme* csehes származéka.

KISS LAJOS

Porcellán. A NySz. első adata 1612-ből való. Első szótározását PPB.-nál találjuk. Alakváltozatai: 1612: *porzellana* (Radv: CsalÉl. II, 149.); 1626: *porzellán* (i. h. 247); PPB. 1767.: *Portzellan* és PPB. 1801.: *Portzellán*; SI.: Sokf. XII. dar.: *portzolan*.

KÖRÖSI, OlaszÉl. olasz átvételnek tartja. MELICH, DOLw. szerint az olasz eredetű szót a németből vettük át.

A kínai porcellán előállításának titkával régebben sokan foglalkoztak Európában. A XVI. században készítettek is Olaszországban porcellánszerű anyagot, de ez más volt, mint a kínai porcellán. A kérdés megoldása a német Böttgernek sikerült; az első porcellángyárat (*Porzellanmanufaktur*) 1710-ben, a szászországi Meissenben állította föl Böttger. Hazánkban 1831-ben rendezték be az első porcellángyárat.¹

Ámde Böttger előtt is használtak Európában porcellánt. Kínából hozták. Szórványosan már a XIII. század végétől, rendszeresen pedig a XVI. század végétől vagy a XVII. század elejétől kezdve jött kínai porcellán Európába. A rendszeres behozattal a hollandusok foglalkoztak. Hazánkba is elég korán eljutott a porcellán. RADVÁNSZKY (CsalÉl. I, 451) ezt mondja: „A porcellán igen ritka volt és természetesen nagy becsben tartatott. Thurzó György kincstárában (1612.) mindössze egy öreg csészeforma, egy ezüstbe foglalt porcellana pohár és egy porcellana kupa volt elhelyezve, ez utóbbi veder módra volt aranyozott ezüstbe foglalva.” A NySz. idézte adaton kívül RADVÁNSZKY (i. h. II, 247) 1626-ból is kimutat porcellánt. BARTAL, MLSz. szerint II. Rákóczi Ferenc levéltárának 1703–1712-i adatai között többször előfordul a latin *porcelana vasa* kifejezés.

Amint láttuk, a porcellán elég korán került el hozzánk. Ha mégis lassan terjedt el, ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy drága volt.

Szavunk etimónját először DIEZ, RomEtWb.² állapította meg. Magyarozatát elfogadták többek között TOMMASEO – BELLINI, Diz., MEYER-LÜBKE, RomEtWb.², KLUGE – GÜTZE, EtWb.¹¹, GAMILLSCHEG, FrzEtWb.

A *concha veneris* nevű kagylót (vénuszkagyló, purporkagyló) az olasz *porcellana*-nak nevezi. Mivel pedig az újfajta anyagból készült edények zománca föltűnően hasonlított a *concha veneris* színéhez, ezért a *porcellana* nevet kapta. GAMILLSCHEG azt mondja, hogy a 'Porzellanschnecke, Porzellan' jelentésű *porcelaine* már a XIII–XIV. században kimutatható a franciában; de föltehetőleg csak 'Porzellanschnecke' jelentéssel.

KLUGE – GÜTZE szerint a *concha veneris* azért kapta a *porcellana* nevet, mert „die Muschel ist nach ihrer Ähnlichkeit mit dem weibl. Geburtsglied mit einer Ableitg. zu lat. *porcus* 'Schwein' benannt, das schon bei Varro die Bedeutg. 'weibl. Scham' angenommen hatte”. Ehhez hozzáfűzzük azt, hogy Plautus a *concha* szót is ezzel a jelentéssel használta (KREUSSLER, Hwb.). KÖRÖSI (OIEl.) szerint „porcello az emesedisznónak egy testrésze, melvhez a vénuszkagyló hasonlít”. Ugyanezt mondja RIGUTINI – BULLE, ItDtWb. (1922.) is, de alkalmasint mindkettőnél a DIEZ adta magyarázatból való kikövetkeztetéssel állunk szemben. CzF. — nyilván DIEZ hatása alatt — helyesen állapítja meg, hogy szavunk „eredetileg bizonyos csiga neve” volt.

A purporkagyló a múlt század hetvenes-kilencvenes éveiben a „Makart-csokor” mellett a magyar polgári szalónak egyik dísze volt. Ezt a kagylót az is jellemezte, hogy ha a fülhöz szorították, erős zúgás hallatszott.

Aligha akad még egy használati tárgy, amelynek nevéől annyi joggal mondható, hogy nem z e t k ö z i s z ó, mint a *porcellán*. Hogy szavunk német közvetítéssel (MELICH), vagy közvetlenül (KÖRÖSI) jött-e hozzánk az olaszból: ennek a kérdésnek az elbírálására nincs elég adatunk.

LOVÁNYI GYULA

¹ KUNOSS Gyalulatában szavunk annak a kevés szónak a csoportjában van, amelyre KUNOSS nem ad magyarítást. De *porcellán-fabrika* helyett a *porcellángyár* kifejezést ajánlja, 4 évvel az első magyarországi gyár létesítése után.

Hara. Ismeretes, hogy ez a 'durva, vastag szőrszövet' jelentésű szó végsőleg az oszmán-török *charar* 'rosszhärenes Tuch' szóból származik (vö. KNEZSA, SzJJs. I, 651). Ilyen alakban ez a szó Erdély kivételével — úgy látszik — az egész magyar nyelvterületen el van terjedve; Erdélyben ellenben *harár*, *harál*, *harály* változatokban ismeretes (vö. KNEZSA, i. h.). — KNEZSA szerint a régi erdélyi adatok valószínűleg közvetlenül a törökből valók, a dunántúliak és nyilván az alföldiek (Szatmár, Szabolcs és Bihar megyéből), valamint a felvidékiek (egy adat Hont megyéből) „talán inkább a szerbből származnak”. Ez azért is valószínű, mert oszmán-török eredetű jövevényszavaink kevés kivétellel alakilag is megállapíthatóan szerb-horvát közvetítéssel kerültek nyelvünkbe, jelölül annak, hogy azok az oszmán-török katonai egységek, amelyek egykor hazánkban állomásoztak és — garázdálkodtak, többnyire szerb-horvát renegátokból kerültek ki. Az azonban már aligha dönthető el, hogy szavunk az Alföldön vagy a Dunántúl honosodott-e meg először.

Nyilván helyes KNEZSÁNAK az a feltevése, hogy a *hara* alak előzménye *harál* lehetett; azonban a *harál* > *hara* fejlődés megmagyarázására — azt hiszem — valami *harár*-szák magyarázatos összetétel beiktatására semmi szükség, mert a *harált* tárgyesetből szabályszerűen fejlődhetett a *harát* szóalak (vö. BÁRCZI, Htört.² 159), amelyből már minden további nélkül kikövetkeztethető volt a *hara* nominativusi szóalak. Sőt ez kikövetkeztethető volt az esetleges alföldi **harály* > **haráj* szóalak személyragos **harája* változatából is.

A *harár* > *hara* fejlődés a körülményekhez képest mindenesetre régi nyelvünkben, mert hisz erre a szóalakra az első adat már 1699-ből való. Ezért valószínűbbnek látszik, hogy a *harár* változat Magyarországról jutott el Erdélybe, mert hisz ott már 1622-ben feltűnik, amikor Magyarországon is már biztosan megvolt. A *harár* > *hara* szó tulajdonképpen a kereskedelmi élet kifejezése volt; márpedig a kereskedelmi forgalom Magyarország és Erdély között mindig élénkebb lehetett, mint Erdély és az Oszmán-birodalom között; épp ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy az erdélyi *harár*, *harál*, *harály* változatokra nézve valamilyen, az oszmán-törökből való közvetlen átvételt kellene kombinációba vennünk.

MOÓR ELEMÉR

Farazia, fereschi. I. A *farazia*-nak nevezett s a nyelvészeti irodalomban napjainkig „ismeretlen”-nek (EtSz.) minősített vagy csak „valami ruhadarab”-nak (KNEZSA SzJJs. I, 172) és „a nők és ulemák által viselt bő felsőruhá”-nak (NÉMETH: NyK. L, 321) tartott öltözetdarabról a legutóbb előkerült levéltári adatok alapján FEHÉRTÓI KATALIN (MNy. LX, 204—5) nagyon találoan kikövetkeztette, hogy a kontósfélék sorába tartozó férfi felsőruha volt, s ez Magyarországon a XVI. század folyamán főleg a lengyel és a török viselet hatására honosodott meg.

A ruhadarabot a néprajzi szakirodalom is ismeri. M. TILKE a kelet-európai népi öltözetek között a Szovjetunió középső részének keleti felén lakó tatárok *ferjäs*-nek nevezett viseletdarabját a következőképpen írja le: „Die Überkleider Schuba (Pelz), Kaftan, Ferjäs und Aschabenj, die alle zum Hineinschlüpfen eingerichtet waren und den asiatischen Formen entsprachen, sind an Stelle der über den Kopf anzuziehenden, vorn geschlossenen Hemdgewänder in Anwendung gekommen und haben auch den auf der rechten Schulter mit einer Agraffe zusammengehaltenen halbkreisförmigen Mantel unnötig gemacht. Kaftan, Ferjäs und Aschabenj wurden oft mit einem im Nacken steif hochstehenden Kragen ausgestattet, besonders im 17. Jahrhundert, und erhielten auch vorn auf der Brust oder auf der ganzen Gewandlänge den türkischen quergestellten Litzenbesatz mit den Knöpfen, der auch an ungarischen und sogar an indischen Gewändern dieser Zeit nachzuweisen ist. Die Ärmel der damaligen Kleidungsstücke waren

meist überlang und wurden lose herabhängend getragen, oder wurden auf dem Arm in Falten zusammengeschoben, wobei ein geschweiffter Aermelschnitt sehr von Nutzen war. Schliesslich erhielten die Kleider Pelzbesatz und der Jahreszeit entsprechend, Pelzfutter." A leírást, XVII. századi orosz eredeti után készült, vonalas rajzú ábra is szemlélteti. (M. TILKE, Osteuropäische Volkstrachten in Schnitt und Farbe. Berlin, 1925. 29.)

Az említett ruhadarabnak az ősbibb, felsőruhaként viselt bebújós-ing fajtáját — úgy látszik — még nagyobb területen is ismerhették, mert *farasia* néven az észak-afrikai Marokkó arab és berber lakossága egyaránt viselte. Leírását és színes rajzát ugyancsak M. TILKE közli: „Dieses Gewand (ti. die Farasia) ist ein Hemdgewand mit weiten Aermeln, das auf der Brust zum Knöpfen eingerichtet ist. Es wird gegürtet und aus leichtem, durchsichtigem Gewebe gefertigt, in Marokko von wohlhabenderen Leuten über Gewändern ganz ähnlichen Schnittes getragen, die aber aus Tuch gearbeitet und von oben bis unten zum Knöpfen, in der Weise der Westen (»ssedria«) eingerichtet sind.” (M. TILKE, Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe. Berlin, 1923. 7.)

Ez a két leírás — úgy véljük — elég világos fényt vet a címben foglalt ruhadarab eredetére, elterjedésére és szerkezetére.

2. A *farazia*-nak nevezett ruhadarab az okleveles adatok szerint a XVI. század közepén kezdett a magyarság körében elterjedni. Valószínű azonban, hogy ezzel egyidőben az erdélyi magyarság, sőt az együtt élő szászok körében is meghonosodott, mert a Beszterce vidéki szászok körében *fereschi* ~ *faraschi* néven a hagyatéki leltárak 1573-tól említik.¹ A készülő szász hagyatéki leltár-szójegyzékem eddig kijegyzett anyagából erre vonatkozólag a következő adatokat válogattam ki: 1573: „it(em) ein einfach kameler *fereschi* ; it(em) ein schwarz *fereschi* stamitten” | 1574: „it(em) ein alt blo mantel: vnd ein braun Iglar *fereschi* mitt lemerin gefüttertt; Joachim: das breckisch *fereschi* mitt fuchsen gefüttertt; mehr ein alt blo *fereschi* mitt fuchss klawen gefüttertt vnd ein schwarz alt Iglar felsche; it(em) ein brückesch *fereschi* mit ein(em) silbern hocken; it(em) ein rott Iglar schubitz: vnd ein alt schwarz Iglar *fereschi*” | 1575: „it(em) dem Mertten ein alt brückesch *fereschi* mit fuchsenn gefüttertt” | 1576: „it(em) dem Michel ein alt blau *fereschi* mit lemerin gefüttertt; Der Augusta ein niexner (!) *fereschi* mitt schwarz lemerin gefüttertt; Eñä ein blo karasia *fereschj* mit fuchsenn gefüttertt” | 1578: „Dem Endres: ein schwarz Kapeneck, it(em) ein schwarz felsche, vnd ein alt granat schubitz; Mertten: ein schwarz klein *fereschi*, ein alt schubitz, vnd ein schwarz *fereschj* mit fuchsen gefüttertt” | 1590: „Dem Adam ist zu teil worden, Ein alt schüarz Iglar *fereschi* mit lemmern schüarz gefüttertt; it(em) ein alt blo karaschi *faraschi*” | 1593: „Dem Hans ist zu teil worden, ein schüarz *faraschi* felsche; Ist dem Kindt zu teil worden, Ein alt rot stameten *faraschj* ; Ein alt rot stameten Doloman, It(em) ein Kronertuch dunckelblo me(n)te mit schüarz lemmeren gefüthert, Ein alt schüarz igler gefüthert felsche” | 1598: „weiter sol man wissen, das dem Enckel ein *faraschi* zu teil ist worden, ist geschezt vmb F. 4.”

3. A *farazia* szó tehát az erdélyi szász nyelvjárás besztercei tájszólásában két alakváltozatban fordult elő: *fereschi* és *faraschi*. Mindkettő valamelyik környező szláv nyelvből — legnagyobb valószínűség szerint a lengyelből — magyar közvetítéssel került az erdélyi szászba. Hangalaki tekintetben a *faraschi* a magyar *farazia*-val, a *fereschi* pedig a lengyel *ferezja*-val mutat rokonságot, bár a *fereschi* alak — véleményünk szerint — inkább a *faraschi*-nak az erdélyi szász nyelvjárásban alakult umlautos alakváltozata. A rákövetkező *sch* hatására ugyanis az *a* > *e* hangváltozás az erdélyi szászban jellemző

¹ A kolozsvári Állami Levéltárban (Archivele Statului) A. O. B. Prott. III. d. jelzet alatt található.

sajátság: *Asche* > *Ėsch*, *Iesch* 'hamu', *waschen* > *wieschen* 'mos' stb. (SCHÜLLERUS, A. Sieb.-sächs. Volkskunde. Leipzig, 1926. 86.) A *z* > *sch* hangváltozás pedig a szászba magyar közvetítéssel került szavak esetében szintén gyakori jelenség: m. *bogazi*, *bogoz* : e. sz. *bogaschi*, m. *karazia* : e. sz. *karaschi* stb., bár ebben az esetben hanghelyettesítésről is lehet szó. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a szó az Erdélyi Szász Tájszótárban *faraschy* és *farasy* alakváltozatban fordul elő. 1629-ből említik először „Heltawer kleydt”-ként (Sieb.-sächs. Wb. II, 308).

4. Nyelvi feltevésünket tárgyi bizonyítékok is támogatják: ez a ruhadarab a Beszterce vidéki szászság hagyatéki leltáraiban az ünnepnap viselt öltözetdarabokkal (*Schubütz*, *Felsche*, *Kapeneck*, *Doloman*, *Mente*) együtt fordul elő mint a férfiöltözet egyik darabja, s éppen azokkal a köntös-félékkel együtt, amelyek a XVI. századi magyar öltözetből kerültek át a szász férfi-ruhatárba. Finom, külföldi posztó-félékből: *karazia*, *teveször* (*kameler*), *istamét* (*stamitten*, *stameten*), *iglói* (*Igler*), *brüggeni* (*brückesch*, *brek-kisch*) nevű posztóból készítették leginkább fekete, barna, kék és vörös színben; ha bélelték, béléséhez bárány- meg rókaszőrmét használtak. Ünnepi jellegére utal anyagán kívül az is, hogy a nyaki rész összekapcsolására a módosabbak ezüstkapsot (*silbern hocken*) tetettek rá. A szász hivatalnokok meg ünnepi felsőruhájukat, a *felsche*-t (< m. *felse* ~ *felső*, ti. *ruha*) is ennek mintájára szabták (*faraschi felsche*). A nagydisznódi ruha (*Heltawer Kleid*) megjelölés valószínűleg anyagára vonatkozhatott, mert a nagydisznódi posztóféle szintén keresett ruhaanyag volt. Valószínű, hogy öv nélkül viselték, mert vele kapcsolatban öv alkalmazásáról a leltárakban sehol sem esik szó.

5. Feltűnő, hogy ez a ruhadarab *farazia* néven az erdélyi magyarság öltözetében nem fordul elő, legalábbis SZABÓ T. ATTILA nem emlékszik arra, hogy több évtizedes oklevélszótári gyűjtőmunkája során ilyen alakban valaha is előbukkant volna. A szászban előforduló *farasy* alak alapján azonban ennek megléte feltehető. Van azonban egy, a magyarság körében erdélyszerte viselt ruhadarab, a *firis*, *firizs* vagy *friskó*, *firiskó*, amelyet a szász *feresch* alak ismeretében hangalaki szempontból talán inkább ide lehetne kapcsolni, mint a német *fries* 'ein wollenes Zeug; ein kraushaariger, grober Zeugstoff' szóhoz, mely eredeztetést az EtSz. elfogadhatatlannak is minősít (II, 268—70). Tárgyi vonatkozásban sem mondana ennek ellent semmi, mert 'derékig érő vászonujjas' (EtSz.) jelentésben a századfordulókig a férfiak és nők ruhatárában egyaránt előfordult, és kedvelt munkanapi öltözetdarab volt. Leginkább tavaszi és nyári mezei munkához vették fel. Ebben a formájában a TILKE által *farasia* néven közölt ősi ingviséletre emlékeztet.

A *feresch* : *firis* ~ *firizs* ~ *friskó* ~ *firiskó* közötti összefüggés dolgában a végső szót azonban csak akkor lehet majd kimondani, ha ez utóbbi ruhadarabra is megfelelő okleveles bizonyító adat áll majd rendelkezésünkre, mert hogy ilyen van, ugyancsak SZABÓ T. ATTILA szíves közléséből tudjuk, csak ez adatközlésünk megírásakor éppen nem volt előkeríthető.

NAGY JENŐ

A *lacikonyha* mivoltának és nevének kérdéséhez 1. BÁRCZI GÉZA Szófejítő Szótárának lapozgatása közben szemembe ötlött a *lacikonyha* szónak CSEFKŐ GYULA megállapítására alapított magyarázata, amelybe sehogy se tudtam belenyugodni. A magyarázat így szól: „a kifejezés eredete ismeretlen, a különféle magyarázatok nem bizonyíthatók, közöttük a legkevésbé kalandos az, amely szerint a régi háztartásokban László-naptól kezdve ütötték fel a szabad ég alatt a konyhát” (SzófSz.). BÁRCZI ezt a szabad ég alatt felütött háztartásbeli sátoros konyhával kapcsolatos magyarázatot CSEFKŐ GYULA „Szállóigék, szólásmódok” című könyvéből vette (130—5).

2. Ebbe a magyarázatba nem nyugodhattam bele, mert ellene mond az a megállapításom, hogy a *lacikonyha* szó sem a régi, sem a mai nyelvben nem jelenti sem a

háztartásban használt állandó konyhát, sem a szabad ég alatt felállított időszaki (nyári) konyhát, hanem mindenkor bizonyos vendéglátóipari tevékenység céljára szolgáló sátoros konyhát értettek rajta. Mint látni fogjuk, erre mutat a szó használatára vonatkozó különféle magyarázatok mindegyike.

A szó első előfordulásaként a SzófSz. az 1688. évet jelöli meg a NySz. adata alapján, mely a „Constantinápoly várossának leírása” címen Lőcsén abban az évben megjelent könyvből idézi a szót *Latzi konyha* alakban. A NySz. ugyane helyén még ez is található: „*Latzi-konyhája*: popina, *latzi-konyhát tartó*: popinarius PPB.” A szónak tehát már e helyütt is ’popina’, azaz ’közkonyha, piaci konyha, vásári konyha, kocsmá’ a jelentése, de később is, mindenütt.

A köztudatban általában az a magyarázat van elterjedve, amely a szót a Dobzse Lászlónak gúnyolt II. Ulászló királlyal hozta kapcsolatba, aki a hagyomány szerint nagy szegénységében kénytelen volt ilyen piaci sátoros konyháról étezni. Hogy e hagyományban — mely szintén nem háztartási, hanem félreérthetetlenül vendéglátóipari konyhára vonatkozik — mi és mennyi az igaz, nemigen dönthető el, de föltehetőleg élhetett népünk körében. Nyilván innen vehette és terjeszthette el e magyarázatot a CZUCZOR—FOGARASI-féle Nagyszótár: „*Laczikonyha*, (Laczi-konyha) ösz. fn. Piaczi konyha, melyben a köznép, napszámások számára bizonyos ételeket készítenek, és tállalnak. *Laczikonyhán süített pecsenye, rántott hal*. Szélesb ért. alsóbb rendbeli vendéglő. Monda vagy hagyomány szerint nevét 2-ik Ulászló királytól kapta volna, ki néha maga is ilyféle piaci eledelekre szorult.” „*Laczi konyhája*, azaz piacson főző kofáké, mely nevezet a hagyomány szerint II. Ulászlótól vétetett, mivel ez néha megszorulván, innen hozatott enni magának.” (L. *konyha* címszó alatt.) „*Laczikonyhás*, (Laczi-konyhás) ösz. fn. Piaczi konyhát tartó kofa, vagy alsóbb rendbeli vendéglő.”

A Révai Nagy Lexikona (XII, 410) szintén ezt a CzF.-féle magyarázatot közli; mindössze azzal toldja meg, hogy e konyhában „kivált vásárkor” készítenek és tállalnak bizonyos ételeket a köznép számára. — Ugyanez a magyarázat szerepel SZATHMÁRI ISTVÁNNAK 1961-ben megjelent „A magyar stilsztika útja” című könyvében is: „*Lacikonyha* — piaci, vásári konyha friss ételek árusítására. A hagyomány szerint e név II. Ulászló királytól származik, aki néha maga is ilyen eledelekre szorult” (381). Magyarázatát KULCSÁR GYULA „A magyaros írásművészet” című dolgozatának ahhoz a részéhez (128) fűzi, ahol a *lacikonyha* és a *bástaszekere* szokat történelmi anekdotákból származott átviteleknek mondja. Kétségtelen, hogy ez a hagyomány — akár alapos, akár alaptalan — nem kapcsolatos semmiféle magánháztartásbeli konyhával, hanem határozottan üzletszerű vendéglátó kiszolgálásra utal, ahonnan elkészített ételt lehet hozatni.

Van egy másik hagyomány is, amely nem II. Ulászlóra vonatkozik; ez László királyon nem Dobzse Lászlót, hanem Kun Lászlót érti. Ennek a felfogásnak adott hangot PÉTER DÉNES a Nyelvőrben (VIII, 510). Véleménye szerint a „*Lacikonyha* elnevezés a kunhalasi szájhagyomány szerint Kun László korából ered. Ezen könnyelmű király uralkodása alatt a földművelő nép nyomorúságig elszegényedett; annyira, hogy igavonó jószágából is kipusztulva, kétkerekű fakószekerét is maga vonszolta . . . Ezen nyomorúságos taligát hívták *Kun László*- vagy gúnyosan *Lacizsekerének*. A *Laczikonyha* elnevezés ugyanezen korból maradt fenn. Ez is azon korszakot jellemző nyomorúság szüleménye.”

A *Lacizseker* (*Kun László szekere*, *László szekere*) kifejezés csakugyan ebből a nyomorúságos időből van megörökítve krónikáinkban. TÓTH BÉLA „Szájru! szájra” című könyvében (16) a kifejezés első előfordulásául a bécsi udvari könyvtárban levő eredeti kéziratból, az 1342-ben írott „Chronicon Hungarorum”-ból idézi; a latin szöveghez a következő magyar fordítást fűzi hozzá: „Az időben a taligát, vagyis kétkerekű kordét az ország lakói *László király szekérének* hívták, mert a folytonos fosztogatások miatt nem voltak az országban igavonó barmok, és az emberek oktalan állatok mód-

jára a talyigákba fogták magukat a barmok helyett”. Kétségtelennek mondja, hogy az erdélyi *Básta szekere* kifejezés is a *László szekere*-ből keletkezett. Ezek szerint a *Lacikonyha* kifejezés eredetének van megfelelő történetileg bizonyítható hagyománya, a *lacikonyha* szóra azonban ugyanezt bizonyítékok hiányában nem mondhatjuk.

3. Mármint akár Kun László, akár II. Ulászló idejére vonatkozik az ínséges helyzetre mutató hagyomány, ettől egészen eltérő magyarázatot kísérelt meg valaki 1879-ben, ugyancsak a Nyelvőrben (VIII, 451) B. E. aláírással. Sejtésem aligha csal, ha a B. E. jelzésben BENEDEK ELEKET (1859–1929.) látom, aki a Székelyföldről került föl Budapestre, s itt mint író, majd az Én Újságom szerkesztője élt és dolgozott egészen 1921-ig, szülőföldjére visszaköltözésének idejéig. Föltevésemet támogatja az is, hogy Benedek Elek a Nyelvőrnek ugyanebben az évfolyamában kétszer is közöl saját neve alatt tájzavakat (Erdővidékiek: VIII, 142; Háromszékiek: VIII, 514), továbbá az is, hogy neve hasonló kisebb közlemények alatt 1880-ban és 1883-ban is előfordul. Az ő magyarázata így hangzik: „Újabban, kivált a szegedi hírek közt, gyakran van szó a »laczikonyhák»-ról. Még nem volna késő a hibás *laczikonyha* név helyett, mely az eredeti nem ismeréséből s a hangzat rokonságánál fogva jött divatba, visszatérni a sajátképeni »lakzi-konyha» névhez. — A lakozások (nagy vendégségek) s lakodalmak, lakzik alkalmával, a hol nincs elég hely a házban, szokás az udvaron sütni-főzni, konyhát rögtönözni. Ezen sátorkonyhát nevezik *lakzikonyhának* s nevét átvitték a piaci sátorkonyhákra is.” — Ezt a magyarázatot SZARVAS GÁBOR is valószínűbbnek tartja a CZUCZOR—FOGARASINÁL, amikor a „Helyreigazítások, Magyarázatok” című rovatban (uo.) a következő szerkesztői megjegyzést fűzi hozzá: „Kérdés, használják-e valóban a »laczikonyha» kifejezést; nagy szótáraink nem ismerik, s CzF. szótára azt mondja, hogy a *laczikonyha* »monda v. hagyomány szerint nevét II. Ulászlótól kapta, ki néha maga is ilyféle piaci eledelre szorult». Mindenesetre valószínűbb B. E. magyarázata, de úgy módosítva, hogy a szó a lakzikonyhának szándékos elferdítése.”

4. TÓTH BÉLA „Szájrl szájra” című könyvében (2. kiad. 17) sem találunk határozott állásfoglalást a kifejezés eredetére nézve. Hivatkozik a Kunságban ma is meglevő hiedelemre, mely szerint „a *lacikonyha* Kun László ínséges idejében keletkezett, de hogy igaz-e ez vagy sem, alig lehet eldönteni”. Rámutat arra, hogy SZARVAS GÁBOR valószínűbbnek tartja a *lakzi-konyhá*-ból való származtatást. Hivatkozik CzF. magyarázatára is, mely szerint az elnevezés II. Ulászló királlyal kapcsolatos, akiről Heltai Gáspár is följegyzi, hogy „az urak is majd minden jövedelmet elragadnak vala tőle, és olyan szűkségbe vala ezért, hogy budai mészárosoktól rovásra hordattanak húst az ő konyhájára.”

HORGER ANTAL (MSzav. 113) is foglalkozik szavunkkal. A II. Ulászlóval és a *lakzi-konyhá*-val kapcsolatos magyarázatok ismertetése után így nyilatkozik: „Magában véve a magyarázatok egyike sem mondható lehetetlennek, de nyelvtörténeti adatok hiánya miatt egyik sem bizonyítható kétségtelenül helyesnek”.

Legutóbb BRÜLL EMÁNUEL kísérelte meg a *lacikonyha* szó megfejtését (Nyr. LXXV, 312). E szerint a magyar kifejezés a szomszédos szlovákok nyelvének ’olesó konyha’ jelentésű *lacině kuchně*, *lacna kuchinya* szavából jött létre népetimológiával. Felfogásával szemben azonban BEKE ÖDÖN (uo.) kifejti, hogy a szlovák egyezést csak véletlen hasonlóságon alapulhat, mert a szlovákból való származtatásnak ellene mond egyrészt az, hogy a magyar szó PÁPAI PÁRIZNÁL és KRESZNERICSNÉL birtokviszonyban is előfordul: *Latzi konyhája*, másrészt az, hogy a magyar *lacikonyha* jelentése nem is ’olesó konyha’, hanem a latin ’popina’, tehát ’közkonyha, város konyhája’.

5. Az elmondottakból egy dolog bizonyos: akár a mai, akár a régi nyelvhasználatban nézzük a *lacikonyha* szó jelentését, mindig a piacokon, vásárokon felállított, egy-

szerű ételek, kolbász-, hurkafélék és hirtelen sült húsfélék készítésére szolgáló ponyvasátrakat értjük rajta, ahol a fő eledel a hevenyészett tűzhelyen sültött úgynevezett *lacipecsenye*. Nem hiszem, hogy a *lacikonyha* szó említésekor bárkinek is az jutna eszébe, hogy a lakodalmak, nagy lagzik gazdag ételeinek készítésére és tálalására az udvaron felállított és megfelelő főzőhely hiányában rögtönzött sátorkonyhára gondoljon. Régi szótáraink — de az újabbak is — a *lacikonyha* szót kivétel nélkül 'piaci konyhá'-nak, esetleg 'közkonyhá'-nak értelmezik és sohasem háztartásbeli vagy lakodalmi konyhának. A szó első kimutatott előfordulásának helyén is 'popina', azaz 'kocsmá' a jelentése; PPB.: 'közkonyha, város konyhája'; CAL.: 'közönseges kohnia'; COM.: 'Garküche' (NySz.); PPB. 1767. szerint *popinarius* a *Latzi-konyhát tartó* latinja, tehát vendéglátással üzletszerűen foglalkozó személy. MÁRTON JÓZSEF szótárának 1818-i kiadásában a latin *popina* jelentése: 1. 'ételáros konyha, latzikonyha; eine Garküche'; 2. 'eladó étel; die Speisen selbst, die verkauft werden'; 3. 'vendéglőház, vendégfogadó; ein Gasthaus'. A *lacikonyha* jelentése mai magyar–német szótárainkban is: 'die Garküche', azaz 'piaci konyha' (így pl. SIMONYI–BALASSA, HALÁSZ ELŐD stb.), de ezt találjuk a Magyar Tudós Társaság 1838-ban „közre bocsátott” zsebszótárában is. BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótárában a szó első jelentése 'városi közkonyha', második jelentése pedig: 'rögtönzött vásári, sátorral ellátott főzőhely, ahol meleg ételt lehet fogyasztani'. Ugyancsak BÁLINT szótárában olvassuk: „*zsidó lacikonyha* fn. 1831. tjk. 'kóservendéglő a lacikonyha régi épületében'”.

Mindezek szerint a *lacikonyha* csak vendéglátóipari tevékenység céljára szolgáló helynek magyarázható. De ezt bizonyítja az is, hogy mint ilyen már a XVIII. században nemcsak ismeretes, hanem elterjedt „üzem” volt. Az ilyen konyhákat ugyanis a városok nemcsak fenntartották, hanem még bérbe is adták. Erre mutat például Pécs városának 1780. évi statútuma, melyben ezt olvassuk: „... ezen királyi Comissionak megállapítani tetszett, hogy az úgynevezett *Laci Konyhának* jussa vagy a többet ígérőnek bérbe adattasson, vagy az olyan idevaló vagy vidéki Kofáktul az ebbéli kereskedéstől mértékletes pénzbeli fizetés a városi Tárnak részére megvétetődjön” (MAZSÁRY BÉLA, A magyar italmérés gyakorlata a jövedéki törvény megalkotásáig. Bp., 1941. 325). Ugyancsak olvashatunk a pesti dunaparti piacsoron kávé mérő *lacikonyhás-asszonyok*-ról és a hetivásárokon *lacikonyhát tartó Kávénénőké*-ről (*Coffee-Weiber*) is (BEVILAGUA BORSODY BÉLA és MAZSÁRY BÉLA, Pest-budai kávéházak. Bp., 1935. I, 112 és II, 1165).¹ A *lacikonyha* vendéglátó jellegét bizonyítja a *lacipecsenye* szó is, amely nagyobb előkészítést nem igénylő, hirtelen sült húst jelent. Ez egyszerűsége és gyors elkészíthetősége miatt a lacikonyhának egyik kedvelt készítménye. (Vö. SzegSz.: „*lacipecsenye, lacipecsenye* fn. 'lacikonyhán frissen sült pecsenye'”.)

Miután semmi adatunk nincs rá, hogy a *lacikonyha* szó a népes lakodalmak alkalmával az udvaron felállított sátor jelentenét, vagy jelentette volna, a *lakzi-konyha* elnevezésre alapított magyarázatot el kell vetnünk. Ennek neve Szegeden: *lakodalmi-sátor*: 'az a hatalmas sátor, melyet az udvaron, bejáratával a kapu előtt állítanak fel a lakodalmi mulatság céljára'. (Ennek felszerelését „dutyános kocsmárostól” szökták kölcsön venni a padokkal és asztalokkal együtt.) Tehát *lagzi-konyha* nincs. A Magyarság Néprajza (I, 183, 185) ismer ugyan *lakodalmi konyhá*-t, de ezen a Szegváron használatos

¹ Mint érdekességet megemlítjük, hogy CSEFKÓ GYULA (Szállóigék, szólásmódok 130) szerint Szegeden a *lacikonyha* neve *dutyán*; ez a török eredetű szó 'sátor'-t jelent; a piaci sátor alatt működő kávé mérés neve pedig *kávédutyán*. BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótára szerint azonban a *dutyán* más, mint a *lacikonyha*: „*dutyán* fn. 'alkalmi sátor a vásárálláson, a havibúcsún (vmelyik Szentháromság utcai ház udvarán), ahol étel, ital, muzsikaszó várja részben pihenésre, részben áldomásra, részben pedig mulatságra az embert.’”

elnevezésen a lakodalmi főzőhelyet kell érteni, azt az alacsony asztalt, melynek teteje sárral van bekenve, és amelyen mint mozgó tűzhelyen főznek. Ezt ma már csak laci-konyhákban lehet látni, vagy pedig lakodalmak, disznótorok alkalmával, mint kisegítő tűzhelyet. (Részletes leírását és képét is l. i. h.)

6. A fejtegetésünkben felhozott adatok alapján nem fogadhatjuk el azt a CSEFKÓ- és BÁRCZI-féle álláspontot sem, mely szerint a *lacikonyha* kifejezés eredete azzal magyarázható, hogy „a régi háztartásban László-naptól kezdve ütötték fel a szabad ég alatt a konyhát” (Szófsz.). Semmi bizonyítékát nem találjuk ugyanis annak, hogy a *lacikonyha* szó a szabadban felütött magánháztartásbeli sátorkonyhát jelentette volna. Adataink szerint a *lacikonyha* szó csak vendéglátóipari tevékenységre vonatkozhatik, csak a piaci, vásári sátrakat jelenti, ahol enni-innivalót kaphattak az adásvevésbe belefáradt emberek, vagy a városi közkonyhát, amely a szegény köznép számára főzött. Hogy ez a vendéglátóipari „üzem” miért kapta éppen a *laci* jelzót, azt határozottan bizonyítani nem tudjuk.

A László (Ulászló) királyhoz fűzött hagyományos magyarázat nyelvtörténeti bizonyítékok hiányában nem állhat meg, hiszen még azt sem tudjuk eldönteni, hogy az elnevezést melyik királyunknak (Kun László, Dobzse László vagy talán valamelyik más Lászlónak) köszönhetjük, melyikük nevéhez kapcsoljuk. A *Laci-szekér* (Kun László szekere, László szekere) kifejezés eredetét még csak megvilágítják valahogy krónikáink, de a *lacikonyhá*-ról nem mondhatjuk ugyanezt.

Megkockáztatjuk azt a föltevést, hogy a *Laci* szó úgy társulhatott a *konyhá*-val, mint azok a RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN által felsorolt régi magyar tréfászók (MNY. III, 298), amelyekben élettelen tárgyak élő személyek neveivel összekapcsolva tréfás, jóízű neveket alkotnak. Így jöhetett létre szavunk is, melyet PÁPAI PÁRIZ 1708. (272) *Latzi konyhája* alakban szótározott. Ilyen tréfás személyneves alakulat például a *Jancsi-bankó*, mely a Borsszem Jankó szerint „az a pénz, amit csak Laci-konyhában lehet elkölteni” (idézi SIMONYI: Nyr. XXVIII, 9), és ide tartozik a 'haszontalan, semmirekellő ember' jelentésű *lacibetyár* is. A *laci konyhája*-hoz hasonló alakulat többek között a *Samu nadrágyja* is, amelynek számos magyarázata arra mutat, hogy ha egy ilyen kifejezés eredete ismeretlen, a népnek eleven képzelete és találékonysága igen sok megfejtést tud kieszelni rája (l. pl. Nyr. XXV, 477, 558, XXVIII, 5, XXIX, 83: itt egy csomó magyarázat van a Pesti Hírlapból, XXXV, 335, XXXVI, 335 stb.). TOLNAI VILMOS azt írja, hogy „A nyelv a maga eszközeiben kifogyhatatlan” (Személynevek mint köznevek: Nyr. XXVIII, 1). Hozzáfüzi, hogy a humor nagy szerepet játszik a szavak jelentésének módosulásában, különösen akkor, mikor személyneveket használ fel új szavak alkotására.

Végezetül még egy megjegyzésem van. Véleményem szerint a *lacikonyha* szót már csak azért sem hozhatjuk kapcsolatba valamelyik László királyunkra vonatkozó hagyománnyal, mert a *lacipecsenye* és a *lacibetyár* szót sem fűzhetjük László királyhoz. Sem azt nem mondhatjuk, hogy nyomorúságában kénytelen volt pecsenyét enni, sem azt, hogy haszontalan, semmirekellő ember volt.

PROHÁSZKA JÁNOS

Ordas. I. Az orosz állam 1667. május 31-én szerződést kötött Sztepan Romodam és Grigor Luszikov új-dzsulfai örmény kereskedőkkel és kompániájukkal nyerselyem és más perzsa áruk behozatalára Moszkvába és Moszkván keresztül más európai országokba (Армяно-русские отношения в XVII веке. Ереван, 1953. 34).

Ez a szerződés a következő évek folyamán igen gyümölcsözőnek bizonyult. A különféle áruk között mindig nagy (többnyire 10 bálás) tételekben szerepel a selyem.

A Centralnij Gosz. Archiv Drevnih Aktov anyagában bőven található beviteli jegyzőkönyvekben a nyersselyemből három minőség szerepel: *ardaš* (uo. 116—22. stb., *leži* (116, 125, 151, ill. *lezi* 182, 198, 216 stb., *šarbaf* (117, 145, 146, 151) ~ *šarbav* (116, 118, 121) ~ *šerbaf* (119, 146) ~ *šarmav* (116). A tételek között leggyakrabban az *ardaš* fordul elő (néha *моамыш* jelzővel; 117, 119), gyakran pedig minőségi megjelölés nélkül, egyszerűen *шолк цуеу* 'nyersselyem'.

A behozott áruk és fajtáik sokszor perzsa (arab) nevükön szerepelnek az orosz szövegben; az *ardaš* szót azonban akár főnévként, akár melléknévként hiába keressük a perzsa vagy az örmény szókincsben.

2. Így kénytelenek voltunk feltenni, hogy általános jellegű textil-minőségi megnevezésről van szó, s ezért eredetét először a textiliák középkori hazájában próbáltuk keresni. Az Északi és a Keleti-tenger partján fekvő iparos városok és Novgorod között a késő középkorban élénk kereskedelmi kapcsolat állt fenn, a bevitt tuchok (*flaemisch laken*) fő származási helye a Hanza közvetítésével Németalföld, elsősorban Ypern, Poperinghe, de más városok is, így Audenaarde, Aardenburg (Görtz, Deutsch—russische Handels-gesch. Lübeck, 1922. 282).

A németalföldi helynevekből képzett melléknevek textiltípusok megjelölőiként közismertek: Ypern: *ypersch*, Gent: *gentisch*, Bergen-op-Zoom: *bergesch* stb. (Handlungsbuch V. v. Geldersen. Hamburg—Leipzig, 1895. LXV—LXVI.). Ezen az alapon arra gondolhatnánk, hogy az *ardaš* az Aardenburg vagy Audenaarde helynevek rövidítéséből származhatik. A melléknévi alakot meg is találjuk: *Ordenburgensis*, illetőleg *oldenardesche* (J. TÖLNER'S Handlungsbuch von 1345—1350. Rostock, 1885. XXXV. és Görtz: i. h.). Egyrészt azonban a rövidült alakra nincs példánk, másrészt azt sem tudjuk adatolni, hogy ilyen származási elnevezés többfajta textil minőségi megjelölésére állandósult volna.

3. Úgy látszik azonban, hogy kár volt ilyen messzire mennünk, mert az oroszban rábukkanunk a szóra. A közkeletű szótárak közül csak a DAL' szótárban találunk rá adatot, ami azt mutatja, hogy a nyelvjárásokba visszaszorult szóval van dolgunk: *опдаш*, *опдау*, *упдаш* „a legrosszabb minőségű semahai és perzsa selyem” (I, 21). Hogy az *ardaš* a legolcsóbb fajtát jelentette, ezt a fent idézett iratok is igazolják. Míg a *šarbaf* pudja általában 45 rubelt ért, addig a *leži* ára 40—20, az *ardaš*-é pedig pudonként 30—16 rubel volt (Армяно-русские отношения 45, 115, 117, 122 stb.). Azt a nyilvánvaló tény, hogy a szürke volt a leggyengébb minőségű, a középkori kereskedőkönyvek minőségi rangsorolása is igazolja. Itt is a szürke, azaz festetlen áll az utolsó helyen (pl. Das Rüntingerbuch 1383—1407. Regensburg, I. 1944. 466.).

4. Az eredet kérdéséhez a következő nyomot az *ardaš* szürke színe szolgáltatja. Az oroszban ugyanis találkozunk egy másik azonos hangzású szóval is: *опдаш* „egy fajta potassium” (DAL' szótára II, 690). Véleményünk szerint eredetileg itt nem két különböző szóról van szó (a szókezdő *a*, *o*, *u* orosz ejtési, nyelvjárási variáns).

A szó szláv kapcsolatait után kutatva bukkantunk rá MATZENAUER szláv szótani cikkében egy adalékra: *ordasz*: lengyel 'potaż kotłowy, calcinierte Pottasche' (Listy Filologiczkie a pedagogické XII, 164; MATZENAUER az adatot MRONGOVIVUS szótárából vette: Dokładny niemiecko-polski słownik. Königsberg, 1837. 462). — A szó azonban nem tartozik a lengyel szókincshez, nem találjuk meg sem a Słownik Staropolski készülő kötetének anyagában, sem a későbbi szótárakban. A szót lengyelben valószínűleg J. Celiński vagy A. Chodkiewicz vegyészek akarták műszóként meghonosítani (vö. MRONGOVIVUS, Lengyel—német kötet 374 — Prof. Dr. St. Urbanczyk szíves közlése). Mivel MRONGOVIVUS a szót a lengyel—német részbe már nem vette fel, a gyökértelen szó még mint szótári adat sem került bele a későbbi szótárak anyagába. Az *ordaš*, *ardaš*, *urdaš* szóra végeredményben más szláv nyelvből nincs adatunk, tehát nem szláv szó.

5. Próbáljunk meg a fahamu történetében választ keresni a szó eredetére.

A növényi hamu jelentős mennyiségű káliumkarbonátot tartalmaz, és mint ilyen becses ipari segédanyag. A fahamu tisztító hatása már a korai kultúrákban ismeretes volt: mezopotámiai receptek említik mosószer fontos alkotórészeként. A középkor derekán a fahamu több iparág nélkülözhetetlen kellékévé vált. Fontos segédanyaga volt a textilkikészítőknek, mint a textílfestő anyagok alapvető oldószere (A History of Technology.³ Oxford, 1958. I, 261, III, 694). De nélkülözhetetlen anyag az üveggészítésben is Északnyugat-Európában már a X–XI. századtól kezdve. Theophylus presbyter főleg a bükkfa hamuját ajánlja középkori kézműipari szaktanácsaiban (Schedula diversarum artium. II. köt. 1. fejj.; vagy századokkal később GEORGIUS AGRICOLA, De re metallica, XII. könyv: Hist. Techn. III, 206, 700–702, II, 358).

Azonban nemcsak a textílfestők és az üvegyártók használták fel nagymennyiségű fahamut, illetőleg hamuzsirt; a szappanfőzőknek még sokkal többre volt szükségük belőle. Valószínű, hogy a fahamu behozatala éppen a szappanfőzők szükségletének fedezésére indult meg. Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy az akkori puha „szappan”, főleg ipari felhasználásra került, mégpedig elsősorban a textilanyagok mosására, tisztítására használták (Hist. Techn. III, 703, 356).

A fahamu a középkorban a keleteurópai országok egyik jelentős kiviteli cikke volt Északnyugat-Európába, a vezető iparúzó országok felé. Legnagyobb mennyiségben Litvánia, Lengyelország, a Dűna és Visztula vidéke, de elsősorban Oroszország erdőrengetegek szolgáltatták (DAENELL, Blütezeit der Hanse. Berlin, 1906. I, 89; BENS, Deutsche Warenfernhandel. Breslau, 1926. 88–9; stb.). LJASCSENKO az orosz fahamukivitelről a XVI–XVII. századból közöl bő adatokat, amikor ez már állami monopólium volt. A feudális urak óriási mennyiségeket szállítottak be a kincstári raktárakba (История народного хозяйства I, 314). A hamut részben a német lovagrend közvetítette, de leginkább a Hanza városok vásárolták fel és szállították a fő iparvidékekre: Németalföldre, Angliába stb. (Deutsche Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Leipzig, 1928. 82).

E fontos ipari segédanyag a középkor végétől már hamuzsír formájában került felhasználásra. A hamuzsirt úgy nyerték, hogy a káliumkarbonátot tartalmazó növényi anyagokat edényben (alnémet: *pot*) hevítették. Innen kapta a hamuzsír alnémet *potasch*, majd ebből dán *potaske*, svéd *pottaska*, angol *potash*, német *Pottasche* elnevezését. Ebből az elnevezésből származik az olasz *potassa*, a francia *potasse* és a latinosított szak kifejezés a *potassium* (KLUGE, Wb.).

6. A X. századtól úgyszólván a XVI. századig viszont a fahamut közvetlenül a helyszínen állították elő, az erdőkben tűzhelyen (*Herd*, alnémet. *haard*) égették el, és a káliumot tartalmazó hamut hordókban szállították a megrendelőknek. Innen nyerte nevét a fahamu: *Herd-asche*, alnémet *haard-asch*. A Hanza üzleti könyveit ugyan megtaláljuk latinul is: így vezették a városi írnokok, de a kereskedők maguk nem tudtak latinul, viszont annál inkább alnémet nyelven (DAENELL i. m. II, 535).

Az *aa* kiejtése egyes alnémet nyelvjárásokban *o*; így Groningen és Drente tartományokban, néhány nyelvjárásban Amsterdam környékén és Utrechtől délre, néhány tartományban Dél-Hollandiában, továbbá Uddelben és Vordenben (DR. A. WEIJNEN megjegyezi egyetemi tanár szíves közlése; — a hangalak mindenesetre problematikus, mert a középalnémetben: *he(e)rt*, *haert* alakot találunk).

Ebből származtatja MATZENAUER alapján az *opdaw*-t VASMER (RussEtWb. II, 275). A szókezdő *o*, *a*, *u* alakváltozatok az orosz kiejtés számlájára írhatók. (Az a körülmény, hogy a szó a SZREZNYEVSKIJ-féle szótárban nem fordul elő, még nem bizonyítja, hogy 1500 előtt ne lett volna meg a beszélt nyelvben.)

7. A középkori nemzetközi kereskedelem története azonban nemigen tanúskodik

amellett, hogy *ordas* szavunk az oroszból jutott volna a magyarba, inkább az a feltevés látszik valószínűnek, hogy német telepesek vagy kereskedők terjesztették el akár magyarországi fahamu kivitelével, akár textiliák behozatalával kapcsolatban. Erre azonban — korai árucikklisták hiányában — adattal még nem rendelkezünk.¹

SCHÜTZ ÖDÖN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bejegyzések egy „Kisded Szó-Tár”-ból

BARÓTI SZABÓ DÁVID „Kisded Szó-Tár”-a Kassán megjelent második kiadásának egy selejtezést elkerült példányából való az alábbi szójegyzék. Bejegyzője ismeretlen, s arra sincs semmiféle adatunk, hogy kinek a tulajdona lehetett a könyvecske. A bejegyzések zöme egy kéztől ered, a pótlások nyelvészeti érdeklődésre vallanak. A bejegyzések korára is csak abból következtethetünk, hogy az írás jellegzetesen XIX. század elejére vall, írója állandóan használja a hosszú *f*-et, a hosszú *ö* jele nála *ö*.

A bejegyzések értékét az adja meg, hogy igen sok tájszavunkat őrizte meg, amelyek közül például *fortélyos bordonya* '!', *gyevér eb* 'vizsla', *hoporjás* 'holper',² *hurkan* 'erőtlenedik, vékonyodik, soványodik', (de vö. MTsz.: *mék-horkányodik* '!'), *ollottság* 'kopaszság', *kútya* 'kunyhó' stb. szavakat a MTsz.-ban nem lelem.

Ugyanígy nyelvújítási szavainkat is feljegyezte. Ezek közül nem találom a NyŰSz. szómutatójában például *ábrány* 'maginatio' Bild', *folyasztó* 'canalis', *sebefs hírlő* 'telegraph', *honnász* 'Staatsbürger', *mosztony* 'gép' stb. szavakat. Ismeri a bejegyző *honpolgár* szavunkat, amelyre a NyŰSz. csak 1881-ből közöl adatot.

Az illető feltehetően pécsi, esetleg baranyai lehetett, amire abból következtetek, hogy baranyai tájszavak jelentkeznek (pl. *fágyás*, *fágyaték* stb.), s az *ormán*, *Ormánság* nevét külön bejegyzésben magyarázza.

Ezért KASSAI JÓZSEF-re gondoltam, aki Szepeszy Ignác pécsi püspök támogatásával folytatta munkáját Pécsen. Azonban összehasonlítva a pécsi egyetemi könyvtár úgynevezett Klimó Könyvtárának kéziratos KASSAI-munkáival, ezt el kellett vetnem, mert sem az íráskor hasonlatossága (talán ez nem lett volna döntő), sem a szócikkek azonossága nem volt megállapítható. Egyes szavak KASSAI munkájában nem voltak fellelhetők. Így egyelőre a szerző ismeretlen marad.

A belső előtétlapon a hónapok neveinek négy nyelvújítási, magyar nyelvű sorozatát jegyzi fel, a hét neveire is hasonló feljegyzést közöl. A hátsó lapon egy török–magyar szójegyzék van, „Némelly török szavak Hasonló Magyar jelentéffel” címen. A szerző német szótárt használhatott, mert a török szavak német olvasatot (pl. *pabutsch*) mutatnak. Utolsó bejegyzése a „Hangkellem elleni rendhagyások” címet viseli a hátsó belső borítón, s ez alatt a magas- és mélyhangú magánhangzók illeszkedését nem követő szavakat sorolja fel.

Ennyi mindaz, amit a bejegyzőről tudunk. Ennek ellenére nem tartom érdektelennek a kis szószeretetet közölni; gondolom, hogy adandó alkalommal haszonnal lehet forgatni.

Hivatkozom itt GÁLDI LÁSZLÓ „A Kisded Szó-Tár első bővítése” című dolgozatában tett megállapításra, miszerint „így is érdekes dokumentum, hiszen az egykori literatus olvasóközönség érdeklődésének ékes bizonyítéka” (Pais-Eml. 45).

¹ A szó eredetének más megfejtési kísérleteit lásd SzófSz. és SZABÓ ZOLTÁN, Ordít, *ordas*: MNy. LVI, 374–7.

² Vö.: *hátahoporjás* CAL., MA., PP., PPB. (NySz.); 1467: *Hoporyas* hn. (OklSz.); *hoporjás* KRESZN. — SzD.²: „Hátahupás: *hata-hoporjás*...” — P. D.

A bejegyzések vagy betoldások valamely szócikkbe, illetőleg utána, vagy pedig új bejegyzések (új címszók). Ennek megfelelően közlöm én is. Ha betoldás, előtte közlöm a címszót, ha nem, csak a bejegyzett szöveget. A bejegyzések szavai dőlt betűvel szedettek. A német nyelvű magyarázatok a könyvbe írott gót betűkkel vannak feljegyezve, ezeket átírtam latin betűvel. A borítólapon levő bejegyzések (egy kivétellel) tintával, míg a szövegköztiek grafit írónnal jegyzettek. Utóbbi az oka annak, hogy igen sokszor alig olvashatók. Az olvashatatlan részt így jelzem: — — —.

Äbra: *Äbrány imaginatio Bild*

Agy: *Satu agya*

Agyarló: *Agyarát szeretném elkerülni*

Akó, akoló *fizér.*

Ärtőlag [törölve] (offensive): *Sértőleg bántólag Megvívólag támadólag*
öltalmazólag [törölve] (defensive) *védőleg*

Avúlok: *Az új tserépbe bele avott szag tartós.*

Bába: *Bába kalás*

Bánya: *Verttelék, bányalék ; moneta díjjém*

Baraboly: *Scandix corefolium* [!] [Mai növénytani neve: *Anthriscus Cerefolium* (L.) Hoffm., magyarul Turbolya.]

Bék: *Békész*

Berek Bereg Berek

Bese v. Befse = *Bisenus*

Bordó sáros: dudás. [után beírva] *fortélyos bordonya*

Deres: *Páltázó pad*

Dorofolozni: *doroszló*

Éj: *Éjtfzakázni: virrasztani* [elő beírva] *Éjjelezni*

El-alutom: *el altatom*

El-avadni: *avas fa*

El-fogyatkozni: *megszakaszkodott*

Eme: *göbe*

Erjed: *Forrni kezd a zúzott gyümölcs* [a] *kádban.*

Erefizteni: *Ereget a juh nyáj hazafelé.*

Erő: *Erősgetem.*

Fágyaték *Ein Strendl, Zwirnstrendl, Szénút*
fágygni Heu mit den Rechen zusammen-
bringen zu einem Bündel egy fágyás
széna

Fágy zieht zu sich

tezrnat fágygni *Zwirn aufwinden* [utána más kézzel] *innén fágyol v.*

fátyol [— — —] *flor über den Kopf*

Fanyalogni: *Fandsali feszület*

Fém metallus

Fémer moneta

Fenni a kaszát, Fénkö

Finnya: *Finny Hochmuth*

Folyány: *folyasztó Canalis*

Fonatos: *Fontányi : fonni való : szósz. — morvány*

Fondor: *fondors rágalmazó nyelv*

Friis: *Friis nadér* [után betoldva] *vor-*
fürschneider

Futamlani: *Hamarja futás : certatim cursus*

Futólag: *Futó, -zó, -beszéd, üres hír űki*
felől

Föld: *földész földmivelő*

Fülni: *megfülled erhit v. sich*

gégereznek a ludak és rétzék mikor a kan
a tojóval [— — —]

Girintz

Góg: *der Rauchmantel ober dem Feuerherri*

Gunyhó l. gurdély

Gurdély: *gurgyal, gunyhó*

Gyevér-eb: *visla*

Gyorsan teszem át vak a' ki nem lát

Háborogni: *Háboru had török háboru*

Hajadon: *szolga*

Hamar: *Hamarja napon : rövid nap múlva*

Hásártos

Házsártos : pörlekedő

Hegy: *Hegység*

Hi: *Hias negativus, levő positivus*

Hínár: *Hináros tó*

Hír: *Kőfza hír sebesz hírló telegraph*

Hógyai köntös?

Homlok: *Fel-töröltött homlokú* [után be-
írva] trozig (!)

Honn: *Honnász : honnpolgár Staatsbürger*
hátahoporjás

Hoporjás holper

Hurkán: *erőtlenedik, vékonyodik, soványo-*
dik

Huruba, lásd: *Gurdély. Földalatti lak.*

Hörpölni: *hörpögetni*

Játék: *Játszi beszéd*

Idő: *Időre, vagy munkára fizetni = alkunni*

Ikra — akkor kell a köpün dolgozni, mikor
a' tejjel ikradzik halikra
Irgyes, irjes a kenyér mikor az aljának héjja
föllött [belül keletlen? — alig olvasható]
Kajszín baratzk: verefs [kitörölve, és be-
írva:] sárga húsu baratzk.
sárga baratz
Katrány fzekér kenő kalamáz
Katzér asz/zonynak ronda kerítője vala
Káva: Ring, Kranz. Ringl, [— — —]
Kazul: persa
Kazal széna
Kelevész: Kelevész játék
Kerülni: Kerületes dolog a mi nem kívánatos
Ketsegetni
Kívántság
Kopafzság = ollotság
Kotza: göbe disznó [mag disznó fölé írva]
Kuka: horgas tsútsu. A' Jantsárok vezérei
kuka süveget hordoznak.
Kullogni, alattomban tartózkodni
Kunnyó: huruba, gurdély, gunyhó
Kútya: lásd kunyhó
Kő: kövezni, megkövezni
Köz: Köz eleim propingvi mei
Közép aránt: Közép aránt való : indifferens
Lapátz: Lapány
Lapu martilapu
Leány: leányzik
Lebegni: Lebegő — levegő — féloldalal
léptső
Leng: alig mozog teng : alig él
Lobbantani: lobbol vet
Lükögni: meglükni
Maláta: tsirás (meg-őrlött gabona alá írva)
Maláta Malzboden
Mejre: meere, mére : melyfelé hová semerre
sehová sefelé neutralis
Merre v. mére = melyfelé. hová
Merre: hová, erre. arra.
Métely: ez az ember egész mételem
Morvány: Morvai fonatos kalás
Mosztöny — mosztönyokkal dolgozni
Motozni: Motolla
nyaggatni, kinzani fartatni vkit
Nyaláb: Nyalábja a testnek, volumen cor-
poris
Ok: Okány motívum
Ollólni: ollotság kopafzság
Ólom

Ondó: Ondója [betoldva:] odushüvely a'
kölesnek
Orgovány: Spaniol bodza
Orman, török szó = erdő, a' baranyai Or-
manság tehát annyi mint erdőség.
Ormángallér pedig annyi mint örménygallér
Ormánság Baranyában
Ormánság Baranyában [másodszor is le-
írva]: Erdőség ; a török orman
szóbul melly erdőt téfzen ;
Orsó-fa: a' tsigának, présnek, ajtónak
orsója, és ennek' agya
Pákofztos: A szolga elme pákofztos.
Palló: v. hegedű' pallója, sámja [betoldva]
petzkelője;
Pamat: nagy kötés holmi
Para: az háló' szélyére aggatott, 's a' víz'
fzinénn lebegő könnyű fa. v. igen tse-
kely értékű valami.
Parants: Paritio-bul v. parange frantzia
szóbul melly hason-értelmű
Parázs: pörzsölni, perzselni.
Pálfma: Egy pálfma: [alá írva] 4 fagyaték
Pemete: pemét peméltő
Porosz táborzás, tábor
Potzik: Putzok-túrás = vakandok túrás
Pribék
Pöröly Kováts kalapáts
Ragats: malter
Rágalom
Raj: Raj ≠ pluralitas
Rakontza, rakontzállan szív
Ringanak sokan nálunk e kéz(?) — — —
Ropja a tántzot
Rugni: Rugó toll: [betoldva] rúgony rúga-
tyó elaterium
Salavári: [elé írva] Sarabelle
Sarjú: farjazás [fölé írva] sarjazat
Sebefs: Sebeff hírló telegraphus
Sefelé: közömbösen neutraliter, sefelés
neutralis
Séntés: a lakozásokban italokkal szolgáló
legény
Senyvedni: Elsenyvedt a' kezem, lábam.
Sirítteni: sirített
Szalad: [eléje írva] Slad : fernek kézfített
gabona. [utána írva] tsirás.
Szél: szellőző
Szél: Egy széltriben : egyirányoffan
Szemények: Kúnok. Kozákok.

Szepsi: *Moldau, ein Marktfleken* [!]

Szerfzem *katona* ?

Szigorú: *streng*

Szikkafztani: *Ifzap szikkadáfa*

Szirogy v. *Sziroty apró jégeffő*

El-fzompolyodott : *kedve-el- meg-esett,*
-tsüggedt. [alá beírva] *mißlaunig*

— — —

Szotyogni: *jó kedvem szattyant*

Szulfzakodni: *szuszogni*

Szömölső: *Szömörtsők*

Szőni: *szönyeg*

Tábla: *Tábla-Bíró : Affeffor, Székülő.*

Bejáró

Táméntalan: *töménytelen*

Táplálás: *tápla, táplány*

Taratzk: *Haubitze*

Tárituppos: *táripúpos*

Tárogató: *Hautbois*

Tartani: *Tartok tőle. Attul tartok, hogy —*

Tégla: *vasalni, vasaló*

Telek: *ofor telek*

Telleni: *kitellik, kikerül tőle*

Tepetskelni: *quntphen*

Térd: *térdepelni [főlé írva] térdbe dőlni*

Terep: *terep Ausdehnung*

Totoláz : *mindent totoláz, még sintsen látatja*
munkájának.

Tsap: *A' tavat, vizet, [ide beszúrva] bort,*
le-tsapolni : -vonni [utána beírva] -fej-
teni

Tsata: *Tsata-piatz. [utána beírva] -tér*
-terep

Tsatrang: *tsúnya-fzavú kolomp. tsángó*

Tsemelet: *teve-szörböl-való [teve szó fölé*
írva] kemel

Tsete : *Lekvár, borza- szilva tsete, -káfa*

Tsillagzat: *tsillagod — — —*

letsillapít tsilapodás

Tsimota: *Brokoli Brokerl*

Tsira: *tzika tsirás Malz*

Tsitsomázni: *Tzifra ruhába öltözött, mintha*
tsitsóba készülne

Tsoma: *brocoli [lásd Tsimota]*

Tsont: *Tsontra fagyott : erőssen megfagyott*

Tsuppán: *abstracte*

Tsörege: *Tsöre paripa*

Tzétze : *olyan savanyú' mint a Tzétze*

Tüske: *Tüske ment [utána betoldva] —*
tökedt — a' lábába.

Udsu és utzu

Vegy: *Lásd, Elegy. [utána írva] jót a*
rofszal vegyíteni.

Verni: *Verttelék : moneta, v. nyomadék. v.*
bányolék Fémer

Ves: *izrom. Az adósságot 3 vesben meg*
fizetni. A török 24 óra alatt 5 vesben
imádkozik.

Vonni: *vontzolódik*

Zákány: *Záklás kenyér*

Zár: *Zögzárd Szegszárt*

Zsába, *farzsába*

Zsibogni: *Zsibojogni*

Zsólna: *Grünspecht*

Zurbolni: *Zurhang dissonantia*

Zuvallo hirhordó l. szó

Zür-zavar: *Zurhang dissonantia*

Ömleni ömlendezni

őfz: őfztök-

őfz'vellet (Synthesis) a' beszédnek rövid
somája

őfztöke: őfztök

Ügetni, ügetés

ügy: ügyellő

[A címlapot megelőző borítólapon külső oldalán:]

A' hónapoknak magyar elnevezése; kezdvén az eztendő a legrövidebb napon Dec. 22-én.

1. Évfő	Január	Újév	Télhó
		Újés[!] hó	
2. Jég hó	Febr.	Máshó	Télutó
		Másodhó	
3. Változó	Mart.	Hármány	Tavaszelő
		Harmadhó	
4. Kikelet	Apr.	Négyer	Tavaszhó
		Negyedhó	
5. Virány	Máj.	Ötény	Tavaszuó
		Ötödhó	

6. Kaszálat	Jun.	Félév [V vagy r?]	Nyárelő
7. Aratás	Jul.	Hetény	Nyárhó
		Hetedhó	
8. Gyümölcstény	Aug.	Nyoltzány	Nyárutó
		Nyoltzádó	
9. Előszüret	Sept.	Kilentzi	őszelő
[kihúзва]			
Szüret		Kilentzed hó	
10. Utószüret	Oct.	Tizény	őszhó
[kihúзва]			
őszhó		Tizedhó	
11. Szélhó	Nov.	Véglőd	őszutó
		Véglődőhó	
12. Véghó	Dec.	Véghó	Télelő
Ünnep			
Hétjő			
Kedd			
Félhét			
Nednep			
Ödd			
Hétvég			

Némelly

Hasonló

Török szavak

magyar jelentéssel

Ambar	Hambár
Balta	Balta
Dede	Déd, nagyatya
Dewe	Teve
Elma	Alma
Findschan	Findsa
Ibrik	Ibrik
Iaj	Ij
Kaisi	Kaiszi barát
Kalpag	Kalpag
Kasan	Kazány
Katana	Lovas katona, huzár
Ketschi	Ketske
Kütschük	Kütsiny
Majmun	Majom
Pabutsch	Paputs
Sari	Sárga
Sakal	Szakál
Sirt	Szirt köszirt
Soba	Szoba
Schapka	Sapka
Tschali	Tsalit bokros hely
Tschalmak	Tsalni lopni
Tschok	Sok
Ustura	Kusztora, bitsak, beretva

A hátsó béléslepon még a következő feljegyzések vannak;

*Újulás utánni harmad és negyednap idő,
Fogytáig marad az holdnak, ha napfény, ha effő*

Hangkellem elleni rendhagyások

<u>Gerenda</u>	„ostormény“, nem az hanem foglalt szó ezekből
<u>dereka</u>	ostor és mény
<u>gerezna</u>	
<u>góre</u>	
<u>gelyva</u>	
<u>gedó</u>	
<u>péllda</u>	

REUTER CAMILLO

Két 1594-i szilágysomlyói összeírás szótörténeti adalékai

1. Az OklSz. anyagának gyűjtőjéről, SZAMOTA ISTVÁNról tartott megemlékezésében MELICH JÁNOS a fiatalon elhunyt kutató halhatatlan érdemeinek kidomborítása mellett sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy SZAMOTÁT a hirtelen halál megakadályozta gyűjtési terve befejezésében. Ez lehet az oka — szerinte — annak, hogy a ZOLNAI GYULÁ-tól egybeszerkesztett OklSz. anyagában több kitűnő, hibátlan kiadásban is rendelkezésre álló tatárdúlás előtti oklevelünknek magyar szavai nincsenek meg, s ezzel több esetben éppen egyes magyar szók legrégebbi előfordulása nem került bele abba a nagyértékű szótárba, amelyhez fogható gondos, pontos, lelkiismeretes és feltétlenül megbízható szótörténeti forráshoz nem egyhamar jut hozzá a nyelvtörténeti kutatás. (MELICH JÁNOS, Emlékezés Szamota Istvánra: MNy. VII, 49—60; ide vonatkozóan a 60. l-on.) Azóta is többen és sok ízben foglalkoztak az OklSz. helyes és helytelen adataival, közöltek e szótárból hiányzó adatokat (l. pl. MNy. Mut.). Mindez semmit sem vont és von le az OklSz. értékéből, csak figyelmeztet arra: e szótár forrásanyagának gyűjtése és szerkesztése rendjén SZAMOTA és ZOLNAI nem a kezén megforduló levéltári darabok szóanyagát teljesen kiaknázó, hanem — a korabeli kutatásra általánosságban is jellemző — válogató módszerrel dolgozott.

2. Mindezzel nem e vitán felül állóan nagyszerű, valóban ma is nélkülözhetetlen szótörténeti kincsestár értékének csökkentése céljából hozakodom elő, hanem azért, mert közelebbről alkalom kínálkozott számomra fogalmat alkotni legalább arról, hogy SZAMOTA milyen mértékig aknázott ki két, kezén megfordult XVI. század végi levéltári darabot. Nemrégiben ugyanis lehetőségem nyílt arra, hogy a szilágysági Somlyó várának és a hozzá tartozó birtokoknak egy-egy olyan vagyonleltárát (inventarium), illetőleg jobbágy-szolgáltatásbeli összeírását (urbarium) használjam fényképhasonmásban, amely az OklSz. levéltári jelzeteinek biztonsága szerint az Országos Levéltárban SZAMOTA kezén is megfordult. Minthogy saját gyűjtő-gyakorlatomból tudom, hogy eleinte magam is milyen önkényesen-finnyan szemelgettem az elem kerülő levéltári szövegekben, és bizony sok-sok olyan adatot bennük hagytam, amelyet később, gyűjtési módszeremnek viszonylag fejlettebb fokán már nem hagytam volna felhasználatlanul (l. erre MNy. LIV, 333—4, LV, 273—9), ez a megfontolás arra késztetett, hogy ezt a két, szótörténeti szempontból már a bő kivonatos ismertetéséből (l. PETRI MÓR alább i. m.) is rendkívül figyelemre méltónak ítélt forrást azzal a célkitűzéssel vizsgáljam meg, hogy szóanyagukat az OklSz. milyen mértékig bányászta ki.

3. Mivel e célkitűzéstől függetlenül is a két összeírás szó-adalékait oklevéltári cédulaanyagom gyarapítása céljából már eleve is felhasználandó adatoknak tartottam, kijegyezgettem e két levéltári darabból minden, szótörténeti szempontból érdekesnek ítélt adalékot, majd ezeket egybevettem az OklSz. anyagával. E hosszas egybevető munka röviden összefoglalható eredményeként a következő fontosabb megfigyelésekre jutottam:

A) A két összeírásból az OklSz. gyűjtőjétől kijegyezgetett és később a szótárba beledolgozott szótörténeti anyag elenyészően csekély ahhoz képest, amennyi adalék felhasználatlanul bennük maradt.

B) Az OklSz. megfelelő szócikkeibe innen bekerült kijegyzések a címszóra vonatkozó adalékok betű szerinti pontossága tekintetében ugyan kifogástalanok, mai gyűjtési igényeink fokán azonban nem jelentkeznek a szótörténeti felhasználás céljaira elég bő-séges szövegkörnyezetben.

C) A felhasználás és kihagyás elveinek vonatkozásában semmiféle következetes-séget nem lehet az OklSz.-ból megállapítani.

D) Mindenesetre a két összeírásnak meglehetősen sok olyan szava, szószerkezete maradt az OklSz. gyűjtője figyelmének körén kívül, amely pedig a NySz.-ba sem került bele, és így a történeti, illetőleg szótörténeti számontartás szintjéig éppen ezért máig sem juthatott el.

4. Mindez a megfigyelés érthetően arra ösztökölt, hogy a két összeírásnak szó-történeti szempontból nagyon figyelemre méltó, különösen az összetételek és szószerke-zetek első előfordulása tekintetében meglehetősen gazdag anyagát a maga teljességében szójegyzékké szerkesszem. E jegyzékből kihagytam azt a néhány szót és szószerkezetet (pl. *bivalybőr*, *bokály*, *bokály-tálacska*, *gyárt*, *kék ló*, *kék[et mutat]*, *láda* stb.), amely ugyan kihagyásos szövegidézetekben áll az OklSz.-ban rendelkezésünkre, de az idézetek így sem hagyják a szótörténeti vizsgálódót bizonytalanságban. Az egyes szókra vonatkozó, a tanácstalanságig hiányos közlésben olvasható szövegrészleteket azonban a tőlem szük-ségesnek ítélt mértékig kiegészítve felvettem e pótlás adalékai közé. Jegyzékembe a NySz.-ban és az OklSz.-ban való előfordulásra való tekintet nélkül felvettem minden olyan szót, amely — mai tudásunk szerint — alaki, jelentésbeli vagy tulajdonképpeni tájszónak, elavult vagy jelentésváltozáson átesett szónak minősíthető. Pótlásaimat minden esetben az OklSz.-nál bőkezübben, a szótörténeti felhasználáshoz elégségesnek ítélt terjedelmű szövegkörnyezetbe ágyazottan igyekeztem e jegyzékbe beiktatni. Hely-kímélés céljából sűrűn, de remélhetőleg nem feleslegesen alkalmazott utalószókkal kerültem el ugyanannak a többé-kevésbé terjedelmes szövegrészletnek e jegyzékbe való többszörös belefoglalását. — A tárgyakra, a gazdasági, művelődési és társadalmi életre vonatkozó szóanyag földrajzi elterjedésének rögzítése céljából az egyes szócikkeken belül a közölt szövegrészletek után ()-ben jelzem azt a települést, amelyre vonatkozó össze-írásrészletből a szóban forgó szöveget kijegyeztem. Ha ilyen jelzés nincs a szöveg után, mindig Szilágysomlyó értendő. Minthogy ez utóbbi település köréből került ki adataim legnagyobb része, helykímélés céljából, mikor e települést mégis szükséges jelölnöm, ()-ben S. rövidítéssel utalok rá.

5. Tartozom még a további kutatás megkönnyítése céljából annak jelzésével, hogy e pótló-jegyzék szövegkijegyzései a következő két levéltári darabból kerül-tek ki:

A) Az első kézirat címlapján (1. l.) ez olvasható: *Inventarium Arcis Somlyo An- | ni 1594.* — A 2. l.-on a címfejszerű részben: „*Inventarium Arcis Somlyo E- | gregio domino Ioanni Horuath de | Ladmoeh nouo Praefecto per manus | Martini L(ite)rati Keoueskŵty*”
13 die | Octobris anni 1594 iuxta Cursum | noui Calendarŷ Conscriptum | et assignatum”.

— 39, eredetileg számozatlan, most ceruza-számozású lapon az Országos Levéltárban „UC. Fasc. 78 Nus 7” jelzet alatt.¹

B) A másik kézirat címlapján (1. l.) ez áll: „Regestum super Connumeratione | bonorum Arcis Somlio Anno | 1594 factum”. — A 2. l.-on a címfejszerű részben: „Rege-
stum super Connumeratione | Colonorum item bonorum ac pro | uentuum ad Arcem
Somlio per | tinentium 10 die Mensis 8bris | anni 1594 iuxta nouum Calen- |
darium inceptum”. — 90, eredetileg számozatlan, ma ceruza-számozású lapon az Országos Levél-
tárban „UC. Fasc. 113 No. 5” jelzet alatt. Az egész kézirat ugyanannak a kéznek az írása,
amely az A) alatt leírt összeírást szerkesztette. — A két összeírás egybeállítójának,
Keöuesk wty Márton deáknak személyére nézve egyelőre nem találtam semmi nyomra
vezető adatot. Jellegzetes, szép írásából, gondos és tetszetős anyagrendezéséből követ-
keztetve főként gyakran használt oklevelezőt, illetőleg összeírás-szerkesztőt ismerhetünk
meg benne. Széleskörű tájékozottságáról a terjedelmes tárgyleltár gazdag szövege és
viszonylag pontos, tömör tárgyleírásai tanúskodnak.

Megjegyzendő, hogy e két összeírást az OklSz. gyűjtőjén kívül előttem már PETRI
Mór is használta (Szilágy vármegye monográfiája II, 167—78, 193—203). PETRI —
bőséges, de átírással kivonatolásban — a két összeírás tartalmáról pontos képet nyújt
ugyan, átírással azonban nyelvtörténeti kutatás céljaira — a kötelező óvatossá-
gal — legfeljebb szótörténeti kérdések vizsgálatakor használható fel (l. pl. MNy. XXXIX,
145—8).

ablakráma: „Az Asztalos hazában ... Cziifras aýtho uagyon No. 5. Azon
bastia ablakia ualo *ablakramak* No. 9.”

abrosz l. *gyolcs*-, *szakasztóabrosz*.

acélos puska: „*Aczelos Puska*, chjontos agjw vagyon No. 1.”

adhat: „Barombolis tizedet adnak az varhoz ennek az valtsaghais, az ki
tizedet nem *adhatt*, az varhoz jár.” (Bagos). — Az OklSz.-ban van ugyan 1441-ből való,
magyar szövegmélekből kijegyzett adalék is, de ez a feltűnően korai évszám alkalmasint
sajtóhibából kerülhetett ide.

adó: „Teoruen zerent ualo *adojokot* hyt szerent mongjak, hagi szent Mihali
adaiat attanak eztendeő altal kez penzeöl f. 93 d — de az týz drabantnak mit kellett
uolna fizetni ebbeöl ki tuttak az eő *adaiokat*” (Bagos) | „Teoruen szerent wolt *adajokot*
hit zerent mongiak Zent Mihali adaiat hagi attanak az Somliaý varhoz is paratis f. 117 d.
75” (Kraszna). — L. még *Szent Mihály adója* al.

afféle: „Tiz baranbol mikor vagion *affele* marhaiok eggiet adnak dezmban”
(Kraszna) | „Az Gorozloi Maiorbanis Restal *affele* saitbol chinalt Brencea egi Bodonnal
No 1.”

agy: „Ratio Instrumentorum bellicorum... Restal siska *Agiastul* No. 1.
Vagjon Mas Siska *agi* nelkeöl No. 1... Vagion *agi* nelkeol ualo Puskais No. 1” | „Zakalos
agjastul vagjon No. 1” (S.) — L. még *ágyú* al.

agyú l. *acélos puska*, *csontos agyú*.

ágyú: „Ratio Instrumentorum bellicorum... Restal az varban Mindenesteöl
zakalos No. 96. Restal thonna Por, Melinek kettej felben vagio(n) No. 34. Restal siska
Agiastul No. 1. Vagjon Mas Siska *agi* nelkeöl No. 1. Vagion Eőreg *Algyu* No. 1. Vagjon
Tharaczk No. 5. Egi Teőzes szekeren vagjon Taraczk No. 2. Vgian zakalos vagjon No. 2.
Az kapw keőzeot ualo hazban vagjon Puska No. 3. Vagion *agi* nelkeöl ualo Puska is
No. 1. Tharaczk Goliobis vagjon No. 619. Zakalios Goliobis vagjon No. 6600.” | „*Algyu*

¹ Mindkét levéltári darabnak hasonmása a kolozsvári Állami Levéltárban (Arhiva Statului). A hasonmás használatának lehetővé tételéért PRODAN DAVID akadémikusnak tartozom köszönettel.

ala ualo oregh vas derek zegh" | „*Algjw* ala ualo szekernek az elej uagjon ket vasos kerekeuel es vasos rudgiaual."

a h o l : „Az keozteők ualo Pap az varhoz tartozik egi lasnakkal egjebeöttis *aholl* az vaida tiztiben Papp uagion Mindenjk egi lasnakkal tartozik" (Kerestelke).

a j á n d é k : „Huswet napban az Ispannak tartoznak *aiandekben* ket auagi harom tikmonnial egi egi kalachial ha kalachiot nem adhat egi darab kenieret ad..."

a k k é p p e n l. *pázsitdisznó*.

a l á : „Szoross Portio. Az Gieörthelki vaida ezeknek biraiok ... Egjeb fele jeouedelmet az mi nezi vgian azon teőruenni elnek, miuel egi harang *alais* thartoznak es egi biraiok vagion, mint az Giortelekieknek".

a l a k o r : „Kraznan ... Restal anni 1594 *alakor* aztagochka No. 2 ... Gorozlon Restal anni 1594. zab Aztagh No. 1 ... Hozzuazon Restal anni 1594 zab aztagochka No. 1 ... zabnak es *alakornak* Restantiaia 9 aztagban es aztagochkaban teszen mindenes-teol Gel. 576 M. 1."

a l a k o r - a s z t a g o c s k a l. *alakor*.

a l j l. *rézaljai*.

á l l ó s z e k r é n y l. *fényő-állószekevény*.

a l m á r i u m : „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium ... Hozzu Pad zek vagjon No. 1. *Almarium* mell'nek eggik zaaros vagjon No. 2 ... Nozolia vagjon No. 1" | „... Az szabo hazban. Aztal uagjon No. 2. *Almarium* vgjon No. 1. Vy zeőkreni zaaros No. 1 ... " | „Az Thoroni alat ualo Thar hazban ... Egj feneo allo zeokrenben nemet vj hell formaia (igy!) jdestj No. 1. *Almarium* uagjon No. 1 ..."

á l o r c a l. *dézsácska*.

á l t a l l. *mindazáltal*.

á l t a l a g : „Az Somlioy maior hazban. Az felseő Maiorhaz pituaraban ... feneketlen *altalagh* vagjon No. 1 ... *Altalagh* vagjon No. 1 ... " | „A Kraznai Maior haznal ... Echjetes *altalagh* kiben eczet kichin vagjon No. 1 ... Az pituarban uagjon *altalagh* No. 1" | „... Az Safar hazban ... Egressnek walo *altalagh* No. 2. Eczetnek ualo *altalaghis* No. 2" | „... Vaynak ualo ýres Bodon No. 1. Meznek ualo *altalagh* No. 3. Kenier hynak ualo Putton No. 1 ... " — L. még *felföldi bor, hájtartó általag* al.

a m i n e m ű : l. *pázsitdisznó*.

a n y a m é h l. *kosár*.

a n y j a s z o p ó m a l a c l l. *pázsitdisznó*.

a p r ó : „... Az Konihan. Vagion eőregh rez Mosar teoreosteol No. 1. Keőzep es *appro* vas fazek vagjon No. 12" | „... Az Azzon' Thar hazaban ... vadnak ualami *apro* jskatulak ... Ismet egi desachkaban valami *appro* jskatulak. Vagyon ismet egi eőregh jskatula feődelesteol No 1."

a p r ó l é k l. *skatulya*.

á r l. *bíró, juh*.

a r c l. *álarc*.

a s z e r i n t l. *fertonpénz*.

a s s z o n y l. *özvegyasszony*.

a s s z o n y á l l a t l. *ispán*.

a s s z ű c s e r e s z n y e : „Az feier liztes hazban ... Egj feniő Puttomban *azzw chjerezhe*."

a s s z ű g y ű m ö l e s : „Az Eles hazban ... Egj keőbeol *azzw gjeőmeoch* No. 1."

a s s z ű s z i l v a : „Paczalban ... *Azzw szilua* wagion cub 3. Dijo wagion cub. 2."

a s z t a g l. *alakor, elcséplet*.

a s t a g o c s k a l. *alakor, restancia*.

a s z t a l l. *hosszú, négyszegű, posztós, rakott asztal*.

asztalcipó l. *gyakorszita*.

atlaszcipellős l. *fél-atlaszcipellős*.

azon l. *szűr*.

azonképpen l. *egyebütt, pázsitdisznó*.

bács: „Zabados. Baacz Balas diszno Pasztor.”

bagosi 'szilágybagosi': „Az Bagossi Maior haznal . . .” | „Wagion az Bagossi falu feölden egi Maior haz . . .”

bárány l. *juh, sztrengabárány*.

báránybőr: „Restal az Somlai maior hazban juh beör No. 9. Restalt ez jdeji Barani Beör ugia(n) ott No. 14. Baghosson Zwch Balintnal uagion Bellesnek valo Barani beör No. 96.”

báránydézma: „Semmi fele Adott az varhoz soha ne(m) attanak, hanem Barani, buza és bor dezmat adnak . . . , kilenzedet eök ne(m) adnak Mert leuelek uagion rola.”

bárd l. *húsvágó bárd*.

barom l. *járó barom*.

baromól: „Az Maior haz vdvaran vagion lo Istallo No. 1. Boruiu (!) oll vagion No. 1. Barom oll vagion No. 1. dizno oll vagion No. 2. Tehen zin vagion No. 2.” (Kraszna)

bársonyos: „Az Eeles hazban . . . Hat lora ualo barsonios Rez boglaros ham No. 6. Hat lora ualo fekete barsonios boglaros fek No. 6.”

bástya: „Az varbeli hazakban ualo Inuentarium . . . Az Pap haza feleol ualo . . . Bastiaban . . .”

bélelt padszék l. *karosszék*.

-beli l. *vár-, vidékbeli*.

berbencécske: „Ratio Acetorum. Restal au warban egi hordoban altalagban es harom Berbenczechkeben Eczjet Somliai chjeberrel cub. 8 p. 1.”

béres: „varhoz valo Beres Dohi Janos Beres Semmie nincnjen” | „Beres Andras semmi marhaia nincz”.

béresszekér: „Az Maior vdvaron . . . Roz fa kerek vagjon No 1. . . Beres szeker minden zerzamaual kessegeuel No 3 ennek az szekernek eggike hituan. Az szekerhez ketheő lancz vagjon No. 3.”

beszolgáltatás: „Ezen kiueöl az minemio rend tartások vagion az Bagho-siaknak az varhoz valo jeőuedelemben es annak be zolgaltatasaban ezekis azon rend tartással elnek.” (Hosszúaszó.)

bika l. *tinó*.

bíró: „András Kowach biro” (Kraszna) | „Mikor vres hordott megh merettenek az býrak, kiket az falukra korchiomakra ki vittének, az Biraknak kik az hordokat megh mertek egi pint bor arrauual tartoztanak” | „Phileph leorincz Býro . . . Boros Mihál futo biro” (S.) | „Zabados. Thomas Marton Zegeniek Bjraia” (S.). — L. még *fő-, futó-, major-, udvarbíró, szegények bírása* al.

bíróság l. *udvarbírótság*.

bírság l. *or-, panasz-, parázna-, vérbírság*.

bodon: „Az Somliay maior hazban. Az felseő Maior haz pituaraban vagion . . . Bodon No. 1. . . vres Bodon vagjon No 1.” | „Legeölli vagjon No. 1. . . Vaynak ualo eőregh wres Bodon No. 1. Meznek ualo altalagh No. 3. Kenier hynak ualo Putton No. 1. Vaynak ualo wres desa No. 1. . . Kis ded (!) desa No. 3.” | „Kasa thartani ualo Bodon No. 1.” | „Az kwlseő Zenes hazban . . . Kenier hejnak valo Bodon No. 1” | „Az Kraznai Maior haznal . . . Chjeőbeör wagjon No. 1. Lijo wagjon No. 1. vaynak valo Bodon vagjon No. 1.”

bogláros 1. bársonyos, rézbogláros.

bokály 1. lábas üveg, üvegkanna.

bokor 1. lajtorja, regál.

bont 1. elbont.

bor 1. dézmabor, fölföldi bor, hűt.

bordézma 1. báránydézma.

borhordó dézsa: „Az Zabos bazban. Bor vonio hass keötell vagjon No. 1. Az Nagi Pinczeben ... Oregh bor vonio korchiolia vagjon No. 2. chjapp zek vagjon No. 1. *Bor hordo desa* No. 1. Bor hordo kart (!) No. 1. Meszszei uagjon No. 1.”

borhordó kárt 1. borhordó dézsa.

borvonó hárskötél 1. borhordó dézsa.

borvonó korcsolya 1. borhordó dézsa.

borított: „Az Azzon Thar hazaban ... Burrel *buritot* vasas lada vagion No. 1. Burrel *buritot* vasas labas vres zepet uagio(n) No. 1.” | „Burrel *boritot* vasas lada uagion No. 1. Burrel *boritot* vasas labas vres zepet uagio(n) No. 1.” | „Tholnak ualo vres tok burrel *boritot* No. 1.”

borjú 1. ez idei.

borjúbőr: „Restal az Somloy Maiorban tehénbeőr No 46. *Borju beőr* vgian ott Restal No. 5”.

borjúól: „Az Maior hazalnal ualo Jnuentarium ... tiktartho kettrecz No. 2. Az Maior vdvaron vagjon lud No. 20. Thjuk vagjon No 5. Ludnak ualo oll uagjon No. 2. Thjuknak walo oll vagjon No 2... Az Also Maior haz vduaran vagjo(n) eőkeőr jstallo No. 1. Baromnak walo zin No. 2. Dizno oll vagjon No. 2. *Borju oll* vagjon No 2.” (S.) | „Az Gorozloi Maior haznai ... *Borju oll* wagjon No. 1. Lud oll uagjon No. 1. tehen zen vagjon No. 2.” (Goroszló) | „*Boruiu* (!) *oll* vagion No. 1.” (Kraszna). — L. még *baromól* al.

borjús tehén 1. tinó.

Borók: „*Borok* Ferencz h(ab)et Eq(ui) 2 ... *Borok* Matthiasne Egi fiaual ninch jaro marhaia.” — A *Borók* a *Borbála* név becealakja lehet. (L. Nyr. LXXXIV, 215–6.)

borona: „Wagjon az Baghossi falu feölden egi Maior haz; pituarostul *boronabol* rot No. 1.”

boroszlói posztó: „Az Nagi Palotaban ... Az Palotaban uadnak keőreös keőreol padzekek az padzekeken hitua(n) veres *Borozlai pozto* uagjon.” — Az OklSz.-ban csak *braszlai* alak van.

bors 1. borsszítáló szita, ferton.

borsszítáló szita: „*Bors zitalo zita* No. 1. Bors teőreő Rez Mosar teőreős-teol No. 1 ... Bors uagjon ferton No 1 $\frac{1}{2}$ ”

borstörő rézmózsár 1. borsszítáló szita.

bőr 1. bárány-, bivaly-, borjú-, juh-, tehénbőr; borított.

bőrfedél 1. hintó.

bőrszekér 1. hintó.

börzsöny 1. ferton.

braszlai 1. boroszlói posztó.

brenca: „Ratio Caseorum. Restal az Somloi Maiorban juh Sait No. 32. Ratio Caseorum *Brenca*. Restal az varban juh Saitbol chinalt *Brenca* hat altalaggal jdest No. 6. Az Gorozloi Maiorbanis Restal effele saitbol chinalt *Brenca* egi Bodonnal No. 1. I(n) Su(min)a *Brenca* thwronak Restantiaia teszen Bodon No. 7”

brencaúró 1. brenca.

brindza 1. brenca.

búza d é z m a l. *báránydézma*.

búzavetés: „Az Somlioi feőldeőn vagjon *Buza vetes* hold No. 111 ... Az Kraznai feőldeőn ... el vetetlen feőld vagjon holdal No. 34.”

cifrás l. *írott deszka*.

cipellős l. *fél-atlasczipellős*.

cipő l. *asztal-, fahépcipő*.

cipőhordó tekenő: „Az feier liztes hazban ... Liztes hordo uagjon No. 8. *Czipo hordo tekenő* No. 2.”

csákány l. *kővágó csákány*.

csapó: „Kraznan Restal *chiapo* Peternel es *chiapo* Thamasnal ket vegh zőrnek adot Giapyw No. 97.“ | „Varhoz valo zabados zwr *chiapo*. *Chiapo* Thamas harom fiaual.” (Kraszna). — L. még *szűrcsapó* al.

csapszék: „Az Zabos hazban ... Oregh bor vonio korchiolia vagjon No. 2. *chiap zek* vagjon No. 1. Bor hordo desa No. 1”.

csat l. *hintó*.

cseber: „Borbol penigh dezmat es kilenczedet attanak az az eőt *chjeberbeöl* egj *chjebret*” (Bagos) | „Az Kraznai Maior haznal ... *Chjeőbeör* wagjon No. 1. Lőo wagjon No. 1 vaőnak walo Bodon wagjon No. 1” | „A Thoroni alatt ualo Thar hazban ... Egj *chjeőbeörben* valami hituani leuelek No. 1” (S.) — L. még *somlyóí, váradi, víz-hordó cseber* al.

cseber-szám l. *korcsmárlás*.

csépelet l. *csűrőskert*.

cséplett l. *csűrőskert*.

cseresznye l. *asszúcserezsnye*.

csikó l. *ménеспásztor*.

csinálattan: „Vagjon jtth egj malom kett kerekevel, melliet az var viz: miath mas helire kezthenek epetheni, megh *chinalattan* nem forogh.” (Zovány)

csináló l. *sajt*.

csintalan: „*Chintalan* Istuan kett fiaual ninch iaro marhaia.”

csontgolyóbis l. *olasz-játék*.

csontos agyú l. *acélos puska*.

csordapásztor: „Pall Caspar *chjorda pasztor* igen zeghen’ ”.

cső l. *regál*.

csődör l. *harmadfü*.

csűr l. *csűrskert, csűrőskert*.

csűrskert: „Az Goroszloi Maior haznal ... Az *chjur kertben* wagjon *chjur* No. 1. Zena wagjon kalongia No. $\frac{1}{2}$ Theőrek uagjon rakassal No. 1. Zalma wagjon ket zakazban eöll No. 40.”

csűrőskert: „Az *chjvreős kertben* wagjon egj Rakasban czjeplet zalma eöll No. 22. Eoregh neghi zeghw *chjur* wagjon No. 1. fejes kapoztaual ket kert teli No. 2.”

dagasztóteknő: „Az Safar hazban ... wy *dagazto tekeneő* wagjon No. 1.” | „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium ... Az Belseo suteő hazban. *Dagazto tekeneő* wagjon No. 3. ... Az Kulseő swtheo hazban. *Daghazto tekeneő* wagjon No. 3.”

dalia ~ dolia l. 'calceus; halbstiefel' (EtSz.): „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium ... Az Azzon Thar hazaban ... Wagjon ... kapezastul *dalia*¹ No. 1. Egj fejer fel atlacz czipelleős jdest No. 1”. — 2. 'miles, trabant' (EtSz.): „Andreas *dolia*”² (Pecsej).

¹ *Dolia*-nak is olvasható.

² *Dalia*-nak is olvasható.

darabant l. *adó*, *hópénzes darabant*.

daróc: „Baxan az vaidanal egi vegh *daroczra* ki adot Giapjw Restal No. 24.”

deák: „Bekessi Marthon *deak* ki ez eleöt zamtarto wolt, adot Ladmoczi Horuat Janos vra(m) kezehez kesz penzül . . . f. 296 d. 62.” | „Somlion kulchiar Albert *deak* egi fiaual ninch jaro marhaia.”

derékszeg l. *vas-derékszeg*.

deszka l. *fenyő*-, *trótt deszka*.

deszkás szán: „Az var eleöt az zeker zenben . . . *Dezkas zaan* vagjon No. 3.”

dézma: „Borbol penigh *dezmat* es kilenczedet attanak az az eöt chjeberbeöl egi chjebret.” (Bagos) | „Baggoson vagjon *dezmar* ki ujt hordo No. 40.” | „Mehbeölis *dezmat* adnak ha a tiszet (!) fel nem erik mehekkel minden kosar Mehet kett kett Penzzel ualtanak megh.” (Goroszló). — L. még *bárány*-, *bor*-, *búzádezma* al.

dézma-bor: „Ratio Vasorum Vacuorum . . . Magyar Valkora, Karaztelekre, hozzuaszora, Ujylakra, Zouanra, meli hordokat ki uittenek *dezma boroknak* teszen No. 20“

dézmadisznó l. *pázsitdisznó*.

dézsa l. *bodon*-, *borhordó dézsa*, *dézsácska*, *hárshordó*-, *réz-dézsa*, *sajt*.

dézsácska: „Az Azzon Thar hazaban . . . Egi desaban vadnak valami Aal orczak . . . Ismet egi *desachkaban* valami apro jskatulak.”

díó l. *harmadjél*.

disznó l. *dézma*-, *hizláló*-, *majorság*-, *pázsit*-, *pázsitdisznó-felszedés*, *tizedlő disznó*.

disznóól l. *borjúól*.

disznópásztor: „*dizno* Páztor Penko Lukach” | „*dizno* páztor Kwlechjar Andras”. — L. még *bács* al.

ecet l. *általag*, *berbencécske*, *ecetes veder*.

ecetes általag l. *általag*.

ecetes veder: „Az Safar hazban . . . Eczettnek ualo általagis 2No. . . . *Eczetes vjder* No. 1.”

egres l. *általag*.

egyebütt: „Az Pasit disznott azonkeppen fizetik, mint *egjebeött* az eghez joszagban az minemeo teorueniel elnek.” (Kárásztelke) | „Az keoztöök ualo Papp az varhoz tartozik egi lasnakkal *egjebeöttis* ahol az vaida tiztiben Papp uagion Mindenjk egi lasnakkal tartozik.” (Kerestelke)

egyenlő: „Badachion Portio . . . Az Keresthelekiekkel *egjenlő* teöruenben ellnek” (ti. ami a jobbágyszolgáltatásokat illeti).

egyházfi: „zabados egi haz fia Bodis Mihal” | „zabados egi haz fia Byro Thamas.”

egyik: „Almariom mel'nek *eggik* (!) zaaros vagjon No. 2”

egynéhány: „Vgian jtt vamis vagion . . . az Vr Nagi Mihalinak Besseniei Miklosnak Zekeli Boldisarnak engette uolt jo akarattialbol egi *nihani* eztendeigh.” (Kraszna) | „Vagyon egi hituan regall *eg nihani* cheűel No. 1” (S.).

együtt l. *hordós sztn*.

él l. *egyenlő*, *rendtartás*.

elbont: „Wagion Kraznan ket helien valo Malom. Eggiket hyak . . . felseő Malomnak ennek az Arviz *el bontota* az gattiat . . .”

elcséplet: „Mikor aztaghot *chiepletett el* az Maior biro egi keőbeöl Buzaval tartoztanak neki minden aztaghtol”.

élés ház l. *bársonyos ház*.

első tengely: „Az Gabonas hazban . . . harom zekerre ualo uasas rudak *elseő tengeleuel*, kettejnek vy vas tengele uagio(n).”

elszaggat: „Vagion Egi Thoo kin egi Malom uolt három kerekeuel, de most az Arviz minden Gattiat *el zagatta*” (Goroszló).

elvetetlen l. búzavetés.

enged l. egynéhány.

épít l. csinálatlan.

esztrengabárány l. sztrengabárány.

ez idei: „A Somloý Maiorban Restal feieös tehen’ No. 16 ezeknek *ez jdei* borja Restal No. 16” | „Restal az Somlai maior hazban juh beör No. 9. Restal *ez jdei* Barani Beör ugia(n) ott No. 14”. — L. még *harmadfű* al.

fa l. szélfa, szarvasocska.

fahéj l. ferton.

fakarika l. ostábla.

fakerék: „Az Maior udvaron ... Roz *fa kerek* vagjon No 1 ...”

fatál l. udvarbíró.

fatányér l. udvarbíró.

faggyú l. tehénfaggyú.

fakó ló l. szarkaparipa.

falu l. bíró.

faluvégi: „*Falúveghi* Georgi” | „*Falúveghi* Ambrus.”

favágó-bárd: „Egj rosdas Reghi *favagho Bard* No. 1.”

fazék l. földfazék.

fazekas: „zabados *fazekas Fazekas* Imreh egi fiaual.”

fedél l. bőrfedél.

fedeles skatulya l. ostábla.

fedeles üvegpohár: „Az Azzon Thar hazaban ... vagjon *feödeles jvegh* Pohar No 1. vagion juvegh pohar fedeletlen No. 5.”

fedeletlen l. fedeles üvegpohár.

fehércipó l. gyakorszita.

fehértiszt l. fehértiszt ház.

fehértisztos ház: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium ... Az *feier liztes* hazban Rez ferdeo kad vagjon v̄y No. 2. Fejer lizt vagjon cub. 1/2. Liztes hordo uagjon No. 8. Czipo hordo tekeneő No. 2. Kaad uagjon No. 2. Altalagh uagjon No. 1. Egi feniő *fa* ferdeo kad No. 1. Hjtwan eőregh szekreni No. 1. Egi feniő Puttonban azzw chjereznie.”

fehér ón l. fekete ón.

fej: „Or birsagh keőzeőtteők es Parazna birsagh egi egi forint veer birsagh hatuan hat penz ... Az ki Vranak *feien* ioszagan marad az Vra kegjelmeben vagjon az Ispannak abbol egi forint jar.” | „Az Kraznai Maior hazban vagjon ... keölchieön *feieben* ki oztot buza cub. 112”.

fejeskáposzta: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium ... Az Eeles hazban ... Egi rakaas hasogatot *fejes kapozta* No. 1.” (S.) | „Az Gorozloi Maior haznal ... *feies kapoztaual* es Repaual teli kert vagio(n) No. 2.”

fejős tehen: „A Somloy Maiorban Restal *feieös tehen* No. 16. Meddu tehen Restal No. 12”.

fekete ón: „Fejer on egj thüret No. 1. *fekethe on* ugjan ket tablaual No. 2.”

fel ~ föl l. tejjel.

fél l. harmad-, más-, negyed-, ötödfél.

fél-atlaszcipellős l. dalia.

-féle l. mindenféle, semmiféle.

felér: l. dözma.

felföldi bor: „Ratio Vinorum. Restal az warban 20 hordoban es altalagba (:ennek hete *fel földi borok*:) bor varadi chjeberrel interes zarent cub. 159 l. 1 p. 4.”

felszed: „Itt az Ispan jeóuedelmet mikor *felzedi* az biro mind ferthon penzben mind aiandekben az mi egi emberteől illenek munkaiært az az bironak jar.” (Hosszú-aszó)

feneketlen: „Az Somlioý maior hazban. Az felseő Maiorhaz pituaraban ... *feneketlen* altalagh vagjon No. 1 ... Altalagh vagjon No. 1.”

fenyő-állósze krény l. *almárium*.

fenyődeszka: „Az Palotaban uadnak ... *fenő deszka* uagjon No. 7”.

fenyőfa-fürdő kád l. *fehér lisztes ház*.

fenyőládácska: „Az Musicusok hazaban, Musikahoz ualo trombitak tokostul vagjon No. 4. Fekethe *fenő ladachka* vagjon No. 1.”

fenyőmag: „Egi sakban ualami *fenő magh* No. 1.”

fenyőputton l. *asszúcseresznye, fehér lisztes ház*.

fer-ton l. 'quarta pars librae; viertelfund' (EtSz.): „Bors uagjon *fer-ton* No. 1½ Fa hey uagjon *fer-ton* No 3½. Ghéomber uagion *fer-ton* No. 1. Neh. 1. Tengheri szeőleő *fer-ton* No. 3. Mondola *fer-ton* No. 3. Beőrsőőn *fer-ton* No. 3.” | „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium ... Az Keőzepseő hazban ... Az aztal mellet valo karoszek ladaian vagjon Ris kasa font No 1 *fer(ton)* 2.” — 2. 'földadó; terragium' (Századok XL, 211—2; EtSz.): „*Ferthon* Neűen ualo jeóuedelem bagjon keőuzeőlteők, hagi az kinek vetes zabýa vagjon, egj egj keőbeőllel tartozik, de ez az Maior bironak jart ez jdeigh az kinek penigh zab vetese nem uolt tiz penzel tartozot ez is a Maior bironak jart”. — L. még *fer-tonpénz* al.

fer-tonpénz 'terragium': „Az kinek egez nila vagjon melliet *ferthon* penz-nekis hinak (így!) wk egez niltol 12 Penzt adnak az Ispannak fel nilthol penigh hat penzt.” (Bagos) | „Az Ispannak minden hazas ember eztendeoben ketszer, egizer szent gieórgi napban, maszzor szent Mihali napban tartozik *ferthon penzel* niolez niolez penzel. Ózuegi azzoni penigh negi negi penzel” (Barla) | „Itt az Jspan jeóuedelmet mikor *fel zedi* az biro mind *ferthon penzben* mind aiandekben az mi egi emberteől illenek munkaiært az az bironak jar.” (Hosszú-aszó) | „Birsagottis azon rendtartasaal fizettenek az Jspannak mint az kraznaiak auagi Baghossiak, ezzel keőleőmbeőznek, hagi az Jspannak zenth giergi Napban *ferthon penzt* minden hazas ember hatt hatt penzt ad, Zenth mihali nap-banis ugian az zarent fizettek” (Perecsen). L. még *fer-ton* al.

fi l. *egyházfi*.

fog l. *kifog*.

fogantyú l. *vasfogantyú*.

fogas: „Az Keőzepseő hazban ... Nozolia vagjon No. 1. ... *Foghas* vagjon No. 1.”

fokhagyma: „Az Gorozloi Maior haznal. Vagjon jt egi vduar haz, ... az eggik zobaban vagjon *foghagima* kozoruwal No. 21. Mogjoro hagima uagjon keőbeőllel No. 1.” | „*Foghagima* vagjon kozoruwal No. 7” (Kraszna) | „Az Eeles hazban ... *Foghagima* vagjon koszoruual” (S.).

forma l. *puskajorma*.

főbíró: „Az Jspan minden birsaghott az *feő biroúull* varya (így!). Senkinek az biro nelkeőll hazara nem mehet.” (Pacal)

föld l. *szélföld*.

földfazolek 'cserépfazék': „Az Eeles hazban ... Konhara ualo eoregh Pinnata No. 1. Niolez vy *feöld faze*k No. 8.” | „... Az Seőtet hazban. Vy *feöld faze*k vagjon No. 12.” | „Az Bagossi Maior haznal ... Vres *feöld faze*k vagjon No 16.” — L. még *fazék* al.

futóbíró: „Philep leórinéz Byro ... Boross Mihál *fúto biro*.”

fúvó l. *regál*.

fű l. *harmad-, negyed-, ötödfű*.

fűggő rézgyertyatartó: „Az Varbeli hazakban valo Inuentarium... Az Palotaban... *Fűggő* Rez *gyertatarto* uagjon No. 1.”

fűolló: „Az Thoroni alat valo Thar hazban... *fw ollo* vagjon No. 1.”

fürdő-fenyőkád: „Az Gabonas hazban... Vagjon egi eőregh *fjrdó feneo kad* No. 1. Egi eőregh wjz hewetheő vst No. 1.”

fürdőkád l. *fenyőfa-, fürdő-fenyőkád, réz-fürdőkád*.

gabonásház: „Az Maiorhaznal ualo Jnuentarium... Az Maior vduaron... *Gabonas haz* vagjon No 2” (S.) | „A Kraznai Maior haznal... A *Gabonas hazban* vagjon hordo No. 5... zoro lapat vagjon No. 2. Az *Gabonas haz* pincezejeben vagjon hordo No. 1. Vendeli vagjon No. 1. Vaj keőpeőleő vagjon No. 1.” (Kraszna)

gát l. *elbont*.

golyóbis l. *csont-, szakállas-, tarack-golyóbis*.

goroszlói: „A Somloy Maiorban Restal feiős tehen No. 16... Az *Gorozloi* Maiorban Restal borjus tehen No. 14” | „Restal az Somloi Maiorban juh sait No. 32... *Gorozloi* Maiorbanis Restal affele saitbol chinalt Brencza egi Bodonnal No. 1.”

gyakorszíta: „Az Belseo suteő hazban... fejer cziponak ualo *giakor zitha* No. 1. Aztal cziponak ualo zitha uagjon ismet No. 1.”

gyalom: „Barlan. Az Thohoz ualo *gialom* hituan No. 1. Az halaszna ket keőz halo uagjon No. 1.” (Balla)

gyalulatlan l. *írott deszka*.

gyapjú l. *daróc, szűr*.

gyertyatartó l. *fűggő-, réz-, vas-gyertyatartó*.

gyolcsabrosz l. *udvarbíró*.

gyolcskenő-keszkenő l. *udvarbíró*.

gyantáros: „Az Azzon’ Thar hazaban... Egi hozzu ladaban *giontaros* Nozolia uagio(n) No. 1.”

győmbér l. *fertő*.

gyöngyház l. *ládás kalamáris, rakott*.

gyümölcs l. *asszúgyümölcs*.

hagyma l. *fok-, mogyoró-, vereshagyma*.

hájtartó általag: „Az Seőtet hazban... *Hai tarto altalagh* No. 4.”

halastó: „Wagion jtth az falw hatara(n) egi *halas thois* az varhoz valo.” (Balla)

háló l. *gyalom, köz-, vadháló*.

harang: „Szoross Portio. Az Gieőrthelki vaida ezeknek biraiok... Egjeb fele jeőuedelmet az mi nezi vgian azon teőruenniel elnek, miuel egi *harang* alais thartoznak es egi biraiok vagion, mint az Gieőrthelekieknek.”

harmadfél: „... Az Eeles hazban. Dijo uagjon *harmad fel* veka jdest No 2½.”

harmadfű: „Ratio Equorum... Az Somlioi feőldeőn vagjon az Menesben eoregh kaczola lo No. 16. *Harmad feo* kancza lo vagion No. 5. Thauai chjeődeő vagion No. 4. Thauai kancza lo vagion No. 4. Ez jdei chjeődeő vagion No. 3. Ez jdei kancza vagion No 8. Volt Men lois, de Mathai Ferencz vra(m) vjtette el az Menesbeől.” — L. még *tínó* al.

hárshordódézsza: „Az Safar hazban... Kasa thartani ualo Bodon No. 1 *Has hordo* desa No. 1.”

hárskötél l. *borvonó hárskötél*.

hasogatott l. *fejeskáposzta*.

ház: „Az varbeli hazakban ualo Inuentarium. Az wduarbirosaghoz valo Belseő

hazban . . . Az Keözepeő *hazban* | Az Eczetes *hazban* | Az safar *hazban* | Az liztes *hazban* | Az Zabos *hazban* | Az Nagi Pinczeben | Az feier liztes *hazban* | Az Eeles *hazban* | Az Seőtet *hazban* | Az Gabonas *hazban* | Az reghi konihaban | Az Belseo suteő *hazban* | Az Kulseő Swteő *hazban* | Az Iffjak *hazaban* | Az Iffjak haza mellet ualo *hazban* | Az szabo *hazban* | Az Musicusok *hazaban* | Az masik Gabonas *hazban* | Az Aztalos *hazaban* | Az Pap haza feleől ualo Bastiaban | Az Konihan | Az Thoroni alat ualo Thar*hazban* | Az Nagi Palotaban | Az Vr zenes *hazaban* | Az kőlseő kis Palotaban | Az Azzon Thar *hazaban* | Az Thorońban ualo felseő *hazban*". (A | jellel elválasztott adatok az Inventarium egyes részei előtt álló címek.) — L. még *major*-, *malom*-, *pusztá*-, *udvarház* al.

hegedűs: „Hegedeős Ianos” | „Hegedeős Pal” | „Hegedeős Caspar” | „Hege-deős Miklos” | „Hegedeős Ferench” | „Hegedeős Gergeli” (Bagos; mindnyájan jobbágyok).

héj l. *fa*-, *kenyérhéj*.

herbariumos könyv: „Az Thoroni alat ualo Thar*hazban* . . . Egi hjtuan veres parna saak ebbenis valami leuelek uadnak . . . Egy keonyw, Egesippus historiaŷ es Plutinaí (!) Nro 1. Mas keonyw Sa(n)eti Ambrosy officioru(m) Nro. 1. Egi *herbariomos keonyw* Ioannis Ruellŷ Nro. 1”

heveder l. *vászonheveder*.

hi, *hiv*: „vagyon Negi zeőleő, eggiket Pupos zeőleőnek *hijak* . . . masuttis nagi zeel feöld wagian meliet Theleknek *hynak*” (S.) | „Az kinek egez nila vagjon melliet ferthon penznekis *hinak* (így!) wk egez niltol 12 Penzt adnak az Ispannak fel nytlthol penigh hat penzt.” (Bagos) | „Wagion Kraznan ket helien Malom. Eggikett *hijak* Also Malomnak . . . Az Masik molnot *hijak* felseő Malomnak.”

hintó: „Zekerhez ualo beőr földel, uagjon No 2 . . . *Hinto*hoz ualo oreg*h* chjatt ziastul No 5.” | „Az var eleőt az zeker zenben vagjon beőr zeker No. 3. *Hinto* vgjan ott vagjon No. 1. Hituan kochi három kerekeuel vagjon No 1.”

hit: „*Hytek* zerent valliak eztis hogi eők buzaikból minden hatt kalongiatul egi kalongia buzat attanak az varhoz” (Bagos) | „*Hitek* szerent valliak az vaida Duka lukach es az Rez alliai videkbeli krainikok hogi . . . Az vaida tartozik karachionban egi eőzzel . . .”. — L. még *kitud* al.

hitvány: „Beres szeker minden zezamaual kessegeüel No 3 ennek az szekernek eggike *hituan*” | „Az Musicusok *hazaban* . . . wagian *hituan* zazlo No. 1” | „Az Eeles *hazban* . . . Egi altalagban valami *hituan* borso No. 1” | „Az Palotaban uadnak keőreős keőreol padzekek az padzekek *hitua(n)* veres Borozlai pozto uagjon” | „Az Thoroni alat ualo Thar *hazban* . . . Kopot *hituan* zeőnieg*h* vagjon No. 2” | „Az ur zenes hazan ualo Belseő *hazaban*. Vagjon *hituan* virgina No. 1 . . . Kis *hituan* lada vagjon No. 1 . . . Falra ualo *hituan* zeőnieg*h* No. 1” | „A Thoroni alat ualo Thar *hazban* . . . Egi chjeőbeőrben ualami *hituani* leuelek No. 1 . . . Egi *hjtuan* ueres parna saak ebbenis valami leuelek uadnak.”

hizláló disznó: „Ratio Porcorum. Az Paczali Erdeőn Somloi eőreg*h* Maiorsagh dizno No 192. E teli Malacz Restal No 120. Az Somloi Maiorban *hizlalo diszno* uagio(n) No. 6. Az Paczali Erdeőn uagjon Krasznai eőreg*h* Maiorsagh dizno No 58.”

hópénzes darabant: „*hopenzes drabant* Balint Boldisar h(ab)et Bo(ues) 4.” (Hosszúaszó)

hordó l. *cípőhordó* tekenő, *hárs-hordódézs*; *lisztes*-, *öreg*-, *vert*-, *veretlen hordó*.

hordós szín: Ratio Vasorum Vacuorum. Restal az varban egguttis masuttis, jsmet az var eleőt valo zeker zenben es *hordos zinben* ueretlen es vert hordo es altalagh No 186.”

horog l. *vashorog*.

hosszú asztal: „Az Iffjak *hazaban*. *Hozzu aztal* uagjon No. 1. Mas Negi zegheő *asztal* No. 1. Az *asztal*hoz ualo zekek No. 4.”

hosszú nyakú üveg: „Hozzw Niakw jwegh uagion No 4.”

hosszú padszék: 1. szabó-ház.

hosszú szék: „Az Maior haz szobaiaban vagjon aztal No. 1. Keöreös keöreöl wadnak pad zekek Ismet vagjon Hozzu zeek No 2.”

húsvágó bárd: „Az Safar hazban ... Hws vagho Bard vagion No. 1.”

húsvét nap: „Huswet napban az ispannak tartoznak aiandekben ket auagi harom tikmonnial egi egi kalachial ... Zenth Marton napban penigh keth kett penzt adnak es egi egi kalachjot. Karachion napban penigh egi egi diszno labat es egi egi kalachiot.”

hűt: „Bor hwtheni valo Rez desa uagion No. 1.”

(Folytatjuk.)

SZABÓ T. ATTILA

Az OklSz. egy szándéktalanul félrevezető keltezéséhez

1. Más irányú szótörténeti keresgélés közben az OklSz. *ad* szócikkében első adatként egy meglepően korai, az első pillanatra egy magyar nyelvű szövegműlekből kiszakítottak látszó szótári adalékra bukkantam. Ugyanaz a szöveg — nyilván a benne megőrződött szavak korai volta miatt — bekerült ugyancsak „1441” évjelöléssel e szócikken kívül az *akar*, *az*, *oltalom* és *valál* címszó adalékai közé is. A szótár szerkesztője azonban nem emelte át e szövegből a *ki* szócikkbe a másutt felhasznált szöveget, pedig erre a szóra is — az ő keltezése szerint — több mint egy századdal korábbi adatot iktathatott volna bele ez idézetével az ott elsőként szereplő 1558-i adalék elé.

Noha a *valál* szócikkben a szótár jelzi, hogy e szöveg „az 1441-iki okl. hátlapján” maradt fenn, sőt tájékoztatásként közli a latin nyelvű oklevélnek azt a részletét is, amelyre a magyar szöveg vonatkozik, félreérthetetlenül nem jelzi egyrészt azt, hogy csak ennyi vagy terjedelmesebb-e a szöveg, másrészt azt sem, hogy a szövegtöredék valóban az oklevél keltével egy időben vagy valamilyen más időpontban került-e rá az oklevél hátlapjára. — A felvetődő kérdések tisztázása céljából — az Országos Levéltár Mohács előtti okleveleinek az OklSz.-ban megadott jelzetére hivatkozva — az oklevél hasonmásban való megszerzése céljából MAKSAI FERENCHEZ fordultam.

2. Az ő baráti előzékenységből most már előttem fekvő oklevélhasonmás alapján a következő néhány tisztázó észrevételt tehetem:

A) Az OklSz. előbb jelzett szócikkeiben közölt szótári adalék I. Ulászlónak egy, Budán 1441. július 6-án („feria quinta proxima post festum visitationis beate marie virginis”) kelt, természetesen latin nyelvű kiváltságlevele hátlapjára, az álló alakban fordított oklevél felső lapszélére rájegyzett és az OklSz. jelzett szócikkeibe teljes egészében bele is foglalt egyetlen magyar nyelvű sorból áll.

B) Az OklSz.-nak az olvasat szempontjából egyébként csak lényegtelenül egyszerűsített közlése ellenére sem árt a hasonmásból paleográfiai hűséggel ide jegyezni a nyelvemlékes sort: *Hogy Walalokat oltalmol aznak adhaffak kinek akaryak*. — E sor alatt az ugyanazon kéz írta „1441” évszám áll.

Mellékesen megjegyzést érdemel az is, hogy a sor második szavának második *a*-ja alatt az eredetiben egy olyan pontocska van, amely az *a* betű mellékjelének is vehető (*a* = *á*). Minthogy azonban a szöveg másik két szavának (*adhaffak*, *akaryak*) *á*-t jelölő betűi alatt nincs ilyen pontocska, lehet, hogy e mellékjelnek látszó pontocska csak a tinta elcseppenése révén vagy más véletlenből került éppen a *Walalokat* szó második *a*-ja alá, s így ennek semmi paleográfiailag számba veendő szerepe nincs. E körülményre itt csak utalva e kétes mellékjelet a közlésben elhagytam.

C) A hasonmás birtokában megállapítható, hogy az oklevél hátlapjára írt bejegyzést az írásjelleg hozzávetőleges tájékoztatása alapján azonban semmiesetre sem az oklevél kiállításának esztendejében vagy valamelyik közvetlenül azt követő évben, hanem legalább egy félszázaddal később: a XV. század végén, sőt esetleg csak a következő század első éveiben tehetette az ismeretlen kéz. A magyar nyelvű sor alá írt „1441” évszám tehát nem a nyelvemlékes rájegyzés, hanem az oklevél keltének évét mutatja. Egészen érthető, hogy SZAMOTA ISTVÁN a nyelvemlékes sor keltezésekor jóhiszemű tévedés áldozata lett.

3. Az itt előadottak figyelembe vételével az OklSz.-beli „1441” évszám tehát az *ad*, *akar*, *az*, *oltalom* és *valál*, valamint a *ki* szócikk beiktatandó azonos szövegű adaléka. elöl törlendő, illetőleg vagy a tágabb „XV. század vége — XVI. század legeleje” időköz-, vagy esetleg az „1500 körül” időköz-megjelöléssel helyettesítendő.

SZABÓ T. ATTILA

SZEMLE

Új általános szláv etimológiai szótár

LINDA SADNIK—RUDOLF AITZETMÜLLER, Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen. Lieferung 1. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1963. XXXVIII + 57 lap

1. A szláv nyelvek szókinésének etimológiai feldolgozására FRANZ MIKLOSICH (1813—1891.) tett elsőnek kísérletet „Etimologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen” című (Wien, 1886.) munkájában. Ez az úttörő és a maga korában kiváló mű tulajdonképpen mégsem etimológiai, hanem összehasonlító szótár, amely kikövetkeztetett ősszláv tövek és alakok szerinti elrendezésben mutatja be az egyes szláv nyelvek összetartozó szóanyagát. Az indoeurópai örökségből származó, eredeti szavakon kívül tekintettel van a szláv nyelvek jövevényszavaira is, de — különös módon — azoknak a szócikkét is ősszláv átirású alakokkal vezeti be. Így például azok a szláv nyelvi szavak, amelyek a magyar *áldó*, *asztal*, *gyermek* stb. átvételei, ősszláv *aldovŭ*, *astalŭ*, *germekŭ* stb. címszó alatt találhatók meg. Az efféle szócikkekből azonban nem mindig derül ki határozottan a szerző állásfoglalása az átadó és átvevő nyelvnek, azaz a kölcsönzés irányának a kérdésében. MIKLOSICH szótárára egyébként az óceyházi szláv nyelv abszolút tekintélye nyomta rá bélyegét. Olykor még a címszavak sem ősszláv, hanem óbolgár hangtani sajátosságokat mutató alakban szerepelnek, és ezáltal az olvasóban azt a hitet kelthetik, mintha a többi szláv nyelv megfelelő szavai az óbolgár alakból fejlődtek volna. Ez a helyzet többek között a *dŭšter*- 'Tochter' (vö. ősszláv **dŭkti*), *lenšta* 'Linse' (vö. ősszláv **leŭja*), *nošŭ* 'Nacht' (vö. ősszláv **nokŭ*) stb. címszavak esetében. Minden szűkszávasága és kisebb-nagyobb fogyatékosága ellenére MIKLOSICH szótárában megnyilatkozik szerzőjének kivételesen széles nyelvészeti látóköre és finom etimológiai érzéke. A kutatás még ma sem nélkülözheti teljesen.

A XIX. század végén és a XX. század elején a szláv lexikográfia és összehasonlító történeti nyelvtudomány számos nagyszabású művel gazdagodott. Így többek között elkészült SREZNEVSKIJ orosz nyelvtörténeti szótára, HRINČENKO ukrán szótára, KARŁOWICZ lengyel tájzsótára, BARTOŠ morva szótára, PLETERŠNIK szlovén szótára, GEROV bolgár szótára, VONDRÁK összehasonlító szláv nyelvtana, jelentősen előrehaladtak a zágábi akadémia nagyszótárának a munkálatai, megindult a Varsói Szótárnak és

GEBAUER óceh szótárának a közzététele stb. — Időszerű lett így egy új szláv etimológia szótár készítése.

Huszonkét évvel MIKLOSICH szótárának a megjelenése után, 1908-ban ERICH BERNEKER (1874—1937.), aki akkor a prágai német egyetem slavista professzora volt, meg is kezdte ennek az új szótárnak (Slavisches etymologisches Wörterbuch I. A—L. Heidelberg, 1908—1913. II. [ma — more]. 1914. Második, változatlan kiadás: 1924.) a közreadását. Az első világháború azonban megakasztotta a munkát. A harcér erősen megviselte BERNEKERT, néhány szláv bírálójának kedvezőtlen ítélete pedig annyira elkésérltette, hogy a szótár folytatásától teljesen elment a kedve. Állítólag minden anyagát elégette. — BERNEKERnek sajnálatos módon csaknán maradt szótára MIKLOSICH munkájához képest nagy haladást jelent, különösen ami a szlávtság eredeti szókészletét illeti. A turkológia, finnugrisztika stb. körébe tartozó kérdésekben BERNEKER tájékozottsága már nem terjedt ki annyira, hogy súlyosan latba eső, önálló véleményt mondhatott volna. A szláv nyelvek jövevényszavainak a feldolgozásában BERNEKER többnyire a régi csapásokon haladt. — BERNEKER szótárának lexikográfiai sajátosságai számos tekintetben ma is követésre méltók. Rekonstruált ósszláv alakot — MIKLOSICH gyakorlatától eltérően — csupán az eredeti szláv szavak cikkeinek az elején találunk. Az óegyházi szláv, orosz, ukrán, bolgár, szerb-horvát, szlovén, cseh, felső-szorb, alsó-szorb és poláb nyelv eredeti szókészletének a feldolgozásában BERNEKER teljességre törekedett, a fehérorosz, szlovák, kasub és szlovinc szókincsnek viszont csak azokat az eleméit vette figyelembe, melyeknek etimológiai szempontból különös fontosságuk van. Az alapszavak mellett olykor származékokat és összetételeket is közölt a szócikkekben. A jövevényszavak közül rendszerint csak azok kerültek be szótárába, amelyek több szláv nyelvben is megvannak. Az ilyen szócikkeket általában az a szláv szó vezet be, amelyiknek hangalakja a legkevésbé tér el az átvett idegen nyelvi szótól. Mintaszerűen gondos BERNEKER szótárában a korábbi szakirodalomra való hivatkozás. BERNEKER abból a helyes elvből indult ki, hogy egy olyan etimológiai szótár, amelyből hiányzanak az irodalmi hivatkozások, csupán félig vagy még annyira sem töltheti be rendeltetését.

2. MIKLOSICH, majd BERNEKER általános szláv etimológiai szótára után az egyes szláv nyelvek szókincsének a tüzetes etimológiai vizsgálata következett. A külön-külön nyelvi etimológiai szótárak sorából kiemelkedik PREOBRAŽENSKIJ orosz, BRÜCKNER lengyel, MLADENOV bolgár, HOLUB és KOPEČNÝ cseh, VASMER orosz, továbbá MACHEK cseh és szlovák szótára. Hosszabb-rövidebb idő óta folyik ŚLAWSKI lengyel, LEHR-SPLAWIŃSKI és POLAŃSKI poláb, RUDNYC'KYJ ukrán, GEORGIEV, GÁLÁBOV, ZAIMOV és ILČEV bolgár, valamint ŠANSKIJ orosz etimológiai szótárának füzeteként való megjelentetése. BEZLAJ próbafüzetben mutatta be készülő szlovén etimológiai szótárát. Kiadásra vár a nemrég elhunyt SKOK szerb-horvát etimológiai szótára. — Ugyanakkor azonban nem aludt el a valamennyi szláv nyelv anyagára kiterjeszkedő, általános szláv etimológiai szótár ügye sem.

J. M. KOŘÍNEK (1899—1945.), a pozsonyi egyetem professzora arra készült, hogy a hiányzó, M-től Z-ig terjedő rész pótlásával befejezi BERNEKER szótárát. Idő előtti halála megakadályozta terve végrehajtásában. A hagyatékában talált kéziratot anyag Brúnnbe került ahhoz a munkaközösséghez, amely V. MACHEK vezetésével egy új szláv etimológiai szótáron dolgozik. Ennek a szótárnak a szerkezete és elvi alapvetése — úgy látszik — BERNEKER szótárához lesz hasonló. Próbafüzet még nem jelent meg belőle, de egy hasznos segédkönyv már kikerült a brünni etimológusok műhelyéből: a szláv nyelvek közös szókészletének szótárszerű összevgyűjtése (Základní veslovanská slovní zásoba. Brno, 1964. Rotaprint). — T. LEHR-SPLAWIŃSKI és FR. ŚLAWSKI irányításával Krakóban egy ósszláv szótár munkálatai folynak. A cél az, hogy rekonstruálják az ósszláv szókészletet az ósszláv nyelvi egység fennállásának a végén, azaz a IV—V. században. Nem

szótöveket, hanem teljes szavakat — tőszavakat, képzett szavakat, összetételeket — rekonstruálnak az egyes szláv nyelvek közös szóanyaga alapján, tekintetbe véve az indoeurópai megfeleléseket. Az etimológia azonban csupán kiegészítő eszközként, nem pedig az egész mű jellegét meghatározó tényezőként jut a szótárban szerephez. A szláv történeti lexikológia szempontjából nagy jelentőségű összsláv szótárból 1961-ben próbafüzetet tettek közzé (Słownik prasłowiański. Zeszyt próbny. Kraków, 1961. Rotaprint).

A moszkvai Orosz Nyelvtudományi Intézetben O. N. TRUBAČEV vezetésével egy összsláv etimológiai szótár készül. A nemrég megjelent, tartalmas próbafüzet — *Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд). Проспект. Пробные статьи.* Москва, 1963. — arra mutat, hogy e szótár módszertani szempontból is jelentős gazdagodást fog hozni. A tövek etimologizálása helyett mindenkor a lexéma egészét vizsgálja, és a hangsúlyt a szóképzési viszonyok gondos tanulmányozására, a szóképzési modellek megállapítására, a szlávsvágon kívüli teljes lexémás megfelelések és párhuzamok felderítésére helyezi. Szakít a szócsaládok szerint felépített szócikkek gyakorlatával, és minden lexémát önálló szócikkbe helyez. A szótárnak az előzetes számítások szerint mintegy 7000 címszava lesz. A szláv nyelvek szókészletéből ugyanis ennyi olyan szót lehet kiválogatni, amelyik feltehetően már az összsláv korban is megvolt, ha csak nyelvjárási szinten is. Nagy fontosságot tulajdonít e szótár a szóföldrajz tanúságtételének, és ennek érdekében térképvázlatokat is alkalmaz.

3. Az eddig ismertett új általános szláv, illetőleg összsláv etimológiai szótárak munkálatai még legfeljebb egy-egy próbafüzet közrebecsátásának a stádiumáig jutottak el, LINDA SADNIK és RUDOLF AITZETMÜLLER összehasonlító szláv szótárából (*Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*; a továbbiakban: VglWb.) viszont már az *a* betűs címszavakat tartalmazó 1. füzet is a szakemberek könyvespolcára került. A szerzők osztrák szlavisták, akik jelenleg nyugat-németországi egyetemeken, Saarbrückenben és Tübingenben működnek. Házastársak. Nevüket évek óta együtt emlegetik a szakirodalomban, mert közös munkával állítottak össze egy kiválóan használható óegyházi szláv kéziszótárt (*Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten.* 'S-Gravenhage — Heidelberg, 1955.), amely egyebek között etimológiai áttekintést is nyújt.

A VglWb. 1. füzetéről mindenképp azt kell megállapítanunk, hogy valójában jóval többet nyújt, mint amennyit a címe ígér. Korántsem csupán a szláv nyelvek közös lexikális elemeinek az összehasonlító szótárával, hanem teljes tudományos apparátussal felszerelt általános szláv etimológiai szótárral van dolgunk, amely lényegében afféle funkciót tölthet be a jelenkori fejlett, sokoldalúan kimunkált szláv nyelvtudományban, mint annak idején — a szláv lexikológiai ismeretek jelentősen alacsonyabb fokán — BERNEKER szótára. A szerzők tehát — képletesen szólva — napjaink „Berneker”-jének az elkészítésére vállalkoztak.

Az 1. füzet elején található előzetes megjegyzésben (I) a szerzők azt a véleményüket fejezik ki, hogy egy szláv összehasonlító vagy etimológiai szótár szerkezeti felépítéséről, az anyag kiválogatásáról és feldolgozásáról vallott nézetek csak szubjektívek lehetnek. Mindössze néhány technikai természetű felvilágosításra szorítkoznak, melyek közül különösen fontos az, hogy az etimológiai nézőpont alapján rendezett szótárban minden betűt az előforduló szláv szavak nyelvek szerinti mutatóival zárnak le, a nem szláv szavakhoz pedig az egész mű végén adnak mutatót. Elavult, túlhaladott szakirodalom adataival nem óhajtják terhelni a szócikkeket, mivel egy összehasonlító szótár nem lehet egyidejűleg nyelvészeti bibliográfia is. — A III—XXXIV. lapon a felhasznált irodalom jegyzéke van. Összevetve BERNEKER szótárának sokkalta szerényebb irodalomjegyzékével, képet alkothatunk arról a haladásról, melyet a szlavisztika az elmúlt fél évszázad alatt megtett. BERNEKER szótárához képest megnőtt a felhasznált finnugrisztikai művek száma is. A magyar nyelvvel foglalkozó munkák és folyóiratok közül BÁRCZI,

GOMBOCZ, KNIEZSA, MELICH és MOÓR egy-két műve, valamint a Magyar Nyelvőr szerepel a jegyzékben; kár, hogy a Magyar Nyelv kimaradt belőle. A turkológiai forrásművek részaránya már kevésbé mondható kielégítőnek. AŠMARIN csuvas szótára kivételével egyáltalán nem használják a szerzők az utóbbi évtizedek során a Szovjetunióban megjelent nagyszámú török szótárt. Ebben a tekintetben a szerzők mintha VASMERT követték volna (vö. Э. В. СЕВОРЯН: Лексикографический сборник V [1962.], 13).

4. A szótári rész (1–43. l.) az *a* kezdőbetűs szavakat foglalja magában kerekén 100 szócikkben. Valamennyi szócikk számozva van, a terjedelmesebbeket pedig betűk is tagolják kisebb egységekre. Az 1. szócikknek például *a*-tól *l*-ig terjedő szakaszbeosztása van. Mindez a gyors tájékozódást szolgálja. A füzet végén (44–57. l.) található szómutatók lapszám helyett a megfelelő szócikk számára és szakaszára utalnak a nyelvek következő sorrendjében: szláv, óegyházi szláv, óbolgár (ide tartozik az óegyházi szláv korban, azaz Simeon korával bezárólag keletkezett, de csak későbbi másolatokban fennmaradt emlékek szóanyaga), egyházi szláv, orosz egyházi szláv, óorosz, orosz, ukrán, fehérorosz, középbolgár, bolgár, macedón, szerb egyházi szláv, ószerb, szerb, szerb-horvát, horvát, szlovén, óceh, cseh, szlovák, felsőszorb, alsószorb, ólengyel, lengyel, pomorán (kasub–szlovinc), poláb. Ez egyébként a nyelvek sorrendje a szócikkekben is. A VglWb. szerzői — mint láthatjuk — valamennyi szláv nyelv anyagát feldolgozzák, tehát azokat is, amelyeket BERNEKER nem idézte rendszeresen.

Ha a VglWb. *a* betűs anyagát mennyiségi szempontból összehasonlítjuk BERNEKER szótáráéval, azt találjuk, hogy a szócikkek száma BERNEKER 89 szócikkéhez képest nem nőtt meg jelentősen. Mérlegelnünk kell azonban azt is, hogy SADNIK és AITZETMÜLLER nem vette át BERNEKER címszóanyagát minden rostálás nélkül. A jövevényszavak közül — az *a*-val kezdődő szláv szavak túlnyomó többsége jövevény — elhagyták azokat, amelyek csupán egyetlen egy szláv nyelvben ismeretesek. Ilyeneknek valóban nincs helyük egy összehasonlító szótárban. — Szembetűnőbb a VglWb. fölénye a szócikkek terjedelmét illetően. BERNEKER 89 *a* betűs szócikke 15 kisebb formátumú lapot, a VglWb. 100 szócikke pedig 42 nagyobb formátumú lapot tölt be. A VglWb. szócikkeinek átlagos terjedelme tehát mintegy háromszorosa BERNEKER szócikkeinek.

A VglWb. szócikkeinek a szerkezeti felépítése nagyjából BERNEKER szócikkeinek a jól bevált elrendezésével egyezik meg: az adatok felsorolását külön bekezdésben követi az etimológiai magyarázat. A szakirodalmi utalások vagy az etimológiai magyarázatba épülnek be, vagy pedig önálló bekezdést kapnak. A VglWb. jellegzetességei közé tartozik azonban az, hogy szócikkeinek adatközlő bekezdésében mindenkor csak ténylegesen kimutatott, dokumentálható szavak szerepelnek annak a nyelvnek az írásmódjának megfelelően, amelyből valók. Rekonstruált ósszláv alakok csupán az etimológiai magyarázatokban fordulnak elő. A szócikkekben helyet kapnak a legfontosabb származékszavak és összetételek is. Egy-egy érdekesebb származéknak a tárgyalása néha annyira alapos és részletes, hogy az bármelyik szláv nyelv saját etimológiai szótárába beillene. Ilyen például a magyar *venyige* etimológiája szempontjából is fontos bolgár *винѣга* 'Weinrebe', szerb-horvát *vinjaga* 'wilde Rebe, wilde Weinrebe', szlovén *vinjaga* 'wilde Weinrebe' vizsgálata. A korábbi kutatóktól eltérően a VglWb. szerzői nem **jaga* 'Beere' utótagos összetételnek, hanem *-jaga* augmentatív-képzős származéknak fogják fel e szót.

5. A VglWb. 1. füzetének szócikkeihez a következő megjegyzéseket fűzhetjük:

Ad 32. — A szerzők szerint a JURAJ HABDELIČ szótárából (Dictionar ili reči 'szlovenszke ... Graz, 1670.) vett *okštan* 'Bernstein' szlovén szó. Ez azonban tévedés, mely PLETERŠNIK és BERNEKER szótárán alapul. HABDELIČ szótára nem szlovén, hanem kaj-horvát. A kaj-horvát szóhasználatból a *slovinski, slovenski* elnevezést csak Pavao Ritter Vitezović (1652–1713.) óta szorította ki véglegesen a *hrvatski*.

Ad 54. — Az orosz *антл* 'ein Faß Ungarwein' stb. kérdésének átfogó vizsgálatát I. BALECZKY: *Studia Slavica* VIII (1962.), 437—42. A művelődéstörténeti háttér tisztázásához fontos: TARDY LAJOS, A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733—1798.). Sárospatak, 1963.

Ad 75c. — A szerzők szerint a szerb-horvát *Arbànas(in)* 'Albaner' stb. magyarázatakor nem a balkáni latinságban kell a forrást keresni, hanem egy 'Arbanum lakosa' jelentésű albán *arbanas* alakból kell kiindulni. Az albánban azonban nem *arbanas*, hanem *arbëresh* < *arbënes* 'olasz- vagy görögországi albán' (*sh* = *š*) van. Vö.: E. ЧАБЕЈ, Volkstum und Volksname der Albaner: Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa IV (1940.), 78—96; Kiss: MNy. LX, 472.

Ad 91. — Az orosz *атаман* 'Kosakenältester' legvalószínűbb forrása, a tatár *odaman* 'Ältester der Hirten' N. K. ДМИТРИЈЕВ (Лексикографический сборник III [1958.], 17) szerint talán nem más, mint az *ata* 'Vater' augmentatív funkciójú *-man* képzős származéka. Ez esetben az oroszba bizonyára még az *ataman* < *odaman* változás lezajlása előtt került át.

Ad 95. — Az orosz *августейший* 'hoch, erhaben, kaiserlich' a latin *augustissimus* átvétele képzőcserével (Н. А. ШАНСКИЙ, Этимологический словарь русского языка I/1. Москва, 1963. 28).

6. Érdeklődéssel várjuk a VglWb. további füzeteit. (Időközben, 1964-ben megjelent az 58—138. lapból álló 2. füzet, melynek 101—131. számozású szócikkei a *b* kezdetű címszavak első részét dolgozzák fel.) A kor színvonalán álló, imponáló méretű műre számíthatunk, amely — módszertani tekintetben jórészt BERNEKER szótárára támaszkodva — megbízhatóan foglalja össze a szláv etimológiai kutatások eredményeit.

KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1963. november 26. Finnugor szakosztály. ERDŐDI JÓZSEF, Finnugor csillagneveink. — Annak megállapítása után, hogy a 'Nap, Hold, csillag, ég stb.' jelentésű fogalmak jelölésére nem mutatható ki közös finnugor szó, noha ezek kétségtávolan ismeretesek voltak már a finnugor alapnyelv korában, felveti a kérdést: ha nem mutatható ki azonos hangtestű szó bizonyos csillagok és csillagképek megnevezésére, elegendő-e a tartalmilag azonos jelölésmód, hiszen tabuisztikus és ezoterikus okai lehetnek egy megjelölés kiveszésének. A továbbiakban, a *Tejút*, *Sarkcsillag*, *Kaszás*, *Szitacsillag*, *Fiastryúk* stb. neveivel foglalkozott.

1963. november 27. Az általános nyelvészeti és a szlavisztikai szakosztály közös ülése. ANDREJEV N. D. (Leningrád), A matematikai nyelvészet alapvető kérdései. (Oroszul.) — Hangsúlyozta, hogy a matematikai nyelvészet eredményes művelése csakis olyan nyelvészekről várható, akik kellő matematikai felkészültséggel rendelkeznek. A matematikai nyelvészet és a hagyományos nyelvtudomány kölcsönösen kiegészíthetők és támogathatják egymást.

1963. december 3. Finnugor szakosztály. GÜLYA JÁNOS, A magyar népnév eredetének kérdéséhez. — A legújabb obi-ugor hangtörténeti és etnogenetikai-néprajz kutatások eredményei alapján megvizsgálta a *magy-*: *magyar* népnévvel és a *megy-*:

* L. MNy. LX, 382—4.

megyer törzsnévvel kapcsolatos kérdéseket. Úgy véli, hogy a magyar *magy-*, illetőleg *megy-* elemmel csak a vogul (ősvogul) **māñčū* 'vogul; vogul és osztják' és az osztják (ősosztják) **mañcs* 'moš; frátria' szók egyeztethetők. A szó ugor ősalakja csakis *mañcs* lehetett, mely a későbbi magyarság és vogulság ugor, valamint az osztjákoknak a későbbi *mos*-frátriához tartozó részéből álló népcsoport (ennek egyedi) megnevezésére szolgált. A szó az ugorban minden bizonnyal indogermán jövevényszó.

1963. december 10. Magyar szakosztály. BODNÁR FERENC, A magyar azonosító mondat néhány kérdése. — A magyar azonosító mondatok — „visszafordítható ítéletek” — nyelvtani elemzésével foglalkozott annak az általános nyelvészeti tételnek az alapján, mely szerint a mondat valósághelyzetben élő nyelvi jel, amely tartalmát a valóságra való viszonyításban fejezi ki. Ilyenformán a mondat az általános jelenségviszonyokra épülő különös mondattani (predikatív) funkció útján közöl gondolatot, az általános és a különös viszont az elemzés síkján szétválík. Az azonosító mondatokban a predikatív (alany—állítmányi) viszonyítás minden esetben a mondat valósághelyzetének a függvénye, amelynek analízise útján juthatunk — a „lélektani” elemzés megkerülésével — a valóságos, nyelvtani alanyhoz és állítmányhoz.

1963. december 17. Általános nyelvészeti szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, A valóság nyelvi tagolásáról. — A nyelvi rendszeren belül a jelek és szerkezetek hierarchiája a valóság tükrözését szolgálja. A nyelvi eszközök segítségével -- konvenciók alapján kialakult — metaszetekben és kategóriákban, többé-kevésbé differenciáltan fejezhető ki a denotátumok és viszonyaik összességének jelölése. A valóság komplex, nem homogén egységének, egészének kifejezésére minden nyelv képes, a differenciálás foka azonban nyelvenként különbözik. Fontos, releváns kategóriák mellett mások elhanyagolhatók, de ez utóbbi: irreleváns elemek is léteznek, formájuk latens, illetőleg közvetett. Minden nyelv megfelelő rendszerrel biztosítja a kölesönös megértést: az explicit (implicit) elemek kiegészítik egymást. Két nyelvi hálózat összehasonlításakor egymást nem fedő egységek is előtűnhetnek. — A szerző „Le découpage de la réalité par les langues” című dolgozatának (Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica. V [1964.], 155—70) egy részlete.

1964. január 9. Magyar szakosztály. A felolvasó ülés előtt a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai elnöküket, Bárczi Gézárt köszöntötték hetvenedik születésnapja alkalmából. PAIS DEZSŐ üdvözlő beszédét l. MNy. LX, 129—36. — BENKŐ LORÁND, A magyar nyelvtörténet korszakolásáról. — L. MNy. LX, 137—45.

1964. február 4. Magyar szakosztály. KNEZSA ISTVÁN, Irha. (Adalék német jövevényszavaink szóvégi magánhangzójának eredetéhez.) — L. MNy. LX, 310—14.

1964. február 18. Orientalisztikai szakosztály. TELEGDÍ ZSIGMOND, Szerkezeti homonimiák a perzsában. — A perzsában nagy számmal találkozunk olyan szavakkal, amelyek egy főnévből és egy part. praet.-ből vannak összetéve (pl. *rang . paride* 'sápadt', *rang . bázte* 'színehagyott', *rang . karde* 'festett'). Ezek a szavak, noha közvetlenül, külsőleg azonos formát tüntetnek fel, grammatikailag „érezhetően” különböző típusokat képviselnek. Hogy az egyes típusokat, a szavakat típusaik szerint megkülönböztessük, abból a felismerésből kell kiindulnunk, hogy az ilyen szavak levezetett (másodlagos) szerkezetek, és hogy grammatikai meghatározásukhoz elengedhetetlenül hozzátartozik redukciójuk, visszavezetésük esetenként arra a szerkezetre, amelyen alapulnak.

1964. február 25. Szlavisztikai szakosztály. FODOR ISTVÁN—KISS LAJOS: Az V. nemzetközi szlavisztikai kongresszus. (Szófia, 1963. szeptember 17—23.) — A korábbi kongresszusok vázlatos története után a kongresszusokat irányító nemzetközi szlavista bizottság tevékenységét ismertették. Beszámoltak a kongresszusi kiadványokról, a nemzetközi könyvkiállításról, a kongresszus szervezéséről: szekcióiról, majd a nyelvtudományi tagozat előadásainak csoportosításáról. Néhány fontosabb előadást röviden

ismertettek is, majd a magyar résztvevők előadásairól adtak vázlatos képet. Végül általánosan értékelték a kongresszust, és kiemelték a magyar nyelvtudomány számára hasznosítható tanulságait.

1964. március 3. Finnugor szakosztály. RÉDEI KÁROLY, Vannak-e az előmagyar—permi érintkezésnek nyelvi nyomai? — A magyar nyelv hangrendszerében nincsenek permies vonások. Az ilyeneknek tartott szőeleji és szőbelseji zöngés zárhangok mind a magyarban, mind a permi nyelvekben külön nyelvi fejleményeknek tekintendők. A permi—magyar kapcsolatok nyelvi emléke csupán néhány, őspérmiből kölcsönzött jövevényszó. — L. NYK. LXVI, 253—61.

1964. március 10. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. GÁLDI LÁSZLÓ, Az ismeretlen Eminescu költői eszközei. — A Román Népköltársaság ebben az évben emlékezik meg a legnagyobb román költő halálának 75. évfordulójáról; e hosszú idő elteltével is meg lehet azonban állapítani, hogy Eminescunak valóban monumentális életműve még korántsem hozzáférhető teljes egészében, s az az anyag, amelyet a kritikai kiadás eddigi hat kötete tartalmaz, még sem tartalmi, sem formai szempontból nem került minden modern igényt kielégítő korszerű megvilágításba. Az előadás kísérlet arra nézve, hogy mi mindent lehetne még föltárni Eminescu életművében — különösen pedig kevésbé ismert posthumus műveiben — a költői mondattan, a költői szókészlet és a fonetikai-metrikai elemek szempontjából; a stilisztikai kutatások mindegyik nagy területét 2—3 példa képviseli. Befejezésül kijelölte Eminescu helyét az újlatin költői stílus történetében.

1964. március 17. Nyelvoktatási szakosztály. Az előadás előtt az elnöklő Babos Ernő meleg szavakkal emlékezett meg Nagy József Béla nyolevanadik születésnapjáról. FÜLEI SZÁNTÓ ENDRE, A modern nyelvoktatás nyelvészeti alapjai. — A modern nyelvoktatás két pilléren nyugszik: a nyelvészet és a lélektan. A nyelvészeti problémák közül a strukturális nyelvészet szintaktikai kérdéskörének néhányát érinti. A nyelvi közösség, a produktív teória (= nyelvtan) és a reprezentációs szint fogalmának ismertetése után a CHOMSKY-féle 3 modellt (syntactic structures) vizsgálta meg. Ezek szerepe a nyelvoktatásban: a közvetlen összetevők szintjének alkalmazása a fordítástechnikában és a beszédre nevelésben, majd a transzformációs elemzés gyakorlati alkalmazhatósága a nyelvoktatás magasabb fokain. Még ennél is közvetlenebb az összefüggés a nyelvészet által kidolgozott nyelvi rendszer és a tananyag programozása között. Az előadó rámutatott a nyelvi rendszer elvi—nyelvészeti szintje és a nyelvi rendszer oktatásra programozott anyaga közti különbségre is. Szükségesnek látszik egy újfajta grammatika bevezetése, mely a nyelvészeti elvek gyakorlatba átültetésén alapul. Ezt struktúra—operációnak, azaz röviden S—O nyelvtannak nevezhetjük. Az S—O nyelvtan elemi szerkezetekből és műveletekből áll. A szerkezetek egyetlen nyelv esetén sem haladhatják meg a 10—20-at. A műveletek lehetnek: általánosak és részlegeseek, ezenkívül mondat-, tag- és szóműveletek. A nyelvi rendszer oktatásra történő programozása az S—O rendszer. Ennek figyelembevételével állapítandó meg az oktatás módszere.

1964. március 24. Orientalisztikai és általános nyelvészeti szakosztály. — FODOR ISTVÁN, Afrika nyelveinek osztályozása módszertani tanulságokkal. — A hagyományos osztályozási rendszerek helyett GREENBERG újat javasolt, s elméletét — szinte komoly megvitatás nélkül — általánosan elfogadták. GREENBERG az összehasonlító módszer helyett a hasonlósági módszerrel építi fel a genetikai osztályokat és alosztályokat, mivel csak kevés esetben támaszkodhat nyelvtörténeti adatokra. Módszere azonban nem állja ki a tudományosság próbáját, s legfeljebb munkahipotézisként fogadható el.

1964. április 7. Orientalisztikai szakosztály. APOR ÉVA, A magyar nyelv oszét jövevényszavainak kérdéséhez. — A problémát sok tekintetben megoldáshoz segítette ABAJEV V. I. oszét etimológiai szótárának megjelenése, amely az oszét szókincset A-tól

K-ig üleli fel. ABAJEV arra törekedett, hogy a lehető legrészletesebb szófejtésekkel szolgáljon. Így tér ki azokra a magyar szavakra, amelyek osztét vagy feltehetően osztét eredetűek. Az előadás célja: a szótárnak magyar nyelvészeti szempontból való ismertetése és osztét jövevényszavaink ABAJEV adta származtatásának kritikai vizsgálata.

1964. április 14. Nyelvoktatási szakosztály. BANÓ ISTVÁN, Nyelvi laboratóriumok az iskolai idegen nyelv-oktatásban. (Jugoszláviai tapasztalatok.) — A nyelvi laboratóriumokkal kapcsolatos eddigi, főleg külföldről származó értesüléseink a nyelvi laboratóriumnak a felsőoktatásban, illetőleg a felnőttoktatásban való felhasználásáról szólnak. Jugoszláviában viszont nagyon elterjedt a középiskolai nyelvoktatás keretében való használatuk is. A nyelvi laboratóriumok lehetővé teszik, hogy a fülkékben elszigetelten ülő tanulók hallgathassák a számukra közvetített szöveget, és elvégezhessek a vele kapcsolatos gyakorlatokat, hogy magnószalagról vagy hanglemezről közvetített szövegeket közösen hallgassanak meg. A nyelvi laboratóriumokban folyó munka a nyelvtanulásnak nem alapvető, hanem kiegészítő, de nagyon fontos és rövid idő alatt máris nagyon sok változatot felmutató formája. Tanulmányozása ezért látszik számunkra különösen gyümölcsözőnek.

1964. április 28. Szlavisztikai szakosztály. BOJTÁR ENDRE, A magyar és néhány szláv irodalmi nyelv kialakulásának kérdéséhez. — L. MNy. LX, 332—44.

1964. április 28. Orientalisztikai szakosztály. SCHMITT GERHARD (Berlin), Gewisse Aspekte des Zusammenhangs zwischen Sprache und Kultur im Chinesischen. — A több elemből álló kínai írásjegyek fonetikai elemeinek használatában keres összefüggéseket, amelyek a korai kínai társadalmi lét és tudat tükröződésének tekinthetők. Ilyen például a *ji* 'hangya, hangyaboly' és *ji* 'igazság' írásjegyek közös eleme, amelyet a 'mi—közösség' fogalmának jelzésére használnak.

1964. május 5. Nyelvoktatási szakosztály. JUHÁSZ JÁNOS, Intonáció és nyelvoktatás. — A nyelvtudományi irodalomban viszonylag keveset szerepel az intonáció. A jelentősebb művek felsorolása után megállapítja, hogy részletesen kidolgozott intonációs rendszerekről nem beszélhetünk. Ezért is nem tanítják az intonációt. Mindenekelőtt pontosan meg kell határozni az intonáció fogalmát. Az intonáció a mondat egyik „szervezője” tényezője, de kölcsönös — minden nyelvben más — kapcsolatban áll a szórenddel. A hallás utáni megértés és a beszéd között intonáció szempontjából is szoros viszony van (KAINZ: innere Hör-Leitbilder). A helyesen intonált beszéd segíti a hallás utáni megértést. TAPPOLET tapasztalatai és a kísérletek bizonyítják EDUARD HERMANN tételét: „A dallam a nyelvtani forma felett áll.” Az anyanyelvnek nagyobb interferenciája van az idegen nyelv intonációjában, mint frazeológiájában és nyelvtanában, mivel az intonáció az idegen nyelv legkevésbé tudatosan tanult része. Tanításában szükség van mind a tudatosságra, mind az imitációra (automatizálásra). Kezdetől fogva kell tanítani, mert haladó fokon már szinte lehetetlen a rosszul elsajátított intonációt megjavítani. A memorizálás csak bizonyos körülmények között alkalmas, a magnószalagnak ellenben fontos szerep jut. A feladat kettős: A) a nyelvtudománynak minden egyes nyelvre ki kell dolgoznia az „intonációs nyelvtan”-t (ESSEN követelése); B) a nyelvtanárnak már most is lényegesen nagyobb figyelmet kell az intonáció oktatására fordítania.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címeire (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 10 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (*Kelemen József* pénztáros, Budapest V., Szalay utca 10—14.), vagy befizethetők a Társaság 111.253—70. számú csekkszámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István* titkárnál igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *dr. Török Zoltánné* szervező titkár tartja nyilván.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvújásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonló mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvújítás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaelemzés. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvén. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvújítás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. **A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában.** Szerkesztette **Országh László.** 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. **Szótörténeti és szófejtő tanulmányok.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. **Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.** **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Sarhu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvújástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. **Alak- és mondattani gyűjtelék.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvújítás ige-képző-rendszere. 1965. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnvei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlén beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Sijj Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft. kötet 26,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
Magyar Nyelvjárások II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosan egyes régebbi számai..

LXI. ÉVF.

1965. JÚNIUS -

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

434. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1965

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Ligeti Lajos—Bárczi Géza:</i> Kniezsa István 1898—1965.	129
<i>Kniezsa István:</i> Csap és csapláros	132
<i>Moór Elemér:</i> A paszkoncától a ruháig	142
<i>Sámson Edgár:</i> Lehet-e finnugor szó az evez?	152
<i>Kálmán Béla:</i> A 2. személy -d ragja	165
<i>Deme László:</i> Áttagolás és bontás a funkcionális parole-vizsgálatban	170
<i>Papp Ferenc:</i> A Magyar Szóvégmutató Szótár és a vele kapcsolatos munkálatok ..	187
<i>Kollányi Teréz:</i> Az ami az amely helyén	200
Kisebb közlemények. <i>Erdős Károly:</i> Károli vagy Károlyi Gáspár?	209
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Jenő:</i> Mál — hasmál. — <i>Kiss Lajos:</i> Csiba, csiesóka. Zajda. — <i>Kunszery Gyula:</i> Hókusz-pókusz. — <i>Lázi Ilona:</i> Tanya. — <i>Mikesy Sándor:</i> Fáró. — <i>Scheiber Sándor:</i> A barátom barátja: barátom... — <i>Z. Vándor Anna:</i> Góré. — <i>Vértes O. András:</i> Hírhedt..	210
Nyelvművelés. <i>Ritók Zsigmond:</i> A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1832. és 1954. között. — <i>Prohászka János:</i> Egy elfelejtett költő nyelv-művelő cikke	224
Nyelvtörténeti adatok. <i>Sz.T.A.:</i> Két 1594-i szilágysomlyói össze-írás szótörténeti adalékai	237
Nyelvjárások. <i>Jakab István—Deme László:</i> Hol hálnak meg a méhek? ..	247
Szemle. <i>Fabricsius-Kovács Ferenc:</i> Finnugrisztikai folyóiratok (1964.)	249
Különfélék. <i>T. Lovas Rózsa:</i> Bóka László 1910—1964.	254
Levélsekrény	255

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010, NNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az *Akadémiai Könyvesboltban*, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612; a *Posta Központi Hírlap Iroda* 1. számú *Hírlapboltjában*, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely posta-hivatalban, csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066, MNB egyszámla-szám: 8. — Előfizetési díj egy évre 30.— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Posta Központi Hírlap Iroda* V., József Attila u. 3. sz. alatt újságboltjában.

Imre Samu
(1917-1990)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
mély fájdalommal jelenti, hogy

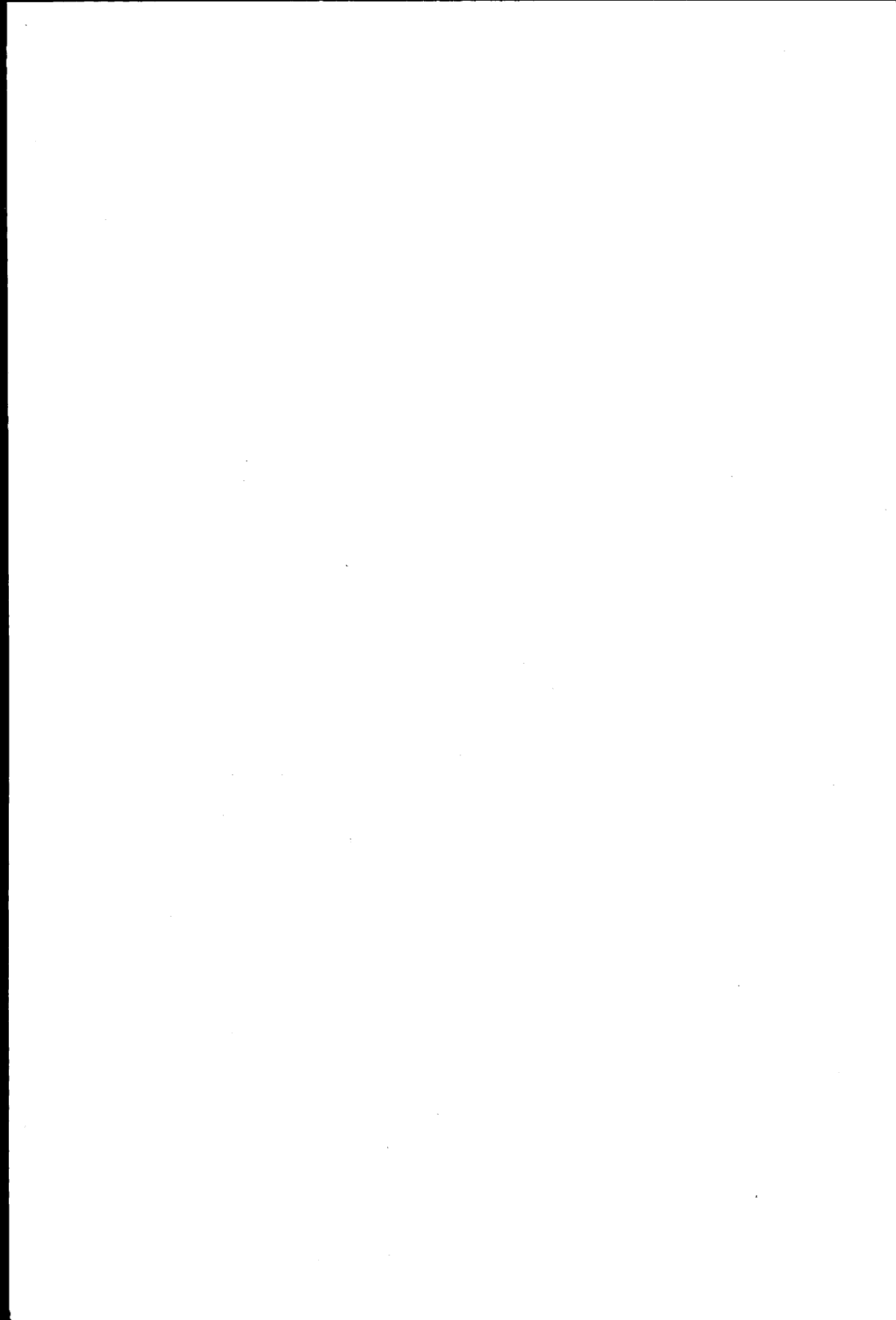
KNIEZSA ISTVÁN

Kossuth-díjas akadémikus, egyetemi tanár megdöb-
bentő váratlansággal 1965. március 15-én, 66. évében
elhunyt.

A nemzetközi jelentőségű tudósnak egyik fő — min-
denesetre legkedvesebb — munkaterülete a magyar
nyelvészet volt, amelyben különösen a helyesírás- és hang-
történetet, továbbá a szó- és névfejtést művelte kivé-
teles eredményességgel.

Társaságunknak több mint három évtizeden át buzgó
tagja, majd egyik vezetője és irányítója mint titkár
(1944—1948.), alelnök (1950—1953.), elnök (1953—1959.)
és tisztség nélkül az utóbbi években. Folyóiratunknak
is 1928 óta legsikeresebb munkatársai közé tartozik.

De nemcsak a kimagasló tudóstársat, hanem a vonzó
egyénségű és derült kedélyű barátot is gyászoljuk
benne.

MAGYAR NYELV

LXI. ÉVF.

1965. JÚNIUS

2. SZÁM

KNIEZSA ISTVÁN

1898—1965.

1965. évi 1. számunkhoz mellékeljük Társaságunk és folyóiratunk gyászjelentését Kniezsa István 1965. március 15-én történt elhunytáról.

Nagy veszteségünkről most azoknak a gyászbeszédeknek a közlésével emlékezünk meg, amelyeket felejthetetlen Társunk 1965. március 18-án végbe ment temetésén LIGETI LAJOS és BÁRCZI GÉZA mondott el.

A Magyar Tudományos Akadémia nevében mély megrendüléssel búcsúzom Kniezsa Istvántól, Akadémiánk rendes tagjától, nagyra-becsült és szeretett tudós társunktól, akit alkotó erejének teljében ragadott el tőlünk a halál. Szinte alig tudjuk felmérni azt a veszteséget, amelyet e nagy tudós hirtelen eltávozása jelent tudományunknak, hiszen még jóformán itt érezzük magunk között, vitatkozik és magyaráz, telve optimizmussal, munkakedvvel és rengeteg tervvel, megírandó munkával a fejében. Szegényebbek lettünk egy nagy tudós színes egyéniségével, apadhatatlan derűjével, szívbéli barátságával. Egészsége, amely messzi hegyek ősi erejét idézte, s melyet elnyúlhatetlennek gondoltunk, sajnos mi is, ő is, jóvátehetetlenül megroppant, s eljött élete nehéz órája és itt hagyott bennünket.

Kniezsa Istvánt 1939-ben választotta Akadémiánk levelező tagjává, 1947-ben került a rendes tagok sorába, s ezt a rendes tagságot az újjászervezett Akadémia 1949-ben megújította és megerősítette. Kezdetől fogva legaktívabb tagjaink közé tartozott. Oly gyakran láttuk felolvasóüléseinken az előadó-asztalnál, fáradhatatlanul részt vett vitaülések, vándorgyűlések, külföldi kongresszusok, konferenciák munkájában, egyre növekvő tudományos súllyal, szüntelenül gyarapodó nemzetközi tekintéllyel. Éltető eleme a tudományos kutató munka volt, amelyet ő sohasem tudott elképzelni jóra való vita nélkül. Semmi sem volt idegenebb tőle, mint a befelé forduló, elefántcsonttoronyba zárkozó tudóskodó doktriner. Szerette az életet, kutatómunkájával is azt kívánta szolgálni. A tudományszervezés, a tudományos utánpótlás-nevelésnek nála kevés lelkesebb munkása akadt. Kezdetől fogva részt vett akadémiai bizottságaink munkájában: a helyesírási bizottság, a szlavisztikai bizottság, majd munkabizottság, a nyelvtudományi bizottság, a nyelvtudományi koordinációs bizottság üléseit az elmúlt tizenöt év alatt nem lehetett elképzelni az ő aktív részvétele nélkül. Jó munkát végzett mint aspiránsvezető, mint kandidátusi és doktori viták gyakori opponense és elnöke. Mi sem természetesebb, hogy lelkesen vállalta a Tudományos Minősítő Bizottság nyelvtudományi bizottságában az annyi felelősséget és tapintatot igénylő elnöki tisztség ellátását.

Gazdag és maradandó eredményeket ért el a magyar nyelvészetben és a szlavisztikában. A tőle kissé távolabb álló, az ő kutatási területének inkább

külső mesgyéin serénykedő nyelvész talán hajlandó volna felvetni a kérdést: vajon magyar nyelvészeti vagy szlavisztikai eredményei jelentősebbek-e? De bizony ez csak meddő merengés volna, hiszen itt a jó és a jobb, a sok és a több közt a különbséget csak patikamérlegen tudnánk lemérni. De nem az ő szemében! Ő szenvedélyes rátartisággal emelte magasra, minden eredménye fölé azt, amit a magyar nyelvészetben újat hozott és eredményeset produkált. Így vallott akaratlanul is arról, amiről szemérme tiltotta, hogy közvetlenül beszéljen: magyar nyelvünk szeretetéről, arról, hogy életét tette fel rá, hogy annak a sorsát, titkait kutassa.

Mint fiatal nyelvész, a magyar hangtörténet és a magyar helyesírás-történet kettős kis gyalogösvényén rövidesen kijutott a magyar nyelvtudomány széles országútjára. Hamarosan a magyar hangtörténet legjelesebb kutatói között találjuk, aki a mintaszerű dolgozatok egész sorával vívta ki magának az általános elismerést. A helyesírástörténet terén pedig két jelentős művel ajándékozta meg tudományunkat. Ezek közül az egyik, helyesírásunknak a könyvnyomtatás koráig terjedő szakaszáról szóló monográfiája a Kossuth-díj elismerését hozta meg számára; a másik, az egyetemi oktatás céljaira készült kézikönyve a magyar helyesírás történetéről, máig legalább annyira izgalmas olvasmány tanárok, tudósok számára, mint amilyen kedvelt jegyzetnek számított vizsgára készülő diákok körében.

Újat, jelentősen újat hozott a hely- és személynév-kutatás terén. Szigorú kritikája, finom, igényes módszere biztos vezérfonalat nyújtott nyelvésznek és történésznek egyaránt. A tulajdonnév-anyag módszeres feltárása az érintett nyelv szókészlete, szóképzése, hangtana stb. szempontjából korábban megközelíthetetlen ismereteknek valósággal kimeríthetetlen kincsesárát nyitotta meg. És itt a sokoldalúan képzett nyelvész teljes vértetében csillogott ő: magyar nyelvész, szlavista, germanista, romanista volt egyszerre, s egyforma biztossággal mozgott valamennyi szerepében. Hogy pedig a helynévkutatásnak a segítsége mit jelentett a helytörténeti és településtörténeti kutatások számára, arról történészeink tudnának beszélni; beszéltek és még beszélni fognak, valahányszor a településtörténet problémái újra szőnyegre kerülnek.

Szlavisztika? Problémái, anyaga, az ő gyökerekig nyúló ismeretei szinte mindenben benne voltak, amihez csak nyúlt. És szabad-e megelégedezni azokról a nagyszabású szlavisztikai munkákról, amelyek az ő kezdeményezésére, az ő szárnyai alatt keltek életre: a szláv nyelvatlaszról, a szlovák nyelvemlékek felkutatásáról és kiadásáról, a szlovák nyelvtörténeti szótár nagy tervéről, hogy a sok közül csak egyet-kettőt említsek?

És végül, élete főműve: szláv jövevényszavaink kutatása. Évtizedek szívós munkájának a gyümölcse ez az érett monográfia, amelyben élénk tárta szókészletünk egyik legfontosabb rétegének e tudós c o r p u s át. A tervezett műnek csak első fele ez, a másodikban szólalt volna meg a lakonikus rövidségű, szófukar összehasonlító szótár, ami senkinek sem mond majd el annyit, amit neki elmondott volna. Nem sikerült befejeznie a nagy művet, s hogy mit vettünk vele, azt csak sejthetjük azokból a remekbe sikerült kis tanulmányokból, amelyek a készülő mű részleteiként folyóirataink hasábjain megjelentek.

Termékeny, eredményekben oly gazdag tudományos életműve torzó maradt hát, torzó, mint a legtöbb igazi nagy tudósé, hisz neki is előbb aludt ki élte lobogó lángja, mintsem végére érhetett volna nyugtalan, szüntelenül újat kereső tudós tervei, ötletei megvalósításának. Ám élete befejezett kerek egész,

mert példát mutat tudománya jövő munkásainak, követőinek a tudományos igazság szenvedélyes szeretetében, a meglett vagy megközelített igazság tisztta örömeiben. Emléke tovább él barátai és tanítványai szívében, eredményeiről, sikereiről pedig kőnél, érenél maradandóbban beszélnek majd tudományos művei.

Kniezsa István, kedves barátunk, búcsúzunk Tőled!

LIGETI LAJOS

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Magyar Nyelvtudományi Társaság utolsó üdvözlését, valamint a régi fegyvertársak búcsúszavát hozom ide, sajtó lélekkel, Kniezsa István ravatalához. A szellemi munka emberére minden kulturális érték elmúlása lehangelő, de egy nagy tudós egyéniség kidőlése a pótolhatatlan veszteség fájdalommal szorítja össze szívünket. Nehéz, sőt lehetetlen e pár megtört szóban érzékeltetni, ki volt Kniezsa István a magyar tudományos élet, az egyetemi oktatás, az egész magyar művelődés és mindnyájunk számára.

Egyetemünk bölcsészeti karának nehéz időkben dékánja volt, két évtizeden át pedig mint professzor díze és büszkesége, egész magyar kulturális életünk kimagasló egyénisége. Benne a rendkívül gazdag és eredeti teremtő génusz szerencsésen egyesült a nagy oktatóval és nevelővel. Vezetése alatt egyetemünk Szláv Filológiai Intézete a nemzetközi szlavisztika egyik legfontosabb, legtekintélyesebb fellegrárává magasodott, s a tőle szerkesztett folyóiratok a szláv filológia világszerte nagyra tartott orgánjai lettek. Oktatói és nevelő munkájában a rendkívül sokoldalú és mély tudományos szakismeretet az emberi szellem minden megnyilatkozása, a kulturális élet minden területe iránt tanúsított érdeklődése színesítette és tette páratlanul vonzóvá, gyümölcsözővé. Jelenleg működő szlávistáink igen kevés kivétellel az ő tanítványai, tőle kapták szaktudásuk alapjait, módszertani fölkeszültségüket, tudományos felelősségérzetüket. De azok köre, akiket tudásával gazdagított, sokkal nagyobb még, mint közvetlen tanítványainak tekintélyes serege: rendkívül gazdag irodalmi munkásságán okult, tanult az egész magyar és külföldi tudományos világ.

Hogy mit jelentett ő a szlavisztikának, azt elmondják vagy megírják majd nálam hivatottabbak. De Kniezsa István nemcsak a szláv nyelvészet kimagasló művelője, ugyanolyan nagy jelentőségű mindaz, amit a magyar nyelvtudományban alkotott. Mert kezdve a Pseudorumänen lehengerlően imponáló teljesítményétől egészen mostanáig, amikor a magyar hang- és szótörténetnek súlyos kérdései foglalkoztatták, egész termékeny életpályáján át a magyar nyelvtudományt is halhatatlan művekkel gazdagította. Ő teremtette meg a módszeres helyesírástörténetet, s egyben annak legnehezebb fejezeteit mintaszerűen ki is dolgozta; a magyar hely- és személynévkutatás legkiválóbb művelői közé tartozott, s élete főműve, a — sajnos — csonkán maradt „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” a magyar nyelvtörténet számára éppolyan gazdag tanulságokkal szolgál, mint a szlavisztikának. Sem szláv, sem magyar filológiai munkásságának ismertetése, még e munkásság főbb vonalainak kiemelése sem fér bele e rövid megemlékezésbe, ez az utódok nemes föladata lesz.

Kniezsa Istvánnak, a nagy magyar nyelvésznek szívéhez nőtt a magyar nyelvtudomány letéteményese, a Magyar Nyelvtudományi Társaság is. Ennek több éven át elnöke volt, és tudományos pályájának kezdetétől fogva buzgó

tagja. Gyakran jelent meg az előadói asztalnál, s előadásai mindig a Társaság ünnepi eseményei voltak, mert mindig értékes új eredményeket hoztak, új távlatokat nyitottak. A Társaság folyóiratának, melyben doktori értekezésével indult pályájára, mindvégig különösen nagyrabecsült munkatársa volt. Szimbolikus jelentőségű, hogy 1945-ben, amikor a szinte még füstölő romok között az aléltságból ocsudó nemzet munkához látott, a szintén éledező Nyelvtudományi Társaság első felolvasó ülését, hideg-rideg hivatali szobában, télikabátban didergő gyér hallgatóság előtt Kniezsa István tartotta; ő indította el ezzel a Társaság új életét. S mindnyájunk számára lélekbe markolóan fájdalmas záróakkord, hogy amikor a váratlan katasztrófa lesújtott, talán éppen a Társaságban a következő napra hirdetett előadásához rendezte gondolatait.

Kniezsa Istvánt, az oktatót, a tudóst nagyra nemcsak a szellem mélysége, a munka szenvedélye, hanem az ember színes egyénisége is tette. Senki, akár öreg, akár fiatal, ha egyszer környezetébe került, sohasem tudja elfelejteni a drága Kenéz tanár urat. Csodálatos tüzes lendülete, éles, szókimondó vitatkozó kedve, széles gesztusai és valami különös, megejtő báj, mely minden fogékony lelket megkapott, kitörölhetetlen emlékek maradnak. És mi, immáron öreg fegyvertársai, akik egykor a lázadó fiatal nyelvészek szűk kis társaságába, a DNyT.-be kovácsoltunk össze, mélyen megszorodva vetjük a tekintélyes közületek, tudományos társaságok és intézmények hatalmas koszorúj közé a mi külön búcsúnk szerény virágát.

Amíg magyar tudomány lesz, Kniezsa István neve élni fog.

BÁRCZI GÉZA

Csap és csapláros

1. A két szó a legtöbbet vitatott, legkétesebb eredetű szavaink közé tartozik. Ahány hozzászóló, annyi vélemény, sőt ugyanaz a hozzászóló is gyakran többször váltogatta a véleményét, anélkül, hogy akár egyszer is megindokolta volna. És még nem akadt kutató, aki e két szóval kapcsolatos kérdéskomplexumot minden oldalról igyekezett volna megvilágítani. Még az EtSz. sem, amely pedig e szavakkal mindmáig a legalaposabban foglalkozott. Magam pedig csak a *csap* szó eredetéhez szoltam hozzá (SzlJsz. I, 811), és így már eo ipso lemondtam a kérdés behatóbb és körültekintőbb vizsgálatáról.

Mivel a kérdésnek szlavisztikai, romanisztikai és germanisztikai vonatkozásai is vannak, sőt ezek a magyar szavak szempontjából sem közömbösek, először ezeknek a tisztázását kísérem meg, annál is inkább, mert ez is régóta sok vita tárgya.

2. A szláv nyelvekben a szónak két jelentését is ismerjük: a) 'epistomium; der Zapfen'; b) 'truncus, termes; Klotz, abgehauener Ast'. A két csoport a szláv nyelvekben a következőképpen oszlik meg:

a) 'epistomium; Zapfen': bolgár *čep*; szerb-horvát *čep* ~ G. *čepa*; szlovén *čep*; cseh *čep* (a XIV. sz.-tól); szlovák *čep*; olengyel *czep* (a XV. sz.-ban SłStp.); — felső-szorb *čop*, alsó-szorb *cop*; lengyel *czop* (a XV. sz.-tól); ukrán *čip* ~ G. *čopá*; orosz nyj.-i *čop*; — cseh *čap* (1607: GEBAUER, Sl. és két nyelvjárási adat a nyelvterület nyugati és délkeleti részéről); szlovák *čap*; szerb-horvát (montenegrói) *čap*.

b) 'termes; Zweig': bolgár *čep* 'Ast', *čepor* 'Ast' (az utóbbi a XVI. sz.-tól MIKL., Lex.); szerb-horvát *čepūr* (egy adat Raguzából VUK), *čäpūr* (egy adat ismeretlen forrásból STULLI szótárában) 'Strunk eines abgehauenen jungen Baumes'; ukrán *čepéry* 'Gabelholz, Hakenpflug', *čepéra*¹ 'Verästelung'; orosz nyj. *čop* 'szőlővessző' (DALJ).

E szavak eredetére és egymáshoz való viszonyára vonatkozó vélemények nagyon eltérnek egymástól. A régi kutatók legnagyobb része, de az újabbak közül is néhányan a két szót elválasztják egymástól, és a 'gally' jelentésű szót ősinek, a 'csap' jelentésűt azonban jövevényszónak tekintik. Éspedig a *čop*, *čap* alakúakat a német (középfelnémet) *zapfe* 'csap' szóból, a *čep* alakúakat pedig az olasz *ceppo* 'Klotz, Block' szóból származtatják (így: BERNEKER, EtWb. I, 143; BRÜCKNER, SHet. 80; HOLUB—KOPČŇÝ, EtSl. 91).

3. A német *Zapfen* különben germán szó, amelynek minden germán nyelvben megvan a rokonsága: ófelnémet *zapfo*, középfelnémet *zapfe*, közép-német *zappe*, újfelnémet *Zapfen*, középalsónémet *tappe*, óangol *taeppa*, hollandi, angol *tap*, svéd *tapper*, izlandi *tappi*. — A germánból való a francia *tape* 'dugó', spanyol, katalán *tapa* 'Deckel', portugál *tampa* 'Deckel', francia *tampon* 'dugó', román *tapă* 'dugó' (az utóbbi valószínűleg a gótból; — vö.: MEYER-LÜBKE, REW. 8565.; HOLTHAUSEN, Gotisches etym. Wb. Heidelberg, 1934. 106; KLUGE-GÖTZE, EtWb.; stb.). A germán szónak a rokon nyelvekben megfelelése nincs. Az első Lautverschiebung előtti alakja valami **dob-* vagy **dab-* lehetett.

4. Az olasz *ceppo* egy rendkívül népes szócsaládnak a tagja: román *cep* 'Zapfen' és 'Astknorren an Tannen'; olasz *ceppo* 'Klotz; fatönk'; francia *cep* 'Rebstock; szőlőtő', *sep* 'Pflughaut; eketalp'; provençal, katalán *cep* 'Klotz'; spanyol, portugál *ceppo* 'Klotz'; olasz *ceppa* 'Wurzelstock'; portugál *cepa* 'Rebe'; stb.; stb. — Mindezek a szavak a latin *cippus* 'spitze Säule aus Holz oder Stein' származékai (vö. MEYER-LÜBKE, REW. 1935.).

A latin szót az óind *šepah* 'Schwanz', albán *dhep* 'spitzer Fels' stb. szavakkal egyeztetik és egy eredeti indoeurópai palatalis *k*-val kezdődő **keip-*tőből származtatják (WALDE—HOFFMAN, LEW. I, 219), bár jelentés szempontjából mindenképpen valószínűbb az óind *šiphā* 'faserige Wurzel, Rute', litván *šipulys* 'Holzspan, Holzschait', lett *sipsna* stb. szavakkal való összefüggése, amelyek egy **kiph-* gyökre mennek vissza (WALDE—POKORNY, EtWb. I, 452).

5. A 'csap' jelentésű szláv szavaknak a németből, illetőleg az olaszból való származtatása súlyos akadályokba ütközik. Mindenekelőtt is a szláv szavak elterjedése sokkal általánosabb, semhogy feltehető volna, hogy idegenből valók volnának (bár sajnos, a cseh és lengyel nyelven kívül, ahonnan vannak régi adataink is, a többiből csak a legújabb korból ismerjük őket). Másrészt valószínűtlen, hogy a három szláv alak teljesen különböző eredetű volna, és nem utolsó sorban az egyeztetések részben hangtanilag, részben pedig jelentésstanilag sem kielégítőek. A német *zapfe*-ből való magyarázatnak súlyos gyengéje a német *z-* (azaz *c-*) > szláv *č-* megfelelés, mert bár egy-két esetben

¹ Az itt szereplő -r képzők nagyon ritkák, és funkcióik sem mindig világosak. LESKIEN (SkrGramm. I, 228—322) egyiket sem említi (egyébként l. MIKLOSICH, VerglGramm. II, 93: szh. *čäpūr*; VONDRÁK, SlGramm. I, 561—4; R. SMAL-STOCKYJ, Abriss der ukrainischen Substantivbildung, Wien, 1915. 32—3). — Az ukránban van a szónak -g képzős származéka is: *čepýha* 'Pflugsterze'.

van is erre példánk,¹ ezek valószínűleg csak kései asszimilációk, hiszen a szláv nyelvekben az ősszláv kor óta van *c* hang, és így nem volt semmi ok a német *c*-t mással, mint *c*-vel átvenni. Az olaszból és általában az újlatin nyelvekből való magyarázat pedig azért elfogadhatatlan, mert a szónak az újlatin nyelvekben (a román nyelven kívül, ahol azonban a szlávból való) sehol sincs 'csap' jelentése, márpedig a szó átvételének másképp nincs magyarázata, hiszen egy műveltségi szó átkerülésének az olaszból még csak volt itt-ott lehetősége (pl. a cseheknél, lengyeleknél is), de egy 'fatuskó' jelentésű szónak a szlovének és a horvátok kivételével már egyáltalában nem.

6. Ezek miatt a súlyos nehézségek miatt az újabb kutatók az idegenből való magyarázatokat elvetve a szót a 'gally' jelentésű szavakkal kapcsolják össze, amelyet már a korábbi kutatók egy része is eredetinek tartott (pl. BERNEKER, EtWb. I, 143). Eszerint a szó egy indoeurópai **kep-* töből származik, amelynek hosszú hangú ablautos változata a **kēp-*. Mindkettő a **skep-* 'hasít' ~ *skop-* 'vág' változata (vö. szláv *šćepati* 'hasít', *skopiti* 'herél': TRAUTMANN, BSW. 262, 265; VASMER, REW. II, 645, III 448; SŁAWSKI, SłEt. I, 125; MLADENOV, EtR. 681). A rövid hangú **kep-* változathoz való a *čep*, míg a hosszú hangú **kēp-*-ből a *čap* fejlődött. A *čop* változat pedig, amely az ősszlávban nem volt lehetséges, mert palatalizált mássalhangzó után (a *č* mint palatalizációból keletkezett hang, palatalis hang volt, és egyes nyelvekben még máig is az) *o* nem állhatott, a keleti-szláv nyelvekben hangsúlyos szótagokban kemény mássalhangzók előtt disszimilációval keletkezett. Hasonlóan kemény mássalhangzók előtt fejlődött *o*-vá a szorb nyelvekben is.

Más a helyzet a lengyelben. Itt ugyanis az *e > o* változás csak kemény *f o g h a n g* (*t, d, s, z, n, l, r*) előtt szabályos, míg más mássalhangzók előtt egyáltalában nem szokott jelentkezni. Ha egy-két esetben elő is fordul (*cz-o-chrac* 'kapor', *trzop* 'cserép', *złób* 'csatorna'), mindig szó lehet más szláv nyelvből, a jelen esetben az ukránból való átvételről is. Semmi esetre sem lehet igaza BRÜCKNERnek (SłEt. 80), aki szerint a keleti szláv szavak a lengyelből származnának. Az ukrán *čip* alak maga is nagy múltra megy vissza (a lengyelből való átvétel esetén az *o* zárt helyzetben már biztosan nem fejlődött volna *u > ũ > i*-vé). De az ukrán szó hangsúlya: *čip* ~ G. *čopá*, amely különben pontosan megfelel a szerb-horvát *čěp* ~ G. *čěpa* hangsúlyának és eredeti szóvégi hangsúly mellett tanúskodik, szintén nyilvánvalóan mutatja, hogy nem lehet a lengyelből átvéve, ahol a hangsúly az utolsó előtti szótagon áll. Az ukrán szó tehát annak ellenére, hogy régi adataink hiányzanak, feltétlenül igen régi, legalább a XI. század előtti időből származik.

7. A 'dugó, csap' jelentésű szláv *čep*, *čop*, *čap* szavak tehát a legnagyobb valószínűség szerint a 'gally' jelentésű *čep* stb. szavakból alakultak, ezek pedig egy indoeurópai **kep* ~ **kēp* töből származtak. Mindamellett nem hallgathat-

¹ A szerb-horvátban erre három példa van: *čaglina* 'kleine Erzrückstände' < német *Zagel* 'in den Bergwerken das Unreine, was vom Zwitter nach dem Pochen und Fleihen gesammelt wird' (GRIMM XV, 26); kaj-horvát *činiž* adó < középfelnémet *zins* (< latin *census*); szerb-horvát *šmiočar*, *šmečar*, *šmeočar* < német *Schmelzer* (vö. H. STRIEDTER-TEMPS, Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen. Berlin, 1958. 58). — A *činiž*-ben és a *šmiočar*-ban a *č* nyilvánvalóan asszimiláció eredménye az eredeti **cniž*, **šmiočar* helyén. — A *činiž* szó ugyanígy *č*-vel megvan a csehben és a lengyelben is. A szerb-horvát *čaglina* (*čagl-ina*) azonban valóban jó példának látszik a német *z > szláv č* megfelelésre. — Van néhány ellenpélda is: szláv *Čerměnica* > német *Zürnitz*, cseh *Čtšov* > német *Zaisa* (LESSIAK, Beiträge 81).

juk el e magyarázat néhány komolyabb gyengéjét. Az egyik az, hogy a 'gally' jelentés, amely pedig világosan elsődleges, tulajdonképpen csak két nyelvben: a bolgárban és az ukránban van meg. Az orosz 'szőlővessző' jelentésű *čop* szó nyilván az ukránból való, hiszen az orosz nyelvterületen szőlő eredetileg nem volt. A két szerb-horvát hapax legomenon, a *čēpūr* és *čāpūr* közül az első raguzai, míg a másik teljesen bizonytalan, esetleg nem is létező szó. A bolgár is, meg az ukrán is azonban a román nyelv hatósugarán belül levő nyelv, ahol a 'gally' jelentésű *cep* szó az ősi szókincshez tartozik (viszont a 'csap' jelentésű feltétlenül a szlávból való), és ahonnan a fenti két nyelvbe könnyen elterjedhetett. És ilyen szó bekerülhetett a dalmáciai újlatin nyelvből (esetleg még a románból is) a raguzai nyelvbe is. Mindenesetre feltűnő, hogy a szó alapjelentésének nevezhető jelentése egyetlenegy nyugati szláv nyelvből sem mutatható ki.

A magyarázat másik komoly fogyatékosága, hogy a cseh szóban rövid hangot találunk a várható hosszú helyett. Ugyanis az indoeurópai **kēp* hosszú *ē*-jének a szlávban (régiben) emelkedő intonáció volna a megfelelője, amelynek helyén a csehben (és az ószlovákban) h o s s z ú hang volna várható. Igaz, hogy ettől a szabálytól számos kivétel található (*bratr*, *čas*, *děd*, *had*, *kraj*, *rak* stb.; vö. TRÁVNÍČEK, Hist. mluvnice československá. Praha, 1935. 259), mégis, az előző fogyatékoság m e l l e t t ez most lényegesen esik latba.

8. A szláv szavak eredete tehát még máig sincs véglegesen tisztázva. Annyi azonban mindenesetre biztosnak látszik, hogy a 'csap' jelentésű szavak nem lehetnek a németből, illetőleg az olaszból való átvételek. Az meg egészen kétségtelen, hogy a germán, újlatin és szláv szavak nem lehetnek valami „őseurópai” nyelv örökségei, ahogyan MACHEK (EtSl. 69) gondolja. A három nyelvcsalád szava ugyanis teljesen más ősi alakra megy vissza: a szláv egy **kep* ~ **kēp*-re, az újlatinok a latinon keresztül egy **keip*-re, vagy **kīph*-re (mindkét esetben a szlávban *s-* szókezdetet várnánk!), a germán pedig egy **dob* vagy **dab*-ra. Még elfogadhatatlanabb, sőt határozottan komolytalan MLADENOV (EtR. 681) véleménye, hogy a német szó származik a szlávból.

9. Ami mármost a magyar *csap* szót illeti, nem is egy, hanem h á r o m idevonható szó is tartozik ide: 1. *csap* 'dugó, csap': a XIV. sz. végétől, a Beszt-Szj.-től máig mindig *csap* alakban (vö.: EtSz. I, 847; KNEZSA, SzlJsz. I, 811) — 2. *csap* 'gally, főleg fenyőgally': székely tájszó, 1838-tól (Tsz.; MTsz.; EtSz. I, 849); — 3. *csap* 'szőlővessző': SZIKSZF. 1590. 46: „palmes praesidiarius: *Felben meczet veszso czap*”; Tzs.; népnyelvi adatok Heves megyéből, Debrecenből, a Dunántúlról (l. EtSz. I, 849).

Az 1. alatt szereplő köznyelvi magyar *csap* szónak eddig két magyarázata van. Egyesek a szlávból származtatták (VERANCSICS; LESCHKA; MIKLOSICH, SIEL., EtWb.; MLADENOV, EtR. 681), míg mások a németből magyarázták (vö.: EtSz. I, 848 és az ott idézett irodalmat; SzófSz., BÁRCZI, Szók. 70, Szók.² 98, MNyÉletr. 124, 136; KNEZSA, SzlJsz. I, 811). A kérdés azonban, amint már az eddigiekből is láthattuk, sokkal összetettebb, semhogy ilyen vagy olyan állásfoglalással el lehetne intézni.

10. A szlávból való magyarázat gyengéje az, hogy a közszlávnak nevezhető *čep* alakból semmi esetre sem indulhatunk ki, a *čop* változat pedig földrajzi okokból nem jöhet számításba. Igaz, hogy megvan a lengyelben is, de mivel itt nem szabályos, esetleg nem más, mint keletről való aránylag kései

átvétel (a XV. sz.-ig itt is a *čep* alak lehetett az általános). A magyar szó azonban már a BesztSzj.-ben is megvan, ami a szó aránylag magas életkorára, legalább a XIII. századra mutat. Azért tehát semmiképpen sem fogadható el helyesnek Moór ötlete (Nyelv és Irodalom I, 109), hogy szavunk a lengyelből származik, és a lengyel borkereskedők honosították meg. Már csak azért sem, mivel a lengyel borkereskedőknek, akik a bort nálunk természetszerűen nagyban, azaz hordószám vásárolták, semmi közük sem lehetett a csaphoz, amely a kicsinyben való eladás fontos kelléke. Marad tehát a cseh és szlovák *čap*. Azonban a szónak, mint láttuk, mind a csehben, mind a szlovákban hosszú hanggal kellene hangzania, amelyet a magyarság okvetlenül hosszú hanggal vett volna át. És ha feltesszük is, hogy itt a fent említett szavakhoz hasonlóan analogikus rövidülés történt, ezt aligha tehetjük a XIII. századba, amikor a magyar szó a BesztSzj. tanúsága szerint már kétségtelenül megvolt. Ezért tehát a szlovákból való magyarázatot mint teljesen valószínűtlent el kell ejtenünk.

II. De nem kifogástalan a németből való magyarázat sem.

Számos gyengéje közül a legkisebb talán az, hogy a magyar *csap* mássalhangzós szóvégével szemben a középfelnémetben *zapf-e*-t találunk. Arra ugyanis számos biztos példánk van, hogy a magyarban mássalhangzós szóvég jelentkezik akkor is, ha a középfelnémet emlékekben csak magánhangzós szóvég mutatható ki: *bitang* < kfn. *biutunge*, vö. ócseh *bitunk*, ólengyel *bitunek* is; *céh* < kfn. *zeche*; *frigy* < kfn. *vride*; *fuvar* < kfn. *vuore*; *prés* < kfn. *presse*; *sróf* < kfn. *schrübe*, úfn. *Schraube* (vö. MELICH: MNy. XII, 313). E mássalhangzós végű szavak természetesen mássalhangzós szóvéggel kerültek át a magyarba olyan nyelvjárásokból, amelyekben a szóvégi magánhangzók már korábban lekoptak. A középfelnémet írott emlékek viszont, amelyekből ezek az adatok származnak, még a régibb nyelvallapotot tükrözik. Nincs tehát abban semmi feltűnő, hogy a magyarság a *csap* szót mássalhangzós szóvéggel vette át, holott az emlékekben még sokáig *zapf-e* alakban jelentkezik.

Szerintem az sem különösebb akadály a egyeztetésnek, hogy a magyarban *-p* áll a középfelnémet *-pf* helyén. A felnémet *pf* affrikátának felfogható egy séges hang, amelynek a magyarban megfelelője nem volt. Akárhogy vették is át, mindenképpen hanghelyettesítéssel kellett átvenni. Ez a két lehetőség pedig vagy az *f*, vagy a *p*¹ volt. És bár az *f* — úgy látszik — gyakoribb lehetett (pl. *font*, *fánk*, *fáré* < német *Pfarre*), a *p*-re is kétségtelen adataink vannak, még akkor is, ha a legtöbbje középnémet eredetűnek bizonyul is — *pánkó* (NAGY JENŐ: MNy. LX, 352); *cóp* 'copf' Erdélyben; *koporsály* 'rézfőző edény' (NySz.) < német *Kupferschale*; *komp* < kfn. *kumpf*; *zsomp* 'a tárnában összegyűlt tócsa' Erdély < kfn. *sumpf* —, ahol ugyanis a felnémet *pf* helyén bizonyos nyelvjárásokban *p*-, *-pp*- áll. Van azonban egy kétségtelen példa, amely semmiképpen sem lehet középnémet eredetű, és ez a *capistráng* < német *Zapfenstreich*. Ebből az egy példából is látni, hogy a felnémet *pf*-nek a magyarban nemcsak lehet, hanem igenis van *p*-vel hangzó helyettesítése is.

¹ Így magyarázom a *püs-p-ök* és a *p-ünkös* *p*-jét is egy eredeti ófelnémet **piško-pf* (a *Bischo-f* *f*-je valami analógiás alakulás a latin *episco-p-us* helyén; a szláv *bisku-p* is egy **-pf*- átvételére látszik mutatni), illetőleg *pf-inkušt* helyén (SzlJsz. I, 928–9; NyK. LXI, 269–70). — A magyar nyelv német jövevényszavainak középnémet rétegére vonatkozólag l. MELICH: AkNyÉrt. XVII/4, 5). — Az egyetlen *-pf* (*copf* < német *Zopf*) nem népi szó és igen kései eredetű (GYARM., Voc.).

Ami pedig az EtSz. (I, 848) egyik kifogását illeti — amit különben Moór (i. h.) is megismétel —, hogy ti. a *csap* szónak a németből való származtatása esetén magyarázatlanul maradna a magyar szó rövid tőhangzója, mert régi átvételeinkben a zárt egytagú szavak *-a*-ja rendszerint megnyúlik, nem lehet komoly ellenvetésnek tekinteni. A kvantitás kérdését a magyarban sokkal kevésbé ismerjük ahhoz, hogy érvként akár pro, akár contra felhasználhassuk. Amíg a német és latin jövevényszavainkat ilyen szempontból meg nem vizsgáljuk, nem tudjuk, hogy mi származik az átadó, és mi az átvevő nyelvből. Emellett a szomszéd nyelvekre is tekintettel kell lenni, amelyekbe e szavak szintén bejutottak. És csak azután lehet e kérdésben határozott állást foglalni. De a tétel így általánosságban minden bizonynal nem érvényes; vö. *kard* < oszét *kard*, *csat* < honfoglalás előtti török *čaty*, *tar* < csuvasos török **tar* (vö. köztörök *taz*).

12. A *csap* szónak a németből való magyarázatát tehát sem a német *-pf* helyén álló *-p*, sem pedig a tőhangzó rövideje nem akadályozza. Van azonban még egy nehézség, amelyet az eddigi kutatók általában figyelmen kívül hagytak, vagy pedig, mint az EtSz. és magam is, nagyon felületesen intéztek el: ez a német szókezdő *c* helyén álló magyar *cs*. Mielőtt azonban e kérdés tárgyalásába bocsátkoznánk, térjünk át a *csapláros* eredetének a taglalására, hiszen világos, hogy a két szó nem választható el egymástól, márpedig e probléma itt is lényegében azonos.

13. Amit a *csapláros*-sal kapcsolatban rögtön meg kell állapítani, az az, hogy a szó nem lehet szláv eredetű, minthogy nincs egyetlen szláv nyelv sem, amelyből ki lehetne mutatni. Így tehát nem lehet más, mint vagy a *csapol* magyar származéka, vagy pedig egy német *Zapfler* átvétele. Mindkét vélemény számtalanszor is elhangzott, és ugyanúgy a legtöbbször indokolás nélkül, mint a *csap* esetében.

A szóra vonatkozó első személynévi adat: 1400: „Michaellem *Chaplar*” (Oklsz.). Az első köznévi jelentkezés: MURM. 1533.: *czaplar* 'caupona' (hiba 'caupo' helyett); SZIKSZF.: *czaplar* 'bor arulo'; — további előfordulások: KolG1. I.: *czaplar* 'caupo', KolG1. II.: *chaplar* 'enopotus'; MA., PP.: *czaplar* 'tabernarius, vinarius' (l. még: NySz.; MTsz.; stb.); SzD. 1792.: *tsaplárosné*; stb.

14. Akik a szót a magyarból magyarázzák (HALÁSZ (FISCHER) IGNÁC: Nyr. VII, 60, 559; KOMÁROMY: Nyr. VII, 160; MELICH: MNy. XXVIII, 16; SzófSz.; BÁRCZI, TA. 164; D. BARTHA KATALIN, Szóképz. 82), olyan deverbális képzésnek tartják, mint a következőket: *búv-ár* (XVII. sz.) | *csisz-ár* (1232: *Cyzar* szn., kn. XVI. sz.) | *foly-ár* (1371: *Folyar* szn., kn. XV. sz.) | *hat-ár* (1061/1272/1327/1358/1390: „hozyuhotar, Noghatar” MNy. X, 81, kn. 1095: *hotar* Oklsz.) | *kop-ár* (szn. 1418, kn. XVI. sz.) | *füz-ér* (1264: „castrum *Fizer*” GYÖRFFY I, 82; kn. 1658—1662.) | *löv-ér* (hn. 1228: *Luer* CSÁNKI V, 719; 1265: *Luer* CSÁNKI III, 593; Oklsz.; vö. MELICH: MNy. XXIII, 129—30) | *kajt-ár* (XVII. sz. NySz.; — azonban sem **kajt*, sem *kajtat* ige nincs, az utóbbi először 1808-ban SL-nál) | *vez-ér* (szn. 1468., kn. XV. sz.; a *vez-et* ige a HB.-ben) || *fog-t-ár* (hn. 1279: *Foghlar*, kn. 1831-től EtSz. I, 321) || *csap-od-ár*, *csap-on-d-ár* (XVII. sz. EtSz. I, 855) | *csúf-on-d-ár-os* (XVI. sz. NySz., EtSz. I, 1200)¹ |

¹ PAIS DEZSŐ (NyK. XLVIII, 280), azon az alapon, hogy a NySz. két *-ff*-es változatot is közöl — Heltaiból és Czeglédiből —, a szót *csúf-fon-d-ár-os*-nak tagolja.

joly-on-d-ár (1793-tól a népnelyvből EtSz. II, 855–6) | *tün-d-ér* (XVI. sz. SzófSz.) || *hajcs-ár* (< *hajt-s-ár*?, 1792: a népnelyvből) | *tölcs-ér* (< *tölt-s-ér*?, XV. sz. SzófSz.).

Ha azonban ezen az igazán nem nagyszámú, és legalább a felében nem is világos képzésű szócsoporton végigtekintünk, feltűnik, hogy köztük egyetlen egy idegen eredetű szó sem akad. Még bolgár-török eredetű sem! Csupa finnugor vagy bizonytalan eredetű ősi szó az alapjuk.¹ Ez a körülmény azonban teljesen valószínűtlenné teszi, hogy a *csapláros*, mint egyetlen idegen eredetű és aránylag későn átvett alapszóból képzett szó ide tartozzék. Az a kétségtelen tény viszont, hogy ez az *-ár* képző csak a legősibb magyar szórtegeknél található, mutatja, hogy a képzés maga is rendkívül archaikus jellegű. Emellett vall különben az ide tartozó szavak jelentékeny részének nemcsak szokatlan, hanem egyenesen homályos képzése is. Vagyis, ez a képzés már minden bizonnyal régen el volt avulva, amikor a *csap* a magyarba került, illetőleg amikor a *csapol* ige kialakult (első adat a XVI–XVII. sz. határáról). Azért tehát körülbelül bizonyosra vehető, hogy a *csapláros* nem tartozik ebbe a csoportba, nem egy régiebb **csap-ol-ár* fejleménye, azaz benne az *-ár* nem magyar képző, így tehát csak a németből származhatik.

15. A németből való magyarázat, amelynek ma is tekintélyes hívei vannak (LUMTZER: NyK. XXVII, 471; LUMTZER—MELICH, DOLw.; MELICH: AkNyÉrt. XVII/4, 5; SZILY: Nyr. XXXI, 177; SIMONYI: Nyr. XXXII, 545; EtSz. I, 863; PETZ: MNy. XXIII, 144; BÁRCZI, Szók. 72, Szók.² 101, MNyÉltr. 124), még a német *z-* > magyar *cs-* megfelelés szokatlanságán kívül is súlyos fogyatékoságban szenved. Abban ugyanis, hogy míg a magyar *csaplár* a kora és a hangalakja miatt csak egy régi, ófelnémet **zapflári*, legfeljebb azonban egy kora-középfelnémet **zapfelære* átvételének magyarázható, addig ennek a szónak sem az ófelnémetben, sem a középfelnémetben semmi nyoma nincs, és csupán egy korai újfelnémet forrásban bukkan fel egyszer *Zapfler* alakban (SANDERS szótárában, I. EtSz. I, 863; ugyanez az adat szerepel GRIMM szótárában is). Azonkívül megvan *biarzápfla* alakban a bajor-osztrák nyelvjáráásokban is. Az újfelnémet *Zapfl-er* alakból pedig a magyar szó hosszú *-ár*-ja nem magyarázható. A középfelnémetben csak *zapfenaere*, *winzapfner* található, és a mai felnémet nyelvjáráások többségében is *zapfner*, *zapfner* fordul elő. A németből való magyarázat esetén tehát fel kell tennünk, hogy a szónak a fenti alakban legalábbis a korai középfelnémetben mégis meg kellett lennie, csak eddig nem került elő.

16. A legsúlyosabb problémát azonban mégis a német *z-* helyén álló magyar *cs-* jelenti. MELICH az EtSz.-ban (a *csap*-pal kapcsolatban, I, 848) a kérdést nagyon egyszerűnek tünteti fel („az a körülmény, hogy átadó nyelvi szókezdő *c*-nek [= német *z-*] magyar *cs-* felel meg, kétségtelen bizonyíték amellett, hogy a XIV. századnál nem későbbi átvétellel van dolgunk”). A helyzet azonban egyáltalában nem olyan egyszerű. Hogy egy idegen nyelvi (szókezdő!) *c-* > magyar *cs-* átvételére vonatkozólag milyen érvek és megfontolások alapján hivatkozik MELICH éppen a XIV. századra, az sem a korábbi, sem a későbbi munkáiból nem derül ki. Ezzel szemben bizonyos, hogy

¹ Ez is kétségtelenül mutatja, hogy ez az *-ár* nem lehet azonos a szláv eredetű *-ár* képzővel, amely a *kádár*, *kulcsár*, *gerencsér* stb. szavakban van meg, mint HALÁSZ (FISCHER) IGNÁC (Nyr. VII, 60, 557) és SIMONYI (Nyr. XXXII, 482) véli (vö. TMNy. I, 499 is).

a XIII. század elején, sőt talán már a XII. század közepén is, a szókezdő *c* nem volt ismeretlen a magyarban, mert számos ma *C*-vel hangzó helynevünk már olyan alakban van írva, amelyet másképp, mint *C*-vel olvasni nem lehet. Ilyenek: *Cégény* Bihar megye: 1215. VR. 192.: *Cegan*; eredete ismeretlen | *Céce* Abaúj megye: 1220. VR. 116.: *Cece*; eredete ismeretlen; mivel a Gönc körüli tíz német falu egyike, igen valószínű, hogy német eredetű; egy *Cece* van Fehér megyében is: 1339: „Bissenus de *Ceche*” (CSÁNKI III, 324); közös eredetük azonban nem bizonyos | *Cécke* Bihar megye ~ román *Tețchea*: 1256/1284/1294/1572: *Chetka* (GYÖRFFY I, 606); eredete ismeretlen | *Cup* Zala megye: 1287: „fluvius, villa *Chup*” (HazOkm. VI, 329); eredete ismeretlen | *Cikádor* Tolna megye: 1196/1454: „eccl. de *Czikador*” (SMIČ., CD. II, 280), 1199: *Sicodor*, 1235: *Chichador* stb. (CSÁNKI III, 411); eredete ismeretlen | *Cenk* Sopron megye: 1281: „*Tothchynk*”, 1291: *Zenk* stb. (CSÁNKI III, 604); eredete nem világos, de bizonyos, hogy eredetileg *sz-szel* kezdődött. — A cégényi monostor (Szatmár m.) birtokainak 1181. évi birtokösszeírólevelében *Cégény* neve nem fordul elő (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 43), először egy 1288 körüli oklevélben bukkan fel: „monasterium *Cegen*” (ZichyOkm. I, 66). — A szóbelseji *-c*- megléte már az ómagyar kor legrégibb idejéét fogva feltehető (vö. MELICH: MNy. XIX, 37, HonfMg. 64; BÁRCZI, Szók. 2 111). Mivel a *lát-sz*, *ját-sz-ik*, *lát-sz-ik* kapcsolatok nyilván igen régiek, valószínű, hogy a *t-sz* hasonulása is igen korán megindulhatott, és azért nem is feltűnő, hogy a magyarság szóbelseji szláv *-c*-ket — ugyanakkor, amikor a szókezdőket mindig *cs*-vel helyettesítette —, három kivétellel *-c*-vel vette át (*acél*, *ajonca*, *apáca*, *ecet*, *galóca*, *gerlice*, *kapca*, *kelepce*, *kemence*, *mérce*, *pince*, *szekece*; *igric*, *ketrec*, *lánc*, *pokróc*, *polc*, *rác*, *tömlőc* stb.). Ez a három kivétel német < szláv *němьcь*, *Marót* (eredetileg valószínűleg népnév volt: **marót* < *moravьcь* 'morva'; a névre vö. MELICH, HonfMg. 224 kk.); *Lót* ~ szlovák *Lovce* Komárom m. (1247: *Louth* CSÁNKI III, 506; < szláv *Lovci* 'halászk'). Mivel mind a három elem nyugati részekben való átvételre mutat, itt talán valami olyan szláv nyelvjárási alakokról van szó, ahol a *-c'*- spirantikus eleme gyengébb volt és *t*-szerűen hangzott. Mindenesetre feltűnő, hogy ez a hanghelyettesítés csak ebben a három esetben történt meg. — A Somogy megyei *Babócsa*, amelyet én egy szláv *bobovica*-ból magyaráztam (KNIEZSA: SztIstvánEml. I, 469), elszigetelt jellege miatt nem kétségtelen. Mivel pedig sem helyneveinkre, sem *c*-vel kezdődő közszavainkra vonatkozólag régibb emlékeink nincsenek, a továbbiakra nézve legfeljebb találgatásokra vagyunk utalva.

Eszerint tehát, úgy látszik, az idegen nyelvi szókezdő *c*-ket a magyarság a XII. század közepétől kezdve már *c*-vel vette át. Hogy a *z*-vel kezdődő német szavak zöme a magyarban már *c*-vel hangzik (*cégér*, *céh*, *cél*, *cérna*, *cíha*, *cikkely*, *címer*, *cövek*, *cukor* stb.), szintén amellett bizonyít, amit különben a művelődéstörténet révén már eddig is tudtunk, hogy a német hatás a városi élet terén a XII. században kezdődött (vö. MOLLAY: MNy. XLVII, 24). — Mivel azonban a német hatás, főleg a kereskedelem és az egyház területén, már korábban, még a XI. században jelentkezett, nincs semmi különösebb akadály annak a feltevésnek, hogy egy-két szóban a német *z*-t a magyarság még nem *c*-vel, hanem hanghelyettesítéssel *cs*-vel vette át. Ez a helyzet nyilván a *csap* és a *csapláros* esetében is, amelyek tehát a városi intézmény német terminológiájának az első fecskéit jelentik.

17. Van azonban még egy szó, amely minden valószínűség szerint szintén ide tartozik. Ez a 'kis hajó, tutaj' jelentésű *csillye*, *csölle*: CAL. 896: „*ratis*:

„Barona bol rot haio *tsillye haio* | ratiarius: Barona haios *tsillye haios*”; MA. I.: „Rates: *csillye hajó*”¹ — CAL.-ból *csillye-hajó* KR.; Tzs.: *csillehajó* 'Floss'; CzF.: *csillehajó* —; *csölle* 'kis hajó' Csallóköz (MTsz.; ÚMTsz.: itt szintén Csallóközből 'kis hajócska' értelmezéssel közölve egy 1925–1935. évekből származó kéziratos munkában);² — 1619: „mola vna *Czillie malom*”; 1668: *Chele malom* (Oklsz.). — A szót PETZ GEDEON a középfelnémet *zulle, zülle* 'Flussnachen, Flussschiff' szóból származtatta (Nyr. XXVII, 243). A német szónak a bajor-osztrákban van *zille* változata is (SCHMELLER II, 1115). Ehhez a magyarázathoz először MELICH is csatlakozott (LUMTZER—MELICH, DOLw. 84 és Nyr. XXXIV, 524). Azonban később (EtSz. I, 1054–5, 1057, 1179) teljesen másra tért át. Mégpedig elválasztotta a *csillyehajó*, *csillye-malom* adatokat a *csölle*-től. Az elsőben a *csillyé*-t melléknévi igenévnek fogta fel, amely a *cselleng* ige tövéhez tartozó valami **csell-eni* ige származéka volna (vö. Szegedről *csellő* 'ingatag, könnyelmű' MTsz.) (i. h. 1057). Ugyanígy magyarázta egyébként a 'kis szekér' jelentésű, ma is élő *csille* szót is (i. h. 1054). Ezzel szemben a *csölle* szó eredetét nem látta tisztázottnak (i. h. 1179).

Véleményem szerint a két szónak (*csillyehajó* 'tutaj' és *csölle* 'kis hajó') az elválasztása indokolatlan. A *csillyehajó*, *csillehajó* összetételben a *csillye* MELICH magyarázata szerint ugyan melléknév, szerintem viszont semmi akadálya, hogy főnévnek fogjuk fel, hasonlóan a *boronafa*, *bazsarózsa*, *bükkfa*, *fogolymadár*, *lepényhal*, *menyhal*, *tölgyfa*, *vizahal* (Oklsz.) stb. stb. szavakhoz. És bár van adatunk egy valószínűleg valami **csell-eni* igéből származó *csellő*-re, és ez esetleg valóban a *cselleng* 'kóborol, csavarog' ige családjába tartozik (EtSz. I, 634), mégsem tartom valószínűnek, hogy a 'tutaj, kis hajó' jelentésű *csillye*, *csille*, *csölle* szó ezzel összefüggne. Ahhoz nemcsak ezt a szócsaládot, hanem több hasonló hangfestő eredetű szócsaládot is fel kellene dolgozni hang-, alak- és főleg jelentéstani szempontból, hogy ennek a véleménynek erősebb legyen a szavahihetősége. Én magam a korai középfelnémetből való fenti magyarázatot mindenesetre sokkal elfogadhatóbbnak tartom. A német szót egyébként a 'csónak' jelentésű szláv *člunъ* szóból származtatják (KLUGE—GÖTZE, EtWb.). Ha pedig a magyar szó valóban német eredetűnek bizonyul (amit végeredményben germanistáknak kell eldönteniök), akkor beletartozik abba a kereskedelmi terminológiába, amely az ófelnémetből vagy a korai középfelnémetből származik, és amelynek egyik kiemelkedő képviselője az 'áru' jelentésű *marha* (KNEZSA, SzlJsz. I, 886, NyK. LXI, 268).³

¹ Az EtSz. (I, 1057) szerint MA. kiadásainak egyikében sincs meg, holott a NySz. idézi. — Megvan, de nem a *ratís*, hanem a *rates* címszó alatt.

² Ezt az adatot S. MEGGYES KLÁRA szívességének köszönöm.

³ Hogy azonban a 'kis szállítóköcsi' jelentésű *csille* szó (1285/1358: „de curribus levioribus *Chelle* vocatis” Oklsz. stb.; vö. EtSz. I, 1054) ide tartozik-e vagy sem, azt eldönteni most nem tudom. Nem tartom azonban valószínűnek, hogy a fent említett *cselleng* szócsalád származéka volna.

Egyéb, az irodalomban említett példák az idegen nyelvi *c- >* magyar *cs-* megfelelésre mind megbízhatatlanok: *cagor* Meliusnál (*czagrot*) < német *zager* 'bőrfajta', a vagylagos *csagor* olvasás valószínűtlen (vö. EtSz. I, 605) | az 'élesztő kovász' jelentésű népnyelvi *čok* szónak (vö. 1708: *Tzókös tzipó* 'nastus' PP.; MTsz.) *csók* változata SzD.-ban (példái *tz-sek* !!), SI.-nál (irodalmi adatok) helytelen olvasatokon alapszik (vö. EtSz. I, 606) | *cáp* 'kecskebak' < román *tap*; a NySz. idéz 1641-ből egy *tsáp* adatot, de ez mindenképpen sajtóhiba (EtSz. I, 614) | *cendel* 'eine Art Taft' < német *zendel* (EtSz. I, 639); a NySz.-ban Radv:Csall.-ból idézett *cs-s* adatok a kiadó helytelen olvasatait |

18. A székelyföldi *csap* 'Fichtenzweig, fenyőgally' nézetem szerint semmi esetre sem választható el a román *cep* 'Astknorren, Astknoten an Tannen' (TIKTIN) szótól, ahol ez, mint láttuk, ősi szó. A magyar szó -a-ja a román szó -e-jével szemben nyilván a köznyelvi *csap* szóval való keveredés eredménye, amit románul is tudó magyaroknál előmozdíthatott az is, hogy a románban a 'ductile, Abflusshahn' jelentésű szónak is *cep* az alakja (és ez a szlávból való). Minden bizonnyal túlzó tehát az EtSz. (I, 849) állásfoglalása hogy „eredete ismeretlen”.

19. A fent a 3. pont alatt említett 'lemetszett szőlővessző' jelentésű *csap* nyilván a köznyelvi *csap* származéka, és — mint az EtSz. (I, 849) fejtegeti — a *csapra metszés*-ből való elvonás eredménye.

20. Összefoglalva mármost az elmondottakat, fejtegetéseink eredményei a következők:

A) A szláv szavak valószínűleg eredetiek és egy 'hasít, vág' jelentésű **kep* ~ **kēp* ablautpár származékai. A *čep* alak a **kēp*-ből, a *čap* pedig a hosszú fokú **kēp*-ből ered. A keleti szláv és a szorb *čop* változat szabályos későbbi fejlemény, míg a lengyel *czop* szabálytalan alak és esetleg idegen (ukrán) eredetű. A fenti etimológia azonban nem egészen kifogástalan.

B) Az újlatin szavak (pl. olasz *ceppo* 'Klotz', román *cep* 'Ast') a latin *cippus*-ból származnak, és ez egy teljesen más indoeurópai gyökre megy vissza, mint a szláv.

C) A német *Zapfen*-nek a fenti két gyökhöz semmi köze nincs, hanem egy germán *tappo*, korábbi **dob*-, **dab* gyökből származik.

D) A magyar 'ductile' jelentésű *csap* hangtani okokból nem származhatik sem a *čep*, sem a csehben és szlovákban meglevő *čap* alakból. Az utóbbiakban a XIII. században még biztosan hosszú hangot kell feltételeznünk, amit a magyarság csak hosszú *á*-val vett volna át. A *čop* változatok viszont földrajzi okokból nem jöhetnek szóba.

E) A *csap* tehát — minden hangtani nehézség ellenére, mint például a -p a német -pf helyén — csak a németből magyarázható.

F) Erre vall a *csaplár*-os is, amely nem lehet magyar képzés a *csapol*-ból. A nehézségek azonban itt is jelentékenyek, legfőképpen az, hogy a szó a közép-felnémetből nem mutatható ki.

G) A német z- (= c-) helyén álló magyar *cs*- arra mutat, hogy e szavak a szókezdő c- meghonosodása előtt hanghelyettesítéssel kerültek át. Mivel a szókezdő c-kre az első biztos adatok a XIII. század legelejéről valók, nyilvánvaló, hogy szavaink legkésőbbben a XII. század folyamán kerülhettek a magyarba.

H) Hasonló megfeleléssel találkozunk a 'tutaj, kis hajó' jelentésű *csillye*, *csille*, *csölle* szónál is, amely a német *Zülle*, *Zülle* 'folyami hajó' szóból származik, és szintén XIII. század előtti átvétel.

I) A 'fenyőgally' jelentésű székelyföldi *csap* szó a román *cep*-ből való, de a magyar *csap* hathatott rája.

J) A 'levágott szőlővessző' nyilván a köznyelvi *csap*-ból fejlődött.

KNIEZSA ISTVÁN

copf < német *Zopf* szóra az EtSz. (I, 755) az első adatot 1788-ból *csof* alakban közli; ez azonban a közlő GYÖRFFY ISTVÁNNAK nyilván téves olvasata (az adatokat átírva közli).

A paszkoncától a ruháig

A rostnövények feldolgozásának kialakulása népünkénél a szláv jövevényszavak tükrében

1. A legrégibb rostnövény, amellyel őseink megismerkedtek, a csalán volt; *szösz* szavunk ugyanis egy 'csalán' jelentésű szamojéd szóval látszik egyeztethetőnek (vö. ALingu. VI, 319). A csalánt rostnövényként azok a törökök is felhasználhatták, akikkel őseink a Közép-Volga melléki Levediában érintkezésbe kerültek, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a *csalán* szó török származású nyelvünkben. De emellett ezek a törökök *kendër* szavunk tanúsága szerint már kendert is termeltek. E rostnövények feldolgozására vonatkoznak török származású szavaink sorában *tilol* (*tiló*), *csepü* és *orsó* szavaink, sőt talán még *kóró* szavunk is. A csepüből kötelet és fonalat készíthettek hálófélék, hevederek, övek és talán szőnyegek céljára. Az azonban nem látszik túlságosan valószínűnek, hogy kendervászonból valami ruhafélét is készítettek volna. Az már bizonyos, hogy a durva, szúrós kendervászon nem lett volna valami kellemes viselet. Ez persze nem jelentheti azt, hogy őseink ruházati célra valami vászonfélét nem használtak volna fel, csak hogy azt, éppúgy, mint a selymet és a bársonyt, kereskedelmi úton szerezhették be.

2. A Kárpát-medencében új rostnövényként őseink a lennel ismerkedhettek meg. KНИЕZSA szerint *len* szavunk „valószínűleg egy (X. századi!) *lbnz* átvétele”, de azért szükségesnek látja ehhez hozzáfűzni: „de erre határozott bizonyíték nincs” (vö. SzlJsz. I, 312). Ennél — azt hiszem — egy kissé tovább is kell mennünk a kétely terén, mert a X. századi szláv *lbnz* szóalakból szavunk csak abban az esetben származhatnék, ha volnának régi *i* vagy későbbi *ě* vagy *o* hangú változatai is. Ilyeneknek azonban nyoma sincs: szavunkban mind a régiségben, mind a népnyelvben csak nyílt *e*-t találhatunk. Ez tehát azt jelenti, hogy a *len* szó csak a szláv jer-hangok elváltozása után, vagyis legkorábban a XI. században kerülhetett nyelvünkbe olyan szláv nyelvből, amelyben *e* szóban az egykori *ь* helyén ma *e* hangot találunk. Ilyen szláv nyelv lehetett a mai *len* alak tanúsága szerint a bolgár vagy pedig — a vend *lén* szóalak (vö. FLISZÁR) tanúsága szerint — a pannóniai szlovének nyelve. Ismeretes, hogy a len termelése nedvesebb klímát igényel, ezért nem valószínű, hogy a száraz Alföld egykori bolgár lakói a len termelésével kísérleteztek volna, aminthogy ma is az Alföldön általában kendert termelnek.

A len rostjából készült fonál ruhanemű készítésére már mindenképp alkalmas. És semmi kétségünk nem lehet arra nézve, hogy a Dunántúl megszállása után hamarosan a magyarok körében is elterjedtek a lenvászonból készült ruhaneműk, majd később a fehéreneműk, vagyis a lenvászonból készült alsóruhák is.

3. Csak hogy a Dunántúl megszállásakor őseink már vászonruhákat is hordtak. Ezt leghatározottabban szlovák származású *ruha* szavunk tanúsítja, amelynek 'vászonruha' jelentése a székely nyelvjárásokban napjainkig megmaradt (vö. KНИЕZSA, SzlJsz. I, 471), de meg középkori adatokban is megmaradt szavunknak 'darab vászon' jelentése olyan kifejezésekben, mint *sajt ruha* vagy *zokazto ruha* (vö. OklSz.), amint a *ruha* szónak ez a jelentése tulajdonképp ma is él. Szláv nyelvekben is a *ruha* szó megfelelője a magyarhoz hasonlóan többnyire az 'öltözék' jelentést vette fel, de eredeti jelentése is megmaradt például a kaj-horvátban ('vestitus lineus'), de a szlovénban is

megvan szavunk 'Leintuch' jelentése. És bizonyára ebből a jelentésből származott e szó román megfelelőjének (*ruřă*) 'Wäsche' jelentése is. *Ruha* szavunk előzménye *rūcha* lehetett, és így csakis a csehez hasonló nyelvből, vagyis a szlovákból kerülhetett a magyarba, amennyiben csak ilyenféle nyelvben lehetett e szóban a többeli magánhangzó hosszú (vö. KNIEZSA: NyK. LXVI, 62).

4. Kérdeznünk kell azonban, miből készülhettek az Alföldön, illetőleg annak szegélyterületein élő szlovákoknak — akikkel a magyarok már a X. században is érintkezésben állhattak — a vászonruhái, ha lentermelésük nem volt, mert hisz ha lett volna, akkor a magyarok a lenre vonatkozó szót még X. századi *lenz* alakjában nyilván tőlük vették volna át. A régi szlovákok tehát erre a célra csak kendert használhattak fel, mégpedig azáltal, hogy a kender feldolgozásának egy előrehaladottabb módját alkalmazták, amennyiben először a virágos vagy hímekender kóróját nyúhették ki (ismeretes, hogy a kender kétlaki növény), és azt a magos kenderétől elkülönítve dolgozhatták fel; a virágos kender rostja ugyanis finomabb, illetőleg puhább szálú, vagyis a lenéhez hasonlóbb, mint a magos vagy nőkender rostja. A kétféle kender feldolgozását egymástól elkülönítve tehát a virágos kender finomabb rostjából a lenéhez hasonló fonalat és vásznat készíthettek.

Hogy őseink a kender feldolgozásának ezt a módját átvették a szlovákoktól, azt a 'virágos kender' jelentésű, szlovák származású *paszkonca* szavunk tanúsítja (vö. KNIEZSA, SzIJs. I, 396). Arról ugyanis meg lehetünk győződve, hogy a régi magyarokat e szó átvételére egyáltalán nem valami botanikai érdeklődés, hanem csakis gyakorlati érdek készíthette. Hogy őseink a Dunántúl megszállásakor a kender feldolgozásának ezt a módját már ismerték, azt az a körülmény tanúsíthatja a leghatározottabban, hogy a szlovák származású *paszkonca* szó nemcsak a dunántúli nyelvjárásokban van meg, hanem megtalálhatjuk a székely nyelvjárásokban is. Ez tehát nemcsak azt jelenti, hogy a székelyek Erdélybe való költöztetésük idején, vagyis a XI. század végén már a szlovákokéhoz hasonló módszer szerint elkülönítve dolgozták fel a virágos kender rostját, hanem azt is jelenti, hogy őseink, amikor a X. század végén a Dunántúl erdős tájait megszállták, már ismerték ezt az eljárást.

A székely nyelvjárások szóanyaga ismeretének ilyenformán igen nagy jelentősége lehet a magyar szó- és művelődéstörténet szempontjából. Nyilvánvaló ugyanis, hogy azok a szlovák származású jövevényszavak, amelyek a székelység nyelvjárásaiban is megvannak, valószínűleg még a X. század folyamán kerültek a székelyek őseinek a nyelvébe, még ha egy-két szlovák származású jövevényszó az irodalmi nyelvből, esetleg az iskola révén sodródott el hozzájuk, bár az ilyen szóanyag többnyire csak a beszélők passzív szókincsébe tartozik bele. A *paszkonca* szó semmi esetre sem ilyen jellegű szó, mert hisz jelentését a műveltek sem igen ismerik, különben is a hímekendert az irodalmi nyelvben is általában 'virágos kender' néven szokták emlegetni. — Már a felhozottakra való tekintettel is mindenképp kívánatos volna, ha a Magyar Tudományos Akadémia vagy a Magyar Nyelvtudományi Társaság új gyűjtésekre is támaszkodó alapos székely tájszótár elkészítését kezdeményezné.

5. A kinyűtt kender- és lencsomók további feldolgozásában egy kis különbség mindenesetre van. Tudniillik a kendercsomókat mindig vízbe áztatják, míg a lencsomókat csak ritkábban, az utóbbiakat többnyire csak harmatos réten teregetik ki.

A kenderáztatónak ősi magyar elnevezése *kenderáztó*, *kenderáttó*, *kenderáztató* lehetett; ilyen elnevezéseken ugyanis 1269 óta gyakran említik oklevelekben is (vö. OklSz.). Mivel azonban a kender feldolgozásának a magyarban szláv vonatkozásai is vannak, a kenderáztatónak szláv elnevezése is meghonosodott nyelvünkben *mocsolya* (1229.) alakban. Azok után, amit a kender javított feldolgozásának származására vonatkozólag felhoztunk, azt kellene várnunk, hogy e szavunk szintén szlovák származású nyelvünkben. Alakilag azonban ez látszólag nem így van, mert szavunk KNIEZSA szerint csakis délszláv vagyis szlovén *močilo* szóalakból származhatnék (a bolgárból ugyanis e szó megfelelője hiányzik), a szlovák *močidlo* szóalak átvétele esetén ugyanis *ll*-t kellene szavunkban várni (SzlJsz. I, 341).

Bár a Dunántúlon a len lehetett mindig a legfontosabb rostnövény, azért bizonyára már a pannóniai szlovének is termeltek a len mellett kendert is kötelek, hevederek, zsákok és ponyvák céljára. Ma ugyan a Dunántúlon kendert nemigen látni;¹ nem vonom azonban kétségbe, hogy a múltban ez másként lehetett, és így nem csodálkoznám azon sem, hogy az állítólagos szlovén származású *mocsolya* szót a Székelyföldön is megtaláljuk. Az azonban már teljesen érthetetlen, hogy ez az állítólagosan szlovén származású szó a Felvidéken a palócok körében, valamint Gömörben és Abaújban is el van terjedve. Teljesen valószínűtlen, hogy a szlovákok szomszédságában élő magyarok közé elsodródhatott volna egy a kenderfeldolgozással kapcsolatos, csakis dunántúli származásúnak tekinthető szlovén szó, amikor a kender feldolgozásának a Dunántúl is ismeretes haladóbb formájával kapcsolatba hozható *paszkonca* szó kétségtelenül a szlovákból került a dunántúli magyarságnak, majd onnan a székelységnek nyelvébe. Ezek szerint a 'kenderáztató' jelentésű *mocsolya* szónak alaki szempontból szinte kézenfekvőnek mondható szlovén származtatása aligha lehet helytálló, vagyis e szó előfordulása körülményeire való tekintettel csakis a szlovák *močidlo* szóalakból származtatható esetleg olyan módon, ahogy a *szőlő* szavunk (vö. 1193: *celeu*: OklSz.) származott egy *dl*-t tartalmazó török szóalakból (vö. GOMBOCZ, BTLw. 125), bár az sem lehetetlen, hogy már az átadó szlovák nyelvjárásban is *l* volt a *dl* helyén, mint például a szlovák *Selce* vagy *Selany* helynevekben (vö. MIKLOSICH, ON. aus Appell. Nr. 567). A *mocsolya* szónak nyelvünkben való régiségét egyébként hangalakja is tanúsítja; tudniillik — úgy látszik — olyan nyelvjárásban honosodott meg először, amelyben a zárt *o* hang az átvétel korában még hiányzott, úgyhogy a szlovák *močidlo* szóalak *mucsula* alakban (1229, 1231, 1258.) honosodott meg nyelvünkben (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 341 és OklSz.), amely szóalakból azután szabályszerűen a mai *mocsolya* szóalak fejlődött; de átkerült ez a szó bizonyára egy másik magyar nyelvjárásba *mucsula* alakban is (1221.), amelyből a néhányszor említett *macsola* szóalak származhatott.

6. A kenderfeldolgozásnak következő munkafolyamata során a kenderáztatóból kiemelt kendercsomókat megszáritják, majd a *tiló* nevű eszköz segítségével megtilolják őket, hogy ezzel a művelettel a rostos részeket meg-

¹ Magam fiatal koromban Nyugat-Magyarország magyar, német és vend vidékein sehol sem találkoztam kenderrel, és csak az Alföldre sodródva láttam először kenderültetvényt; természetesen nem is ismertem fel, mert az iskolában gyötörtek ugyan bennünket mindenféle giz-gaznak latin elnevezésével, de már a kultúrnövényeknek a hírét is alig hallottuk . . . Később sem lehetett ez másként, mert egy a fiatalabb generációhoz tartozó alföldi származású nyelvész barátom megkérdezve elismerté, hogy lent még nem látott.

szabadítsák a fás részekről. De ugyanez történik a réten kiterített lencsomókkal is. A tiloláskor lehulló fás részek *pozdorja* elnevezése (XV. sz.) alaki szempontból ismét vagy szlovén, vagy szlovák *pozderbje* szóalakból származtatható (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 443), mert az esetleg átadó nyelvként tekintetbe jövő bolgárban ez a szó nincsen meg *-bje* képzős kollektív alakban, de hiányzik ez a szóalak a szerb-horvát nyelv sztokavac nyelvjárásából is, bár annak beszélőivel eleink csak a rigómezei csata után kerültek érintkezésbe (vö. Moór: StSlav. XII, 298). — KNEZSA szavunkat délszláv eredetűnek tartja. Ebben a fel fogásában már csak azért sem tudok osztozni, mert a felvidéki magyar nyelvjárások tele vannak ennek a szónak különféle változataival. Az pedig már mégsem tehető fel, hogy ilyen semmitérő holminak a nevét a felvidéki magyarok a dunántúli magyaroktól vették volna át. Ellenben azt ismét igen nagy fontosságúnak tartom, hogy ez a szó többféle változatban a székely nyelvjárásokban is megvan. Mindez azt tanúsítja, hogy e szavunk egy nyelvi rétegbe tartozik a kendertermeléssel kapcsolatos szlovák származású *paszkonca* és *mocsolya* szavainkkal. Ilyen semmitérő tárgyra vonatkozó szó az oklevelekben természetesen nem fordul elő, de azért az előkerülő *puzdorja* és *pazdorja* alakváltozatokra való tekintettel feltehető, hogy az alakfejlődés ennél a szónál úgy alakulhatott, mint az előbb tárgyalt *mocsolya* szóalaknál.

7. A tilóból kikerült kender- és lencsomókat a *gereben* nevű szerszámmal dolgozták meg, vagyis tisztították meg a fás részekről. Ezt a szerszámot már a középkorban is mesterember készítette; ilyen mesteremberre vonatkozhatik tudniillik az 1470-ben említett *Gerebenyes* családnév (vö. OklSz.). Mivel a szó hangalakja és jelentése a köznyelviétől nemigen tér el, a nyelvjáráskutatók, illetőleg *-gyűjtők* — úgy látszik — többnyire figyelmen kívül hagyták, csupán az OrmSz. és a SzamSz. említi *gerebeny* alakban, aminek azonban számunkra nagyobb jelentősége nincs. Hogy az 1294-i helynévi adat (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 189) erre a köznévre vonatkozik-e, az legalábbis kétséges, de szavunk a SchlSzf.-ben mindenesetre már megtalálható. Valószínűleg az egész magyar nyelvterületen *gereben(y)* néven ismerik, illetőleg ismerték ezt a szerszámot, mert hisz ma már inkább muzeális tárgynak mondható.

A rostkikészítésre vonatkozó szláv jövevényszavaink származására való tekintettel átadó nyelvként csak a pannóniai szlovén vagy a szlovák nyelv kerülhet szóba; az ugyanis teljesen valószínűtlen, hogy valami új technikának a műkifejezéseit őseink különféle szláv nyelvekből válogatták volna össze: általában mindig egy nyelvből vették őket. Ennek az elvnek a helyességét a mélyvízi halászat és a kenyérsütés nomenklatúrájának eredetére vonatkozó fejtegetéseimet illetően KNEZSÁNAK kvantitástanulmányai teljes mértékben igazolták is, amint ezt másutt már behatóbban is kifejtettem (vö. NyK. LXVI, 44). Ha tehát erre az elvre tekintettel vagyunk, akkor szavunkat csak szlovák származásúnak mondhatjuk, mert hisz nyilván a szlovákok is ezzel a szerszámmal tisztították meg a tilolással megdolgozott kenderesomókat a fás részek törmelékeitől. KNEZSA ez esetben is inkább szavunknak valamely délszláv nyelvből való származását látszik valószínűbbnek tartani; főleg azért, mert a *hrebeň* szó ma a szlovákban általában 'fésű' jelentésben van elterjedve, a HVOZDZIK- féle szlovák — magyar szótárban található 'gereben' jelentés pedig szerinte még megerősítésre szorul. Ehhez nem tudok hozzászólni. Az azonban nem kétséges, hogy szavunk megfelelője 'Hechel = gereben' jelentésben a legtöbb északi szláv nyelvből kimutatható; így tehát ha ma a szlovákban általá-

ban 'fésű' is a *hrebeň* szónak általánosan elterjedt jelentése, egykor — vagyis a X. században — ez a szó még 'Hechel' jelentésben is megjelent a szlovákban.¹ Persze hogy jó volna, ha ezt még pontosabban is igazolni lehetne, mert szavunkban a szókezdő m. *g* ~ szlovák *h* megfelelés mindenképp azt tanúsítja, hogy ez a szó még valamikor a X. század közepe táján, illetőleg annak II. felében kerülhetett a magyarba.

Egy nem egészen határozott bizonyíték azonban erre a feltevésre mégiscsak akad. Ez a bizonyíték a gerebennel megtisztított kender- és lencsomóknak kelet-magyarországi nyelvjárásokban elterjedt *kita* elnevezése. Erre a szóra a legrégebbi adat ugyan csak 1424-ből való,² de a szó hangalakja azt tanúsítja, hogy magyar nyelvi előzménye **kita* szóalak lehetett (vö. KNEZSA: NyK. LXVI, 60), amely nyilván ószlovák **kŷta* szóalak reflexének tekinthető. A szlovák **kŷta* alak feltevésére a középfelnémet *kŷte* > *Kaute* (vö. LEXER, Mhd. Taschenwörterbuch; BERNEKER I, 679) is lehetőséget ad, amennyiben a középfelnémet szóalak *ŷ*-ja nyilván az ócseh *ŷ* hang helyettesítéséből származott.

Dél-magyarországi nyelvjárásokban a *kita* szó 'hajfonat' jelentésben van elterjedve. Hogy ez a szóalak ezekben a nyelvjárásokban ószlovák származású volna, az legalábbis kétes, mert hisz délszláv nyelvekben a *kita* szóalak általában 'hajfonat' jelentésben van elterjedve, és így 'hajfonat' jelentésben a *kita* szó újabbnakori átvétel lehet valamelyik délszláv nyelvből; régi átvétel esetén ugyanis a délszláv *kita* szóalaknak **kēta* vagy **kota* szóalak volna a megfelelője a magyarban.

8. A gerebenezéssel megtisztított kender- és lencsomók adták a fonásra kész szöszet. De ezeken kívül kikerült ebből a műveletből még fás részekkel kevert *csepű* is, amelynek *kóc* elnevezése ismét szláv származású nyelvünkben. Nyilván a 'csepű' jelentésű szláv *klŷkŷ* szó többes nominativusi alakjából származik, mint a 'csepű' jelentésű román *câlți* szó is (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 270). Ez kétségtelenül a bolgárból került a románba. Elvileg tehát a magyar *kóc* is lehetne bolgár származású. Csakhogy persze a kender és len termelésének és feldolgozásának terminológiájában bolgár származású kifejezés nyelvünkben nem akad; a takács-terminológiában vannak ugyan határozottan bolgár származású műszavak, csakhogy a bolgár takácsok a *posztó*, *szoknya* 'Tuchrock' és *palást* szavaink tanúsága szerint elsősorban is posztófélék készítésében jeleskedtek. Ezek szerint a **kulci* > **kolci* > *kóc* szavunk csakis pannóniai szlovén vagy szlovák származású lehet. A mai 'csepű' jelentésű szlovén *kolke* (e szó a vendből hiányozni látszik) és szlovák *klky* mindenesetre újabb keletű pluralis nominativusi szóalakok lehetnek. Figyelemmel a kenderkikészítésre vonatkozólag előadottakra *kóc* szavunknak az ószlovákból való származása nyilván valószínűbbnek mondható.

¹ Ismeretes, hogy a mai *h* hang a szlovákban *γ*-n keresztül *g*-ből fejlődött. Mivel azonban az émagyarban szókezdeti helyzetben a *γ* hang nem fordulhatott elő, lehetségesnek látszik, hogy a szókezdeti *γ*-t a magyar beszélők *g*-vel helyettesítették. Olyan jövevényszóbeli vagy helynévi adat mindenesetre nincs, amelyből arra lehetne következtetni, hogy a szókezdeti *γ*-t a magyar beszélők szlovák jövevényszavakban, illetőleg helynevekben valami más hanggal helyettesítették volna.

² PAPP LÁSZLÓNAK (vö. MNy. L, 472) erre a szóra vonatkozólag említett 1236-i adata (*kitta*) ugyanis valószínűleg nem magyar nyelvi, hanem kaj-horvát adat, mert hisz az István zágrábi püspök által alapított iwanchi apácázárda alapítólevelében van említve.

9. A kender-, illetőleg lencsomók megtisztítása után már hozzá lehetett látni a fonáshoz. A tilolásból származott csepűt nyilván már azoknak a törököknek is, akikkel a magyarok a középső Volga mellékén érintkezésbe kerültek, valamint példájuk nyomán a régi magyaroknak is valami módon a fás részekről meg kellett tisztítaniuk, mielőtt a fonáshoz hozzáláttak. Mivel valamilyen a gerebenhez hasonló tisztító szerszám török elnevezése nem maradt ránk, fel kell tennünk, hogy tisztításkor valami csontból, fából vagy tulókból készült egyszerű fésűt használtak.

A régimódi fonásnak a művelete a következőképpen folyhatott le: A megtisztított szösznek egy nagyobb csomóját a fonónő a régi törököknél és a magyaroknál is a bal hóna alá vehette, azután a jobb kezével sűrű nyálazások közben elvégezte a fonást, a létrejött fonalat pedig valószínűleg a bal kezében forgatott orsóra¹ tekerhette, amint hogy a fonásnak erre a módjára még a közelmúltból is vannak Oroszországból, a balti államokból, sőt még Felső-Németországból is adatok (vö. SCHRADER—NEHRING, Reallexikon der indogerm. Altertumskunde² II, 429). Az már valószínű, hogy a munka termelékenysége ennél a fonási módnál meglehetősen alacsony lehetett. Ez lehetett a fő oka annak, hogy a magyar nők a szlávok fonási módszerével megismerkedve, azt hamarosan átvették.

10. A szlávok fonási módját két eszköz használata tette termelékenyebbé. Az egyik volt a *guzsaly*, a másik a *përészlen*.

Az a guzsaly, amelyet a magyarok ez elnevezés szláv előzményén megismertek, valószínűleg nagyon hasonlított ahhoz az eszközhöz, amelyet a nyugati ukránok, valamint a fehéroroszok egy része *kužilka* néven még a közelmúltban is használt (vö. D. ZELENIN, Russische (ostslawische) Volkskunde. 1927. 156). Ez a szerszám egy deszkalapból állott, amelynek egyik végén levő nyílásba egy körülbelül 80 cm hosszú és 5 cm vastag botot vagy dorongot dugtak, és ennek a szabad végén erősítették meg a fonni való szöszet. Ilyen módon ennek az eszköznek használatával a fonónő balkeze — amelynek hónaljában korábban a szöszcsomót tartotta — teljesen szabadá lett.

A másik szerszám a *përészlen* volt — *perdító*-nek is nevezhetnék (ném. *Wirtel*). Ez tulajdonképp kiégetett agyagból, kőből vagy esetleg fából vagy fémből készült karika volt, amelyet az orsó alján erősítettek meg: mintegy lendítőkerék szerepét játszotta, célja ugyanis az volt, hogy az orsó gyorsabban és egyenletesebben perdüljön; ennek egyik nevezetes következménye az volt, hogy a létrejövő fonal vastagsága is egyenletesebb lett. Ez a perdító már ősrégi találománya az emberiségnek, mert hisz ezek a *përészlen*ek töménytelen mennyiségben kerültek elő őskori sírokból is. Szinte csodálatos, hogy a magyarokkal érintkezésbe került törökök nem ismerték még.

Mármost ezekkel az eszközökkel a fonás a következőképpen folyt le: A fonónő a guzsaly deszkalapjára telepedett le olyan módon, hogy a guzsaly rúdja a ráerősített szöszrel neki balkéz felől esett. Bal kezének három ujjával a szöszből fonalat húzott ki és sodort meg. Ezt a fonalat azután az orsó végénél megerősítette, majd jobb kezének ugyancsak középső, mutató és hüvelyk-ujjával elkezdte pergetni a földön az orsót, miközben bal kezének három ujjával a szöszből kihúzott fonalat sodrással formálta. A pergetéssel a fonál természetesen rátekeredett az orsóra. Persze a fonónőnek mindkét keze

¹ Ezen a szón nem valami spulniszerű orsót, hanem egy elnyújtott körtéhez vagy — ha úgy tetszik — vastag varrófűhöz hasonló eszközt kell értenünk.

megfelelő ujjait közben szorgalmasan nyálaznia kellett. Ezzel a fonási módszerrel ZELENIN megállapítása szerint (i. m. 157) egy fonónó egy órai munkával kb. 60—120 méternyi fonalat tudott fonni.

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy eleink a fonásnak említett két egyszerű, de hatásos segédeszközét egyszerre vehették át, vagyis amely népnek a nyelvéből származik az egyikre vonatkozó szavunk, csak annak a népnek a nyelvéből származhatik a másik eszközre vonatkozó szavunk is, mert hisz a fonásnak két említett segédeszköze a X. században az összes szláv népeknél kétségtelenül megvolt.

11. Hogy a *guzsaly* szó nyelvünkben már nagyon régi lehet, azt az a körülmény is tanúsítja, hogy egy *Gusalah* helynév már 1346-ban említve van, és szavunkat *g-s* alakban a SchlSzj. is ismeri. Ez azért nevezetes, mert szavunk egy *k*-val kezdődő szláv szóból származtatható, aminthogy 1632-ben még *kusaly* néven is említik (vö. OklSz.). Néprajzi adatokból a szót alig ismerjük, mert — úgy látszik — az irodalmi szóalaktól eltérő alakban és jelentésben a XIX. század folyamán már seholsem volt használatos, de meg aztán a szót a gyűjtők már nem is igen jegyezheték fel, mert a guzsaly mint tárgy már rég kiment a használatból, sőt manapság falun már működésben levő kerekas rokkára sem igen bukkanhatnánk, pedig ez utóbbi szerkezetet — úgy látszik — csak a XVI. század folyamán találták fel. A székelyföldi adatokat pedig hasznos volna ismerni, de erre nézve csak arra emlékszem, hogy valamelyik székely balladában vagy népmesében *guzsalyos* néven emlegetik a fonót, de sajnos ezt a helyet nem sikerült megtalálnom.

A *guzsaly* szó eredetére vonatkozólag a SzófSz. annyit tud, hogy „valamely nyugati szláv nyelvből” való. KNEZSA szerint pedig e szó származására nézve csak annyit lehet mondani, „hogy sem bolgár, sem szlovén nem lehet” (SzlJsz. I, 207). Mindez egyszerűbb magyar nyelven nyilván annyit jelent, hogy szlovák származású. És a keleti szlovákban a magyar szóval egybevetethető *kūžel* szó tényleg meg is van ’guzsaly’ jelentésben. Mivel a szó ősalakjának összsláv *kūželj* szóalak tekintendő, nyilván csak a denazalizáció bekövetkezése után kerülhetett a magyarba, ami azonban még nem jelenti azt, hogy „aránylag kései” átvétel (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 207); ismeretes ugyanis, hogy a denazalizáció szláv nyelvekben sziszegő hangok előtt általában korábban következett be, mint más hangtani helyzetekben (W. VONDRÁK, Vergleichende Grammatik I², 140). Ezek szerint mindenképp még X. századi átvételnek tekintendő. A magyaroknak ugyanis ezt a szerszámot a Dunántúlra X. század végi megszállásakor mindenképp ismerniük kellett szlovák származású nevével egyetemben, mert különben a lentermelés megismerésével egy időben a guzsalyra szlovén elnevezését vették volna át (a vendben FLISZÁR szótára szerint *preszlic*, vagyis ’fonószerszám’ a guzsaly elnevezése). Márpedig az a szerszám az egész magyar nyelvterületen *guzsaly* néven ismeretes. Szavunknak közvetlen X. századi szlovák előzménye *kūželj* lehetett (vö. KNEZSA: NyK. LXVI, 60).

12. Ami mármost a fonóorsó perdítő karikájának *përészlen* elnevezését illeti, erre tulajdonképpen csak két adatunk van: egy szegedi és egy székelyföldi (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 416). Ellenben a magyarban ez a szó átruházódott a szövőszék egy forgó orsójának elnevezésére, de ezen az alapon KNEZSÁVAL még nem tehetjük fel, hogy szavunk takácsmester műszóként honosodott volna meg nyelvünkben, mert hisz ilyen jelentése *përészlen* szavunk megfelelőjének

egyik szláv nyelvben sincsen. Ellenben — úgy látszik — majd az összes északi szláv nyelvekben 'fonóorsó perdítő karikája' az ide tartozó szó jelentése. KNEZSA erre nézve cseh, szlovák, lengyel, valamint alsó- és felsősorb adatokra hivatkozott; az általa közölt adatokat kiegészíthetem még az északi nagy- orosz *prjaslen* szóalakkal, mint ennek a karikának elnevezésével (vö. ZELENNIN i. m. 157). Ennek az elnevezésnek az északi szláv nyelvekben való általános elterjedése mindenesetre azt tanúsítja, hogy a fonás e segédeszközének az ismerete e népek körében ősi, amit különben az archeológiai leletanyag is igazolhat. Így tehát nyilván ismerték azok a szlovákok is, akiktől a magyarok a guzsalyt a X. század folyamán átvették. Hogy pedig tőlük őseink a *përészlen* szót is átvehették, azt ennek a tárgynak a szlovákban is meglevő *preslen* elnevezése is tanúsíthatja. Igen ám, csak hogy mivel szavunknak összláv alakja **preslen* lehetett, a szlovákban megfelelőjeként szabályszerűen **praslen* szóalakot kellene várnunk. Mivel pedig ilyen szóalak nincs, KNEZSA inkább azt hajlandó feltenni, hogy a szlovák *preslen* „talán” a csehből vagy a magyarból való átvétel volna. Ez azonban teljességgel hihetetlen, mert hisz olyan aprócska tárgyról van szó, amely minden időkben minden szlovák háztartásban bizonyára egy sereg példányban megvolt. Így tehát már eleve is valószínűbbnek látszik, hogy a mai *preslen* szóalak valami módon mégiscsak a szlovákban jött létre. Gyanításunk szerint oly módon, hogy ebben a szóban a denazalizáció szintén korábban következhetett be, mint más hangtani helyzetekben, vagyis még olyan korban, amikor az összláv *ę* a szlovákban még nem volt nyílt *ą* hang, amelyből tudniillik a későbbi *a* fejlődhetett. — Délszláv nyelvekből a magyar *përészlen* szó KNEZSA feltevésének megfelelően már csak azért sem származhatik, mert ez a szó a bolgárban egyáltalán nincsen meg, a szlovénben pedig a megfelelője 'guzsaly'-t jelent (talán a 'guzsaly' jelentésű vend *preslica* is a *preszenica* szóalak lerövidüléséből származott).

SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ a késő avarságnak az Alföldön való továbbéléséről írott tanulmányában (vö. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1965.) egyebek között arra is felhívta a figyelmet, hogy a honfoglaláskori magyarság női sírjaiban orsógombot, vagyis *përészlent*, sohasem lehet találni, viszont ezek „a késő-avar kultúra női sírjainak csaknem szükségszerű alkotórészei”. — Nem lehetetlen tehát, hogy őseink az alföldi késő-avar kultúrának már szlovák nyelven beszélő képviselői révén ismerkedtek meg a *përészlen*-nel és a *guzsaly*-lyal, illetőleg az ezekhez kapcsolódó szlovák származású nyelvi és tárgyi anyaggal. — Az Alföld északi részének honfoglaláskori lakóit más indíciumok alapján már korábban is „avar-szlovák” néven emlegettem (vö. StSlav. II, 64—5), de szláv lakosságnak a nyomát látta az úgynevezett késő-avar anyagban SZŐKE BÉLA is, amint erről a körülményről SZABÓ is megemlékezett.

13. Az orsókról a fonalat a *motollá*-ra tekinték, hogy ez eszköz segítségével szövésre kész, *pásmá*-nak nevezett fonalkötegeket alkossanak. — *Motollá*-n manapság — azt hiszem — általában fonálgombolyítót szokás érteni. Eredetileg azonban semmiesetre sem ez volt a *motolla* szó jelentése, hanem ez a szó egy kétágú villaszerű botra vonatkozott (az oroszoknál normális hossza 155 cm volt), amelyre másik végén az alsó villával keresztben egy rövid fa volt erősítve (ábrázolását és használatának leírását l. ZELENNIN i. m. 158).

KNEZSA *motolla* szavunkat, amely — úgy látszik — az egész magyar nyelvterületen el van terjedve, nyilván az egyszerű *l*-es *mo'ola* stb. szóalakokra való tekintettel a délszláv 'Haspel' jelentésű *motovilo* szóalakból származtatta,

de a *motolla*, *matólla* szóalakokra való tekintettel éppúgy lehetne szlovák *motovidlo* szóalakból is származtatni. Hogy a két lehetőség közül melyik a helytálló szavunk származása tekintetében, azt nyelvészeti okoskodás útján eldönteni aligha volna lehetséges. Ellenben ha tudjuk, hogy a motollát eredetileg a *pászma* nevű fonalkötegek készítésére használták, már a legnagyobb valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a *motolla* szó nyilván ugyanabból a nyelvből való átvételnek tekintendő, mint *pászma* szavunk; annak származását pedig ismerjük.

A *pászma* szóra régi adatunk ugyan nincs, de már azért is régi szónak tekintendő, mert jóformán az egész magyar nyelvterületen el van terjedve. Vagyis vannak rá adatok a Felvidékről (Rozsnyó, Rimaszombat), az Alföldről, Dunántúlról (Sárköz, Ormánság), a keleti vidékekről (Zemplén, Szatmár, Bereg), a Székelyföldről meg a csángó nyelvjárásokból. KNIEZSA eredetileg túlbecsülte szavunknak a keleti részekben való előfordulását, és tekintettel arra is, hogy a pászmának székelyföldi fonalszáma az ukránokéval egyezik, szavunknak az ukránból való származását mondotta ASBÓTH nyomán valószínűnek, bár szavunknak a Sárközben való előfordulása őt is — úgy látszik — gondolkodóba ejtette. Ellenben legutóbbi kvantitástanulmányában már korrigálta ezt a korábbi feltétlenül hibás feltevését, megállapítva, hogy szavunk a hosszú tőhangzóra való tekintettel egy cseh jellegű nyelvből, vagyis a szlovákból való átvételnek tekintendő (vö. NyK. LXV, 91). Az pedig már nyilvánvaló, hogyha *pászma* szavunk szlovák származású, akkor az annak készítésére szolgáló eszköznek *motolla* elnevezése sem származhatik valami más szláv nyelvből. Azt hiszem, ez nyilvánvaló.

14. Még ha a fonálanyag pászmák alakjában került is a takácshoz, *pászma* szavunkat KNIEZSÁVAL mégsem mondhatjuk takácsműszónak, ellenben ez a kifejezés is kenderrost-kikészítés előrehaladottabb módjának a műszava, amellyel eleink — amint már tudjuk — a X. század folyamán a Felső-Tisza mellékén, illetőleg a Nagy- és Kisalföldön és annak szegélyterületein lakó szlovákok révén ismerkedtek meg. Tudjuk, hogy a fonás már megismert javított módszerén kívül az volt a szlovákok kenderfeldolgozásának legnevezetesebb vívmánya, hogy a virágos kender rostjának a feldolgozását különválasztották a magos kenderétől, és ily módon a lenével majdnem egyértékű szövőhöz jutottak, amelyből készült fonál már alkalmas volt *ruhá*-nak való vászonféle szövésére, amint ezt már szintén tudjuk (l. fent a 3. pontot).

A kész pászmákat valószínűleg sem a régi szlovákok, sem a régi magyarok nem adták át mindjárt a takácsnak, illetőleg nem fogtak rögtön maguk hozzá a *szátyva* (< szlovák **stativa*; vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 493) nevű szövőszékükön megszövéséhez, hanem azokat először párolással és a napon való kitergetéssel bizonyára fehéríteni is igyekeztek, amint ez a keleti szlávoknál is általánosan szokásos (vö. ZELENNIN i. m. 168). E művelet megnevezésére az oroszok a magyar *párol* igenek megfelelő *paritb* szót használják. Nem tartom lehetetlennek, hogy a magyar *párol* is eredetileg ennek a műveletnek a megnevezésére szolgált, mert Nyugat-Magyarországon a *párol* ige tudomásom szerint ma is csak a ruhanemű kifőzésére vonatkozik. A *párol* ige valószínűleg abból a szláv nyelvből származik, mint *pára* szavunk, amely KNIEZSA szerint a tőszótag kvantitása alapján szlovák származású (NyK. LXV, 91). A szlovák *parit* ige jelentése ('párol, gőzöl') mindenesetre pontosan egyezik a magyar *párol* ige jelentésével. Nem lehetetlen, hogy a régi szlovákok a *pásmo*-k párolásakor az oroszokhoz hasonlóan már fahamut is használtak. A párolás után a pászmákat súlyokkal

is megdolgozhatták, mielőtt egy réten kiteregették őket; majd ezeket a műveleteket a már kész vászonneművel is megismételték.

15. Amint kifejtettük, őseink a X. század folyamán azért vették át a szlovákok kenderrost-feldolgozási eljárását, mert rájöttek arra, hogy azoknak eljárása nemcsak hogy termelékenyebb, mint az általuk ismert eljárás, hanem olyan egyenletes és finom szálú, vászonkészítésre alkalmas fonalat is eredményez, aminőt ők a maguk módján képtelenek lettek volna előállítani.

Elemzésünk tehát ismét igazolta azt a már régi álláspontunkat, hogy őseink egy újonnan megismert technikának összes kifejezéseit általában ugyanabból a szláv nyelvből vették át; ha tehát egy ilyen tárgykörre vonatkozó szóegyüttes néhány szavának származását teljesen hitelesen meg tudjuk állapítani, akkor ismerjük az illető új tárgyra vagy technikára vonatkozó nyelvileg neutrális jellegű vagy annak látszó kifejezéseknek a származását is. Ennél jelen fejtegetéseinkben egy kissé tovább is mentünk néhány esetben annak bizonyításával, hogy a kender feldolgozásával kapcsolatba hozható egyes szláv jövevényszavak még akkor is a szlovákból származnak, ha ez a származtatás az első ránézésre nehézséget látszik jelenteni. Egyébként a mi esetünkben ezúttal nem is egy egyszerű technikai újítás műszavainak eredetéről volt csak szó, hanem egy hosszan tartó munkafolyamat összes szláv jövevényszavainak származásáról. E hosszú munkafolyamathoz tartozó szláv jövevényszavak első (*paszkonca*) és utolsó (*ruha*) kifejezéséről egyébként már KNIEZSA is azt a jól megalapozott véleményt nyilvánította, hogy e két szó csakis a szlovákból kerülhetett nyelvünkbe. Utólag most már megállapíthatjuk, ha csak e két szó származására támaszkodva arra a következtetésre merészkedtünk volna, hogy az összes a kenderfeldolgozásra vonatkozó szláv jövevényszavak nyelvünkben csakis szlovák származásúak lehetnek, semmiesetre sem tévedtünk volna, amint ez részletes elemzésünkéből világosan kitűnt.

16. A kender feldolgozása mindig és mindenütt női munka volt; így tehát őseink is csak szlovák nők révén ismerkedhettek meg a szlovákoknak mindenképpen előnyösebb rostfeldolgozási eljárásával. Ez tehát csak akkor következhetett be, amikor egyes vidékeken mind általánosabbá váltak a magyar—szlovák vegyes házasságok. Majd a családba került szlovák származású asszonynak a kenderfeldolgozás terén alkalmazott praktikusabb eljárását az atyafiság magyar származású nőtagjai is átvehették, úgyhogy az hamarosan általánosan elterjedhetett.

Őseink a Kárpát-medencébe nem mint félnomádok érkeztek, amit általánosan hirdetni szoktak, hanem nyelvünk az élszlovákokra vonatkozó szó-készletének tanúsága szerint mint hamisítatlan valódi nomádok (vö. MOÓR: Nyr. LXXXVIII, 22), és legfeljebb a sorscsapások következtében váltak sokan közülük félnomádokká, majd teljesen földműves parasztokká. Azokban az időkben, amikor szlovák származású feleségek révén a kender feldolgozásának praktikusabb módja népünk körében meghonosodott, a paraszti földműves-életforma, vagyis az állandóan letelepült életmód még egyáltalán nem gyökeresedhetett meg körükben. Ennek az életformának ugyanis egyik legfeltűnőbb jellegzetessége a baromfitenyésztés. Mármint a X. század végén a Dunántúlra költözött magyar csoportok a kenderfeldolgozás szlovákos módját magukkal hozták ugyan, de a baromfitenyésztésnek szlovákos módját még nem. A baromfitenyésztés tehát csak a Dunántúlra költözött csoportoknak a szlovákoknak szomszédságából való eltávozása után fejlődött ki valahol a Kisalföld keleti

felében, és terjedt el onnan az egész Alföldön, de a Dunántúlra a szlovákos baromfitenyésztés nem jutott már el, és így a székelyek őseit sem érthette el. Ellenben az utóbbi magyar csoportok a XI. század első felében a Dunántúl már a szlovénektől tanulták el a baromfitenyésztést, amelyet aztán a székelyek ősei Erdélybe való átköltöztetésük után ott is meghonosítottak (vö. MOÓR: NytudÉrt. 40. sz. 260—4). Ez tehát arra mutat, hogy a székelyek ősei Erdélybe már mint állandóan letelepült életmódot folytató földművesek kerültek.

Ezek a megfigyelések arra engednek bennünket következtetni, hogy a paraszti életformára való áttérés népünknel mintegy szakaszosan folyt le, és ez a folyamat a XI. század közepe táján fejeződhetett be.

MOÓR ELEMÉR

Lehet-e finnugor szó az evez?

I. Osztják nyelvi tanulmányok közben sokszor találkozunk az ember a magyar *evez* igére emlékeztető szókkal. Hadd iktassak ide mutatóba mindjárt néhányat: *luβ* 'evező', *luβan* 'eveződ', *lawolmaleu* (-*ma* mozzanatos képző + *-l* praesensjel + *-eu* többes 1. személyű személyrag) 'evezünk', *läuallämän* (-*ll* igeképző + *-l* praesensjel + *-ämän* kettős szám 1. személyű személyrag) 'mi ketten evezünk', *läuallämän twana* (-*llän* gyakorító képző + *-d* < *-t* főnévképző + *-än* 2. személyű birtokos személyrag) 'evezgetésed alkalmával', *tawattatam* (-*attä* igeképző + *-t* praesensjel + *-m* egyes 1. személyű alanyi személyrag) 'soutaa, meloa', *lōōlta·lläm* (-*lta* igeképző + *-l* praesensjel + *-äm* egyes 1. személyű alanyi személyrag) 'ua.', *iōvâl-* (-*l* igeképző) 'einen Ruder-schlag tun'. A szó első hangjának illetlen viselkedését látva, önkéntelenül is a finnugor alapnyelvi szókezdő **s* hangra gondolhatunk. Így aztán nem csoda, ha kapva kapunk az idézett osztják szóknak a magyar *evez* és a finn *soutaa* igével való egyeztetésén.

Hitelt érdemel-e ez a sejtélem, vagy csupán csalóka összecsengés? A szaktudomány eddig nem mondta ki a döntő szót. — GOMBOCZ—MELICH (EtSz. II, 105) szerint „eredete nincs tisztázva”. BÁRCZI (SzófSz.) hang- és alaktani nehézségekre hivatkozva még nem látja biztosnak finnugor voltát. — PAASONEN „Die finnisch-ugrischen s-laute” című (SUSTOim. XLII.) művében, ahol pedig méltán várhatnánk avatott véleménynyilvánítást, nyoma sincs szavunknak, pedig érdemes volna tudnunk, hogy hol látta az egyeztetés bökkenőjét. — SZINNYEI Nyelvhasználása sem foglalkozik az *evez* szóval, pedig ha ő valamely szót nem említ, akkor legalábbis óvatossá kell lennünk. — Nem foglalkozik e szóval COLLINDER „Fenno-Ugric Vocabulary”-ja sem.¹ — Viszont találkozunk olyan nyelvészekkel, akik határozottan a finnugor eredet mellett voltak: BUDENZ (MŰSz.), MUNKÁCSI (Ethn. IV [1893.], 271) stb., bár bizonyosnak kell tartanunk, hogy később ők is másképp fogalmazták volna meg erre vonatkozó nézetüket. — Hogy ezek a régi vélemények mennyire nem alaptalanok, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy volt idő, amikor maga PAASONEN is (OstjWb. 236, XXII) lehetségesnek tartotta az osztják

¹ Hogy a „Suomen kielen etymologinen sanakirja”-nak mi a véleménye *evez* szavunkról, azt nem tudom, mert a *soutaa*-t tartalmazó kötetet még nem láttam.

a finn *hän* 3. személyű névmást említjük meg eltérő, *h* szókezdetete miatt, mely — mint ismeretes — másodlagos (vö. SETÄLÄ, ÄH. 259). — A magyar *ø*, osztják V. *l* és Vj. *ž* megfelelésre (vö. *s*-laute 75) még több példát is ideiktatok: magyar **év* (*eves*) ~ osztj. V. *lōž* (vö. *lu'w* 'Ruder') Vj. *ōž*,¹ (harv.) *žōž* (vö. Vj. *ju'w* 'Ruder') (KARJ.—TOIV. 1040a) | magyar *öl* ~ V. *lōl* ~ Vj. *žōl* (KARJ.—TOIV. 1104a, vö. FUF. VII, 46) | magyar *olvad* ~ V. *lōla'tā* ~ Vj. *žōlātā* (KARJ.—TOIV. 1107b) | V. *lāuž'tā* 'zu essen geben' ~ Vj. *žāuž'tā* (i. m. 1100); a magyarban másodlagos *h*-val kezdődő *hét* számnév Vj. megfelelője *žāuž* (i. m. 1082), az *ér* szóé *žē'r* (i. m. 1086). — Külön szemügyre vehetjük a *t*-s nyelvjárásokat is. Azok az osztják nyelvjárások, amelyekben a finnugor szókezdő *s*-nek *t* a megfelelője, szintén következetesen viselkednek: Irt. *toi* ~ magyar *ev* 'gennyedtség' (PATK.; vö. KARJ.—TOIV. 1040) | Serk. *tai* ~ *öl* (STEINITZ) | Serk. *tota* ~ *olvad* (uo.) | Kr. *tētā* ~ *e-szem* (KARJ.—TOIV. 1098b); Serk. *tāpat* 'zu essen geben' (STEIN.); vö. Irt. *tūp* 'evező' (PATK.), Serk. *tūp* 'Ruder' (STEIN.). — Az *l* kezdetű megfelelőket leginkább REGULY és PÁPAY J. szövegeiben találhatjuk meg. (Az *l*-ező keleti nyelvjárások képviselőit tartjuk számon a főntebb idézett vachi adatokat.): osztják É. *luβ* 'evező' ~ *lēlem* 'eszem' (REG.), *lis* 'evett' (PÁP.); továbbá a jugáni nyelvjárásban *lūp* 'evező' ~ *lūwəm* 'syödä' (PAAS.); irodalmi *le*-, Szin. *lē* 'eszik', Ber. *lēr* 'ér'; Wurzel' (STEIN. *tē*- és *tēr* alatt). Tehát bő részletezéssel láthattuk, hogy az *evez* osztják megfelelői szakasztott úgy viselkednek, mint más biztos szófejtésű finnugor *s*-szel kezdődő szavak.

A vogulban az *evez* etimológiája *t*-vel kezdődik: vogul K. *tōβām* 'ich werde rudern', *tōsəm* 'ich ruderte'; Alsó-Konda *tōβām* 'ich rudere'; Közép-Konda *tōβa'm*, *tōβsəm* 'ich ruderte'; Felső-Konda *tōβa'm*, *tōβsəm*; Pelimka *tōβsəm*; Északi-Vagilszk *tōβsəm*, *tōβs* 'er ruderte'; Déli-Vagilszk *tāusəm*, *tōβs*; Alsó-Lozva, Közép-Lozva *tōβsəm*; Felső-Lozva, Szoszva *tōβ'ssum*. (A főntebbi vogul adatok mind KANNISTO gyűjtései: SUSToim. XLVI, 112.). Hogy a *t* szabályos megfelelés vö. PAAS.: SUSToim. XLVI, 43.

3. B) Ha olyan szóval találkozunk, amelynek kezdő hangja a magyarban *ø*, a vogulban *t*, az osztják O.- és V.-ban pedig *l* vagy *l* (középső osztják nyelvjárások), vagy *t* (a Serk.tól délre eső osztják nyelvjárások), vagy *ž* (vaszjugáni), akkor egyaránt gondolhatunk finnugor alapnyelvi *s* vagy *š* hangra. Ha valamely finnugor szóra ma már csak e három ugor nyelvből volna adatunk, és a szókezdetre úgy viselkednék, mint az *evez*, akkor nem dönthetnők el, hogy finnugor szókezdő *s*-szel vagy *š*-sel van-e dolgunk. Erre a kérdésre csak a

¹ A Vj. *žōž* nem a várt *ž*-vel, hanem magánhangzóval kezdődik. Ez azonban nem csökkenti az egybevetés értékét, mert egyrészt a ritkán előforduló *žōž* is tanúskodik a szabályosnak mondható *ž*-s szókezdet mellett, másrészt pedig a Vj. nyelvjárából nem ez az egyetlen példa, amelyikben az eredetibb szókezdő *ž* eltűnésére hivatkozhatunk. KARJ.—TOIV. több ilyen példát is szolgáltat: DN. *toi* 'Schöpfloß' ~ V. *lōž* ~ Vj. *žōž* (1041b) | V. *lōž* 'Schlitter' ~ Vj. *žōž* (1055b) | DN. *torap* 'Lockspeise' ~ V. *lēruž* ~ Vj. *ēruā* (1090ab) | DN. *tēpā* 'essen' ~ V. *lōtā* ~ Vj. *žōtā* (1098ab). Ez adatok egymás mellé sorakoztatása még nem jelenti azt, hogy a szókezdő mássalhangzó eltűnésének mindegyik esetben ugyanaz az oka, de annak a ténynek a szemléltetésére alkalmas, hogy a vazjugáni osztják nyelvjárásban a szókezdő mássalhangzó eltűnhet. Tehát a magyar **év* (*eves*) osztják Vj. megfelelőjében a finnugor szókezdő *s*-nek megfelelő hang a mai nyelvhasználatból hiányzik, vagy csak ritkán tükröződik *ž*-ben. Ezt a szófejtést a finnugor nyelvtudomány hitelesnek tekinti (vö. pl. COLLINDER i. m. 11). Az osztják Vj. szókezdő finnugor *s* eltűnése körülményeinek alapos vizsgálata talán hozzásegítene bennünket a mi nyelvünkben is *ø* fokra jutott szókezdő finnugor alveolaris *s* eltűnése időpontjának és lefolyásának tisztázásához.

távolabbi rokon nyelvek bevonásával adhatunk feleletet. Az a néhány szó, amely az említett szabályba — az obiugorban a finnugor szókezdő *s*, *š* egyformán viselkedik, mégpedig úgy, hogy a magyarban a finnugor szókezdő *s* és *š* egyaránt *ø* (vö. PAAS.: FUF. XII, 305—6) — nem illik bele (vö. PAASONEN *s*-laute 15, 25: vogul É. *sai* ~ magyar *ev* 'Eiter' stb.; osztják Kond. *sõrñä* ~ magyar *arany* stb.), kétségtelenül már a finnugor alapnyelvben ismeretes szó, és a szokásostól eltérő kezdőhangjukra magyarázatot is lehet találni (i. h. 43; FUF. XXVIII, 251).

Azok a szavak, amelyeket az *evez* megfelelőiként hol itt, hol ott szoktak említeni, a finnugor szókezdő *s*-re vonatkozólag kifogástalanul alkalmazkodnak PAASONEN szabályához, és egyöntetűen amellelt döntenek, hogy a finnugor alapnyelvben a szókezdő hang *s* volt.

SETÄLÄ már rég (FUF. II, 254) összeállított olyan szócsoportot, amelynek egyes tagjait rokonságba szokás hozni a magyar *evez* igével. Az obiugor nyelveken kívül még több is sorra kerül. Itt találjuk nemcsak a finn *soutaa*-t, hanem van példa a lappból, a cseremiszből, sőt még a zürjénből is.¹ Ezt az összeállítást maga SETÄLÄ nem tekintette véglegesnek. Ha ezeket a szavakat nézzük, megnyugtatóan azt látjuk, hogy a finnugor szókezdő *s* következetesen mutatkozik az egyes nyelvekben, s ha ideiktatjuk még a magyart is, akkor sem esik csorba PAASONEN szabályán (*s*-laute 43—4; továbbá NyH.⁷ 26). Az egyeztetett szavak a következők: finn *soutaa* 'remigare'; lapp N. *suvdet* 'cymba, transportare'; lapp *sukkat* 'remigare'; cseremis *šuem* 'rudern'; zürjén *synny* 'ua.'; vogul *touam* 'ua.'; osztják É. *Yovyllem* 'ua.', Irt. *tüp* stb. 'Ruder' stb. Ha csak a szókezdő hangot tekintjük, ez az egyeztetés elfogadható. — PAASONEN idézett művében (19) találunk olyan biztos egyeztetést, amellyel SETÄLÄ 'evez' jelentésű finnugor szavai a szókezdő *s* hangot illetőleg hajszálnyira egyeznek: magyar *in*; zürjén *sõn*; osztják Kond. *tõn*, Jug. *làn*, É. *lon*; vogul É. *tân* stb.; lapp É. *suodna* stb.; finn *suoni*; cseremis *šõn*. A párhuzamosság tehát még akkor sem mond csütörtököt, ha SETÄLÄ sorozatát a magyar *evez*-zel is megtoldjuk. PAASONEN rostájából azonban ez az egyeztetés kihullott. — Egy 1933-ban napvilágot látott értekezés azonban (LEHTISALO: FUF. XXI, 22) mégiscsak előveszi a SETÄLÄ-féle egyeztetést. Ismét találkozunk a lapp, finn, cseremis, zürjén, vogul (KANNISTO) adatokkal. Az osztják megfelelőket KARJALAINEN nyomán közli, mégpedig annyira hűen, hogy a *šõyâl*-t vachi nyelvjárásnak tudja, holott ez szókezdő *š*-je miatt kétségtelenül a vaszjugáni nyelvjárásból való. De LEHTISALO nemcsak SETÄLÄ említett adatai nyomán indul el, hanem a régebbi nyomokat szélesítve (PAAS.: KSz. XIV, 25; továbbá SETÄLÄ: FUF. XII, Anz. 42, SUSAIK. XXX/5, 77) még szamojéd megfelelőkkel is tetézi: osztják-szamojéd É. *tua-k* 'rudern', kamasz *thu'bl'am*. Adatai közül csak ezt a kettőt vesszük át, de megemlítjük, hogy az ide nem hozott adatok is mind *t*-vel kezdődnek.

Minket itt az a kérdés foglalkoztat, vajon a szókezdő hang megengedi-e ezt a messzeágazó egyeztetést, s ha igen, tovább is tartható-e a finnugor *s*. — PAASONEN (KSz. XVI, 6) a finnugor *s* alatt közli, tehát a kérdésre igennel felel. Az ő adalékaiból úgy látszik, hogy finnugor *s*-nek a szamojédban *t* vagy ebből fejlett hang felel meg, vagyis a mi esetünk nem egyedül álló, hanem a

¹ Mordvin és votják egyező szóra nincs adatunk. Hogy a zürjén *sõpetš* 'evez' (*s*-laute 83) és az osztják *sõves* 'kormány' (PATK. 134) lehet-e valamilyen viszonyban az *evez* itt tárgyalt családjával, az külön figyelmet érdemelne.

bizonyító példák megnyugtató számú tanúsága szerint szabályos megfelelésről van szó. Tehát ha egy szó a magyarban mássalhangzó hiányával kezdődik, és a többi finnugor nyelvben ugyanolyan jelentésű szót találunk olyan szókezdettel, amely finnugor alapnyelvi *s*-re mutat, s ugyanazt a jelentésű szót megtaláljuk a szamojédban is *t* szókezdettel, akkor a szó jelentésének és a szókezdetnek ez az egybehangolódása arra utal, hogy a szóelemzés első lépése jó, és valamennyi nyelvben ugyanazon szóval lehet dolgunk. Ezek után nézzük a további érveket.

4. A) Vizsgálódásunk második állomása a többeli magánhangzó kérdése. A magyarban ez nyílt *e* hang. Véleményt mindaddig nem alkothatunk magunknak, míg a rokon nyelvekben körül nem néziünk. Különös figyelmet kell majd szentelnünk a vachi és vaszjugáni osztjáknak, mert ezek a nyelvjárások STEINITZ (Voc. 64) szerint nemcsak az ősosztják magánhangzókat tartották meg változatlanul, hanem lényegében a finnugort is.

Mint már fentebb láttuk, az osztjákban az *evez*-zel rokonítható szavak a következők: DN. *t̃əu-*, *t̃əu̯t̃ə-* 'rudern', Trj. *ʌŋ̊s̊a' ʌt̃ə-*, Vj. *ʌŋ̊ẙl-* 'einen Ruderschlag tun', Ni. *t̃əu̯t̃ə-*, Kr. *t̃əu-*, *t̃əu̯t̃ə-*, Kam. *t̃əu-*, *t̃əu̯t̃ə-* 'rudern' (KARJALAINEN, OL. 207). Ugyanezen tőről fakadt a 'vogul nyelv' *evez* jelentésű szava is: Alsó-Konda *t̃əβ̃ə̯m* 'ich rudere', Közép-Konda *t̃əβ̃ə̯m*, *t̃əβ̃ə̯m* 'ich ruderte', Felső-Konda *t̃əβ̃ə̯m*, *t̃əβ̃ə̯m*, stb. (KANN.: SUSToim. XLVI, 112). — Az osztják nyelv *evez* jelentésű szavának KARJALAINEN bemutatta alakjaiban az előszótagbeli magánhangzó hátul képzett eredetű.

Első pillanatra az ember gondolhatna arra, hogy a déli nyelvjárások őrzik az ősi állapotot, mert elég sok adatunk van az északi nyelvjárásokból másodlagos hátul képzett alakokra. Például a magyar *szív* szó a rokon nyelvek tanúsága szerint elől képzett magánhangzójú. (KARJALAINEN az osztjákra **a* hangot vesz föl, LEHTISALO az ósurálira *u* hangot; vö. FUF. XXI, 44—5.) A serkáli megfelelő *sam* (STEINITZ, Chrest.¹). Ugyancsak a serkáliban a magyar *fül*-nek *pat* a megfelelője (uo.), pedig ebben az esetben nem kétséges, hogy elől képzett eredetű magánhangzóval van dolgunk (vö. KARJ. i. m. 139). Ilyen eset még a magyar *ész* finn *syksy* ~ osztják Serk. *sus* (Chrest.¹) is; stb. — Meg lehet itt említeni azokat a szavakat is, amelyeket a kétféle magyar *e* finnugor eredetére szoktak felsorakoztatni. Bár ezeknél (*tél*, *kéz* stb.) az első szótagbeli magánhangzó eredete más, mint a *szív*, *fül* esetében, de ha összevetjük például a *szív* és a *tél* északi osztják nyelvjárási alakjait, ugyanazokat a magánhangzókat találjuk (vö. FUF. XXI, 30, 45). A serkáliban is egyezik a magánhangzó. A *szív*-nek ugyanis, mint már láttuk, *sam* a megfelelője, a *tél*-é pedig *tata*, a Szin. nyelvjárásban *tal* (vö. STEIN., Chrest.¹). Több példa idézése helyett inkább utalunk ZSIRAIRA (FgrRok. 57) és MUNKÁCSIRA (NyK. XXV, 172). Tehát az osztják nyelv északi nyelvjárásaiban többször is előfordul hátul képzett magánhangzó elől képzett délivel szemben.¹ Ennek alapján kínálkoznék az a föltevés, hogy a déli nyelvjárások elől képzett magánhangzóit eredetibbnek tartjuk az északi hátul képzettekkel szemben. — Ha tehát az *evez* esetében is azt látjuk, hogy a déli nyelvjárásokban elől képzett az első szótagbeli magánhangzó, északon pedig ezzel ellentétes irányú, akkor már nem volna egészen

¹ Ide tartozik az is, hogy a magánhangzók nyíltsági fokában is vannak különbségek a két nyelvjárásrészlet között. Az északiban ugyanis találunk nyílt szájüreggel képzett elől képzett magánhangzót ott, ahol a déli nyelvjárásokban zártabb nyelvállású elől képzett magánhangzók vannak.

alaptalan a kérdés oly megfogalmazása: nem elől képzett-e az eredeti hang?

Hogy a nyelvi jelenségek kutatásában mennyire nem lehet ilyen kedvezően alakuló szabályosságokból messzebbre ható következtetéseket levonni, azt az *evez* esetében is lehet tapasztalni. KARJALAINEN (i. h.) az osztják DN. *tšy-*, Kr. *tšy-*, Kam. *tšy-* alakok *š*-jét a rákövetkező hang okozta elhasonulással magyarázza. Idézett művében találunk is olyan példát, amellyel ezt igazolhatjuk: DN. *tù*, Trj. *tù-*, V., Vj. *tù-*, Ni. *tù-*, Kaz. *tù-*, O. *ty-* 'holen, bringen' (i. m. 139); praet.: DN. *tšyam*; imperat.: *tšyà*. Ha most a DN. *tšy-* 'rudern' stb. sort összevetjük a DN. *tu'p*, Trj. *tu'p'*, V. *tu'w'*, Vj. *tu'w'*, Ni. *tu'p'*, Kaz. *tu'p'*, O. *tu'p'* 'Ruder' (KARJ., OL. 139) névszóval, akkor a DN. *tšy-*-beli *š* másodlagos volta nem lehet kétséges. Ugyanígy tanúskodik a vogul is (az adatokat l. fentebb). Az osztják és a vogul *evez* szavának egyeredetisége kétségtelen. KANNISTO (i. h.) az ősvogulra *o hangot vesz fel, LEHTISALO (FUF. XXI, 22) az általa egyeztetett uráli szavak ősuráli első szótagbeli magánhangzóját *u-ban látja.

4. B) Ha általában azt kérdezzük, hogy magyar nyílt *e* hangnak mik a rokon nyelvi megfelelései, akkor azt látjuk, hogy magyar *e*-vel szemben nem áll a rokon nyelvekben eredeti hátul képzett magánhangzó (STEIN., Voc. 12, 137). Akár helytállók a finnugor, uráli magánhangzómegfelelések lerögzítései (főképp STEINITZ és LEHTISALO csoportosításai alapján), akár nem, az bizonyos, hogy a mai rokon nyelvi megfelelések nem a magashangúság mellett tanúskodnak. Az eddigiekben csak az osztják és a vogul nyelv 'evez' jelentésű szavait fogtuk alaposabb vallatásra, itt LEHTISALORA utalva már távolabbi finnugor, sőt uráli megfeleléket is figyelembe vettünk. Ezekkel a javasolt megfelelésekkel majd még az *evez* *v*-jével kapcsolatban bővebben foglalkozunk. Itt csak vázlatosan érintjük őket többeli magánhangzójuk miatt. A lapp É. *sukkat* és a finn *soutaa* többeli magánhangzója velaris eredetű. A többi közt a lív is szépen szemlélteti az *evez* többhangzójának velarisságát. Az elülső hangrendű finnugor *eszik* ige a lívben *siedâ* (KETUNEN), a hátsó hangrendű *evez* pedig *sejüdâ*. Ugyanez a párhuzamosság van meg a *tie'da* 'tesz' és *jüqdâ* 'iszik' igében is. A mordvinban nem ismerünk olyan szót, amelyet az *evez*-zel rokoníthatnánk. A cseremis *u* (*šuem*) magánhangzó nem okoz külön gondot. Sem LEHTISALO (FUF. XXI, 22), sem STEINITZ (Voc. 13) nem kifogásolja. Sőt STEINITZ (i. m. 98) úgy nyilatkozik, hogy a nem ugor nyelvek között a cseremis őrizte meg leghűbben a finnugor magánhangzó-rendszert. Megfelelő votják adatunk nincs. A zürjén *syn*-beli *y* magánhangzó sem okozna zavart, mert nem ez az egyetlen példa a delabializációra (őspéri *u* ~ zürjén *i* viszonyra vö. STEINITZ i. m. 130), ha egyébként az *n* megfejtető volna.

Tanúvallomásra nyugodtan ide idézhetjük a szamojéd adatokat is, többeli magánhangzójukat ugyanis LEHTISALO (i. h.) *u*-ban rögzíti.

Tehát a többeli magánhangzó ügyében az összes rokon nyelvek úgy vallanak, mint a vogul és az osztják.

4. C) Lehet-e valami olyan megoldásra gondolni, amely át tudná hidalni a magyar *evez* és a bemutatott rokon nyelvi 'evez' jelentésű alakok közötti különbséget? Ha nem is kapunk mindjárt a déli osztják elhasonulásból származó hangemelkedésen oly módon, hogy a magyar *e* az ugorkorban vált volna hátsó hangrendű szóból elől képzetté, a hangemelkedésre mégis gondolhatunk. Nemcsak idegen nyelvekben, hanem a magyarban is találunk erre példákat. GOMBÓCZ (ÖM. 1, 156) bemutat néhány példát (*vész*, *vejsze*, *mér*, *gérázik*) arra,

hogy finnugor hátul képzett hang a magyarban elől képzett hangként jelentkezik. Közülük azonban nyugodt lélekkel csak egyet merek fölhasználni. A *vész* szónál az a baj, hogy olyan rokon nyelvekből (zürj., északi osztj., északi vog.) idézi, ahol finnugor palatalissal szemben sokszor találunk velarist (vö.: MUSZ.; FOKOS: Nyr. LXVI, 45; STEIN., Voc. 127; — erre a jelenségre több példát is lehet idézni: m. *nyél* ~ zürj. P. *nod* [WIED.], Keleti-P. *nud* [GEN.], *nùd* [WICHM.]; vog. Felső-L. *nal*; m. *szív* ~ zürj. I. *šelem* [WICHM.], I. *šolem* [WIED.]; még votj., vog. példákra vö. FUF. XXI, 44–5); a *mér* eredete tisztázatlan (BÁRCZI, SzófSz.); a *gérázik* 'vékonyan befagy' igét éppen osztják megfelelői (FUF. XI, 211) mutatnák palatalis hangrendűnek, de még nyomósabb bizonyítékok kellenének ahhoz, hogy ezt a ritka magyar igét finnugornak tartsuk. A *vejsze* GOMBOCZ idézte megfelelői szintoly aggodalommal fogadhatók, mint a *vész* szóé, de a MUNKÁCSI (NyK. XXV, 265) és TOIVONEN (FUF. XIX, 159) közölte adatok mégis annyira megnyugtatók, hogy ez a szó a magyar hangemelkedésre már mégis latba eshetik (vö. BÁRCZI, SzófSz.). TOIVONEN (i. h.) nyomán azonban olyan példákat is közölhetünk, amelyek a magyar hangemelkedést mégiscsak igazolják. BÁRCZI sem kételkedik abban, hogy *vessző* szavunk finnugor eredetű. Márpedig ez a szó a megfelelések tükrében velarisnak látszik: cser. *baže*, osztják DN. *užs3*, Kr. *užs3*, Vj. *užsà*, Trj. *uužs3*, O. *yps* (FUF. XIX, 181). ZSIRAI (NyK. XLVII, 15) szerint talán nem véletlen a *mese* szó egyezése sem (vö. FUF. XIX, 181). TOIVONEN (FUF. XXII, 143) még több palatalis hangrendű szavunkat is rokonítja velaris finnugor megfelelőikkel.

Bár az említett példák nincsenek minden tekintetben megvizsgálva, támasztékot adnak mégis annak a tételnek, hogy a magyarban a finnugor velaris hangrenddel szemben a palatalis is előfordul. Ha csupán ezek és egyéb, de részletesen még nem igazolt hasonló jelenségek volnának a magyar hangemelkedés bizonyítékai, természetesen nem eshetnének komolyan latba az *evez* finnugor voltának bizonyítására, de ennek a tételnek vannak biztos bizonyítékai is a *nyíl* ~ finn *nuoli* szóban és ennek társaiban (vö. GOMBOCZ, ŐM. II, 73). Ha az *evez* többi finnugor velaris hangja velaris *g*-n át lett magyar palatalis *e*-vé, alkalmasint régebben palatalizálódott, mint a velaris *i*, mert ez utóbbi ma is előfordul vegyes hangrendű szavakban, szemben a magas hangrendű *evez*-zel. Persze lehet az is, hogy az eredeti finnugor velaris hang huzamosabb átmenet nélkül változtatta meg hangrendjét és hangszínét is.

5. A) Harmadik tennivalónk a szóközépi *v* hang magyarázata. Van több olyan kétségtelenül finnugor eredetű szavunk is, amelyek alkalmasak arra, hogy *evez* szavunk *v*-jét finnugor oldalról megvilágítsák. Ha azokat a finnugor alapnyelvi hangokat tekintjük, amelyekből a magyarban *v* lehetett, akkor többféle magyar visszhanggal is találkozunk.

A megfelelések többsége egyszerre nyilvánvaló lesz, mihelyt kissé körültekintünk idevonható szavaink között. Azokat a szavakat szoktuk *v*-tövéeknek nevezni, amelyekben a *v* csak a tö belsejében fordul elő, a szóvégen pedig magánhangzót találunk. Ha azonban a magyar nyelv határain túlra tekintünk, tágitanunk kell ezt az elnevezést, és a finnugor szavaknak azon csoportjait, amelyekből a magyarban a szótőben *v* lett vagy lehetett volna, spirans tövű szavaknak nevezhetjük. SZINNYEI nyomán (NyH.⁷ 35, 38, 45, 47, 50) a magyar *v* eredetűl a következő finnugor hangokat vehetjük föl: **γ*, **β* (ez utóbbi háromféle eredetű is lehet). Itt nem lehet célunk finnugor eredetű *v*-tövé szavainkról teljes képet adni (arra vö. GOMBOCZ, Alaktan), csupán csak annak bemutatására közlünk néhány példát, hogy nyelvünkben többféle-

képpen tükröződik a föltehető ősi spirans. Először az ilyenmű szavak azon fajtáját említtük meg, amelyekben a spirans nem maradt meg. Szóbelseji helyzetben mai nyelvünkben hiányzik a *v* például a *róka* szóból. Hogy *ó* hangjában *v* lappang, azt nemcsak a finn *repo* stb. (vö. BÁRCZI, SzófSz.) bizonyítja, hanem a továbbképzett magyar *ravasz* is. Ha a lapp N. *niekko* 'somnia', finn *näke* 'sehe', osztják *niwam* 'sichtbar werden' stb. és a magyar *néz* alakot tekintjük (vö. FUF. XXI, 36), nem lehet kétséges, hogy a magyar megfelelőben *v* hang is előfordulhatna, noha semmilyen emlékből nincs rá példánk. Az *év* főnév ma már az alanyesetben is *v*-re végződik, holott a DöbrK.-ben *é* alakban is előfordul (vö. EtSz. II, 100); *v*-tövétségét (az alanyesetbeli *év* belső analógiával lett) a finnugor megfelelők is mutatják (vö.: NyH.⁷ 35; БЕКЕ: Nyr. LIX, 99). Vannak olyan szavaink, amelyek mai nyelvünkben meghatározott esetekben *v*-vel, máskor meg anélkül járatosak. Ilyenek *evő*, *levő*, *tevő* stb. Ezeknek *v*-je ugyan nem mindegyik idetartozó igénél egy eredetű, de finnugor örökség (vö. GOMBOCZ, TörtNyt. III. Alaktan 142–4). Végül vannak olyan esetek is, amikor a *v* csak képzett származékban maradt meg, s más adatunk nincs is rá. Ilyen a *savanyú* (vö. osztj. *šov* stb.), *tavas* (osztj. *tawi*; vö. NyH.⁷ és BÁRCZI, SzófSz.).

5. B) Bele lehet-e illeszteni a magyar *evez* igét a finnugor spirans tövű szavak e szövevényébe? Arra fölösleges törekedni, hogy pontos arányban egyezzék a rokonított szavakkal, mert, mint imént láthattuk, *v*-töví szavaink finnugor előzményeiben buja tarkaság uralkodik; de az összetartozást minden hasonlított alakkal kapcsolatban észre kell vennünk. Úgy látjuk, hogy a finnugor fokváltakozási pár a $*k \sim *γ$ volt, a magyarban pedig *é* \sim *evez* volna, ha a képzőtlen alapszó is élne. Az $*é$ -ben tehát az *evez* képző nélküli alakját tesszük föl, olyan alakot, amelyet a belső analógia nem hasonlított (vö. *lé* \sim *leves* elsődleges alakkal szemben a hasonlított *név* \sim *nevez*, *év* \sim *éves* alakokat; az *é* \sim *evez* tehát a szabályos *lé* \sim *leves* mintát követné).

Annak bemutatására, hogy az *evez* a szóközi *v* miatt is lehet finnugor szó, közöljük az *eszik* ige néhány alakját. Erről ugyanis biztos, hogy finnugor, és az is, hogy a magyarban *v*-töví. Ime: kondai osztják *tēwam* 'syödä' (PAAS.; ugyanazon közlőtől és ugyancsak a kondai osztjából az *evez* megfelelője *tawāttam*. A vogulból ugyan nincs ízről ízre megfelelő adatpár, de ezt megmagyarázza az, hogy nem ugyanarról a helyről valók: *tēpēm* 'eszem' (MUNKÁCSI: UgFüz. XI, 48) és vogul D. *tōβā'm* 'ich werde rudern' (KANN.: SUSToim. XLVI, 112). A vogul $γ$ és $β$ spirans magyar *v*-nek többször megfelel. Az obiugor nyelvek *evez*-beli spiransának finnugor vonatkozásaiban most még nem tudok minden fölmerülő kérdésre válaszolni, de legnyugodtabban mégis a $*k \sim *γ$ típusba merném sorolni. Az igazság kedvéért meg kell említenem, hogy a jugáni osztjákban PAASONEN közlése szerint az *eszik* igére *liwam*, az *evez*-re pedig *lōdūtām* a megfelelő. A jugáni nyelvjárás több *v*-töví velaris szavát is megnéztam, de *-w* \sim *-ōd* megfeleléssel egyszer sem találkoztam. Itt bizonyára olyan nyelvjárási sajátossággal van dolgunk, aminek megvan a maga magyarázata; de nem hinném, hogy ez ok volna a magyar *evez*, osztják Jug. *lōdūtām* rokonságának elejtésére. Hogy az *eszik* és *evez* az osztjákban egyaránt spirans töví, azt a többi közt a kondai *tawāttam* 'soutaa', *tēwam* 'syödä' (PAAS.) igék is bizonyítják. Hogy a vizsgált jellegű szavak a jugániban is többféleképpen viselkednek, arra legyen elég utalni a *liŋi* 'sappi', *laŋolām* 'avat' szavakra (PAAS.). A magyar *ev-* (*eszik*), osztják Jug. *liw-* ('ua.'), *lōd-* ('evez') tehát ugyanazon alapnyelvi hangot vetítik elénk különböző fejlődési fokon. Nemcsak

a jugáni osztjákban nincs mindig finnugor alapnyelvi eredetű magyar *v*-nek *v* megfelelője, hanem más finnugor nyelvekben sem. Hogy a magyar **é* ~ *eves* *v*-tővű szó, és amellett finnugor eredetű, az nem kétséges, s megfelelője a kondai osztjákban mégis *taï*, a jugániban *lūŋi*; cseremisiz *šū*, mordvin *si*, lapp *sieggja* (l. még FUF. XXI, 34): azaz *v* nélkül. Tehát, ha az *evez*-ben és rokonított megfelelőiben hol benne van a *v*, hol meg hiányzik: nem lehet akadálya annak, hogy vizsgált szavunkat ne tartsuk finnugor örökségnek.

Nem erőszakolt-e a zürjén *syn*- (WIED.; SETÄLÄ; PAAS.; LEHTISALO; vö. FUF. XXI, 22) egyeztetése a mi *evez* igénkkel és vélt megfelelőivel? SETÄLÄ (FUF. XII, Anz. 42) szerint az *n* **γ*-ból lett az *n* csoportba való átcsapással. Ha SZINNYEI (NyH.⁷ 47–8) példáit nézzük, meglehetősen sokféleséget találunk. A magyar *tő* ~ *tövet* ~ zürjén *din* pontos mása lehetne a magyar *evez* ~ zürjén *syn*-nek. Ha azonban nemcsak ezt a két rokon nyelvet, hanem a többi is tanúnak idézzük, tüstént láthatjuk a zürjén *syn*- különbségét. Ha egyébként tudnók, hogy az *evez* és a *syn*- biztosan összetartoznak, akkor SETÄLÄ említett véleménye magától kínálkoznék; de így legföljebb csak annyit mondhatunk, hogy az egyeztetés nem lehetetlen, mert van rá magyarázatunk. Az ilyen érvelés azonban nem biztos alap.

A szóbelseji spiransok tarkabarka változatai egyébként tanulságosan figyelmeztetnek bennünket arra, hogyha valahol, hát itt igazán az egyéni elbírálás szükséges. Ha SZINNYEI Nyelvhasznításának és PAASONEN Bejárójának (KSz. XIII, 251–6: η) adatait nézzük, amelyekben magyar részről labialis spirans fordul elő, a játszi változatosságok menten élénk tárulnak. Ilyeténképpen nem is várható az, hogy egy-egy hangtani megfelelés igazolására a példák egész tömegét sorakoztassuk föl, hanem kevés vagy éppen egyetlen egészen azonos megfeleléssel is be kell érünk. Ilyen lesz kedvező esetben a magyar *evez* és a zürjén *syn*- is?

A votjából az *evez*-re emlékeztető megfelelésről nem tudunk. — A mordvinból sincs példa az *evez*-re.

Megtörténhetik az is, hogy egy szó a szóbelseji spirans miatt egyszerre akár több helyre is besorozható. Ilyen a föltételezhető finn **sou*- *tő* is. A *juo*- (NyH.⁷ 35) **k* ~ **γ* csoportba tartozását is csak kétségtelen finnugor rokonsága dönti el. Úgy látszik, hogy a *souta*- is a **k* ~ **γ* típusba tartozik. Ugyanis az alábbi lapp etimológiával egv. töről fakadt, s a lapp szó pedig kétségtelenül a **k* ~ **γ* típusba tartozik. A finn *soutaa* és a lapp *suŋkat* (LAGERCR. 847) összetartozása egészen kétségtelen. A finn *juo*-, *souta*- kettőshangzójának világos tükrözéseit látjuk: lapp *juŋkat* 'trinken' ~ *suŋkat* 'rudern' (LAGERCR. 221, 847). Valaha a lappban is *k* volt, amint az 1672-beli *jukoteth* 'bibere' tanúsítja (vö. SUSAik. VIII, 92). Érdeemes bemutatni néhány példát a lívből is, mert az alapnyelvi spirans nyomai itt is világosan szembe ötlenek. Az elülső hangrendű finnugor *eszik* ige a lívben *siđē* (KET.), a hátulsó hangrendű *evez*-é pedig *seđē*. Ugyanez a párhuzamosság van meg a *jūđē* 'trinken' és a *tī'edā* 'tun, machen' igében is.

A lapp, a finnség és az ugor nyelvek *evez* szavának *v*-jét vagy annak hiányát tehát meg tudtuk magyarázni.

5. C) Mi a helyzet a cseremisiz *šuem*, a zürjén *syn*- vagy még tovább a szamojéd megfelelők körül? Mit vallanak ezek az utóbbi adatok akkor, ha a finnugor **k* ~ **γ* ügyében fogjuk őket vallatóra?

Elsőnek a cseremisiz *šuem*-et hallgassuk ki. SETÄLÄ (FUF. XII, Anz. 42) nem lát akadályt. SZINNYEI (NyH.⁷ 35–6) nem közöl olyan cseremisiz adatot,

amely a mi esetünkkel egyeznék. ANDERSON (vö. KSz. XIV, 25) a cseremisiz *šuem* igét elejti, PAASONEN (uo.) elfogadja, és lehetségesnek tartja, hogy egy finnugor erős fokú $*\gamma$ -ból erednek azok a finnugor hangok vagy hanghiányok, amelyeknek magyar utódjául mi a *v* hangot tartjuk. Az azonban bizonyos, hogy az elenyészően gyér számú példa, amelyre WIEKLUND, SETÄLÄ és PAASONEN hivatkozik, a cseremisiz *šuem* kérdésében nem ad megnyugtató választ. Ha azonban vizsgálódásunknak szélesebb alapot vetünk, és a magyar *v*-tövékből tekintünk vissza, megtaláljuk a módját annak, hogy a cseremisiz *šuem* a magyar *evez*-zel azonos tövű lehet. Arra, hogy magyar *v*-töví szónak a cseremiszből máskor is van a *šuem*-hez hasonló viselkedése (m. *v*, $\emptyset \sim$ cser. \emptyset), van más példa is: *fú* ~ cseremisiz *puęm* ($*k \sim * \gamma$, vö. az adatra FUF. XXI, 22) | finn *lyö-*, magyar *lő* ~ cseremisiz *lüem* ($*k \sim * \gamma$; az adatra vö. FUF. XII, Anz. 41); cseremisiz *iüäm* 'iszik' (BEKE, CserNyt. 136; $*k \sim * \gamma$), *lüen* 'lőve' (uo. 158), *liam* 'lesz' (uo. 313) | md. *šovar* ~ cser. *šuar* (NyH.⁷ 46).

Igen messzire vezetne bennünket a szamojéd alakok módszeres vizsgálata, tehát csak futólag érintjük őket. Az évezredek távolába vesző rokonság emlékei abban is megmutatkoznak, hogy a magyar *v*-töví szavak ott is többféleképpen tükröződnek. Másképp viselkedik a *-jó* (finn *joki*), *fú*, *toll* (FUF. XXI, 19, 22; KSz. XIV, 31) és ismét másképp a *vő*, *öv* (FUF. XXI, 35, 46) szamojéd megfelelője. Az előbbiek SZINNYEI $*k \sim * \gamma$ -jára, az utóbbiak pedig $*\eta \sim * \gamma \sim > * \gamma$ -jára (NyH.⁷ 35, 47) mutatnak. Hogy az *evez* *v*-je a rokon nyelvek tanúsága szerint finnugor $*k \sim * \gamma$ -ra utal, és az *evez* szamojéd megfelelői olyanformán viselkednek, mint a *-jó*, *fú*, *toll* esetében, legalábbis támogatja azt, hogy az *evez* alapnyelvi örökségünk.

Egyetlen olyan példáról sem tudok, amelyben egy $*k \sim * \gamma$ típusú finnugor szó a zürjénben *n* hanggal volna. A magyar *avat*, osztják DN. *tąn-*, zürjén *sun-*, továbbá más finnugor és szamojéd megfelelések (vö. KARJ., OL. 49; PAAS.: KSz. XIII, 253; GOMBOCZ, ÖM. I, 35; STEIN., Chrest.¹) arra mutatnak, hogy $*\eta \sim * \gamma \sim > * \gamma$ (NyH.⁷ 47) lesz az az ősi hang, amelyből a zürjén *n*, magyar *v* stb. származhatott. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a magyar *ön*, zürjén *ven*, finn *vyö* stb. (vö.: KSz. XIII, 256; FUF. XXI, 46) és a magyar *vő*, zürjén *von*,¹ finn *vävy* stb. (vö.: NyH.⁷ 140; KSz. XIII, 254; FUF. XXI, 35) szavakat hasonlítgatjuk egymáshoz. A lapp *vivva* (f. *vävy*) feltűnő *vv*-je azzal magyarázható, hogy finn jövevényszó (vö. NyK. XXXVIII, 282), ugyanilyennek látszik a lapp *arve* (vö. f. *vyö*) is (de vö. WIKL.: SUSToim. X, 314). — Tehát a zürjén *syn-* annyira kirí az *evez* megfelelőinek csoportjából, hogy vagy meg kell kockáztatnunk SETÄLÄ föltevését, vagy pedig a *syn*-t ki kell rekesztenünk az *evez* csoportjából. Addig, míg az $*\eta \sim * \gamma$ típusú szavak között a zürjénben más *n* végű finnugor példát vagy más magyarázatot nem találunk, a zürjén *syn*-nel nem tudunk mit kezdeni.

6. Most a *v* és *z* közötti nyílt *e* hanggal foglalkozunk. Tudomásom szerint ez az egyetlen pont, ahol nyelvészeti irodalmunkban határozott kifogással találkozunk az *evez* finnugor szófejtése ellen. Ám e fölfogás szerint a *z* előtti *e* nyíltsága azért meglepő, mert az *evez* igét elhomályosult gyakorítónak véli (TMNy. 407), holott ez az ige lehet más is, mint gyakorító. Az való igaz, hogy a *-z* gyakorító képző előtt a mai irodalmi és köznyelvben nyílt *e* nem fordul elő

¹ Az *ön* és a *vő* szóra LEHTISALO (FUF. XXI, 35, 46) több nyelvjárásból is közöl adatokat. Ezeknek magánhangzójára vö. magyar *lélek* ~ zürjén *löl*; m. 'lenni' ~ zürjén P. *lu-* (vö. SKES.) | m. *vő* ~ zürjén P. *von* | magyar *ön* ~ zürjén P. *ven*.

(vö. SÁMSON, A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 78). A nyelvjárásokat is figyelembe véve azonban más a helyzet. A keleti magyar nyelvterületről több példánk is van a gyakorító -z előtti nyílt *e* hangra: *hintez* 'verstreuen' (CsángSz. 59), *megérez* (SzamSz.), *öntez* (HORGER, MNyj. 71). Ilyen példákat már Heltai nyelvében is találunk *kötez* (vö. SÁMSON, Fejezetek *d.z* képzős gyakorító igéinkből 10). Mivel azonban ezek a nyílt *e* hangok csak nyelvjárásiak, másrészt meg még ilyenekként sem ősi örökségek, hanem a keleti magyar nyelvjárásterület nyíltabbá válási jelenségei közé illeszkednek (vö. HORGER i. m. 74), a köznyelvi és minden bizonnyal finnugor nyelvkincsünkbe tartozó *evez* esetleges gyakorító *z*-je előtti *e* nyíltságára nincs bizonyító értékük.

Talán jó lesz a -z képzővel kapcsolatban néhány pillantást vetnünk *v*-töví szavainkra. A -z igeképző *v*-töví igékhez nem járult, de találkozunk vele *v*-töví névszók után, például *nevez*. Az a lényegét nem érinti, hogy az *evez* a **k ~ *γ*, a *nevez* pedig az **m ~ *β* fokváltakozás alá tartozik. Az a különbség is megvan még, hogy az *evez*-nél a képzés elhomályosult, mert a magyarbói nem ismerjük az alapszavát. Tehát az *evez* nem a megszokott értelemben *v*-töví ige, mert egyrészt a magyarban nincs élő alapszava, másrészt nincsenek egymás mellett *v*-s meg *v*-tlen alakjai (vö. pl. *jövök ~ jöttem*).

Tehát itt azzai az esettel van dolgunk, mikor *v*-töví névszóból lesz ige, s ez a *v*-t az egész ragozáson át változatlanul megtartja (pl. *ló ~ lovaz*, *kő ~ kövez*, *hamu ~ hamvaz*), bár az alapszót nem ismerjük: *ő ~ evez*. Ezek szerint az *evez* szó *z* előtti *e* magánhangzójának nyíltsága szabályos, mert ugyanúgy viselkedik, mint a többi *v*-töví névszóból származó ige.

7. Ha egy ige *z*-re végződik, akkor négy eset lehetséges: 1. nem elemezhető le a szóról (*hoz*); 2. a *z* rokon nyelvi segítséggel fejthető le (*néz*); 3. igéből igét alkotó képző, mint a gyakorítók, s ilyenkor sokszor igei alapszava is van (*köt ~ kötöz*); 4. névszóból igét alkotó képző (*név ~ nevez*; jelentéseire vö. NyH.⁷ 79). — Az a kérdés, hogy *evez* igénk besorolható-e ezek közé. Jelentése ugyan gyakorítónak is felfogható, mivel azonban sem a magyarban, sem a rokon nyelvekben nem találunk hozzá igei alapszót, nem tartjuk gyakorító igének. Tarthatjuk-e elhomályosult képzésű igének? Azok a rokon nyelvi alakok, amelyek a *z*-t tükröztető *t* nélkül is megvannak (vogul *tāw*- 'evez'; *tōp*, *tūp* 'evező': EtSz.; KARJ., OL. 207), csak annyit bizonyítanak, hogy ott van névszói meg igei alak is. Tehát csak *hoz* és *nevez* fajta szavaink maradnak hátra. Ezek közül pedig a *nevez* csoportjába sorozzuk. Mivel az *evez* *v*-je mindig szóbelseji, olyan *v*-töví származéknak tartjuk, amelynek az alapszava nem él: *ő ~ evez*.

Az *evezés* végrehajtása egymás utáni sok mozdulathból alakul, tehát jelentésére igen hasonlít a gyakorító igékéhez (*köt ~ kötöz*). Azonban csupán ez még nem teszi gyakorítóvá, mert hiszen a névszóból igét képező -z-nek is van gyakorító árnyalata. Például a *lármáz* a cselekvés tartóssága miatt tartozhatnék a gyakorító igékhez, azonban a szóképzés osztályozásában az első a képző szerepe (funkció), s a jelentés csak a második helyen van. A *lármázás*-nál tehát a szerep (funkció) denominális, az alapszóval kifejezett cselekvés tartóssága azonban a jelentés körébe tartozik, s tudni való az, hogy a gyakorító igék deverbálisak. Képzőink között több is van olyan, amely több funkcióra is alkalmas. Ilyen a -z is. A denominális igeképzésnél azt is lehet látni, hogy egyetlen képző ugyanabban a szerepben (funkció) a jelentések többféleségét is ki tudja fejezni (NyH.⁷ 78).

A jelentés minéműségére komolyan esik latba az alapszó jelentése is. Ha mármost az **eve-* alapszóból a *-z* képzővel keletkezik ige, a *-z*-be mindenképpen belesugárzódik az alapszó jelentése is, és a dolog természetéből következőleg *-z* gyakorító képzőként hat.

Tehát itt két dolog keresztezi egymást, egyik felől az alapszó, másik felől a képző. Ha a *-z* elem igéből képez igét, ott a gyakorító jelentés világosan bontakozik ki, mivel ott más jelentés nem is érvényesülhet. Ha ellenben névszóból alkot igét, a gyakorító jelentés annyira érvényesül, amennyire a névszói alapszó megengedi (vö. még SÁMSON, A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 6 és ZSIRAI: MNy. XLI, 1–11).

Föl lehetne vetni azt is, hogy a mi *-z* hangunk nem közvetlen folytatása-e a finnugor *-t* képzőnek, vagyis nem eredeztethetjük-e az ott meglevő *t*-ből a mi *z* hangunkat. Akkor teljes egészében finnugor szóval volna dolgunk; vagyis a *-z* őse már az alapnyelvben is meglehetett az *evez* szóban, s gyakorító jelentését a cselekvés természete okozta.

A finnugor *t* ~ magyar *z* hangtani és igeképzésbeli megfelelése ismeretes. Hogy az osztják szóvégi *t*-nek a magyarban megfelellhet *z*, azt nemcsak a *sát* ~ *száz*, hanem a *nēmat* ~ *nevez* esetek is igazolják. Arról nem tudok, hogy tőszóban mutatkoznék osztják *l* ~ magyar *z* megfelelés. A denominális ige-képzőknél mutatkozó *-z* ~ *-l* pedig nem alapnyelvi fokváltakozó pár maradványa (vö. NyH.⁷ 79), hanem két külön képző. A finnugor alapnyelvből ismeretes olyan *-t* képző, amely 'valamit tesz, valamivel tesz' stb. jelentésű igét alkot valamilyen névszóból (vö. NyH.⁷ 78–9). Bőviben vagyunk azoknak az adatoknak, amelyek ezt a képzőt igazolják nemcsak a finnugorra, hanem a szamojédra is (vö.: GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen 15, 18; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 287–93; NyH.⁷ 79–80; külön a finnre HAKULINEN, SKRK. I, 258–61; a magyarra TMNy. 458–60; ÉSz. I, 363–5). Ha tehát a finn *sou-taa* (SETÄLÄ: FUF. XII, Anz. 42) elemzésének egyéb akadályja nincs, a *-ta* elfogadható denominális ige-képzőnek. Ezek szerint sokkalbiztosabb úton járunk, ha a *z* hangot denominális ige-képzőnek tartjuk, s nem deverbális ige-képzőnek, vagyis BUDENZ, MUNKÁCSI, SIMONYI véleményét (vö. EtSz. II, 105), mely szerint a *-z* gyakorító képző, nem tesszük magunkévá.

Ha valóban igaz, hogy az *evez* finnugor szó, és éppen azokkal a szavakkal rokon, amelyekhez kapcsoltuk, akkor finnugor alapnyelvi képzővel van dolgunk, még akkor is, ha a képzés a magyarban alakult ki. Hogy az *evez*-hez kapcsolódó fogalom az alapnyelvben is meglehetett, abban nincs kételkedni való. S a magyar nyelv külön életében azért vesztetett el az igenévszói természetű alapszó, ha egyáltalán megvolt, mert mi eszközneveket sokszor *-ó*, *-ő* képzővel alkotott melléknévi igenévképzős származékkal fejezünk ki (*véső*, *szalu*, *fűrő*, *ásó*; valamilyen foglalkozást jelentő eszközneveink közt vannak más eredetűek és alkatúak is: *kasza*, *kapa*, *lapát*, *eke*). A magyarra megállapíthatjuk a *-z* denominális ige-képző szerepét, a többi nyelvvel kapcsolatban azonban ezzel a kérdéssel foglalkozni kitűzött célunkat meghaladja. Csak arra a megjegyzésre szorítkozunk, hogy amint a magyar *-z* és *-l* nemcsak deverbális ige-képző lehet, hanem denominális ige-képző is, ugyanúgy a legtöbb rokon nyelvben is a *-t* és *-l* lehet mind a kettő. Ha mi a magyar *evez* *-z*-jét denominális képzőnek tartjuk, nem mondjuk azt, hogy a más rokon nyelvekben szereplő képzők nem lehetnek esetleg gyakorítók, sem azt, hogy csak a magyar *-z*-nek megfelelő *-t* képző járulhat hozzá, az *-l* pedig nem.

8. Ha nekem föltennék a kérdést, hogy semmi kétségem sincs-e az *evez* bemutatott származtatása ellen, bizony úgy válaszolnék, hogy itt is, ott is tévedhettem. Lehetséges, hogy a rokonított alakok egyikének-másikának vajmi kevés köze van az *evez* szóhoz, de ezek ellenére is hiszem, hogy az *evez* finnugor szó.

A bemutatott szófejtés arra kívánt rámutatni, hogy az *evez* az ismertetett módon is lehet finnugor szó. Bizonyításunk közben nem titkoltuk azokat a szakadékokat, amelyeken valamilyen analógiával megkíséreltük ugyan átjutni, de megtévesztés kedvéért senki szemét be nem kötöttük. Nekünk úgy látszik, hogy a szókezdő *s*, a *-z* képző és a képző előtti *e* ügye tisztázottnak tekinthető. Bár a többeli *e* magyarázatára kedvező helyzetet tudtunk teremteni, itt mégis tévedhettünk; a magyar *v* és a zürjén *n* közti ellentét akkora, hogy a zürjén adat megfelelését egyelőre függőben kell hagynunk.

Tudva azt, hogy a finnugor őshaza vízben bővelkedő területen volt, csúnya szépséghibának kell minősítenünk azt, hogy éppen az őshazától nem igen elmozgó votják és mordvin népnél nem találunk a mi etimológiánkkal egyező szót. Azonban igazságtalanok volnánk az *evez* szóhoz, ha ezzel a kétkedő hanggal be is fejeznők fejtegetésünket.

Hogy az *e v e z* és a finnugor nép számára ismerős volt, az biztos alap, tehát szónak is kellett reá lennie; de az már nem kétségtelen, hogy éppen az *evez* szót kell állítanunk erre a biztos alapra. Eleddig ez a legelfogadhatóbb szó, amelyet e biztosan létezett fogalomhoz hozzákapcsolhatunk.¹ A szamojéd alakok meglepő hasonlósága is aligha a véletlen szeszélyes játéka, hanem azt a hitünket táplálja, hogy alapnyelvi szóval van dolgunk.

De ha nem finnugor szó az *evez*, akkor élénk mered a kérdés, hogy honnan való. Igaz, hogy a *csónak* szláv szó, de a *hajó* ugor.² Ha a *hajó* szó nem is perdöntő, mégis nyom valamit a latban, legalább annyit, hogy az *evez* nem társaltan a vízi közlekedés fogalomkörének finnugor szókészletében. Ha a törökből vagy a honfoglalás után valamely szomszédos nyelvből került volna nyelvünkbe, akkor bizonyára valami nyomra már rábukkantak volna. Talán valami iráni nyelvre gondoljunk? Az sem lehetetlen, hogy valami ma ismeretlen nyelv az átható. Az, hogy az elő-, ősmagyar nép az *evez* finnugor szavának megtartására alkalmas területen élt, még nem szükségképpen biztosíték amellet, hogy az őshazából örökölt szót meg is tartotta. Ugyanolyan alkalmas területen az ősi eszköz helyett egy újnak használatát tanulhatta meg valamilyen vele együtt élő néptől, és a nevet is átvehette. Vagy talán azt a lehetőséget vessük föl, hogy a magyarság huzamosabb időn át olyan területre szorult, ahol az *e v e z* és feledésbe merült, és amikor ismét alkalma lett rá, akkor más néptől tanulta meg rá új szóként az *evez*-t? De őstörténetünkben és nyelvünkben hol azok a nyomok, amelyek erre mutatnak? A ma is létező és eleddig vizsgálatra fogott nyelvek szókészletében azonban eddig nem kerültek fölszínre olyan adatok, amelyek erről tanúskodnának. Igen sokat nyom a latban, hogy MUNKÁCSI BERNÁT (vö. ÁKE. és Ethn. IV, 271) nem árja-kaukázusi szónak tartotta az *evez* igét, hanem ellenkezőleg finnugornak, pedig ő kapva kapott volna valami iráni összecsengésen.

¹ Az 'evez' jelentésre a tárgyalt szavakkal a finnugor szókészletet nem merítettük ki, de a többivel (pl. finn *melo*) nem foglalkozunk, mert etimológiai rokonságról nem lehet szó.

² A nyelvészeti irodalomnak *evez* szavunk eredetét illető állásfoglalásához a cikk elején említettekén kívül még vö. HORVÁTH KÁROLY megjegyzését (MNY. XLVI, 337), amely szerint a magyar *ev(ez)* és a cseremisiz *šuum* összetartozik.

Mikor az *evez* szóval kezdtem foglalkozni, úgy véltem, hogy négy-öt lapon ki tudom fejteni mondanivalómat. Végére azonban a tervezettnél többszöröse lett. Megfordult a fejemben az is, hogy azt a sok anyagot, amellyel a kérdőjeleket magam elől el akartam tüntetni, a végleges fogalmazásból elhagyom, mint ahogy minden jegyzetemet nem is dolgoztam bele. Minthogy azonban az *evez* szófejtését több oldalról is kénytelen voltam nyitva hagyni, jónak láttam bő anyagot föltárni, hogy más kutatók munkáját ezzel megkönnyítsem.¹

SÁMSON EDGÁR

A 2. személy -d ragja

1. Már régi idők óta közhely, hogy a finnugor birtokos személyragok és igeragjaink nagy része is személynévmásból keletkezett (UgAl. 326; NyH.⁷ 116—28; HORGER, Igerag. 9, 23, 42, 55—8; VÉRTES: FgrÉrt. 8. sz. 7; COLLINDER, Gr. 243; BÁRCZI, MNyÉletr. 17; stb.).

A finnugor személynévmásokat **me*, **te*, **se* alakban szokták rekonstruálni. Ezek valóban meg is találhatók majd minden finnugor nyelvben pusztán vagy névmásképzőkkel megtoldva (NyH.⁷ 104—5, 115; VÉRTES i. m. 4, 6—7, 13—4).

Birtokos személyragjaink, valamint az igeragozás kialakulásában nagy szerepük volt. A finnugor nyelvekben világosan kimutathatók. Az első személyben az *-m* mind a birtokos személyragokban, mind pedig az igeragozásban valamennyi finnugor nyelvben általánosnak mondható.

A magyar (és permi) 2. személyű *-d* rag azonban hangtanilag nehezen illik bele ebbe a rendszerbe. A magyar *d*-nek ugyanis finnugor előzménye **nt* (esetleg **mt* > **nt*) szokott lenni, mint *lúd*, *vad*, *ad*, *fed*, *had*, *ideg* stb. szavainkban. Ha viszont az ugor korban még igen laza volt a kapcsolat a birtokos személyrag, illetőleg igerag és az alapszó között, tehát a rag kezdete (mássalhangzója) még úgy viselkedett, mint a szókezdő mássalhangzók, akkor — a többi szókezdő **t*-hez hasonlóan — itt is *t*-t várnánk. Ha meg már agglutinálódott, akkor a szóbelseji **t* megfelelőjének *z*-nek kellene lennie. A *-d* rag (*házad*, *fejed*; *mosod*, *viszed* stb.) tehát mindenképpen rendhagyóan viselkedik. Néhány szavunkban (*dug*, *daru*) találunk ugyan szókezdő finnugor **t* helyén a magyarban *d* megfelelést, de ez ritka, leginkább viszonylag kései visszaható zöngés asszimiláció eredménye lehet, amely a szóbelseji zöngés zárhangok kialakulása és megszilárdulása után terjedt ki néhány szóban a szókezdő zárhangra is (vö.: ITKONEN: Vir. 1957: 7; LAKÓ: ALingu. XII, 235—45).

A rendhagyó *-d* eredetét kétféle módon próbálták magyarázni. Az egyik magyarázat szerint a *-t* később zöngésült a permi korban vagy a magyarban (MELICH: MNy. IX, 337—9; BEKE: Nyr. LV, 106—7; HORGER i. m. 72; BÁRCZI, MNyÉletr. 56). A permi korban bajosan lehetett még szó zöngésülésről, hiszen a zürjén 2. személyű névmások zöngétlen mássalhangzóval kezdődnek. Ha meg a névmás már a permi korban agglutinálódott volna, akkor szóbelseji mássalhangzóként kellene viselkednie. A magyar nyelv külön életében való

¹ Ennek a cikknek a kézírata már 1948-ban elkészült, csak az a néhány megjegyzés többlet benne, amellyel az azóta napvilágot látott ide vonatkozó kezembe került véleményeket regisztráltam.

zöngésülés sem meggyőző, mert a szóvégi *majt* > *majd*, *fajt* > *fajd* nem azonos hangtani helyzetben van az említett ragok *d*-jével.

Hangtani szempontból kifogástalan SZINNYEI magyarázata (NyK. XXXV, 445–6 és NyH.⁷ 118). Szerinte a *fiad* eredetileg annyit jelentett, mint 'filii tui'. A *-te* névmást tehát megelőzte egy, a többes számra mutató *-n* elem. Ilyesmi valóban van a vogulban: *χāpum* 'csónakom', de *χāpanum* 'csónakaim', vagy a több tárgyat jelző ugyancsak *-an* infixum a tárgyas ragozásban: *totilum* 'viszem (öt)', de *totianum* 'viszem (öket)'. Számolnak ilyen többest jelző *-n* elemmel más finnugor nyelvekben is (pl. MARK: MSFOu. LIV, 47–50).

Mindkét magyarázat figyelmet érdemel, de nem ad egészen megnyugtató választ. Az első nem elégít ki hangtani szempontból, a másik pedig nem ad választ arra, miért éppen az egyes számú 2. személyben maradt csak meg a birtok többségét jelző *-n* elem.

2. A személynévmások közül a 2. személyű névmás majdnem minden finnugor nyelvben *t* kezdetű, vagy legalábbis az volt (vö. f. *sinä* < *tinä*), nem számítva a magyarral legközelebbi rokon obiugor nyelveket (VÉRTES i. m. 6–7).

Finnugor nyelvek		Egyes szám	Kettes szám	Többes szám
	magyar	<i>te</i>		<i>ti</i>
	zürjén	<i>te</i>		<i>ti, tije</i>
	votják	<i>ton</i>		<i>ti</i>
	cseremisiz	<i>tiñ, tîñ, tiñ</i>		<i>tä, te</i>
	mordvin	E. <i>ton</i> M. <i>toñ</i>		<i>tiñ</i>
	finn	<i>sinä</i> (< <i>*tinä</i>)		<i>te</i>
	lapp	<i>ton</i>	<i>tōj, toaj</i>	<i>tiĵ, tîn</i>
Szamojéd nyelvek	szelkup	<i>ton, tat</i>	<i>tē, tî</i>	<i>tē, tî</i>
	tavgi	<i>tannaŋ</i>	<i>tî</i>	<i>tēŋ</i>
	jeniszeji	<i>tođi</i>	<i>tođi'</i>	<i>tođi'</i>
	kamasz	<i>than</i>	? <i>šiste</i>	<i>ši</i>

Az obi-ugor nyelvekben viszont minden nyelvjárásban egyformán csakis *n* kezdetű személyes névmások fordulnak elő: Vogul (LIIMOLA: FUF. XXVIII, 20–3) egyes szám: TJ. *näŋ* ~ *nŋ*, TCs. *näŋ*, AK, FK. *näŋ*, KK. *näŋ*, P. *nęŋ* ~ *neŋ*, ÉV. *näŋ*, DV., AL. *nei*, FL. *näŋ*, Szo. *näŋ*. Kettes szám: AK. *nin*, KK., FK. *nēn*, P. *nin* ~ *nen*, ÉV. *nen*, DV. *nēn*, AL. *nēn*, FL. *nēn*, Szo. *neēn*. Többes szám: T. *nen*, AK., P., DV., AL. *nan*, KK. *nōān*, FK. *nōān*, ÉV. *nān*, FL., Szo. *nān*. — Osztják (KARJALAINEN—VÉRTES: MSFOu. 128. k. 9, 37–8, 48, 75, 116, 162–3, 240–1, 303, 316–7, 336, az átírást egyszerű-

sítve): Egyes szám: DN., C., *nuη*, DT., Kr., V., Vj., Trj. *nūη*, Ni., Kaz., O. *naη*. Kettes szám: DN., DT., C., Kr., V., Vj., Trj., Kaz., O. *nin*, Ni. *neη*. Többes szám: DN., DT., Kr., V., Vj., Trj. *nəη*, C. *nuη* ~ *nəη*, Ni., Kaz. *nāη*, O. *naη* ~ *nəη*.

A birtokos személyragozás és az igeragozás 2. személyében mindkét obi-ugor nyelvben a 2. személy ragja minden nyelvjárásban -n: Vogul É. *sālin* 'rénszarvasod', *kolən* 'házad', *sālijin* 'kettőtök rénszarvasa', *kolən* 'kettőtök háza', *sālin* 'rénszarvasotok', *kolan* 'házatok' (KÁLMÁN, ChrV. 31). Hasonlóképpen az igeragozásban: *totēyən* 'viszel', *totēyən* ~ *totijin* 'visztek'; *totsən* 'vittél, vittetek'; *totnuwən* 'vinnél, vinnétek'; *toten* 'vigyél, vigyetek'; *totiken* 'vigyél, kedves', *totirišən* 'vigyél, te szegény'; *totilən* 'viszed, vizitek'; *totaslən* 'vitted, vittetek'; *totnuwlən* 'vinnéd, vinnétek'; *toteln* 'vidd, vigyék'; *tolawen* 'vitetsz, vitettek'; *totwesən* 'vitettél, vitettetek'; *totnuwen* 'vitetnél, vitetnétek'; *tolawen* 'vitessél, vitessetek' (uo. 41–5). — Ugyanígy az osztjákban: Serk. *sōxən* 'dein Fell', *ewen* 'deine Tochter', *ojkajən* 'dein Mann'; *sōxən* 'euer Fell', *ewen* 'eure Tochter', *ojkajən* 'euer Mann' (STEINITZ, OstjChr.² 57). Az igeragozásban: határozatlan (alanyi) ragozás, jelen idő egyes szám: *mātən*, *tājtən*, *xaštən* (*mā*- 'geben', *tāj*- 'besitzen', *χāš*- 'schreiben'), kettes és többes szám: *māttən*, *tājtətən*, *χāštətən*; múlt idő egyes szám: *māsən*, *tājsən*, *χāssən*, kettes és többes szám: *māstən*, *tājsətən*, *χāssətən*; szenvedő ragozás jelen idő egyes szám: *mātijən*, *kittajən* (*kīt*- 'schicken'), kettes és többes szám: *mātijtən*, *kittajtən*; múlt idő egyes szám: *māsijən*, *kilsajən*; kettes és többes szám: *māsijtən*, *kilsajtən*. Tárgyas ragozás jelen idő, egyes szám: *mäten*, *pōnten* (*pōn*- 'legen'); *māttən*, *pōntətən*, kettes és többes szám: *māttən*, *pōntətən*; múlt idő, egyes szám egyes tárgy: *māsən*, *pōnsən*, kettes és többes tárgy: *māstən*, *pōnsətən* (uo. 71–7).

Mint a 2. személyű igerag tagja a zürjén igeragozási paradigmáknak is az egyes számban a jelen és múlt időben egyaránt minden nyelvjárásban: V., Sz., Pecs., Lu., I., U. *munan* (mész), *uđžalan* (dolgozol), *munin* (mentél), *uđžalin* (dolgoztál); P. *boštan* (veszel), *uđža'van* (dolgozol), *boštin* (vettél). Megvan a tagadó ige jelen, múlt egyes és többes 2. személyében, valamint a felszólító módban: V., Sz., Pecs. *on mun* (nem mégy), *on uđžav* (nem dolgozol), *onə mune* (nem mentek), *onə uđžale* (nem dolgoztok), itt helyenként az *ode* alak is használatos; *en mun* (nem mentél vagy ne menj), *en uđžav* (nem dolgoztál vagy ne dolgozz), (*en*) ~ *ene* ~ (*ede*) ~ (*ed*) *mune* (nem mentetek, ill. ne menjete); I. *on kar* (nem teszel), *on kare* (nem tesztek), *in kar* (nem tettél), *in kare* (nem tettetek), *in kar* ~ *in karō* (ne tégy), *in kare* ~ *in karale* (ne tegyetek); U. *on med* (nem mégy), *on mede* (nem mentek), *in med* (nem mentél, ill. ne menj), *in mede* (nem mentetek, ill. ne menjete); P. *on boš* (nem veszel), *en boš* (ne végy, WICHM.—UOT. 372–3, 379–80, 384–5, 390–1, 396, 401, 408–9). — A votjákban a tagadó ige felszólító módjában fordul csak elő: *en va: (bringe nicht !)*, *en šot* (gib nicht !), *en va: (bringet nicht !)*, *en pi:re* (gehet nicht hinein !) (WICHMANN—FUCHS, WotjChr.² 159). A permi nyelvekben a 2. személy jele egyébként a -d.

3. Ha mármost elfogadjuk azt a föltevést, hogy a birtokos személyragozás és az igei személyragok jelentékeny részben személynévből alakultak a finnugor nyelvekben, akkor bizonyára kielégítően meg tudjuk magyarázni azt is, hogy az 1. személy ragja miért általában -m, a 2. személyé pedig egyes nyelvekben -t, másokban -d, ismét másokban -n.

A személynévadások egy része kétségtelenül az ősbibb mutató névmás jellegű deiktikumokból alakulhatott. Ma már nehéz volna eldönteni, milyen helyzet vagy szükség vezethette a preuráli korban az embereket arra, hogy több hasonló jelentésű személynévadás fejlesszenek ki. Arra gondolhatunk, hogy külön névmással fejezték ki azt a fogalmat 'te, itt közel' ~ te, ott távolabb' vagy 'ő, ott (jelen levő)' ~ ő (távol levő, nem látható)'. Még az 1. személy is lehetett kétféle, mint ezt BÁRCZI teljesen elfogadhatóan valószínűsítette (MNy. LVI, 104–8). Meggyőző magyarázata szerint egyes számú 1. személyű *én* névmásunk a közelre mutató magánhangzóval kezdődő *e*- mutató névmásnak az *-n*• névmásképzős alakja (vö. f. *minä*, *sinä* stb.). A preuráli korban tehát volt a jelek szerint legalább két-két ugyanazon személyre mutató, illetőleg ugyanazt a személyt (esetleg más-más viszonyításban) jelölő névmása, de ugyanakkor hiányzott a névmások többes száma. Szembeállítva a mai magyar helyzettel:

(pre)uráli kor

**me* **enä* 'én, mi'
 **te* **ne* 'te, ti'
 **se* ? **o* ~ *e* 'ő, ők'

mai magyar

én (< **enä*) *mi* (< **me*)
te (< **te*) *ti* (< **te*)
ő (< **se*) *ők* (ő + többes jel)

Ha most egy kicsit furcsának is tetszik ez a szemlélet, ne feledkezzünk meg róla, hogy névmásainkban éppen a 2. személyben nyelvjárásaink sem különböztetik meg élesen az egyes és többes számot. Az OrmSz. szerint a *tē* és *tī* egyaránt jelentheti az egyes számú névmást. Sajnos a lelőhelyeket nem tudom idézni, de számos helyen hallottam már ilyen alakokat: *a tē házad*, ugyanott *a tē házatok* 'a ti házatok'. Az osztják személyes névmásokban általában megkülönböztetik a kettes számot, de az egyes és többes számot jelentő névmások a legtöbb nyelvjárásban azonos alakúak. Bár egészen új fejlemény, de a mai angolban a 2. személyű névmás egyformán *you* az egyes és többes számban.

A 2. személyű személynévadások is mutató névmásból alakultak (VÉRTES i. m. 11), mégpedig a legtöbb uráli nyelvben a **t*•, de az obi-ugor nyelvekben az **n*• mutató névmásból. Ezek egy ideig párhuzamosan is élhettek egymás mellett, mikor a birtokos személyragozás és az igeragozás kezdett kialakulni. A birtokost a névszó mögé tett személynévadás jelölte, az ige személyét az 1. és 2. személyben ugyancsak. A birtokos személyragozásban mindhárom személyben ki kellett tenni a személynévadás (később a belőle alakult ragot), mert a pusztá alak (nulla morfémás) a nominativus volt. Az igeragozásban azonban csak az 1. és 2. személyt kellett jelölni, mert a nulla morfémás alapalagnak nem volt más funkciója, mint a 3. személy jelölése. A többes 3. személyben az ige egyszerűen többesjelet kapott.

Véleményem szerint az ugor alapnyelvben (talán már egyes finnugor nyelvjárásokban, hiszen a zürjén és votják példa erre mutat) volt két 2. személyű névmás: **t*• és **n*•. Az ugor és a permi nyelvekben a birtokos személyragozásban és az igeragozásban a 2. személyt eredetileg az *n*• névmással jelölték, mint a mai obi-ugor nyelvekben és a permi igeragozás egyes paradigmáiban.

Az ősmagyar korban tehát a magyar birtokos személyragok (és az akkor kialakulóban levő igei tárgyas ragozás ragjai) a következők voltak: 1. személy: *-m*•, 2. személy: *-n*•. Mivel azonban főleg a névszókban az *-n*• suffixumnak más funkciója is lehetett, például locativus (a mai superessivus), valószínűleg raghalmozással segítettek őseink ezen a zavaró egybeesésen, mégpedig úgy, hogy

az akkor már a régebbi $n \bullet 2$. személynévmást kizorító és egyeduralomra jutó $t \bullet$ névmási elemmel megtoldották a 2. személyt. A tövégi magánhangzóhoz járuló $-n \bullet t \bullet$ birtokos személyragban az interkonszonantikus helyzetben levő magánhangzó igen hamar kieshetett, és így még az ősmagyar kor elején $-nt \bullet$ alakúvá vált a 2. személyű birtokos személyrag. Valószínűleg ekkor kezdett a többes szám is kialakulni. A többes számra a két lehetséges ragváltozat közül a $-t \bullet$ foglaldott le. Itt is számolhatunk másodlagos geminációval vagy ragkettőzéssel, és így bizvást föltehetünk egy $*-tt \bullet$ ($? < *-t \bullet t \bullet$) alakot. A raghalmozás vagy ragismétlés egészen közönséges jelenség minden nyelvben. Közismert példa a ragismétlődésre az *ötet*, *aztat* (sőt Rábcakapin *asztotat*). Elhomályosult ragelemet is nem egyszer megtoldunk élő raggal: *itten*, *ottan*, *hazulról*. Ez utóbbiban az $-l$ rag ősi ablativus (vö. *mellől*, *alól*, *közül*). Mivel ez a rag már elhomályosult, megtoldották a még eleven $-ról$ határozóraggal. A jelöletlen tárgy is kaphat pótlólag tárgyragot, holott enélkül is félreérthetetlenül ellátná funkcióját: *engemet*, *tégedet*. A jelöletlen többes szám is megkaphatja analogikusan a többes jelet: *mük* 'mi', *tik* 'ti'.¹

4. A szóbelseji alveolaris s -re egyetlen példánk van, a *fészek* szó. HAJDÚ PÉTER szerint (egyetemi jegyzet) ebben a szóban a palatalis magánhangzók környezetében számolhatunk $s > \acute{s}$ változással, és így a mai *sz* végeredményben az \acute{s} szabályos folytatója lenne. HAJDÚ az a tény vezette erre a megállapításra, hogy a finnugor *ks* hangkapcsolatban az s elem nyomtalanul eltűnik (pl. *máj* $< *maksa$, *ív-ik* $< *jökse$, *aj-tó* $< *ukse$, *ij* \sim *iv* $< *jökse$).

Így a 3. személyű névmásra vonatkozólag sem kell föltenni azt, hogy a laza kapcsolódás miatt az s úgy viselkedné, mint szókezdő helyzetben (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 55–6). Hangtanilag az sem volna lehetetlen föltevés, hogy a birtokos személyragozás 3. személyéhez a magánhangzós kezdetű $*o \sim *e$ névmás kapcsolódott, és ez olvadt össze a tövéghangzóval.

Véleményem szerint tehát az ugor kor végén vagy legkésőbb az ősmagyar kor elején a finnugor korban a fogalomszóhoz még lazán kapcsolódó névmási elem már raggá vált, és a nagy magyar hangváltozások idején ($*nt > d$, $*t > z$, $*tt > t$, $*s > \emptyset$) már úgy viselkedtek, mint a szóbelseji mássalhangzók. A birtokos személyragozás ragjai tehát az ősmagyar kor kezdetén a következők voltak:

- $*-m \bullet$ ($< *m \bullet$ 1. személyű névmás)
- $*-nt \bullet$ ($< *n \bullet + *t \bullet$ 2. személyű névmás [$\sim -tt \bullet$] $< *t \bullet + *t \bullet$ 2. személyű névmás)
- $*- \bullet$ ($< \text{ugor } *- \vartheta \bullet < *s \bullet$ 3. személyű névmás vagy $*o \sim *e$ mutató névmás).

Az igeragozás (később a tárgyas igeragozás) alakjai az 1. és 2. személyben ugyanilyen fejlődést mutatnak.

A többes szám jelölésének kialakulásakor, a két 1. személyű névmás közül az $*en \bullet$ az egyes számra foglaldott le, a $*m \bullet$ pedig a többes számra. A 2. személyű névmások közül az $*n \bullet$ névmásként elpusztult ugyan, de nyomai megmaradtak a ragokban, és a $*t \bullet$ névmás magánhangzó-differenciálódással hasadt kétalakúvá. A két változat közül az egyik „vállalta” az egyes szám szerepét, a másik pedig a többesét. A 3. személyű névmás pedig a többes számban megkapta az ősmagyar korban a $*-kk \bullet > -k \bullet$ többesjelet. A $-k$ többes-

¹ A *mink* alakban ugyanaz az $-n$ névmásképző rejlik, mint az *én*-ben.

jel bevonult rendszerszerűen a birtokos személyragozásba és az igeragozásba is. A 2. személyben azonban (talán azért, mert a 2. személyű névmásban nem minden nyelvjárásban különült el világosan a *tē ~ ti* névmás számmegkülönböztető szerepe) nem a *-d•*, hanem az erősebb megkülönböztetés kedvéért a *-t•* végű alakhoz járult. A többes szám kialakulása után így rendeződtek a birtokos személyragozás alakjai:

Egyes szám	Többes szám
<i>-m•</i>	<i>-m•k•</i>
<i>-d•</i>	<i>-t•k•</i>
<i>-•</i>	<i>-k•</i>

Az igeragozás is hasonlóan alakult, de ott a tárgyas ragozás kibontakozása miatt számos egyéb körülmény is közrejátszott.

Tisztában vagyok azzal, hogy magyarázatom számos részlete ellentmondást válthat ki, hiszen éppen az ősmagyar kor elején nagyon sok hangtani és morfológiai kérdést sűrű homály fed. Lehet, hogy okfejtésem némelyik pontja merész, és talán nem is kielégítően bizonyított. Ne feledjük azonban, hogy a magyar a finnugor nyelvcsalád ugor ágához tartozik, tehát nem valószínű, hogy az ugor 2. személyű **n•* névmás és rag nyomtalanul pusztult volna el a magyarból. Remélem, hogy elgondolásom hozzásegít a magyar morfémák történetének tisztázásához.

KÁLMÁN BÉLA

Átlagolás és bontás a funkcionális parole-vizsgálatban

1. Alighanem mindannyian élénk figyelemmel kísérjük azokat a statisztikai vizsgálódásokat, amelyek világszerte — s most már nálunk is — egyre nagyobb lendülettel igyekeznek behatolni a langue belsejébe, feltárni próbálván a rendszerszerűségből adódó numerikus összefüggéseket. A statisztikai módszer, a „nyelvészeti matematika” (e műszóra s a matematikai nyelvészettől való tartalmi elhatárolására l. Általános nyelvészeti tanulmányok II, 284) e minőségben nemcsak kiszolgál, hanem föltétlenül előre is mutat: rég sejtett összefüggések egzakt igazolásán túl olyanokra is felhívja a figyelmet, amelyeket eddigi eszközeinkkel nem láthattunk meg anyagunkban.

S a nyelvészeti matematika segítheti hozzá tudományunkat egy régi adósságának törlesztéséhez, vagy legalábbis e törlesztés megkezdéséhez: a *parole-nyelvészeti* kibontakoztatásához. Amióta FERDINAND DE SAUSSURE a langue és a parole, vagyis a rendszerében és a működésében tekintett nyelv közötti összefüggésre és különbségre rávilantott klasszikus munkájában (Cours² 27 kk), azóta ez a feladat már nemcsak a tényekből adódóan sürget bennünket, hanem tudománytörténeti oldalról is erkölcsi kötelességként nyomasztja a hagyományos sablonok szorításából évtizedek óta kifelé törekvő s több oldalon már ki is jutott szakmánkat.

Persze a parole-vizsgálat nem lehet más szemléletű, csak *funkcionális*. Hiszen a nyelvi működés maga funkcionális mozgása a langue-anyagnak: a langue-on belül a rendszerszerűség reális, a közlésértékűség azonban csak potenciális adottság. A langue-vizsgálat megállhat a formális oldal felderítésének határán (bár az is csak a rendszerszerűség funkcionális oldalának

felderítésével válik egésszé), a parole-vizsgálatnak azonban onnan kell elindulnia, s ezért nem is alapulhat másra, mint a megterheltségi vizsgálatra, vagyis a felhasználásbeli numerikus törvények nyomozására.

A fonológia már régen felismerte ezt. Csakhogy a fonológiában éppen a kiindulási alappal, a funkciós felfogással vannak bajok (erről majd egy más alkalommal; de vö. NytudÉrt. 17. sz. 137, 148 és MMNyR. I. 57). Ám ha nem volnának is: a fonéma vizsgálata a dolog természeténél fogva sohasem érhet el a közlés vizsgálatáig, mert a fonémának a közléssel való kapcsolata — bármily felfogást valljunk is — objektíve közvetett, és csak az lehet.

A parole-nak, a gondolatközléssé szerkesztett nyelvi anyagnak, a beszédmű a létformája, s a mondat az alapegysége. A funkcionális vizsgálat bármely nagyságrendben mozoghat; ámde a parole-vizsgálat természeténél fogva a mondat talaján mozog, s ha lejjebbre megy is nála, oda is csak a mondat felől érkezhetsz.

2. Példát véve: Mit tudhatunk meg az összetett mondatról a langue-vizsgálat segítségével? Azt, hogy benne a tagok viszonya mellérendelő vagy alárendelő lehet; hogy mindegyik viszonyfajtának több alcsoportja van, s minden alcsoportnak jellemző kapcsolóeszközei. Itt ennél tovább nem juthatunk; s például a mellérendelő viszonyfajta rendszerbeli aránya e vizsgálatban 1 : 1 : 1 : 1 : 1; s ugyanez a rájuk jellemző kapcsolási módoké, illetőleg kapcsolóeszközöké.

Aki ennél többet akar megtudni, annak a parole-hoz kell fordulnia. De súlyviszonyokról faggatni a nyelvhasználatot: ezt csak statisztikai módszerrel érdemes.

Ám a statisztikai módszernek, különösen a megterheltségi vizsgálatban, föltétlen törvénye a vizsgálandó anyag zártsága, s a vizsgálatnak azon belül való teljessége. A zárt vizsgálati anyag: az a „korpusz”, amelyet feldolgozás céljára kiszemelünk. Az egész mai nyelvhasználatnak statisztikai feldolgozása ugyanis nemcsak gyakorlatilag lehetetlen, hanem elvileg is: a nyelvi eszközöknek, a langue-tényeknek állománya nehezen körülhatárolható ugyan, de elvileg föltétlenül véges; a parole-tények, a megnyilatkozások száma azonban elvileg is parttalan és végtelen. Ez kényszerít bennünket arra, hogy — persze mindig és föltétlenül önkényesen — kiragadjunk és lezárjunk belőle egy részletet vizsgálataink céljára.

S itt kezdődnek a veszélyek. A nyelvi eszközök ugyanis szociális érvényűek, rögzítettek, állandóak; a működésbe hozott nyelv, a beszéd tényei azonban egyediek és egyszeriek. (E kérdéseket most nem részletezem; egy velük foglalkozó könyvecském most van sajtó alatt a Gondolat Kiadónál.) Hogy numerikusan mégis megfoghatók, az annak köszönhető, hogy szociális érvényű, rögzített és állandó nyelvi eszközök és formák felhasználásával születnek. De a felhasználás módja ismét csak egyedi. S így amit a nyelvi eszközök működéséről tapasztalunk, az legtöbbször nem közvetlenül „a parole”-t, a nyelvhasználatot mint olyat jellemzi, csak az adott korpuszt; magát a parole-t csak részvizsgálatoknak igen megfontolt összesítése után.

Mert minden beszédmű valakitől származik, valamilyen szinten és műfajban mozog; s e „valakinek” alkata, s e „valamiféle műfaj” természete az, ami benne közvetlenül tükröződik és megfogható. De ez a tény nemcsak nehézsége és akadályja a vizsgálatnak, hanem segítője és fogódzója is: az egyéni és a műfaji sajátosságok eltakarják előlünk az általánost, de ugyanakkor felfedik önmagukat; s kellő tömegű és válogatású anyag megvizsgálása után

maguk segítenek lefejtetni magukat az általánosról, azaz szétválogatni a tények halmazából az egyénit, a műfajt — és a parole-ra, végső soron a magyar nyelvhasználatra jellemzőt (s persze hasonló piramisszerűen fölépített vizsgálatok után esetleg az emberi beszédre jellemzőt általában is).

3. Bármily nagy segítség azonban számunkra a numerikus vizsgálat — jószerével az egyetlen lehetséges módszer a kutatásnak ebben a szektorában —; a dolgok megközelítésévé csak akkor válik, ha nemcsak numerálunk, hanem *p o n d e r á l u n k* is; ha a számszerű összefüggések mögött megkeressük az érdembelieket, azaz ha a mechanikus eljárásokat értelemszerű irányítással állítjuk a valóság megismerésének szolgálatába.

Tulajdonképpen erre szeretnék most módszertani példát hozni. S mindjárt meg is jegyzem: ez a példa kiragadott rész egy nagy és hosszan tartó munkálat anyagából; olyan részlet csak, amelyet valóban nem tarthatok többnek módszertani értékűnél: ami itt eredmény, az mindig gyanús marad, hogy nem a parole-t jellemzi még, csak egy műfajt, illetőleg azon belül egy szerzőt. De talán ezen keresztül felvillant valamit a továbbiakból, a nagy egészből is. — Amint anyagában leszűkített profilú ez a példa, ahhoz hasonlóan területében is. A sokféle részvizsgálatból, amelyen e választott műnek (s majd még sok ki-választottnak is) át kell esnie, egy kérdést ragadtam csak ki: a mellérendelő viszonyú tagmondatok kapcsolásáét.

Forrásomról a következőket mondanám el: Az itt vizsgált mű a „Munkásmozgalom-történeti Tanulmányok” elnevezésű kiadványsorozatnak S. Vincze Edit tollából megjelent, „Küzdelem az önálló proletárpárt megteremtéséért Magyarországon. 1848—1890” című füzet (Kossuth Kiadó, 1963). Terjedelme kb. 2,4 szerzői ív, azaz mintegy 100 000 „n”. Stílusa értekező, közlő; műfaja a némileg népszerűsítésre is törekvő, de tudományosan önálló történettudományi értekezésé. A választást itt nem okolom meg: a „miért ezt” kérdését e tájékoztató közleményben nem érzem szükségszerűen megválaszolandónak.

4. Előkészületül egyet-mást a használandó terminológiáról.

Amikor *kapcsolások*-ról beszélek, két tagmondat összekapcsolásának nyelvtani s ezen belül formai megoldását értem rajta. — Legyen:

F = a főmondat szimbóluma,

m = a mellékmondat szimbóluma,

— = a (bármiféle) mellérendelő viszony általános kifejezője,

$/$ = a (bármiféle) alárendelő viszony általános kifejezője;

s így az $F-F-F$ képlet jelentse három főmondat mellérendelő összekapcsolását, az $F/m-F$ két főmondatnak az első főmondat mellékmondatával megszakított összekapcsolását; és így tovább.

Ami mármost a kapcsolásokat illeti: például az $F-F$ mondatípusban egy (főmondati) mellérendelő, az F/m típusban egy (elsőfokú) alárendelő, az $F/m-F$ típusban egy (elsőfokú) alárendelő és egy főmondati mellérendelő, az $F/m-m$ típusban egy alárendelő és egy mellékmondati mellérendelő, az $F/m/m$ típusban egy elsőfokú és egy másodfokú alárendelő kapcsolat van; és így tovább. — A mondatokban foglalt kapcsolások száma mindig:

$$x = n - 1,$$

ahol x a kapcsolások, n a tagmondatok száma; azaz a kapcsolások száma eggyel kisebb a tagmondatokénál.

Ha a mondatok hosszúságát a tagmondatok számával mérjük, a szabatos kifejezés ez volna: „két tagmondatból álló összetett mondat”, „három tagmondatból álló összetett mondat” stb. Minthogy azonban ez eléggé nehézkes, egyszerűsítésül e megjelöléseket használom: *kéttagú összetett mondat* stb.; sőt összehasonlításokban még ezt is csonkítva: pl. *a kéttagúakban* stb.

A mellérendelő kapcsolások közt bizonyos vizsgálatokban meg kell különböztetnünk *tiszta találkozás*-t és *vegyes találkozás*-t. Tiszta találkozásnak nevezem az $F-F-F$, illetőleg az $F-F/m$ típusokat, tehát azokat, amelyekben a mellérendelt tagok közvetlenül egymás után állnak. (Elvileg érvényes volna ez a megkülönböztetés a mellékmondatbeli mellérendelő kapcsolásokra is, de ott gyakorlati szempontból nem vált szükségessé.) Vegyes találkozás az $F/m-F$ típus, amelyben a két mellérendelt tag kapcsolódását egy alárendelt tag zavarja.

És még annyit: az alaptényeket számokban adom meg, de a továbbiakat mindig százalékra átszámítva. Ennek okát talán nem kell magyaráznom: a „68 : 86” és „41 : 46” aligha vethető össze egymással olyan plasztikusan, mint ha százalékban kifejezve látjuk őket e formában: „44,16 : 55,84”, és 47,12 : 52,88”. A százalék mintegy „közös nevező”, s különösen a kettőnél több tagú felsorolásokban nélkülözhetetlen.

5. Lássuk tehát az a l a p s z á m o k a t !

A feldolgozott anyagban az előbb nyert $x = n - I$ képlet felhasználásával az összes kapcsolás így számítható ki:

a kéttagúakban:	154 mondat . 1 = 154 kapcsolás
a háromtagúakban:	69 mondat . 2 = 138 kapcsolás
a négytagúakban:	29 mondat . 3 = 87 kapcsolás
az öttagúakban:	6 mondat . 4 = 24 kapcsolás
a hattagúakban:	4 mondat . 5 = 20 kapcsolás
az egészben tehát:	262 mondat = 423 kapcsolás

(Itt természetesen figyelmen kívül hagytuk a szövegnek 217 egyszerű mondatát, minthogy bennük mondaton belüli kapcsolás eleve nem lehetséges, a mondaton kívüli, illetőleg mondatok közötti kapcsolatoknak — egyébként rendkívül tanulságos — kérdésével pedig most nem foglalkozunk.)

A kapcsolások közül:

mellérendelő:	207 = 48,93%
alárendelő:	216 = 51,07%

A kapcsolásfajtáknak ez az aránya nyilván műfajhoz s ezen belül a szerzőhöz kötött; így ez a szám nem a parole-t jellemzi még, de föltétlenül összehasonlítási alap a további vizsgálatokhoz, más vizsgálati egységekkel való egybevetésekhez.

Most emeljük ki a mellérendelő kapcsolásokat, s vizsgáljuk fajtáiknak egymáshoz viszonyított arányát, megterheltségét! (Itt mondom meg: a magyarázó viszonyú kapcsolásokat szétbontottam *okadó* és *kifejtő* magyarázó típusra, minthogy ezek sem logikailag nem tartoznak egy csoportba, sem viselkedésükben nem mutattak teljes azonosságot. Így a mellérendelő kapcsolásnak hat fajtája lett. Akit ez esetleg zavar, a két utolsó csoport számainak pusztán összeadásával megszabadulhat e szétválasztásom következményeitől.)

A 207 mellérendelő kapcsolásból tehát:

kapcsolatos:	139 = 67,15%
ellentétes:	22 = 10,63
választó:	1 = 0,48
következtető:	22 = 10,63
okadó magy.:	8 = 3,86
kifejtő magy.:	15 = 7,24

Látjuk: a kapcsolatos viszony megterhelése eléggé nagy, a választóé gyakorlatilag nulla, az okadó magyarázóé kicsiny, a maradék háromé sem túl nagy a kapcsolatosokéhoz mérve. (Ha a magyarázó típusú két csoportot egybe vennők, az ellentétessel és a következtetővel nagyjából egy szinten mozognának.) — Ez az arány sem a parole-t jellemzi, hanem a szerzőt s talán a műfajt; de egyben kiindulópont mindezeknek további vizsgálódással való felderítésére.

S még egy alapszám: a kapcsolások formai megoldásáé. Tudjuk és tanítjuk: a mellérendelő kapcsolásnak minden fajtája lehet kötőszós vagy kötőszó nélküli. Ezt vizsgálva a következő arányokat látjuk:

kötőszó nélküli kapcsolás:	104 = 50,24%
kötőszós kapcsolás:	103 = 49,76

Az adott vizsgálati egység jellemzésére s a többiekkel való összehasonlítására ez az átlagszám is feltétlenül hasznosítható.

Vizsgálhatjuk még azt is: az egymás után következő mellérendelt tagmondatok közül hánynak azonos az alanya az előtte állóéval, s hánynak nem. E kérdésben a következő tájékoztató számokat kapjuk:

azonos alanyúak a kapcsolt tagok:	121 = 58,45%
más-más alanyúak a tagok:	86 = 41,55

Ezek a számadatok mind az átlagolás jogát bizonyítják. Az itt nyert átlagok jellemzik a vizsgált szövegegységet, s alkalmasak arra, hogy további vizsgálati egységek bevonásakor összehasonlítási alapul szolgáljanak; egyben építőkövekkül egy piramisszerűen magasra épített (s így kellően mélyre menő) vizsgálati sor után a magyar parole jellemvonásainak meghatározásában.

De mindjárt az átlagolási jog kimondása után megszólal bennünk a lebontás kötelezettségének érzése is. Mert a nagy számoknak kétféle törvényük van: egészében tükrözik ugyan a valóságot, részleteiben azonban elfedik, vagy legalábbis elfedhetik. A „numerálás”-ba itt szűrődik bele a „ponderálás” elháríthatatlan igénye; s ennek folytán meg kell néznünk: az előbbieken nyert átlagok mennyire tükrözik a tényeket részleteikben is.

6. Kezdjük tehát a mellérendelő viszonyfajtáknak részletesebb elemzését. Az első, igen kézenfekvő gondolatunk: hogy mivel a kéttagú összetett mondatban csak főmondatok közötti mellérendelő viszony lehetséges, és csak tiszta találkozások (ti. $F-F$), a kettőnél több tagmondatból állókban viszont mellékmondatok közötti ($F/m-m$) és vegyes találkozású főmondatok közötti kapcsolás is ($F/m-F$): nincs-e lényeges különbség a kéttagú és a kettőnél több tagú összetett mondatokbeli mellérendelő kapcsolások arányai között.

Ennél az első bontásnál a következő képet látjuk:

	két- tagúakban	több- tagúakban	a nagy átlag
kapcsolatos	67,64%	66,83%	67,15%
ellentétes	11,76	10,07	10,63
választó	1,47	0,00	0,48
következtető	11,76	10,07	10,63
okadó magy.	2,94	4,32	3,86
kifejtő magy.	4,41	8,63	7,24

A három oszlop lényegében azonos eloszlást mutat. Az egyetlen választó viszonyú kapcsolás a kéttagúakhoz esik, s ezért ez a viszonyfajta a többtagúaknál nulla terheltségű; valamennyire is számottevő ingadozás csak a kifejtő magyarázó (s összesítve is: a magyarázó típusú) kapcsolások terheltségében mutatkozik.

De jó, ha a kétkedés ördöge még mindig nem tér nyugovóra! A háromtagúaknál csak a két, fentebb említett, vegyes találkozási típus van; a négytagúaknál ez már sokféle variációt mutathat: nem tükröződnék-e ez egy további bontásban? Nos, próbáljuk meg!

(Itt jegyzem meg: az öt és a hat tagmondatból álló összetett mondatokat a továbbiakban egy közös csoportba vesszük 5–6 tagúak elnevezéssel. Számuk így is csak 10. De ne feledjük: e 10 mondatban a mellérendelő kapcsolások száma összesen 26!)

A mondathosszanként bontott anyag:

	két- tagúakban	három- tagúakban	négy- tagúakban	öt-hat tagúakban
kapcsolatos	67,64%	55,56%	80,49%	76,92%
ellentétes	11,76	12,50	7,32	7,69
választó	1,47	0,00	0,00	0,00
következtető	11,76	13,89	7,32	3,85
okadó magy.	2,94	2,78	4,87	7,69
kifejtő magy.	4,41	15,27	0,00	3,85

Lám: itt már lényeges különbségek jelentkeznek. A kettőnél több tagúakban a kapcsolatos viszonyúak részesedése a mondathossz (ti. a tagmondatok száma) arányában növekszik; ennek nem mond ellene a kis létszámú

öt-hat tagmondatos csoportban észlelhető néhány százalékos visszaesés sem. A kapcsolatos viszonyúak részesedésének ingadozása természetesen érezhető az „egyebek” (a nem kapcsolatos viszonyúak) adataiban.

Most nem részletezhetjük az okát, de nem is hagyhatjuk szó nélkül: a kapcsolatos és az — azonosító-helyesbítő-részletező értelmű — kifejtő magyarázó típusok együttes részesedése már sokkal nyugodtabb képet mutat:

két- tagúakban	három- tagúakban	négy- tagúakban	öt-hat tagúakban ~
72,05%	70,83%	80,49%	80,77%

Érdeemes elgondolkodni rajta, hogy e két kapcsolásfajtában mi a közös s mi az egymást helyettesítő; bár más oldalról majd némileg más képet kapunk.

De menjünk tovább! Kimondhatnók-e a fentiek alapján, hogy a kapcsolatos viszonyú kapcsolások megterheltsége függésben van a tagmondatok számától? Az ö s s z e f ü g g é s nem vitás a kettő között; de az összefüggés maga a közvetlen függést nem bizonyítja. — Mondottuk: minél bonyolultabb, minél több tagmondatból felépülő a mondat, annál változatosabbak a kapcsolódási formák; nézzük hát meg, hogyan fest mindez akkor, ha egy más irányú bontással egymás mellé s egymással szembe kerül a főmondati és a mellékmondati átlagok képe (a főmondatiakat felbontva tiszta és vegyes találkozási formák szerint külön is).

Íme, a kettőnél több tagmondatból állók keresztbe bomlott átlagai:

	főmondatok kapcsolásában		főmonda- tokban összesítve	mellék- mondatok- ban összesítve
	tiszta találk.	vegyes találk.		
kapcsolatos	64,29%	41,46%	53,01%	87,50%
ellentétes	7,14	19,51	13,25	5,36
választó	0,00	0,00	0,00	0,00
következtető	9,52	17,07	13,25	5,36
okadó magy.	7,14	7,32	7,23	0,00
kifejtő magy.	11,91	14,64	13,25	1,78

Itt ismét összefüggésekre bukkantunk a kapcsolási fajták előfordulási aránya s az őket tartalmazó mondat szerkezeti forma között. Még hozzá ez az összefüggés némileg már valóban joggal kelti a függés látszatát is. Adatainkból azt olvashatjuk ki: a mellékmondatoknak — túlsúlyából láthatóan — legjellemzőbb mellérendelő kapcsolási formájuk az egyszerű kapcsolatos viszony; a többi eléggé jellemzően főmondati kapcsolási forma; mégpedig az ellentétes és a következtető viszonyú jellegzetesen a vegyes kapcsolási formájú (azaz a két főmondat közé mellékmondatot ékelő) szerkesztési megoldásé. — Ez utóbbi (ti. a „bonyolultabb” kapcsolási formáknak a vegyes találkozásúakban

való nagyobb arányú érvényesülése) talán még mindig csak a szerzót vagy a műfajt jellemzi; de az első összefüggés (a kapcsolatos viszony döntő többsége a mellékmondatok összekapcsolásában) már alighanem a parole-t!

De hogyan függ össze egymással az az előbbi megfigyelésünk, hogy a mondat-hosszúság növekedésével (a tagmondatok számának szaporodásával) növekszik a kapcsolatos viszony részesedése; s ez a mostani, hogy a kapcsolatos viszony a mellékmondatok közti jellegzetes megoldási forma? Nyilván úgy, hogy a nagyobb tagmondatszámú mondatokban növekszik a mellékmondati mellérendelő viszonyok, s ezen keresztül értelemszerűen a mellékmondatokbeli kapcsolatos viszonyok részesedése. — Ennek megítélésére nézzük meg: az egyes mondat-hosszúsági fokozatokban hogyan alakul a főmondatbeli és a mellékmondatbeli kapcsolatos viszonyok aránya; azaz hány százalék bennük hosszúsági fajtánként a kapcsolatos viszonyok közül a főmondatokban, s hány a mellékmondatokban jelentkező.

A kapcsolatos viszonyok közül a különféle mondat-hosszúsági típusokban:

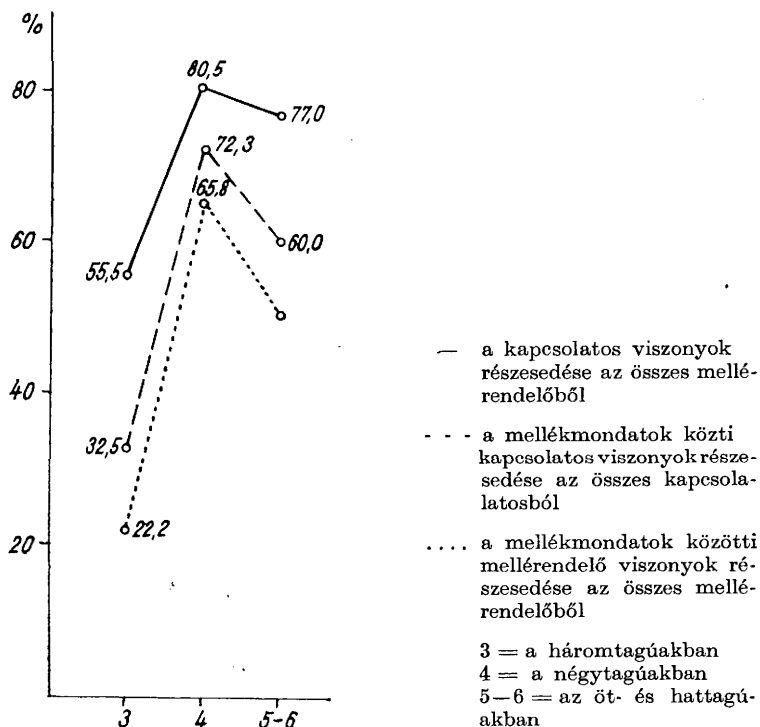
	tiszta találkozású főmondat- beli	vegyes találkozású főmondat- béli	tehát összesen főmondat- beli	mellék- mondat- béli
háromtagúakban	47,50%	20,00%	67,50%	32,50%
négytagúakban	12,12	15,15	27,27	72,72
öt-hat tagúakban	15,00	25,00	40,00	60,00

A két korábban megállapított összefüggésnek egymással való kapcsolata tehát világossá vált e harmadik táblázat segítségével: a kapcsolatos viszony a mellékmondatok mellérendelésének jellegzetes megoldása, s a kapcsolatos viszonyok összesített aránya a mellékmondatok részesedési arányát követi. — Még érdemes ide venni az egy-egy mondat-hosszúsági csoporton belüli mellékmondati részesedést a csoportra eső mellérendelő viszonyok összességében. Tehát az egy mondat-hosszúsági csoportra (háromtagúakra, négytagúakra, öt-hat tagúakra) eső mellérendelő kapcsolásokból mellékmondatok közötti mellérendelő kapcsolás:

a háromtagúakban	a négytagúakban	az öt-hat tagúakban
22,22%	56,85%	50,00%

Ha grafikonra vetítjük a három jelenséget, a görbék lényegében azonos mozgást mutatnak. (L. a következő lapon.)

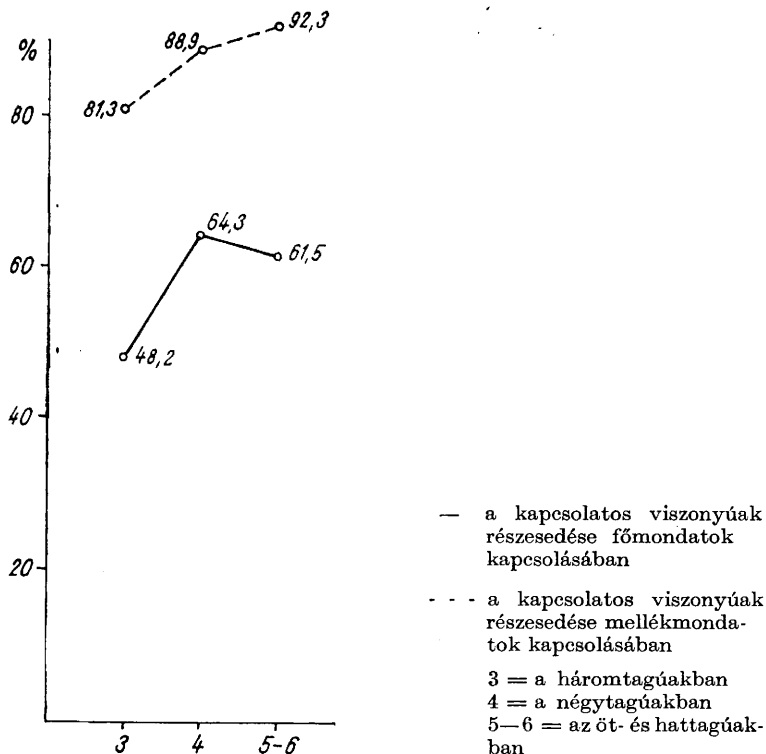
Azt látjuk ebből: a mellékmondati kapcsolatos viszonyok részesedésének s a mellékmondatok közti mellérendelő viszonyok részesedésének arányszámai sok mindent megmagyaráznak a kapcsolatos viszony részesedésének alakulásáról. — Sok mindent, de mégsem mindent. Hiszen az előbb elsőként említett kettő az öt-hat tagúaknál eléggé visszaesik, a legutóbbi, a kapcsolatos viszonyok általános részesedése viszont mindkettőnél jóval kisebb esést mutat. Feltehető tehát, hogy a kapcsolatos viszonyok arányának növekedését nem

kizárólag a mellékmondatoknak s a mellékmondatokbeli kapcsolatos viszonyoknak növekedő részesedése okozza. — Ennek megvizsgálására még egy táblát kell készítenünk: olyat, amely mondatösszetétel csoportokon belül főmondati—mellékmondati bontásban tartalmazza a viszonyfajták részesedési arányait. Tehát:

	a háromtagúakban		a négytagúakban		az öt-hat tagúakban	
	főmondati	mellékmondati	főmondati	mellékmondati	főmondati	mellékmondati
kapcsolatos	48,21%	81,25%	64,29%	88,89%	61,54%	92,31%
ellentétes	14,29	6,25	7,14	7,41	15,38	0,00
választó	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
következtető	16,07	6,25	14,28	3,70	0,00	7,69
okadó magy.	3,57	0,00	14,28	0,00	15,38	0,00
kifejtő magy.	17,85	6,25	0,00	0,00	7,69	0,00

Ez a számeagyüttes megerősíti a korábbi következtetéseket: hogy a mellékmondatok mellérendelő kapcsolásának jellemző megoldási formája a kapcsolatos viszony; s hogy a kapcsolatos viszony részesedése a mellékmondatokban a mondathosszúsági csoportokkal együtt növekszik. De hozzáteszi azt, hogy ez a növekedés észlelhető a kapcsolatos viszonynak a főmondati kapcsolások közt elfoglalt helyzetében is. A kapcsolatos viszony részesedésének mozgását grafikonra vetítve a következő képet kapjuk:

Bármilyen szubjektíve is, de mégis felmerül bennünk az a gondolat, hogy esetleg ez a törvényszerűség sem csupán a szerzőt és a műfajt jellemzi, hanem a parole-t magát. Ezt a jelenséget — hipotetikus érvennyel — „a z e l l a p o s o d á s t ö r v é n y é”-nek nevezhetnők el, s így fogalmazhatnók meg: Minél több tagmondatból áll a mondat, a mellérendelő kapcsolások között annál nagyobb súlyt kap a legegyszerűbb kapcsolási forma (a kapcsolatos viszonyú), az összetett mondatokban általában, s mellékmondataik kapcsolásában különösen.

Lám: a jogos átlagolás után mennyivel mélyebbre jutottunk a kötelező bontások elvégzésével!

7. S most folytassuk a kapcsolások formai megoldásának vizsgálatát. Az alapszámok azt mutatták: a kötőszó nélküli és a kötőszós megoldás gyakorlatilag egyenlő, majdnem 50—50%-os arányban áll egymással. Vajon itt is beleszól-e ezekbe a szép kerek számokba a lebontás?

Kezdjük a szokott úton: a kéttagú és a többtagú összetett mondatok egymástól való elválasztásával. Itt az alapszámokként kapott arányok lényegében változatlanul tartják magukat:

	két- tagúakban	több- tagúakban	a nagy átlag
kötőszó nélküliek	51,47%	49,64%	50,24%
kötőszósak	48,53	50,36	49,76

De ha tovább bontunk, már a viszonyfajták szerinti összeállítás is tanulságos. Az összes mellérendelő kapcsolást együtt véve:

	kötőszó nélkül	kötőszóval
kapcsolatos	74 = 53,24%	65 = 46,76%
ellentétes	3 = 13,63	19 = 86,37
választó	0 = 0,00	1 = 100,00
következtető	5 = 22,73	17 = 77,27
okadó magy.	7 = 87,50	1 = 12,50
kifejtő magy.	15 = 100,00	0 = 0,00

Tájékoztatásul odaírtuk itt az abszolút számokat is, nehogy túlbecsülje a szemlélő a 100%-os kötőszós megjelenést a választó kapcsolásoknál, s nehogy lebecsülje az ugyancsak 100%-os terheltséget a kötőszó nélküli kifejtő magyarázóknál. — Az e kiegészítéssel kibontakozó kép természetesen elsősorban a vizsgált művet jellemzi; de alighanem árulkodik a parole objektív törvényszerűségeiről is az, hogy a kapcsolatos viszonyban szinte fele-fele a kétféle megoldás aránya; hogy az ellentétes viszonyban meg a következtetőben a kötőszós megoldás a lényegesen terheltebb forma; s hogy a magyarázó típusúakban a kötőszó nélküli megoldás jelentkezik elsőprő többségben (a két típust egybevonva 95,65% kötőszó nélküli!).

Érdemes az ellentéteseket és a következtetőket kiemelni és mondat-hosszúsági csoportonként is megvizsgálni. — Az ellentétesekből:

	két- tagúakban	több- tagúakban
kötőszó nélkül	25,00%	7,14%
kötőszóval	75,00	92,86

A következők közül pedig:

	két- tagúakban	három- tagúakban	négy- tagúakban	öt-hat tagúakban
kötőszó nélkül	12,5%	20,0%	66,7%	100,0%
kötőszóval	87,5	80,0	33,3	0,0

A kettőben tehát a fő arányok eléggé hasonlóak, de a mondathosszúsági csoportok szerinti mozgás épp ellentett: az ellentétesekben a mondathosszúság növekedésével csökken, a következtetőkben a mondathosszúság növekedésével ugrásszerűen nő a kötőszó nélküli megoldások aránya. — Ez utóbbi tanulságnak bizonyos következményeivel és összefüggéseivel még a továbbiak során is találkozunk.

Nézzük meg most, a viszonyfajták vizsgálatához hasonlóan: hogyan áll a két megoldási forma aránya mellékmondatokban és főmondatokban, s ez utóbbi csoporton belül a tiszta és a vegyes találkozásúak fajtáiban.

Tehát az összes mellérendelő kapcsolást véve:

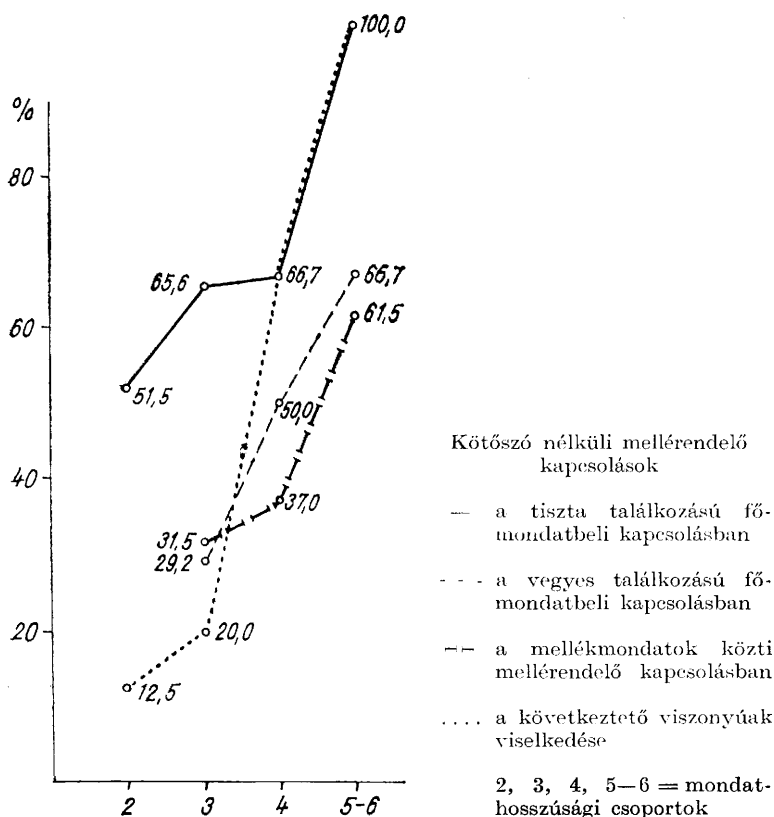
	tiszta találkozású főmondat- beliek	vegyes találkozású főmondat- beliek	tehát fő- mondat- beliek összesen	mellék- mondat- beliek összesen
kötőszó nélkül	69,05%	41,46%	55,42%	41,07%
kötőszóval	30,95	58,54	44,58	58,93

E táblázatunk szépen kidomborítja, hogy a kötőszó nélküli mellérendelés túlsúlyában a tiszta találkozású főmondati mellérendelések megoldási formája. De ha meggondoljuk az eddigiekből azt, hogy a kapcsolatos viszony kb. fele-fele (bár nagyobbik fele—kisebbik fele) arányban kötőszó nélküli vagy kötőszós; s hogy a mellékmondatok közötti mellérendelésnek a kapcsolatos viszony a domináns formája; s hogy a mellékmondatbeli mellérendelések közt mégis a kötőszós megoldás a nagyobb súlyú (a vegyes találkozású főmondatbeliekével majdnem azonos terheltségben), akkor nem állunk meg ennek a tanulságnak a levonásánál, hanem tovább megyünk a bontásban, most már mondathosszúsági csoportonként. Nyilván erre serkent bennünket az is, hogy a következtető viszonyú kapcsolások vizsgálatakor találtunk összefüggést a kötőszó nélküli megoldások és a mondathosszúság növekedése között. — Kössük ezt össze mindjárt a kapcsolódási kerettel (főmondati—mellékmondati), s az elsón belül a kapcsolódási körülmények figyelembe vételével (tiszta vagy vegyes találkozásban-e). Elégedjünk itt meg a kötőszó nélküli megoldások arányszámaival; a kötőszósaké — százalékról lévén szó — úgyis mindig az adott szám különbsége a 100-hoz. (S vegyük ide összehasonlításul a kéttagú összetett mondatok számait is, — már ahol ennek realitása van.)

Nos tehát: az összes mellérendelő viszonyú kapcsolások közül a kötőszó nélküliek részesedési aránya:

	tiszta találkozású főmondat- beli	vegyes találkozású főmondat- beli	tehát összesen főmondat- beli	mellék- mondat- beli	kötőszó nélküli mellérend. átlaga
kéttagúakban	51,47%	—	51,47%	—	51,47%
háromtagúakban	65,62	29,17%	50,00	31,25%	45,83
négytagúakban	66,67	50,00	57,14	37,04	43,9
öt-hattagúakban	100,00	66,67	76,92	61,54	69,23

Az itt mutatkozó mozgás igen szépen egybevág a következtető mondat viselkedéséről kapott képünkkel: a mondathosszúság növekedésével minden típusban növekszik a kötőszó nélküli megoldási forma részesedése. Azaz: minél több tagmondatból áll az összetett mondat, mellérendelő kapcsolásai között annál nagyobb a kötőszó nélküliek aránya, még a kötőszó nélküli megoldástól egyébként óvakodó típusokban (a vegyes találkozású főmondati, meg a mellékmondati mellérendelő kapcsolásokban) is. — Az itt kapott számokat érdemes grafikonra is fölvetítenünk (mintegy összehasonlításul ide vonva a következtető viszonyú kapcsolások viselkedésének képét is).

Viszonyfajtákra bontva a kérdést, a következőket mondhatjuk: Az ellentétes viszonyú kapcsolás mozgását láttuk: az a többiekével épp ellentett irányú: a mondathosszúság növekedésével csökken kötőszó nélküli megoldásainak száma. — A választó viszonyú kapcsolásokkal nem foglalkozhatunk érdemben, mert számuk gyakorlatilag nulla. — A következtetők mozgását láttuk: az megfelel a mellérendelők általános tendenciájának. — A kétféle magyarázó típusban a kötőszó nélküli megoldás szinte 100%-os, s így ezek a mellérendelők összképét gyakorlatilag nem befolyásolják.

Még az van hátra, hogy a kapcsolatos viszonyúak formai megoldásának mozgását is tüzetesebb vizsgálat alá vegyük: mennyiben hasonlít ez a következtetőkéhez, s így mennyiben befolyásolja a mellérendelő kapcsolások összképét.

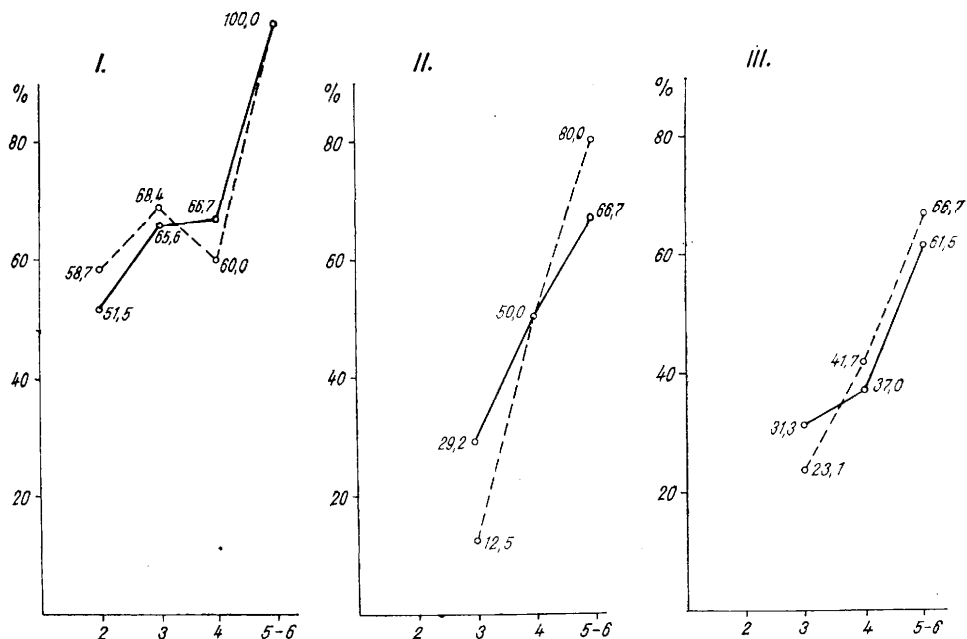
Láttuk: a kapcsolatos viszony megoldása nagy átlagban fele-fele arányban lehet kötőszó nélküli vagy kötőszós. De láttuk azt is: ennek helyzetenkénti eloszlása más és más, hiszen a vegyes találkozású főmondati meg a mellékmondati mellérendelés eléggé hajlik a kötőszós megoldás felé; a kötőszó nélküli megoldási forma jellemzőbben inkább a főmondati tiszta találkozásoké. — Így áll-e a dolog a kapcsolatosaknál is?

Kiemelve tehát az egészből a kapcsolatos viszonyúakat, a következő arányszámokat kapjuk a kötőszó nélküli megoldások terheltségére:

	tiszta találkozású főmondat- beli	vegyes találkozású főmondat- beli	tehát összesen főmondat- beli	mellék- mondat- beli
kéttagúakban	58,69%	—	58,69%	—
háromtagúakban	68,42	12,5%	51,85	23,08%
négytagúakban	60,00	50,0	55,56	41,67
öt-hattagúakban	100,00	80,0	87,50	66,67
átlagolva kettőnél több tagúakban	70,37	41,18	59,09	42,66

A kapcsolatosak mozgása tehát lényegében ugyanazt a képet mutatja, mint a mellérendelő kapcsolásoké általában; de a kötőszós megoldásra hajló típusokban (a vegyes találkozású főmondati és a mellékmondati kapcsolások között) itt még ugrásszerűbb a kötőszó nélküliek növekedése, mint a mellérendelők nagy átlagában.

Ábrázoljuk ezt is, páronként egymás mellé állítva a mellérendelő kapcsolások kötőszó nélküli megoldásának általános, s a kapcsolatosaknak sajátos képét, kapcsolási keretek szerint bontva.

I. a tiszta találkozású főmondatbeliek. II. a vegyes találkozású főmondatbeliek. III. a mellékmondatbeliek. — a mellérendelők általában. - - - a kapcsolatos viszonyúak. 2, 3, 4, 5-6 = mondathosszási csoportok

Bármennyire óvakodunk is a korai általánosításoktól, itt alighanem megint bizonyos joggal gondolunk arra, hogy talán nem is egyszerűen a szerzőnek vagy a műfajnak, hanem magának a parole-nak ragadtuk meg ismét egyik törvényét, amelyet talán így nevezhetnénk: „a m o n d a t h o s s z ú s á g k o h é z i ó s n y o m á s t ö r v é n y e”; s lényege: minél több tagmondatból áll az összetett mondat, annál gyakoribb benne a mellérendelő kapcsolásoknak kötőszó nélküli megoldása; sőt így is mondhatjuk: (az ellentéteseket kivéve) az egyes mellérendelő viszonyfajták kötőszó nélküli kapcsolási formája. Valóban kohéziós törvény ez: mintha az összetettebb mondat nyomása maga is elegendőnek bizonyulna a mellérendelt tagmondatok összetartására.

8. Vegyük még ide az azonos alanyúság további részletezését is. Az alapszámok között láttuk: a szomszédos mellérendelt tagmondatok közös vagy külön-külön alanyúsága durván véve 60%: 40% megoszlást mutat.

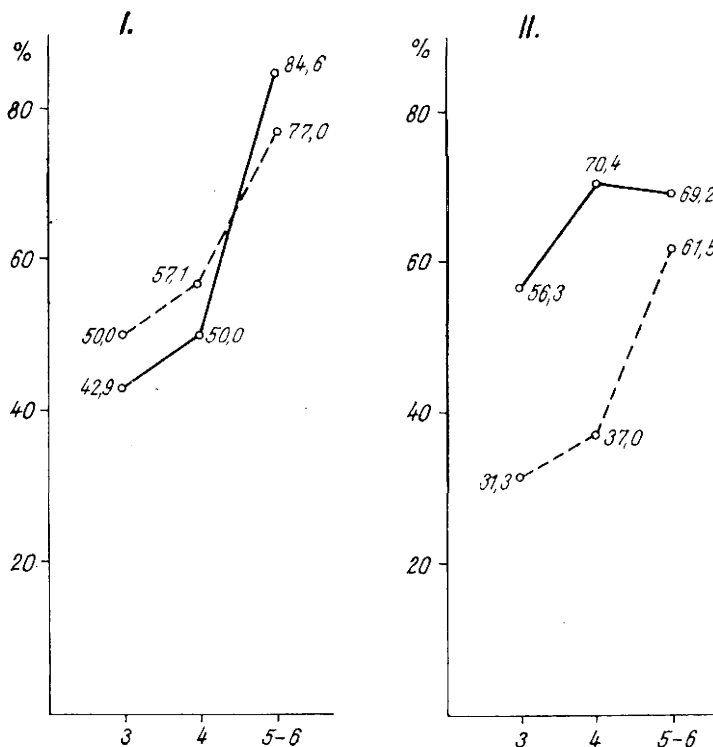
Csak az azonos alanyúak arányszámát véve (a más-más alanyú kapcsolatoké = 100 mínusz az azonosaké), a következőket látjuk:

	főmondatban	mellékmondatban	átlagban
háromtagúakban	42,90%	56,25%	45,83%
négytagúakban	50,00	70,37	63,41
öt-hattagúakban	84,61	69,23	76,92
átlagolva	50,60	66,07	58,45

(A kéttagúakban az azonos alanyúak részesedése 61,76%, ami egyik sor elejére sem illik.)

A kettőnél több tagú összetett mondatok fenti táblázatából a következőket látjuk: Az azonos alanyúság a mellékmondatok közötti mellérendelő kapcsolatokban gyakoribb, mint a főmondatok közöttiekben. Részesedése a mellékmondatokban eléggé fontolva, a főmondatokban azonban szemmel láthatóan nő az összetett mondat hosszának (a tagmondatok számának) növekedésével. És itt sem állhatunk ellen ama gyanúnk óvatos kimondásának, hogy ez talán a szerzőn és a műfajon kívül a parole-t is jellemzi; s hogy lényegében ugyanannak a nyomástörvénynek egy másik vonása, amelyet az előbb a kötőszó nélküli kapcsolások vizsgálatakor kockáztattunk meg kimondani. Mert mi más eredményezhetné ezeket az összefüggéseket, mint a k o m p r i m á l ó d á s ténye, s az az ezzel összefüggő körülmény, hogy a bonyolódó mondat szerkezetben, s a kötőszótlanosítás sodrában jelenik ez meg mintegy „másodlagos biztosítóként” a tagmondatok összetartásában.

Hogy az elköötőszótlanosítás és az azonos alanyúság hogyan függ össze egymással, azt ábrázolja ez a grafikonunk:

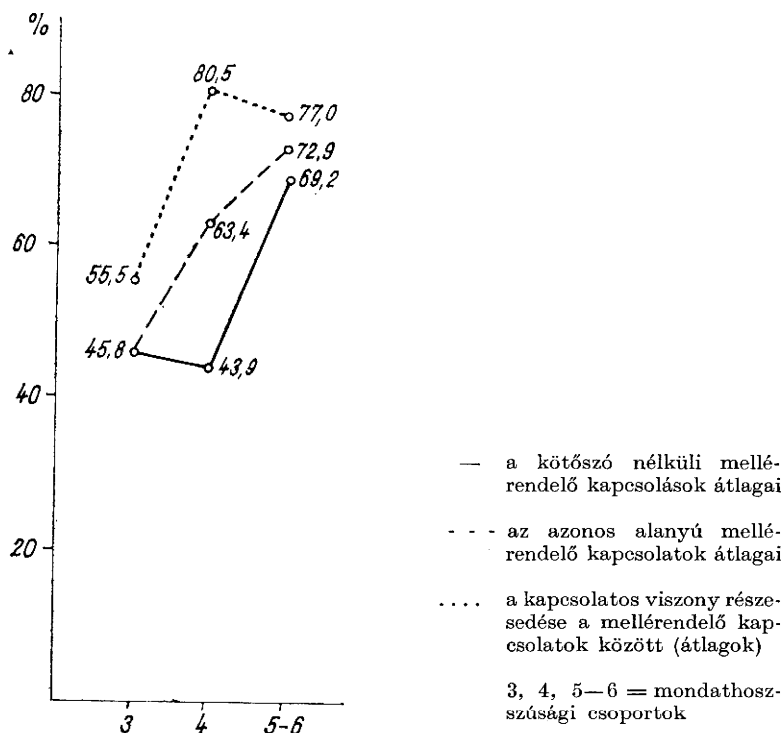
I. a főmondatok közti kötőszó nélküli kapcsolás és azonos alanyúság

II. a mellékmondatok közti kötőszó nélküli kapcsolás és azonos alanyúság

- - - a kötőszó nélküli kapcsolások. — az azonos alanyúság. 3, 4, 5-6 = mondat hosszúsági csoportok

Az összefüggés tehát korántsem mechanikus: az azonos alanyúság nem kíséri árnyszerűen az elköötőszótlanodást, főleg a mellékmondatok mellérendelő kapcsolásában.

S még egy utolsó kérdés: e két jelenség nem pusztán függvénye-e a kapcsolatos viszonyok emelkedésének az egyre összetettebb mondatokban? E kérdésre válaszoljon utolsó grafikonunk, amely a kötőszó nélküli kapcsolások, az azonos alanyúság és a kapcsolatos viszonyú kapcsolások összesített átlagait mutatja összevetítve:

Az összefüggés (a növekedési irány közössége) alaptendenciájában világos, de egyáltalában nem mechanikus, nem függvényyszerű. Az azonos alanyúság és a kötőszó nélküli kapcsolások növekedése a bonyolultabb mondatokban nem csupán a kapcsolatos viszonyúak szaporodásától függ, hanem magától az összetett mondat bonyolultabbá válásától, a már említett „nyomástörvény” alapján.

9. Befejezésül és összefoglalásul a következőket mondhatjuk:

Ez a közleményünk valóban nem akart több lenni, mint híradás és íze-lítő egy új, hosszadalmas és fáradságos, de eredményekkel kecsegtető vizsgálódási ágnak egy kicsiny részterületéről.

De talán ezzel is sikerült bemutatnunk: a parole működésének vannak törvényei, s ezek numerikusan meg is foghatók. Bizonyos számszerű összefüggések csak több vizsgálati egység megvallatása után nyernek reális értelmet,

mivel műre, szerzőre, műfajra jellemzőek, azaz egy bizonyos nyelvhasználati rétegződés tükrözői; akadnak azonban olyanok is, amelyek esetleg már egyetlen vizsgálati egységen belül is felfedik magukat, mert a parole-t mint egész jellemzik. Természetesen ezeknek más vizsgálati egységeken való ellenőrzése és finomítása is elengedhetetlen, de semmiképp sem hálátlan feladat.

Ha kissé kerekítve is, de nagyjából most van ötven éve a saussure-i hagyaték megjelenésének. Ebből a magvetésből azóta sok minden szökkent szárba. Van-e méltóbb feladat, mint elültetni és fejlődésnek indítani e mű gazdag magkollekciójából egy újabbat — a funkcionális parole-vizsgálatét —, amelyikben mind ez ideig csak reménységként szunnyadt a csíra; mégpedig éppen azt, amelyik a leginkább áll összhangban marxista nyelvmeghatározásunkkal: hogy a nyelv a társadalomban élő emberek gondolatközlő eszköz-rendszere!

DEME LÁSZLÓ

A Magyar Szóvégmутató Szótár és a vele kapcsolatos munkálatok

1. A Matematikai Nyelvészeti Munkaértekezlet 1962. március 10-én elfogadott határozata többek között megállapította, hogy a Debreceni Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkacsoport egyik legközelebbi feladata „a magyar nyelv . . . fordított betűrendű (»a tergo«) szótárának elkészítése” (I. I. OK. XIX, 337). Ennek megfelelően megindultak az előkészítő munkálatok. E munkák bizonyos stádiumában, 1963. decemberében körlevéllel fordultunk az érdekelt nyelvészekhez itthon és külföldön, tanácsukat, véleményüket kértük ki egyes kérdéseket illetően. 1964. februárjában egy alkalommal módunk volt arra, hogy csoportunk egyik tagjának a Nyelvtudományi Társaság szegedi szekciójában tartott előadása kapcsán az ottani kollégákkal megvitassunk egyes, a szótárral kapcsolatos problémákat. Ezt követően a Nyelvtudományi Intézet helyiségében, majd a Nyelvtudományi Intézet által rendezett „A magyar főnév analízise és szintézise” elnevezésű munkaértekezlet egyik napján beszéltük meg szélesebb körben a felmerült nehézségeket. — Így indulhatott meg a lexikográfiai gyakorlatban némileg új elemeket tartalmazó munka 1964. nyarán (l. alább 3.), melynek tapasztalatait egy 1964. októberében lefolyt kétnapos értekezleten összegezve hozzáláttunk a végleges kidolgozáshoz. (Ez utóbbi egyes részletekben eltér az itt ismertetett s korábban leírt tervezettől.)

A munkának hosszú ideig neve sem volt, így körlevelünk egyik kérdése erre is kért javaslatokat. A számos beérkezett válasz közül KISS LAJOSÉ-t tartottuk a legmegfelelőbbnek: az ő alkotta elnevezéssel éltünk a címben s fogunk élni a továbbiakban (rövidítve: VégSz.).

2. Míg egy értelmező szótár szükségességét a nyelvész szakember előtt nem kell hangsúlyozni, míg egy szinoníma-szótár vagy idegen szavak szótára hasznosságát a széles nagyközönség is azonnal fel tudja fogni, nem ilyen egyszerű a helyzet egy végmутató szótárral. Bár körlevelünkre igen szép számmal és igen tartalmas válaszok érkeztek, melyeknek munkánk során jó hasznát is tudtuk venni, nem áltatjuk magunkat: Mi azoknak küldtünk tervezetünkből, akikről feltesszük, hogy érdekli őket a dolog; ezek egy része válaszolt a mondott módon. Am nyilván jóval több még a nyelvész-szakemberek között is azoknak a száma, aki talán némi rosszallással vagy leg-

alábbis semleges közönnyel szemléli e munkálatokat, mint haszontalanokat vagy legalábbis érdekteleneket. A nagyközönségről itt ne is szóljunk — ha a VégSz. munkálatai nagyobb nyilvánosság előtt folytak volna, talán már meg is jelent volna a napi komoly vagy humoros sajtóban egy-két glossza arra vonatkozóan, hogy ismét miben törik a fejüket a nyelvészek, és mire költik az állam pénzét.

De hát miért is vágtuk ilyen nagy fába a fejszénket, holott mi is igencsak „sajdítottuk” napirendre tűzésekor, „melly nagy alkalmatlanságot és kedvetlenséget” fogunk majdan „ezen kínos Munkával” magunknak okozni — hogy egyetlen magyar elődünk, SIMAI KRISTÓF szavaival éljünk (Vég tagokra szedetett szótár. Buda, 1809., számozatlan 3. lap). Adhatnánk erre a kérdésre egy teljesen formális választ. A cseremisztől az angolig, a romántól az oroszig számos nyelvnek elkészült már a végmutató szótára (az oroszé a legutóbbi években kétszer is — az egyiket az NDK-ban, a másikat, bővebb anyagon, az NSZK-ban állították össze —; l. Irodalom A.). Így hát egyszerűen hivatkozhatnánk arra, hogy ha ott ez jó volt, akkor biztos nekünk is jó lesz. Ám érdemesebb nem megkerülni a kérdést, s tartalmas választ adni rá.

A szóvégmutató szótár a szavakat nem a szokásos módon, balról, hanem jobbról, a végüktől számítva szedi betűrendbe. Így, ha a következő, szokásos betűrendben levő szavakat kellene „a tergo” sorrendbe raknunk:

bóra
kamra
kapóra
óra,

a következő eredményt nyernénk:

kamra
óra
bóra
kapóra.

Ilyen módon együvé kerülnek az összes azonos képzővel alkotott szavak (például a *-ság*, *-ség* képzősök mind a *g* betű alatt lesznek, egy összefüggő csoportban). Hasonló módon egy helyre gyűlnek össze azok a szavak is, amelyek valamely azonos ragos alakjukban megmerevedve szerepelnek szótárunkban. De egy betű, sőt ezen belül egy összefüggő rész határai között lesznek az egyes, ugyanazon tőből képzett igekötős alakulatok is, így például a *csinál* ige valamennyi igekötős változata az *l* betű alatt, a *-csinál* alakok között. — Nyilvánvaló, hogy a VégSz. ezzel számos alaktani (különösen: szóképzéstani) kutatás számára szolgáltathat értékes nyersanyagot.

Olyan, flektáló nyelvek esetén, mint amilyen például a latin vagy az orosz, a szavaknak pusztán ilyen sorrendbe szedéséből még egy további haszon is adódik. E nyelvekben az egyes szófajoknak vagy legalábbis a tömeges egyedet számláló főnévnek, igének, melléknévnek meghatározott végződéseik vannak szótári alakjukban. Így egy orosz végmutató szótárban kevés kivétellel együvé kerül valamennyi ige: a lágyítójel mint kezdőbetű alá. Vigyázni azért itt is kell: így a *мать* 'anya' szó szótári alakjának rokonszenves *-ать* végződése ellenére sem ige, de azért nagyjából-egészéből egy helyen vannak az egyes szófajok. Így azután bármiféle alaktani vizsgálat induljon is, írá-

nyuljon az az igék aspektus-viszonyaira, a főnevek hangsúlyozására vagy éppen — a latinban — annak pontos megállapítására, hogy mely *-us* végű szavak *o*-tövék, és melyek tartoznak a harmadik deklinációhoz, a kutatónak vagy a diákjainak nem a cédulázással kell kezdenie: felütheti egyszerűen a szótár megfelelő lapját vagy lapjait, s ott összegyűjtve találja a rendezendő nyersanyagot. — Nyilvánvaló egy ilyen elrendezésű szótár haszna, bármiféle ragozási rendszerű nyelvekről lenne is szó, más hasonló esetekben is, így töredékek megfejtésekor vagy egyéb „rejtjelező”, illetőleg „rejtjelfejtő” munkák során.

A magyarban közismert módon nem ilyen egyszerű a helyzet. A *hagy*—*agy*—*nagy* szavak mindegyike azonos betűsorra végződik, mégis más-más szófajhoz tartozik, és jól tudjuk, hogy ez nem olyan kivételes jelenség, mint a fentebb idézett orosz nyelvi példa. Ez a körülmény azonban nem csökkenti, hanem éppen növeli egy végmutterató szótár jelentőségét a magyarban. Hiszen pillanatnyilag az a helyzet, hogy egyáltalán nem tudunk pontosan válaszolni arra a kérdésre, mire végződhet — például — egy magyar főnév és mire nem. Pedig a ragozása nagymértékben éppen ettől a körülménytől függ: ettől függ, más tényezők mellett, hogy például *-j*-vel vagy anélkül képezzük-e egyes szám 3. személyű birtokos alakját (*arca*—*kalapja*), hogy a tárgyrag „*t*” vagy „*magánhangzó*+*t*” alakot ölt-e (*gúzt*—*arcot*, *képet*, *örömet* stb.: a magánhangzónak a minősége meg az utolsó, vagy az utolsó két szótagbeli magánhangzó jellegétől függ általános esetben, tehát a vegyes hangrendű szavakat is figyelembe véve). Míg tehát egy olyan nyelvben, mint a latin, nem egy esetben eleve ismert választ olvashatunk ki — csupán kényelmesebben — a végmutterató szótárból (ilyen a fentebb említett, *-us* végződéssel kapcsolatos, lényegében „álkérdés”), a magyarban ténylegesen meglevő kérdésekre kaphatunk majd választ a VégSz. elkészültével. Ott még természetesen csak a nyersanyag lesz meg, az egyes szavak jobbról ábécérendbe szedve: a grammatikusok feladata lesz, hogy ezt az összeszedett nyersanyagot rendezzék, benne a pontos szabályszerűségeket megállapítsák, vagy ahol ilyen szabályszerűség nincs, a teljes listát közöljék. Ha tehát csupán ennyit kívánna is adni a készülő VégSz., SIMAI-val együtt meggyőződéssel vallanánk: „A Grammatikusok pedig annyiból vehetik e’ Szótárnak hasznát, hogy a’ Magyar Nyelv’ tanítását tárgyzó Könyvnek készítésében ez után fogatosabban munkálkodhatnak” (i. h.).

De a VégSz. ennél jóval többet kíván nyújtani. A szavak említett sorrendbe állításán kívül minden egyes szó mellé elég részletes grammatikai—stilisztikai—etimológiai információkat adunk. Így lehetőség nyílik arra, hogy az anyagot tovább rendezzük a bevitt szempontok különböző kombinációi alapján (erről bővebben l. 5—6.). A megfelelő számszerű és listákra kiírt adatok alapján a nyelvésznek azután már valóban csak a gondolkodás lesz a feladata: az összegyűjtött anyag értelmezése, a törvényszerűségek kihámozása belőle, a vizsgálódás megindítása bizonyos irányokban.

A Szóvégmutterató Szótár elnevezés tehát éppen csak egyik sajátására utal a készülő munkának. Mint ahogy az értelmező szótár nem csupán értelmez, hanem — például — stilárisan minősít, nyelvtani és kiejtésbeli, helyesírási (elválasztási stb.) útmutatásokat ad az egyes szavakra vonatkozóan, a VégSz. sem csupán a szóvégeket fogja mutatni, hanem a bevitt szempontok szerint jellemezni kívánja a benne feldolgozott magyar szókincset a maga egészében. A munkamegosztást az ÉrtSz. és a VégSz. között

körülbelül ezzel a példával érzékeltethetnők: Ha meg akarom tudni, hogy a *szolgálat* főnévnek megvan-e mind a *szolgálatára*, mind a *szolgálatjára* alakja, és ha igen, van-e közöttük esetleg funkció-megoszlás, felütöm az ÉrtSz.-t e címszó alatt. Ha meg az érdekel, hogy hány magyar főnév képezi ezt az alakját -j-vel, hány anélkül, és hány ingadozik, valamint hogy pontosan melyek e három csoport (-j-s, -j nélküli, ingadozó) tagjai — felütöm a VégSz. következő fejezetét: „Főnév. Egyes sz. 3. személyű birtokos alak”. E fejezet alatt mind a számszerű, mind a listaszerű választ megkapom kérdésemre. Úgy is mondhatnók, hogy a VégSz. „grammatizáltan” (mert összesítve) közli azt, amit az ÉrtSz. „lexikálisan” (egyes szavakhoz kötve) közöl.

3. Ezt a célt emberi erővel, manuálisan nem tudnók megvalósítani. Ezért a rendezéshez Hollerith-típusú lyukkártya-gépeket veszünk igénybe.¹ Minden egyes szó egy-egy külön kártyára kerül, e kártya minden egyes oszlopának egy-egy betű, illetőleg a nyelvészeti információ egy-egy kódszáma felel meg. (l. I. táblázatot)

A gépek kívánságra megfelelő módon rendezik, számlálják, kiírják a kártyákra felvett anyagot. Ezzel el is készítették a VégSz. „kézirátát”. A teljes kézirat és annak egy másolata nyilván két hozzáférhető helyen fog őrződni; a fontosabb számszerű és listaszerű adatokat célszerű lesz valószínűleg nyomda megkerülésével, közvetlenül a kézitról készült fotokémiás (xerox) eljárással sokszorosított formában közkézre bocsátani. Az Irodalmunkba felvett valamennyi végmutató szótár nyomtatásban is megjelent, bár csak a fordított listát hozzák (kivéve a SEBŐK—ZEPF-féle).

Ahhoz, hogy a kártyák elkészülhessenek, bizonylatra van szükség: e bizonylat minden egyes soráról készül egy-egy kártya.

A bizonylat kitöltése fáradtságos és hozzáértő nyelvész-munkát igényel. Tíz lelkes harmadéves magyar szakos hallgató jelentkezett erre a munkára. Őket néhány hónapon át előkészítettük, s ennek alapján reméljük, jól el fogják végezni a rájuk bízott felelősségteljes munkát. — Nem a lelkes egyetemi hallgatók iránti bizalmatlanság, hanem az emberi munkavégzés (géptől ez esetben negatív irányban eltérő) sajátosságának ismerete készítetett bennünket arra, hogy minden egyes szót egymástól függetlenül két diákkal dolgoztassunk fel. A két, egymástól függetlenül kialakított, 60 000—60 000 szót tartalmazó listát össze fogjuk olvasni. Ilyen módon várható, hogy a kézirat elhanyagolható mennyiségű elírást fog tartalmazni, bár — mivel mindhárom művelőben emberek vettek részt csupán —, a kéziratban okvetlenül fognak maradni ilyen méretű munka mellett hibák. A szokásos lyukkártya-gép technika viszont biztosítja, hogy a kártyákra pontosan az kerüljön, ami a kéziratban van, tehát ettől a pillanattól kezdődően hiba gyakorlatilag nem lehetséges. (Bár — quandoque dormitat et bona machina. A Philadelphíában készült angol szóvégműtató szótár esetén, noha a mienkénél jóval

¹ E gépi berendezéssel kapcsolatosan minden kérdésben BOTKA ZOLTÁNNak, az Országos Ügyvitelgépesítési Felügyelet igazgatójának, és egyik munkatársának, MOLNÁR MIKLÓSNak a tanácsaira támaszkodhattunk; csak az ő részvételük teszi lehetővé, hogy egyáltalán a gép alkalmazására gondolhatunk. Ezért itt is őszinte köszönetünket szeretnénk nekik kifejezni.

í = 2 ó = 3 ú = 5
 ő = 4 ű = 7

1. táblázat

3 F		29 Ö	30 H	3L-32 SzF	33-34 Je	35-36 St	37-38 TT	39-44-7 Ragok	45-47 Eredet			
1	<i>h</i>		1		2	4	1	1	1	3		
1	<i>h</i>		2		2	3	1	1	1	3		
1	<i>ha</i>		1	6	9	2	35					
1	<i>ha</i>		2			4						
1	<i>ha</i>				1	1	22					
1	<i>há</i>			6	9	1	15	1				
1	<i>hab</i>				2	5	1	4	4	3		1
1	<i>habar</i>				1	4				1		2
1	<i>habár</i>				9	2	26				1	3
1	<i>habarás</i>				2	3	1	1		1		2
1	<i>habarcs</i>				2	2	1	4	4	1		2
1	<i>habaréek</i>				2	2	15	1	4	4	1	2
1	<i>habarint</i>				1	1	15			1		2
1	<i>habarodik</i>				1	1	2					2
1	<i>habcs3k</i>	2			2	1	1	4	4	3	1	1
1	<i>habda</i>				2	2	22	2	1	1	3	
1	<i>habfehér</i>	2			3	1			3	3	1	9
1	<i>habilitál</i>				1	2	20					
1	<i>habitus</i>				2	2	1	1	4	1		
1	<i>habitűé</i>				2	1	16	1	1	1	4	
1	<i>habk4</i>	2			2	1	7	3	3	2	4	1
1	<i>habkönny7</i>	2			3	1	26	99		3		1
1	<i>hableány</i>	2			2	1	17	1	1	4	1	1
1	<i>habmer4</i>	2		3	2	2	1	1	1	4	1	1
1	<i>habog</i>				1	1	22					

tökéletesebb, elektronikus géppel dolgoztak, a rendes sorrendben bevitt 354 252 szóból az „atergósítás” után — kettővel több lett, a jó számítógép a megmondhatója, miért: „For reasons best known to the computer”: BROWN I. k. III. l. Ilyen arányú eltérésnek azonban már semmiféle jelentősége sincsen.)

A kódolást a hallgatók az úgynevezett kódoló program alapján hajtják végre (l. 2. táblázat).

Az eredet szerinti kódolást egy egyetemi oktató végzi. Az egyetemi hallgatók lelkes és önzetlen segítségéért ez úton is, mégcsak nem is lábjegyzetben, köszönetünket szeretnénk kifejezni. Munkájukért — úgy gondolom — joggal lesz hálás az egész magyar nyelvész-társadalom. Egyelőre még nincs olyan okos gép, legalábbis itthon, mellyel a lelkes és hozzáértő emberi munkát akár ezen a fokon is pótolni tudnánk.

4. Az említett célból kiindulva úgy döntöttünk, hogy anyagul az ÉrtSz.-t vesszük. Ebben a munkában ugyanis a szón kívül az összes egyéb stílus, grammatikai stb. információ is megvan standard formában; igen szerencsés szempontunkból mérete is: a mintegy 60 000 önálló szócikkkel rendelkező címszó már elég tekintélyes mennyiség, és most éppen általunk feldolgozható mennyiség. Az ÉrtSz. minden egyes ilyen címszáva benne lesz a VégSz.-ban, és csak ezek a szavak lesznek benne. Ugyanakkor számítottunk arra, hogy a későbbiek során esetleg majd bővíteni kell a szótárt, ezért egy oszlopot a kártyán fenntartottunk a forrás megjelölésére: ebben az oszlopban most mindenütt az 1-es fog szerepelni — ez az ÉrtSz. forrás-kódja. — Hasonló megfontolásból kiindulva az etimológiára vonatkozó információt a SzófSz.-ból merítjük, és csak onnan. Még ha a kódoló egyetemi oktató saját maga írt volna is etimológiát egyik vagy másik szót illetően, nincs joga azt feltüntetni: ha az BÁRCZMál ismeretlen eredetű, anyagunkban is annak minősül; ha azóta a BÁRCZI adta etimológia esetleg hitelt érdemlően megdönt, anyagunkban akkor is az előző magyarázat fog szerepelni.

5. Egy ilyen különös szótár felépítéséről szólva kettős felépítést kell szem előtt tartanunk. Az egyes szócikk-két (A) s az egész rendezett anyagét (B).

A) Az egyes szócikk-két felépítését az úgynevezett kártyaterv rögzíti. Kártyatervünk, tehát az egyes szócikk-két, a következő információkat tartalmazza:

(1) A forrás kódja (egy oszlop).

(2) A szó. A bizonylatra kigépeljük sorba az ÉrtSz. minden egyes önálló szócikk-két címszavát. Mint a 2. táblázaton látható, egyes hosszú magánhangzókat számok helyettesítenek. Az (amerikai gyártmányú) betűlyukasztó gép ugyanis természetesen nem veszi figyelembe ezeket a sajátos magyar betűket. Ha viszont például a táviratokon megszokott módon két betűvel helyettesítenők őket (pl.: $i = ii$, $ú = uu$ stb.), ezzel nehezítenők a (fordított) betűrendbe állítást, meg még jobban eltávolítanak az írásképet a fonéma-alaktól. Ideálisan ugyanis egy fonémának egy írásos jel kellene, hogy megfeleljen. A két- és háromjegyű betűk ezt az egységet már eleve megbontják ugyan,¹ de nem látszik célszerűnek ezt az eltérést fokozni. A magyar írás

¹ Csak elektronikus gépen tudjuk megoldani, ott sem egészen könnyen, hogy a gép a kétjegyű betűket egy betűnek vegye, pedig ez igen lényeges; egy sz végű szó pl. nem úgy viselkedik a ragozás szempontjából, mint egy z végű stb. Erre vonatkozóan az algoritmust és ennek programját M-3-ra VARGA DÉNES dolgozta ki.

2. táblázat

Tőttípus (TT)

<i>hajó, ember, ház</i>	1
<i>alma / almá-</i>	2
<i>nyár / nyar-</i>	3
<i>út / ut-</i>	4
<i>bokor / bokr-</i>	5
<i>ajtó / ajta-/ja/; mező / meze-</i>	6
<i>mű / műv-; mag / magv-</i>	7
<i>fal / falv-/ak/</i>	8
<i>ló / lov-; fű / fűv-</i>	9
<i>hó / hav-</i>	10
<i>teher / terh-</i>	11

Ha egy szó két tőttípus között ingadozik, mindkét típus számát le kell írni, pl.: *látor* 15 (*látorja*=1, *láttra*=5).

Ha egy szó egyik tőttípusba, illetőleg ingadozó tőttípusba sem fér bele (pl.: *bírc*—*bírá*—, *gyapjú*—*gyapj*-, *ifjú*—*ifj*, *száj*—*szá*) TT: 99

R a g o k (Ragok)

fn esetén:

T	01	K	01	A	01	Ha ingadozás van, mindkét
AT	02	AK	02	E	02	kódot ki kell írni nulla nélkül,
ET	03	EK	03	JA	03	pl.:
OT	04	OK	04	JE	04	<i>rokon</i> 010413
ÖT	05	ÖK	05			(01 mert <i>rokon-t</i> , 04 mert
						<i>rokon-ok</i> , 13 mert <i>rokon-a</i> vagy
						<i>rokon-ja</i>)

Ha egyikbe sem fér bele: 99

mn esetén:

N	01	BB	01	mn esetén e rovat első két
AN	02	ABB	02	oszlopa mindenképpen üres!
EN	03	EBB	03	
UL	04	Nincs kpfo	00	Ha ingadozás van, mindkét
ÜL	05			számot ki kell írni, pl.:
LAG	06			<i>csúnya</i> 1401 (mert <i>csúnyá-n</i> =
LEG	07			1, <i>csúnyá-ul</i> =4)
Nincs módhat. ragos al.:			00	
Ha egyikbe se fér bele:			99	(pl.: <i>szép</i> — <i>szebb</i>)

hsz esetén

BB	01	Ha ingadozás van, mindkét számot ki kell írni nulla
ABB	02	nélkül, pl.: <i>hamar</i> 24, mert <i>hamarabb</i> = 2,
EBB	03	<i>hamar-ább</i> = 4
ÁBB	04	

hsz esetén a Ragok rovat első négy oszlopa mindig üresen marad!

E r e d e t

fgr	1	szláv	4	neolat	7
önálló	2	német	5	egyéb	8
török	3	lat-gör	6	bizonyt.	9

egyébként olyan szerencsés alkatú, hogy közte s a fonémaalak között a megfelelést nem nehéz megtalálni. — A 80 oszlopot tartalmazó kártya utolsó oszlopaiba mechanikus úton újból leírásra kerül a címszó, de immár „jobb margóval”; vagyis úgy, hogy minden egyes szó pontosan a 80. oszlopban végződik, míg az eredeti felírás (lyukasztás) csak azt eredményezte, hogy minden egyes szó ugyanabban a (harmadik) oszlopban kezdődött. (Lyukkártya rendszerű gépeken nem könnyű fordított sorrendbe szedni a szavakat. Többen törtük ezen a fejünket, végül az egymással megegyező megoldás egyszerre érkezett meg KALMÁR LÁSZLÓ akadémiustól Szegedről és dr. ERICH MATERTől Berlinből.) Csak ez a kétszeres leírás teszi lehetővé, hogy mechanikus úton mind balról, tudniillik a szokásos módon, mind jobbról, „a tergo-sorrendben” rendezni tudjuk a szavakat.

A szó kétszeri leírása között szerepelnek a kódolt nyelvészeti információk a következő sorrendben, mennyiségben és módon.

(3) Az „Ö” rövidítésű rovat első oszlopa arra ad feleletet, hogy az adott szó igeikötő nélküli-e (0), vagy tartalmaz egy, két, esetleg több igeikötőt (1, 2 stb.). A második oszlop viszont számszerűen kifejezi, hogy hány tömorfémából áll a szó: nem összetett (0), két tömorfémából áll (2), háromból (3) stb.

(4) A következő egy oszlopos rovat jelöli az igazi és álhomonimákat az ÉrtSz.-ban szereplő számozásuknak megfelelően.

(5) A szófaj rovat három oszlopos: így érzékeltetni tudjuk benne, ha egy szó egyszerre két vagy három szófajhoz tartozik (mint pl. az *át* — az ÉrtSz. szerint határozószó, igeikötő és névutó); természetesen jelöljük azoknak a szavaknak a szófáját is, amelyek mindig egy szófajhoz tartoznak. — Megjegyzendő, az egyes homonimák — mint az az előző bekezdésből kiderül — külön-külön kártyát kapnak, tehát a „többszófajúság” jelölése csak ott szükséges, ahol az ÉrtSz. egyetlen címszó után sorol fel két-három szófaji jellemzést.

(6) Beírjuk a következő, két oszlopos rovatba, hogy hány jelentése van a szónak. — Mint ismeretes, a Zipf-törvények összefüggést állapítanak meg a szó gyakorisága és jelentéseinek száma, másrészt gyakorisága és betűkben mért hossza között. Ez az adat tehát több szempontból hasznosítható lesz a továbbiak során.

(7) Két számjeggyel, tehát két oszlopban érzékeltetjük a szó stiláris minősítését. Ha egy szónak több stiláris minősítése van, csak az elsőt tudjuk figyelembe venni.

Míg az (1)–(7) rovatok minden szó esetén azonos jelentésűek voltak, a következő két rovat szófajonként eltérő jelentésű. A bizonylaton (2. táblázat) szereplő rovat-cím a főnév esetén felel meg teljesen a tartalomnak.

(8) Tulajdonképpen az oroszról magyarra való gépi fordítás során kellett kidolgoznia a főnév szintézisével foglalkozó munkatársunknak — a meglevő magyar szakirodalom alapján — az egyes főnévi tőtípusok formális rendszerét. (Vö. KLAUSZER JUDIT, A magyar főnév szintézisének néhány kérdéséről: Általános Nyelvészeti Tanulmányok III., sajtó alatt). Felosztását átvettük, és eszerint más-más TT (tőtípus) kódot kapnak a *hajó*, az *alma* (*almá-*), a *nyár* (*nyar-*) stb. főnevek, melléknevek (vö. pl. *buta* — *butá-*) és határozószók (vö. pl. *előre* — *előré-bb*). — Az igeik tőtípusait nem állapítjuk meg, helyette itt más fog szerepelni (l. alább). (Az igeik alaktani rendszerével a VégSz. számára JÁNOSKA SÁNDOR foglalkozott; vö. A magyar igeragozás egy formális szinkrón rendszere: Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjában, 1964. februárjában.)

(9) Összesen hat oszlopot foglaltunk le a toldalékok (ragok, középfok képzője) számára. Főnév esetén jelöljük mindig az egyes accusativust, a többes szám és az egyes 3. személy birtokos alakját (pl. *asztal-t, -ok, -a*), melléknév esetén a módhatározóragos alakot és a középfokot, határozószó esetén a középfokot (illetőleg ezek valamelyikének hiányát). — A magas oszlop-számot főleg azért vezettük be, hogy a lehető legmesszebbmenőkig figyelembe tudjuk venni a párhuzamosan meglevő alakokat (tehát *üvege—üvegje, sőt alkalmazottja, de alkalmazottai*).

(8)–(9) az igék esetén az igék erős vonzatának kódjaival telítődik meg. Ilyenek pl.: tárgyatlan ige; *-t*; *-t + val*; *-t + nak* stb.; minden egyes ilyen gyakoribb esetragnak megvan a maga száma, s e számok íródnak egymás után jobbról balra az oszlopokba. A magyar mondat formális szintaktikai elemzése szempontjából igen célszerű lenne, ha hozzávetőleges pontossággal ismernők a magyar igék ilyen „erős vonzatok”, illetőleg „erős vonzat-kombinációk” szerinti csoportjait; egy szovjet kolléga bebizonyította, hogy ezeknek a csoportoknak a száma nem túlságosan nagy (Л. Н. Иорданская, Два оператора обработки словосочетаний с «сильным управлением» [Для автоматического анализа]. Москва, 1961). Ezek az eredmények természetesen nem mondhatók véglegeseknek addig, amíg a gyakorisági szótárral kapcsolatos munkák ki nem derítik, hogy az egyes igék ténylegesen melyik esettel, illetőleg esetkombinációkkal lépnek fel valóban és milyen gyakorisággal. Másrészt azonban nemcsak a gépi fordításhoz, hanem a gyakorisági szótár lehető legteljesebb gépesítéséhez szükségünk van minél jobban működő automatikus analízis-szabályokra, és e szabályok igen fontos részét képezhetik az így nyert vonzat-adatok. Ha tudniillik ideálisan jól működ-nék az analízis-szabályzat, a gyakorisági szótárt egyszerűen össze lehetne állítani egy elektronikus számológéppel: a gép olvasná a szöveget, a mondat-tani elemzés alapján meghatározná az egyes szavak alapalakját, és szám-lálná az egyes szavak, illetőleg nyelvtani elemek előfordulását.

(10) Végül jelöljük az eredetet is. E statisztikát összevetve magának a BÁRCZI szótárnak a statisztikájával (vö. VERMES: NyK. LI, 435) nyilván érdekes eredményeket fogunk kapni.

A teljesség kedvéért megjegyezzük még, hogy az etimológiai rovat utolsó oszlopa és a „jobbmarginális” szóleírás között 6 oszlop üresen marad. Ha a későbbiek során valamilyen szempont még felmerülne, a már kész kártyákra ezeket a szempontokat fel lehet vinni. Ilyen lehet pl. a szemantika bizonyos figyelembe vétele (vö. pl. ELEKFI LÁSZLÓ, Szemantikai összefüggések formális felderítése [az Értelmező Szótár alapján]: Előadás az MTA Számítás-technikai Központjának Gépi fordítói szemináriumában. Budapest, 1964. május 22.).

B) A VégSz. maga ezek után a következő módon jelenhet meg (sokszoroz-sított) könyv formájában.

(1) Csupán a szavakat közli „a tergo” sorrendben. — Ez esetben az összes többi információ az említett két példányban lenne hozzáférhető. A leg-több eddigi „a tergo” szótár így látott nyomtatásban napvilágot.

(2) A szavakon kívül, azok mellett, az **A)** alatt felsoroltakból bizonyos információkat is közöl — esetleg az összeset, esetleg csak egyeseket (a gépi berendezés segítségével automatikusan megoldható, hogy mely oszlopok kiírását kívánjuk). — Így már több információt közlünk, de még mindig csak egyetlen kombinációban.

A kártyákat ezenkívül a következő módokon rendezhetjük. (Egy-egy teljes rendezés és kiírás számításaink szerint mintegy 3 órai gépidőt vesz igénybe.)

(a) Írja ki a szokásos ábécé-rendben az összes igazi és álhomonimát, az ÉrtSz.-beli számozásuknak megfelelően, feltüntetve — mondjuk — a szófaji hovátartozást és az eredetet is; ezeket az eredményeket tetszőleges kombinációkban számolja is meg. Tehát pl.: igazi homonimánk van ennyi és ennyi, ebből szófaj szerinti megoszlás ilyen és ilyen, eredet szerinti ilyen és ilyen stb.

(b) Írja ki hosszúság szerint és szófajonként az összes szót, feltüntetve a jelentések számát is. Tehát pl. így: egy betűből álló szavunk van ennyi és ennyi, ebből főnevek a következők: . . . , ezek jelentés-szám szerinti megoszlása: . . . ; igék a következők: . . . , ezek jelentés-szám szerinti megoszlása: . . . stb.; és így tovább a két-, három- stb. betűs szavaink esetén.

(Megjegyzendő, nem véletlenül kezdtük e két csoportosítással. Bizonyos gépi-technikai okok miatt valószínűleg ez lesz ténylegesen az az első két csoportosítás, még az „atergosítást” megelőző, amit a géptől kapni fogunk.)

(c) Írja ki „a tergo” sorrendben a szavakat, mondjuk — szófajuk jelölésével; ez alkotná az (1) vagy a (2) listát, ami tehát nagyobb közönség elé is kerülne.

(d) Az „a tergo” sorrend meghagyása mellett csoportosítsa a szavakat szófajuk szerint és hozza a rájuk vonatkozó morfológiai (ige esetén: szintaktikai) információkat.

(e) A (d) alapján alkossa meg az egyes szófajokon belül az egyes morfológiai osztályokat. Tehát például: Főnevek. 1. tőtipus (vagyis a tő végig változatlan). Tárgyeset: -t, többes alanyeset: -k, egyes szám 3. személyű birtokos alak: -ja (és itt következik valamennyi „szabályos” hosszú magánhangzóra végződő mély hangrendű főnevünk felsorolása). Ugyanez, csak -je-vel: magas hangrendű hasonló végződésű főneveink. És így tovább. — Ugyanez a bontás igék esetén felsorolja a tárgyatlan igéket, a csak tárgyas igéket, a tárgyas és eszközhatározós vonzatú igéket stb.

(f) Írja ki, eredetet is feltüntetve, az összes olyan szót, melyet az ÉrtSz. szerkesztői helytelenekként minősítettek.

(g) Írja ki az ÉrtSz.-ban előforduló, de BÁRCZINÁL nem szereplő tőszavainkat.

Az (a)–(g) felsorolás távolról sem teljes. Inkább csak ízelítőül kíván szolgálni abban a tekintetben, hogy milyen lehetőségek rejlenek a VégSz. teljes nyersanyagában. Természetes, hogy közérdeklődésre ennek csupán egy töredéke tarthat számot. De az is természetes, hogy az egész anyag a kutatók rendelkezésére fog állni, és annak alapján a tudományos igényüknek megfelelő, legkülönbözőbb kérdésekre néhány órán belül — ez a maximális rendezési időtartam; ha nem kell a kérdés megválaszolása érdekében az egész anyagot átrendezni, akkor szerencsés esetben néhány perc alatt — pontos választ fognak kapni. — Hadd említsem meg ennek kapcsán újból azt, hogy ez a boszorkányos gyorsaság nemcsak az igen termelékeny, korszerű gépeknek köszönhető. Egy-egy ilyen villám-válaszban benne rejlik sok lelkes diák összesen több ezer órás fárasztó munkája; a gépek csupán az ő munkájuk hatékonyságát emelik a többszörösére, amellet, hogy maguk is az emberi alkotó munka ügyes termékei.

A VégSz. tehát csupán egy könyv. De érdemes volt a címben megemlíteni a „vele kapcsolatos munkákat” is: mert ami e könyv mögött van potenciálisan, az jóval több, mint maga a kiadott anyag.

6. A strukturalistákat, még mielőtt a fordítógép-komplexum a köz-tudatban megjelent, azzal vádolták, hogy mechanizálják a nyelvvizsgálatot, gépiesen járnak el, elhanyagolják a kivételeket stb. Fokozottan felmerültek ezek a vélemények, amikor valóban megjelentek a gépek és a strukturalisták, akik egyszerre csak matematikus-nyelvészeknek is kezdték nevezni magukat, valóban elkezdtek géppel, gépek számára stb. dolgozni. Nézzük meg csak egyetlen, a VégSz.-ral kapcsolatos kis kérdés tükrében, mit is jelent ez ténylegesen; emellett jegyezzük meg, hogy maga egy szóvégmутató szótár összeállítása és az azzal kapcsolatos munkák nem centrális jelentőségűek az egész modern lingvisztika szempontjából, bár kétségtelenül kapcsolatosak vele, hasznosak az ő számára is stb.

Fentebb említettük, hogy az alakváltozatoknak igen nagy helyet szentelünk a kártyatervben; erre különös gondot fordítunk a kódolás során. Ezt azért tettük, mert boldog alázattal hajlunk meg nyelvünk e sajátsága előtt. Alázattal — mert ez nyelvi tény, és csupán azért, mert ennyi „lazaság” vagy „szabadság” nem ismeretes a latin vagy a francia, vagy az orosz grammatikából, megbocsáthatatlan bűn lenne észre nem venni és óvatosan, hímporát le nem verve rögzíteni. Boldogan — éppen azért, mert ilyen jelenséggel — legalábbis ilyen nagy mértékben — másutt eddig még nem találkoztunk. A magyar nyelv generatív grammatikáját nem lehet másként elképzelni, mint ezeknek a „lazaságoknak” a maximális figyelembe vételével. A magyar nyelv mint generátor elvileg — úgy látszik — éppen abban különbözik számos más általunk ismert nyelv-generátortól, hogy egyes formákat nem egyetlen alak-kal meghatározhatóan, hanem csupán bizonyos határok közé szoríthatóan, de több párhuzamos alak valamelyikével hozhat létre. Úgy gondoljuk, ez a „lazaság” nyelvünk minden szintjére jellemző. A már említett morfológiai példák alatt húzódnak meg a fonéma-szintű „vagylagosságok” (mint *veder* — *vödör* és a hozzá hasonlóak széles értelemben). És a morféma-szint felett húzódnak a szintagma-szint hasonló természetű jelenségei. Egy „becsületes” indoeurópai nyelvben elképzelhetetlen az, hogy birtokviszony esetén az egyik szó v a g y nominativusban áll, v a g y genitivusban: *a fiú kalapja* vagy *a fiúnak a kalapja*; hogy a tárgy bizonyos esetekben vagy accusativusban áll, vagy — ha úgy tetszik — nominativusban: *mosd meg a kezedet* vagy *mosd meg a kezéd*. Nos, ismételjük, a magyar generátornak — úgy látszik — minden szinten nem egyes pontokat, hanem egyes tartományokat kell meghatározni, amelyeken belül a megfelelő alakok több pont formájában öltöhetnek testet. Lehet, hogy ez egyáltalán nem triviális feltétel egy generátor számára, s jóval többet fogunk tudni a nyelvi generátorról általában, ha ezt a magyar nyelvi sajátsgot a lehető legaprólékosabban megvizsgáljuk.

Ennyit az „elnagyolásról”, a „mechanikus megközelítésről”. De hol jön itt közbe a gép, hiszen eddig pusztán elméletről volt szó?

A gép három szempontból jön közbe. Nevezetesen:

(1) Csak gépek alkalmazásával remélhetjük, hogy az ingadozásoknak ezt a valóságos tengerét teljes biztonsággal át tudjuk tekinteni. Elég gondot okoz a nyelvészeknek minden nyelvben sok tíz- és tízezer adat feltárása, rendezése. De szinte lehetetlenséggel határos e rendező, megismerő feladat, ahol a tíz- és tízezer adat közül igen sok — maga is egy-két adatból áll, még-hozzá több szinten is abból.

(2) Amikor majd magyarról kívánunk más nyelvre fordítani, vagy egyáltalán magyar szövegeket kívánunk elemezni, a vagylagos alakok mindegyi-

két figyelembe kell vennünk. Mert míg a magyarul beszélő észre sem veszi, hogy egyik partnere a *szappanja* alakot használja, a másik (vagy ő maga) meg a *szappana* alakot, a gép megakadna az első esetben a *j-n*, a másodikban ennek hiányán, ha csak az egyik alakot ismerné. A magyar analízis tehát valószínűleg nem lesz triviális feladat; gyakorlati megvalósításához alaposan ki kell dolgozni a magyar generatív grammatika elméletét.

(3) És végül: a szintézis során, tehát amikor magyarra fordítunk, különösen eleinte — meglepődhetünk azzal, ha a gép mindig csak az egyik alakot „adja ki”, tehát mindig *szappana*-félét, vagy mindig *szappanja*-félét. Sőt, eleinte talán még abba is belenyugodhatunk, ha a finomabb értelmi-stiláris distinkciókat, melyek ezeknek az alakpároknak egyikéhez-másikához fűződnek, figyelmen kívül fogja hagyni, tehát pl. a cipész *bőré-ről* és nem *bőré-ről* fog beszélni (vö. HÁMORI: MNy. LV, 66). A későbbiek során azonban okvetlenül megtanítjuk majd — ha szükséges — ezekre a különbségtételekre is. És hogy ne írjon olyan „modorosan”, mindig — mondjuk — a *szappanja* alakot használva, a gyakorisági szótár elkészültével, ha egyes alakpárokról megbizonyosodik, hogy minden funkció nélkül ilyen és ilyen valószínűséggel állnak egyes tagjaik a szövegekben, természetesen könnyedén megtaníthatjuk a gépet arra, hogy ő is ugyanolyan valószínűséggel (gyakorisággal) hol az egyik, hol a másik alakot használja.

Ha elegendő az emberség (vagy, tudomány esetén: a szív és az ész) bennünk, akkor a gépek nem rontanak el minket, hanem segítenek nekünk. Az élet minden területén, így a nyelvvel kapcsolatos társadalmi szükségletek kielégítésében és a nyelvészetben is.

8. Az egzaktságnak a strukturális nyelvészet támasztotta magasabb fokú igénye valóban összefonódik a gépek igényével. Az alábbiakban a munkánk során felmerült egy-két olyan problémára és annak általunk választott megoldására kívánunk példaképpen rámutatni, ami éppen ezt az összefonódást látszik véleményünk szerint bizonyítani. Az itt felvetett kérdések egyike-másika egyébként már korábban is felmerülhetett, így például a sok gépies elemet tartalmazó hagyományos lexikográfiai munkában is.

Az ÉrtSz. bevezetőjének végén felsorolja a magyar ábécé betűit (XXXI. 1.). Ha azonban címszónak azt vesszük, ami fett szedéssel, megfelelő módon kiugratva az egyes cikkek élén áll, s betűnek ezen belül azokat a nyomdai jeleket, melyekből e szavak állanak, legalább még két betűje van a magyar ábécének, legalábbis abban az összetételben, ahogy az ÉrtSz. szerkesztői azt használják. Az egyik: az *à*, mely néhány lappal az ábécé felsorolása után önálló szócikkkel rendelkező címszóként szerepel. A másik: a *-*, vagyis a kötőjel, mely több címszóban is előfordul. Ha komolyan vesszük a betű fenti definícióját, akkor e két jel valóban betű; az, hogy a másodikként emítettnak „nem felel meg hang” (ami nem is egészen biztos: talán inkább úgy kellene mondani, hogy *s z e g m e n t á l i s* fonéma rem felel meg neki), egyáltalán nem érv, hiszen hasorló státusa van a közszavak között az *y-nak* is; ugyanez áll arra az ellenérvre szintén, hogy a kötőjel szó elején nem állhat (az ipszilónon kívül egyébként a *dz* kétjegyű betűnk sem állhat szó elején, attól még betű marad).

Az emberi olvasó számára igen érthető olyan minősítéseket, mint „kissé népies”, legalábbis az általunk alkalmazott gépeken, nem tudtuk figyelembe venni. Hasonló a helyzet az etimológiák „talán” szavával („talán fgr. eredetű”).

A jelentések számának megállapítása során komoly nehézséget jelent kódolóinknak, és várható hiba forrása lesz az a körülmény, hogy a jelentések az ember számára igen érthető és célszerű módon csoportokra vannak egyes esetekben osztva. A római számokkal, nagy latin betűkkel tagolt, jól átgondolt terjedelmes szócikkeken belül azonban az egyes jelentések nem sorba vannak végig számozva, hanem csoportonként, s így esetenként nem olvasható le a jelentések száma mechanikusan az utolsó fett jelentéssorszámról.

Munkánk során teljesen egyértelmű módon és formálisan meg kellett határoznunk, mit tekintünk összetett szónak. Eszerint összetett a szó, ha legalább egyik eleme önálló címszóként szerepel az ÉrtSz.-ban, és ezen önálló címszó egyik jelentése triviális módon összefüggésbe hozható az összetettnak gyanított szó jelentésével (a „triviális mód”-ot külön definiáltuk). Így az *abapostó* összetett, mert a *postó* és az *abapostó* között a kívánt triviális jelentésbeli kapcsolat megvan. A *bakafánt(os)* viszont nem az, mert bár a *baka* címszóként szerepel, jelentéseinek egyike sem hozható a kívánt kapcsolatba az összetettnak gyanított szóéval. A *telesport* szó szerencsére még nincs benn az ÉrtSz.-ban; ha benne lenne, összetettnak vennék, szemben a *televízió* szóval, melynek *vízió* elemét tartalmazza ugyan a szótár, de ez megint nem hozható a megkövetelt kapcsolatba a *televízió*-val.

A szóösszetétel (és nem annyira a szóképzés) egy sajátos formája a magyarban az igekötős összetétel. Igekötőnek az számít, ami a HSzab. tizedik kiadásának 162. pontja szerint igekötő. Eszerint három fajta ígét hoz ki majd eredményül a VégSz.: a) egyszerű ige: *út, ír* stb.; b) igekötős ige: *agyonút, leír* stb.; c) összetett ige: *ellentmond* stb. (mert az *ellen* igekötő, de az *ellent* — nem az).

9. A VégSz. eddigi munkálatait igen lelkesen és hasznosan támogatták a nyelvészek, itthon is, külföldön is.¹ Tették mindezt „társadalmi munkában”, a jó ügy érdekében. Tekintettel arra, hogy az egész munka eddig még jóformán semmiféle anyagi támogatást nem kapott, lehet, hogy nem tudjuk egyhamar tető alá hozni. (Terveink szerint az első eredményeknek 1964 végén vagy 1965 elején kellene napvilágot látniuk a gépben.) Mégis egy kissé máris úgy vagyunk vele, mint a gépi fordítással. Lehet, hogy a gépi fordítás még jó ideig nem lesz rentábilis. De azok az érdekes elméleti eredmények, amelyek körülötte születtek, okvetlenül és máris hasznosak az általános nyelvészet számára. Lehet, hogy a mi Szóvégmутató Szótárunk is, mert végtére nem dolgozhat mindenki puszta lelkesedésből, csak néhány év múlva lát napvilágot. De amit máris kaptunk az előkészítő munkák során, mind a magyar nyelv megismerése terén, mind általános nyelvészeti szempontból, úgy gondoljuk, igen hasznos és érdekes volt.

10. Tekintettel arra, hogy közleményünk témája a szóvégmутató szótárak és a lexikográfiai munkák gépesítése, mintegy függelékül, hozunk itt egy kis válogatott bibliográfiát e két kérdéskörből; ez így talán használhatóbb lesz, mintha a szokásosabb módon lábjegyzetekre

¹ A VégSz. bevezetőjében természetesen minden tanácsadónknak, segítőnknek, munkatársunknak név szerint köszönetet fogunk mondani. Itt ezért csupán eddigi leg-hathatósabb támogatóinknak szeretnénk hálánkat kifejezni, ezek — az eddig említetteken kívül —: A. F. BROWN (Philadelphia), KELEMEN JÓZSEF, ORSZÁGH LÁSZLÓ, TH. A. SEBEOK (Bloomington), W. STEINITZ, SZALAI SÁNDOR.

daraboltuk volna. Bibliográfiánk egyes, Debrecenben meg nem levő tételeit DEZSŐ LÁSZLÓ volt szíves ellenőrizni. Egy ugyanezen témakörből készült, több tucat címet felölelő bibliográfiánkat l.: *Computational Linguistics* III (1964), 212—215.

A) Nyelvészet:

BIELFELDT, H., H., Rückläufiges Wörterbuch der russischen Sprache der Gegenwart. Berlin, 1958. IV+392 l.

BROWN, A. F., Normal and Reverse English Word List. 8 kötet. Philadelphia, 1963.

Dictionar invers. București, 1957.

Фрумкина, П. М. Автоматизация исследовательских работ в лексикологии и лексикографии: Вопросы языкознания XII (1964.), 2 : 114—9.

GREVE, R.—B. KROESCHE, Russisches rückläufiges Wörterbuch. Unter der Leitung von M. VASMER. Halbband I. Berlin—Wiesbaden, 1958. 713 l.

MATER E., Herstellung eines rückläufigen Wörterbuches: Forschung—Lehre—Praxis 4. sz. Berlin, 1961. 122—5. (Az egész kötetet ismerteti SZÉPE GYÖRGY: I. OK. XIX, 364—6.)

SEBEOK, TH. A., Materials for a Typology of Dictionaries: *Lingua* XI (1962.), 363—74.

SEBEOK, TH. A.—V. J. ZEPS, Computer Research in Psycholinguistics: Towards an Analysis of Poetic Language: *Behavioral Science* VI (1961.), 4: 365—9.

SEBEOK, TH. A.—V. J. ZEPS, Concordance and Thesaurus of Cheremis Poetic Language. 's-Gravenhague, 1961. 260 l.

ŠTINDLOVÁ, J., Les dictionnaires inverses: *Cahiers de lexicologie* II (1960.), 79—86.

B) Lyukkártya-gépek:

[DEZSŐ LÁSZLÓ,] A dokumentáció félautomata rendszerei. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Dokumentációs Állandó Bizottsága. Budapest, 1964. 50 [+19] l.

Lyukkártyarendszerű adatfeldolgozó gépek. A lyukkártya rendszer általános ismertetése. Szaktanfolyami jegyzet gépkezelők részére. Kézirat. (Kiadja a Központi Statisztikai Hivatal Ügyvitelgépesítési felügyelete.) Budapest, 1963. 169 l.

PAPP FERENC

Az *ami* az *amely* helyén

1. Az *ami* vonatkozó névmás korábban meg nem nevezett dolgon kívül bármely főnévvel megnevezett dologra is utalhat. Ilyenfajta használatát többen is hibáztatták. Például TOLNAI VILMOS pongyolaságnak tartotta az effajta *ami*-t Jókai nyelvéről írt cikkében (MNY. XXI, 96). Ellenben ARANY JÁNOS védte Jókait (Hátrah. próz. dolg. 396). BALASSA is azt írja, hogy helytelen az *ami* névmás használata *amely* helyett. Például: „Ez az a gondolat, *amely* állandóan foglalkoztat. Keresd meg a könyvet, *amelyet* tegnap olvastál. Itt van a kés, *amellyel* megvágta kezét. E mondatok egyikében sem volna helyes az *ami*, *amit*, *amivel* kötőszó használata” (A magyar nyelv könyve 439). Sőt BÁRCZI is így nyilatkozik: „Még ha úgy véli a fordító, hogy az *ami* általános elterjedt-

sége miatt a jelenséget oly nyelvténynek foghatjuk fel, amely előtt fejet kell hajtani, mint író embernek, akkor is küzdenie kellene ilyen . . . nyelvfejlődés in pejus ellen, hiszen az *amely* kipusztulása sajnálatos szegényedést jelentene irodalmi nyelvünkre. Távol állunk azonban még ettől, s ezt mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy az *ami*-nek lépten-nyomon való helytelen használata kínos modorosság benyomását kelti. Vigyázzunk azonban, mert az ilyen furcsaságokhoz előbb-utóbb hozzászokhatik az olvasó füle, s ha egyszer hozzászokott, akkor a magyar nyelvnek egy kedves sajátsága ment veszendőbe" (id. KÁLMÁN BÉLA: Nyr. LXXXII, 25, s ő maga is BÁRCZI nézetéhez csatlakozik). TISZAMARTI ANTAL (Szeplőtlen magyarság 30) szintén hibásnak tartja az *ami*-t tárgyra vonatkoztatva. SZENDE ÁLADÁR, bár elismeri, hogy a mindennapi közvetlen hangú beszédben általában az *ami* alak használatos az *amely* helyett, megjegyzi: „Ha ez a használat terjed is, még sincs helyén irodalmi, vagy legalábbis választékosabb szövegekben" (Nyh.² 294).

ZLINSZKY ÁLADÁR (MNy. XXII, 290—1) és DENGL JÁNOS (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 240) viszont megállapítja, hogy az *ami* szintén vonatkozhat tárgyra, fogalomra. *Amely* helyett az *ami* használatát helyesli KOVÁCS TERÉZ is (Nyr. LXXIX, 55). NAGY J. BÉLA (MNy. XLIX, 484 kk.) szerint is ezekben az esetekben már nem követelhetjük olyan szigorúan a szabály pontos megtartását, ha nem akarunk ellentétbe kerülni a nyelvfejlődéssel. Így beszélünk természetes módon: „Mi volt abban a csomagban, amit kaptatok?"; „Elintézted-e azt a dolgot, amit ígértél?" (vö. még: Uő.: NyFK. 246—8, Nyműv. 311—2, IskNyelvm. 321—2). Az akadémiai leíró nyelvtan álláspontja ezzel a kérdéssel kapcsolatban a következő: „... tárgyra, elvont dolgokra, ha főnévvel is megnevezzük őket, választékos szövegezésben leginkább az (*a*)*mely* használatos . . . ; esetleg az *ami* (ritkán *mi*) . . . (Az utóbbi a beszélt nyelvben igen gyakori . . .)". Majd a következő megjegyzést teszi: „Az *amely*, *mely* névmással azonos szerepű (*a*)*mi* klasszikus költőinknél egészen természetesén járta . . . Sőt manapság is előfordul . . . ; az újabb értekező prózában a gondos fogalmazók mégis eléggé kerülik" (MMNyR. I, 246—7).

2. Megvizsgáltam, hogyan alakul különféle stílusrétegekben az *amely* helyett álló *ami* névmás használata, s a következő eredményre jutottam:

A) Különösen a tudományos és a tudományos jellegű népszerű irodalomban még szinte kivételes a megnevezett dologra vonatkoztatott *ami* előfordulása. A következő munkákat néztem át: Magyarország írásban és képen IX. kötet; Földes Anna: A giccs az irodalomban. 1962.; Iskolai nyelvművelő (5—107. lap); Élet és Tudomány XV. évf. 43. és XVIII. évf. 11. szám; Weber Antal: A magyar regény kezdetei; Dr. Horváth Lajos: Háromezer kilométer Afrikában; Nagy Ernő: Tűzcsóva a világűrben. 1960.; Öveges József: A mikroszkóp és használata. 1960. Mindezekben együttvéve csak 6,58%-ban akad az *amely* helyén *ami*. Érdekes például, hogy az Iskolai nyelvművelőben csak 3,6%-ban áll *ami amely* helyett. A nyolc nyelvész közül csupán hárman — Martinkó András, O. Nagy Gábor, Lőrincze Lajos — használják az *ami*-t főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva. Viszont átlagon felül akadunk *ami*-re Nagy Ernő művében. Itt az *ami* százalékaránya 12,68. S külön ki kell emelnünk Öveges Józsefnek „A mikroszkóp és használata" című munkáját. Ebben az *ami* 32,26%-ban utal főnévvel megnevezett dologra.

B) A napi sajtó nyelvét vizsgálva a Petőfi Népe 1963. márc. 17-i, 1962. nov. 6-i és 1962. nov. 9-i, a Népszabadság 1963. márc. 15-i és 1962. dec. 6-i,

a Magyar Nemzet 1963. márc. 16-i, a Dél-Magyarország 1960. nov. 6-i, a Népsport 1960. nov. 20-i, az Esti Hírlap 1960. nov. 22-i és 1963. márc. 17-i, a Népszava 1960. nov. 19-i és 1960. okt. 15-i számát néztem át. Úgy látom, hogy az előző csoporthoz képest átlagosan nem nagyon emelkedett az *ami* használata; 8,65%-ban található főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva. Itt is megfigyelhetünk olyan szélsőséges eseteket, mint az előző csoportban. Például a Petőfi Népe 1963. márc. 17-i számában csak 2,4 az *ami* százalékaránya; viszont 1962. nov. 6-i számában az *ami* 9,3%-ban utal főnévvel megnevezett dologra, 1962. nov. 9-i számában pedig az *ami* 32,43%-ban áll ugyanilyen szerepben.

C) Szépirodalmi forrásanyagomban — Nagy Lajos: Vadember. 1959., A tanítvány. 1959.; Bóka László: Karfiol Tamás. 1962.; Tamási Áron: Hazai tükör. 1954.; Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban. 1962.; Németh László: Lányaim. 1962.; Szabó Magda: Álarcosbál. 1961.; a „Szüreti fürt” című elbeszélés-gyűjtemény. I. kötet. 1958., II. kötet. 1959.; Bárány Tamás: Csigalépcső. 1956.; Mesterházi Lajos: Pár lépés a határ. 1959.; Timár Máté: Asszonycsere. 1962. — már 29,16%-ban találjuk az *ami*-t az *amely* mellett főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva.

A legalacsonyabb a százalékarány (18,2) Nagy Lajosnak Vadember című regényében, a legmagasabb (74,12) Timár Máténak Asszonycsere című művében.

A szépirodalmi forrásanyagban még egy érdekes jelenségre lettem figyelmes, mégpedig arra, hogy a hosszabb alaknak (*aki*, *amely*, *ami*, *ahol* stb.) a rövidebb (*ki*, *mely*, *mi*, *hol* stb.) alakokkal szemben és az *ami*-nek *amely* helyett való használata között összefüggés van. Az élő nyelvhez való közelebb állást, a túlságosan irodalmi szintű nyelvhasználatától való eltávolodást a hosszabb alak gyakorisága mutatja, ugyanezt állapíthatjuk meg az *ami*-nek főnévvel megnevezett dologra utaló használatával kapcsolatban is. Megfigyeléseim szerint azok az írók, akik inkább a hosszabb alakkal élnek, gyakrabban vonatkoztatják az *ami*-t is főnévvel megnevezett dologra. Ezt láthatjuk például a következő írók műveiben:

Németh László Lányaim című regényében 78 *ami*-t használ 21,67%-ban a 207 *amely* és a 75 *mely* mellett főnévvel megnevezett dologra. — Szabó Magdának Álarcosbál című regényében 74 *amely* és 3 *mely* mellett 30 *ami* utal főnévre (28,04%). — Bárány Tamásnak Csigalépcső című regényében csak 1 *ki* és 1 *mely* található a 101 *aki* és 33 *amely* mellett, s 40 *ami* (54,05%) vonatkozik főnévvel megnevezett dologra.

A „Szüreti fürt” című elbeszélés-gyűjteményben a következő szerzők csak a hosszabb alakot használják, s ugyanakkor feltűnően magas náluk az *amely* helyén álló *ami*-k százalékaránya: Veres Péter (36,4%), Szabó Magda (50%), Kassák Lajos (50%), Földeák János (60%), Illés Béla (60%), Rideg Sándor (70%), Tersánszky J. Jenő (77,8%), Karinthy Ferenc (85,7%), Sarkadi Imre (100%), Mesterházi Lajos (100%); e két utóbbi író elbeszélésében tehát *amely* egyáltalán nem fordul elő).

Mesterházinak nemcsak elbeszélésében, hanem „Pár lépés a határ” című regényében is megfigyelhetjük, hogy az *amely* rovására egyre jobban terjed az *ami*; 48 *amely* fordul csak elő, ebből 11 címben, ilyen fordulatokban például: „X fejezet, *amelyben* ez és ez történik”. A 172 *ami*-nek pedig több mint a fele főnévvel megnevezett dologra vonatkozik. Mesterházi tudatosan a köznyelvet követi; „szabálynak tekintem — írja —, hogy lehetőleg ne újítsak nyelvet,

hanem inkább tanuljam meg, figyeljem meg, hogy mit »újít« a nép, hogyan használja a nyelvet, hogyan alakulnak bizonyos mondanivalók formái a köznyelvben. A közhasználatban forgó eszközökből választom ki magamnak azt, ami a mondanivalómnak leginkább megfelel . . . Nem újítani kell a nyelvet, hanem ismerni, és választani abból, ami van, amit — a nyelv természetének megfelelően — a közhasználat teremtett» (AnyMűv. 240). Mesterházi irodalmi nyelvi ideálja tehát a beszélt köznyelvhez áll közel, s így stílusa különösen szép bizonyíték arra, hogy az *ami* az *amely* helyett a köznyelvben keresztül hogyan tör be az irodalmi nyelvbe is, és válik egyre gyakoribbá.

D) Végeredményben ez nem jelenti azt, hogy az *ami* fokozatosan kiszorítja majd az *amely*-et. Nem hiszem, hogy valaha is bekövetkezik HORGER jóslata, amit 1906-ban tett az *ami* terjeszkedéséről: „Azt merem következtetni — írja —, hogy 20—30 esztendő múlva már ez lesz a szabályszerű forma» (Nyr. XXXV, 379).

Véleményem szerint csupán arról van szó, hogy az *amely* alak mellett alkalmas lesz az *ami* az egyhangúság elkerülésére, a változatosság biztosítására. Például: „A négy- vagy az ötlevelű lóhere rendellenesség, *amelyet* különböző, de eddig még eléggé fel nem derített okok váltanak ki. Lehetséges, hogy születési rendellenesség, *ami* az élővilágban általánosan előfordul, de van olyan vélemény is, hogy ez a rendellenesség atavisztikus, vagyis az ősökre visszautó jellegű» (Élet és Tudomány XV, 1351); „— gondolta magában, hogy megiszik egy félmeszes pálinkát, de abból az Albisen főzött szilvából, *ami* híres volt az egész környező világban s *amelyből* éppen ő szállított vala a múltkorjában a fogadósnénak . . .» (Tamási: Hazai tükör 14); „Egyszerű látvány, olyan csekélység, *amit* mások észre sem vesznek, *amely* mellett ha észreveszik is, gondolataikkal legföljebb egy percig időznek . . .» (Nagy Lajos: Vadember 27); „Az az éberség, *amivel* akarta vagy sem, évek óta figyelte az anyját, s *amelyet* most az apja érdeke még inkább kielezett» (Kortárs VIII, 1854).

3. Mi lehet most már a magyarázata az *ami* ilyen nagyarányú elterjedésének?

A) A szakirodalomban eddig az alábbi lehetőségekről esett szó.

a) ORBÁN GÁBOR (A magyar nyelv 128—9) azzal magyarázza ezt a jelenséget, hogy az *amely*, *ami* névmások különböző fogalmi értékűek: „az *ami* tágabb körű, fajfogalomra mutat, az *amely* pedig szűkebb körű, ún. individuális fogalomra vonatkozik. Ha tehát közelebbről meg nem határozott, általánosabb fogalomra, valami közelebbről nem ismert dologra akarunk mutatni, az *ami* névmást használjuk akkor is, ha a névmás a főmondat megnevezett szavára, a főmondatban megjelölt főnévre (névszóra) vonatkozik. Ha azt mondom: a *fáradtság*, *ami* — itt a fáradtság a szó fogalmának egész fajára, a fáradtság minden fajára vonatkozik; ellenben: az a *fáradtság*, *amely*, itt a fáradtság a szó fogalmának csak egy meghatározott esetét jelöli (individuális fogalom). Sőt vonatkoztatható az *ami* individuális fogalomra is, vagyis egy meghatározott, külön megjelölt, néha mutató névmással is kiemelt névszóra, ilyenkor azonban ennek a fogalomnak a körét mindig kibővíti s azt jelenti, hogy a fogalom tartalmát, tulajdonságait közelebbről nem ismerjük. Pl. »Ez a kifejezés nem a katonák zsoldjára vonatkozik, hanem arra a jutalomra, amire szolgálati éveik leteltével számíthattak«. Itt egy meghatározott jutalomról, individuális fogalomról van szó, azonban ezt a fogalmat részleteiben közelebbről még sem ismerjük. Nem tudjuk, pénzbeli jutalomról, földadományozásról vagy másféle jutalomról van-e szó; sőt ha tudnánk is, hogy pénz-

vagy földjuralomra kell gondolni, akkor se tudhatnók, mennyi volt ez a pénz, mekkora a földadomány. A fogalomnak ezt a határozatlanságát fejezi ki az *ami*.”

Szerintem ez a magyarázat nem elfogadható, a példák többsége ellene mond. Az *ami* éppenúgy vonatkoztatható közelebből meghatározott fogalomra is, mint az *amely*. (Vö. később mégis a *dolog* főnévre vonatkozó *ami*-vel.)

b) NAGY J. BÉLA (MNy. XLIX, 484 kk.) szerint könnyű megérteni a nyelvszokásnak ezt a megváltozását és az *ami*-nek az *amely* rovására való terjeszkedését. Gondoljunk csak például „A walesi bárdok”-nak erre a két sorára: „S mind, *ami bor* pezsegve forr, Túl messzi tengeren”. „Ha az *ami* jelzője lehet a *bor* főnévnek — írja —, akkor nyilván visszautalva is vonatkozhatik rája. Ennélfogva kétféleképp mondhatjuk, és mindkét változat helyes: »*Ami bor* a pincében volt, mind elvitték»; »Mind elvitték azt a *bort*, *ami* a pincében volt.» (Vö. még MMNyR. II, 277.)

Lehetséges, hogy ennek is szerepe lehet az *ami* nagyarányú elterjedésében. Azért ez a magyarázat, ha meggondolkoztató is, nem teljesen meggyőző.

c) KLEMM ANTAL „A vonatkozó mondatok eredete” című tanulmányában (NyK. XLVI, 34—65) fejtette ki, hogy mi az oka az *ami* névmás elterjedésének. Szerinte az eltolódás oka az, hogy „Az *eb*, *amely* a Dunát általúsztá”-féle jelzői mondatfűzésekben az *amely* névmást kiszorítja az *amelyik* névmás, de ezt csak az eredeti részelő jelentésben lehet használni. Mikor azonban a jelzett fogalmat nem akarjuk kiemelni több közül, az *amelyik* névmást nem lehet használni. Ilyenkor a népnyelv az *aki* (személyre, állatra, tárgyra, gyűjtő és elvont fogalomra egyaránt, miként régen is) névmást használja, vagy pedig az *ami*-t, amely régebben rendszerint csak meg nem nevezett valamire vonatkozott, megnevezett valamire csak jelzős viszonyban. De szerepet játszhatott ebben az eltolódásban az irodalmi nyelv gyakorlata is. Az *-ik* végű névmásoknak ugyanis rendszerint nincsen többesük. Azért az írók, akik a népies nyelvszokást követve az *amely* helyett az *amelyik* alakot szeretik használni, a többes számban az *amelyikek* helyett inkább az *amik* alakokkal élnek. Mivel így a gyakori használat folytán megszokták a többesben az *ami* vonatkozó névmásnak megnevezett valamire való vonatkoztatását, azért az egyes számban is kezdték vonatkoztatni az *ami* névmást megnevezett valamire. Azonban az írók a néptől eltérően meg akarván tartani a személynek és a nem személynek az irodalmi használatban uralkodó megkülönböztetését, az *akik* alakot megnevezett valamire nem vonatkoztatják, miként a népnyelv, hanem csak az *amik* alakot. Mivel az *amik* alak megnevezett valamire való vonatkoztatásban nem osztja meg szerepét az *akik*, *amelyikek* alakokkal, mint a népnyelvben, az *amik* alak használata az irodalomban még nagyobb, mint a népnyelvben, s így együttal feltűnőbb is.

d) HORGER véleménye szerint (Nyr. XXXV, 379) a vonatkozó névmások a kérdő névmásokból fejlődtek. Főnévi kérdő névmásunk régente három volt: *ki*, *mi*, *mely*. Ma azonban már csak kettő van: a *ki* és a *mi*. Tehát az *amely* és *ami* névmások használatában észlelhető eltolódásnak a kérdő névmások analógiás hatását kell látnunk. Hatással lehetett talán az alanyi és tárgyi mellékmondatok példája is. Ezeknek kötőszava csakis *aki* és *ami*, a jelzői mellékmondaté tehát szintén ez akar lenni.

Szerintem is ez lehetett az egyik fő oka a szóban forgó jelenségnek.

B) Úgy vélem azonban, hogy más tényezők is előmozdíthatták az *ami*-nek az *amely* helyébe kerülését.

a) Ismeretes, hogy az *ami*-vel bevezetett vonatkozó mondat különféle — mutató, kérdő, határozatlan, általános — névmásokhoz, számnevekhez, melléknevekhez is kapcsolódhat értelmezői mellékmondatként (vö. KÁROLY SÁNDOR: NytudÉrt. 16. sz. 53). Például: „... én is kíváncsi vagyok *valamire*, *amit* csak ön mondhat meg” (Mikszáth: Noszthy³ II, 114); „És ha ez sikerült, ha ez, *ami* veled történt, akkor talán sikerülni fog *minden*, *amit* tervezek” (Szabó Magda: Álarcosbál 29); „*Más* is van még, *amit* el szeretnék mondani”; stb.

Előfordul olyan eset is, hogy az ilyen értelmezői vonatkozó mondatnak még külön főnévi értelmezője is van. Például: „Vasárnap gyűlésünk volt. Aztán ... lehet, hogy *más* is lesz itt ... *Ami* Pécssett: *sztrájk*” (Mesterházi: Pár lépés a határ I, 163). Így is szerkeszthetjük: „... *más* is lesz itt ... *sztrájk*, *ami* Pécssett”.

Az első mondatban az *ami* szabályosan a *más* melléknévre vonatkozik, de fölfogható úgy is, hogy már előre, a főnévre is utal. Hasonló példák még: „Ha igazoltatnak, nem mutathatunk *mást*, csak *ami* motozáskor is előkerülne a zsebünkől: a börtönbeli *fejlámpát*” (Mesterházi i. m. I, 85) ~ „... *mást*, a börtönbeli *fejlámpát*, *ami* ... előkerülne ...”; „Akkor szerettem meg az *egyetlent*, *ami* narkotizálni tudott, a *zenét*” (Németh László: Lányaim 20) ~ „... az *egyetlent*, a *zenét*, *ami* narkotizálni tudott.”

Lehetséges az is, hogy nem értelmezői vonatkozó mondatnak van értelmezője. Például: „Lassan, komótosan megreggeliztünk. *Amit* Győrben csomagoltak nekünk: *szalonnát, kolbászt, zöldpaprikát*” (Mesterházi i. m. II, 155). Lényegében az *ami* a hiányzó utalószóra vonatkozik: „[Azt,] *amit* ... csomagoltak nekünk: *szalonnát, kolbászt, zöldpaprikát*”. Ilyenkor is megfordítható a mondat: „... megreggeliztünk. [Azt] a *szalonnát, kolbászt, zöldpaprikát, amit* ... csomagoltak nekünk.” Hasonló példák még: „Castro megmutatta, hogy [az,] *amit* eddig bölcsességnek minősítettek — a *tehetetlenség* — megszüntethető” (Élet és Irodalom IV. évf. 44. sz. 12) ~ „... [az] a *tehetetlenség, amit* eddig bölcsességnek minősítettek, megszüntethető”; „Én a Másik mester lapjait vittem magammal; őt is biztattam, foglalja el magát, ha *mást* nem tud: írjon verset. Igen, de miről? Hát [arról,] *ami* előtted van: a *Balatonról*” (Németh László: Lányaim 63) ~ „[Hát arról] a *Balatonról, ami* előtted van.”

Az ilyen típusú vonatkozó mondatok is előmozdíthaták, hogy az *ami* főnévvel megnevezett dologra is utaljon.

b) Egy újabb magyarázat lehetőségével kapcsolatban az előző pontban említett megállapításra hivatkozom, hogy az *ami* vonatkozhat különböző névmásokra, így például a *minden* általános névmásra is.

Most hasonlítsuk össze a következő két mondatot: „*Cipőrongyot, fésűt, mindent* odatett, *ami* kell, azután bement a szobába a gyerekekhez, magunkra hagyott minket” (Mesterházi: Pár lépés a határ II, 72); — „Jó állás! A Barlangvári grófnéknál! Tudja mennyi földjük van azoknak? Harmincezer hold! Prima föld. *Erdő, gulyák, ménesek, csordák, halászat, amit* akar ...” (Nagy Lajos: A tanítvány 225).

Az első mondatban az *ami* a *minden*-re vonatkozik, de mondhatjuk így is: „*Cipőrongyot, fésűt, ami* kell, *mindent* odatett” — s ebben az esetben az *ami* már a főnévre is utal. — A második mondat hasonlóan kétféleképpen hangozhat. Az idézett példában az *ami* főnévre vonatkozik, de mondhatjuk így is: „*Erdő, gulyák, ménesek, csordák, halászat, minden, amit* akar ...” — így hasonló szerkezetű lesz a fent idézett első mondathoz.

Ennek alapján a következő megállapításra jutottam: Abban, hogy az *ami* főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva egyre jobban terjed, a *minden* általános névmás is szerepet játszhatott, úgy, hogy először a *minden* a főnév után állt, s erre vonatkozott az *ami*, majd elmaradhatott a *minden*, de még odagondolhatták. Végül a *minden* elmaradása után a tudatban úgy rögződött, hogy az *ami* a főnévre vonatkozik. S így ez is oka lett annak, hogy az *ami* egyre jobban terjed az *amely* rovására.

Nemcsak a *minden* maradhatott el a mondatból, hanem a *mindaz* is. Különösen az előzőekhez hasonló mondatokban, amelyekben felsorolás fordul elő. Például: „A »nem-emberek« számára ez a vigasztaló az »emberek«-ben: a legtöbbször mégiscsak van egy anyajegynyi *fort*, kikacagtató *hiúság*, *különbség*, *álom*, [mindaz,] *amivel* közénk kéredzkednek” (Németh László: Lányaim 207); „Magda a nyelvekben a légzőizmaival, rekesszel, bordaközzel lélegzik; Judit a légzés segédizmaival, *mellet*, *nyakkal* és *vállal*, [mindazzal,] *amivel* mást is végez” (Németh László i. m. 141).

c) A névmások más magyarázathoz is segítséget nyújthatnak. Így a *minden*, továbbá a *mindaz*, *mindenféle*, *olyanféle*, *valami* névmásnak és a *sok* határozatlan számnévnek érdekes szerepük lehet akkor is, ha jelzőként állnak. A maguk határozatlan és általános jelentését átviszik a jelzett szóra is. Ez lehet a magyarázata, hogy az ilyen jelzett szóra, mint egy főnévvel meg nem nevezett fogalomra igen gyakran az *ami* névmást vonatkoztatják. Például: „S utána örömmel kaptak *minden szórakozáson*, *amit* a gyertyákkal pislogó, hosszú pince nyújtott” (Németh László: Lányaim 209); „Egyszerre kitört belőlünk *minden fáradtság*, *minden elkeseredés*, *minden csalódás*, *ami* a nyolcnapos úton ért” (Mesterházi: Pár lépés a határ II, 153); „Nem hiszem, hogy szerencsés volna egy ártatlan idegenre zúdítani *mindazt a keserűséget*, *ami* évek folyamán felgyűlt bennem” (Szabó Magda: Álarcosbál 251); „Néhány . . . ősz hajszálát, kezem ideges reszketését, *valami* megfeszíthetetlen *ellágyulást*, *ami* felrántotta, sokszor indokolatlanul, a könnyek zsílipjeit, s *olyanféle* önkínzó belső *ítélkezést* önmagam felett, *amire* egyedül József Attila sorai adtak feloldozást . . .” (Tímár Máté: Asszonycsere 208); „Miközben a legelkeseredettebb lelkiállapotban a háziúr dagadt orrán rágódtam, és már *mindenféle hangot* kicsáltam belőle, *ami* ilyen vakmerő fickóban lakozhat” (Rideg Sándor: Szüreti fűrt II, 79); „Érdemesek egy ilyen lakásra, mert vállalták az úttörő szerepét, azt a *sok nehézséget*, *ami* egy ilyen jellegű akció kezdetén jelentkezik” (Dél-Magyarország 1960. júl. 13. 5); „Hatalmas ország a Szovjetunió, de a *sok-sok év* alatt, *amit* sokféle pártmunkában töltöttem ott, mennyi magyar elvtárral találkoztam . . .” (Mesterházi i. m. I, 96); „Egyben nesztorom is volt, ő oktatott *mindenféle* életrevaló *dologra*, *amit* férfinak már szükséges tudnia, akkor éppen cigarettasodrásra” (Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban 192).

d) Ez utóbbi példával egy újabb probléma is felvetődhet. Nézzük meg a jelzett szót! Úgy látom, hogy ez a *dolog* főnév már maga is meghatározatlan fogalomra utal. Így nem véletlen, hogy nagyon gyakran erre is az *ami* vonatkozik. Például: „Nem szeretném bántani a mesterségét, de vannak *dolgok*, *amiket* nem lehet — mondta lassan” (Szabó Magda: Álarcosbál 103); „Nem volt olyan *dolog*, *amit* szóvá kellett volna tenni, hogy változtassanak rajta?” (Népszava 1960. júl. 28. 3); „Ha hosszabb távollét után hazatérőben az otthon képét rajzolgattam a lelkemben, három *dolog* volt, *amit* biztosra vettem” (Németh László: Lányaim 242).

Sokszor a mondatból a *dolog* főnév hiányzik, de odaérthető. Így az

előbbi példákhoz hasonló szerkezetű mondatokat kapunk. Például: „... *olyanokat* [olyan dolgokat] mond, *amiktől* az ember jó ideig még csak a fejéhez sem tud kapni” (Németh László i. m. 231); „Halálos haragban van a húgával, de ha mi *olyant* [olyan dolgot] mondunk, *amit* nem érez igaznak, rögtön a pártjára kel” (uo. 225).

Nemcsak a *dolog*, hanem más főnév is elmaradhatott jelzője mellől. Így keletkeztek azok a mondatok, amelyekben az *ami* melléknévre, számnévre stb. vonatkozik. De ez a melléknév, számnév főnévi értelemben használatos. Például: „A legnagyobb rossz tehát, *ami* történhetik velem, hogy Pista marad a könyvtár vezetője, s én csak a helyettese leszek” (Bárány Tamás: Csiga-lepcső. 181); „Az *első*, *amit* megtanítottam neki, az igék beosztása volt” (Németh László: Lányaim 155); „Akkor se a maga betegségéért hívatott, abból lábadoóban volt már, a mögött a furcsa függöny mögött történt valami *riasztó*, *ami* a felnőttek — asszonyok, katonák — életét választja el a gyermekképelettől” (uo. 186); „S e megnyugtató atmoszférán belül: volt a kis úrlányban valami *paraszi* is, *ami* engem a szilasi ősökre — főleg a dédanyjára emlékeztetett” (uo. 214); „Mostanában mintha este se menne le a nap, minden világít éjszaka is, és az ember csak fülel, hallja-e már a léptét annak a *csodálatosnak*, annak a *nagyszerűnek*, *amit* remél” (Szabó Magda: Álarcosbál 6); „Egy undok gazdag fráter vagy, aki azt hiszi, hogy csak neki vannak igényei, csak neki jár minden, más elégedjen meg azzal a *semmivel*, *ami* jut neki” (Nagy Lajos: A tanítvány 208); „Nagyrévi előadta azt a *keveset*, *amit* jövőendő állásáról közölhetett” (uo. 204); „Aztán még *egyet* mondok, *ami* fontos” (uo. 185); „Lehet, hogy sokat mulasztottam, bár azt hiszem — a *jót*, a *rosszat* is, *amit* meg kellett írnom, azért megírtam” (Élet és Irodalom IV. évf. 44. sz. 11).

Egyes példákkal kapcsolatban felmerülhet, hogy melyik névmást — az *amely*-et vagy az *ami*-t — használjuk-e helyesen.

Véleményem szerint az ilyen esetek is hozzájárulnak ahhoz, hogy az *ami* mindjobban szerepet kap az *amely* mellett.

e) Különös problémát figyelhetünk meg akkor, ha a vonatkozó névmás olyan utalószóra vonatkozik, amely az esetek egy részében előzőleg már pontosan megnevezett főnév után mint értelmező áll. Például: „Hiszen csak vászonöltöny volt a civilünk is, barna *vászonruha*, *ugyanaz*, *amiben* elfogtak tizenkilenc augusztusában” (Mesterházi: Pár lépés a határ I, 62).

Más esetben pedig az utalószó mellől hiányzik az a főnév, amely már előzőleg szerepelt a mondatban. Stilisztikailag is más értéke lenne azoknak a mondatoknak, amelyekben másodszor is kitennök a főnevet. Például: „Az igazán értékes *tudás* pedig az [a tudás], *aminek* alkalmazásához is értünk” (Öveges József: A mikroszkóp és használata 51).

Ilyen esetekben úgy látom, erősen ingadozik a nyelvhasználat (vö. ezt még a b) ponttal). Az ingadozás oka az lehet, hogy az előzőleg megnevezett főnév jelentése egyszer belesugárzik az *az*, *olyan* stb. névmásba, máskor pedig nem. Jól megfigyelhetjük ezt a jelenséget a következő mondatpárokban: „A tárgyalások során pontról pontra meg lehetne vitatni a két pártot érdeklő fontosabb *kérdéseket*, és közülük főleg *azokat*, *amelyek* harcunk közös feladatait érintik” (Népszabadság 1963. márc. 15. 3) ~ „... s Petőfi verseinek *kötetét* olvastam, illetve *azt*, *ami* a ronggyá olvasott olesó kiadású *kötetből* még családunk birtokában maradt” (Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban 85); „Madarász Józsefnek voltak *fogyatékoságai*, *olyanok* is, *amelyeket* már az én gyermekszemem észrevett, s elmémbe elraktározott, mintegy későbbi feldolgozás.

számára” (uo. 61) ~ „Nagyanyám megértette őt, de bennem azért maradt valami rossz *érzés*, valami *olyan*, *amit* egy gyerek nem is tud szavakba önteni” (Szabó Magda: Álarcosbál 64); „Összefűzte őket egy égrekiáltó *igazságtalanság*, az, *amely* Madarász József testvérbátyján, Madarász Lászlón 1849-ben elkövettetett, s *amelyben* éppoly kevésbé lehetett belenyugodni” (Illyés Gyula i. m. 43) ~ „S van-e idegzsongítóbb izgalom, mindannyiunk életéhez közelebb álló *egzotikum*, mint az, *ami* a csillogó-villogó műtőben történik” (Földes Anna: A giccs az irodalomban 83); „Ennek következménye az, hogy a tárgy egy pontjából kiindul *sugarak* közül *azok*, *amelyek* a lencse szélső részén haladnak át, más pontban találkoznak, mint a középső részén áthaladók, ezért a kép elmosódott, életlen lesz” (Öveges József: A mikroszkóp és használata 31) ~ „Ezekhez a — mondhatni születésemmel — jelentkező *hiányokhoz* társultak *azok*, *amikhez* szülőhelyem viszonyai miatt nem juthattam” (Illyés Gyula i. m. 28); „Nem is a legtokéletesebb elektronikus *számítógép* az, *amely* másodpercenként 10 000 számtani műveletet tud elvégezni” (Nagy Ernő: Tűzcsóva a világűrben 111) ~ „A legjobb puskaapor legtokéletesebb *elégetése* során felszabaduló *hőenergia* sem több, mint egynegyede *annak*, *amit* az ugyanolyan mennyiségű petróleum és oxigén *elégetésével* kapunk” (uo. 79).

Ezek a példák még jobban megvilágítják, hogy az *ami*-nek jogos helye van az *amely* mellett. Az *ami* különösen az olyan mondatokban kaphatott először gyakrabban szerepet, amelyekben a főnévre utaló szó távolabb került a megnevezett főnévtől, az olvasó esetleg már nem is látta köztük a kapcsolatot, csak ha figyelmesebben megvizsgálta, tapasztalhatta, hogy az utalószó az előbb megnevezett főnévre mutat vissza.

Néha egyesek már annyira egyenrangúnak tekintik az *ami*-t és az *amely*-et, vagy már nem érzik a köztük levő különbséget, hogy az általános nyelvszokással szemben éppen fordítva alkalmazzák őket. Például: „A baktériumok . . . Alak szerint lehetnek gömb alakúak (coccus), pálcikák (bacillus, baktérium) és csavar alakúak (spirillum). A pálcatestűek között vannak *olyanok*, *amelyeknek* testében világosan fénylő testecske van: a *spóra*, *amivel* szaporodik” (Öveges József: A mikroszkóp és használata 123).

f) Végül tekintetbe kell vennünk, hogy az *ami* vonatkozhat az egész mondat tartalmára is (vö. legutoljára: Nyr. LXXXVIII, 17–21). Ilyenkor előfordulhat olyan eset, hogy az *ami* érthető egy egész mondatra, ugyanakkor egy mondatrészre is. Például: „Nagy *vita* következett, *ami* nem volt ízlésem szerint” (Thurzó Gábor: Szüreti fűrt I, 267); „Kiadós *eső* esett, *ami* jót tett a vetésnek” (SZABÓ DÉNES példája, ő az egész mondat tartalmára vonatkoztatja az *ami*-t: A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet 155); „Sajnálatos, hogy 93 berendezés teljes javítását el kell halasztani *kazánhiány* miatt, *ami* nagy gondot okoz a házkezelési igazgatóságnak. Ugyanis kereken 5000 négyzetméter fűtőfelületű kazánt igényeltek, aminek a felét kapták meg” (Népszava 1960. okt. 15. 8); „Annál nagyobb a kereslet a *csemegeeszőlő* iránt, *ami* az ínyesebb igények, a kultúráltabb életmód terjedésével magyarázható” (Élet és Tudomány XV, 1364); „Bár nem látja a kutyán kívül senki, a hibás lábnak megadja bőven a *tiszteletet*. *Amit* bizony meg is érdemel a láb, mert hiszen egyedül annak köszönheti, hogy idáig kimaradt a háborúból” (Tamási: Szüreti fűrt I, 365); „Szóval ki akar próbálni a fiatalember, de hát nagy számár szegény, mert olyasmivel akart ijeszteni, amitől én nem félek, ahelyett, hogy például *békát* csempészett volna a zsebembe, *amitől* viszont a guta megütött volna . . .” (Nagy Lajos: A tanítvány 339); „Környeyt öblös *hahota* fogadta, *ami* az

elnököt meg is illeti” (Kosztolányi: Pacsirta. 1957. 49); „Szívjuk meg hirtelen az üveg száját. *Köd* keletkezik benne, *ami* az üveg mellé tett tükörben jól megfigyelhető, főleg, ha az üveg mögé valami sötét felületet teszünk mint hátteret” (az Élet és Tudomány melléklete 1960. okt. 23. 63).

Ez a tény is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az *ami* főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva elterjedjen az *amely* rovására. Legalábbis ez az út is elképzelhető, hogy az *ami* egy egész mondatra vonatkoztatva, a mondatban különösen egy mondatrészhez kezdett kapcsolódni. Majd a gyakori használat folytán az *ami*-nek egy konkrét dologra való vonatkozása lehetővé tette, hogy az *amely* névmással egyenrangú szerepet betöltve, főnévvel megnevezett dologra is utaljon.

KOLLÁNYI TERÉZ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Károli vagy *Károlyi* Gáspár?

Felelek a Magyar Nyelvben (LX, 363) feltett kérdésre.

Ha *Károli* Gáspár bibliafordító nevének helyesírását most kellene megállapítani, akkor érthető lenne hivatkozni szülővárosa nevének XV—XVI. századi írására, lehetne vita tárgya, hogy vajon latin, német avagy török eredetű-e a község neve, szóvá lehetne tenni „a korabeli kiejtésnek mai betűkkel való visszatükrözését”, későbbi időkben különböző írását stb.

A mindezekkel való foglalkozás azonban feleslegessé válik, amikor a MNy.-ben (LVII, 214—15) közölt cikkem hú bizonyossága szerint ismerjük a bibliafordító fennmaradt sajátkezű két névalírást: *Carolj*, *Caroli*; ismerjük továbbá a felügyelete alatt készült két munkájában olvasható két névírást: *Caroli*, *Cárolí*. Ezek után céltalan azon vitatkozni, hogy *y* nélkül kell-e írni a bibliafordító nevét vagy *y*-nal?

De hogy ez a kérdés is kiküszöböltessék e tárgy vitájában, közleményem 3. pontja határozottan igazolja, hogy *Károli* a nevét sohasem írta (következetes helyesírása szerint nem is írhatta) *y*-nal. Merőben alaptalan tehát a törekvés: *Károli* nevét nem úgy írni, ahogy ő írta, hanem úgy akarni írni, ahogy ő sohasem írta. Ami a *K* kezdőbetűt illeti, tény, hogy a fennmaradt sajátkezű aláírásokban és egykorú nyomtatványban *Károli* *C*-t használt, mert a tulajdonnevek kezdő *k* hangját mindig *C*-vel írta: *Caiphas*, *Cassa* stb. Amikor Geleji Katona Istvánt követve Misztótfalusi Kis Miklós a *k* hang jelölésére a *c* mellőzésével szó elején is *K*-t alkalmazott, akkor a biblia címlapjára is *K* jött. Hogy miért nem jött vele az *y* is? Azért, mert Kis Miklós igen jól tudta, hogy a *C* helyett a *K* általános helyesírási változás, az *y* bevitele ellenben az író egyéni írását megrontó és következetességét megghamisító változtatás lenne. (Példa: Amikor századunk elején a *cz* írásából elmaradt a *z*, ez kötelező volt a keresztnévre, de a családnevekre nem. Ezért frunk Kazinczy Ferencet.). Mindezeket egybevetve, tárgyilagosan mérlegelve és a *Károli* után több mint egy emberöltővel élő Káldi Györgyöt nem követve, igazolva van a Helyesírási Tanácsadó Szótár, amely „a *Károlyi* névalak használatát ki nem mondva helytelennek minősíti”.

ERDŐS KÁROLY

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mál — hasmál. 1. A *mál* azon szavaink egyike, amelyekről ma már határozott világossággal szólhatunk. Kétségtelen, hogy összetartozik *mell* szavunkkal. A két szó együvé tartozását vallotta már 1857-ben LUGOSSY (MNyszet. II, 142). Finnugor eredetük bebizonyított tény (vö.: SzófSz.; FgrVoc.), az uráli eredet kérdésében megoszlanak a vélemények (mellette GYÖRKE: MNy. XXXVII, 305—6 és PAIS: MNy. LVI, 311; nem fogadja el COLLINDER, FgrVoc.). Eredetileg testrészt jelöltek, a rokon nyelvi megfelelők alapján következtetve 'emberi mell'-et; minden más jelentésük másodlagos (másképpen N. SEBES-
TYÉN: MNy. XLVI, 119—23). A *mell-mál* szópárt az ugor együttélés előtt a hangrend-váltó ikerítés hozta létre (vö.: PAIS i. h.; BENKŐ, Nyjtört. 64). Ebből, „a *mell-mál* ikerítésből önállósult bizonyos jelentésárnyalat feltüntetőjévé a *mell* és a *mál*” (PAIS: MNy. LVI, 312). Nyelvünk külön életében — a nyelvemlékes kor adatai alapján — a *mál*-nak következő jelentései voltak: 1. állati testrész; 2. térszínforma (vö. OklSz.).

A *mál* összetételi utótagként is szerepel, eddigi tudomásunk szerint csak a *hasmánt* szóban. BEKE ÖDÖN mutatta ki, hogy a *hasmánt* a *hasmál* összetétel -t locatívisragos alakjából keletkezett (Nyr. XXXIX, 312). Az összetétel jellegéről, létrejöttének idejéről azonban nem nyilatkozott.

2. Az alább előadandó körülmények miatt úgy gondolom, hogy a *hasmál* összetétel a *mál* eredeti 'emberi mell' jelentését őrzi. A *hasmánt*-on kívül megvan nyelvjárásaink egynémelyikében a *lehasmál* (*hasmál*) és a *hászmálódik* szó is, mely mindkettő a szóbanforgó összetétel származéka.

A) BEKE magyarázatához kiegészítésül csak annyit, hogy a *hasmánt* szót emberek-ről szólva használják (vö. ÉrtSz.).

B) *Lehasmál* (*hasmál*). Értésülésem szerint Békés vidékén ismerik.¹ Jelentése: 'hasra fekszik'. Csak emberekre mondják. A *hasmál* összetételből úgy jöhetett létre ige, hogy az utótag *mál* eredeti jelentésének elhomályosultával a nyelvérzék a *mál* l-jét a testrésznevekből -l denominális verbunképzővel alkotott származékok (pl. *nyakal*, *orrol*, *fejl* stb.) analógiájára igeképzőnek érezte, és az összetételt a 'hassal, illetőleg hason mozgás' jelentésével ruházta fel. Azért is látszik valószínűnek ez a magyarázat, mert szinte kivétel nélkül minden testrésznevünkől képezzünk ily módon igt. A *hasmál* ige előfordul Arany egyik Petőfihez írott levelében is: „... hasmálva observálgattuk a villámokat.” BEKE közölte a mondatot (Nyr. LVIII, 96) azzal a megjegyzéssel, hogy Arany játszi szóalkotása az a *hasmánt* és a *hasal* kombinálásából. Az aranyat érő Arany-mondatban a *hasmál* nem kombináció szülötte, hanem népnyelvi szó, amely még talán ma is megvan nemcsak Békés, hanem Nagyszalonta környékén is.

C) *Hászmálódik*. A rábaközi Mihályiban bukkantam rá tájszógyűjtés közben.² Jelentése: 'forgolódik, nyugtalanul izeg-mozog (többnyire az ágyban)'. Kizárólag embe-
rekre, elsősorban pedig gyerekekre mondják. Nyilván a következő jelentésfejlődéssel kell számolnunk: 'hason-mellen mozog → forgolódik → (fekvő helyzetben) izeg-mozog'. Kialakulása útját így látom: a *hasmál* összetételből lett *hasmál* igehez járult az -odik deverbális igeképző, s ebből megnyúlással jött létre a mai hosszú magánhangzós alak (vö. D. BARTHA, Szóképz. 51). Az első szótagbeli a megnyúlását a fonetikai környezet és a hangsúlyos helyzet eredményezte (vö. ugyancsak a rábaközi nyelvjárásban *eszik* > *észér*).

3. Látjuk tehát, hogy mindhárom szó emberi mozgást jelöl, s az is kétségtelen, hogy mindhárom ugyanazon összetétel származéka. A *hasmál* összetétel összefoglaló

¹ BERECSKI GÁBOR szíves szóbeli közlése.

² Nyelvjárásaink máshol tudommal nem ismerik. Nincs meg a MTsz.-ban, s nemleges választ kaptam az ország különböző vidékeiről származó ismerőseimtől is.

jellegű. A két legfontosabbnak érzett részfogalom, a *has* és a *mál* pusztán egybekapcsolásával fejezték ki az emberi test egész elülső felét, részét. A *hasmál* összetétel létrejötté idejének nagyjából való meghatározása szempontjából sem közömbös, hogy emberi vagy állati testrésznévként lett-e a *mál* összetételi utótaggá. Mert vagy 'emberi mell' jelentésű volt a *mál* az összetétel kialakulásakor, s ez esetben nagyon régen, feltehetően az ősmagyar kor első felében jöhetett létre az összetétel; vagy állati testrész névátvitel útján lett az emberi testrész jelölője is, ez esetben viszont az összetétel lehet viszonylag kései, akár közvetlenül az őmagyar kor előtt létrejött alakulat is.

Azon meggondolás alapján is az első lehetőséget fogadnók el, hogy általános érvényű tulajdonsága az embernek antropocentrikus szemlélete, tehát hová névadási tevékenységében az esetek messze túlnyomó részében saját magát vetíti ki az őt környező világba, és nem fordítva. Nem lehet véletlen továbbá, hogy mindhárom szóban forgó szavunk csak emberi mozgást jelöl. Nyilván, ha állati testrész → emberi testrész irányú névátvitel történt volna, lenne valami nyoma e szavak állatok mozgására vonatkozó jelentésének. Tehát a *mál* 'emberi mell' jelentésben lett összetételi utótaggá. Mivel pedig az 'emberi mell' jelölésére „kezdettől fogva” megvolt a *mell*, következésképpen az összetétel akkor jött létre, amikor az ikerítésből önállósulva a *mell* és a *mál* jelentésüket tekintve még nem különböztek el egymástól, azaz amikor még a *mál*-nak is volt 'emberi mell' jelentése.

Ez az állapot pedig nem lehetett hosszan tartó. Az elmondottakat támogatja alaktani oldalról, hogy a *hasmál* összetétel alaki változásokat szenvedett (*hasmánt*, *hasmálódik*). Tudniillik az alaki változások végbemenetele és a szó eredeti jelentésének azt megelőző bizonyos fokú szükségsszerű elszürkülte minden bizonnyal nem kis ideig tartott.

4. Összefoglalva így összegezhethetjük a mondottakat: 1. A *hasmál* összetétel, amely a *mál* eredeti 'emberi mell' jelentését őrzi, feltétlenül még az ősmagyar kor első felében létrejött alakulat. — 2. Következésképpen *has* szavunk is már igen régóta beletartozik nyelvünk szókincsébe, sőt „talán eredeti” (BÁRCZI, Szók.² 45). KISS JENŐ

Csiba. 1. Kutyakergető szó. A XVIII. század vége óta tudjuk adatolni. Vö.: 1794: „Ide tartoznak az állatokhoz intézett hangok is: . . . *tziba*, . . . *tzo*” (Gyarmathi S.: Nyelv-mester I, 301: NSz.); 1808: *Tsiba* (Sándor I.: Sokféle XII, 247: NSz.); 1817: „Az ebet ezen szóval hajtjuk: ki! A' Hegy-alján ezt is mondják: *tsiba*!” (Kassai J.: M. nyelv-tanító könyv 296: NSz.); 1840 „*Cziba*, czoki, czuki! riagató szót a' kutyákhoz, átvive embereknek is mondatik” (Gáspár J.: Füzérke 8: NSz.); 1862: *csibi* (CzF. *csiba* a.). Az ÚMTsz. cédulaanyaga *csibo*, *csibó* alakváltozatban is nyilvántartja. Vö. még: HERMAN, Pászt. 593—4; CsángSz. 157; SzamSz. I, 143; SzegSz. I, 241; ÉrtSz. I, 880.

Egy-egy adat tanúskodik arról, hogy a Székelyföldön a *cibá*-t 'kiskutya' (Nyr. XLIII, 41) jelentésben, illetőleg kutyanevként (Nyr. XLIV, 335) is használják.

2. Erős nyomatékkal, parancsoló hanglejtéssel ejtett *csiba*, *ciba*-féle kutyakergető szó számos más nyelvben is van. Vö.: bolgár *чѣба* 'csiba!' ((Български тѣлковен речник. София, 1963. 996), *мѣба* 'ua.' (JORDAN ZAIMOV közlése) | szerb-horvát *šibe* 'kölöckutya elkergetésekor:' *csiba*!' (VUK³ 867), *čibe* 'csiba!' (POPOVIĆ² II, 461) | szlovák *čiba*, *čibe*, *čibo* 'csiba!' (BERNOLÁK I, 277, 313; a *čiba*-ra l. még JANCOSOVICS 1848. II, 35; KÁLAL 74; HVOZDZIK I, 107; A. JÁNOŠÍK—E. JÓNA, Slovník spisovného jazyka slovenského 264; a *čibe*-re l. még KÁLAL 74) | cseh (morva nyelv.) *čiba*, *čibe* 'csiba!' (KÁLAL 74; a *čiba*-ra l. még JUNGMAN I, 292; KOTT I, 181, V, 1197) | ukrán *ауіба* 'dísznó üzésekor, terelésekor:' kuss!; 'kutya elkergetésekor:' *csiba*!' (HRINČENKO I, 11), *уіба*, *уібе* 'csiba!' (HRINČENKO IV, 430) | orosz *чѣма*, *чѣма* 'csiba!' (DAL² 1955. IV, 575) | román *fiábă* 'csiba!' (TIKTIN 1583), *fiábă* 'ua.' (Dacoromania I: 79). Az erdélyi szász *tsiba* jelentése 'nagy juhász-kutya' (EtSz. I, 1015).

3. A magyar és szláv stb. nyelvi *csiba*-féle szavak eredetéről, egymáshoz való viszonyáról számos kutató nyilvánított véleményt.

KASSAI (V, 182) a csendet parancsoló *csi*, *csitt*-ből származtatja a *csibá*-t. CzF. (I, 977) szerint így elemezhető: „*csi*-ba, am. *csitt*-ba, vagy hallgass-ba t. i. menj”. HALÁSZ (Nyr. XVII, 535) a szlovák *čiba*-ról lehetségesnek tartja, hogy a magyarból való. Ez a fel fogása MARIÁNOVICS MILÁNNAK (Nyr. XLVI, 271) is. Az EtSz. (I, 1014) szerint: a) a *csiba* állatúzó szó, akárcsak a hozzá hasonló szerb *šibe*; b) a szlovák, román és erdélyi szász nyelv megfelelő szava magyar jövevény. PUȘCARIU (Dacoromania I, 79) a román *fibă* és a magyar *csiba* mellett az erdélyi szász *tsiba*-t arra hozza fel példának, hogy némely állatúzó szó a szomszédos nyelvben állatnévként szerepelhet. CRÂNJALĂ (RumVI. 234) óvatosságra inti a *csiba*-féle szavak kutatóit, minthogy a magyarban, ukránban, románban stb. egymástól függetlenül is keletkezettek hasonló hangzású és funkciójú szavak, s nagyon nehéz megállapítani azt, történt-e kölcsönzés. DRIMBA (CercLingv. V, 117) a román *fibă*-t az ukránból, a magyar *csibá*-t a csehből magyarázza, a moldvai csángó *cibá*-t pedig nagyobb valószínűséggel tartja román jövevénynek, mint a *csiba* alakváltozatának.

4. Az állatúzó szavak hangsora gyakran azonos az állathívogató szavakéval (vö. BÁRCZI, Szók.² 34). A *csibá*-val többé-kevésbé egyező felépítésű (de más hanglejtéssel ejtett!) szavak is előfordulnak állathívogatóként, azonban nem kutya-, hanem elsősorban tyúk-, csirkehívogatóként. Vö.: magyar *csibe!* *cibe!* <csirkehívogató> (EtSz. I, 1016); osztrák-bajor *zib!* *ziba!* <baromfihívogató> (uo.); szlovén *ciba* <csirkehívogató> (PLETERŠNIK I, 82); szlovák *cip*, *cip-cip* <csirke-, tyúkhívogató> (Slovník slovenského jazyka. I. Bratislava, 1959. 171); ukrán *qin-qin!* *qiná-qiná* <tyúkhívogató> (HRINČENKO IV, 433); orosz *qúda* <kecskehívogató> (VASMER, RussEtWb. III, 294); l. még MACHEK, EtymSl. 57. Mindezek a hívó jellegű szavak a megfelelő állat hangját utánozzák; egymástól függetlenül keletkeztek, történeti kapcsolat nincs közöttük. Számos nyelvben állatnév is keletkezett belőlük. Vö.: magyar *csibe*; osztrák-bajor *zibel* 'szelíd házi szárnyas' (EtSz. I, 1016), észak- és középnémet *nyj. Zibbe, Zippe* 'házinyúl, birka, kecske vagy kutya nőténye' (vö. Sprach-Brockhaus⁷ 787); szlovén *ciba* 'csirke; tyúk' (PLETERŠNIK I, 82), *čiba* 'tyúk' (PLETERŠNIK I, 103); szlovák *cipa*, *cipka* 'csirke' (HVOZDIK I, 85); orosz *qúnka*, *qynlěnok* 'csirke' (VASMER, RussEtWb. III, 295); litván *cibà*, *cibė* 'kecske' (FRAENKEL, LitEtWb. I, 69); l. még EtSz. I, 1016; BERNEKER, SlEtWb. I, 130.

A nagy területen, számos nyelvben használatos *csiba*-féle kutyakergető szavakat — a *csibe*-féle csirkehívogató szavakhoz hasonlóan — jobbra egymástól független szóteremtés eredményeinek kell tartanunk: a bolgár *qúda* aligha van a magyar *csibá*-val vagy az ukrán *qifá*-val genetikai kapcsolatban. Helyenként azonban történhetek kölcsönzések is. A román *fibă* TIKTIN szerint moldvai és erdélyi szó, s ezért vele kapcsolatosan ukrán és magyar hatásra lehet gondolnunk (vö. CIORANESCU, DiceEtRum. 826). A kérdés csupán alapos szóföldrajzi és történeti vizsgálattal volna tisztázható. A német nyelvjárá sok szókinésében elszigeteltnek látszó erdélyi szász *tsiba* 'nagy juhászkutya' jövevény volta szinte bizonyosra vehető.

A Tsz. alapján ismert székelyföldi *cipa-kutya* (Tsz. *Czipálni* a.; l. még CzF.; MTsz.; EtSz.) talán 'juhászkutya' jelentésű, s előtagja az erdélyi szász *tsiba* átvétele. Eszerint a *cipa-kutya* tautologikus összetételként keletkezhetett.

Csicsóka. 1. Növényteni műszó, a latin *Helianthus tuberosus* [tkp. 'gumós napraforgó („napvirág”)] magyar egyenértékűje. 1773 óta vannak rá adataink; vö.: 1773: „tsengő fű, *tsitsóka*, tsuda fa” (Nyr. 19: 42); 1776: „A' gyökerez vetemények' közzé tartoznak a' veres Répa vagy Tzékla, . . . Kolompér, Árpa Repa, vagy *Tsitsóka*, és ezekhez hasonlók”

(Szilágyi Sám: Gazd. okt. könyv. 181: NSz.). Alakváltozatai: 1795 v. 1799 v. 1821 v. 1829: *csicsoka* [valószínűleg sajtóhiba *csicsóka* h.] (Mitterpacher: Hist. Nat. 361: EtSz.); 1893: *csicsóka* (MTsz.); 1910: *csicsóuka* (Törös 57: EtSz.); — l. még: *csecsóka*, *csicsóka-picsóka* (ÚMTsz.). — A 'Helianthus tuberosus' jelentésen kívül a *csicsóka*-nak 'burgonya' jelentése is kimutatható; vö. 1801: „*Tsitsóka*, vagy *Pityóka*, vagy földi alma, Krumpér” (Teschedik: Rét. ig. 39: NSz.); 1802: „Végy a' mennyire lehet, szép, nagy egészséges *Tsitsókákat* [= burgonyákat]” (Ethn. LI, 253); 1803: „A Gyalog *Tsitsókából* (vulgo Földi-Alma, Kolompér, Kurumpli)” (MNY. VI, 372).

A *csicsóka* nem az egyetlen és nem is a legrégebb magyar neve a 'Helianthus tuberosus'-nak. A régi magyar nyelvből és a nyelvjárásokból számos más, vele azonos jelentésű kifejezést gyűjthetünk össze, melynek egy része még hangzásban is emlékeztet rá; vö.: 1664: *földi alma* (Lippai: PKert. II, 153: NySz.); 1776: *árparépa* (Szilágyi Sám.: Gazd. okt. könyv. 181: NSz.); 1792: *pityóka* (SzD.² *Tsitsóka* a.); 1808: *csicsó*, *csicsórépa* (SI.); 1825: *pucóka*, *pucókrépa* (Nyr. XVII, 321); 1862: *tótrépa*, *disznórépa* (CzF. *csicsóka* a.); — vö. még: *csókarépa*, *kocirépa*, *picsóka* (MTsz.); *jeruzsálemi articsóka* (H. MARZELL, Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen. Lieferung 14. Leipzig, 1956. 779).

2. A *csicsóka* etimológiája még nincs tisztázva. GYARMATHI (Voc. 83) egy kétes hitelű francia *chich sauvage*-zal vetette össze. CzF. (I, 979) szerint: „Gyöke *csics* am. *csucs*, s ennél fogva = *csucsóka*, *csucsorka*” (vö. KASSAI V, 203). MUNKÁCSI (Nyr. XIII, 364) egy közelebbiről meg nem határozott szláv nyelv *čičoka* szavából származtatta; ezt a véleményt fogadta el BALASSA (UngRev. V, 281) is. TIKTIN (*picťóarcá* a.) a *csicsóka*, *pityóka* és *csucsorka* szavakat az amerikai eredetű olasz, spanyol, portugál *patata* 'burgonya' szóval próbálta összefüggésbe hozni. SPITZER (Wörter und Sachen IV, 163) a *csicsóká*-t, *pityóká*-t és *csucsorká*-t a *csiperke*, *pecsérke* gombanévvel gondolta összekapcsolhatónak. Az EtSz. (I, 1024) helytelennek minősítette GYARMATHI és MUNKÁCSI megfigyélési kísérletét, de újat nem állított helyébe; a *csicsó*-t a *csicsóká*-ból való elvonásnak, a horvát *čičoka*, bánsági sváb *csicsoka*, bácskai sváb *csicsóka* szavakat pedig magyar jövevényeknek magyarázta. Az EtSz. nézetét tette magáévá a SzófSz. és BEKE (MNY. LVI, 400). GÁLDI (MNY. XXXIX, 368) a *picsóka* változatról úgy nyilatkozott, hogy az talán a *csicsóka* és a *pityóka* keveredése útján keletkezett. Legutóbb MOLNÁR NÁNDOR (A magyar gazdasági növénynevek történetéből. Gödöllő—Budapest, 1961. 20) foglalkozott a *csicsóká*-val: „A szó eredetét nem sikerült tisztázni, de nagyon valószínű, hogy összefügg a »csücs«, »csücsök« elnevezésekkel, s talán a velencei olasz eredetű, már a XVI. századtól szereplő »articsóka« (olasz: articioco) növénynevén is hathatott a kialakulására. Hasonlóképpen hathatott rá a székelyföldi »pityóka« név is, amely a Szilágyságban a »csicsókával« kontaminálódva »picsóka« elnevezést eredményezett. (A szó eredetét mindezek az okok csak részben magyarázzák, de mint módszertani elvet, a nyelvészetben tekintetbe kell venni az okkomplexumok elvét is, vagyis azt a megfontolást, hogy egy-egy nehezen megfigyelhető szó kialakulásában egy-két fő okon kívül több járulékos ok is közrehatott, hiszen nemcsak a nyelvek nem élnek egymástól elszigetelve, hanem a szavak is állandóan érintkeznek egymással, kimondott vagy csak elgondolt, néha egészen különleges asszociációk révén.)”

Nem etimológiai természetű ugyan, de nyelvészeti jellegű I'SÓ ISTVÁN (A *csicsóka* természetése és nemesítése. Bp., 1955. 28) észrevétele: „Többben a *csicsóka* magyar elnevezését nem tartják szerencsésnek és kissé komolytalannak tekintik.”

3. A *csicsóká*-t magyar származékszónak tartom: a *csicsó*-ból keletkezhetett *-ka* kicsinyítő képző hozzáadásával. A *csicsó*-ban tehát nem a *csicsóká*-ból való elvonás eredményét látom, mint a korábbi kutatók, hanem a *csicsóka* alapszavát. A *csicsó* a *csücs* főnév kicsinyítő *-ó* képzős **csucsó* származékának elhasonulásos változata lehet; ahhoz hasonló módon jöhetett létre, ahogyan — PAIS (MNY. XLIX, 84—5) meggyőző fejtegetése

szerint — a *búb* családjába tartozó ormánsági *bíbó* 'fogantyú, valaminek kiálló bűbszerű része' kialakult. A *csicsó*, *csicsóka* elnevezés a *Helianthus tuberosus* gyökérgumóinak göröcsös, dudoros voltára utalhat; vö.: *csúcs* :> *csucsor* 'Solanum' (EtSz. I. 1195; ÉrtSz.), *csucsorka* 'burgonya' (MTsz.; EtSz. i. h.); — vö. még: 1807: *tsitsókás* 'gumós' (Magy. Fűvészk. 55); 1957: *csicsókás krumpli* 'olyan krumpli, amelyből kisebb-nagyobb göröcsök; gömböcskék dudorodnak ki' (SzegSz.).

Az ÚMTsz. cédulaanyagában talált *csicsóka-picsóka* alapján felvethető az a lehetőség, hogy a *picsóka* a *csicsóka* ikerítődéses *csicsóka-picsóka* változatából önállósulhatott. Ez esetben a székely *pityóka* 'burgonya' is ide vonható. E kérdés azonban külön vizsgálatot igényel. A *csicsóka* némelyik nevének, így a *csókarépá*-nak és a *pucóká*-nak a magyarázatokor népetimológiával kell számolni. A *picsóka* esetében részleges homonimikus ütközés állhatott elő egyik obszcén szavunkkal; ennek az ütközésnek alakmódosító hatása lehetett.

4. A magyarral érintkező nyelveknek a *csicsóká*-hoz és változataihoz hasonló szavai mind a magyarból valók. Ilyenek a következők: szerb-horvát *čičoka*, *čičovka* 'csicsóka' (HASz. II, 22), *čičavac* 'ua.' (POPOVIĆ II, 462), *čičovac* 'ua.' (Д. СИМОНОВИХ, Ботанички речник. Имена биљака. Београд, 1959. 226) | szlovák *čičovka* 'ua.' (JANCSOVICS 1848. II, 36; HVOZDIK I, 107), 'bűkköny; articsóka' (KÁLAL 75), *čičavka* 'csicsóka' (KÁLAL 914) | cseh *čičavka* 'ua.' (V. MACHEK, Česká a slovenská jména rostlin. Praha, 1954. 244) | kárpátukrán *čičovka*, *čičovka*, *čičovka* 'ua.' (Studia Slavica VI, 126) | bácskai sváb *csicsoka* 'ua.' (EtSz.), bánsági sváb *csicsóká* 'ua.' (EtSz.), szepesi szász *Tschitschooka* 'ua.' (MARZELL i. m. 780), erdélyi (Beszterce vidéki) szász *Ätsche*-, *Ätschiputschika*, *Pitschók(e)*, *Pitschoika*, *Pitschúka*, *Pischorip*, *Tschok(e)rib(e)*, *Tschok(e)ripa*, *Tschip(e)r(e)ók(e)* 'ua.' (MARZELL i. m. 781) | román *pecióică*, *picio(i)că*, *picio(r)că*, *pic(h)euică* 'csicsóka; krumpli' (CIORANESCU, DicțEtRum. 613; vö. ALEXICS: Nyr. XVII, 18; TIKTIN 1155; GÁLDI: MNY. XXXIX, 368).

Zajda. 1. Jelentése: 'batyu; háton való teherhordásra használatos durva abrosz, lepedő, ponyva'. A XVII. század óta mutatható ki, az északkeleti nyelvjárásokban ma is él. Dialektológiai, néprajzi munkákon kívül szépirodalmi művekben is lehet vele találkozni. Fontosabb szótörténeti adatai a következők: 1604: „Sárcina, g, f. Kötölde, Tereh, Gunya, Butyor, *Zajda*, Tzula” (MA. *Sárcina* a.); 1673: „A butyoroc, *zajdác*, mellyekben az ő egyben rakott takarmányokat magockal hordozzác, ezec: a turba, táska, iszák” (Com: Jan. 93: NySz.); 1895: *ajda* (MTsz.); 1909/1917: „Felkötötte a *zajdát* a hátára s úgy ült le”, „Mári néni megrándítja a hátán a *zajdát* jobbra-balra” (Móricz: Hét krajezár 168, 203: NSz.); 1929: „Hetivásár lehetett Ujhelyben, ha nem országos, mert az ut két partja között teméntelen-sokan hullámozottak a városnak... Itt-ott akadt három-négy mándlis magyar is, ám a tulnyomó többséget tótok tették ki, kik az Ondava-lapályról ereszkedtek alá... Itt-ott egy-egy kehes néni iparkodott a városnak, kötélén ösztökélve maga előtt egyetlen malacát, mások horpadt-vékony tehenkét kergettek előre, ismét mások tejet és turót vitték *zajdában*, a turó csorogni kezdett, végigfolyt az asszonyok hátán s végtelen vonalat irt le az országut hosszában” (Komáromi János: Régi ház az országutnál. Bp., [1929.] 119); 1939: „Ha alkalmi fuvar volt, azonnal bement a [prügyi] gazdaasszony, de még anélkül is a hegyalá [= a szerencsi, tarcali vagy tokaji piacra]. Összerakott egy-egy *zajda* eladnivalót. Túrót, tejfelt, vaját, tejet s ami volt, egy kis céklát s zöl[d]séget s különösen becses volt a híres tügyi torma” (Móricz Zsigmond: Életem regénye. Bp., 1939. 285). Vö. még: CzF.; GUNDA Béla, Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956. 131–2. — Az ÚMTsz. anyagában a *zajda*-nak *ajda* és *zajda* változata van.

Szótáraink a *zajda* három származékát tartják nyilván: 1604: *zaydaczka* (MA.

Sarcinula a.); 1604: *Zajdas* (MA. *Sarcinatus* a.). 1895: *agyonzajdálta magát* 'agyondolgozta magát' (MTsz. [zajdál] a.).

2. A *zajda* eredetével a magyar etimológusok közül eddig egyedül KNIEZSA (SzlJsz. I, 784) foglalkozott. Megállapította, hogy összefügg a szlovák *zajda* 'batyu', morva *zajda* 'ua.', kárpátukrán *zaŭda* 'ua.', lengyel *zajdowy* 'hajóslegény a folyami hajó hátsó részén' szavakkal, minthogy azonban ezek etimológiája ismeretlen, vándorlásuk útja sem határozható meg.

A további kutatásban az a feladatunk, hogy kibővítsük ismereteinket a fenti szláv szavakról, és feleletet próbáljunk adni származásuk kérdésére. Így juthatunk közelebb a magyar *zajda* forrásához is.

3. A szlovák *zajda*-t 1821-ben szótározták először (PALKOVIČ II, 2730; vö. JUNG-MANN V, 453). A keletiszlovák nyelvjárásokban él (KÁLAL 828; HVOZDZIK I, 1522), néhol 'fűhordó ponyva' (FERD. BUFFA, Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava, 1953. 235). Kimutatható *sajda* (HVOZDZIK I, 1163) alakváltozatban is. E *sajda* változat egy másik, de a *zajda*-val nyilvánvalóan szorosan összefüggő szlovák szóhoz vezet át ben-nünket; vö. szlovák *sajdák* 'hátizsák; tarisznya' (HVOZDZIK I, 1163), 'batyu' (HVOZDZIK II, 62), 'hátí tarisznya' (HVOZDZIK II, 837); vö. még *sajdačka* 'fehér darócból készült tarisznya' (KÁLAL 593), *sujdačka* 'vászon-tarisznya' (KÁLAL 657). A szlovák *sajdák* stb. szókezdő c-s változatára A. LATSNYNak 1767 és 1797 között készült kéziratos magyar—szlovák—latin szótárából vannak a legkorábbi adataink: „Zajda: *Cajdak*: Sarcina | Zajdátška: *Cajdákik*: Sarcicula | Zajdas: *Cajdakowy*: Sarcinatus” (Studia Slavica III, 82). Figyelmet érdemel, hogy LATSNY a szlovák *cajdak*-ot a PPB.-ből vett magyar *zajda* ekvivalenseként szerepelteti. A *sajdák* változat 1821 óta követhető nyomon szótárakban (PALKOVIČ II, 2086; vö. JUNG-MANN IV, 8).

A *zajda* 'batyu' megvan a morva-vlachok szókinsésében (KOTT V, 87). Morva és délcseh nyelvjárásokban járatosak a következő alakok, jelentések: *zajdák* 'tarisznya' (KOTT V, 87; Příruční slovník jazyka českého VII, 911); *sajdák* 'fehér szőrtarisznya' (KOTT III, 250, VII, 647), 'háton viselt tarisznya' (KOTT, Druhý příspěvek 285), 'zsák; has, pocak' (KOTT VII, 647), 'papírzacskó' (MACHEK, EtymSlov. 438); *sajdačka* 'vászon-tarisznya' (KOTT VII, 647; Příruční slovník jazyka českého V, 15); *sajdácék* 'baromfi begye' (KOTT VII, 647). A *sajdák*-ot a cseh szótárak 'tegez, puzdra' (JUNG-MANN IV, 8; KOTT III, 250) és 'egy fajta halászhaló' (Příruční slovník jazyka českého V, 15) jelentésben is nyilvántartják. JUNG-MANN a szó értelmezését LINDE lengyel szótárából (vö. LINDE² V, 208 *sajdak*, *sahajdak* a.) veszi át, s forrására hivatkozik is. Annak bizonyítékaként, hogy a *sajdák* 'tegez, puzdra' megtalálható a régi cseh irodalmi emlékek nyelvében, JUNG-MANN az 1553-ban meghalt Václav Hájek z Libočan „Kronika česká”-jából közöl egy 1092. évi eseményre vonatkozó példamondatot.

A lengyelből nem csupán a *zajdowy* 'hajóslegény a folyami hajó hátsó részén' (LINDE² VI, 769) mutatható ki, hanem ennek alapszava is; vö. lengyel nyj. *zajda* 'széná-nak, zöldsfélének stb. háton való hordására használatos ponyva, lepedő; batyu, tarisznya; a batyu tartalma, a tarisznyában levő élelem' (Varsói Szótár VIII, 108; vö. KARŁOWICZ, SGP. VI, 283); *zajdy* [plur. nom.] 'az erdőben gyűjtött fa szállítására használatos gyalogszánkó; a szekér hátulja, a csónak vagy a folyami hajó fara' (Varsói Szótár VIII, 108; vö. KARŁOWICZ, SGP. VI, 283—4), 'tarisznya, szeredás' (KARŁOWICZ, SGP. VI, 283); *sajdy* [plur. nom.] 'tarisznya, szeredás' (KARŁOWICZ, SGP. V, 97). A lengyel *sajdak*, *sahajdak* 'tegez, puzdra' (LINDE² V, 208; vö. Varsói Szótár VI, 7) *sajdak* változatának a nyelvjárásokban 'zseb' (KARŁOWICZ, SGP. V, 97) jelentése is van. A *sajdak*, *sahajdak* származéka a *sajdacznik*, *sahajdacznik* 'íjász' és a *sajdaczny* 'puzdrás, tegezes' (LINDE² V, 208; vö. Varsói Szótár VI, 7).

A kárpátukrán *záüda*-nak 'battyu, cókómók' (CSOPEI 101) és ? 'egy fajta nagy zsák' (HRINČENKO II, 43) jelentése van. Az ukrán *cazaüdák*, *caüdák* irodalmi idézetekkel igazolható jelentései: 'puzdra, tegez; íj; tok' (Украинско—русский словарь V, 242). A *caüdák* népnyelvi jelentése: 'merítőháló, szák' (HRINČENKO IV, 96). Az ukrán *cazaüdák* melléknévi származékából alakult az 1662-ben meghalt П. К. Сагайдачний (Конашевич) ukrán hetman neve (vö. БСЭ² XXXVII, 578). A legkorábbi nyomtatott egyházi szláv—ukrán (~ keleti szláv) szótárak a *cazaüdák*-ot a *муть* 'tegez' szócikkében, annak köznyelvi egyenértékűjeként tartják nyilván (l. 1596: ЗЫЗАНІУ; 1627: БЕРЫНДА).

Az orosz *caadák* 'az íj tokja; a tokba helyezett íjból és nyílveesszővel megtöltött tegezből álló íjászfelszerelés' (SREZNEVSKIJ III, 237; vö.: DAL² *caadákъ* a.; Словарь современного русского литературного языка XIII, 25) a XV. század óta fordul elő az emlékekben. L. még orosz *cazaüdák* 'ua.' és *caüdák* 'ua.' (Словарь современного русского литературного языка XIII, 32, 55). — A fehérorosz *cazaüdák* (Белорусско—русский словарь 831) jelentése orosz megfelelőjével egyezik.

E szláv szócsoporthoz nem választhatók el a következő román szavak: *sahaidác*, *săhăidác* 'tegez, puzdra' (TIKTIN 1353), *săhăidác* 'tarisznia, szeredás' (Румынско—русский словарь под ред. Б. А. Андрианова и Д. Е. Михальчи. Москва, 1954. 739); *săhăidân* 'hordozható bölcső' (CIORANESCU, DicțEtRum. 715); *săidăcăr* 'nyeregyártó, nyerges' (TIKTIN 1354), *saidacăr*, *sahaidacăr* 'ua.' (CIORANESCU, DicțEtRum. 715).

4. Etimológiai tekintetben a fenti szláv szócsoporthoz a kutatók egészen a legutóbbi évekig kétfelé választották, s külön vizsgálták a *zajda* típusúakat, külön a *sajdak*-féléket.

LINDE (²VI, 769 *zajdowy* a.) a lengyel *zajdowy*-ról lehetségesnek tartja, hogy korábbi **zadowy*-ból fejlődött; ez utóbbi a lengyel *zad* 'far, hátsó rész' származéka volna. — JUNGSMANN (IV, 453) a szlovák *zajda*-t egy horvát *zaja* 'hátról' határozószóval veti össze. Ilyen horvát szót forrásaimban nem találtam. Vö. azonban: szlovén *odzāja*, *odzājah*, *odzâji* 'hátról' (PLETERŠNIK I, 795), *nazâj* 'vissza' (PLETERŠNIK I, 681), *zâje* [plur. nom.] 'a lakóépület mögött levő gyepek rész, pázsit; a gabona alja, ocsú' (PLETERŠNIK II, 837); ezek a lengyel *zad*-dal etimológiailag azonos tövű szlovén *odzâd*, *odzâda*, *odzâdaj* 'hátról' (PLETERŠNIK I, 795), *zâd*, *zâdi* 'ua.' (PLETERŠNIK II, 822, 824), *zâdek* 'hátsó rész, far' (PLETERŠNIK II, 823) szavakhoz kapcsolódnak (vö. MIKLOSICH, EtWb. 399). — MATZENAUER (Cizi slova ve slovanských řečech. Brno, 1870. 373) a szlovák *zajda*-t és a lengyel *zajdy*-t a magyar *zajda*-ból származtatja, a magyar szó etimológiájáról azonban nem nyilatkozik. — KARŁOWICZ (Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia... Kraków, 1894—1905. I) szerint a 'hátsó rész, félreeső hely' jelentésben vett lengyel *zajdy* közvetlen forrása a német *Abseite* 'apszis, fülke', végső forrása pedig a görög *ἀπείς* 'összekötés; ív, boltozat'. — HRINČENKO (II, 43) a 'nagy zsák' jelentésű ukrán *záüda*-t a *záüda* 'más vidékről jött ember, jöttment' szócikkébe sorolja. Ez utóbbi *záüda* az ukrán *zaümu* (*zaüdy* stb.) elmegy, bemegy, betér' ige régi **zajda* participiumából alakult ugyanúgy, ahogyan az oroszban a *npoumu* (*npoudy* stb.) 'átmegy, áthalad' ige régi **projda* participiumából a nyelvj. *npouüda* 'agyafúrt fickó', *npouüöxa* 'ua.' keletkezett (vö. VASMER, RussEtWb. II, 439).

A *sajdak*-féle szavakról LINDE és JUNGSMANN óta egyértelműen azt tartják a kutatók, hogy a török nyelvekből származnak (vö.: LINDE² V, 208; JUNGSMANN IV, 8; MIKLOSICH, EtWb. 287; GORJAJEV, SravnEtSl.² 310; PREOBRÁŽENSKIJ, EtSl. II, 245; BRÜCKNER SlEt. 479; VASMER, RussEtWb. II, 565, 566, 569). A megfelelő török nyelvi szavak alak és jelentés szempontjából nem teljesen egységesek; vö. például: kirgiz *sadak* 'az íj és teljes felszerelése'; teleut *sadak* 'az íj és tokja'; csagatáj, oszmán-török *sadak* 'puzdra, tegez' (vö. RADL. IV, 383) | csagatáj *saydak* 'puzdra, tegez' (RADL. IV, 279) | tarancsi *sâyidak* 'puzdra, tegez' (RADL. IV, 274); stb. BANG (KelSz. XVII, 134—6) lehetségesnek

véli, hogy e török nyelvi szavak egy 'sárga szerszám' jelentésű **saryidaq*-ra vezethetők vissza.

A *sajdak* és *zajda*-féle szláv szavakat MACHEK (EtymSl. 438) etimológiailag együvé veszi. Véleménye szerint a cseh nyelvi alakváltozatok közül a török nyelvekből származó *sajdák* az eredeti, ebből keletkezett a *zajdák*, a *zajdák*ból pedig a *zajda*. A részletek bővebb megtárgyalását a kis terjedelmű szótári cikk keretei nem tették lehetővé MACHEK számára.

Mint hogy MACHEK-nek a *zajda*-ról adott magyarázata valamennyi korábbi megfigyélési kísérletnél valószínűbb, érdemes vele alaposabban foglalkozni, megvilágítva minden fontosabb mozzanatot.

5. A MACHEK-től megállapított cseh *sajdák* > *zajdák* fejlődés valószínűleg inkább analógiás hatással, nem pedig hangtani úton — *s* > *z* zöngésüléssel — magyarázható. Elsősorban a *za*- 'be-, bele-, el-, fel- stb.' prefixum, illetőleg a *za* 'mögött, mögé stb.' prepozíció játszott közre.

Jóval bonyolultabb a *zajda* : *zajdák* : *sajdačka*-féle alakok egymáshoz való viszonya. Arra lehetne gondolni, hogy egy szláv nyelvi *zajdák* átkerülhetett a magyarba, itt a többes szám jelének érzett *-k* elhagyásával *zajdá*-vá rövidült, majd kicsinyítő képzős *zajdačka* származékával együtt ismét visszakerült egyes szláv nyelvekbe. A szóvégi *-k* elvonására vö. *csárda* (KNIEZSA, SzJsz. I, 608), *poltura* (KNIEZSA, SzJsz. I, 431). Ennek a tetszetős feltevésnek van azonban egy súlyos fogyatéka: **zajdák*-féle alak nem mutatható ki a magyarból. Ezért nem zárkozzhatunk el annak a lehetősége elől, hogy a *zajda* a szlávásban jött létre korábbi *-ak* végű alakból. De hogyan?

Abból indulhatunk ki, hogy az *-ák* képző a csehben és a szlovákban, az *-ak* a lengyelben meglehetősen közönséges többféle funkcióban is. Egyebek között olyan személyek neve képezhető vele, akik valamivel el vannak látva, akikre jellemző valamilyen tárgy, állapot, tulajdonság; vö. cseh *krośnák* 'hátikosárral járó ember' <: *krośna* 'hátikosár'; *bidač* 'ínségben élő, nyomorgó ember' <: *bida* 'nyomor, inség'; *nuzák* 'szükséget szenvedő ember' <: *nouze* 'szükség, nyomor' (vö. FR. TRÁVNÍČEK, Mluvnicka spisovné češtiny. I. Praha, 1951. 290) | szlovák *silač* 'markos legény; erőművész' <: *sila* 'erő'; *sopliak* 'taknyos kölyök' <: *sopel* 'takony'; *chrchliak* 'göthös, krákgós ember' <: *chrchel* 'turha' (vö. J. HORECKÝ, Slovoťvorná sústava slovenčiny. Bratislava, 1959. 93; a lengyelre vö. Z. KLEMENSIEWICZ—T. LEHR—SPŁAWIŃSKI—S. URBANČYK, Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, 1955. 202). A cseh *-ák* képzőnek *-ačka*, a szlovák *-ák*-nak pedig *-áčka* megfelelője szokott lenni nők jelölésére; vö. cseh *bidačka* 'nyomorgó nő', szlovák *silačka* 'erős nő; erőművésznő'. Felállítható tehát a következő szóképzési sor: a csehben *sila* > *silač* > *silačka* | a szlovákban *sila* > *silač* > *silačka*. Ez a szóképzési sor valamelyik cseh vagy szlovák (esetleg lengyel?) nyelvjárásban magához ránthatta a *sajdák*, *zajdák* főnevet, melyet *-ák* képzős származékszóznak lehetett felfogni. Az irányító szóképzési sor analógiájára aztán a „megelevenedett” *-ák* szóvég elvonásával, illetőleg „továbbképzésével” kialakulhatott a *zajda* és a *sajdačka*. Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy az *-ák* képző eszközök nevében is előfordul; vö. szlovák *kosa* 'kasza' > *kosák* 'sarló' (I. MACHEK, EtymSl. 224).

A lengyel lovasság még a lőfegyverek bevezetése után is használta a zajtalan rajtaütésre kiválóan alkalmas íjat. A *sajdak*-nak nevezett puzdra arra is jó volt, hogy a katonákat megkülönböztesse azoktól a nemesektől, akik katonai szolgálatot nem teljesítettek, de szúrós és vágó fegyverekkel szintén fel voltak szerelkezve. A puzdra tehát bizonyos fokig a katonai egyenruhát pótolta. Hordták még úgy is, hogy nyíl sem volt benne (I. Z. GŁOGER, Encyklopedia staropolska ilustrowana IV. Warszawa, 1958. 195—6). Ez az üresen is hordott puzdra készíthette elő a *sajdak* és *zajda* teljesen „polgári” jellegű 'tarisznya', 'zsák', 'batyu' stb. jelentésének kifejlődését. A többes számú lengyel *zajdy-*

nak 'gyalogszánkó' és 'a szekér hátulja; a csónak vagy folyami hajó fara' jelentése korábbi 'batyu' jelentés alapján jöhetett létre; a gyalogszánkót is, a szekérnek meg a hajónak a farát is batyuk, rakományok szállítására szokták használni.

6. A magyar *zajda* aligha lehet más, mint a keleti szlovák *zajda* átvétele. A *zajdác-ká*-t azonban nem külön átvételnek, hanem magyar származéknak kell tartanunk. A *-cska*, *-cske* kicsinyítő képzőbokra már a kódexek korából van példánk (I. D. BARTHA, Szóképz. 115).

KISS LAJOS

Hókusz-pókusz. 1. Alábbiakban nem is annyira ENDREI WALTER hasonló című közleményének érdemi részéhez szeretnék hozzászólni, mely folyóiratunkban (MNY LV, 405—6) jelent meg, s a kifejezés eredetével foglalkozik, azt a serleges bűvészmutatványok „*hoc est poculum*” bevezető szavaiban keresvén, — hanem a kérdés kapcsán a *hókusz-pókusz* egynemely hazai, magyar nyelvi vonatkozására óhajtok rámutatni.

Nyelvtudományunkban — s ez ENDREI WALTER közleményéből nem tűnik ki — már többen foglalkoztak a *hókusz-pókusz* kifejezés eredetével és hazai vonatkozásaival. Tudomásom szerint elsőnek BALASSA JÓZSEF, aki az „Adalékok német jövevényszavainkhoz” című cikkében (Nyr. XXX, 531) mindössze ennyit mond felőle: „*Hókusz-pókusz*; angol eredetű szó, mely Hollandián keresztül jutott Németországba. Kétes, vajon a *hoc est corpus* mondás eltorzítása-e.” Erre hivatkozik MELICH JÁNOS a „Szláv jövevényszavaink” című művében. Megemlíti, hogy végső fokon latin eredetű és épp úgy, mint a *persze* szintén csak *sz-szel* fordul elő (II, 56). A *hoc est corpus neum*-ból való eredeztetést ő is kétesnek minősíti, s egy hazai szlovén átvételből arra következtet, hogy a magyar nyelvben régebbi keletű jövevényszó (II, 290). — Végül SÁGI ISTVÁN foglalkozik hosszabban a kérdéssel (MNY. X, 72—3). Eredetét illetően német nyelvészek alapján a *hax pax max Deus adimax* vándordeák-mondásnál köt ki, s adatokkal igazolja, hogy bár addigi szótáríróink nem említik (BÁRCZINÁL már megvan!), nyelvünkben legalább másfélszázados múltra tekinthet vissza. A m a d ó n a k egy tréfás, habarék nyelvű versét idézi és C s o k o n a i n a k egyik ifjúkori versét, „Az istenek osztozását”, s aztán még G a á l G y ö r g y „Tudós palóc”-ának adatát. Hogy a szótárírók nem vették fel munkáikba, azt azzal magyarázza: „valószínűleg nem tekintették többi szavunk társaságához méltónak, nem akartak neki polgárjogot adni.”

2. Mindezeket két megjegyzéssel szeretném kiegészíteni. Tévesnek kell minősítenünk MELICHnek ama megállapítását, hogy a *hókusz-pókusz* nyelvünkben csak *sz-szel* fordul elő, s így túlságosan megőrizte latinos hangzását. Éppen a legrégebbi — SÁGI idézte adatok — mind *s-sel* írvák, s hogy ez nemcsak latinos írásmód, hanem hogy az *s* betű itt valóban *s* hangot is jelöl, arra van egy meggyőző adatunk. Csokonainak egy másik ifjúkori verse, amelyet SÁGI nem említ, hiszen akkor még — évekkel a Gulyás—Harsányi-féle Csokonai-kiadás előtt — kéziratban lappangott. (Harsányi—Gulyás: Csokonai Vitéz Mihály összes művei I. k. 379). Ebben három szerelmet megvető tudósról van szó, ezek: „*Hókus, Bókus, Pellidókus*” (i. h. I. 379) s nem vitás, hogy az első kettő elnevezése a *hókusz-pókusz* szétbontásából eredt. S minthogy az utolsó versszakban ezekre a nevekre a *mókus* szó rimel, nem kétséges, hogy a rímek tisztaságára nagyon is kényesen ügyelő Csokonai ezeket a neveket valóban *s* hanggal ejtette. S ezt pedig azért fontos hangsúlyozni, mert ez arra mutat, hogy ezek a németen keresztül hozzánk jutott latinos szavak a XVIII. század végén már egészen magyaros formában jelennek meg, akár például a *Rókus* név, amelyet csak legutóbb kezdenek egyesek *Rókusz*-nak ejtegetni. Nagyon valószínű tehát, hogy az átvétel még jóval korábbi időben történt. S nem lehetetlen, hogy a mai *hókusz-pókusz* ejtés ugyanilyen félművelt „visszalatinosítás”. (Vö. BÁRCZI, Comenius a magyarországi *s*-ező latin kiejtéséről: MNY. LV, 517—8.)

A szótárírók idegenkedése a *hókusz-pókusz*-szal szemben már csak ezért sem indokolt. De főként azért nem, mert ez a kifejezés nagyon is jól beleilleszkedik eredeti iker-szavaink sorozatába. Ezeknél ugyanis tudott jelenség, hogy feltűnően gyakori bennük a második tag ajakhangú explozívás (*b, p*) szókezdése: *csere-bere, csete-paté, csiga-biga csecse-becse*; különösen az ikresítésből keletkeztetett becéző neveknél, mint: *Ista-Pista, Őrzi-Bő(r)zsi, Andi-Bandi, Anni-Panni*.

A *hókusz-pókusz*-t tehát — bárhonnan is eredt — ma már teljes polgárjogú magyar szónak tekinthetjük.

KUNSZERY GYULA

Tanya. KNIEZSA ISTVÁN a *tanya* címszó alatt (SzlJsz. I, 517) említi, hogy az eredetileg halászó helyet jelentő *tanya* halászati műszóból keletkezett a 'Meier' jelentésű *tanya*, de az átmenetet, a *tanya* 'halászó hely' melletti kunyhó' jelentését még nem sikerült kimutatni. A *tanya* halászati műszó a következő jelentésváltozáson ment át: 1. 'locus piscaturae; halászó hely', 2. 'Fischerhütte; halászkunyhó', 3. 'Hütte; kunyhó', 4. 'Meier; tanya'. — KNIEZSA szerint a 'Fischerhütte' jelentésre, tehát az átmenetre nincs adat.

HERMAN OTTÓ „A magyar halászat könyve” című munkájának tanulmányozása során azonban találtam adatokat az átmenetre. Mesterszótárában szerepelnek a következő halászati műszavak: *tanya* 1. 'a víznek a húzóhálójával egy vetésre meghalászható része; 2. 'halász kunyhó: állandó tanyázó hely'; 3. *hasító tanya* 'állandóbb tanya, kunyhóval, terítő karózzal, hol a halat hasítják, sózzák és szárítják'.

Ugyancsak az említett átmenetre ad példát DANKÓ IRÉN „Halászat Tiszakécskén” című szakdolgozata (kézirat 81. l.): *Halásztanya* „Régen a halászok az összegyűjtött halat *halásztanyán* bárkászták. Télen is ott laktak. Ez a Tiszának a partján pardba vésített földkunyhó vót. Körül vótak a tericsfák. Szárították rajtuk a hállót. Vótak főző hejek is szógafákká. Az ilyen *halásztanyát* ojan helyen választottuk ki, ahun méjeb vót a víz. It vótak a bárkák. A *tanya-bárkán* vaty *tanya-hajón* vót a *bárka-csész* lakása. A *halász-tanyára* jártak mások is halat enni”.

Az említett *hasító tanya*, valamint *halász-tanya* már az átmenetet igazolják a 'halászó hely' jelentésű *tanya* és a 'Meier' jelentésű *tanya* között. Tehát valóban bizonyított, hogy a 'Meier' jelentésű *tanya* semmiesetre sem a szláv *stanje* 'állás' szóból, hanem az említett 'halászati hely' jelentésű *tanya* szóból keletkezett, mely ugyancsak szláv eredetű, de szláv megfelelője: *tonja* (SzlJsz.).

LÁZI ILONA

Fáró. 1. Mint könyvtáros néhány éve többször adtam ki könyvet Fáró Mária bölcsészettanhallgatónőnek! A névről első pillanatra nyilvánvaló, hogy a *fáráo* 'cigány' szóval függ össze. A barna arcbőrű leány családja iránti kérdésemre azt válaszolta, hogy ősei mindig kéthelyi lakosok és parasztok voltak. A Somogy megyei falu plébánosa, SÉLLEY KÁLMÁN szíves volt 1805-ig visszamenőleg átnézni az anyakönyveket, s ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a *Fáró* családok régi, jómódú és népes földművelő családok. Legkorábbi velem közölt adata: 1805. február 5-én keresztelték Fáró Erzsét, Fáró László és Szabó Éva leányát. Hozzáfűzte még, hogy a somogyi cigányság közt ilyen nevűek nincsenek (leginkább *Bogdán, Orsós, Kalányos* nevűek).

2. A *fáráo* szót bizonyíthatólag legalábbis a XV. század vége óta használják a cigánysággal kapcsolatban. 1496: „Agilem Thomam Bolgar, Vajvodam Farahorum”: Bolgár Tamás cigányvajdát és 25 sátoralja népét II. Ulászló salvus conductussal (menlevéllel) látja el, mert a török ellen készülődő Zsigmond pécsi püspöknek ők csinálják a puskagolyót (JÓZSEF FŐHERCEG, Cigány nyelvtan 254, 276). II. Lajos 1525-ből fennmaradt

számadási könyve szerint május 3-án borraivalót adtak „*pharahonibus*, qui coram Regia majestate in stadio cythara tangere habuerunt”, július 13-án pedig 3 forintot adtak nekik ugyanezért (MTörtTár XXII, 163, 234). 1552-ben és 1557-ben is *egyiptomi nemzet*-nek, illetőleg *fáraók*-nak mondják a tíz sátoralja dési cigányt („decem tentoria *pharahorum*”: Ethn. XVI, 373). A kolozsvári tanács 1557-ben elrendelte, hogy „a bíró a *pharaokkal* minden héten veresse agyon a kutyákat” (JAKAB ELEK, Kolozsvár története II, 114); 1532-ben Brassó városa kétszer eszközöl kifizetést „*Egiptiis pro mactatione canum*” (Ethn. XXV, 92). 1790-ből való „A' *Fárahó* maradékinak keserves panasza” (Ethn. XLV, 164). *Farahó népe* = erdélyi gúnyneve a cigányoknak a múlt század első felében (MNYTK. 107. sz. 19). 1851: „Azt mondják, *Faraó* lett vón' első vajda; | De ma is civódnak a tudósok rajta” (Arany: A nagyidai cigányok I. ének). Az ÉrtSz. is felveszi a *fáraó unokái*, *ivadékai* kifejezéseket, mint a mai nyelv régies elemeit. Egyéb neveikre ezúttal nem térünk ki.

3. A *fáraó* névhez másodlagosan jutottak, ti. az *egyiptomi* után. Az 1422-ben Bolognában feltűnt és az 1430-ban Konstancban megjelent „schwarz folk” is *egyiptombeli*-nek vallotta magát (JÓZSEF FŐHERCEG i. m. 265). Így az 1447-ben a namuri városi tanács elé járult társaság is *egyiptomi*-nak mondta magát, és vezérük: János, „*Kis-Egyiptom* grófja” ajánlólevelet is kicsalt (BÁRCZI: Száz. LXXI, 403). — Az *egyiptomi* név pedig nem ott tartózkodásuk okán adott jelzőként ragadt rájuk, hanem talán 'nyomorult, szegény, elesett' jelentésben. A Pray-kódex naptárában minden hónap elején két, hexameteres sor olvasható. Az első az illető hónap állatjegyeiről tájékoztat, a második a *dies Aegyptiaci* néven emlegetett szerencsétlen napokat jelzi (ZALÁN: MKsz. XXXIII, 251). Apáczai is így nyilatkozik a jobbágyság intézményéről: „A zsellérséggel való gonoszul élésből származott ez a mai napi nyomorúságos jobbágyság, amely az *egyiptombeli szolgálatot* bizony feljülhaladja hazánkban sok helyeken.” (Enc. X. rész.) Gondoljunk az *egyiptomi éhínség*, *sötétség* kifejezésekre, amelyekben az *egyiptomi* szónak fokozó 'borzalmas, Istentől büntetésként küldött' jelentése is van. — Egyébként nagymesterek voltak a maguk sajnáltatásában (Ethn. XLV, 159–160). Az erdélyi szász meg a Temes megyei német a németül beszélő cigány jósnőt egyszerűen *Egyipterin*-nek nevezi (JÓZSEF FŐHERCEG i. m. 259). A cigányok egyiptomi eredetéről való hiedelem nálunk is általános, mint ez a két sor is mutatja: „Veszek magam feleséget | *Egyiptomi* szépséget” (ERDÉLYI, Népdalok és mondák III, 106, 264).

4. A magyar vezetéknevanyagban szinte a köznévi előfordulással egyidejűleg jelentkezik a *Fáraó*. Megvan az 1522-i összeírásban: „Thomas *Faraw*” Asszonyfalván (nem függ össze a Báka faluban adózó *Sárhajú* Benedek nevével, MNYTK. 86. sz. 80; KÁLMÁN BÉLA ismeretlen eredetűnek mondja: MNYj. VII, 41), valamint „Michael” és „Gregorius *Faraho*” (MNYTK. 106. sz. 33–4; BÁLINT SÁNDOR a *Faragó* írása elvettét alakjának tartja: i. h. 20). KATONA IMRE barátomnak a Baranya megyei Kopácson 1942-ben az akkor 64 éves özv. Palkó Jánosné *Farahó* Judit volt egyik mesemondója, akit 1962-ben újra meglátogattam. E kopácsi vezetéknevre történeti adatokat közölt PENAVINNÉ BORSI OLGA (1759, 1761: *Farao*, 1772: *Faraho*, 1793: *Farahó*: MNYj. IX, 183).¹ A *Fáráó* név él Cserszeztomajon is (NéprÉrt. IV, 103, XXXI, 187, 190). ETE JÁNOS

¹ A hiátustöltő *h-ra* és a névváltozatokra (*Fárahó*, *Farahó*) analógiaként gyűjtöttem néhány *Kánaán* adatot: 1813: *Kanahán* (P. H o r v á t h Á d á m: Ötödfélszáz énekek 917) | 1854: „[Wesselényi Miklós vadászpasiójáért] több évekig kelle a *Kánaán* földnek hasztalan hevernie” (Ú j f a l v y S á n d o r emlékiratai. Kolozsvár, 1941. 73) | Egy iskolai alkalmi ének kezdete volt: „Marsoljunk hát gyors lábakkal, Mert miénk a szent *Kanahán*” (IMRE SÁNDOR, A magyar népdal nemei: ErdMúz. 1889: 387) | BARTAY-nál egy dal: „Óh gyönyörű *Kanahán*” (Ethn. XXIV, 127) | GYÖRFFY ISTVÁN használja

mohácsi múzeumi tisztviselő szíves értesítése szerint egy Simonovicsné nevű mohácsi sokác asszonynak *Fáráunká* a melléneve — bőre színére való tekintettel. FÁRAÓ SIMON örmény meséket adott ki (Armenia V [1891.], 18 kk., idézi Ethn. II, 45, 90); a hazai örmények közt is lennének *Fáraó* nevűek? A román névanyag nemrég megjelent szótárában *Faraon*, *Faraonaș* nevekkkel van képviselve (CONSTANTINESCU, Dicț. onom. 271). A napisajtó szerint a római *Faraoni* mester a mai európai divat egyik irányítója.

Hazai helynévi használatát csak a konyári *Fárorsziget* nevében jegyeztem ki (MNYj. X, 168), de ismernünk kellene az elnevezés körülményeit ahhoz, hogy nyilatkozhatunk: köznévi vagy tulajdonnévi alkalmazásról van-e szó. Moldvában azonban van *Faraonele* nevű falu, amely a Foksány rajoni Dălhăuți községhez tartozik (Indicator alfabetic al localităților din RPR, 1954). A *cigány* szót vagy szinonimáit tartalmazó román helységnevekre I. TRUSZKOWSKI WITOLD cikkét (Onomastica VII, 439). A moldvai *Forrófalva* román neve *Fărăoani*.

5. Hátra van még az a kérdés, hogy az 1522-i adójegyzék *Fáraó* nevei meg a mai *Fáráó* vezetéknevek cigányokat takarnak-e. Mivel adófizető földművelőkről van szó, nem valószínű. Nyilván történtek akkor is egymásbaoladások, de a két nép akkor társadalmilag még oly messze volt egymástól, hogy inkább gondolhatunk ragadványnévre. Arra, hogy nem-cigány viselt *Cigány* nevet I. PAIS DEZSŐ cikkét (MNY. XXXII, 236). *Cigány* nevű jobbágycsaládot találunk már a XV. század második felében is (MÁRKI SÁNDOR, Arad vármegye 503), de 1522-ben Apos faluban is parasztként adóznak *Cygan* vezetéknevűek (MNYTK. 86. sz. 68). Más elbírálás alá esik a hajdúnemesek közt szereplő tipikusan cigány *Kolompár* név (H. FEKETE PÉTER, Névstudományi adatok a Hajdúságból. Kézirat 15), mert ez köznévként és ragadványnévként nemigen járatos (a szóra I. KNIEZSA, SzlJsz. 670).

Végezetül, ahogyan a *fáraó* közszből *Fáráó* vezetéknev lett, úgy lett a *fáraó* 'egy hazard kártyajáték neve' szóból *fáráó* (például S Á N D O R I S T V Á N N Á L: GÁLDI, Szótárirod. 249, vö. HARTNAGEL ERZSÉBET: MNY. XXX, 81).

MIKESY SÁNDOR

A barátom barátja: barátom ... FEKETE LAJOS professzor (MNY. LVII, 475—7) e szólás félévezredes történetét vázolta perzsa és török forrásokban. Legkorábbi adata egy XV. századi török krónikában így hangzik: „barátaitoknak barátja, ellenségeiteknek ellensége leszünk.” Eredményeit a következőkben foglalta össze: „A szólásmód szövegének távolabbi nyomára kérdezősködéseim közben sem az európai nyelvekben, sem az ázsiaiakban nem tudtam rátalálni. A szólásmód tehát török vagy perzsa eredetűnek tekinthető.”

Hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy Polybius görög történetíró (i. e. II. sz.) már használja: „καὶ γὰρ φιλόφιλον εἶναι δεῖ τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα καὶ φιλόπατριν καὶ συμμοσεῖν τοῖς φίλοις τοὺς ἐχθροὺς καὶ συναγαπᾶν τοὺς φίλους.” Magyar fordítása: „A jóra való férfiú-

mint általános népi megjelölést: „éhinség támadt az alföldi »Kanaán«-on” (NéprÉrt. XX, 17 | 1855: „Aratás után tarlóföldben is sok szép dohányt természetnek az úgy nevezett »magyar fajtából«, s így kétszeres hasznat húznak e *Kanahan*-nak nevezett földön” (Zerpák Antal: Kapuvár: Vasárnapi Újság 1855: 21) | A köznyelvi *Kánaán* a szamosháti népnyelvben ma is az egykori református egyházi ejtés szerint *Kanahán* (CsűRY: MNY. XXXVI, 245 és SzamSz.). Máköfalvai helynév: 1891: *Kanahán*, 1941: *Kanahány* (SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei I, 237, 239). A fenti adatok láttán kissé kételkedve kell fogadnunk a ligetfalvai *Kánaán* dűlőnevet (Zala megye földrajzi nevei 263). Az irodalmi nyelvi alakhoz igazították?

hoz illő, hogy barátja legyen barátainak és hazájának; barátainak ellenségeit gyűlölje és azoknak barátait szeresse" (I. 14. 4. Polybius: The Histories. I. Cambridge, Mass.—London, 1954. 34). Minthogy F. W. WALBANK nem jelzi forrását (A Historical Commentary on Polybius. I. Oxford, 1957. 66), őt kell tekintenünk első lehelyének.

Az utolsót is megemlíteném. Egy mai amerikai író így fogalmazza meg: „Az én pajtásom az ő pajtása is” (A. Maltz: Simon McKeever utazása. Ford.: Bodnár György. Bp., 1962. 77–8).

SCHEIBER SÁNDOR

Góré. E szavunk az ÉrtSz. szerint többjelentésű: „1. Kukoricagóré. 2. (táj.) Fából összerótt, szegényes kis kunyhó.” Külön szócikként szerepel e hangsor 3. jelentése: „(argó) Főnök, vezető, gazda.” E harmadik — ma már igen elterjedt — jelentéssel foglalkozik MIKESY SÁNDOR „A góré szóról és a Koreh vezetéknévről” (Nyr. LXXXV, 451) című cikkében. Ezt írja: „A városok múlt században felduzzadó lakossága a kocsmák forgalmát is fellendítette. A gazda — nem győzvéen egyedül a munkát — csaposokat fogadott, ő maga pedig bódészerű alkalmatosságban ülve csak a pénzt szedte. A nagyobb vendéglőkben a konyha és az étterem közti üvegezett fülkéből ellenőrizte az üzemet a tulajdonos. Akik ezekben tartózkodtak, azok voltak a vezetők, „tulaj”-ok, „góré”-k. Mindenesetre ma tipikusan vendéglátóipari szó, 'felügyelő, főnök' jelentése onnan van terjedőben más munkaterületek felé. Térbeli érintkezésen alapuló névcseré (metonímia) . . .’

MIKESY ezen kívül arra alapítja fejtegetését, hogy a szó először JENŐ—VETŐ „A magyar tolvajnyelv szótára”-ban (1900. 73) fordul elő nőnemű alakban *gormi* 'tulajdonosné' jelentéssel. Ám JENŐ—VETŐnél tíz évvel korábbi, 1890-ből is van rá adatunk SZTOJKA FERENC cigányszótárában (Paks, 1890.), igaz, hogy főleg összetételekben: „Gazdaasszony, fn. *górkinyeromnyi* (Szt. 52) — Gazdátlan, mn. *bigorehkoj* (uo.) — Házbirtokos, fn. *kherehki góri* (Szt. 64) — Egyházigazda, fn. *khángérokogóri* (Szt. 29)”.

Amennyiben MIKESYnek igaza van, a *góré* szó a múlt század végén vette fel új jelentését. Akkor viszont kizárt dolog az, hogy az 1890-ben megjelent szótárban már négy biztos cigány nyelvi adat legyen róla. Valószínűbbnek tartom, hogy az „új” jelentés tulajdonképpen a cigány *gori* ~ *góri* ~ *góre* ~ *góré* 'gazda, tulajdonos' átvétele, s a MIKESY leírt esetleges fejlődés legfőljebb támogatta a szó elterjedését a magyar nyelvben, de nem önmagában hozta létre az új jelentést.

Z. VÁNDOR ANNA

Hírhedt. Mint GOMBOCZ írja, nem „minden esetben tudunk rámutatni arra a mondattani vagy társadalmi okra, amely a képzettársulások egy irányba terelésével a tapadattani előidézi. Különösen áll ez a semleges jelentésű szavakra, amelyek időfolytán rendszerint hol jó, hol rossz mellékértelmet vesznek fel. A *hír* lehet jó is, rossz is, mégis a *híres* melléknév ma csak 'jóhírű' értelemben használatos. A *hírhedik* ige régen 'jó értelemben is járta [. . .]. *Hírhedik* még a XIX. sz. elején a Tzs. 1838 szerint is a. m. *hiresedik*, s *Vörösmarty* 1841-ben így szólíthatta *Liszt Ferencet*: *Hírhedett zenésze a világnak* [. . .]. Ma *hírhedt* csak 'berühitgt' s nem 'berühmt'” (Jelt. 107).

Úgy vélem, mégis rámutathatunk a *hírhedt* pejoratív irányú jelentésváltozásának egyik valószínű indítékára: nevezetesen arra, hogy a *-hod(ik)*, *-hød(ik)*, *-hüd(ik)*, *-hød(ik)* és a *-had*, *-hed* végű igékhez (valamint származékaikhoz) legtöbbször kellemetlen vagy

éppenséggel pejoratív színezetű képzetek kapcsolódnak. *Bűnhődik, bűzhődik, dűhődik, hamuhodik, keshed, korhad, kushad, peshed, petyhüdik, porhad, poshad, rothad* stb.: ezek a szavak mind éltek a XIX. század derekán, vagyis akkor, amikor a *hírhedt* melléknév pejoratív irányú jelentésváltozása többé-kevésbé befejeződött (l. a Tzs.-t).¹

De azt is valószínűsíteniünk kell, hogy ezeknek a kellemetlen jelentéstartalmú szavaknak a száma igen nagy az azonos végződésű, de semleges vagy éppen amelioratív értelmű szavakéhoz viszonyítva.

Ilyen szempontból megvizsgáltam a Tzs. magyar–német részének címszavait (az A-tól E-ig terjedő szakaszban).

Adataim a következők:² *Bakdühödés* 'die Brunst' | *Besuhad*, *Besuhan* 'einschlüpfen' | *Bűnhödés* 'das Verschulden, Büßen', *Bűnhődik* 'sündigen, sich vergehen; büßen'; *Bűnhödött* 'büßen lassen' | *Bűszhődik*, l. *Bűzhődik*; *Bűzhődik* 'stinkend werden' | *Csihed* 'nachlassen (von Sturm, Gewitter oc.)' | *Csühödik* 'sich hervor arbeiten' | *Czühödik*, *Czühölödik* 'sich mit Mühe aufraffen' | *Dühödés* 'das Wüthen; die Brunst'; *Dühődik* 'wüthen, brünstig seyn'; *Dühödött* 'wüthig, wüthend'; *Eldühödik* 'verrasen' | *Elhamuhodás* 'das Vermodern'; *Elhamuhodik* 'vermodern' | *Elhírhed*, l. *Elhíresedik* | *Elkorhad* 'verwesen, vermodern' | *Ellajhodik*, *Ellajhol* 'faul, träge werden' | *Elpeshed*, l. *Elposhad* | *Elporhad* 'verwittern, vermodern, in Staub zerfallen' | *Elposhad* 'verfaulen' | *Elpuhad* 'weich werden' | *Elrenyhed* 'faul, träge werden' | *Elrohad*, l. *Elrothad*; *Elrothad* 'verfaulen, verwesen' | *Elszélhed*, l. *Elszéled* | *Elvénhedik* 'ableben'; *Elvénhedt* 'abgelebt' | *Enyhed*, l. *Enyhül*; *Enyhedés*, l. *Enyhülés*. — A felsorolt szavak közül a gyakrabban használtakhoz — szinte kivétel nélkül mindhez — valamilyen kellemetlen képzet fűződik.

Lehetséges tehát, hogy a *-had*, *-hed* stb. végződésű igéknek (valamint származékaiknak) ez a hangulata az idők során *hírhedt* szavunkat is átjárta, s így hozzájárult ahhoz, hogy e melléknévünk csak 'berüchtigt' értelemben éljen tovább.

A tárgyalt jelentésváltozás szemléletes példája a szóképzésbeli alapszóbesugárzásnak, amelyet ZSIRAI MIKLÓS vizsgált mintegy húsz esztendővel ezelőtt (MNy. XLI, 1–11).

Bizonyára tanulságos lenne földeríteni pejoratív jellegű képzőink történetét (vö. *álmatag, avatag* Tzs., *ásatag, bágyatag, lagymatag, poshatag* Tzs., *réveteg, rohatag* Tzs.; *ebhendí* Tzs., *pökhendi*; stb.), és párhuzamba állítani más nyelvek hasonló elemeinek fejlődésével (vö. fr. *bavard*, *sorbonnard* stb.).

Az ilyen vizsgálódás nyelvélektani szempontból sem fölösleges, mert a kellemetlen, káros emberi tulajdonságokra vonatkozó mellékevek száma óriási. Gondoljunk csak LEHR ALBERT hatalmas gyűjtésére (A részegség kifejezései: MNy. VI, 42, 92, 136, 237, 334, 467; VII, 43, 138, 186, 230, 285, 332) és H. NÉMETH GYULA összeállítására (Az észbeli gyarlóság kifejezései a magyarban: MNyTK. 60. sz.). Ez a nagy mennyiség nyilván nemcsak a jelölés objektív szükségét elégíti ki, hanem indulataink kiélését is szolgálja (l. NyK. LXVI, 409–13).

VÉRTES O. ANDRÁS

¹ Ez a pejoratív irányú jelentésszűkítés BARTHA JÓZSEF (Nyr. XXVII, 116) és TOLNAI VILMOS (NyK. XLVII, 205) szerint Jósikától származik (vö. NyÚSz.). — Kivételesen még a XX. század elején is előfordul a *hírhedt* jó értelemben: *hírhedt művész* 'híres művész' (Ambrus: Berzsenyi-leányok. 1907. 230 l.: a Nagyszótár cédula-anyagában).

² Az áttekinthetőség kedvéért a Tzs. közölte német jelentést is félidézőjelbe tettem s a szófajra vonatkozó megjelölést elhagytam.

NYELVMŰVELÉS

A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1832 és 1954 között

Az Akadémia Helyesírási Főbizottsága az idegen szavak és nevek átírásának részletes szabályzatát készíti elő. Talán segíteni fogja ezt a munkát, ha e kérdéscsoport egyik ágának, a görög szavak és nevek átírására vonatkozó eddigi akadémiai szabályzatoknak a történetét megvizsgáljuk, összevetve e szabályzatokat más elvi jellegű megnyilatkozásokkal és az akadémiai előírásoktól többnyire teljesen eltérő gyakorlattal.

1. 1832—1856. — Az Akadémia 1832-ben adta ki első helyesírási szabályzatát, mely „A magyar helyesírás' és szóragsztás' főbb szabályai” címet viselte. Ez a szabályzat az idegen szavak írását illetően kimondja egyfelől azt, hogy a köznyelvben meghonosodott idegen szavakat magyarosan, a meg nem honosodott tudományos műszavakat eredeti írásmódjuk szerint kell írni (ami minden későbbi szabályzatnak is elve marad), másfelől azt, hogy „a' mely tulajdon nevek olly nemzetéi közé tartoznak, mellyek a' deák vagy görög betűformáktól és alphabettől felette eltérnek, . . . azok kiejtésöknek leginkább megfelelő magyar módon irassanak” (III. 3. pont). E szabályzat tehát a görög nevek átírási módjáról voltaképpen egyáltalában nem intézkedett. Kivette ugyanis a görög nyelvet azok közül, amelyek minden további nélkül magyarosan írandók, noha írása a deák alphabettől felette eltér, de hogy a deák alphabettől ezeket a betűket hogyan lehet visszaadni, arról nem szól.

A két évvel később (Budán, 1834-ben) megjelent 2. kiadás azután pótolja ezt a hiányosságot, éspedig oly részletességgel, mint egyetlen későbbi szabályzat sem, és oly világossággal, mint az 1954-i szabályzat kivételével szintén egy szabályzat sem tette. Sajnos a szabályzat elveit csak mint javaslatokat adta közre, s így nem vehette elejét annak a zűrzavarnak, mely a XIX. század folyamán s részben a XX. században is uralkodott. A szabályzat világosan két lehetőséget vet fel: „a) Vagy irassanak a' görög nevek és szavak görögösen, azaz a' legnagyobb közelítéssel a göröghöz. . . Vagy b) irassanak úgy, mint azokat a' romaiak írták” (2. §). A szabályzat a görög szavak és nevek átírására nemcsak példákat közölt — görögül és magyar átírásban — hanem a kritikus betűk írását külön is pontosan megadta. Így $\eta = é$, $\theta = th$, $\kappa = k$, $\xi = x$, $\sigma = s$, $\upsilon = ü$, $\varphi = ph$, $\psi = ps$, $\omega = ó$, $\alpha = ai$, $\alpha\nu = aü$, $\epsilon i = ei$, $\epsilon\nu = eü$, $\alpha i = oi$, $\alpha\nu = ú$, $\epsilon = h$.

Ennek a szabályzatnak nagy érdeme a következetesség: V a g y görögösen írjunk, v a g y latinosan, de semmiképp sem javasolja a keverék helyesírást, aminek pedig — mint látni fogjuk — a későbbi szabályzatok (1954-ig) mind polgárjogot adnak. Az egyes betűk írásáról természetesen lehet vitakozni. Ma már tudjuk, hogy a diftongusokban az *v* megtartja eredeti hangértékét, tehát az átírás *au*, *eu* kell hogy legyen. Az *ü*-s ejtés azonban még nagyon sokáig volt használatban, s protestáns iskolákban még a század elején is dívott. Ez a szabályzat volt viszont az egyetlen akadémiai szabályzat, mely az *ou*-t hosszú *ú*-val adta vissza, ami pontosabb visszaadása az eredetinek, mint az *u*. A latinos átírás esetében viszont a szabályzat ugyancsak következetesen latinos átírást ajánl, tehát nem javall *k*-kat sehol sem (így pl. *encyclopaedia*).

Ez az átírási elv változatlanul szerepelt az egymást követő kiadásokban, egészen az 1853-ban megjelent 10. kiadásig. Sajnos az egymást követő kiadások változatlanul csak mint javaslatot közölték, miközben a gyakorlatban a zűrzavar uralkodott. A legtöbben írtak, ahogy éppen tollukra jött, némelyek azonban igyekeztek elvileg is megfogalmazni, hogy miféle átírási módot tartanak helyesnek. Az Akadémiától egészen eltérő elveket vallott SZABÓ KÁROLY, a régi magyar irodalom és történelem későbbi kiváló kutatója, aki mint klasszikus filológus műfordító kezdte pályáját. Ő a teljesen magyaros

átírás híve volt. Euripidész-fordításának bevezetésében ezt írja: „A szövegben előjövő hellen nevek leírására nézve mely elvet követtem, a hellen nyelvet értő olvasó könnyen ki fogja ismerni. Egyedüli szabályul e nevek leírásánál azon természetes és egyszerű elvet tartottam szemem előtt, hogy a hellen nevekben minden hellen betű a neki megfelelő magyar betűvel legyen visszaadva. Ha ez általam egyedül helyesnek hitt elvnek következetes keresztülvitelétől némely igen csekély eltérések történtek volna, legyen szíves azt az olvasó csak elnézésnek tulajdonítani” (Euripidész Válogatott színművei. Fordította SZABÓ KÁROLY. I–II. Ifigeniá Avliszban és Ifigeniá Tavriszban. Bp., 1849. XVI. l.).

Hasonlóképpen a következetesen magyaros írásmód mellett foglalt állást 1853-ban HUNFALVY PÁL. Sz a b ó I s t v á n Ilias-fordításának bevezetésében a következőket olvashatjuk: „Még a görög szók írásáról, melyet az olvasó ezen könyvben talál, kell néhány szót mondanom. Én a' bevezetésben úgy írtam a görög szokat, hogy a magyar bötük a' görögöket kifejezzék. Azonban a hehentett bötükre nézve nagy nehézség mutatkozik, miután a' magyar ejtés nem ismer hehentett *t-t* (*θ, th*) és *k-t* (*χ, ch, kh*). Legjobb volna az olasz és spanyol írás példájára egyszerű *t* és *k*-val kifejezni a' *θ*-t és *χ*-t, miután a' magyar *h* kemény torok-bötű. A' *ch* sem lehet *χ*, mert a magyar *c* nincs rokonságban a' *k*-val. De a kényszerű szokásnak hódolván *th*-nak írtam a' *θ*-t, és *kh*-nak a *χ*-t. A *φ*-t tétova nélkül *f*-fel adtam vissza, mert nyelvünk a' *p* és *f* között semmi közvetítőt nem ismer: 's mert azt a rómaiak is csak a' tudomány útján elfogadott görög szókban fejezték ki *ph*-val, a' többiekben pedig *f*-fel... A' görög önhangzókat megfelelő magyar önhangzókkal fejeztem ki; tehát *v-t* ü-vel...” (Homéros Iliása. Fordította Szabó István. Bézeveretessel és jegyzetekkel kísérte Hunfalvy Pál. Pest, 1853. LXVI. l.)

Az elvek következetesek voltak, keresztülvitelük már korántsem. Általános hiba Sz a b ó K á r o l y nál is és — bár jóval kisebb mértékben — H u n f a l v y nál is, hogy azonos görög betűket nem mindig azonosan adnak vissza. Egy-két példa Szabó Károlytól: Mindjárt a címben *Ifigeniá* (*ει*), később *Medéia* (*ει*), de *Heraklesz* (*η* is, *ε* is = *e*) (XV. l.), *Oresztesz* (IA 77. sor), de *Pélopsz* (IT 1. sor), holott épp fordítva kellett volna; egy szóban kétféle írás: *Heléne*, ahol *ε* egyszer *e*, egyszer *é* (IA 1250. sor). Hasonló pontatlanságok találhatók Hunfalvynál is a magánhangzók hosszúságának jelzésében.

De ha az elvek vallói is következtelenek vagy pontatlanok, mit várjunk azoktól, akik nem is vallottak elveket? Tíz évvel korábban, Arisztotelész Poétikájának fordításában még Hunfalvy is a szokásos latin—görög vegyes írásmódot alkalmazta (A Kisfaludy Társaság Évlapjai III). Következtelenségek itt is találhatók: *Oedipus* (149), de *Ödipus* is (167), *Bakkhus* (152), *Hephaestion* (156) stb. Ez azonban még semmiség ahhoz a tarkabarka írásmódhoz képest, amit G u z m i c s I z i d ó r Oidipusz- és Iphigeneia-fordításában találunk (Ödipusz, a király. Iphigeneia Auliszban. Fordította Guzmics Izidor. Budán, 1840.). T o l d y F e r e n c, mint az Akadémia titkára kifejezetten el is hátrított minden felelősséget a helyesírásért. Csak néhány példa: Kreón neve kétféleképpen: *Kreón* (4) és *Kreon* (5 és később). Zeusz neve háromféle módon: *Zeüsz* (Oid. 15. sor), *Zeusz* (150. sor és többször), sőt — teljesen lehetetlen alak! — *Zeosz* (158. sor). *Apollón* (377. sor) és *Apolló* (480. sor). Hol a görög ejtés fonetikus átírása, mint *Kadmosz* (1. sor), *Pallasz* (20. sor), *Polübosz* (990. sor), *Szphinx* (130. sor), hol valami latin—görög kevercs fonetikus leírása: *Menökeüsz* (69. sor), *Phöbosz* (71. sor), *Aeszkhülosz* (87. l.), de *Ászkhülosz* is (191. l.), ahol a németes alak is belép a latin—görög—magyar együttesbe. Ugyanígy az Iphigeneiában *Klütaemnesztra* és *Klüämnesztra*. A közszavakból kettő fordul elő: *philosophia* és *mekhanika*. Ugyanilyen tarkaság mutatkozik Szabó István Ilias-fordításában, csak *δ* a *σ*-t következetesen *s*-sel adja vissza.

2. 1856–1901. — Az 1834-i szabályzat következetesen a vagy—vagy álláspontján állott, a gyakorlat így is zűrzavaros volt. Mennyivel inkább annak kellett lennie 1856. után, mikor az első helyesírási reform már szakított a korábbi szabályzatok elveivel.

1856. április 13-i kelettel a Czuczor Gergelyből, Ballagi Mórictól, Brassai Sámuelből, Fogarasy Jánosból, Hunfalvy Pálból és Toldy Ferencből álló nyelvtudományi bizottmány javaslatot tett az új helyesírási szabályzatra (A magyar helyesírás ügyében a M. Acad. Nyelvtudományi Bizottmány előterjesztése a Nyelvtudományi Osztálynak. Pest, 1856.). Ez az előterjesztés a görög nevek és szavak esetében a latinos írást javasolja, de korántsem olyan következetességgel, mint az első szabályzat. „Miután a romai betűrendszer, melyet bizonyos módosításokkal mi is átvettünk, nem meríti ki a görög nyelv minden saját szóhangjait, s a görög betűrendszernek nem felel meg mindenben teljesen és szabatosan; minthogy továbbá sem a görög, sem a romai szóhangok értékét egyetemleg bizton nem ismerjük: legcélszerűbbnek látszik a görög neveket és szokat egészen úgy írunk, mint azokat a romaiak utján átvettük, azaz mint azokat a romaiak saját betűikkel írták, vagy, ha valamely görög nevet és szót ezeknél nem találunk, vagy éppen újabbkori alkotás volna, ezeket is deákosan, vagyis úgy írunk, miképp azt a romaiak bevett módjok szerint írták volna. Az egy k betű lenne talán a görög neveken megtartandó, miután e betű csakugyan a görög betűrendszerből származik, de ez is csak ott, ahol annak k hangját megtartottuk, péld. Sophokles; ellenben encyclopaedia.” (15. §.)

Győzött tehát a minden helyesírásban oly nagy problémákat okozó hagyomány. A görögös írás tudniillik, úgy, amint azt az első szabályzat javasolta, tulajdonképpen újítás lett volna egy olyan kultúrában, ahol az írásbeliség és az irodalmi műveltség annyira erősen latin befolyás alatt állott, mint nálunk. Ebben a győzelemben több tényező is közrejátszhatott. 1853-ban folyt a vita CURTIUS és a budapesti egyetem görög professzora, TÉLFY IVÁN közt az ógörög helyes kiejtéséről. TÉLFY a REUCHLIN-féle ejtés híve volt, tehát azt tanította, hogy az ógörögöt is úgy kell ejteni, mint az úgörögöt. (A hagyomány szerint meg is eskette tanítványait, hogy soha másképp nem fognak görög szöveget olvasni, és tanítványaikat is erre tanítják.) A helyesírási bizottság nyilván nem akart ebben a kérdésben állást foglalni, s inkább a kitérő megoldást választotta. De talán, legalább öntudatlanul, egy nem nyelvtudományi szempont is érvényesülhetett. A Bach-korszak viszonyai közt a latin nyelv is a nemzeti múlt egy darabját jelentette (gondoljunk csak arra, amit Jókai írt ezzel kapcsolatban „Az új földesúr” első lapjain), s a latinos írásmódhoz való ragaszkodás a nemzeti múlt egy darabjához való ragaszkodást is jelentette. Hiszen a latinos írás indoklása valójában egyáltalában nem indokolja ezt az írásmódot. „Minthogy sem a görög, sem a romai szóhangok értékét egyetemleg nem ismerjük. . .” Ha egyiket sem ismerjük, hogyan helyettesíthetjük az egyik ismeretlennel a másikat? (Ezt kiemeli KALMÁR ELEK is: NyK. XXIII, 280). De még így sem lett volna nagy baj, ha a javaslat a latinos írást oly következetesen viszi véghez, mint az első szabályzat javasolta. A k bevezetésével azonban — bár ezzel egyfelől a fonetikus írás irányában tett engedményt — kaput nyitott a következtetlenségnek, utóbb pedig a bizonytalanságnak is. Az első szabályzat még következetes volt, és *encyclopaedia*-t íratott. Az új javaslat már *encyclopaedia*-t ajánlott. Ez a következtetlenség pedig nagy baj egy olyan javaslat esetében, mely azzal az igénnyel lép fel, hogy minden akadémiai tag kövesse, s mely utolsó mondatában éppen azt szögezi le, hogy a helyesírásban nálunk a „tétovázásnak sem célja, sem haszna nincsen” (16. l.).

A javaslatból 1876-ra lett szabályzat, mely 1899-ig hat változatlan kiadást ért meg. (Megjelent egy 7. is, év nélkül.) Ez a szabályzat teljes mértékben magáévá tette az Előterjesztés elgondolásait. „A régi görög szók és nevek írása némi nehézséggel jár, mert a latin betűrendszer nem meríti ki a görög nyelvnek minden szóhangját. De minthogy a görög, és a latin nyelv minden szóhangjának értékét teljes bizonyossággal úgysem határozhatjuk meg; minthogy továbbá némely hangot a latin származású nyelvek is különbözően ejtenek, s a mai görög kiejtés sem biztos útmutató: legcélszerűbbnek tartjuk

egészen úgy írni a görög szokat és neveket, a mint a rómaiak írták saját betűikkel, jelesül: $ai = ae$; $oi = oe$; $v = y$ vagy a magyar $ü$; κ magas önhangzók előtt c , egyebütt k ; $\varphi = ph$; $\chi = ch$; $\psi = ps$; $\sigma = sz$, v. s v. z stb. . .” (MHSz. 1876. 14. §). Ez a helyesírás már nemcsak következetlen (c és k), de „tétovázó” is (y és $ü$). Ezen felül BLASS máig is alapvetőnek tekinthető munkája megjelenése után (Die Aussprache des Griechischen. Berlin, 1870.) már némileg túlzás az Előterjesztésben még érthető kitétel a szóhangok értéke megállapításának bizonytalan voltáról. (Más kérdés, hogy a kiejtés koronként változott, sőt hogy a nyelvjárási különbségek miatt egy adott korban is más-másképp olvastak egy-egy betűt, s ezért általában a z ógörög nyelv átírásánál csak egy normalizált írásról lehet szó.)

A bizonytalanságok és ingadozások ellen többen is szót emeltek, új átírási elvek születtek, akár általános, akár csak „házi” használatra. Előnyösen különbözik az akadémiai szabályzat bizonytalanságától SIMONYI ZSIGMOND 1879-ben megjelent Antibarbarusa. Először is azt jelenti ki, hogy „azon népek szavait, melyek a latin ábécét használják, (s a görög szavakat is), általában úgy írjuk, mint az illető népek, a többit magyarosan” (17. l., Idegen szavak). Ebből természetsszerűleg következik, hogy a görög neveket nem lehet latinos alakban írni, hiszen a görög neveket és szavakat is „úgy írjuk, mint az illető népek”. Ezek szerint „tehát ne [írjunk] c -t, hanem k -t: *Korinthos*, *Kerberos*, *Kimon*, s épp úgy ne ch -t, hanem kh -t: *Akhilleus*, *Kheirón*; a diphthongusok közt ne ae -t, hanem ai -t: *Aitólia*, *Khimaira*, ne oe -t, hanem oi -t: *Oidipus*, *Phoinikia*, s ne írjunk i -t vagy e -t ei helyett: *Déianeira*, *Khaironeia*; az $-os$ végű hímnemű neveket ne $-us$ véggel: *Hephaistos*, *Priamos*, *Olympos*. Az η és ω hangokat ékezzel különböztethetjük meg az ϵ , o -tól: *Hellé*, *Sókratés*, *Solón*, *Platón*, *Aristotelés*” (13–4. l., Görög nevek). Ez a szabályzat nemcsak rövid, de következetes, és a lehetőség szerint pontos is. Csak kárára vált az ügynek, hogy törvényerőre nem emelkedett.

Egészen más elveket tartott szem előtt ARANY JÁNOS Arisztophanész-fordításaiban. „I. Fő elvem volt a görög név betűit alatin alphabet által egyenkint adni vissza. Tehát *Pheidon*, nem *Phido*. 1. Kivétel: k betűt, mely szintén megvan a latin alphabetumban, nem c -vel, hanem k -val írtam: *Sokrates*, nem *Socrates*. 2. A rómaiak útján közönségesebben ismert neveknél meghagytam a latin átírás módját; tehát nem *Athenai*, *Thebai*, *Boiotia*: hanem *Athene*, *Acharnae*, *Thebae*, *Boeotia* stb. . . 3. Az av , ev diphthongusokat általában latinosan au , eu vettem; másutt az v -t a latin y -nal adtam vissza. Tehát: *Automenes*, *Euripides* stb. (*Pnyx*, *prytanis*). — Az v -t csak pár szóban írtam magyar $ü$ -nek, mint a *Zeüszben* (mikor kéttagú), melyet irodalmunkból már nagyon megszoktunk; vagy verselési és egyéb okból. . . 4. A χ -t nem változtattam kh -ra, mert ez által meghamisítottam volna a kiejtést, meghagytam latinosan ch -nak, az olvasó, ha ezt németesen (*ich*) ejti is, jobban ejti, mint ha vastag k -h-t mond. II. Miért nem használtam a magyar leírás módját? — Mert azonkívül, hogy e vitás kérdésben nem akartam pártállást foglalni, gazdaságosabb s érthetőbb is a betűk latin értékét venni fel. Úgy írjam-e *Aiszkhülosz*, *Eüripidész*? vagy *Eszkhülosz*, *Evripidész*? A laicus olvasó mindkét esetben fenakad rajta, s valami *obscurus* neveknek gondolja, nem az általa latinosan jól ismert *Aeschylus*-nak, *Euripides*-nek. . . III. Miért nem vagyok hát következetes, hogy vagy pusztán a görög betűket latinnal adjam vissza mindenütt, vagy mindig úgy írjam a szót, a hogy a rómaiak írták volna? — Mert — nem lehet. (Ha azonban *muszáj lehetni*: akkor I. alatti *főelvet* kérem keresztül vitetni az egész fordításon.) Pusztán betűnkint írva le a szót, *Aischylos*-t stb. kellene írnom, s ez épp oly bökkenő a laicus olvasónak, mint a fentebbi. Egészen átrómaiásítva némely szó szintén zavart okozna: hogy írjam például *Poseidont*? a rómaiak mindig *Nep-tunust* írtak helyette; ha én meglatinosítom, *Posido* lesz belőle, s ki ösmer rá? Már pedig ez lenne a következetesség: *Posido*, *Agatho*, *Jopho* stb. (Így a *Zeüsz*. Rómaiásítva *Zeus*, de ki látta valaha? mindig *Jupiter* áll helyette. . .) (ÖM. Ráth Mór kiad. VIII. Jegyzetek III–IV. 1.)

ARANY tehát elvszerűen lemondott a következetességről. Hiba volna őt ezért kárhoztatnunk, hiszen nemcsak Magyarországon, de minden latinos kultúrájú népnél ugyanezek a kérdések merülnek fel, s ugyanilyen következetlenséget tapasztalunk. ARANY ezeket az elveket egy magánjegyzetben írta le, s nem gondolt arra, hogy ez valami általánosan érvényes szabállyá válják. Erre azonban nem is lett volna alkalmas. Nemcsak az *v* hangértékének diftongusokban *ü*-ben való megállapítása kifogásolható itt, s nem is csak a *χ* ejtésével kapcsolatban tett, nyelvtudományilag téves megjegyzése, hanem főképp az, hogy az egész rendszer voltaképpen alkalmazójának egyéni kultúrájától függ: Az, hogy ki mit tart a rómaiak útján közönségesen ismert szónak, meglehetősen szubjektív dolog, amit általános szabályban alkalmazni nehéz lenne.

A gyakorlatban azonban Arany még ezeket az elveket sem tartotta meg következetesen. *Zeüs*-t ír nemcsak akkor, ha kéttagúnak veszi a szót, hanem akkor is, mikor nyilvánvalóan egytagúnak kell olvasni (pl. Felhők 786., 794., 1003., 1035. sor és még sok más hely). Az *η*-t és az *ω*-t olykor jelöli, ha a vers kívánja, többnyire azonban nem: *Délios* (Felhők 576), *Homéros* (uo. 1111), *Kleónymus* (Lovagok 1186, kevert alak), viszont pl. *Sokrates*. Olykor még az *ov* hosszúságát is jelöli, amit az első akadémiai szabályzat óta senki sem kívánt: *Búphonia* (Felhők 945), s olykor az *a*-ét is: *Amyniás* (uo. 664). Használ kevert alakokat is: *Aeschylus* (Békák), *Theseon* (a *Théseion* és a *Theseum* alakok közt: Lovagok 1205), a görög alakok mellett latinos formákat, csonka alakokat, sőt, a latin ejtés alapján fonetikusán átírt alakokat is: *Panathénéa* (Felhők 948).

Mások gyakorlata azonban semmivel sem mutatott kisebb tarkaságot. Az akadémiai kiadványok egyáltalában nem az akadémiai helyesírási szabályok szerint írták a görög neveket, hanem hol vegyes módon, mint Arany, hol — ritkábban — magyarosan, mint például Szász Károly „A világirodalom nagy eposzai”-ban. Szász éppúgy teljesen magyarosan írt, mint Szabó Károly, de éppúgy nem törődött azzal, hogy átirása pontosan és következetesen megfeleljen a görög betűknek. Saját rendszerén belül tehát elvben következetes (bár pontatlanságok így is vannak), de a görög betűk magyar egyenértékének megállapításában távolról sem az. Csak néhány példa: *Prometheüs* (*ev* = *eü*, protestáns iskola), *Kádmosz*, *Heráklesz*, *Zeüs*, *Jázon* (I, 11), *Odüsszeia* (471), de *Odüsszéja* is (481) stb.

Csiky Gergely Villemain-könyvének magyar fordításában (Pindar szelleme. Bp., 1887.) az *ev*-t *eu*-nak írja (katolikus iskola), a *σ*-t pedig *s*-sel adja vissza, de egyébként éppoly következetlen, mint Szász vagy akár a nyelvész Leher Albert Curtius görög történetének fordításában.

Egészen sajátos színfoltot jelent nemcsak tartalmi és stilisztikai, de helyesírási szempontból is Baksay Sándor Iliasz-fordítása. Előjáróban néhány név az eposz elejéről: *Peleüs*, *Akhilles*, *Agamemnon*, *Khryesz*, *Zeüs*, *Smintheüs* (!), *Phoebosz*, *Kálk-hás*, *Ajasz*, *Klytemnesztra*, *Odüsszeüs* stb. Baksay tehát általában fonetikusán ír (általában, mert pl. a *Hephaisztosz* írás ellenére is aligha ejtette *ph*-nek a *φ*-t), de valami egészen egyéni kiejtést ír fonetikusán. A *σ* nála hol *sz*, hol *z*, hol *s*, éspedig minden következetesség nélkül, a fonetikai helyzettől teljesen függetlenül. A szó végén álló *sz* *s*-nek való ejtése általános volt még a múlt század végén (kivált protestáns iskolákban), de Baksay nem mindig írja *s*-nek a szó végén sem a *σ*-t. *Diomédész* és *Diomédész* egyformán előfordul (42. ill. 175. l.). Latinos és görögös alakot is keverve használ: *Priamosz* és *Priamus* (I. ill. 131. l.). A magánhangzók hosszúságának jelölésében szintén egészen önkényesen jár el: két egymás után következő sorban *Ajasz* és *Ájasz* (385. l.).

Mindezekre azonban azt lehetne mondani, hogy bár e szerzők görögül tudók, sőt olykor (mint Arany) igen jól tudók voltak, mégsem voltak klasszikus filológusok, s így a helyesírás apró-cseprő ügyeivel nem sokat törődtek. Ha azonban — még mindig az akadémiai kiadványok körén belül maradva — a szakemberek munkái és fordításai közt nézünk szét, ott sem találunk kedvezőbb helyzetet. Elég egy pillantást vetni az Egyetemes Philo-

logiai Közlöny bármelyik kötetébe, hogy erről meggyőződjünk. Abban, hogy itt a helyzet valamivel jobb volt, része volt P o n o r i T h e w r e w k E m i l nek, aki részben a Philologiai Közlöny szerkesztőjeként mérsékelte a lazaságokat, részben a tőle megindított Görög és Latin Remekírók sorozattal hatott normalizálólá. E sorozaton belül ugyanis legalább a törekvés megvolt az egységes helyesíráásra, s ha a sorozat nem is állapította meg pontosan, szabályzat szerűen az átírás elveit, a Thewrewk készítette első kötet (Anakreón) így is példaképpen hatott. Ez az írásmód a betűhív átírást követte (tehát $au = ai$, $oi = oi$), a kettőshangzókban az v -t u -val adta vissza (au , eu), a σ -t s -nek írta, a φ -t ph -nak, a χ -t általában ch -nak. Többnyire nem jelölte azonban a magánhangzók kvantitásbeli különbségeit, még ott sem, ahol ezt a görög teszi (η , ω). Ez az írásmód — nevezzük egyszerűség kedvéért helyesírási vulgátának — lett a legáltalánosabb az akadémiai kiadványokban, de azokon kívül is, így a középiskolai tankönyvek is többnyire ezt követték. Ettől a módtól azonban maga Thewrewk is nemegyszer eltért, elsősorban metrikai okokból jelölve a magánhangzók hosszúságát, de olykor — megint csak metrikai okokból — önkényesen is alakítva azt.

Sajnos, a klasszikus filológusok nem ragaszkodtak szigorúan még ezekhez az elvekhez sem. Nemcsak hibrid alakok fordulnak elő (pl. *Aeschylus*, C s e n g e r y nél, az Oreszteia-fordítás 1893-i kiadásában; az 1903-i teljes Aiszkhüloszban *Aischylos*, de az Oreszteia-fordítás 1918-i 2. kiadásában ismét *Aeschylus*), de ugyanaz a név ugyanazon szerzőtől, ugyanazon művön belül háromféleképpen is áll: *Darius*, *Dárius*, *Dareios* (ugyancsak Csengerynél). De ugyanilyen következetlenségek, görög—latin kevercek más fordítóktól és szerzőktől is bőven idézhetők.

A mondottakból is látható, hogy egyfelől az akadémiai szabályzatokat az akadémiai kiadványok szerzői sem tartották tiszteletben, másfelől az a gyakorlat, amit helyette kialakítottak, semmivel sem volt jobb vagy következetesebb. Éppen ezért ott, ahol feltétlenül szükséges volt az egység, felhagytak a görögös formákkal, és teljesen következetesen a latinos formákat használták. Ez történt a P e c z V i l m o s szerkesztette „Ókori lexikon”-ban (mely egyébként a tárgyalt korszaknál később jelent meg).

E zűrzavar az akadémiai kiadványokban is elég baj volt, hiszen a felsorolt munkák valamennyien a szélesebb nagyközönséghez szóltak, zavaruk tehát közművelődési szempontból is ártott, de talán még kinosabb volt az eset a tankönyvek esetében, melyeknek elsősorban kellett volna következetes és helyes írásra törekedniük. Mint említettük, a középiskolai tankönyvekben egyre jobban a vulgáta terjedt (ezt használta C s e n g e r y, G y o m l a y prózai Homérosz-fordításaiban stb.), de itt is néha következetlenül, s akadtak tankönyvek, melyek a következetlenségben egészen különleges méreteket öltöttek. Csak két példa, szinte találomra, a sok közül.

R a d ó A n t a l „Görög költők” című antológiája (Bp., 1886.), ami nem utolsósorban az iskola számára készült, a következő tarkaságot mutatja: *Tyrtaeus* (9), de *Tyrtaeos* is (104), *Clytaemnestra* (213, teljesen latinos alak), *Theocritos* (felemás), *Ptolemaeos* (teljesen hibás, felemás alak, 279). — A másik példa S z e r e l e m h e g y i T i v a d a r „Görög közéleti és magánrégiségek” című könyve (Bp., 1891.) A magánhangzók hosszúságának jelölésében s a latin és görög alakok vegyes használatában itt is a legtarkább kép mutatkozik. *Geryón* (50), de *Amphitryo* (47), *skéné* (95), de *orchestra* (94), *Keto* (36, sem az η , sem az ω nincs jelölve), viszont *Oidípús* (62).

Nem esoda, ha ennyi zűrzavar közepette a helyesírás kérdése egyre hevesebb vitákat váltott ki. A Philologiai Társaság és az Akadémia felolvasó ülései, a folyóiratok és napilapok egyaránt foglalkoztak a kérdéssel. Túllépnők feladatunk körét, ha ennek a tanulságos vitának részletes taglalásába belemélyednénk. A lényeg a következő volt: Az egyik oldal feltétlenül a magyaros (fonetikus) helyesírás következetes alkalmazása mellett volt (SZARVAS GÁBOR még a régi magyar családneveket is így íratta volna, pl.

Dezsőfi a *Dessewffy* helyett); a másik oldal mereven elzárkózott minden magyarosítástól, mert a nyelv tisztaságát féltette volna tőle: a magyaros írás menlevelet biztosít minden idegen szónak. Volt (KALMÁR ELEK), aki az *x* helyett *ksz*-et, *qu* helyett *kv*-t akart írni, a másik fél féltve őrizte az összes idegen szavak eredeti írásmódját. (Néhány, szempon-tunkból fontosabb munka: SIMONYI: AkÉrt. 1891: 285—91; VOLF: BpSzle. LXVI, 468—77; SIMONYI: BpSzle. LXVIII, 310—5; VOLF: BpSzle. LXXXVI, 354—85. Mindezek a cik-kek általában foglalkoznak a helyesírási reform kérdésével, s ezen belül tárgyalják az idegen szavak átírását. Csak az idegen szavak kérdéséről: KALMÁR: NyK. XXIII, 280 kk.; SZARVAS: Nyr. XXII, 529—35; FIAL[K]OWSKI: EPhK. XIII, 537—50; PRUZSINSZKY: EPhK. XIII, 561—9.)

A kérdéshez nemcsak nyelvészek és klasszikus filológusok szóltak hozzá, hanem természettudósok is. SZABÓ JÓZSEF, aki már 1861-ben a természettudományos műszavak magyarításáról tartott felolvasásával keltett figyelmet, 1891-ben ismét visszatért az idegen szavak használatának kérdésére, és részletesen foglalkozott a helyesírás problémá-jával is (Az idegen szók használás módja. Bp., 1891.). SZABÓ két elvet szögez le, melyeknek a helyesírás megállapításánál mértékadóknak kell lenniük, a fonetika és a takarékoság elvét: „A fonetika elve először az, hogy úgy írjuk a szót, amint azt kimondásakor hangoz-tatjuk, másodsor, hogy ugyanazon hangnak lehetőleg mindig ugyanazon írásjegye le-gyen... A takarékoság elve az egyszerűsítés, hogy olyan betűt vagy szótagot, mely az érte-lemhez vagy a hangváltoztatáshoz nem járul, mint fölösleget elhagyjuk.” (6.) E két elv alapján nemcsak a leghatározottabb magyaros írásmód mellett van, de a szavak csonkí-tását is védelmébe veszi. A latin és a latinos átírású görög szavakban az *ae*, *oe* helyett *e*-t javasolt: *ekonomia*, *homeopata*, *hematit*, *esztétika* stb. Az idegen, közte görög szavakban levő *y* helyett *i*-t ajánl: *gipsz*, *trachit*, *típus*. A *c* és *k* alkalmazását teljesen a kiejtéstől teszi függővé. A *ch* tárgyalásánál felveti a *k*-val vagy *h*-val való helyettesítés gondolatát, de el is veti mindkettőt, bár egyes szavakban a *k*-val való helyettesítést nem tartja lehe-tetlennek (pl. *kemia*). A *ph* kérdésében radikálisabb, ezt minden közhasznú idegen szóban *f*-fel kívánja írni, kivételek a tulajdonnevek (pl. *Sophokles*). A *th* esetében a *h*-t minden közszóban, de egyes tulajdonnevekben is elhagyni: *antipátia*, *apoteozis*, *aritmetika*, *Ateneum*, de *Parthenon* (18—22). Végül a rövidség és takarékoság kedvéért az *-us* (*-os*), *-um* (*-on*) végződéseket mind elhagyná (24).

Látnivaló, hogy SZABÓ — egy-két túlzást nem tekintve — a görög szavak magyaros (fonetikus) írásának propagálásában messze megelőzte nemcsak a korábbi, de az 1901-i, sőt némiképpen az 1922-i szabályzatot is, és a SIMONYI-féle iskolai helyesírás útját egyen-gette (akivel egyébként a *c* — és nem *cz* — írásában is megegyezett).

3. 1901—1915. — A sok vita hatására az Akadémia 1901-ben újabb helyes-írási reformra szánta el magát. Az 1901-i szabályzat azonban a görög szavak kérdésében szinte semmit sem változtatott az 1856-i előterjesztés ide vonatkozó szakaszán, sőt fokozta annak ellentmondásosságát (idevonatkozólag: 11., 13—4. l.; a szabályzat megszületé-sének előzményeiről: SIMONYI: NyF. 5. sz. 9—16). A szabályzat a görög szavakat „a nálunk dívó hagyományos írásmód szerint” latinosan írja, mint ahogy általában az idegen szavak közül továbbra is csak a meghonosult idegen szavakat írja magyarosan (teljesen egyéni érzésre bízva, hogy ki mit tart meghonosodottnak). Amellett más elvet alkalmaz a közszavak és mást a tulajdonnevek esetében, amit az 1876-i szabályzat még nem tett meg. A közszavaknál latinosan ír, de a *c* helyett *k*-t, mikor annak ejtjük. A tulajdonneveknél viszont visszatér az elzáró szabályzat alternatívájához: vagy teljesen latinosan, vagy teljesen görögösen kell írni. Az utóbbi esetben a *χ*-t *kh*-val írja, eltérőleg az eddigi szokástól. Hogy az *ε*-t és *η*-t, az *ο*-t és *ω*-t megkülönbözteti-e, a példákból nem derül ki, a szabályzat pedig erről külön nem intézkedik. (Az 1922-i szabályzat, mely e kér-désben nem tér el az 1901-itől, nem tesz különbséget.)

Ezután következik a szabályzatnak egy egészen különös pontja: „A latinbetűs nyelvek nevei közül is egészen magyarosan írjuk azokat, a melyek minálunk is népszerűek, úgyhogy már bizonyos magyaros kiejtésük is megállapodott. Ilyen pl. . . *Homér*. . .” (13). A példa különös, hiszen itt egy nem latin betűs írású névről van szó. Ezek szerint görög nevet nemcsak görögösen, hanem latinosan és magyarosan is lehet írni. A *Homér* név azután mint példa még később is említésre kerül. A szabályzat kerülendőnek nyilvánítja a csonka alakokat, de költők esetében megtűri, sőt a *Homér* formáról külön ki is emeli, hogy „általánosan dívik” (14).

A szabályzat tehát tulajdonképpen 1 mindent megenged, pontosságot és pontatlanságot (az η és ω meg nem különböztetését), magyarosságot, latinosságot, görögösséget, latin–görög kevert formákat, csonka és teljes alakokat. Igazán nem lehet csodálni, hogy a szabályzat e pontja éppen nem munkálta a helyesírás tisztázását. Annál különösebb, hogy a szabályzatok ebben a tekintetben később sem változtak lényegesen, és a zűrzavar 1954-ig fennmaradt.

Az 1901-i szabályzat SIMONYIÉK törekvéseinek kudarcát jelentette. SIMONYI azonban nem hagyta abba a harcot, s így született meg az úgynevezett iskolai helyesírás. Ezt a szabályzatot SIMONYI fogalmazta meg, de a Közoktatási Tanács hagyta jóvá, és nyilván változtatott is SIMONYI eredeti szövegén, mert éppen a görög szavak kérdésében SIMONYI egy helyen maga mutat rá egy ellentmondásra. SIMONYI itt természetesen sokkal részletesebben foglalkozhatott a kérdéssel, mint szűkre szabott Antibarbarusában, részletesebben, de nem mindig szerencsésebben (idevágólag: NyF. 5. sz. 44–50). A közszavaknál a magyaros írást szinte teljesen általánossá teszi, úgy, amint azt már régebben sürgette. Ennek indoklásául azt a — senki másnál nem szereplő — okot is felhozza, „hogy a sokféle idegen nyelv helyesírását még legműveltebbjeink sem tudják biztosan elsajátítani. . . még kevésbé természetesen a népiskola növendékei s a népnek mindinkább szélesedő olvasó rétegei, sőt a műveltek közül is azok (p. a nők s reáliskolát végzetek), akik latin és görög tanulás nélkül szerezték műveltségüket, — ilyen szempontból a helyesírás egyszerűbbé s magyarosabbá tétele valósággal a nemzeti közművelődés követelménye” (45–6). Azzal, hogy a közszavaknál a latin vagy görög írásmód alternatívája vagy inkább „hibridizációja” helyett a magyaros írásmódot vezette be, nemcsak egyszerűbbé, de határozottabbá is tette a szabályt. A tulajdonnevek írásában azonban, sajnos, elfogadta az akadémiai szabályzat kettősségét: lehet görögösen, de lehet latinosan is. Ezzel feladta saját korábbi, a következetes és pontos görög írásmód használatát javasoló elvét is (47–8). Ezzel a következetességen nagy csorba esett, s ezt csak növelte, hogy a nem magyarosan írt görög szavakat az iskolai helyesírás is latinosan íratja, de *k*-val ott, ahol *k*-t ejtünk, míg a tulajdonnevekben mindenhol *c*-t használ. SIMONYI ezt a kettősséget maga is tudta és látta, de nyilván a Közoktatási Tanács döntése ellen nem volt módja tenni. Így a bizonytalanság a közszavak írásában csökkent ugyan, de a tulajdonneveknél semmivel sem lett kisebb, mint volt.

4. 1915–1954. — A helyesírás revíziójának kérdését — nem utolsósorban SIMONYIÉK tevékenysége folytán — hamarosan újra elő kellett venni. A Helyesírási Bizottság már 1915-ben újabb javaslatot terjesztett elő, mely SIMONYIÉK számos fontos javaslatát elfogadta (A magyar helyesírás szabályai. A Helyesírási Bizottság javaslata. Bp., 1915.). Az idegen, közelebről a görög szavak írásában azonban csupán annyi változás történt, hogy a javaslat bizonyos kérdéseket részletesebben tárgyalt, illetőleg több példát hozott. Változatlanul fenntartotta a javaslat is a közszavak és a tulajdonnevek írásának kétféle elvét, tovább is tiltakoztak a csonka névalakok ellen, de mégis tudomásul vették azokat, s tovább is elfogadtak bizonyos esetekben magyaros írásmódot. Kitért a javaslat az *sch* olvasására, ami latin írás esetén jelenthetett problémát, hiszen a görögös írásban *sch*-t kellett írni. A tulajdonneveknél ezt következetesen

sz-kh-nak olvastatta, a közszavaknál viszont szkh-nak vagy szk-nak, úgy látszik, egyéni tetszésre bízva a válogatást, mert görögben egyformán σχ-val írott szavakat hol így, hol úgy írt át: σχίσμα = szkhízma, de σχόλιον = szkolion, ami kiváltképpen hibás, mert a σχολίων egészen mást jelent (102., ill. 117. pont). Amikor tehát egyfelől pontosabb akart lenni, másfelől újabb lazaságot követett ei.

Helytelenítette (103. pont) a görög és latin ae, oe németes ä és ö írását, holott az ő esetében nem németességről, hanem a latin alak egyszerű magyar fonetikus átírásáról van szó, ami olyan szavaknál, mint az ökonómia, már 1915-ben sem lett volna hibáztatható. A zűrzavar tehát változatlan maradt, s ezt csak fokozta, hogy a javaslatot az Akadémia 1922-ben hivatalos szabályzatul elfogadta, a vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig hivatalos iskolai helyesírássá tette.

Az egymást követő akadémiai szabályzatok a görög szavak átírása tekintetében semmi lényeges változást nem hoztak, legfeljebb itt-ott még növelték a pontatlanságot. Így a 8. kiadás (első lenyomat 1940.) már a σχ-t a közszavakban és a tulajdonnevekben egyaránt mindenhol szk-nak olvastatja, továbbra is megtartva az értelmileg is téves szkolion írást.

Nem csoda, hogy ilyen körülmények mellett egyfelől egyre-másra születtek a szabályzatok, másfelől mégis mindenki úgy írt, ahogy akart, s burjánzottak a torz, hiper-grecizáló alakok. (Ez utóbbiakra „Az új helyesírás”-ban SIMONYI is utalt, GYOMLAY GYULA pedig egy külön kis füzetben foglalkozott a kérdéssel: A tudákos helyesírásról és kiejtésről. Pécs, 1934.).

Alig néhány évvel az 1922-i akadémiai szabályzat megjelenése után, 1929-ben adta közre BALASSA JÓZSEF az úgynevezett nyomdai helyesírási szabályzatot, „Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai” címmel. Ez a szabályzat az idegen szavak írásmódját illetőleg ezt mondja: „... A nem latin betűket használó nyelvek (orosz, szerb, görög, török, perzsa, szanszkrit, japán stb.) és a román, horvát nyelv szavait a magyar kiejtés szerint kell átírni... Az orosz és más, nem latin betűket használó nemzetek neveit a magyar kiejtés szerint írjuk...” (XV. l.). Azt kellene gondolkodnunk ezután, hogy a szabályzat a görög neveket is a magyar kiejtés szerint íratja, de görög név a felsorolt példák közt egy sincs, a szótári részben pedig a szokásos latinos átírást találjuk (*Aristoteles*, *Homeros* stb.), vagy éppen csonkított formát (*Homér* v. *Homeros* stb.). Így lényegében e szabályzat is az akadémiai elveket fogadta el.

Ugyanezt tette — csak az Akadémiánál következetesebben — a Parthenon Társaság kiadványainak szabályzata, mely a helyesírási vulgátát kodifikálta: „A kiadványok helyesírására vonatkozólag a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzata irányadó. De a görög neveket a filológiai irodalomban meghonosodott betűszerinti átírásban adjuk (pl. *Aischylos*, *Bakchylides*, *Platon*)...” (A Parthenon kiadványok szabályzata. Bp., é. n. 4. l., 11. pont).

A harmincas és negyvenes években egyre-másra megjelenő magyarító és idegen-szó szótárak általában az akadémiai helyesírást követték. A szakszótárak azonban, műszavakról lévén szó, azokat többnyire teljesen latinos alakjukban közölték (pl. Csász Gy., Állatorvosi műszótár. Bp., 1937.). Sajátos utat csak a PÁVÓ ELEMÉR szerkesztette Idegen—magyar műszaki szótár követett (Bp., 1938.), mely minden idegen szót teljesen fonetikusán írt át, de inkább gyakorlati, mint helyesírás-elméleti megfontolásokból. „Az idegen szavak leírása: kiejtéses. Nem lehet feladata egy magyarító szótárnak sem az idegen szavak eredeti helyesírásának közzététele. Sokszor éppen innen tanulnák meg a kerülendő idegen szavak helyes leírását” (4). Amilyen furcsa az utóbbi indoklás, annyira helyes, hogy olyan idegen szavakat, melyeket az Akadémia még mindig idegenesen íratott, mert magyarosan írni. Így a görög szavak közül: *klorofil* (az Akadémia még 1940-ben is *chlorophyll*), *paleontológia* (Akad.: *palaeontologia*) stb.

Más elveket vallott a kérdésben TISZAMARTI ANTAL (Orvosi nyelvünk helyes magyarsága. Bp., 1943.): „A latin és görög szókat latinosan írjuk, a görög szavak *k*-ját azonban *k*-nak ejtés esetén megtartjuk (tehát nem *bacterium*, hanem *bakterium*).” Ez ugyanaz a következetlenség, amit az akadémiai helyesírás elkövet, amellettt felteszi, hogy az orvosok legalább annyira tudnak görögül, hogy minden szóról meg tudják mondani, görög-e vagy latin. Ez pedig, sajnos, már 1943-ban is túlzás volt. A közkeletű idegen szavakat magyarosan íratta, viszont „helytelen és káros az az irányzat, mely az idegen műszókat is kiejtés szerint írja. Orvoshoz méltatlan az ilyen írásmód: *rezisztencia*, *kallózus*, *ödéma*, *cökum*, *kardiiovaszkuláris*” (7).

A gyakorlat semmivel sem volt tarkább, mint a szabályzatok, bár a harmincas évekre bizonyos irányzatok kialakulóban voltak. A magyaros írásmód szinte teljesen kiment a divatból; N a g y M ó r csonka Iliasz-fordítása után (1899–1901.) csak elvétve találkozunk ilyenekkel (pl. G á r d o n y i nál). B a b i t s a latinos formákat kedvelte (*Oedipus*), S z a b ó L ő r i n c részben a vulgátát követte (a szerzők nevének megadásában), részben, a versek szövegében, a fonetikus formák is előfordulnak: *Erósz* (Örök barátaink I, 267), *Dóríka*, *Héliodóra* (I, 356), *Démó* (I, 356), de így is: *Homéros* (I, 500).

A vulgátánál pontosabb jelölésre törekedett K e r é n y i K á r o l y és köre, s ezt az írásmódot alkalmazta az Officina két nyelvű sorozata. Ez tulajdonképpen SIMONYI Antibarbarusának írásmódja volt, azzal a különbséggel, hogy a *χ*-t hol *ch*-val, hol *kh*-val adta vissza (néha még egy kiadványon belül is eltérő volt a különféle szerzők írásmódja). Ez az írásmód tehát jelölte az *ε* és *η*, illetőleg *ο* és *ω* közti különbséget, amit a vulgáta nem tett meg, és így feltétlenül kizárt minden kvantitásbeli önkényeskedést. Ez az írásmód, amellettt, hogy nem tér el nagyon a nemzetközi írásképtől, mégis pontosabb volt, mint az, s nem véletlenül népszerű szakmai körökben máig is.

5. Milyen tanulságok adódhatnak e történeti áttekintésből a továbbiakra nézve? Az átírás tekintetében két elv között lehet választani: Vagy a teljesen magyaros átírást alkalmazni, vagy SIMONYI Antibarbarusának elvei szerint írni.

A) Az 1954-i szabályzat lényegében az első megoldás mellett döntött. Ha ezt az elvet fogadjuk el, úgy meggondolandó volna, hogy az *ov*-t ne *ú*-val írjuk-e át, hiszen mindig hosszú, nem szenved tehát csorbát az az elv, hogy azonos jelet azonos jellel adjunk vissza. (Amiért viszont nem volna helyes az *a* kvantitásbeli különbségeinek jelölése.) Ezt javasolta az első akadémiai szabályzat, elvétve régebben is néhányan, újabban pedig például D e v e c s e r i G á b o r írt így. — Ugyancsak meggondolandó volna, hogy a *φ*-t ne *f*-fel írjuk-e át, s nem *ph*-vel, mint a jelenlegi szabályzat is. Kétségtelen ugyan, hogy a klasszikus korban nem így ejtették a *φ*-t, de magyar szövegben kicsit preszióz ejtés a *Szop-hoklész*. Hiszen az is kétségtelen, hogy Cicero a maga nevét *Kikeró*-nak mondta, magyar szövegben mégis aligha ejti valaki is így.

Vannak azonban szempontok, melyek nem javallják ennek az elvnek az alkalmazását. Kettőt említünk, egy elvit és egy gyakorlatit. A magyaros írásmód azt a képzetet támaszthatja az olvasóban, hogy az illető görög nevet vagy szót maguk a görögök is úgy ejtették, ahogy az a magyaros írás alapján olvasható. Ez nyilvánvaló tévedés lenne, hiszen még a klasszikus korban belül is, mind szinkronisztikusan, mind diakronisztikusan tetemes különbségek voltak az ejtésben. Nem egészen áll meg tehát az az érvelés, hogy tulajdonképpen a magyaros írásmód a görögös. Ez azonban legfeljebb a nyelvészeket és klasszikus filológusokat zavarja, a laikus olvasó számára nem okoz problémát.

Tegyük fel azonban, hogy egymás közelében áll két név, mondjuk *Melampusz* és *Saturnus* vagy *Lupus*. A laikus, de logikus olvasó itt feltétlenül *Šaturnuš*-t és *Lupuš*-t fog olvasni. De még jobban zavarba kell jönnie, ha ugyanazzal a névvel kétféle írásmódban találkozik: Ha Nagy Sándor apjáról olvas, úgy *Philipposz*-t lát, ha egy bizonyos késői római császárról, úgy *Philippus Arabs*-ot. Szándékosan használtam kevésbé ismert

neveket. A laikus olvasó, aki egyre kevésbé tanul latinul, görögül meg éppen semmit, bajosan fogja ilyen neveknél megállapítani, hogy ezek görögök-e vagy latinok. Ebből pedig már nemcsak filológus füleket sértő zűrzavar támadhat. Nem tanácsos tehát a görög és latin nevek és szavak átírására kétféle elvet megállapítani, éppen a széles olvasó vagy középiskolában tanuló tömegekre való tekintettel nem.

B) A másik megoldás a helyesírás egész rendszerén belül kétségtelenül következetlen, mert a görögöt, noha nem latin betűs írás, nem magyarosan íratja. A közszavak esetében felvetődik a kérdés, mit írunk magyarosan, mint meghonosodott idegen szót, s mit görögösen, amiből szintén adódhatnak nehézségek, mint ezt a szabályzatok története mutatja. Mégis kérdés, hogy amit így elvesztünk a réven, nem nyerjük-e meg a vámon. Ezzel az átírással tudniillik kiküszöbölődnek az előbb említett két ellenvetés: Nem magyaros írást adunk, hanem egy bizonyos normalizált átírást, az olvasó tehát nem gondolhatja, hogy ez pontos képe a görög kiejtésnek; és nem adunk más szabályt a latin és görög nevek írására, amivel az s ejtésében mutatkozó zavart küszöböljük ki.

Mindkét elv mellett is, ellene is hozhatók fel érvek. A Helyesírási Főbizottság feladata most már, hogy ezeket mérlegre tegye, és ha nem is a tökéletes megoldást — mert olyan, mint a történeti áttekintés mutatja, aligha található —, de legalább a legkevésbé tökéletlent megtalálja.

RITOÓK ZSIGMOND

Egy elfelejtett költő nyelvművelő cikke

1. Furesán hat, hogy a Magyar Nyelvben egy ma már elfelejtett, alig ismert költőről, Komjáthy Jenőről ejtünk szót, aki hetven évvel ezelőtt, 1895. januárjában költözött el az élők sorából, miután csak halálos ágyán láthatta meg életművének, a „Homályból” című egyetlen verseskötetének nyomdai korrektúra-hasábjait. Megemlékezésünkre az adott okot, hogy e kevéssé ismert bölcselő költőnek egy említésre méltó nyelvművelő cikke is maradt ránk. SIKABONYI ANTAL a költőről írt tanulmányában többek között azt a megállapítást teszi, hogy Komjáthy Jenő „dolgozott a Magyar Nyelvőrbe is, SZARVAS GÁBOR hívta meg szép levélben munkatársul. És ő különösen büszke volt erre” (Komjáthy Jenő. Irodalmi tanulmány. Budapest, 1909. 51). Sikabonyi bizonyára látta a fiatalon, 37 éves korában elhunyt költő hagyatékának rendezésekor Szarvas Gábor „szép levelét”, aki mint a Nyelvőr szerkesztője igyekezett folyóiratának táborába minél több munkatársat toborozni. BALASSA JÓZSEF kiemeli, hogy „Szarvas arra törekedett, hogy a Nyelvőr iránt érdeklődést keltsen a nyelvészek körén túl az írók és más tudománysszakok művelői között is és hogy bevonja őket a Nyelvőr munkájába” (A Nyelvőr története 19). Kíváncsian kerestem a Nyelvőr köteteiben SIKABONYI megállapításának alapjait, de annak, hogy Komjáthy Jenő „dolgozott a Nyelvőrbe is”, csak egyetlen helyütt akadtam nyomára, csak egyetlen cikket találtam az 1887. évi 16. kötetben „Nő vagy asszony” címmel (56—60). KOMLÓS ALADÁR, aki Komjáthyról, „a bölcselő líra nagy képviselőjéről” terjedelmes tanulmányt írt (I. OK. V, 385—489), szintén megemlíti ezt a cikket: „... Nő vagy asszony? c. cikkében szubtilisan fejtegeti a címbetett két szó közti jelentős különbséget. Magyar Nyelvőr 1878. évf. 58—60. l.” [Az 1878. nyilvánvaló hiba, helyette 1887. értendő.]

2. Költőnk ebben a hat lapra terjedő cikkében valóban „szubtilisan”, éles megfigyeléssel, érdekes fejtegetésben tárgyalja a két rokon értelmű szónak használat- és jelentésbeli különbségeit. Jóllehet nyole évtizeddel ezelőtt tett megállapításai ma már nem állhatnak meg, cikkével mégis helyet kér magának a nyelvészkedő költők táborában, akik közül némelyek az igazi vérbeli nyelvészek közé tartoznak (Révai, Verseggy és mások), egyeseket pedig a nyelvművelés eredményes dolgozói között tartunk számon,

mint például Csokonait, de elsősorban Aranyt és Kosztolányit. Az utóbbi csoportba, a nyelvművelők közé iktathatjuk Komjáthy Jenőt is, aki már háromnegyed évszázaddal ezelőtt megpróbálta értelmezni a *nő* és az *asszony* szó jelentését. Egyébként úgy látszik, hogy költőnk több nyelvészeti tárgyú kérdéssel is foglalkozott, s ezekhez nyilván egybe is gyűjtötte a szükséges adatokat. Legalábbis erre mutat KOMLÓSNAK az a megállapítása, hogy „1881-ig megírt és megtervezett (túlnyomólag csak tervezett) esszéinek jegyzéke elárulja, hogy hatalmas szellemi előkészület folyik itt” (i. m. 398). A Széchenyi-kézirat-tárban őrzött jegyzékben csakugyan akadnak nyelvészeti jellegűek — sajnos, csak címek —, így többek között: A bölcséleti műnyelvőről, Ortológia és neológia, Nyelvészet és filozófia, A műfordításról stb. (Vö. uo.)

A *nő* és az *asszony* szó jelentésének és használatának fejtegetésével költőnk olyan problémára vetette figyelmét, amely már öelötte is fölmerült, de utána is sokszor és sokat foglalkoztatta nyelvészeinket. Így már a Debreceni Grammatika (1789.) is figyelmet szentelt e szavaknak, és eléggé elfogadható magyarázatot adott a használatuk között mutatkozó különbségről (XXVII. § t., vö. A. KÖVESI MAGDA: Pais-Eml. 60.). A XIX. században aztán valóságos irodalom keletkezett a *nő* és az *asszony* megkülönböztetése körül. Elég e tekintetben a Nyelvőr, a Magyar Nyelv és a Magyarosan köteteit lapozgatni, sok és sokféle felfogást tükröző fejtegetést és magyarázatot találunk bennük. A kérdéssel foglalkozók a két szó jelentésfejlődését többféle nézőpontból szemlélik és vizsgálják, de a magyarázatok főleg két probléma köré csoportosíthatók. Az egyik magának a *nő* és az *asszony* szó jelentésének, a másik a *nő* és a *né* használata elkülönülésének kérdése. Ezekhez kapcsolódik harmadikul a nők megnevezése és megszólítása is. Az utóbbi kérdés újabb hullámokat vert fel és még ma sem csillapodott le a Nyelvőrben „Hogy nevezzük a nőket?” címen (LXXXIV—LXXXVIII. kötet). Bármennyire érdekes is azonban ez az évszázados vita, ezúttal nem lehet célunk belekeveredni jelenlegi hullámaiba, mindössze Komjáthy Jenőnek e kérdésben vallott felfogására kívánunk rámutatni, s ily módon az erről az oldalról nem ismert költőt beiktatni a nyelvművelők sorába.

Ma, a mindenkinek rendelkezésére álló Értelmező Szótár korában már mindenestre kevesebb fejtörést okoz a *nő* meg az *asszony* szó jelentésbeli különbsége. Ma már tudjuk, hogy a *nő* alapjelentése 'nőnemű (felnőtt) személy', az *asszony* pedig elsősorban 'férjes, özvegy v. elvált nő' jelentésben használatos. Jóllehet mindkettő járatos 'feleség' értelemben is, nyelvérzékünk mégsem keveri össze őket, kellő biztonsággal használjuk mindegyiket. Komjáthy Jenő korában azonban még lehetett gondolkodni, okoskodni és vitázni a két szó jelentéséről és használatbeli különbségéről, mint ahogyan költőnk meg is tette. Úgy gondoljuk, ma sem érdektelen az ő fejtegetésének és felfogásának dióhéjban való összefoglalása.

Filozófus költőnk Schopenhauer egyik értekezésének ama megállapításából indul ki, hogy a németek „a divatos *frau* szót hibásan használják a *weib* helyett”, mert szerinte a *frau* annyi mint a latin *uxor*, a *weib* = *mulier*. Komjáthy — mint írja — előbb úgy vélekedett, hogy „nyelvünkben a megfelelő szókat mindenki pontosan és helyesen használja: *weib* a *nő* és *asszony* a *frau*! De csak az imént egészen ellenkező eredményre jutottam és erre vonatkozó észrevételeimet bátor vagyok minden rendű és rangú nyelvtudós figyelmébe ajánlani. Én ugyanis azt állítom, hogy az *asszony* a *genus*, a *nő* a *species*. *Asszony* = *weib*, *mulier*; *nő* = *frau*, *uxor*” (i. h. 57). Nézete megváltozásának okait hét pontba foglalva adja elő. Ezeket nem részletezzük, mindössze néhány érvelését mutatjuk be, hogy okoskodásának mikéntjéből ízelítőt adjunk. Így hivatkozik arra, hogy „A nép és a régi írók a főfogalom megjelölésére mindig az *asszony* szót használják. Ezt bizonyítják a »leányasszony, kisasszony, menyasszony, húgomasszony, nénemasszony«; míg pl. »leánynő, kismő« sat. soha nem hallhatók” (uo.). A továbbiakban rámutat arra, hogy „Legjobb költőink, ... ha általában a nemről beszélnek, mindig *asszony*-t használnak. »Gyöngesség,

asszony a neved !», így szól Hamlet is magyarul és azt hiszem magyarul; pedig a méla királyfi aligha értette csupán csak a fejkötőket” (uo.). Érdekes, miként vitatkozik a maga föltette ellenvetéssel: „Vethetné valaki ellen továbbá azt is, hogy az asszonyt gyakran állítják szembe a leánnyal. Erre az a válaszom, hogy igenis asszony a leánnyal szemben a *genitális érettség* bizonyos fokát jelenti. Így lett az *ember*-hez hasonlóan az *asszony* az egész nem képviselője, maga a *femininum*.” (58.)

A fejtegetéséből levont „gyakorlati szabályokat” nyolc pontban állítja össze. Ezek részletezését is fölöslegesnek véljük. Közülük csak az elsőt iktatjuk ide mutatvánnyul: „*Asszonyt* kell mondanunk mindannyiszor, valahányszor a nemről általában van szó. Szintazonképen, ha a nemileg érettről beszélünk, tehát *femina* érteményben. »Leányasszony« egyrészt olyan leányt jelent, a kinek már benőtt a fejelága, tehát nem gyerekleányt; másrészt azonban, és ez a használatosabb, nem szűz leányt is” (uo.). Végző összefoglalását szó szerint idézzük, mivel annak vérbeli filozófusra valló fogalmazását és stílusát Komjáthyra, a bölcselő költőre nézve jellemzőnek tartjuk: „Az egészet még rövidebben összefoglalva: az *asszony* az emberi viszonyokat és az életkorok fejlettségi fokait tekintve általánosabb a *nő*-nél; de az utóbbinak köre még sem esik egészen bele az előbbinek körébe, a mennyiben a *nő* szóban a nemiség fogalmi jegye távolabb érvényű; mind a kettő alá van rendelve továbbá a *nőstény* fogalomnak, de egyikük sem esik egészen bele, mivelhogy az *ember* fogalomnak is alárendeltjei; a két fogalom közt nem csak *quantitatív*, hanem *qualitatív* különbség is van” (59–60).

Végeredményben az a nézetünk, hogy Komjáthy Jenő magyarázó fejtegetése bármennyire érdekes is, aligha sikerült neki már a maga korában is elhitetnie, hogy nem az eredeti felfogása volt a helyes, hanem a megváltoztatott. Ma viszont föltétlenül bizonyos, hogy a *nő* és az *asszony* szó jelentése és használata — az ő eredeti felfogásával egyezően — a fejtegetésével ellenkezőre mutat, vagyis hogy a *nő* = 'Weib, mulier'; az *asszony* = 'Frau, uxor.' Ez tűnik ki már BALASSA szótárából is; e szerint az *asszony* a 'férjhez ment nő, ellentétben a hajadonnal, leánnyal', tehát a 'Frau'; a *nő* pedig 'a női nemhez tartozó egyén', azaz a 'Weib'. Ugyanezt erősítik meg az Értelmező Szótárnak fentebb idézett jelentései is. Ha Komjáthynek a két szóról adott magyarázata alapján nem is állja meg a helyét, mégis figyelmet érdemel egyrészt a költő személye, másrészt az érvelésben és fogalmazásban jelentkező nem mindennapi ügyessége miatt.

3. Befejezésül idézzük még költőnknek az *asszony* szó használatára vonatkozó következő érdekes megállapítását: „Az *asszony* szó, míg egyrészt a *sexus sequiorral* járó gyarló tulajdonságokat fejez ki, másrészt a közönséges nyelvhasználatban is megvan neki némi előkelő színezete, mit az »Asszonyom!« megszólítás és az »asszonyság«, mint az »uraság« megfelelője bizonyít. Tehát nincs mit húzódozni tőle.” (59.) Hivatkoznia kellett neki az *asszony* szó „némi előkelő színezetére”, mert hiszen szerinte „*asszonyt* kell mondanunk mindannyiszor, valahányszor a nemről általában van szó”, s ettől némelyek húzódoznak. Itt jut eszembe SIMONYinak az udvariasság nyelvéről írt cikkéből az a megállapítás, hogy „Az *asszony* szó régiebb nyelvünkben s részben még ma is megtisztelő cím, a. m. úrnő, valamint a német *Frau* is eredetileg úrnőt jelentett, mint a francia *madame* is (mea domina). . .” (Nyr. XL, 7). Így CALEPINUS szótára a latin *domina* magyar egyértékeseül csak az *asszony*-t említi. KERTÉSZ MANÓ az udvarias magyar beszéd történetét tárgyaló munkájában részletesen ismerteti az *asszony* szónak az *úr*-éval hasonló pályát befutó életét és bemutatja mindkettőnek társadalmi értékét (Szállok az úrnak 17–25).

PROHÁSZKA JÁNOS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Két 1594-i szilágysomlyói összeírás szótörténeti adalékai*

idei 1. ez *idei*.

ifjú: „Az *Iffjak* hazaban...” | „Az *Iffjak* haza mellet ualo hazban”.

illik: „Az ki feien ioszaghan marad... az vra kegylmelen vagion, abbol az Ispannak semmi nem *illik*” (Kraszna). — L. még *felszed* al.

innen: „Tretina tehennelis *jnnet* nem tartoznak” (Endréd).

intézés 1. *felföldi bor*.

írott deszka: „... Az Aztalos hazaban. Padlasnak ualo *jrott dezka* uagion No. 54. Gialulatlan hass fűrez deszka No. 53. Cziffras aytho uagion No. 5.”

iskatulya, *iskatulyácska* 1. *skatulya*.

iskola: „*oskola* Jstwan kett fiaual semmie ninnen” (Bagos).

ismét 1. *gyakorszita*, *tretina-tehén*.

ispán: „Az kinek egez nila vagion melliet ferthon penznek is hinak (így!) wk egez niltol 12 Penzt adnak az *Ispannak* fel nythol penigh hat penzt” | „Az Mēi Ozuegi Azzoniatlan fia vagion, az *Jspannak* Eztendeigh három sing vaszonnal tartozik...” (Hidvég)

ispánság: „Thretina tehenet az varhoz adnak No 7. Az mi az egjeb jeűedelmet nezi mind az varhoz mind penigh az *Jspansaghoz* valott egjenleő rendtartassok vagion mindenbeől az keresthelekiekkel” (Csehi) | „*Jspansagh* alat soha ne(m) voltanak egjeb alat hanem az Maior biro alat minden fele birsagh neki jart egi forintigh meli birsagnak az harmada az Bjronak jart” (S.).

istálló: „Az Also Maior haz vdvaran vagjo(n) eőkeő jstallo No. 1. Baromnak walo zin No. 2. Dizno oll vagion No. 2. Borjw oll vagion No. 2. Lonak ualo *jstallo* vagion No. 1.” — L. még *ló*-, *őköristálló* al.

istrang: „Hamban ualo *Istrangh* zaal No. 2.”

járóbarom: „Olah Jstwan egi fiaual ninch *iaro barma*. . . Zekeli Istwan három fiaual ninch jaro marhaia” (Kraszna).

járómarha: „Johasz. Laall Pether ninch *iaro marhaia*” (Csehi) | „Olah Jstwan egi fiaual ninch iaro barma. . . Zekeli Istwan három fiaual ninch *jaro marhaia*” (Kraszna) | „Kwpas Lukach egi fiaual ninch *jaro marhaia*” (S.) | „Borok Matthiasne Egi fiaual ninch *jaro marhaia*” (Pacal).

játék 1. *olasz-játék*.

jégverem: „Az Maior vdvaran. . . *Jegh verem* vagion No. 2”

jószág: „Az ki Vranak fejen *ioszagan* marad az Vra kegylmelen vagion az Ispannak abbol egi forint jar” (Bagos).

jövő: 1. *tretina-tehén*.

juh: „Zenth Georgi Napban az kinek tiz *Jha* vagion egi *Jhot* es egi barant ad giopiasthul. . . Ha karachon vthan valaki *Juhott* veszen keőzzeoleok abban az extendeőben ne(m) foghnak ki *juhott* Niaia keozzeöl hanem egi barannal tartozik chiak az konihara” (Baksa) | „Kis Abraham eőt fiaual h(ab)et Bo(ues) 14 *Jha* 40” (Csehi) | „Rez alliai videkbeli. . . tizen negi faluban¹. . . Szent Georgi napban minden ember kinek 13 *Jha* vagion egj *jhot* es egi barant ad Giapiastol az varhoz s az kinek zaz auagi kett szaz vagionis cziak egi *juhott* ad. Ha karachion vthan valaki *juhott* veszen keőzzeoleok abban

* L. MNY. LXI, 108—20.

¹ E faluk felsorolását l. *krájnik* al. a jegyzetben.

az eztendeoben ne(m) fognak ki *jwhot* niaia keözzeöl, hanem egi barannal tartozik niaia-bol auagi egi Pinth bor arrauai.” | „Zenth Gieörgi napban az kinek tiz *juha* vagionis egi *jwhot* es egi Barant ad giapiastol.” (Máron)

j u h b ö r: „Restal az Somlai maior hazban *juh beör* No. 9...”

j u h s a j t 1. brenca.

j u h á s z: „... Madaraz Laal Thamas h(ab)et Bo(ues) 6... *Johasz*. Laal Pether ninth iaro marhaia...” (Csehi).

k a c o l a - l ó 1. harmadfű.

k á d 1. *fenyőfa-fürdőkád*, *fürdő-fenyőkád*.

k á d a c s k a „Az Somlioy maior hazban... Soos viznek walo *kadachka* vagjon No. 1”.

k a l á c s l 1. húsvét-nap.

k a l a m á r i s l 1. ládds-kalamáris.

k a l a m á r i s o s l á d a: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban... Egi *kolomarisos* Rosz¹ *lada* No. 1”.

k a l a n g y a: „Hytek zerent valliak eztis hogi eők buzaikbol minden hatt *kalongi*atul egi *kalongia* buzat attanak az varhoz” (Bagos) | „Az kraznai Maiorban uagio(n) zena *kalongia* No 9 vgian az egi kazalban zena eöll Restal No 5.” (S.) | „Az chjur kertben... zena wagjon *kalongia* No $\frac{1}{2}$ Theórek uagjon rakassal No. 1. Zalma vagion ket zakazban eöll No. 40” (S.). — L. még *szénakalangya* al.

k a l a n g y a s z á m: „Az Somliai Maior kertben uagio(n) reghi aztagh, mellicnek az *kalongia szamat* semmikeppen megh ne(m) tudgiak mondani No. 5... Kraznan vagion az Maior kertben Reghi aztagh, mellicnek az *kalongia szamat* mint szinten az Somliaiaknak nem tudgiak megh mondani No. 8.”

k á l y h a l 1. keresi kályha.

k á l y h á s k e m e n c e: „Az Maior vduaran... vagjon vduar haz No. 1. Ennek az zobaiban... *Kalhas kemencze* wagjon No. 1” (Kraszna) | „A Somliay maior hazban... *Kalhas kemencze* wagjon No. 1” (S.).

k a m a r a: „Az Bagosi Maior haznal... vagjon egy Puzta haz, kin ket zoba egi pituar es egi *kamora* vagjo(n) pinczesteöl melliet Lengjel kiral chinaltatot uolt No. 1. Ezen vagjon Lakatt No. 1.”

k a n c a l 1. harmadfű.

k a n c a l ó 1. harmadfű.

k a n n a l 1. üvegekanna.

k á p o s z t a l 1. fejeskáposzta.

k a p p a n l 1. páva.

k a p u s z á m: „Wagjon jt *kapuzam* No. 46. Pwzta haz heli vagjon jtt No. — ” (Bagos).

k a r: „Az Kwlseő zenes hazban... Karos zek uagjon No. 2. *Kar* nelkeöl ualo vleo zek No. 1.”

k a r á c s o n y n a p l 1. húsvét-nap.

k a r i k a l 1. fakarika.

k a r o s z é k: „Az Keőzepeső hazban Aztal uagjon No. 1... Az aztal keörul *karos zek* ladastul No. 1. Hozzu Pad zek uagjon No. 1... Nozolia vagjon No. 1... Az Aztal mellet valo *karoszek* ladaiban wagjon Ris kasa font No 1 fer(ton) 2.” | „Az Safar hazban... Nozolia wagjon No. 1... *Karos zek* wagjon No. 1” | „Az ur zenes hazaban. Aztal uagjon No. 2. Sýkos secczel zek wagjon No. 3. *Karoszeek* uagjon No. 3. Nozolia uagion No. 2” | „Az Thorońban ualo felseő hazban Vagion Aztall No. 1. Bellet padzek wagion No. 2.

¹ Az OklSz.-ba ez az egyébként nehezen olvasható szó *rez* alakban került be.

Karos zeek wagion No. 3. Nozolia wagion No. 1. Rakot Lada uagion No. 1." (S.) | „Az Gorozloi Maior haznal. Vagjon jt egi vduar haz... Az szenes hazban wagyon aztall No. 1. *Karos zeek* wagion No. 2. Pad zeek vagjon No. 2. (Goroszló).

k a r o s s z é k e c s k e: „Az Eczetes hazban ... wagjon ... *Karos zekechke* No. 1.”
k á r t l. borhordó kárt.

k a r v a l y ~ *k a r u l y*: „Hitek zerent ualliak az vaida Pula Lukach es az Pecheheli (!) výdeki krainikok hogi Thretina thehennel vgian ezen Pecheli videkreöl az hat falubeli portiokból¹ tartoznak No. 31... Az vaida tartozik karachionban az varhoz egi eözzel, es Mikor annak az jdeie egi *karullial*” | „Az vaida ... tartozik... Niarban annak jdeien egi *karull,al*” (Baksa) | „Az waida Karachionban az varhoz egj eozzell tartozik, es annak jdeien egi *karullial*” (Kerestelek) | „Hitek szerent valliak az vaida Buka lukach es az Rez alliai² videkbéli krainikok, hogi... Az vaida tartozik karachionban egi eözzel, es annak idejen egi *karullial*...”

k a s 'corbis; Korb': „Baxan... Vagjon az Malom hazban kass No. 1.” (Baksa) | „Az Maior vduaran vagjon vduar haz No. 1... Az pituarban vagjon altalagh No. 1. *Kass* buza tartani ualo wagjon No. 1.” (Kraszna). — L. még *lábás-kas* al.

k á s a: „Az Safar hazban... *Kasa* thartani ualo Bodon No. 1.”

k á s a t ö r ö k ö l y ű: „Olai verni valo Saitho vagjon No. 1... *Kasa teöreö külv* uagjon No. 3... Az var eleöt minden zezamaual zaraz malo(m) uagjon No. 1.”

k a z a l: „Az Somlioi Maior kertben vagjon haro(m) *kazalban* zena eöll No. 107. Az ket *kazalnak* zeli es magassaga ket eöl az harmadik *kazalnak* zeli es magassaga masfel eol. Az kraznai Maiorban uagion zena kalongia No 9 vgian az egi *kazalban* zena eöll Restal No 5.”

k e g y e l e m l. fej.

k é k l ó l. szarka paripa.

k e m e n c e l. kályhás kemence.

k e n d e r m a g: „Restal az varban len magh cub — gr. 1... Restal az Somloi Maiorban *kender magh* cub — gr. 1½.”

k e n d ő l. udvarbíró.

k e n y é r h é j: „*Kenier* hejnak ualo Bodon No. 1.” | „*Kenier* hynak ualo Putton No. 1.”

-k é p p e n l. semmiképpen.

k e r é k l. fa-, vasaskerek.

k e r e k d e d: „Az Azzon Thar hazaban... vagion egi hituan *kerekded* aztal No. 1.”

k e r e k s ó: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium... Az belseő kapu mellett Wagjon oregh *kerek Soo* No. 1.”

k e r e s i k á l y h a: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium... Az Seötet hazban. Vy feöld fazek wagjon No. 12. *Keresi³ kalha* egi rakassal No. 1.”

k e r t l. csűr-, csűrös-, major-, vadkert.

k é s l. vágókés.

k e s e r ű: „*Kesereö* demether” (Goroszló; jb.) | „*Kesereö* Janos (Máron; jb.).

k e s z k e n ő l. udvarbíró.

k é s z p é n z: „szent Mihali adaiat attanak eztendeö altal *kez penzeöl* f. 93 d —” (Bagos) | „Bekessi Marthon deak... adot Ladmoezi Horuat Janos vra(m) kezehez *kesz penzül*... f. 296 d. 62” (S.).

k e t r e c l. tyúktartó ketrec.

¹ E faluk: Alsó-, Felsőbán, Barlaháza, Pecsely, Tótfalu és Tuszafalva.

² Az ide tartozó falvak felsorolása *krájník* al.

³ Ez nyilván a *körösi* hangalakbéli változata.

k e t t ő l. *első tengely*.

k i: „Az Bagossi Maior haznal. . . vagjon vgian itt egj Puzta haz, *kin* ket zoba egj pituar es egj kamora vagjon pinczesteol melliet meegh Lengjel kiral' chinaltatot uolt No. 1.” | „Vagion egj Thoo *kin* egj Malom uolt harom kerekeuel. . .” (Goroszló) | „A Kraznai Maior haznal. . . Echjetes altalagh *kiben* ezet *kichin* vagjon No. 1” (Kraszna).

k i c s i n y l. *általag*.

k i f o g l. *jsh*.

k i l e n c e d: „Borbol penigh dezmat es *kilenczedet* attanak az az eot chjeberbeol egj chjebret” (Bagos) | „Semmifele Adott az varhoz soha ne(m) attanak, hanem Barom, buza és bor dezmat adnak. . . *kilenczedet* eők ne(m) adnak Mert leuelek uagjon rola” (S.).

k i m é r e t l e n l. *korcsmárlás*.

k i n c s e s: „*Kenchjes* Leőrincz” | „*Benedictus Kenchjes*” | „*Kenchjes Balas*” (Bagos).

k i r á l y l. *puzta ház*.

k i t a: „Az Kraznai Maior haznal. . . vagjon kender *kithaul* No. 12.”

k i t u d l. *adó*.

k i v i s z: „Baghosson vagjon dezmarra ki vjt hordo No. 40. . . Magyar Valkora, Karaztelekre, hozzuasszora Vylakra, Zouanra, meli hordokat *ki uittenek* dezma boroknak teszen No. 20.”

k i v i t t l. *kivisz*.

k i v ü l l l. *rendtartás*.

k o c s i l. *hintó*.

k o n f e r á l: „Badachion Portio. . . Ezt az Portiot az feiedelem eő Naga Szikszai Andrasnak *conferalta*”.

k o p j a - v a s: „Az Thoroni alat valo Thar hazban. . . Ket puzdra eggikben uagjon Nyll No. 14. *Kopia wass* vagjon l.

k o p o t t: „Az Keözepső hazban Aztal uagjon No. 1. Vagjon rajta *kopot* zeőniegh No. 1.” | „Az Thoroni alat ualo Thar hazban. . . *Kopot* hituan zeőniegh uagjon No. 2.”

k o r c s m a l. *bíró*.

k o r c s m á r l á s: „Ratio vinorum. . . Restal az Ioszagban mellieket *korchio-malasra* attanak volt ki meretlen hordo bor No. 18 ezeknek chjebeőr zama az meres utan teczik megh.”

k o r c s o l y a: „Bor wonni ualo *korchiolia* No. 2” (Kraszna). — L. még *borvonó korszolya*.

k o s á r: „Minden tiz *kosar* meteol egj *kosar* mehhele tartoznak az varhoz, az ki ualto pedig kett penzel valtnak megg egj *kosart* az valto penz penigh az dezmasé” (Bagos) | „Mehbeölis dezmat adnak ha az tiszet (!) fel nem erik mehekkal minden *kosar* Mehet kett kett Penzel ualtnak megh.” (Goroszló) | „Ratio apum in aluenaribus. Az Somlioy vad kertben uagio(n) Ania meh *kosarral* No. 22. Az Kraznai Maiorban uagion Meh *kosarral* No. 11. Barlan vagio(n) Meh *kosarral* No. 31. I(n) Su(mm)a Mehnek Restantiaia tezen *kosart* No. 64” (S.).

k o s z o r ú l. *fokhagyma*.

k ö l c s ö n l. *fej*.

k ö l e s l. *majorságköles*.

k ö l y ű l. *küsatörő kölyű*.

k ö n y v: „Az ur zenes hazan ualo Belseő hazaban. Vagjon hituan virgina No. 1. Musicához ualo *keönyw* uagjon No. 4.” | „Az Musicusok hazaban. . . Musika *keőniuekel* rakua uagjon”. — L. még *herbáriumos könyv* al.

k ö r ö s i k á l y h a l. *keresi kályha*.

k ö r ü l l. *köröskörül*.

köröskörül: „Az Gorozloi Maior haznal. . . Az Maior haz zobaiban vagjon aztal No. 1. *Keöreös keöreöl* vadnak benne pad zekek” (Goroszló) | „Az Maior vduaran. . . vagjon vduar haz No. 1. Ennek az zobaiban vagjon aztal No. 1. *keöreös keöreöl* pad zekek wannak benne” (Kraszna).

körüle: „Az kwlseő kis Palotaban. Aztal uagjon No. 1. Pad zekek *keöreöle* uadnak No. 5.”

kó só: „Ratio Salium. Restal Somlion az varban *keo soo* No. 312.”

kő szegő vaspöröly: „Keő wagho chjakani vagjon No. 6. Keő uagashoz ualo vas rud wagjon No. 8. *Keő zegheo vas pereölle* No. 1.”

kötél l. *borvonó hárskötél*.

kötölánc l. *béresszekér*.

kötött l. *legyező*.

kővágás l. *kőszegő vaspöröly*.

kővágó csákány l. *kőszegő vaspöröly*.

kőzép l. *mázás-fazék*.

kőzháló l. *gyalom*.

közte: „Az *keözteők* ualo Papis az varhoz egi lasnakkal tartozik” (Györtelek).

közül: „Az Rez alliai videkbeli. . . tizen negi faluban¹ . . . Ha karachion uthan valaki juhott veszen *keözteők* abban az eztendeoben ne(m) foghna ki jwhott niaia *közteöl*, hanem egi barannial tartozik niaiaiból, auagi egi Pint bor arraua” | „Hitek szerent valliak az vaida Buka lukach es az Rez alliai videkbeli krainikok. hogi. . . Az vaida tartozik karachionban egi eözzeel, . . . eő neki ismegg az Tretina tehene *keözteöl*, valliak hogi tartoznak egi thehennel.”

közüle: „Az ki dezmat ad *keözteők* minden Ember egi egi tikkal tartozik” (Bagos) | „Ha karachion vthan valaki Juhott veszen *keözteők* abban az eztendeoben ne(m) foghna ki juhott Niaia *keözteöl* hanem egi barannial tartozik chiak az konihara” (Baksa). — L. még *közül* al.

krájnik: „Also győmolchenes Portio. *Krainik*. Varjw Thiwadar kett fiaual h(ab)et Bo(ues) 4 Cap(rae) 16” | „Felseő győmeölchenes Portio. Warju Thiuadar Also gyeömolchenes *krainikok*” (Alsó- és Felsőgyümölcsényes) | „Ianos vaida vaidaik egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 8 Jha 100. . . *Crainik*. Vanchull Jgnath kett fiaual h(ab)et Equi 2” (Bajom) | „*Crainik*. Zeöch Lukach kett fiaual h(ab)et Bo(ues) 6” (Baksa) | „Chehý Portio. *Crainik*, Balogh Gaal egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 2” (Somlyócsehi) | „*Crainik*. Zenas Jstwan egi fiaual h(ab)et Bo(ues) — Iha 24” (Györtelek) | „Pwla Lukach vaidaik² . . . *Crainik*. Jgnath Lukach ninch jaro marhaia” (Barlaháza) | „Eleős Portio. *Krainik*. Maior Lukach egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 2. . . Dettre Portio Mayor Lukach³ Eleőssi *krainikok*.” | „*Krainik*. Simon Andras egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 2.” (Oláhvalkó) | „*Krainik*. . . Pulai Istvan” (Pecsely) | „Hýtek zerent valliak az vaida Babos Gergeli es az Meszes alliaiy vjdebli *krainikok*, hogi az szent Mihali adaia eő nalok az felöl meg jrt hett faluban³ teszen mindenesteöl f. 180.” | „Meszes Allia. Chiser Portio. . . Babos Gergeli Waida h(ab)et Bo(ues) 6 Jha 20. . . *Crainik*. Czapsa Pether egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 2. . . Boyan Portio. . . *Krainik*. Mehess Jstuan egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 2. . . Boghdanhaza Portio. *Crainik*. Hozzu Ianos egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 4 Jha 10” | „Hýtek zerent valliak az vaida Pula Lukach es az Pecheheli (!) vydeki *krainikok* hogi. . . Thretina tehennel

¹ L. alább *krájnik* al. a jegyzetet.

² Pechiell (Pécseley) vajdája.

³ Ugyanőt jelzi az összeírás Felseő Kazincz (!) és Also Kazincz (Alsó- és Felső-kaznaes) *krájnik-jának* is.

⁴ E meszesalji hét falu: Csizér, Boján, Bornamező, Bagolyfalva, Vajkfalva, Bogdánháza és Rátpataka.

vgian ezen Pecheli vidékreől az hatt falubeli portiokból tartoznak No. 31'' | „Hitek szerint valliak az vaida Buka lukach es az Rez alliai vidékbeli *kraínikok*, hofi az szenth Mihali adaia eők nalok az feleől megh jrott tizen negi faluban¹ teszen mindenesteől f. 56.”

kulcsár: „Somlioni *kulchiar* Albert deak egi fiaual. . .” (Kraszna) | „*Kulchiar* Istwan egi fiaual” | „Nywl lato zabados *Kolchiar* Janos” (S.).

külbönbözik l. *jertonpénz*.

láb l. *vasláb*.

lábos l. *mázás lábasserpenyő*.

lábaskas: „Az Bagossi Maior haznal. . . Buza tartani ualo *labas Kaas* vagjon No. 2.” (Bagos).

lábasserpenyő: „Az Azzon' Thar hazaban. . . vagjon középe mazos fazek No. 10. Mazos *labos serpenyő* vagjon No. 2.”

lábasszepet l. *borított*.

lábassüveg: „Az Azzon' Thar hazaban. . . vagion egi hituan kerekded aztal No. 1. . . Vagion az aztalon Bokali No. 1. vagion *labas Iuegh* No. 1. vagion Iuegh kanna No. 1. . .”

lád l. *pohárszék*-, *rakott*-, *vasasláda*.

ládácska l. *jenyőládácska*.

ládaskalamáris: „Az azzoni Thar hazaban. . . Egi g'eongi hazzal rakot hituan *ladas kolomaris* No. 1.”

lajtorja: l. 'létra': „Az Somlioy maior hazban. Az felseő Maiorhaz pituaraban . . . vagjon *Lajtra* No. 1. . . hozzw *laitranak* ualo zall fa vagio(n) No. 2. . . Hazban ualo *Laitra* vagjon No. 1.” — 2. 'szekérlétra': „Zekerhez ualo *laitra* egi Bokoral No. 1.”

lánc l. *kötőlánc*.

lapát l. *szórolapát*.

látó: „Chikohoz lato Menes Paztor Nema Janos kett fiaual h(ab)et Bo(ues) 4. Jha 25” (Csehi). — L. még *nyúllátó szabados* al.

lazsna l. *ahol, egyebütt, közte*.

legely l. *bodon*.

lenmag l. *kendermag*.

levél: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban. . . Egi chjeöbeörben ualami hituan *leuelek* No. 1. . . Egi hjtuan ueres parna saak ebbenis valami *leuelek* uadnak” | „Semmi fele Adott az varhoz soha ne(m) attanak, hanem Barani, buza es bor dezmat anak. . . kilenczedet eők ne(m) adnak, Mert *leuelek* vagjon rola” | „Pasit disznot eők nem adnak, Mert *leueleket* mongiak hofi vagion rolla”. — L. még *misszilis levél* al.

liszt l. *fehértiszt*.

lisztelő kerék l. *malom*.

lisztes l. *fehértisztes ház*.

lisztes-ház: „Az *liztes hazban*. Lyztnek ualo zuzek vagjon No. 3. Az Zabos hazban. Bor vonio hass kötell vagjon No. 1.”

lisztes hordó l. *cipőhordó tekenő*.

liu l. *bodon*.

ló l. *fakó, kacola-, kanca-, kék, mén-, szekeres-ló*.

loháti szabados: „*Lohati zabados* Lajos dienes.”

lőistálló l. *baromól*.

lúd l. *páva*.

lúdoll l. *borjúól*.

¹ E tizen négy rezálji falu: Alsó- és Felsőgyümölcsényes, Alsó- és Felsőjáz, Alsó- és Felsőkazinc (= kaznacs), Bagolyfalva, Bucsum, Detre, Elyüs, Füzes, Halmosd, Oláhvalkó, Újvágás.

madarász l. juhász.

mag l. fenyő-, kender-, lenmag.

major l. restál.

majorbíró l. ferton 2. jel.

majorház: „Wagjon az Baghossi falu feölden egi *Maior haz*, pituarostul boronabol rot No. 1” | „Az Kraznai *Maior hazban* vagjon buza cub. 29” | „Az Somlioy *maior hazban*. Az felseő *Maiorhaz* pituaraban. . . feneketlen altalagh vagjon No. 1.”

majorkert: „Az Somliai *Maior kertben* uagio(n) reghi aztagh, mellieknek az kalongia szamat semmikeppen megh ne(m) tudgiak mondani No. 5.”

majorságdisznó: „Ratio Porcorum. Az Paczali Erdeőn Somloi eőregh *Maiorsagh diszno* No. 192. E teli Malacz Restall No. 120. Az Somlioi Maiorban hizlalo diszno uagio(n) No. 6. Az Paczali Erdeőn uagjon Kraznai eőregh *Maiorsagh diszno* No. 58.”

majorságkeles: „Kraznan Restal *Maiorsagh keles* kalongia No. 6. . . Paczalban zemwl keles cub 6.”

malac l. anyjaszopó-, szopómalac.

malom: „Wagion Kraznan Kraznan ket helien *Malom*. Eggiket hyak Also *Malomnak*. . . Az Masik *Molnot* hyak felseő *Malomnak*. . .” (Kraszna) | „Az varos veghen uagjon egi *malom* ket lizteleo kerekeuel, vagjon benne ket chjakani Egj Mereő veka, egi zuzek, egi lakatt, kett hordo” (S.). — L. még *csinálatlan*, *hi*, *szárazmalom*.

malomház: „Baxan. Vagjon az *Malom hazban* kass No. 1. Chjakani uagjon No. 1. Mereő veka vagjon No. 1.”

mandula l. ferton.

marha l. járómarha.

marvány l. ostábla.

masfél: „. . . wjderre ualo *masfel* vas karika No. 1 $\frac{1}{2}$ ” (S.) | „Az Meli Ozuegi Azzoniállatnak fia vagjon, az Jspannak Eztendeigh harom singh vaszonnal tartozik, az kinek penigh fia ninchjen, *masfel* singgell” (Hídvég).

masutt l. hordósszín.

maszlag: „*Mazlagh Andras*” (jb).

mázaszfázék: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium. . . Az Azzon' Thar hazaban. . . vagjon Eoregh *Mazos fazek* No. 1. vagjon középe *mazos fazek* No. 20. *Mazos labos* serpeniő vagjon No. 2”

mázás lábos-serpenyő l. mázás fazék.

meddő l. tinó.

megmér l. bíró.

megvált l. váltópénz.

megvesz l. vágó tehén.

méh l. kosár.

méhész: „*Zabados Mehesz*. Thelki Iakab” (Balla) | „*zabados Mehesz* Eolwéy Benedek” (S.).

mely l. kiméretlen.

ménés l. harmadfű.

ménespásztor: „*Menes Paztor* Bwsan Gaal h(ab)et Bo(ues) 2. . . Johasz Laal Pether ninch iaro marhaia. . .” | „Chikohoz lato *Menes Paztor* Nema Janos kett fiaual h(ab)et Bo(ues) 4 Jha 25” (Csehi).

ménlő l. harmadfű.

mérővéka l. malom, malomház.

meszely: „Az liztes hazban. . . Bor hordo desa No. 1. Bor hordo kart No. 1. *Meszszeli* (!) uagjon No. 1”

mikor l. afféle.

m i n d a z á l t a l l. pázsitdisznó.

m i n d e n f é l e l. ispánság.

m i s s z i l i s l e v é l: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban... Egi tonnachka *missilis* levelekkel rakva No. 1.”

m o g y o r ó h a g y m a: „Az Gorozloi Maior haznal. Vagjon jt egi vduar haz... az eggik zobaban wagion fog hagima kozoruwal No. 21. *Mogjoro hagima* uagjon keöbeöllel No. 1” | „Paczalban wagion fok hagima koszoru No 80 ... Weres hagima vagion cub No. 1. *Mogjoro hagima* uagjon koszoru No 12”.

m o n y l. tyúkmony.

m o s o g a t ó t e k e n ő: „Az Somlioÿ maior hazban... *Mosoghato tekeneő* vagion No. 2.”

m o z s á r l. rézmozsár.

m u n k a l. fertonpénz.

m u z s i k a: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium... Az ur zenes hazan ualo Belseő hazaban. Vagjon hituan virgina No. 1. *Musicához* ualo keönywuagjon No. 4. Ladastul uagjon Regall No. 1. Virginanak ualo vres lada uagjon No. 1” | „... Az Musicusok hazaban. *Musikához* ualo trombita tokostul uagion No. 4. Fekete feniő ladaachka vagion No. 1. *Musika* keöniuekel rakua uagjon. Orghona vagion hituan No. 1. Virgina vagion No. 1.”

m u z s i k u s l. ház, muzsika.

m ű: „Zabados wargha Wargha Andras az hazhoz zolgal *miueuel* Marhaia semmi ninenchen...”

n a g y l. öreg.

n a g y o r r ű: „Nagi orru Miklossne Semmie ninch... *Nagi orru* Simon Egi fiaual ninch jaro marhaia” (Kerestelek).

n a p l. húsvét-, karácsony-, Szent György-, Szent Márton-, Szent Mihály-nap.

n e g y e d f ű l. harmadfű, tinó.

n é g y s z ö g ű a s z t a l l. hosszú asztal.

n é h á n y l. egynehány.

n é l k ű l.: „Az Jspan minden birsaghott az feő birotull varya (így!). Senkinek az biro *nelkeöll* hazara nem mehet” (Pacal) | „Kar *nelkeöl* ualo vleó zek No. 1.” (S.) — L. még ágyú al.

n é z l. harang, tetryina-tehén.

n i n c s (e n): „Nagi orru Miklossne Semmie ninch... Nagi orru Simon Egi fiaual ninch jaro marhaia” (Kerestelek) | „Kwpas Lukach egi fiaual ninch jaro marhaia” | „Zabados wargha Wargha Andras az hazhoz zolgal *miueuel* Marhaia semmi ninchjen... zabados vargha Wargha Lwkach semmie ninch” (S.).

n y á j l. juh.

n y a k ú l. hosszúnyakú üveg.

n y á r s l. vasnyárs.

n y i l: l. 'Pfeil; sagitta': „Az Thoroni alat ualo Thar hazban... Ket puzdra eggikben vagjon *Nýll* No. 14.” — 2. 'Teil; pars': „Az kinek egez *nila* vagjon melliet ferthon penznnekis hinak (így!) wék egez *niltol* 12 Penzt adnak az Jspannak fel *nylthol* penigh hat penzt” (Bagos).

n y o m ó l. sajó.

n y o s z o l y a l. törpenyoszolya.

n y ű l l á t ó s z a b a d o s: „*Nyul lato* zabados Kolchiar Janos”.

o c s ú: „Restal az varban *ochiw* cub. 9. Az Maior hazban Restal *ochjw* cub. 5.”

ó l l. barom-, borjú-, disznó-, lúd-ól, tyúktartó ketrec.

o l y a j l. kásatörő kölyű.

o l a s z j á t é k 'biliárd': „Az Thoroni alat ualo Thar hazban... *Olaz* jatekhoz valo

tolio bot No. 2. Chjont Goliobis No 4.” | „Az piacz feleől ualo kerek Basttiaban. . . Azon kiueől ualo hazban. . . *Olaz jateknak* ualo poztos hozzu aztal No. 1.”

olló l. *fűöllő*.

oltár l. *útioltár*.

ón l. *fehér ón*, *fekete ón*.

ónpalack: „Az Thoronban ualo felseő hazban. . . Egi pinczetokban vagion *on Palaczk* No. 4. Mas Pinczetokban is vagion *on Palaczk* No. 4.” — L. még *dészsa*, *kisded*, *óntál* al.

óntál: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban. . . Harom *on taal* No. 3. On talnier uagjon No. 9.” | „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium. . . Az kwiseő Zenes hazban. . . Vduar bjro aztalara ualo hituan giolch abroz No. 2. . . Hituan *on tall* No. 2. . . Öregh hituan *on Palaczk* No. 1.”

óntányér l. *óntál*.

or b í r s á g: „Or *birsagh* keőzeőtteők es Parazna *birsagh* egi egi forint veer *birsagh* hatuan hat penz. . . Panaz *birsagh* tezen keőzeőtteők harmincz hat penzt” (Bagos).

orrú l. *nagyorrú*.

ostábla: „Egj feődeles jskatulaban ualami maruaniok es *ostablahoz* ualo fa karikak uadnak No. 1 (!)”.

ökör l. *szántó ökör*.

ökör istálló l. *borjúól*.

ökör szán l. *tinó*.

öreg: l. 'nagy, gross': „Hintohoz ualo *Oregh* chjatt ziaszol No. 5.” | „Algyu ala ualo *Oregh* vas derek zegh No. 1” | „Wagjon *Oregh* kerek Soo” | „*Öregh* hituan *on Palaczk* No. 1” | „Az Nagi Pinczeben Vagjon *Oregh* fa *Palaczk* No. 1. *Oregh* bor vonio korchiolia vagjon No. 2.” | „Vagjon *Öregh* Nozolia No. 1” | „Egj *Öregh* was konder No. 1.” | „Falra ualo *Oregh* weres Zeőniegh hitua(n) uagion No. 2”. — 2. 'idős, vén; senex': „Az Paczali Erdeőn uagjon Kraznai *őőregh* Maiorsagh diszno No. 58.”

őreg ágyú l. *ágyú*.

őreg fazék: „Vaýnak ualo *őőregh* wres fazek No. 1.”

őreg-hordó: „Az Major haz Pinczeieiben vagion *őőregh* hordo No. 1.”

őreg szekrény: „Az Azzon' Thar hazaban. . . vagion hozzw *őőregh* zekreni No. 1.” | „Az feierliztes hazban. . . vagion . . . Hjtwan *őőregh* zekreni No. 1.” | „Az piacz feleől ualo kerek Basttiaban. . . Vres *Őőregh* zekreni uagjon No. 2.”

ötöd fű l. *harmadfű*.

őz l. *karuly*.

őz vegyasszony: „Balogh Leorinczne Zegheni *eozwegi azzon*” (Kraszna).

padlás 'mennyezet': „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium. . . Az Aztalos hazaban. *Padlasnak* ualo jrott dezka uagjon No. 54.”

pad szék: „Az Maior haz vduaran. . . vagjon vduar haz No. 1. Ennek az zobaia-ban vagjon aztal No. 1. keőreős keőreől *pad zekek* wannak benne” | „Az Maior haz zobaia-ban vagjon aztal No. 1. Keőreős keőreől wadnak *pad zekek* Ismet vagjon Hozzu zeek No 2” (Kraszna) | „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium. . . Az Keőzepseő hazban Aztal uagjon No. 1. . . Az Aztal keőrul karos zek ladastul No. 1. Hozzu *Pad zek* uagjon No. 1” | „Az kwiseő kis Palotaban. Aztal uagjon No. 1. *Pad zekek* keőreőle uadnak No. 5.” | „Az Somlioy maior hazban. . . vagjon wleő szek No. 1. Az zobaban vagjon *Pad zek* hozzw No. 2” | „Az vr zenes hazaban. Aztal uagjon No. 2. Sýkos secczel zek wagjon No. 3. Karos zeek uagjon No. 3. . . *Pad zeek* No 1” | „Az Nagi Palotaban. . . Az Palotaban uadnak keőreős keőreol *padzekek* az *padzekeken* hitua(n) veres Borozlai pozto uagjo(n)”. — L. még *bélelt padszék*, *hosszú padszék* al.

palack l. *őnpalack*.

p a l o t a: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium... Az Nagi *Palotaban*. Falra ualo oregh weres Zeóniegh hitua(n) uagio(n) No. 2. Az *Palotaban* uadnak keőreős keőreol padzekek az padzekeken hitua(n) veres Borozlai pozto uagio(n). Feneő deszka uagjon No. 7. Pohar zeek uagjon No. 1. vtra ualo Pohar zeek lada uagjon No. 1.”

p a n a s z b í r s á g l. *orbírság*.

p á n k ó ’? fá nk’: „Juhaz. *Panko* Koztka... *Panko* Andras... *Panko* Lazar... dizno *Pasztor. Panko* Lukach” (Gyulakuta).

p a r á z n a b í r s á g l. *orbírság*.

p a r i p a l. *szarkapariipa*.

p á r n a z s á k l. *levél, szőr-párnazsák*.

p á s z t o r l. *csorda-, disznó-, ménes-, tehénpásztor*.

p á v a: „Bagossi Maior haznal... vagjon... Lud No 41. Kappan vagjon No 11. Thjwk vagjon No. 100. *Paua* vagjon No. 7. Recze vagjon No. 2” | „Az Gorozloi Maior haznal... *Pawa* vagjon No. 6” | „Az Krasznai Maior haznal. Lud vagjon No. 70. Recze vagjon No. 15. *Pawa* vagjon No. 26. Kappan vagjon No. 12. týwk vagjon No. 75”

p á z s í t d í s z n ó: „*Pasit diznoual* tartoznak az varhoz az kinek zaz vagionis eggiet ad, ha penigh chiak tiz vagionis eggiet ad. Týz alat az ki ualto lezen kett penzel ualtiak megh. Az Annia zopo malaczot penigh egj penzen” (Bagos) | „Az *pasitt disznothis* akkeppen adgiak mint egjeb iozaghbeliek, de az *Pasith disznois* az Tizthartonak ualliak hogi Jar” (Bajom) | „*Pasith disznot* is azonkeppen vesznek raitok, ki reghteol foghuan való teórúeniek, az kinek tiz annyi zaz vagionis chiak eggiet ad ha tiz alat vagion az valtho mindenikteől kett kett Penzt add” (így!) (Györtelke) | „Az *Pasitt disznott* azonkeppen fizetik, mint egjebeőtt az eghez joszagban az minem eo teórúeniel ellnek” (Kárásztelek) | „*Pasith disznot* az kinek chiak tiz vagionis eggiet foghnak ki beleőle, ha tiz felet zaz vagionis vgian chiak eggjet foghnak, ha pedig tiz alat vagjon, az valtho mindenikett kett kett penzel ualtiak megh” (Kerestelek) | „*Pasit disznott* akkeppen adnak mint egjeb joszagbeliek de jtt az *Pasit diszno* az Tisztartanak jaar. Mikor az Mak terem erdejekeken minden tizbeől egi egi disznot foghnak ki tiz alat penigh valtho penz minden disznottul negi negi penz ez az feidelemnek jar, mind valtho penz mind dezma dizno... Hazanal Ajthaian (!) aki háromigh disznot tart *Pasit diszno* fel szedese kor attul ualtsaggal nem tartozik, harma felett az kinek tizre nem telik valtho penzt kett kett penzt fizetnek ezt ualliak hitek szerent hogi az Jspannak jar” (Pacal) | „*Pasitt disznot* eők nem adnak, Mert leueleket mongiak hogi vagion rolla, mind az által az ki valtsagos volt, annak az valtsagha az Maior bironak jart” (S.) | „Hýtek zerent ualliak az vaida Pula Lukach es az Pecheheli (!) vjdeki krainikok hogi... *Pasith disznot* minden tizbeől eggiet adnak... tiz alatt penigh minden disznott kett kett penzel valtának megh, az szopo malachiott egi penzel” | „Hitek szerent valliak az vaida Buka lukach es az Rezalliai videkbeli krainikok. hogi... tartoznak... Az adobol egi forintal az *Pasitt disznobol* egi *Pasit disznoual* az Juhokbol egi Juhall Baraniostul.”

p á z s í t d í s z n ó - f e l s z e d é s: „Az *Pasit diszno* fel zedestt mi illethi abbol azon teórúeniek es rend tartasok vagion mint az Baghosiaknak” (Kraszna). — L. még *pázsitdisznó* al.

p e d i g, p e n i g l. *ferton, néz, pázsitdisznó*.

p é n z l. *ferton-, kész-, váltópénz*.

p i n c e t o k: „Az Thorońban ualo felseő hazban... Egi *pinczetokban* wagion Palacz No. 4. Mas *Pinczetokbanis* vagjon on Palacz No. 4.”

p i n n á t a ’Backform’: „Az Konihan. Vagjon... Keőzep es appro vas fazek vagjon No. 12. *Pinnata* fedeleteől No. 1.” — L. még *földfazék* al.

• *p i n t* l. *somlyói pint*.

p í t v a r: „Az Bagossi Maior haznal... vagjon... egy Puzta haz, kin ket zoba egi

pituar es egi kamara vagjo(n) pinczesteöl melliet meegh Lengjel kiral¹ chinaltatot uolt No. 1. Ezen vagjon Lakatt No. 1" | „Wagjon az Baghossi falu feölden egi Maior haz, *pituarostul* boronabol rot No. 1." | „Az Maior vduaran vagjon... vduar haz No. 1. ... Az *pituarban* uagjon altalagh No. 1" (Kraszna)

pohár l. üvegpohár, üvegpohár-tok.

pohárszék: „Az Palotaban uadnak keöreös keöreol padzekek... *Pohar zeek* uagion No. 7. vtra ualo *Pohar zeek* lada uagjon No. 1."

pohárszék-láda l. *pohárszék*.

polc: „Az Somlioy maior hazban... Az zobaban *Polecz* vagjon No. 2."

ponyva: „Az Belseo suteő hazban... Zakazto abrosz uagjon No. 2. tezta takarni ualo *Ponyva* No. 2."

porció 'részbirtok, részjóság': „Badachion *Portio*. . . Ezt az *Portiot* az feie-delem eő Naga Szikszai Andrasnak conferalta".

posztó l. *boroszlói posztó*.

posztós asztal l. *olaszjáték*.

pöröly l. *kőszegő vaspöröly*.

puska l. *acélos puska, ágyú*.

puskaforma: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban... *Puska forma* uagjon No. 2."

puskatok: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban... *Űres puska thok* uagjon No. 1"

pusztaház l. *ki*.

pusztaházhely 'deserta sessio': „Wagjon jt kapw zam No. 46. *Puzta haz heli* vagjon jtt No. —" (Bagos).

puttony l. *bođon, fenyőputtony*.

puzdra: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban... Ket *puzdra* eggikben vagjon Nyll No. 14. Kopia was vagjon No. 1."

(Folytatjuk.)

Sz. T. A.

NYELVJÁRÁSOK

Hol hálnak meg a méhek?

1. A Magyar Nyelv 1964. szeptemberi számában (LX, 357—8) SZABÓ T. ATTILA hírt ad arról, hogy a csángóknál találkozott a *meghal* igének a köznyelvitől eltérő használatával, vagyis ott „az összes állatok *megdöglenek*, de a *méhecske meghal*." Majd adatokkal bizonyítja, hogy a *meghal* igét régen állatokra vonatkoztatva is használták. Cikke utolsó részében ezeket írja: „Az elmondottak tekintetbe vételével nem feltűnő tehát, hogy a moldvai csángóban még ma is ilyen vonatkozású használattal találkozunk. A meglepő inkább az, hogy éppen csak a méhvel kapcsolatban őrződött meg a csángóban a *meghal*-nak ilyen körbeli használata. Úgy látszik azonban, hogy száz évvel ezelőtt még más magyar nyelvjárásokban is volt példa az ilyen jelentésköri eltolkozódásra." Felhossa, hogy CzF. megemlíti a *meghal* és a *hal* igék szócikkében ezeknek az igéknek a méhre vonatkoztatott használatát is; feltűnőnek tartja azonban, hogy egyetlen tájszótárban sem találunk erre vonatkozó adalékot.

2. Én 1964 nyarán — még a cikk megjelenése előtt — figyeltem fel először erre a jelenségre, mégpedig Csehszlovákiában, Szene (Senec) környékén. Egy Dunasápról

¹ Somlyai Báthory István, előbb erdélyi fejedelem, majd lengyel király.

(egyesítették Dunaújfaluval, most Nová Dedinka), méhészeszaládból származó fiatal-asszony egyik ismerősömmel vitatkozva, hevesen tiltakozott az ellen, hogy a méh *megdöglik*, s megfellebbezhetetlenül állította: a méh *meghal*, esetleg *elpusztul*. Később a méhészetet kedvelő, méhészekkel gyakran érintkező mezőgazdászoktól is hallottam, hogy a méhészek körében még ma is használják a méhek elpusztulásának kifejezésére a *meghal* igét.

A szenci magyar tannyelvű alap- és középiskolába 18 helységből járnak tanulók; így az a módszer látszott a legegyszerűbbnek, hogy ott megfordulva, az ő segítségükkel állapítsam meg, hol használják még ilyen vonatkozásban ezt az igét. Osztályról osztályra járva, indirekt rákérdezéssel a következő eredményre jutottam: Hegysúron (Hrubý Súr), Boldogon (Boldog), Egyházfán (Kostolná) sem ismeretlen ez a jelenség, sőt Szencről is akadt néhány jelentkezőm; a Zoncáról (Tureň) bejáró tanulók pedig rögtön és tömegesen jelentkeztek. A 60—70 zonci tanulónak körülbelül kétharmada ismerte a *meghal* igének a méhekre vonatkoztatott használatát.

Zoncon felnőttektől is érdeklődtem. Például öt, méhészetrel nem foglalkozó, 30—40 év közötti férfi közül kettő jól ismeri és alkalmilag használja is ezt az igét ilyen szerkezetbe állítva; három már csak ismeri az igének ilyen vonatkozású használatát, de ők maguk már kerülik. Két (30—40 év közötti) méhésszel is sikerült találkoznom. Ők már egymás között beszélgetve, a köznyelv és a méhészeti szakkönyvek hatására inkább az *elpusztul* igét használják, de ha idősebb méhészekkel beszélgetnek, akkor hozzájuk alkalmazkodva, használják a *meghal* igét is. Méhészek és nem méhészek között egyaránt elterjedt már az *elpusztul*, *kipusztul*, *kivesz*, esetleg az ezekhez hasonló jelentésű *elhal*, *kihal* igék használata a méhekkal kapcsolatban; ismerős, de ritkábban használt a *meghal*; a *megdöglik* igét azonban senki sem vonatkoztatja méhekre, mindenki túl erősnek érzi. Ezt rendszerezint azzal okolják meg, hogy a méh szorgalmas, hasznos hajtó rovar, tehát megérdemli, hogy más szóval jelöljük a kimúlását, mint a többi rovarét, állatét.

Zoncon találkoztam egy Dunaszerdahelyről (Dunajská Streda: Csallóköz) származó 50 év körüli asszonnyal is. Közlése során kiderült, hogy ő még otthonról ismeri a *meghal* igének ezt a vonatkozását, sőt náluk nemcsak a méhecské, hanem a *fecskék is meghaltak*. S ha gyermekkorukban elpusztult méhecskét vagy fecskét találtak, szépen eltemették, a többi rovarral, madárral azonban nem tették ezt.

Nem volt alkalmam meggyőződni arról, hogy Dunaszerdahelyen van-e még ennek valami nyoma, de adataim szerint a környékén levő Egyházkaresán (Kostolné Kračany) ismerik és használják is még a *méhecske meghal* szerkezetet, ugyancsak ismerik és használják — főként az idősebbek — Dióspatonyban (Orechová Potoň); sőt ez utóbbi községben a *fecskék meghalása* sem ismeretlen.

Léva (Levice) környékén szintén találkozhatunk a *meghal* igének méhekre vonatkoztatott használatával, mégpedig nemcsak a magyarok között, hanem elvétve a szlovákok között is. Én véletlenül egy Léván nevelkedett, gyermekkorában többnyire magyarul beszélő szlovák asszony állításából tudom ezt, akinek csak szlovákul tudó gyermekei is természetesnek érzik a *meghal* ige szlovák megfelelőjének ilyen vonatkozású használatát. Érdeklődtem más, különböző vidékekről származó szlovák anyanyelvű emberektől is; ha a *meghal* (*zomriet'*) igét nem használják is ilyen vonatkozásban, azt nagyon kevesen mondják a méhre, hogy *megdöglik* (*zdochne*), inkább az *elpusztul* jelentésének megfelelő *zahynút'* igét használják helyette.

3. Az elmondottakból látjuk tehát, hogy nemcsak a csángóknál, másutt is van példa az ilyen jelentésköri eltokozódásra, sőt egyes helyeken nemcsak a méhvel, hanem a magyar nép megbecsült madarával, a fecskével kapcsolatban is használják még a *meghal* igét. A köznyelv hatása azonban erős, s így ez a jelenség is (mint annyi más) kiveszőfélben van már. Egyre nagyobb azoknak a száma, akik még természetesnek érzik ugyan az igé-

nek ezeket a vonatkozásait, ha másoktól hallják, de maguk már nem, esetleg csak ritkán használják őket. Ennek ellenére is sajnálatos lenne, ha az ÚMTsz. anyagába nem kerül-
nének be erre vonatkozó adalékok.

JAKAB ISTVÁN

Kéziratban olvasva JAKAB ISTVÁN kiegészítő közleményét, melyet SZABÓ T. ATTILA érdekes és figyelemkeltő cikkéhez (MNY. LX, 357—8) írt, magam is kedvet kap-
tam a témához, s 1964 decemberében, utolsó Nyelvatlasz-ellenőrző túrámon néhány kuta-
tópontra (ahol az ellenőrzésre kiírt *méh* címszó eszembe juttatta) magam is megkérdez-
tem: milyen igével illetik a méh kimúlását.

Adataim éppen Pest, Nógrád, Heves és Szolnok megye összeszőgellése tájáról
valók. Konkrétan: Erdőtarcsa: *mékhál [elpusztul]* (86 é. férfitől), *elpusztul* (53 é. férfitől);
— Hort: *mékhál* (61 é. férfitől és 59 é. feleségétől), *kihál* (67 é. férfitől), *mégdöglik* (72 é.
férfitől); — Hévízgyörk: *mégdöglik* (78 é. nőtől), *mégdöglik* (60 é. férfitől és 58 év. felesé-
gétől); — Jászfényszaru: *hál ~ elpusztul* (62. é. férfitől), *mékhál* (62. é. nőtől).

Anyagom oly kevés és futólag gyűjtött, hogy semmiféle következtetést nem von-
hatok le belőle, sem nemek, sem korosztályok, sem területi megoszlás szerint. Azért köz-
lön őket, nehogy SZABÓ ATTILA erdélyi és csángó, meg JAKAB ISTVÁN Pozsony környéki
adatai alapján az olvasóban egy pillanatra is valamiféle „peremjelenség” érzete alakul-
hasson ki. És érdemes tovább kérdegetni.

Az ellenőrzés anyagának beírása közben rápillantottam *méh*-térképünkre. Azt
láttam: ahol eddigi tudásunk szerint *hal* a méh, ott a hagyományos neve *méhecske*. Jó volna
tudni, megvan-e ez a szóhasználat ott, ahol *méh*, *dongó* meg egyéb az állatka neve. —
Mert azt nekem is mondta egyik adatközlőm (sajnos nem írtam fel, ki és hol), hogy talán
azért *hal* náluk a méhecske, mert az szorgalmas és hasznos állat. . .

DEME LÁSZLÓ

SZEMLE

Finnugrisztikai folyóiratok (1964.)

I. Virittjä 1964/1., 2., 3., 4.; II. Finnisch-ugrische Forschungen XXXV/1—2.; III.
Ural-Altaische Jahrbücher Vol. XXXV, Fasc. C.

I.

1. A Virittjä 1964. évi 1. számának élén (1—17) MARTTI HAAVIO cikke áll (Tuohi-
hikirje n:o 292. Vanha suomalaisen muinaisuskonnon lähde = A nyírfakéregre írott
292. sz. nyelvemlék. A finn ősvallás egy régi főirása). A cikk azzal a nyírfakéregre írott,
nem orosz nyelvű szöveggel foglalkozik, amely 1957-ben a novgorodi ásatások során került
elő. A szöveg finnégi, közelebről aunusi nyelven íródott. Megfejtése során kiderült,
hogy egy népies esküformula, mely valószínűleg a XIII. századból ered. A szöveget
egyrészt az a körülmény teszi becsesté, hogy a legrégebb eddig ismert emléke a finnégi
nyelveknek. Másrészt — tartalmánál fogva — adalékokat szolgáltat a keleti-tengeri
finnség ősi hiedelemvilágához is. (Angolul: Journal of the Folklore Institute, No. 1.
1964, Bloomington, Indiana.)

VEIKKO RUOPPILA a Kalevala 1835-ben megjelent első kiadásából közöl 64 szó-
cikkben kelet-karjalai szavakat; ezeknek egy része gyökeret vert a finn irodalmi nyelv-

ben is (Karjalaisia sanoja Vanhassa Kalevalassa = Karjalai szavak a Régi Kalevalában: 18—39).

A továbbiakban két olyan cikk következik, amelyek speciális finn irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkoznak (VÄINÖ KAUKONEN, Juhani Ahon runo „Tytön kirkossa käynti” = J. Aho „A lány a templomban” című verse: 40—9; RISTO JALAVA, Tosia valheita = Igaz hazugságok: 50—60).

WEÖRES GYULA cikke (M. A. Castrén ja Unkari = M. A. C. és Magyarország: 61—8) Castrén magyar tanulmányaira és magyar tudására vonatkozólag közöl új s érdekes adatokat.

A „Katsauksia” (= Szemle) rovatból megemlíthetjük KECSKEMÉTI ISTVÁN rövid közleményét (Nykyunkarin sanakirja ja verbiprefiksit = A mai magyar nyelv szótára [ÉSz.] és az igekötők: 72—4). A szerző az igekötők szempontjából áttekinti az ÉrtSz. anyagát, statisztikai számításokat végez, s rámutat kisebb hibákra, elvi következetlenségekre.

A „Kirjallisuutta” (Bibliográfia) rovatból főleg két írás tarthat számot érdeklődésünkre: 1. ESKO KOIVUSALO, Saksalais-suomalainen sanakirja (= Német—finn szótár: 83—6). Ez LAURI HIRVENSALO „Saksalais-suomalainen sanakirja” (= Finn—német szótár Porvoo, 1963., W. Söderström) című nagy szótárát ismerteti (1952 l.; kb. 190 000 címszó); 2. KARI LAUKKANEN, Siperialaisista šamaaneista Seulasiin (= A szibériai sámánoktól a Fiastyúkig: 86—9). A szerző ebben a DRÓSZEGI VILMOS szerkesztette „Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker” című (Bp., 1963., Akadémiai Kiadó) gyűjteményes kötetről ír.

A „Kielemme käytäntö” (= Nyelvünk használata) rovatból a magyar nyelv-helyesség kérdéseivel foglalkozó szakemberek figyelmét PAULI SAUKKONEN „Sivistys-sanojen käytöstä” (= A műveltségi szavak használatáról: 94—5) című kis cikkére hívjuk fel. A szerző az idegen szavak szükségtelen használata, túlburjánzása ellen emel szót.

2. A 2. szám első cikke HEIKKI LESKINEN tollából származik (Suomen itämurteet keskiajan ja uuden ajan taitteessa = A keleti finn nyelvjárások a középkor és az újkor fordulóján: 97—115). A cikk történeti nyelvjárastanulmány, s mivel a kétnyelvűség és az orosz—finn nyelvi kölcsönhatások kérdéseit is érinti, általánosabb érdeklődésre is számot tarthat.

PAPP ISTVÁN cikke (Unkarin kielen rakenne = A magyar nyelv szerkezete: 116—34) a magyar hangtan, a szó morfológiai alkata és a mondattan alapvető kérdéseit foglalja össze, és egyben a nyelvtanítás szempontjait is figyelembe veszi.

VILJO NISSILÄ cikke (Lapuan nimestä = A Lapua névről: 135—43) finn toponimikai kérdésekkel foglalkozik. — KNUT BERGLAND a finn—lapp nyelvi kapcsolatok egyes kérdéseit tárgyalja (Suomen soihtu lapin valossa = A finn soihtu 'fáklya' a lapp nyelv megvilágításában: 144—7). — KARI LAUKKANEN és SEPPO SUHONEN közös cikke vót talalóskérdéseket, közmondásokat és közmondásszerű szólásokat ad közre és kommentál (Inkeröis-vatjalaisia arvoituksia, sananparsia ja sutkauksia = Inkeri vót talalóskérdések, közmondások és szólások: 148—66).

Érdekes problémát vet fel MARTTI RÄSÄNEN rövid kis cikke (Tunguusilaisperäisiä paikkanimiä Pohjois-Venäjällä ja [?] Suomessa = Tunguz eredetű helynevek Észak-Oroszországban és [?] Finnországban: 167). A szerző G. M. VASZILEVICS szovjet kutató tungúz nyelvi anyagközlései és szómagyarázatai alapján lehetségesnek tartja, hogy a Kóla-félszigeten levő *Imandra* tó neve nyugati tunguz eredetű. Ugyancsak tunguz eredetűek lehetnek a finnországi *Kemi(joki)*, *Simo(joki)*, *Ii(joki)* folyónevek s az *-nka*, *-nkä* (esetleg az *-nko*, *-nkö*, *-nki*) végű helynevek is (ezek ugyanis sem a germánból, sem a keleti-tengeri finnból, sem a lappból, sem a szlávból nem magyarázhatók; hozzájuk hasonlók azonban találhatók VASZILEVICS anyagában).

IGOR VAHROS cikke (Semanttinen paralleli vai merkityslaina? = Jelentéstani párhuzam vagy jelentéskölcsönzés?: 168–70) a finn nyelv s az északi orosz nyelvjárások esetleges kölcsönhatásának egy kérdését tárgyalja.

A szemlerovatból megemlíjtük MATTI KUUSI, IGOR VAHROS és AULI HAKULINEN írását. KUUSI az 1964. májusában elhunyt Lauri Simonsuuri munkásságát méltatja (†Lauri Simonsuuri = †L. S. : 171–3). — VAHROS Valentin Kiparskynak rendkívül érdekes pályafutását, sokoldalú s eredményekben igen gazdag nyelvészeti tevékenységét ismerteti és értékeli (Valentin Kiparsky 60-vuotias = V. K. 60 éves: 173–80). — AULI HAKULINEN ULLMANN ISTVÁN „The Principles of Semantics” című (2. kiad., London, 1959) munkáját ismerteti, kommentálja és kritizálja igen behatóan (Semantiikan periaatteet = A jelentéstan alapelvei: 180–90).

A bibliográfiai rovatban megjelent ismertetések közül ugyancsak hármat említünk meg. HEIKKI LESKINEN LAURI HAKULINEN „Suomen kielen rakenne ja kehitys” (= A finn nyelv szerkezete és fejlődése) (Keuruu, 1961.) című klasszikus munkájáról ír (Uusittu opaskirja = Egy korszerűsített kézikönyv: 202–4). — GUNDA BÉLA KUSTAA VILKUNA „Volkstümliche Arbeitsfeste in Finnland” című (FF Communications 191. Helsinki, 1963.) művéről ír nagy elismeréssel. — PAAVO SIRO FELIX OINAS „The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages” (MSFOu. 123. Helsinki, 1961.) című, általános nyelvészeti szempontból is figyelemre méltó munkáját ismerteti (Sanasyntyiset sijat itämerensuomalaisissa kielissä = Önálló szóból keletkezett esetvégződés a keleti-tengeri finn nyelvekben: 219–20).

3. A 3. szám első cikkének (Sananrajaisten äänneilmiöiden synkroniaa ja diakroniaa = A szóhatárokon létrejövő hangtani jelenségek szinkroniája és diakroniája: 225–32) szerzője TERHO ITKONEN. Cikke finn anyag alapján tárgyalja a szandhi-jelenségeket, de általános nyelvészeti szempontból is érdeklődésre tarthat számot.

LAURI HAKULINEN két cikke következik soron. Az egyik (Vanhan kirjasuomen uskonolliset ja juridiset termit *luhdata*, *luhtia* = *Luhdata*, *luhtia* 'sich verteidigen', a régi finn irodalmi nyelv vallásos és jogi terminusai: 233–7) egy jelentéstani problémát tárgyal; a másik (Pari murteidemme ruotsalaislainaa = Nyelvjárásaink két svéd eredetű kölcsönszava: 238–41) jövevényszó-kérdésekkel foglalkozik.

KNUT BERGSLAND ismét a finn és a lapp nyelv közötti kapcsolatok egy kérdéséről ír (Suomen *hiisi* = A finn *hiisi* 'gonosz szellem': 242–8).

ERIK WAHLBERG egy svédországi finn nyelvjárás kvantitásp problémáit vizsgálja (Äänneiden kesto Ruotsin Ylitornion suomalaismurteessa = A hangok időtartama a svédországi Ylitornio finn nyelvjárásban: 249–59).

GUNDA BÉLA néhány — feltehetően finnugor eredetű — magyar madárfogó hurkot ismertet (Unkarilaisten käyttämiä suomalais-ugrilaiselta ajalta peräisin olevia linnunansoja = Finnugor kori magyar madárfogó hurkok: 260–71).

ANNA-MARIA REINILÄ a bába különféle finn népnyelvi elnevezéseit veszi számba, és tárgyalja a velük kapcsolatos problémákat (Kansanomaisen kättilön nimityksiä = A népi bába elnevezései: 272–88).

ROBERT T. HARMS cikke (Huomioita suomen numeruksesta = Észrevételek a szám finn nyelvi kategóriájáról: 289–92) tulajdonképpen vitacikk. A szerző vitázik LOUIS MEYVEL, s vele ellentétben azt bizonyítja, hogy a finnben nincs bináris singularis—pluralis oppozíció. A cikk általános nyelvészeti szempontból is érdeklődésre tarthat számot.

A „Keskustelua” (Vita) rovatban egyrészt AARNI PENTTILÄ fűz megjegyzéseket azokhoz a nézetekhez, amelyet PAAVO SIRO fejtett ki egy korábbi cikkében (lásd: Sananjalka 6: Infinitiivin asema suomen kieliopissa = Az infinitívus helyzete a finn nyelvtanban) a finn infinitívusokra és melléknévi igenevekre vonatkozólag (Suomen ns. infinitiivin asema kielioipissa = Az ún. infinitívusok helye a finn nyelvtanban: 293–7); más-

részt pedig SIRO válaszol PENTTILÄ megjegyzéseire (Infinitiivin asemasta vielä kerran = Még egyszer az infinitivus helyéről: 297—8).

A szemlerovatból ERKKI ITKONEN írását említjük (Björn Collinder 70-vuotias = B. C. 70 éves: 301—3). A szerző méltatja a jeles svéd finnugrista, Björn Collinder eddigi gazdag nyelvudományi munkásságát, mely a finnugor nyelvtudományon kívül a nyelvészet számos más területére is kiterjed.

A bibliográfiai rovatból a következő ismertetésekre utalunk: 1. TERHO ITKONEN „Proto-Finnic Final Consonants. Their History in the Finnic Languages with Particular Reference to the Finnish Dialects. I: 1. Introduction. The History of *-k* in Finnish” című (Helsinki, 1964.) munkájáról PERTTI VIRTARANTA ír (Sandhitutkimus suomen murteista = Szandhi-tanulmány a finn nyelvjárásokról: 311—16). — 2. NILO VALONEN „Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben” című (MSFOu. 133. Helsinki, 1963.) művét T. I. ITKONEN ismerteti (Pirtin ja tuvan historia = A *pirtti* és a *tupa* története: 316—8). — 3. TOIVO VUORELA „Kansatieteen sanasto” című (= A néprajz terminológiája; 2. kiad. Tietolipas 13. Helsinki, 1964.) terminológiai szótáráról GUNDA BÉLA közöl recenziót (Kansatieteen sanaston uusi laitos = A néprajzi terminológiai szótár új kiadása: 322—3). — 4. A TELEGGI ZSIGMOND szerkesztette „Általános nyelvészeti tanulmányok I.” (Bp., 1963.) című kötetet MIKKO KORHONEN ismerteti (Yleistä kieltitiedettä unkariksi = Általános nyelvészet magyarul: 324—5). — 5. BÜKY BÉLA „A fővárosi keresztnévadás hatóerői” című (Bp., 1961.) értekezéséről FARAGÓ JÓZSEF ismertetése olvasható (Budapesti laisten etunimet = A budapestiek keresztnévei: 325—6).

4. A 4. szám első cikkének szerzője magyar: BENKŐ LORÁND. A cikk (Huomioita unkarin kielen sanaston alkuperästä = Észrevételek a magyar szókészlet eredetéről: 333—43) tömör áttekintést ad a magyar szókincs eredeti és jövevény elemeiről.

Eeva Lindén a *-ma*, *-mä* végű igenévnek az utóbbi időben sok esetben megfigyelhető felesleges használata ellen foglal állást cikkében, s rámutat, hogy a felsorolt esetek egy része idegen — elsősorban svéd — hatással magyarázható (Aiheetonta agenttira-kenteen käyttöä suomen kirjakeleessä = Az agens-szerkezet ok nélküli használata a finn irodalmi nyelvben: 344—53). — VEIKKO RUOPPILA egy XVII. századi finn nyelvemlék nyelvjárási sajátosságaival foglalkozik (Itäsiä piirteitä ensimmäisen lainsuomennoksen Nordströmin koodeksissa = Keleti vonások az első finn törvényfordítás szövegében a Nordström-kódexban: 354—62). — T. I. ITKONEN két lapp személynévtípusról ír (Lappalaisia **o-* ja **oi-*loppuisia henkilönnimiä = Az **o* és **oi* végű lapp személynevek: 363—5).

A bibliográfiai rovatból három recenziót említhetünk meg. A „Venäläis—suomalainen sanakirja” (= Orosz—finn szótár.) című munkáról (Szerk. M. KUUSINEN és V. OLLIKAINEN. Moszkva, 1963.) ERIK V. HERTZEN ír (Uusi venäläis-suomalainen sanakirja = Egy új orosz—finn szótár: 386—8). — A kiváló észt nyelvész, J. V. Veski 90. születésnapjára megjelent emlékkönyvet (Nonaginta. Tartu, 1963.) OLAVI NUUTINEN ismerteti (J. V. Veskin juhla kirja = A J. V. Veski-emlékkönyv: 389—91). — Az „Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek” eddig megjelent köteteiről KECSKEMÉTI ISTVÁN ad áttekintést (Unkarilaisia kieltieteen kurssikirjoja = Magyar nyelvészeti tankönyvek: 392—3).

II.

A FUF. e számában az első cikk szerzője OSMO HORMIA. Cikkében (Über die fenno-ugristischen Interessen von Olaus Rudbeck d. Ä.: 1—43) a magyar—finn nyelvhasználat történetéhez szolgáltat olyan új adatokat, amelyek vitássá teszik Fogel M. elsőbbségét a magyar—finn nyelvrokonság felfedezésében.

INGRID SCHELLBACH az osztják kérdőmondatok strukturális elemzésére tesz kísérletet (Struktur und Funktion der ostjakischen Fragesätze: 44—74).

A. ALHONIEMI a cseremisiz *βal, βäl* morfémával kapcsolatos kérdéseket tárgyalja, s arra a következtetésre jut, hogy két különböző eredetű morféma alaki egybeeséséről van szó, amelyeknek azonban különböző az elterjedési területe és a funkciója is (Über das tscheremissische *βal, βäl*: 75–87).

PAULI SAUKKONEN a két mordvin főnévi igenévi alak mondattani funkcióját vizsgálja PAASONEN anyaga alapján, megállapítja használatuk szabályait s foglalkozik eredetük kérdésével is (Die Verwendung des nominativischen und illativischen Infinitivs im Mordwinischen: 88–115).

SZABÓ LÁSZLÓ két cikkben foglalkozik vót mondattani kérdésekkel (Das Referat in den Objektsätzen des Wotischen: 116–25; Über einen Typ des zusammengesetzten Satzes im Wotischen: 126–32).

A „Besprechungen” rovatból főként az alábbiak tarthatnak számot a magyar nyelvészek érdeklődésére:

KÁLMÁN BÉLA MATTI LIIMOLA „Zur historischen Formlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina” című (MSFOu. 127. Helsinki, 1963.) művét ismerteti (133–41). — LAURI HONKO a DIÓSZEGI VILMOS szerkesztésében megjelent „Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker” című (Bp., 1963.) kötetéről ír (166–72). — INGRID SCHELLBACH a következő munkákat referálja: IVAR PAULSON — ÅKE HULTKRANZ — KARL JETTMAR, Die Religionen Nordeasiens und der amerikanischen Arktis (Stuttgart, 1962.) (172–9); Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa (Ethnographischen Studien. Unter Mitwirkung von M. BELÉNYESY und B. GUNDA redigiert von LÁSZLÓ FÖLDES. Bp., 1961.) (179–81); Műveltség és hagyomány. Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. III., IV. (Bp., 1961; 1962.) (181–5). — FÉL EDIT „Ungarische Volksstickerei” című (Bp., 1961.) könyvéről VEERA VALLINHEIMO közöl ismertetést (185–8).

III.

Az UAJb.-nek a füzete jórészt annak a finnugrisztikai munkaértekezletnek az előadásait közli, amely 1963. május 22–25. között zajlott le Göttingenben.

WOLFGANG VEENKER „Finnisch-ugrische Arbeitstagung in Göttingen” című cikke (251–6) ismerteti a konferencia lefolyását, s számba veszi eredményeit. (A konferencia keretében május 23-ikán Rasdorfban Budenz József szülőházán emléktáblát helyeztek el.)

DÉCSY GYULA „Joseph Budenz” című cikke (257–63) annak az előadásnak a szövege, amelyet a szerző a Budenz-emléktábla leleplezésekor tartott. DÉCSY emelkedett, mélyen emberi, szép megemlékezésben áttekinti Budenz sokoldalú tevékenységét, emberi, tudósi, oktatói pályafutását.

WOLFGANG SCHLACHTER „Stellung und Aufgaben der Fennougristik in der Bundesrepublik” című cikke (264–72) elméletileg megokolja, hogy miért van helye a finnugrisztikának a nyugat-német egyetemeken, s rámutat, hogy milyen területeken kellene és lehetne tovább fejleszteni a jelenlegi adottságokat.

GÜNTER J. STIPA „Entwicklung und neuester Stand der Fennougristik in der Sowjetunion” című cikkében (274–83) áttekintést ad a finnugrisztika szovjetunióbeli helyzetéről. (A szerző részletesebben tárgyalja a témát a következő munkában: Current Trends in Soviet and East European Linguistics: Uralic Linguistics in the USSR. Bloomington, 1963.)

OTTO WEBERMAN „Probleme des baltischen Raums als Forschungsaufgabe” című cikkében (284–300) rámutat, hogy a Baltikum kutatásának milyen nagy fontossága van nem csupán germanisztikai, hanem finnugrisztikai szempontból is.

MARIE-ELISABETH SCHMEIDLER „Methoden und Erfahrungen im Finnischunter-

richt an deutschen Universitäten" című cikkében (301–8) a finn nyelv németországi főiskolai oktatásának tapasztalatait összegezi.

DÉCSY GYULA „Methoden und Erfahrungen im Ungarischunterricht an deutschen Universitäten" című cikkében (309–14) az előbbi cikkhez hasonlóan a magyar nyelv németországi főiskolai oktatásának történetét s jelenlegi helyzetét ismerteti.

G. J. STIPA „Forschungsreise zu den Syrjänen" című cikke (315–21) némileg bővített változata a szerző finnül megjelent zürjén-földi útbeszámolójának (finnül Virittäjä 1962 : 61–8).

A „Bücher- und Zeitschriftenschau" című rovat 54 tételben közöl rövid ismertetésekét önálló finnugrisztikai munkákról és folyóiratcikkekről (egyebek között az 1960. évi budapesti finnugor kongresszus anyagát tartalmazó kötetről is).

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

KÜLÖNFÉLÉK

BÓKA LÁSZLÓ

1910—1964.

Nem méltatás akar lenni ez a pár csendes sor, csupán köszönet és búcsú. Köszönet anyanyelvünk szerelméért a nyelv művészeinek és tudósának, és búcsúzás a nyelvtudomány annyi művelőjének a nevében, akik Bóka Lászlót meghitt barátjuknak s értő szaktársuknak érezték.

Tizennyolc évesen — már gólyaként Gombocz Zoltán búvóletébe kerülve — nyelvész akart lenni. Legalább is ez volt a bevallott célja. Talán három-négy évig érdekesnek is találta, hogy finnül tanuljon, és szorgalmasan gyűjtögesse az adatokat a finnugor nomenverbumok történetéhez. De közben túlságosan is színes volt az élet, túlságosan is sok ünnepnapja volt, a világ zsongott a szép zenétől, versektől, egyformán izgató volt a találkozás érdekes emberekkel és művészi alkotásokkal, s egyszer csak elkallódott valahogy a nyelvészeti disszertáció céduláinak tömege.

Hütlenn lett — mondtuk akkor mi, a Gombocz-szeminárium „öreg" tagjai, akik a józan hétköznapi vonzásában — bármennyire tele voltunk is fiatal nyugtalansággal — engedelmesen megírtuk a magunk értekezését a magunk féltve őrzött cédulái alapján.

Hütlenn lett — mondtuk, de ez a hütlenség nem volt meglepő. Olvastuk már egy-egy ígéretes versét, s hogy stílusérzéke milyen ragyogó, azt mindenki megítélhette azokból az expresszionista, szürrealista és más izmusokat utánzó stílusparódiákból, melyeket rajzszöggel tűzött ki a Gombocz-szeminárium egyik könyvszekrényének oldalára. (Néháynak a kéziratát ma is őrzöm.) S hogy az irodalom vonzása erősebb a nyelvészeténél, az abból is látszott, hogy örökké verset mondott. Méregette régi és új költők szavainak mélységét, ízlelgette édes és fanyar voltukat, s halkán csendítette zenéjüket. Mikor először figyeltem fel rá, a szeminárium ablakánál állt, kinézett a Múzeum körút őszi szürkésébe, és többször elmondta ezt a strófát: „Nem érzi a halott veréb, / Ha a ló a begyére lép, / Csak a szívem érzi." Aztán percekig arról beszélt, mit tud a költő kifejezni azzal, hogy a két első sor emelkedő ritmusa a harmadikban ereszkedőbe fordul. Az egyetemi katedráról évtizedek múlva elhangzott s nem egyszer megírt gyönyörű verselemzéseit valahol itt kezdtek alakulni.

Hütlenn lett? — Úgy hittük akkor, mert még nem értettük azt a hütlenn hűséget, mely Bóka Lászlót egész életében jellemezte. De néhányan a régi szeminárium tagjai

közül, akik tanúi lehettünk életpályájának, évtizedek során réabredtünk, hogy a vélt hűtlenség-magból milyen dús termés sarjadt. Nem volt könnyű a sokféle magatartás: (néha úgy véltük: maszk) mögött felismerni azt, ami a sokféleséget egységbe fogta. Évtizedek múltak, míg megéreztük hűtlenségében — és hányféle hűtlenségében! — a hűséget, a látszólag elhagyott szerelem beleolvadását egy gazdag folytonosságba, azt a szép polaritást, mely meg tudta őrizni mindazt, amin színleg már átlépett, s egybe tudta ötvözni azzal, amit a mindenkori jelenben legfontosabbnak érzett. Valahogy úgy élt benne minden, amihez hűtlen lett, ahogy Bartók Kékszakállújának lelkében a régi szerelmek: örökké ható sugárzásban.

A nyelvészeti disszertáció cédulái elkallódhattak, de haláláig élt Bóka Lászlóban az amor intellectualis linguae maternae, s egyformán ott izzott az író és a tudós műveiben. Legutolsó verseskötetében egy szerelmes vers egyik hasonlata így árulkodik erről:

Most úgy szeretnék beszélni veled,
úgy szeretlek, mint anyanyelvemet.

Nem lett hűtlen. Most megköszönjük ezt a hűséget, és fájo szívvel mondjuk:
In aeternum, vale!

T. LOVAS RÓZSA

LEVÉLSZEKRÉNY

'Fettich Nándornak az „apagyilkos” Árpád fejedelem dolgában. I. A most Cseh-Szlovákiahoz tartozó Zemplén község határában folytatott nagy jelentőségű ásatások során VOJTECH BUDINSZKY-KRIČKA egyetemi tanár, régész 1958-ban egy rendkívül gazdag és értékes anyagot tartalmazó sírt fedezett fel, amelyet ő egy pogány magyar előkelőség, sőt fejedelem temetkező helyének ítélt. A feltárt anyag történeti értékelésére FETTICH NÁNDORT, a honfoglaláskor jeles kutatóját és szakértőjét kérte fel.

2. A szennzációsna ígérkező lelettel kapcsolatban több helyen és több alkalommal megszólaltatták FETTICH NÁNDORT (Ráthonyi János: Hogyan halt meg Álmos?: Tükör I. 1964. IX. 29. száma 27—8. l.; uő.: Megtálalták Álmos fejedelem sírját: Esti Hírlap 1964. december 24. 5. l.; Jánosy István: Történelemóra Basaharcon: Élet és Irodalom IX. 5. sz. 1965. január 30. 5. l.; Népszava: ?).

Az egyik megnyilatkozás szerint (Tükör: i. h. 27): „Végül is arra a megállapításra jutottam [FETTICH], hogy a zempléni sír Árpád fejedelem atyjának, Álmosnak a sírja és hogy Álmos fejedelmet nem »szent áldozatként« ölték meg, hanem szó szoros értelmében vett politikai gyilkosság áldozata volt.” Tudniillik — arról értesülünk a továbbiakban — a még Kijevben egy modern állam tervéről álmodozó Álmost a pusztai életformát kívánó törzsi szervezet hívei: Árpád és Kurszán ölették meg. Az idézett nyilatkozatban azt olvassuk, hogy a porhintés céljával végrehajtott dísztemetés a zempléni földvár közelében levő Szélmalomdombon történhetett, mégpedig így: „A ravataltól keletre és északkeletre a »felsőtábor« és a »táboralja«, északra pedig a »ríhó-tábor« (rívó-tábor) helyezkedett el. Krónikákkal és régészeti leletekkel egyenrangú forrásnak bizonyul a néphagyomány, amely a tragikus sír közelében levő helynevekben, mint *Felsőtábor-dűlő*, *Táboralja-dűlő*, *Ríhótábor-dűlő* és a szláv nevű [!] *Szomotor*, az ősi [!] *szomotor-tor* nevében még ma is őrzí a tragédia emlékét.”

3. Sajnos, Álmos elhaláloztatására vonatkozólag nem tudom elfogadni azokat a — még az én ízlésem szerint is — kelleténél regényesebb mozzanatokat, amelyeket a jel-

zett közlemények mint FETICH felfogását ismertetnek. Nézeteim bővebb kifejtésére itt és most nem bocsátkozom bele. Annnyit jegyzek meg, hogy a kérdésben általában úgy foglalnék állást, mit DIENES ISTVÁN „Történelemóra Álmosról” és „Még egyszer Álmosról” című közleményeiben (Élet és Irodalom IX. 6. sz. 1965. febr. 6. 5. l. és 9. sz. febr. 27. 11. l.).

Ami a környék határ-, illetve helyneveiből levont érveket illeti, a következőket ajánlanám figyelmébe FETICH barátomnak. A *Szomotor* helynév régi okleveles adatai: 1331, 1332, 1332–7. páptízl.: *Zumutur* (CD. VIII/5, 201; AnjouOkm. II. 603); 1357: *Zomothor* (ZichyOkm. III, 47); 1358: *Zomothár* (AnjouOkm. VII, 307); 1447, 1479: *Zomothor* (CSÁNKI I, 363): vagyis az írott formák olvasása nyilván *Szumutur*, *Szomotor* és egy esetben talán nem hibásan *Szomotor*. Amint a Nyr. szerkesztősége (XXXVIII. 139–40) és TOLNAI VILMOS (MNY. XXIV, 123–4) kimutatta, a *Szomotor*-ból SZIRMAY ANTAL fabrikálta, illetve hozta forgalomba (1804. és 1807.) a *Szomorú tor-t*, úgyhogy összekapcsolta Labore vezér felakasztásával. — A *Rihótábor*-ra nézve egyelőre a KASSAI JÓZSEFNél (IV, 224) található h e g y a l j a i r i h ó - r o n g y o s 'rongyos' adatra (vö. MTsz.) utalok, amelynek a *rihó* eleme bizonyára ezekkel a nyelvelemekkel függ össze: *rihe-rongy*, *rühe-rongyos*, *riha* l. 'hitvány, komisz' és 'ringyó' (MTsz.), nincs azonban köze a *ri(v)* igéhez. — A neveket különben majd még behatóbban kívánom fejtegetni.

4. Talán szabad magamnak is megengednem némi szubjektivitást, és kimondhatom: furesán hat rám, hogy tekintélyes tudósok szenzációnak ható újdonság kedvéért ismételtelen rájáratják a rudat Árpád fejedelemre, amikor kellő alap híján egyikük Kuruszánék kinyírásával vádolja őt, most meg apagyilkosságban kívánják elmarasztalni. Az az érzésem, a „Dichtung” mellett valamivel több „Wahrheit” elkelve ezekben az ügyekben. Én, de — azt gondolom — sokan mások sem hiszik, hogy „honalapítónk”-ban okvetlenül valami hímnemű Borgia Lukréciaát kellene látnunk. PAIS DEZSÓ

Scheiber Sándor írja: MIKESY SÁNDOR (MNY. LX, 256) sajnálja, hogy nem nyertünk adatot 1513-ból a legrégibb magyar mesehős, *Királyfia Kis Miklós* felől. Ő csak 1591-ben ismerkedett meg vele. Hadd nyújtsunk szerény kárpótlást számára az elveszettért: Bornemisza Péter már 1578-ban emlegeti (Ördögi Kísértetek. A kiadást gondozta: ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1955. 99). Alakja élt a népmesében a legutolsó időkig (PINTÉR SÁNDOR, A palócokról. Bp., 1880. 35–43).

Rokszin Lászlónak¹, Méhkerék. Vezetéknévének eredetét illető kérdésére: 1553-ban és 1561-ben említik legkorábban a Zaránd megyei *Rokzyn* falut, amelynek az utóbbi évben 32 kapuja volt (MÁRKI SÁNDOR, Arad vármegye és Arad szabad királyi város története I, 245). Története változatos: 1603-ban elpusztultnak mondják, de református papját 1689-ben Debreczeni Istvánnak hívták, 1732-ben pedig ismét pusztá (i. m. II, 166, 305). A dica-jegyzékekben Fehér-Körös völgyi faluk környezetében fordul elő. Ma a Borosjenő és Borossebes közt fekvő Monyoró (Mänerau) pusztája. A *borosjenei Rokszini* család nemesi címereslevelét 1628-ban kapta (KEMPELEN IX, 139). Román családdá lehetett, mert Rokszini Borbála férjének *Urosz* volt a keresztnéve. A család 1649-ben fiágon kihalt (MÁRKI i. m. II, 212). — A fentiek szerint az Ön neve egy elpusztásodott falu emlékét őrzi. Elődei tehát a már az 1773-i helységösszeírás szerint is „lingva valachica”-val élők és nem egyesültek jelzett Méhkeréken rokszini származású jövevények lehettek (66). Bár *Rokszin* lakói közt magyarok is voltak (erre vall református lelképásztórának említése), a falu többsége román népiségű lehetett, mert 1693-ban görög keleti plébániájáról hallunk (MÁRKI i. m. II, 750).

MIKESY SÁNDOR

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Dálóki János

A kézirat a nyomdába érkezett: 1965. III. 27. — Példányszám: 1600 — Terjedelem: 11 (A/5) ív, 9 ábra

65.60550 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható összeg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (dr. Török Zoltánné, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.), vagy befizethetők a Társaság 111.253—70. számú csekkzámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét dr. Török Zoltánné szervező titkár tartja nyilván.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

10. Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. Melich János: Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. Bánhidí Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette Benkő Loránd. 1958. 28,— Ft.
18. Fónagy Iván: A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. Inczefy Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. Gombocz Zoltán: Felfogalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. Antal László: A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. Pais Dezső: Szer. 1962. 12,— Ft.
31. Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. B. Lőrinczy Éva: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette Országh László. 1962. 24,— Ft.
37. Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1963. 28,— Ft.
39. Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Benkő Loránd. 1963. 62,— Ft.
41. Melich János: Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. D. Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtemék. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1965. 20,— Ft.
47. Lakó György: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelemtéstan jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetőkénei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájshagyománygyűjtései. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V.; PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft., kötve 26,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
Magyar Nyelvjárások II. 1953. 26,50 Ft., III. 1956. 21,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosan egyes régebbi számai.

LXI. ÉVF.

1965. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

435. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1965

Feloldó szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Sauvageot, Aurélien</i> : Térmegjelölés, idő, aszpektus	257
<i>Melcsuk Igor</i> : A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről	264
<i>Bárczi Géza</i> : A tárgyrag eredetének kérdéséhez	276
<i>Ligeti Lajos</i> : Bilincsek, bilincs	281
<i>Pais Dezső</i> : Tündér	289
<i>Velcsov Mártonné</i> : Testrésznevekből alakult mértékneveink története	298
<i>Sima Ferenc</i> : A <i>kecmereg</i> és rokonsága	305
<i>O. Nagy Gábor</i> : A lexémák funkciója és a rokonértelműség	312
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Mondattani problémák a XVI. században	323
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Az ikes igék ragozása Dugonics András nyelvében	326
Kiseb b közlemények. <i>Kázmér Miklós</i> : Helynévazonosítások egy új forrás adataival. — <i>Kósa László</i> : Adatok a - <i>ja</i> , - <i>jala</i> , - <i>falva</i> utótagú helynevek történetéhez	338
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Horpácsi Illés</i> : Danol. — <i>Kálmán Béla</i> : Egyek. Furta. Váncsod. — <i>Lőrincz Jenő</i> : Cikola. — <i>Mikesy Sándor</i> : Csobot. Egy hajdani foglalkozás tulajdonnévi emléke. — <i>Reuter Camillo</i> : Ájbá. Baraba. — <i>Tompa József</i> : Halmaz	341
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Nem igaz, hogy az az, az csak gaz	352
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Két 1594-i szilágysomlyói összeírás szótörténeti adalékai. — <i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti adalékok: — <i>Keszler Borbála</i> : Sylvester-másolat a XVI. század közepéről	355
Nyelvjárások. <i>Imre Samu</i> : A szótagzáró <i>l</i> a felsőőri nyelvjárásban	368
Különfélék. <i>Szántó Éva</i> : Szovjet nyelvészek a nyelvről	374
Társasági ügyek. A pénztárosi beszámoló és a számvizsgáló bizottsági jelentés a Társaság LX. közgyűlésén. — <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	378

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010. NNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; az *Akadémiai Könyvesboltban*, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612; a *Posta Központi Hírlap Iroda* 1. számú *Hírlapboltjában*, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

Imre Samu

(1917-1990)

Térmegjelölés, idő, aspektus*

1. Az aspektus- és időfogalom keletkezése régóta felkeltette a kutatók érdeklődését. E kérdéssel számolni kell minden összehasonlító nyelvésznek, aki valamely régi nyelvállapotot próbál rekonstruálni, különösen ha a nyelvi fejlődésnek olyan szakaszáról van szó, amikor az ige és a névszó még nem különült el, s amikor sem az időnek, sem pedig az aspektusnak nem volt világos kifejezési módja. Legutóbb DOMBROVSZKY JÓZSEF foglalkozott ilyen kérdésekkel „Les notions d'espace et de temps dans la formation du système aspecto-temporel de l'indoeuropéen” című cikkében (StudSLASH. IX, 179—91). Az uráli típusú nyelvekkel kapcsolatban ez a kérdés még világosabban vetődik fel, hiszen minden okunk megvan úgy vélekedni, hogy e nyelvekben az igeragozás kialakulása az indoeurópaítól meglehetősen eltérő fejlődés révén ment végbe, s hogy a térmegjelöléseknek fontos szerep jutott az uráli igeragozás kialakulásában.

Ami az aspektus jelölését illeti, finn kartársunk és barátunk, LAURI HAKULINEN professzor már 1946 óta utalt arra (SKRK. II, 222), hogy bizonyos körülmények közt a térbeli megjelölés az igei aspektus árnyalatainak kifejezésére szolgálhatott; példáit részben a mai nyelvhasználatból, részben pedig a finn néphagyományból merítette. Egyrészről a következő ellentétre hivatkozott: *ojan pieliin kasvoi pajupensaita* és *ojan pielissä kasvoi pajupensaita*, másrészt pedig a következőre: *Lauloi lapsi lattialla* és *Lauloi lapsi lattialla*.

HAKULINEN, a nyelvelmélet e kiváló ismerője szerint egy olyan kijelentés, mint *ojan pieliin kasvoi pajupensaita*, perfektív értékű. A cselekvés határára utaló illativus használata mintegy azt sugalmazná, hogy a cselekvés voltaképpen véget ért. Maga az igealak nem egyértelmű, hiszen a *kasvoi* imperfectum a folyamatos cselekvést éppen úgy kifejezheti, mint a „parfait définir”-t, vagyis a befejezettnek tekintett múlt időt. Másrészt viszont az inessivus (*pielissä*) használata, a térbeli mozdulatlanság fogalmával járván együtt, a „növekedést” sugalmazná, vagyis a múlt felidézett pillanatában folyamatban levő cselekvést. Franciául és magyarul a következő fordítást lehetne tehát javasolni: 'Des osiers ont poussé sur les bords du fossé' ('fűzfák nőttek az árok szélére'); 'az árok szélét fűzfák nőtték be'); 'Des osiers poussaient sur les bords du fossé' ('fűzfák nőttek az árok szélén vagy az árokszállón').

A HAKULINEN idézte másik példa talán kevésbé látszik meggyőzőnek. Amint fentebb már jeleztük, a következő két mondatról van szó: *Lauloi lapsi lattialla* és *Lauloi lapsi lattialla*. E mondatokat franciára így fordíthatnók:

* Előadás a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán, 1964. április 22-én.

'L'enfant chanta sur le plancher' ('A gyermek a padlóról énekelt') és 'L'enfant chantait sur le plancher' ('A gyermek [éppen] énekelt a padlón'). Az első mondat a Kalevalából való, ahol a következő kifejezéssel váltakozik: *Lausui lapsi lattiialta* (Kalevala XIX. 356., XXII. 449., XXXVIII. 77.). A *Lauloi* kezdetű változat háromszor fordul elő, a *lausui* kezdetű négyszer; a HAKULINEN idézte *Lauloi lapsi lattiialla* viszont egyáltalában nem fordul elő a Kalevalában, de megvan *Olipa lapsi lattiialla* (Kalevala XIX. 355., XXI. 291., XXV. 243.). Két esetben az *Olipa lapsi lattiialla* megelőzi és mintegy bevezeti a másik kifejezést. Mindenesetre annak a kifejezésnek, amelyben a *lattia* 'padló' szó ablativusban van (*lattiialta*), perfektív aspektusa nem vonható kétségbe. A szöveg ezt az aspektusértéket sugallja, s egyébként is a *Lausui lapsi lattiialta* kifejezést együtt találjuk a *Kaksiviikonen kajahti* sorral (Kalevala XIX., 483–4.), ahol a *kajahti* alak szinonímája a *lausui* igének, s arra enged következtetni, hogy az utóbbinak perfektív értéke van az idézett mondatban. Nincs tehát semmi komoly okunk HAKULINEN értelmezését kétségbe vonni; a cselekvésre vonatkozó helymegjelölés meghatározza a cselekvés aspektusértékét.

Amint ismeretes, elhunyt kartársunk, MÉSZÖLY GEDEON (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 160–4) a Halotti Beszéd *odutta vola* kifejezésében locativust látott; ez az igetöből *-t, -tt* raggal alkotott locativus szolgált volna a magyar igeragozás múlt idejű melléknévi igenevének és múlt (praeteritum) alakjának képzésére. MÉSZÖLY szerint *adott vala* eredetileg ezt jelentette volna: 'adó állapotban volt' ('il était dans la donation, dans l'action de donner'); *odutta vola* jelentése tehát 'adó állapotjában volt'.

2. Nincs szándékomban ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozni; megoldása úgyis nálam illetékesebb kutatókra tartozik. Annyit mindenesetre megjegyezhetünk, hogy ha nem is bizonyítékokat, de legalább bizonyos feltevéseket meríthetünk olyan, egészen más eredetű nyelvekből, amelyek archaikus jellegüket megőrizték, és jóformán napjainkig a neolitikus művelődés fokán maradt emberi közösségek kifejezési eszközeként szolgálnak. Néhány, az oceániai nyelvekből merített tényre óhajtok hivatkozni. E nyelvekre vonatkozó vizsgálatainkat több adatközlő segítségével, a párizsi Keleti Nyelvek Főiskoláján (Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes) végeztem. Az így gyűjtött adatokat gondosan összevetettem olyan szerzők közléseivel, akiknek alkalmuk volt helyszíni kutatásokat is végezni.

Kezdjük a tahiti adatközlőkkel; adataikat NORDMANN-SALMON asszony ellenőrzésével jegyeztem fel, aki a Keleti Nyelvek Főiskoláján lektorként saját anyanyelvét oktatja.

A tahitiban még semmiféle igei kategória nem alakult ki. Az idő jelzésére csupán időhatározóként használt nyelvi elemek szolgálnak. A tahiti predikatív szerkezetekben sincs az időnek semmiféle jelölése; legfeljebb aspektusokról lehetne szó. Lássuk azonban magukat a tényeket.

A) Meg kell jegyeznem, hogy a tahiti — akárcsak a több polinéziai nyelv, sőt a maláj-polinéziai és a melanéziai nyelvek általában — a térvizonyokat különböző partikulákkal fejezi ki; e szócskák nagyjából például a francia előjárósóznak felelnek meg. — Ha egy zárt hely belsejében, illetőleg valamely nyílt helyen levő helyzetről van szó, az *i* (a Marquises-szigeteken: '*i*') előjárósót használják: *ua haere oia i te oire* 'a városba ment'; *haere atu ona i te pae tahatai* 'a tengerpartra (vagy: a föld szélére) ment'. Ugyanezen partikula

használatos az igéhez kapcsolódó tárgy jelzésére: *Ua amu vau i te i'a* 'halat ettem'; *horoi i ta mata* 'mosd meg a szemed' stb. Végül ugyanezt a szócskát használják akkor is, ha az állítmány múltját akarják kifejezni, vagyis ha a cselekvést a múlt valamely pillanatában befejezettnek tekintik: *i amu na vau i te i'a* 'halat ettem' (vagy: 'az imént halat ettem'); *i horo na oia* 'futott' (vagy: 'az imént futott').

Az állítmány lehet például helynév is: *i Moorea vau i nanahi* 'tegnap Mooreában voltam'. — Az *-a* partikulával megtoldott *i*, tehát az *ia* szócska egy másik cselekvésnél korábban megtörténő cselekvésre utal: *ia tae mai oe, ua taoto atura ia vau* 'amikor megérkezel, én már aludni fogok'. — A befejezett múltra való utalás mindig ennek az *i* partikulának a segítségével történik: lehetséges azonban például *i* + egy deiktikus elem, ti. *te* kapcsolata: *O Tutea tei hopoi* 'Tutea volt az, aki idehozta'; *e maha taata tei tapu i te tumu raau* 'négy emberre volt szükség e fatörzs kivágásához'.

Ugyancsak ilyenféleképpen szerkesztik a jelzői mellékmondatot: ... *te pahi tei tomo i nanahi atu* ... 'a hajó, amely tegnapelőtt elsüllyedt'.

Hasonló példákat tömegével idézhetnénk; annyi máris világos, hogy a cselekvés helybeli rögzítése a cselekvés befejezettségét is jelzi.

B) Efféle funkciót tölt be a *ra* partikula is, amely eltávolodást, távolságot jelez, anélkül azonban, hogy ebből tényleges elválás következne. Ez a partikula nem mozgásra, hanem többé-kevésbé távolabbi helyzetre utal. Rendszerint a *te* deiktikus elemmel együtt *tera* alakban jelentkezik; a franciául beszélő tahitiak rendszerint a 'cet ..., cette ..., ces ... -là' ('az, azok') szerkezettel fordítják: *Tei tua tera pahi* 'ce bateau-là est en mer', vagyis 'az a hajó tengeren van'.

A *ra* elem fontos szerepet játszik az időmeghatározásban; gyakran nem könnyű időbeli jelentését a térbelitől megkülönböztetni. CHARLES VERNIER lelkész, például, akit joggal tartanak a tahiti nyelv egyik legjobb ismerőjének, kifejezetten megmondja, hogy ez a mondat: *te taoto ra oia* hol így fordítandó: 'il dort là', 'ott alszik', hol pedig így: 'il dormait', 'aludt'. A magam részéről is emlékszem arra a megbeszélésre, melyen az azóta elhunyt Maurice Leenhardt, valamint M. Haudricourt jelenlétében azt próbáltuk megállapítani, voltaképpen mit is jelent a következő mondat: *Te papai ra oia*. Adatközlőink nem voltak egy véleményen; egyszer így fordították: 'il écrit là (à côté)', vagyis 'ott (amott) ír', másszor pedig így: 'il écrivait (il n'y a pas longtemps, tout à l'heure)', vagyis 'írt (az imént, nemrégiben)'. Ezúttal magunk is megállapíthattuk, hogy tahiti adatközlőink semmiféle különbséget nem tudtak tenni a térbeli távolság és a viszonylagos időbeli eltávolodás közt. — MARTIN IORSS tahiti nyelvtanában (62) a kérdést a következő fordítások segítségével igyekezett megoldani:

te papai nei oia
'il écrit (ici)'
'ő (itt) ír'

te papai ra oia
'il écrivait, (là)'
'ő (ott) írt'.

Persze ezzel maga IORSS is bevallotta, hogy e kifejezéseket milyen nehéz franciára pontosan lefordítani; voltaképpen az idő- és a tér fogalmát nem is lehet egymástól elválasztani. Ami távolabb van, az múlt; ami viszont közel van, az egyszersmind jelen. A *nei* partikula általában a közvetlen közelséget jelzi: *i teie nei mahana* 'a mai napon; ma'; ... *haere mai outou i to'u nei fare* '... jöjjetek mindnyájan (ide) a házamba'. Ugyancsak a *nei* partikula utal a

folyamatban levő cselekvésre: *Te aha nei oe?* — *Te tunu nei (vau) i te mea.* 'Mit csinálsz (itt, ebben a pillanatban)? — Sütöm az ételt'. Francia fordításban: 'je cuis le manger, je suis en train de faire cuire la nourriture'.

C) Vannak más helyhatározói partikulák is; ilyenek az irányt jelző *mai* 'ide', *atu* 'el', *iho* 'fel', *ae* 'le' stb. Valamennyit használják legalább az aszpektus, ha nem is az idő jelölésére: *Ua ite mai ona ia oe:* 'Ő látott téged'. Azt gondolhatnók, hogy az *ua* szócska egymagában is elegendő a befejezett cselekvés kifejezésére. Nem egészen így van; a *mai* szócska a térbeli közeledést jelzi, de kifejezheti azt is, hogy befejezett cselekvésről van szó. Hasonlóképpen mondják ezt is: *Ua reva mai te pahi* 'le bateau est parti (pour venir)' (VERNIER 50), vagyis 'a hajó ide indult'.

A közeledés fogalma el is homályosulhat; ebben az esetben a *mai* szócska a legközelebbi jövőben megtörténő cselekvésre utal: *atia, ua ao, mai hahaere i te mate* 'kelj fel, világos van, mindjárt (mindketten) megyünk a piacra'.

A térbeli megjelölés teljesen világos *Haere atu* 'Menj el' és *Haere mai* 'Jöjj ide' esetében; máskor azonban az *atu* sokkal homályosabb jelentését hajlandók lennének aszpektusi funkcióként felfogni, mégpedig perfektív árnyalattal: *haapuai te taoi ia faarooia (a)tu oe* 'lis plus fort (force la lecture) afin qu'on puisse t'entendre', vagyis 'Olvass hangosabban, hogy hallani lehessen téged'.

Különösen a *ra* partikulával együtt lehet ennek az *atu*-nak perfektiváló funkciója (hasonló jelenséget tapasztalunk a *mai* szócska esetében is). Elég a következő példára hivatkoznunk: *Tae atura oia, rave ihora i ta'na puta, e taio maira* 'eljött, felvette a könyvét és olvasott (belőle)'.

Saját magam jegyeztem le egy elbeszélést; ebből idézem a következő mondatot: *Tae aera i te hoe mahana, parau atura te matahiapo i to'na teina: Tutea, te pau ra ta tatou maa . . .* 'Eljött egy nap, (amikor) az idősebb azt mondta a fiatalabbnak: Tutea, elfogyott az eleségünk . . .'. — Az elbeszélés így folytatódik: *Pahona maira Tutea ia Teri* . . . 'Tutea ezt felelte Teriinek . . .'

3. Érthető, hogy a misszionáriusok és más, nyelvészeti képzettséggel nem rendelkező személyek a legnagyobb zavarban voltak, amikor efféle nyelvi tényeket kellett valamiképpen osztályozniuk. A rendelkezésünkre álló tahiti nyelvtanok kitűnően mutatják ezt a bizonytalanságot. Valamennyi eddig felsorolt adatot olyanféle igeragozásba próbálják szorítani, aminő a hagyományos felfogás szerint nyugaton ismeretes.

A nyelvtanok a következő képet mutatják:

te tapu nei vu 'je coupe' (présent indicatif);
te tapu ra vau 'je coupais' (imparfait indicatif);
e tapu vau 'je couperai' (futur indicatif);
i tapu na vau 'je coupai' (parfait défini);
ua tapu vau 'j'ai coupé' (parfait indéfini); stb.

Nyilvánvaló, hogy ennek az osztályozásnak semmiféle konkrét alapja sincs. Az *ua* partikula például nem feltétlenül a „parfait indéfini” képzésére szolgál; példáink közt ilyeneket találtunk: *ua pó* 'éjszaka van'; *ua veavea* 'meleg van', *ua hora toru* 'három óra van' (VERNIER 19); *ua poia oia* 'ő éhes' stb.

Annnyit azért persze a tahiti nyelvtanok is elismernek, hogy például az *ua* partikula gyakran jelen értékű, vagyis franciára vagy angolra praesens-szel

fordítandó: *Ua ite au 'je sais'* (= 'j'ai vu'), vagyis 'tudom' (= 'láttam'); *ua parau vau 'beszélék'* stb.

Ha ezt akarom mondani: 'esik az eső', a következő három kifejezés közt választhatok: *Ua ua; e ua; te ua nei*. *Ua* a. m. 'il y a' vagyis 'van', *e* jelentése 'c'est', vagyis 'itt van', végül *te... nei* 'ce...-ci', tehát 'ez'. Világos, hogy e kijelentéseknek az időfogalomhoz semmi közük sincs. *Te ua nei* lényegében véve a közelséget jelzi, s legfeljebb ennyiben utalhat a jelenre is.

4. Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a tahiti a cselekvést egy többé-kevésbé meghatározott térbeli helyzethez köti. Ami távolabb van, azt — a helyzetnek megfelelően — befejezettnek lehet tekinteni; ami viszont közel van, azt a jelenre vonatkoztatják. Az idő, illetőleg az aspektus fogalma csupán a térbeli viszonyokkal való interferenciából következik.

A Marquises-szigeti adatok mindenben igazolják eddigi megállapításainkat; ezért nem is szükséges részletesen foglalkozni velük. Mindenesetre az ott beszélt nyelvben sincs semmiféle különbség ige és névszó közt. Predikatív szerkezeteket részben a szórend, részben pedig különböző partikulák segítségével lehet alkotni; ezek a szerkezetek azonban sem időre, sem aspektusra nem utalnak. Az időbeli és aspektusi funkció inkább csak vonatkoztatás vagy interferencia kérdése. Jóformán mindenütt és mindenkor jelentkezik némi bizonytalanság, de mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ez csupán számunkra, európaiak számára zavaró. A bennszülötteket mindez egyáltalában nem zavarja; nyilván az időtartam (*durée*) fogalma idegen tőlük. A Marquises-szigeteken beszélt nyelvben e jelenség szembetűnőbb, mint Tahiti szigetén, mégpedig valószínűleg azért, mert az ottani lakosok az európaiakkal kevesebbet érintkeztek.

5. Mindezen megfigyelések teljesen egyeznek azokkal, amelyeket az elhunyt MAURICE LEENHARDT gyűjtött az új-kaledóniai kanakok közt, ahol hosszabb időt töltött. E nagy utazó és etnológus arra a megállapításra jutott, hogy a bennszülöttek számára ismeretlen a jelen és a múlt megkülönböztetése (*Langues et dialectes de l'Austro-Mélanésie*. Paris, 1964. XLVI. l.); ugyanezen munkájában, valamivel előbb, a következő kijelentést olvashatjuk: „Ces morphèmes, anciens verbes, ou autres mots amenuisés par l'usage, montrent l'impossibilité où est le Canaque de saisir le temps...” („Ezek a morfémák, régi igék vagy a használatban elkopott másféle szók, jól mutatják a kanak ember teljes képtelenségét az időfogalom megragadására...”.) Ha a tényeket közelebbről megvizsgáljuk, ismét megállapíthatjuk, hogy például az *aje* vagy *huailu* nyelvben térbeli megjelölések szolgálnak a cselekvésnek az alanyhoz való viszonyítására. Folyamodjunk ugyanazokhoz a példákhoz, amelyekre LEENHARDT hivatkozott. Ha ezt mondják: *go wa na genya* 'megteszem (azt)', a mondat tulajdonképpen nem vonatkozik sem időre, vagy időtartamra, sem aspektusra. Ha viszont ezt mondják: *go ma wa na genya*, ez már LEENHARDT szerint körülbelül: 'je le ferai' ('meg fogom tenni') jelentésű, vagyis a jövő időre vonatkozik. Ha viszont ezt a mondatot halljuk: *go wa ma na genya*, ennek francia fordítása 'je l'ai fait', tehát 'megtettem, megcsináltam'.

Ugyancsak LEENHARDT részletesebben is nyilatkozik az időfogalom jelölésére szolgáló *ma* partikuláról. Ha ez a *ma* az alany (*go* 'én') és az állítmány (*wa* 'csinálni') közé kerül, a jövő időre mutat. Ha viszont ugyanezen partikulát az állítmány (*wa*) és bővítménye (*na* 'azt') közé tesszük, a kérdéses szócska már a múltra vonatkozik.

De voltaképpen mi is ez a *ma* partikula? Maga LEENHARDT azonosította azzal a *ma* szóval, amellyel többé-kevésbé hosszú térbeliséget, távolságot, illetőleg hosszúságot jelölnek. A fenti példák tehát így értelmezhetők.

a) Én — távolság — csinálni — azt — én.

b) Én — csinálni — távolság — azt — én.

Aszerint, hogy a távolságot (vagy időközt) jelölő szócska az alany és az állítvány, illetőleg az állítvány és ennek bővítménye közé kerül, az egész orientáció megváltozik. E magyarázattal kapcsolatban azonban bizonyos kétségek merülhetnek föl. Ha a LEENHARDT gyűjtötte szövegeket átvizsgáljuk, azt látjuk, hogy — legalábbis a régies jellegű folklór-szövegekben — a *ma* partikula a múltra vonatkozhat akkor is, ha az alany és az állítvány közt foglal helyet: ... *na ma viöri mi ro ka to mai pani* ő 'elle enfanter dans le loin, elle mère lui' (Documents néo-calédoniens. Paris, 1932. 118). Maga a szerző is észrevette ezt; amikor a fentebb idézett példát említette, a következő megjegyzést fűzte hozzá: „*ma* n'indique donc aucun temps, mais indique la distance parcourue depuis que le sujet l'a accomplie ou à parcourir pour que le sujet l'accomplisse” (Langues et dialectes de l'Austro-Mélanésie XLI. 1.).

Hasonló megállapításokat lehet tenni a *we* partikulával kapcsolatban, amely állítólag a befejezett múlt, illetve a perfektív futurum képzéséhez szükséges: *go we arra* 'je mange, j'ai mangé' ('eszem, ettem'); *go we oro* 'je m'enfuis je vais m'enfuir' (vagyis 'mindjárt el fogok menekülni').

Ha a helyzetet közelebbről megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a *we* szócska nem más, mint az a *we*, amelynek jelentése: 'une mesure très petite, un fragment dans l'espace ou dans le temps' (Vocabulaire et grammaire de la langue houailou 349). Ebből pedig az következik, hogy a beszélő az alany és az állítvány jelölte cselekvés közé egy olyan szót helyezett, amely csekély tér- vagy időközre utal. Még világosabban kitűnik ez LEENHARDT következő példájából: *na we rhavu ke kuru*, amelynek jelentése, a szerző fordítása szerint: 'il dort depuis peu' ('kevéssé alszik'). E példa magyarázata sem egészen kielégítő. A *we* szócska egy kis térbeli közt ékel az alany (*na* 'ő') és a *rhavu* állítvány közé, de az utóbbit LEENHARDT meglehetősen önkényesen írta egy szóba. Ez a szó ugyanis két elemből áll: az egyik *vu* 'valaminek a kezdete', a másik *rha*, melynek jelentése 'tout mouvement pour jeter quelque chose à bas, pour porter un coup, pour frapper avec un instrument, par exemple avec une hache' ('valaminek a ledobásához szükséges mozdulat; ütés, csapás valamely eszközzel, például fejszével'). Az idézett mondat tehát így tagolható:

Ő — kis tér — ledobás mozdulata — feküdni.

E nyelvi tényektől nem kanyarodhatunk el anélkül, hogy meg ne említsük, amit a klasszikus maláji nyelvben tapasztalunk. Itt van ugyanis egy befejezett múlt, amelynek térbeli eredete teljesen kétségtelen. Azokról a tévesen „szenvédőnek” mondott szerkezetekről van szó, melyeket például ilyen nyilatkozatokban találunk: *Didigit anjinglaj si Ali* 'Dans mordre le chien si Ali'; *Di-angkat-nya peti itu* 'He picked up the box' (szó szerint: 'In his picking up the box'). Mindezen szerkezetekben olyan befejezett cselekvésekről van szó, melyeknek eredménye megmaradt; a *di-* partikula, amely az állítvány elé kerül, nem más, mint a valamely hely belsejére utaló maláji előjárósó (vö. francia *dans*, angol *in* stb.).

6. Véleményem szerint az eddigiekben felsorolt és végigelemzett tények önmagukért beszélnek. Teljesen kétségtelen, hogy a térbeli meghatározás a

cselekvés különböző aspektusainak megkülönböztetésére és szükség esetén a cselekvés tartamának bizonyos tagolására szolgál. Ezeknek a polinéziai, melanéziai és indonéziai nyelvekből kimutatott szerkesztésmódoknak az az érdekességük, hogy segítségükkel mégsem jött létre az aspektus és az idő kifejezésének valamilyen rendszere. E tekintetben a vizsgált nyelvek korábbi fokán maradtak a fejlődésnek, mint az uráli nyelvek képviselte fejlődési fok; éppen ezért legalábbis fogalmat adhatnak arról, mi lehetett egykor uráli területen, s kutatásainknak ezáltal irányt mutathatnak.

Természetesen egyedül az uráli összehasonlító nyelvtan képes valamelyes fényt vetni mindarra, ami az uráli nyelvek igeragozásának történetében végbement. Egyáltalában nem bizonyos ugyanis, hogy kizárólagosan a fentebb kimutatott szerkesztésmódok segítették elő az aspektus és az idő kategóriájának kialakulását. Elvégre még a megvizsgált nyelvekben is találunk más eljárásmodokat, például azt, amikor két vagy több állítmány együttesen fejez ki olyan fogalmat vagy inkább folyamatot, amely, éppen ezen asszociáció folytán, aspektus, illetőleg idő jelölésére alkalmassá válik. A huailuban LEENHARDT ilyen nyilatkozatokat talált: *curu ara roi* 'Eux-deux-manger-finir'; 'ils ont fini de manger; ils ont mangé' ('befejezték az evést'); *cere ara* 'ils mangent' ('esznek'); *cere vi ara* 'eux-aller-manger'; 'ils sont en train de manger' ('éppen most esznek'). A magunk részéről többek közt ilyen példára is hivatkozhatunk: *Na bori vi tötö na neva xiö ma loa taa vi* 'il allait toujours dans la direction de son pays et continuait de pleurer', szó szerinti fordításban: 'Lui-alors-aller-vers-pays-de-lui-et rester-pleurer-aller' (vö. Documents néocaledoniens 9).

Állítmányoknak, illetőleg igéknek efféle összefűzése egészen közönséges jelenség. Nem is feltétlenül régies vonás, hiszen megtaláljuk például a modern skandináv nyelvekben. Norvég szövegekben ilyen mondatokat olvasunk: *Bjørn betrodde Lisbet, han gik og taenkte saa smaat paa aa saette op en ny stuebyggning til vaaren*. 'Bjørn elmondta Lisbetnek, hogy lassanként azon kezd elmélni, hogyan építhetne új lakást tavaszra'. — *Hun kaldte Gud til vidne paa det, hun sat og taenkte*. 'Istent hívta tanúbizonysággul arra, amire gondolt'. — A cselekvés folyamatát itt ikerítés fejezi ki; ennek egyik tagja a főige, a másik pedig egy olyan ige, amely a heverés, ülés, állás vagy járás stb. fogalmát fejezi ki. Vö. még: *Hun kjente graaten laa og skalv indenfor taendene*. 'Érezte, hogy fogai mögött remegett zokogása'.

Amint látjuk, még azokban a nyelvekben is, amelyek az idők megkülönböztetését kifejlesztették, ezek a látszólag kezdetleges kifejezésmódok korántsem vesztették el kifejező erejüket. Ebből viszont az következik, hogy a különböző nyelvek rendelkezésére álló kifejező eszközök voltaképpen nagyon korlátozott számúak, s ezért megtörténhetik, hogy akárhol ugyanazokra a megoldásokra bukkanunk. Egykor ezt tanította ANTOINE MEILLET és JOSEPH VENDRYÈS; a tapasztalat újra meg újra megerősíti tanításukat.

Milyen következtetést vonhatunk le az elmondottakból? Elsősorban azt, hogy az idő és az aspektus megkülönböztetése igen sokféle kifejezésmódból származhatott, s hogy egy-egy konkrét esetben csupán a történeti vizsgálódás vagy az összehasonlító nyelvtan döntheti el, milyen forrásból eredt valamely nyelvi kifejezésmód. Mindazonáltal, amint fentebb láttuk, a térbeli tájékozódás fogalmai e vonatkozásban bizonyára fontos, sőt talán kizárólagos szerepet játszottak.

Párizs.

AURÉLIEN SAUVAGEOT

A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről*

A magyar főnév birtokos személyragjai közismert módon két szempontból teszik próbára a nyelvész elemzőkészségét. Nehéz e végződéseket morfológiára szegmentálni, majd e morfológiákat valamely morféma alá sorolni. ANTAL LÁSZLÓ nem is olyan régen több tanulmányában foglalkozott ezzel a kérdéssel;¹ élénken emlékeztetünkben él az a vita is, melyet felfogása éppen e folyóirat hasábjain kiváltott (vö. MNy. LVI, 43–51). Mivel sem ANTAL álláspontja, sem az általa ismertetett számos korábbi álláspont (a továbbiakban csak ezekkel az álláspontokkal fogunk foglalkozni egyszerűség kedvéért, mint „korábbi álláspontokkal”), sem a vele vitázók álláspontja nem elégít ki bennünket teljesen, szükségesnek láttuk, hogy erre a kérdésre még egyszer visszatérjünk.

A továbbiakban először a *ház* (mutatis mutandis — *könyv*) típusú szavak birtokos személyragozását vizsgáljuk (1.–2.), és ezt követően térünk ki az egyéb főnevek hasonló alakjaira (mint: *szoba*—*kefe*, *ajtó*—*erő*; *gomb*—*kert* stb.).

1. A *házam*—*házaim*-féle alakok morfológiai szegmentálásának szinte már minden logikailag lehetséges változatára találunk példát az eddigi irodalomban. Vegyük röviden sorra az eddig felmerült nézeteket aszerint, hogy egy, két vagy három morfémára bontják-e a szerzők a kérdéses toldaléktömböt. (Ezen belül nyilván nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy még például az „egy morfémás” felfogáson belül is különböző nézetek húzódnak meg: *ház-am* vs. *háza-m*; az egyes és többes szám vagy egyforma, vagy különböző elbírálás alá eshetik e szempontból, vö.: *ház-am/ház-aím*, illetőleg *háza-m/háza-ím* vagy *háza-m/ház-aím*; — I. SIMONYI, MNyt. 1880; — illetőleg *ház-am/háza-ím*.) Amikor ennek során esetenként rámutatunk azokra a pontokra, melyeket nem tudunk elfogadni, ezzel egyben természetes módon megadtuk azokat a követelményeket is, amelyeket a keresett megoldásnak ki kell elégítenie.

A) Az „egy morfémás” elemzés sok birtokos személyrag közti kapcsolatot, melyek pedig nyilvánvalóak, nem tükröztet: így az *-i* elem nyilvánvalóan kapcsolatos a birtok többes számával, vagy az *-m*, *-d*, *-nk* elemek egy-egy személlyel és számmal stb. A célszerű nyilván az, ha a leírás nem sokszorozza meg a „szubsztanciák” számát (entia non sunt multiplicanda), és visszatükrözi azt az intuitív értésünket, hogy a birtokos személyragok ö s s z e t e t t képződmények, kisebb elemekből állnak.

B) A kötőhangzós felfogás esetén két helyzet szokott előállni, közülük egyiket sem tartjuk elfogadhatónak:

a) Vagy az történik, hogy a kötőhangzót (ezt az „üres”, vagyis semmit sem jelentő morfot) elkülönítik a paradigma minden egyes alakjában: *ház-a-m*, *ház-a-d*, *ház-a-ø*; *ház-u-nk*, *ház-a-tok*, *ház-u-k*. Ebből először is az következik,

* A szerző őszinte köszönetét kívánja kifejezni L. JORDANSZKAJÁNAK, L. LEVICKAJÁNAK és K. MAJTYINSZKAJÁNAK, akik munkáját kéziratban elolvasták, és értékes bíráló megjegyzéseket fűztek hozzá, ugyancsak PAPP FERENCNEK is, aki ezt a cikket magyarra fordította és számos célszerű változtatást eszközölt rajta.

¹ Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról: MNy. LV, 351–7; On the possessive form of Hungarian noun: General Linguistics V, 39–46; The possessive form of the Hungarian noun: Linguistics 1963/3: 50–61.

hogy a ház és a háza közötti nyilvánvaló értelmi különbséget nem az *-a* elem, hanem a nulla morféma fejezi ki, melyet a háza alak végén fel kell tennünk, hiszen az *-a* — „üres morf” — nem fejezhet ki semmit. Ésszerű követelmény márpedig az, hogy nulla elemet ne vegyünk föl ott, ahol van már valami kézzelfogható fizikai megkülönböztető elem. Ezért jobbnak látszanék a háza alakban az *-a* elemet nem mint üres morfot felfogni. Továbbá, ha az *-u* a házuk alakban üres morf és az *-a* a házak alakban szintén az (márpedig a kötőhangzós felfogásból ez a tény önként adódik), akkor mivel tudjuk megmagyarázni azt a különbséget, amely a házuk és a házak alakok közt tartalmilag fennáll? Ezért az *-u* elemet sem látszik célszerűnek üres morfként felfogni a házuk alakban.

b) Vagy csak egyes formákban különítik el a kötőhangzót, például: ház-*a-m*, ház-*a-d*; ház-*u-nk*, ház-*a-tok*, de ház-*a*, ház-*uk*, s e két utóbbi alakban az *-a* és az *-u* elemek nem morfok, hanem a birtokos személyét és számát kifejező szegmentumok, melyek egy sorban állnak a következő morfokkal: *-m*, *-d*, *-a*, *-nk*, *-tok* (vö. SIMONYI: TMNy.). E felfogás mellett a „több birtok” alakjaiban fellelhető *-a* elemet vagy kötőhangzónak fogják fel, vagy a többes szám jelének a részeként: ház-*a-i-m*, ház-*a-i-d*, ház-*a-i*, illetőleg ház-*ai-m*, ház-*ai-d*, ház-*ai*. — Ez a felfogás intuitíve meggyőzőbben hat, mint az előbbi; így például a kötőhangzó hiányát az egyes 3. és a többes 3. személyben természetes módon magyarázza az a körülmény, hogy e két alakban a birtokos személyrag — magánhangzós. Ám itt is van két lényeges hiányosság. Először is: Az egyes 3. így leválasztott birtokos személyragja *m i n d i g* azonos a birtokot kifejező alakok kötőhangzójával ugyanazon tő esetén¹: ház — ház-*a* és ház-*a-i-m*, ház-*a-i-d* stb., másrészt kalap — kalap-*ja* és kalap-*ja-i-m*, kalap-*ja-i-d* stb. Itt tehát a fizikai (hangbeli) azonosságot a megoszlás hasonlósága kíséri, e kettő együtt egy olyan álláspont felé irányítja az embert, amely szerint teljes az azonosság áll fenn a háza és kalapja *-a*, illetőleg *-ja* eleme között egyrészt, és ugyane szavak házaim, házaid . . . stb. *-a*, illetőleg kalapjaim, kalapjaid stb. *-ja*-elemei között másrészt. Más szavakkal: egyetlen *-a* és egyetlen *-ja* morfot akarunk csak, és nem két homonim *-a* (*-ja*) morfot: az egyiket az egyes 3., a másikat a több birtok jelentésű alakok esetén.² Másodszor: az egyes 3. *-a* végződése nem egészen párhuzamos az 1. és a 2. személy végződésével. Míg a házam, házad alakok jelentése 'az én házam, a te házad; mein Haus, dein Haus', a háza alak — egész pontosan szólva — nem azt fejezi ki, hogy 'az ő háza; sein/ihr Haus', vö.: a barát háza 'das Haus des Freundes', diákok háza 'das Haus der Studenten' stb. Külön kell hangsúlyoznunk azt a körülményt, hogy háza alak áll akkor, ha a tőle függő, főnévvel (vagy személyes névmással: Önök, maguk) kifejezett birtokos jelző többesben van, vagyis azokban az esetekben is, amikor házuk alaknak „kellene” állnia. Tehát ha a háza alak „önmagában véve” azt jelentené, hogy 'sein/ihr Haus', több birtokos esetén ellentmondana a vele alkotott szerkezet értelmének. Még egy érv ez annak feltevésére, hogy a háza alak jelentése, szemben a házam, házad 'mein Haus, dein Haus' alakokéval, nem 'sein/ihr Haus'. A háza alak csak

¹ Függetlenül attól, hogy az *-a* elemet a házaim-féle alakokban külön morfot fogjuk fel, vagy a többes szám jele részeként. Ez utóbbi felfogás olyan allomorfokra vezet, mint *-i*-, *-ai*-, *-jai*- (illetőleg *-ei*-, *-jei*-) (így például SZINNYEI: UngSprl. 1912.); az e felfogás elleni érveinket l. alább, 4.

² Az egyszerűség kedvéért nem térünk itt ki a harmadik *-a*-elemre: a többes *-k* jelét és az egyes acc. *-t*-jét megelőző kötőhangra, mely *-o*-val váltakozva léphet fel: dolg-*ok*, láb-*ak*, de dolg-*ai* (nem: *dolg-*oi*), láb-*ai*.

akkor 'sein/ihr Haus' jelentésű, ha nem áll előtte rá vonatkozó főnév ragtalan alakban (illetőleg előtte vagy utána *-nak/-nek* ragos főnév). Így tehát a 'sein/ihr' jelentés nem egyszerűen az *-a* végződésből fakad, hanem ebből a morfémból plusz egy „nulla elemből”; — abból a körülményből, hogy nincs kifejezve külön szóval a birtokos jelző. Ha viszont a birtokos jelző valamely főnév (névmás) formájában ki van fejezve, akkor az *-a* morfémanak némileg más jelentése van: pusztán arra mutat, hogy a vele ellátott főnévtől függ egy másik főnév, mint annak birtokos jelzője. Ezért célszerűnek látszik megkövetelni, hogy az *-a* elem a *háza* alakban a jelentés szintjén ne ugyanolyan elbánás-módban részesüljön, mint a *-m*, *-d* stb. végzések.

C) Ha, mint ANTAL teszi, nem-folytonos morféákat teszünk fel ezekben az alakokban (*-a ... m*, *-a ... d*, *-a ... nk* stb., *-i* infixálódással), megsértjük azt a magyar nyelvről alkotott intuitív elképzelésünket, hogy benne a morfok mindig lineárisan helyezkednek el, szakadások és kölcsönös egymásbahatolások nélkül. Az *-i* infixálódása az *-am*, *-ad* stb. morféákba ez esetben teljesen elszigetelt jelenség marad a magyar nyelv rendszerében:¹ más nem-folytonos morféákról és infixumokról a magyarban nem tudunk. Célszerűnek látszik megkövetelni, hogy a birtokos végzések leírása során ne kelljen nem-folytonos morféákat és infixumokat feltennünk, mint olyan elemeket, melyeket intuitíve idegennek érzünk a magyar nyelv rendszerétől. Hozzá kell még tennünk ehhez azt, hogy ez esetben is egy sorba kerül a *háza* alak *-a* eleme az *-m*, *-d*, *-nk*, *-tok*, *-am*, *-ad*, *-unk*, *-a ... m*, *-a ... d*, *-a ... nk*, *-a ... tok*, *-a ... k* morfokkal; ennek célszerűtlen voltára épp a fentiekben utaltunk.

És végül: ANTAL nem-folytonos morféái disztribúciójukat tekintve különböznek a megfelelő folytonosaktól. Az utóbbiaknak két variánsuk van: *-o*-val és *-a*-val (*pont-om*, *ház-am*, ennek megfelelően természetesen *tükr-öm* és *könyv-em*); a nem-folytonosaknak is kettő, de egészben más természetű: *-j*-t tartalmazó és *-j*-t nem tartalmazó, vagyis ugyanolyanok, mint az egyes 3. variánsai (l. fentebb; tehát: *pont-ja-i-m* és nem **pont-o-i-m*; *tükr-e-i-m* és nem **tükr-ö-i-m* stb.). Más szóval: ANTAL nem-folytonos morféjaiban a kezdő magánhangzó egybeesik az egyes 3. személy magánhangzó elemével (ha az illető tőhöz az egyes 3. személyben *j* + magánhangzó járul, akkor a nem-folytonos morfokban is megjelenik a *j* elem és megfordítva), de nem esik egybe a megfelelő folytonos morf magánhangzó elemével (ha az illető tőhöz *-o*- elemmel járulnak a folytonos végzések, mint *pont-ok*, *pont-ot*, *pont-om* stb., akkor a megfelelő nem-folytonos morfokban a magánhangzó elem nem *-o*- lesz, hanem *-a*- vagy *j* + *a*, attól függően, hogy milyen volt az egyes 3. alakja). Ez ismét csak az ellen szól, hogy itt nem-folytonos morféákat tegyünk fel, hiszen e feltevés azt követelné meg, hogy olyan végzéseket azonosítsunk, mint *-om* = *a ... m* = *ja ... m* (vagyis *-o* ~ *-a* ~ *-ja*), és ugyanakkor a mellett, hogy az egyes 3. *-a* (*-ja*) ragját egybe vegyük a több birtokot kifejező ragok — szintén mindig *-a* vagy *-ja* — magánhangzó elemével (*a* *-j*- „előtétet”, mint jotációt, itt és az előbbieknél során mindenütt a magánhangzóhoz tartozónak számítottuk).

¹ Infixumok a végzésekben — és nem a töben — igen ritkán fordulhatnak elő, ha egyáltalán előfordulnak valahol a világ nyelveiben. Tudomásunk szerint csak egyes indonéz nyelvek esetén teszik fel az affixumot a végződésben, de ezekben a nyelvekben az infixáció mint olyan általában igen elterjedt. (Vö. még SZÉP: MNy. LVI, 48.)

Igen fontos megjegyeznünk azt is, hogy ANTAL felfogásában következetesen visszatükröződik az az érezhető kapcsolat, amely a több birtokot jelölő alakokban az *-a-* elem közt egyrészt, és az *-m*, *-d*, *-nk*, *-tok* elemsor tagjai között másrészt fennáll. Ezt kétségtelenül pozitívumnak tartjuk, és bár nem tudjuk teljes egészében magunkévá tenni ANTAL álláspontját a fentebb kifejtett okoknál fogva, felfogásának ezt a pontját továbbfejlesztendőnek véljük. Az általunk keresett leírásban is valamilyen módon el kell érniünk azt, hogy az *-a-* elem és a *-m*, *-d*, *-nk*, *-tok* elemek közötti kapcsolat kitűnjék.

D) Mindazoknak a felfogásoknak, melyek a *háza*, *házaim*, *házaid* stb. alakokban az *-a-* elemet kötőelemnek értelmezik (és természetesen ugyanígy a *-ja-* elemet a *pontja*, *pontjaim*, *pontjaid* stb. alakokban), a következő közös gyengéjük van. Egyes mássalhangzókkal kezdődő (egy mássalhangzóból álló) toldalékok esetén, így a többes *-k* jele előtt, a tárgyeset *-t* ragja előtt valóban fellép „kötőelem” (szempontunkból mindegy, hogy külön morfémanak, vagy a toldalékmorféma részének tekintjük-e őket). E kötőelemnek négy variánsa van: *-a-*, *-o-*, *-e-*, *-ő-*, s hogy melyiküket választjuk, az teljes mértékben a tőtől függ: *ház-ak*, *ház-at*; *dolg-ok*, *dolg-ot*; *könyv-ek*, *könyv-et*; *tükr-ök*, *tükr-öt*. Ennek megfelelően a töveket négy csoportra oszthatjuk: R_a (*ház*: kötőelem *-a-*), R_o (*dolog*), R_e (*könyv*), $R_ö$ (*tükör*). E felosztás során kiderül, hogy az egyes 3. *-a* (*-ja*) eleme nem felel meg okvetlenül annak a csoportnak, ahová a tövet a kötőhangzó alapján besoroltuk: a *dolog* R_a típusú, ám mégis *dolga*, *dolgaim*, *dolgaid*; a *tükör* $R_ö$ típusú, ám mégis *tükre*, *tükreim*, *tükreid*; a *-ja* (*-je*) elem különben sem lép fel mint „vitathatatlanul” kötőelem jellegű. Ez a körülmény újabb oldalról győz meg bennünket arról, hogy az *-a* elemet a *háza*, *dolga* (*házaim*, *dolgaim* stb.) alakokban, a *-ja* elemet a *pontja* (*pontjaim* stb.) alakokban nem célszerű kötőhangzóként (kötőelemként) felfogni, mint ahogy például HALL teszi (Hungarian Grammar. 1944.). Célszerűnek látszik tehát azt megkövetelnünk, hogy kötőhangzónak csak a végződéses azon részét tekintsük, amely hangalakját tekintve egybeesik az adott tőtípusra jellemző „kétségtelen” kötőhangzókkal (így az *ablakom* *-o-* eleme kötőhang lehet, hiszen megvan az *ablakot* forma, az *ablakok* forma stb.; az *ablaka* *-a-* ja ugyanezen oknál fogva nem lehet az).

E) A „kétségtelen” kötőhang bizonyos értelemben a toldalékhoz látszik tartozni és nem a tőhöz; mint ANTAL helyesen rámutat: „a »betoldott« magánhangzó nem lehet a tő része, hiszen gyakran nem csak a tő és az azt követő toldalék között, hanem a toldaléktömb egyes elemei között is előfordulhat” (i. h. 51). Vö.: *házakat*, *házakon*, *dolgokon*, *dolgokat*, *könyveket*, *könyveken*, *tükröket*, *tükrökön*. ANTAL érvéhez még egyet hozzá lehet tenni: ha az *-a*, *-e* elem „kétségtelenül” a tő része, annak vége, mindig bizonyos mennyiségi (és természetesen minőségi) változáson megy át a *-k*, *-t*, *-m*, *-d* stb. toldalék előtt: *szoba* — *szobák*, *szobát*, *szobám*, *szobával*, *szobáig*; *kefe* — *kefék*, *kefét*, *kefém*, *kefével*, *keféig*; ugyanakkor az *-a*, *-e* kötőhang sohasem nyúlik meg ezek előtt a ragok és jelek előtt: *házak*, *kezek*, vagyis éppenséggel nem úgy viselkedik, mint a tő (záró) része. Mindezek alapján nem tudjuk elfogadni azt a hagyományos álláspontot, amely szerint az említett esetekben hangtoldó tövekkel van dolgunk (vö. pl.: SIMONYI: TMNy.; SZINNYEI, UngSprl. 1912.), tehát *háza-m*, *ablako-m*, *keze-m*, *tükrö-m* stb. Ugyanakkor felállítjuk azt a követelményt rendszerünk számára, hogy a kötőhang tartozzék a toldalékhoz, vagy legyen külön („üres”) morf, de kizárjuk annak lehetőségét, hogy a tőhöz tartozzék.

Rendszerünk elé állított követelményeink tehát a következők: 1. A birtokos személyrag nem áll okvetlenül csak egy morfból. — 2. Az *-a* (*-ja*) elem a *háza* alakban és az *-u-* a *házuk*-ban nem lehet „üres” morf (kötőhang). — 3. A *háza a*-ját és a *házaim, házaid* stb. *-a*-ját azonosaknak kell tekintenünk (ugyanígy a *-ja* elemet a *pontja* alakban és ugyanezt az elemet a *pontjaim, pontjaid* stb. alakokban). — 4. A *háza (pontja) -a* (*-ja*) elemének nem lehet a *-m*, *-d* stb. elemekével pontosan párhuzamba állítható jelentése (vagyis az *-a* (*-ja*) jelentése nem egyszerűen 'sein/ihr', mint ahogy az *-m*-é 'mein', a *-d*-é 'dein' stb.). — 5. Megfelelő módon ki kell fejeznünk azt a kapcsolatot, mely a *házaim*-féle alakokban az *-a* (*-ja*-) elem és a személyre utaló *-m*, *-d* stb. elemek között fennáll. — 6. Nem tehetünk fel nem-folytonos morféákat. — 7. A birtokos személyragokban csak azokat a magánhangzó-elemeket tekinthetjük kötőhangzóknak, amelyek egybeesnek formájukat tekintve az egyes (nem birtokos) tárgyeset ragja és a többes szám jele előtt fellépő kötőhanggal. — 8. A kötőhang nem lehet a fő része.

Rendkívül lényegesnek tartjuk a következő megjegyzést. Mindezeket a követelményeket (melyek egyben pontról-pontra a bírálatát is jelentették egy-egy korábbi felfogásnak) nem lehet egzaktan megokolni. Egzaktt értelemben véve nem tudjuk bebizonyítani, hogy a birtokos személyragok nem lehetnek minden esetben egy morféák, hogy a *háza a*-ja nem lehet „üres” morf stb. Egy egzaktt bizonyítás mindig zárt rendszert feltételez: axiómákat és szabályokat, amelyek segítségével ezekből az axiómákból bizonyos igazságokra juthatunk. Ám a nyelvészetben ilyen rendszer nincs, ezért követelményeink szükségszerűségét vagy célszerűségét nem lehet sem bebizonyítani, sem pedig, ami ugyanazt jelenti, megcáfolni. Az e pontban foglaltak — javaslatok, melyek a szerző ízlését és kívánságait tükrözik, épp úgy is kell hát őket tekinteni, mint a javaslatokat általában: à prendre ou à laisser. Ha azonban az olvasó rászánta magát, hogy elfogadja őket, mint kiinduló tételeket, akkor a birtokos személyragok leírásának formája már nagy mértékben ezektől a tételektől függ. Nincs jogunk ahhoz, hogy ezt vagy azt a leírást helytelennek vagy hamisnak ítéljük (most csak a magyar főnév birtokos ragozásáról beszélünk), feltéve, hogy a nyelvi tényeket nem torzítottuk el, és hogy leírásunk nem tartalmaz logikai ellentmondásokat: a fenti koncepciók bármelyikét ki lehet természetesen fejteni logikai ellentmondások nélkül. Az egyes leírásokról csak azt mondhatjuk: ez vagy az nem tetszik nekem, ellentmond intuitív elképzeléseimnek; lehetőleg pontosan körvonalazhatjuk azt is, milyen irányban mond ellent annak. Az általunk a következő pontban javasolt leírás „védelmére” csak egyetlen — ám szerintünk igen súlyosan latba eső — érvet lehet felhozni: e leírás alapján eléggé egyszerű és intuitíve természetesnek (nem erőszakolt) tetsző szabályrendszer tudunk létrehozni, egy olyan rendszert, mely generálni tudja a magyar főnév birtokos személyragos alakjait. (Magát a generálás szabályait más alkalommal kívánjuk kifejteni.)

2. Valamennyi, a magyar főnév birtokos ragozására vonatkozó eddigi felfogásnak, amelyről tudomásunk van, kimutatható egy közös sajátossága: a birtokos toldaléktömbök jelentését három részre bontják — „birtok száma”, „birtokos személye”, „birtokos száma”. Például: *-aim* = 'többes + 1. személy + egyes szám', *-aink* = 'többes + 1. személy + többes szám' stb. Más szóval, függetlenül attól, hogy ki hány morféára bontja e tömböket, mindenki három „szémát” (tartalmi egységet) lát bennük. Elképzelésünk legfontosabb

pontjának éppen azt tartjuk, hogy ezt a „három számás” tagolást elvetjük. Az egységesnek tekintett '1. személy; mein; meus' vagy (ha ehhez nem egyes szám, hanem többes szám „szémája” járult a továbbiakban) '1. személy; unser; noster' stb. jelentések tulajdonképpen két részből állnak: 'birtokviszony' + '1. személy' (utána egyes vagy többes szám). Ehhez egészen hasonló módon bonthatjuk két-két részre a többi „személy” eddig egységesnek vélt jelentését is, az egyes személyek mellé odaállítva a 'birtokviszony' jelentését. Javaslatunk tehát az, hogy a birtokos tömbök jelentését bontsuk négy részre: „birtok száma” + „birtokviszony” + „birtokos személye” + „birtokos száma”.

Be tudjuk-e bizonyítani, hogy a birtokos személyrag-tömbben „valóban benne rejlik” a „birtokviszony” jelentése, melyet lefejtethünk az 'én', 'te', 'mi' stb. jelentések mellől? Nem, — de azt ki tudjuk mutatni, hogy e feltevés elfogadásával a birtokos személyragok olyan leírásához jutunk, mely kielégíti az előző pontban felállított valamennyi követelményt.

Így tehát feltesszük, hogy a birtokos személyrag-tömbnek a tartalom síkján négy elem („széma”) felel meg, ennek pedig a kifejezés síkján három morféma: {szám} + {birtokviszony} + {a birtokos személye/száma¹}. (A „birtokviszony” helyett — a birtokviszony tartalmának megfelelően — természetesen célszerűbb lenne „általános jellegű viszony, kapcsolat” morféma-járól beszélni; vö. az ilyen alakok jelentésével: *olvasásom, szeretetünk* stb.) E felfogás lehetővé teszi számunkra, hogy az eddigről eltérő módon osszuk fel a birtokos toldaléktömböt részeire. Éspedig: a *háza, házaim, házaid* stb. alakok -a-ja (éppúgy, mint a *házuk -u-ja*, a *pontja, pontjaim, pontjaid* stb. -ja- eleme, a *pontjuk -ju-ja*) pusztán a birtokviszony kifejezője, mely a birtokos személyét nem köti meg, nem mutat rá arra, ki birtokolja (kivel van bizonyos általános „viszonyban”) a tő által kifejezett tárgyat; erre a körülményre az ezt a morfot követő -m, -d, -nk, -tok morfológusok mutatnak rá.

Ilyen módon rendszerünk tükrözi az -a (-ja) elem viszonylagos különállását a -m, -d, -nk, -tok elemtől (morféma-határ választja el őket egymástól), de ugyanakkor szoros kapcsolatukat is (szemantikai szempontból az -a (-ja) elem a „birtokviszony”-predikátum kifejezője, a -m, -d, -nk, -tok elemek pedig e predikátum egyik argumentumának kifejezői: „birtokviszony → én”, „birtokviszony → te” stb.). Könnyű meggyőződni arról, hogy fentebbi követelményeink mindegyikét hasonló módon kielégíti ez a felfogás.

Ehhez az általunk javasolt felfogáshoz legközelebb K. BERGSLAND jutott eddig, amikor utal arra, hogy megkülönböztethetünk „birtokos” és „nem birtokos” töveket (*dolga-* és *dolog/dolgo-*) (Lingua IV, 107—9), valamint K. EBELING EBELING rámutat arra, hogy a *dolguk* alak alaktani szempontból három részre („morfémára”) oszlik: *dolog* + *u* + *k* 'plural possessor's thing'; azonban nem fejti ki tovább e — szinte mellékesen tett — mélyen szántó észrevételét (Linguistic Units. 1960. 124).

Az általunk javasolt felfogás szerint a *háza* alak így önmagában, kontextuson kívül vizsgálva nem azt jelenti, hogy 'az ő háza; sein/ihr Haus', hanem: 'ház, mely . . . birtoka', vagyis a 'ház' jelentéséhez a 'birtokviszony' predikátum jelentése mintegy „szabad vegyértékkel”, egy szabad hellyel (valenciával)

¹ Egyszerűség kedvéért a „birtokos személye” és „száma” számákat ugyanahhoz a morféma-hoz utaljuk, vagyis a -nk és a -tok morfológusokat már egységesnek tekintjük. Számos helyen találunk utalást a birtokos személyének és számának „külön” kezelésére (vö. pl.: LOTZ J., Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939. 59; K. E. МАЙТИНСКАЯ, Венгерский язык. Ч. I. Москва, 1955. 210; SZÉP: MNy. LVI, 47).

járol. E „szabad helyet” a predikátumban jelöli éppen a személyrag nulla alakja (*háza*), szemben azokkal az alakokkal, ahol a predikátum szabad helye be van töltve valamely személlyel (*háza*, *háza*, *háza*, *háza*). Ami pedig a *ház*: *háza* alakok oppozícióját illeti — ők abban különböznek egymástól, hogy a „birtoklás”-t kifejező konkrét morf az egyiken rajta van, a másikon ennek hiánya észlelhető (és ez nem egy „üres” morf, mint HALLNál; vö. Hungarian Grammar. 1944.).

A *háza*-féle alakok nyitott t a r t a l m i valenciáját a szövegben mindig betölti: a) valamely főnév (bizonyos alakban és bizonyos szórendi megkötöttségekkel): *a barát háza*, *a győzelemnek a napja*, *patogása hangos ostoroknak*, *olcsó húsnak hig a leve*, *a diákok könyve* stb.; b) valamely „valódi” névmás,¹ mely a magyarban e helyen, ha csak nem esik rá különös logikai hangsúly, nulla fokú kifejezést nyer: a birtokon ott van az *-a (-ja)* morf, a névmási birtokos jelzőt az jelzi, hogy nincs jelen a birtoktól függő, főnévvel kifejezett birtokos jelző. Vö.: *A háza szép. Érdekes a könyve.* stb. formában a 'sein/ihr' jelentés azzal jut kifejezésre, hogy a *háza* és a *könyve* alakokon ott van szabad valenciával a birtokviszonyt kifejező morf, másrészt pedig — ez különösen fontos — hiányzik valamely főnév, amely betölthetné a szabad valenciát.

Meg kell jegyeznünk, hogy a magyarban a „valódi névmás” rendszerint valaminek a hiányával fejeződik ki, más esetekben is „nulla fokú alanyt” találunk személyragos ige mellett, „nulla fokú tárgyat” tárgyas ragozású ige mellett. Vö.: *Bejött a tanító. Elővette az osztálynaplót* 'Der Lehrer kam herein. Er nam das Klassenbuch hervor' | *Nem adom vissza ezt a könyvet. Még olvasom.* 'Ich gebe dir dieses Buch noch nicht zurück. Ich lese es noch' | és így tovább. Ha ezeket a mondatokat — mint itt tettük — lefordítjuk németre (oroszra, angolra, franciára stb.), a fordításokban okvetlenül megjelennek különböző alakokban a 3. személyű személyes névmások azért, mert nincs ott főnév, amely betöltené az *elővette* szabad alanyi valenciáját, az *olvasom* szabad alanyi és tárgyi valenciáját. Nem lehet tehát véletlennek tekintenünk, hogy amikor összeállítottuk a magyarról oroszra való gépi fordítás algoritmusát (magyarul l. a következő könyv függelékéeként: PAPP FERENC, Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. Bp., 1964. 147—214), külön szabályokat kellett bevezetnünk, melyek arra szolgálnak, hogy megállapítsák, hiányzik-e 1. valamely főnév ragtalan vagy *-nak/-nek* ragos alakban egy 3. személyű birtokos formában álló főnév mellől (i. m. 182—3); 2. ragtalan főnév 3. személyben álló igealak elől és 3. tárgyesetben álló főnév a tárgyas ragozásban levő ige mellől (i. m. 190); ha e főnevek valamelyike hiányzik, akkor az orosz szövegbe bizonyos szabályok alapján beviszünk személyes névmásokat úgy, hogy (általában balfelé) megfelelő „előzményt” keresünk, és a névmást e feltett előzmény-főnév nemébe, számába tesszük. Más szóval: a magyarban a valódi névmást, akár igétől, akár főnévtől függ, ha csak nem esik rá különös logikai hangsúly, nulla morfémával fejezzük ki, vagyis a szabad valenciát betölteni képes főnév hiányával. Ez a körülmény alkalmasint ismét csak felfogásunk mellett szól, hiszen az általunk javasolt megoldás váratlanul a lehető legtermészetesebb módon a magyar nyelvnek ezt a nevezetes sajátosságát is visszatükrözi.

¹ „Valódinak” nevezzük azt a személyes névmást, mely ténylegesen valamely más főnév helyett áll, és nem olyan „személyt jelölő főnév”, mint az „én”, „te”, „mi”, „ti” szavak.

Összegezve, például a *házaim* alak morfológiai felépítése véleményünk szerint a következő:

<i>ház</i>	<i>a</i>	<i>i</i>	<i>m</i>
'ház'	'birtokviszony'	'birtok többes száma'	'birtokos 1. sz. egyes száma'

3. Hagyjuk el a *ház* paradigmáját, és nézzük meg a bonyolultabb eseteket. Vegyük a *pontom* alakot. Hol van itt a „birtokviszony”-t kifejező elem? Hiszen az 1. alatt mondtuk értelmében az -o- elemet természetesebb lenne kötőhangzónak felfognunk; vö. *pontok*, *pontot*, *ponton*. Annál is inkább megokoltnak látszik ez, mert a birtoklást kifejező elem az ilyen tövek esetén más alakú: *pontja*, *pontjaim*, *pontjaid* stb. Úgy tetszhetik, még rosszabb a helyzet, ha a magánhangzóra végződő tövekhez fordulunk: *kapu* — *kapum*, *kapud*, *kapuim*, *kapuid* stb., vagy *fésű* — *fésűm*, *fésűd*, *fésűi*, *fésűim*, *fésűid* (a *kapuja* és *fésűje* alakok mellett, melyekben a -ja/-je nyilvánvalóan a birtokviszonyt kifejező elem). A felsorolt formákban egyáltalán nem lehet megtalálni a birtokviszonyt kifejező elemet. Talán azt kell megengednünk, hogy ugyanazon a paradigmán belül egyes alakok morfológiai szerkezete más és más lehet?

Mielőtt erre a kérdésre felelnénk, megfogalmazunk egy feltételt, melyből kiindulva válaszolni kívánunk. A modern lingvisztikában elterjedt a következő nézet: valamely alak morfológiai szerkezetét leírni annyit tesz, mint hogy elővesszük a kérdéses alakot *a b b a n a f o r m á b a n*, *a h o g y a d v a v a n a b e s z é d b e n* (fonetikai, esetleg fonematikus átírásban), szétvagdaljuk egymást követő szegmentumokra (morfokra), és rámutatunk e szegmentumok kapcsolatára a tartalommal (a morfokat szétozzuk egy-egy morféma alá). Eközben az elemző nyelvész rendszerint arra törekszik, hogy az egy paradigmásorban álló alakoknak egyforma legyen a morfematikus felépítése. Ezért teszik aztán próbára az analízátor szellemességét az olyan esetek, mint pl. a spanyol */keřé/* (a */ker-/* 'szeret' jövő idő 1. személyű alakja), amikor ugyanez alakja más igéknek tisztán részekre tagolódik: */trabax-a-ré/*, */dorm-i-ré/*, */kom-e-ré/*, vagy az angol */spræŋ/* (a */sprin/* múlt ideje: 'ugrott') az olyan jól tagolható alakok mellett, mint */tók-t/*, */á:nsə-d/*, */kól-d/*, */pæt-Id/*. A jelenségeknek ilyen megközelítése abból a hallgatólágos feltételezésből indul ki, hogy a nyelv (vagyis általában a nyelv) agglutinatív jellegű. Valóban: ahhoz, hogy minden alakot mindig olyan szegmentumokra tudjunk bontani, amelyek egyenként egy-egy elemi tartalomnak felelnek meg (mely elemi tartalmak az adott szóalak egészének jelentését alkotják), az szükséges, hogy ezek a „tartalmas” szegmentumok (morfok) *m i n d i g* úgy tevődjenek egymás mellé, mint a gyermekjáték kockái, úgy, hogy megmaradjon különállóságuk, fennmaradjanak köztük a morféma-varratok.

Mi a magunk részéről más véleményen vagyunk. A nyelv távolról sem mindig agglutinatív. Minden nyelvben működnek olyan morfológiai és fonológiai törvényszerűségek, amelyek eltörlik a morféma-varratokat és a szövegben előforduló szóalakok világos morfológiai felépítettségét a forma szintjén megbontják. Ennek eredményeképpen olyan „kész” szóalakok jelenhetnek meg, amelyeket egyáltalán nem lehet morfokra tagolni; ilyen például az orosz *[br'ica]* morfológiailag *[br + i + t' + s'a]* 'borotválkozni'. Ezért a morfológiai felépítésről nem egyes kész szóalakok viszonylatában kell

beszélünk, úgy, ahogy ezek az alakok a beszédben adva vannak, hanem generálásuk folyamatát tekintve, vagyis azt a folyamatot, ahogy az egyes elemi „tartalmi” morf-szegmentumokból létrejönnek. Ha e felfogásból kiindulva kívánjuk a szóalakok morfológiai felépítését megközelíteni, ez azt jelenti, hogy meg kell mutatnunk azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen az adott alak megjelenhetik, vagy, más szóval, meg kell mutatnunk generálásának történetét. (Ez a módszer nem jelent valami forradalmian újat: egyszerűen arról van szó, hogy a generatív grammatika-elmélet egyik alapeszméjét kivetítjük a morfológia síkjára; vö. ezzel a mondatok struktúrájának leírását generálásuk „története” alapján.)¹ Ha elfogadjuk ezt az álláspontot, nem kell a „birtokviszony” kifejezőjét olyan „kész” szóalakokban keresnünk, mint *kapui* vagy *dolgom*; elegendő megadni a szabályokat, amelyek a következő morfológiai felépítésből kiindulva:

$$\begin{aligned} \{ „kapu” \} + \{ \text{birtokviszony jele} \} + \{ \text{birtok többes sz.} \} & \text{ vagy} \\ \{ „dolog” \} + \{ \text{birtokviszony jele} \} + \{ \text{birtok egyes sz.} \} \\ & + \{ \text{birtokos 1. szem. egyes sz.} \} \end{aligned}$$

létre tudják hozni az adott alakokat. A birtokos alakok megalkotásának részletes szabályai általában a magyar főnév alakjainak generálásához csatlakoznak, így külön leírást kívánnak.

Itt a birtoklás kifejezésére vonatkozó szabályok közül csak kettőre utalunk. — Az A-szabály: „A birtoklás jelének elhagyása kötőhangzó vagy a toldalék magánhangzós kezdete előtt”², mely biztosítja a következő folyamatot:

$$\begin{aligned} \text{dolog} + a + \text{om} & \xrightarrow{A} \text{dolog} + \text{om} \longrightarrow \text{dolgom}^3 \\ \text{dolog} + a + \text{unk} & \xrightarrow{A} \text{dolog} + \text{unk} \longrightarrow \text{dolgunk} \end{aligned}$$

(de: $\text{dolog} + a + i + m \longrightarrow \text{dolgaim}$, vagyis az *-a-* nem esik ki, mert az *-i-* nem kötőhangzó, illetőleg a toldalék magánhangzós kezdete).

Más szabályok a „mássalhangzós” toldalékok kötőhangzóval való ellátásáról gondoskodnak (megfelelő magánhangzó betoldása a toldalék mássalhangzó eleme elé mássalhangzóra végződő morf után, *v*-vel bővülő tövek után, birtokos személyragok után; a toldalék kezdő magánhangzójának levágása magánhangzóra végződő tő után stb.). — A B-szabály: „A birtokviszony jelének elhagyása az *-i-* jel előtt magánhangzó után, ha a tő utolsó magánhangzója nem vált át *u*-ról *v*-re” (mint *hamu/hamv-, tetű/tetv-*), vö.: $\text{kapu} + \text{ja} + i \xrightarrow{B} \text{kapui}$ (ugyanakkor egyes 3.: *kapuja*), vagy $\text{fésű} + \text{je} + i + \text{nk} \xrightarrow{B} \text{fésűink}$ (de $\text{fésű} + \text{je} + \text{ig} \longrightarrow \text{fésűjeig} \longrightarrow \text{fésűjéig}$, minthogy itt nem a B-szabály működik, hasonló módon $\text{hamu} + a + i \longrightarrow \text{hamuai} \longrightarrow \text{hamvai}$).

¹ Rendkívül jelentősek e tekintetben JAKOBSON és HALLE munkái: Ők az orosz ige alakjait írják le „közvetlen összetevőik” alapján, „generálásuk” alapján. (Vö.: R. JAKOBSON, Russian Conjugation: Word IV, 155–67; M. HALLE, О правилах русского спряжения: American Contributions to the V International Congress of Slavists. The Hague, 1963.)

² A kötőhangzót (kötőelemet) a ragmorféma részének tekintjük (ahogyan ezt ANTAL is ajánlja), és nem önálló morfnek; a leírásnak ez a módja célszerűbbnek látszik a magyar főnév egész alakrendszerének generálása szempontjából.

³ A tőváltozást más szabályok irányítják, melyekre itt nem térünk ki.

Ilyen módon morfológiai szinten (a morfémák, majd a morfolk szintjén) az olyan alakoknak, mint *pontom, házam; pontjaim, házaim; kapum, kapuim* teljesen azonos a felépítésük:

{tő} + {birtokviszony jele} + {birtok száma} + {birtokos személye/száma}.

Amikor azonban e szintről a fonológiaiakra térünk át, ezek a morfémák különböző morfológiai szabályoknak vettettek alá:

$pont + ja + om \xrightarrow{B} pont + om \rightarrow pontom$, de
 $kapu + ja + am \xrightarrow{X} kapu + am \xrightarrow{X} kapu + m \rightarrow kapum$, ahol

x — az a szabály, amelynek értelmében a toldalék magánhangzó elemét magánhangzóra végződő tő után elhagyjuk;

$pont + ja + i + m \rightarrow pontjaim$, de
 $kapu + ja + i + m \xrightarrow{B} kapu + i + m \rightarrow kapuim$.

Ilyen módon előfordulhat, hogy a kapott alakok „kész formájukban” közvetlenül nem vethetők össze.

4. Természetesen a mi javaslatunk elfogadása esetén sincs minden teljesen rendben a magyar főnév birtokos személyragozásával kapcsolatosan. Hadd mutassunk itt rá csupán két olyan nehézségre, melyet az általunk javasolt módszer vet fel.

Először is: Az *a* és *e* fonéma morfolk végén más toldalékelem előtt (természetesen, ha az nem nulla fokú), mindig megnyúlik, mint erre fentebb már utaltunk is: *szoba — szobák, szobáért, szobáig* stb.; ugyanígy *kefe — kefék, keféért, keféig* stb. (kivételt a *-kor, -ként, -képpen* elemek képeznek, mint ez szintén közismert). Az általunk feltett birtokviszony-jel szintén megnyúlik a „nyújtó” toldalékok előtt: *háza — házában, könyve — könyvével, pontja — pontjáig* — ám, sajnos, nem mindenütt; a többes *-i-* jele előtt a birtokviszony jele nem nyúlik meg: *háza, könyveim, pontjai* stb., annak ellenére, hogy az *-i-* általában „nyújtó” toldalék, a tövégi *-a, -e*-t megnyújtja: *szobái, keféim* stb. Így hát, ha a birtokviszony jelét önálló morfnak tekintjük, akkor a főnévi alakok generáló szabályai közé egy külön megkötést kell iktatnunk: „*-a, -e* mint a birtokviszony jele nem nyúlik meg *-i-* előtt” (kivétel a következő szabály alól: „*-a, -e* morf végén bármely nyújtó toldalék előtt megnyúlik”). Megjegyzendő, ebbe a nehézségbe beleütköznek más felfogások is (amikor az *-a, -e* elemet a tő részének tekintik, és amikor az *-a, -e* morfológiailag önálló kötőhangzónak számít). Ahhoz, hogy ettől a nehézségtől megszabaduljunk, arra lenne szükség, hogy az *-a, -e, -ja, -je* elemet a *háza*-féle alakokban ne fogjuk fel önálló elemként, hanem vagy az *-i-* jelet megelőző magánhangzós részként, vagy az *-m, -d, -nk, -tok* morfolk magánhangzós előrészeként, mely esetben természetesen ismét csak nem folytonos morfoakat (*a-i-m/-am, -om; -ja-i-d/-ad, -od* stb.) kell felvennünk, a *háza*-féle alakok *-a, -e, -ja, -je* elemétől eltérően. Ennek a felfogásnak is megvannak azonban a (nem is kis) gyengéi, mint erről fentebb már részletesen szoltunk.

Továbbá: Vannak olyan esetek, amelyekben az egyes 3. személyű alakban ingadozás tapasztalható a *-j-s*, illetőleg az a nélküli alakok között: *tanára/tanárja, szigete/szigetje, bélyege/bélyegje* stb.; ám ugyanezen szavak több birtokost jelentő alakjait következetesen *-j-* elem nélkül képezik: *tanárai, szigetei, bélyegei* stb. (vö. HÁMORI: MNy. LV, 65). Ez a körülmény afelé hajlítaná az

embert, hogy különböző módon értelmezze az *-a* és az *-i-* előtti *-a-(i)*, a *-ja* és a *-ja-(i)* stb. elemeket; például úgy, hogy az *-a*, *-e*, *-ja*, *-je* birtokos személyragok, az *-i-* előtti hasonló elemek meg e többesjel magánhangzós kezdetei (így javasolta SIMONYI 1880-i nyelvtanában és az 1895-i TMNy.-ban); — fentebb láttuk azonban ennek a felfogásnak a gyengéit is.

Valószínűleg az a helyzet, hogy nem sikerül egy olyan ideális leírást adni, amely teljesen mentes mindenféle nehézségtől, és nem mond ellent intuitív elképzeléseinknek. Ezért igyekeztünk rámutatni minden egyes körülményre, amely a birtokos személyragozáskülönbéle leírásai mellett, illetőleg ellenük szól. Saját javaslatunkat csak annyiban tartjuk megfelelőnek, hogy nézetünk szerint még az tartalmazza viszonylag a legkevesebb „pongyolaságot”, még az mond legkevésbé ellent az intuíciónak (legalábbis: a szerzőének).

5. Befejezésül néhány tipológiai jellegű megjegyzés.

Ismeretes, hogy számos olyan nyelv van a világon, amelyben a főnevek birtokos végződéseket kaphatnak. Természetes azonban, hogy távolról sem minden ilyen esetben célszerű éppen úgy felfogni a birtokos ragozást, mint a magyarban, vagyis a birtokviszony jelét külön morfként kezelni, mely különbözik a birtokos személyét/számát kifejező morftól. Hogy az ilyen — a magyaréhoz hasonló — kezelés célszerű legyen, ahhoz — úgy tetszik — két általános feltétel kell (e feltételek szükségesek; lehet, hogy egyben elégségesek is, erről mi magunk nem vagyunk egészen meggyőződve):

A) Minden birtokos személyragos alakban vagy legalábbis azok többségében meg kell mutatkoznia egy közös elemnek, melyről gyanítani lehet, hogy a birtokviszony jele; azokban az alakokban pedig, ahol e gyanított elem materiálisan nem szerepel, hiányát egyszerű és intuitíve elfogadható szabályokkal meg kell tudnunk magyarázni. E feltételnek nem tesz eleget például az *i n d o n é z*: *rumah* 'ház' — *rumah-ku*, *rumah-kau*, *rumah-nja*; —, *rumah-mu*, *rumah-nja*; az *a r a b*: *bajtu* 'ház' — *bajt-i*, *bajtu-ka/kī*, *bajtu-hu/hā*; —, *bajtu-kumā*, *bajtu-humā*; *bajtu-nā*, *bajtu-kum/kunna*, *bajtu-hum/hunna*; a *f i n n*: *talo* 'ház' — *talo-ni*, *talo-si*, *talo-nsa*; *talo-mme*, *talo-nne*, *talo-nsa*; az a *b-h á z*: *афны* 'ház' — *с-фны* 'házam', *у-фны* 'házad' [a birtokos férfi, dolog, természet], *бы-фны* 'házad' [a birtokos nő], *и-фны* 'háza' [férfi], *л-фны* 'háza' [nő], *а-фны* 'háza' [dolog, term.], *ха-фны* 'házunk', *шә-фны* 'házatok', *р-фны* 'házuk'.

B) Ha az első feltétel teljesül, akkor a feltett birtokviszony-jelnek legalább egy alakban önállóan, a birtokos ezt követő személyére/számára utaló jele nélkül kell előfordulnia. Ez a feltétel nem teljesül például a *t a d z s i k*-ban: *хона* 'ház' — *хона-ам*, *хона-ат*, *хона-аш*, *хона-амон*, *хона-атон*, *хона-ашон*, ahol a birtokos végződés *-a-* kezdő eleme sem az önmagukban vett főnevek birtokos végződései között, sem két főnév között létrehozott birtokviszony esetén nem fordul elő az őt követő, a birtokos személyét/számát kifejező elem nélkül. A *tadzsikban* nincs **коргар хона-а* vagy **хона-а коргар* 'a munkás háza'-féle szerkezet (a köznyelvben ezt a tartalmat a *хонаи коргар* szerkezettel, annak beszélt változatában úgyszintén a *коргар хонааш* konstrukcióval fejezik ki; 'a munkások háza' ugyanakkor: *коргарон хонаашон*).

Ezt a feltételt teljesíti viszont a *h a u s z a*, melyben a következő birtokos paradigmán kívül: *gida* 'ház' — *gida-na*, *gida-nka/nki*, *gida-nsa/nta*, *gida-mmu* (< *nmu*), *gida-nku*, *gida-nsu*, vagy *uwa* 'anya' — *uwa-ta*, *uwa-rka/rki*, *uwa-rsa/rta*, *uwa-rmu*, *uwa-rku*, *uwa-rsu*, olyan konstrukciókkal is rendelkezik, mint *gida-n Dauda* 'Dauda háza', *gida-n masoya* 'a barátok háza',

uwa-r Dauda 'Dauda anyja', *uwa-r sarakuna* 'vezérek anyja' stb., vagyis az -n- és az -r- elemek birtokos személyvégződés nélkül lépnek fel (a hagyományos hausza nyelvtenban ezeket az elemeket birtokos partikulának vagy végződéseknak fogják fel, mint tiszta viszonyjelölőket).

Hasonlóa helyzet a *tlingit*-ben (Alaszka), melyben megvan a birtokos paradigma: *hít* 'ház' — *Ax-hít-i*, *i-hít-i*, *du-hít-i*, *ha-hít-i*, *yi-hít-i*, *hasdu-hít-i*, ugyanakkor a végzódések -i- (magánhangzó után: *yí*; *u* vagy *o* után -*wo*, -*wu*) eleme külön is állhat, birtokos személyjelek nélkül: *Axíc hit-i* 'apám háza', *tingitq! hit-i* '(sok) ember háza'. Vagyis az -i- elemet itt is a birtokviszony jelének lehet felfogni.

Mindkét említett feltételünk teljesül számos (talán valamennyi?) török nyelvben, melyek tipológiailag a magyarhoz legközelebb állónak tetszenek a birtokos ragozás szemszögéből. Vö. például: *üz bég yü* 'ház' — *yüüm, yüünz, yüü*; *yüümüz, yüünüz, yüü*; *tatár üü* 'ház' — *üüm, üün, üü*; *üübez, üügez, üü*; *hakasz un* 'ház' — *ubım, ubın, ubi*; *ubıbiz, ubınar, ubi*. Ezekben az alakokban az üzbég -u, a tatár -ı/-e, a hakasz -ı/-i a birtokos szerkezetben a birtokviszony kifejezője, melyet a birtok nevéhez illesztünk, és mely nem függ a birtokos számától; vö.: *üz bég uşçıunız yüü* 'a munkás háza', *uşçılarınız yüü* 'munkások háza' *tatár uşçıunı üü* 'a tanító háza', *uşçıların üü* 'tanítók háza'; *hakasz içremçinın ubi* 'a tanító háza', *içremçilerin, ubi* 'tanítók háza' stb. Ebből következik, hogy a török nyelvekben is érdemes feltenni a birtokviszony jelét, és hogy az olyan alakok, mint az üzbég *yüü*, a tatár *üü* stb. nem 'az ő háza' jelentésűek, hanem 'a ház, amely ... -é' tartalmúak, nyitott valenciával, éppúgy, mint a magyar *háza*.

A fentiek lehetővé teszik, hogy feltegyük a következő nyelvi universale meglétét, mely nem szerepel J. GREENBERG universáliái között (vö. *Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements: Universals of language*. Cambridge, 1963. 58—90):

Ha valamely nyelvben vannak birtokos végzódések (előragok) és azok a következő alakúak: $x A_{10}$, $x A_{20}$, x ; $x A_{11}$, $x A_{21}$, $x A_{31}$ (ahol az A indexében az első számjegy a személyre, a második a számra utal) azzal, hogy az x és az A elhelyezése egymáshoz képest lényegtelen — két főnév közti birtokos szerkezetet az x elemmel kell megalkotni, mely legtöbbször a birtokszóhoz illeszkedik; a birtokos szerkezetek legvalószínűbb típusai tehát: $\widehat{A} Bx$ vagy $\widehat{A} xB$ vagy $Bx \widehat{A}$ (az x elem nem függ az A -tól!).

Igaz — bár valószínűleg kisebb mértékben — ennek a fordítottja is: Ha valamely nyelvben vannak x elemmel alkotott birtokos szerkezetek, melyek a fenti típusúak (x elem nem függ a birtokostól), és ha ebben a nyelvben vannak birtokos végzódések is, akkor e végzódések a következő alakúak lesznek: $x A_{10}$, $x A_{20}$, x ; $x A_{11}$, $x A_{21}$, $x A_{31}$.

Ez az universale egészen elemi megfontolásra épül: ha vagy a birtokos (névmási) végzódések, vagy a főnevek közti birtokos szerkezetek terén világosan elválik egy elem, mely a birtokviszony „tiszta” kifejezője, természetes, hogy ezt az elemet más területen is felhasználja a nyelv. Ez nyilván csak valószínűleg lesz így, és nem kötelező érvénnyel (így a tadzsik mindjárt ellenpéldát szolgáltatott), úgy, hogy ez az universale is, mint az összes többi, nyilván nem abszolút, hanem csak valószínűségi törvényt foglal magába. Érdemes lenne az említett universale érvényességét nagyobb számú, különböző családhoz tartozó nyelv anyagán megvizsgálni.

MELCSUK IGOR

A tárgyrag eredetének kérdéséhez

1. Ha a nyelvemlékes kornál régebbi nyelvi folyamatokat, nyelvi elemek keletkezését, alaki vagy funkcionális módosulását próbáljuk magyarázni, a részletjelenségek egymásutánját, összefüggését földeríteni, természetesen föltevésekre vagyunk utalva. A föltevés azonban, bármily jól meg van is alapozva, sohasem bizonyosság, érthető tehát és jogos, ha valaki az eddig elfogadott magyarázatot egészében vagy egyes részleteiben egy másikkal, jobbal helyettesíti, mely nyilvánvalóan ugyancsak föltevések sora. Ilyen fokozatos változtatások, módosulások útján bontakoztak ki a tárgyas igeragozás és a tárgyrag kialakulására vonatkozó azon nézetek, melyeket a magyar nyelvészek jelentékeny része ma is vall. E nézeteknek több pontját — különösebb megokolás nélkül — tagadja MIKOLA TIBOR egy tanulmányában (Nyttud-Ért. 46. sz. 57 kk.), és helyettük más magyarázatot ajánl.

Az ilyen föltevéses magyarázatok ritkán egyenlő értékűek (bár ez sem lehetetlen). Kétségtelen, hogy két, egymással szemben álló vagy egymástól eltérő nézet közül az a valószínűbb, mely jobban igazodik a tényekhez.

Mikola elfogadja azt a, ma már eléggé általánosnak mondható véleményt, hogy a *-t* tárgyrag személyes névmási eredetű determináló elemből kerekedett ki. Hogy azonban miként lett a determináló elemből tárgyrag, arra vonatkozólag álláspontja kissé meglepő.

2.' Eddig e kérdést a következőképpen láttam és tanítottam, de sokan mások is ilyenféleképpen vélekedtek. A nyelv és a gondolkodás szorosan összefügg. (Ez talán jóval több is, mint föltevés.) Ennélfogva a nyelv visszatükrözi a gondolkodás sajátosságait, a tárgyképeknek, fogalmaknak tudatbeli egymásutánját és logikai kapcsolódását. A nyelvi jelenségekből tehát rendszerint következtetni lehet a beszélő közösség gondolkodásmódjának bizonyos általános és különleges vonásaira, természetesen figyelembe véve azt, hogy a nyelv a maga rugalmas konzervativizmussal sokszor igen régi gondolkodási klisék nyomait őrzi. Persze, az ilyen következtetés már föltevés, hipotézis, de a föltevés igen valószínűvé válik, ha más nyelvi jelenségek is hozzáillenek, és több nyelvben találunk rá analógiát. A gondolkodásnak ily módon megállapított egy-egy sajátos vonása, melyre nyelvi jelenségekből következtettünk, viszont a nyelvi jelenségek keletkezésének, kialakulásának magyarázatára szolgálhatnak. Ez nem circulus vitiosus, hanem egyik föltevés természetes, logikus következménye a másik.

Nem egy nyelvben van tárgyas igeragozás, melynek az a szerepe, hogy rámutasson a mondatbeli tárgy határozott voltára, míg az alanyi ragozás csak határozatlan tárgy vagy tárgytalanság esetén használható. (A ragozás szintaxisának részleteiben persze számos eltérés lehetséges). Tárgyas igeragozás van egyebek közt a három ugor nyelvben, ennek alaki eszközei azonban minden egyes nyelvben mások és mások, sőt olykor nyelvjárás csoportokként is különböző megoldásokat találunk. — Minden esetben azonban olyan — egyszerű vagy bonyolult — nyelvi alakulással állunk szemben, melynek az a kétségbevonhatatlan funkciója, hogy rámutasson a mondat tárgyának determináltságára. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egyes etnikai közösségek, a jelen esetben az ugorok gondolkodására jellemző volt azon tárgy vagy személy meghatározott voltának kiemelése, melyre a cselekvés irányul, vagy melyet a cselekvés létrehoz. Maga a tárgyas igeragozás már az egyes nyelvek külön életé-

ben alakult ki más-más eszközökkel, de alapja, a gondolkodásmód sajátos vonása, mely e külön ragozás kialakulását elősegítette, sőt előidézte, közös örökség volt. Aligha volna ugyanis elképzelhető, hogy egymástól függetlenül, merő véletlenségből alakult volna ki tárgyias ragozás több, egymással genetikusan összefüggő (de akár össze nem függő) nyelvben.

Természetesen azonnal fölmerül az a kérdés, hogy ha a gondolkodásnak az a sajátossága, mely a tárgyias ragozás kikristályosodására vezetett, megelőzte a két ragozási rendszer tényleges kialakulását, hogyan érvényesült akkor, amikor még nem volt tárgyias igeragozás, illetőleg hogy vannak-e más olyan jelenségek, melyek e különös lélektani vonásra mutatnak. Nos, ha esetleg kisebb nyomatékkal, de a mondat tárgyán is lehet jelölni a determináltságot. Erre szolgálhatott az úgynevezett determináló elem, melyből a magyar *-t* tárgyrag lett. S minthogy — legalább a magyarban — e determináló elemnek semmi nyoma sincs más mondatrészben, mint a tárgyon, önként kínálkozik az a föltevés, hogy a determináló elem használata a tárgy esetében volt fontos, mondjuk kötelező, míg más mondatrészekben elhanyagolható maradt, vagy idők során elhanyagolhatóvá vált, esetleg teljesen visszahúzódott. Számos nyelv, mely megkülönbözteti a határozott tárgyat a határozatlanról (pl. névelő vagy eltérő ragok útján), a határozottság megkülönböztetését nem korlátozza a mondat tárgyára. Másokban van tárgyias ragozás, mégis csak a határozott tárgy kap megkülönböztető elemet, tárgyragot. De a korai ősmagyarban föltett állapothoz hasonló szerkesztés — a determináló elem használata főleg a tárgyon jelentkezik, sőt kizárólag a tárgyra korlátozódik — megtalálható számos török nyelvben. Ezekben a határozatlan tárgyragtalan, a határozott azonban külön kitévőt kap, mely más mondatrészben nem fordul elő, például az oszmánliban: a *gelin görüyorum* 'menyasszonyt látok' vagy 'látok egy menyasszonyt' típus szemben áll a *gelini görüyorum* 'látom a menyasszonyt' típussal, míg a determinálnak és a determinátlannak hasonló megkülönböztetése más mondatrész esetén ismeretlen. Nem valószínű, hogy mindez függetlenül a gondolkodás sajátos habitusától az alaki fejlődés szeszélyétől függő merő véletlen volna.

Később a tárgyias igeragozás kialakulásával a *-t* determináló szerepe (s amennyiben ekkor még más birtokos személyrag is szolgált determinálásra, ezeké is) voltaképpen fölöslegessé vált, s ennél fogva halványulni kezdett. Minthogy azonban a *-t* már előzőleg is túlnyomóan, majd esetleg kizárólagosan a mondat tárgyát alkotó szón volt kötelező használatú,¹ determináló szerepének teljes elvesztésével a tárgy jellegzetes kitévőjévé vált, s ennek következtében kezdett áttérjedni a határozatlan tárgyra is. Első szövegemlékeinkben — bizonyos különleges eseteket nem számítva² — már általános és kötelező, noha terjedése ma sem zárult le egészen. Ez is arra vall, hogy a *-t* tárgyjelölő funkciója már igen régen kialakult.

Eddig a tárgy kialakulásáról (e kialakulás legfontosabb szakaszáról) vallott nézetem és sokak nézete, persze nagyon vázlatosan, inkább csak emlé-

¹ Bizonyos érthető korlátozásokkal, így birtokos személyraggal ellátott főnév, eléggé determinált lévén, nem vett föl külön determináló elemet (azaz még egy birtokos személyragot). A tárgyrag első és második személyű birtokos személyraggal ellátott főnév után ma is elmaradhat.

² Így, mint köztudomású, általában ragtalan a tárgy a határozói igenévtől függően, és kevésbé általánosan más igenevekkel kapcsolatban is. Ragtalan tárgyias összetételek — analogikusan — ma is keletkeznek.

keztetőül összefoglalva. De úgy vélem, részletesebb kifejtésre nincsen szükség, eléggé köztudomású dologról van szó.

3. Mikola ezt a föltevésorozatot nem hiszi. Ehhez persze joga van. Cáfolni nem próbálja, talán nem is igen lehet, de különben minden cáfolat fölösleges volna, ha a helyébe ajánlott új magyarázat jobb lenne. Lássuk e magyarázat lényegét.

Mikola úgy véli, hogy a determináló elem egyaránt volt használatos bármely determinált mondatrész mellett. E szerepét azonban fölöslegessé tette a határozott névelő kialakulása. A nyelv azonban, mielőtt egy funkcióját vesztett elemet kivetne magából, „megnézi”, mire lehetne használni. Ezért lett az *-l*, *-sz* időjeltől személyrag, s ezért vehette föl a determináló elem a tárgyrag szerepét.

Amint ezt itt leírtam, kissé meginogtam. Szükség van-e itt még cáfolatra, ellenérvelésre? Elég-e például azt mondani, hogy az *-sz*, *-l* azért lett személyrag, mert mint időjel elavult? Ez a „mert” kötőszó ellenére inkább ténymegállapítás, mint magyarázat. Annak az elavulásnak persze fontos része, szerepe volt a személyraggá válásban, de ez még egyáltalában nem magyarázza meg, hogy miképpen lett az *-sz*, *-l* személyraggá. A *-t* determináló funkciójának megszűnése — bármi volt is e megszűnés oka — még semmiképpen sem magyarázza, hogy miként lett tárgyraggá. E „magyarázat” voltaképpen megkerülése a magyarázatnak. De a benne foglalt állítás megkíván néhány sort. E föltevés szerint a határozott névelő jóval a tárgyrag kialakulása előtt keletkezett volna, azaz az ősmagyar kor első felében sok száz évvel a honfoglalás előtt, hiszen a tárgyrag már első szövegméleinkben általános, tehát igen régi múltra tekinthet vissza; keletkezésének föltétele azonban Mikola szerint az lett volna, hogy a határozott névelő eluralkodjék, és apránként megfossza a determináló elemet a sajátos funkciójától; ez csak fokozatosan, hosszú harc árán történhetett, és néhány századnál rövidebb idő alatt aligha zajlott volna le. Talán az is föltűnő, hogy minek keletkezett határozott névelő, ha már volt a *-t*, melynek, Mikola magyarázata értelmében, ugyanaz volt a funkciója, mint a határozott névelőé, s emez, hangsúlyát veszítve, még csak nagyobb nyomatékkal sem képviselte ezt a funkciót. De ezen ne ütközzünk meg, ilyesmi elvégre előfordul a nyelvek történetében (noha többnyire megmagyarázható). Meglepő azonban annak a föltevése, hogy a határozott névelő már ilyen régen kialakult. A tények erre semmiképpen sem jogosítanak föl, minthogy a XIV. századig egyetlen példánk sincs a határozott névelőre, s a XIV. században is a Jókai-kódex előtt csak egy biztos adatunk van rá (a Königsbergi Töredékbeli vitatott). Mikola ezt a hiányt úgy magyarázza, hogy nyelvemlékeink írói, szerzői, kik latinból fordítottak, szolgálilag utánozták az eredeti nyelv szerkezeit, s minthogy a latinban nincsen határozott névelő, a magyarban is elhagyták a névelőt. Ez volt az eljárásuk a Jókai-kódexig. A latint ugyan azután is sokszor mereven fordították, de a névelő szempontjából már nem. Ámde a Halotti Beszéd a latin szöveghez egyáltalában nem szolgálilag igazodik és igen jó magyarságú, latinizmus alig van benne, s az is vitatható; az Ómagyar Mária-siralom pedig inkább utánköltés, mint fordítás. Ezzel szemben kódexeink gyakran a latinhoz alázatosan ragaszkodó fordítások, de a névelő használatában nem a latint

¹ Erre itt nem térek ki, mert a tárgytól messze vezető, kissé hosszabb magyarázatot kívánna. Egyszer majd talán megírom. Eddig azért nem írtam meg, mert úgy éreztem, köztudomású.

követik. Az sem szól a névelő nagy régisége mellett, hogy a kódexekben a határozott névelő használata lényegesen szűkebb körű, szabályai nem egy ponton eltérnek a maiaktól, valamint az sem, hogy az *az-on* kívül nem ritka az *ez*, mint határozott névelő. Mikola föltevése tehát, nyelvészeti zsargonban szólva, ingyen hipotézis, azaz olyan föltevés, mely egy másik föltevés támogatása kedvéért született, a tényektől azonban teljesen független.

Úgy látom tehát, hogy az új föltevés, mely igazában meg sem kíséri a tulajdonképpeni magyarázatot, abban is, amit ad, jóval kevésbé illeszthető hozzá a tényekhez, mint a régi. Nézetem szerint nem tartható fenn.

4. De Mikola cikkének nagyobb részét, címe ellenére, nem a tárgyragnak szenteli, hanem a tárgyas igeragozás kialakulásának. Itt is szembe helyezkedik a tőlem is vallott, de talán eléggé általánosnak mondható fölfogással.

Anélkül, hogy a részletekre kiterjeszkedném, röviden vázolom nézetemet, melyet Mikola nem helyesel. A tárgyas igeragozásban is a határozott tárgy megkülönböztetésére irányuló törekvés nyilvánul meg. Az igeragozás kialakulása során a személyragok igen nagy bősége keletkezett, így egyes 1. személyben *-k*, *-m*, 2. személyben *-sz*, *-l*, *-d*, *ø*, 3. személyben *ø*, *-n*, *-a*, *-i* stb. stb. Mindezek a személyragok eredetileg válogatás nélkül egyaránt mutattak határozott tárgyra meg határozatlan tárgyra, illetőleg tárgytalanságra. Ilyen módon, tekintve, hogy a kétféle tárgy megkülönböztetésére különös súly esett, e személyragok mindegyikéhez a nyelvérték számára kettős — tárgyas és tárgyatlan, azaz határozott és határozatlan tárgyra mutató — funkció társult. Több alak több közös funkciója esetében, mint tudjuk, igen gyakori a hasadás: az egyik alakhoz az egyik, a másikhoz a másik funkció társul, s ilyen módon kialakul a külön alanyi és a külön tárgyas ragozás, ez utóbbihoz a határozott tárgyra mutató funkció tehát csak ráértéssel fűződött hozzá. A két ragozás szétválása persze hosszú időn át, ingadozásokon keresztül (egyes esetekben — az elbeszélő múlt meg a föltételes mód egyes 3. személyében — csak a XIII. században, más esetekben még ma sem) valósult meg, s ez ingadozások nyoma — egyebek közt — az egyes számú *-m* személyragnak rendszerint tárgyas, a többes számú *-nk*-nak alanyi ragozásban való megállapodása. Bár ilyen módon átmenetileg a kettős kapcsolás tendenciája valósult meg azáltal, hogy a határozott tárgyra az állítmány is rámutatott, s ugyanakkor a tárgyon is megkülönböztethető kitevője volt, mégis érthető, hogy a *-t*-nek kettős — determináló és tárgyjelölő — szerepéből az első, mint immár kevésbé fontos, halványodni kezdett, majd elenyészett.

Ezzel szemben Mikola úgy véli, hogy az egyes 3. személyű *-ja*, *-i* (*-a*, *-e*) személyragban nem az 'ő' jelentésű alany szerepében álló **s*• személyes névmás rejlik, hanem hogy ez az **s*• névmás mint harmadik személyű tárgy csatlakozott az igéhez. Ezért a tárgyas igeragozás ma is csak a harmadik személyű tárgyra vonatkozik, míg az *engem*, *téged* tárgy, mely pedig a legnagyobb mértékben határozott, alanyi ragozással jár. Más finnugor nyelvekben ugyancsak személyes névmási tárgy rejlik a tárgyas személyragokban.

Ez a magyarázat önmagában tekintve nemcsak lehetséges, hanem, mondhatni, csábító. Az, hogy más nyelvekben a tárgyas személyragok valamely névmási tárgyat tartalmaznak, természetesen nem sokat jelent. Tárgyas ragozás, mint bármilyen más ragrendszer, igen különböző módokon alakulhat ki, s nyilvánvaló, hogy a magyar alanyi és tárgyas személyragosor és például az északi osztják alanyi és tárgyas személyragrendszer teljesen különböző ele-

mekből épült, illetőleg egészen más módon alakult ki. Ami mármost a magyar *-ja, -i* (*-a, -e*) harmadik személyű tárgyas személyragot illeti, Mikola magyarázata önmagában nagyon is lehetségesnek látszik. Ámde egy igeragozási rendszer egyes tagjait nem lehet elszigetelten vizsgálni. Ha az egyes 3. személy tárgyas személyragjában rejtőzködő személyes névmás nem alany, hanem tárgy, akkor vajon a tárgyas ragozás első és második személyének *-m, -d* személyragja is eredetileg tárgy volt? Erről nyilván szó sem lehet. Mondjuk, hogy ez nem döntő érv. A nyelv fejlődése, mely az alakok harcán át megy végbe, nem hoz mindig szigorúan logikus eredményeket. Ha nem is éppen valószínű, de elvégre nem teljesen lehetetlen, hogy a 3. személy személyragjában tárgyra mutató névmás van, míg az 1. és 2. személyben az *-m* és a *-d* nem a tárgy, hanem az alany volt eredetileg. Ebben az esetben is meglepő volna, hogy az *-m* és a *-d* előtt (vagy akár után) teljesen hiányzik a 3. személyű tárgyat képviselő névmás legcsekélyebb nyoma (noha ezek is csak 3. személyű tárgyra mutatnak rá, s Mikola szerint finnugor nyelvek tanúsága alapján is a tárgyas személyragnak tartalmaznia kellene a tárgyat jelölő névmást). Semmiképpen sem lehet tehát kibújni az alól, hogy az 1. és 2. személyű tárgyas személyraggá váló névmás eredetileg az állítmány alanya volt és nem tárgy, hogy ezekhez az alakokhoz a határozott tárgyra mutató funkció csak ráértéssel kapcsolódhatott. Ha az 1. és a 2. személyben ez így és csak így folyhatott le, semmi okunk sincsen a 3. személyre más folyamatot tenni föl. Ami pedig a tárgyrag kérdését illeti, mégha a tárgyas igeragozás kikristályosodási góciának a Mikola elképzelése szerint alakult 3. személyű tárgyas személyragot tekintenők, ez sem változtatna azon a valószínűségen, hogy a *-t* determináló elemnek tárgyraggá válásában az alanyi és tárgyas igeragozás különválásának döntő szerepe volt.

Mikola okfejtésében van egy komoly érv: az *engem, téged* mellett használatos alanyi ragozásra való hivatkozás. Ám ez az érv sem állja meg a helyét. A magyar tárgyas igeragozás nem teljesedett ki oly módon, hogy külön személyragrendszer mutatna rá az első és második személyű tárgyra. De ez a folyamat megindult, mint azt a második személyű tárgyra mutató *-lak, -lek* bizonyítja, melyben persze szintén nincsen második személyű névmási tárgy; azonban a fejlődés elakadt. Minthogy így nem fejlődtek ki külön első és második személyű tárgyra mutató ragrendszerek, az első és második személyű tárgynak vagy a tárgyas, vagy az alanyi ragozáshoz kellett társulnia. Az utóbbi állandósult, az szilárdult szabállyá, valószínűleg hosszú ingadozások után; ezeket azonban sem igazolni, sem cáfolni adattalan korban nem lehet. Félbe maradt fejlődési folyamatok egyáltalában nem ritkák nyelvünk történetében: ilyen például a csonkán maradt ikes igeragozás, ilyen a jelző és a jelzett szó alig megindult egyezése (*az, ez*); sőt végeredményben a harmadik személyű tárgygyal kapcsolatos ragozás sem tudott minden egyes alakjában elválni az alanyi ragozástól. Hogy az első és második személyű tárgy miért kapcsolódott végül is az alanyi ragozáshoz, azt elég nagy valószínűséggel lehet magyarázni. Része lehetett ebben annak, hogy az emberi pszichében az első és a második személy a maga szubjektívebb vonatkozásaival elég élesen elkülönült a harmadik személytől, s minthogy a harmadik személyű határozott tárgy sokkal gyakoribb volt, ehhez alakult ki külön ragozás, viszont a második meg az első személyre mutató ragozás vagy ragozások az egyetlen alakra korlátozódva nem tudtak kibontakozni, s így az első és a második személyű tárgy az alanyi ragozás mellé kényszerült. De döntő fontosságú az lehetett, hogy ezekben az

esetekben a tárgy abszolút, félreérthetetlen határozottsága miatt (ilyen tárgyak határozatlanok nem is lehetnek) a külön ragozásra kevésbé volt szükség.

5. Bár, mint a fentiekből kitűnik, nem értek egyet Mikola fejtegetéseivel, mégis örömmel olvastam tanulmányát, mint annak a jelét, hogy mind többen fordulnak az annyira elhanyagolt ősmagyar kor nyelvtörténetét érintő problémákhoz. Persze, még jobban örülnék, ha fiatal nyelvészeink nem jól megalapozott föltevések ellen lépnének sorompóba kevésbé jól megalapozott föltevések fegyverével, hanem az ősmagyar kor nyelvtörténetének számos sötét foltjára igyekeznének világot vetni (pl. a képzők élete az ősmagyar korban, finnugor szavaink jelentésfejlődése az ősmagyar művelődési viszonyokkal kapcsolatban, a magyar alárendelő mondatok kérdése stb. stb.). Mindezekhez nem elég ugyanis az ősmagyar kor nyelvtörténetének ismerete, szükség van olyan kitűnő finnugor összehasonlító nyelvészeti iskolázottságra, amilyen-nel Mikola rendelkezik.

BÁRCZI GÉZA

Bilincsek, bilincs

1. GOMBOCZ ZOLTÁN régi török jövevényszavaink első kritikai szemléje alkalmával (MNY. III, 67) kinyilvánított véleménye szerint „szinte kétségtelennek tarthatjuk, hogy a magyar *bilincs* . . . török eredetű”. Az EtSz. (I, 402) már jóval skeptikusabb, mikor úgy véli, hogy „kielégítő magyarázata nincs”, bár török összefüggéseit még mindig „valószínűnek” ítéli meg. Úgy látszott, hogy e szavunk korábbi származtatása előbb-utóbb teljesen hitelét veszti, s e szavunk is azok közé kerül, amelyek — ha nem is a kritika, de az idő rostáján — kihullanak szókészletünk török elemei közül.

Kezdetben a magyarázat valóban egyszerűnek látszott. E szerint a magyar szó forrása egy török 'alsókar, csukló' jelentésű névszó származéka volna. E származék szemantikai terhelése szerves egésznek alkot, és világosan áttekinthető: 'karika fából vagy fémből, a csuklóra (a kéz ujjára) vagy bokára', azaz '(páros) bilincs' vagy békó, karperec, illetőleg gyűrű'.

A nehézség ott jelentkezett, hogy a török származékszavak közt egy sem akadt, amely a magyar szó forrásaként szóba jöhetett volna. A magyar és a török adatok közti szakadék áthidalásához eddig az sem nyújtott érzékelhető segítséget, hogy a mongol és a szláv nyelvek is tartalmazzanak olyan adatokat, amelyeknek a törökkel való összefüggését nem lehetett kétségbe vonni, bár ezek helyes magyarázata sem nélkülözött bizonyos buktatókat. A török nyelvek régi emlékeinek, mai anyagának évek óta folyó nagyszabású feltárása során nem kerültek elő olyan adatok, amelyek ez esetben a hiányzó láncszemet biztosítanák, mint ahogy pedig ez már számos más esetben megtörtént.

Úgy látom, a kérdés felett mégsem térhetünk napirendre. Figyelmen kívül hagyván ezúttal, hogy a testes magyar szó a különbözőségek ellenére még mindig meglepő módon emlékeztet a törökre, hogy a magyar szónak nem kínálkozik magyarázata semmi más nyelvből. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyar szót azonos jellegű nehézség választja el a töröktől és a szlávtól. Innen viszont csak egy lépés annak a feltevése, hogy ez a nehézség a magyar nyelv oldalán keresendő. És valóban, ezen az úton új magyarázat kínálkozik.

2. A kiinduló pont az 'alsókar, csukló' jelentésű török szó; ennek főbb adatai a következők: ujjg. *biläk* 'Unterarm' (GABAIN 303); Käs. *biläk* 'Handgelenk' (BROCKELMANN 36; ATALAY 91); QB *biläk* 'alsókar' (MALOV, Pamjatniki 371); Husrav *biläk* 'ua.' (ZAJĄCZKOWSKI 32); csag. *biläk* 'avant-bras' (PDC., 189; POPE, Muqaddimat al-adab 178); oszm. *bilek* 'wrist; pastern' (HONY 41); az. *biläk* 'запястье, кисть руки; csukló, kézcsukló' (SIRALIEV—ORUDŽOV, ARS. 30), *bilän* 'ua.' (GANIEV, RAS. 118); tkm. *bilek* 'запястье; kézcsukló' (AB. 81); LN. *biläk* 'Vorderarm' (HOUTSMA 63); AH. *biläk* 'ua.' (CAFEROĞLU 18); TZ. *biläk* 'ua.' (ATALAY 152); Qaw. *biläk* 'izület' (TELEGDI 306); kar. T. *bilak* 'Vorderarm' (KOWALSKI 169), kar. L. *bilek* 'Muskel, Vorderarm' (MARDKOWICZ 15); kum. *bilek*, *buleg* 'kar' (NÉMETH: KSz. XII, 102); karacs. *bilek* 'ua.' (PRÖHLE: KSz. X, 93); balk. *bilek* 'der Arm' (PRÖHLE: KSz. XV, 208); tat. Kaz. *beläk* 'рука от кисти до плеча; kar a csuklótól a vállig' (TRS. 70); bask. *beläk* 1. 'рука от кисти до плеча'; 2. 'предплечье': 1. 'kar a csuklótól a vállig'; 2. alsókar' (BRS. 90); nog. *bilek* 'предплечье; alsókar' (NGS. 80); kirg. *bilek* 1. 'часть руки между локтем и пястью'; 2. 'нижняя часть ноги животного': 1. 'a könyök és a kézközép közti rész'; 2. 'az állat lábának alsó része' (JUDACHIN, KRS. 87); özb. *bilak* 'рука (от кости до локтя), предплечье; kar (csuklótól könyökig), alsókar' (BOROKOV 71); ojr. *belek* 'локоть; könyök' (ORS. 30); tuv. *bilek* 'запястье; csukló' (TRS. 94); alt., tel., leb., sór., szag., kojb., kacsá, bar. *piläk* 1. 'das Handgelenk'; 2. (szag.) 'der Unterarm' (RADL. IV, 1338); tel. *päläk* 'der Unterarm' (RADL. IV, 1243).

3. A származékok egy része világos, magyarázásuk nem ütközik nehézségekbe.

A kicsinyítő képzős alakok jelentik magát a testrészt (emberi csukló, állati csüd) és a rá való karikát (bilincs, békó).

A -*ča*, -*čä*, -*ja*, -*jä* kicsinyítő képző jelentkezik ezekben: csag. *biläkčä* 'carcan dans lequel on passe les mains des criminels' (PDC. 189), *biläkčä* (Sejx Sul., Isztanb. kiad. 93; KÜNÖS 26 *biläkče* olvasata hibás), *biläkčä* 'Handfesseln aus Holz' (RADL. IV, 1763), más forrásból ez utóbbi alak nem igazolható, alkalmasint elírás *biläkčä* helyett; oszm. *bilekče* 1. 'the wrist'; 2. 'the pastern in a quadruped'; 3. 'a handcuff, manacle'; 4. 'a fetter for the ankle'; 5. 'a kind of jess for a hawk, fastened to a wooden ball, heavy enough to prevent flight but permitting other motion' (REDHOUSE 389, 425), *biläkčä* 'das Band, die Fessel, der Tonnenreifen' (RADL. IV, 1762); a szó a mai köznyelvben nem él, nem adja meg sem a „Türkçe Sözlük”, sem HONY szótára.

(A képzőről vö.: GABAIN, AlttürkGramm. 58 (45. §); DENY, Grammaire de la langue turque 323—4 (517. §); ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 23—4 (6. §); RÄSÄNEN, Morphologie 92—3.)

A -*jik* (-*jik*) kicsinyítő képző is előfordul az egyik (oszmánli) adatban: oszm. *bilekčik* 1. 'a little wrest'; 2. 'a handcuff' (REDHOUSE 425), *bilekčik* 'poignées, menottes' (BARBIER DE MEYNARD I, 361). A mai köznyelvben ez a szó sem maradt meg. A -*ča*, -*čä*, -*ča*, -*čik*, -*ču*, -*čük*, -*ja*, -*jä* stb. képzőről l.: GABAIN, AlttürkGramm. 60 (46. §); DENY, Gramm. 320—3 (509—16. §); ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 24—6 (7. §); RÄSÄNEN, Morphologie 93.

Egyetlen adatunk van a -*lik* képzős származékokra is: tob. *biläklük* 'das Armband' (RADL. IV, 1762). A -*liq*, -*lik*, -*luq*, -*lük* képző itteni funkcióját jól ismerjük (az igazolásra idézett példákat l. MNy. LIV, 449 és LV, 453). Itt elegendő utalnunk arra, hogy tökéletes párhuzama a *jüzlük* 'gyűrű'.

A *biläk* egyéb származékai között meg kell még említenünk: leb. *piläktä* 'das Armband' (RADL. IV, 1338), alt. *bilektüš* 'ua.' (BASKAKOV, RAS. 35); hak. *pilektös*, *pilektēs* ua. (RChS. 69); tuv. *bilektēš* (RTS. 49). E sajátosságos, szibériai alakulatok a török nyelvek egyéb csoportjaiban ismeretlenek. Ami elemzésüket illeti, nem világos, hogy származékokkal vagy pedig összetételekkel van-e ezúttal dolgunk.

4. Másfajta problémát vet fel a következő alakulat, amely a török nyelvek igen széles skáláján jelentkezik. Adataink a következők: Käs. *biläzüük* 'Armband' (BROCKELMANN 37; ATALAY 92); Tafsir *biläzüük* 'запястье, браслет; kézcsukló, karperec' (BOROVKOV 101); Ibn Muhannā *bilezik* 'ua.' (BATTAL 19); csag. *biläzüük* 'ua.' (BUDAGOV I, 304; POPPE, Muqaddimat al-adab 319, 415); oszm. *bilezik* 'bracelet, bangle; collet; stone forming the mouth of a well; ring of metal round a column or a gun' (HONY 41); az. *biläzik* 1. 'браслет'; 2. 'ободок, обруч': 1. 'karperec'; 2. 'karika, abrons' (ŠIRALIEV—ORUDŽOV, ARS. 30); tkm. *bilezik* 'браслеты; karkötők' (AB. 20); LN. *biläzüük* 'Armband' (HOUTSMA 63); AH. *biläzik* 'ua.' (CAFEROĞLU 18); TZ. *biläzüük* (ATALAY 152); Qaw. *biläzüük* 'karperec' (TELEGDI 306); kar. L. *bilezik* 'Spange' (MARDKOWICZ 15); kum. *biläzik* 'Armband' (NÉMETH: KSz. XII, 102), *bilezik* 'ua.' (BAMMATOV, RKS. 61); tat. Kaz. *beläzek* 'ua.' (RTS. I, 65), *beläzek* 1. 'пять руки'; 2. 'браслет, наручник': 1. 'kézközép'; 2. 'karperec, bilincs' (TRS. 70); bask. *belädek* 'karperec' (BRS. 90), *bäläk* (KATARINSKIJ 31); bar. *piläzik* 'das Armband' (RADL. IV, 1338); nog. *bilezik* ua. (NRS. 80); kkalp. *blezik* (RKS. 54); kaz. *bilezik* 'празье; кисть; karperec; csukló' (SAURANBAEV 54, 274); mai uyg. *bilözük* 'браслет; karperec' (MALOV, Ujgurskij jazyk 143); sz.-ujg. *pilezik* 'ua.' (MALOV, Jazyk želtych ujgurov 92). Lehet, hogy közvetlenül ide tartozik: tuv. *bilzek* 'кольцо; gyűrű'; (TRS. 94) és jak. *bilisäx*, *bilsäx* 'перстень; кольцо, белчуг; gyűrű; karika' (PEKARSKIJ I, 468, 471), bár jelentéstani és fonetikai okok (tuv. *bilzäk* < *bilsäk* < *bilčäk*; jak. *bilisäx*, *bilsäx* < *bilčäk*, *bilčäk*) a mongol kapcsolatot sem zárják ki. (M. KAŁUŻYŃSKI „Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache” című művében [Warszawa, 1964.] nem vette fel a mongol jövevényszavak jegyzékébe.) A nyugati mongol *bilezüük* 'karperec' (POPPE, Muqaddimat al-adab 319, 415) viszont kétségtelenül csagatáj jövevényszó. Itt kell még megemlítenünk: kirg. *bilerik* 'браслет; karperec' (JUDACHIN, KRS. 56); tel. *pilärik* 1. 'die Handwurzel'; 2. 'das Armband' (RADL. IV, 1338); szárt *bilärzük* 'ua.' (RADL. IV, 1763; NALIVKIN 21, ez utóbbi ismeri mellette a *biläzüük* alakot is); az. *bilävizik* 1. 'das Armband'; 2. 'die Ringe, mit dem der Flintenlauf befestigt ist' (RADL. IV, 1764), ez utóbbi adatot más forrásból igazolni nem tudom, lehet, hogy egyszerű tévedés a *bilärzik* alak helyett, amely különben megtalálható GANIEV (RAS. 39) szótárában.

5. Mármost hogyan kell magyarázni a *biläzüük*-öt?

GOMBOCZ (EtSz. I, 402) „valószínűnek” tartja, hogy a *biläk*-hez tartozik; szerinte azonban „valószínűtlen” KÚNOS feltevése, aki a *biläzüük*-öt egy eredeti **biläk-jüzük*-ből ('kar-gyűrű') kívánta levezetni. A valóságban ez az elhárított feltevés nem is KÚNOSTól származik, ő csak egy készen talált nézetet ismétel. Megleljük ezt az etimológiát már HOUTSMÁNál is (Ein türkisch-arabisches Glossar 23), aki viszont RADLOFFra hivatkozik végső forrásként. Úgy látszik azonban, még mindig nem ő az ötlet elindítója, ő is alighanem valamelyik keleti forrásból merítette azt. Valóban, Šejx Sulejman csagatáj szótárában ott van a feltett *biläk jüzük* kifejezés, jelentése 'karperec' (Isztanb. kiad. 93;

KÚNOS 26: 'Armband, Handgelenk'). Még érdekesebb, hogy ugyanez a kifejezés összetett szóként jelentkezik az özbegben, mégpedig *bilaguzuk* alakban, jelentése változatlanul 'браслет; karperec' (BOROVKOV 71). Az összetétel tagjai a *bilak* 'kar' (l. fentebb) és *uzuk* 'кольцо, перстень; karika, gyűrű' (BOROVKOV 473).

Itt említjük meg még a szó két „rendhagyó” alakot mutató adatát: tar. *biläizük* 'das Armband' [= *biläk* + *jüzük*] (RADL. IV, 1762); kaz. *biläizik* 'ua.' (uo.).

Végül meg kell mondanunk, hogy a *biläzük* < *biläk* + *jüzük* összetétel korántsem esik a lehetőségek határain kívül, mint azt GOMBOCZ annak idején feltette; ellenkezőleg, jól beleilleszthető a török szóösszetételek egyik számos példával képviselt kategóriájába. A *biläzük* mint összetétel úgy viszonylik a *biläk jüzük*-höz, mint a szagáj *saryajaq* 'Butterfass' a *sariy jay ajaq*-hoz vagy a tatár Kaz. *qašajaq* 'Küchergerät' a *qašiq ajaq*-hoz. Ha ezenkívül azt is figyelembe vesszük, hogy *-zuq*, *-zük* denominalis nomen-képző a törökben nem ismeretes, akkor nem meglepő, hogy a *biläzük* említett magyarázatát ma már fenntartás nélkül elfogadják. (Vö.: W. BANG, Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen: ABAW. 1916, 910; C. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasien 147; A. H. KONONOV, Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka [M.-L., 1956.], 45 l., 51. §.)

6. Nem kevésbé tanulságos az a kép, amelyet a szónak a mongol nyelvekben és nyelvjárásokban való előfordulásából nyerhetünk.

A szónak régi adatai ez idő szerint nem ismeretesek; igaz, a mongol nyelvtörténeti szótár anyaga még nincs együtt. Mégis, megállapíthatjuk eddigi megfigyeléseink alapján, hogy van szó a mongol régiségben a bilincsre, a kalodára, a békóra, a karperecre és a gyűrűre, de egyik sem az, amit keresünk.

Ma ismert legrégebbi adataink a klasszikus vagy irodalmi mongolból származnak; kronológiájukat megközelítőleg sem tudjuk meghatározni. Ezzel szemben feltűnő, hogy az ide tartozó adatok milyen színes változatosságban jelentkeznek. KOWALEWSKI (II, 1142, 1144, 1247) és LESSING (105, 146, 147) nagyszótáraiban található adatok első szótagjukban vagy *i*-t, vagy *ü*-t tartalmaznak; a második szótag magánhangzója az *e*, *i*, *ü* között ingadozik, végül a szó végén jelentkező alakulat (nyilván képző) *-süg*, *-čeg*, *čig*, *-čüg*, illetőleg a *-jeg*, *-jig*, *-jüg* változatot nyújtja. Más szóval, irodalmi mongol alakjaink a következők: *bilisüg*; *biličeg*, *bilüčeg*, *bülečeg*; *biličüg*, *bilečüg*, *bilüčüg*, *bilüčüg*; *bülejeg*, *bülejig*, *bülejüg*, *bilüjüg*. Valamennyi változat jelentése 'gyűrű' (Kow.: 'anneau, bague'; LESS.: 'finger ring'); egyetlen jelentése ez a szónak, amely mellett még szemantikai árnyalatok sem fordulnak elő.

A többi mongol adatot a következőkben tekinthetjük át: irod. ojrát *bilceq*, *bilseq* 'кольцо; gyűrű' (POZDNEEV 127); ojr. nyj. *bilsae* ~ *bilsya* D. *bilsae*, *bildzea* Dz., *biltsea* Dz., U. 'anneau; anneau avec une pierre précieuse (U)' (KARA: AOH. VIII, 129); kalm. *biltsəq* (*bültsəq*) 'Fingerring' (RAMSTEDT 45); irod. kalm. *bilcə* (ILIŠKIN, RKS. 242). Hal. *bilcek* 'кольцо, перстень; karika, gyűrű' (PODGORBUNSKIJ 128), hal. U. *bēl'č'ək* 'Fingerring' (RAMSTEDT: JSFOu. XXIV, 1: 13), *bilts'eq* (RÓNA-TAS: AOH. XIII, 151); az irodalmi halha nem ismeri e szót, LESSING szótárában (105) megadott *bjalžig* olv. *bjalžig* nem halha, hanem valószínűleg csahar; drg. *bilžig* 'ring' (RÓNA-TAS: AOH. XIII, 151); ord. *bēlepžik*, *būlepžik* 'anneau qu'on porte au doigt;

virole' (MOSTAERT II, 64); durbut-beisze, gorlosz *bóljin* 'ua.' (RUDNEV 73). Irod. bur. *béhélig* 'перстень, кольцо; gyűrű' (ČEREMISOV 148), bur. nyj. NU., T., Ch. *bihelek*, S. *bislak*, *bisalak* (CASTRÉN 193), S. *bislak*, NU., T., Al., Ch. *bihelek*, T. *bilelek*, B. *behelek* (PODGORBUNSKIJ 128, 209); a burját adatok nagy része hangátvetéses alakokat mutat: *bisalak*, *bihelek* (< *biselek*) < **bilasak*, *bilesek* stb.

A mongol, pontosabban a kalmük alakot RAMSTEDT belső mongol fejlődés gyümölcsének tekintette és a kalmük *bülkŋ*-hez kapcsolta. Valójában a kérdéses szónak a következő alakjai ismeretesek: irod. mong. *büleke*, *büleki* 'le commencement des nerfs, tendons' (Kow. II, 1234; a *k* helyett javasolt *g* olvasat nem fogadható el), *bülike* 'ua.' (Kow. II, 1236), *büleke*, *büleki*, *bülike* 'tendon, sinew' (LESS. 146); irod. hal. *bülch* 'сухожилие; ín' (LUVSANDĖNDĖV 94); irod. ojr. *bülkin*, *bülkün* (POZDNEEV 140), kalm. *bülkŋ* 'Sehne, Flechse; Ö Oberarm, die Sehnen der Hand und des Armes (Erkl.: *bultšŋgŋn* *üzür* 'das Ende des Muskels'; az 'Oberarm' értelmezés tehát nem fedi ezt a magyarázatot!') (RAMSTEDT 66); irod. bur. *bülchi(n)*, *bélchi(n)* anat. 'утолщенная часть жили; толстое сухожилие; az ín vastag része, vastag-ín' (ČEREMISOV 135).

Részletekbe menő érvelés nélkül is világos, hogy a mongol 'gyűrű'-t az 'ín, ideg'-ből levezetni nem lehet, jelentéstani és hangtani nehézségek miatt. A mongol szavak magyarázatát máshol kell keresnünk. Az összes körülményeket gondosan mérlegelve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a mongol szókészletnek ez az elszigetelt, belső fejlődés eszközeivel nem magyarázható eleme jövevényt szór a törökből.

7. Az irodalmi mongol változatok közül a jól ismert doublette-ek közé tartozik a *bilisüg* ~ *biliŋüg*. Ebben és az ehhez hasonló esetekben arról van szó, hogy a török eredetű szavak z-jét „körülírják”, minthogy a mongol írásnak erre a hangra nincs megfelelő jegye. Más szóval ez annyit jelent, hogy a *bilisüg* ~ *biliŋüg* mögött egy török *bilizük*-öt kell keresnünk. Ilyenek még: *sesüg* 'kétség, kétely' ~ *seŋig* (ujg. *sāzik*, *sizik*, Kāšy, *sēzik* 'Vermutung'); *sūsüg* 'buzgalom, hit' ~ *süŋüg* (< *süzük*); *üsüm* 'szőlő' ~ *üŋüm* (Kāšy. *üzüm* 'Wein, Traube'), *üsüg* 'betű, írás, kalamus' ~ *üŋüg* (tör. *üzük*, *üzük* 'Buchstabe'); *basar* 'bazár, falu' (perzsa *bāzār*); stb. (Vö. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pis'mennogo jazyka 398–9.) Persze nem pusztán helyesírásról van szó azokban a mongol nyelvekben és nyelvjáráásokban, amelyek nem ismerik a z-t (a kalmük pl. ismeri), dz-t, j-t vagy ritkábban s-t (š-t) találunk.

A mongol változatok közül egyetlenegy vezethető vissza a török *bilizük*-re, az sem őrizte meg eredeti 'karperec' jelentését; mégis fontos ez az adat, mert megmagyarázza a többi írott és élőnyelvi j beszüremkedését.

A mongol előfordulások zöme nem a török *bilizük* (< *bilüzük*)-re, hanem egy másik török, képzett szóra vezethető vissza.

Adatainkban e képző -*čeg*, -*čig*, -*čüg* alakban jelentkezik. E mongol változatok egy eredeti török -*čäk*, -*čik*, -*čük* képző-sort tükröznek, amelyek mellől nem hiányzik persze a -*čaq*, -*čiq*, -*čüq* sor sem. Ismeretes e képzőnek egy j-s változata (-*jaq*, -*jäk* stb.) is, mégpedig az oguz nyelvekben, ahol — bizonyos körülmények között — a č-vel szemben szabályosan j jelentkezik. Funkcióját tekintve a -*čaq*, -*čäk* diminutivum- és augmentativum-képző. A képzőről fentebb már szóltunk. Ehhez még csak azt fűznék hozzá, hogy a három képző-párban egyesek két, mások három különböző képzőt hajlandók látni (a kérdés

részleteiben jelen mondanivalónk szempontjából közömbös). Abban viszont vita nélkül egyet lehet érteni, hogy a *čaj*, *-čig*, *-čuq* stb. összetett képző.

Az alapszó azonban nem *bile* (*bili*, *bilü*), ahogy első pillanatra várni lehetne, hanem *biläk* (ebből másodlagosan *bilik*, *bilük*) 'alsókar, csukló stb.'. A szóvégi *k* eltűnése a *-čaj*, *-čäk* képző előtt török sajátosság, amely nyilván a képzővégi *q* (*k*) hatása alatt ment végbe. A jelenség nem köthető egyetlen török nyelvhez, s ahol megvan, ott sem kivétel nélküli.

Íme néhány példa: „keleti török” (BROCKELMANN terminológiája szerint) *quđručaj* 'farkcsont' < *quđruq* 'fark', *bäbäčük* 'pupilla' < *bäbäk* 'ua.', *jämäčük* 'kis gabonás-zsák' < *jämäk* 'eledel' (BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 91 : 26. § és 95 : 33. §) | kun *čäpčäčig* 'hordócska' < *čäpčaj* (GABAIN: Fundamenta I, 56) | karaim *aiačex* < *aiax* 'láb', *t'ešiček* < *t'ešik* 'lyuk', *üzüčök* < *üzük* 'gyűrű' (ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 25–6) | oszmánli *küčücük* 'kicsike, drága' < *küčük* 'kicsiny', *oğlacık* < *oğlak* 'kecskegida', *ešecik* (és *ešekcik*) < *ešek* 'szamár', *uřacık* < *uřak* 'kicsiny', *tefecik* < *tefek* 'kicsiny', *yüksecik* < *yüksek* 'magas', *alçacık* < *alçak* 'alacsony', *yumuřacık* < *yumuřak* 'lágú' (DENY, Gramm. 322 : 511–2. §); *parmacık* < *parmak* 'ujj', *tüfecik* < *tüfek* 'fegyver', *çiçecik* < *çiçek* 'virág', *büyücek* < *büyük* 'nagy', *çabucak* < *çabuk* 'gyors' (KONONOV, Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka 44: 50. §, 113: 167. §, 154: 270. §).

A mongol szavak forrása tehát egy török *biläčük* (*biläčik*, *biläčük*). A török alakhoz két megjegyzést kell fűznünk: először, a második szótag *ä*-je az első szótag magánhangzójának a hatására *i*-vé változhatott; másodszor a második szótag hangsúlytalan rövid magánhangzója bizonyos körülmények között kieshetett, a törökben is, a mongolban is (az utóbbi jelenségről megjegyzéseimet l. AOr. XVI, 136–7); e jelenség különben ismeretes a magyarban is, ez az úgynevezett kétnyíltszótagos törvény (vö. BÁRCZI, Hangt.² 58–9). Ez annyit jelent, hogy a törökben számolnunk kell egy *biläčük*, sőt esetleg egy *bilčük* alakkal is.

A szó régen nem tartozhatott a török szókészlet általánosan elterjedt elemei közé; ahol megvolt, onnan is hamarosan kiszorította a *biläzük*, vagy annak valamilyen más szinonimája. Kései emléke a már idézett régi oszmánli *bilekčik* (a *k* meglete ez esetben különösebben nem meglepő, hiszen — láttuk — a mai oszmánliban van *ešecik* mellett *ešekcik* is). A régi török szó mégsem tűnt el nyomtalanul: jövevényként megőrizte a mongol, a mongolon kívül a régi szláv és a magyar.

8. Bizonyos szláv (és balkáni) nyelvek török jövevénytörzsei közt megtaláljuk mind a két szót.

A török *biläzük* aránylag kései dátumú kölcsönzései közé tartozik mindenekelőtt az orosz nyelvjárási *базилуки*, *бизилуки* pl. 'Art Armschmuck, Armband', 'Armbänder der donischen Kosaken'. Mint GOMBOCZ helyesen rámutatott már, az oroszba a szó metatetikus formában került; a kölcsönzés forrása természetesen sem nem a kazáni tatár, sem nem a baskír, hanem valamelyik helyi török (tatár) nyelvjárás. Ezzel szemben a Kazán, Uljanovszk (Szimbirszk) környéki orosz nyelvjárás *блязук* 'tatarischer Armschmuck, Armband' forrása csakugyan a kazáni tatár, illetőleg annak egyik nyelvjárása.

Az oszmán-török alak a forrása a következő jövevénytörzseknak: bolg. *belezik*, *belezija*, *belëzica* 'Armband', szerb-horv. *belënzuka*, *bilënzuka* 'Armband, Handfessel', alb. *belëndzike*. A hangtani megfelelések egyike-másika magya-

rázatra szorul, MENGES kísérelte meg legutóbb tisztázásukat; az kétségtelen, hogy a szerb-horvát és albán alakokban jelentkező *n* másodlagos. (Vö.: BERNEKER, SIETWb. 48; GOMBOCZ, A szláváság török elemei: Nytud. IV, 290; VASMER, RussEtwb. 39, 97; MENGES, Slavo-altajische Wortforschungen 179–81.)

Bennünket a jelen esetben a másik török jövevényszó érdekel közelebb-ről, ezt az egyházi szláv őrizte meg, s adatai a következők: or. eszl. *belščugъ*, 'Armband, Ring', bolg. *belčug* 'Armband', szerb-horv. eszl. *bělščugъ*, szerb-horvát *biščug*, *biščuh* 'Ring'; román *belčug* (*belciug*).

Mi lehet a szláv szó török előzménye? GOMBOCZ kétségtelenül helyesen járt el, amikor a lehetőségek közül törölte a *biläzük*-öt. VASMER, aki ismerte ugyan GOMBOCZ fejtegetéseit, de nem egykönnyen tudott eligazodni a török megfelelőik bonyolult kapcsolataiban, újra bevonta ezt a török szót a bizonyító anyagba. Ez az eljárás azonban véthetetlen, s még MENGES is csak a török szavak végső forrásaként engedi meg a *bilezük*-öt,¹ közvetlen kiinduló pontként ő sem tudja elképzelni ezt a szót.

A szláv szó forrásául GOMBOCZ előbb (Nytud. IV, 290) a mongol adatok alapján feltehető török **bilčik(g)*-et vagy **bilčük(g)*-öt jelöli meg; később (EtSz.) ez a forrás szerinte egy mongol, illetőleg török **bilčeg*. VASMER egy protobulgár **bilčuk* vagy **bilčik*-ből indul ki. Végül MENGES a szláv *belščugъ*-ot egy török **belčug* (**belčig*)-re vezeti vissza.

Az egyházi szláv török jövevényszavainak fonetikai sajátságait még mindig kevésbé ismerjük ahhoz, hogy az egyes esetek pontosabb értelmezéséből kiküszöbölhetők legyenek a bizonytalansági és önkényességi tényezők. Nem is bocsátkoznám itt most a részletekbe, három ponton azonban véleményt kockáztatnék meg: a szóvégi török *k* helyén álló *g*-t szláv, nem pedig török sajátásnak tekinteném; a szláv szó forrása elképzelhető kéttagúnak is (erről a lehetőségről fentebb már szóltam), de bizonyos megfontolások alapján nem utasítanám el a háromtagú alakot sem. A magam részéről a szláv szó forrását egy protobulgár **biliček* vagy **biličük* (**biličik*) alakban jelölném meg. Végül a GOMBOCZ felvetette mongol lehetőséget még vagylagos formájában is elutasítanám kronológiai okokból.

9. A mondottakat figyelembe véve közelebb jutunk a magyar *bilincs* magyarázatához. A szláv szavak forrásául szolgáló valamelyik protobulgár

¹ K. H. MENGES, Slavo-altajische Wortforschungen: Festschrift für Dmytro Čyževskij zum 60. Geburtstag 179–95; küll. 179–81: Türk *bilčik* etc. „Armband” 179–81 (Osteuropa-Institut, Slavistische Veröffentlichungen. Berlin, 1954.). MENGES véleménye szerint a *biläzük* előbb kéttagúvá vált, ekkor pedig az *lz*-ből *lč* fejlődött; így jött volna létre a *biläzük*-ből egy **bilčük* alakon keresztül a **bilčük*. MENGES magyarázatának azonban többrendbeli bökkenője van. Mindenekelőtt az *lz* állítólagos fejlődésének igazolására csupa olyan példát idéz, amelyben csak *s* (nem pedig *z*) fordul elő „likvida esetleg zárhang után”. Példái: ujj. *soyančij* 'süss' < *soyan* 'Zwiebel' + *-si-γ*; türk. ujj. *adinčij* 'andersartig' < *adin* 'anderer' + *-si-γ*; *qirčil* 'grau werdend, alternd' < *qir* 'Feld (grau)' + *-sil*; oszm. *aqčil* 'weisslich' < *aq* 'weiss' + *-si-l*; oszm. *gökcül* 'himmelsblau' < *gök-sü-l*. Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a példák közül sajnálatos módon éppen az *lč* hangkapcsolat teljesen hiányzik. Egyébként a kérdéses jelenség régóta ismeretes, először BANG (UngJb. X, 16 kk. és 20) kerítette napirendre; vö. még: GABAIN, AlttürkGramm. 66 (80. §). Nem általános hangtani jelenségről van szó, hanem arról, hogy bizonyos képzők első mássalhangzója az alapszó végső magánhangzójának a hatására egy újabb változatot fejleszt ki. Nem lényegtelen körülmény, hogy kizárólag melléknévképzésről van szó. Különösen tanulságos, hogy a jelen esetben szóba jövő *-siγ*, *-sig* képző mellett csak akkor jelentkezik a *-čij*, *-čig* változat, ha melléknévképző funkciót tölt be. Ugyanabban a hangtani helyzetben például a főnévből főnevet képző *-suγ*, *-sük* esetében szó sincs **-čuj*, **-čük* változatról; vö. GABAIN, AlttürkGramm. 62 (62. §).

alak, például a **biliček* nagyobb nehézség nélkül felvehető a magyar szó kiindulópontjával. Valóban, a *bilincs* *n*-jét MUNKÁCSI nyomán (KSz. V, 358) másodlagos magyar fejleménynek tekinthetjük, olyannak, mint amilyen a *bogrács* < *bogrács*, *bogáncs* < *bogács* szavakban (vö. még GOMBÓCZ, BTLw. 47). HORGER feltevése (MNY. VIII, 450–1), amely szerint **bilincs*-ből is ki lehetne indulni, jelen esetben tárgytalan.

A *bilincsek*-ből a *bilincs* (illetőleg a *bilicsek*-ből a *bilics*; eldönteni nem lehet, melyik a régibb) egyszerűen elvonás eredménye lehet. Sajnos, a szó legrégibb előfordulása meglehetősen kései feljegyzésből ismeretes, és ott már egyes számú alakban fordul elő: 1558: „Emberre valo vas. Beko. *Bylynch*” (OklSz.). Ennek a körülménynek azonban nem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, hiszen csak annyiról vall, hogy az elvonás ebben az időben már megtörtént. A mai alak kialakulását feltétlenül elősegítette a haplológiát provokáló eredeti többes számú **bilincsekek*. De meg ezen felül ez a szó kézre vagy lábra való páros eszközt jelentett, gyakori többes számú használata tehát megokolt volt. Ebből a szempontból tanulságos a ma ismert aránylag kései szövegeinkben megfigyelni, hogy hasonló eszközök egyes számú felsorolásakor ez a szó többesben áll: 1621: „Három niakra walo *bilinczek* és két békló” (OklSz.); „Lakatgyártók az új mesterségökkel készített pallost, sarkantyút, *belenczékét* [!] nekünk alább tartoznak adni” (KecskTört. II, 298: NySz.). Egyszerű többes számú alakok: „Haznal ez is hogýha temerdék vázonnal teorlýk az Tef téh, es az kezeknek Labaknak vyaýra igén zoroý *Belenchýkeoth* vetnek, kýk faýdalmath ýndýtnak, hafonlokeppen az karokra es az Szarakra is” (OrvK. 608); „A kemény fájdalmak olyanok mint a kalodák és *belintsek*, mellyek kötve tartýák a testet” (Pázm: Préd. 943: NySz.); „Ostorokat, békákat és *belincseket* is hozata elő” (Prág: Serk. 573: NySz.).

Jövevényszavaikban hasonló elvonást figyelhetünk meg a *csárda* (< *čardak*), *poltura* (< *polturak*) szavakban (vö. KNEZSA, SzlJsz. 608–9 és 431–2). Egyéb elvonások közül ezúttal figyelmet érdemelnek még: *jegenye* (< *jagned*) és a *medve* (< *medved*), ahol a szláv *d*-nek az elvonását ÁSBÓTH a magyar tárgyrag (-*d* > -*t*), PAIS pedig a -*d* kicsinyítő képző funkcióján keresztül magyarázta (vö. KNEZSA, SzlJsz. 232–3 és 332–3).

Ha magyarázatunk helyes, a többesjel elvonására *bilincs* szavunk nyújtja a legrégebb példát.

Még egy kérdésre vagyunk adósak a felelettel: a *bilincs* < **biliček* közvetlenül a törökből vagy pedig szláv közvetítéssel került-e a magyarba?

A kérdést sajnos nem lehet egykönnyen eldönteni. A *bilincs*-ben a *cs* nem jelent olyan kritériumot, amelynek alapján pontosan meg lehetne határozni az átható nyelvet. Honfoglalás előtti csuvasos jellegű jövevényszavainkban szó belsejében és a szó végén az eredeti *č* képviselőjében egyformán találunk *cs*-t is, *s*-t is: *bors* < *burč*, *kos* < *qoč*; *bölcs* < *bögüči*, *ács* < *aýač(č)ı*, *szatócs* < *satıýçı*, *ocsu* < *uçuq* stb. Igaz ugyan, hogy a -*čaq*, -*čák* stb. *č*-je *s*-sel van képviselve jövevényszavainkban: *koporsó* < *qapırčaq*, *borsó* < *burčaq*, *orsó* < *orčaq*, de ezekben az esetekben a *č*-t *r* előzi meg, a *bilincs*-ében viszont *n*, *s* ez magában is befolyásolhatta a mai hangtani kép kialakulását.

A szóvégi *k* megmaradása látszólag ennél többet mond, hiszen többtagú csuvasos jellegű jövevényszavainkban ez eltűnt (akárcsak a mai csuvasban), illetőleg az ilyen mássalhangzót tartalmazó szóvég diftonguson keresztül hosszú magánhangzóvá fejlődött. Messzemenő következtetést ebből a kritériumból sem lehet levonni, mert tagadhatatlanul régi jövevényszavaink közt

akadnak olyanok — ha nem is nagy számmal —, amelyek megőrizték a régi mássalhangzós szóvéget, mint *tűzok, kölyök, sereg* szavunk.

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy olyan török szóval van dolgunk, amely a törökségen belül korántsem volt általános, és csak bizonyos nyelvekben, így a (dunai) protobulgárban volt járatos, akkor bizony előtérbe kerül a szláv (bolgár?) közvetítés lehetősége. Ez a szláv közvetítés annál valószínűbb, mert nem ez az egyetlen török eredetű jövevényszavunk, amely ezen az úton került nyelvünkbe.

LIGETI LAJOS

Tündér

Szakaszok „A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből” című munkámnak a *tündér* szóval kapcsolatos részéből*

I. A korábbi nézetek

BARNA FERDINÁND (NyK. VI [1867.], 81) szerint nem lehetetlen, hogy a magyar *tündér* egy a finn *tytär* 'leány' szóval, egyébként pedig „a finn hajadon isteni lények tulajdon nevei képzője” lehet benne: a *-tar, -tär*, például *Kuutar* 'Hold tündére', *Päivätär* 'Nap tündére'.

CzF. (VI [1874.], 519) a következőket írja: „Mint értelményeiből kitetszik, gyöke a mulandó látszatra vonatkozó *tün* v. *tünik*, melyből *d* toldalékkal származott *tünd* vagyis *tünd-ik*, (ebből származtak *tünd-e*, *tünd-ök-lik* és *tünd-ör-ög* is), mint a *fon*, *un*, *ken*, *fen*, *mos*, *kér*, *tol* igékből: *fond* (fondor), *und* (undor), *kend* (kendő), *mosd-ik*, *kérd*, *told*. — A *tünd* törzsből lett *tündör* vagy *tündér*, azaz *tündő*, mint *fondor*, *fűzér*, *jellengér*, *töltsér*, *buzgár*, *kopár*, *kajlár*, *buvár*, *nyuzár*, *szivár*, *hunyor*. Hasonlóan fejlődtek ki: *gondor*, *göndör*; *sündör*. Sőt a székelyeknél eléjövő 'tündörög' igében, mint ennek közelebbi törzse megvan *tündör* is, mely már csak alig különbözik a 'tündér' szótól.” CzF. utána ellenvetéseket tesz a finnből való származtatással szemben.

BARNA FERDINÁND nézetének a visszhangjával találkozunk HUNFALVYNÁL (MgEthn. 1876. 251): „*tündér*, melynek szó-származása nem világos még, vajjon *tün-dér* vagy *tünd-ér-e*? jóllehet a *tün-ik*, *tün-d-ik* igegyökre mutat. Lehet, hogy *dér* a képző, mint a finn *tar*, *tär* számtalan mythologiai alakban, pl. *luonnotar* a természet tündére, *päivätär* a nap tündére stb.”

HALÁSZ IGNÁC (Nyr. VII [1878.], 62) szerint *-ér* képzős származék egy frekventatív *tüned* igetőből, jelentése tehát 'tűnő, tünedező'. Így BUDENZ (UAL. 200, 295) is.

VÁMBÉRY „A magyarok eredete” című (1882.) könyvében (389—90) a *tündér*-hez — amely szerinte „a regék és mondák tarka szövevényének phantasticus ragyogó alakja” — elég fantasztikus etimológiát talál ki: „e szó tőszótagja, t. i. *tün* vagy *tüng*, a magyarban és a törökben szintén a ragyogás, világítás és sugárzás alapfogalmát fejezi ki. Összehasonlíthatni a török *tünglük* szót, mely a sátrakon hagyott világító rést, a fenn vágott ablakot jelenti, aztán világosságot, fényt is, így: *aj-tünglük*, hold világa . . . sőt e tőszótag egy változata, tudniillik *tün*, *teng* és *tang*, a *tüngri*, *tengri* és *tangri*, azaz isten, ég,

* A tanulmányból szemelvényeket — nem ezeket a szakaszokat — mutattam be a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1965. június 22-én megtartott közgyűlésén.

szóban is feltalálható.” Miután HUNFALVYNak elég óvatosan lehetőségként felvetett származtatását fölényesen félre fricskázza, így folytatja a magáét VÁMBÉRY: „Tehát a magyar *tündér* szóban, mely az *nd* és *ng* hang cseréjének törvényénél fogva hajdan nyilván *tünger*-nek hangzott, a legerdekesebb emlék maradt ránk, a mely a török nyelv területének még csak keleti határán, azaz a mongolban, fordúl elő hasonló jelentéssel: ott ugyanis a *tenggeri* nevén a föld fölött levő szellemeket és e kifejezésen: a tenggeri országa, a túlvilágot, az örök üdvösséget értik. (V.ö. e szó jelentését, JÜLG szerint a menny, a menny vagy világ szelleme, istenség, szellemek, geniusok, égiek, földiek, jók és rosszak.) Hát csodálkozhatni-e azon, hogy a magyar *tündér*-ben régibb *tünger*, illetőleg *tüngüri*, *tengeri*, alakot sejtünk?”

BOROVSKY SAMU (NyK. XXIV, 342) a német jövevényszavak közé iktatja be a *tündér*-t, úgyhogy megfelelői között a középfelnémet *tunder*, németalföldi *dunder*, angol *thunder*, dán *dunder* 'Donner, Name eines heidnischen Gottes, des Donnergottes' szavakat idézi hozzá.

MUNKÁCSI (NyK. XXV, 374) BOROVSKY ellenében a *tündér* eredeti volta mellett foglal állást (utalás: Ethn. V, 103).

HORGER ANTAL a Magyar Szavak Történetében (174–5) így tárgyalja a szót: „*Tündér*. A *tünédéz* ige tövéből származott az *-ár*, *-ér* névszóképzővel. (Hasonló képzéseket l. *vezér* a.) Eredetileg nem azt jelentette, mint ma, t. i. 'Fee', hanem csak azt, hogy 'tünedező, gyorsan elötünő s ismét eltünő' (pl. *tündér* szerencse, gyönyörűség, fény), vagy 'mulandó' (pl. *tündér* világ), tehát jelző volt. De egyes kapcsolatokból jelentéstapadással (l. erről *fokos* a.) főnévként vált ki. Így a *tündér* *leány* vagy *asszony* kapcsolatban a 'Fee' jelentést vette fel, a *tündér* *embér* kapcsolatban pedig a 'Zauberer' jelentést. Egyéb jelentései lassanként elavultak, s ma már csak a 'Fee' jelentésben használjuk.”

BÁRCZI GÉZA a SzófSz.-ban így veszi fel: „*tündér*, r. mn. is [XVII. sz. e. NySz., de *tündöres* 1571. Nyr. 30: 429, *tündéreskedik* XVI. sz. m. f. NySz.] er. jel. 'változó, csalékony' → 'bűvös' → 'tündér'; a *tünik* ige szárm.-a; vö. *tündököl*, *tünődik* (MNY. 3: 367; 28: 17; NyK. 48: 280; BTLw.; MSzavak).”

II. Adatok

I. A) MA. 1604., PP., PPB.: „*Tündéfér*: Portentum, Magus, Praestigiator, Qui se in varias species pro libitu transformat. (ein Wunderzeichen, Zauberer.)” MA. 1621., PP., PPB.: még „*Empusa*.”, vagyis 'kísértet'. A CELLARIUS—BÉL-féle szótárban 1777.: „*Monstrum*: das Ungeheuer, ungewöhnliche Ding, Wunderzeichen. Tsuda, *tündér*.” — Zvonarics Imre: Pázmán. 1615.: „*Lud-mérgű ember ez a mi tündérünk*” | Gyöngy: KJ.: „*Veszedelmesh tündér ez minden Circénél*” | Molnár Albert: Tanítás. 1624.: „*az Christus teste czac tunder vagy tüneti czudalátás vólt legyen: spectrum*” | Geleji Katona: Váls.: „*A levegő testnek a vagy tundernek vére sincsen*” | Bökényi Filep János: Lámpás. 1652.: „*az embernek tündiri avagy tsudaji*” | uo.: „*Látománynak a vagy tündérnek-is gyanithatták lenni*”. SzD.¹-ben nem találom adatot. SzD.²: „*Tündér*: szörnyeteg, tsuda; v. alakos, varásló, vahorázó, tátos, szem-fényvesztő, tsalárd, magát változtató. Tündéres. Tündérkedni: tündéreskedni.”

¹ CAL. 996: „*spectrum*: Latas, tsuda latas” | MA. 1604., PP., PPB.: „*Spéctrum*: Latas, Czuda latas, Ielentes.”

SzD., MVir. 1803. 407: „*Tündér* színhányásokkal kendőztetni valamit.” — Nógrád: *tündér-deák* 'garaboncás deák' 1841. (MTsz.) Dunántúli adatban merül fel: *tündér* 'ló szemén támadt kelevény-féle' (MTsz.). — A XVII—XVIII. századi régiségből jó csomó olyan adatot közöl a NySz., amelyben a *tündér* 'változó, forgandó, állhatatlan, csalárd' értelmű melléknévként fordul elő. többször mint a *világ*, *hívság*, *ravaszság*, különösen pedig a *szerencse* jelzője. Így a *tündér szerencse* megtalálható Gyöngyösi Kemény Jánosában és Charicliájában¹, Faludinál, Orczynál (l. NySz.) és ahonnan leginkább ismerjük: Berzsenyinek „A magyarokhoz” című ódájában: „De jaj, csak így jár minden az ég alatt! / Forgó viszontság járma alatt nyögünk, / *Tündér szerencsénk* kénye hány-vet, / Játszva emel, s mosolyogva ver le.” Berzsenyinek „A poesis hajdan és most” című költeményéből idézhető: „*Tündér változatok* műhelye a *világ*” (HORVÁTH JÁNOS nyomán); Faludi Nemes Emberének e helyére emlékeztet: „A ki mértékletes a teli asztaloknál, állhatatos a *tündér változások* között”.

B) Monoszlai: A képek tiszteletéről. 1589.: „*Szem fenuesztő tünderes magusoc* voltanac” | uo.: „Az *magusoknac* és *tündereseknek* choda tételek” | Balásfi: CsIsk. 1616.: „Az augustana confessio *tünderes* változása”. — Főlegyházi: Tanítás. 1583.: „Tulajdonítanak az Christusnak valami *tünderes* és szemfén vesztő testet” | Bornemisza: Préd. 1584.: „Christus az ő fel támadása vtán alázatos ábrázatba mutattya magát, noha nem *tűnderős*” | uo.: „Mintha czac lelekbe *tűndereskeppen* mutatna magát” | Molnár Albert: De summo bono. 1630.: „Való igazsággal csak *tűnderes* tettetes *tűnések*, vak látások” | Alvinczi: Post. 1633—1634.: „Az ő igaz emberi természetiben támadot fel, nem már valami *tűnderes* test” | Geleji Katona: Titk. 1645.: „Neminemű *tűnderes* lelkeket láta feljöni a föld alól” | uo.: „Ezekből minden kétség kívől lehet, hogy spectrumok, *tűnderes* tetszések bizonyosan legyenek” | Jesuita páterek titkai. 1657.: „Az a Jézus, ki a mi atyánkal Ignáciussal beszéllet, csak *tűnderes* volt”. — MA. 1621., PP., PPB.: „*Tűnd[e]res*: Magicus, Praestigiatorius, a, um. (zauberisch.)” — Göcseji és Győr megyei közlés: *tűnderes* 'heves vérű, nagyot húzó, magát agyon dolgozó (ló)' (MTsz.).

Kanizsai Orsola levele 1556. október 5.: „ki azt mondja, hogy himlő, ki azt mondja, hogy az oltvar *tűndereskedik*” (Nád: Lev. 97) | Monoszlai: Képek... 1589.: „Efféle hitegető hazugsaggal *tűndereskednek*” | uo.: „Nem *tűndereskednenec* enni soc szemfenuesztésekcel” | Balásfi: CsIsk. 1616.: „Mi *tűndereskedünk* az téuelygésnek oltalmazásában” | Haller: Pais. 1682.: „[a színes jamborok] csak azért *tűndereskednek* körülöttetek, hogy félben hagyassák a jó szándékot veletek” | SzD., MVir. 351: „Hitegető hamisságokkal... *tűndereskedni*.” — Balásfi: CsIsk.: „Lutherista, nem pápista dolog az vallásbéli *tűndereskedés*”.

A Zala megyei Alsólendva vidékéről való adat: *még-tűnderösödik* 'megbokrosodik (a ló)' (MTsz.).

C) Gyöngyösi: MV. Előb.: „Circe énekével miként *tűnderkedett*” | Faludi: NE.: „A képzeld erő tsuda szemfénvesztéssel *tűnderkedik*” | Faludi: Vers.: „Isten hozzád márvány hajlék, vont ezüstös kárpitok, kiket borít arany tajték, *tűnderkedtek*, nem titok” | SzD., MVir. 406: „Gyakran alakoskodik (alakozik, *tűnderkedik*, majmoskodik) a' rosz a' jónak színével.” — SzD., MVir. 351: „Ez az alakozás (*tűnderkedés*...) nem egyéb, hanem szemtelen tsalakodás (tsalni akarás).”

¹ VI. 211.: „A' *tűnder-szerentse* hogy így veti, 's hánnya” (RMKT.: Gy. I. ÖK. IV, 194).

D) Balásfi: CsIsk.: „Igy *tündéresztette* az ti proba kőuetek szabásu augus-tai vallástokat” | SzD., MVir. 405: „Kedves különböző színnel *tündéreztetett* szívárvány, kegyelet.”

E) Csúzi: Sip: „Szemfényvesztő *tündérséggel* palástollyák gonoszsa-gokat” | Faludi: NE.: „Az ördög *tündérségre* tselekeszi, hogy visszalátjuk a dolgot” | SzD., MVir. 405: „Tettetes szint (kép-mutatást, *tündérséget*) üzni.”

F) MünchK. 41: „ötét latuauioe a: tengeren iaratta megzomorodanac monduan mert è *tunderlèt*, es feltecbèn iuolténec: quia phantasma est...” | uo. 83: „alaitac ötét *tunderlèt*nec: putaverant phantasma esse”.

2. A) MA. 1621., PP., PPB.: „*Tűnet*, Léleklátás: Empusa. (Ein Gespenst.)” | SzD.¹ (80): „*tűnet*: lélek-látás.” | SzD.²: „*tűnet*, v. *tűnet*: lelket-képző látás. *Tűnet*: objectum; v. ötlet.” — Erdővidék: *tűnet* 'lidérc, kísértet' (Tsz.).

B) MA. 1621., PP., PPB.: „*Tűnés*: Figuratio, Apparentia, Transfigu-ratio. (die Bildung, Veränderung, der Gestalt, Erscheinung.)” | Molnár Albert: De summo bono. 1630.: „Csak *tündéres* tettetes *tűnések*, vak látások” (NySz.).

C) MA. 1604., 1611.: „*Tűnöm*: Transformo me.” | MA. 1621., PP., PPB.: „*Tűnöm*: Transformo me, Figuror. (ich verändere mich in eine andere Gestalt.)” | SzD.²: „*Tűnöm*: tűnöm, magam' által-változtatom. Elmémbe tűnik: ötlik, jut. El-tűnik: reppen, enyészik, -elöllem.” | MÁRTON. 1801.: „*Tűnni*: 1. szembe tűnni, in die Augen fallen. 2. eltűnni, verschwinden, hova tűntél, wo bist du hin verschwunden. | *Tűnő*, *szembetűnő*: augenscheinlich, auffallend.”

D) Csáktornyai Mátyás. 1599.: „Circe Vlisses társait disznouá *tüntette*” | Pázm: Kal.: „Az ördög is néha angyalá *tünteti* magát” (CzF. VI, 525) | Pázm: Préd.: „Világosság angyalává *tünteti* magát az ördög” | Keresztúri Pál. 1641.: „orvos doctorrá *tünteti* magát” | SzD., MVir. 311: „Légyből is elefántot *tün-tet*.” — A Toldi Estéjében olvasható: „*Tüntette magát*, mintha nem értené”. A kiemelt kifejezésről Arany azt jegyzi meg, hogy „igen szép tájszó” a *tettette* mellett. LEHR (MNY. I, 19) szerint a szólás Dunántúl is használatos. Ehhez azt tehetjük hozzá, hogy a *tüntet* így a *tetszik* ige *tet* alapszavából való *tetet* műveltető rokonértelműjeként jelenik meg.

III. A *tündér* alaktani szempontból

A *tündér* szót az összeállított szócsoportha beleiktatni, az alaktan — szó-alkotás — szempontjából nem okoz nehézséget.

MELICH (Néhány szó az -ár, -ér képzőről: MNY. XXVIII, 15—6) szerint az -ár, -ér eredetileg deverbális névszóképző, s mint ilyen két képzőnek az összetétele, melyek közül az -á (-é) eredetileg igenévképző, az -r pedig denomi-nalis: deminutív képző. MELICH (uo.) különben utal arra, hogy a képzőről így vélekedik BUDENZ, SIMONYI, SZINNYEI is. MELICH (i. h. 17) az ilyen -ár, -ér képzős alakulatok közé vonja be a *tündér*-t mint a *tűn(ik)* ige származékát. — Én a *fön* nomen-verbum családját tárgyalva (NyK. XLVIII, 280) a *csuf(f)on-dáros* és *csufondár* szónak a *csuf* + *fondár* alakulathból való származtatásával kapcsolatban felvetem azt a lehetőséget, hogy a feltett *fondár* elem a *fön* :> *fond* gyakoritónak -ár képzős származéka (vö. *fondarló*, *fandarló*), aminők ezek: *csapod-ár*, *tünd-ér*. — D. BARTHA KATALIN „A magyar szóképzés története” című munkájában (82—3) a képzőbokrok között foglalkozik az -ár, -ér képző-vel, és — a *tündér*-t is példaként ide vonván — felfogását ebben nyilvánítja: „Bár végleges döntést a kérdés alaposabb bűvárlata, s főleg nyelvjárásaink

tanúvallomásainak teljesebb számbavétele nélkül nem hozhatunk, mégis az elmondottak alapján legvalószínűbbnek látszik, hogy az *-ár, -ér* formáns hosszú magánhangzójában a finnugor (uráli) **-i* igenévképző lappang (ugyanaz, amiről az *-ás, -és*-sel kapcsolatban beszéltünk), míg az *-r* elem azonos a denominális nomenképző *-r*-rel . . .”

Csak helyeselni tudom D. BARTHA állásfoglalásbeli óvatosságát, s jelzem azt a nézetemet, hogy az *-ár, -ér* képzős alakulatok egy részét, ha nem is valamennyit egyszerű *-r* képzős származéknak tartom, amelyekben az *á* elem nyúlással vált illabialis *á*-ból, míg részben *o*-vá lett, s így lehet például a *fon* név-ige *fondor* származékának *fondár* megfelelője (l. előbb).

IV. A *tündér* családjának jelentéstana

A jelentés oldaláról már több mozzanat kíván megvilágítást.

Ha a szócsoporthal kapcsolatban mutatkozó jelentéseket számba vesszük, kiindulásul a 'változás' értelmet vehetjük fel, azonban aligha akármilyen vagy általános 'változás' értelmet, hanem szorosabban véve olyant, amely a varázslónak, sőt az ősi sámánfélének meglevő vagy neki tulajdonított „változás”-aira, változóképességeire vonatkozott. Vagyis itt is a konkrétebb, a szemléletekhez közel eső szűkebb jelenségekört illető jelentés lehetett az eredetibb, nem pedig az általános, a logikailag tágabb körre szétvont, erősebben absztrakt értelem. Maga az eksztázis, a révület vagy elragadtatás „változás”, azonban a sámán lelkének a testből való időleges kiköltözése, vándorlása, a táltosnak állatalakban való viaskodása stb. — ez is mind „változás”.

A szócsalád alapeleméül szolgáló *tűn(ik)* igével kapcsolatban — ha nem is korán adatolva — a 'változik, alakul' jelentés megfogható. A *tűntet* műveltetőnek pedig a Csáktornyaitól 1590-ből való adat tanúsítja 'változtat', sőt 'varázslattal átváltoztat' jelentését. — Azt gondolhatjuk tehát, hogy a *tündér* korai jelentései között ott szerepelt a 'változó, átalakuló', illetőleg a talán még ennél is eredetibb 'valaki, akinek sajátsága vagy képessége, hogy átváltoztatja magát vagy különböző alakokat ölt — a sámán vagy varázsló bizonyos fajtája'. Egyszersmind természetesen fejlődhetek a *tündér*-nek ilyen jelentései: 'változó, bizonytalan, nem elég világosan felfogható jelenség' és ezekhez csatlakozóan 'látomás (látat); a holtak lelke, kísértet', valamint 'csodalátás, csoda'.

MELICH a *határ* szó tárgyalásában (MNY. XXVI, 166) azt a nézetét fejezi ki, hogy az *-ár, -ér* képző főleg nomen agentis-eket alkot, s mint ilyen sorolja fel a *tündér* szót is. Majd utóbb, mikor az *-ár, -ér* képzővel kapcsolatos kérdéseket fejteget (MNY. XXVIII, 17), az *-ár, -ér* képzős — a cselekvés végrehajtóját jelentő — alakulatok összehasonlításában ezt írja: „*tündér* (első adat a XVII. század elejéről, 1. NySz.) 1. 'magus, praestigiator, ein zauberer' (NySz.); 2. 'species, umbra, larva' (NySz., SzD.²); 3. 'die fee' (KELB.³ < *tűn(ik)*); van *tündér* 'veränderlich, vergänglich, trügerisch, zauberisch' (1. NySz.) melléknév, s természetesen ez az első jelentés, ebből tapadással a főnévi jelentések”.

Hogy a *tündér*-nek nomen agentis értelmet tulajdoníthatunk, mi is valljuk. Azt azonban, hogy az első jelentése — MELICH szerint — melléknév vagy — HORGER szerint (l. fentebb) — jelző volt, és — mindkettejük szerint — tapadással vette volna fel a főnévi jelentést, korántsem állítanók annyira határozottan. Általában a tapadásos előzményekből való magyarázatokkal én inkább csíjnján bánnék, mint amennyire az manapság konvenció. Így hogy

a *tündér* a *tündér ember* szerkezetben vette volna fel a 'Zauberer: varázsló' jelentést, egészen valószínűtlennek tartom.

A *tündéres* mint -s képzős származék a *szűrös, csípős, fogós*-féle -s-sel megtoldott melléknévi igenevekkel vethető össze, és hozzájuk hasonlóan valami olyant fejez ki, hogy 'tündér természetű'. Mégpedig a Monoszlaitól idézett két adatban 'varázsló' értelemben fordul elő a *szemfényvesztő* mellett jelzőjeként a *mágusok*-nak, illetőleg párhuzamaként ugyancsak a *mágusok*-nak. Ugyanígy értelmezhető Balásfinál is mint a *változás* jelzője. A többi felhozott adatokban részint magában, részint a *test, lélek, tűnés, tetszés* jelzőjeként vagy a *szemfényvesztő* és *tettes* 'simulatus, falsus' (NySz. III, 651) párhuzamaként jelentkezik, és a 'vizió, látomás' fogalomkörébe tartozó értelemben fogható fel. Megjegyezhetjük, hogy az esetek egy részében Jézusnak a feltámadás után megjelent alakjára vonatkozóan használják, úgy, hogy az nem *tündéres*. Lukács evangéliumának 25. szakasza szerint, amikor a feltámadás után az apostoloknak megjelent Jézus, „conterriti existimabant se spiritum videre” (37.), s erre ő ezt mondja nekik: „palpate et videte, quia spiritus carnem et ossa non habet” (39.). A MünchK.-ben (168) a „spiritus” magyarítása itt *zéllet*. Az evangéliumi „spiritus” utóbb a *tündéres*-sel magyarítódik. — A MA.-nél és az őt követő szótárakban a *tündéres*-hez odajegyzett „magicus, praestigiatorius” inkább az elsőnek említett, a 'varázslat' tárgykörébe vonható jelentésre utalnak.

A *tündéres* igei *tündéreskedik* származéka Kanizsai Orsolyánál 'más alakban mutatkozik' értelemben fogható fel, míg Monoszlainál, Balásfinál és Hallernél 'hamis varázslóként viselkedik, cselekszik' jelentés tulajdonítható neki, hasonlóképpen a Balásfi-féle *tündéreskedés*-nek.

A *tündér*-ből való *tündérkedik* igét az idézett példák alapján a *tündéreskedik* rokonértelműjének tekinthetjük. — Hogy a *tündéreztet* ige Balásfinál mit jelent, a NySz. idézetéből nem derül ki; SZABÓ DÁVID a szivárvánnyal kapcsolatban 'színjátszóvá tesz' értelemben alkalmazza.

A lóval kapcsolatban fentebb jelzett *tündéres* és (meg-)tündéresödik adatok közül az eredetibb jelentést bizonyára az igei elem mutatja ebben: 'megbokrosodik', feltehetően 'valami jelenéstől megriad' értelemből.

A XVIII. század elejétől kezdve adatolható *tündérség* a 'varázslat, szemfényvesztés, hamiskodás' értelemben jelentkezik.

A *tündér*-re vonatkozó adatösszeállításunkban fentebb utolsónak soroltuk fel, és most a jelentés megbeszélésében is utolsónak vesszük elő a MünchK.-beli két *tünderlèt* adatot, noha voltaképpen ez a legelső jelentkezése a *tündér* nyelvelemnek mint egy származék alapszavának. A *tünderlèt* származék legalább száz évvel korábbi adatban maradt ránk, mint maga a *tündér* és ennek más leszármazottai, például a *tündéreskedik, tündéres* stb. — Mint láthattuk, a *tünderlèt*-nek a Biblia latin szövegében „phantasma” az előzménye. A latin szóra s ezen a réven a *tünderlèt* értelmezésére is a következő anyagot vonhatjuk be a tárgyalásba: MA. 1604.: „Phantasma: Álomi jelenés, ejeli latas, Latotlatas.” PP., PPB.: „Phantasma: Álomjelentés, Éjeli látás, Látott látás.” Az *álomi jelenés* meg az *éjjeli látás* mivolta világos, azonban a *Latotlatas*, illetőleg *Látott látás* körül némi homály van. A homály eloszlatható, csak jobban körül kell nézni. CAL. 798: „phantasma: Latot latas”: a *Latot* itt nem *látott*, ahogy a kiadás indexe, valamint korábban a NySz. (II, 538) értelmezi, hanem *é. m. látat*, amelyre ilyen adatok is vannak: BécsiK. 118: „menden *latatoknac* es almaknac értelmet: intelligentiam omnium visionum et somniorum” | MünchK.

45: „E *latatot* sènkinèc se mongatoc: Nemini dixeritis visionem” | uo. 67: „mert sokakat getrèttem ma *latat* miat o erte: [Pilatus felesége] multa enim passa sum hodie per visum propter eum” | ÉrsK. 501: „Almaban len eg *latattyá*”. A KönTör.-beli *latotuben* és *latotuot* ugyanez a nyelvelem, illetőleg alakulat, jelentésére nézve pedig az Aurea Legendabeli Sibilla-jóslat e helye vehető figyelembe: „Cum autem imperator ad praedictam visionem plurimum admiraretur” (ÓMOLv. 191). Úgy látszik, CAL.-ba egy a KönTör.-belihez hasonló — a végső *t* előtt *o*-val ejtett — *látot* forma került bele, s ezt MA. *Latotlatas* a. m. *látatlátás* alakban vette fel, majd PP. és PPB. a *latot* elemet félreértéssel a *látott* igenévvel egyeztetve és a *látás* jelzőjévé tette meg.

A *tünet* adatszerűen elég későn, a XVII. század első harmadában tűnik fel; ennek ellenére lehetett jóval régebbi alakuiat is, s így válhatott elemévé az erdővidéki népnyelvnek. A 'léleklátás, kísértet, lidérc' értelemben már bizonyos jelentéstani elfejlődést láthatunk az eredetibbnek feltehető 'varázsos elváltozás' értelemről. — Körülbelül ezt jegyezhetjük meg a *tünet*-tel egy időtől kezdve adatható *tűnés*-ről is.

V. A *tündöklík* és a *tünődík*

I. A) A tárgyalt szócsalád *tűn* igei alapszava eredeti jelentésének vagy jelentésfejlődési menetének megvilágításával összefüggésben számba kell vennünk a *tündöklík* igét.

Erre adatok: NagyszK. 1512—1513. 119: „O zizlee zep zemek, çillagozo fenesseggel çillagozuan O rosalo piros *tyndekló* zep orchak” | uo. 203—4: „es ő capui *tündöclíc*, es fenlic dragalatos nómós gongóçkel” | Komj: SzPál: „Christus Jesusnak *tündöklő* fenws euangoliomya” | Mel: Jób. 1565.: „A céthal mikor izél [köhög] es ptűszög, vgian *tündöklő* világ vagion az ő ptűszögésébe” | Helt: Mes. 1566.: „Az aszszonyi állatoknak is dolga szép, ékes, leveges és *tündöklík*” | Born: Ének. 1582.: „Mindenkor *tündöklýec* bennűnk az euangeliom” | Batizi A.: „Ez széles föld tetőled adaték, termő fákkal meggyümölcsözteték, szép zöldellő fűvel *tündökléték*” (RMKT. II, 61). — CAL. 439: „fulgeo: Fénlöm. *tündöklöm*, tsillamlom, villámom | ... | fulgo: Villámom fénlöm *twndöklöm* | fulgor: *Twndöklés*, fénlés, villámás” | uo. 620: „luculentus: Világos, *tündöklő* | ... | luceo: Vilagoskodom | lucescit: Meg virrad | lucens: Világos, *tűn dőklő*, fénlő | lucidus: Vilagos tiszta *twndöklő* [!]

| uo. 702 [698]: „nideo: *Twndöklöm* [!]

feulöm [!] tsillamlom” | uo. 704 [700]: „niteo: *Twndöklöm*, fénlöm | nitens: *Twndöklő* fénlő | ... | nitella: Tiztito *twndöklő* tető [vö. *fel-tündöklét*; *tündöklét*, *ki-tündöklét*, *tündöklétes*; *tündöklétet* (NySz.)] fenyesse tető [a. m. *tevő*] zerzam | nitedula: Kitsin eger auagy eiel *twndöklő* fereg” | uo. 999: „splendeo: *Twndöklöm* | splendescio: *Twndöklöm* fénlöm tsillamlom | [stb.]”. CAL.-nak még számos tételében megtalálható a *tündöklő*, *tündöklő*, *tündöklőve*, *tündöklés*, mégpedig praepositíós előtagú latin igéknek és ezek származékainak megfelelőiként. MA. 1604., PP., PPB.: „*Tündöklöm*: Splendeo. Radio. Radior. Confulgeo. Fulgeo.” | „*Tündöklő*: Radiosus. Splendidus. Nitidus. (Micans, Fulgens.)” | „*Tündöklés*: Radiatio, Nitor.” A jelzett szótárak latin—magyar részében még sok előfordulás. SzKszF. 110: „Candidus: Tiszta *tündöklő* feier szín” | Melius: Szent János. 1568.: „Fel öltöztettek vala *tündöklő* feier ruhakba”: tehát a fehér szín ragyogásával kapcsolatban.

B) Ha mármost a *tűn(ík)* igének 'változik' jelentéséből indulunk ki, azt gondolhatjuk, hogy a *tündöklő*-nek mint a *tűn* ige egyik gyakorítójának

eredetibben 'váltakozik' volt a jelentése, majd átment az érezhetően váltakozó fénynek, fénylésnek, utóbb az erős, de váltakozó erejű fénynek a kifejezésére.

C) A Háromszékből közölt *tündörög* 'villog' (MTsz.) a *tündér* szó *tünd* eleméből alakult *-r + -g* képzős gyakorító (vö. SIMONYI: NyK. XVI, 268). — A *villog*, amivel a *tündörög* értelmezve van, a nem egyenletes fény jelölője.

2. A) SzD.²: „*Tünődni: tünekedni*¹, aggódni, gondolkodni, elméjét hányni vetni. Lásd, Teprengeni.” MÁRTON. 1800.: „*Tünődni: Sich bekümmern. | Tünölnödni: sich mit Kummer und Sorgen quälen.*” A Veszprém megyei Csetényből való közlés *tünöködik* 'tünődik'. Somogy megye Csurgó és vidéke, Bihar megye Pocsaj: *tünölnödik* vagy Alsófehér megye: *tünelödnik* 'tünődik, elgondolkodik valamin, töprenkedik' (MTsz. nyomán). Horváth Jánosnak „Kisfaludy Károly évtizede” című munkájában (50) is megtalálható: „Kivált mikor a múltak költője [Pázmándi Horváth Endre »Zirc emlékezeté«-ben] az idő, az enyészet művén borong, az ősi dicsőség hanyatlásán *tünölnödik el*...”

B) Tehát *tünődni, tünekedni, tünöködik, tünelödnik* vagy *tünelödnik* alakulatokkal van dolgunk.

A *tünődni* igét szerintem a *tün* igéhez lehet hozzákapcsolni (így SzófSz. is), s a *tündér* meg *tündököl, tündörög tünd* elemével lehet egyeztetni, illetőleg ennek tővégi-képzőelőtti magánhangzót tartalmazó **tünöd* alakjával. A **tünöd* folytatása *tünöd*, amely így alakulására nézve rokonítható az ilyenekkel: Bécsi és MünchK.-tól kezdve előbb *rázodik* ~ később *rázódik*; XVI–XVII. század: *veszódik, törődik, hányódik* és *vetődik, verődik, gyötrődik*, míg *zavaródik, csavaródik, kavarodik, keveredik* (a torontáli Szajánban *keverődik*), *takarodik, tekeredik*² (a képzés, illetőleg alakulás magyarázatához vö. D. BARTHA, Szóképzés 50–1).

A *tünekedik* olyanféle alakulat, mint *veszekedik* (*veszkődik*), R. *hányakodik* (*hánykódik*), *vetekedik, marakodik, verekedik, tolakodik*. A *tünöködik* szöveggyűlésből keletkezett: *tünődik* × *tünekedik*.

A *tünölnödik* vagy *tünelödnik* igében az *-l* gyakorító képzős forma van megtoldva *-d* képzővel, mint ezekben is: a DomK.-tól kezdődőleg: *zúgolódnik*; a XVII. századtól kezdve járatos *tépelődik* ~ *tépölődik* ~ a népnyelvben *tepelődik* és *tipelődik* is; *nézelődik* <: régi *nézel*; Csallóköz: *tívelődik* 'tevődik'; Dunántúl és Szigetköz: *el-veszelődik* (MTsz.; Zalaegerszegről is, saját tudomásom); Felső-Somogy: *hányolódnik* 'hányódik' (MTsz.); a régiségben Heltainál *oszlódik* 'osztódik' és a zalai Lesenceistvádon *(el)oszlódik* 'osztozkodik'.

C) Ezek az igék a nem határozott, bizonytalan menetű, tárgyakat, lehetőségeket váltakoztató gondolkodásnak lehettek a kifejezői, de aztán a bizonytalanság, kétség lelkiállapotának természetszerűen sötétebb színezetű hangulati mozzanatok is a velejárói lettek.

VI. A *tün* ige etimológiájához

1. A *tün* eredetibb 'változik' vagy 'varázslattal összefüggésben változik' jelentését — helyesen vagy helytelenül — kikövetkeztettük. A szó eredetéről nem nyilatkoztunk, illetőleg arra vonatkozó véleményt nem közöltünk.

VÁMBÉRYnek „Magyar és török-tatár szögyezések” című közleményében (NyK. VIII, 183) olvashatjuk: „*tünni*: cs. *tünmäk* tünni, fényleni, ragyogni;

¹ Az utóbbit én szedtettem dölten.

² Vö. PAIS, A *teker*: *takar* és a KTSz.-beli *tacaruta* (MNy. LX, 207–8).

tünlük fény, ablak, a sátor felső nyílása. P. o. *aj tünlük* holdfény, osz. *aj dinlik* holdfény". — VÁMBÉRY dolgozatához fűződő „Jelentés”-ében BUDENZ (NyK. X, 90, 130–1) a *tünik* esetében kölcsönzést lát. — A *tündér* „megfejtése” során — mint láttuk — VÁMBÉRY (MÉred. 389–90) annak „tőszótagjául” magyar és török *tün* vagy *tüng* elemet vesz fel, mely a 'ragyogás, világítás, sugárzás' alapfogalmának volna a kifejezője. Itt bizonyára az előbb felhozott csagatáj *tün* igét érti.

MUNKÁCSI (NyK. XVII, 86) mint a *tündér* alapszavát a *tün* igét mozzanatos képzős alakulatnak tartja egy ugor *tögš-* 'fényleni' igéből, amelyből a *teként-, tet-, tetsz-* elemek is valók, „s annál kevésbé tartható [török] kölcsönvételnek, minthogy *tündöklő, tünedez, tünet* PP. ritkább képzései is vannak.” Érdekes és más vonatkozásban is megszívlelni való, amit MUNKÁCSI ehhez hozzászól: „Ilyeneket a török kölcsönvételeknek határozottan kimutatható igéken nem találunk; úgy hogy a török *tün-* igével való viszonya, mint sok más esetben, legfeljebb csak ősrökönságnak tartható.”

Csag. V. *tün* 'klar, hell sein, scheinen' RADLOFFnál is (III, 1548) megtalálható — mint a „V.” jelzésből látjuk — VÁMBÉRYre való hivatkozással. — GOMBÓCZ (MNY. III, 367, BTLw. 134) kérdőjellel sorolja fel a *tünik*-et a török jövevényszók között. A VÁMBÉRY-féle adat után ezt teszi oda: „Hitelességéhez szó fér; más forrásból nem ismerjük.” Illetőleg: „Aus anderer quelle nicht belegt.”

2. Lássunk egy török *tün* nyelvelemre vonatkozó összeállítást. — Kášy. *tün* 'Abend, Nacht' ~ ujj., csag., turki, tar., kirk., kirk. alt., tel., leb., kacs., küär., szag., kojb., kun *tün* 'Nacht' (RADL. III, 1548) ~ oszm., krími *dün* 1. 'Nacht'; 2. 'gestern' (1803–4) | Kášy., ujj., csag. *tünä* 1. 'übernachten'; 2. 'dunkel werden, geblendet werden' (1549) | Kášy., ujj. *tünäk* 'der dunkle Ort, Gefängniss' (1549–50) | csag. *tünlä* 'übernachten, die Nacht zubringen' (1554) | ujj., csag. *tünlük* 1. 'Rauchloch'; 2. 'Fenster' (1554) ~ sór, kirk. *tündük* 1. 'Rauchloch'; 2. kirk. 'Rauchlochdecke' (1555) ~ Kášy. *tünlük* 'Decke des Rauchloches' ~ csag., turki, kür. *tünlük* 1. 'Rauchloch'; 2. 'Decke des Rauchloches' (1545) ~ ujj. *tünlük* 'Fenster' (uo.) | bar. *tünnük* ~ *tünnik* 'Rauchloch' (1545): RADLOFF a *tünnik*-nél (1545) megjegyzi: „von *tütün* + *lik*”; ehhez tudni való: Kášy., oszm., csag., kun, krími, kirk., tar., kar. T. *tütün* 'Rauch' (1572–3); továbbá: oszm. *tüt* ~ *düt* 'rauchen, dampfen' (1571) és krími *tüt* 'ua.' (1572). Tehát a törökségben van *tün* ~ *tün* szó és belőle való szócsalád, azonban ha valami kihúzza a gyékényt VÁMBÉRY *tün*-je alól, ez aztán csakugyan az lehet. A szócsaládnak ilyen jelentései: 'este, éjszaka; éjszakáz; sötétnek lenni; sötét hely, fogság' kevésbé férnek össze a VÁMBÉRYTÓL talált 'ragyogás'-sal. Ami pedig a *tün* ~ *tün* elemnek *tünlük* ~ *tünlük* stb. származékát illeti, a 'füstlyuk' vagy a 'füstlyuk fedele' jelentéshez legalább annyi köze mindenesetre lehetett a 'füst'-nek, mint a 'világosság'-nak vagy 'tündöklés'-nek, márpedig a füst inkább sötét és éjszínű és nem 'ragyogó, tündöklő'. — Vagyis alig kétséges, hogy egy 'világosság' értelmű csagatáj *tün* „adat” koholmány, amely a mi *tün(ik)* igénk rokonítása kedvéért született.

A mi *tün(ik)* igénkkal való összevetés szempontjából esetleg inkább számba vehető: Kášy. *tün* 1. 'in der Luft verschwinden (Pfeil)'; 2. 'kreisen (Vogel in der Luft)' (BROCKELMANN) ~ türk *tün* 'kreisen'. (GABAIN, Gloss.).

Beregszász vidéki adatnak jelezve bukkan fel *tevenődik* a *tünődik* megfelelőjeként (MTsz.). A meglehetősen különös egyetlen adat alapján nem merném

azt gondolni, hogy a *tevenődik* meg a *tűnődik* egy közös nyelvelemnek a két alakja, mégpedig úgy, hogy akkor a *v-t* tartalmazó két szótagú volna az eredetibb forma.

Az előadottak alapján csak azt mondhatjuk a *tűn(ik)* ígéről, hogy eredete ismeretlen, de hozzátéhetjük, hogy eléggé népes családjából következő valószínűleg nem jövevény elem.

PAIS DEZSŐ

Testrésznévekből alakult mértékneveink története

III.*

Ujj

1. *Ujj* szavunknak a mai magyar köznyelvben testrészmegnevező szerepe az általános, mértékjelölésre inkább mértékképzős származékát használjuk, s ezért ma már nem is sorolhatjuk közvetlenül mértékneveink közé, jóllehet az ÉrtSz. (VII, 34) az *ujj* szónak még két fő jelentését tartja számon. Az elsőt így határozza meg: „Az emberi kéz és láb ízekre tagolt, kiágazásszerű, mozgatható részeinek valamelyike”, a második helyen említett, elavulófélben levőnek jelzett mértékjelölést pedig a következőképpen: „a lábnak a tizenketted része; hüvelyk (kb. 2,6 cm)”.

A szónak mind a testrész-, mind a mértékjelölő szerepe megvan viszonylag korai nyelvelméleinkben. Elsőnek a Soproni meg a Schlägli Szójegyzékben fordul elő, mindkettőben testrész jelentésben. A Soprszj.-nek már első szava is ide vonható, bár hibás írása miatt alig ismerhető fel, csak az értelmezett iatin szó, a Soprszj.-kel kapcsolatban álló szójegyzékekkel való összehasonlítás meg az említett adat után következő magyar kifejezés segít bennünket, és segítette már HÁZI JENŐT is a szóalak megfejtésében. A szótártöredék első latin szava ugyanis *auriculáis*, felette a következő, értelmezésnek szánt, de — véleményem szerint másolási hiba következtében — eltorzult magyar jelzős szerkezet: *bis iudak*. A szójegyzéket megtaláló és ismertető HÁZI JENŐ lapalji jegyzetben a következőket írja erről: „bis iudak feltétlenül elírás *kis uiad* vagy *kis uiak*¹ helyett” (MNy. XX, 150).² A szójegyzék második szava birtokosjelzős szerkezetben mutatja az *ujj* szót, személyragosan: *labadvya* 'lábad ujjá'.

A SchlSzj. felsorolja a kéz minden ujjának a nevét: 398: „digitus — *vy*”; 400: „index — *mutato vy*”; 401: „medius — *kezep vy*”; 402: „anularis — *geres vy*”; 403: „auricularis — *kis vy*”. Ezekben az adatokban a mérték jelentés még nem bukkan elő.

A NySz. első ilyen értelmű adatai világosan mutatják, hogy a mérték-névvé válás útjának legelső állomása a hasonlítás által való nagyságmeg-

* Az I. rész Néprajz és Nyelvtudomány II, 49–72; a II. rész i. h. III–IV, 115–27.

¹ FARAGÓNÉ DR. HEGYI ÉTELKA „A Soproni Magyar–latin Szójegyzék szókincsének vizsgálata” című (Szeged, 1963.) kéziratos egyetemi doktori értekezésében úgy vélekedik, hogy a helyes olvasat csak a személyragos *kis ujjad* lehet. Érvéle meggyőző. (A disszertáció megtekinthető a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárában.)

² HÁZI JENŐ szerint a szójegyzék nem másolat, hanem eredeti. A *bis iudak* alakot „közönséges elírás”-nak véli (vö. MNy. XX, 164). Szerintem az efféle hibák csak másolás közben születhetnek.

határozás: „Vég egy pennát és annac mérd meg az hosszát az *Index wyadhoz* és se hosszabban, se rövidgyebben ne ved (Cis. N)” (NySz. III, 851); „Vég egy fát, *mint eggyic viyod* (Cis. 03)” (uo.).

Az *ujj* szó mellett gyakran találjuk a régi nyelvben a *hosszú, szélességű* stb. mellékneveket azzal a rendeltetéssel, hogy a mondatban mértékjelzői szintagmákban való szerepre alkalmassá tegyék e testrésznevet. Így találjuk PP. 1708. (I, 542) „Spithama, ae: f I. Egy arafz, *Tizenkét uj fzele/ségű*”: ugyanígy PPB. (I, 577) is.

Mértékhatározóként is előfordul, *-val* raggal. THOMAS J. 1763-ból való Uj Francia és Magyar Grammaticájában (II, 47) például ezt olvassuk: „C'est un homme plus petit que vous de trois doigts, ez az ember három *ujjal* kisebb mint kegyelmed”.^{*1}

Az *ujjat* már a mértéknevek közt tartja számon Maróthi (Arithm.² 357): „Az Ujjakat [a láb 12-ed részét] leginkább tsak 4 fertályra szokták mindeniket osztani”; a harmadik kiadásban (287) ezt találjuk: „... minden Lábat 12 egyenlő rézfzre el-ofztanak; és ezeket hívják *Ujjaknak*; Németül Zoll; vagy, a' mint mi írónk, Tzoll; Deákul Pollex, vagy Digitus; a' régieknél Vncia. Az *Ujjakat* leg-inkább tsak 4 fertályra szokták mindeniket Ofztani, Ezek fzerént azért minden Láb téfzen 12 *Ujjat*; minden Öl 6 Lábat, vagy 72 *Ujjat*. És így két Láb téfzen edgy Singet; . . . 3 *Ujj* fél fertályt” (Arithm.³ 287).

A mérőrudak is, amelyek általában ölnyi hosszúak voltak, ujjakra éppúgy be voltak osztva, mint lábakra. Erről ugyancsak az említett könyvben (³287) olvashatunk: „A'ki így akar mérni, edgy három fingnyi lapos rúdat tsináltasson; és ezt Ofzfza-el 6 Lábra: azután minden Lábat 12 *újra*”. Ilyen kialakult mértéknévnek mutatkozik a következő idézetben is az *ujj* alapszó: „Méltoztassék meg-méretni, és ha tsak egy *ujjot* hibáz, az életem vesszen-el.” (Andrád S. Anekdóták 410).*

2. Mértékjelölésre azonban — mint már említettük — megszokottabb a szónak *-nyi* képzős melléknévi származéka. Kódexeink, első szótáraink is többnyire ezt a származékot jegyzik fel.

A *-nyi* képző még eredetibb alakjában, *-né* formában található: MargL. 86: „es ez keet Sororokal chynaltatot vala maganak zent margyt azzon keet *vyne* zelev. avagy . . . három *vyne* zeleven. auag negy *vyne* zeleven. az zvl dlyznonak bevreben egy evuet.” PéldK. 14 szintén: „Az ev febey kevzzel nemelyek valanak egy *vyne* mellegevek”.

MA. egymást követő kiadásai ugyancsak a mértékképzős származékot jegyzik fel; a képző alakja az ő nyelvjárásában *-ni*. MA. 1604.: „Spithama, g. f. Egy Araz. Harom maroc, Vagy tizenket *uyni* hofzu.” MA. 1611.: hasonlóképpen; MA. 1621.: némi eltéréssel, de az *ujjnyi* szó ugyanígy; MA. 1708.: új a német értelmezés: „Eine Spanne.” Ugyanebben a szótárban a *palmus* értelmezéseként is előfordul a szó: „Palmus, mi, gen. m. *σπιθαμή Négyuyni*. Item, Arafz, tizenket *uyni*. Vier Zoll. Vier Finger breit.” PP. — beleértve a későbbi kiadásokat is — egyértelműbben: „Palmus, i: m. 2. Négy *újnyi*. Item. Arafz.”

Az *ujjnyi* mértékjelölő melléknévi származék előfordulásának gyakorisága a többi testrésznév eredetű mértéknévvel összehasonlítva igen nagy. Az *arasz* s még inkább az *öl, ölnyi, öles* ma már szinte kizárólag az irodalmi nyelv szava, a beszélt nyelvi rétegek közül a nyelvjárásokban használatos, a

¹ A *-gal jelölt adatok a Nagyszótár cédulaanyagából valók.

köznnyelv nemigen él velük. Az *ujj* is ritka ilyen értelemben. Az *ujjnyi* viszont nyelvünk történetének minden korszakában közhasználatú. A kódexek nyelvében éppúgy megtaláljuk, mint a XVII., XVIII., XIX. század magyar nyelvének mindennapi kifejezéseiben vagy mai nyelvünkben.

Előfordul:

A) Melléknévi szerepben:

1. A *vastag*, *szeles* stb. melléknévi jelzőjeként: „Az nagy vad fát két arasnyyra hosszan hámozd mög, de úgy hámozd, hogy még az fájába is hozzá faragjon kicsint, mintegy *ujjnyi temérdöken* mind környüi” (Radv: Csal. III, 51b: NySz.); „... ezt kend *három ujjnyi szélessen* egy kis ruha közé *fél ujnyi vastagon*, ... tedd kívül a' nyakadra, ... míg rajta melegséget érzesz,” (Veres M.: Gazda-aszszony 179—80, 1797-ből);* „a dér egészen belepte hátát, s pedig *ujnyi vastagon*, és kutya baja sincs azért” (Falu könyve 241, 1851-ből);* „*Ujjnyi vastag* volt a tetején az a sárga zsír, mely már nem is szakadt karikákra...” (Móricz: Tragédia, Vál. elb. 42: Szépirod. Kk. 1951.).

2. Önálló jelzőként, számnévi előtaggal vagy anélkül: „... tsináld ezeket téstává, és ugyan ezen téstából *egy ujnyi* darabotskákat; ...” (Veres M. i. m. 191); „Megengedi Jolán kisasszonynak — kérdé, — hogy *egy ujnyi* bort igyék” (Szász K. — Black Jolán 44, 1884-ből);* „hizlalt pulyka *ujjnyi* szalonnával” (Teleki S.: Egyről-másról I, 52; 1882-ből);* „Aldzsinak torkán akadt *egy ujjnyi* szálla a gombával töltött halból, ...” (Krúdy: A vörös postakocsi 353: Szépirod. Kk. 1956.). — Szokatlan alakban, a mértékképző előtt második személyű birtokos személyraggal ellátva, s ennek következtében konkrétabb jelentéssel találjuk a következő, NySz. idézte adatban „*Fél-ujjodnyi* kenyér” (Szakácsmest. 155).

3. Állítmány névszói részeként: „Akkor volt boldog a haza, mikor *egy ujjnyi* volt a Corpus juris, de most szekerem kell hordani” (Sirisaka: Közm. 276).

B) Főnévi szerepben:

1. Ragtalan alakban: „... Kirántja mérőjét — mérkéli — be kár hogy *öt ujjnyi* hibázik” (Ludas M. II. levonás, 44. sor).

2. Tárgyraggal: „el-tőkéllelted magadban, hogy *egy ujnyit* sem engedel” (Haller L.: Telemakus 343, 1755-ből).* „A ló *egy ujnyit* sem huz” (Adomák 21, 1877-ből).*

3. Határozóraggal: „... vonj az asztalon, vagy egy sima Táblán Krétával; hat lineát, mintegy *három ujjnyira* egymástól” (Mátróthi: Arithm.¹ 343, 1743-ből);* „*egy újnyival* sem nagyob' árnyékok, hogy sem előb volt” (Faludi: Bölcs Ember 48, 1787-ből);* „nálunk az egész tél folytán nem lepte *két ujjnyinál* nagyobb hó a földet, az is csak február óta” (Ercsey S.: Arany J. életéből, Arany J. levele 1831-ből).* „Fejedelmünk .. *egy ujjnyira* sem fog kitérni a' törvények utjából ezentul” (Széchenyi: Vil. 280, 1831-ből).* „Mi lesz itt? — Kérdé ekkor jó hangosan egy vén pupos ember, *ujjnyira* nyírt szürke hajjal” (Tolnai L.: Szegény emberek I, 139; 1889-ből).*

3. Az *ujj* és *ujjnyi* szóval jelölt mérték nagyságát nehéz meghatározni, mert a velük megnevezett nagyságérték még változóbb, mint az e körbe tartozó *arasz*-é vagy *öl*-é (az utóbbinak a nagysága eléggé megszilárdult, az *öles* szó mérőrud jelentése ezt jól mutatja; vö. Néprajz és Nyelvtud. III—IV, 118). Nemcsak azért nehéz a jelentés meghatározása, mert a mérőeszköznek használt ujjak nagysága egyénenként igen különböző, hanem elsősorban

amiatt, mert az ujjnak a hossza mellett a vastagsága is alkalmas arra, hogy hozzá hasonlítsuk valamely tárgy vastagságát, s így szükség szerint hol egyik, hol másik mérete az összehasonlítás alapja. CzF. (VI, 578) találóan így jelöli meg jelentését: „*Ujjnyi* (ujj-nyi) mn. tt. ujjnyi-t, tb. -ak. Ami térmértékre nézve az ujjnak hosszához magasságához, vagy vastagságához, vagy végre szélességéhez hasonló. *Ujjnyi hosszú vonal. Ujjnyi széles kés. Ujjnyi magas csizmasark. Ujjnyi vastag kolbászka. Két, három, négy, öt ujjnyi.*”

A mai élőnyelv is mindkét értelemben használja az említett szavakat, az emberi ujjnak mind a szélességét, illetőleg vastagságát, mind a hosszát felhasználja hasonlító eszköznél valamely tárgy, dolog nagyságának hozzávetőleges megjelölésére. A SzamSz.-ban (II, 420) ezt találjuk: „*ujjnyi unnyi* mn. 'egy kézujj hosszúságú v. szélességű v. vastagságú'”. A SzegSz.-ban (II, 616) hasonlóképpen: „*ujjnyi únyi* mn. 'egy kézujj hosszúságú, vastagságú'”. Az OrmSz. (566) szerint az *ujj* szélessége szolgál mértékjelölésre: „*ujjnyi únyi* mn. ('egy ujj szélességnek megfelelő mélységű, szélességű')”. Az ÉrtSz. külön is választja az *ujjnyi* származéknak ezt a két fő jelentését. Melléknévi használatában négy jelentésárnyalatot különböztet meg, ezek közül kettő, az 1. és a 4. tartozik ide (a 2. és 3. jelentésárnyalatban félreérthetetlenül az ujj vastagsága a mértékegység): 1. „... Kb. olyan vastag, széles, hosszú, magas v. mély, mint egy felnőtt személy (mutató v. középső) ujjának átlagos szélessége, ill. vastagsága (kb. 1,5 cm), kb. annak megfelelő”; 4. „Kb. olyan hosszú, mint egy átlagos felnőtt ember (mutató v. középső) ujjja (7–9 cm)”. Az utóbbi használatát azonban az előbbinél ritkábbnak jelzi.

A szónak e kettős jelentése adott mondatkörnyezetben nem szokott félreértést okozni, mert a mellette használt *széles, vastag*, illetőleg *hosszú* melléknév pontossá teszi alkalmi értelmét. Azt tapasztaljuk viszont, hogy ha az *ujjnyi* melléknév számnévi jelzős összetétel utótagjaként vagy ilyen szintagma alaptagjaként szerepel, már konkrétabb a jelentése, hiszen ilyenkor általában a szélessége szolgál mérésre, a hossza nem: „*kétujjnyi kétunnyi* mn. 'olyan vastag v. széles, mint két egymás melletti ujj' (rendesen a mutató és középujj)” (SzamSz. I, 488; l. még uo. a *három-ujjny* címszót); „*kétujjnyi kétúnyi* mn. 'olyan vastag, mint egymás mellett a mutató- és a középső ujj’” (SzegSz. I, 737). Ehhez hasonlóan „Sokszor a szántásnál a metsző vas alig *kétujjnyi* széles, s arasznyi hosszú”¹ (Királyi Pál: Robot és dézma 258; idézi Mérei Gyula: Mezőgazd. és agrártárs. Mg.-on 1790–1848-ig 22).

4. Az *ujj* elsődleges testrészt jelölő szerepéből a mértéknévvé válás könnyen érthető, hiszen az ujj — mint az arasz vagy öl is — bármikor felhasználható hasonlító eszköz. Az ujj nemcsak a mérésnél, hanem más, elvontabb szellemi műveleteknél is fontos segédeszköze a gondolkodásnak. Maróthi idézett könyvének a „paraszt-számvetés”-ről írt fejezetében például a szorzás műveleténél tartja elengedhetetlennek az ujj használatát (vö. Arithm.³ 272–86).

A jelentésváltozást a hasonlításokban való előfordulás előzte meg amelyeknek különböző fokozataira, majd a *hosszú, széles, vastag* melléknevekre

¹ Érdekes, hogy a *hosszú, széles* melléknév az *ujjnyi* mellett azt jelöli, hogy a testrész vastagsága vagy hossza szolgált-e mértékjelölésre, az *arasznyi* mellett viszont arra utal, hogy a mért dolog hosszát vagy szélességét nevezi-e meg.

való körülírására már fentebb láttunk példákat. A hasonlítást az azonosítás követte, s ekkor vált mértékjelölő szóvá a korábbi testrésznév. Később azonban a mértékképzős származék szinte kiszorította ebből a szerepből magát az alapszót.

Az itt vázolt jelentésbővülés — éppen természetes volta miatt — nemcsak a mi nyelvünkben mehetett végbe. Rokon nyelveinkben (de más idegen nyelvekben is) bőven találunk rá analógiát (vö. pl. BUDENZ, Felelet I.: NyK. XVII, 443; N. SEBESTYÉN I., Szamojéd jelzős szerkezetek: NyK. LIX, 66—7).

5. Az *ujj* testrésznév uráli eredete ma már bizonyos. A szó etimológiájának egyetlen problémája a 'ruhaujj' jelentésű *ujj* szóval való esetleges összefüggése.

A magyar nyelvnek ugyanis — mint tudjuk — két, azonos alakú *ujj* szava van, az egyik 'Finger', a másik 'Ärmel' jelentésű. E szavak homonim voltáról azonban csak a nyelvész tud, a természetes nyelvérzék számára az *ujj* többjelentésű szónak látszik, mert jelentései egymásból is érthetők, hiszen könnyen elképzelhető a 'testrész → ruhaujj' névátvitel (vö. a ruha *dereka*; nyj. *kebél* 'derékon fűző fölé ráncolt, féllábszárig érő, bő, fehér szoknya': OrmSz. 285; Haraszti nyelvéből BÓNA JÚLIA is feljegyezte a *kebél[cse]* szót, hasonló jelentésben; vö. Néprajz és Nyelvtud. III—IV, 146). Néhány szótárunk is mintha többjelentésűnek tartaná az *ujj* főnevet, pl. az OklSz. egy címszó alá vonja a két jelentést, jöllehet a homonimákat egyébként külön címszóban mutatja be (pl. *vár*).¹ A SzamSz. (II, 419) ugyancsak összetartozónak mutatja a két szót, egyetlen címszóban közli a szónak következő három jelentését: „*ujj* . . . 1. 'finger' . . . 2. 'zehe' . . . 3. 'a kabátnak (ujjasnak) az a része, mely az ember két karját borítja' ”.

A finnugor nyelvhasználat korábbi művelői között is akadt olyan nyelvész, aki a két *ujj* szót összetartozónak vélte. HUNFALVY a „Vogul föld és nép” című munkájában, majd erre hivatkozva „Az éjszaki osztják nyelv”-ben (NyK. XI, 11) a Szoszva vogul nevére, a *Tajt* (*Taut*), *Täjt* szóváltozatokról még így vélekedik: „Már a' »Vogul föld és nép« című munkámban közlöttem azt az észrevételt, hogy a' vogul felfogás szerint a' nagy folyó mintegy anyafolyó, vagy öreg folyó, 's a' kisebb folyók, a' mellyek abba mennek, annak *ujjai*, mint a' magyar felfogás szerint is a' ruhának *ujja*, az asztalnak, szekrénynek *fija* vagy *fiókja* van . . .”

Ezzel szemben BUDENZ a MUSz.-ban (865—6) részletesen kifejti, hogy a kétféle jelentésű magyar *ujj* szó más és más rokon nyelvi szavaknak felel meg: „Egészen különvált szók az *ujj* (*ujja*) digitus meg *újj* (*ujja*) manica — írja —, a mint a kettőnek nagyon különböző vogul, zürjén és lapp megfelelői mutatják. Hunfalvy P. (Vogul föld 75. l.) ugyan egynek tartja a kétféle jelentésű *ujja*-t, noha kénytelen megengedni, hogy »a vogulban még inkább különbözik a *tule* digitus a *tajt* manica szótól«. Meg akarja magyarázni néhány vogulföldi folyónak *tajt* v. *taut* nevét s úgy értelmezi, hogy ezek a folyók, az Obnak mellékfolyói, neki az öregnek, nagynak »ujjai«. De hiszen e végett még nem kell a kétféle *ujja*-t egybefogni; elég találó hasonlat a »strom-ärmel« (*tajt* manica) is, a mint

¹ Sajnos, a szintén főnévi szófajú *ár* homonimák közül csupán a 'Flut' jelentésűre van kérdőjeles példája az OklSz.-nak; a többi benne található homonima egyúttal ige és főnév, s ez a szófaji különbség jobban megkívánja az élesebb elkülönítést a címszók között. Ezért nem vonhatunk le biztos következtetést a szótár szavainak egy vagy több címszóba sorolásából.

mondjuk is »strom v. fluss-arm«. Úgy látszik azomban, hogy még a vog. *tajt* »manica« sem azonos a *tajt* folyónévvel; Ahlquist szerint (Sprache der Nordostjaken 141.) osztB. *taj* »wipfel, ende« meg »der obere lauf eines flusses« . . . »

HUNFALVY és BUDENZ véleménye közül az utóbbiét fogadták el általánosságban, némi módosítással az ő egyeztetését fogadják el ma is. A módosításra azért volt szükség, mert BUDENZ (MUSz. 865) még a 'digitus' jelentésű *ujj* szó megfelelői közé sorolja a zürjén *čun*, votják *cini*, *cinî*, lapp *čute*, *čaute*, lapp F. *čuvde*, E. *čuvdi* szavakat. SETÄLÄ (NyK. XXVI, 401) azonban e zürjén és votják szókat *n* hangjuk miatt elkülöníti a magyar, vogul, osztják szavaktól. Később MUNKÁCSI (NyK. XXVII, 163) ugyan igyekszik megcáfolni SETÄLÄT több analógnak vélt példa felsorakoztatásával, ezek közül azonban több téves összevetésnek bizonyult azóta, pl. a permi nyelvek, a csuvas nyelv és a magyar nyelv *csikó* szavának egyeztetése.

SZINNYEI (NyH.⁴ 132) már nemcsak a permi, hanem a lapp adatokat is mellőzi, csak a vogul és osztják szavakat állítja a magyar szó mellé (NyH.⁵ 135 szintén, a NyH.⁶ 134 az ugor nyelvekbeli szavak mellé viszont már felveszi a szamojéd megfelelőket is), PAASONEN szerint is helyesen. PAASONEN ugyanis hasonlóképpen elválasztja az ugor szavaktól a lapp nyelvjárásokbeli szavakat, s ekkor még a permi nyelveknek másik, szintén az alapnyelvből megőrzött, ebbe a jelentéskörbe tartozó szavával egyezteteti őket: „zürjP. *čal* (GENETZ), *čal* (ROGOV) 'der kleine finger', zürj. *čal*, *čel* (LYTKIN) id., *tšal*, *tšal* (WIEDEMANN) 'äusserstes kleiner finger', *tšel* (WIED.) id.; votj. *čolî*, kaz. *čülê* 'der kleine finger'. Mind a kettő ilyen fgr. alapalakból magyarázható: *čuvd's (ill. *čuvd's): *č- (*č-) ~ lp. *tš-*, permi *tš-*, *tš-*; *-d- > lp. -d-, permi -l-; az eredeti, a lappban megmaradt szótagvégző *v*-hang a permi nyelvében eltűnt" — írja (NyK. XI, 355—6). Ekkor még elfogadja MUNKÁCSI (KSz. VIII, 341) véleményét a permi nyelvek idézett szavainak és a magyar *hüvelyk* szónak az egyezéséről (vö. PAASONEN: i. h. 356). Később (KSz. XVI, 13) azonban — mivel WICHMANN (FUF. XX, 254) a permi nyelvekből itt említett szavakat más lapp szavakkal kapcsolja össze [lp. *čelk-*, *čel-* ~ lpN. *čelkiš*, *čelčim* 'digitus brevissimus' ~ lpK. *čielkešn* id. ~ süd.-estn. *tsilli*: *t.-sõrm* 'kleiner Finger' (*sõrm* 'Finger')] — elveti a korábban feltett megfelelést, de továbbra sem tartja biztosnak a lapp *čuvdde* stb. szavaknak a magyar *ujj*-jal való összefüggését: „Ich meinerseits halte nicht mehr die Verbindung lpN. *čuvdde* ~ ung. *hüvelyk* aufrecht . . . Indessen bleibt die Zusammengehörigkeit v. lp. *čuvdde* usw. und dem ugrischen Wort für 'Finger': ung. *új* usw. sehr fraglich. . . » Lejjebb azonban megemlíti a lp. *čuvdde* ~ vog. *tula* stb. összetartozásának bizonytalan lehetőségét (vö. PAASONEN: KSz. XVI, 13).

A ma általában elfogadott egyeztetés tagjai az ugor és a szamojéd nyelvekből valók: „hu *új* finger | vg *tâl* | os *joj*, *luj*, S *tuj* || [? motor *tajeda* | taigi *tajam* (-da Px3sg, -m Px1sg).” (COLLINDER: FUF. 64.)

Vizsgáljuk most meg a 'digitus' jelentésű *ujj* főnév hangalakját érintő kérdéseket.

A vogul és osztják megfelelők bizonyossága szerint az ugor korban mássalhangzóval kezdődött a szó előzménye. A vogul *t-*, az osztják *l-*, *l̥-*, *t-*, másrészt a szamojéd *t-* alapján kétségtelen, hogy a szó ugyanabba a csoportba tartozik, amelyikbe a magyar *arasz*, *olvad*, *eszik*, *öl* stb. sorolható, a szókezdő hang finnugor, illetőleg uráli *s-*, az első szótagbeli magánhangzó *u*, a szóbelseji mássalhangzó *l* lehetett. COLLINDER a következő uráli alapnyelvi alakot következteti ki: *sul* (CompGram. 409).

Lássuk most a 'ruhaujj' jelentésű magyar *ujj* szó megfelelőit is: „hu *ujj* sleeve | lp *soaggja* ~ *soaja*-, *soaggje* ~ *soaje*- wing; sleeve | ch *šokš* sleeve, Malmyž also *soks* | vty *su*j arm; *sajäs* sleeve | zr *soj* arm; *sos* ~ *sosk*- sleeve | vg *tajt* sleeve | osVasjuga *jyt*, Vah *lyt*, S *tít* (ch -*kš*, *ks* vty-zr -*s* ~ *sk*-, and probably, vg, os -*t*, < **ks*) || yr *tu* sleeve | tv *tüja* | ynH *tiojo*, B *tiejo* | sk *tünaη*, *tüna*k (deriv.) km *tü*.” (COLLINDER: FUV. 65). Az itt felsorolt, igen régen egyezőnek tartott etimológiai sorról már PAASONEN ezt vallotta: „Wie Budenz, MUSz. 866, richtig bemerkt, liegt im tscher. *šokš*, syrj. *sos*, *sosk*-, wotj. *sajäs*, ost. *tüt*, wog. *tajt* das fi.-ugr. suffix -*ks* vor (im syrj. mit metathesis > *sk* > *s*).” (Die finnisch-ugrischen *s*-laute: SUSToim. XLI, 70.)

COLLINDER az uráli alapnyelvre a következő alakot tételezi fel: **söja* (CompGram. 409).

Ha a permi és cseremisiz szavak képzőit elhagyjuk (a képzőkre vö. még LEHTISALO, Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe: SUSToim. LXXII, 194) az összetartozó szóalakokból olyan szótöveket hámozhatunk ki, amelyek a 'Finger' jelentésű ugor és szamojéd szavakkal egy etimológiai sorba állíthatók, s a korábbi egyeztetések során a fenti nyelvekből ide vont adatoknál — amelyek, mint láttuk, az idő rostáján már kihullottak — sokkal inkább ide illenek. Az egyeztetésnek nincs sem hangtani, sem jelentéstani akadálya.

A két szónak COLLINDER ugyan eltérő magánhangzójú uráli alapalakját tünteti fel: **su*le 'Finger'; **söja* 'Arm, Ärmel',¹ s az utóbbi első szótagbeli *ö*-jának az *ő* táblázata szerint a magyarban nincs képviselője (jóllehet példának a finn *joki*, *kolme* szavakat is említi, melyeknek megfelelői a magyarban is megvannak!), más rokon nyelvekben viszont (lp., md. s a magyarhoz legközelebb álló obi-ugor nyelvekben) a folytatása *u* is lehet éppúgy, mint az első szótagbeli uráli *u*-nak (vö. COLLINDER, Introdution till de uraliska språken 125—6). STEINITZ (Geschichte des fiugr. Vokalismus 20) ellenben a magánhangzó-váltakozás elmélete alapján a finnugor alapnyelvre feltételezi a velaris magánhangzóknál az *o* ~ *u*, *ö* ~ *u*, *u* ~ *ö* váltakozást is. — Ezen az alapon arra gondolhatunk, hogy igen korán különböző alakváltozatai születtek ugyanannak az ősi szónak, amelynek jelentése mind a 'Finger', mind az 'Arm' jelentést magában foglalhatta. Véleményem szerint ez az eredeti jelentés 'kiágazó testrész' lehetett (erre kell következtetnünk a rokon nyelvi 'kar, szárny' jelentésekből). Később a magánhangzó-váltakozást mutató alakváltozatokhoz csupán egy-egy speciális jelentésárnyalat kapcsolódott hozzá, s megindult a jelentésbeli és alaki megoszlást követő szóhasadás, amelyet egyes nyelvekben a képzővel bővülés még jobban siettetett, elmélyített. Ehhez hasonló jelenséget láthatunk az *aras* esetében is (vö. Néprajz és Nyelvtud. II, 71—2). A két szóalak a magyar nyelv előzményében azonban valószínűleg nem különült el egymástól.

De arra is gondolhatunk, hogy a korábban elkülönült szavak később konvergens módon fejlődtek. Feltehetjük ugyanis, hogy a magyarban az *ujj* 'ruhaujj' szó második *j*-jében ugyancsak benne rejlik az említett ősi *-*ks* képző,² mert ennek a hangkapcsolatnak szabályos folytatása nyelvünkben -*j*-, mint a finn, mordvin *maksa* ~ magyar *máj* esetében (COLLINDER: FUV. 33;

¹ ITKONEN (FUF. XXXI, 164) az 'Arm, Ärmel' jelentésű magyar *ujj* uráli alapalakjának magánhangzóját *o*-nak véli: **soja*.

² Erre a lehetőségre MIKOLA TIBOR hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

CompGram. 99–100; SZINNYEI, NyH.⁷ 43 ugyan inetimologikus hangot lát a *máj j*-jében, de semmiképpen sem lehet inetimologikus a *j* COLLINDER másik: f. *uksí* . . . m. *aj* példájában. A 'Finger' jelentésű szóalak rövid *j* hangja pedig az 'Ärmel' jelentésű 'ujj' hatására nyúlhatott meg. Tudniillik ha nem fogadjuk is el a 'Finger' és 'Ärmel' jelentésű magyar *ujj* szavak etimológiai összefüggését, az bizonyos, hogy e szavak analógiás egymásra hatásával a mi nyelvünkben már feltétlenül számolni kell. (Már MUNKÁCSI: NyK. XXV, 185, XXVII, 139 utalt erre.)

A harmadik lehetőség az, hogy a magyarban csak az egyik, a 'Finger' jelentésű szó maradt meg — ellentétben az obi-ugor nyelvekkel —, s ebből belső nyelvi jelentésfejlődéssel alakult ki a szónak 'Ärmel' jelentése, amint erről már fentebb is szóltunk, éppúgy, mint az 'Arm', 'Flügel' jelentésű rokon nyelvi szavakban már külön nyelvi fejlődmény az 'Ärmel' jelentés (vö. SUSAik. XXX., 81). Ez éppolyan névátvitel volna, mint például a 'gyűszű' jelentés az egyik osztják nyelvjárás 'ujj' szavának esetében: „osztj . . . Ni. *tuŕ* 'ujj, gyűszű' ” (WICHMANN, A moldvai csángó mássalhangzók történetéből: MNy. IV, 400; lapalji jegyzet).

Az *ujj* szó hangalakja a magyar nyelv történetének során már nem változott. Zárt *u* hangzóját megőrizte a konzervatív tendencia, s ebben talán szerepe volt az egyetlen szótagból álló szó *u*-ja hangsúlyos voltának is (vö. *tud*, *hull*, bár az ellenkezőjére is van példa bőven: *pur* > *por* stb.).

VELCSOV MÁRTONNÉ

A kecmereg és rokonsága

1. Véleményt a *kecmereg* szó eredetéről elsőnek a SzófSz. nyilvánított, és ismeretlen eredetűnek, talán hangulatfestőnek minősítette. BÁRCZI GÉZA „A magyar szókincs eredete” első kiadása megírásakor minden valószínűség szerint nem változtatta meg a véleményét, mert a hangulatfestők tárgyalása során nem említi. Nem hozza fel példának az ismeretlen eredetűekről szóló fejezetben sem, ahol egyébként nem is lett volna rá alkalma, mert ezekre csak a *h*-val kezdődőek szótári sorrendjéből idéz.

BENKŐ LORÁND „Egy hangulatfestő igecsoport” című cikkében törli a „talán” kitételt, s kétségtelen hangulatfestőként kétszer is szerepelteti példái között (MNy. L, 259, 273). Ez után „A magyar szókincs eredete” második kiadásában már belekerül a hangulatfestő szavakról írt fejezet példái közé (32). A szó etimológiájával érdemlegesen azonban eddig senki sem foglalkozott.

2. A SzófSz. a szó első előfordulását KRESZN.-ben állapítja meg, s a szótár kiadási éve helyett (1831.) legrégibb előfordulása évéül azt az évet tünteti fel, amelyben KRESZNERICS Ságón följegyezte: 1829-et. Ennél az évnél azonban korábbra kell tennünk a *kecmereg* szó első írásos szereplését. KRESZN.-ből a NySz. is idézi, s rajta kívül egy másik forrásból, K ó n y i J á n o s „Várta mulatságá”-ból is közöl adatot. Ennek a műnek a kiadási évét a NySz. sajnos nem tünteti fel, de a Révai-Lexikon segítségével (XII, 6) megállapíthatjuk, hogy az öt kiadást megért művet először 1774-ben adták ki; miután pedig a későbbi kiadások föltehetőleg változatlan utánnyomások voltak, ezt az évszámot tekinthetjük a *kecmereg* első előfordulási évének.

Az emocionális jellegű *kecmereg* népi szóként kerül be az irodalmi nyelvbe. KRESZNERICS forrását említettük, Ságón hallotta. Kónyinál is azért szerepel,

mert „a nép szája íze szerint ügyesen tudta magyarul megszólaltatni a német elbeszéléseket és drámákat” (Révai-Lex. i. h.). A mai irodalmi nyelvben is megmaradt népi és bizalmas ízűnek (vö. ÉrtSz. III, 792).

3. A szó alaktani felépítése és a jelentései félreérthetetlenül arról tanúskodnak, hogy a belső keletkezésű szavaink nagy hangulatfestő csoportjába tartozik. Ám ezzel a felismeréssel még nem merítettük ki etimológiája mondani-valóját.

Tudott dolog,¹ hogy a hangulatfestő szavak nagyon közeli rokonságban vannak a hangutánzókkal (BÁRCZI, Szók.² 28–30; BENKŐ: MNy. L, 255–8). A mozgáshangulatot kifejezők nagy része közülük került is ki: a hang- és a mozgásképzetet egyformán visszatükröző hangutánzók nem egyike a hangképzet háttérbe szorulása folytán átcsúszott a hangulatfestők mozgásbenyomást kifejező csoportjába. Ezért egy ilyen hangulatfestő szó etimológiai vizsgálata során ki kell derítenünk, nem hangutánzó eredetűvel van-e dolgunk tulajdonképpen.

Kecmereg szavunk fogalmi tartalmát vizsgálva, három alapjelentését mutathatjuk ki, melyeknek egyike sem társul hangképzettel. A mozgásmozzanat is csupán az első kettőben van meg, az utolsóba legfőljebb belemagyarázhatjuk. A MTsz.-t kivéve a források a jelentéseknek csak egyikét-másikát regisztrálják. A régebbi Nyr.-beli adatokra, melyeket a MTsz. egyébként figyelembe vett, és a parafrázáltakra (pl. BALL.) nem térek ki.

Melyek ezek a jelentések?

1. 'Nehézkesen, esetlenül mozgolódik': *kecmereg*, *kecmereg*; *gecmereg*, *kecmelyeg*, *keszmerég*: 'négykézláb mászik, vándorog, szabadulni iparkodva hánykolódik, kapálódik, evickél (pl. sárban, gazban)': *A gyerekek kecmereg a bölcsőben* (MTsz.); *kecmereg*, *kecmelég*: '〈kisebb távolságon v. szűk helyen〉 nehézkesen, nagy ügyel-bajjal mozgolódik, forgolódik, tápáskodik, mászik; vándorog' (ÉrtSz.); *kecmereg*: 'mondják gyermekről, ki járni tanulván négykézláb mászkál, ideoda kapkodva hentereg' (CzF.); *kecmereg*: 'botorkál, erőtlenségből négy kéz láb csúsz mász' (KRESZN. NySz.); *kecmereg*: 'erőtlenül megy', 'négy kéz-láb mászik' (Tsz.); *kecmereg*: 'nehezen, majdnem mászva megy' (OrmSz.); *kecmereg*: 'nehézkesen mozog' (SzegSz.).

2. 'Késedelmeskedik': 'késedelmeskedik, kelleetlenül kel föl, ügyetlenül és lassan dolgozik, tehetetlenkedik' (MTsz.; az alakváltozatok az 1. alatt).

3. 'Gubbaszt, tétlenkedik': 'kuporog': *Ott kecmeregött szegény a sároka* (MTsz.); 'tétlenül várakozik, óhajtozik vmi után': *Ott kecmelyeg, ott epešti magát már hetek óta* (MTsz.; az alakváltozatok az 1. alatt); 'kuporog, gubbaszkodik, tétlenül várakozik' (ÉrtSz.; az alakváltozatok az 1. alatt); *kecmereg*: 'gubbaszkodik, tétlenül várakozik' (SzamSz.).

A *kecmereg* igekötős alakjai az 1. alatt feltüntetett alapjelentést módosítják. Ezek közül leginkább, úgy látszik, a *ki-* igekötős használatos, sőt némelyütt talán kizárólag ez az alak, például az Érsekújvár melletti Kamocsán (szlovák neve Komoča) csak *kikecmereg* 'ügyel-bajjal kimászik, kívánszorog' (onnan való hallgatómtól).

4. A *kecmereg* alakon kívül előfordulnak *-kedik-* és *-edik-* végződésű formák is. Mind a két változat jelentése, illetőleg jelentései azonosak vagy rokonok a *kecmereg*-ével. Azonos (az 1. alatti alapjelentéssel) a CzF.-beli *kecmerekedik*-é, a mátyusföldi kajali (Kajal, szlovákul is így) *kecmérkedik*-é

(onnan való hallgatómtól), a szegedi *kecmerkődik*-é (SzegSz.) és a csallóközi *kecmeredik*-é ('vászorodik': MTsz.). Ennek az utóbbinak talán a 2.-ba illő jelentése is van: *keszmeredik*: 'nagy nehezen rászánja magát valamire' (MTsz.). A MTsz. -*kedik*-es adatainak a jelentései rokonok: 1. *keszmerkődik*: 'iparkodik, kapaszkodik, halad fölfelé (a bab, borsó; az ember, mikor vagyonosodik)'; 2. *keszmerkedik*: 'szerfölött töri magát valamiért'; 3. *kecmerkedik*, *keszmerkődik*: 'készülődik' (*kecmerkedik* al.).

Mint láttuk, a szó alakitani változatainak elég tarka hangtani változatai is vannak. Az első két szótagban — a MTsz.-beli *gecmërëg*-et és a kajali meg a kémendi (szlovák neve Kamenín) *kecmërëg*-et kivéve — csak nyílt *e*-t találunk, az utolsó szótagban a -*g* végződés előtt részben zárt *ë*-t, részben nyílt *e*-t, a -*kedik*-ben hol zárt *ë*-t, hol nyíltat, az -*edik*-ben pedig nyíltat. A mássalhangzók terén szembetűnik az egy szóeleji *g*, a *c* helyett néhány adatban *sz* és az *r*-nek *l*-lel, illetőleg *ly*-lyel való helyettesítése. Ezeknek a magyarázata is hozzátartozik a szó etimológiájához, de erről majd később.

5. A *kecmereg* első jelentésére egy más és szintén *kec*-tövet tartalmazó ige használatos a magyar nyelvterületen, a *kecél*: a) 'négykézláb mászik, csúszik (kis gyerek)'; b) 'alig mászik' (MTsz.); *kecél*, *kecé*, *kecel*: a) négykézláb mászik (a még járni nem tudó kis gyerek); b) 'nehezen vonszolja magát' (OrmSz.); a MTsz. jelentései lényegében az Ormányságból valók.

A *kecél*-nek a 'nehézkösen, esetlenül mozgolódik'-ba illő 'négykézláb mászik, csúszik', 'alig mászik' jelentésén kívül van egy merőben ellentétesnek látszó 'könnyedén mozog'-ba sűrítendő jelentése is: 'vígán ugrándozik, játszadozik, cikázik' (KRESZN., SzD.-ból idézi); '(kecske módjára) ugrál, szökdel, fickándozik, keceficél' (CzF.); *kecél*: 'ugrándozik, vickándozik, ficáncol': 'Ugyan *kecélnék* a bálhák a derekamonn, mék tán esőü lesz (SzamSz.). Az 'ugrándozik'-tól nincs messze az 'üzekedik, petélődik (állat, kül. szárnyas)' jelentés (SzamSz.) és a *megkecél* ige jelentése ('A fene *kecéjjen* meg! SzamSz.) sem.

A *kecél*-ből van négy ikerítés: két ige, egy mellékneves és egy főneves elvonás. Ezeknél is megvan az a) 'nehezen, esetlenül mozgolódik' és a b) 'könnyedén mozog, vígán ugrándozik' jelentésbeli ellentét.

a) *Keceficél*: 'össze-vissza jár': *Keceficéltek a lábai* (MTsz.). Az esetlenséget megtaláljuk a szó átvitt értelmében is: *kecefecél*: 'össze-vissza zagyvál' (MTsz.).

b) *Kecebecél*: 'kecske és borjú vagy kecskeborjú módjára ugrándozik, ficáncol': 'A bak akármely meredek sziklákön föl s alá *kecebecél* (CzF., Vajda Sámuelből).

Az elvonás és jelentései:

a) *Keceface*: 'csipertes, bicegve járó, bicegő' (CzF.); 'csipertes (sántító, sántikáló)' (MTsz.).

b) *Keceface*: 'ami vagy aki *kecél* és *ficél*, azaz játszva ugráló, fickándozó' (CzF.).

b) *Kecebece*: 'olyan ficáncolás, ugrálás, milyet a kecskék és a jó kedvükben ficáncoló, bogárzó borjúk vagy együttesen véve: a kecskeborjúk tesznek' (CzF.).

A *kec*-tőnek egy további képzése a *kecel*¹ ige, melyet ugyan az OrmSz. a *kecél* alakváltozataként kezel (igaz, hogy csak ennél, a *bekecél* 'bevászorog'

¹ Megjegyzendő, hogy a *kecmërëg*, *kecél*, *keceficél*, *kecel* szavakat utalásszerűen már SIMONYI (NyK. XVII, 73) is együvé tartozóknak ítéli, és az a véleménye rólok, hogy nem élő alapszóból képzettek, mint pl. a *kószál* (vö. *kúsz*) (i. h. 253).

és a *kikecél* 'kikecmereg'-nél már nem — ezek alakváltozatai: *bekecél*, *bekecé*, illetőleg *kikecél*, *kikecé*), de a MTsz. és az ÉrtSz. külön szóként. Arról, hogy a *kec-* tőnek csakugyan egy további képzéséről van szó, tanúskodnak az ige jelentései, melyek egyrészt a *kecél*-hez, másrészt közvetlenül a *kecmereg*-hez fűzik. A *kecél*-hez fűzi a *kecel*: MTsz.; *kecel*: ÉrtSz. lényegében ennek a 'vigan ugrándozik' jelentésével azonos 'szaporán tipeg (a járni kezdő élénk gyerek)' (*elkecel* 'elszalad': MTsz.) jelentése, a *kecmereg*-hez pedig ennek harmadik: 'gubbaszt, tetlenkedik' jelentésével azonos 'kuporog, összehúzódva ül' (ÉrtSz.) jelentése.

6. A bemutatott igékhez kell kapcsolnunk az alábbi főneveket: *kec* 1. 'kocafiaztató' (CzF.), 'disznó-fiadztató rekesz' (MTsz.); 2. 'borjúketrec' (MTsz.); van *kecke* 'falábakon álló ketrec, melyben az ólakba hordott takarmányt tartják' (CzF.), 'ólbeli takarmánytartó rekesz' (MTsz.), valamint a *keces* 'rekeszes' (*keces ól*; MTsz.) melléknevet, továbbá a *kecre állani* (*áni*) 1. 'négykézlábra állani' és 2. 'fejtetőre állani' (MTsz.) szólást. A *kec* esetében olyan rekeszről, ketrecről van szó, ahol a disznó vagy a malacok, nehezen, esetlenül, a borjú esetleg élénken mozgolódhat vagy amely 'támaszkodó hely' (Nyr. IX, 283) lehet. A takarmánytartó *kecke* szintén ólbeli rekesz. A *kecre áll* sem szorul különösebb magyarázatra, a mozgásbenyomás érzékeltetése nyilvánvaló.

7. A tárgyalt adatok az azonos hangalakú tövön kívül az azonos vagy egymásból magyarázható és így egymással összefüggő jelentések révén együvé tartoznak. Minden egyes adat esetében azonos vagy rokon mozgásképzet kifejezéséről van szó, persze, hangképzet társulása nélkül.

A keresett hangképzet azonban már a *kecel* jelentései egyikében is jelen van, sőt dominál, és rámutat, hogy milyenfajta hang utánzásával járó mozgásképzet túlsúlyba jutása révén csúszott át a *kecmereg* és a többi szó a hangutánzók csoportjából a hangulatfestők csoportjába. Ez a jelentés: (*kecél*:) 'kocog' (ÉrtSz.), (*kēcél*:) 'kocog, kocogat' (MTsz.), vagyis 'kopogtat'!

A *kecel* ige ezzel a jelentésével elárulja, hogy tulajdonképpen magas hangrendű párja a *kocol* igének, melynek jelentése tisztán hangutánzó: 'kocog, kocogtat, kopogtat' (MTsz.), azaz valamit valamivel megütöget, hogy *koc* hangot adjon; a MTsz. a két szót össze is vetteti, és az ÉrtSz. a *kecel* ebbeli jelentését a *kocog* '〈személy〉 kopogtat, zörget valahol, valamin, rendsz. be-bocsátás, jeladás végett' jelentésre utalva adja meg.

A *kecel* igeen keresztül tehát a *kecmereg*, *kecél*, *kec*, *kecre áll* összefügg a *kocol*, *kocog*, *koccan*, *koccint*, *kocódik* stb. hangutánzó igékkel. E tény már egymagában is eldöntené a tárgyalt szavak hangutánzó eredetét. A mély hangrendű hangutánzó szavak azonban figyelemztetnek bennünket magas hangrendű párjukra, amelyeket egyébként — mivel a már tárgyalt szavak jelentésében a hangmozzanat nem mutatható ki — a magas hangrendű adatoknál maradván csupán, vizsgálatunkba nem vonhatnánk be.

A magas hangrendű pároknak ugyanaz a hangutánzó jelentésük van, mint a mély hangrendűeknek. A 'kopogtat' jelentésű *kocog*, *kocogtat*, *kocol*, *kocátol*-al szemben ott van a *kēcél*-en kívül a *kēcētēl*, melynek jelentése szintén 'kopogtat' (vö. MTsz.). A *kocog*-nak többek között 'vacog' (MTsz.; ÉrtSz.) hangutánzó jelentése is van, s ebbeli funkciójában párhuzamot alkot a szintén 'vacog' jelentésű *kēcég*-gel (*kēcég a hidegtől a foga*; MTsz.), illetőleg a '(hidegtől)

koccanva 'többször összeverődik' (pl. térd; ÉrtSz., Tsz.) jelentése alapján a 'didereg' jelentésű hosszabb *kecerég*-gel (MTsz.). Figyelemre méltó egyébként, hogy a *kocog*-nak, melynek valamennyi jelentése hangutánzó, a mozgást talán egyaránt kifejező '<személy> lovon, kocsin v. menetelő ló, ritk. más állat' lassan, kényelmesen halad', illetőleg '<személy> gyalog így megy' (ÉrtSz.) jelentésben megvan a *kecmereg* és a *kecél* alapjelentésének 'nehézkesen mozgolódik' párhuzama. A *kecél* 'vigan ugrándozik' és a *kécél* 'szaporán tipeg'-ével viszont párhuzamos a *kocog* '<személy> sietős léptekkel megy' (ÉrtSz.) jelentése.

Tisztára hangutánzó a kizárólag a magas hangrendű *kécég*-hez fűződő további két jelentés is, az 1. 'szájával *kec* hangon csattog' (CzF.), 'szájával csettegetve hí (malacot, kecskét)' (MTsz.) és a 2. 'ketyeg, perceg (az óra)' (MTsz.; CzF.).

Nincs jelentésbeli párhuzama a mély hangrendűek között a magas hangrendű hangutánzó *kécégtet* 'a lovat szájcsattogtatással hajtja' (CzF.), 'szájával csettegetve hajt (lovat)' (MTsz.) és a 'percen, ketyen (az óra)' jelentésű *keccen* (CzF.), valamint ennek igekötős hangulatfestő továbbképzései: *lőkécen* 'leheppen, lepottyan (lóról, hivatali polcról)' (MTsz.; CzF.; a 'lóról lepottyan' jelentésben hangutánzó is), az *elkécen* 'elesik (valamitől)' (MTsz.) meg *elkécint* 'elcsappint' (MTsz.) igének sem. Mély hangrendű párhuzam nélkül van a 'csütörtököt mond (a puska)' (MTsz.), azaz 'üresre kattán' jelentésű *keccel* (MTsz.) is.

Ide kell sorolni tovább a lényegében hangutánzó — mert a kés előzetes enyhébb beleütésével kell általában a műveletet megkezdeni, ami koccanó vagy keccenő hangot ad — '(dinnyét) meglékel' jelentésű *megkiccéz* (SzamSz.), és hovatartozandósága szempontjából megvizsgálni a hangulatfestő *keckerász* igét, *kece* főnevet és *kocorag* melléknevet is.

A *keckerász*-nak a jelentését a MTsz. megkérdőjelezve 'kaparász'-szal értelmezi. A közölt példamondatból és helyzetmagyarázatból (*No ma nem kaszáltunk, csak keckerásztunk a bokrok között* [mondják a kaszások, mikor bokros helyeken kaszáltak] nyilvánvaló a 'nehézkesen, esetlenül mozgolódik' képzet, és ez a szót hangalakjával együtt a *kecmereg*-hez és a *kecél*-hez társítja.

8. *Kece* főnév tulajdonképpen négy is van: 1. *kece* 'durva mázolóecset, amilyennel a húsvéti pirostojást cifrázzák' (MTsz.); 2. *kece* 'gyermekjátéku használt fazékfűlek' (MTsz.); 3. *kece* 'háromszögletű, súlyozott fakeretre alkalmazott fenékháló, melyet csónak után vonszolnak' (MTsz.); CzF.-nál: „Csúcsos, zsákforma háló, melyet a víz fenekén húznak.”; 4. *kece* 'hegedűnyereg, hegedűpalló (amelyen a húrok fekszenek)' (MTsz.). CzF.-nál: „... jelenti azon ihar- vagy бүкфа lábacsát is, mely a hegedűn a hűrt fentartja.” — A 4. *kecé*-t kivéve valamennyinek megvan a maga mély hangrendű párja, melynek tekintetbevétele a szó eredeztetésénél csak haszonnal jár.

Az 1. számú (Hont megyei) *kece* Somogy megyei *gica*, Szatmár megyei *kice* 'vékony pálcácskának hasított végébe illesztett rézdarabka, amellyel a húsvéti pirostojást cifrázzák' (MTsz.), valamint ormánysági *gica* 'kicsi fanyél, rajta kereszthen gyufa vastagságú bádóg cső, aminek a végében esetformában selyem fonalat húznak s ezzel hímezik a tojást' (NéNy. IX, 56) alak- és tárgy-illetőleg jelentésváltozatai a Zala, Veszprém stb. megyei *gicca* 'házfödésre való apró zsupp, kettős zsupp' (MTsz.) és a Nyitra vidéki *kice* 'fedőzsupp'-pal rokoníthatók. — Ez a *kece* szláv jövevényszó, amely egy *kyká*-ra vezethető

vissza, l. szlovén *kika* 'der Haarbüschel' (WOLF—PLETERŠNIK, Slovensko—nemški slovar I.), bolgár és szerb-horvát *kika* 'hajfonat, copf' (vö. V. MACHEK, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. 1952. 402 *kštica* al.), sőt lehet, hogy szlovák (vö. a *kicke*, *kicska*, *kika* címszavakkal: KNEZSA, SzlJsz. I, 268).

A vizsgált szócsoporttal való etimológiai összefüggésbe a további három *kece* hozható, de közülük is kétségtelenül csupán a 2. számú. Csak ennél tehető fel minden további nélkül, hogy a 'gyermekjátékokul használt fazékfülek' nevüket keccenő hangjuktól kapták. Föltevéseinket erősíti mély hangrendű párhuzamának, a *kocá*-nak 'a kapósi játékhoz, kapósihoz való kerek kavics' (MTsz.) jelentése. A kavicsot a földről szabály szerint felkapva a levegőbe kell lendíteni, onnan a már tenyérben levőkhöz elkapni, s ilyenkor ez a többihez ütődve *koccan*. Vö. a *koca* magyarzatát CzF.-nál: „Hangutánzó, és kövecsjátékot jelentő szó, melyből származik, *koczázni*, am. kövecseket összekoczogatva játszani”.

Hangutánzó eredet a 3. számú *kecé*-nél annyiban jöhet számításba, amennyiben a 'súlyozott fakeretre alkalmazott fenékháló' a homokos fenéken vonszolva csakugyan kecegő (vagy a mély hangrendű párja számára: kocogó) hangot ad. Ezt a feltevést persze tárgyi körülmények erősíthetik vagy gyönghetik. A tárgyi körülményektől s főleg attól a körülménytől függően, átvitt értelmű-e a háló névadó alkatrésze, kiindulól számba jöhet a 'nőstény disznó' vagy esetleg más jelentésű *koca* is. A mély hangrendűt alkalmasint így magyarázza CzF. is: „Mellékneve egy kicsiféle hálónak, *koczaháló*”. Ebben az esetben a 3. számú *kece* hangrendi átcsapással keletkezett az ilyen jelentésű mély hangrendű *kocá*-ból.

A 4. számú *kece* kifejező jellegéhez kétség nem fér, de hogy mennyi köze van a — végeredményben hangutánzó — *kec*- tőhöz, fogódzók híján nehéz kideríteni. Lehet, hogy a 'ketrec' jelentésű *kec*-nek mint 'támaszkodó hely'-nek átvitt értelmű használatával van benne dolgunk.

9. A *kocorag* 'kucorgó' (MTsz.) melléknév látszólag szintén a *kec*- ~ *koc*-tövék mély hangrendű sorába, jelentésénél fogva pedig a *kecmereg* harmadik jelentéséhez, a 'gubbaszt, tétlenkedik'-hez tartozik. Nem egy *kocorag* (vagyis 'könnyen megfogható jámbor') *tyúk* (MTsz.) előzőleg csakugyan lekuporodik, hogy a gazdasszonya megfoghassa. Ám véleményem szerint nem az eddig tárgyaltakhoz tartozik a szó, hanem melléknévi változatként a *kucorog* 'kuporog, összehúzódva ül, guggol'-hoz, ez pedig a *kukorog*, *gugorog*, *kukorodik*, *gugyorodik*, *kuczorodik*, *kutyorodik*, *kuncsorog*, *koncsorog*, *kuntyorog*, *kontyorog*, *kuporog*, *kuporcol* stb. igékhez, melyek nem egyikének jelentése a 'csavarog, kószál' vagy a 'zsugorodik' mellett 'kuporog, guggol'. Ez, persze, a most bemutatott és a vizsgált szavak csoportja között nem az egyetlen közös jelentés. A *kucorog*-nak és alakváltozatának, a *kuncorog*-nak van 'didereg' jelentése is, éppúgy, mint a *kēcég*-en kívül az alakilag közeli *kecerég*-nek. A *kec*-tőnek ilyen alaki és jelentésbeli összefüggései a szemléltetettéknél, persze, jóval szerteágazóbbak, de ezek vizsgálata — lévén célom a címben jelzettek hangutánzó eredetének kimutatása — nem tartozik a témához.

10. A *kecmereg*-gel s alakváltozataival kapcsolatban utaltam már a szócsoport hangtani tarkaságára. Megállapítottuk, hogy a csoport hangulatfestő tagjainak *kec*-tövében a *koc*-hangutánzó tő magas hangrendű párjával, a *kēc*-hangutánzó tővel van dolgunk. Mint ilyennek azonban nemcsak a hangutánzó

szavakban (*kēcĕg*, *kēcĕgtet*, *kēcĕl*, *kēcĕtĕl*), hanem a hangulatfestőkben, a *kecmereg*, *kecmerekedik*, *kecĕl*, *kec*, *kecĕ*-ben is zárt *ĕ*-vel kellene hangzania. A zárt *ĕ* etimologikus a végződésekben is. Emellett szól a MTsz.-beli *gecmĕrĕg*-en kívül a kajali meg a kémendi *kecmĕrĕg* és a kajali *kecmĕrkĕdik*, no meg nem utolsósorban megint a hangrendi párhuzam: *ácsorog*, *bócorog*, *csikorog*, *kujtorog*, *mocorog*, *nyikorog*: *bőcörög*, *lődörög*, *nyőszörög*, *sündörög*, *csĕpĕrĕg*, *hempĕrĕg*, *lĕzĕrĕg*, *szĕpĕrĕg* stb. (MTsz.).

A dolog magyarázata abban van, hogy a hangulatfestő sorban, amelyben a hangutánzó mozzanat háttérbe szorult s eltűnt, a *kĕc*-tő kilépett etimológiai összefüggéseiből, s így érthette és érte változás. A zárt *ĕ* nyíltabbá vált, éppúgy, mint az etimológiai összefüggéseiből szintén kilépett *fest* (< *fĕst* ~ *föst*), *levĕgő* (< *levĕgő* (Kolon — Koliňany) < *lĕvĕgő*; vö. *lĕbĕg*), *lepedő* (< *lepĕdő* Zsére — Žirany), *lĕlek/lĕlke* (< *lĕlĕk/lĕlke*) stb. (Alsócsitár — Dolné Štitára, Nyitra vidéke).

Az etimológiai összefüggésekből való kilépéssel magyarázandó a MTsz.-beli *gecmĕrĕg* szókezdő *g*-je és a *c*-nek egynéhány adatban *sz-szel* való helyettesítése (*keszmerĕg*, *keszmerkedik*), valamint az *r > l* változás (*kecmĕlĕg*) is.

Az etimológiai összefüggésekből való kilépésre volt ezekhez a változásokhoz szükség, mert a 'kemény, rendsz. csontból, üvegből vagy fémből való tárgy' valaminek nekiutódve egy pillanatig hallatszó, nem nagyon éles, csengő vagy kongó hang' (l. *koccan* ÉrtSz.) képzetét — hogy a megfogalmazott s félremagyarázhatatlanul hangutánzó mély párhuzam segítségével fejezzük ki mondanivalónkat — egy *goc*-s még kevésbé *kosz*-hangsor nemigen váltaná ki. A *kosz*-hangsorhoz egyébként nem is utódésból származó hang képzete társul, hanem a súrlódással keletkezetté: *koszog* 'csoszog'; *koszrog* 'csizmában vagy keménytalpú cipőben lábát húzva jár'; *kosztat* 'lábát a földhöz súrolva jár, csoszog' (MTsz.); ebben egyezik a *csűszik*, *kűszik*, *műszik*, *csoszog*, *csiszol* súrlódásképzetet visszatükröző szavakkal. Ahhoz tehát, hogy egy utódésból származó hangot utánzó *kĕc*-hangsor *gec*-cé, illetőleg *kesz*-szé válhasson, szükség volt előzőleg a hangképzet háttérbe szorulására s a mozgásképzet kizárólagossá erősödésére. Ilyen szóeleji *k > g* változásra a kifejező szavakban a *gecmĕrĕg* nem az egyetlen adat. Szép számmal hozhatunk fel rá példát. A MTsz.-ból: *kajcsos*: *gajcsos*, *kajdász*: *gajdász*, *kajcs*: *gacs*, *kajmó*: *gajmó*, *karatyol*, *kalatyol*: *galagyol*, *karít*: *gurít*, *kojtol*: *gojtol*, *kólál*: *górál*, *kortyog*: *gortyog*, *kukorodik*: *gugorodik* stb (l. még BÁRCZI, Htört.² 164). A *keszmerkedik*-ben tapasztalt *c > sz* változás az elég gyakori *sz > c* affrikálódás visszaütése; — ilyen visszaütés például a menyhei (szlovákul Mechenice) *pászótt* 'pácolt' *sz-e* is. Az *r* és az *l* kölcsönös viszonya pedig közismert, úgyhogy az *r > l* változás a *kecmĕlĕg*-ben sem külön magyarázatot, sem illusztrációt nem kíván.

II. Végül az elmondottak végleges megerősítésére hadd ismertessem a *kecmereg* ige barslédeci (szlovákul Ladice) mély hangrendű változatát. Az asszonyok a fosztóban már mind jelen voltak, csak egy hiányzott még. Egyikük szavá is tette: *Mā Má-rec* ('Mária', egyéni becenév) *so'kálík kocmorkogyík othonn!* Kérdezésemre az asszonyok a *kocmorkogyík* értelmét így magyarázták: 'smātríkogyík', azaz 'matat, motoz'; 'mozog ollál lās'sácskänn'; 'csĕk jár ĕty herrő mās-rá', vagyis: 'késedelmeskedik, késik, késlekedik'. Passzív megfigyelés eredményeként a szót két más jelentésben is följegyezték: 1. 'ugrándozik, zörgölődik, kopogó zajt csap': *Egerek uty* ('nagyon') *kocmorkották a pāl-lāsonn!*;

2. 'botorkál, nagy nehezen mozog': *Élik totyogot. — Ki kocmorkogjik itt a lóp'csónn?*

Érdekes, hogy Nyitra vidéke más falvaiban nem jegyeztem föl. Passzív megfigyelés útján tehát sehol másutt, aktív utánakérdezés eredményeként pedig csak Menyhén jutottam hozzá, két idős alanytól — egy férfitől és egy asszonytól —, akiknél külön-külön érdeklődtem. Mások előtt maga a szó is ismeretlen volt. Meglepő, hogy a két idős alany egymástól függetlenül három egyező alakváltozatban mondta: *kocmorog* ~ *köcmörög* ~ *këcmërő*. Az asszony *këcmërög*-et is mondott. A sok alakváltozat és az a körülmény, hogy a fiatalab-
bak nem ismerik, arról tanúskodik, hogy Menyhén a szó a kiegészítő szókinszbe tartozik, s innen is már jóformán kiavult. A *këcmërő* alak egyébként a *kecme-
redik* menyhei megfelelője, mert ott például a megbetegedik: *mëgbëtëgő* (csak zárt *ë* van Menyhe nyelvjárásában). A férfi érteimezése '*susmákogjik*', azaz 'piszmog', az asszonyé '*susmákogjik*, *babrákogjik*' volt. SIMA FERENC

A lexémák funkciója és a rokonértelműség*

1. Noha még nincsen meg a történelmi távlatunk, hogy objektíven értékelhessük azokat a nyelvtudományi irányzatokat, amelyek közvetlenül vagy közvetve FERDINAND de SAUSSURE páratlanul megtermékenyítő gondolatai nyomán keletkeztek, annyi máris kétségtelen, hogy a modern lingvisztika legalábbis két vonatkozásban jelentős haladást tett a régebbi korok nyelvvizsgálati módszeréhez viszonyítva. Az egyik az, hogy megpróbált kibontakozni azokból a megkötöttségekből, amelyek abból adódtak, hogy a nyelvi jelenségek szoros kapcsolatban vannak a más tudományágak vizsgálódási körébe tartozó jelenségekkel; a másik pedig az, hogy a nyelv rendszerszerűségének alapul vételével megtalálta a nyelv önelvű szemléletéhez elvezető utat. De ezen túlmenőleg manapság már azt is látjuk, hogy az ezen az úton haladó nyelvvizsgálat nem jelenti szükségszerűen sem a hagyományos módszerek teljes elvetését, sem pedig azt, hogy a nyelvet a társadalomtól és az emberi gondolkozástól elszakítva, attól független jelenségnek kellene tartanunk. Arról azonban még manapság sem beszélhetünk, hogy az alkalmazott nyelvtudomány minden ága — közelebből véve a lexikográfia gyakorlata — következetesen érvényesítene a korszerű, de nem egyoldalú nyelvvizsgálati módszernek legalább az említett két alapvető szempontját.

A következőkben megpróbáljuk felvázolni egy olyan szinonimaszótár elvi alapjait, amely a gyakorlati életben való hasznavehetőségen kívül egyrészt arra törekszik, hogy a lexémák, azaz a szótárilag feldolgozandó lexikológiai elemek szinonimikai kapcsolatainak a megítélésében függetlenítsen magát a logikai — lélektani szempontoktól, másrészt pedig azt a célt is kívánja szolgálni, hogy — amennyire ez tudományunk mai fejlődési szakaszában lehetséges — rámutasson a nyelvet szemantikai szempontból is rendszerre tevő legfontosabb lexikológiai összefüggések ábrázolásának a lehetőségeire.

E szótár rendszeréről és szerkesztési alapelveiről már beszámoltam folyóiratunk hasábjain (MNY. LX, 16—31). Ugyanitt röviden ismertettem azokat a szempontokat is, amelyeket a szótár anyagának az összeállításában, azaz a

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság általános nyelvészeti szakosztályának 1965. március 2-án tartott ülésén elhangzott előadás némi kiegészítéssel és módosítással.

lexikológiai szinonimitás megállapításában érvényesítek. Az alábbiakban munkahipotézisem elvi alapjairól szólva először is azokról a szemantikai megfontolásokról kell beszámolnom, amelyek alapján a szűkebb 'szójelentés' fogalmát egy tágabb körű és konkrétabban meghatározható kategóriával, 'a lexéma funkciójá'-val próbálom meg helyettesíteni. Ezután — mintegy az elmélet gyakorlati alkalmazhatóságának a szemléltetéseképpen — bemutatom a funkcionális lexémaszemléletnek a szinonimikai alkalmazását. Végül pedig a szinonimaszótár szerkesztése közben szerzett tapasztalatokat felhasználva megpróbálok arra a kérdésre is válaszolni, hogyan ábrázolható a nyelv szemantikai rendszerszerűsége a lexémák szinonimikai kapcsolatainak az alapján.

2. Szemantikai alapvetés.

A) Ahhoz, hogy megokolhassuk, miért tekintünk két vagy több lexémát egymás szinonimájának, mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogyan juthatunk el a szinonimitás kategóriájának a nyelvi szinten való meghatározásához. Gyakorlatilag azt jelenti ez, hogy meg kell jelölnünk a lexémák között levő, nem alaki jellegű kapcsolatoknak azt a fajtáját, amely még nyelvi szinten vizsgálható. Ezzel kapcsolatban először is arra kell rámutatnunk, miért nem fogadhatjuk el kiindulási alapként a hagyományos szinonima-meghatározást, majd — mielőtt saját szempontjainkat ismertetnénk — néhány szót kell szólnunk arról a szójelentés-meghatározásról, amely a jelentést a szó használati szabályának tekinti.

B) A szinonimitás kategóriájának a hagyományos módon való meghatározását legutóbb a készülő orosz szinonimaszótár tervezete fogalmazta meg találóan: «В традиционном понимании синонимов как слов, близких или тождественных по значению, наиболее принятой является точка зрения, рассматривающая синонимы как слова, обозначающие одно понятие, но различающиеся оттенками значения или экспрессивными и стилистическими особенностями (см., например, определения у А. Н. Гвоздева, А. Б. Шапиро, Е. М. Галкиной-Федорук, В. Н. Ключевой, Ю. Д. Апресяна).» (А. П. Еврењева, Проект словаря синонимов. Москва, 1964. 8—9). Ha azonban ezt és az ehhez hasonló szinonima-meghatározásokat egyes esetekre vonatkoztatva a gyakorlatban akarjuk alkalmazni, végeredményben oda jutunk, hogy a szinonimitás vizsgálatakor nem szavakat, nem nyelvi jeleket, hanem fogalmakat, fogalmi tartalmakat kell egymással összehasonlítani. Ez pedig már csak azért sem vezetne a kívánt eredményre, mert a fogalmak és a szavak között nem olyan egyszerű és közvetlen az összefüggés, mint ahogy azt például FRANZ DORNSEIFF képzelte: man denke sich „zwei parallele Linien, wo auf der einen die Begriffe, auf der anderen die Wörter stehen“ (Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, 1943. 43).

A szavak és a fogalmak viszonya sokkal bonyolultabb annál, mint hogy egyszerű párhuzamról beszélhetnénk ezzel kapcsolatban. A szójelentésnek a fogalommal való közvetlen azonosítása elé — mint erre már többen rámutattak — különösen a következő öt körülmény gördít súlyos akadályokat. 1. Egyetlen fogalomnak gyakran több szó felel meg (például a 'Fahrrad' fogalmának a *kerékpár*, a *bicikli*, a *bringa* stb.). 2. Egyetlen szónak gyakran több fogalom felel meg (például a *telik* szónak a 'voll werden', a 'vergehen', a 'hinreichen' stb.). 3. Közkeletű összefoglaló vagy részfogalomnak nem felel meg szó (például nem tudjuk a magyarban egyetlen köznyelvi szóval kifejezni ezeket a fogalmakat: 'valaminek a tartására, tárolására való eszköz, készít-

mény'; 'a kulcsnak az a tollával ellentétes végén levő része, amelynél fogva kulcskarikára lehet fűzni'). 4. A szó jelentéséhez hozzátartozik a szó szófaji jellege vagy más nyelvtani meghatározottsága; a fogalomnak ehhez semmi köze sincsen (például a *menés* és a *menni* között csak nyelvileg van különbség, de fogalmilag nincsen). 5. A szó jelentéséhez hozzátartozik a szó hangulati tartalma, stilisztikai jellege, a fogalomban pedig mindebből semmi sincsen.

De még ha mindezek ellenére is a fogalmak rokonsága, összefüggése alapján próbálnók meg a szavak szemantikai kapcsolatait feltárni, olyan nehézségekbe ütközünk, amelyeket semmiképpen sem tudunk leküzdeni. Az egyik az, hogy a fogalmak tartalmi elemzése és egymáshoz való viszonyítása során szükségszerűen magukhoz a jelöltekhez, a világ jelenségeinek a vizsgálatához jutunk el. Az pedig, hogy a világ jelenségei milyen viszonyban vannak egymással, nyilvánvalóan nem nyelvi kérdés, hanem az illetékes szaktudományok problémája. Ezenkívül azonban teljesen tisztázatlan azoknak a szempontoknak a kérdése is, amelyek akkor vetődnek fel, amikor azokat az „eltérő árnyalatokat” kellene vizsgálnunk, amelyek az „ugyanazt a fogalmat jelentő szavakat” egymástól megkülönböztetik. Lehetnek és vannak is tudniillik olyan (szakmai) szempontok, amelyek szerint ezek az „árnyalatok” olyan fontosak, hogy árnyalat jellegük kétségbe vonható, és ebből a nézőpontból az látszik valószínűbbnek, hogy meglétük vagy hiányuk a fogalom lényegébe vág, ezért a némelyektől „árnyalatnak” tekintett fogalmi jegyek már az említett értelemben vett szinonimitásnak az akadályává válnak. (Vö. idézett cikkemet: MNy. LX, 18.)

C) Minthogy a szinonima-meghatározás megától értetődően csak valamely szójelentés-meghatározásból indulhat ki, hiszen a szinonimitás problémája tulajdonképpen a jelentésviszonyok kérdése, meg kell vizsgálnunk annak a jelentéseméletnek a szempontunkból való alkalmazhatóságát is, amely szerint a szójelentés a szó használati szabálya (vö. L. ANTAL, *Questions of Meaning*. The Hague, 1963.) Ez a meghatározás már csak azért is megfelelőnek látszik keresett szinonimadefiníciónk kiindulási pontjának, mert — a rokonértelműség hagyományos meghatározásával ellentétben — nem vezet a nyelvi szférán kívülre. Elméletileg teljesen egyet is értünk ezzel a jelentésdefinícióval, csak éppen a gyakorlatban nem tudjuk alkalmazni, mert az egyes lexémákra vonatkoztatva nem határozható meg az említett szabály, — vagy legalábbis ezt eddig még senki sem határozta meg. De még ha valamilyen jelentéskódex tartalmazná is az egy-egy nyelvre vonatkozó szóhasználat szabálygyűjteményét, akkor is kérdéses volna, hogyan és milyen szempontból kellene az egyes lexémák használatára vonatkozó szabályokat egymással összehasonlítani, vagyis azokat az egyezéseket vagy hasonlóságokat megállapítanunk, amelyek alapján két vagy több lexémát egymás szinonimájának mondhatnánk. Minthogy a lexémák használati szabályai valószínűleg csak úgy volnának leírhatók, hogy valamely beláthatatlan terjedelmű szintagma-gyűjtemény felsorolná mindazokat a kapcsolódási és előfordulási lehetőségeket, amelyek egy-egy lexéma használatát megszabják, ilyen gyűjtemény összeállítása pedig — legalábbis egyelőre — megvalósíthatatlannak látszik, egyszerűbb eszközöket kell találnunk ahhoz, hogy célunkhoz eljuthassunk.

D) A szinonimitás meghatározásában az látszik a leginkább célravezetőnek, ha a lexéma funkciójából indulunk ki. Azért ebből, mert egyrészt ez az, ami a lexémának a nyelvben való létezését meghatározza — „Ein Element einer Äusserung wird als sprachlich betrachtet, weil es eine Funktion

hat” — írja ANDRÉ MARTINET is (Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft. Stuttgart, 1963. 40.) —, másrészt pedig a lexémának éppen a funkcióját tapasztaljuk a nyelvben a legközvetlenebbül, ezt elemezhetjük ki a legkönynyebben.

A másik kiindulási pontunk az, hogy az elemzés csakis a nyelv legfontosabb célját, a közlést megvalósító egységekből indulhat ki. Minthogy minden nyelvi jel a közlés szolgálatában áll, egy-egy elem szerepét, jellegét, közlésbeli értékét is az határozza meg, hogyan viszonylik ahhoz a nagyobb nyelvi egységhez, amely már magában is közlés értékű. Nyelvi — nem pedig logikai — szempontból maguk a lexémák is csupán arra valók, hogy ilyen közlésbeli egységek létrejöhessenek. Azt jelenti ez, hogy a lexémák önmagukban véve absztraktumok, nyelvi szerepük kimerül abban, hogy beszédműveket — esetleg csak egyetlen lexémából álló, de a szituáció révén mégis teljes értékű közlésbeli egységeket — alkossanak. Minthogy e beszédművek jelenleg csupán az őket alkotó lexémák funkciói szempontjából érdekelnek bennünket, azaz csupán azt kívánjuk vizsgálni, hogy a nyelv egyes szótári elemeinek a rájuk jellemző szerepe hogyan érvényesül az általuk létrehozott kapcsolatokban, nem föltétlenül teljes beszédművekről, hanem ezeknek olyan összefüggő részeiről — rövidebb-hosszabb kontextusokról — beszélünk, amelyek már meghatározzák egy-egy szóban forgó lexémájuk sajátos funkcióját.

Minthogy az értelmes kontextus jelentését a megfelelő szituációban adottnak kell elfogadnunk, azaz mivel az azonos nyelvet beszélők az illető nyelv grammatikai rendszerének és a lexémák szokásos funkciójának az érvényesítésével megalkotott kontextusokat megértik, és mivel a megértés pszichológiai vagy logikai oldala már kívül esik a nyelvileg vizsgálható határan — az értelmes kontextushoz való viszonyában kell a lexéma funkcióját meghatároznunk. Ez pedig nem más, mint az a szemantikai, grammatikai és stilisztikai hozzájárulás, amellyel az illető lexéma azokat a kontextusokat gazdagítja, amelyekben elő szokott fordulni, amelyekben hozzá szokott járulni ahhoz, hogy közlés értékű nyelvi megnyilatkozás jöjjön létre.

E) Ezt a funkcióját a lexéma a következő három tulajdonságánál fogva tudja ellátni: a) jelölő értéke van; b) bele tud illeszkedni a kontextus grammatikai szerkezetébe; c) stilisztikai szempontból is színezi a közlést.

a) A lexéma jelölő értékén azt a tulajdonságát értjük, amely alkalmassá teszi arra, hogy önmagán mint érzékelhető hangtesten túlmutatva a nyelven kívüli vagy a nyelvi világ valamely részjelenségére, mozzanatára utaljon, és ezzel az utalással gazdagítsa a kontextus közlésbeli értékét. Logikai szempontból nézve a kérdést, a lexéma jelölő szerepe azonos nominatív, azaz fogalommegnevező funkciójával, lélektani szempontból azonos azzal a képességével, amellyel egy vagy több képzetkomplexumot fel tud idézni, nyelvtörténeti szempontból pedig megfelel a név és a hozzá fűződő értelem kölcsönös viszonyának. GOMBOCZ ZOLTÁN történeti szempontú jelentéstana (Pécs, 1926. 67) ugyanis nyilvánvalóvá tette, hogy a jelentésváltozások során az említett viszony változik meg: „a név átvonódik egyik értelemről a másikra”, vagy pedig „az értelem átvonódik egyik névről a másikra”. A szinonimitásnak mint szinkrón nyelvi jelenségnek a vizsgálatában azonban nem indulhatunk ki a kontextusból kiszakított, ettől függetlennek tekintett lexémaegyedből, amint azt a logikai, a lélektani vagy a nyelvtörténeti jellegű vizsgálat megteheti, hiszen mint MARTINET is írja (i. m. 43): „ein sprachliches Element

[hat] nur in einem gegebenen Kontext und einer gegebenen Situation wirklich eine Bedeutung". Meggyőzően szemlélteti lényegében ugyanennek a felfogásnak az igazságát STEPHEN ULLMANN is, amikor arra mutat rá, hogy egyetlen, önmagában álló, többjelentésű szónak nem lehet a valamely más nyelvi megfelelőjét megmondani. Erre csakis akkor van lehetőség, ha konkrét példában, azaz kontextusban fordul elő az illető szó (The Principles of Semantics. 2. ed. 1957. 62). A lexéma jelölő értéke, szűkebb értelemben vett jelentése tehát csakis akkor derül ki, ha azokhoz a kontextusokhoz viszonyítjuk, amelyekben elő szokott fordulni. A viszonyítás pedig a gyakorlatban úgy történik, hogy összehasonlítjuk annak a minden többi alkotóelemében azonos két kontextusnak a közlésbeli értékét (hírtértékét), amelyek közül az egyikben előfordul, a másikon pedig nem fordul elő a szóban forgó lexéma. Az összehasonlítás eredményeképpen megkapjuk a lexéma jelölő értékét: azt a többletet, amellyel az illető lexémát tartalmazó kontextus közlésbeli értéke gazdagabb a másik — az illető lexémát nem tartalmazó, de egyébként ugyanazokból a lexémákból és ugyanúgy felépített — kontextus közlésbeli értékénél.

b) A lexéma jelölő értékével szoros kapcsolatban van grammatikai funkciója. Ezen azoknak a lehetőségeknek a megvalósulását értjük, ahogyan a lexéma a megnyilatkozás egységébe beleépül, illetőleg ahogy az egyes lexémák sajátos természetüknek megfelelően és gyakran viszonyító morféma segítségével olyan kapcsolatba kerülnek egymással, amelynek révén beszédbeli egységeket alkothatunk, s amely lehetővé teszi a közlés megértését. Amellett, hogy vannak olyan lexémák, amelyeknek az az egyedüli funkciójuk, hogy a többi lexémának a kontextusba való beleépítését biztosítsák, illetőleg hogy a közlés szerkezeti egységét megvalósítsák, a többi lexéma szemantikai alkata sem független bizonyos grammatikai megkötöttségektől. Éppen ezért lexémán nem magukat a szó- vagy állandósult szókapcsolat-egyedeket értjük, hanem ezeket azokkal a nyelvtani meghatározottságukkal együtt, amelyek a szintagmákba való beleépülésüket szabályozzák. A legtöbb indoeurópai nyelvben például elszakíthatatlanul hozzátartozik a főnévi lexémákhoz a nyelvtani nemüknek a velük kapcsolatos más szómorfémákon vagy szómorfémákkal (például a névelővel) történő megjelöltsége. Nyelvünkben is előfordul egyik-másik főnévnek az a grammatikai megkötöttsége, hogy csakis többes számban használatos, eléggé gyakori továbbá némely igei lexémának az a jellege, hogy jelölő értéke valamely vonzathoz kötött, és egészen általános az igei grammatikai funkcióját meghatározó tranzitív vagy intranszitiv voltuk.

A lexémák grammatikai szerepének a szemantikai elemzés során való tekintetbe vétele a gyakorlatban azt jelenti, hogy noha a lexémákat mint szótári elemeket kiemeljük természetes szókörnyezetükből, de továbbra is tekintetbe vesszük azt a köztük és az elemzés alapjául szolgáló kontextusok között levő kölcsönhatást, amely alaki téren is megnyilvánul, és amely a lexéma jelölő funkcióját is befolyásolja.

c) A közlés tartalmát a beszélőnek a valósághoz, a közlés stilisztikai jellegét pedig a beszélőnek magához a közléshez való viszonya határozza meg. A közlés módja ugyanis aszerint lesz költőies, szónokias, választékos, társalgási nyelvi, argotikus stb. vagy tréfás, gúnyos stb., hogy (1) a közlő milyen jelentőséget tulajdonít a szóban forgó témára vonatkozó mondanivalója megfogalmazásának, (2) mi a célja a közléssel, és hogy (3) akarva vagy akaratlanul milyen mértékben tükrözi közlése egyéniségének

sajátos vonásait. Mindez pedig függ (1) a közlés tárgyától, (2) attól, hogy kinek szól a közlés, és (3) a megnyilatkozás külső körülményeitől. A stilisztikai szint tehát egy fokkal magasabb, mint magának a közlésnek a szintje — hiszen magában foglalja már a beszélőnek a közléshez való viszonyát is —, annak következtében azonban, hogy a kontextusban a stilisztikum mint a közlés és a kifejezés sajátos módja magukon az egyes lexémákon, a lexémák sajátos stilisztikai jellegében mutatkozik meg: a lexémák stilisztikai funkcióját is sajátosan nyelvi jelenségnek kell tekintenünk. Minthogy pedig a stilisztikának egyik alapvető kérdése a szinonim lexémák között való választás problémája, a lexikológiai szinonimitás kérdéskörén belül sajátosan fontos szerep jut a lexémák stilisztikai jellegű vizsgálatának.

3. A lexikológiai szinonimitás.

A) A fentebb vázolt szemantikai elvek alapján a következőképpen vehetjük fel egyes esetekre alkalmazva a lexikológiai szinonimitás kérdését. 1. Megfelelnek-e egymásnak jelölő értékük tekintetében a szinonimitás szempontjából vizsgált lexémák, azaz megfelel-e egymásnak az a közlésbeli hozzájárulás, amellyel a szóban forgó két vagy több lexéma valamely kontextustípus tartalmát gazdagítani szokta. 2. Felcserélhetők-e egymással a szóban forgó lexémák grammatikai alkatukat tekintve úgy, hogy a lexemafölcserélés során esetleg megváltozó szintaktikai szerkezet továbbra is hasonló konstrukciós egységet biztosít a kontextustípusnak. 3. Nem különbözik-e egymástól stilisztikai funkcióját tekintve a két vagy több lexéma annyira, hogy fölcserélésük esetén épp az ellenkezőjére változik az a jelleg, amelyet a kontextus a beszélőnek a közléshez való viszonya szempontjából kifejez.

A rokonértelműség megállapításában tehát elsőrendű jelentőséget tulajdonítunk a lexémák természetesen ható kontextusokban való fölcserélhetőségének, behelyettesíthetőségének. (L. erről részletesebben: MNy. LX, 19.)

B) Mielőtt azoknak a tanulságoknak az elemzésére rátérnénk, amelyek a szinonimitás vizsgálatának a fentebb említett három szempontjából adódnak, a szinonimikai behelyettesítésnek egy akadályáról kell szólnunk. Azt már említettük, hogy rokonértelműségről csakis akkor beszélhetünk, ha valamely lexemapár több kontextusban is fölcserélhető. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert az állandósult szókapcsolatok, a frazeológiai egységek — minthogy maguk is lexémák — nem alkalmasak arra, hogy a rokonértelműség ellenőrzésére felhasználjuk őket. Például az a körülmény, hogy ennek a kifejezésnek: *zokon esik neki valami* nem változik meg az értelme akkor, ha a *zokon* helyett a *rosszul* lexémát használjuk benne, semmiképpen sem jogosít fel arra a következtetésre, hogy a *zokon* és a *rosszul* szinonimák. A teljesen zárt, azaz egyetlen szóelemük tekintetében sem megváltoztatható és az egészen szabad szókapcsolatokon kívül azonban nemcsak olyan szókapcsolatok vannak, amelyeknek az egyik eleme egy-két más szóval fölcserélhető, hanem — mint arra már CH. BALLY (*Traité de stylistique française*. 2. ed. Paris, é. n. 68) rámutatott: „On comprend qu'entre ces deux extrêmes il y a place pour une foule de ces intermédiaires . . .”. Ezekre a közbeeső típusokra vonatkozólag azt kell mondanunk, hogy ha szóelemeiknek több kapcsolatban is előforduló, szótárilag kielemezhető és önálló szójelentésként is számon tartható jelentésük van, mint például az *ezért a fejével kell fizetnie* kifejezésben a *fej* lexémának, a kapcsolatok felhasználhatók szinonimikus behelyettesítési kísérlet céljára. Meg kell azonban jegyezni, hogy azokat a szinonimákat, amelyeket csak jóval

kevesebb kontextusban lehet egymással fölcserélni, mint amennyi az akár az egyikkel, akár a másikkal alkotható kontextusok száma, a lexikológiai szinonimák egy sajátos fajtájának: frazeológiai lakókött szinonimáknak tekintjük. Ilyen, hogy az előbbi példánál maradjunk, *a fej — az élet* lexémapár, amelyek közül mindkettővel még az egymásnak megfelelő jelentésükben is számos olyan kapcsolat alkotható, amelyekben nem cserélhetők fel egymással. (Fölcserélhetők az említett kapcsolaton kívül például ezekben: *ez bizony a fejébe — az életébe — kerülhet; a fejével — az életével — játszik; a fejével — az életével — kezeskedik valamiért*; frazeológiai okokból vagy a kontextus jelentésének a megváltozása miatt nem cserélhetők fel például ezekben: *elhárítja a veszélyt valakinek a feje felől; díjat tűz ki valakinek a fejére*; illetőleg ezekben: *ez már élet és halál kérdése; veszélyben forog az élete*; stb.) A frazeológiai lakókött szinonimákkal azok a kötetlen szinonimák állnak szemben, amelyeknek az egymással való fölcserélhetőségét az illető lexémák jelölő, grammatikai vagy stilisztikai értéke határozza meg, nem pedig az szabályozza, hogy milyen az egyes nyelveken belül az illető szavaknak a más szavakhoz való kapcsolódási lehetősége, azaz a nyelvszokástól meghatározott az a tulajdonsága, hogy bizonyos kifejezésekben természetes-e az előfordulásuk vagy sem.

C) Rátérve most már a szinonimáknak jelölő értékük szempontjából való vizsgálatára, mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a szinonimákkal alkotott kontextuspárok igen gyakran bizonyos közlésbeli többletben különböznek egymástól. Ez a különbség azonban korántsem azonos azzal az eltéréssel, amelyet — tárgyi vagy fogalmi szempontból tekintve a kérdést, tehát a jelölt felől kiindulva — a szinonimák között levő fokozati különbségként szoktak számon tartani. Szempontunkból — nyelvi szempontból — ugyanis nem az a vizsgálat tárgya, hogy például a *rossz — tragikus; szellő — szél; ég — lobog* szinonimapárok első tagja a valóságnak valamely olyan elemére vonatkozik, amely kisebb vagy kisebb fokú annál, mint amit ugyanezeknek a szinonimapároknak a másik tagja jelöl, hanem az, hogy az ezekkel a lexémákkal alakult kontextusok többlet vagy kevesebbet fejeznek-e ki a beszélőnek a valósághoz való viszonyát illetően. Ez a kontextus például: *bizony nagyon rossz helyzetben van* nem azért kisebb közlési értékű, ennél: *bizony nagyon tragikus helyzetben van*, mert a *rossz* önmagában kisebb fokú bajra vonatkozik, mint a *tragikus*, hanem azért, mert az utóbbi kontextusból azt is megtudjuk, hogy a beszélő úgy tekinti a szóban forgó helyzetet, mint amelynek aligha lehet jó vége, tehát mintegy a helyzet következményére is utal, és ezért többlet fejez ki, mint az előbbi kontextus. Még jobban érzékelhető a fogalmi és a közlésbeli többlet közti különbség a második példánkon, mert itt a kettő már nem párhuzamos nagyságrendű. Noha a *szellő* 'kisebb légmozgás', a *szél* pedig 'erősebb légmozgás' vagy 'általában légmozgás' jelentésű, azokat a kontextusokat, amelyekben a *szellő* fordul elő, közlésbeli tartalmuk nagyságrendjében előbbre kell helyeznünk azoknál a kontextusoknál, amelyekben helyette a *szél* fordul elő, mert a *szellő* főnevet tartalmazó kontextusok pontosabban jelölik meg a beszélőnek a valósághoz való viszonyát, s ezért amazokénál nagyobb a hírértékük.

A jelölő értéknek ilyenféle kvantitatív különbsége főleg akkor válik a rokonértelműség akadályává, ha két olyan gazdag jelölési értékű lexémát viszonyítunk egymáshoz, amely között egy jóval kisebb jelölő értékű foglalt helyet. Hogy mit értünk ezen, az azonnal megvilágosodik, ha például a *tűrhe-*

tőn, a *jól* és a *remekül* lexémákat vizsgáljuk mint a „*Hogy érzed magad?*” kérdésre adott válaszokat. A *tűrhetően* és a *remekül* lexémákat azért tekintjük a *jól*-hoz viszonyítva gazdagabb jelölési értékűeknek, mert az érzelmi állásfoglalást nem tartalmazó *jól*-al ellentétben az előbbi bizonyos rezignációt, az utóbbi bizonyos fokú elragadtatást, örömet is kifejez. A beszélőnek a valósághoz való viszonyáról tehát, noha ellenkező előjellel, de mind a kettő többet fejez ki, mint az ebből a szempontból többé-kevésbé közömbös *jól*. Épp azért azonban, mivel a *tűrhetően* és a *remekül* a beszélőnek a valósághoz való más-más viszonyát fejezi ki, és mert egy közömbös lexémához viszonyítva mintegy ellentétet alkotnak egymással, a két lexémát nem tekinthetjük egymás szinonimájának. A *tűrhetően* és a *jól*, valamint a *jól* és a *remekül* között azonban csupán a jelölési érték nagyságrendjét tekintve van különbség, ezek alkalomadtán föl is cserélhetők egymással. Épp ezért a *jól* lexémának mind a *tűrhetően*, mind pedig a *remekül* szinonimája lehet.

D) Amit fentebb a lexémák grammatikai funkciójáról és ezzel kapcsolatban a lexémának a szóhatáron túli kiterjedéséről mondtunk, abból a rokonértelműség vonatkozásában két fontos tanulság adódik. Az egyik az, hogy a szinonimikai behelyettesíthetőség vizsgálatakor teljes lexémákat kell egymáshoz viszonyítanunk, azaz a szavakat és az állandósult szókapcsolatokat azokkal a nyelvtani megkötöttségekkel együtt kell szinonimikailag értékelnünk, amelyek kontextuális életükben is elszakíthatatlanok tőlük. Helytelen tehát például úgy tenni fel a kérdést: szinonimája-e egymásnak az *üdvözlő* és a *köszön* ige. A lexémák valóságos nyelvi életét tekintve csakis így állíthatjuk őket egymással szinonimikus viszonyba: *üdvözlő valakit* — *köszön valakinek*. Ugyanígy kell eljárunk abban az esetben is, ha más természetű a lexémák szintagmatikus megkötöttsége. Lényegében tehát nem izolált szavaknak, hanem lexémákkal kapcsolatos szerkezeteknek az összehasonlítását kell elvégeznünk. Erre pedig az jogosít fel bennünket, hogy a kontextus megalkotásakor a beszélő sem grammatikai természetüktől izolált szavak között választ, hanem a közlés egészét alkotó egyes elemeket az illető nyelv nyelvtani rendszerének megfelelő szerepükben értékeli, és úgy használja fel őket, hogy grammatikai sajátságait is érvényesíti: egyeztet, vonzatokat alkalmaz, és tekintettel van a lexémák egyéb szintaktikai megkötöttségeire is.

Annak, hogy a szinonimák vizsgálatakor szintaktikai szerepükre is tekintettel vagyunk, az a másik fontos következménye, hogy nem tulajdonítunk a lexémák szófaji jellegének szinonimikai szempontból olyan jelentőséget, mint azok a kutatók, kik kontextuális szerepüktől független szóegyedeket vizsgálunk. Szempontunkat következetesen alkalmazva számunkra ebben a tekintetben csupán az a kérdés, hogy betöltheti-e két lexéma szófaji jellegétől függetlenül ugyanazt a szintaktikai funkciót, vagy sem. Minthogy például a magyarban igen sok főnév szerepelhet a mondatban jelzőként, semmi akadályát nem látjuk annak, hogy az ilyen mondatbeli funkció betöltésére alkalmas főneveket melléknévek vagy határozatlan számnevek szinonimáinak tekintsük. Például olyan kontextusokban, amelyekben a *piszok* főnév emberre vonatkozik (*piszok alak*, *piszok gazember*, *piszok disznó* stb.), ez a szó éppolyan szinonimája a *gyalázatos* melléknévnek, mint a *hüvány* vagy az *aljas* melléknév. Ugyanígy szinonimája az *egy csomó*-nak és az *egy rakás*-nak a *tömérdék* és a *sok* határozatlan számnév stb. Kivételes esetekben rendszerint frazeológiaiag kötött szinonimákként még igei és melléknévi szófajú szavak is lehetnek a magyarban egymás rokon értelmű megfelelői. Például az *áll* ige az *érvényes*,

igaz, bizonyos melléknéveké ilyen kontextusokban: ebben a vonatkozásban is áll az a megállapítás, hogy . . . ; ez a tétel nem áll.

E) A szavak stilisztikai funkciójával kapcsolatban szempontunkból elsősorban a következő két kérdés merül fel: a) Lehet-e a jelölő és a grammatikai funkciójukat tekintve szinonim szavak között olyan mértékű stilisztikai értékbeli eltérés, amely már akadályozza a rokonértelműségnek? b) Rokon értelműeknek tekinthetők-e azok az egymástól különböző nyelvi rétegekbe tartozó szavak, amelyek egyébként megfelelnek a szinonimia követelményének?

a) Minthogy magát a rokonértelműséget is az határozza meg, hogy fölcserélhetők-e egymással természetes kontextusokban a lexémák, az első kérdésre adandó válaszukban is magukból a kontextusok stilisztikai természetéből kell kiindulnunk. Ezt pedig részben a bennük előforduló lexémák stilisztikai jellege, részben pedig ezeknek az egymáshoz való viszonya határozza meg. Valamely stilisztikailag közömbös elemekből álló kontextusnak a benne előforduló egyetlen familiáris stílusértékű szó is bizalmas jelleget adhat, az egyébként hivatalos nyelvi elemekből álló kontextusba beépített egyetlen argotikus lexéma pedig esetleg tréfás jellegűvé teheti a kontextus egészének a stilisztikai hatását. Épp ezért — noha kontextuson mindig valamely életbeli, konkrét szituációba beleillő és a szó funkcióját meghatározó szöveget vagy szövegrészletet értünk — nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy az egyes kontextusokból kiemeljük a kérdéses lexéma jelölő és grammatikai funkciójának a meghatározása szempontjából nem fontos, stilisztikailag kötött elemeket, az említett szempontból tekintetbe veendő szavakat pedig megfelelő köznyelvi elemekkel cseréljük fel, s így módon olyan elemi kontextust alkossunk, amelyben a szókörnyezet nem határozza meg a fölcserélendő szó stilisztikai jellegét. Ehhez pedig azért van jogunk, mert végeredményben mégis csak a stilisztikailag közömbös szavak rétege alkotja a szókinsznek a zömét, azt a részét, amelylyel — ha körülírás formájában is — ki tudjuk mindazt fejezni, amit, bár színesebben és sajátos hangulati jelleggel, a stilisztikailag kötött használatú szavak jelölni szoktak. Ha pedig ilyen elemi kontextusokba helyettesítünk be valamely stilisztikailag kötött használatú lexémát — minthogy ez csupa olyan lexikológiai egységgel kerül kapcsolatba, amelytől stilisztikai jellegét tekintve nem tér el lényegesen —, a kontextus a behelyettesítés után is természetes, életszerű marad.

E kísérlet eredménye választ ad a fentebb elsőnek említett kérdéseinkre. Mégpedig abban az értelemben dönti el a problémát, hogy valamennyi stilisztikailag kötetlen, sajátos stilisztikai színezet nélküli lexéma rokon értelmű megfelelője lehet bármely stilisztikai rétegbe tartozó lexémának. Másképp áll a dolog azonban azokkal az egymással egyébként — jelölő és grammatikai tekintetben — rokon funkciójú lexémákkal, amelyek a föltételezett nulla fokú stilisztikai tengely két ellentétes oldalán helyezkednek el. Ezeket, minthogy fölcserélésük megzavarja a kontextus egészének a stilisztikai funkcióját, nem tekinthetjük egymás szinonimájának. Példával is szemléltetve az elmondottakat: a tudományos vagy a választékos stílusban használatos 'egyén', (egyész) 'személy' jelentésű *egyed* szónak (pl. *minden közösség egyedeiből áll*) nem tartjuk — az említett stilisztikai kizáró ok miatt — szinonimájának a hasonló jelölő funkciójú, de csupán az argóban élő *pók*, *krapek*, *ürge*, *pacák*, *tag*, *fej*, sőt még a familiáris *pasas*, *pasi*, *pofa* szavakat sem. (Például az említett kontextusban sem helyettesíthetjük az *egyed* lexémát.) A stilisztikailag közömbös *ember*

lexémával azonban — az elemi kontextusokban való fölcserélhetőségre való tekintettel — mind az *egyed*, mind pedig a felsorolt argotikus és bizalmas hangulatú szavak rokon értelműek.

b) A másik kérdésre — a rétegnyelvi szinonimák problémájára — adandó válaszungat az a körülmény határozza meg, hogy — a szinonimitás jellegzetesen szinkrón jelenség lévén — csakis olyan lexémákat tekinthetünk szinonimáknak, amelyeket ugyanaz a nyelvközösség használ. Ez a körülmény kizárja a szinonimitás köréből mind a más nyelvek megfelelő lexémáit, az úgynevezett interlingvális ekvivalenseket, mind pedig az elavult szavakat. A tájszavak szinonimikái helyzetének a megítélésében pedig azt kell tekintetbe vennünk, hogy napjainkban aligha van olyan európai nyelv, amelynek valamely nyelvjárást beszélők ne jutottak volna el az illető nyelv köznyelvi szókinésének a legalább passzív formában való ismeretéig. Éppen ezért valamennyi olyan élő nyelvjárási szó, amely jelölő és grammatikai funkcióját tekintve megfelel valamely köznyelvi lexémának, e lexéma szinonimájának tekinthető. Ki kell azonban zárunk a szinonimia köréből azokat a különböző nyelvjárásokban élő, jelölő funkciójuk szempontjából egyébként egymásnak megfelelő szavakat, amelyeknek nincsen köznyelvi megfelelőjük. Minthogy ezek csupán más-más közösségek nyelvhasználatában fordulnak elő, nincs meg a lehetősége annak, hogy kontextusban fölcseréljük őket, hiszen az alapkontextusban az egyik, a behelyettesítés után keletkező kontextusban pedig a másik nyelvjárást beszélők számára van egy-egy olyan lexéma, amely számukra nem élő, nem szokásos, és amely esetleg az egész kontextus megértését is akadályozza.

4. A nyelv szemantikai rendszere.

A rokonértelműség vizsgálatának a végső célját — eltekintve a szinonimaszótárak szerkesztésének a gyakorlati életben mutatkozó hasznától — abban látjuk, hogy az ebben a vonatkozásban fölvethető kérdések tisztázása elvezethet a nyelv szemantikai rendszerének a megismeréséhez. Ami azonban ezen a téren eddig történt, az még alig több a semminél. Egyet kell értenünk ugyanis ST. ULLMANNnal abban, hogy a fogalmi szempontok szerint kialakított szinonimaszótár-rendszerek — ilyen például a ROGET-féle, a DORNSEIFFÉ és a legutóbb (1963-ban) 2. kiadásban is megjelent HALLIG és WARTBURG-féle Begriffssystem — nem jelentenek nyereséget a szinkrón szemantika számára, mert „they are based on extralinguistic, apriori considerations and do not spontaneously emerge from the semantic material itself” (Descriptive Semantics and Linguistic Typology. Word IX, 227). Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ilyenféle fogalmi szótárak (conceptual dictionaries) csupán a fogalmak logikai kapcsolatainak, nem pedig a lexémák szemantikai rendszerének a megismeréséhez vezethetnek el. Nem sok rendszertani tanulság adódik az olyanféle szinonimaszótárakból sem, mint amilyen az egyébként kiválóan megszerkesztett WEBSTER's Dictionary of Synonyms (Springfield, Mass., 1951.), mert az ilyen típusú szótárak szerkesztői csupán az egyes szinonimacsoportok tagjai között mutatkozó jelentésbeli különbségeknek a kielemezését, nem pedig a tágabb körű szemantikai összefüggéseknek a bemutatását tekintik feladatuknak.

Már közelebb visz a kérdés megoldásához JU. D. APRESZJAN egyik találó észrevétele (VoprJaz. 1957. No. 6. 85). Ő ugyan részben nyelvtörténeti, részben pedig logikai szinten vizsgálja a szinonimitás kérdéseit, tesz mégis egy olyan megjegyzést, amely a szinkrón szemantika szempontjából is — legalább egy oldalról — rávilágít a kérdés lényegére: „Следует...отметить, что между

полисемией и синонимией существует тесная, синхроническая связь: многозначное слово входит, как правило, в несколько синонимических рядов ... Таким образом, в языке создается непрерывная сеть ассоциаций слов, которая охватывает большую часть словаря в его синхронном состоянии. Итак, синонимический ряд представляет собой исторически сложившуюся синхроническую группировку слов (и выражений), которая носит системный характер.” Ha még ehhez hozzátesszük azt, amit egyébként cikke más részében (87) APRESZJAN is érint, bár nem fogalmaz meg határozottan, hogy tudniillik a nyelv szemantikai rendszere a szinonimák fölcserélhetőségén, nem pedig — mint az idézett szövegben írja — „a szavak asszociációján” alapszik, akkor nyelvi szinten is megtaláltuk a lexémák között „levő” nem formai jellegű kapcsolatok egyik fontos formáját. Ebben a vonatkozásban még azt kell kiemelni, hogy tulajdonképpen — legalábbis a többjelentésű lexémák esetében — helytelen szinonim szavakról beszélni. Pontosabban szólva szinonim jelenségeket vagy szinonim lexémafunkciókat kell számon tartanunk. Annak a szinonimaszótárnak pedig, amely a nyelv szemantikai rendszerének az ábrázolására is törekszik, minden esetben szem előtt kell tartania a poliszmia tényét, és gondosan meg kell különböztetnie a lexémák különböző funkcióhoz kapcsolódó szinonimákat. Az ily módon ábrázolható szemantikai kapcsolatokat rendkívül leegyszerűsített formában a következőképpen szemléltetjük: Ha például *a* lexéma első jelentésében szinonim *b*-vel és *c*-vel, második jelentésében pedig *d*-vel és *e*-vel, *b* lexéma pedig első jelentésében *f*-fel és *g*-vel, második jelentésében *a*-val és *c*-vel, *c* lexéma egyetlen jelentésében *a*-val és *b*-vel, *d* lexéma első jelentésében *h*-val és *i*-vel, második jelentésében *a*-val és *e*-vel, *e* lexéma első jelentésében *j*-vel és *k*-val, második jelentésében *a*-val és *d*-vel stb., akkor egy igen leegyszerűsített sémában is az áll előttünk, hogy *a* — bár csak két jelentése és összesen négy szinonimája van — már ezen a réven is tíz más lexémával került kapcsolatba, noha csak az elsődleges kapcsolatokat vettük figyelembe, és nem soroltuk fel az *f*, *g* stb. lexémák szinonimáit.

Ezenkívül azonban még más módon is utalhat a szinonimaszótár a szemantikai rendszerbeli összefüggésekre. Mégpedig úgy, hogy nem sorolja fel ugyan a címszavaknak a jelölő értékük tekintetében jelentősebb mértékben eltérő szinonimáit, de — minthogy a nyelvben igen tág lehetőségei vannak egyrészt az igen pontos és szabatos, másrészt az egészen tág értelmű és pongyola megjelölésnek — sok esetben nem is zárja le a lexémák egyes jelentéseihez tartozó szinonimasorokat, hanem utal egy vagy több olyan, viszonylag távolabbi — a címszó jelölő értékénél kisebb, illetőleg nagyobb jelölő értékű — szinonimára, amelynek a szócikkében megtalálhatók az elsőnek említett címszó távoli szinonimái is. Minthogy azonban ebben a második címszónak a szócikkében sincsenek lezárva a szinonimasorok, még további kapcsolatok tárulnak fel, és végül e kapcsolatok — részrendszerek — felölelik a nyelv lexémaállományának a jelentős részét.¹

O. NAGY GÁBOR

¹ Részben az itt előadott gondolatokon alapszik az a terjedelmesebb lexikográfiai szempontú tanulmányom (A rokonértelműség szinonimaszótári szempontból), amely a sajtó alatt levő „Szótártani tanulmányok” című kötetben fog megjelenni.

Mondattani problémák a XVI. században

(Az alanyi igeragozás használatáról)

1. Hangtörténeti vizsgálódásainkat az utóbbi időben már jellemzi az az igény, hogy a jelenségek megállapításán túl azok lokalizálására is törekedjünk. Helyesnek látszik ezt a nyelvjárástörténeti szempontot a történeti alaktan és mondattan területére is kiterjeszteni. A nyelvjárások jellegéből következik, hogy míg az azonos hangtani jelenségek viszonylag kis földrajzi egységekre vonatkoznak, addig az alaktani és mondattani sajátosságok kevésbé változatosak, s így nagyobb területeket jellemezhetnek.

XVI. századi kéziratok — tehát a nyelvjárási színeket viszonylag híven őrző — anyagom nyelvjárástörténeti feldolgozása során a hangtani jelenségeket csak egy szűkebb területen, Sopron megyében vizsgáltam, de amikor alaktani és mondattani szempontból cédláztam a forrásokat, felhasználtam minden a Dunántúlra lokalizálható leveletemet. Az alábbi adatok tehát, bár jó részük Sopronból való, a XVI. századi dunántúli nyelvallapot tükrözik. Forrásaim azonosak „A tárgyaz igeragozás XVI. századi használatáról” című cikkemben feldolgozott kéziratokkal (NytudÉrt. 40 sz. 16—21), tehát a következők. Kicédláztam HÁZI JENŐ „XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából” című 218 levelet tartalmazó kiadványát, tallóztam a Levelestár I. kötetének dunántúli anyagából, és feldolgoztam saját gyűjtésű, elsősorban zalai, vasi és soproni, mintegy 200 XVI. századi levelet. Az elbeszélő irodalomból két olyan szerző művét vizsgáltam, akik kimutathatóan dunántúli származásúak: Wathay Ferenc 28 énekét (RMKT. XVII. sz. 1. 141—242) és Nagy Péter egy versét (RMKT. XVII. sz. 1. 362—4). Mindkettő az 1600-as évek legelején írt, nyelvük tehát lényegében szintén a XVI. századra lehet jellemző. A prózai és a verses szöveg egybevetése szempontjából Wathay énekein kívül elolvastam 14 nyomtatott lapot kitevő prózai önéletírását is (RMKT. XVII. sz. 1. 538—52).¹

Ez a cikk tehát szervesen kapcsolódik korábbi, a tárgyaz ragozással foglalkozó dolgozatomhoz, annak mintegy kiegészítő ellenpárja.

2. A maitól eltérő használatú alanyi ragozású igealakok között az alábbi osztályokat figyelhetjük meg.

1. Logikailag határozott tárgy mellett a XVI. századi Dunántúl nyelvén — úgy látszik — állhat alanyi ragozás. Ez még érthető ott, ahol a determinált tárgy messze van az igétől: S. 57: „*az Golobwffokath . . .* (egy egészen új mondatban:) *Zakan Iftwannak vgymynd keoz kezhéz attanak wolth tharthany egy Ideygh*”, vagy ahol semmiféle nyelvi elem nem utal a tárgyra: S. 63: „*Irtam volth keg az patykarjys adoffaga felöl azerth keg fýzetteffen megh vele*”. Az utolsó, jogosan alanyi ragozású igealakok hatása okolhatja a határozott tárgyra vonatkozó alanyi ragozást ebben a példában: SzÁL. Szent-

¹ Rövidítéseim a következők: S. a HÁZI-féle kiadványt, a betűt követő szám a levél sorszámát jelzi. Wathay szövegére W. betűvel és az RMKT. XVII. sz. 1. kötetének megfelelő lapszámával utalok. Saját anyaggyűjtésemben az OL. B. az Országos Levéltárban őrzött Batthyány család levéltárára, a SzÁL. pedig a Szombathelyi Állami Levéltár anyagára vonatkozik.

györgyi Horváth cs. 11. cs. fasc. X. No 13: „*az Jozagoth . . . Zichy Tamas . . . ne pwztecca, fe el ne idegenechen wagy adgyon benne, hanem Inkab Epecchen*”. Egyik mentőkörülmény sem játszik közre a következő grammatikailag is determinált tárgyak melletti alanyi ragok használatában: OL. B. 24007: „*Az wrajmmal . . . Erizthjnk ('öriz') az partokath*” | S. 208: „*hagjók az Soffya lejanjóm(n)ak az frjdben [!] megh maradólh fel zólólh azth Eörókben Nekyn*” | SzÁL. Szelestey cs. 2. cs. 1501–1600: „*azok tegjenek az theorwenh*”.

2. Alanyi ragozást találunk néha olyankor is, amikor a tárgy főnévi mutató névmás: *ezt, azt*, vagy ha ezek a tárgy kijelölő jelzői. KLEMM (Tört-Mondt. 127) szerint e névmások akkor járnak alanyi ragozással, ha logikailag határozatlan tartalmúak: *Hozott sőt is? Azt is hozott*. BÁRCZI (Pais-Eml. 211) a jelenség okát abban látja, hogy az *ezt, azt* 'ilyen' értelemben szerepel, s akkor logikailag jogos az alanyi ragozás, „*az ily, ilyen-től és a jelzői használatú ez, az-tól kijelölt tárgy mellett kialakuló szerkesztésmódok egymást befolyásolták . . . Mindenesetre úgy látszik, a használat a mutató névmási tárgy, illetőleg jelző esetében sem volt egyöntetű, s a ma szűkebb nyelvjárási jelenség régebben szélesebb körű lehetett*”. Adataim teljes mértékben támogatják BÁRCZI megfigyelését. A következő példákban a mutató névmás értelem-szerűen *olyat, olyasfélét, olyasmit* névmásokkal helyettesíthető: S. 81: „*azth inghen fe welljen k hogj*” | S. 104: „*kýreól adscztjys ghondolwnk*”; „*azihes ertet-tewnk az mi nepejnkteól, hogj*”. De az alábbi mondatokban már csak keveredés eredménye lehet az alanyi ragozás, hiszen itt határozott tárgyak szerepelnek: S. 29: „*azt kedýg chaffpich vram vganoth meg fjzettelh*” | S. 194: „*az mýnemw Marhat en oda vittem vala . . . azt az Marhat kegtek lenký kerefere fe paranchiolattiaru ký ne adgion*”. Wathay énekeiből való egyetlen példamat talán a rímkenyszer is magyarázza: W. 232: „*Merth az holl az Thörök Nyaron nem puztetthathth, Thelen Hadakozo azt semmiue iulatth, Olaz, Nemett, Frantzuz, fenekell föl forgaith*”. Abból, hogy ez a típus elsősorban missiliseimben fordul elő, arra következtethetünk, hogy a mindennapi beszélt nyelv élhetett vele, nyelvjárási sajátosság volt, abból pedig, hogy soproni és zalai szövegben egyaránt megtalálható, arra, hogy a Dunántúl elég nagy területén ismert lehetett.

3. BÁRCZI Zrínyi elbeszélő költészetében poetica licentiaként, én főként levelekben mindennapi fordulatként találkoztam birtokos személyragos tárgy mellett álló alanyi ragozással. KLEMM (i. m. 123–4) ezeket részben partitivusi jelentésűeknek, részben összetételeknek fogja föl, BÁRCZI (i. h. 210) pedig — tovább menve — az ezekkel kapcsolatosan létrejött ingadozások hatásának tulajdonítja az egyik okkal sem magyarázható újabb alakulatok létrejöttét. Így foghatók föl az én adataim is. Minthogy pedig ezek a XVI. századi beszélt nyelvből valók, Zrínyi költészetében valóban tudatos archaizmusok lehetnek: OL. B. 9430: „*tegnaph elewth hozanak . . . kýral egh leweleth*” | S. 191: „*semmj jele maiorfagüknath kem tharthathükn, býzwaft hazüknal*” (e két példában a határozatlanságot kifejező egy névelő és a *semmiféle* névmás különösen erősíti az alanyi ragozást) | S. 208: „*hagjók Zabó gergelenek az fjrdben valo, zólónek felleth*” | S. 164: „*Hozot az en kezemhez Hernat Janos wram, ez maftanj ezten-döre az Bodonhely Continue Drabontok penzet*” | S. 206: „*meljnek . . . vegeztunk menieközö naprat ugi minth Bent Iuanj nap vtanj valo harmadik vafarnapra*”; „*mýs kte Jeleni voltath . . . Jo neuenj veßünk ef megh Igekezhesünk ßolgallnj*” | S. 104: „*ha kegel jo sozonfszedfagat nem nyjsthewnk wolna*”; „*mihelen fel kewldew(n)k az mj barbeljwnkat*”; „*minapes fel kewlthwnk wolth . . . az mi*

barbelyonkath” | „az mj nepeýnknek megh hattwnk, hogj az kegel teorwýnnýj megh ne warýanak” | W. 234: „*Hatarídat* ismett Palastall kerettnék”.

A *kegyelmedet* birtokos személyragos szó a *téged* hatására alanyi ragozást is vonzhat (KLEMM i. m. 126): OL. B. 7897: „*ísten tarchýon megh kegdeh*” | S. 26: „*ktők zeghent ne hag'g'a . . . Isten tharchon megh*” (ugyanígy még: S. 112. OL. B. 1630) | S. 97: „*kegdet byzonnyoffa tefzek*”

4. A főnévi igenévnek birtokos személyragos tárgya van, mégis alanyi ragozást találunk a következő mondatokban: S. 176: „*Kýwanok Iftenthwl kegdenk mýnden tefti es lelký Jawaýth megh adathný*” | S. 147: „*kýwanok . . . mýnden lelki es tefti Jowaýth megh adathný*” (s talán ezek hatására ez is: S. 181: „az Vr Istentől *keuanunk* kegelteknek . . . minden tefti es lölkj *ioknak megh adasat*”) | S. 62: „*Mely ke io akarattýat . . . Megh akarok . . . halalno (m)*”. Ezek azonban magyarázhatók. Az alanyi ragozást kívánó *minden* és *mely*, valamint a tárgyias ragozást vonzó birtokos személyrag egyszerre való jelentkezése megzavarhatja a XVI. században még amúgy sem elég határozott rendszert. Már nehezebben okolható ez a példa: S. 98: „*ha az isten aad azt ernem*”. Az alábbi mondat alanyi ragozású főigéjét az okolhatja meg, hogy a hozzá legközelebb álló főnévi igenévnek nincs tárgya, a határozott tárggyal álló igenevek távolabb helyezkednek el: W. 147: „*Errül de rendell enis kezdek szolnom, Mind uoltakepen es dolgat megh irnom Vegre romlasatt utoll meg mondanom*”.

5. Az idéző mondatban, illetőleg a főmondatban, amelyet tárgyi mellékmondat követ, tárgyias ragozású ige szokott állni. A régiségben lehetett ez alanyi ragozású is, „ilyenkor lazábbnak érezzük a két mondat közti viszonyt” (KLEMM i. m. 563): W. 222: „*Köniörüll raytamis David fia kialtok*”. A *parancsol* ige a XVI. században gyakran tárgyatlan használatú: OL. B. 9044: „*ezutanis Bolgalok Nagnak az mibe Nagd paranchol*”. A *parancsolást* kifejező ige alanyi ragozású maradhat, ha az utána következő, felszólító módú mellékmondatot inkább célhatározóinak érezzük: W. 163: „*Es chiak hozad fussunk igen parantzolall*” | S. 54: „*Paranchiol . . . az . . . warmegýjenek, hogh . . . kezen legýjenek*” | S. 76: „*Maftth Ílmegeh . . . paranchol Carol herczegh vrünk, hogý . . . bochassunk*”; „*nekem paranchollý, hogy hýdetteffem*”. Ezek mintájára a *meghagy* ige is alanyi ragozású: S. 104: „*az mj nepeýnknek megh hattwnk, hogj . . . ne warýanak*”. Ezek a célhatározói értelmű mondatok igen közel állnak a tárgyi mellékmondatokhoz, s tulajdonképpen kifejezetten tárgyinak vehető az utolsó mondat. Így ugyanebben a korban számos esetben már tárgyias ragozású is lehet a *parancsolást* kifejező ige. Más igékkel is előfordulhat hasonló jelenség. Logikailag nem határolható el élesen a tárgyi és célhatározói funkció, de a főige alanyi ragozása az utóbbira utal ebben a mondatban: OL. B. 25517: „*ez elewthýs Irthwnk wolth k Janchj által hogý the k lenne welwnk az mý kez fogafwnkon*”. Okhatározói és tárgyi mellékmondat érintkezik ebben: OL. B. 9313: „*n. meg zolgalok mýnd ereke hog te N el nem feletkezet azen wram kenergeferewl*”. BÁRCZI (i. h. 209) kimutatja, hogy e szerkezetek analógiájára alakilag is, értelmileg is tárgyi mellékmondatok alanyi ragozású főigétől függhetnek. Adataim közül ilyenek: W. 159: „*Sött Nadra benne kik szöktek megh mondok*” | W. 163: „*El aluuan Haiott hankodnia hagiall Melliel, Hütök benne minemü probalall*”.

3. A tárgyias és az alanyi ragozás maitól eltérő használatát vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a XVI. századi dunántúli beszélt nyelvben még közel sem alakultak ki minden esetben végleges kategóriák a

kétfajta ragozás megkülönböztetésére. Egyes, korábban meglevő ingadozások még ekkor is tartanak, egyesek viszont a XVII. századra lehiggadnak, s amennyiben ott előfordulnak, már tudatos archaizmusoknak számítanak.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Az ikes igék ragozása Dugonics András nyelvében

Az ikes ragozás történetének: pusztulásának, újra felfedezésének, irodalmi szintre emelésének, majd újra bekövetkező felbomlásának folyamatát csak akkor érthetjük meg, ha Révai Miklós fellépésének korát, korának nyelvállapotát megvizsgáljuk. Bár a magyar igeragozásban nem voltak már erős nyelvjárási eltérések ebben a korban, a kérdést mégis csak a kor íróinak anyanyelvjárása felől közelíthetjük meg (vö. BENKŐ, Nyjtört. 104). Az ikes ragozás megléte vagy teljes felbomlása ebben a korban még inkább tájjellegű. A XVIII. század két nagy magyar nyelvésze, Révai Miklós és Verseghy Ferenc nyelvében eredetileg az ikes ragozásnak a felbomlott formája élt, amint azt „Az ikes igék ragozása Révai Miklós és Verseghy Ferenc nyelvében” című dolgozatomban (NyttudÉrt. 46. sz. 28—39) bemutattam. Révai Miklós anyanyelvjárása azonos Dugonics Andráséval, mindketten a Duna—Tisza közí déli területről származtak. Révai a közismert okokból normatív szintre emelkedett, Dugonics pedig nyelvjárási szinten maradt. Az igék ragozása mindkét író nyelvében eredetileg teljesen provinciális és minőségében azonos. Révai lényegesen kevesebbet írt magyarul, mint Dugonics, ezért inkább csak nyelvének fejlődését tudtam bemutatni, mintsem az említett nyelvjárás igeragozási formáit. Dugonics nagyarányú munkássága és a népnyelvhez való tudatos ragaszkodása teljességében kibontakoztatja az alanyi ragozás összekeveredését, és némiképp rávilágít a bomlás okaira is. S nemcsak a XVIII. századra vonatkozóan, hanem a XX. századot illetően is. A XX. században már kialakult az igeragozás irodalmi nyelvi normája. Az ikes ragozás már a XIX. században irodalmi nyelvi szintre emelkedett, a XIX. és XX. század fordulóján az iskolai oktatás szigorú követelménye volt az ikes igék kivételes ragozásának megtanítása. Ez a ragozás azonban — jól tudjuk — újra felbomlott. S ha Dugonics ikes igéinek nyelvjárási ragozása néhány esettől eltekintve, például a feltételes és felszólító módban ma már nem szembeötlő provincializmus, hanem a köznyelv elvitathatatlan, természetes jelensége, akkor el kell gondolkoznunk azon, hogy vajon ma az ikes ragozás alakulásában melyik hatóerő a nagyobb: az írott avagy a beszélt nyelv. (Vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 372.) Természetesen pillanatnyilag csak az a célom, hogy Révai Miklós nyelvéllapotának megismertetése után Dugonics András nyelvét is bemutassam, s közös nyelvjárásuk bomlott ikes ragozását feltérképezem.

Dugonics szépirodalmi munkásságából a következő műveket dolgoztam fel: *Etelka*... Első könyv. Pozsony és Kassa, 1788.; *Etelka*... Második könyv. Pozsony és Kassa, 1788.; *Az arany pereczek*. Pozsony és Pest, 1790.; *A' gyapjas vitézek*. Második könyv. Pozsony és Pest, 1794.; *Jeles történetek* I. kötet. Pest, 1794.; *Jeles történetek* II. kötet. Pest, 1795.; *A' szerecsenek*. Első könyv. Pozsony és Pest, 1798.; *A' szerecsenek*. Második könyv. Pozsony és Pest, 1798.; *Jólánka*, *Etelkának leánya*. Első könyv. Pozsony és Pest, 1803. és *Jólánka*, *Etelkának leánya*. Második könyv. Pozsony és Pest, 1804.

Először bemutatom az *Etelka* gazdag anyagát.

Kijelentő mód jelen idő egyes szám 1. személy személyragja az adatok döntő többségében *-m*, de néhány esetben *-k* is: „hogy e' Barlangban *lakom*” (II, 253), „Mennél közelebb *efek* hozzája” (389), „Etelkámnak *teltfzhetek*” (137), „*aluszom*” (361), „*Le-fe-fekhetem*” (361), „Én Iftenembe; és, Iftenem után, Zoltánomba *bízom*” (74), „Moft-is csak abban *bízom*, ki” (176), „Iften után csak Te-benned *bízhatom*” (137), „vele *meg-is-esküszem*” (I, 77), „*Esküszöm* az élő Istenre” (II, 47), „*Meg-emlékezem* utólsó fzaivairól” (328), „*megharragszom*” (274), „*javadra igyekszem*” (276), „*mit cselekszem*” (303). A visszaható igék, illetőleg mindazok az igék, amelyek jelentéstartalmuknál fogva ide sorolhatók — három példát kivéve — *-m* személyragot kapnak: „újra *bé-fszegődöm* hozzád Inasnak” (II, 71), „Nem *velközödöm-le*” (361), „*Fel-élemendem* én-is [értsd: ájulásból feléled]” (372), „midőn Gyula ellen *fel-háborodom*” (365), „De mi okra néz *e hengeredem-vízfza* a' hegyre?” (298), „nem annyira féltém Etelkámnak veszedelmeitől: mint moftani képzelményeimre *ifzonyodom*” (231), „*irtózom* sűrű árnyékaitól” (I, 206), „Én annak csak Szelétől-is *irtózom*” (179), „Semmit sem *irtózom* a' Fogságtól” (II, 47), „valami veszedelemtől *irtózom*” (361), „*által-költözöm*” (I, 245), „Már moft örömeft *ki-költözöm* ezen életből” (II, 67); „veszedelmes fortélyaira *erfszke dem*” (I, 227); „a' lehetetlenekbe *kapafszkodom*” (II, 10), „minden-napi halálommal *küfszke dek*” (177), „Én arról így *vélekedem*: hogy” (233), „azon *iparkodom*: hogy” (II, 68), „vigasztalásodra *iparkodom*” (201), „*gyönyörködöm* Szerencsémben” (I, 109), „emlékezetedben *gyönyörködöm*” (207), „Semmi más nélkül nem *szükölködöm*” (II, 192), „Rendeléseim *álmélködöm*” (89), „ama' Rókáról nem *kételkedem*” (181), „én fzeretetedről nem *kételkedem*” (293), „nem *kételkedhetem*” (337), „szüntelen azon *gondolkodom*” (I, 180), „*fel-nem emelkedhetem*” (II, 299), „*Pana szolkodok*; nem hallhatod” (I, 181), „azzal *hízlelke dek* magamnak” (II, 238); „forfodon *strá nkozom*” (I, 317), „ha ezen édes vélekedésemben *meg-cfalatkozom-is*” (253), „A'-min leg-inkább *csudá lkozom*” (II, 62), „Éjjel-nappal ró lla d *gondolkozom*” (71), „Felölle d-is úgy *gondolkozom*” (323). Ugyanezen képzőkkel alkotott denominalis verbumok is *-m* személyragot kapnak: „*szomorkodom*” (I, 287), „Többre *bátorkodom*” (II, 161), „*engedelmeske dem*” (328), „*foglalatoskodom*” (I, 261). A z végű igék is ikesek az egyes 1. személyben, de több egytagú ingadozó ikes ige, ha Dugonics írásgyakorlatában az egyes 3.-ban ikes is, az 1. személyben mégis iktelen ragozású. Például: „ébren vagyok-e? avagy *álmodozom?*” (I, 261), „Vigyázok-e? avagy *álmodozom?*” (II, 364), „mellynél nagyobbról nem-is *álmodozhatom*” (I, 303). Ez az ige valóban ikes Dugonics nyelvjárásában, „Az arany perczek” című regényében előfordul 3. személyben: „nem *álmodozik?*” (421). Az Etelkában még ilyen adatok vannak: „*dolgozom* életemért” (II, 112), „a'-mennyire én be-*erfszke dni szándékozom*” (I, 22), „azon *esede zem*: hogy” (I, 110), „*esede zem* előtted” (II, 104). A z végű igékben kétségtelen, hogy terjed ebben a nyelvjárásban az ikesség, de nem kizárólagosan, sőt még egyazon igében is ingadozó: *örvendez* (Arany perczek 320), *fáradozik* (Etelka I, 217), *hangzik* (II, 299), „Az egé f z testem *borzadoz?*” (II, 361), „Ennek f zándékával *meg-egygyez* édes Atyádnak akarattya-is” (II, 355), de ugyanez az ige ugyanolyan szöveggörnyezetben „Az arany perczek”-ben már ikes: „hogy, ha édes Anyámnak akarattya az enyimmel *meg-egygyezik?*” (430). Későbbi regényeiben újra iktelen (Jó lánka I, 172, 257, 300). A változó ikes igék az Etelkában I/1.-ben: „A' föld alá *bújok*” (II, 179), „midőn porrá *válok?*” (352), „Másként *bánok* veled” (106), „Okoffan *bánok* vele” (378), „*hazudok-e*, nem-é?” (187), „*hazudok?*” (348), „Moft se *hazudok?*” (365), „Ne

bánts, ha nem *hámlok*” (értsd: ’nem hajlok a rábeszélésre’ I, 309). A *válik* igét Dugonics mindig ikesen használja egyes szám 3. személyben. Az Etelkában hét adatot találtam rá, pl: „deli Menyecske *válik* ám ama’ szép Leáncsából” (II, 172), „*El-válik*: kié léfzen hónap” (369), „nem *válhatik* bocsületedre” (I, 250). „Az arany pereczek”-ben: „*Meg-válik* mi fajt, mi túró” (392). Későbbi írásaiban is ikes. — A *bánik* igében van némi ingadozás. Az Etelkában: „a’-fze-rént *bánik* kettőnkkel, a’-mint meg-érdemlettük” (II, 75). „Az arany pereczek”-ben: „Istenem! be nagy méltósággal *bán* velem!” (188), de a Jólánkában újra ikesen: „Ha Etele minden vitézeivel így *bánik*” (II, 43). A *hazud* ige ikesedése Dugonics nyelvében végérvényesen bekövetkezett, s ezért minden írásában *hazudik* formában találjuk. Néhány példa: „Az arany pereczek”: „a’-mit . . . *hazudik*” (421); „Jeles történetek”: „nem hazudok: mert anyám se *hazudik* soha” (I, 212); Jólánka: „Ő pedig soha se *hazudik* senki előtt” (II, 481).

A 2. személy ragja majdnem kivétel nélkül *-l*. Ez azonban — ahogyan Révai esetében is láttuk — nem az ikes ragozás személyragja, hanem az anyanyelvjárás sajátja, hiszen iktelen igék ragozásában is megvan: „Uraddal *eveddzel*” (I, 258), „*halgatól* [!]” (II, 213), „Ha nyiladdal világi bódogságra *czélozol*” (254), „Nyúgodgyál — És ha többé nem *látol*” (361). A ragozás bomlására utal azonban már az Etelkában, hogy egy-egy esetben ikes ige ragjaként az *-sz* is előfordul: „Egybe-*illefz* . . . Etelkával” (II, 365), „töllem *meg-nem-menekedfz*” (32), „így *gondolkodhattfz* te-is” (188) és az előbb említett *álmodozik* igében is: „Te azokról nem-is *álmodozhattfz*” (181), más *z* végű igékben azonban *-l*. Az ingadozó *bánik* ~ *bán* ige ható formájában is *-sz*: „ha jó Barátoddal így *bánhattfz*” (II, 108). Az *-l* ragos alakok: „*esel*” (II, 189), „*fekszel*” (348), „ha le-vetközöl és mindgyárt *le-nyugfzol* (361), „*nyughatól*” (104), „az oltárnál *meg-esküfzel*” (349), „Láffad: mit *cselekfzel*” (289), „De mi okra nézve *gyanakfzol* reám . . .?” (346), „Ha CSÖPÖRKE nevedről *meg-emlékezel*” (I, 145), „*fenyegetődöl*” (314), „*fel-háborodhatól*” (II, 293), „hazugságra *vetemedel*” (213), „*öltözöl*” (32), „*Irtózol* a’ kemény cfapáfoktól” (182), „Nem *tartozol* ezen-túl a’ titok’-meg-tartáffal” (183), „*kapafzkodol* a’ magos hágóra” (I, 315), „mit *joháfzkodol* annyit” (II, 177), „mellynek valóságáról ha *kételkedel*” (I, 102), „hogy ennél nagyobbra *fel-nem-emelkedhetel*” (II, 193), „Etelével *társfalkodol*” (324), „*boszfzonkodol*” (346), „*iparkodol*” (327), „*gyönyörködöl*” (I, 181), „*bele-ütközöl*” (II, 306), „*le-vetközöl*” (361), „*meg-nem csalatkozol*” (I, 44), „*cfudálkozol*” (303), „*szorgalmatoskodol*” (110), „ha *dercze-auczáskodol*” (II, 106), „*ellenkezel* . . . édes Atyáddal” (325), „*el-távozol*” (304), „Ébren vagy; nem *álmodozol*” (I, 261), „ki után *fohajtozol*” (218).

A kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében olyannyira elterjedt Dugonics nyelvében az *-ik* rag, hogy megtaláljuk mindazokat az elrettentő példákat, amelyekre Révai Miklós hivatkozott, és amelyeket SIMONYI ZSIGMOND „Az ikes ragozás története” című munkájában az igék ikesedésére felhozott. Révai Miklós ismerte Dugonicsot (I.: PRÓNAI ANTAL, Dugonics András életrajza. Szeged, 1903. 200; BENKŐ, Felv. Ir. 309), bizonyára olvasta az Etelkát, s ezért feltehető, hogy Dugonicsra is gondolt, amikor a „fiatal írók hibájáról” szólt, bár Dugonics nevét ilyen vonatkozásban nem említi.

Az Etelka roppant mozgalmas történetű mű, s ezért stílusára jellemző az igék halmozása. Bármennyire válogattam is a példákban, az ikesség, illetőleg az ikesedés bizonyítására mégis elég sok adatot kell bemutatnom: „jól *lakik* a’ nagy femmivel” (II, 144), „Hát, ha fejetekre *efik* bunkója?” (256), „a’ Lúd-is *meg-eshetik* egyfzer a Jegen [!]” (6), „*még* egy darabnyira *efik*

Szeged-városfától" (I, 164; jegyzetben), „Azon egy nap' *meg-eshetik* mind a' kéz-fogás; mind, Papunk előtt, a' meg-esküdtetés" (II, 171), „De jól *esik* nékem" (I, 224), „nagy nehezeére *eshetik* itten maradáfod" (218), „magadnak úgy-annyira *el-eshetik* kedved" (II, 231), „*fekszik*" (I, 99), „azon Kis-alfzönyokhoz *illik*, kik" (II, 204), „*Illik*-is, hogy" (I, 102), „Be-is *illik* cfudának" (II, 293), „mivel a' Kakuk-fi, mind hamarébb *érik*" (II, 101, jegyzetben), „nem tudgya az ember, mitől *hízik*" (I, 188), „De ebben bizony nem *kopik* fogok" (196), „vagy *törik*, vagy *szakad*" (II, 40), „ki foknak *tettszik*, nehéz meg-tartani" (I, 110), „Én-elöttem a' Hegy-is Mák-fzemnyinek *tettszik*" (179), „A' ma fzem-pillantás, mellyben nem láthatlak; egélz elztendőnek *tettszik*" (II, 71), „szebbnek *tettszik*" (299), „testeden-is *ki-tettszik*" (I, 35), „a'-mint Írásfiból *ki-tettszik*" (Bevezető 2). Itt meg kell jegyezni, hogy a „*ki-tettszik*: hogy" (I, 213, 208, 311 stb.) és az „úgy *tettszik*: mintha" (I, 252, 234, 270, II, 53, 171 stb.) fordulat Dugonics műveiben egyre szürkébb lesz, és a számlálatlan használat következtében későbbi műveiben üres formává válik. Hasonló a *látszik* ige életútja is, bár ez a jelenség az Etelkában még nem mutatkozik: „Gyermekek *láttszik*" (II, 156, jegyzetben). A régi ikés igék mind ikések: „hírtelen *fel-ugrik* kar-fzékéből" (II, 354), „Urának kedviért ama' vidám Agár hol halmokat *ugrik*, hol lefre Nyulat vár" (I, 286), „*Le-rogyik* olztán, avagy ina *szakad*" (286), „*Meg-esküszik*" (II, 343), „*Emlékezik*" (I, 3, jegyzetben), „*igyekszik*" (I, 134, II, 324), „*el-is enyíszhetik*" (II, 86), „Innett *származik*" (I, 11, jegyzetben), „*származhatik*" (II, 174, jegyzetben). Igen sok a visszaható ige: „Talán ugyan *ki ontódik* véred? [!]" (II, 319), „könnyen *meg-tudódik*" (I, 189, jegyzetben), „Majd *ki-tudódik* az-után" (I, 140), „ha egyfzer Vérsége *ki-tudódhatik*" (II, 269), „ferényen *forgódik* Etele" (I, 203), „*fészkelődik*" (II, 25), „*kénlődik*" (I, 286), „a' Szemét-dombon *rágódik*" (I, 286), „azon Iften, kinek nevére *fel-szentelődik* a' Világofi Épület" (44), „annak élete cfak *fóltozódik*" (200), „ezen írásban *foglalódik* utolsó akaratom" (II, 66), „*meg-veztegetődik* az Erkölc-is" (I, 308). A további példák is azt mutatják, hogy minden ige, amely csak ikés lehet vagy ikésedhetett, *-ik*-kel található Dugonics nyelvében: „Még-is ilyenekre *vetemedik*" (II, 81), „zúr-zavarba *keveredik*" (79), „*Fel-háborodik* mindenén" (377), „*le-csillapodhatik*" (8), „*csillapodik* a' tüzel, ség" (I, 90), „*meg-elégedhetik-e*" (II, 306), „*Meg-bizonyodik* [a szószármaztatás]" (I, 45, jegyzetben), „*el-erőtlenedik*" (II, 129), „Hubának kívánsága *bé-tellyefedik*" (342—343), „a' ki mérget hordoz magánál, *meg-is-mérgefedik*" (249), „de hogy PATA annyit tégyen, mint ölö: könnyen *meg-világosodik*" (I, 310, jegyzetben), „*el-orofzosodik*" (I, 308), „mivel a' Kakuk-fi, mind hamarébb *érik*, mind a' többinél idejében *meg-körmösödik*" (II, 101, jegyzetben), „kinek el-tapodott fziwe' mezeje soha *bé-nem-gyöpösödhetik?*" (II, 95), „*Meg-vénhedik*" (I, 286), „leg-kiffebb vefzelemtől-is *irtózik*" (335), „Így *változik* íme a' Világ!" (II, 141), „Nem-is *tartozik* homályos rendeléfeinek világos okát fenki-fiának meg-jelenteni" (167), „irgalmatlan halálával keferveffen *küfzkődik*" (282), „így *foháfszkodik* vala magában" (226), „hogy *viaskodik* fzívében az én édes Atyámnak fzíves intéfe le-gyalázlott fzemélfyemnek meg-bözfzfzúlásával!" (107), „*haldoklik*" (115), „*vélekedik*" (I, 166), „A' Te nagy lelked a' nagy Világra *iparkodik*" (182), „nagyon *gyönyörködik* a' Gróf-alfzöny benne" (II, 264), „*gyönyörködhetik-is*" (91), „*Bözfzfzonkodhatik* egy ollyas Késértőnek embertelenségein, ki" (I, 281), „*dicsekedik*" (41), „*dicfekedhetik*" (135), „*fel-emelkedik*" (II, 284), „tudgya azon Iften, ki fejünk fölött *uralkodik*" (103), „*kételkedik*" (294), „tanúltt ember erről éppen nem *kételkedhetik*" (I, 82), „a'

Magyar Nyelvnek szegénységéről *panaszolzkodhatik*'' (II, 116, jegyzetben), „hirtelen szemeibe *ütközik Etele*'' (I, 256), „ha azokhoz vétek *férkezik*'' (II, 11), „*Bé-nem-férkezhet* immár kegyetlen kardgya a' te szivedbe'' (373), „*férkezhetik*'' (I, 251), „Ki *imádkozik* érettetek'' (II, 255), „Éjjel-nappal róllad *gondolkozik*'' (I, 303), „A' nagyokról vagy *meg-felelkezik*'' (218), „*Meg-nem-felelkezhetik* ő ezer fohászkodásimról'' (II, 176), „Midőn Etelének vígasztalásában illy ritka szívfeleggel *foglalatoskodik* a' Világ-csudáltta Kis-afzfzony'' (II, 209), „*világosodik*'' (188), „ki e' világotságban *vakoskodik*'' (116, jegyzetben), „*engedelmeskedhetik*'' (64), „mellyekkel az Országnek el-tapodására *dühösködik*'' (I, 308), „A' Szeretet hitvány dolgokban *foglalatoskodik*'' (218), „csak e' két Udvarokban *fényeskedik* a' valóságos Török nemzetség'' (214, jegyzetben), „*katonáskodik*'' (103), „hogy Etelka ellen *irigykedik*'' (344), „a' LEÁNY-VÁRI erdőkben *remetészkedik*'' (199), „azon *mesterkedik*'' (181), „Hafonló a' hafonlóval hamar *özfze-barátkozik*'' (222), „abban állhatatossan meg-is *gyökeredzhetik*'' (58), „Ha a' rofznak elejét nem vedzed, erőt vedz rajtad, *meg-is rögzik* benned'' (35), „Nem-is *porzik* utánnok'' (II, 62), „*virágzik*'' (I, 50, jegyzetben), „*hangzik*'' (II, 299), „maga-magával *ellenkezik*'' (I, 95), „*külömbözik*'' (II, 21, jegyzetben), „*fel-borzadozik* az haragos'' (7), „Az egész testem *borzadoz*'' (361), „*fáradozik*'' (I, 217), „*Meg-is-történik*'' (I, 77), „csak az *történhetik* vele; hogy'' (II, 60), „miként *tündöklík* édes Atyánknak rettentő kordgya'' (I, 39), „Iám néha a' Vén Afzfzonyoknak-is *pízfzenik*'' (151), „nagy Lélek . . . nagy nyúghatatlanságokkal ott *sénlik* végtére: meg-gebed'' (219), „ha valaki közüllök a' Rómaikhoz *által-fzőkik*'' (223, jegyzetben), „Zalánfira le igen támaszkodgy. *Hajlik* még, mint a' nád-fzál'' (250), „a' Lónak négy a' lába: még-is *meg-bollik*'' (II, 6), „minden-nap, egy nap *múlik*'' (39), „*el-múlik* a' nyavala'' (361), „hogy annak minden gyönyörűsége csak a' te jelen-léttedben, és vele nyájaskodó ékes tárlaságodban *telhetik*'' (I, 303), „Véled-é? hogy *ki-nem-telik* Rókától akár minő pajkofság?'' (II, 52—53), „az Ur-Iften-is úgy *bánik* teremtményeivel'' (192), „Ezekből *válik* ám még a' ló'' (173), „dicsőségére *válik*'' (60), „nem *válthatik* bocsületedre'' (I, 250), „Ennek ki-nyilatkoztatása nagyobb csudálkozáfodra léfzen-é, avagy örömdre, *el-válik*'' (II, 261). A *foly* ige ikese-désére elég kevés adatot ismert eddig a szakirodalom (vö. SIMONYI: Nyr. XXXIV, 342), s ezért igen értékes anyag az, amelyet az Etelka szövege nyújt: „*Folyik* rólla a' tájték'' (I, 286), „igen *foly* vala nyála'' (233), „Nem *foly* egy igaz csöpp vér vefzett ereidben'' (313), „Ha egy igaz magyar csöp vér *folyik* ereidben'' (II, 364), „kiknek ereikben csak egy csöp Magyar VÉR *folyik*'' (115, jegyzetben). Iktelen volt azonban a *vadász* ige: „Ott *vadász*sz édes Atyám'' (I, 334). Amint arra már korábban utaltam, ebben a műben az *egyez* ige iktelen, de a későbbi regényeiben már *-ik*-kel váltakozik. Jelentős még az *eszik* ige iktelen formája az egyes szám 3. személyében: „*Meg-esz* a' Róka!'' (I, 334).

Hogy az ikés ragozás mennyire élt egy író nyelvében, vagy egy egész nyelvjárásban, azt legjobban a felszólító mód mutatja meg. Dugonics Etelkájában az I/1. személyben az *-m* még túlsúlyban van a *-k*-val szemben, ellenben a 2. személyben az iktelen rövid, \emptyset forma az uralkodó, a 3. személyben pedig az *-n* rag majdnem kizárólagos. Az első személyben: „ezen öltözetem nem a' végre van, hogy *lépnek teflek*'' (I, 39—40), „Küld hozzáam Zalánfit: hogy neki [értsd: 'hozzá'] *szokjam*'' (II, 333), „hogy annak ritka, és a' fölött rongyos Sátorában *meg-ázzak*'' (I, 45), „*haragudgyam-e*'' (349), „*nyúgodgyam*'' (II, 353), „Hadd *nyúgodgyam* mellette'' (381), „csak magam *gyötrődgyem-e* ezentúl!'' (I, 224), „hogy oda *folyamodgyak*'' (II, 331), „hogy Tölled-is *irtózzam*'' (10),

„magam magamtól-is irtózzam” (102), „költöznek a’ más világra” (357), „Álmélkodgyam-e ezeken” (366), „hogy . . . uralkodgyam” (231), „bofszfonkodgyam” (366), „özfzse-párosodgyam” (276), „engedelmeskedgyem” (330), „Én . . . fogságomban síránkozzam” (I, 224), „csudálkozam” (I, 349), „Etelémtől meg-vállyak” (206). A második személyben: „Bízzál az Istenben” (II, 7), „Bízz bennem” (175), „aludgy” (361), „Nyúgodgyál” (361), „hogy utolsó szavaimról jobban meg-emlékezzél” (I, 254), „meg-emlékezz szíves Oktatáfaimról” (II, 8), „Vele . . . özfzse-esküdgy” (85), „esküdgy-meg Zalánfival” (329), „valami halandóhoz tartozandó dolgot cfelekedgy” (194), „meg-haragudgy” (52), „Ne igyekezz” (I, 307), „láb alól Kotródgy” (I, 313), „ne rugdalódd annyit az ölfzön ellen” (II, 327), „hogy ellene úgy fel-háborodgy” (52), „takarodgy szobámból, te” (75), „Eredgy! — Vakarodgy” (I, 223), „meg-ne-keseredgy” (II, 326), „E’ szomorú hírre meg-szomorodgy” (136), „Addig-is nyújtózz, még a’ lepled ér” (I, 40), „Semmit fe irtózz te-is a’ Magyar Kis-alfszonyok’ Szerelmétől” (I, 220), „Özfzse-ne-sógorodgy ronda Nemzetségével” (251), „iparkodgy Gyula’ szándékának bétöltésére” (II, 171), „Felöllem így gondolkodgy Zoltán” (229), „gondolkodgyál” (305), „felöllem fe vélekedgy másként” (340), „Zalánfira fe igen támaszkodgy” (I, 250), „gyalázaton bofszfonkodgy” (II, 340), „Inkább Iftenedhez, mint Apádhoz ragaszkodgy” (I, 44), „De ne-is kételkedgy” (23), „Rókanak Gonofzságairól, Etelkának ártatlanságáról éppen né kételkedgyél” (II, 98), „tartózkodgy . . . mézes szavaitól” (I, 207), „Vetközz-le” (II, 361), „Úgy gondolkoz Magzattyáról-is” (I, 251), „Fejedelmünk felől így gondolkozzál” (303), „Meg-ne-ütközz . . . az Istennek rendelésein” (II, 378), „várakozz még egy kevetet” (361), „azoknak Sátorofságokról meg-ne felejtekezzél” (II, 231), „Meg-ne felelkezz Gyuláról” (325), „Ne gyanakodgy Etelémre” (388), „Ne hirtelenkedgy heves indulataiddal” (I, 21), „Ne kegyetlenkedgy magad ellen” (II, 377), „Néki engedelmeskegy [!]” (65), „hadakcz” (119, jegyzetben), „Ne bánny illy keménnyen velem” (198), „Hajóly-le ide hozzám” (377), „Tünnny-el szemem elől, Te ördögösz Sziget!” (347), „El-ne-távozz” (378), „melly után szüntelen sohajtozzál” (I, 217), „hogy a’ Tóba szökj” (II, 32), „Szünnny-meg, Atya, egy-kevélsé [érted: ’hallgass el]” (328). A harmadik személyben: „Bár vígyázzon, ne-hogy, nagyot hágván, nagyot esék” (I, 95), „tüftént utánna effen, és nyakon kapja” (II, 125), „arra vitte Arnolfot: hogy a’ Magyarokkal egygyütt a’ Tótokra effen” (I, 229), „hogy szóba ne effen a’ szemes embereknél” (I, 186), „ne-talán-tán Hiriben-neviben cforba effen” (I, 306), „hogy udvaromba lakjon” (II, 80), „hogy a’ Tábor nagyobbnak, és számoftabnak teffen” (I, 231, jegyzetben), „úgy akara néki írni, hogy a’ papirosban mind-a’-kettő ki-teffen” (I, 206), „mellyekből Hubának ártatlansága, Rákosnak nyelveftége ki-teffen” (298), „nyakába ugorjon” (II, 309), „azon más Fejedelemnek szárnyai alá igyekezzen” (I, 272), „meg-nyúgodhaffon” (II, 300), „mellyel Etelkának szíve meg-vevőgygyön” (II, 130), „ne-hogy, Attyával egygyütt, a’ Fia-is el-temedődgyön” (I, 265), „és szemekkel meg-vertt személye új háborúba verdődgyön” (112), „az egéft Nyáj meg-veftzegetődgyön” (349), „hogy . . . fel-pöczköldődgyön ám-annak az orra” (II, 144), „minek-előtte erre vetemedgyen” (148), „Kihez folyamodgyon” (I, 322), „véle-való tárfsalkodáftóttól ne irtózzon” (110), „özfzse-keveredgyen” (II, 381), „atyai szíve fel-háborodgyon” (114), „el-andalogyon” (I, 98), „hogy töllem el-ne-idegenedgyen” (145), „hogy meg-gyökereftedgyen” (253), „hogy meg-netollafodgyon” (II, 25), „Nem tudta hirtelenében, mihez ragaszkodgyon” (I, 112), „eresztkedgyen” (346), „gyönyörködgyön” (135), „hogy állhatatofságomtól kételkedgyen” (180), „ne iparkodgyon” (90), „ne rimánkodgyon” (330), „Miként

uralkodgyon Biharon?" (II, 69), „hogy nyolczszor-annyi Sereggel meg-ütközzön” (I, 296, jegyzetben), „Meg-eshetik gyakorta: hogy rendeléleikhez valami méltatlanságnak szennye *érkezheffen*” (II, 228), „szomorkodgyon” (I, 25), „Gyulának ne engedelmeskedgyen” (II, 344), „diadalmaskodgyon” (74), „szorgalmatoskodgyon” (I, 76, jegyzetben), „ki-ki maga’ házában . . . paposkodgyon” (I, 237), „ellenünk ágaskodgyon” (239), „ne hirtelenkedgyen” (II, 277), „hogy egy napnál tovább Wilágos-váron ne *múlatozzon*” (I, 186), „Rélzerekre ne *szakadozzon*” (II, 347), „dolgozzon” (339), „hogy . . . tölle *el-búcsúzhasson*” (241), „hogy *habozzon* a’ szád (249), „*Távozzon-el* innett” (363), „Szűnnyön egy kevésé buzgóságod” (339), „fonala *özfze-bomollyon*” (349), „vele gyengén *bánnyon*” (43), „Hamarébb el-hihetné: hogy a’ Duna’ vize fel-felé *follyon*” (I, 184), „Lehetetlenség . . . hogy csak egy csöpp vérem-is *follyon* ereimben” (II, 332), „Ne gondold . . . hogy valakinek vefzedelmében gyönyörűségem *tellyen*” (114), „Hogy még ma meg-történnyen az Etelkához-való menetel” (I, 112), „orvofsághoz *nyúllyon-é*” (89). Amint már Révai nyelvében láttuk, a közös anyanyelvjárás szülötte ez a forma: „hogy *lehefsék* ki-vonni” (I, 350).

A feltételes módban már teljesen megbomlott az ikes ragozás. Az egyes szám 1. személy tökéletesen tükrözi ezt az állapotot: „ha valaha Magam-is valami vefzedelembe *esnék*” (I, 143), „Olyan vagyok, ki édes Hazámnak fentartására . . . *iparkodnék*” (Bevezetés 4), „*Dicfekedhetném* vele” (I, 253), „Hamarébb meg-felejtkezhethném magam’ leányáról” (II, 68), „Hanzárommal meg-nem-elégednék” (79), „ha első parancfolatodnak nem *engedelmeskedném*” (329), „örömeftebb *múlnék-ki* ezen árnyék Világból” (I, 254). E zűrzavar koronája az a jelenség, hogy iktelen igét ikesen ragoz: „Ha test-véremet látnám; jobban nem *örvendhetném*” (II, 175). Ez a példa is igen jól mutatja, hogy az egyes szám 1. személyben az ikes ragozás iktelen igében nem a XIX. században alakult ki az iskolai oktatás keretében (a helytelen igeragozástól való félclem pszichózisában), hanem olyan provincializmus, amely az alanyi igeragozás felbomlásával és a nyelvjárási jelenségek keveredésével együtt jár. — Az egyes szám 3. személyben majdnem kivétel nélkül *-na*, *-ne* a rag: „hogy a’ forgács vágás nélkül nem *esne*” (I, 348), „hogy *ki-esne* kezeiből a’ levél” (II, 137), „közelebb *eshetne* Etelkához” (I, 86), „akár-miként *esne* a’ dolog” (I, 81), „kétségbe *esne*” (II, 39), „*Fekünne* csendefségben” (II, 97), „egy Fecske-félszekben-is *el-lakhatna*” (I, 182), „Cfudálkozott-is a’ Fő-pap, hogy Etele olly fokáig *alunna*” (I, 121), „maga’ fejével *jádzana*” (II, 93), „Etelkába *bízna*” (II, 148), „csak annak kegyefségébe *bízna*, ki” (II, 283), „*Bízhatna-e* benne?” (I, 348), „Eme . . . lukba éppen bele nem *illene* Etelének nagy lelke” (II, 202), „hogy egygyik a’ máfikhoz igen *illene*” (I, 60), „hogy a’ Papságra úgy nem *illene*” (236), „nem *illene* üres kézzel menni” (113), „minden Szem-pillantás . . . egélfz elztendőnek *tettfszene*” (107), „hogy néki c’ Vadálzat éppen nem *tettfszene*” (225), „Ha Árpádnak úgy *tettfszene*” (183), „Úgy *tettfszene*: mint-ha” (293), „hogy *ki-tettfszene* belölle nem a durczaság; hanem a’ nagy elevenség” (II, 252), „A’ Nép előtt hamar *ki-tettfszhetne*” (56), „Etelével *özfve-esküdné*” (271), „mit *cfelekedne*” (148), „Meg-telzi azt a’ te kedvedért, a’mit az enyimért meg-nem-cselekedne” (193), „hogy ne *késne*” (354), „és éppen azon helyen mellyen Etele a’ Dunába bukott; maga-is *bele-bukna*” (I, 260), „nyakába *ugrana*” (II, 178), „Inkább Wilágosváron ama’ Száz-ölnyi Kútba *ugrana*; fem-mint” (146), „*igyekezne*” (339), „beléjek *öntödne-é* ama’ Katona-vér-is” (67), „a’ fok házfontanlan gondolatoktól könnyen *el-emíszködne*” (4), „kinek hathatós fzavaival egélfzen meg-törödhetne gonofz fzívének ki-mondhatatlan

keményne” (240), „még ki-tudódhatna a’ való” (228), „el-is-végeződhetne” (I, 184), „rágódna valaminn” (169), „csak haza-felé vágyódna” (79), „hogy nyavalája nem csak nem enyhődne” (80), „hogy csak hánkolódna az ágyban” (100), „hogy a’ dolog... végbe vitetődne” (II, 393), „hogy Zoltán igen mérgelődne” (77), „Etele-is irtózna ezen merészsége miatt” (201), „a’ fok szakácsok között hamar meg-sózódna a’ leves” (267), „ha valami vefzedelembe vetemedne” (I, 68), „ne-hogy Leányának szomorú állapottyát látván, újra meg-kefередne” (329), „Meg-elégedne-e a’ Fejedelemséggel?” (II, 77), „hogy ezekre nem csak el-hűlne, el-izonyodna Hanzár” (37), „meg-is-szomorodna” (288), „ha egészlen fel-öltözne” (I, 41), „hogy ízine meg-változna” (34), „származna” (273), „meg-házastításáról tültént gondolkodna” (15), „úgy gondolkodna: hogy” (II, 48), „Maga ugyan úgy vélekedne: hogy” (166), „hogy valóságokról éppen nem kételkedne” (38), „Ha valaki e’ Hírtóriában kételkednék” (264, jegyzetben), „emelkedne” (283), „társalkodna” (I, 8), „kapaszkodna” (63), „ereszkedne” (II, 42), „Őrizkedne Buda e’ farkatlan Kigyótól” (I, 345), „nyavalája nem csak nem enyhődne, hanem hova-tova nagyobb erővel uralkodna” (80), „magának hízelkedne” (173), „újságokkal bővelkedne” (II, 260), „mellyel Szemérmének bizonyos meg-vefztegetésre iparkodna” (145), „vigadna-e avagy szomorkodna?” (I, 126), „gyanakodna felöllem” (II, 294), „szorgalmatoskodna” (39), „nyájaskodna” (17), „ha Világos’ kívánságának engedelmeskedne” (I, 174), „Zalánfinak Bolgár természete meg-magyarosodna” (15), „ha ezen nyavalának ereje megnyakasodna” (89), „még ama’ fiam Magyar-országba érkezne” (II, 236), „még maga-is vízfőzre-nem érkezne hozzája” (I, 87), „ha valami-képpen a’ kalfába ütközne” (II, 29), „mi okkal-móddal férkezhetne Gyulának katonái közé” (I, 86), „hogy többé barlangjából ki-menni nem kíváncskozna” (II, 257), „Ha egyéb lelem találkozna” (I, 303), „szivárkozna” (273), „csudálkozna” (137), „szándékozna” (II, 4), „Tök-is eftve virágzana” (I, 152), „gyökerezne” (II, 38), „más valami külső vizálgatások után áhsítózna” (204), „hogy fázmos szép erkölcei között a’ tündöklene benne leg-inkább” (I, 30), „verembe bottana” (II, 30), „még hajlana a’ vefzfőz” (20), „Igaz szívvel-is hajlana a’ Magyar Atya-fia-hoz” (58), „így szólamlana-meg” (120), „A’ Tök is mind-addig úfzna, még el-nem-merülne” (170), „félíg bele-bújna” (I, 169), „Meg-fzokna egy fzem-pillantásban esni” (II, 341), „hafznára-is válhatna a’ kellemetes útazás” (4), „kimúlna e’ világból” (138), „Veled... úgy bánná: hogy” (56), „ne-talán-tán úgy el-tűnne előlle” (I, 63), „Hány szákkal telne Zoltánnál a’ kegyelem?” (283), „Néki éppen minden kedve ugyan csak a’ fegyver-vifelésben telne” (120), „Ha ez meg-történne” (II, 138), „Hazudna” (I, 343), „hogy, ha... meg-jelenne Árpádnál” (79), „Örvendezne” (II, 48), „Etelka pedig Budán mulatozna” (24).

Az elbeszélő múltat is használta Dugonics (bár sokkal kisebb mértékben, mint a befejezett múlt időt), s az ikes ragozás csak egyetlen adatban bukkan elő, az egyes szám I. személyben: „midőn Nagy Szombatban lakám” (I, 165). A 3. személyben már nyoma sincs: „Hírtelen fel-ugra Etele” (I, 221), „Fel-ugra ezzel a’ Fejedelem” (II, 185), „sűrűn fohászkoda” (174), „melléd lopódza egy más Jövevény ifjú” (I, 38), „miként bána veled ama’ máladik?” (II, 182), „hogy a’ bölcstelenséggel kezdett fözvetség a’ tavaszi hónapnál hamarébb el-múla” (I, 283), „Le-hajóla még-is hozzája” (324).

BÁLINT SÁNDOR a Szegedi Szótár Bevezetésében megállapítja, hogy „a szegedi nyelv tudatos megfigyelése, irodalmi alkalmazása Dugonics András fellépésével kezdődik. Sajnos, Dugonics gyűjtői tevékenységéről és stílusának, nyelvkincsének szegedi gyökereiről eddig komoly tanulmány nem készült.

Szempontunkból különösen az *Etelka* tanulságos, számtalan szegedi provincializmusa és szócsoportja miatt . . .” (I, 13). Dugonics stílusával én sem foglalkozom, de a feldolgozott szavak nemcsak az igeragozás szempontjából érdekesek, hanem mint tájszók is tanulságosak, némelyik kiegészíti vagy megerősíti a Szegedi Szótár adatait.

Dugonicsnak „Az arany pereczek” (1790.) című művéből az ikes igéket illetően ugyanaz a nyelvvállapot bontakozik ki, mint az *Etelkából*. A kijelentő mód jelen idő egyes szám 1. személyében nincs olyan ingadozás, mint előző regényében, ellenben a felszólító módban sokkal inkább: „Ne kívánnya töllem: hogy szemei előtt *le-rogygyam*” (278), „hogy eme’ síkos jegen *el-ne-csuszamodgyam*” (399), „ne-hogy magam-is *bele-keveredgyem*” (140), „Engedd-meg . . . hogy *le-telepedgyek*” (46), „Mit *cselekedgyek*, édes Istenem!” (148), „ő-érette többet-is *cselekedgyem?*” (163), „Mit *cselekedgyem* immár!” (226), „Ne véld Öcsém: hogy Fejedelemséged ellen *törekeedgyem*” (238), „hogy . . . *gyönyörködhessem*” (327), „Azon leszek, hogy . . . *engedelmeskedgyek*” (368), „hogy azzal *vétkezem!*” (105). A 2. személyben itt is a ragtalan, nem ikes forma van döntő többségben: „Ne *efs* kétségbe” (21), „*Alugygy*” (104), „*esküdgy* az élő Istenre” (153), „*meg-émlékezz* arról: hogy” (123), „*femmit* *fe törődgy*, édes Húgom” (304), „*reád* bízom, mit *cselekedgy* véle” (58), „*Engedelmeskedgy*” (71), „*várazozz*” (191), „*szűnny-meg*” (265), „*meg-jelenny*” (249), „*Ofzolly-el*” (222), „*Ne hazudgy*” (249), de: „*meg-ne-hajólhatsz!*” (221). A 3. személyben csak két adatot találtam ikesen ragozva „*meg*: történik az nálunk-is: hogy Ennél a’ Rózsa-fzín; Amannál a’ Balha-fzín szépnek *tefsék*” (114), „*Tefsék* meg-mondani nekünk” (24). Minden más igében -*n* a személyrag: „*lokáig alugygyon*” (368), „*ne-hogy* ináról *le-rogygyon*” (330), „*Csak meg-ne-haragudgyon*” (25), „*femmit* *fe törődgyön*” (320), „hogy nyilván *ki-tudódgyon* a’ Tolvaj” (193), „*személyedben gyönyörködgyön-is*” (442) stb. — A feltételes mód egyes szám 1. személyében igen erős az ingadozás: „Ha te jelen vólnál, kétségbe nem *esnék* élete felől” (228), „*s-jól-is cselekedném*” (279), „*vefzedelmed*’ el-kerülése felől *femmit* *fe kételkenék*” (82), „*Én . . . térden-állva-is esedezném*: hogy” (214), „De, ha azt-is mondanám . . . bizonyosan *hazunnék*” (396), „*úgy tettfik* mostanában: mint-ha újra *születném*” (190). A 3. személyben kivétel nélkül -*na*, -*ne* a rag: „*el-esne* minden kedvem” (296), „hogy *ne tettfszene!*” (328), „*Be illene* Birónak” (11), „*mint-ha . . . bízna*” (409), „*nem alunna*” (380), „*hirtelen elő ugrana*” (176), „*kételkedne*” (438), „*a’ Fejedelemségre törekeedne*” (126), „*következne*” (80), „*foha vele meg-nem-egygyezne*” (114), „hogy Akós a’ Ténta-tartóhoz *nyúlna*” (264), „*Idővel szokna . . . az Uralkodók fízve lágyulni*” (101), „*nekem gyalázatomra válna az*” (27), „*gyönörűségesen fénylene a’ mí Századunk*” (322). — Az elbeszélő múltból ilyen formák vannak: „*így gondolkozám volt* magamban” (316), „*fel-ugra* *fzékérül*” (185), „*arra vetemedé*: hogy” (38). — Hogy Dugonics mennyire nem volt tudatában annak, hogy az „-ik-re végződő igék” ragozása eltérő, arra legjobb példa az, amikor jegyzetben idéz, s abban az idézetben megtalálható az ikes ragozás. Például közli Apor Péter szövegét a 374.lapon, s abban ez az igeragozási forma: „*Igyekezze!*”, vagy a 300. lapon jegyzetben egy szöveg 1687-ből, benne egy ikes ige felszólító módban: „*csak ne haragudgyék!*”.

Dugonicsnak e két regénye után időben következő műveiben (Jeles történetek. 1794., A’ gyapjas vitézek. 1794., A’ szerezcsenek. 1798.) az igeragozási formák továbbra is provinciálisak, semmilyen fejlődést, sőt még valamilyen változást sem mutatnak. A kijelentő mód egyes szám 2. személyében — amely-

ben e kor objektív nyelvi fejlődése és a szubjektív felismerés (Verseghy) alapján kiegyenlítődeses folyamat indult meg — sem találunk semmilyen megállapodottságra való törekvést. „Az arany pereczek”-ben: „*Le-nem-rogyol*” (417), „*benne bizol*” (308), „*Hafzon nélkül járadol*” (265), „*szerezszfz*” (366). A „Jeles történetek”-ben: „*be meg-fázol a' télen*” (I, 121), „*el-nem-hervadol*” (85), „*most mire iparkodsz...?*” (209). „A' szerecsenek”-ben: „*alhacc*” (I, 345), „*Hejesen gondolkodol*” (414), „*halgatol*” (268), „*Te talán engem meg-vetöl?*” (246), „*Mit hízelköcc néki?*” (II, 210) stb.

A kijelentő mód jelen egyes szám 3. személyben a már említett *hazudik* igeén kívül több ige megszilárdul az ikességben. Elsősorban az *l* végű, illetőleg *-l* képzős igék: a *telik* mindig ikes (Jeles történetek I, 29, II, 152, 305, 308, 353, A' szerecsenek I, 71, 208, II, 49, 351 stb.), a *válik* is (Jeles történetek I, 366, II, 389, A' szerecsenek I, 4, 70, II, 154 stb.), továbbá a *múlik* (Jeles történetek I, 128, 152, II, 60, 312, A' szerecsenek I, 138); ikes a *hajlik* és *botlik*: „*Addig tekerjük, a' gúzszt, még a' vefzfző hajlik*” (Jeles történetek I, 279), „*a' Király most erre, most amarra hajlik, vala-mint a' nád-fzál*” (II, 180), „*a' nagy Világban csak hamarébb el-botlik az ember*” (I, 294); némi ingadozással ikes még az *omlik*, *oszlik* és *tündöklük* ige: „*A' fekete tengernek azon rélzén... holott annak végén Fázis vize a' tengerbe omlik*” (Gyapjas vitézek II, 4), „*azon zúggó sziklánál, melyen Nilus' vize nagy-menny-dörögve le-omlik*” (A' szerecsenek I, 193), „*Ha egyfszer e' levegőbe el-ofzlik életem*” (Gyapjas vitézek II, 84), „*világosan tündöklük*” (A' szerecsenek I, 371). A *folyik* ige ikesedése egyértelmű, noha még akad iktelen adat is: „*ha majd jól meg-kötik a' Zsákot, semmi kinem-fojhat belölled [értsd: 'nem beszélhetsz']*” (Jeles történetek I, 152), „*fzaporán foly nyelvek*” (257), „*Itt élő ereimben a' vér fojik*” (II, 97), „*fojik*” (A' szerecsenek I, 187), későbbi művében, a Jólánkában is ikes: „*Vólga' vize Délszakra folyik*” (I, 406). A *szólik*: „*Az ártatlannak ki-ontott vére a' Magyarok' Istenéhez fel-fzókik*” (Jeles történetek II, 172) és az *úszik* is megállapodott: „*hogy úszik vála... a' tengöröknek vizein*” (A' szerecsenek II, 20). A *z* végű igék ikesedése elég szilárd folyamat: „*álmodozik*” (Jeles történetek I, 210), „*ha az atya el-veszött magzatjáról álmodozik*” (A' szerecsenek II, 334—5), „*Azon esedezik pedig; hogy*” (Uo. 398), „*örvendezik*” (Jeles történetek I, 33), „*Nagyon örvendőzik vála Hidaspes*” (A' szerecsenek II, 272), „*A' gyötrellem még örömmé változhatik*” (Jeles történetek II, 339), „*talán ingadozik Nagyságod fel-téteteleiben?*” (Uo. 159), „*kedvére múlatozik*” (A' szerecsenek I, 57), „*Ott minden ember legörömetesebb múlatoz*” (II, 202), „*ha még az élők között múlatozik*” (Uo. 232), „*hogy borzadoz testem*” (Jeles történetek I, 136), „*különbözik*” (Uo. 302, jegyzetben), „*Bolondozik-é?*” (Uo. 164), *vérzik* (Jeles történetek II, 360 és A' szerecsenek II, 389), *hangzik* (Jeles történetek II, 37), *virágozik* (Uo. 113), „*Gyakran hibáz esze*” (A' szerecsenek I, 289), „*Az elsőnek Tífztsége meg-egyez a' Palatinuséval*” (Jeles történetek I, 321), „*[az indulat] meg-rögzik benned; lesz mit ki-írtanod*” (A' szerecsenek I, 284), „*midőn a' Tej-föl ikrádzik*” (II, 163), „*Mindenütt ki-csirádzik fzerencséjek füve*” (Gyapjas vitézek II, 19). Ennek az erős ikesedési folyamatnak eredményeként az *-ik* más igékbe is behatol, és a reflexivitást érzékelteti: „*a' láng' utolja felé futkosik*” (A' szerecsenek II, 399), „*ennek zsírja torkodra forrhatik*” (Jeles történetek II, 254). Mindezek ellenére Dugonics nyelvében még a *csúsz* igével találkozunk: „*Alattomban csúsz, és vefzedelmessen meg-mar*” (Jeles történetek II, 280). — A felszólító és feltételes módban sincs semmi eltérés az előző regényekhez viszonyítva.

Utolsó regénye, a Jólánka két terjedelmes kötetével bőséges anyagot tartalmaz annak eldöntésére, hogy Dugonics mit sem változtatott ikes igének ragozásán, sőt az ingadozás még a kijelentő mód jelen idő egyes szám 1. személyébe is behatolt. Természetesen ebben a formában a legszilárdabb az *-m* személyrag helyzete, s az előbb felsorolt példák itt is megismétlődnek. Például: „Se nem *öszöm*, se nem *iszom* addég, még” (I, 764), „Nem *alszom*” (230), „*csudálkozom*” (86), „*iparkodom*” (412) stb., stb. De igen gyakoriak a *-k*-val váltakozó alakok is: „Azt kívánom tölled leg-isleg-elsőben meg-tunni: *üllök*-é én hozzájuk?” (176), „ha előtted *le-rogyok*” (729), „Magyar-országba *szököm*” (II, 560), „a’ röttögéstül mind-az’-által *meg-nem-szűnhetek*” (I, 321), „Paj-társ-kis-aszszonyaimhoz vissza-*kévánkozok*-mennni” (I, 219), „Én ama’ Látóka tóhoz nem *kévánkozom*” (II, 34), „Én a’ Magyarok’ Istenéhez *kölözök*” (II, 405), „*esedezöm*” (II, 156), „mindent *meg-cselekszök*, a’-mit . . . *meg-cselekődhetök*” (I, 330). De nemcsak a kijelentő mód, hanem a felszólító mód egyes szám 1. személyében is gyakran feltűnnek a *-k* személyragos alakok: „Ijesztgettem magamat: hogy valami-képpen *el-ne-aludgyak*” (I, 449), „Nincs tehát semmi ögyébb hátra; hanem: hogy Kalétával még ma Gyulavárra mönnyek, *mög-is-esküdgyek*” (I, 182), „mit *cselekődgyek* érottet?” (I, 585), „Addég én mit *cselekődgyem*?” (I, 615), „Csak egy szem-pillantásom se löhet: hogy *gondokoz-hassak*” (I, 373), „ne-hogy . . . a’ fiúi kötelesség ellen *vétközzek*” (I, 393), „hogy . . . ott *várákózzak* reá” (II, 696), „Akár vig lögyek; akár *szomorkodgyak*: egy a’ füzetés” (II, 520). A feltételes mód egyes szám 1. személyének ingadozására legpregnansabb bizonyíték ez a két példa: „Oh! bár én-is azzal az egygyetlen-egygyel egy sír-halom alatt *fekünnék!*” (I, 288), „az emböriségből ki-vet-közni *tecceném*” (I, 672). Azok az igék, amelyek egyes szám 3. személyben valamilyen okból ingadoznak az ikesség tekintetében, természetsszerűleg *-k* személyragot kapnak az 1. személyben: „eny-hejemben *el-műlok*” (I, 547, jegyzetben), „nem *válhatok* patakká” (I, 728), „Elöttük penig (a’ pártá nélkül) *mög-nem-jelenhetök*” (I, 219); „nem *válhatok* patakká: hogy egészen *el-fojjak*” (I, 728), „Azt kívánod talán: hogy (ki-csorduló könyveimnek bő árja miatt) egészen Patakokra *oszollyak*?” (I, 727–728), „hogy . . . a’ fejedelmi Kis-aszszonyoknál *mög-jelenhessek*” (I, 223), „Hogy ne *hazudgyak*” (II, 425); „Ha Szülőim előtt e’ velágból *ki-múlnék*; ősz fejüket (magam után) a’ koporsóba zárnám” (II, 515), „Oh bár *hazudhatnék*” (II, 718).

A 2. személyben sincs semmi változás. A kijelentő módban az *-l* ragos formák az uralkodóak: „láthatnálak-é oj szépnek: a’-minőnek *teccől*” (I, 210–11), „*bizol*” (I, 503), „*Alszol*-é?” (I, 449), „*érkezől*” (I, 418), „*el-érközhecc*” (I, 437), „Jóságában *lakkhatol*” (II, 651), „engömet *meg-tartol*” (I, 270), „hozzám oj szívvel-is *viseltetöl*” (I, 592), „Ha még egyszer *mögbotlaszsz*, soha többé lábra nem *állhacc*” (I, 236), „ki még a’ sötétben-is *tündökleszsz*” (I, 298). A felszólító módban továbbra is a ragtalan alakok dominálnak, de néhány hosszabb, ragos forma is található: „kétségbe ne *ess*” (I, 176), „Mit se *késsél* (Baj-társ!)” (II, 738), „Azon ne *törödgy*” (I, 413), „hogy Jólánkáddal *öszsze-esküdgyél*” (I, 356), „Ne *esküdgy-mög*” (I, 374), „hogy . . . rólam *meg-emléközzél*” (I. Bevezetés), „*meg-emlékezz* arrúl” (I. Bevezetés), „*Igyál* . . . belölle” (II, 312), „De a’ következőkrül még inkább *szorgalmaskodgyál*” (II, 707), „Etelkavárba *iparkodgy*” (I, 437). Az ingadozó ikes igék: „addég *el-ne-szökj*” (II, 524), „Hogy tárgyadtúl *el-ne-műlly*” (I, 367), „Mög-gyilkolásod felől ez-után ne-is *álmodozz*” (I, 551), „*Hazudgy*” (II, 551).

A felszólító mód egyes szám 3. személyben döntő többségben *-n* a

személyrag, akár régi, akár képzett, akár új ikes igét vizsgálunk is meg: „essen” (I, 129), „lakhasson” (II, 96), „fördögyön” (I, 193), „alugygyon” (II, 572), „ne kessen” (I, 545), „ékesebbnek tessén” (I, 188), „nem tudta: mit cselekedgyen” (II, 599), „gondolkozzon” (I, 24) stb. Összesen három ikesen ragozott formát találtam: „vissza-jövetelek éppen erre az időre essék” (II, 222), „nehogy Rúsával egy személynek tessék” (II, 262), „Egy-két hetet elégnek gondolhatott légyen arra: hogy Fiának hol-létte meg-tudódhassék”. (I, 69). Ehhez járul még a létige ikes ragozása: „miként lehessék... a' sátorosságot végre hajtani” (II, 519).

A feltételezés mód egyes szám 3. személye a Jólánkában is csak ritka kivétellel ikes ragozású. Ilyen alakok tömege mellett, mint „valami baja esne” (I, 125), „kurtának teccene” (I, 226), „el-is-alunna” (II, 570), „illene” (I, 305); „fekünne” (I, 465), „Nyaka-lába törne” (I, 720), van két ikesen ragozott igeforma is: „Nem alhatnék vala még Jólánka” (II, 127), „Ha ez csak ma történne; csudálkoznék rajtok” (II, 134).

Mindezek alapján megállapítható tehát, hogy Révai Miklós és Dugonics András anyanyelvjárásában, a Duna–Tisza közeli déli területen az ikes igék ragozása teljesen megbomlott az iktelenek javára, s ezt keresztezte az a tendencia, hogy az iktelen igékbe behatolt az ikesség. Így jött létre a *dicsekedjen* és *forogják* (Révai), *lakhasson* és *lehessék* (Dugonics), *iparkodnék* és *örvendhetném* (Dugonics), valamint az *esne* és *kellenék* (Révai) ellentéte. Erre a nyelvterületre jellemző, hogy a kijelentő mód egyes szám 1. személyében elég szívósan tartotta magát az *-m* rag (még Dugonics esetében is szám szerint kisebbségben vannak a *-k-s* formák, bár minőségileg már a bomlás jelei), hogy a 2. személy ragja elsődlegesen az *-l*; és hogy a 3. személyben erősen terjedt az *-ik* rag. Továbbá a felszólító és a feltételes mód teljesen megbomlott, az ikes ragozás romjaiból alig maradt valami. Végül a változó ikes igéknek nem volt ikes ragozásuk. Dugonics és Révai nyelve alapján tehát a kérdéses nyelvjárásban egy régi ikes ige ragozása az összes adat átlagát tekintve a következő sémában ábrázolható az *esik* ige alapján:

<i>esem</i> ($\sim k$)	<i>essem</i>	<i>esnék</i>
<i>esel</i>	<i>ess</i> (<i>él</i>)	<i>esnél</i>
<i>esik</i>	<i>essen</i>	<i>esne</i>

Az új ikes igék ragozása azonban már teljesen az alanyi iktelen igék paradigmája szerint történik. Erre a sokat vitatott *hazudik* ige példája a legjobb:

<i>hazudok</i>	<i>hazudjak</i>	<i>hazudnék</i>
<i>hazudol</i> ($\sim sz$)	<i>hazudj</i>	<i>hazudnál</i>
<i>hazudik</i>	<i>hazudjon</i>	<i>hazudna</i>

Ugyanez vonatkozik még a *folyik*, *múlik*, *omlik* stb. igére is. Az igék ikesedésének, illetőleg iktelenné válásának okát SIMONYI az analógia jelenségében látta. Ez nagyon sok esetben igaz. De analógiával nem magyarázható meg minden. Dugonics és Révai nyelvében például a *különbözik* ige mindig ikes, de az *egyez* még Dugonics nyelvében is végül iktelen marad. Analógiával nem magyarázható meg, hogy a *-doz*, *-dez*, *-döz* képzős igék közül éppen melyik ikesedik. Az, hogy Dugonics nyelvében az ikesedő *folyik*, az iktelenedő *múlik* és az ingadozó *omlik* kijelentő mód egyes 3. személyben mind ikes, ragozásában

pedig mindig iktelen, a nyelvjárási jelenségeknek azt a keveredését mutatja, amely egy új minőségű állapothoz vezetett. Ehhez járul még az a tény is, hogy a változó ikes igék többségükben személytelen igék, s személyre való vonatkoztatásuk (az alapjelentés módosulásával) olyan nyelvjárásban, amely már nem ismeri az ikes ragozást, csakis az iktelen alanyi ragozásban valósulhat meg. Mindez pedig még tovább rombolta a valaha megvolt ragozást, és pusztította a kijelentő és felszólító mód egyes szám 1. személyének még megmaradt -m ragját is.

R. HUTÁS MAGDOLNA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Helynévazonosítások egy új forrás adataival

Zala megyei pedagógusok, diákok, a népi hagyományok lelkes kutatói gyűjtötték hatalmas anyagát annak az impozáns kötetnek, amely „Zala megye földrajzi nevei” címmel¹ az idén jelent meg Zala Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának kiadásában. A 737 lapos mű több szempontból is egyedülálló a magyar tudomány történetében. Bizonyítéka egyrészt tanácsi szervek, akadémiai kutatók, önkéntes társadalmi gyűjtők és adatközlők példátlan összefogásának, másrészt annak, hogy társadalmi munkával is elsőrendű anyagot lehet feltárni a tudomány számára. A névkutatás szempontjából még külön is nagy érdeme a kötetnek, hogy ilyen mennyiségű és minőségű szinkrón anyagot ekkora területről (egy teljes megye: 260 település!) soha nem publikáltak a magyar névtudomány történetében. A névkutató a megmondhatója, hogy a helynevek vizsgálatában milyen súlyos gond az anyaghány: az igényesebb tipológiai vizsgálatoknak jóformán útját állja az a tény, hogy a magyar nyelvtérületnek jóformán csak apró foltjairól rendelkezünk megbízható gyűjtésekkel. A zalai példa éppen ezért korszakos jelentőségű, s még inkább azzá válik, ha más megyék is utánozzák. Zalaé az úttörés érdeme, de a többi megye névanyaga hasonlóan fontos a kutatás számára. A jelek biztatóak, a hírek szerint több helyütt is megindult és jó ütemben folyik a gyűjtőmunka.

A zalai névanyag elsősorban a névkutatás számára jelent kitűnő új forrást, de adatainak egy részét nyilván más tudományágak is hasznosítani tudják, nem utolsósorban a történeti földrajz. Tudjuk, hogy egy-egy név vagy névesoport vizsgálatában mennyire fontos és elkerülhetetlen munkafázis a nevek lokalizálása és a változatok azonosítása. A történeti földrajz a nyelvész számára is elvégezte ezt a feladatot (CSÁNKI, FEKETE NAGY ANTAL, GYÖRFFY GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN és mások munkái) — a helynevek egy részében. Igen sokszor azonban magának a névkutatónak kell elvégezni ezt a — sok időt emésztő s egyáltalán nem mutatós (ez természetesen a tudomány szempontjából közömbös) — munkát.

A következőkben arra mutatok be néhány példát, hogyan sikerült a zalai határnévanyag felhasználásával több, jórészt csak CSÁNKI-ban vagy XVI. századi levéltári forrásaimban előforduló helységnevet pontosan lokalizálni, egyszersmind a -falva > -fa típusba tartozó helynevek számát szaporítani. A felsorolandó nevek a történeti földrajz számára továbbra is eltűnt (vagy beolvadt) települések jelölői, csak hogy most már pontosan lokalizált helyeké, a névtudomány számára viszont a több száz vagy sokszor félezer

¹ Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága. VÉGH JÓZSEF irányításával és ÖRDÖG FERENC vezetésével gyűjtötték a Zala megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Közzétette MARKÓ IMRE LEHEL, ÖRDÖG FERENC, KERECSENÝI EDIT. Szerkesztette PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF.

éve feltűnt adatok az új forrás jóvoltából megelevenednek, élő nevekké válnak. Kiderül, hogy csak a jelölt változott (település → határrész), a jel pillanatnyi szünet nélkül mindmáig funkcionál.

*

Csapófa. 1469: *Chapofalwa* (CSÁNKI III, 41); 1594: *Chapofalua* (OL. Conscriptioes Portarum: A 2674) | 1965: *Csapófa* [~]¹, dombos erdő, rét (Zala² 325). — CSÁNKI Nova vidékére helyezi, az új forrásban Nova határában térképezett hely.

Csatfa. 1554: *Chathffalwa*; 1555: *Chatfalwa*; 1572: *Chathfalwa*; 1582: *Chatfalwa*; 1588: *Csjatthfalwa*; 1594: *Chiatfalua* (OL. Conscriptioes Portarum: A 2674) | 1965: *Csatfa*, dombos szántó, *Csörgető* [*Csörgető Csatfai*] (Zala 73). — A levéltári adatok Boldogfalwa (> Boldogfa) mellett sorolják fel, a zalai gyűjtésben Bagodvitenyében, Zala-boldogfa határától nem messze találjuk meg.

Dunátfa. 1463, 1513: *Donathfalwa*: „Azonos a helységgel az 1464-ben és 1479-ben (nemesi névben) felmerülő: *Donathaza* is.” (CSÁNKI III, 47) | 1965: *Dunát-faji-ut*, út, *Dunátfaji-dűllő* [Dunátfa] dombos szántó, [*Dunátfaji Rádi hegy*] dombos szántó (Zala 171). — CSÁNKI Zalaapáti, Nagykapornak és Szentgrót tájára helyezi, a mai határnevek Rádón találhatók meg, Rádó pedig határos Nagykapornakkal.

Hermánfa. 1366: „Poss. *Hermanfalwa* al. nom. *Leurentzebenedekfelde*”; 1410, 1413–1422, 1465: *Hermanfalua*; 1424: „*Hermanfalwa* alias *Anthalvsfyafelde*”; 1483: *Herman*; 1485: *Hermanfalwa* (CSÁNKI III, 61); 1555, 1572, 1582, 1588: *Hermanfalwa* (OL. Conscriptioes Portarum: A 2674) | 1965: *Hérmánfa*, domb, szőlő, gyümölcsös, erdő, szántó. „Régen falu volt.” (Zala 115). — CSÁNKI szerint „Bede és Szentmihályfalva helységekkel volt határos” (i. h.); a mai *Hermánfa* Böde határában van.

Lékfa. 1341: Poss. *Lyak*; 1360: Poss. *Lyakfolua*; 1345: „*Leukfolua* iuxta fluv. Welemur” 1405, 1421: Poss. *Legfalua*; 1415–1419: Pred. *Legfalua*; 1427, 1428: *Beghfalua* [!]; 1454: *Leekfalua* (CSÁNKI III, 78); 1554: *Lekffalwa* (OL. Conscriptioes Portarum: A 2671) | 1965: *Nar-rét* ~ *Nagy-rét* [Lékfai dűllő] sík terület, bokros, rét — Lendvajakabfán, Resznekkel határos (Zala 327), *Lékfa* [Légfa] sík terület, szántó, *Lékfaji-híd*, híd (Zala 333). — CSÁNKI szerint „a rezneki uradalomhoz tartozott s Reznek szomszédja volt nyugot felé.” A mai helynevek Resznen (a településtől ugyancsak nyugatra), illetőleg Lendvajakabfán találhatók; az utóbbi Reznek nyugati határosa.

Lőrincfa. 1469, 1496: *Lewrynychfalwa*; 1513: *Lerynychfalwa* (CSÁNKI III, 79) | 1965: *Lőrincfa*, domb, erdő. „A hagyomány szerint falu volt. A törökök pusztították el.” *Lőrincfaji-mellék* [Lőrincfai mellék] dombos, erdő (Zala 325). — CSÁNKI Majosfalva, Nova tájára helyezi, a mai nevek Nova határában kerülnek elő.

Petőfa. 1469: *Pethewfalwa* (CSÁNKI III, 94) | 1965: *Petőfa*, dombos, erdő. „A hagyomány szerint Petőfalva falu volt. A törökök pusztították el, lakói Novára költöztek.” *Petőfaji-kut*, forrás (Zala 325). — CSÁNKI szerint Nova vidékén feküdt, a mai gyűjtés ugyancsak itt lokalizálja.

Pósfa. 1341: Poss. *Pousfolua*; 1345: Poss. *Pousafolua*; 1403–6: *Posfalua*, *Pesfalua*; 1405: Poss. *Posafalua*; 1415–1419, 1437: Pred. *Posafalua*; 1421, 1454: Poss. *Posfalua*; 1428: *Posafalua* (CSÁNKI III, 95) | 1965: *Pósfa* [~] sík terület, rét (Zala 327). — CSÁNKI Resznek vidékére teszi, a mai név Lendvajakabfalván található, tehát Resznekkel szomszédos község határában.

KÁZMÉR MIKLÓS

¹ A []-ben levő adat a kataszteri térképről.

² Zala = Zala megye földrajzi nevei.

Adatok a *-fa*, *-fala*, *-falva* utótagú helynevek történetéhez

Néhány adattal óhajtok hozzájárulni KÁZMÉR MIKLÓS Bárczi-Emlékkönyvbéli tanulmányának eredményeihez (A *-fa* '-falva' névföldrajza és megterhelése: NytudÉrt. 40. sz. 174—80).

1. A csallóközi, nyugat-dunántúli, baranyai *-fa* utótagú helynevek esetében a *-falva* > *-fa* változást a történeti adatok meggyőzően bizonyítják. Ezzel szemben a magyar nyelvterület más részein szórványosan előforduló *-fa* utótagú alakoknak más a magyarázatuk.

Ezért érdekes az a néhány évvel ezelőtt a volt Bihar megye déli részén, Belényes környékén hallottam adat, ami szerint két község: *Körösjánosfalva* (*Ioanis*) és *Kisnyégerfalva* (*Negru*) neve a helyi nyelvjárásban *Jánosfa* és *Nyégerfa* alakban hangzik. *Körösjánosfalva* megtelepülését JAKÓ ZSIGMOND (Bihar megye a török pusztítás előtt 168) a XIII. század közepére teszi, bár az első előfordulása a XV. századból való: 1422: *Janosfalwa*; 1552: *Janusfalwa* (GYÖRFFY ISTVÁN, A feketekörös völgyi magyarság települése. 73. Kny. a Földrajzi Közlemények 1913. évi évfolyamából). További előfordulásai: *Janos Falua* (MEZŐSI KÁROLY, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében 116); 1773: *Jánosfalva* (Lex. 1773.); 1799: *Jánosfalva* (VÁLYI ANDRÁS, Magyarországnak leírása II, 241); LIPSZKY: *Jánosfalva*, román neve *Ivanyesti*; 1839: *Jánosfalva* (FÉNYES, Mg. állapotja IV, 135); 1851: *Jánosfalva* (FÉNYES, MgGeogr. II, 148); Hnt. 1907.: *Jánosfalva*; *Körösjánosfalva* (GYÖRFFY i. m. 65). A *Jánosfa* alakot BÖSZÖRMÉNYI GÉZA közölte először (A jánosfalvi nyelvjárás: NyF. XXIX, 7).

Kisnyégerfalva neve hasonlóan alakult. Települése szintén középkori (JAKÓ i. m. 306). Első okleveles említése: 1422: *Negerfalva*; 1552: *Negherfalva* (GYÖRFFY i. m. 65). Az 1692-i összeírásból — valószínűleg lakatlan lévén — kimaradt (MEZŐSI i. m. 166). Lex. 1773.: *Nyegerfalva*, román neve *Nyegru*; 1799: *Nyegerfalva* (VÁLYI II, 691); LIPSZKY: *Nyegerfalva*; 1839 és 1851: *Feketefalva* vagy *Nyégerfalva* (FÉNYES 1839. IV, 132, 1851. III, 148); Hnt. 1907.: *Nyégerfalva*; 1914: *Kisnyégerfalva* vagy *Feketefalva* (GYÖRFFY i. m. 65). A *Feketefalva* elnevezést JAKÓ (i. m. 306) lehetségesnek tartja ugyan, de jelzi, hogy nincs okleveles nyoma. A *Nyégerfa* alakot BÖSZÖRMÉNYI (i. m. 7) közli először. A *-fa* utótagú elnevezést nem tudni mióta használja a nyelvjárás, hivatalos magyar neve máig megtartott a *-falva* végződést.

2. A *-falva* > *-fa* változást HORGER egyszerejtésnek véli a *-fala* alak közbeiktatódásával (MNY. XXX, 70). KÁZMÉR valószínűbbnek tartja, hogy a *-ban*, *-ben* ragszóport kialakulása utáni nagyfokú redukció az oka. A *-fala* alakot kizárja a változásból azzal, hogy a *-fa* nem mutatható ki a *-falá*-t mondó vidékekről (i. h. 176). — Nekem sincs adatom ennek ellenkezőjére. De van a *-fala* utótag eddig tudomásom szerint ismeretlen nyelvjárási előfordulásaira. A Szatmár megyei Tiszacsécsén járva hallottam, hogy a szomszédos volt Bereg megyei *Csetfalva*-t (ma Szovjetunió) a helybeliek *Csetfala* alakban emlegetik. A község nevének történeti adatai azonban mindvégig *Csetfalva* megnevezésről tanúskodnak: 1446: *Chedfalwa*; 1477: *Chetfalwa* (CSÁNKI I, 414); később: *Csetfalva* (1773: *Lexicon Locorum*; 1799: VÁLYI I, 416; 1808: LIPSZKY 110; 1837: FÉNYES III, 84; 1851: FÉNYES I, 218; Hnt. 1907.; Hnt. 1944.). Ugyancsak a jelenben *Pálfala* néven nevezik községüket a Borsod megyei *Sajópálfalva* lakói. Ennek a helységnek így alakult a neve: 1320—1358: *Paulfolua* (GYÖRFFY GYÖRGY, ÁMTF. I, 738), 1386—1409: *Paulfalva* (CSÁNKI I, 177); Lex. 1773.: *Pálfalu*; 1799: *Pálfalva*, *Sajó Pálfalva* (VÁLYI III, 8); LIPSZKY: *Pálfalva* (*Sajó*-), szláv (:szlovák) neve: *Pálfala*; 1837: *Sajó Pálfalva* (FÉNYES III, 124); 1851: *Pálfala* (FÉNYES III, 187); Hnt. 1907.: *Sajópálfala*; 1939: *Sajópálfala* (Borsod vármegye, szerk. CSIKVÁRI ANTAL. Bp., 1939. 131—2). Ugyanitt a szerző a következőket

írja: „Helyesen *Pálfalva*¹ volt a neve, így *Sajópálfalvának*¹ kellene hívni, helytelen használat következtében ma már hivatalosan is *Sajópálfala*¹ a megnevezése.” Mégis, nem tudni mi okból, *Sajópálfalva* lett a neve a községnek (Hnt. 1944. és 1956.).²

KÓSA LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Danol. 1. Mind az EtSz., mind pedig a SzófSz. az ismeretlen eredetű *dal* származékának tartja. Magam régtől fogva hangutánzónak sejtettem a *danol*-t, a mikéntjére azonban csak újabban jöttem rá. Talán másokban is felmerült már a gyanú, nem lehet-e igénket a hangutánzó *dong donog* rokonságába vonni. Móra Ferenc is így érzékelteti egy helyen az iskolások kiszűrődő zajongását: „énekő *dongásuk*¹ kihallatszik” (Négy apának egy leánya. Bp., 1955. 70). Alább kifejtendő véleményem szerint a *danol* hangutánzó, de nem a *dong* ige tartozéka.

2. 1964. nyarán ANDRÁSFALVY BERTALANNAK a Néprijzi Múzeum Baráti Körében „A régi magyar éneklésmód és muzsikálás nyomában” című, hangfelvételekkel kísért előadásában sajátos éneklésmódra lettem figyelmes. A felvételek ősi vonásokat őrző peremterületekről származtak: Moldvából, Mezőségből és Gyimesből. A keservest vagy félkeservest éneklő személy a szöveg helyett *nanna-nanna-nanna* . . . , illetőleg *nännä-nännä-nännä* . . . réjával folytatta az éneklést, majd ismét szövegesen. Ennek az erősen zöngés *n* hangokból és *a, ä* zöngékből álló dallaméneklésnek hangutánzó kifejezése a *danol*. ANDRÁSFALVYNAK a Jelenkorban megjelent egyik cikkében (1965/I, 55) a gyimesi és moldvai *na-na-ná*-zásról a következőket olvashatjuk: „Szinte felesleges kérdés, hogy melyik fontosabb: a szöveg, vagy a dallam. Gyakran szöveg nélkül éneklük a dallamot, mely zenei eszközökkel ugyanazt a mondanivalót idézi és fejezi ki, mint a szöveg. A *na-na-názott*, dünnögött szövegnélküli énekekhez hirtelen szöveget kapcsolhatnak akár versszak közben is, s ha kifogytak a szóból, tovább dúdolnak szöveg nélkül.” A *danol* eredeti jelentése tehát ez lehetett: *nan-nan-názva* dallamot énekel, vagy: ugyanezt teszi szöveggel vegyesen. Mint ANDRÁSFALVY szíves levélbeli közléséből tudom, körülbelül két alkalommal hallott olyan keservest, ahol az éneklő végig *nan-nan-názott*. Ugyancsak ebből a levélből értesültem, hogy a Mezőségben a „*ne-ne-nézés* és *la-la-lázás*” lassú táncdalokban fordul elő.

3. Ezek után nézzük meg a nyelvtörténeti és népnyelvi adatokat, mennyiben támogatják a hangutánzó eredetet és az eredetibb: 'szöveg nélkül dalol' jelentést.

Gyűjtőutaimon tett megfigyeléseim szerint a népnyelvben *dalol* helyett többnyire *danol* járja, a *dal* helyett meg *nóta*. A legtöbb vidéken *nótát danolnak*. Nem lehet véletlen ez a kapcsolat. Ha meggondoljuk, hogy a régi magyar költészetben az ének *nótája* a dallamot jelentette, érthetővé válik, hogy az eredetileg 'dallamot énekel' jelentésű *danol* szokott vele össze. A *danol* jelentésköre később kibővült, éppúgy mint a népnyelvben a *dúdol*-é, ahol 'énekel' jelentésű is. (MTsz. és ANDRÁSFALVY közlése a Mezőségre vonatkozólag.) Hasonló a N. *zsongol* 'dúdogat' és 'danolgat' jelentésben (MTsz.).

A *danol*, *danul* ige, amely a NySz. adataiban a XVII. század vége óta szerepel, a hangutánzó igéinkben nem ritka -l gyakorító képzőt tartalmazza. — Van aztán a XVI.

¹ Én szedtettem dölten.

² A nyárádmenti *Lőrincfalva*, *Lukafalva*, *Ilencfalva* stb. is *Lőrincfala*, *Lukafala*, *Ilencfala* stb. alakban hangzik az ottani beszélők ajkán; a nyelvtörténeti adatokban azonban a *v*-tlen alak sohasem jön elő. — B. L.

század elejéről három *danogat* adat. KEMENES PÁL mutatta ki (MNY. XVI, 31–2) a NySz. adatainak az eredetikben utánanévezve, hogy az illető szerzők helyesírása szerint az olvasásuk csak *danogat* lehet, és nem *danógat*: *danolgat*. Itt a *nan-nan-názó* réját utánzó *dan* szónak *-gat* gyakorító képzős alakja áll előttünk. Megvan a népnyelvben is (MTsz.). Indulatszókka, hangutánzó szókkal kapcsolatban ez a képző az alapszó ismételt hangoztatását fejezi ki, mint például *béget*, *csecseget*, *hujjogtat*, *jajgat*, *nógat*.

Hangutánzó szavunk főnévként *dan*, *dana*, *danaj* és *danu* alakokban mutatható ki. A Dugonicsnál és a népnyelvben szereplő *dan* SIMONYI (Nyr. XXXII, 775) szerint elvonás a *danol*-ból. Szerintem is ez, vagy pedig a hangutánzó alapszó maga szerepel itt főnévként. — A *dana* *-a*, *-e* melléknévi igenévképzős alak a hangutánzó *dan* tőből, vagy pedig a *danaj*-ből rövidült változat. Első adata a SzófSz. szerint 1803-ból való. Előfordul azonban a pápai Dunántúli Ref. Egyházkerületi Könyvtár egy Pápakovácsiban keletkezett kéziratában 1793-ban így: „lakodalmi *danák*” (O. 28.). — A göcseji *danaj*-ban (MTsz.) szereplő *-aj* képző hangutánzó igékből képez főnevet, joggal járul tehát egy hangutánzó *dan* tőhöz, vagy képződik a *danol*-ból. — Az 1841-ben feljegyzett szegedi *danu* (MTsz.) egy *danogat*: *danugat* igealakból elvont forma lehet. — Figyelemre méltó ezeknek a főneveknek a jelentése is. A *dan* 1. 'nóta' és 2. 'dallam', például: „ennek a versnek a *dana* igön szép” (Somogy m.: Nyr. XXXII, 475). A *daná*-nak is volt ilyen jelentése: „*danáját* ismerem, de a verse nem jut eszembe.” (Jók.: ÉrtSz.) A *dan*-hoz hasonló jelentésű elvonás a *dúdol*-ból *dúd* 'dallam' és 'nóta', már a régi szombatos könyvekben (SIMONYI: i. h.; NySz.; MTsz.). — A *dan*: *dán* (vö. *dánogató*: NySz.) hangutánzó szó származéka lehet a *dánom-dánom*, eredetileg *dánom-dánom* (NySz.): a hangutánzó ige vagy főnév képző nélküli ragos alakja, jelentése tehát: 'danolom-danolom'; olyan alakulás, mint *eszem-izsom* stb. Megvan ikerítés nélkül hegyaljai tájszók közt (Nyr. XXIII, 335) mint *dánomoz* 'vigan van'. Még régebből a Lugossy-kódexből idézhető a *dánom*: „Estve lezön nag' *danom*, reggel penig' banom.” (MNY. XXIV, 203.) CSÜRY (i. h.) szerint réjából támadt kifejezés. Tekintve, hogy a dallamnak *la*-val való éneklését CSÜRY (SzamSz.) réjának nevezi, szerintem meg a *danol* a *na* réjával való éneklést fejezi ki, azt hiszem, a két vélemény nem áll messze egymástól.

4. Összefügg-e a *danol*-lal a *dalol* és a *dal*? — SIMONYI (Nyr. XXXII, 475) szerint: „*Danol* a *dalol* mellélalakja, emez pedig hangutánzó igének látszik.” Az elmondottak alapján szerintem fordítva áll a dolog. A *danol*-ból egy szűkebb területen hasonulással lett a *dalol*, ebből pedig korán elvonódott a *dal*. A hasonulás olyan területen mehetett végbe, ahol a *nan-nan-názás* mellett a *lal-lal-lázás* is járta, mint például ma a Mezőségen; a SzamSz. szerint meg ma a Szamosháton a dallam éneklése *la*-val történik. Lehet azonban, hogy a *dalol* éppolyan hangutánzó kifejezése a *lal-lal-lázó* dallaméneklésnek, mint a *nan-nan-názás*-nak a *danol*. — A *dalol* és *dal* 1604-ben MA. szótárában tűnik fel; a XVII. században használja Geleji, Simai, Gyöngyösi; a XVIII. század irodalmi nyelvében ismeretlen volt (EtSz.). A XV. században „dictus *Dalus*: *Dalos*” személynevekkel, a XVI.-ban „dictus” nélküliekkel találkozunk. — Jóval gyakoribb azonban a *dallani*, ami hasonulás a *danlani* alakból, és a belőle elvont *dall*: 1556: *dallyát* (MNY. II, 132), 1572: *dall* (NySz.). (Adatokat l. EtSz. és NySz.) Kazinczy írja egyik levelében 1789-ben (idézte MNY. V, 32): „Közönséges nállunk *danolni*, *danlani*, melly világosan az obsoletum *dal*-tól jó.” — Mint fentebb a *dan*-nal kapcsolatban jeleztem, a *dan* maga a hangutánzó tő is lehet, nem pedig elvonás. A mondottak alapján ez feltehető a *dal*, *dall* meg a *dúd* esetében is. Hangutánzó-indulatszó *-d* kicsinyítő képzővel ellátva a XV. század eleji *gajd* hangszernév, illetőleg énekműfaj neve (l. PAIS, *Gajdol*: MNY. LX, 31–47, különösen 42, 45).

A *danol*: *dalol* összefüggésének kérdésében, valamint a *danol*-nak eredetibb 'dallamot énekel' jelentését illetően nagyon fontosnak tartom a MA. 1604. m. által megadott

jelentéseket. A *dal* ugyanis nála nemcsak 'canticum profanum', hanem 'modulamen', tehát 'dallam' is. Így használja Tolnai Lajos is: „Valami édes székely *dalt* dudorásztak.” (ÉrtSz.) A *dalol* meg MA. 1604. 'modulor' jelentésű is, tehát 'dallamot énekel'.

HORFÁCSI ILLÉS

Egyek. Hajdú-Bihar megyei község, régebben Szabolcshoz (a XV. században egy ideig Heveshez) tartozott. Régebbi előfordulásai: 1421, 1454, 1488: *Egyek*, 1493–1496: *Egyegh* (CSÁNKI I, 513).

Ez a helynevünk a legrégibb helynévtípushoz tartozik, vagyis a pusztaszemélynévből alakultakhoz. A személynév pedig azonos az Anonymusnál Álmos vezér apjaként többször előforduló honfoglalás kori *Ügyek* (~ **Igyek*) névvel. Alapszava, a régi magyar *ügy* ~ *igy* ~ *id* 'szent' jelentésű szó, amely ma már csak *ünnep* és *egyház* elhomályosult összetételeinkben él ('szent nap' és 'szent ház'). Képzője pedig az az ősi *-k* (~ *-g*) kicsinyítő képző, amely számos finnugor eredetű szavunkban előfordul, például *torok* ~ *vogul tur*, *éneke* ~ *finn ääni*, *jészek* ~ *finn pesä*, *kéreg* ~ *vogul kër*, *lélek* ~ *vogul lili*, *fazék* ~ *vogul püt*, *balog* stb. (Az *Ügyek* név magyarázatát I. PAIS, MAn. 146.)

A *-k* képző teljes vagy csonkított személynemekhez is járulhatott, például *Bánk* ~ *Bánok* (*Bán* + *-k*), *Jánk* ~ *Jánok* (a *János* rövidített *Ján* alakja + *-k*), *Petk* (*Pet* vagy *Pét* a *Péter* csonkított alakja), *Györök* ~ *Györk* (a *György* rövidített *Györ* alakjából).

Az *Ügyek*-ből persze nem válhatott *Egyek*, de kellett **Igyek* alakváltozatnak is lennie, mint ahogy a *hügy* vagy *szüm* mellett élt a *higy* és *szim* is, az *ünnep* mellett az *innep* stb. Anonymus magyar névalakjai egyébként eléggé labialis nyelvjárást mutatnak, vö. *Tuhutum* (< tör. *Tiütüm* > *Tétény*). Az *i* > *ë* változás valamikor a XII–XIII. században ment végbe. A községek nevének ejtése magában a faluban és Tiszacsegén *ëgyek*.

Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy az *ëgy* számnévből alakult az **Igyek* > *Egyek* személynév. Jelentése akkor 'egyetlenke'-féle lehetett.

Hogy az *igy* 'szent' vagy az *ëgy* 'unus' jelentésű szóból származhatott magyar személynév, azt az EtSz. az *Egyed* címszó alatt meggyőzően bizonyítja. *Egyed* személynéveink és *Egyed* előtagú helyneveink egy része ugyanis a korai adatokban szókezdő *i*-vel is előfordul. Ez pedig a latin *Aegidius*, *Egidius* személynévből való származtatás esetén nehezen volna magyarázható.

Furta. Ma Hajdú-Bihar megyei község. Az egyesítés előtt Bihar megyéhez tartozott. GYÖRFFY (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I, 1963.) és CSÁNKI (I) nem említik. JAKÓ azonban Árpád-kori településnek tekinti: „1552. *Furtha*. Középkori életére okleveles adatok egyáltalában nem maradtak, mert igen korán egyházi birtok lett, s váradi egyházi levéltárak pusztulásával múltjának emlékei is megsemmisültek. A váradi kiskáptalan tulajdona volt. A környék alapján nyugodtan vehetjük korai magyar településnek.” (Bihar m. a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 243.) Térképén is a XII. században még fennálló községek között tünteti fel Furtát. A XVI. század végi jegyzékek már nem említik a községet, az 1692. évi összeírás sem emlékezik meg róla még az elpusztult községek között sem. (Vö. MEZŐSI, Bihar vm. a török uralom megszűnése idejében, Bp., 1943. 145.) A XVIII. században népesült be újra, lakói magyarok az 1773. évi Lexicon Locorum szerint. A „Bihar vármegye és Nagyvárad” című munka (Mg. vármegyei és városai) azt állítja, hogy a Váradi Regestrum már említi (82), de ezt az állítást a fenti források nem igazolják. A VR. KANDRA-féle kiadásban ugyanis a *Firu* (357) és *Gurba* (395) községek merész azonosítása *Furta* községgel aligha érdemel figyelmet.

Személynévben jóval korábban előfordul, így 1425-ben egy herpályi (Bihar m.) jobbágy neve *Furtha*, 1473-ban és 1487-ben pedig egy herpályi és egy az ugyancsak Bihar megyei, a török időkben elpusztult Szentkozma falubeli jobbágyé egyformán *Furthay* (JAKÓ i. m. 74). Szentkozma középkori falu a mai Furtától északra, légvonalban mintegy 10–12 km-re terült el, Herpály pedig a mai Berettyóújfalú határában volt, a községi belterület északi részén, Furtától ugyancsak 12–15 km távolságra.

Bár a *Furtha* személynév csak a XV. század elején bukkan fel, úgy vélem, hogy itt a régi magyar (XIII. sz. előtti) helynévadással van dolgunk. A helynév ugyanis pusztaszemélynévből keletkezett. Az EtSz. idézi a *Furtun* helynevet 1229-ből. A helynév azonban nem lokalizálható. Az EtSz. szerint a *Furtun* (1235.) személynévből származik. Megjegyzi azonban, hogy a név eredete nincs tisztázva. Még az sem állapítható meg teljes biztonsággal, vajon *Furtun* vagy *Fürün* az ejtése. Idézi BOD PÉTER, aki szerint a *Furtun* a *Fortunatus* név alakváltozata.

Talán nem is éppen véletlen, hogy 1235-i személynévi adat éppen a Várad Regest-rumból való, és egy másik Bihar megyei községre (Ugra) vonatkozik, amely csak néhány (15–20) km-re fekszik Furtától délkeletre. Úgy vélem, hogy a *Furta* is lehet a *Fortunatus* csonkított **Fort* ~ **Furt* alakjából -a becéző-kicsinyítő képzővel ellátott változata, olyasféle, mint a *Mika* ~ *Mike* (< Miklós), *Józsa* (< József), *Sima* (< Simon), *Anda* (< András) stb.

A *Fortunatus* > (*Furtun* >) *Furta* származtatás egyetlen gyengéje az első szótag zártabb magánhangzója. Néhány latinból származó keresztény név azonban zártabb magánhangzóval is előfordul a magyarban, mint *Pongrác* < latin *Pancratius*, *Ambrus* (alakv. *Ombreus*, *Ombrius* VR.) < olasz *Ambrogio*, *Ambrosio* vagy latin *Ambrosius* EtSz.), *Boldizsár* (sőt Aszófőn *Bujdizsár*, vö. ÉDES: NyF. 40. sz. 12, 53) < latin *Balt(h)asar* uo.), *Borbála* < latin *Barbara* (uo.). Mint helynév az Andacpuszta is kezdetben egészen zárt magánhangzót mutat: 1214: *Vndoch*, 1341: *Andoch*, 1463: *Andach*, 1496: *Andoch*, 1552: *Andacyh* (GYÖRFFY I, 594; CSÁNKI I, 602; JAKÓ 195). Sajnos, éppen az *o* > *u* változásra nem találok az első szótagban eléggé találó példát. A *Bujdizsár* nyelvjárási adat új és dunántúli, a VR. *Vndoch* adata pedig a továbbiakban A-val jelentkezik. Az *Ambrus*-ban az *o* > *u* változás lehet a gyakori latin -us végződés analógiája is.

De ha a *Furta* helynévnek a *Fortunatus* személynévből való származtatása nem is bizonyítható minden kétséget kizáróan, az 1235-ből származó *Furtun* és az 1425-ös *Furtha* személynév a helynév személynévi eredetét bizonyossá teszik.

A *Fortunatus* megvan helynévben egy valamivel későbbi névadási típus szerint a Sopron megyei *Fertonátfalva* helynévben (vö.: PAIS: MNy. XXIX, 299–300 és XXX, 295; HORGER: uo. XXXV, 44 és XXXVIII, 16), amelynek adatai: 1227: „terre [gen.] *Fortunad*”, 1356: *Ferthonadfalua*, 1475: *Ferthonadfelde* (l. PAIS: i. h. és EtSz.).

Váncsod. E Bihar (ma Hajdú-Bihar) megyei község nevének legrégebbi előfordulásai a következők: 1213: *Vansud*; 1291 k.: *Wanchud*, *Vanchud*, *Jankud* (GYÖRFFY I, 681); 1382, 1454: *Wanchod* (CSÁNKI I, 627); 1439: *Wanchod* (JAKÓ 379). A XVI. század végén is még lakott hely, de az 1692. évi összeírás már az elpusztult községek közt sem említi meg (MEZŐSI i. m. 148). A XVIII. században népesült be újra. 1773-ban magyar falu.

Noha a község név XIII. századi adatai mind mássalhangzós kezdetűek, a pápai tizedjegyzék erősen romlott formái közt van néhány, amelyből arra lehet következtetni, hogy a község neve eredetileg **Iváncsud* lehetett, amelyből azután a szókezdő magánhangzó lekopásával és a második *u* nyíltabbá válásával fejlődött a mai *Váncsod* alak.

A „Bihar vármegye és Nagyvárad. 1901.” (Mg. vármegyei és városai) 161. lapján a következőket találjuk: „E község a XIII. század elején *Iváncsod* néven már megvolt, amikor is egy András nevű lakosa gyűjtögetés vádjá miatt a váradi istenitéleti szék elé

volt idézve." A monográfia szerzője jó érzékkel tapint a megfejtési lehetőségre, de a VR. említett helyén csak *Vansud* alakot találunk.

A *Johannes* keresztnév igen gyakran fordul elő a középkorban *Iván* alakban. Erről a számos személynévi adat mellett (l. pl. GALAMBOS: MNyTK. 48. sz.) tanúskodnak a következő, most is élő helységnevek: *Iván* (Sopron m.), *Iváncsa* (Fejér m.), *Ivánbattyán*, *Ivándárda* (Baranya), *Szentivánfa* (Vas), *Borsodivánka*, *Sajóivánka*, *Nyitraivánka*, *Jászivány*, *Nagyivány*, *Drávaiványi*, *Zalaszentiván*, *Felsőszentiván*, *Gyórszentiván*, *Pilis-szentiván*, *Ószentiván*, *Újszentiván* stb. községnevek. Az **Iváncsud* is ebből a névből keletkezett -cs + -d képzőbokkal.

Elégge szokatlan, de nem példátlan a szókezdő *i* lekopása, eltűnése. Csak akkor kophat le, ha utána hosszú magánhangzó következik. A mai, ugyancsak Bihar megyei *Zsáka* község neve a XIV. századi adatok szerint *Isowlaka*, *Isaka*, *Isaca* (KARÁCSONYI: MNy. IV, 353; GYÖRFFY I, 692). A Gömör megyei *Zsip* község neve pedig régebben *Izsip* volt (vö. CSÁNKI I, 137: 1427, 1460: *Iseph*), amely a *József* név régebbi *Izsep* alakjának *i*-zö változata.

KÁLMÁN BÉLA

Cikola. E névvel egy Fejér megyei pusztát illetnek, melynek egyik fele *Alsó-cikola* néven Adonyhoz, a másik fele *Felső-cikola* néven Pusztaszabolcshoz tartozik (Hnt. 1952.). VÁLYI ANDRÁS 1796-ban ezt írja róla: „Czikolya. Szabad pusztá Fejér vármegyében.” (Magyar Országának leírása I, 420). Magyarország Geographiai Szótára című munkájában FÉNYES ELEK is megemlíti (I, 236).

A szájhagyomány a *Cikolá*-t *Csikóaljja*-ból eredezteti. Felerészt igazolják ezt a név korai előfordulásai: 1457: *Chykoalya* (CSÁNKI III, 324); 1464: *Chykoallya* (ZichyOkm. X, 320). Az illető helynév tehát összetétel, utótagja az *-alja* szó. Lehetséges-e, hogy a név előtagjában valóban a *csikó* 'Fohlen' szó rejlik? Állatfaj neve + *alja* összetételű helynevet meglepőnek tartanánk, bár nem kizártnak. Annak az emelkedésnek a nevében, amelynek *aljá*-n a település lehetett, PAIS DEZSŐ (MNy. XII, 17–8) a 'kemence' jelentésű *cikó* szót nyomozza, s szerinte ugyanezt őrizi a Tolna megyei *Cikó* falu neve is.

A 'kemence' jelentésű *cikó*-ra viszont Fejér megyéből nincs adatunk. Erről a vidékről közli a MTsz. a *ciku* ~ *cikó* ~ *csikó* 'a homlokról két oldalt a fül mögé hajló vékony hajfonadék' szót (l. még Nyr. XI, 228). Nem tudjuk, hogy a XV. században milyen volt az illető táj képe, de könnyű belátni, hogy a ma is dimbes-dombos, dús növényzetű tájnak valamilyen hasonló szemlélet alapján adhatták a *Cikó-alja* nevet, különösen ha elgondoljuk, hogy a *cikó* szónak sem legeredetibb jelentése lehet az, mellyel fentebb találkoztunk.

A szó alakváltozataiból látható, hogy nem alaptalanul él a szájhagyományban a név *Csikóaljja*-ként.

Természetesen a szó eredeti jelentése elhomályosodott, s ma már mindenki a *csikó* állatra gondol. Ezt a képzetbeli eltolódást elősegíthette az a hagyományként tovább élő tudat is, hogy a környék valamikor királyi ménesbirtok volt. A *cikó* szóval más tulajdonnevekben is találkozunk. Ezek egy része bizonyára összefügg egymással. Idézett cikkében PAIS említi a Szilágy és Szatmár megyei *Cikó* ~ *Csikó*, Temes megyei *Cikóvásárhely*, gömöri *Cikóháza* helynevet és a nem ritka *Cikó* személynevet.

Ehhez kiegészítésül: 1549: *Chykoalwa* (Egyháztörténeti emlékek V, 132); 1338: *Cyko* személynév (AnjouOkm. III, 481); 1381: „*Chiko* István” (VeszpReg. 288); stb. Az adatok pusztá közlése helyett fontosabbnak látszik felhívni a figyelmet a következőkre. 1. Az említett tulajdonnevekben mind a 'fonadék', mind a 'kemence' jelentésű *cikó*, mind a 'csira' jelentésű *cika* szó előfordulhat. Mindenesetre személynévvé legnehezebben a 'kemence' jelentésű válhat, márpedig a helynevek egy része kétségtelenül személy-

névi eredetű, másik részével kapcsolatban pedig az ilyen származás eldöntésére vár. 2. Valószínűleg két különböző eredetű *cikó* szóval van dolgunk. A 'fonadék' jelentésű talán összefügg a *ciká*-val, mely HORGER (MNY. XI, 122) szerint a *szék* 'valaminek a bele, magva, csirája' szóból származik, a 'kemence' jelentésű azonban ismeretlen eredetű, s ezért meglehetősen bizonytalanul építhetünk rá (EtSz.).

LŐRINCZ JENŐ

Csobot. 1. 1905-ben Rákospalotáról *Chobot* Ferenc szolgáltatót adatokat (Népr-Ért. VII, 120), az 1963-i budapesti telefonkönyvben pedig *Csobod* és *Csoboth* vezetéke-nevek szerepelnek. Honnan származnak?

Az első említés XIV. századi: 1358: „ad insulam *Chobothzygete* nominatam”, a mai Nagyabanyi és Síkabanyi csallóközi faluk (ezekre l. KÁZMÉR: MNY. LV, 122–3) táján feltűnő Pilátabanyi közelében (AnjouOkm. VII, 28–9). Egy századdal később, 1453 körül Herczeg Ráfael kalocsai érsek emberei Töttös László Valfer nevű birtokának „*silva Chobothzygethe*” részéről több mint száz csónak fát elvittek (ZichyOkm. XI, 233). Valfer a Bodrog megyei Apátival volt szomszédos (CSÁNKI II, 212). Egy Veszprém megyei település nevében is megvolt: 1474: *Chobodhaza*; 1497: *Chobothaza* (CSÁNKI III, 226); 1562: „*Chobod Haza* aliter *Felseo Nadasd*” (ILA—KOVACSICS, Veszprém megye hely-történeti lexikona 152). Csíksomlyóval 1941-ben egyesítették *Csobotfalvát*. Neve LIPSZKY-nél „*Csobátfalva* vel *Csobotfalva*”, CzF.-nál „*Csobodfalva*, l. *Csobatfalva*”, a XVI. században azonban rövidebb formái is vannak: 1556: *Choboth* (SzékOkl. III, 314), 1570 körül: *Chjobod* (uo. II, 272). — Csupán hagyományból különítettem el a fentiektől a személy-névi adatokat, hiszen összetartoznak. 1391: *Chubuth* nevű jobbágyok Szatmárnémetiben (MAKSAI, Szatmár megye 211). MAKSAI FERENC szíves közlése szerint az eredetiben „*Thomas dictus Chubuth et Petrus filius Laurentii jurati cives civitatis nostre Zathmar-nemphy*” a polgárok nevében előterjesztést tesznek. 1470: *Chobad*, 1500, 1525: *Chobod* mátyfalvi jobbágyokat említik (SZABÓ, Ugocsa megye 410), és az 1754/55. évi országos nemesi összeíráskor a tőlük nem messze fekvő Péterfalván élt *Csobot* András (i. m. 450; KEMPELEN III, 146). 1483-ban Zala megyében a *csáfordi Chobod* család bukkan fel (CSÁNKI III, 140). 1522: *Choboth* Máté adózik a Bács megyei Cser faluban (MNYTK. 86. sz. 22). 1599: *Czjobott* (JAKÓ, Bihar 370). 1626-ban tűnik fel *Czobod* János kozmási pixi-darius és Balázs (NyIK. VIII [1964.] 87), s vezetékeknévüket 1646-ban és 1659-ben is *Czobod*-nak írják (SzékOkl. VI, 440, 223), de a II. Rákóczy Györgytől 1655. július 7-én nemességet kapott Bálint KEMPELENNÉL (III, 145) csikkozmasi *Csobot*-ként szerepel. Ugyanott egy altorjai *Csoboth* család is van.

2. E névre akkor figyeltem fel, amikor tizenöt esztendővel ezelőtt *M a k a r e n k ó* „Az új ember kovácsa” című művét a Nagyszótár számára való kicédulázásra jelölgettem ki. Ott szerepel egy *Csobot* nevű siheder (I, 53–4). A nagyorosz *чѣбѣм*, a kisorosz *чѣбѣм* (gen. *чѣбѣма*) 'csizma'-t jelent (lábbelinevek vannak a magyar névanyagban is: Nyr. LXXVIII, 239–42). Az orosz szó végső forrása a perzsa *čābāt* 'bocskor, hancscipő', amely különféle áttételeken keresztül a lengyelbe (*czobot*), a románba (*ciobotă*, *ciubotă*), az olaszba (*ciabatta*), a franciába (*savate*) és a spanyolba (*zapata*) is eljutott (vö. LOKOTSCH, EtWb. 31; irodalmára l. VASMER, RussEtWb. III, 346). Belőle képződött az orosz *чѣбѣмъ*, az ukrán *чѣбѣмъ* és a román *ciobotăr*, *ciubotăr* 'csizmadia, varga' (a képzésre l. KISS: NytudÉrt. 38. sz. 186). A Beszterce-Naszód megyei Alsóbalázsfalván 1700-ban összeírt *Csobotăr* Juvon foldozóvarga moldovai származás volt (SZABÓ T. ATTILA, ErdMúz. LII [1947.], 162 és ErdTudFüz. 208. sz. 7). Megvolt és megvan természetesen a dél-oroszországi kipesak típusú török nyelvekben és a csuvasban, de hiányzik az oszmán-liból. Különös, hogy egy magashangú szónak csupa mélyhangú átvételei vannak. Úgy látszik, LOKOTSCH etimológiája a perzsa szót illetően felülvizsgálatra szorul.

Arra a kérdésre, hogy a régi magyar *csobot* közszo milyen átvételű jövevényszó volt, nem tudunk egészen határozott feleletet adni, mert a szó alakja nem ad módot hangtani kritérium megállapítására, mint például az oszmánli *csorap* > magyar *csorab* 'harisnya' esetében sem. Oszmánli nem lehetett, ennek márcsak a korai adatok is ellene mondanak. A román származás a nyugati előfordulások miatt valószínűtlen. Lehetségesnek tartottam azonban, hogy ez a kelet-európai vándorszó a kunok révén honosodott meg nálunk. Ugyanis KNEZSA ISTVÁN (MAKSAI: i. h.), valamint az etimológiai szótárak, így Madridban nemrég megjelent szófejtő szótárában CIORANESCU török eredetűnek jelzik. Ezért gondoltam, hogy a szó török jövevényszavaink második, úgynevezett kun-besenyő rétegébe tartozhatnék. LIGETI LAJOS szíves figyelmeztetése nyomán azonban, amely szerint a török nyelvekben a szó három sótagú és első magánhangzója *a* (vö. kaz. tat. *čabata*: Russko—tatarskij slovarj III, 138; bask. *sabata*: Russko—baskirskij slovarj 331; kkalp. *šabata*: Russko—karakalpakskij slovarj 312; csuv. *šābada* < *čapata: PAASONEN, TschuwWb. 135, *šapata*: SIROTKIN, Čuvaško—russkij slovarj 353), el kellett állanom ettől a feltevéstől. Marad még a szláv közvetítés: itt a középkori magyar—longyel kapcsolatokra, illetőleg a hazai oroszág átadó szerepére utalhatunk.

Az egykori *csobot* közszo már évszázadok óta csak zárványként, betokosodva él *Chobot* stb. vezetéknéveinkben. A székelység — mint annyi egyebet — ezt is tovább megőrizhette a tárggyal együtt, azaz a székely *Csobot* név magyar eredetű is lehet. A család-történet dönthetné csak el, hogy valóban román eredetű-e a vezetéknév, mint EDELS-PACHER ANTAL (NyK. XII, 111) és az ő nyomán HUNFALVY PÁL (NyK. XIV, 305) állítja, ami természetesen szintén lehetséges, hiszen náluk is vannak *Ciobotea*, *Ciobote-noi*, *Ciobotaru* és *Ciobotărașu* vezetéknévek (CONSTANTINESCU, Dicț. onom. 239).

Végezetül még annyit, hogy a Gyergyószentmiklóshoz tartozó *Csobothegy* (Hnt. 1944.) bizonyára a birtokló család nevét őrzi, míg a Maroshévízhez tartozó *Csobotány* a többes számú román *Cioboteni* magyar alakja lehet.

Egy hajdani foglalkozás tulajdonnévi emléke. Budapest XIII. kerületében lakik egy *Sölét* nevű család. A név eredeztetésére több lehetőség kínálkozott. Eleinte például az erdélyi Verespatakról, illetőleg Szilágynagyfaluból Budapestre származott *Schlett* család neve is gyanúba került. Megoldódott azonban a rejtély, amikor a család egyik tagja azt közölte velem, hogy nagyapja idejében, aki 1880 körül sertéskereskedő volt Csornán és Felsőpásztoriban, a család még a *Sölét Ormos* „kettős nevet” használta. E felvilágosítás nyomán ugyanis kétségtelenné vált, hogy a név a kelet-dunántúli *Sölétormos* vezetéknév csonkult alakja. A *Sölét Ormos* tagolás annál inkább könnyen megtörténhetett, mert a régiségben is volt és ma is van hasonló nevű család (a Csicseri *Ormós*-okra: NAGY IVÁN VIII, 261—3), és újabban is sokan magyarosítottak rá. A *Sölétormos* vezetéknév pedig nem más, mint a *Salétromos* alakváltozata. A *salétrom*-nak ugyanis volt *s(ö)létrom* változata is, illetőleg ebből képzett *s(ö)létormos* melléknévi származéka; debreceni közlésből: „ott lakok a *slétrom kaszárnya* mellett a cigán soron” (Nyr. X, 567).¹ Ide vonhatónak vélem az 1963-i kiadású budapesti távbeszélőnévsorban szereplő *Söléd* nevet is. *Söléd* Tibor az Ausztriához csatolt Miklóshalmán született, de apja Szilsárkányból került oda. „Állítólag *y* volt a nevünk végén eredetileg, de valahogy elmaradt. A csa-

¹ A „*slétrom kaszárnya*” meghatározásánál a Miklós utca végére kell gondolnunk mert ezt a helyet jelölték ki — a városkapun kívül feküdvén — 1783-ban salétrom-tisztító helynek (Szűcs ISTVÁN, Debreczen város történelme 815), és itt találjuk ma is a *Salétrom* — K. KOVÁCS LÁSZLÓ szíves közlése szerint a helyi ejtésben *Sölétom* — utcát. Egyébként *Salétrom utca* volt Búdön és Nagykállóban is (A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve I [1958.], 176, 180).

lában a név eredetéről csak annyit tudunk, amennyit az egyik szilsárcányi plébános mondott édesapámnak, hogy tudniillik török eredetű és valamilyen 'fejfedő'-t jelent" — közölte még *Söléd* Tibor.

A salétrom nélkülözhetetlen eleme a puskaporgyártásnak. Az alföldön mindenfelé gyűjtötték, de legnagyobb kivirágzásai Hajdú, Bihar és Szabolcs megyében voltak (vö.: KOVÁCS BÉLA, A debreceni salétromtermelés története: *Acta Instituti Paedagogici Collegii Debreciniensis* 22. sz. 1941. 64; NYÁRÁDY MIHÁLY, Salétromfőzés Szabolcs megyében a XVI—XIX. században: A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve I. 1958. 170—211). Híres volt Nagykőrös salétromfőző ipara is (l.: HÜBNER, Nagy-Kőrös salétromfőzése a török uralom alatt: *GazdtörtSzle.* 1900: 236—9; NAGY LÁSZLÓ, Magyar fegyverek 1630—1662. 32 kk.). Az összesepert salétromot főzéssel tisztították meg az idegen anyagoktól. Ha nem volt elég tiszta, a szappanosok vették meg, ezért volt keresett a debreceni és a kőrösi szappan. A régi szappankészítés leírását l. NéprÉrt. XXIV, 34—5. Egyébként mind magyar, mind török részen be kellett szolgáltatni (vö. *salétromos csauz*: HódOkm. I, 36, 45, 127 és NySz.), mert a salétromtermelés a katonaság felügyelete alá tartozott. Előmozdítása érdekében Nagykőrös a töröktől különféle adózási és beadási kedvezményekben részesült (HódOkm. I, 5—8, 16—8, 41—2). Természetesen nem csupán hadi célokat szolgált. Bosnyák Tamás 1631-ben salétromos fürdőt használt köszvény ellen (KárOkl. IV, 242), egy XVII. századi kéz feljegyezte hajszókitó receptben pedig ez olvasható: „*sallatromal* fejedet először megh mosván . . .” (IVÁNYI BÉLA, Régi magyar növénynevek: NéNy. VI, 182). Egy 1656-i adat szerint a színezüst és salétromsav keverékét, az úgynevezett pokolkőoldatot lovakra fekete foltok festésére (MAGYARY-KOSSA, Magyar Orvosi Emlékek III, 390), rothadástgátló tulajdonsága miatt pedig húskonzerválásra (PallasLex.) használták.

A mesterség legkorábban előbukkanó neve: 1520: *Saletrumgyarto* (OklSz.), a század végén: 1584: „Fylep Mesther *saletromos*” (uo.), és 1636: „Tóth István és Főző Lukács *salétromosok* béri” (HódOkm. I, 45), 1728: *salétrom-főző* (Cs. BOGÁTS DÉNES, Háromszéki oklevél-szójegyzék). Vitnyédy István ügyes *salétromcsináló*-t szerzett Zrínyi-nak (TörtTár 1871: 191). Vezetéknéből a XVI. század közepe óta ismerjük. A debreceni tanácsulási jegyzőkönyvekben 1548-ból a következő bejegyzést találjuk (89): „Petrus Huszagh fide iussit pro Luca *Saletromfeze* Benedicto Szabo, quodsi ad festum Beati Demetrii tres centenarios Saletri et florenum unum non persolveret” (MNY. XXVI, 329 szerint volt *Salétromfőző* Lukácson kívül *Salétromfőző* Benedek is Debrecenben). Nagyon valószínű, hogy a *Főző* vezetékszó egy része tulajdonképpen a fenti hosszabb név megrövidülése,¹ hiszen a középkor végén — vezetékszóink kialakulása idején — a salétrom iparszerű termelése már megkezdődött. Van is rá adatunk, hogy az ezzel foglalkozót Nagykőrösön egyszerűen *főző*-nek mondják (HódOkl. I, 291).

MIKESY SÁNDOR

Ájbá, Baraba. PAIS DEZSŐ (MNY. XXIII, 540) és KNIEZSA ISTVÁN (MNY. XXXII, 317—8) magyarból a szláv nyelvekbe határozóragos alakban átkerült egyes érdekes helynévkölcsonnázási eseteket vizsgált meg, SZABÓ T. ATTILA pedig több ide vonható egyes magyar—román adalék közlése után közelebről az eddig összegyűlt felelőszámú példa felsorakoztatásával összefoglalóan is tárgyalta ezt a helynévkölcsonnázási típust (l. tőle: *Az Isztambul*, illetőleg a *Malomba* típusú helynévkölcsonnázás kérdéséhez: MNYj. VII,

¹ Itt alföldi és tiszántúli nevekre gondolunk. Másutt egyéb összetételből is elvonódhatott. Például az 1724-ben Dúlházán feltűnő *Főző* család 1668-ban még *Serfőző* néven szerepelt (ILA, Gömör megye II, 228).

3—22). E közlemények biztatnak arra, hogy a Dunántúlon, Baranyában folytatott helynévgyűjtés során előkerült két ide tartozó eset rögzítésével egészítsem ki a *Malomba* típusú helynévi adatok sorát.

Az *Ájba* nevet a mai Véménd községben gyűjtöttem 1958-ban Vülenovics György (szül. Véménden 1888-ban) görögkeleti harangozótól, a község utolsó szerb lakosától, és a község szerb helyneveinek utolsó ismerőjétől. A helynév a falutól északnyugatra levő Istvágunyihó mögötti erdő és völgy neve. Adatközlőm szerint nem szerb, hanem „török szó”, értelmét azonban nem ismerte. — E helynév azonban nyilván nem török szó, hanem a magyar *áj* 'völgy' -ba helyhatározóragos alakja.

A *Baraba* helynevet Pécssett jegyeztem föl 1957-ben. A Makárlukó dűlőtől északra a Mohács—pécsi vasútig terjedő szántóterület neve volt. Ma e területen épült föl a pécsi hőerőmű, s így a helynév hamarosan feledésbe fog merülni. A terület ma is mély fekvésű, azelőtt kétségtelenül nedves, vizenyős lehetett. Adatközlőm, az 58 éves id. Kordé István értelmét nem tudta. A tőlem lejegyzett *Baraba* helynevet egy Nyr.-beli közlésből ismert *Bara* rétnév (Nyr. IV, 334—5) figyelembe vételével szintén a *Malomba* típusú helynevek közé sorolhatjuk. Nevünk ezek szerint a délszláv *bara* 1. 'mocsár', 2. 'tócsa, pocsolya' szónak magyar -ba helyhatározóragos formája lehet.

Pécssett számos délszláv helynevet ismerünk, mert a török alatt ide települt mohamedán (és később katolizált) horvátok (bosnyákok) számos névadását ma is használja a lakosság (pl. *Zidínakörnyék, Ledina, Bojnavoda* stb.). (Vö. KLEMM ANTAL, Pécsi helynevek. Pécs, 1935. Pannonia-kvt. 16. sz. 10—2.)

A *Baraba* helynevünk a *Malomba* típusú földrajzi nevek azon csoportjába tartozik, amelyet Erdélyben a *Goromba* helynév képvisel. Idegen helynévadásból származó név + magyar helyhatározórag.

A két adat Baranya területéről szolgáltat példát az eddig elsősorban Erdélyből ismertetett helynévtípusra. Megerősíti SZABÓ T. ATTILA megállapítását, „hogy az átköltöztetési jelenségek kifejlődésére jobbra csak két népnek egy településen belül való huzamos együttélése esetén van meg a nyelvi lehetőség”, ami mind Véménden, mind Pécssett fennállt.

REUTER CAMILLO

Halmaz. Erről a ma fizikai és matematikai műszóként is mind fontosabb, elég nagy szócsaládú névszónkról a SzófSz. a NyÚSz.-ra hivatkozva azt írta, hogy 1833 (Kölcey) óta ismeretes. Keletkezési módjáról csak azzal mondhatott véleményt, hogy a *halom* származékai között foglalkozott vele — betűrendi helyén, tehát még a *halmos*, *halmaz* előtt.

TOLNAI VILMOS 1929-i, nyelvújítási tárgyú monográfiájában azonban azt olvashattuk, hogy e szavunk C s o k o n a i elvonása, s ezért 1937-ben magam is úgy vélekedtem, hogy a *halmaz*-t Csokonai „merész rövidítés”-ei közé sorolhatjuk (TECHERT: MNy. XXXIII, 18 és Csokonai nyelvi forrásai 38). TOLNAI nyilván WIDDER SALAMON egykori felfogását igyekezett itt élesebben megfogalmazni. Ez ugyanis Csokonainak egy 1796-i sorát („kincseid nagy *halmaz*szal gyűjtöd bé a ládába”) idézve, a *halmaz*-t is azok között a nyelvújítási szavak közt tartotta számon, melyekre a debreceni poétáénál régiebb példát nem ismerünk, amelyeket tehát vagy ő alkotott, vagy legalább ő kezdett terjeszteni (Nyr. XXXVII, 405). WIDDER azonban arról, hogy miképp keletkezett a *halmaz*, nem beszélt. TOLNAI szerintem mégis eléggé természetesen következtetett arra, hogy a (*halmaz* ~) *halmaz* ige -ás vagy -at képzős főnévi származékához képest elvonásnak látszik, alkotójaként pedig elsősorban a WIDDER említette Csokonaira gondolhatott.¹

¹ GESZTESI GYULA 1910-i nagyobb tanulmánya (Cs. és a nyelvújítás: NyF. 62. sz.) nem foglalkozik a *halmaz*-zal.

Megvallom, azóta mind kevésbé vettem bizonyosra, hogy valóban Csokonai „vonta el” ezt a szavunkat. Nem mintha régebbi előfordulásáról tudtam volna, mint amit fönt idézett és még Balassagyarmaton, szakkönyvtáraktól távol írt munkámban számba is vettem. Nem is mintha Csokonai nem szeretne volna a valódi vagy vélt gyökérszókat, hiszen már idéztem az ő tollából: „én ugyan ha jó gyökérszóra szert tehetek, örömetst felhagyok az ágazottakkal, hosszabbakkal s hármóniátlanabbakkal”. Márpedig a *halmazat*, *halmazás* „ágazott” is, hosszadalmas is, „hármóniátlanabb” is a *halmaz*-nál. (Igaz, a *halom* gyökérszó még tömörebb volna, de abban az okozó cselekvés jelentéseleme nem érzékelhető.) — Általában főként az zavarta „biztonságérzetem”, hogy a különféle régi forrásokban Csokonai elvonásának mondott szavak jókora részéről kiderült előbb-utóbb, hogy vagy igazolhatók régebről is (mint *kellem*, *nádor*), vagy természetesen várható fejlemények voltak abban a korban, s szinte csak véletlen, hogy Csokonaiból emelte ki őket a szakirodalom (mint *arc*); nem szólva most az olyan szavakról, amelyeket ideig-óráig merő tévedésből minősítettek elvonásnak (mint *csecsem*, *horda*, *martalék* stb.). Ezért 1949-ben már óvatosabban is mondtam, Csokonai *hars* szaváról írva: „eddig tudásunk szerint ő is alkotott néhány elvonást (ilyennek szokás tartani pl. a *szomj* és a *halmaz* szót)” (MNy. XLV, 126). De még további aggályok is maradtak vagy támadtak bennem a *halmaz*-zal kapcsolatban, s alább ezeket igyekszem kifejteni. Munkám szubjektív nehézségei főleg abból fakadnak, hogy vagy tíz-tizenöt éve csak egy-egy véletlen elem kerülő adat vagy összefüggés emlékeztető feljegyzésének erejéig foglalkoztam Csokonai szavaival, s most e szűkszavú jegyzetemből, elszigetelt adatokból kell felfrissítenem régebbi gondolataimat. Új adatok keresésére ma sem igen vállalkozhatom. Azt viszont nem szeretném, ha az Új Magyar Etimológiai Szótár munkatársai a *h* kezdőbetűs szavakra térve majd csak egykori véleményemet vetnék össze egyéb adataikkal.

Két más szófejtő ötletnek nem adtam hitelt már 1937-ben sem, mikor TOLNAI idézett nézetéhez csatlakoztam. (Akkor nem is tértem ki rájuk.) Arra gondolok, hogy A. GY. 1915-ben azt írta a Magyar Nyelvőrnek, hogy a *halmoz* igéhez hihetőleg úgy viszonylik a *halmaz* főnév, ahogy a *csillog*-hoz a *csillag*: az utóbbi amabból „o : a változással” — mai terminológiánk szerint *s z ó h a s a d á s s a l* — keletkezett (Nyr. XLIV, 143—4). A szerkesztőségi válasz az Izenetek rovatban szerzői név nélkül jelent meg, de nyilván SIMONYI tollából vagy sugalmazásával készült. A dolog némileg azért is tanulságos, mert 1877-ben még SIMONYI maga is olyanféleképp találgatott, mint ekkor A. GY.: „*Halmoz*, nem tudom csinált szó-e vagy az élő nyelvből van e vége; akkor úgy viszonylanék *halmoz*-hoz, mint *csillag csillog*-hoz” (Nyr. VI, 298). Ám az 1915-i válasz már hallgat erről, s így „intézi el” a gondolatot: „Nem lehetetlen.” De mivel a kritikus korban a *halmoz* igének *halmaz* alakváltozata is élt, inkább azt hiszi, hogy a *halmaz* főnév megalkotói más nyelv-újítási szavak igei és névszói, azaz „kettős természetűek” gondolhattak (mint *ábráz*, *üdvöz*, *véd*), illetőleg ismert *i g e n é v s z ó i n k a t* (*halász*, *vadász* stb.) vették mintául. — Én, ismétlem, úgy látom, hogy emez elgondolások inkább ötletesek, szellemesek, mint valószínűek, s nem felelnek meg az ide tartozó alakok időrendjének sem. Ha a kortársak a *halmaz*-t ilyen különleges neologizmusnak ismerték volna, alighanem megemlítenék az egykorú följegyzések is. Ellenben a pusztá elvonásokra igen-igen gyakran csak utólag, mi leszünk figyelmesek az adatok időrendjének összeállításakor.

A *halmoz* igét a NyÚSz. második része már nemcsak Faludi óta ismeri, mint a NySz., hanem 1700 óta, s Borsod, Abaúj és Zemplén megyéből táji használatát is igazoltanak veszi; SIMAI ÖDÖN pedig utóbb még a XVII. századból is kimutatja (Nyr. XL, 405). Ennek *halmaz* változata a Csokonait megelőző vagy vele egykorú években igen gyakori: RUZSICZKY ÉVA szerint ekkor ez a kevésbé táji alak (Irodalmi nyelvi szókincsünk, passim). Csak taláломra írtam ki egyszer a Nagyszótár néhány adatát: a) szórványos intranzitív jelentésére 1778: „áldás rád *halmazik*” (Wáli I.: Róm. imp. 326); b) szokásos tranzi-

tív értelmére 1788: „rút hitlenséggel több bűnök *halmaz*ák” (Pétezi: Mesék 195); szenvedő képzővel is, pl. 1793: „Tálakra . . sűltek *halmaz*tattak” (Gvadányi: Rontó Pál 7); stb. — Csokonai szintén tranzitív igeként szokta alkalmazni, némelykor a régebből ismeretes és máig fennmaradt o-s változatban, vö. 1803: „[a] véletlenül réam tódult és *halmaz*ott bajok miatt . . nem írhatok” (HARSÁNYI—GULYÁS kiadásában II, 738; megjegyzem, az évszámot is e kiadás kronológiájából veszem most mindenütt, bár a készülő kritikai kiadásban e tekintetben nyilván több adat módosul majd); „a Consonansok egybe-*halmaz*ását szinte a német döcögésig kedvelte” (II, 742); stb. Többszörre mégis az a-s változattal él Csokonai, így pl.: 1794: „nedveded leányai . . néki *halmaz*ni fogjaka kebelét” (II, 470); 1795: „a különös történeteket szaporítottam, *halmaz*tam” (I, 547); 1796 e.: „Az én szívem sok jó reménységgel van *meghalmaz*va” (III, 24).

Ez adatok tehát még nem mondanának okvetlenül ellent a Nyr. szerkesztőségétől idézett szófajmegoszlás elgondolásának, amennyiben Csokonai szövegeiben az igei fő változat is *halmaz*. De ugyanezért a TOLNAI-féle magyarázattal sincsenek ellentétben: Csokonai nyelvében az igéből továbbképzett fő névszói alak is *halmaz*at, *halmaz*ás lehetett.¹

Ellenben hogy a főnévi *halmaz* Csokonai elvonása, azt a már jelzett általános aggályon kívül számomra valószínűtlenné tette utóbb az is, hogy Csokonai igen korán kezdte alkalmazni; sokféle szókapcsolatba biztos kézzel szervezte be; semmiféle nyelvészeti jegyzetben nem foglalkozott vele, nem magyarázta, mint maga alkotta vagy másoktól vett új szavait annyiszor; s végül hogy az igei o-s alakváltozatában is használta, az „elvonás” második szótagjában azonban mindig a-t írt.² Így (a már idézett 1796-i példát elhagyva) 1791: „S hozzá csapván [sarat] egy *halmaz*sal” (I, 29); 1793: „otromba száz borostyánágot *halmaz*sal egyen” (III, 200); 1795 e.: „Az elkészült masszát egy *halmaz*ba túrni” (II, 16); 1796 e.: „senmi híjja nincs már az én inségeim *halmaz*ának” (III, 97) és „a köszikláról lebukván száll fel Amyntas a minden vígasságok *halmaz*ára és tetejére” (uo. 108); stb. — Jelenés tekintetében megjegyzem még, hogy e *halmaz*-ok egyikét (*halmaz*sal egyen) szerintem nem helyettesíthetnők jól a *halmaz*at (*halmaz*ás) származékkal, bár legtöbbször még megfelelne helyettük a hosszabb alakulat. Ez sem erősítette, hogy Csokonai saját elvonását lássam a *halmaz* főnévben.

Még inkább kételkednem kellett Csokonai „szerzőségében”, mikor rájöttem, hogy Bessenyei György 1801-ben írt (de csak 1898-ban kiadott) „A természet világa” című művében ugyancsak használja a főnévi *halmaz* szót: „Had rágja a fukart undok fösvenysége | s *Halmaz* vagyona közt eméssze éhsége” (381; az adat a Nagyszótárban is megtalálható, de én az eredetiből vettem). A későbbi bihari remete ugyanis maga se fariesskált feltűnő nyelvújítási szavakat, mások merész neologizmusain se kapott. Az se volna valószínű, hogy egy ennyire új sütetű szót épp Csokonaitól vett volna át. Új szót ő inkább akkor alkalmazott munkáiban, ha már némi múltja is volt.³

¹ Hogy ilyen főnévi származékok valóban éltek az 1790 előtti évtizedekben, arra ismét a Nagyszótárnak egy-egy példáját idézem. Így 1757: „az ő fáradozásának nagysága mintegy *halmaz*at rakással meg-sokasítottatott” (Turzelini-Lestyán: X. Sz. Ferencz 43); 1789: „[A nemzeti iskoláknak] mind *halmaz*ásától, mind kissebbítésétől . . őrizkedtem” (Wályi A.: Újj tanítás el. 3—4).

² A főnévi *halmaz* alakra a Nagyszótárban összesen is csak egy késői példát találtam, vö. 1859: „egész *halmaz* fehérnemű volt kiszedve” (Jósika: Nov. II, 209). Ennek tehát már akkor sincs sok jelentősége, ha valóban nem írás- vagy sajtóhiba.

³ Már jeleztem, hogy a NyÚSz. s innen a SzófSz. Kölcey 1833-i adatait mondta legkorábbiaknak. A Nagyszótár példái szerint azonban Bessenyei 1801-i és Kölcey 1833-i adata közt már jó egy-néhány más előfordulás is igazolható, sőt SI.-tól és MÁRTON 1811.-től kezdve szótári nyilvántartása is mind gyakoribb. Kölcey egyébként ismert bírálatában akkora megvetéssel szólt Csokonai nyelvének „pöbelhaft” jellegéről, hogy egy pusztán Csokonaira jellemző ilyen neologizmussal aligha is élt volna tudatosan.

Mikor régi anyagom összeállításában eddig jutottam, ellenőriztem a Nagyszótárból idézett példáimat. Ekkor azonban az időközben tovább rendezett adattárban egy olyan perdöntő cédula került a kezembe, mellyel előzőleg nem találkoztam ott. Eszerint a *halmaz* főnév valóban megvolt szókincsünkben Csokonai előtt is. Vö. 1787-ből: „tsak egygyetlen egygy pertzetskén múlt el, hogy a' mértéken felül tsapott nagy *halmaz* öröm miatt [Szigvárt] egygyfzeribe le nem rogya” (Bartza falvi Szabó: Szigvárt II, 623; én most az eredetiből idézem). Sőt ugyane forrásban még egy előfordulást találtam, melyre a Nagyszótárból nem lehettem figyelmes, itt nem lévén még utalócédula az összetéti utótagokra: „[A környék] az ottani lakofoknak szorgalmatofságok által, és az égből reájok szállott áldás-*halmaz* által, laffan laffan egézfz paraditsommá vála” (II, 701).

Tehát a nyelvújításnak még ebből a sokszor felhasznált s még többször emlegetett forrásából sem került bele minden fontos adat a szakirodalomba. Igaz: B a r t z a f a l v i mindkét kötetéhez magyarázó szótárfélet csatolt újításaiból, a *halmaz*-t azonban maga sem tartja itt számon. Két adata egyébként mind a Bessenyeinél talált mennyiségjelzői, azaz melléknéviesebb használatot, mind a Csokonaiól idézett főnévies alkalmazásokat megmagyarázhatja.

Csokonai Bartza falvit mint nyelvújítót vagy nyelvművészt nem emlegeti úgy írsaiban, mint másokat; nagy hatású olvasmányai közt a Szigvártot szintén nem emeli ki. Más régebbi példák híján ma mégis csak B a r t z a f a l v i től való átvételnek kell tartanunk az ő *halmaz* szavát, s a mindkét értelemben „hírhedett” újságíró és műfordító sikeres alkotásai közé is be kell iktatnunk a *halmaz* elvonást.

TOMPA JÓZSEF

NYELVMŰVELÉS

Nem igaz, hogy az *az*, *az* csak gaz

1. Mostani hozzászólásomnak csupán azért adtam ilyen címet, hogy ezzel is tanúságot tegyek arról, van némi érzékem a vershez és a ritmushoz. TOMPA JÓZSEF sem hibáztat minden effajta *az*-os mondatot (MNY. LX, 359–63), de kifogásolja (i. h. 361), hogy a Nyr.-ben erről a kérdésről írva egy szóval sem említettem HORVÁTH JÁNOS véleményét, tehát most pótolom mulasztásomat.

HORVÁTH JÁNOST én nagyon tiszteltem és tisztetem, kegyelettel őrzöm emlékét. Igen jó barátságban voltunk, és mióta elköltöztem Pestről, állandóan leveleztünk. Éppen, folyóiratunkban méltattam nyelvművelő munkásságával szerzett nagy érdemeit (LIV, 165–75), és mikor levélben köszönetet mondott érte, így értékelte ezt a tanulmányomat: „Okulásomra szolgált az nekem is. Jó pap holtig tanul, ha igaz.”

TOMPA JÓZSEF idéz néhány sort kiváló tudósunknak „A »Nyugat« magyartalanságairól” című közleményéből, de az idézetbe véletlenül négy hiba is belecsúszott: „Hogy is használják ki...” (i. h. 359); „Tösgyökeresen magyar vidéken...”, de két, megokolt esetben... Itt a stílusérzék dolgozik” (uo. 361). Az eredeti helyen ezek a részletek emígy vannak: „Hogy is használnák ki...; Tösgyökeres magyar vidéken...”, de csak két, megokolt esetben...; Itt a rhythmusérzék dolgozik” (MNY. VII, 70). No de nem ez a fontos, hanem más.

Jó barátom ilyen szerkezeteket is megrótt századunk elején: „Más *az* [így, vessző nélkül !] egy önfeledt pillanatban... odaadni testét..., és más *az* [megint vessző nélkül !] hitves lenni”; „mert sirt [így !], ha *arra* gondolt: élni” (i. h.). Én is idéztem az ÉrtSz.-ből hasonló példákat: „Tudod te, mi *az*: boldogság? Most már sejtem, mi *az*: szenvedni. Nem tudjuk, mi *az* [itt nincs írásjel !] vígan élni” (Nyr. LXXXVII, 384). Ezeket valóban másképpen kell megítélnünk, mint az ilyesmit: „Kétszer egy, *az* kettő.” Ezekben ugyanis

elül van a mutató névmás, és utána következik egy főnévi igenév vagy egy névelőtlen főnév. TOMPA JÓZSEF ezekkel nem foglalkozik, mert így értelmezi őket: „mi az, *hoggy* boldogság; mi az, *hoggy* vígan élni” (i. h. 359). Csakugyan lehet ilyen formában mondani, továbbá *hoggy* kötőszó nélkül is: mi az a boldogság, mi az a szenvedés, mi az a vígan élés, sőt még rövidebben is, a mutató névmást egészen elhagyva: mi a boldogság, mi a szenvedés, mi a vígan élés (a víg élet). Petőfinek van egy keserű verse a szerelemről, de nem efféle címet adott neki: „Mi az: szerelem?”, még emilyent se: „Mi az, *hoggy* szerelem?”, „Mi az a szerelem?”, hanem csak ilyen rövidet: „Mi a szerelem?” A nyugatosok műveiből idézett főnévi igeneves példákat pedig én mellékmondatokkal szerkeszteném, így magyarosabb: „Más az, ha (vagy *hoggyha*) valaki egy önfeledt pillanatban . . . odaadja testét . . . és más az, ha valaki hitves”; „mert sírt, ha arra gondolt, *hoggy* él” (itt ugyan a szöveg többi részének ismerete nélkül nem tudhatjuk, mit akart az író voltaképpen mondani).

A Nyugat magyartalanságai közé sorolta HORVÁTH JÁNOS a következő mondatokat is: „vázlat: ez egy kép első feljegyzése; ilyen jegyzetek előtt térdre ereszkedni, ez veszedelmes bigottság”, de Petőfi is így írt említett költeményében: „Süldő poéták, bikficek, . . . Tudjátok, melyik fán terem, Milyen madár a szerelem? A kotyvaszték, mit fejtetek Rosz bögréjében főztetek, A sóhajtasok galuskája . . . Ez még korán sem szerelem! . . . Viselni hosszú éven át A szívben a kétség nyilát . . . A rágalomnak óriási Kigyófarkával szembeszállni, Eltűrni oly bántalmakat, Mit megtorolni nem szabad . . . Aztán elvenni a leányt, Eldobni érte szabadságunk . . . Dolgozni napok s éjeken . . . S ha feleségünk tán szeszélyes, Magunkat szabni szeszélyéhez . . . Lássátok, ez a szerelem!” Az itt idézett mondatokban ez van az helyett, és ha a mutató névmásnak ilyen használata a francia nyelvet utánzó magyartalanság, akkor Petőfi adott rá példát a nyugatosoknak. De latolgassuk csak egy kissé jobban az ilyenféle szerkezeteket.

2. Igaz, hogy franciául így van a XIV. Lajosnak tulajdonított mondás: „L'État, c'est moi”, s ez minálunk ilyen alakban honosodott meg: „Az állam én vagyok”, tehát nem mutató névmással: „Az állam, az én vagyok”. A német is hasonlóképpen mondja: „Der Staat bin ich”, „Le temps, c'est de l'argent”, ezt a közmondást szintén ilyenformán emlegetjük, az mutató névmás nélkül: „Az idő pénz”, akárcsak az angol és a német: „Time is money”, „Zeit ist Geld.” „Tout comprendre, c'est tout pardonner”, ezt se fordítjuk így, főnévi igenévvél: „Mindent megérteni, az (annyi mint) mindent megbocsátani”, hanem ekképpen: „Aki mindent megért, (az) mindent megbocsát.” De a francia nyelvben sincs ott mindig a *c'est*, például az előbbi mondatnak ebben a változatában: „Tout comprendre rend très indulgent” (azaz magyarul: „Mindennek a megértése nagyon elnézővé tesz bennünket”) vagy ebben a másik közmondásban: „Promettre et tenir sont deux.” Akik nagyon szeretik a főnévi igenevet, azok emezt így fordítanák magyarra: „Ígérni és megtartani, az kettő” (az két különböző dolog), holott a mi nyelvünkben ez a forma szokásos: „Az ígélet szép szó, ha megtartják, úgy jó”. Térjünk át azonban az egyszerűre.

3. Talán nem szükséges hosszabban bizonyítgatni, hogy az egyszeregy nem vers, ámbar vannak benne ritmusosan tagolható részletek. „Kétszer kettő | négy”, ezt mondhatjuk ütemesen négy és egy szótagra bontva, az ilyen versek mintájára: „Kicsi vagyok | én, Majd megnövök | én”. Három-három szótagos ütemekből állnak az egyszeregyek következő mondatai: „négy-szer négy | tizenhat”, „öt-ször öt | huszonöt”, „hat-szor hat | harminchat”, „nyolcszor nyolc | hatvannégy”, mint ez a vers: „Szeretnék | szántani, Hat ökröt | hajtani”. De így tagolódó verseink nincsenek: „hét-szer hét | negyvenkilenc”, „kilenc-szer kilenc | nyolevanegy”. Nincs három és egy szótagú ütemből álló versformánk se, ezért gyermekeink természetes ritmusérzéke az „egyszer egy egy” és a „tíz-szer tíz száz” mondatot így igazította hozzá a „kétszer kettő | négy” ritmusához: „egyszer egy,

az | egy"; „tízszertíz, az | száz". Csakhogy erre nem foghatjuk rá, hogy francia hatás, hiszen a magyar iskolás gyerekek nem tudnak franciául, s a ritmusérzék ki lehetett volna elégíteni a mutató névmás mellőzésével is, például ilyenformán: „egyszer egy csak | egy", „tízszertíz meg | száz", akkor is megmaradt volna a „kétszer kettő | négy" ütembeosztása. Különbözik a francia egyszeregyből is hiányzik a *c'est*, mert a francia így beszél: „une fois un fait un", vagyis szó szerint lefordítva: „egyszer egy egyet tesz", „dix fois dix font cent", azaz „tízszertíz százat tesz(nek)" (l. Methode Toussaint—Langenscheidt: Original-Unterrichtsbrieft, Französisch. 106. kiadás, 250. lap).

4. Abban tökéletesen igaza van HORVÁTH JÁNOSnak, hogy ha valaki nem tud a kérdésre felelni, a kért dolog és a mutató névmás ismételtetésével leplezi tudatlanságát, ilyen módon akar időt nyerni, s ezalatt töri a fejét rajta, hátha eszébe jut, amit felelni kellene a kérdésre. „Mikor volt a mohácsi vész?" Aki bizonyosan tudja az esemény idejét, azonnal rávághatja: „1526-ban". Aki pedig nem tudja, így próbál segíteni magán: „A mohácsi vész... az... az...". (MNY. VII, 70). Ámde ebből még nem következik, hogy ez a kifejezés magyartalan. Azt természetesen én sem mondom, hogy most már aztán hajrá! Ha nem hibás az ilyen *az*, akkor tűzdeljük bele mindenhová nyakra-főre. Aki pedig nem jó szemmel nézi ezt a szerkezetet, az bőven ontja rá a legkülönbözőbb rosszalló stilisztikai minősítéseket (MNY. LX, 360—62), hogy töltelék szó, esetlen, pongyola fogalmazás, a tanulatlanabbul beszélő ajkára való, az üzletelők pénzsóvár mérlegelésére emlékeztet [!], a gondos köz- és irodalmi nyelv alatti kifejezés, nem illik bele akármilyen választékos szövegbe stb. De Arany Jánosnak azok az idevágó mondatai, amelyeket idéztem (Nyr. LXXXVII, 385), még eddig nem részesültek semmiféle értékelő stilisztikai megítélésben: „S a gyermek, az fogoly"; „Mátyás, az itt maradt"; „A hegedű... az oly csodás, Nem látja ő, de látja más"; „Szerephez — ahhoz ő itt sem jutott". Most ezeket a példákat még megtoldhatom a költő prózai stílusának egy mondatával is. A Nyr.-nek VIII. kötetébe írt lapszéli jegyzetei között ugyanis ezt olvashatjuk: „Tehát a költő, műfordító, szóval olyan író, kinek az egész nyelv gazdagságára szüksége van, az ne merje használni az Önök által rossznak bélyegzett szót..." (MNY. XIII, 159). Magam is ezeket „követtem el" értekező prózában: „Ma a családnéven már nem szoktunk változtatni semmit, legalább a latin betűkkel író népek családnévein, de persze csak írásban. A kiejtés, az más. Van, akinek csak a francia név hangzik szépen, a magyar, az »komikus«" (Msn. V, 10 és 14). Vajon ez mind hiba, pongyolaság, irodalom alatti hangulatú stilisztikai esetlenség volna? Nem hiszem. Én tehát ezután is azt vallom, hogy „kettő meg kettő, az négy" éppoly helyes mondat szerkezet, mint ez: „kettő meg kettő négy".

Arany János mindenütt írásjelet tett efféle mondataiban a mutató névmás elé. Én is mindig szükségesnek látom a vesszőt, akkor is, ha nem tartunk szünetet a kiejtésben. A vessző nem mindig szünetjel (l. MNYR. II, 520—1), például a *se ki, se be* kifejezés a beszédben valósággal egyetlen szóvá olvad össze (*sekisebe*), mégis ott van benne a vessző.

NAGY J. BÉLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Két 1594-i szilágysomlyói összeírás szótörténeti adalékai*

r á c s l. *sajt*.

r a k á s: „Az Gorozloi Maior haznal . . . Theõrek uagjon *rakassal* No. 1. Zalma vagjon ket zakazban” | „Az Eeles hazban . . . Egi *rakaas* hasogatot fejes kapozta No. 1” (S.).

r a k o t t l. *ládás kalamáris*.

r a k o t t a s z t a l: „Az Azzon Thar hazaban . . . vagjon *Rakot aztall* labastul No. 1.”

r a k o t t l á d a: „Az Thorońban ualo felseõ hazban . . . *Rakott Lada* uagion No. 1.”

r é c e: „A Bagossi Maior haznal . . . *Recze* vagjon No. 2” | „Az Krasznai Maior haznal. *Recze* vagjon No. 15”. — L. még *páva*.

r e g á l: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium . . . Az ur zenes hazan ualo Belseõ hazaban. Vagjon hituan virgina No. 1. Musicához ualo keõnyw uagjon No. 4 Ladastul uagjon *Regall* No. 1. Virginának ualo vres lada uagjon No. 1.” | „Vagyon egi hituan *regall* egi nihani cheõuel No. 1 . . . Ket Bokor fwo *Regalhoz* walo No. 2.”

r e n d t a r t á s: „A pásit diszno fel zedestt mi illethi abbol azon teorueniek es *rendtartasok* vagion mint az Baghosiaknak” (Kraszna) | „Ezen kiueõl az minemeo *rend tartasok* vagion az Baghossiaknak az varhoz valo jeõvedelemben es annak be zolgal-tasaban ezekis azon *rend tartással* elnek” (Hosszúaszó). — L. még *tretinatehén*.

r é p a ’? sárgarépa’: „Az Gorozloi Maior haznal fejes kapoztaual es *Repaua* teli kert vagion No. 2.”

r e s t á l l. *báránybõr, hordósszín, kazal, ocsú, ökörszán, restancia, singvas, somlyói pint, tinó, zsindely*.

r e s t á n c i a: „Karaztelken Restal anni 1594 zab aztagochka No. 1 . . . zabnak es alakornak *Restantiaia* 9 aztagban es aztagochkaban teszen mindenesteol Gel. 576 M. 1”. — L. még *singvas*.

r é z a l j a i l. *juh*.

r é z b o g l á r o s l. *bársonyos*.

r é z d é z s a: „Bor hwtheni ualo *Rez desa* uagion No. 1.”

r é z f ü r d õ k á d l. *fehértisztes ház*.

r é z g y e r t y a t a r t ó: „Az kwlseõ Zenes hazban . . . Vas gjerta tartho No. 1. *Rez gjertia* tartho No. 1.”

r é z m o z s á r: „Az Safar hazban . . . Konhara ualo was lab No. 1. Egi teõreõt *Rez Mosar* No. 1.”

r o s t a l. *üveg*.

r o s t é l y l. *vasrostély*.

r ó t t l. *majorkház*.

r o z s d á s l. *faragó bárd*.

r ú d l. *vasas rúd*.

s a j t: „Az Somlioy maior hazban . . . *Sait* tartani walo Rach wagjon No. 1 . . . *Sait* Niomo desa vagjon No. 1. vjder vagjon No. 2 . . . *Saithar* vagion No. 2 . . . Thuro gjuro tekeneo vagjon No. 1 . . . *Sait* chinala *Saitho* vagjon No. 1 . . . *Sait* niomo dezka vagjon No. 1. Polez vagjon No. 2. Thwro tartani valo Raach vagjon No. 2.” — L. még *juhsajt*.

* L. MNy. LXI, 108—20, 237—47.

sajtcsináló sajtó l. *sajt*.

sajtnyomó deszka l. *sajt*.

sajtnyomó dézsa l. *sajt*.

sajtár l. *sajt*.

sajtó l. *sajt*.

sem mi: „Nagi orru Miklossne *Semie* ninch” (Kerestelek).

sem miféle: „*Semie fele* Adott az varhoz nem attanak...”

sem miképpen l. *kalangyaszám*.

serpenyő l. *lábos*-, *mázás lábos-serpenyő*.

sikos l. *szeccelszék*, *úti oltár*.

singszám l. *singvas*.

singvas: „Ratio ferri. Restal az varban vas, singh zam No. 26. Az Somlioi Maiorban Restal *Sing vas* No. 44. Kraznan Balas kouachnal Restal *singh uas* No. 14. Gorozlon az vamosnal Restal *sing vas* No. 25. I(n) Su(mm)a vasnak Restantiaia teszen Sing zamot No. 109.”

siska l. *ágyú*.

skatulya: „Az Azzoni Thar hazaban. Egi rakot ladaban uagion valami approlek fodor, Ismet vadnak ualami apro *jskatulak*... Vagjon toll-tartani walo *jskatulacska* No. 1. Vagjon ismet egi masra rakua *jskatula* No. 3. Ismet egi desachkaban valami apro *jskatulak*. Vagion ismet egj eőregh *jskatula* feődelesteöl No. 1” | „Az piaczh feleol ualo kerek Basttiaban... *Jskatula* uagjon...”¹ — L. még *fedeles skatulya* al.

skatulyácska l. *skatulya*.

só l. *kerek*-, *kósó*.

somlyói: „Az Somliai Maior kertben uagio(n) reghi aztagh... No. 5. Kraznan uagion az Maior kertben Reggi aztagh mellieknek az kalongia szamat mint szinten az *Somliaiaknak* nem tudgiak megh mondani No. 8” | „Az *Somlay* Maior hazban” | „A *Somloy* Maiorban... A Gorozloi Maiorban” | „... *Somloi* eőregh Maiorsagh dizno No. 192.” | „az *Somliai* maior hazban” | „az *Somloi* Maiorban... Az Gorozloi Maiorban” | „Az *Somlioi* Maiorban” | „Az *Somlioi* feőldeön” | „Az *Somlioy* maior hazban” | „... Zent Mihali adaiat... attanak az *Somliay* varhoz in paratis f. 117 d. 75”.

somlyói cseber l. *berbencécske*.

somlyói pint: „Ratio Butyri. Restal az varban vay *Somloi Pintel* No. 16.”

sőtétház: „Az *Sőtet* hazban. Vy feőld fazek vagjon No. 12. Keresi kalha egi rakassal No. 1. Egj oregh was konder No. 1. Hai tarto altalagh No. 4.”

sütőház: „Az Belseo *suteő* hazban. Dagazto tekenő vagjon No. 3. fejer cziponak ualo giakor zitha No. 1. Aztal cziponak ualo zitha vagjon ismet No. 1. Aztal vagjon No. 1. Desa vagjon No. 2. Pad zeek vagjon No. 1. Az Kulseő *Sutheő* hazban. Daghazto tekeneő uagjon No. 3. Abrakosnak ualo zytha No. 1. Chyőbeőr vagjon No. 1. Desa vagjon No. 2. Zakazto abrosz uagjon No. 2. tezta takarni ualo Ponyva No. 2.”

szabados l. *lőhát*, *nyűllátó szabados*.

szabados mészáros l. *mészáros*.

szabados méhész l. *méhész*.

szabados molnár l. *molnár*.

szabados szűcs l. *szűcs*.

szabados varga l. *varga*.

szabóház: „Az *szabo* hazban. Aztal uagjon No. 2. Almarium vagjon No. 1. Uy zeőkreni zaaros No. 1. Hozzu Pad zek No. 1.”

szaggat l. *elszaggat*.

¹ A *skatulya* számjelzése hiányzik.

szakállas l. *ágy*, *ágyú*.

szakállas golyóbis l. *ágyú*.

szakállas vas: „... Aczelos Puska chjontos agjw vagjon No. 1. Darab zakalos vas vagjon No. 5. Vas rud wagjon No. 1.”

szakasz l. *kalangya*, *rakás*.

szakasztó abrosz l. *sütőház*.

szál l. *istrangszál*.

szálfa l. *lajtorja*.

szám l. *cseber*-, *kalangya*-, *kapu*-, *ökör*-, *singszám*.

számtartó l. *kézpénz*.

szán l. *deszkás szán*.

szántó ökör l. *tinó*.

szappan l. *tábla*.

szárazmalom: „Az var eleöt minden zerzamaual zaraz malom uagjon No. 1.”

szarkaparipa: „Ratio Equorum. Restal az vad kertben Thatar 10 No. 1. Az varbeli Istalloban vagio(n) szarka paripa No. 1. vgion ah (!) hat szekeres fako lo jdest No. 6. Kraznanis vagion hat szekeres kek lo jdest No. 6.”

szarvasocskas: „Az Azzon' Thar hazaban ... Vagion fabul csinalt szaruasochkais No. 1. Egi kis tharachochka meli az kis vre uolt No. 1”.

szeccelszik l. *karosszék*.

szed l. *felszed*.

szeg l. *vas-derékszeg*.

szegények bírája: „Zabados. Thamas Marthon Zegeniek Bjraia”.

szegő l. *kőszegő vaspöröly*.

szék l. *csap*-, *hosszú*-, *hosszú pad*-, *karos*-, *pad*-, *szeccel*-, *ülőszék*.

székecske l. *karosszékecske*.

szekér l. *béres*-, *bőr*-, *tüzesszekér*.

szekeres ló: „Az Bagossi Maior haznal wagjon ... Zekeres louaknak walo keötheö fekek.” — L. még *szarkaparipa*.

szekérszín: „Restal az varban eggutis masuttis jsmet az var eleöt valo zeker zenben es hordos zinben veretlen es vert hordo es altalagh No. 186.”

szekrény: „Az szabo hazban ... Vy zeökreni zaaros No. 1” | „Az wduar biro-saghoz valo Belseö hazban ... Zeökreni wagjon No. 3.” | „Az Safar hazban ... Czipo tartani ualo zeökreni No. 1.” — L. még *fenyő*-, *álló*-, *öregszekrény*.

szélföld: „Vagjon Negi zeöleö ... masuttis nagi zeel feöld wagion melliet Theleknek hynak”.

szem: „Az varban uagjon zemeöl buza cub. 14¹/₂ ... Vylakon wagion zemeöl buza cub. 6. Paczalban uagio(n) zemeol buza cub. 25.”

szénes ház l. *színes ház*.

Szent György-nap: „Zenth Gieörgi napban az kinek tiz juha vagionis egi juhott es egi Barant ad giapiasthol ...” (Máron) | „Az Jspannak minden hazas ember eztendeoben ketszer, egiszer szent gieorgi napban, masszor szent Mihali napban tartozik ferthon penzel niolez niolez penzel, Özüegi azzoni penigh negi negi penzel” (Balla).

Szent Márton-nap l. *húsvétnap*.

Szent Mihály adója: „Teöruen zerent ualo adojoikat hyt szerent mongjak, hogi szent Mihali adaiat attanak eztendeö altal kez penzeöl f. 93 d — de az týz drabantnak mit kellett uolna fizetni ebbeöl ki tuttak az eö adaiokat” (Bagos) | „Teörueni szerent wolt adajokoat hit zerent mongiak Zent Mihali adaiat hogi attanak az Somliay varhoz in paratis f. 117 d. 75” (Kraszna).

Szent Mihály-nap l. *Szent György-nap*.

s z e p e t 1. lábasszepet.

s z e r i n t 1. adó, hit.

s z í j 1. hintó.

s z í l v a 1. asszúszilva.

s z í n: „Az Also Maior haz vduaran vagjo(n) eőkeór jstallo No. 1. Baromnak walo *zín* No. 2. Dizno oll vagjon No. 2. Borjw oll vagjon No. 2. Lonak valo jstallo vagjon No. 1.” — L. még *hordós*-, *szekér*-, *tehénszín*.

s z í n e s h á z: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium . . . Az ur *zenes hazan* ualo Belseő hazaban. Vagjon hituan virgina No. 1. Musicához ualo keönyw uagion No. 4. Virginanak ualo vres lada uagion No. 1. Kis hituan lada vagjon No. 1. — Az *vr zenes hazaban*. Aztal uagion No. 2. Sýkos secczel zek wagjon No. 3. Karos zeek uagion No. 3. Nozolia uagion No. 2. Falra ualo hituan zeőniegh No. 1. Pad zeek No. 1.” | „Az Gorozloi Maior haznal Vagjon jt egi vduar haz, wagjon raita három zoba . . . Az *szenes hazban* wagyon aztall No. 1. Karos zek wagjon No. 2. Padzeek vagjon No. 2.”

s z í n t é n 1. somlyói.

s z í t a 1. borsszűtlő, gyakorszita.

s z o b a: „A Bagosi Maior haznal . . . vagjon vgian itt egy Puzta haz, kin ket *zoba* egi pituar eő egi kamara vagjo(n) pinczesteol melliet meegh Lengjel kiral chinaltatot volt No. 1. Ezen vagjon Lakatt no. 1.” | „Az Maior haz vduaran . . . vagjon vduar haz No. 1. Ennek az *zobaiaban* vagjon aztal No. 1. keőreős keoreöl pad zekek wannak benne. Kalhas kemenenze wagjon No. 1” | Az Maior haz *zobaiaban* vagjon aztal No. 1. Keőreős keoreöl wadnak pad zekek Ismet vagjon Hozzu zeek No. 2.” (Kraszna) | „Az Somlioő maior hazban . . . Az *zobaban* vagjon Pad zek hozzw No. 2. . . Polez vagjon No. 2.”

s z o l g á l t a t á s 1. beszołgáltatás.

s z o p ó 1. anyjaszopó malac.

s z o p ó m a l a c 1. pázsütdiszno.

s z ó r ó l a p á t: „A Kraznai Maior haznal . . . Az Gabonas hazban vagjon hordo No. 5 . . . *Zoro lapat* vagjon No. 2.”

s z ő n y e g: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban . . . Kopot hituan *zeőniegh* vagjon No. 2.” | „Az Nagi Palotaban. Falra ualo oregh weres *Zeőniegh* hitua(n) uagjo(n) No. 2.” | „Az *vr zenes hazaban* . . . Falra ualo hituan *zeőniegh* No. 1.”

s z ő r - p á r n a z s á k: „Az Azzon Thar hazaban . . . Vagion *zeőr parna saak* No. 1.”

s z t r e n g a b á r á n y: „Zenth Georgi napban az kinek barannia vagion, ha tiz vagionis eggiet foghnak ki keozzeőleok az varhoz, ha zaz vagionis vgian chiak eggiet foghnak ezt eők *sztrenga Barannak* hyak” (Kerestelek).

s z u s z é k: „Wagion Kraznan ket helien valo Malom. Eggiket hyak . . . felseő Malomnak . . . vagio(n) benne egi *zwszek* . . .” (Kraszna) | „Az varas veghen uagjon egi Malom . . . vagion benne . . . egi *zwzek* . . .” | „Az lites hazban. Lyztnek ualo *zuzek* wagjon No. 3.” (S.)

s z ű c s: „*Zeőch Georgi*” (Bagos) | „Crainik *Zeőch Lukach* . . .” (Baksa) | „*zabados zwch zeoch Geórgi* . . .” (S.)

s z ű r: „Kraznan Restal chiapo Peternel es chiapo Thamasnal ket vegh *zűrnek* adot Giapýw No. 97. Vgian azonoknal Restal ket vegh *zűrnek* adot Giapiw No. 98. Baxan az vaidanal egi vegh daroczra ki adot Giapjw Restal No. 24.”

s z ű r c s a p ó 1. csapó.

t á b l a 1. feketéon, ostábla, táblácska.

t á b l á c s k a: „Ratio Cerarum. Restal az varban 3 tablaban viaz libre No. 6. Restal Barlan 13 *tablachkaban* viaz libre No. 11.”

t a k a r 1. ponyva.

tál l. *fa*-, *öntál*.

tányér l. *fa*-, *öntányér*.

tányértok: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban... Egi hjtuan Roz *talner* tok No. 1.”

tarack l. *ágyú*.

tarackgolyóbbis l. *ágyú*.

tárház l. borított, dézsácska, fedeles üvegpohár, félatlaszcipellős, *fenyő*-állószekevény, *fűöllő*, gyontáros, kerekded, *kopjavas*.

tart l. *kas*, *lábaskas*.

tartás l. rendtartás.

tartó l. hájtartó általag, számtartó, tyúktartó ketrec.

tehen l. borjús-, fejős-, meddő, *tretina*-, *vágótehen*.

tehenbőr: „Restal az Somlioy Maiorban *tehen beör* No. 46. Borju beör vgian ott Restal No. 5.”

tehenfaggyú: „Restal az varban *tehen faggiu* font No. 119.”

tehenpásztor: „Zabados. Zaŷ Janos *Tehen Pazthor* az hazhoz”.

tehenszín l. *barom*-, *borjúól*.

tejfel: „Az Bagosi Maior haznal... *tej fel* vagyon fazekkel No. 1½” | „Az Somlioy maior hazban... vagjon *tej fel* egi vederrel es egi fazekal No. 2.”

teknő l. cipőhordó, dagasztó-, *túró-gyúró* *teknő*.

teli l. *fejeskáposzta*.

tengely l. első *tengely*.

tengeri szőlő l. *ferton*.

tesz: „Az valtsagha penigh minden Barannak ket ket penzt *teszen*” (Bagos).

tikmony l. *tyúkmony*.

tinó: „Ratio Pecorum. A Somlioy Maiorban Restal feieős *tehen* No. 16... Meddu *tehen* Restal No. 12. Negjed fw thulok Restal eokeör zamban No. 2. Bika Restal No. 3. Zantho eokeör Restal No. 25. Thauli *thino* Restal No. 7... Az Gorozloi Maiorban Restal bornyus *tehen* No. 14... eöteöd fw thulok restal eökeor szamban No. 6... Harmadfw *thino* Restal No. 7.”

tizedlő disznó: „Az pasitt disznothis akkeppen adgiak mint egjeb iozag-beliak... Az Paczaliakkal egi Erdejeők wagon, azon teöruenben elnek az *tizedleo diszno* dolgabol mint az *paczaliak*” (Bajom).

tó l. *elszaggat*, *halastó*, *ki*.

tok l. *pincze*-, *puska*-, *tányér*-, *tolttok*.

tonnácska: „Az Thoroni alat ualo Thar hazban... Egi *tonnachka* missilis leuelekkel rakva.”

törek: „Az Gorozloi Maior haznal... *Theörek* uagjon rakassal No. 1. Zalma vagjon ket zakazban eöll No. 40.”

törő l. borsszítáló *szita*.

törött: „az Thoroni alat ualo Thar hazban... *Theöreöt* trombita vagjon No. 4.” L. még rézmózsár.

törpenyoszolya: „Az Azzoñ Thar hazaban... Vagjon Öregh Nozolia No. 1. Vagjon mas *teörpe* Nozoliais No. 1”.

törvény l. *pázsüdisznó-felszedés*, rendtartás.

tretinatehen: „*Tretina* *tehen*nel tartoznak No. 4” (Badacsony) | „*Thretina* *tehen*et az varhoz adnak No. 7.” (Csehi) | „*Tretina* *tehen*nel tartoznak az varhoz No. 1” (Gyulakuta) | „Az kinek marhaia vagion keözeötteók, az varhoz minden ember egi vago *tehen*nel tartozik melliet wk *Tretina* *tehen*nek hinak. Ez eztendeöben attanak *tehen*et 25.” (Györtelek) | „Az kinek marhaia vagjon keözeötteók az varhoz minden ember

egi egi vagho tehennel tartozik, Melliet eők *Tretina tehennel* hynak ez eztendeőben attanak tehenet No. 25, de mongiak hogi ez jeőweő eztendeőrejs megh uettek uolna raitok" (Kerestelek) | „*Trethina tehennel* tartoznak eztendeigh No. 6" (Máron) | „Ezek... *Thretina tehenet* adnak No. 3." (Szoros) | „Hýtek zerent ualliak az vaida Babos Gergeli es az Meszes alliai vjdekbeli krainikok, hogi... *Thretina tehennel* ezen hett falutol¹ eztendeigh tartoznak No. 27" | „Hýtek zerent ualliak az vaida Pula Lukach es az Pecheheli (!) vjdeki krainikok hogi... *Thretina tehennel* vgian ezen Pecheli vidékreől az hatt falubeli portiokból tartoznak No. 31" | „Hitek szerent valliak a vaida Buka lukach es az Rez alliai vidékbeli krainikok, hogi... az feleől megh jrotth tizen negi faluban². . . Az vaida tartozik karachionban egi eőzzel, eő neki ismegh az *Tretina tehenek* keozzeől valliak hogi tartoznak egi tehennel." | „*Thretina tehennel* vgian azon tizen negi falutol — eztendeigh tartoznak No. 31".

tulok 1. tinő.

túró: „Az Maior vduaran vagjon . . . vduar haz No. 1 . . . A pituarban . . . *Thwro* tartani walo Raach vagjon No. 1." — L. még *brenca*-, *ünőtúró*.

túró-gyúró tekenő 1. sajt.

türet 1. feketetőn, vászonheveder.

tüzes szekér: „Egj teőzes szekeren vagjon Taraczk No. 2." — L. még *ágyú*.

tyúk: „Az ki dezmat ad keozzeőleők minden Ember egi egi *tikkal* tartozik" (Bagos) | „Paczalban . . . Lwd vagjon No. 7. Kappan vagjon No. 12. *Thiuk* wagjon No. 150."

tyúkmony: „Huswet napban az Ispannak tartoznak aiandekban ket auagi három *tikmonnia*l egi egi kalachial" (Bagos). — L. még *husvétnap*, *ispán*.

tyúktartó ketrec: „Az Maior hazaknal ualo Jnuentarium . . . *tiktartho* ketrecz No. 2 . . . Thjuknak walo oll wagjon No. 2."

udvarbíró: „Az kwlseő Zenes hazban . . . *Vduar bjro* aztalara ualo hituan giolch abroz No. 2. Giolch kendeő kez keneő hituan No. 1. *Vduar bjro* aztalara ualo fa tall No. 10. Hituan on tall No. 2. Fa talner No. 9".

udvarbíróság: „Az *Wduarbíró*saghoz ualo Belseő hazban".

udvarház: „Az Maior vduaran . . . vagjon *vduar* haz No. 1. Ennek az zobaiaban vagjon aztal No. 1; keőreős keőreől pad zekek wannak benne. Kalhas kemencze wagjon No. 1" (Kraszna).

ugyan 1. hintó.

unoka: „Pwla lukach vaida negi *vnokai*ual" (Pecsely).

úti oltár: „Egj Sýkos³ kis *vthi oltar* No. 1."

ülőszék: „Az Kwlseő Zenes hazban . . . Karos zek uagjon No. 2. Kar nelkeől ualo *őleo zek* No. 1." — L. még *karos*-, *padszék*.

ünőtúró: „Ratio Formagiorum. Az varban Restal[~]jneő *thwro* No. 14. Restal az Somloi Maiorban *jneő turo* No. 11. Az Baghosi Maiorban Restal *jneo turo* No. 70. Az Kraznai Maiorban Restal *jneő turo* No. 15. Az Gorozloi Maiorban Restal *jneő turo* No. 22. 1(n) Su(mm)a *jneő tu*ronak Restantiaia tezen No. 132."

üveg: „Egi rostaba ablakra ualo *jűwegh* No. 145." — L. még *hosszúnyakú*-, *lábásüveg*.

üvegkanna: „Az Azzoñ Thar hazaban . . . vagion az aztalon Bokali No. 1.

¹ E hét meszesalji falu: Bagolyfalva, Barnamező, Bogdánháza, Boján, Csiszér, Rátpataka és Vajdafalva.

² E falvak felsorolását l. *krájník* al. a jegyzetben.

³ E szó olvasata bizonytalan, de a *szeccelszék* alatt közölt szövegbeli *Sykos* biztos olvasat megerősíti az olvasás helyességét. Az OklSz. olvasata is ez.

vagion labas Iuegh No. 1. vagion *Iuegh kanna* No. 1. vagion feodeles juegh pohar No. 1. vagion juegh pohar fedeletlen No. 5 . . . vagion jwëgh pohar tok No. 1"

üvegpohár l. *fedeles üvegpohár, üveggkanna.*

üvegpohár-tok l. *üveggkanna.*

vadháló: „Az Varbeli hazakban ualo Inuentarium . . . Az folioso felet uagjon *vad halo* No. 8."

vadkert: „ . . . *vad kert* meliben vadak vannak (!) vagjon No. 3" | „Az Somlioy *vad kertben* vagio(n) Ania meh kosarral No. 22."

vágás l. *kővágás.*

vágó l. *húsvágó bárd, kővágó csákány.*

vágókés: „Az Konihan . . . Vas Rostelli No. 2. Oreggh vas Niass No. 1. Kiseb vas Niass No. 1. *wagho kees* No. 1."

vágótehén: „*Wagho tehennel* eztendeigh tartoznak No. 25" (Baksa) | „Az kinek marhaia vagion keőzeótteók, az varhoz minden ember egi egi *wagho tehennel* tartozik melliet wk Tretina tehennek hinak. Ez eztendeóban attanak tehenett 25 de mongiak hogi ez jeőweő Eztendeőreis megh veőttek volna raitok" (Győrttelek).¹ — L. még *tretina-tehén*.

vaj l. *somlyói pint.*

vajköpülő l. *gabonásház.*

vajda: „Bagolyfalva Portio. *Vaidaiok*. Bika lukachi" | „Janos *vaida va idaiok*" (Bajom) | „Pwla Lukach *vaidaiok*" (Barlaháza) | „Az *vaida* karachionban az varhoz egi eozzel tartozik" (Győrttelek) | „Kerestelek Portio. Kende Thiudar *vaida*" | „Marom integra Possessio. Paal *waida vaidaiok*" | „Mezes Allia. Chiser Portio. Babos Gergeli *Waida*".²

valkói: „Fwzess Portio. Olah *valkai* Simon Andras krainikok" | „*Valkai Ianos*" (Kraszna) | „Vy uaghash Portio. Olah *valkai* Simon Andras krainikok."

vált l. *megvált, pázsitdisznó.*

váltó l. *pázsitdisznó, váltópénz.*

váltópénz: „Mindez tiz kosár meteől egi kosar mehhele tartoznak az varhoz, az ki ualto pedig keth penzel valtnak megg egi kosart az *valto penz* penigh az dezmasé."

váltság: „Pasit disznót eők nem adnak, Mert leueleket mongiak hogi vagion rolla, mind az altal az ki valtsagos volt, annak az *valtsagha* az Maior bironak jart."

váltságos l. *váltság.*

vamos: „Crainik. Balogh Gaal . . . *wamoss*. Kis Abraham . . ." (Csehi).

van, vagon: „Az Maior haz zobaiaban *vagjon* aztal No. 1. Keőreős keőreől *wadnak* pad zekek Ismet *vagjon* Hozzu zeek No 2" (Kraszna) | „Az Somlioy *vad kertben uagio(n)* Ania meh kosarral No. 22. Az Kraznai Maiorban *vagion* Meh kosarral No. 11. Barlan *vagio(n)* Meh kosarral No. 31." | „ . . . *vad kert* meliben vadak *vannak* (!) *vagjon* No. 3" (S.).

váradi cseber: „Ratio Vinorum. Restal az warban 20 hordoban es altalagba (: ennek hete fel feoldi borok:) bor *varadi chjeberrel* intezes zerent cub. 159 C. 1 p. 4."

varbeli: „Az *Varbeli* hazakban ualo Inuentarium."

varga: „Zabados *wargha* Warga Andras . . . Zabados *varga* Wargha Lukach . . ."

város l. *malom*.

várvíz l. *csinálatlan*.

vas l. *kopja-, sing-, szakállas vas*.

¹ Ez utóbbi faluban ekkor 39 gazda, közte 1 krájník és 3 szabados volt.

² Ugyanezt még a következő meszesalji falukban említik vajdaként: Barnamező, Bogdánháza, Boján, Rátpataka és Vajfalva.

- vas-derékszeg*: „Algju ala ualo oregh *vas derek zegh* No. 1.”
- vasfazék*: „Az Konihan... Keőzep es apro *vas fazek* vagjon No. 12.”
- vasfogantyú*: „Az Safar hazban... Konderra ualo *was fogantho* No. 2.”
- vás-gyertyatartó* l. *rész-gyertyatartó*.
- vashorog*: „Az Safar hazban... Hws vagho Bard vagjon No. 1. *Vas horogh* uagion No. 1.”
- vasláb*: „Az Safar hazban... Konhara ualo *was lab* No. 1.”
- vaspöröly* l. *kőszegő vaspöröly*.
- vasnyárs* l. *vágókés*.
- vasrostély* l. *vágókés*.
- vasas kerék* l. *ágyú*.
- vasas láda*: „Az Azzoñ' Thar hazaban... vagion hozzó eőreg h zekreni No. 1. Bűrrel buritot *vasas lada* uagion No. 1. Burrel buritot *vasas labas* vres zepet uagio(n) No. 1.”
- vasas rúd* l. *ágyú*.
- vasatlan* l. *veder*.
- vaszonheveder*: „Satorhoz valo egi türet *vaszon heueder* No. 1.”
- veder*: „Az Safar hazban... Kutra ualo *vasatlan veder* No. 1... Rosz *vjder* No. 1. *wjderre* ualo masfel *vas karika* 1½” | „Az Somlioŷ maior hazban... vagjon tej fel egi *vederrel* es egi *fazekal* No. 2.” | „Az Somlioŷ maior hazban... *vjder* vagjon No. 2.”
- L. még *ecetes veder* al.
- vég* l. *daróc, szűr*.
- véka* l. *mérővéka*.
- vérbírság* l. *fej*.
- verem* l. *jégverem*.
- vereshagyma*:¹ „Paczalban vagion fokhagima koszoru No 80... *Weres hagima* vagjon cub. No. 1. Mogjoro hagima uagjon koszoru No 12” | „Az Eeles hazban... Foghagima uagjon koszoruval No 22... Egi veka *weres hagima* No. 1.”
- veretlen hordó*: „Restál az varban eggutis masuttis, jsmet az var eleőt valo zeker zenben es hordo zinben *veretlen* es *vert hordo* es altalagh No 186.”
- vert hordó* l. *veretlen hordó*.
- vesz*: „Ha karachion vthan valaki Juhott *veszen* keőzzeőleők abban az eztendeőben ne(m) foghnak ki juhott Niaia keozeöl...” (Baksa) | „Az Azzoni zamara uagjo(n) Egi zeőleő kit penzen *veőtt* uolt” (S.). — L. még *megvesz*.
- vetés* l. *búzavetés*.
- vetés zab* l. *ferton*.
- viasz* l. *táblácska*.
- vidékbeli*: „Az Rez alliai *videkbeli*... tizen negi faluban... minden ember egj jhott es egi barantt ad Giapiastol az varhoz...”
- vincellér*: „varhoz ualo *vinceler* Kany (!) Andras semmi marhaia ninc.”
- virrasztó*: „Az *virasztoknal* uagjon fejsze No. 1”
- visz* l. *kivisz*.
- vízhevítő üst* l. *fürdő-fenyákád*.
- víz hordó cseber*: „Az Konihan... *viz hordo chjeber* No. 1. viznek ualo kad No. 1”.
- von* l. *korcsolya*.
- zabosház* l. *ház*.

¹ Erdélyben ma *vereshagymá*-nak nemcsak a vörös színű főhagymát, hanem mindenféle színű, kilóra vagy koszorúba fonva árult *fejhagymát* is nevezik.

z á s z l ó l. *hívány*.

z s á k l. *párnazsák*, *szőr-párnazsák*.

z s i n d e l y: „Restal az chiseri vaidanal penzen uet *Sendel* No. 4000... Restal az varban *Sendel* zeg No. 7150.”

z s i n d e l y s z e g l. *zsindely*.

SZABÓ T. ATTILA

Szótörténeti adalékok

Szógyűjteményünk javarészt a XVI. század második felétől a XVIII. század első évtizedéig terjedő másfél évszázad nyelvi anyagából közöl szemelvényeket. A szótörténeti előzményekben nem tüntetjük fel az évszámot, ha csak szótári adatahivatkozhatunk. Ez esetben az adat évszámát, pontosabban a szótár keletkezési idejét a szokásos névbetűk jelzik: C.(= 1585.), SZIKSZF.(= 1590.), MA.(= 1604.), PPB.(= 1767.), KR.(= 1831–1832.). A gyakrabban idézett forráscímeket a következőképpen rövidítjük: *AporLev.* = Br. Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752.) II. Szerkesztette SZÁDECZKY LAJOS. Bp., 1903.: *MonIrók XXXVII.* — *ArchRák. I.* = II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveles-könyvei I. 1703–1706. Közli THALY KÁLMÁN. Pest, 1873. — *BethKataÉlet.* = Bethlen Kata önéletírása. Sajtó alá rendezte SÜKÖSD MIHÁLY. Szépirodalmi Kiadó, 1963. — *ErdTört.* = SZÁDECZKY LAJOS, Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral. Temesvár, 1893. — *KemÉlet.* = Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. Kiadta SZALAY LÁSZLÓ. Pest, 1856. — *KemLev.* = Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Sajtó alá rendezte V. WINDISCH ÉVA. Szépirodalmi Kiadó, 1959. — *MagyLev.* = HÁZI JENŐ, XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron, 1928. — *PéchiImád.* = Péchi Simon szombatos imádságos könyve. Közzéteszik GUTTMANN MIHÁLY és HARMOS SÁNDOR. Bp., 1914. — *RákTár.* = Rákóczi Tár. Szerkeszti THALY KÁLMÁN. Pest, I. 1866.; II. 1868. — *RMKT. XVII. sz. I., II.* = Régi Magyar Költők Tára XVII. század. Szerkeszti KLANICZAY TIBOR és STOLL BÉLA. I. 1959.; II. 1962. — *SzCsemb.* = Szepsi Csombor Márton: *Europica varietas*. Kassa, 1620.

ad j u t a n s 1795: DÉSINÉ, A XVIII. század francia szavai 26. — 1706: „*adju-tansunk* által adtuk tudtára azon időnek megengedését” (*ArchRák. I.* 671) | 1706: „Teg-napi napon *adju-tansa* által megizenvén *Kegyelmednek*,... az túlfelől való hadakat venné rendben *Kegyelmed*” (i. h. 680).

ad j u t a n t 1763: DÉSINÉ: i. h. — 1703: „az *adju-tantok* mondják, hogy maradott ott most is másfél mázsa puskaapor” (*ArchRák. I.* 129) | „Gyulai János, Nagyságod *adju-tantja*, bevittette [az aranyos kantárt]” (i. h. 186) | „mihelt *adju-tant* uram ideérkezett, parancsolatjára több hadak jöttek” (i. h. 189) | „Levelem praesentaló *adju-tantomot*: Gyulai János uramat küldettem Abruksbányánál lévő *Kegyelmes Urunk* hadai közé” (i. h. 232) | stb.

a d m i r a l 1725: Nyr. XLVI, 150. — 1713: „Konde Fejedeleme, Gróf Fabuz *Fő-Ad-miral*, és egyéb Uri rendek vitték ezt” (*RákTár. I.* 269).

a d ó p é n z. — 1600: „Az *adó pénzben* is, ha mi hátra vagyon, *kegyelmetek* az vajda kezébe azt ne adja” (*ErdTört.* 359).

a n g l i a 'angol posztó' 1872: MNy. LX, 217. — 1710: „küldöttem a Kgd. kezé-hez... egy darab zöld *angliát* és 20 réf kék bársont” (*TörtTár.* 1883: 383).

a n g l i a p o s z t ó 1724: MNy. LX, 217. — 1703: „egészen *anglia-posztóból* akarják a nemességgel magokat megruháztatni” (*ArchRák. I.* 146) | 1704: „Hét *sing angliaposztót* megköldtem” (uo. 277).

a n i m á l ige 1651: MNy. XLIX, 503. — 1631: „ehhez járult az töröknek is

főnléte az ki nemcsak *animálta* és biztatta Rákóczyt és az hajdúkat is, hanem magok is . . . Budához táborban szállottak volt” (TörtTár. 1884: 66).

antenna. — 1620: „Az *antennára* melyen az legh nagyobb Vitorla vagy on oly magoffan mint az it Caffan valo nagy templomnak kő keritefének magofflágha, vadnak őtt czigak” (SzCsomb. 137).

aperte 1647: MNy. XLIX, 503. — 1657—1658: „*aperte* az respublica hadát nem adhatván, abban kellett hadni” (KemÉlet. 335).

apropó 1732: MNy. LX, 109. — 1706: „*apropo*, úgy látom, meg nem csalattat-tam vélekedésemben” (ArchRák. I. 542).

aquavita 1678: MNy. LX, 109. — 1620: Szép Clastroma vagy on ennekis, kinek kapuia előt olezon ittuk az *aquavitát*” (SzCsomb. 388) | 1657—1658: „nekem is csinált vala valami alteratiót, de fő borral s erős *aquavitával* meggyőzém” (KemÉlet. 67).

aranybárány. — 1600: „az én titulusomat és az *aranybáránt* (mint Sidmont-nak) szerezz meg mind enmagamnak és az én fiamnak” (ErdTört. 351).

aranycsésze. — 1630—1631: „az kerekded *aranycsésze* köldöknek, kérlek ne fogyatkozzék táplálások” (PéchiImád. 294).

aranyidő 1575, 1750: NySz. — 1629: „A’ szép *Aranyidőt* mely rútúl vesztet-tük!” (RMKT. XVII. sz. II, 206).

árokpart. — 1657—1658: „az *árokparton* beszélgetvén azért vele, kérdém: hogy ha az fejedelemasszonynyal akart volna-e szemben lenni?” (KemÉlet. 207) | „én is immár dispositiókat tevén, midőn az *árokparton* jüme” (i. h. 213).

arzenál — 1620: „Egy mefterféges kerengő gradicz vagy on ez Arfenálban” (SzCsomb. 87); „ez mellett az *Arfenal* auagy az feguver tartozhaz” (i. h. 132).

áskál ’fodico, graben’ 1695: NySz. — 1630—1631: „Ballagván az szederjtermő száraz völgyeken, kutakat, forrásokat *áskálnak*” (PéchiImád. 144).

áskálás ’intrika, áskálódás’. — 1706: „egyéb a sok változásoknál, egymás ellen való *áskálásoknál* és abból következni szokott tumultusoknál a Portán nem forgott” (ArchRák. I, 471).

aspirál 1694: Nyr. XLVI, 150. — 1619: „Majd neked agiak az Brachium regalt, / Az kire regen Beckessis *aspirált*” (RMKT. XVII. sz. I, 423).

avantgárda 1789: MNy. LX, 109. — 1706: „Az soproni linián kívül 8 compánia lovas telepedett *avangardiájul*” (RákTár. II, 138).

bagatellás. — 1710: „nincs bajosabb az *bagatellás* instantiánál, mint mikor nagyobb dolgok töltik az embert” (RákTár. II, 347).

bagdácsol ’bugdácsol’ vö. NySz. I, 326. — 1706: „*bagdácsoljanak* egymásután az pad alá” (ArchRák. I, 481).

bányaház. — 1703: „Most csoportosson jött be a *bányaházhoz* való jószág” (ArchRák. I, 252) | „a *bányaház* megfogyatkozik miattok” (i. h.).

baromcsorda. — 1657—1658: „fellázasztván magok hadait, rendetlenül elérék ugyan, de mint annyi *baromcsorda* az mezőben elszéledvén” (KemÉlet. 358).

berekszél. — 1657—1658: „az híd felől az *berekszélben* sáncot kezdénk csinálni” (KemÉlet. 280).

borház MA.: NySz. — 1660: „A szolnoki *borházon* töröktől is kértek 1 t. solvinus” (TörMTörtE. I, 263).

bornemital. — 1657—1658: „én nekem valami fogadásból *bornemital* böjtöm vala” (KemÉlet. 363).

borvíz 1788: SzófSz. — 1759: „Apor József úrnak *borvizet*, hogy megferedjék, készítnek” (AporLev. 435).

berdolmány. — 1605: „eziak egi hittua (!) *Berdolmanban* ualek” (RMKT. XVII. sz. I, 550).

bűröklé. — 1636: „*Bűrök-léből* chinált, 's kén-kővel meg-trágyált / Italodat, bé-vésem” (RMKT. XVII. sz. II, 236).

cégéreződik. — 1657–1658: „nyelveskedése miatt az dolog *cégéreződven* jobban fejedelem halála után” (KemÉlet 161).

cítadella 1702: NYr. LXVI, 150; 1722: Thaly, Adal. II, 343. — 1708: „[A fejedelem] Paripán az örög *Czitadelában* ment egész Udvara népével” (RákTár. I, 115) | 1717: „az *Citadella* peng majd egész Európában erősebb” (i. h. 388).

citarazengés. — 1629: „... bé tölté bődlog Szent Ferencz-nek, / Angyal-kéztől-pendült *Citara-zengésnek* / Rövid édessége, szivét...” (RMKT. XVII. sz. II, 215).

[cokigat] kicokigat az 'apage, fort' jelentésű *coki* igei származéka: 1673: NySz. — 1657–1658: „[Zólyomit] tovább én is nem szenvedhetvén, *kiczokigatám* asztaltól és házból” (KemÉlet. 254).

csalfalkodás 1645: NySz. — 1620: „Etetöt készített hamis all orczával, / Veszedelmet hozott *chalfalkodásával*” (RMKT. XVII. sz. II, 148).

csintalanság 1626: NySz. — 1620: „Az szemtelenségre vagyon búja válu. / Sok *chintalanságra* föl állatot kapu” (RMKT. XVII. sz. II, 143).

datál 1717: MNy. LX, 224. — 1703: „az Kegyelmed 14. praesentis *datált* levelét tegnap hozták kezemhez” (ArchRák. I, 134); „Adja Isten, Nagyságod is rövid időn Szatthmárbúl *datálhassa* leveleit!” (i. h. I, 196) | 1704: „Egyedrül *datált* Nagyságod levelét Csikváratt vettem” (i. h. 99) | 1706: „Tertia Martii *datált*... levelét Kigyelmednek vettem” (i. h. 480) | stb.

datáltatott 1724: MNy. LX, 224. — 1706: „nagy inpatientiaival vártam tegnap érkezett, 8-tava *datáltatott* levelét” (ArchRák. I, 483); „27. *datáltatott* az levél” (i. h. 539).

délcegeskedik 'féktelenkedik, zabolátlanul viselkedik' 1643, 1723: NySz. — 1661: „ha hol pedig tovább is *délcegeskedik*, Isten s világ előtt nem lések oka, az mi köztünk történhetik” (KemLev. 428).

direktor 1725: MNy. LX, 225. — 1608: „Az palotabol *Directort* ky hozak” (RMKT. XVII. sz. I, 427); „Az *Directorral* mar nem bezelhetnek” (i. h. 428) | 1703: „Kegyelmed... Urunk fiscalis jószágának *fődirectora* s *inspectora*” (ArchRák. I, 227) | 1706: „parancsoltunk... Rádai Pál udvari kancelláriánk *directorának*” (i. h. 664) | 1707: „a' Fölséges Fejedelem középben ült, jobbkez felől... *Direktor* Radaj Pál” (RákTár. I, 29); „Nemzetes és Vitézlő Ráday Pál *Director* eleikben adta: mi okra nézve a Fölséges Fejedelem ezen Nemessi Társaságból álló Compániát erigálni kívánta” (i. h. 62).

direktorság. — 1608: „Thorday János Deak akkor taiban / Vala az országh *directorsagaban*” (RMKT. XVII. sz. I, 427).

dirigál 1645: MNy. XLIX, 504. — 1630: „Talam Ngdis ez ideiglen eleit vötte volna fogiatkozott állapotianak, ha avagy az Nghoz *dirigalt* supplicatiojat Ngk be adtac volna” (RMKT. XVII. sz. II, 324).

dörgölő 'döngönyöző, masször'. — 1703: „Nem kételkedem, ne lenne ott Kegyelmednek *dörgölője*, ha van reá szüksége” (ArchRák. I, 268).

dudoló 1565, 1713: NySz. — 1620: „Nichen most barátod, vagyon sok árulód, / El kárhözatonon vagyon sok *dudolód*” (RMKT. XVII. sz. II, 139).

eberkölsű. — 1657–1658: „[Révai Ferenc] fia öreg legény, de igen *eberkölsű*” (KemÉlet. 370) | „[Német Marton] igen részeges, *eberkölsű* rossz ember” (i. h. 385).

ebugatta 1710: NySz. — 1703: „imitt kártya, amott bor: hohó, mit heverünk, az *ebugattát!*” (RákTár. II, 50).

egérlő 'circumvagans, umherschweifend' 1723: NySz. — 1629: „Sminden szükség-nélkül szabadon *egérlő* / Szemedet, ki-rágja a' kén-köves szellő” (RMKT. XVII. sz. II, 204).

égető 'incendarius, gyújtogató' 1565, 1636: NySz. — 1601: „városok és székes-helyi bírák és polgárok az gonosztévő embereket, tolvajokat, orvosokat, gyűlkosokat és *égetőket* szokták kergetni, keresni és fogdosni” (ErdTört. 413) | 1706: „az hazaszálló lakosok praetextusa alatt valamely *égetőket* küldhetne bé az ember, és egynéhány helyütt meggyújtathatná az várost” (ArchRák. I, 655) | 1723: „Azt az átkozott *égetőt* ... magához hordoztatta az kapitány” (AporLev. 105). [*kőégető* 1310: OklSz., *szénégető* 1595: VER.; *égető ember* 1756: MNy. XXXVII, 38].

égszínkék 1746: NySz. — 1730 táján: „A kercesorai székeim pedig hatféle színnel vagynak: tetszínnel (!), zölddel, karmazsinszínnel, *égszínkékekkel*, narancsszínnel, hamuszínnel” (BethKataÉlet. 211).

ekvipázs 1764: MNy. XL, 111. — 1713: „Ez nap vadásztanak szarvast az Gróff Tuluz *Equipasiájával*” (RákTár. I, 340) | 1714: „Nyolcz óra után fölöstöközván, mentenek ki az Herczeg *equipagiájával* Daán vádat üzeni” (i. h. 299) | 1715: „szarvast üzettenek ugyan az Herczeg *equipagiájával*” (i. h. 340) | stb.

élés-hajtó. — 1600: „Panaszkodnak minékünk az mi *élés-hajtóink*, hogy az elébbeni mód és szokás szerint az élést táborunkban nem szolgáltatnátok” (ErdTört. 360) | „az mi *élés-hajtóinknak* mindenben szavokat fogadjátok” (i. h.)

ércherceg 1716, 1749: Nyr. LXXXVIII, 55–6. — 1717: „ugyan azon Császárné is tractálta az F. Császárt s Császárnét, az Leopold Császárnét, az négy *Ercz-Herczeg*-Kisasszonyokkal együtt” (RákTár. I, 396).

ércpüspök 1786: Pais-Eml. — 1716: „az Párisi *Ercz-Püspök*, ugymint Cardinalis Noallje, az maga Kápolnájában confirmálta az pápista vallásban Ilosvai János Uramot” (RákTár I, 379) | 1716: „Ebben a városkában vagyon Az Strassburgi *Ercz-Püspöknek* ... egy szép palotája” (i. h. 387).

faág 1536, 1785: NySz. — 1620: „Eörök veszélyt hozott az földvény gazdagság, / Es mint Absolonnak szép hajával *faág*, / Szörnyü halált hozott, te reádis föl hág” (RMKT. XVII. sz. II, 168).

faépület. — 1599: „Vallyon az kö 's *fa épületnek* nyelue / vagyoné, kiben lakozzéc oly elme” (RMKT. VII. sz. I, 118) | 1717: „Az Váras az régi mód szerint fele kő- fele pedig *fa-épületekből* áll” (RákTár. I, 388).

faeszköz. — 1737: „Úgy tudom ... hogy afféle *faeszközök* énnékem ennek-utána is pénzembe kerülhetnének” (BethKataÉlet 245).

fahordás 1712 k.: OklSz. — 1599: „küldjen *fahordani* való hat szekeret, oly készöllettel, és költséggel, hogy egy holnapig az *fahordáson* itt lehessenek” (ErdTört. 309).

faluz 1705: SzófSz. — 1704: „Jékei egyszer mutatta meg magát; oda-*faluznak* Sopronyi körül” (RákTár. II, 81).

faluzó. — 1706: „gyakorta kezdik hordogatni s vagdalni az *faluzó* németeket” (ArchRák. I, 482).

fantasztá 1708–1710, 1759: MNy. LX, 113. — 1738: „reám ... olyan mocs-kos írást küldöttének ki, hogy az jó ki belőle, hogy én *phantasta* vagyok” (Apor Lev. 240).

faszék 1787: NySz. — 1737: „Ami pedig a székeket illeti, én bizony innét egy *faszéket* sem vitettem el” (BethKataÉlet. 245).

fatális 1708–1710: MNy. LX, 112. — 1657–1658: „Görgény felé menő útjában megbetegedik. Ez ugyan *fatális* helye lön” (KemÉlet. 470).

fegyverház 1605: OklSz. — 1599: „nyolcz szekér fát küldjetez ide Fejervárra *fegyverházunkba*” (ErdTört. 316).

[*fegyverkez*] *felfegyverkez* 1744: MNy. LX, 113. — 1705: „Az elmúlt fellyebb való Esztendőken az Magyar Haza Szabadságáért *felfegyverkezett*” (RákTár. I, 442).

filigrán munka 1724: MNy. LX, 227. — 1704: „Az réghi jó munka mostan altfateris, / Ha csak nem *filigrán munka*, bár aranyis” (IrtörtKözl. 1912: 9).

folyásvér. — 1630–1631: „[Rutságból ékes szép állatot hozzon ki.] Férfi magvából és az asszonyi állatnak *folyásvéréből*” (PéchiImád. 459).

főherceg 1558: NySz., 1587: Pais-Eml. 348. — 1598: „Az erdélyi kancellárt, mint ki a császárnak és Miksa *főhgne*k megesküdt, ... fogságba vetette” (ErdTört. 291).

főpostamester. — 1704: „A levél Szepesy János *főpostamesteré*, 9. Februarij, ex Miskolcz, hora 4-ta vespertina” (ArchRák. I, 294) | 1706: „Nemzetes Vitézlő Szepesi János *főpostamesterünket* kívánnánk inkább ... oly tisztességes hivatalban accommodálnunk” (i. h. I, 444); „megnevezett *főpostamester* hívünket ... candidalván, ... azon tisztségben állíttassék be” (i. h.).

francia 1670: Nyr. XLII, 15. — 1605: „nem boczatnak be az *Frantziak*” (RMKT. XVII. sz. I, 545); „uegezenk azt hogi az *Frantziakatt* meg ússók Eyell” (i. h.) | ki hiuek egi *frantziat* az kamora szekre” (i. h.) | stb.

futrázs 1919: EtSz. — 1706: „Szólnoknál az hidat ha veti az német: nem hiszem a *futrázsért*” (RákTár. II, 152); „ha úgy megyen mint Szólnoknál, száll *futrázsra*: az táborát próbáljuk meg” (i. h. 171); „Örvendem azonban szivessen minapi szerencsés *futrázs-verését* az kegyelmed portássinak” (i. h. 183) | stb.

füstbe megy 1651: MNy. XLIX, 504. — 1644: „ha ... nem lészen valami végezés, [a módozatok] mennyivel inkább ezután, ha ezelőtt, csak *füstben mentenek*” (KemLev. 341) | 1657–1658: „Más nap azért az ellenség nagy kevély resolutiója *füstben mene*” (KemÉlet. 339).

füstbűz. — 1629: „Kén-köves *füst-bűzzel* a' te torkod telik” (RMKT. XVII. sz. II, 189).

fűtő 'aestuarium, kívül fűtő kemence' 1767: NySz. — 1620: „ninczē ő nekiek kementzeiek, hanem csak *fűtő*, az-is az földben” (SzCsomb. 150).

(Folytatjuk.)

ZSOLDOS JENŐ

Sylvester-másolat a XVI. század közepéről*

Az Országos Széchenyi Könyvtár a múlt évben új, eddig ismeretlen nyelvemléket vásárolt. A nyelvemlék a XVI. század közepéről származik. Egy pergamenlapon található, mely egy XV. századi misszálé lapja a virágvasárnapi szertartásokkal (később egy nagy quart alakú könyv kötéstáblájául használták fel). Ennek a szélére írták a Máté passió egy részének (Máté 26: 1–20.) magyar fordítását, mely a virágvasárnapi misében szerepel. — Különös jelenség ez, hiszen a passió népnyelvi éneklése csak a XIX. században jött szokásba a katolikus szertartásban. Valószínű, hogy a reformáció népnyelvi törekvésével állunk szemben. (A protestánsok még körülbelül másfél évszázadig használtak katolikus liturgikus könyveket.)

A 38 sornyi szöveg halvány, de kibetűzhető, néhol azonban vízfoltok tették olvashatatlanná. A fordítás megegyezik Sylvester Új Testamentomának szövegével.

*A nyelvemlék ismertetéséhez felhasználtam SZABÓ DÉNES és VÍZKELETY ANDRÁS egyzeteit, melyeket a nyelvemlék vételekor értékmegállapítás céljából készítettek.

Szókészlet és mondattan szempontjából semmi újat nem nyújt. Alaktanilag sem, ha csak a *hufit* (Sylv.) ~ *hufvét* (m.¹), *nipben* (Sylv.) ~ *népen* (m.), *vaczorát* (Sylv.) ~ *vochorád* (m.), *kézbe* (Sylv.) ~ *kezebe* (m.), *keres volna, látták volna* (Sylv.) ~ *keres vala, látták vala* (m.) módosítások ennek nem vehetők.

Lényegesebb eltérések a két szöveg között elsősorban hangtani és helyesírási téren adódnak. Sylvester *i-ző* nyelvjárásával szemben a kézirat írójának nyelvjárása *é-ző*. Az eseteknek körülbelül 40%-ában az emlék írója ragaszkodik Sylvester szövegéhez, például *pinzt* (Sylv.) ~ *pízt* (m.), *nipeknek* (Sylv.) ~ *nipeknek* (m.), *miltatlan* (Sylv.) ~ *miltatlan* (m.) stb., 60%-ában saját nyelvjárásának *é-ző* alakjait használja, például *tíßem* (Sylv.) ~ *tezem* (m.), *vini 'vénei'* (Sylv.) ~ *vény* (m.), *elüighezte* (Sylv.) ~ *elvégezte* (m.) stb. — Egyéb hangtani eltérések: *Jefuf* (Sylv.) ~ *Jefos* (m.), *iarnúnak* (Sylv.) ~ *jarólnak* (m.), *lútt* (Sylv.) ~ *leth* (m.), *gülekezinek* (Sylv.) ~ *gülekezenek* (m.), *ötte 'önte'* (Sylv.) ~ *itta* (m.), *vaczorát* (Sylv.) ~ *vochorát* (m.), *taníjtuañok* (Sylv.) ~ *taníjtuanok* (m.), *megkißczúk* (Sylv.) ~ *megkißichýk* (m.).

A fordítás másolójának helyesírásában sok az eredetihez ragaszkodó forma, de sok a változtatás is, például a *gy-t* Sylvester *g-jével* szemben *g, gy*-vel jelöli (*vagok, hogy*), az *i* jelölésére gyakrabban használ *y-t* (*ky, aßzony*), a szóvégi *t-k* után sokszor tesz *h-t* (*merth, keneth*), nem veszi át Sylvestertől a *g* hangnak *e* és *i* előtti *gh* írásmódját (Sylv.: *ßeghíneknek, elüighezte* ~ m.: *zegeneknek, elvégezte*). A *c* és *cs* hangokat minden esetben *ch*-val írja, például *tanachot, harmich* stb. (Helyesírása tehát elég régies!) — Más lényeges eltérés a két szöveg között nincs.

A nyelvemléknek az értéke elsősorban abban rejlik, hogy megmutatja, hogyan hatott Sylvester szövege egy korabeli, de más nyelvjárású és műveltségű ember nyelvére. KESZLER BORBÁLA

NYELVJÁRÁSOK

A szótagzáró *l* a felsőri nyelvjárásban

1. Ismeretes, hogy mai nyelvjárásaink nagy részében a szótagzáró *l* gyakran hiányzik. E jelenség meglétét nyelvjáráseírásaink általában megemlítik, s tárgyalják az összefoglaló jellegű nyelvjárási monográfiák is (vö.: BALASSA, MNyj. 127–30; HORGER, MNyj. 45; DEME, Nyelvatl. 272). Minthogy a szótagzáró *l* eltűnése igen régi jelensége nyelvünknek — találunk rá adatokat már az ómagyar korban — foglalkoznak vele a hangtörténeti, nyelvjárástörténeti összefoglalások is (vö. BÁRCZI, Htört.² 129; BENKŐ, Nyjtört. 78). Nyelvészeti szakirodalmunk részletesen vizsgálta a jelenség kialakulásának okait, folyamatát is. (Az erre vonatkozó megállapítások összegezését, a részletesebb szakirodalmat lásd az idézett munkákban.) Éppen ezért meglepő, hogy az erre a kérdésre vonatkozó nyelvjárási kutatások meglehetősen szegényesek, hiányoznak az olyasfajta leírások, amelyek a szótagzáró *l* problematikáját akár, egyetlen helyi nyelvjáráson belül is részletesebben tárgyalnák. BALASSA (i. m. 127–9) ad ugyan bizonyos összegezést az egyes nyelvjárásterületekre vonatkozóan, megállapításai azonban túlzottan általánosítók, így reális értéküket illetően súlyos kételyek merülhetnek fel. Többek között a nyugati nyelvjárásterületre vonatkozóan a következőket írja: „Teljesen és egész következetességgel a nyugati nyelvjárásterületen ment végbe ez a hangváltozás, itt elmarad minden szótag- és szóvégző *l*, sőt még azok az *l*-ek is, amelyek a nyelvjárásterület sajátosága szerint *ly, lj* helyén állanak”. Ez a megállapítás az említett nyelvjárástípusok m a i állapotára semmiképpen sem érvényes, de az egykorú szövegfeljegyzések (vö. pl. NyF. 4. sz.

¹ A másolat.

13–21) azt mutatják, hogy a szótagzáró *l* kiesése a századforduló táján sem jelentkezett annyira „teljesen és egész következetességgel”, ahogy BALASSA állította. Így érthető, hogy a kérdéssel kapcsolatban HORGER is csupán a következőket tudta megállapítani: „Ez a kiesés már igen régen kezdődött, tehát rendkívül nagy területen észlelhető, de hatásai nem érvényesültek mindenütt teljesen egyformán, úgy hogy szinte lehetetlen e különféle fokozataikat vidékek szerint bár csak megközelítően is elhatárolni. Ezért talán leghelyesebb lesz inkább e jelenség valószínű történetét vázolni.” (I. m. 45.) A magyar nyelvatlaszgyűjtés során szerzett tapasztalatokat is felhasználva DEME adott a jelenség feldolgozására vonatkozó részletesebb módszertani tanácsokat. Szerinte: „A következő kategóriák elválasztása látszik célszerűnek: *l* eltűnése szó belsejében; *l* eltűnése abszolút szóvégen; *l* eltűnése mássalhangzós kezdetű suffixumok előtt; *l* eltűnése magánhangzós kezdetű suffixumok előtt; *l* eltűnése szuffixum végén. A BALASSA-féle két kategória — szóbelseji és szóvégi helyzet (MNYj. 130) — tehát kevésnek bizonyul. — A szóbelseji helyzetben HORGERnek idézett megjegyzése alapján talán még megkülönböztethetnénk azt, hogy az *l* dentális, vagy egyéb mássalhangzó előtt esett-e ki. — Az összesítést tehát öt csoportban kell elvégeznünk.” (Nyatlfunk. 276.)

2. A múlt év végén Lőrincze Lajossal Burgenland négy községében — többek közt Felsőörben is — összegyűjtöttük a magyar nyelvatlasz kérdőíveinek anyagát. Ezt az alkalmat felhasználtam arra is, hogy előre kidolgozott szempontok alapján az atlasz kérdőíveiben található adatoktól függetlenül is gyűjtsek a szótagzáró *l* kérdéskörébe vágó anyagot a felsőöri nyelvjárásból. Dolgozatom erre az anyagra, valamint a nyelvatlasz kérdőíveire épül, de felhasználtam természetesen régebbi publikált és kézírtatos felsőöri gyűjtéseimet is. Az anyaggyűjtésben teljességre nem törekedhettem. Úgy gondolom azonban, hogy anyagom lényegében így is híven tükrözi a vizsgált kérdés mai állapotát.

A gyűjtött anyag elrendezése és áttekintése után arra az eredményre jutottam — ami már a nyelvatlasz nyugat-dunántúli anyaga alapján is kétségtelennek látszott —, hogy a szótagzáró *l* vizsgálatában a DEME által javasolt és fentebb idézett öt típus sem elegendő. A DEME javasolta típusokat tovább bontva tekintettel kell lenni a szófajra is, a szuffixumokon belül feltétlenül külön kell választani a ragokat és a képzőket, sőt figyelembe kell venni az *l* előtt álló magánhangzó minőségét is. Anyagom tárgyalását ennek megfelelően fogom végezni.

A) A szótagzáró *l* szó belsejében:

a) Rövid magánhangzó + *l*: *a l* típus: *uoma*, *szuoma*; *oakkuszik* 'alkuszik', *toap*, *hoakkabban* 'halkabban'; *oaszög* 'alszeg, a falu alsó vége' (az összetétel egyik tagja sem él önállóan); — *de*: *ajsuo* 'alsó', *Balfuo* 'Wolfau' (községnév), *valcër*. | *el* típus: *nyëv*: *nyevë*, — *de*: *selmët*, *bejsüö*, *ejsüö*. | *ël* típus: *pëlva*, *Ëlza* (keresztnev). | *ol* típus: *buod* 'bolt', *fuot*, *dzsuocs*, *huod*, *huonap*, *huott* (igenév), *kuobász*, *kuodis*, *uocsou*, *uodal* ~ *uodoa*, *uot*, *puoc*, *tuod*, *vuot*; — *de*: *olvas*, *olvad*, *oldi* 'öreg' (elsősorban megszólításban); *buha* 'bolha'; *dolog*: *düga*, *dúgozik*. | *öl* típus: *büöcsüö*, *füöd*, *dzsüümücs*, *kiüccsön*, *kiügyök* 'köldök', *küküöt* 'kikelt vmit', *üötis*, *tüöt*, *vüödzs*, *züöd*; sőt: *süödüö* 'süldő'; — *de*: *föhlüö*, *tölfoa* (a *tölgy* szó önmagában nem él), *bölcs* (a szó eléggé gúnyoros értelmű), *tölmër* 'buta'; *lülék*: *lölköm*, *kölök*: *kölkit*, *kölkezik*; *füsü* 'fölső' (helynévben: *Füsüüör* ~ *Füsüör* ~ *Fölsüüör*; *Füsüölüö* ~ *Fölsüölüö* 'Fölsölövő'). | *ul* típus: *kücs*. | *ül* típus: *küsü* (ritkán *küjsüö* is), *küd*: *küdom*, *küdi*, *küttö*; — *de*: *jeüldösztö* 'elüldözte', *csülök*: *csülkit*. | *il* típus: *sziya* 'szilva'.

b) Hosszú magánhangzó + *l*: *átöjjába* 'általában', *kját* ~ *kiját*, *niëkün* 'nélkül', *páca*, *száka*, *táca*, *tüsü*, *vát*; — *de* *äld* „Isten *äldzson* még”; *piëlda*.

B) A szótagzáró *l* szó végén:

a) Rövid magánhangzó + *l* egy szótagú szavak végén: *bal*, *cal* 'coll', *csal*, *fal* (fn. és i.), *dzsel* 'jel', *hal* (fn.), *mëkhal*, *hel*, *fëkel* 'felkel', *mëkkel*, *nyal*, *nyel*, *öl* (fn. és i.), *tol*, *hiüöll* 'hüvely', *hall*, *hull*, *üöll* 'öröl', *vall*; — de: *kä* 'kell': „Qaziër miëg alikha *kë* oda-mënnünk”; „Udzsis idë *kë* neki dzsünyi”. A *fel* igekötő még ma is elsősorban *fë* alakban él: *fëmënek*, *fëdüt*, *fëáll*; „Në mëny *fë* [ti. a padlásra]!”; újabban azonban hallható a *fö* változat is. Az *el* igekötő általában *je* alakban használatos, ritkább — elsősorban magánhangzó előtt — a *jel* változat, sőt újabban néha *e* is: *jëmënt*, *jepazall*, *jetëszëm*, *jesemmeD*, *jëjrëm* ~ *jelirëm*, *emënëk*; „Të izz dzsere *jel*” Megjegyzendő azonban, hogy az igekötők általában összetételekben élnek, így az *l* lényegében nem szóvégen található bennük.

b) Rövid magánhangzó + *l* több tagú szavak végén: *andzsal*, *bival* ~ *bivaj*, *emel*, *fiatal*, *karfijol*, *köböl*, *ököl*, *pöhöl* (ritka; inkább *pihi*), *sindöl*; — de: *asztol* ~ *asztal*, *kazol* ~ *kazal*, *uodol* ~ *uodal*, *tavol* ~ *tavaj*, *Antol* (helynév; hivatalosan: *Antal és Lika völgye*; személynévként azonban mindig csak *Antal*; mint személynév igen ritka, és nem is paraszti név); *hitël* ~ *hitë* ~ *hitel*, *itël* ~ *itel*, *mihël* ~ *mihel*, *rëggël*, *jáccuo* 'jászol', *tengüöl*, *konku* (újabban *konkoj* is), *ráspu*, *gërendü*.

c) Hosszú magánhangzó + *l* szóvégen, főnevekben: *bäl*, *biëll* *nyäl*, *nyiël*, *nyül*, *uol*, *sziël*, *tiël*, *väll*; — de: *däl* ~ *dül*; „Nëmsokára *däl* lëssz”; „*Däl* üdüöbe otthon szoktak lënnyi”; *fiël* ~ *fiël*; „*Fiël* nidsz”; „*Fiël* öt”; „*È* *fjël* *uoma*”; *Pä* ~ *Päl* (családnév; írva: *Pál*, illetőleg *Páll*); *äl* ~ *áll* 'két barázda közt levő, kb. 2 méter széles földsáv' „Nekëm izz van e Csapotán három *äl* füödem”; „*Fiël* *áll*”; *täl* ~ *täl* ~ *táll*, *szäl* ~ *szäl* ~ *száll*. — És egy melléknévben: *mäl* ~ *mäl* ~ *mij*.

d) Hosszú magánhangzó + *l* szóvégen igékben: *dül*, *fül*, *hál*, *mëkhül*, *ül*, *nyül*, *ül*, *csinäl*, *taläl*, *utäl*, *zabäl*.

e) -*l* képző szóvégen: *aszal*, *hizlal*, *jepazal*, *vasal*; *füel*, *kezel*, *legel*, *termel*, *üdzel*, *vüsel*; *bámul*, *danul*, *dobul*, *dorombul*, *mëggjavul*, *parancsul*, *tanul*, *kütisztul*, *jevädul* 'elvállal', *zsurul*, *zsurmul* 'morzsol'; *bincsul* 'szerencsekívánatot mond', *fëbiëllül* 'felbérel, felbujtat, ebidül', *inëkül*, *kerül*, *köpül*, *piëkkül* 'csörével megcsíp (kakas, tyúk)', *pörül*, *pörzsül*, *röpül*, *szemetül*; *beszil*, *csivil* 'csévére fölteker (fonalat)', *küheril* 'kiherél', *mëg'gyuobil*, 'meggyógyul', *hegedül* 'hegedül', *kefil* 'kefél', *összökepil* 'kepebe rak'; *csodäl*, *gyomläl*, *kapäl*, *pipäl*, *sikäl*, *mësiël*, *metiël*, *szuol*; *födiël*, *kötiël*, *fonäl*. A felsőőri nyelvjárásban — mint láthattuk — *l* igeképző előtt csak alsó, illetőleg felső nyelvvállású rövid magánhangzó (*a*, *e* — *u*, *ü*, *i*) fordulhat elő. Középső nyelvvállású (*o*, *ö*, *ö*) nem.

f) -*l* rag: *észë*, *nizë*, *tészë*; *hozo*, *olvaso*; *vüszö*, *ëttië*, *nisztie*, *vüttië*; *hosztä*, *irtä*, *montä*; *ënnië*, *mënnië*, *vünnëi*, *csinánä*, *mondannä*, *szuonä* 'ennél, mennél stb.'; *ëdzsië*, *kirdzsië*, *addzsä*, *idzsä* (az *l*-es alakok — megfigyeléseim szerint — a mindennapi beszédben is kivételesen ritkák).

A -*böl*, -*böl*, -*röl*, -*röl*, -*töl*, -*töl* határozóragok alakja következetesen -*bu*, -*bü*, -*ru*, -*rü*, -*tu*, -*tü*: *házbü*, *szuobü*, *kerbü*, *tiëbü* ~ *tejbü*; *färu*, *szoru szuora*, *asztogru*, *tehgrrü*, *Szombatherrü*, *küliü* 'kívülről', *asztogtu*, *biruotu*, *Sándoriëktü*, *mätü*, *Böcskörüëktü*, *estiëtü* *rëggelig*, *rëggëtiü estiëlig*; — de: *rüla*, *mirülank*, *rülok*; ellenben *tülö*, *mitülenk*, *tületëk*, *tüled* (lóterelő szó is).

A -*näl*, -*nël* ragnak csak a velaris változata él, s mindig *l* nélkül használatos: *asztoganä*, *biruonä*, *lábánä fogvoa*, *Sándoriëknä*, *Ferencnä*, *firnä van* (gyakrabban *firnek van*) 'férjnél van', e *Klpnä* (helynév).

A -*val*, -*vel* ragnak csak a palatalis változata él, s magánhangzó után általában -*vë*, mássalhangzó után -*je* formában használatos: *hamuvë*, *kezië*, *küvë*, *lábävë*, *dzserëkéëje*, *kiëëje*, *kiëëje*, *lábje*, *tehenëkéje* (de: egy-egy *lábbe*, *lábbie*, *kiëëze*, *kiëëzie* adat is).

A határozószók közül: *aluo* 'alul', *belüö* 'belül', *mellüö* 'mellől', *fëllü* 'felül', *hätü* 'hátnál', — de: *kül* 'kívül', *tül*, *hun*, *niëkün*.

C) A szótagzáró *l* toldalék előtt és összetételekben:

a) Főnevekben: egy szótagúak: *ába* („*Fiél ába* [szánt]”), *fiēbe*, *ífiēkor*, *díbe* („*Dít harangoznak*”); — de *dilután*, *bálba*, *biēlbü*, *nyiēltre*, *nyúlbu*, *nyúlgatruoc* 'nyúlketrec', *uolba*; *calfoa*, *calstokk*, *jalra* ~ *farra*, *jalba*, *jalrászli* 'faliszekrény', *hallu*, *ölbe*; és egy melléknév: *barra*, *balkezes*; több szótagúak: *asztuatu*, *asztuaho*, *asztuoru*, *asztuafijokk*, *kazoaru*, *kazoahányuo* *välla*; *uodafoa* ~ *uodalborda*, ez *Antoaba*, *jaccuoba*, *tengüöszög*, *konkut*, *gērēndürü*; — de: *andzsahaj*, *fijatalság*, *karfijolbu*, *köbölje* 'köböllel'.

b) Igékben: *csuat*, *foata*, *mēkhoat*, *mēkhoanyi*, *hoagat* 'hallgat', *mēkkēet*, *lēnyēetē*, *legēetet*, *ádígál* 'álldogál', *fēlút*, *fitem*, *nyúkász*, *lēuhecc*; *hizloanyi*, *jepazoat*, *vasoatat*, *üdzsēhetniē*, *vüsēetē*; *csinász*, *kapányi*, *pipágat*, *mēktalátam*; *dobunak*, *parancsusz*, *jeváduta*, *febiēllütö*, *csipünyi*, *inēkünek*, *bepörütög* *vuona*, *röpühēt*, *szemetüsz*; *mēgdzsuobisz*, *kefüt kü*, *összőkepitünk*; — de: *tol*: *túnám*, *túd*; *öl*: *mögöjjök* 'megöljük'; „*öld* *mög*”; illetőleg: *fojik*: *küfú* 'kifolyt', „*e* *Pinka fútába*” 'a *Pinka* folyó folyása mentén'. Ez utóbbi esetben természetesen eredetibb *folik* ~ *fol* alakból kell kiindulnunk.

c) Határozószókban: *eliörü*, *fēllürü*, *háturu*, *hazuru* 'hazulról', *türu*; de: *beliüllö*, *eliüllö*, *melliüllö*.

3. A bemutatott példaanyag alapján a szótagzáró *l* helyzetéről a felsőőri nyelvjárásban a következő kép rajzolódik ki:

a) Szó belsejében rövid magánhangzó + szótagzáró *l* kapcsolatára az *al*, *ol*, *öl* típusban van számottevőbb mennyiségű adatunk. Az adatok zömében a rövid magánhangzó + *l* kapcsolata hosszú magánhangzóban (*oa*, *uo*, *üö* típusú kettőshangzóban) realizálódott. Főtipusnak tehát a pótlónyúlásos megoldás tekinthető. Néhány adatban azonban a rövid magánhangzó + *l* kapcsolat következetesen megmarad. Egy-két adatban pedig a fejlődés bonyolultabb; köznyelvi *bolha*, *dolog*: *dolgot*, *fölső*; nyelvjárási *buha*, *dolog*: *dúga*, *dúgozik*, *fűsüö*. Érdemes megjegyezni, hogy a köznyelvi *al* hangkapcsolat a felsőőri nyelvjárásban általában *oa* típusú kettőshangzóban realizálódik. Két szóban azonban *uo* típusú kettőshangzót találunk: *uoma*, *szuoma*.

Az *el*, *él*, *ul*, *ül*, *il* típust viszonylag kevés számú adat képviseli; ennek ellenére találunk példát a pótlónyúlásos megoldásra, az *l* megmaradására és kiesésére is. Az *el* kapcsolat pótlónyúlásos megoldása *ēe* típusú kettőshangzó. Csupán két vegyes hangrendű szóban fordul elő az *él* hangkapcsolat, s az *l* mindkettőben megmarad. Említést érdemel, hogy néhány *-só*, *-sö* képzős, helyzetet jelentő melléknévben a köznyelvi *l*-lel szemben *j-t* találunk: *ajsuo*, *bejsüö*, *ejsüö*, ritkán *küjsüö*, de: *fűsüö*, *kűsüö*. Ez a jelenség más helyzetben a felsőőri nyelvjárásban — ismereteim szerint — nem fordul elő.

b) Szó belsejében hosszú magánhangzó + szótagzáró *l* esetén az *l* általában hiányzik. Csak *l*-es formában él azonban a szintén vegyes hangrendű *piēlda* főnév és az *ild* ige.

c) Szóvégen igékben a rövid és a hosszú *l* mindig megmarad, függetlenül attól, hogy az ige egy vagy több szótagú-e, hogy rövid vagy hosszú magánhangzó áll-e a szóvégi *l* előtt. Egyetlen kivétel a *kell* ige, amely egyes szám 3. személyben általában *kē* alakban használatos (de toldalékolt formáiban *kēllessz*, *kēllēt*, *kēllennē*, *kējjen* stb.).

d) Szóvégen névszókban már sokkal tarkább képet találunk. Egy szótagú szavakban rövid magánhangzó után az *l* mindig megmarad. — A több szótagú szavak közül egyesekben az *l* megmarad, másokban kiesik; ha az *l* előtti magánhangzó alsó vagy középső nyelvallású, pótlónyúlással, melynek eredménye *oa*, *ēe*, *uo*, *üö* típusú kettőshangzó (*asztu*, *rēygēe*, *jaccuo* 'jászol', *tengüö*), a pótlónyúlásos alak mellett azonban néha él a rövid magánhangzó + *l* kapcsolatú változat is. Ha az utolsó szótag magánhangzója ma felső nyelvallású a nyelvjárásban, pótlónyúlás nem következik be (erre a típusra csak a köznyelvben *ly*-es szavakra van példám: *konku*, *ráspu*, *gērēndü*). — Hosszú magán-

Szó belsejében				S z ó			
Rövid mgh. + l			Hosszú mgh. + l	Rövid mgh. + l		Hosszú mgh. + l	
al	ol	öl		Egytagú szavakban	Többtagú szavakban	Egytagú szavakban	Többtagú szavakban
<u>oa</u> ⟨ <u>uo</u> ⟩ ⟨al⟩ +	<u>uo</u> ⟨ol⟩ +	<u>üö</u> ⟨öl⟩ +	ø ~ ⟨l⟩	fn., i.	elsősorban fn.	fn.	i.
				mgh. + l +	mgh. + l ~ <u>og</u> , <u>ēe</u> , <u>uo</u> , <u>üö</u> , u, ü	l ~ ø	⟨l⟩

hangzó után egy szótagú főnevekben is gyakori az *l* nélküli változat, elsősorban olyan főnevekben, amelyeknek mássalhangzós változatában hosszú *ll* található (*á* ~ *áll*, *tá* ~ *tál* ~ *táll* stb.). Megfigyeléseim szerint a mássalhangzós változat mondatban inkább magánhangzóval kezdődő szó előtt fordul elő.

e) Szóvégen az *-l* képző mindig megmarad.

f) Szóvégen az *-l* igei személyrag és a testesebb névszóragok *l* eleme mindig hiányzik, az *l*-es alakok kivételesen ritkák, jelentkezésük feltehetően a köznyelvi hatással van összefüggésben. Az *-l* igei személyrag hiánya pótlónyúlást sohasem eredményez, bár csak középső nyelvválású magánhangzók mellett fordul elő: *hozo*, *észē*, *vüszö*.

A testesebb névszóragokban a felső nyelvválású rövid magánhangzó az *l* kiesésével is rövid marad: *-bu*, *-bü*, *-ru*, *-rü*, *-tu*, *-tü*; az alsó nyelvválásúban viszont szintén pótlónyúlást találunk: *-vëe*. A *-vel* ragnak mássalhangzós szóvég után található mai *-je* változata nyilván úgy magyarázandó, hogy az *ēe* típusú diftongus első eleme, amelynek hangszíne ma is bizonyos ingadozást mutat *i* és *ē* között (vö. IMRE: MNy. LVIII, 381), vokalizálódott (*ēe* ~ *ēe* > *je*). Minthogy mai *-val*, *-vel* ragunk eredete mind ez ideig nincs teljesen tisztázva, a fejlődés kétféleképpen is elképzelhető: tövéghangzó + *-l* ablativusrag kapcsolatát téve fel: **tehenēkel* > **tehenēkkē* > *tehenēkje*; illetőleg *-vel* formát véve alapul: *tehenēkvel* > *tehenēkkel* > *tehenēkkē* > *tehenēkje*. (A *-val*, *-vel* rag eredetére vonatkozó részletes irodalmat lásd: B. LŐRINCZY, KT. 156; vö. még: PAIS: MNy. XLVII, 271; FOKOS: NéNy. IX, 197). Külön említést érdemel, hogy míg a köznyelvi *-ról*, *-röl*, *-tól*, *-töl* határozóragok a felsőori nyelvjárásban kizárólag *-ru*, *-rü*, *-tu*, *-tü* formában élnek, határozószói alakban *rúlam*, de *tüöl* típusú változatokat találunk.

g) A határozószók, illetőleg névutók közül kettő — ezek egy szótagúak — *l*-es alakban használatos (*kül*, *tül*), a két szótagúakban az *l* hiányzik, az *u*, *ü* rövid (*hátu*, *füllü*). Csak *-n* végződéssel fordul elő: *hun* 'hol', *nüekün* 'nélkül'.

4. Toldalék előtt, illetőleg összetételekben a szótagzáró *l* szófajtól függően ismét más-más képet mutat.

a) Igékben az *l* egy-két kivételt nem tekintve kiesik, mégpedig *a*, *e* után pótlónyúlással: *mēkhal*: *mēkhoa*, *legel*: *legētet*; *u*, *ü*, *i* után pótlónyúlás nélkül: *parancsul*:

végén		Toldalék előtt és összetételben					
-l képző	-l rag- (ban)	Rövid mgh. + l				Hosszú mgh. + l	
		Egytagú szavakban		Többtagú szavakban		Egytagú szavakban	Egy- és többtagú szavakban
		fn.	i.	fn.	i.	fn.	i.
<i>l</i>	<i>ø</i> ⟨ <i>l</i> ⟩	mgh. + <i>l</i>	<i>oa, eē</i> +	mgh. + <i>l</i> ~ <i>oa, ēe</i> <i>uo, üö</i> <i>u, ü</i>	<i>oa, ēe</i> <i>u, ü, i</i>	<i>l ~ ø</i>	⟨ <i>ø</i> ⟩

parancsusz, csípül: csípünyi, összőkepil: összőkepitünk. Megmarad todalék előtt is az *öl* ige *l*-je (*öld*), a *tol* ige bizonyos todalékolt formájában pedig *ú* jelentkezik: *túd, tünám.*

b) Névszókból todalék előtt az *l* úgy viselkedik, mint abszolút szóvégen. Amely szóban az *l* nem tűnik el szóvégen, megmarad todalék előtt is és összetételben is: *fal, öl, andzsal: falba, falkászi, ölbe, andzsalhaj.* Amelynek van *l*-es és *l* nélküli változata is, azokban mindkét változat megjelenhet mássalhangzóval kezdő todalék előtt is (*uodoa ~ uodal: uodoafoa: uodalborda*); bár az *l* nélküli változat talán gyakoribb.

c) A határozószók ragos alakjára természetesen kevés adatom van. Az *l* nélküli alakokban az *l* mássalhangzóval kezdődő rag előtt sem jelentkezik (*eliürü, fellürü, háturu*), az *l*-es alakban az *l* kiesik: *türü 'túlról'.*

d) Arra, hogy magánhangzóval kezdődő, illetőleg egyetlen mássalhangzóból álló és a köznyelvben köthangzóval kapcsolódó todalék előtt, éppen az „ingadozó” tövek hogyan viselkednek, nagyon kevés adatom van. Például: *á ~ áll: állok (tsz.); asztoa ~ asztal: asztagn ~ asztalos, asztalos (gyakrabban azonban tistiēr), kazog ~ kazal: kazogk, kazogja, kazalos, uodoa ~ uodal: uodala.* Így erre vonatkozóan következtetéseket sem merek levonni.

5. A fentebb bemutatott anyag alapján a szótagzáró *l*-el kapcsolatban — legalábbis a felsőori nyelvjárásra vonatkozóan — néhány általánosabb érvényű következtetést is levonhatunk. Sőt a nyelvatlasz tanulságai alapján kétségtelennek látszik, hogy ezek a következtetések nem csupán a felsőori nyelvjárásra vonatkoznak.

a) A szótagzáró *l* eltűnése vagy megmaradása, az eltűnés megoldása szoros összefüggésben van magával a morfémával (szótő, képző, rag), függ a hangtani helyzettől (hangsúlyos, hangsúlytalan helyzet, szóvég), az *l*-et megelőző magánhangzó minőségétől. A szótöveken belül jelentős különbség tapasztalható az igék és a névszók (elsősorban főnevek) között.

b) A szótagzáró *l*-nek a szó belsejében való eltűnése ma már feltehetően nem élő jelenség a felsőori nyelvjárásban, újabb szavakban (például *valcēr, tölmēr, oldi, calstokk ~ calfoa, Balfoa*) ugyanis nem jelentkezik.

c) A szótagzáró *l* eltűnése (pótlónyúlás vagy kiesés útján), illetőleg megmaradása tőszavakban a leíró szempontból azonos típuson belül sem jelentkezik teljes következetes-

séggel (*tengüő* : *gērëndü*; *vát* : *ald*; *fiē* ~ *fiēl* : *tiēl*; *büöcsüő* : *fölküő* : *füsüő*; stb.), azaz: a jelenség bizonyos történeti kötöttséget mutat. A megoldás fő típusa azokban az esetekben, amikor nagyobb számú adat áll rendelkezésünkre, többnyire kirajzolódik ugyan (pl. *ol* + msh.: *uo*; *öl* + msh.: *üö*), de mindegyik típusban találkozunk a más megoldású „ellenpéldák”-kal is. Vagyis az *l* megmaradása vagy eltűnése nem kizárólag a hangkapcsolat-típusra jellemző, hanem az azonos típusokon belül magukra az egyes morfé-
mákra is.

d) A felsőőri nyelvjárásban a hangzóvesztő—hangzótoldó tövek teljes tövében az *l* általában megmarad: *csülök* : *csülkit*, *kölök* : *kölkit*, *kölkezik*, *lülök* : *lülköm*, *selēm* : *selmēt*, de: *dolog* : *düga*, *dügozik*. Összesen két adatom van az *ē* + szótagzáró *l* kapcsolattára (*pēlva*, *Ēlza*), ezek közül is az egyik viszonylag újabb divatú személynév. Ezekben az *l* megmaradt, s az *ē* sem labializálódott. Ez utóbbi jelenség nyilvánvalóan összefügg a szavak vegyes hangrendű voltával. Az *l* megmaradásának általánosabb okát illetően ebben az esetben még csak feltevésekkel sem élhetünk. Mindenesetre meggondolkoztató, hogy a szintén csak *l*-es változatban élő *piēlda* is vegyes hangrendű.

e) A felsőőri anyag nem igazolja azt a feltevést, hogy az *l* hiánya foghang előtt gyakoribb lenne, mint más mássalhangzók előtt (vö. HORGER: i. h. s az *ō* nyomán DEME: i. h.). A szó belsejében csak *l*-el élő nem túlságosan nagy számú adat között ilyeneket találunk: *ald*, *piēlda*, *jeüldöszto*.

6. Tanulmányomban az egyes típusok tárgyalása során különböző, egymást nem-egyszer keresztező szempontokat kellett érvényesítenem, így az egyes fejezetek felépítése meglehetősen eltér egymástól, következésképpen az eredmények áttekintése és összevetése nem mindig egyszerű. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az egyes típusokban előforduló megoldásokat táblázatokban is megadom. A táblázatban a zárójel nélküli alak a megoldás fő típusát jelöli, a < >-es adat a ritkább típust, a *ø* jel az *l* hiányát. A + jel arra utal, hogy a megadott típusok mellett egy-egy más megoldású adat is van. Azokat az altípusokat (például szó belsejében *el*, *ēl*, *ul*, *ül*, *il*), amelyekre mindössze egy-két adatom van, a táblázatba nem vettem fel.

IMRE SAMU

KÜLÖNFÉLÉK

Szovjet nyelvészek a nyelvről

1. A nyelv és a beszéd viszonyával foglalkozik L. R. ZINDERREL közösen írt cikkében N. D. ANDREJEV professzor, aki 1963 novemberében vendégségben járt nálunk (Н. Д. Андреев, Л. Р. Зиндер, О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка: ВЯ. 1963/3 : 15—21). Ez a bonyolult kérdés joggal tarthat számot a szakmai közönség érdeklődésére. SAUSSURE előadásainak megjelenése óta igen sokan foglalkoztak vele. Egész kötetet tenne ki az idevágó cikkek, tanulmányok bibliográfiája. Ennek ellenére sem állíthatjuk, hogy megtalálták volna a megoldást, s hogy ma teljes lenne az egyetértés a nyelv és beszéd mibenlétét, viszonyát illetően. ZVEGINCEV E. COSERIU „Sincronia, diacronia e historia” című könyvéhez írott előszavában megállapítja, hogy a legtöbb nyelvész egyetért abban, hogy a nyelv és a beszéd jellege alapvetően eltérő. Az egyes tanulmányokban ennek ellenére a beszéd és a nyelv közötti különbség többnyire semmivé foszlik. Ugyanazt a jelenséget nevezik beszédnek, amikor funkcionális szempontból foglalkoznak vele szinkronikus jellegű tanulmányokban; s nyelvnek nevezik, amikor történeti szempontból vizsgálják (Новое в лингвистике. III. Москва, 1963.).

ANDREJEV és ZINDER a nyelvtudomány legújabb eredményeinek alapján és gyakorlati vívmányának felhasználásával elemzik ezt a hagyományos problémát.

Tanulmányukban négy alapvető fogalmat különböztetnek meg a szerzők: a beszédaktust (печевой акт) és a beszédet (речь); a nyelvet (язык) és a beszédbeli előfordulási valószínűséget (печевая вероятность).

A beszédaktus a beszélés és a megértés folyamata. A beszédaktus folyamatában szövegeket hoz létre az ember, amelyeket különböző formában rögzíteni is lehet: leírt (nyomtatott) formában, vagy magnetofonszalagra, gramofonlemezre rögzítve. A szöveget, a beszédaktus anyagi formáját nevezik a szerzők beszédnek. Ehhez tartozik hangrezgések formájában létező hangos, de nem rögzített beszéd is.

A hangos beszédben a megértés fázisa szinte egybeesik a beszélés fázisával. De mivel a hangrezgések rövid ideig léteznek csupán, a beszédaktus és a beszéd közti különbséget nem vesszük észre. Más az eset azonban, ha a beszédaktus valamilyen (leírt, illetőleg magnetofonszalagon, gramofonlemezen rögzített) formájával találjuk magunkat szemben. A beszélés (illetőleg a leírás) fázisa ilyenkor nem esik okvetlenül egybe a megértés fázisával. Ezenkívül az írott vagy valamilyen más formában rögzített beszéd létezésének ideje lényegesen hosszabb, mint az az idő, ami a leíráshoz szükséges volt. (Gondoljunk például az egyiptomi piramisok felirataira.)

Közvetlenül érzékelhető módon az ember gyakorlatában csupán a beszédaktus és a beszéd van adva — írják a szerzők (18. l.). A nyelv elvont formája a beszédnek, s mint ilyen, közvetlenül nem érzékelhető. A nyelv absztrakció. (Uo.)

A szerzők a nyelv fogalmával kapcsolatosan Puskin „nyelvére” hivatkoznak. Puskin „nyelve” nem azonos az akkori nemzeti nyelvvel, hanem annak egy sajátos altípusa (подязык). Puskin nyelvének legtökéletesebb elemzése (szókincsének feldolgozása, a grammatikai kategóriáknak, mondatstruktúráknak, a szóalkotás formáinak, a mondatrészeknek stb. legrészletesebb felsorolása) után sem nevezhetjük nyelvnek ezt a „leltárt”. A nyelv nem azonos a nyelvi elemek összességével, leltárával.

Az egységek tulajdonságai az egységek közötti viszonytól is függenek. (Gondoljunk például a magyar $n - \eta$ viszonyára, amely a magyar fonéma-rendszerben egyazon fonéma két változata, míg ugyanezek az artikulációs mozzanatok az angol fonéma-rendszerben két fonéma.)

A nyelv bonyolult hierarchikus rendszer: rendszerek rendszere. (Az oroszban például az igeidő és igeaktus bonyolult részrendszert alkotnak a nyelvtani rendszeren belül.)

A nyelv alkotó elemei egymáshoz kötődnek, rendszert alkotnak. Az elemek és az elemek közötti viszony ismerete önmagában véve azonban még nem elegendő a beszéd szerkesztéséhez. A beszéd szerkesztéséhez — elemzéséhez és szintetizálásához — ismerünk kell az elemek következés-rendjét, időbeli elrendeződését, eloszlását. Tudnunk kell, hogy egy adott nyelvben milyen rendben következhetnek egymás után az elemek. Ezt két algoritmus határozza meg: a beszéd szintetizálásának (kódolásának) és a beszéd elemzésének (dekódolásának) algoritmusai. Ez a két algoritmus az elemek összességével, az elemek rendszereivel együtt alkotja azt, amit nyelvnek nevezünk. A szerzők azonban hangsúlyozzák, hogy az elemek statisztikai rendszere és az elemek beszédben való eloszlásának algoritmusai korántsem azonosak. Mégis célszerű egy fogalomban — a nyelv fogalmában — egyesíteni a kettőt, mivel a nyelv mindkét aspektusa szükséges a szöveg (a beszéd) szerkesztéséhez.

A beszédnek azonban nem egyetlen és egyedül elvont formája a nyelv. Abból a tényből tudniillik, hogy az orosz nyelvben 41 fonémából csupán 6 fonéma (14%) a magánhangzó, még nem következik az a másik tény, hogy ugyanez a 6 magánhangzó az orosz szövegek hanganyagának 42%-át teszi ki. (Az angolban: 44 fonémából 20 a

egyéni „szabadság”. A paradigmikus, fonematikus informatív elemek társadalmilag determináltak — akárcsak a szavak vagy szerkezetek. De szintagmatikus síkon ennek vagy annak a változatnak a használata helyzethez, időhöz, egyénhez kötött, akárcsak a szavak vagy szintaktikai konstrukciók kiválasztása.

A beszédaktus, a beszéd, a nyelv és az előfordulási valószínűség megkülönböztetése nem jelenti azt — írják a szerzők —, hogy ez a négy fogalom nem függ szorosan össze. Az ANDREJEV és ZINDER-féle koncepcióból tehát az derül ki, hogy mind a nyelv, mind a beszéd több, mint az, amit paradigmikus síknak, illetőleg szintagmatikus síknak neveznek.

2. A paradigmikus és szintagmatikus sík összefüggésével foglalkozott még néhány nyelvész az 1963-ban Moszkvában összehívott fonológiai konferencián. (Lásd a konferenciáról szóló beszámolót: БЯ. 1963/6: 158—64).

A konferencia teljes mértékben magáévá tette SAUMJAN kétfokú fonológiai elméletét. (SAUMJAN kétfokú fonológiai elméletével részletesen foglalkoznak a következő cikkek: PAPP FERENC, Проблемы структурной лингвистики: ALingu. XIII, 393—8; PÉTER MIHÁLY, A fonológia kétszintű elmélete: Általános nyelvészeti tanulmányok III. kötet; SZÁNTÓ ÉVA, Néhány vitatott kérdés a fonéma modern vizsgálatában: NYK. LXV, 445—52; SZÁNTÓ ÉVA, A modern szovjet fonológia néhány kérdése: Általános nyelvészeti tanulmányok III. kötet.) Az előadások túlnyomó többsége ebből a felfogásból kiindulva foglal állást a fonológiai kérdésekkel kapcsolatban, és ezt az elméletet konkretizálja a gyakorlati problémák megoldásában.

A szintagmatikus és paradigmikus síkok összefüggésével foglalkoznak többek között REFORMATSZKIJ és KUZNYECOV, az ismert szovjet fonológusok, és SCSUR, egy fiatal, néhány évvel ezelőtt doktorált nyelvész. REFORMATSZKIJ már pár évvel ezelőtt kifejtette felfogását (De la neutralisation des oppositions: Travaux de l'Institut de Linguistique II, 103—7). Koncepciója csak részletekben módosult, alapjában véve azonban nem. Felfogása szerint a nyelv bonyolult hierarchikus struktúrát alkot, amelynek minden szintje (ярус) az azonos szinten álló egységek rendszeréből áll. Az egyes szintek egységei ugyancsak hierarchiát alkotnak. A megkülönböztető jegyek és a fonémák a fonematikus szint minimális egységei, míg az archifonémák (a neutralizálódás következtében létrejött egység) — a fonematikus szint maximális egységei — a morfológiai szint minimális egységei. A nyelv hierarchikus struktúrájáról szóló elmélet szerint tehát az alsóbb szint maximális egységei a következő szint minimális egységeit képezik.

REFORMATSZKIJ szerint fonematikus szinten nem tekinthetjük a fonémát a lineáris tagolás elemi egységének. A fonéma csupán morfológiai szempontból nézve „szegmens”, mivel a morféma belül teljesíti konstitutív funkcióját.

Ebből a felfogásból kiindulva állítja SCSUR, hogy a fonológiai elemzésben a konstitutív egységek három szintjét kell megkülönböztetni: az allofonikus, fonematikus és morfonematikus egységeket. Így SCSUR szerint is csak morfonematikus szinten lehet fonológiai neutralizálásról szó. Érdekes gondolatot fejtett ki SCSUR: Az egyes szintek paradigmikus (rendszeren belüli) relációi megmaradnak az adott szint keretein belül, míg a szintagmatikus relációk érintkeznek, összefonódnak a szomszédos magasabb szinttel. Így például a morfofonémák szintagmatikája már nem tartozik a fonematikus szinthez.

3. Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy a szovjet nyelvészek többsége elfogadta azt a nézetet, amely szerint a nyelv elvont formája a beszédnek, absztrakció (tehát egységei is elvontak), s mint ilyen közvetlenül nem érzékelhető. A nyelv a beszéden át közelíthető meg, és csak a beszédben vizsgálható. A nyelv különböző szintjeinek rendszerét modellek segítségével lehet megismerni.

SZÁNTÓ ÉVA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A pénztárosi beszámoló és a számvizsgáló bizottsági jelentés a Társaság IX. közgyűlésén

1. Kelemen József pénztáros az alábbiakban terjesztette az 1964. június 30-án megtartott közgyűlés elé beszámolóját a Társaság múlt évi pénzforgalmáról és a jövő évi költségvetési tervezetről.

1. Az 1963. évi pénzforgalom:

A) Kiadások:

01 rovat: Állományba tartozók beralapja.....	13 602,— Ft
Pótlék	1 871,50 „
02 rovat: Állományon kívüliek bére	513,50 „
03 rovat: Jutalom, segély	1 500,— „
Kiküldetés	134,90 „
04 rovat: Társadalmi juttatás	360,— „
05 rovat: Működési kiadás	1 816,91 „
06 rovat: 3. Posta	2 398,75 „
4. Társadalombiztosítási járulék	2 254,— „
6. Egyéb szolgáltatás	23 812,— „
Összesen	48 263,56 Ft

B) Bevételek:

Maradvány az 1962. évről.....	17 294,98 Ft
Működési bevétel.....	14 465,20 „
Költségvetési támogatás	30 800,— „
Összesen	62 560,18 Ft
Előző évi maradvány és bevétel	62 560,18 Ft
Kiadás	48 263,56 „
Maradvány	14 296,62 Ft
Ebből a 171.253—70 MNB számlán.....	14 134,35 Ft
a házipénztárban	162,27 „
Összesen	14 296,62 Ft

A 01 rovaton jelentkező összegből fizettük Mikesy Álmos adminisztrátor illetményét 1963. szeptember 16-ig és 1963. szeptember 16-tól az adminisztrációt is ellátó gazdasági vezető Török Zoltánné illetményét 1963. december 31-ig. A 01 rovat összegének emelkedését a gazdasági vezetői besorolásnak megfelelő magasabb összegű illetmény indokolja. — A 03 rovaton a nyelvjáráskutatási pályadíjak díjazására ebben az évben is kifizettünk 1000 Ft-ot. — A 04 rovaton számoltuk el az adminisztrátor, illetőleg a gazdasági vezető étkezési hozzájárulását, a 06 rovatl 6. tétel alatt pedig a villamos költséget. — A 05 rovaton fizettük ki a Társaságunk két tagja temetésére vásárolt virágcsokrot. — A 06 Egyéb szolgáltatás összegében szerepel Társaságunk 105. sz. kiadványának költsége 23 176,— Ft összeggel, valamint a Társaságunk egyik tagjának, Kara Györgynek különlenyomataért fizetett 276,— Ft nyomdai költség.

A kiadásoknak 1963-ban való tetemes emelkedését az állományba tartozók bérének emelkedése magyarázza, és ezt az Egyéb szolgáltatásra póthitel keretében biztosított nagyobb összeg tette lehetővé.

Bevételeink alakulására jellemző, hogy míg 1962-ben 28 000 Ft költségvetési támogatás mellett 6 385,50 Ft működési bevételt mutatott fel Társaságunk, 1963-ban a költségvetési támogatás összege a póthittel együtt 48 094,98 Ft, működési bevételi összege pedig 14 465,20 Ft-ra emelkedett. Látható tehát, hogy az Akadémia nemcsak az elmúlt év végén jelentkezett 17 000 Ft-ot adta meg póthitelként, hanem némileg az eredeti előirányzatot is megemelte.

2. Az 1964. évi jóváhagyott költségvetés:

A) Kiadások:

01 rovat:	Állományba tartozók bére	23 500 Ft
02 rovat:	Egyéb bérek	2 000 „
03 rovat:	Személyi kiadás	1 770 „, ebből
	1) Állományba tartozók jutalma	200 Ft
	2) Egyéb jutalom (nyelvjáráskutatói pályamunkák díjazása)	1 000 „
	3) Segély	70 „
	4) Kiküldetés	500 „
04 rovat:	Társadalmi juttatás	500 Ft
05 rovat:	Működési kiadás:	
	2. Ingó fenntartás	1 000 „
06 rovat:	Szolgáltatás	14 300 „, ebből
	3) Posta	2 000 Ft
	4) SzTK járulék	2 300 „
	6) Egyéb szolgáltatás	10 000 „
Összesen		43 070 Ft

B) Bevételek:

05 rovat:	1. Működési bevétel	9 000 Ft
	5. Költségvetési támogatás	31 000 „
	6. Előző évi pénzmaradvány (előirányzat)	3 070 „
Összesen		43 070 Ft

A 01 rovaton terveztük meg a gazdasági vezető fizetését (havi 1800 + 180 Ft korpótlék). — A 02 rovaton a takarítási költségeket és egyéb alkalmi munkák bérét állítottuk be. — A 03 rovaton terveztük meg az egyéb kisebb tételek mellett a nyelvjárási pályamunkák díjazását és a kiküldetési költségeket. — A 04 rovaton az étkezési hozzájárulást; a 05 rovaton főleg a bútorok karbantartását és egyéb kész-kiadásainkat állítottuk be. — A 06 rovat az eddigi tapasztalatok alapján kisebb részben a postaköltségek és a társadalombiztosítási járulék fedezésére, nagyobb részben Társaságunk további kiadványai nyomdaköltségeinek fedezésére szolgál. Ez utóbbiról megjegyezzük, hogy a Társaságunk 107. számú kiadványaként megjelenő SZABÓ T. ATTILA „Gáspár János tájszógyűjteményei 1838–45” című kiadványunk nyomdai költsége 2487 Ft-tal magasabb az előirányzott összegnél. A többlet-kiadás fedezésére és az újonnan bevezetett távbeszélő állomás évi átalány összegének (1920 Ft), valamint az esedékes különlenyomatok költségeinek fedezésére 13 000 Ft póthitelt kértünk. Ugyanebben a póthitel-kérelemben 1500 Ft-ot kértünk a 05 rovat Működési kiadás címen berendezéseink javítására, különböző irodaszerek és tisztítószerek beszerzésére, jegyzőkönyvek bekötésére.

Póthitel-kérelmünket megfelelő indokokkal alátámasztottuk, és előreláthatólag a következő félévben kerül sor elbírálására.

Sajnálattal állapítottam meg, hogy Társaságunk tagjai körében a tagdíjfizetés terén évek óta szembetűnő lemaradás mutatkozik. Bár a választmány több ízben foglalkozott ezzel a kérdéssel, mindeddig nem sikerült olyan megoldást találnunk, amely ezt a hiányosságot orvosolni tudta volna. Ez annál is sajnálatosabb, mert a költségvetési támogatás megállapításakor mindig súlyosan esik latba a Társaság tagjainak létszáma (mintegy 500 fő) és ennek alapján a tagdíjakból várható kb. 5000 Ft működési bevétel; ezzel az összeggel számolnak a támogatás megállapításakor. Ezért ez úton is kérem jelenlevő tagjainkat, hogy ismerőseik körében közvetlenül és közvetve támogassák a választmányt és a tiszti kart abban a törekvésében, hogy a tagok az amúgy is méltányosan megállapított 10 Ft évi tagdíjat lehetőleg teljes számban fizessék be, és az elmaradt tagdíjak fizetését pótolják.

2. Tompáné Lovas Rózsa a számvizsgáló bizottság jelentését ismertette.

A közgyűlés a pénztáros és a számvizsgáló bizottság jelentését elfogadta.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1964. május 12. Magyar szakosztály. TÖRÖK GÁBOR, A kötőszó nélküli mondatkapcsolás József Attila lírájában. — A mondatok összekapcsolásának történetéről adott rövid vázlatos áttekintés után rátért a kötőszó nélküli összekapcsolás lehetőségeire. József Attila az asyndetont az olvasó aktivizálására használja fel: ezzel az eszközzel a) együtt-érzésre, b) együtt-gondolkodásra, c) együtt-látásra készítet. A kötőszók mellőzése lehetővé tehet d) tömör és dialektikus többértelműséget is. Befejezésül a kötőszó-elhagyásos mondat összekapcsolásának összefüggését a nyelv dialektikus fejlődésével magyarázza.

1964. május 19. Magyar szakosztály. NYÍRI ANTAL, A Münchener Kódex eredeti kézírata, a FARKAS-féle kiadás és az *e* betűk kérdése. — 1. A Münchener Kódex helyszíni tanulmányozásának oka és körülményei. 2. FARKAS GYULA értékes kiadványa nem nevezhető faksimilének, hanem fényképmásolatnak. A fényképmásolat hibái. 3. A kódexet nem két kéz írta, hanem három, s ennek az állításnak a bizonyítékai. 4. A *L* betű eredete. 5. A kódex egyes fejezetei mellett található arab számok magyarázata. Németi György másolási munkájának folyamata: a szövegírás, a nagybetűk és a fejezetek jelölésének a sorrendje. A lapszámozás. 6. Németi íráshibái, javításai és az *e* betűkkel kapcsolatos kérdések. FARKAS GYULA helyes és téves paleográfiai megállapításainak mérlege. 7. A betűhű kiadás előkészítésének kérdései.

1964. május 26. Általános nyelvészeti szakosztály. TÓTH PÁL LÁSZLÓ, A nyelvtan felosztásához. — A mondat és a valósághoz való viszonyítás. — *L. NyelvÉrt.* 46. sz. 115–27.

1964. június 2. Szlavisztikai szakosztály. KIRÁLY PÉTER, Az igenlés formái a hazai szlovák nyelvjáráásokban. — A készülő Magyarországi Szlovák Nyelvatlasz anyaga alapján megállapítja, hogy az igenlés több változatot mutat. Ezek: a) a kiemelt mondatrész megismétlésével történő igenlés; b) a hanglejtés bizonyos típusainak szerepe és c) az igenlő szók alkalmazásával történő affirmáció. Elsősorban a c) csoport szlovák és szláv vonatkozásaival (eredetével, történeti fejlődésével) foglalkozott, majd rámutatott egyéb indoeurópai nyelvi és magyar párhuzamaira. Befejezésül a kérdés grammatikai problémáit tárgyalta.

1964. június 10. Általános nyelvészeti szakosztály. PALKÓ ISTVÁN—BAUMANN FERENC, A magyar nyelv magánhangzóinak akusztikai szerkezetén nyugvó dinamikus-

* Vö. MNy. LXI, 125–8.

korrelatív fonológia rendszere. — A magyar magánhangzók akusztikai szerkezetének harmonikus elemzésére végzett vizsgálatok alapján előállt egy dinamikus-korrelatív fonológiai rendszer. E rendszer fizikai és fiziológiai meghatározottságánál fogva magyarázza meg a történeti magánhangzó-változásokat és a mai nyelvjárási magánhangzó-módosulatokat (a diphthongusokat, triphthongusokat és tetraphthongusokat is). Rendszerük alapján minden magánhangzó-tulajdonság — labializáció, illabializáció, palatalizáció, velarizáció, hangszín-változatok, nyelvállási módozatok, rövidség és hosszúság — kauzálisan egységesen magyarázható. Külön problémát jelentett számukra a fentiekben belül a magánhangzó rövidsége és hosszúsága. Úgy találták, hogy a hagyományos fonetikai eredményeket (Meyer—Gombocz méréseit) felül kell vizsgálni, mert az akusztikai szerkezet az oszcillogrammák amplitúdójának mérése alapján az időtartamtól független és más tényezőkre mutat.

1964. június 16. Általános nyelvészeti szakosztály. ÁBRAHÁM SÁMUEL, A gépi fordítás elvi lehetőségei. — A gépi fordítás lehetőségének nyelvi szempontból adott felső határát vizsgálta, majd egy ezzel összhangban levő új gépi fordítási tervet vázolt fel.

1964. június 23. Magyar szakosztály. O. NAGY GÁBOR, Egy fejezet a magyar szólásgyűjtemények történetéből. — A frazeológia problémáinak rövid hazai története után rátért a kezdetekre: Erasmusra és Decsire, Molnár Albertre és Kisviczayra. A tankönyvekben megjelent összeállítások képezik a hidat Faludi Ferenc közmondásgyűjteményéhez, amelynek forrásait, példáit és hatását részletesebben tárgyalta.

1964. június 26. Orientalisztikai szakosztály. KARA GYÖRGY, A mongol folklór történetéből. — 1. A Behring expedíció tagjaként Szibériában tartózkodó Gmelin 1740-ben lejegyzett egy burjátznak mondott népdalt, amely az aránylag ritka katonadalok közé tartozik. Nyelve azonban nem a burjáthoz, hanem az ojráthoz áll közel; lehetséges, hogy a darhat folklór korai emléke. — 2. Kínai forrásokban maradt ránk egy kínaira fordított 4 soros kitaj vers, temetési varázsige, amelynek homályos sorait az előadó a mongol néprajz segítségével világította meg.

1964. június 30. Évi közgyűlés. LIGETI LAJOS, A magyar nép mongol kori nevei (*magyar, baskír, király*). — L. MNy. LX, 385—404.

1964. október 6. Magyar szakosztály. FABRICIUS-KOVÁCS FERENC, *Fagyal* 'Ligustrum vulgare'. — A *fagyal* növénynevet eddig a finn *pihlaja* 'Sorbus aucuparia' szóval és szócsaládjával egyeztetették, noha ez az összevetés — úgy véli — sem hangtörténeti, sem jelentéstani, sem pedig tárgytörténeti szempontból nem állja meg a helyét. A magyar *fagyal* képzett szó; az *-l* kicsinyítő képző, a *fagya-* tő pedig a finn *paju* 'Salix' szóval és egyéb finnugor megfelelőivel egyeztethető.

1964. október 13. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak közös rendezésében. SCHLACHTER WOLFGANG, Zur Funktion der aktionellen Verben im Ungarischen. — A finnugor igerendszerről alkotott jelenlegi képünkbe nehezen illeszthetők be a történetes képzetének azok a finom árnyalatai, amelyek a közfelfogás szerint finnugornak tekintett akcióminőségi jelek funkcióját alkotják. Ezért a szuffixumok legsőbb jelentését nyomatékos (expresszív) árnyalásokban jelölte meg, s így az egész jelenséget a leírás (Darstellung) síkjáról a kifejezés (Ausdruck) síkjára (BÜHLER) helyezte. Egy modern magyar regény nyújtotta nyelvi anyagon megvizsgálta az alaktanilag gyakorító igitípusok jelentés szerinti megoszlását (leíró, expresszív, akcionális és semleges osztályokat véve fel), továbbá felhívta a figyelmet a szemantikai és stilisztikai frekventatívumok különbségére.

1964. október 20. Magyar szakosztály. LENGYEL LAJOS, Átvitt vagy képes jelentés? — A köznyelvi és a költői szóképek között eredet szempontjából nincs különbség, de annál inkább stilisztikai érték tekintetében. Ez teszi nehezzé az értelmező szótárakban az átvitt jelentések minősítését. E tekintetben az ÉrtSz. is több helyen következetlen.

Oka az *átvitt* szó kettős értelme: történeti (diachronikus) és stilisztikai (szinechronikus) aspektusa. Ha az *átv* jelzés stiláris minősítés akar lenni, akkor csak olyan jelentések minősíthetők vele, amelyeknek a képszerűsége kényszerítő erejű. A névátvitel ugyanis egyfelől szemléltető, konkretizáló erejű, másfelől általánosító, absztraháló jellegű. A névátvitelnek ez a dialektikus természete, valamint az átvitelek képszerűségének elhomályosulásra való hajlandósága a névátvitel rétegződését eredményezi. A szótározónak e rétegződés alapján kell megállapítania valamely átvitt jelentés képszerűségét, illetőleg képszerűségének fokát. Hogy az ilyen képszerűnek minősülő jelentés minősítésére alkalmas-e az *átv* jelzés, vagy inkább más (például *kép*) lenne-e megfelelőbb, azt kívánja az előadás eldönteni. A szerző a *kép* jelzés mellett foglalt állást.

1964. október 27. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében. — A transzformációs összefüggéseken nyugvó sorok elemzéséből kiindulva a formacsoportok viszonyait, majd a csoportok, illetőleg a csoportok és a magányos — a transzformációban részt nem vevő — sorok kapcsolatait vizsgálta. A csoportok összefüggéseit és bizonyos hipotetikus lépések alapján azt a folyamatot igyekezett meghatározni, amelyen belül a csoportok kialakultak. E művelet során az általánosítás több fázisát állapította meg. Az előadás eredménye: a ma használatos magányos sorok az általánosítások egész során át alakultak ki, s a mondatformák átalakulása és az általánosító képesség fejlődése közt bizonyos párhuzamosság figyelhető meg.

1964. október 30. Orientalisztikai szakosztály. VEKERDI JÓZSEF, A Mahábháratá történeti hitelességének kérdése. — A Mahábháratá keletkezéstörténetével kapcsolatban az európai kutatók történelmi indokoltaságú hitelességű átdolgozást tesznek fel: a Kaurava-udvarbeli fejedelmi környezetben született eposzt később átvették a Pándava-uralkodók udvari dalnokai, és megváltoztatták eredeti beállítottságát. Ezzel magyarázzák az eposz jelenlegi hőseinek indokolatlan negatív jellemvonásait. Az eposz szövegének tüzetes áttanulmányozása azonban más megfjtést valószínűsít. A szerkezeti alapon legrégibbnek tűnő szövegrészek az említett értékítéleti állásfoglalást nem tartalmazzák. Kifejtett érvei alapján arra következtet, hogy nem egyetlen történeti eseménynek, hanem többnek egy eseménnyé való költői sűrítése adja a főcselekménynek az aitológikus mesék költői hagyományához kapcsolódó témáját.

1964. november 3. Általános nyelvészeti szakosztály. BALÁZS JÁNOS, A fonológia előfutárai. — A betű és a hang megnevezésére egyaránt használatos *στοιχείον* műszó az előadó kutatásai szerint eredetileg ritmikai—metrikai, majd pedig grammatikai műszó volt, s a verssornak (a *στοίχος*-nak) legkisebb, tovább nem elemezhető részét, a hangot, illetőleg ennek betűjelét jelölte. A görög hangfelosztásokban a dialektikus szemléletmódból eredő dichotomia érvényesült, mely a *k ö z b ü l s ő* platóni—arisztotelészi fogalmának bekapcsolódásával bővült. A fonológiai oppozíció fogalma csírájában megvolt már a görög grammatikusoknál, főleg a prozódiai elemek vizsgálatában. Az arisztotelészi filozófiában vannak olyan mozzanatok, amelyek az oppozíció-tan továbbfejlesztését is lehetővé teszik.

1964. november 10. Nyelvoktatási szakosztály. TAKÁCS ETEL, Korszerű segéd-eszközök alkalmazása az anyanyelvi képzésben. — Az iskolai oktatás megnövekedett feladatai a segéd-eszközök korszerűsítését teszik szükségessé. A segéd-eszközök közül a munkafüzetekkel és a programokkal végzett kísérletek tapasztalatairól számolt be: általuk a nyelvtani fogalmak gyorsabb tisztázása, a helyesírási készség fejlesztése, illetőleg a rögzítés és a gyakorlás gazdaságosabb, hatásosabb eljárásai érhetők el.

1964. november 17. Évfordulói közgyűlés. — L. MNy. LXI, 3—18.

1964. november 20. Orientalisztikai szakosztály. KAKUK ZSUZSA, A szláv közvetítés kérdése oszmán-török jövevényszavainkban. — A kérdés eddigi eredményeinek felvázolása után a szláv közvetítés hangtani kritériumait vette vizsgálat alá, elsősorban az

oszmán-török hangtörténet oldaláról. Elhatárolta a biztos ismertetőjegyeket azoktól, amelyek bizonyos — kisebb-nagyobb fokú — valószínűségre mutatnak. Befejezésül a vizsgált anyag művelődéstörténeti, szövegkritikai, időrendi, szóföldrajzi és statisztikai vonatkozásaival foglalkozott.

1964. november 24. Nyelvoktatási szakosztály. HELL GYÖRGY, Struktúrák és nyelvoktatás. — A grammatika évszázadokon át szoros kapcsolatban volt a nyelvoktatással. A XIX. század nyelvtörténeti kutatásai után a mai leíró nyelvészeti irányok újból magától értetődőnek tartják a nyelvoktatás és a nyelvtudomány szoros összetartozását. A strukturális nyelvészetnek nevezett kutatások az egy nyelven belüli összefüggések lényeges szerepére mutatnak rá. A funkció szerepét erősen hangsúlyozó prágai és koppenhágai iskola strukturális megközelítésétől meg kell különböztetnünk a deskriptivistákat és a formális logika szintaktikai vizsgálataihoz erősen kapcsolódó matematikai nyelvészetet (generatív nyelvészetet). Noha a strukturális kutatások különféle irányainak egyike sem nyújtott még teljesen kész anyagot, az eddigi eredményekből is lehet a nyelvoktatás számára hasznosnak ígérkező következtetéseket levonni: Az eddigieknél jobban kell ügyelnünk a nyelv egészének struktúra mivoltára, tudatosabban kell fölhasználnunk a tipikus szerkezetek közötti különbségeket, illetőleg azonosságokat, felül kell vizsgálnunk a grammatika „módszertani sorrend”-jét, és meg kell keresnünk azokat a területeket, ahol a formális szabályokra is alkalmazhatjuk.

1964. december 1. Magyar szakosztály. SZABADI BÉLA, Felekezeti csoportnyelvek a magyarban. — Olyan országokban, ahol a lakosság felekezetiileg megoszlik, főleg az egyházi élettel kapcsolatos szókincsben csoportnyelvek alakultak ki. Így van ez a mi nyelvünkben is katolikus-protestáns vonatkozásban. A csoportnyelvek egyrészt hangtani (*keresztény* — *keresztényén* stb.), másrészt szókincsbeli (*szentbeszéd* — *igehirdetés* stb.) különbségekben válnak el egymástól. E jellegzetes különbségek természetesen az irodalmi nyelvben is megmutatkoznak.

1964. december 8. Finnugor szakosztály. GÜLYA JÁNOS, A deskriptív módszer mint az összehasonlító lingvisztika eszköze. (A finnugor magánhangzórendszer kérdéséhez.) — STEINITZ, W. ITKONEN E. és COLLINDER B. nézetének az ismertetése után a történeti (diachronikus) fonológia módszerével elemezte a vahi osztják nyelvjárás magánhangzórendszerét. Az előadó szerint a W. STEINITZ óta archaikusnak ismert osztják nyelvjárás magánhangzó-fonéma állományának az előzményéül a következő hangok szolgáltak: *u, i, i; o, ä, e, ə; a, ä*. E magánhangzórendszer meglepő módon egyezik az E. ITKONEN, B. COLLINDER munkássága alapján megismert s az előadótól a történeti fonológia segítségével átvizsgált finn—permi magánhangzórendszerrel, mely a következő lehetett: *u, i; ö, o, (?ē), ē, ē, e; a, ä*. (Vö. V. *i ~ finn—permi ē; o ~ ä ~ ö — o; e ~ ə ~ ē — e*, stb.) Úgy véli, hogy a finnugor magánhangzórendszer a következő lehetett:

<i>u</i>	<i>i</i>
<i>3</i>	
<i>o</i>	<i>e</i>
<i>a/ä</i>	

E statikus jellegű magánhangzó-állományhoz dinamikus tényezők is tartoznak, melyek működése révén alakult ki az egyes ma ismert fgr. nyelvek magánhangzórendszere. E dinamikus tényezők: 1. az első szótag irányából ható palatalis-velaris magánhangzó-harmónia; 2. a környező mássalhangzók motiváló hatása; 3. prozódiai tényezők, a szó hangszerkezete; 4. az első és a második szótagbeli magánhangzók relációja, a második szótag felől ható vertikális magánhangzó-harmónia (illeszkedés; „magánhangzó-változás”). Szerinte a finnugor (uráli) vokalizmus jelentős száalai a paleo-szibériai nyelvek felé vezetnek.

1964. december 15. Orientalisztikai szakosztály. BESE LAJOS, Igeköltők a burjátban. — A burját igeekötők kérdése az eddigi kutatások során háttérbe szorult. Ismerteti az e témakörre vonatkozó kutatásainak eredményét. Elsősorban morfológiai problémákkal foglalkozott, de érintette a szintakszis és a szófajok kérdését is. Az eddigi felfogással ellentétesen igyekszik az igeekötős szerkezetek lényegét pontosabban magyarázni és meghatározni.

1965. február 2. Szlavisztikai szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, Szófejtő és szó-történeti problémák (*berek, kocka, toboz*). — *Berek* szavunkról a régi adatok tüzetes megvizsgálása alapján megállapítható, hogy eredeti jelentése 'vízpart' volt. Tehát az ugyan-ezen jelentésű szláv *brěgo* szóból származik. A *kocká*-ról kimutatja, hogy a csehektől vettük át, és mi adtuk tovább Délkelet-Európa felé. A *toboz* eredeti jelentése 'ládikó, táska, tok', és szorosan összefügg a hasonló jelentésű szláv *tobolec, tobolac* stb. szavakkal.

1965. február 9. Orientalisztikai szakosztály. KÁKOSY LÁSZLÓ, Egyiptomi oraculumok az i. e. I. évezredben. — Az egyiptomi oraculumok szerepe a thébai papság hatalmának emelkedésével párhuzamosan növekedik az újbirodalom korában. Később, a thébai theokratikus államban már döntő politikai tényezőként hatnak Amon jóslatai és kinyilatkoztatásai. Amon mellett más istenségek oraculumai is egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, különösen Khnum szerepel gyakran a szövegekben. Papiruszon ránk maradt szövegek, hieroglif feliratok és egy asszuáni szent kos mumia-cartonnage-ának elemzése alapján kimutatja, hogy az egykorú politikai helyzet és a szinkretisztikus áramlatok nagymértékben segítették Khnum jóslatainak világhírűvé válását.

1965. február 16. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Pszeudotranszformációs csoportok; a mondatformák rendszerének belső mechanizmusa. — A mondatformák maguk formacsoportok sorai. A mondatformák érvényét a csoportok biztosítják. A csoportok levezethetők egymásból; a levezetés során áll elő a csoportok rendszere. — A csoportok közösen egy új viszony, az accusativus objectivus kialakulásához vezetnek. A csoportokon belül kialakult acc. obj. körül azután magányos sorok jönnek létre, amelyek a transzformációs összefüggéseknek már nem részei. — A formák rendszerének az iránya: a csoportokból a magányos sorok kialakítása. A magányos sorok azonban bizonyos feltételek mellett újabb csoportok kialakulásához vezetnek. Vagyis a rendszer legfejlettebb soraiból másodlagos úton újabb csoportok jönnek létre, és a rendszer belső összefüggései így újból és újból regenerálódnak.

1965. február 23. Nyelvoktatási szakosztály. FAJCSÉK MAGDA, A kifejezőképesség fejlesztésének néhány időszerű elméleti és gyakorlati kérdése. — Rámutatva a kifejezőképességnek az anyanyelvi képzés egységében való fontosságára a kifejezőképesség fejlesztésének alapelveit tárgyalta. Az értelmi képesség, az érzelem és a képzelet harmonikus fejlesztésére a következőkkel kell élnünk: a) az anyaggyűjtés módszereivel (a megfigyelés, a szemlélet, az emlékezet és a forrásmunkák felhasználásával); b) a mondanivaló anyagának elrendezési módjaival (a megszerkesztéssel, a vázlatkészítésre való logikai felvértezéssel); c) a mondanivaló kidolgozásának módjaival (a tömörítés és részletezés szabályaival, a stílus helyességének és szépségének fogásaival).

Összeállította MIKESY SÁNDOR

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (dr. *Török Zoltánné*, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) vagy befizethetők a Társaság 111.253—70. számú csekkszámjára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok laciímét dr. *Török Zoltánné* szervező titkár tartja nyilván.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidi Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlítómondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. **A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában.** Szerkesztette **Országh László.** 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. **Szótörténeti és szófejtő tanulmányok.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. **Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.** **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. **Alak- és mondattani gyűjtelék.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferenciáról. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetékei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájshagyományai. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsről. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ády-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosvári Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosán egyes régebbi számai.

LXI. ÉVF.

1965. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

436. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1965

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Kálmán Béla</i> : A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása	385
<i>Benkő Loránd</i> : A borzas és családja	398
<i>Balázs János</i> : Mennyi idős az idő?	404
<i>Kubinyi László</i> : Adalékok a régi Zala megye történeti földrajzához és földrajzi neveinek történetéhez	412
<i>Fehértői Katalin</i> : Az Árpád-kori ragadványnevekről	419
<i>Szathmári István</i> : Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása	428
<i>Domokos Péter</i> : A Csíksomlyói Magyar Profációk	436
<i>Gregor Ferenc</i> : Szlovák elemek Majoros Ádám krónikájában	448
Kisebbségi közlemények: <i>Pais Dezső</i> : <i>Pamlény: malom?</i> — és az <i>mn > ml</i> hangváltozás. — <i>Berrár Jolán</i> : <i>Calepinus: illendő — tartozó + néző</i>	455
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Hámori Antónia</i> : <i>Cirkusz. Buklé.</i> — <i>Mikesy Sándor</i> : <i>A Törő vezetéknévről. Grizeldisz.</i> — <i>Moór Elemér</i> : <i>Nyoszolya; nyoszolyó(asszony), -(leány). Szuszék.</i> — <i>Prohászka János</i> : <i>A vetrece ételnév értelmezéséhez.</i> — <i>Tompai József</i> : <i>Szomj</i>	460
Nyelvtörténeti adatok. <i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Hadrovics László és Kiss Lajos</i> : Szótörténeti adalékok	473
Nyelvjárások. <i>Balogh Lajos—Király Lajos</i> : Egy készülő somogyi regionális nyelvatlaszról. — <i>Futaky István</i> : Történeti hangsúly a felsőöri nyelvjárásban	491
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXI. közgyűlése ...	505
Levélsek rény	512

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010. NNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; az *Akadémiai Könyvesboltban*, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612; a *Posta Központi Hírlap Iroda* 1. számú *Hírlapboltjában*, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXI. ÉVF.

1965. DECEMBER

4. SZÁM

A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása

1. A finnugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszer az eddigi kutatások alapján elég tisztán áll előttünk, bár a részletekben sok eltérő felfogással találkozunk.

Abban ma már minden kutató egyetért, hogy a finnugor alapnyelvben csak zöngétlen explosivák fordultak elő. WICHMANN (FUF. XI, 173–290) ugyan a vegyes permi–magyar zöngés–zöngétlen megfelelésekre hivatkozva négy explosiva sort tesz föl a finnugor alapnyelvre vonatkozólag, a zöngétlen *p, t, k*, a zöngés *b, d, g*, a hehezett zöngétlen *p', t', k'*, valamint a hehezett zöngés *b', d', g'* sort, az indoeurópai alapnyelv analógiájára. Az újabb kutatók azonban már csak a *p, t, k* sort veszik bizonyíthatónak (pl.: SZINNYEI, NyH.⁷ 23–5; STEINITZ, FgrKons. 15, 38; MOÓR: ALingu. II, 447; ITKONEN: Vir. 1957: 6; COLLINDER, CompGr. 45–51, 77–88). MOÓR ugyan föltesz még szöbelseji zöngés *d, d'* hangpárt (i. m. 395–6 és 447), de ezzel a föltevessel egyedül áll, a többi kutató zöngés réshangnak fogja fel őket (l. alább). Szöbelsejében megvolt a hosszú (gemináta) *pp, tt, kk* is.

A réshangokat gyakorlati szempontból a külföldön használatos műszavakkal két csoportra bontom: a frikativákra és sibilansokra. A finnugor alapnyelvre az említett szerzők (MOÓR nem említi a frikativákat) általában zöngés hangokat tesznek föl, mégpedig a bilabialis *w* (*β*), dentalis *ð*, palatalizált *ð'*, palatalis *j* és nem egészen egyöntetűen a palatovelaris *ɣ* hangot. Ezek közül a *ð* és *ɣ* korlátozott hatósugarú mássalhangzó volt, csak szöbelsejében fordulhattott elő (vö.: SZINNYEI i. m. 45–50; STEINITZ i. m. 15, 38–9; ITKONEN i. m. 9, COLLINDER i. m. 61–8, 105–16).

A sibilansok számában nem egyeznek meg ugyan a kutatók, de abban igen, hogy azok az alapnyelvben mind zöngétlenek voltak. PAASONEN alapvető tanulmánya óta (MSFOu. 41) háromféle sibilanst tesznek föl, mégpedig az *s, š* és *š* hangokat (vö.: SZINNYEI i. m.; STEINITZ i. m. 26–31; ITKONEN i. m. 8). TOIVONEN (MSFOu. 67, 377–84) a kétféle vogul megfelelés alapján még egy *š* hangot is fölvesz. Nézetéhez csatlakozik MOÓR (i. m. 355, 447) és COLLINDER (i. m. 55–61, 96–105). Magam azonban ITKONEN érveit meggyőzőknek tartom, és csak három sibilanst veszek föl.

Az affrikáták kérdésével TOIVONEN foglalkozott a legrészletesebben (FUF. XIX.). Szerinte négy szöbelseji affrikáta lehetett: *č, č', č* és *c*. MOÓR ebből hármat vesz igazoltnak (i. m. 72, 447), SZINNYEI (i. m. 28–9), STEINITZ (i. m. 26–31) és COLLINDER kettőt: a cacuminalis vagy alveolaris *č* (*č'*), valamint a palatalizált *č* hangot. ITKONEN (i. m. 7) csak a cacuminalist tartja bizonyítottnak. STEINITZ (i. m. 37) a finnugor affrikátákat affektív zárhangoknak tartja, és közéjük sorozza be.

A liquidák és nasalisok szempontjából minden kutató megegyezik abban, hogy e hangok — mint általában a legtöbb ismert nyelvben — csak zöngések lehettek. SZINNYEI (i. h.) és ITKONEN (i. m. 7—8) az *l* és *l'* lateralist, az *r* tremulans, valamint az *m*, *n*, *ɲ*, *ŋ* nasalist teszi föl. STEINITZ az osztják megfelelések alapján föltesz még egy cacuminalis *l* (*l'*) lateralist, valamint egy *ɲ* (*ɲ'*) nasalist (i. m. 31—6). COLLINDER csatlakozik véleményéhez (i. m. 68—76, 116—46). Magam ITKONENNAL együtt külön nyelvi fejleménynek tartom az osztják kettős megfeleléseket.

A finnugor alapnyelv mássalhangzó-fonémarendszere tehát a következő lehetett:

	egyszerű gemin. expl.		fric.	sibil.	affr.	lat.	trem.	nas.
bilab.	<i>p</i>	<i>pp</i>	<i>w</i>					<i>m</i>
dento-alv.	<i>t</i>	<i>tt</i>	<i>ð</i>	<i>s</i>		<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
alveopalat.				<i>ʃ</i>	<i>č</i>			
praepal.			<i>ʒ</i>	<i>ʒ</i>	<i>č</i>	<i>l</i>		<i>ɲ</i>
pal.			<i>j</i>					
postpal.	<i>k</i>	<i>kk</i>	<i>ɣ</i>					<i>ŋ</i>

A táblázatban elfoglalt helyük szerint a fonémacsoportok közül az azonos helyen képzetteket soroknak, az azonos módon képzetteket oszlopoknak nevezem. A fenti táblázat alapján vázolt finnugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszer viszonylag egyszerű, harmonikus. A képzési mód egyben meghatározza a zöngességet. A felpattanó zárhangok, a sibilansok és affrikáták zöngétlenek, a fricatívák, laterálisok, a tremulans és a nasalisok zöngések. A 20 mássalhangzó szabályos és harmonikus sorokat és oszlopokat alkot. Mind-egyik hangnak (a *j* és *r* kivételével) van társa oszlopban (képzés módja szerint) és sorban (a képzés helye szerint) egyaránt. A *j* a sorában (palatalis), az *r* az oszlopában (tremulans) áll magában. Nagyon kevés nyelvben van azonban két vagy több önálló tremulans-fonéma, így ez nem teszi szabálytalanná a rendszert. Megvan a szabályos bilabialis sor: *p*, *w*, *m*, a dento-alveolaris sorból a *c* affrikáta hiányzik ugyan, de ez nem elengedhetetlen tagja a sornak. A palatalizált sor (praepal. és pal.) sem teljes, hiányzik a *t'*, valamint az *ɕ*, de a teljes palatalizált sor kevés nyelvben fejlődött ki. A palato-alveolaris (vagy cacuminalis) *ʃ*, *č* pár is beleillik a rendszerbe. A postpalatalis *k*, *ɣ*, *ŋ* sor szabályos. A rendszert nem bontja meg, hogy a *ɣ* és *ŋ* korlátozott értékű fonémák, mert csak szó belsejében fordulhattak elő. E két hang csak nagyon kevés nyelvben állhat szókezdő helyzetben (a *ŋ*- az északi szamojéd nyelvekben gyakori).

A finnugor alapnyelv mássalhangzó-rendszere ma is jellemző több finnugor nyelvre, így például a finnre és az obi-ugor nyelvekre annyiból, hogy a zöngesség irrelevans tényező, mivel nincs zöngés—zöngétlen korreláció. Így az explosívák vagy sibilansok hanghatára nagyon tág lehetett zöngesség szem-

pontjából, akárcsak a mai finnben vagy vogulban, ahol e hangok bizonyos helyzetekben még zöngések is lehetnek, anélkül, hogy ez a megértést zavarná, vagy akárcsak idegenszerűen hatna. A finn *Helsinki* ejtése lehet *helziŋki* vagy *helziŋki* is, az obi vogul *sibat* 'hálókötél', *agan* 'egybe', *posal* 'folyó' egyszerű ejtési variánsa a *sipat*, *akan*, *posal* szavaknak. Az ilyen nyelvekben nincs zöngéesség szerinti hasonulás, mert a liquidák, nasalisok és a *j* nem indukálnak, de nem is indukálódnak. COLLINDER körülbelül ezer kikövetkeztetett uráli és finnugor szava közt egy sincs, amelyben a zöngéesség szerinti hasonulásnak szerepe lehetett volna, hiszen az alapnyelvben előforduló hangkapcsolatok, mint a *-kt-*, *-tk-*, *-pt-*, *-kč-*, *-čk-*, *-čk-*, *-kč-*, *-ks-*, *-sk-* stb. mindkét tagjukban zöngétlenek, a *-jč-*, *-jw-*, *-lj-*, *-ln-*, *-rn-* stb. mindkét tagjukban zöngések, a *-jt-*, *-nt-*, *-ńč-*, *-ńk-*, *-mp-*, *-lt-*, *-rk-* stb. hangkapcsolatokban pedig a zöngés hangok sem nem indukálnak, sem nem indukálódnak általában. Mindössze néhány olyan hangkapcsolat található, ahol esetleg asszimilációra lehet gyanúnk, mint a **ščđ'ka* (COLLINDER i. m. 413) 'egy vadkacsafajta', amelyben azonban a *-ka* valószínűleg nem alapnyelvi képző, mert csak a finn, lapp és mordvin megfelelőikben van nyoma, a permi és obi-ugor nyelvekben hiányzik (i. m. 110).

A finnben a *v* elvileg indukálódhatnék, ha explosiva vagy *s* elé kerülne, de a finnben nincsen *-vt-*, *-vk-*, *-vp-*, *-vs-* hangkapcsolat, sőt még mondatfonetikai helyzetben sem fordulhat elő, mert nincs *v*-re végződő szó, amely után explosívás szókezdő következhetné. Így tehát a finnek éppen nyelvük mássalhangzó-rendszere miatt nem ismerhetik eleve a zöngéesség szerinti hasonulást. Többen közülük, ha magyarul kezdenek tanulni, betű szerint ejtik az ilyesféle hangkapcsolatokat, mint *Karcagtól*, *városba* (nem pedig a nálunk szokásos módon *Karcaktól*, *vározsba*) stb.

2. A következőkben a többi finnugor nyelvet nem érintem, csak a magyar mássalhangzó-rendszer történeti kialakulását próbálom vázolni, illetőleg részben megokolni, hogy miért éppen így változott meg a rendszer.

Bár a gondolatmenetet megszakítja, szükségesnek tartok egy kitérést.

A m i é r t e, a hangváltozások okaira tudomásom szerint először MOÓR ELEMÉR próbált feleletet keresni (ALingu. II, 1—96 és 355—463). Szerinte a finnugor alapnyelvben úgynevezett „stark geschnittene Silbenakzent, d. h. die Konsonantenbildung bei relativer Stimmritzenweite” volt. Ezt felváltotta volna az előpermi korban a „schwach geschnittene Silbenakzent, d. h. die Bildung der Konsonanten bei Stimmritzenenge”. E hangképzés-változás együtt járt volna a hangsúly megszilárdulásával az első szótagon,¹ és mindezt talán valamely idegen nyelv hatása váltotta ki (i. m. 448—9). Következménye lehetett a szóbelseji zöngétlen hangok zöngésülése, valamint a kettőshangok egyszerűsödése.

Az ugróság kiválása után ismét az „erősen vágott” hangképzés vált MOÓR szerint uralkodóvá az ugor csoportban. Ennek hatására megint visszazöngétlenültek a szóbelseji mediák és zöngés affrikáták, a tenuisokat pedig aspiráltan kezdték ejteni. Ennek következménye lett az ugor *k > k̥*, majd a magyarban — ahol ez a tendencia a legmesszebbre haladt — a **p' > *pf > f*

¹ Ma általánosnak mondható az a fölfogás, hogy már az uráli, illetőleg finnugor alapnyelvben az első szótagon volt a hangsúly (vö.: ITKONEN: NyK. LVI, 3—12; COLLINDER i. m. 208).

változás. Ezt a nyelvi, hangképzésbeli változást az ugoroknál és szamojédoknál a por népcsoport számlájára írja a szerző (i. m. 449–50).

Az ugor csoportból kivált magyarság i. e. 500–300 közt permiekkal került kapcsolatba. Ott átvette ismét a „gyengén vágott” mássalhangzóképzést, permi jövevényszavakban a *b, d, g* és *z* hangot, a szóbelseji lenisek és zöngétlen affrikáták ismét zöngés mediákká és affrikátákká váltak stb. (450).

Az i. e. utolsó évszázadokban a magyarság délebbre vonult, és a ligetes steppe határán egy állattenyésztő nép kulturális és nyelvi hatása alá került (450–1). A levédiai tartózkodás idejére nagyon széles rétegekre kiterjedő török kétnyelvűséget tesz föl Moór, a honfoglalás után pedig olyan erős szláv faji és nyelvi hatást, hogy a szláv nyelvekből vette át a magyar az ott meglevő *c* és *ž* (*zs*) hangokat, sőt a magyar–szláv kétnyelvűségből magyarázza azoknak a hangoknak az eltűnését a magyarból, amelyek a szláv hangrendszerben nem voltak meg (451–3).

Néhány évezred alatt persze sok minden történhetett. El ké p z e l h e t ő az is, hogy az „erősen vágott” hangképzési mód „gyengén vágott” lett, majd az előmagyar korban ismeretlen nyelvű porok hatására ismét „erősen vágott”, az ősmagyar korban a permiekkal való intenzív érintkezés folytán másodszor is „gyengén vágott”. Bizonyos rétegek török majd szláv kétnyelvűsége valószínű, bár a hosszan tartó teljes kétnyelvűség a kétnyelvű réteg beolvadásával, nyelvének pusztulásával szokott együtt járni. Egy teljesen török környezetben nagyrészt magyar–török kétnyelvűségben élő magyar nép alighanem felszívódott volna a törökségbe. Ugyanez történt volna a honfoglalás után egy zömében magyar–szláv kétnyelvű magyarsággal. Magam azt tapasztaltam, hogy a magyar–szláv és magyar–német nyelvhatáron nem volt nagy a kétnyelvűek száma. Más volt a helyzet az olyan két-, három- sőt négy nyelvű városokban, mint az első világháború előtt Sopron (magyar–német), Pozsony (magyar–német–szlovák), Temesvár (magyar–német–szerb–román).

A kétnyelvűség még nem föltétlenül okozza az idegen fonémák meghonosodását. Magam azt tapasztaltam vogul nyelvű adatközlőimnél (valamennyi kétnyelvű volt), hogy az orosz jövevényszavakat, rendszerint még az egészen újakat is hanghelyettesítéssel és vogul fonetikával ejtették, mint pl. *télapan* (< телефон), *sakkon* (< закон), *másina* (< машина) stb. (KÁLMÁN, R. L. W. 58). Azok a vogul csoportok, amelyeknek fonológiájában és hangképzési módjában is érvényesült az orosz fonémarendszer és hangképzési hatás már a XIX. században, ma már szinte teljesen el is oroszosodtak. (Ezekről a nyelvjárásokról főleg KANNISTOTól maradtak ránk emlékek e század első éveiből.)

Moórnak a kétnyelvűséggel kapcsolatban annyiban lehet igaza, hogy volt egy kétnyelvű t ö r ö k réteg, amely először kétnyelvű lett, majd beleolvadt a magyarságba. Azok a kétnyelvű m a g y a r o k pedig, akik török környezetben váltak kétnyelvűvé, el is törökösödtek. Ugyanez a helyzet a honfoglalás után a szlávokkal. Volt egy kétnyelvű s z l á v réteg a magyar nyelvterületbe beékelve, amely elmagyarosodott. Hasonlóképpen lehetett a magyar nyelvterület peremén elhelyezkedő vagy a szlávságba beékelődött magyar szörványokkal: először a kétnyelvűség következett, azután a beolvadás. Az egyes népek történetében nemigen ismerünk olyan esetet, hogy valamely zömében kétnyelvűvé vált nép tartósan megmaradt volna ebben az állapotban.

Azt sem tartom valószínűnek, hogy a magyarok ősei háromszor változtatták volna meg gyökeresen artikulációs bázisukat, méghozzá idegen népek hatására. Az még elképzelhető, hogy a finnugor nyelvekben megindult egy lazulási, zöngésedési folyamat. Hogy azonban a keleti csoport a por nép hatására (maga a por nép és nyelv is csak egy tetszetős és valószínű feltevés, de nem történeti tény) változtatta volna meg ismét artikulációs bázisát, az még föltevésnek is merész, hiszen erről a föltett népről az esetleges nevén kívül semmit sem tudunk, nyelvét nem ismerjük. A magyarság különválása után a magyar—permi érintkezésnek tulajdonítani megint a zöngésüléseket és az artikulációs bázis visszaváltását, ismét nehezen bizonyítható. Az artikulációs bázis nem egykönnyen változik meg más nyelvek hatására. Finnországban már hét évszázada él szoros szimbiózisban a finn és a svéd anyanyelvű lakosság. Sok köztük a kétnyelvű, de egyetlen olyan finn nyelvjárást sem ismerünk, amely germán (svéd) módra képezné beszédhangjait. Ugyanakkor a finnországi svédek máig is megtartották svéd fonémarendszerüket és hangképzési sajátságait. Szókincsben, frazeológiában persze nagy a kölcsönös hatás, de ez nem terjed ki a hangképzésre. A szinte teljes egészükben kétnyelvű finnországi lappok megtartották jellegzetes előaspirált exploziváikat, zöngés részhangjaikat (δ , γ), a finn nyelvben elő nem forduló diftongusaikat, noha a legtöbb úgy beszél finnül is, mintha anyanyelve volna. A négynyelvű temesváriak beszédén legfeljebb eredeti anyanyelvük hangképzési módja tűnik föl, de ha történetesen német anyanyelvű, román hangképzési sajátságok nem tükröződnek német beszédében és fordítva.

3. Visszatérve a finnugor hangrendszer további változásaira, vázoljuk a föltehető mássalhangzó-változásokat az ugor korban:¹

	egyszerű gem. expl.	fric.	lat.	sib.	affr.	trem.	nas.
bilab.	$p \leftarrow -pp^+$	w					m
dento-alv.	$t \leftarrow -tt^+$	$\delta^+ \rightarrow l$	$\theta^* \leftarrow s$			r	n
alveo-palat.				$\delta \leftarrow -$	ϵ^+		
praepal.		$\delta^+ \rightarrow l'$	$s^+ \rightarrow$		ϵ		η
pal.		j					
postpal.	$k \leftarrow -kk^+$	γ					$\eta \rightarrow \eta k$

Az ugor korban számos hangfejlődés zajlott le, főleg a frikativák és sibilansok oszlopában. A $\delta > l$ és az ezzel párhuzamos $\delta' > l'$ változás két zöngés frikativát megszüntetett, ez az oszlop szegényebb lett, a két laterális megterheltsége pedig megnövekedett. A sibilansok közül először az s és δ egyaránt egy θ -féle hangban egyesült. Megüresedett helyükbe azonban a régi fonémarendszer két tagja áttolódott, így helyük nem maradt soká üresen.

¹ + = megszünt fonéma; * = új fonéma; félkövér = erősebb megterhelés; \rightarrow = teljes változás; \rightarrow részleges változás.

Az *s* pótlását az eddigi *ś* „vállalta”, az *š*-ét pedig a *č*. Képletben tehát a régi A, B, C, D fonémák helyére A, B, E fonéma került a következő változások útján: $\swarrow A \leftarrow C$; vagy a képletbe a megfelelő hangokat behelyettesítve

E
 $\swarrow B \leftarrow D$
 $\swarrow s \leftarrow ś$. Lehetséges, hogy részleges $\eta > \eta k$ változás is történt. A gemináta ϑ
 $\swarrow š \leftarrow č$
 zárhangok egyszerűsödtek.

Az ugor kor végére kialakult mássalhangzó-rendszer tehát föltehetőleg a következő képet mutatta:

	expl.	fric.	sib.	affr.	lat.	trem.	nas.
bilab.	<i>p</i>	<i>w</i>					<i>m</i>
dento-alv.	<i>t</i>	ϑ	<i>s</i>		<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
alveo-pal.			<i>š</i>				
praepal.				<i>č</i>	<i>l</i>		<i>ň</i>
pal.		<i>j</i>					
postpal.	<i>k</i>	<i>γ</i>					

Az ugor-kor végi mássalhangzó-rendszer szegényebb lett néhány hanggal, növekedett a magányos hangok száma az oszlopokban. Magányos lett az affrikáta, erősen meggyengült a fricativa-oszlop, és a rendszerbe bele nem illő zöngétlen ϑ fricativa már a bomlás csíráját hordozta magában. Vagy társakat szerez magának, vagy pusztulnia kell a rendszerből, akár zöngésüléssel, akár nyomtalanul.

A rendszer azért a l a p j á b a n nem változott meg, a zöngés—zöngétlen korreláció továbbra is irrelevans maradt, még a rendszerből kirívó zöngétlen fricativa, a ϑ is zöngés pár nélkül állt. A döntő, a forradalmi változás már a magyar nyelv külön életében történt, amely kényszerűen meghatározta a mai magyar mássalhangzó-rendszer kialakulását.

Az ugor-kor végi mássalhangzó-rendszer tehát több üres hellyel rendelkezett, de ezek betöltése nem volt szükségszerű. A ϑ nem maradhatott meg önmagában, tehát ez fölösleges hang volt, olyasféle, ahogy a mai finn irodalmi nyelv harmóniáját megbontja és egyensúlyát fenyegeti az oda nem illő *d* hang. A finnben ugyanis egyébként nincs zöngés—zöngétlen korreláció, csakis ebben az egy hangban, amely árván áll a zöngétlen zárhangok rendszerében. Ha az irodalmi nyelv tekintélye és az írás nem tartaná életben, nem jósolnék neki hosszú életet.

4. A következő táblázat az ősmagyar kor változásait mutatja be. Ez a kor egyébként is döntő változásokat hozott, és csírájában kialakította az egész mai magyar nyelvi rendszert (vö. BÁRCZI: CongrIntern. 46—7 és MNyÉl. 67).

A változás forradalmi, de rendszerszerű (itt még a finnugor fonetikai átírás szerint jelzem a hangokat):

	zárh.	nas. + zárh.	fric.	sib.	affr.	lat.	trem.	nas.
bilab.	$p \ b^*$	$\leftarrow mp$	$w \leftarrow$					m
labiodent.			f					n
dentoalv.	$t \ d^*$	$\leftarrow nt$	$\theta^* \rightarrow \emptyset$	$s \ z$		l	r	
alveopal.				\uparrow ξ				
praepal.		$\acute{n}c$			$\acute{c} \ \acute{j}^* \leftarrow$	l'		\acute{n}
pal.			j					
postpal.	$k \ g^*$	$\leftarrow \eta k$	$\chi \ \gamma$					

A döntő változást a nasalis + homorgan zárhang vagy affricata fejlődése okozta. A denasalisatio következtében a szóbelseji explosivák és affricaták zöngéssé váltak, és ezzel kialakult a nyelvben eddig ismeretlen zöngés—zöngétlen korreláció. A denasalisatio után a zárhangok és az affricata oszlopa páros lett. A szóbelseji $t > z$ változás (lehetséges, hogy δ -n keresztül) a sibilansok közé is bevitt egy zöngés hangot. Így a zárhang-affricata-sibilans oszlopok, amelyek eddig csak egyoldalúak (unilateralisak) voltak, mert csak zöngétlenek lehettek, illetőleg zöngésség szempontjából tág határok között mozgathattak, kétoldalú (bilateralis, binaris) oszlopokká váltak. Mivel a hangtani változások forgatagában nem alakult ki a teljes szimmetria, a rendszerben üres helyek („cases vides”, vö. A. MARTINET, *Économie des changements phonétiques*. Berne, 1955. 80—1) keletkeztek. A régi rendszer bomlását és az új kiteljesedését még fokozta az a hangváltozás-sorozat, amely az eddig csak zöngés fricativa-oszlopot is bilateralissá tette. A ϑ ugyan megszűnt, mint a rendszerbe nem illő hang, és így a fricativa-oszlop „megtisztult” a rendszerből kirívó hangtól, de a zöngétlen explosivák részleges bomlási folyamata megteremtette a zöngétlen fricatívákat. Ezek már megmaradhattak, mert nem magányos hangváltozások voltak, hanem részesei annak az osztódási, óriási fonémagyarapító folyamatnak, amely a zöngés—zöngétlen korreláció megszületésével járt együtt. A szókezdő $p > f$, valamint velaris hangrendű szavakban ugyancsak a $k > \chi$ változás megteremtette a fricativa-oszlop binarizmusát is. Csekélyebb jelentőségű a részleges $m > w$ változás szó belsejében, mint a *név* (vö. pl. vog. *nam* ~ fi. *nimi*); *szív* (vö. pl. vog. *sim* ~ fi. *sydäme*); *lé* ~ *leve* (vö. pl. vog. *lām* ~ fi. *liemi*); *jó* ~ *java* (vö. pl. vog. *jomas*) stb. Ez a szórványos hangváltozás lehet disszimilációs jelenség is, mint erre MOÓR helyesen rámutat (i. m. 394), pl. az egyes sz. 1. szem. birt. személyragos alakból: **szímem* > **szíwem* > *szívem*, **nemem* > **newem* > *nevem*.¹

¹ MOÓR (i. h.) $m > b > v$ változást tesz fel. BÁRCZI a kettősség magyarázatát abban látja, hogy volt gemináta *mm*, ez megmaradt, az egyszerű pedig *w*-vé denazalizálódott (MNY. LVIII, 3, jegyz.).

Nem is tartozik tehát a voltaképpen hangváltozások közé. Kisebb jelentőségű az amúgyis gyengén megterhelt *t*-nek részlegesen zöngés palatalizált affricatává válása, amellyel az *-ńc-* hangkapcsolatból keletkezett *ź* mássalhangzó helyzetét megerősítette.

Az általam vázolt elgondolást nem érinti, vajon a szóbelseji $p > w$, $t > z$, $k > \gamma$ változás egy közbülső *b*, *d*, *g* fokon zajlott-e le (BÁRCZI: MNy. LVIII, 3 kk.). Ezúttal azt a kérdést is érintetlenül hagyom, hogy a szókezdő *b-k* (*bal*, *bonyolódik*, *bőr* stb.) kialakulásában lehetett-e része a török hatásnak (LAKÓ: ALingu. XII, 225–45). Nem érintem azt a kérdést sem, vajon a denazalizáció kapcsolatban lehetett-e a permi nyelvek hasonló hangváltozásával (l. a vita jó összefoglalását RÉDEI: NyK. LXVI, 253–61). Ebben a kérdésben az a véleményem, hogy a magyarban és a permi nyelvekben a szóbelseji zöngésülés kiterjedése egymástól függetlenül is létrejöhetett, hiszen éppen a rendszerszerűség kényszere miatt a zárhangokban kialakult zöngés—zöngétlen viszony szükségképpen hasonló eredményekre kellett, hogy vezessen a réshangok viszonylatában is.

A tömegével keletkező új hangok némelyike korlátozott erejű fonémává vált kezdetben. Így a zöngétlen explosívák közül szókezdő helyzetben bármely magánhangzó előtt csak *t* fordulhatott elő, a *k* csak palatalis hangrendű szavakban, a *p* pedig csak szó belsejében (a *-pp-* folytatásaként). Ezzel szemben csak szókezdő lehetett az *f* és a *χ*. A *z* pedig csak szó belsejében fordulhatott elő.

A zöngés—zöngétlen korreláció kialakulása nemcsak számos fonéma megosztódásához vezetett, hanem üres helyeket is hozott létre, amelyek csak kitöltésre vártak. Az asszimetrikus *w* (bilabialis)—*f* (dentilabialis) pár további labilis helyzetet okozott. Nyilvánvaló, hogy nem a *w* mellé fejlődött ki a *φ* fonéma, amely tudomásom szerint csak a japán nyelvben önálló fonéma (WENDT, Sprachen. 1961. 165), általában pedig csak a *w* zöngétlen variánsa. A *φ* alig hallható, és éppen ezért fonémának hangtani változások alkalmával is csak rövid átmeneti időre alkalmas (vö. MARTINET i. m. 122). Az ősmagyarok végének mássalhangzó-fonémarendszere (a mássalhangzókat most már a magyar helyesírás szerint írom):

	expl.	frie.	sib.	affr.	lat.	trem.	nas.
bilab.	<i>p b</i>	<i>w</i>					<i>m</i>
labiodent.		<i>f</i>					
dentoalv.	<i>t d</i>		<i>sz z</i>	-	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
alveopal.			<i>s Ø¹</i>				
praelap.				<i>cs dzs</i>	<i>ly (?)</i>		<i>ny</i>
pal.		<i>j</i>					
postpal.	<i>k g</i>	<i>χ γ</i>					

¹ Ø „üres hely” (case vide).

Az explosiva-oszlop bilaterális formában is teljes. A fricativa-oszlopban asszimetria mutatkozik az *f*–*w* párban. A *j* páratlap ugyan, de ahol a *ɣ* fonéma, ott a *ʒ* inkább csak variáns, nem fonéma (német, orosz, vogul, osztják). Bár a rendszer nem teljesen kiegyensúlyozott, végeredményben csak egy asszimetrikus pár és egy üres hely okoz a rendszerben labilitást.

Mihelyt azonban kialakultak a zöngés párok az explosívákhoz, az affrikátához és az egyik sibilanshoz, valamint a zöngétlen fricatívák, egy másik lényeges vonással bővült a mássalhangzó-rendszer. A zöngés–zöngétlen korreláció kialakulásával egyidőben kialakult a zöngésség szerinti hasonulás (asszimiláció) is. A fonetikai, fiziológiai gazdaságosság (az „économie”, vö. MARTINET i. m. 94 kk.) elve alapján minden nyelv arra törekszik, hogy a lehető legkisebb energiával a lehető legtöbb információt adja. Ha tehát az információt nem zavarja lényegesen, akkor a beszédben éppen a kényelmesebb ejtésmódra való törekvés következtében asszimiláció keletkezik. Különösen elterjedt minden nyelvben a zöngé szerinti asszimiláció éppen az explosívák, affricaták és sibilansok körében. Ezek ugyanis indukálnak és indukálódnak. Viszonylag igen nagy erő kifejtést okozna például egy *apda* vagy *azta* hangsor betű szerinti kiejtése. Az erős zöngé hirtelen megszakítása egy felpattanó zöngétlen zárhanggal, majd közvetlen utána zöngés zárhang képzése nagyon nehéz. Ezért az ilyen hangsor kiejtése rendszerint *abda*, tehát a zöngét nem szakítjuk meg (elképzelt megoldás az *apta* is). Az *azta* kiejtésekor meg előbb megszüntetjük a zöngét hasonló okokból (*aszta*). Zöngés zár- vagy réshang után nehéz dolog hirtelen, átmenet nélkül zöngétlen zárat vagy rést alkotni.

Ha tehát az explosiva, affricata és sibilans oszlopokban a zöngés vagy zöngétlen sorban egy hely üresen marad a hangfejlődés következtében, az rendszerint „case vide”. Az ősmagyarban még üresen maradhatott a hely, mert a szóvégi magánhangzók kényszere és a főleg nyílt szótagokra vagy zöngésség szempontjából indifferens mássalhangzókapcsolatokból adódó zárt szótagokra épülő hangrendszer nem adott még sok lehetőséget az asszimilációra. A suffixumok a magánhangzós tőhöz járultak, új mássalhangzókapcsolatok nemigen adódtak.

Mihelyt azonban az ősmagyarban a tövégi magánhangzók és bizonyos hangtani helyzetben (kétnyíltszótagos törvény) a szóbelseji rövid magánhangzók kiestek, lekoptak (**utu* *belé* > *útbelé*, olv. *údbelé*; **vagutuku* > *vágtok*, olv. *váktok*), akkor számos új mássalhangzókapcsolat keletkezett, életbe lépett a zöngésség szerinti hasonulás fiziológiai törvénye. Így tehát minden indukált hang zöngés vagy zöngétlen párja ki kellett, hogy fejlődjék először mint variáns. Ha azonban mint variáns élt, akkor potenciálisan megvolt már a fonéma is. A *zs* hang kifejlődéséhez nem kell semmiféle szláv hatást föltenni, mert a *zs* hang (az *s* zöngés variánsaként) megvolt a tövégi magánhangzó lekopása után minden *s* végű szóban, ha utána közvetlenül zöngés zárhang következett. Amíg **vosu* *beleül* volt, addig nem volt okvetlenül szükség a *zs* kifejlődésére, de mihelyt **vos* *beleül* lett belőle, itt már *zs* hangzott a szó végén (vö. KNEZSA: MNy. XXIX, 156–7). Ugyanígy keletkezett a *c* fonéma a tövégi magánhangzó lekopása vagy a szóbelseji rövid magánhangzó kiesése után a *-tsz-* mássalhangzókapcsolatból. Mikor a **metüszüm* alak **metszüm*-mé rövidült, ennek kiejtése már *meccüm* lehetett. Kár a *zs* és *c* hangok kialakulásáért kétnyelvűvé tenni a magyarságot évszázadokig. A kkor vették csak át a magyarok ezt a két

hangot jövevényyszavakban, mikor ezek természetes módon (a *zs* az *s* zöngés variánsaként), a *c* pedig ugyancsak a tővégi és szóbeljei magánhangzó-kiesés után keletkező *-tsz-* mássalhangzó-kapcsolatból) már kialakultak. Kialakulásuk tehát nem a szlávssággal való — egyébként kétségtelenül mélyreható és tartós — kapcsolat következménye, hanem belső nyelvi fejleménnyel van összefüggésben. Ha egyszer mint fonetikai nyelvi tényként megvoltak, akkor már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy fonémává önállósuljanak. Ehhez a lépéshez persze hozzájárultak többek közt a szláv jövevényyszavak, de nemcsak a szlávok, hanem a többi is. A *zs* természetesen akkor még nem fordult elő német jövevényyszavakban, mert a németben akkor nem volt és ma sincs zöngés *zs*, de *c* már viszonylag régi német és latin jövevényyszavainkban jelentkezik.

4. Az ősmagyar-kor végétől a XIV. századig a következő változások történtek a mássalhangzó-rendszerben:

	expl.	fric.	sib.	affr.	lat.	trem.	nas.
bilab.	<i>p b</i>	<i>w</i>					<i>m</i>
labiodent.		<i>f</i>					
dentoalv.	<i>t d</i>		<i>sz z</i>	<i>c* ← [tsz]</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
alveopal.			<i>s → zs*</i>		↓		
praepal.	<i>[tj] → ty* gy*</i>			<i>cs dzs</i>	<i>ly</i>		<i>ny</i>
pal.		<i>j</i>					
postpal.	<i>k g</i>	<i>χ γ⁺ → ∅</i>					

Az ősmagyar-kor változásai nem mondhatók nagyszabásúaknak. A már megkezdődött irányban folytatódott a fonémák elrendeződése. A *tj* kapcsolatból kialakult a *ty* fonéma, a *dzs* sibilans eleme egyre gyengült, és átment a *gy*-be, így a *ty*-t megerősítette helyzetében, az oszlop palatalis szakaszát is binarissá tette. A *tsz* hangkapcsolatból keletkezett a *c* affricata, de mindkét affricata egyelőre zöngés pár nélkül állt. Az *ly* fonéma a palatalis sor erősödésével ismét kialakult (vagy ha megmaradt, megerősödött) részben *-lj-* hangkapcsolatból, részben pedig az *l* palatalizációjából (l. BENKŐ: NytudÉrt. 1. sz. 31–6). Az erősen vokalikus jellegű *γ* a XI–XII. század folyamán részben vokalizálódott, részben eltűnésével hosszú magánhangzót hozott létre: *bayatur* > *bátor*, *siyer* > *sír* (vö. BÁRCZI, TihAl. 117, Hangt.² 134, MNyÉl. 138), vagy hiatus keletkezett, amelyet magánhangzók között később *j* töltött ki: **feyé* > *feje*, **mezeyé* > *mezeje*, **ajtáyá* > *ajtaja* (BÁRCZI, Hangt.² 134). A *γ* hang eltűnésével a *χ* magára maradt.

Mássalhangzó-rendszerünk a XIV. században:¹

	expl.	fric.	sib.	affr.	lat.	trem.	nas.
bilab.	<i>p b</i>	! <i>w</i>					<i>m</i>
labiodent.		<i>f</i> !					
dentoalv.	<i>t d</i>		<i>sz z</i>	<i>c Ø</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
palatoalv.			<i>s zs</i>	<i>cs Ø</i>			
pal.	<i>ty gy</i>	! <i>j</i>			<i>ly</i>		<i>ny</i>
postpal.	<i>k g</i>	<i>χ</i> !					
lar.		$\begin{smallmatrix} \text{f} \downarrow \\ h \end{smallmatrix}$					

Amint láthatjuk, asszimetrikus, labilis helyzet maradt a *w*—*f* viszonylatban, és ilyen keletkezett a *γ* pusztulásával a *j*—*χ* viszonylatban is (BÁRCZI a *ch* > *h* változást már a XIV. század előttre teszi, ami természetesen könnyen lehetséges, Htört.² 133). Így nem maradt üres hely, illetőleg a *γ* kiveszésével majdnem egyidőben a páratlanná váló *χ* hátrahúzódott laringalis képzésűvé, ahol már gyakorlatilag (legalábbis fonológiai szempontból) nincs mód a zöngés—zöngétlen korrelációra.

5. A középmagyar- és újmagyar-korban már alig történt lényeges változás e hangrendszerben.

	expl.	fric.	sib.	affr.	lat.	trem.	nas.
bilab.	<i>p b</i>	<i>w</i> ⁺					<i>m</i>
labiodent.		$\begin{smallmatrix} \downarrow \\ f \end{smallmatrix}$ <i>v</i> [*]					
dentoalv.	<i>t d</i>		$\begin{smallmatrix} \text{---} \\ \end{smallmatrix}$ <i>sz z</i>	$\begin{smallmatrix} \text{---} \\ \end{smallmatrix}$ <i>c dz</i> [*]	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
palatoalv.			<i>s zs</i>	<i>cs dzs</i> [*]			
praepal.				<i>ty gy</i>	<i>ly</i>		<i>ny</i>
pal.		<i>j</i> ←			└─┘		
postpal.	<i>k g</i>						
lar.		<i>h</i>					

¹ ! = asszimetria; Ø = üres hely.

A közép- és újmagyar-korban lezajlott változások a két üres hely (*dz* és *dzs*) betöltésével és a $w > v$ hangváltozás lezajlásával szinte teljesen harmonikussá, szabályossá tették a mássalhangzó-rendszert. A *dz* és *dzs* virtuosán, potenciálisan már eddig is megvolt, mióta *c* és *cs* végű szavaink vannak (*láncból* olv. *lándzból*; *kócbaba* olv. *kódzbaba*; *rántsd be* olv. *rándzsbe*; *ácsbárd* olv. *ádzsbárd*). Ettől már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy ezek a variánsok fonémává önállósodjanak. Ezt a lépést a *dz* fonémává válásához a *z*; *zz* affrikálódása (*bozza* ~ *boza* > *bodza*, *mazzag* > *madzag*, *vakarózik* > *vakaródzik*), a *dzs*-éhez török és újabban angol jövevényszavak (*findzsa*, *handzsár*, *dzsida*, *dzsem*) segítették elő (vö. BÁRCZI, Hangt.² 158–9, MNyÉl. 248).

MOÓR (i. m. 433–4) az ismeretlen eredetű *koja* és *dőf* szavakat egy clyan ismeretlen nyelvű pásztornéptől való átvételnek tartja, amellyel a magyarság az i. e. utolsó néhány évszázadban érintkezett. Mivel azonban mindkét szó felbukkanása viszonylag kései (XVI. sz.: SzófSz.), azt hiszem, elég nagy merészség e szavakat több, mint kétezer évvel ezelőtti időre visszavetíteni. Az azonban természetesen ugyancsak tény, hogy néhány biztosnak vehető finnugor vagy honfoglalás előtti török jövevényszavunk is csak a XVI–XVII. században fordul elő először, tehát a kései előfordulás még nem okvetlenül jelenti szavunk kései keletkezését. Meggondolkoztató azonban, hogy a magyarban még a XIII–XIV. századból sem tudunk egyetlen biztos adatban sem szóbelseji vagy szóvégi *f*-et kimutatni (KNIEZSA, SzlJöv. I, 930). Jövevényszavakban hanghelyettesítéssel vettük át a szóbelseji és szóvégi *f*-eket, mint a következő latin eredetű nevekben: *Izsép* ~ *Józsep*, *Kleopás*, *Luciper* vagy a németből átvett *püspök*, *kaptár* szavakban. A XV–XVI. századi átvételekben azonban már a szóbelseji *f* megmarad, mint az olasz eredetű *tréfa*, *tafota*, német er. *kufár*, *copf* ~ *coff*, *rőf*, latin er. *konfirmál*, török er. *kefe* stb. szavainkban. Növekszik a szóbelseji *f*-ek száma a szóösszetételek (*hétfő*, *fejfa*, *atyafi*), valamint a hangutánzó-hangulatfestő szavak (*cáfol*, *pufók*, *puffan*, *rőfög*) és egyes nyelvjárásokban a *v* asszimilációja útján (*husfét*, *körfe* < *körtve*, *ötfen*). Némelyik nyelvjárásban néhány szóban túlkompenzációképpen viszonylag kései $p > f$ változás történt, mint *dufla*, *heftika*, *púfos*, *rofku*, *sinkófál* stb. (KÁLMÁN: MNy. III, 123–8).

Ha viszont a XV. századig az *f* korlátozott felhasználhatóságú fonéma volt, vagyis csak szó kezdetén fordulhatott elő, akkor nagyjából meg is tudjuk határozni a $w > v$ változás korát. A változás megindulhatott korábban is, hiszen az *f*–*w* pár nem volt egészen szimmetrikus, mint már többször rámutattam. Addig azonban nem is kellett a *v*-nek mint variánsnak kialakulnia, míg az *f* nem kerülhetett szó végére. Mihelyt azonban szó végén is előfordulhatott, rögtön megvolt a lehetősége a *v* önálló fonémává változásának vagy a $w > v$ változásnak, hiszen a *w* és *v* csak kevés nyelvben lehet külön fonéma (pl. angol). Ha tehát már előfordult a *csúf banya* (olv. *csúv banya*), *öt rőf damaszt* (olv. *öt röv damaszt*), *dőfd belé* (olv. *döv belé*), akkor — ha ritkán is — a *v* mint az *f* zöngés variánsa előfordult, és így bizonyára siettetette a $w > v$ hangfejlődést, amely valószínűleg nyugatról haladt kelet felé, és a XVI. század körül nagyjából befejeződött, noha a *v* variánsaként ma is hallható számos (főleg keleti) nyelvjárásban.

Egészen újkeletű a $ly > j$ hangváltozás. Megindulása egyes nyelvjárásokban ugyan már a XVI. századra tehető, de az irodalmi és köznyelvi uralomra jutása csak a XIX. század végére fejeződik be. Egyes nyelvjárásainkban még ma is fonéma.

Mai köznyelvi mássalhangzó-állományunk a következő:

	expl.	spir.	aftr.	lat.	trem.	nas.
bilab.	<i>p b</i>					<i>m</i>
labiodent.		<i>f v</i>				
dentoalv.	<i>t d</i>	<i>sz z</i>	<i>c dz</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
palatalv.		<i>s zs</i>	<i>cs dzs</i>			
proepal.			<i>ty gy</i>			<i>ny</i>
pal.		<i>j</i>				
postpal.	<i>k g</i>					
lar.		<i>h</i>				

Mai köznyelvi mássalhangzó-rendszerünk ismét harmonikus, szimmetrikus, az explosiva, spirans és affricata-sorban megvan a zöngés–zöngétlen korreláció. Bizonyos asszimetria csak a hátrább képzett spiransokban mutatkozik. A *h* azonban nem szokott magának zöngés párt kifejleszteni. Egy lehetőség van még a rendszer bővülésére. A *j* hang zöngétlen párja, a *ǰ* ritka variánsként előfordul a *rakǰ*, *lopǰ*, *dőǰ* (olv. *rakǰ*, *lopǰ*, *dőǰ*) felszólító módú alakokban, valamint néhány idegen szóban, mint *technika*, *technikus*, *cech*, *monarchia*. Előfordulása azonban még annyira ritka, hogy aligha lehetne fonémának nevezni. Sokan ma is *h*-nak (ritkábban *k*-nak) ejtik az idegen szavakban. A nemrég megszűnt *ly* esetleges újraéledésén kívül egy potenciális fonéma (fonetikailag létező) van tehát még kihasználatlanul, a *ǰ*. Noha megindult már a fonémává való átalakulás útján, kialakulását az irodalmi nyelv normái ugyanúgy hátráltatják, mint ahogy a finn fonémarendszerbe bele nem illő *d*-t ugyanilyen normák tartják életben.

6. Fejtegetésem eredményei a következők:

1. Minden nyelv fonémarendszere egyensúlyra és szimmetriára törekszik.
2. Ha ez az egyensúly valamely hangváltozás következtében megbomlik, akkor ez a labilis állapot úgy egyensúlyozódik ki ismét, hogy a rendszerbe nem illő hang eltűnik, vagy egy más fonémába beleolvad. Az is megtörténhetik azonban, hogy addig keletkeznek újabb és újabb hangok, míg az új rendszer szabályosan ki nem egészül, és a fonémák új rendszerre nem kerekednek ki.
3. Idegen nyelvből csak akkor vesz át valamely nyelv új fonémát, ha annak üres helye megvan fonémarendszerében, és ha fonetikailag (variánsként) létezik, nyelvi valóság, tehát már eleve potenciális fonéma.
4. Rendszerbe nem illő tag csak ideig-óráig maradhatott meg régebben, ma azonban az írott nyelv és az iskolák fönntarthatják (pl. a finn *d*).
5. A finnugor alapnyelv mássalhangzó-rendszere viszonylag szimmetrikus, kiegyensúlyozott volt. A hangok képzésmódja egyben meghatá-

rozta a zöngésséget is. Zöngétlenek voltak a zárhangok, affricaták és sibilansok, zöngések pedig a fricatívák, liquidák (lateralisok és tremulans) és nasalisok. A zöngés—zöngétlen korreláció hiányzott.

6. Bár az ugor alapnyelvben számos hangváltozás lezajlott, ezek alapján nem változtatták meg a mássalhangzó-rendszert.

7. A magyar (és a permi) mássalhangzó-rendszerében a ferradalmi változást a szóbelseji *b, d, g, ŷ* kialakulása okozta. Így kialakult ugyanis egyrészt az explosíváknál és az affricatáknál a zöngés—zöngétlen korreláció, másrészt ez a változás a visszaható zöngés asszimiláció útján megteremthette valamennyi réshang és affrikáta zöngés párját is.

8. A zöngés asszimiláció akkor fejthette ki igazán hatását, amikor a szavak hangszerkezete megváltozott a magyarban, mikor a tövégi magánhangzók leoptak, és számos többelseji rövid magánhangzó kiesett, tehát az ómagyar-kor első felében (XI—XIII. század).

9. A mai magyar mássalhangzó-rendszer ismét kiegyensúlyozott és harmonikus, a zöngés—zöngétlen korreláció kiteljesedett.

KÁLMÁN BÉLA

A borzas és családja

1. E szócsalád legközelebbi rokonságába a mai magyar köznyelvben is élő szavak közül a következők tartoznak: *borzas, borzad, borzaszt, borzol, borzong, borzongat, borzalom* és ezek megannyi származéka. A régiségben és a nyelvjárásokban persze a szócsalád legközvetlenebb tagjai még nagyobb számban szerepelnek, s a továbbiakban látni fogjuk, hogy más szavak, szócsoporthoz is ebbe a körbe vonhatók.

A *borzas*-nak és családjának az eredetéről eddig számos vélemény hangzott már el, melyek különféle irányokban (többek között pl. finnugor, iráni, török stb. egyeztetésekben) keresték a megoldást. E vélemények jó része ma már nem jöhet számításba, részletezésük tehát fölösleges volna. Közülük itt csak a valamilyen okból érdemlegesebbeket említeném. CzF. volt az első, aki a *borzas*-féle csoportot a magas hangú *bérzen, bérzég, bérzénkédik* szavakkal hozta kapcsolatba; a további etimológiai összetartozást illetően azonban már naív egyeztetéseket ad (*berreg, remeg, torlik, orom* stb.). — Az EtSz. szintén egybekapcsolja a *borzas*-t és családját palatalis megfelelőikkel, s ezek közül számosat föl is sorol (*bérzed, bérzeszt, bérzénkédik* stb.); az egész rokonságot azonban ismeretlen eredetűnek mondja. — BEKE ÖDÖN (NéNy. VIII, 120—1) a *borzas*-t és családját a *borz* állatnévből eredezteti, azon az alapon, hogy a *borz* testét sörteszerű szőr fedi, s ha az állat megijed, fölborzolja szőrét. Állítása igazolására egyrészt CAL. 484: „hirsustus: *Borzas*, sertés” adatát, másrészt a N. *hőrcsögös* 'mérges természetű, hirtelen haragú' analógiáját is fölhozza. A magas hangú megfelelőkről meglehetősen határozatlanul ezeket mondja: „... nem állanak ennek a magyarázatnak útjában, bár nincs kizárva, hogy ezek egy része külön eredetű. Ennek eldöntése azonban több adatot és további vizsgálatot kíván.” (I. h. 121.) — A szócsaládnak a *borz* állatnévből való kisarjadását — BEKE nyomán — a SzófSz. is valószínűnek tartja. E magyarázat így következtetővé vált, s újabb vélemény azóta sem hangzott el.

A szócsalád magyarázatával kapcsolatosan meg kell még jegyezni, hogy nyelvtörténeti jelentésfejlődését legrészletesebben SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND

fejtegette (MNy. V, 11—2); szerinte e szavak eredeti jelentése konkrét: „a bőr, haj, szőr vagy tollak felmeredésére vonatkozik”, s a félelem, irtózás kifejezésére szolgáló jelentésük későbbi, absztrakt irányú, „komplikációs” jelentésváltozás eredménye.

2. A szócsaládnak a *borz* állatnévből való, BEKÉTől származó magyarázata nem látszik meggyőzőnek, s így nem lehet végső szó az ide vonatkozó etimológiai irodalomban.

BEKE magyarázatának kiindulási alapját így fogalmazza meg: „A magyar szófejtés történetében számos olyan eset van, amikor a rokon vagy idegen nyelvekhez fordultak kétes értékű egyeztetésekért, pedig oly közel volt a magyarázat: saját nyelvünkben.” (I. h. 120.) Ezt a megállapítást általában csak helyeselni lehet. Valóban számos ok (a KASSAI és a CZUCZOR—FOGARASI-féle naív szófejtés ellenhatása; a keleti, elsősorban török romantika; az idegen nyelvi magyarázatok tudományosabbnak, elegánsabbnak tekintése; az ezekből származó szófejtési kordivat) játszott közre abban, hogy a régebbi magyar etimológiai irodalomban a szinte önmagukat kínáló, egyszerű és világos belső magyar nyelvi eredeztetések igen sok esetben háttérbe szorultak vagy napvilágra sem jöttek; sok is még a pótolnivalónk e téren. A helyes kiindulás mellett azonban BEKE magyarázatában egy-két olyan etimológiai alapelvet nem vett tekintetbe, amely különösen a belső, magyar eredetű szavak származtatásában elengedhetetlen követelmény. Emiatt ment tévútra a *borzas* családja származásának megítélésében.

Mint általában minden nyelvben lenni szokott, a magyar eredetű szavak sem egyedül álló, társtalan elemek, hanem szűkebb-bővebb etimológiai családokba tartoznak. E családoknak egy-egy vagy egy-két kiragadott szavát etimologizálva nem kaphatunk igazán megnyugtató eredményt (noha természetesen ráhibázhattunk a helyes megoldásra), s a szócsalád egészének nyelvtörténeti és nyelvjárási problematikája, illetőleg annak a maga teljességében való megismerése alaposan megváltoztathatja elszigetelt jelleggel kialakított szófejtő véleményünket. — Így vagyunk a *borzas*, *borzad*, *borzaszt* stb. szavakkal is. Még ha ezeknek a *borz* állatnévből való származása első látszatra lehetségesnek tűnnék is föl, amennyiben nem tudunk magyarázatot adni a velük kétségtelenül összefüggő más szavak ugyanilyen származására, alig jutottunk előbbre. Márpedig a szócsalád palatalis megfelelőit a 'Dachs' jelentésű *borz* tőszóból kiindulva magyarázni nemigen lehet.

Nem akarnám cikkemet az adatok tömeges felsorolásával nyújtani, jól lehet az itt megtárgyalandó szócsalád mind az ide tartozó elemek számát, mind azok hang-, alak- és jelentéstani változatait tekintve rendkívül nagy számú. Így bizonyos mértékben csak vázlatos és teljességre korántsem törekvő adatfelsorolást közlök.

A velaris sorban többek között ezekkel a szavakkal kell számolnunk (az első előfordulás, az egyes szavakon belül pedig a jelentésváltozatok időrendjében):¹ *borzad* (1516 k.: Nyr. XXXIV, 200) 1. 'égnek mered (haj, szőr stb.)', 2. 'iszonyodik vmitől', 3. '(hidegtől, félelemtől, undortól stb.) összerázkódik'; *borzogat* ~ *borzongat* (1548: RMKT. III, 268) 1. 'borzol', 2. 'megremeget', 3. 'iszonyattal tölt el'; *borzas* ~ *bozzas* (1568: Mel: SzJán. 469:

¹ Az itt következő adatok egy részét HEXENDORF EDITnek „A magyar nyelv etimológiai szótára” számára történt összeállításából veszem.

NySz.) 'felborzolt, kócos'; *borzaszt* (1585: CAL. 98) 1. 'felmereszt (haját, szőrt)', 2. 'iszonyattal tölt el', 3. 'undorral tölt el'; — továbbá: *borzít* 'fölborzol' (PPB.); *borzon*, *borzonka* 'borzas, bolyhos termésű növény' (MÁRTON. 1807.); *borzalom* 'iszonyat' (NyÚSz., 1814-ből); *borzong* 'hidegtől, félelemtől stb. összerázkodik' (Haszn. Mul. II, 13: NSz.); *borzonkodik* 'ingerkedik, acsarkodik' (KASSAI I, 362); *borzaz* 'fölbolyhosít vmit' (Tzs.); *borzaszkodik* 'fölborzolja, fölingerli magát' (Tzs.); *borzol* 'borzassá tesz' (Nagy Ig.: Besz. I, 115: NSz.); *borza* 'laza (boglya, petrence stb.)' (MTsz.); *burzukos* 'borzas, ágas-bogas' (MTsz.); stb.

A palatalis sor adataiból: *bërzënkëdik* ~ *börzönkődik* (1573: Erd. és a P. 101: MFL.) 1. 'nyugtalanodik', 2. 'dühösködik, ingerkedik', 3. 'tollát, szórét fölborzolja (állat)'; *bërzeszt* 'tollát, haját fölborzolja' (1597: Illyef: Jephta 9: NySz.); *bërzeszkëdik* (Heltaiból: MFL.) 1. 'tollát felborzolja', 2. 'felbőszül'; *bërzëget* ~ *bërzënet* ~ *börzöget* ~ *börzönget* (1678: OklSz.) 1. 'ingerel', 2. 'bizserget', 3. 'megbolygat', 4. 'fölborzol', 5. 'borzongat (hideg)'; *bërzëd* (1769: MNy. VI, 83) 1. 'borzasan fölmered (szór, haj stb.)', 2. 'borzong', 3. 'borzad, iszonyodik'; — továbbá: *bërzënt* 'fölbolygat, fölpiszkál, fölzigat' (SzD.¹); *bërzë* 'méregbe jön' (SzD.²); *bërzes* 'borzas' (KASSAI I, 297); *bërzëne* 'kenderszösz, kenderhulladék' (KASSAI I, 298); *bërzeskëdik* 'szembeszáll' (Tsz.); *bërze* ~ *börze*, *börzö* 'kenderhulladék, kóc' (TudGyűjt. X, 26); *bërzël* 'borzol' (MNyszet. VI, 317, 1861-ből); *bërzëng* 'ingerkedik' (CzF.); stb.

Bőven vannak a szócsaládnak még *t* kezdetű (*torzad* stb.) változatai is, ezeket azonban később, a *torzonborz* problematikája keretében mutatom be.

A *borzad* : *bërzëd*, *borzogat* : *bërzëget*, *borzongat* : *bërzënet*, *borzas* : *bërzes*, *borzaszt* : *bërzeszt*, *borzong* : *bërzëng*, *borzonkodik* : *bërzënkëdik*, *borzaszkodik* : *bërzeszkëdik*, *borzol* : *bërzël*, *borza* : *bërze*-féle szópárok nagyfokú hang-, alak- és jelentéstani egyezései nyilvánvalóan a két sor teljes etimológiai azonosságára utalnak; a palatalis megfelelőeknek akárcsak részben való elválasztása a velarisoktól nem lehetséges.

Ez az egybetartozás csak akkor tenné egyáltalán lehetővé a *borz* állatnévből származtatást, ha a palatalis változatoknak a velarisokból való másodlagos, hangrendi átcsapásos keletkezését igazolni lehetne; noha e származtatást önmagában természetesen még ez sem bizonyítaná. A hangrendi átcsapás valószínűségének azonban számos körülmény ellene mond. Mindenekelőtt az, hogy a magyar hangrendi átcsapások jórészt elszigetelt, egyes szóalakokra korlátozódnak, s ilyen nagytömegű alakpár esetén egyetlen más magyar szócsaládban sem lehet igazolni valamelyik hangrendi sor föltétlenül másodlagos eredetét. Tárgvalt szócsaládunk palatalis sorára igen sok régi példánk van; mind két sor első adatai a XVI. századból valók, s a velarisok javára fennálló néhány évtizedes adatolási különbség mit sem bizonyít ezek régebbi voltáról. Egyébként a palatalis sor — itt nem közölt nyelvjárási adataival együtt — létszámában valamivel nagyobb a velarisnál, és több egyedének nincs is velaris megfelelője.

De a szóban forgó családnak a *borz* állatnévből való eredeztetését a hang-, alak- és jelentéstani körébe tartozó egyéb mozzanatok sem támogatják. A szócsalád **borz-* : **bërz-* „tővének” minden bizonnyal *a*, illetőleg *e* volt a tövéghangzója, amivel a *borz* 'Dachs' feltehetően eredetileg is zártabb véghangzója szemben áll. Az egész család alaktani lági is kirí a denominális származékok rendszeréből: képzői részben túlnyomólag, részben kizárólag deverbális funkciójúak, ilyen tömegben a denominális szócsaládok között

meg egészen egyedülállóak. Hogy állatnévből a magyarban az itt tárgyaltakkal azonos képzőkkel, azokhoz hasonló jelentéstartalmakkal újabb szavak fejlődjenek, az is szinte példátlan (vö. mégis a BEKÉTLŐ felhozott, elszigetelt N. *hőrcsögös* 'mérges' melléknevet, valamint — talán — a *darvadoz* igét; a mód-szerűsebb bizonyításhoz azonban e téren is jóval több analógia kellene).

3. Ha nem fogadjuk el a szócsaládnak a *borz* állatnévből való származtatását, vajon vissza kell-e kanyarodnunk az EtSz. álláspontjához, az ismeretlen eredet megállapításához? Aligha. A szócsalád egész problematikája pontosan kimeríti mindazokat a kritériumokat, amelyek a magyar nyelv onomatopoeitikus eredetű szavait jellemzik. Ezekről a kritériumokról részletesen szóltam a „Milyen eredetű a *piros* és családja?” című közleményemben (l. MNy. LIX, 151—62, 286—97), itteni újból való kifejtésük fölösleges volna. Csak futólag utalok tehát itt is a következőkre:

A **borz-* (∼ **burz-*): **börz-* (∼ **börz-*) törész hangrendi párhuzama, valamint hangelem-összeállítása a magyar kifejező szavak tipikus esete. A később tárgyalandó *t* kezdetű változatok ezt csak még jobban megerősítik. E hangvariációk igen jól érzékeltetik azokat a hang- és főként mozgásképzeteket (l. még alább), amelyeket az ide tartozó szavak visszaadnak.

A képzőszerű igevégződések (*-d*, *-szt*, *-g*, *-ng*, *-gat/-get*, *-ngat/-nget*, *-n*, *-nt*, *-nkedik*, *-ít*) vagy jórészt, vagy kizárólag onomatopoeitikus tövekhez szoktak kapcsolódni, efféle együttesük meg különösképpen jellemző e típusra. A névszói *borzas* viszonya olyan a *borzongat*, *borzol*, *borzít* stb. igékhez, mint a *piros*-é a *pirongat*, *pirul*, *pirít* stb.-hez.

A tárgyalt szócsaládnak a szörzet, haj, tollazat, bőr, különböző laza anyagok felborzolásával, valamint az ezekkel gyakran együtt járó borzongással, félelemmel, ingerkedéssel kapcsolatos jelentéstartalma kitűnően beleillik a hang-, mozgás- és állapotképzeteket kifejező, a magyarban túlnyomórészt hangutánzó-hangfestő eredetű szavak sorába. Mivel a szóban levő családban elsősorban a mozgás- és állapotkifejezés dominál, e szavak hangfestő jellege domborodik ki; az efféle könnyed, laza, játékos, pepecselő, lassú stb. mozgásképzeteket nyelvünkben általában hangfestő szavak fejezik ki (*piszkál*, *piszmog*, *matat*, *babrálni*, *pepecsel*, *szöszmötöl*, *billeg*, *fityeg*, *ballag*, *baktat*, *hömpölyög*, *hengeredik*, *gurul*, *görget*, *hemzseg*, *bolygat*, *bizsereg*, *bóbiskol* és megannyi társa). — Egyrészt a felborzolás, felbolygatás, másrészt a borzadás, félelem, ingerkedés együtt járó, egymást kölcsönösen feltételező jelentésmozzanatai magyarázzák, hogy a szócsaládnak mind a velaris, mind a palatalis sorában bőven vannak képviselve mindezek a részben konkrétebb, részben elvontabb jelentések. Mégis a velaris sor valamivel gyakrabban tartalmazza a konkrét (erősebb), a palatalis pedig az elvont (gyengébb) jelentésárnyalatokat, amely körülmény az onomatopoeitikus eredetű szavak hangrendi párhuzamának jelentésviszonyaiban közönséges dolog (a *borzalom* mint nyelvújítási alkotás a velaris sorban is teljesen elvont jelentéstartalmat tükröz). Az elvont jelentések is mutatnak némi kettősséget a velaris és a palatalis sor között: az előbbieken a félelem, az iszonyodás vált uralkodóbb képzetté, az utóbbiakban az ingerkedés, dühös ellenkezés lett a gyakoribb mozzanat. Az együtt járó testi és pszichikai érzetek igen hasonló jelentésviszonyai tapasztalhatók számos magyar onomatopoeitikus eredetű szócsaládban (pl. *remeg*, *rémül*, *reszket*, *pironkodik* stb.). — Az egymást kölcsönösen feltételező érzetek miatt egyáltalán nem vehetjük biztosra — miként SZEREMLEY CSÁSZÁR (i. h.) teszi —,

hogy az efféle igealakokban az absztrakt jelentéstartalom csak másodlagos, későbbi keletkezésű lehet, noha a jelentésfejlődési mozzanatok egy része alkalmasint a *borzas* családjában is lehetett ilyen absztrakciós jellegű is.

A *borzas* és családja a hangfestés síkján minden bizonnyal sok más mozgást kifejező igével van közelebbi-távolabbi etimológiai kapcsolatban. Így egyrésről a *birizgál*-lal, másrészt az önmagában is rendkívül kiterjedt családú *bizgat* (~ *bozgat*, *bözget*, *bözget*, *büzget*; — *bézcent*, *bizgál*, *bézdít* stb.) igével. Különösen a XVI. század óta sűrűn adathozható *bizgat* és családja mutat egészen hasonló jelentésmozzanatokat a most tárgyalt szavakkal. Valószínűnek látszik, hogy *bozót*, *bozontos* stb. szócsaládunk is e körből meríti eredetét: a *bozgat*-félekkel lehet legközelebbi összefüggésben. Egyébként akárcsak az MTsz.-ból és ÚMTsz.-ból igen nagyszámú más olyan szóalakulatot lehetne még idézni, amely hang-, alak- és jelentéstani téren sokrendbeli átmenetet képez az itt említett szavak, szócsoporthoz között.

4. A *borzad*-nak és családjának eredetéről szólva nem lehet megkerülni *torzonborz* szavunk származásának kérdését.

Az eddigi vélemények (RÉTHEI PRIKKEL: MNy. IV, 292; BEKE: VasiSz. II, 390; SzófSz.) e szó utótagjában is 'Dachs' jelentésű szavunkat látták. Ez azonban szintén nem valószínű. Az alakulat előzményei aránylag messze visszanyúlnak a nyelvtörténeti időkbe, de a rájuk vonatkozó sok korai adat sohasem mutatja a ma használatos formát, hanem a *torzaborza*, *torzasborzas* változatokat; vö. pl.: 1560: „rosszas és *torza-borza*, kinél már nyomorultabb ez világon nem lehet” (RMK. V, 256: NySz.); 1628: „Megh eresztett *torzas borzas* szakála” (Prág: Serk. 674: NySz.); 1632: „*Torza borza* görccses hazugságok” (Toln: Vigaszt. Előb. 6: NySz.); 1645: „*torzas borzas* szakállu” (GKat.: Válsz. 205: NySz.); stb. A mai forma először a XVIII. század első felében, Csúzy Zsigmondnál bukkan föl: „egy darabját *torzon-borz* szakállának” (Nyr. XXXVIII, 398), s az irodalmi nyelvben is csak lassan nyomja el a nyelvjárási szinten változatlanul tovább, ma is élő korábbi alakulatokat.

A *torzaborza*, *torzasborzas*-féle alakulatok nyilvánvalóan *ikerszó*k. Első elemük abba a szócsaládba tartozik, amelybe — többek között — ezek a régi nyelvi és nyelvjárási szavak: *torzad* 'égnek mered (haj, szőr, toll, laza anyagok); ingerkedik, szembeszáll'; *torzaszt* 'fölmerezst'; *torzonkodik* 'fölmerevíti haját, szőrét; ellenszegül, szembeszáll'; *torzas* 'fölmerevedett hajú, szőrű; borzas'; *torzol* 'borzol'; stb. (adataikat l.: SzD.²; SI.; KR.; KASSAI; CzF.; MTsz.; ÚMTsz.; OrmSz.; stb.). A *torzasborzas*, *torzonborz* ikerszókön keresztül eddig ezt a szócsaládot is a *borz* állatnévből származtatták (l. pl. SzófSz. *torz* címszó), ami persze nem állja meg a helyét, hiszen a mondottak után nyilvánvaló, hogy e család vagy csak egyszerű *hangtani változata*, vagy — legrosszabb esetben — a hangfestés síkján *közeli rokona* a *borzad*, *borzaszt* stb. csoportnak, tehát ugyanúgy onomatopoetikus eredetű. — Lehet persze, hogy a *t* kezdetű formák kialakulásában a *torzaborza*, *torzasborzas*-féle ikerszók is közrejátszottak, vagyis a *torzad*, *torzaszt*, *torzas*, *torzonkodik*, *torzol* stb. csoport az ikerszókiból való kiválás után izmosodott meg. Az adatok időrendje inkább ezt látszik támogatni. Mégis — ismerve az onomatopoetikus alakok keletkezési módját, párhuzamait — az ikerszókön kívüli, *borzad*: *torzad*, *borzaszt*: *torzaszt*, *borzas*: *torzas*, *borzonkodik*: *torzonkodik*, *borzol*: *torzol*-féle párhuzamos keletkezés valószínűbbnek vehető. — A *torz* korábbi, 'ellenkező, dacoskodó' jelentésében spontán nyelvjárási elvonás lehet a

jelzett szavakból, mai jelentése pedig már nyelvújítási alkotás, mint a *torzit*, *torzul* igék is.

A *torzaborza*, *torzasborzas* ikerszó második eleme a *borzad*, *borzaszt*, *borzas* stb. szócsalád egyik tagja, mely a család konkrét, felborzolásra vonatkozó jelentését tükrözteti (vö. a már idézett *borza*: *börze* elemeket).

A *torzaborza*, *torzasborzas* tehát — az első elem keletkezési módjától függően — vagy két külön, rokon elemből összetapadt forradásos összetétel, mint az *ázik-fázik*, *dül-fül* stb., vagy egymásból burjánzott, tapadásos összetétel, mint az *ugra-bugra*, *tarka-barka* stb. (e fajtákra vö. PAIS: MNy. XLVII, 144 kk.).

Hogyan állt elő a korábbi *torzaborza* ikerszóból a kétségkívül másodlagos *torzonborz*? Az alakulat *n*-je voltaképpen írássajátság, hangzásbeli *m*-et tükröztet (korábban gyakrabban *m*-mel is írták: SZD.², KR., Tsz. stb.). Ez az *m* zárhangok és affrikáták előtt beiktató szervesen nasalis járulékelem, amelyre a magyarban rengeteg példát lehet idézni: pl. *b* előtt: N. *cobók*, *cubák* 'comb' ~ *comb*; *gebed* ~ *gémberedik*; *cibál* ~ R., N. *cimbál* 'ua.'; *göb* ~ *gömb*; *lobog* ~ N. *lombog* 'ua.'; *lóbál* ~ N. *lómبال*; stb.; — vö. még: *potyka* ~ *ponty*, *fitos* ~ *finta*, *pép* ~ *pempő*, *kacsint* ~ *kancsal*, R. *rát* ~ *ránt*, R. *ött* ~ *önt*, *peder* ~ *penderít*, *lágý* ~ *langyos*, *bög* ~ N. *böng*, *cudar* ~ *condra*, *bogyó* ~ N. *bíngyó* 'ua.' stb. — A *torzonborz* *borz*-a a korábbi *torzaborza*, *torzasborzas* változatoknak a *borzad* etimológiai családjától való elszakadásának, illetőleg ezt követően többféle analógiás hatásnak köszönheti létrejöttét. Egyfelől a *borz*-zal való tudatos vagy spontán azonosítás, népetimológias értelmesítés játszhatott közre; másfelől a részben szintén nasalisos járulékelemmel alakult *kótyonfíty*, *incenpinc*, *hetyenpetty*, *fántonfánt*, *furtonfúrt*, *gézenüz*-féle ikerszók (ezekre vö. RÉTHEI PRIKKEL: MNy. IV, 288—95) is mintául szolgálhattak az utólag rövidüléshez.

5. Az eddig mondottak után joggal vetődik föl a kérdés, hogyan állunk magának 'Dachs' jelentésű *borz* szavunknak az eredetével.

Meg kell mondanunk, hogy némi — már említett, de magyarázható — tövénghangzó-eltéréseken kívül ez az állatnevünk hang-, alak- és jelentéstani szempontból egyaránt beleilleszthető tárgyalt szócsaládunk velaris sorába. Persze nem úgy, hogy ez az elsődleges alakulat, hanem úgy, hogy másodlagos elvonás a szócsalád igei törzstagjaiból. Ehhez az elvonáshoz az állatnak BEKÉTŐL is említett tulajdonságai szolgáltathatták a jelentésbeli alapot. Efféle, a „tő-alakkal” megegyező névszói elvonásra onomatopoeitikus eredetű szócsaládaink közül — a tudatos, nyelvújítási alkotásokon kívül is (vö. pl. e szócsaládon belül is 1838: *berz* 'elektromosság': Figyelmező 656: NSz.) — igen számos spontán példát említhetünk: *pütyeg* ~ *píntyeg* stb. :> *pínty*; *bolygat*, *bolydít*, *bolydul* stb. :> *boly*; *kunkorodik* ~ *kutyorodik* ~ *kontyorodik* stb. :> *konty*, *fütyül*, *fütyönt* stb. :> *fütyty*; *pörcög*, *pörcen* stb. :> *pörc*; stb.

Igen ám, de a *borz* állatnév ilyen származtatását két dolog gyengíti. Az egyik az, hogy az állatnévre vonatkozó nyelvtörténeti adatok több évszázaddal megelőzik a *borzad*, *borzas*-féle család adatait; vö. már 1141—1161/ XII. sz.: „Pedium de *Borz*” (MKsz. I, 16). Ha némi joggal föl is tehetjük, hogy a kifejező szócsalád tagjait mint alacsonyabb stílusértékű elemeket a középkori írásbeliség normái kívül rekeszthették az írott nyelv körén, s azok a beszélt nyelvben már jóval korábban meglehettek első írásbeli felbukkanásuknál, mégis az állatnév javára fönnálló nagy adatolási különbség semmiképpen sem hanyagolható el a kérdés megítélésében. — A másik az, hogy

'Dachs' jelentésű *borz* szavunknak hosszú idő óta elfogadott török származtatása van: csag. *borsuq*, tat. *bursâk*, alt. *porsuq*, bask. *burhîq*, kojb. *porsâk*, ? csuv. *pyrâs* stb.: 'borz' (vö. pl.: MUNKÁCSI: KSz. XV, 347; GOMBOCZ: MNy. III, 72, BTLw. 52; EtSz.; SzófSz.; stb.). Ez a származtatás az állatföldrajz és a jelentéstan oldaláról kiválóan igazolható, hang- és alaktani tekintetben viszont nem teljesen kifogástalan: a magyarban jórészt szó elején, némelykor szó belsejében előforduló *sz* > *z* zöngésülésre ez lenne az egyetlen valamirevaló szóvégi példa; azonkívül a magyar szónak a feltehető török előzményhez viszonyított, jórészt képzőtlen formája is feltűnő (de vö. a csuvas alakot). Mégis a származtatás jobb török etimológiáink közé látszik tartozni, s úgy tűnik, állja az idők próbáját.

Így hát e megfontolások alapján a *borz* állatnevet talán mégis jobb teljesen elválasztani az itt tárgyalt szócsoporttól, s a felmeríthető alaki és jelentésbeli egyezéseket, hasonlóságokat véletlen egybeeséseknek tekinteni. Persze azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar nyelvész számára az állatnév belső nyelvi eredete nem látszik határozottan kizárhatónak.

BENKŐ LORÁND

Mennyi idő az idő?

1. Még száz éve sincs, hogy VÁMBÉRY *idő* szavunkat az ujjur *üd*, *üt*, valamint a csagatáj *üžür* 'idő'-vel egyeztetette (NyK. VIII, 153). Pár év múlva azonban BUDENZ megjegyezte, hogy a csagatáj *adag* 'idő, évszak', valamint a szintén csagatáj *üžür* 'idő' *idő* szavunkkal „nem fér meg; szintűgy nem ujj. *üd*, *üt* 'idő'...” (NyK. X, 84). VÁMBÉRYnak ezt az egyeztetését később BUDENZ — az ugor–török háború kellős közepén — metsző gúnnyal a „tapasztalástól egészen független” török „nyelvújítás” adatai között említette (NyK. XVII, 455; XVIII, 31), kimutatva, hogy az egybevetésnek súlyos hangtani akadályai vannak, s hogy VÁMBÉRY ezeket megszüntetendő produkált céljainak megfelelő, ám valójában nem létező török nyelvi adatokat. A finnugor nyelvtudomány jeles megalapozója a magyar *idő*-t a vogul-osztják *ëntep* 'Gürtel' szóval hozta kapcsolatba (MUSz. 809), ösztönösen érezve, hogy szókinszünk e fontos eleme már az ugor korban sem hiányozhatott. MUNKÁCSI ezt az egyeztetést jogosan vetette el, helyette VÁMBÉRY származtatását pártolva. Egybevetésében az ujjur *ödü* 'zeitweise, von Zeit zu Zeit', *ödün* 'immer, alle Zeit' szerepel, amelyek az ujjur, tarancsi, csagatáj *öt* 'Zeit, Zeitpunkt' ragos alakjai. Szerinte „az *idő* végzetének keletkezését olyképp gondolhatjuk, hogy az átvétel mintaképei gyanánt a ragozott *ödü*, *ödün* alakok szolgáltak, mely utóbbi pl. 'zu seiner Zeit' értelmében magyarítva ckkép hangozhatott *üd-é-n* úgy mint *kor-ból kor-á-n* (= 'idején': *tő* + *-a* birtokosrag + *-n* rag) s valamint ebből *kora* tóalak fejlett, úgy lett az *üd-é-n*, *üd-é-tt*, *üd-é-ilen*, (tavasz) *üd-é-ben* (= 'tavasz idejében') stb. kifejezésekből elvonás útján: *idő*, *üdő*” (NyK. XXXII, 388–9). Hogy ez az okfejtés különféle okokból teljesen tartathatlan, arról alább szólnunk majd.

A VÁMBÉRY — MUNKÁCSI-féle etimológia GOMBOCZnak különben igen kis lyukú rostáján is átesűszott (vö. MNy. III, 220 és BTLw. 85). GOMBOCZ azonban fölismerte, hogy a magyar *idő* csak akkor hozható kapcsolatba az ótörök *öd* 'le temps', az ujjur *öd*, ó-oszmánli *üd* 'Zeit' stb.-félekkel, ha föltesszük,

hogy az (ős)törökben volt egy **öd-äk*, az ócsuvasban pedig egy **öd-äy* szuffixumos alak. Megállapította azt is, hogy nem tartozik ide a MUNKÁCSITól említett *ödün* 'immer, alle zeit', amelynek helyes alakja alkalmasint *ötün*, értelme pedig 'tout á fait, absolument'.

GOMBOCZ rendkívüli tekintélye azután mindmáig szentesítette e szófejtést, bár a kétségek azért nem oszlottak el egészen. BÁRCZI — a tudóst jellemző szkepszisnek hangot adva — csak valószínűnek, de kcrántsem bizonyosnak minősíti a szóban forgó származtatást, mivel szerinte ennek „komoly gyöngéje, hogy a m. szónak egy török *-äk*, *-ägh* képzős alakra kell visszamennie, ez azonban nem mutatható ki, bár feltehető, mert a kérdéses képző a török nyelvekben igen általános és eleven” (SzófSz.).

Így hát bajok vannak a szükséges őstörök szó végződésével. Nincs azonban egészen rendben az első szótag magánhangzójának ügye sem.

Már SZINNYEI (MNY. XXII, 239) felismerte, hogy a magyar *idő* egy föltehető (de sajnos, ki nem mutatható) bolgár török **öd-äy*-ből csak akkor származtatható, ha fölteszünk egy ómagyar **ēdey* 'idő' alakot. Ennek különösebb akadályja éppenséggel nincs, ha a NySz.-ban megkérdőjelezett *e* kezdetű adatok (vö.: MHeg: TÖszl. I, 117: *edeig*; ACsere: Enc. 149: *edeje*) helyességében nem kételkedünk. A szóvégek egyeztetése azonban így is igen nagy nehézségekbe ütközik.

2. A MUNKÁCSITól szóba hozott *üdén*-ből sem lehetett *idén*, hanem éppen fordítva: az *üdö*-féle alakok labializálódással keletkeztek a kétségtelenül korábbi *idö*-féléből, mint ezt legutóbb BERRÁR olyan meggyőzően kimutatta (MNY. LVII, 31—39). Így hát az *üdö* alakot semmiképpen sem gondolhatjuk a legrégibbnek. Ennél az *idö* változat feltétlenül korábbi, ez pedig régebbi **idey*-alakból származtatható (vö. BÁRCZI, Szótöv. 35).

Kérdés azonban, hogy a GOMBOCZtól kikövetkeztetett török **ōdey*-ből hogyan válhatott a magyarban **idey*. A szókezdő török *ö*-nek ugyanis, mint erre BÁRCZI (Htört.² 74) is utalt, hanghelyettesítéssel magyar *ē* felelne meg, de „a török szóban *ü*-t is föl lehetne tenni”. Az utóbbi esetben, olyan magyar nyelvjárásban, amely nem ismerte az *ü*-t, egy török **ūdey*-ből szintén hanghelyettesítéssel **idey* alak keletkezhett (vö. BÁRCZI i. m. 35).

E lehetőségek azonban csak akkor emelkedhetnének a bizonyosság fokára, ha a török **ōdey* ~ **ūdey* alakok meglétét kétségtelenül ki lehetne mutatni. Így ez az egész szófejtés végeredményben csupán föltevéseken nyugszik, s elfogadásához megfelelő jóakarát és hit kívántatik.

3. Kételyeink támadhatnak azonban e török származtatás helyességét illetőleg akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy bár török eredetű szavaink között „még elég kezdetleges fogalmakra, így testrészekre vonatkozó szavak is vannak”, mégis, e szavak zöme „határozottan a műveltségi szavak körébe tartozik” (BÁRCZI, Szók.² 76). Nehéz elképzelnünk, hogy őseinknek a legelemibb időfogalom kifejezésére a török népekkel való érintkezésig, tehát az i. sz. V. századig egyáltalában nem volt szavuk, vagy ha volt is, ezt a törökségtől átvett szó teljesen kiszorította, sőt elenyésztette. A 'tempus' jelentésű szavak ugyanis a különféle népek nyelvének szókincsében általános tapasztalat szerint majd mindig eredetiek, vagy legfeljebb belső keletkezésűek, s éppen nem sorolhatók a jellegzetes műveltségi szavak közé. Nyilvánvaló ugyanis, hogy még a legritimébb népeknek is nemcsak a térben, hanem az időben is

tájékozódniuk kellett már az „ősi barlang-tüzek óta”, s a térfogalmak után az időfogalmak megjelölésére is megfelelő szavakat kellett alkotniuk. Teljes mértékben egyetérthetünk KISPÁL MAGDOLNA (MNY. XXXIV, 4) megállapításával, amely szerint „a legkezdetlegesebb tér- és időképzetek az öntudatra ébredő szellem legősibb fogalomkincséhez tartoznak...”. S mert olyan időjelölő szavaink, mint pl. *most*, *ma*, *tegnap*, *ma*nap kétségkívül finnugor eredetű tőszavakból (még hozzá névmási gyökerekből) sarjadtak, joggal tehetjük föl, hogy maga *idő* szavunk is ezekhez hasonlóan őshonos eleme szókincsünknek, s talán szintén névmási eredetű. Hogy pedig a föltevésünk éppen nem megalapozatlan, az remélhetőleg eléggé kiderül az alábbiakból.

Mindenekelőtt vegyük ismét szemügyre *idő* szavunk tőalakját. Az *idő* ~ *ideje*-féle, váltakozó tőtípusú szavak sorába tudvalevőleg számos finnugor szavunk, továbbá több finnugor tőből képzett elhomályosult igenév és kicsinyítő képzős származék (pl. *jő*, *vő*, *velő*, *nő*, *ajtó*, *hintó*, *erdő*, *mező*, *tető*, *tűdő*, *kettő*, *vessző*), ezeken felül pedig a lativusragos *elő* is tartozik (vö. BÁRCZI, Szótöv. 35).

Ha elfogadjuk MÉSZÖLYNEK azt a véleményem szerint igen komoly figyelmet érdemlő megállapítását, hogy a *kettő* végső soron szintén lativusragos alakból (< *ketté*) keletkezett (MNY. IV, 157–159, V, 38), akkor az *elő* ~ *eleje*; *kettő* ~ *ketteje*-féle képződményeket egymás mellé állíthatjuk. Ezekhez sorolandó azonban az alább elmondandók alapján az *idő* ~ *ideje* is!

4. Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra, hogy az *elé* ~ *elő* *el-* tövében alkalmasint a közelre mutató *e-* névmási tő rejlik, a *ketté* > *kettő* töve pedig (a számsor elején) a névmási tövekké rendszerint rokonságban levő számnévi tő.

Másfelől az *elő* az *idő*-vel társulva jelentkezik az *elő-idő* szókapcsolatban, mely már a kódexek korában megvolt; vö. BÉCSI K. 61: „... parāLola o maganac hozattatni *elő idékne* hiftoriait = iussitque sibi afferri historias et annales priorum temporum”. (Ezt az adatot — CzF. említése nyomán — KÁROLY SÁNDOR baráti szívesseggel rendelkezésemre bocsátott feldolgozása alapján találtam meg.) Az *idő* az utótagja az *esztendő* előzményétől tekintett **eszten idő*-nek is (EtSz.; SzófSz.; PAIS: MNY. L, 327). PAIS szerint is az *eszten* „az ez közelre mutató névmásnak -t + -n határozóragos alakja (vö. EtSz. II, 75). Tehát eredetileg ez lehetett a jelentése: 'ekkor'; vonatkozott azután a következő hét megfelelő napjára. Utóbb ilyen értelemben vagy magára, vagy az ez névmással együtt jelzőként járult a *nap* szóhoz vagy valamely napnévhez. Ugyanez az *eszten* előzi meg mint jelző az *idő* szót az *esztendő*-ben, ahogy az *esztendő ez napig*, *esztendő ez-korra*, *esztendő az nap* 'hoc ipso anni die' kifejezések (NySz.) tanúsítják (vö. EtSz. II, 75 és 76.)” (I. h.) Majd ehhez PAIS ugyanott lapalji jegyzetben még ezeket fűzi: „Hasonló alakként közölhetjük: NÁDK. 666: »*esztendű ez húsvet napian* hozzád neköm ez helre cristufnac zent testet« uo. *Be telven az eztendű húsveth napia*: 'a jövő, következő húsvét napja'.”

Így tehát az *elő* és az *esztendő* megegyezik abban, hogy első szótagjuk magánhangzója a közelre mutató *e-* névmási tövel azonos.

A mi szempontunkból különösen érdekesek azonban a R. *eszten ez napon*, *eszten ez napra*-féle kapcsolatok, amelyekre PAIS (i. h.) a NySz., OklSz., valamint az EtSz. alapján szintén felhívta figyelmünket, igazolásukra az alábbi példát idézve: MA., PP.: „*Eszten ez nap*: Octavo ab hinc die.” Ezekben az a

feltűnő, hogy az *eszten* után, amely az *ez* származéka, az *ez* ismét előbukkan.

Aligha lehet kétséges, hogy itt nyomatékosító ismétléssel van dolgunk, olyanformán, mint az *ugyanaz*, *ugyanott*, *ugyanúgy*-félékben, amelyekben ugyanaz a (távola) mutató névmási tő (az *u- ~ o- ~ a-*) ismétlődik, a nagyobb nyomaték kedvéért. Ennek a nyomatékosításnak az említett időpontmegjelölésekben nyilván az volt a szerepe, hogy a (ciklikusan) ismétlődve visszatérő napra félreérthetetlenül utaljon.

5. Kérdés mármost, mi a kezdete, origója az *eszten ez nap*-féléknek? Nyilván az a nap, amelyen valamely beszédhelyzetben a beszélő ezt az időmegjelölést alkalmazza, mint ezt már K. BÜHLER is világosan megfogalmazta, a nyelvi mutató mező (Zeigfeld) funkcionálásának elemzésekor: „Von der Origo des anschaulichen Hier aus werden sprachlich alle anderen Positionen gezeigt, von der Origo Jetzt aus alle anderen Zeitpunkte.” (Sprachth. 107. — Én ritkítottam. — B. J.). A *hier*, *jetzt*, *ich* BÜHLER szerint az alapvető mutatószók (= Grundzeigwörter), amelyek mintegy nyelvi hely-, idő- és egyedi jelölők (= sprachliche Ortsmarke, Zeitmarke, Individualmarke) a nyelvi közlésben fundamentális szerepűek (i. h.).

De idézhetjük KISPÁL MAGDOLNA (MNY. XXXIV, 4) találó megállapítását is, mely szerint a tér- és időszók „csupán a beszélőre nézve bírnak tartalommal, objektív jelentésük nincs, mert ami pl. a beszélő szempontjából itt és most, az egykor föltétlenül *ott* és *nem-ott* volt vagy lesz. Az idetartozó szavak tehát az egyéntől mint központtól indulnak ki és arra vonatkoztatnak teret és időt...”

Ezekre a kétségtelenül helytálló megállapításokra támaszkodva kimondhatjuk, hogy a *R. eszten ez-félék* voltaképpen nem mások, mint a mindenkori beszédhelyzettel együtt megadott időbeli kezdőpont (Origo) nyomatékos megjelölései. Mert hiszen napnál világosabb, hogy ezek mindig arra az időpontra (percre, órára, napra, hétre, hónapra vagy éppen évre), mint kiindulópontra vonatkoznak, amelyen a beszélő megnyilatkozása elhangzik. Így ha valaki hajdanában, mondjuk hétfői napon mondta valakinek, hogy „*eszten ez nap ismét eljövök*”, akkor ezt csak úgy lehetett érteni, hogy a legközelebbi hétfőn (vagyis amikor a hétfői nap ciklikusan ismét visszatér) fogja felkeresni az illetőt, akihez szavait intézte. Ezért olvasható régi szótárainkban az *eszten ez nap* latin értelmezéseként: 'octavo ab hinc die'.

Mondanunk sem kell azonban, hogy mivel a beszédhelyzettel együtt megadott időpont ciklikusan nemcsak egy hét, hanem egy hónap, vagy egy év múlva is ugyanúgy ismétlődött, a BÜHLERTŐL olyan klasszikus világossággal elemzett nyelvi mutató mező *jetzt*-deixise ezeknek is origója lehetett. Így tehát a mutató mezőben elhelyezkedő beszélő, mint *ego* nemcsak a térbeli tájékozódást kifejező mutatószók (*ez ~ az ~ amaz; itt ~ ott ~ amott; ide ~ oda ~ amoda; erre ~ arra ~ amarra; innen ~ onnan ~ amonnan; jobb ~ bal; elől ~ hátul; fönt ~ lent; stb.*) potenciális értékét aktualizálta, hanem az időbeli viszonyítást lehetővé tevő, szintén mutatószói eredetű időhatározószók (*ma, most; tegnap; minap*) értelmét is megsszabta.

6. Nemrégiben az időhatározószók egy csoportjának történetét bogozgató egyik értekezésében MARTINKÓ ANDRÁS véleményem szerint igen helyesen állapította meg, hogy a *ma, majd, már* és *most* (továbbá a *más*) „alaki és

főleg jelentésbeli fejlődésének megfejtése csak azon az alapon lehetséges, ha visszanyúlunk a *má* ~ *ma* eredeti mutatónévmási és nyomósító funkciójához” (MNY. LII, 36. — A kiemelés is MARTINKÓÉ. — B. J.)

MARTINKÓnak lényegében elfogadható magyarázata szerint a *ma* 'hodie' korábbi **maǵ* előzményből érthető meg, amelyben „lativusi -i < ősmagyar -γ... van, s a szó *maǵ* > *má* > *ma* (> *mo*) fejlődésen ment át” (MNY. LII, 37). Ezek után MARTINKÓ a következőket írja: „Ismeretes, hogy a lativus egész sereg más funkciójú határozót (sőt ezekből alakult melléknevet) is kifejez: *soká*, *örökké*, *többé*, *kissé* stb., s a megrövidülés is elég közönséges: *bele*, *fele* 'versus', *messze*, *haza*, *oda*, *össze*, *vissza*, *tele* stb. ... Mármost a lativus időtartamot, sőt időpontot is kifejezhet: »nem tart *örökké*«, »*soká* oda van«, »*soká* jön« stb. ... Figyelemre méltó, hogy a *teg* lativusi alakja is szerepel ilyen funkcióban ... A *má* > *ma* jelentése eszerint 'eddig, ezalatt → ezennel (vö. *nappal* ~ *nappá*), ekkor → most' volt, s ebből a 'hodie' jelentés természetesen alakult. Feltehető, hogy a *má* legelső formájában konkrét mutatónévmási határozó volt, mely helyviszonyt ('ide → itt') fejezett ki, s ebből alakult ki nagyon is ismert szemantikai úton az időviszony tartama: vö. MünchK. 64: »*matolfoguan* ... *mend a 'napiglan*«: *de hoc* ... *usque in diem illum*” (MNY. LII, 37—8. A kiemelés MARTINKÓÉ.). Nyomban ezután ugyanitt ezt jegyzi meg MARTINKÓ: „Még mai nyelvérzékünkkel is haboznánk a 'most' és 'itt' értelmezés között az ilyen esetekben: MünchK. 173: »*id* az *idő* *est ma* *vagon*” (uo.). Ezek szerint — mutató névmási eredetű határozószók esetében — egészen természetes, hogy ugyanaz a fejlemény 'hic' és 'nunc' jelentésű is!

A *tegnap*, R., N. *tege* és társaik alaki és jelentésbeli fejlődését elemezve — s MARTINKÓhoz csatlakozva — nemrégiben magam is megemlítettem, hogy a mutató névmási tövekből lett s méghozzá különféle suffixumokkal is megtoldott időhatározószók más nyelvekben is közönségesek. Ilyenek a görög *τότε* 'akkor' (az indoeurópai **to-* mutató névmási töből), a latin *tum* és *tunc* 'akkor' (ugyanebbből a töből), vagy az óind *ta-dá*, a litván *tadā*, *tad* 'azután' (az indoeurópai **to-* mutató névmási töből; vö. NytudÉrt. 38. sz. 51). Így tehát semmi akadálya nincs annak, hogy a *tegnap* első tagjában a *tē-* mutató névmási tövet keressük.

Hogy az időhatározószók legősibb rétegeinek töve mutatószói eredetű, azon — BÜHLER idézett megállapításaira gondolva — nincs mit csodálkoznunk. Az *ekkor* ~ *akkor*, *ma* ~ *tegnap* ~ *holnap*-félék ugyanis csak akkor telítődhetnek meg konkrét jelentéssel, ha valamely nyelvi mutató mezőben valamely *ego* mint beszélő időbeli *origo*t jelöl ki, s ennek alapján dől el, hogy melyik időpontot kell *ekkor*-nak, *má*-nak, illetőleg *tegnap*-nak, *holnap*-nak tekintenünk.

Visszatérve mármost a R. *eszten* ez-félékhez, megállapíthatjuk, hogy ezekben a közelre mutató névmási tő lényegében ugyanúgy ismétlődik, mint az *ez itt*, vagy a távolabbra mutató névmási tő az *az ott*-félékben.

De vajon nem ilyen tőismétlődést gyaníthatunk-e az *ez idén* szókapcsolatban is, amelyből a SzófSz. szerint az *idén* keletkezett?

E szókapcsolatra legrégibb adataink a következők: LevT. I, 60: „*Ez idén* nem sok borunk leszen”; KBártf. 1583. Bv 4: „Nagy meleg időt ielentnek *ez idén*” (NySz.).

Mi lehet az oka annak, hogy az *idén* a közelre mutató *ez* nélkül is mindig csak 'hoc anno; in diesem jahre, heuer' jelentésű, vagyis kizáró-

laga beszélő szempontjából jelennek tekintett folyó évet, tehát ezt az évet jelenti?

Véleményem szerint ezt csak úgy magyarázhatjuk meg, ha föltesszük, hogy az *idén* már kezdettől fogva, egy magában is ugyanúgy a beszélő megnyilatkozásának időpontjára utalt, mint ahogyan az *ez* is mindig a beszélőtől megteremtett mutató mezőben a beszélőhöz közel fekvő helyet jelöli. (Gondoljunk csak arra, hogy pl. a *télen, nyáron, ősszel, tavasszal*-félék az *e(z)* mutató névmás nélkül sohasem jelenthetik ezt a telet, nyarat, őszt, tavaszt.)

Ebből azonban az is következik, hogy az *idén* tövében ugyanazt a közelre mutató névmási *i- ~ e-* tövet kereshetjük, mint az *ez-*, R. *eszten ez*-félék töveiben. Mivel pedig az *ez idén* szókapcsolatnak van R. *ez időn* változata is, az utóbbiban pedig *idő* szavunk áll előttünk, s mivel az *esztendő* előzményéül is **esztén idő* alakot kell föltennünk, mi sem természetesebb, mint az, ha kimondjuk, hogy nemcsak a R. *eszten ez* második eleme, az *ez*, hanem a R. **esztén idő*, R. *ez idén ~ ez időn*-félék második tagjában szereplő *idő* szavunk is a közelre mutató *e- ~ i-* névmási tő származéka. Ha ez a következtetésünk helyesnek bizonyul, természetes és világos magyarázatát adhatjuk annak, hogy az *idén* miért jelölheti egymagában is éppen csak ezt az évet, ugyanúgy, mint ahogyan az *ez, itt, ide, innen* is mindig csupán a beszélő közvetlen közelében levő helyre mint kiindulópontra vonatkozhat.

7. De menjünk most egy lépéssel tovább. Ha a R. *ez idén ~ ez időn*-félék *-n* ragját leválasztjuk, az *ez idé- ~ ez idő-* alakokat kapjuk. Mivel azonban a raghalmozás az effélékben igen gyakori, gyanúnk támadhat, hogy ezek vajon nem ragos alakok-e, olyanformán, mint ahogyan a *ma < *mai* (vö. MARTINKÓ: MNy. LII, 36–39), a *ha < há < ho + á* (vö.: KARA FERENC: Nyr. XLI, 427; MÉSZÖLY: MNy. XXXV, 153; BALÁZS: NytudÉrt. 38. sz. 49) végső soron szintén ragosak. S mert az utóbbiak lappangó ragja lativusrag, kérdés, hogy nem tekinthetők-e ugyanilyen raggal ellátott fejleményeknek az *ez idé- ~ ez idő-* kapcsolatok is?

Véleményem szerint igen, ugyanúgy, mint ahogyan az *idő ~ ideje* párjaként fentebb említett *elő (< elé) ~ eleje*, sőt *kettő (< ketté) ~ ketteje* szóvégi *ő < é* eleme is lativusrag!

Am ha az *ez idé-, ez idő*-félékben szereplő *idé- > idő-* valóban lativusragos alakok, s ezenfelül tövük a közelre mutató *i-* névmási tövel egyeztethető, akkor az *idé- > idő-* nem lehet más, mint a mai *ide* 'huc; hierher'-nek olyan előzménye, mint a N. *há*, mai *ha* 'si; wenn', régebben 'quando, cum; als' jelentésű szavunknak.

Ezt a fentebbiek alapján immár nem is találhatjuk meglepőnek. De hogy az esetleges kételyeket teljesen eloszlassuk, közöljük az alábbi idézeteket: LevT. I, 276: „Mj dolog toertenek most ide ez feoldoen” | uo. II, 84: „Szűk esztendő volt ide” | KNagysz. 1579: Címl. „Ez esztendőben, ide mi felénc, a napba semmi fogyatkozás nem leszen” | MonOkm. XXIV, 139: „Ide jó idő vagyon” (NySz.). A legelső idézetben a *mo-* (mutató) névmási töből eredő *most* után a NySz.-tól 'hic; hier' értelműnek feltüntetett *ide* (hely) határozó, majd a szintén közelre mutató *e* névmás következik. Hogy az *ide ~ oda*-félék, bár lativusragosak, locativusi jelentésűek is lehetnek, azt régóta észrevették: az *idebenn, idekűnn, idefent, idelent*, másfelől az *odabenn, odakűnn, odafent, odalenn*, sőt az *odamarad*, a R. *odahagy* stb.-félék ennek beszédes bizonyítékai. De másfelől azt is tudjuk, hogy — mint

erre fentebb idézett tanulmányában MARTINKÓ is utalt — a lativusragos határozószók, mint *ma*, *ha*, *soká*, *örökké* stb., időpontot is kifejezhetnek.

Mármost ugyanúgy, ahogyan a fentebb MARTINKÓtól idézett mondatban (vö. MünchK. 173: „*íő az idő es ma vagon*”, még mai nyelvérzékünk alapján is nehéz eldöntenünk, hogy a *ma* 'most' vagy 'itt' jelentésű-e, vagyis hogy lokális vagy temporális értelmű-e, ugyanúgy eltűnődhetünk azon is, hogy pl. az imént másodikul idézett mondatban („*Szűk esztendő volt ide*”) az *ide* vajon 'hic' vagy 'hoc anno', azaz: 'itt' vagy 'idén' jelentésű-e. Annyi kétségtelen, hogy ha a *szűk esztendő volt idén*-mondatot valaki ma így formálja át: *szűk esztendő volt itt*, akkor lényegében ugyanazt mondja, mivel a beszélő mutató mezejétől meghatározott közeli helyhez (*ez, itt*) a megnyilatkozás pillanatában a jelen időpont (*most, idén*) is hozzátartozik; a kettő lényegében ugyanaz, csak más-más (először helyi, majd időbeli) aspektusban.

Sapienti sat!

Ezek szerint végső soron egyre megy, hogy a fentebb harmadiknak idézett mondatban („*Ez esztendőben, ide mi felénc...*”) az *ide* az *ez esztendőben* utólagos értelmezőjeként annyit jelent-e, hogy 'idén', vagy a *mifelénc*-hez társulva annyit-e, hogy 'itt'. Meggyőződése, hogy az effélékben valamikor mindkettőt jelenthette. Kezdetben persze az *ide*, régebbi *idé* lativusragos alakjában kizárólag helyhatározószó volt.

8. Az *ide* régebbi *idé* ~ *édé* alakját a kódexek korából jól ismerjük: JókK. 148: „*Jewy ydee attyamfya farkas*”; JordK. 492, 746: *edee* 'hic' (NySz.); stb. Másfelől az *idébb* is *idé*-alakra utal.

Közismert tény azonban, hogy raghalmozódással lativusragos alakokhoz gyakran tapadnak újabb ragok, s ezek sorában elég sűrűen a *-t(t)* locativusrag is. Így érthető a *ha* < R., N. *há* mellett a *hát* (vö. BALÁZS: NytudÉrt. 38. sz. 49), a R. *tege* mellett a N. *tegét, tegétt*, az *elé, mellé, alá, eggyé* stb. mellett az *előtt, mellett, alatt, együtt* stb. A 'huc' jelentésű *idé*-nek is van ilyen alakja, bár ennek meglétére az *idő* eredetének téves magyarázata miatt eddig homály borult. A NySz. szerint Révay I. Erzsébetnek 1596-ban bátyjához, Révay Ferenchez írt levelében, az alábbi mondatban: LevT. II, 92—3: „*Az patyolatot megszolgalom Kednek, az mi felől Kd. ír én nekem, én arra értem, hogy idétt adja Kd. azt én nekem, hogy gyakorlatossággal emlékezem a felől, az mint érti Kd. jól*” az *idétt* értelme a. m. 'mature; zeitig, früh', vagyis magyarán 'idejében, még idejekorán'. E kétségkívül téves magyarázat alapja az a helytelen föltevés, hogy ez az *idétt*, éppúgy, mint a régen közkeletű, 'tempore, aetate, aevo' jelentésű *idétt* névutó (vö. ÉrdyK. 571b: „*Kyn my ydet t e w n k* nem kell chodalny”; Pázm.: Kal. 391: *ő idétt*; stb. NySz.) a 'tempus' jelentésű *idő* névszó ragos alakja. Holott a valóság kissé más: az *idő* névszó a szóban forgó *idétt*-tel együtt éppúgy a 'huc' → 'hic' jelentésű *ide* < R. *idé* helyhatározószóból eredt, mint ahogyan az *elő* ~ *eleje* névszó és az *előtt* határozószó is az *elé* helyhatározószóból keletkezett!

Ennek megfelelőleg Révay I. Erzsébet levelének idézett részében az *idétt adja* értelme nem annyi, mint 'idejében adja', hanem egyszerűen 'ideadja'.

Ezen a magyarázaton talán meghökkennek némelyek, arra gondolva, hogy az *idétt* nem lehetett soha az *ide* igekötő szinonimája, mivel az előbbi locativusi, az utóbbi pedig lativusi értelmű. Efféle ellenvetésekre azonban könnyűszerrel megfelelhetünk. Mert először is az *ide* — mint a fentebbi pél-

dákból is láthattuk — régen locativusi értelmű is lehetett, éppúgy, mint az *oda* igekötő az *odahagy*, *odamarad*, *odavan*-félékben. Másfelől pedig az igekötői funkciójú szavak sorában jócskán akadnak *-t* locativusragosak, mint az *által*, amelyben PAIS meggyőző magyarázata szerint „az *o- ~ u-* névmási gyökérhez *-l + -t + -l* ragbokor járult” (MNY. L, 323), továbbá az *együtt* vagy a *szét* (< *szélt*; vö. SzófSz.) stb.

Mármost amiképpen ma van *átad*, ugyanúgy lehetett, sőt volt is a XVI. században a mai *idead*-dal egyenértékű *idétt ad*.

Ezek szerint a R. *idétt* bízvást tekinthető az *ide* < *idé* határozószó raghalmozásos alakjának. Mivel pedig az *idétt* mint névutó a régiségben 'idejében' jelentésű volt, ez is egyik csattanós bizonyítéka annak, hogy *idő ~ ideje* szavunk végső soron a 'huc' → 'hic' jelentésű *ide*, R. *idé* határozószóból fejlődött, olyanformán, mint az *elő* ~ *eleje*, *kettő* ~ *ketteje* a szintén (lativusragos) határozószói *elé*, *ketté*-félékből.

Az *idő*, *elő*-nek névszóvá, továbbá a *kettő*-nek predikativ használatú számnévvé válása alak- és funkcióbeli megoszlással és elkülönüléssel magyarázható. Az *ide* < R. *idé*, *elé*, *ketté* alakra mutató eredetibb képződmények megmaradtak határozószónak, az *idő*, *elő* viszont névszóvá, a *kettő* pedig önálló használatú számnévvé fejlődött.

9. A R. *idé* 'huc' → 'hic' → 'nunc' jelentésű, mutató névmási eredetű határozószónak 'tempus' jelentésű névszóvá fejlődését nem éppen nehéz megmagyarázni, ha a fentebb tárgyalt *ez idén*, *esztendő* < R. **eszten idő*-félékre gondolunk. Ezekben mint jelzős szerkezetekben az *idé* < **idej* '(mostani) időpont' jelentésű névszóvá értékelődhetett át a beszélők tudatában. Így az *ez idén* lassanként ezt jelentette: 'ez időpontban', s ebből már könnyű volt elvonni egy *idé* < **idej* névszót, mely később szabályosan *idő* alakúvá lett.

Mutató névmási többől más nyelvekben is fejlődött időfogalmat jelölő szó. A latin *tum* és *tunc* tudvalevőleg az indoeurópai **to-* mutató névmási főfejeménye; az utóbbinak *-c* eleme is deiktikus eredetű: az *ecce* 'íme' második szótagjában is meglevő *-ce* partikulából rövidült (vö. WALDE—HOFMANN, LatEtWb; ERNOUT—MEILLET, DictEtLat.). A *tum* FORCELLININEK kitűnő latin értelmező szótára szerint az *idő fogalmának egyetlen leges jelölője*, s olyan időpontra utal, amelyet egy másik közvetlenül megelőz vagy követ: „*proprie tempus universim designat, sive temporis momentum, quod alterum immediate praecedit vel subsequitur*”. A *tunc* pedig *vala mely meghatározott, akár múltbeli, akár jövőbeli, akár általában, akár különlegesen megjelölt idő(ponto)t jelöl, s értelme a m. 'abban az időben, abban az időpontban stb.'*: „... *proprie tempus aliquod certum significat, sive praeteritum sive futurum, sive generatim indicatum, sive speciatim; prout adiuncta demonstrant, et est: eo tempore, eo momento...*”.

A latin szótárak pleonasztikusnak minősítik — s méltán — az egyébként éppen nem ritka *tunc temporis* szókapcsolatot, amelyben az időfogalmat jelölő *tunc* az 'idő' jelentésű *tempus*-szal együtt szerepel. E két szó nyomatékosító szerepű egybeszővődésén azonban a fentebbieket figyelembe véve éppen nem lepődhetünk meg.

Hogy pedig határozószók s köztük időhatározószók is gyakran „önállósulnak”, s névszóvá is válnak, arra SIMONYI ZSIGMOND már 1884-ben közzétett jeles értekezésében számos nyelvből sok-sok példát idézett. Szerinte „maga a tiszteletreméltó Priscianus” volt az első, aki e jelenséget

érintette Grammaticájának XI. kötetében, az 1. fejezetben: „Invenimus . . . a d v e r b i u m l o c o n o m i n i s, ut mane novum, sponte sua, euge tuum et belle et cras alterum” (Budenz-Album 48). Ez a megállapítás nem egészen helytálló, mivel már Apollóniosz Düszkolosz, Priscianus neves görög mintaképe részletesen foglalkozott e kérdéssel, a görög határozott névelő szintaxisával kapcsolatban. A görögben ugyanis a határozott névelő segítségével bármely szófajú szó névszóvá transzponálható. (A transzpozíció efféle szerepére először BALLY mutatott rá különös nyomatékkal; vö. ÁltNyelvTan. I, 180 kk.) Így a 'most' jelentésű *vŕn* gyakran vált 'jelen' értelmű névszóvá a görögben: *τὸ vŕn* a. m. 'the present', *ἀπὸ τοῦ vŕn* pedig a. m. 'mostantól, ettől az időtől fogva'. SIMONYI idézett értekezésében számos hasonló jelenséget említ az efféle főnevesülésre a legkülönbözőbb nyelvekből. Az önállósult, vagyis névszóvá lett magyar *idő* h a t á r o z ó s z ó k sorában szerepel egybeállításában egyebek között a *ha*, s mennyire jellemző, hogy éppen az *idő* társaságában: *ideig háig, időre hára*. A *ha* — mint fentebb is említettük — szintén névmási eredetű. Ugyanilyen származék azonban a *majd*, a *ma* és a *hajdan* is, amikre SIMONYI szintén hivatkozik: *a majdra nem sokat adok; egy ma többet ér két holnapnál*, vö. még MNyil: Zsolt. 225: „Az Christusnak születése az örökke valo mában volt” (NySz.); *hajdannak fia*; stb. (i. m. 79). A *ma* '(jelen) idő' jelentésére újabb példák: „Szembe Isten hajlokával, Nem törődve a szent mával Foly tegnapi dőre tivornya” (Arany); „Ki ez a bárd? A mának hegedőse?” (Ady); „Hol van az a nemzeti, az az emberi szellem, mely idesugároz a mába?” (Móricz; vö. ÉrtSz.). A *ma* az effélékben h a t á r o z ó s z ó b ó l '(mostani) idő' jelentésű n é v s z ó v á alakult, lényegében ugyanúgy, mint szerintünk az *idő* is.

Egyébként a 'saison' megmagyarítására a nyelvújítóktól készített *idény* is tudvalevőleg az *idén* határozószóból lett (SzófSz.). Jósika 1856-ban erről ezeket írta: „saison helyett: magyarul lehet évszaknak is mondani, de az *idén* szóból készült *idény* közelebb áll a »saison« fogalmához . . . s szebb és lágyabb, mint az évszak szó . . .” (NyÚSz. *idény* al.). Ehhez SZILY (uo.) ezeket teszi hozzá: „. . . Az analogia ez: *magán* — *magány*; *hián* — *hiány*; *versen* — *verseny*; *viszon* — *viszony* stb.” Ezek szerint a nyelvújítók az 'időszak, évszak' jelentésű *idény* megalkotásakor lényegében ugyanúgy jártak el, mint őseink az *idő*-nek az *idé* határozószóból való elvonásakor.

10. Mennyi idő's tehát *idő* szavunk? A fentiek szerint idősebb, mint eddig hittük, mivel semmiképpen sem török, hanem finnugor eredetű. Őseink tehát nemcsak a legelemibb helyviszonyokat, hanem az alapvető időviszonyokat (*ide* < *idé* 'itt' → 'most' → 'ebben az időpontban'; *ma*, *most*, *tegnap* stb.) is már a török népekkel való érintkezésük előtt minden nehézség nélkül ki tudták fejezni a megfelelő mutatószók fejleményeivel.

BALÁZS JÁNOS

Adalékok a régi Zala megye történeti földrajzához és földrajzi neveinek történetéhez

E közlemény vegyes műfajúsága vagy inkább műfajon kívüli volta előzetes magyarázatot kíván. Egykor a Délnyugat-Dunántúl ómagyar kori nyelvjárási jelenségeit vizsgálván szükségem volt mai földrajzi neveknél régiekkel

való azonosítására és a régieknek helyhez kötésére. A hangtörténeti célú anyaggyűjtés legfáradtságosabb részének bizonyuló munka közben sikerült itt-ott kiegészítenem CSÁNKI jeles művének néhány cikkelyét. Mivel ezek az észrevételek megtakaríthatják mások — nemcsak nyelvészek — idejét és fáradozását, és mivel egyelőre lemondtam voltaképpeni célomról: az említett táj hangtörténetének feldolgozásáról, okát látom, hogy előadjam ezt a néhány megállapítást. — Egy-egy földrajzi nevet vagy személynevet megtettem az egyes észrevételeket közlő bekezdések címszavának; ezek betűrendje szerint sorolom fel a megfelelő bekezdéseket. A felsorolás tartalmaz pusztán utaló neveket is: ezek azért lehetnek, mert némelyik cikkely több nevet (illetőleg személyt vagy földrajzi objektumot) is érint. A címszavakat hol eredeti formájukban, hol mai nyelvre átirat alakban, néha pedig mindkétféleképpen közlöm, ahogy a célszerűség kívánta. — CSÁNKI művének III. kötetére „Cs.”-vel utalok. A „ZalaOkl.” rövidítést „Z.”-vel helyettesítem. A „Zala megye földrajzi nevei” című, Zalaegerszegen 1964-ben megjelent nagyszabású alko-rásra „ZFN.” rövidítéssel hivatkozom, mégpedig — a benne alkalmazott eljárás szerint — a községek tételszámával és — helyenként — az ehhez törő-vonallal csatlakozó, dűlő-, illetőleg határnévre vonatkozó adatszámokkal. — Néhány esetben Veszprém és Vas megyei adatokat is érintek.

*

Antályos föld l. *Orbán* birtoka.

Aracs l. *Orbán* birtoka.

Chamazygethe. Adatait és földrajzi fekvését l. *Mindszent* alatt. — A névadásra vonatkozólag megjegyezhető, hogy a *Chama* személy-név előfordul a zalavári konventnek a *Récse* nevű birtok határjárásáról és felosztásáról szóló, 1325-ben kelt bizonyáglevelében (Z. I, 187). A névnek nyoma veszett.

Chekeytova. 1256-ban IV. Béla király ítélezik a Pacsa környéki nemesek birtokáról. A birtok határának leírásában ezt olvashatjuk: „... descendit ad unam vallem *Chekeytova* dictam” (Z. I, 30). Ez a Pacsa (Cs. 90: *Pacsa*, a)-val jelölve) melletti *Chekeytova* (az idézett helyen kívül l. még 1271: Z. I, 62) valószínűleg ugyanazon személy nevét őrzi, mint az 1470-ben és 1474-ben „alio nomine *Pacha*” megjelöléssel említett, ma már meg nem levő *Cheke* falu (Cs. 42: *Csekeháza*); és nyilván ugyanezen személy neve folytatódik a *Csekeházán* 1488-ban kis-pacsai előnéven felbukkanó *Cheke* család (Cs. 139: *Cseke* — a hat ily nevű család közül a második) nevében is. Ugyanez a család ugyanott 1513-ban egy telket bír (Cs. 42: *Csekeháza*). A tó neve alkalmasint egy rét nevéként maradt meg: *Cseke-tó* (ZFN. 80/67.), maga a személy-név pedig talán még a *Cseke-patak* nevében folytatódik (i. m. 80/49.). — A *Chekeytova* földrajzi név alakulására vö. 1274/1338: *Endrethoa*, 1322/1324: *Spantowa* stb. (OklSz.). — A *Csekei* (*Csekői*) alak vagy hangtani előzménye, vagy képzés szerinti változata a tisztázatlan eredetű, a régiségben gyakori *Cseke* személynévnek (EtSz., vö. még Moór: UngJb. IX, 247), és nyelv-járási változatként a *Csekei* (>*Csekő*) névalak mellé állítható. Megjegyzendő, hogy az illabialis simulóhangú diftongusváltozat ezen a vidéken és ebben a korban eléggé kivételesnek mutatkozik (KUBINYI LÁSZLÓ: Pais-Eml. 456).

Csatar. Az 1325. évi „conventus monasterii beati Petri apostoli de *Čhatar*” adatot (Z. I, 191) CSÁNKI nem ismeri. A tőle nyilvántartott három

Csatár nevű helység (41) közül az első, az *a*)-val jelölt az, amelyre adatunk vonatkozik, mert csak ennek volt apátsága, melyet éppen Péter apostol tiszteletére alapítottak (Cs. 41; vö. ZFN. 65.).

Cumpe l. *Kumpe*.

Cupan(o) l. *Orbán* birtoka.

Hulum. A fehérvári káptalan a „sub monte *Hulum*” (Z. I, 52) — vagyis az ily nevű hegy lábánál fekvő dörgicsei szőlőről levelet bocsát ki 1269-ben. A *Halom* nevű hegy ma is megtalálható a térképen, mégpedig — az oklevélbeli leírásnak megfelelően — Dörgicse és Mencshely községek között, Tihanytól nyugat-északra. Érdemes megjegyeznünk, hogy e hegy abszolút magassága 210 m, s ezzel uralkodik a szomszédos, környező domborulatokon. Relatív magassága, ha a körülötte fekvő falvak (Mencshely, Budavár, Dörgicse) szintjéhez viszonyítjuk, mintegy 90—130 méterre tehető. Ezért nem tarthatjuk kétségtelennek Moórnak azt a megállapítását, hogy „a *halom* szó mindig valami kisebb emelkedés megnevezésére szolgált” (Pais-Eml. 429). Persze kérdés, mit értünk „kisebb emelkedés”-en. — Figyelemre méltó a földrajzi név első szótagbeli magánhangzójának az 1269. évi adatban megmutatkozó, erős zárttsága. „Az ómagyar szó *holmu*, *holm* stb. változatait kétségtelenül nem lehet az *l* szonánsból megmagyarázni” — írja KNEZSA (SzlJsz. I, 211) —, „mert abból **hulmu* volna várható. Azért Melich MNy. 6: 445, NyK. 49: 285, HonfMg. 10 a szót az orosz *cholmъ*-ból származtatja. Fel kell azonban tenni, hogy az óoroszban az *l* előtt már a X. sz.-ban *o*-féle hang hangzott!” *Hulum* adatunkra, még ha nem is tollhiba folyománya, elszigeteltsége miatt nem sokat építhetünk, de érinthetjük annak a lehetőségét, hogy vagy a KNEZSÁTól hiányolt *hulmu*-t képviseli, esetleg a déli szlávból való (külön nyelvjárási?) átvételként (vö. szb.—hv. *húm* 'ua.': KNEZSA i. m. 210), vagy pedig — talán valószínűbben — a magyar *u* > *o* változás regressziójaként keletkezett.

Hermanfalva l. *Orbán* birtoka.

Huruath l. *Orbán* birtoka.

Iborfa l. *Orbán* birtoka.

Koppány l. *Orbán* birtoka.

Kumpe, *Cumpe*. CSÁNKI (75) felteszi, hogy az 1431-ben a rácsei plébános előtt megjelenő, „Dominicum de *Kumpe*”-ként említett nemes férfiú nevében (Z. II, 474) Zala megyei helység nevét kereshetjük. Bizonynal igaza van. Ugyanis a *Reche* nevű birtok 1325. évi határjárását és felosztását tartalmazó bizonyáglevélben is felbukkan e név: „usque metas *Cumpe*” (Z. I, 187), továbbá: „abhinc revertitur ad quandam particulam terrarum intra metas nobilium de *Suul* et filiorum *Cumpe* iuxta eundem fluvium *Bokonuk* a parte orientis sitam” (uo. 189). Eszerint *Cumpe*, *Kumpe* a mai Nagyrécse táján fekkent, neve pedig személynévi eredetű. A személynév tovább élt családnévként is: CSÁNKI 1452-ből, 1496-ból és 1513-ból említi a rácsei *Kempe* családot (97, 159). Nyilván e családból való az 1431-ben szereplő, immár említett „Dominicus” is, kinek „de *Kumpe*” megjelölése tehát nem csak tényleges lakóhelyére vonatkozik, hanem egyszersmind már öröklött családneve is. A névnek ma már nincs nyoma. — A személynév, illetőleg a földrajzi név régebb adatainak olvasata *Kümpe* vagy *Kömpe*; a későbbi *Kempe* pedig — temérdek más adattal együtt — egy különös delabializációra mutat, mely a Dunántúl délnyugati negyedében, úgy látszik, a XIV—XV. században lépett fel és ment végbe, sok szót érintve, majd később a labializációtól jórészt újból

kiszoríttatva. Ez a delabializáció föltétlenül vizsgálatot érdemel a további nyelvjárástörténeti kutatásokban. — A *Kümpe ~ Kömpe ~ Kempe* tulajdonnév valószínűleg magyar közszoí eredetű; megfejtésére több lehetőség is kínálkozik most is élő tájszavaink alapján, de aligha lehetne dönteni e lehetőségek között. — Az 1325. évi récsei határjárásban szereplő *Suul*-ra (l. előbb) vonatkozólag l. a *Sulfalzeg* alatt mondottakat.

L a k. Az ily nevű helységek közül az egyiknek az 1327. évi adatát: *Lak* (Z. I, 199) — CSÁNKI nem ismeri (vö. 77). Bizonytalán a tőle *c*-vel jelölt, eleinte a Salamonváriaktól birtokolt „Középlak”-nak is nevezett helység adataihoz (l. uo.) sorolhatjuk, mert az 1327. évi oklevélben is a Salamonváriak birtokaként szerepel. (Vö. még: *Németfalva*.) — Sem a helység, sem a neve nem maradt fenn.

Lengel, Lengyel l. *Orbán* birtoka.

Leurenta. 1266-ban az új-udvari konvent praeceptora egy *Egregy* nevű birtok elzálogosítását bizonyítja (Z. I, 50—1). Az ügyben szereplő egyik fél neve „Saulus de *Leurenta*”. Honnan való volt ez a — comesnek 1268-ban említett (Z. I, 52) — Saulus? A *Leurenta* helységnév azonosításakor a következők vehetők számba: 1. A ma már meg nem levő *Lőrinte* Zalaegerszegtől északkeletre, Szepetk és Ollár vidékén (Cs. 79); 2. *Lőrinte* Veszprém megyében, Devecser-től kelet-délre (Cs. 241). A két lehetőség közül sokkal valószínűbb az első, egyfelől azért, mivel a Veszprém megyei *Lőrinte* már 1233-ban *Leurenta* (HazOkm. IV, 16), vagyis a helységnév előzményeül szolgált személynév kicsinyítő képzője ott már ekkor illeszkedett, másfelől a régi Zala megyei, nyoma veszett *Lőrinte* feküdt közelebb az oklevélben szereplő *Egrug*-höz (Z. I, 50; vö. Cs. 49: *Egregy*).

Luduger (ius), Ledeger birtoka. Szomszédos *Chama* szigetével (ennek fekvését l. *Mindszent* a.). A személynév adatai: 1253/1391: „ad metam terre *Ludugeri*”, „ad insulam, cuius insule et loci molendini partem possidet *Ludugeri*us et partem *Markus*” (Z. I, 25); 1324/1391: „cum loco molendini partem in ipso fluvio Zala existenti, in vicinitate possessionum *Iwan* et *Johannis* . . . a parte meridionali ipsius remanentibus, a parte vero aquilonis terra *Ledegery* remanente in terram predictorum vicinorum existente” (i. h. 177). Mindkét oklevél átirat, s ezért — noha ugyanazon alkalomból történt a kettő átirása — az adatokat csak óvakodva használhatjuk fel a hangtörténet számára. A személynév valószínűleg német eredetű, s a németben összetétel lehetett. A *Ludu*- elem egyeztethető a következő germán személynévi összetételek előtagjával: *Chlodo-meris*, *Hlode-ricus*, *Chlodavichus* (vö. ném. *Ludwig*); az előtag jelentése kikövetkeztethetőleg ’berühmt’; a *-ger* elem pedig megtalálható az *Ildi-ger*, *Ali-ger* stb. germán személynévi összetételek utótagjában; ennek eredete és jelentése tisztázatlan (SCHÖNFIELD, Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. Heidelberg, 1911. 13, 140, 145, 301, 302). Ha ez az egyeztetés jó, akkor azzal számolhatunk, hogy a magyarban a *Luduger*, *Ludugér* alakból hasonulással *Lüdügér*, nyíltabbá válással *Lödögér*, majd az e vidékre jellemző sajátos delabializációval (vö. a *Kümpe* alatt mondottakkal) *Lödögér* lett. — Sem ennek a névnek, sem az érintett oklevelekben szereplő más személynéveknek mai földrajzi névi nyomára nem bukkantam.

Mindszent. 1260-ban a veszprémi káptalan bizonyságlevelet állít ki egy malomról, mely a Zalától alkotott egyik szigeten: „in loco qui vulgariter *Chamazygethe* dicitur” (Z. I, 38) állt, mégpedig egy *Mindszent* nevű

helység közvetlen közelében (l. többek között még Z. II, 204). Ez a Mindszent persze szintén a Zala mellett feküdt (vö. Z. I, 24). 1355-ből is van adata: „in insula *Chama* ad dictam possessionem *Mendzenth* pertinenti” (Z. I, 563). A CSÁNKITól ismert öt *Mindszent* (83) közül kettő van a Zala mellett: az egyik a Zalalövővel szomszédos Zalamindszent (CSÁNKI ezt *a*)-val jelöli), a másik meg Csány, Hosszúfalu és Zalaapáti vidékén feküdt (CSÁNKI ezt *d*)-vel jelöli). Az említett szigettel együtt előforduló *Mindszent* adatai közül CSÁNKI hármat (1253: Z. I, 24; 1324: uo. 177; 1355: uo. 563) az *a*) jelzés alá vesz fel (tehát a Zalalövő melletti Mindszentrrel azonosítja őket), egyet pedig (1385: Z. II, 201) *d*) alá helyez (tehát a Zalaapáti melletti Mindszentrrel azonosítja). CSÁNKI tévedett az előbbi három adat megítélésében — ezek átutalandók a nála *d*)-vel jelzett *Mindszent* adatai közé —, s helyesen járt el az utóbbi egynek azonosításában, jóllehet az oklevélkiadás, melyből ez utóbbi adatot meríti, éppen ezt a helységet merészen „Zalamindszent”-nek nevezi a regestában. — Mint PAIS LÁSZLÓ munkájából (ZalVizgy. 44) megtudhatjuk, a *Chamazyethe*-vel kapcsolatos *Mindszent* az alsó Zalavölgynek Bókaháza és Szentgyörgyvár közötti szakaszán feküdt, tehát azonos azzal, amit CSÁNKI *d*)-vel jelöl: a Zalaapáti melletti Mindszentrrel. PAIS LÁSZLÓnál okfejtést nem találunk, de hogy igaza van, arra a következő érveket sorolhatjuk fel. 1. A sziget birtoklásának ügyeiben a felek a zalavári konventhez fordulnak (Z. I, 25, 38, 177, 563; II, 201), s ez van legközelebb a PAIS LÁSZLÓtól megállapított s CSÁNKITól *d*)-vel jelölt, Zalaapáti mellett feküdt Mindszenthhez; viszont a Zalalövő melletti Mindszentről inkább a vasvári káptalant keresték volna fel. 2. A szigetet a Rajkiak veszik meg a Mindszentiektől 1253-ban (Z. I, 24), s a Rajkiak adják el a Mindszentieknek 1324-ben (Z. I, 177); Rajk (ma Alsórajk és Felsőrajk) pedig Zalaapátihoz esik közel. 3. Az illető szigeten való malomépítés megtiltása ügyében 1355-ben a következő tanúk szerepelnek: „Georgius filius Thome de *Gethye* vel Valentinus filius Adriani de *Duba* aut Johannes filius Pauli de *Zenthmiclos* sive Ladislaus filius Marcus de *Tompafeulde*”; ugyanitt érintve vannak jobbágyok „de Novavilla” (Z. I, 563—4). Egy másik, 1385-ben kelt oklevélben meg *Hozyuifalu* és *Pooklos Getye* szomszédságában találjuk *Chamazyethe*-t (Z. II, 202, 203, 204). Nos, ezek a helységek mind a PAIS LÁSZLÓ megjelölte helyen, Zalaapáti északi szomszédságában feküdtek, illetőleg részben megtalálhatók ugyanitt ma is (vö. Cs. 48: *Duba*; 55: *Gétye*; 62: *Hosszúfalu*; 119: *Ujfalu a*); 166: a *Marczali* családnál *Tompafölde*; — vö. még PAIS LÁSZLÓ i. m. 43—5 és l. e mű térképmellékletét). — Ugyanerre a ma már nyoma veszett *Mindszent*-re vonatkozik a következő adat (CSÁNKI-nál nincs meg): 1334/1347: „iuxta fluvium *Zala* inter villas *Chan* et *Mendzenth*” (Z. I, 286). *Csány* (Cs. 40) a Zala mellett fekszik, Zalaapátiától mintegy 8 km-re északra.

N é m e t f a l u. CSÁNKI-nak az 1395. évi „*Nemethfalu* al. nom. *Laak*” (85) adatában valószínűleg nem a Nagykapornak mellett keletre fekvő *Nemethfalu*-ra találunk, mint CSÁNKI gondolja, hanem a tőle *a*)-val jelölt, a Zalalövőtől kelet-délre fekvő *Nemethfalu*-ra. Ugyanis ez utóbbinak közvetlen közelében (közte és Böde között) volt egy *Lak* nevű hely, az, amelyet CSÁNKI *c*)-vel jelöl (77). Ennek a *Lak* (*Kuzeplaak*, *Kezeplak*) nevű településnek a helyét CSÁNKI nem jelöli meg, csak azt említi, hogy a Salamonváriak bírták, de a CSÁNKITól is felhasználta 1410. évi oklevélből (Z. II, 368—71) kiviláglik, hogy ez a *Lak* a Salomvártól délre (és Zalalövőtől kelet-délre) fekvő *Nemethfalu*-val volt határos. Ugyanis a település neve a következő felsorolásban

szerepel: „*Nemethfalu, Wegzalathnuk, Kezeplak, Hermanfalua et Akwsfalua*” (i. h. 369), továbbá az egyes birtokrészek felsorolásakor *Lak* néven *Wegzalathnuk* és *Bede*, illetőleg *Hermanfalua* között fordul elő. E falvak közelsége a fentebb említettek mellett tanúskodik. Eszerint törölhetjük CSÁNKI *Lak* címszavának *d*) pontját, amely (adatközlést mellőzve) *Németfalu*-ra utal; ez a *d*) ugyanis a *c*) alá sorolható. Továbbá a *b*)-vel jelölt *Németfalu* adatai közül az 1395. évi „*Nemethfalu* al. nom. *Laak*” áthelyezendő az *a*)-val jelölt *Németfalu* adatai közé. (Vö. *Lak*.)

Onthold fiainak birtoka l. *Orbán* birtoka.

Orbán birtoka. 1237-ben az *Orocha* nemzetségbeliek megegyeznek Fábíán fiaival Orbán (pontosabban: *Urbán?*, *Urbanus?*, *Urbánus?*; csak latin genitivusban fordul elő: *Vrbani*) birtoka felett (Z. I, 12—5). — Ha a birtokot *Orocha* (vö.: MIKOS: MNy. XXXI, 252—3; PAIS: MNy. XXXII, 109) miatt Egeraracsa (Cs. 29, 49) táján keressük, jó nyomon járunk. A határleírásban előforduló, több-kevesebb bizonyossággal azonosítható földrajzi nevek tanúsága szerint a szóba került birtokrészek valahol a Zalaegerszeg, Koppány (Cs. 73), Szabar (Cs. 24) és Ibor-Liszkó (Cs. 63; vö. Lickóvadamos: ZFN. 74.) alkotta négyyszögben feküdtek. Azonosítható földrajzi nevek: „*vadit ad yborfa*” (Z. I, 14): a későbbi *Iborfa* (Cs. 79: *Liszkó*), illetőleg a mai *Iborfia* (ZFN. 77.), — a mai forma valószínűleg népetimológia eredménye; „*villam Porcuna*” (uo.): a későbbi *Palkonya* (Cs. 91), ma a *Pakonya*, *Palkonya* szántó őrzi a hajdani település nevét (ZFN. 119/62.); „*villa Lengel*” (i. h. 15): ma *Nagylenygel* (Cs. 78; ZFN. 63.); „*metam cum Huruath*” (uo.): bizonyára a mai *Nagyhorváti* (Cs. 62: *Horváti*; ZFN. 118.). További fogódzólul szolgálnak azok a helységnevek, amelyek az oklevélben egyezkedő személyeknek vagy rokonaiknak nevét őrizhették meg. A már említett *Aracsá*-n kívül ezekre gondolhatunk: „*terra a Cupano habita*” (Z. I, 13): *Koppány* (Cs. 73); „*de Cupano Vrbani filio*” (uo.); *Orbán(os)falva* (Cs. 88), illetőleg a mai *Orbánysfa* (ZFN. 44.); „*filius Onthold*” (i. h. 14): talán *Antályosföldsé* (Cs. 28), ennek a névnek a nyoma már nincs meg, s maga a település is eltűnhetett: ugyanis *Hermanfalva*-nak is nevezték (Cs. 61), s ennek a falunak ma már csupán a *Hérmánfa* nevű, szőlővel, gyümölcsösökkel, erdővel és szántóval borított domb őrzi emlékét Böde határában (ZFN. 39.).

Orbán(os)falva l. *Orbán* birtoka.

Orocha l. *Orbán* birtoka.

Osztró. 1269-ben a veszprémi káptalan előtt Gál „*de Pezey*” fiai felsorolják azon birtokokat, melyekkel a veszprémi Gyárfást kielégítették (Z. I, 55—6). Köztük „*in loco Stru vocatu sunt sex iugera terrarum fimatarum*” (i. h. 56). Ugyancsak a veszprémi káptalannak egy 1320-ban kelt, egy bizonyos birtokcseréről szóló bizonyáglevelében pedig ez olvasható: „*in loco Oztrou dicto dua iugera*” (Z. I, 153). A két adatban ugyanannak a helynek a neve jelentkezik, mivel mindkét oklevélben az egykori *Pesze* (Cs. 247) környékén fekvő birtokrészekről van szó. Az *Osztró* nevű hely az oklevelekből kideríthetőleg Veszprém megyében, valahol az Alsóörs, Pálozsnak és Veszprémfajsz alkotta háromszögben feküdt: valószínűleg vagy Veszprémfajsz és Felsőörs között, vagy pedig szorosan Lovas mellett, tőle nyugatra (ez a két lehetőség kínálkozik az 1269. évi oklevél nyújtotta leírásból). CSÁNKINÁL ez a hely nincs felvéve, mivel valószínűleg nem is volt település, csak dűlő. — E helynek a nevével azonos nevet visel a Baranya megyei *Oszró* (régebben *Isztró*) is (Cs. II, 492). A két földrajzi név tanulságosan vonható bele a szóeleji mássalhangzó-

torlódást kiküszöbölő, eléje tett magánhangzó minőségének nyelvjárástörténeti szempontú vizsgálatába, mert e jelentéktelenebb helyek neve nyilvánvalóan a helyi nyelvjárás szerint alakult. — A név eredetéről l. TAGÁNYI: MNy. IX, 257—8.

Pan-sárdja, *Panus* földje l. *Sarusd*.

Pous l. *Sarusd*.

Sárd, *Sarud* l. *Sarusd*.

Sárszeg l. *Sulfalzeg*.

Sarusd Arnold zalai főispánnak és társainak 1236-ban kelt ítélete (Z. I, 9—10) a *Sarusd* (többször), *Sarud* (egyszer) nevű birtok határait állapítja meg. A felmerülő földrajzi nevek közül a következők azonosíthatók. A „terra *Panus*” azonos a CSÁNKINÁL (92) szereplő *Pan-sárdja*-val, melynek helyén ma *Belső-Sárd* és *Külső-Sárd* áll (Cs. 100; ZFN. 147., 156.); ugyanis ez, illetőleg ezek vannak a birtokhatártól érintett *Velemér* (a. m. *Velemér*) és *Kebela* (a. m. *Kebele*) patakok közelében, s ezenkívül maga az oklevél is ezt mondja: „ad terram *Panus* que dicitur *Sarusd*”. Tehát a *Sarusd*, *Sarud* azonosítható a mai, előbb említett *Sárd*-okkal (nem pedig a Novával határos *Sárd* pusztával). Érthető, hogy az e vizenyős, illetőleg bővízű területen megtermett *Sarusd* név sokáig őrizhette közszói jelentését, s ezért, mielőtt végképp tulajdonnévvé merevedett volna, képzése is variálódhatott mind a képzőt, mind a tövégi magánhangzót illetően. A névváltozatok azt mutatják, hogy a *-d* képző itt és ekkor mindenesetre eleven volt. — Az említett *Pan*, *Panus* nevű személy emlékét őrzi talán a Kerkabarabás határában levő *Pánizsdomb* (ZFN. 141/81.), a Lentiszombathely határában levő *Pánizs-vőgy* (ZFN. 160/59.), valamint az Iklódbördőce határában levő *Pánizs-vőgy* (ZFN. 164/28.) is. — A „terra *Pous*” azonosítható a CSÁNKINÁL (95) található *Pós(a)falva*-val, mely Reznektől nyugat-északra, a mai Jakabfa helyén, illetőleg körzetében feküdt (l. Cs. 53: *Fényesfölde*, *Fényes-falu-földe*); emlékét ma a *Pósfa* nevű rét őrzi (ZFN. 139/6.). — Figyelembe véve még az oklevélből kiolvasható víz- és útrajzi mozzanatokot, a *Sarusd* nevű birtok fekvése meglehetősen biztonsággal helyezhető a Jakabfa, Szombatfa, Külső-Sárd és Reznek alkotta négyezőbe.

Saulus de Leurenta l. *Leurenta*.

Strw l. *Osztro*.

Sul, *Suul*, *Swl* l. *Sulfalzeg*.

Sulfalzeg. Az Andi Tamás és a récsei nemesek közötti vitás birtokügy 1372. évi vizsgálatában tanúskodó „Andreas filius Sebastiani de *Sulfalzeg*” (ÓMolv. 210) nevében szereplő *Sulfalzeg* helységet — éppúgy, mint az oklevélben előforduló többi is — Nagykanizsától északkeletre, Kis- és Nagyrécske környékén kereshetjük (ÓMolv. 208), és bízvást azonosíthatjuk a mai Zala-Sárszeg-gel, mely Nagyrécsétől kelet-északra, Kisrécsétől kelet-délre fekszik, tőlük mintegy 2 km-re (vö. Cs. 101). Az eltűnt *Sul* pedig ugyancsak „Récske és Bakonok vidékén fekehetett” (Cs. 102; *Süly*), azaz, amint ezt most már megállapíthatjuk, *Sárszeg*-nek volt tőszomszédja. — CSÁNKI az 1283: *Sul*, 1325: *Suul*, 1476: *Swl* adatok alapján *Süly* alakban állapítja meg a falura vonatkozó cikkely címszavát; ebben lehet etimológiai igazság (l. alább), de a település neve valószínűleg *Sul*-nak vagy *Sül*-nak hangzott: erről tanúskodhatik a Nagyrécske határában ma meglevő *Sul-rét*, másképpen *Suli-rét* (ZFN. 242/63.). Dúlőnévként a *Sul* előfordul még Molnári határában is (ZFN. 206/60.). A földrajzi név etimológiájául több lehetőség kínálkozik: 1. Személy-

névi eredet feltételezésével azonosnak tekinthető a *súly* betegségnévvel; ennek velaris hangrendű változata gyakori a nyelvjárásokban (MTsz.; CSÚRY: MNy. XXXIII, 145; KNEZSA: SzlJsz. I, 946); a Tsz. éppen Göcsejből idézi: „*Sul*: laptaforma kemény kelevény a' testen”. 2. A földrajzi helyre jellemző növényzet alapján gondolhatunk a *sulyom* alapszavára is (vö. MTsz. I. *suly* a.). 3. Nem zárható ki — személynévi eredet feltételezésével — a névnek a 'pon-dus' jelentésű *súly* szóval való azonossága sem. — A *Sulfalzeg* összetétel második tagjának *l*-je és a *Sárszeg* alak *r*-je közti viszony szintén többféleképpen magyarázható. 1. A *Sulfalzeg* *l*-je lehet íráshiba, melyet a *Sul*-beli *l* hatása is kiválthatott lélektanilag. 2. Lehet alkalmi érvényű hasonulás ugyan-ezen a lélektani alapon, a két szótag igen hasonló konszonantizmusának talaján. 3. Lehet, hogy a földrajzi név utótagja eredetileg *Sál-szeg* volt, vagyis ezen összetétel előtagjában a *Sál* (< *Saul*; vö. CSÁNKI: MNy. II, 386) személynevet láthatjuk; ebben az esetben a *Sálszeg* alakot népetimológia révén váltotta volna fel a *Sárszeg*, miután a most föltételezett, egykori *Sál* nevű birtokos emléke elenyészett, s a népetimológiát esetleg a térszíni jelleg is támogathatta. Ez utóbbi feltevést az erősíthetné vagy gyengíthetné meg, ha megvizsgálónk a dunántúli ómagyar *au*, *äu* kettőshangzók további sorsának (*au* > *ou* > *ó*, *äu* > *äi* > *á*, *au* > *ā* > *á* vagy *a*, *äu* > *á*) földrajzi megoszlását legalábbis a végeredmény szerint; erre a vizsgálatra a földrajzi névvé gyakran vált *Saul* (> *Sál*, *Sály*, *Sal*, *Saly*, *Sól*, *Sóly*) és a *Paul* is igen alkalmas anyagot adna.

Súly l. *Sulfalzeg*.

Vrbán(i) l. *Orbán* birtoka.

yborfa l. *Orbán* birtoka.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

Az Árpád-kori ragadványnevekről

Az Árpád-kori személynévadással eddig PAIS DEZSŐ foglalkozott részletesebben „Régi személyneveink jelentéstana” című alapvető és példamutató tanulmányában (MNy. XVII–XVIII.). Az Árpád-kori ragadványneveket részletesen még senki sem dolgozta fel. MELICH JÁNOS „Családneveinkről” című munkájában (MNy. XXXIX, 265–80) a családnevek kialakulásának egyik tényezőjeként a ragadványneveket említi meg, melyeknek „jó részük *dictus*-név (= ném. *übername*) a XIV–XV. századi oklevelekben. Ezek a nevek lelki-testi tulajdonságot, állatot, növényt, követ és sok sok mást jelentő köznevekből, melléknevekből, számnevekből, mondatokból alakultak. Ez az a csoport, amely mint személyt jelölő névcsoport minden időben megvolt, tehát a családnevek kialakulása előtt is, nálunk is és más népeknél is.” (I. h. 273.) KNEZSA ISTVÁN a Néptudományi Intézetben 1947-ben tartott előadásában (l. A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. 1–14) a közszavakból való családnevekkel kapcsolatosan beszélt a gúnynevekről, ragadványnevekről, és kiemelte, hogy „Összegyűjtésük még egyáltalában nem történt meg” (i. m. 14). BENKŐ LORÁND „A régi magyar személynévadás” című (Bp., 1949.) összefoglaló tanulmányában a ragadványneveket mint a világi névadáson alapuló névadási formát vizsgálja a magyar névadási folyamaton belül. BÁRCZI GÉZA (Szók.² 139) szintén a kételemű nevek kialakulásának egyik

mozzanataként tárgyalja a ragadványneveket, melyekből „bár sok elmúlik viselőjével együtt, családnév alakulhat”.

Az Árpád-kori ragadványnevek kérdésére a következő megjegyzés hívta fel a figyelmemet: „Az Árpád-kori kezdetleges névadás már feldolgozott jelentéstani rendszere után és nyomán kívánatos volna a középkorvégi magyar ragadványnevek (»dictus«-ok), az újkoreleji magyar családnévek és a családnévek kialakulása utáni ragadványnevek (harmadlagos alakulású nevek) jelentéstani rendszerét is feldolgozni” (BENKŐ: MNy. XLV, 251). Az Árpád-kori Személynévsztárhoz gyűjtött, körülbelül 70 000 adatot magába foglaló és az MTA Nyelvtudományi Intézetében rendelkezésre álló anyag tette lehetővé, hogy megkísérleljem az Árpád-kori ragadványnevekkel való foglalkozást. Az anyag kétharmadából (mintegy 50 000 adatból), melyet annak idején PAPP LÁSZLÓ¹ ellenőrzött a források alapján, válogattam ki azokat a kételemű neveket, melyeknek második eleme világi névadáson alapul. Nem dolgoztam fel a *filius*-os neveket és azokat, melyekben „*de* + helynév” a második elem (ezeknek a neveknek a kiválogatása technikai okokból nem volt keresztülvihető). Összegyűjtöttem a *de genere* neveket is, azonban ezek feldolgozását csak későbbre tervezem.

Feltétlenül teljesebb képet kaphattam volna a ragadványnevekről, ha a PAPP LÁSZLÓ által át nem nézett 20–25 000 cédulát is felhasználhattam volna. De tudjuk nagyon jól, hogy éppen okleveleinkkel és nyelvemlékeinkkel kapcsolatban sohasem beszélhetünk teljességről. A szakirodalomban található, de itt nem közölt adatokat is úgy fogom fel, mint ami az át nem nézett anyagban van még feldolgozatlanul. Nem tartottam fontosnak ezt a néhány adatot akár külön is megjelölve bevenni anyagomba, hiszen a levonható következtetéseken nem sokat változtatnának. Tehát e munkát — statisztikai műszóval élve — „*reprezentatív mintá*”-nak szánom: az Árpád-kori oklevelekből kicédulázott 50 000 adatból feldolgoztam azokat a kételemű személynéveket, melyek világi névadáson alapulnak, vagyis ragadványnevek, és ezekből vonok le bizonyos következtetéseket. Anyagomban természetesen szép számmal fordul elő a korábbi szakirodalomban is szereplő adat, több személynév azonban itt kerül be először a névtudományi vizsgálatokba. — A *ragadványnév* műszót olyan értelemben használok, ahogyan az ÉrtSz. meghatározza.

Az Árpád-kori ragadványneveket két nagy csoportban tárgyalom: I. *dictus*-os formák, II. *dictus* nélküli formák. Mindkét nagy csoport tovább bomlik: A) latin ragadványnevek; B) magyar ragadványnevek; C) homályos, bizonytalan, ismeretlen eredetű és jelentésű ragadványnevek. Az I. *dictus*-os forma tárgyalásához minden rendelkezésemre álló adatot feldolgoztam, kivéve a hamis oklevelekből származókat. Előfordul tehát több olyan név is, mely ugyanarra a személyre vonatkozik. Minthogy a II. *dictus* nélküli formák igen gyakoriak, tárgyalásuk során nem közlöm minden adatomat, csupán — amennyiben megállapítható — a személyeket. A ragadványnév értelmezését vagy feltehető értelmezését fél idézőjelben adom meg. Utána egy, az oklevelekből kivett latin szó vagy szókapcsolat következik, mely az illető személy foglalkozását, társadalmi állását jelöli. Az adatok felsorolásában az áttekinthetőség szempontjából megfelelőbbnek találtam a betűrendben való közlést, mint az időrend szerintit.

¹ Ez úton is hálás köszönetemet fejezem ki PAPP LÁSZLÓnak munkám kezdete óta állandóan nyújtott segítségéért, tanácsaiért.

I. *dictus*-os ragadványnevekI. A) *dictus* + latin ragadványnév

Valamennyi külső tulajdonságot jelöl: 1279: Petri dicti *Calui* (MonStrig. II, 96) 'kopasz' — albergator | 1272: Gean dicto *Pyng* (ÁÚO. VIII, 404) 'kövér, hájas' ? — mercator | 1295: Abrahe dicti *Ruffi* (ÁÚO. V, 133) 'vörös' — curialis comes | 1296: Abrahe dicti *Rufi* (ÁÚO. V, 157) 'vörös' — curialis comes | 1272—1290 k.: Stephanus dictus *Ruphus* (SoprVmOkl. I, 53) 'vörös' — comes castellanus.

B) *dictus* + magyar ragadványnév

Külső tulajdonságot jelölők: 1293: Johanne dicto *Fekete* (ÁÚO. V, 86) 'fekete' — possessor nobilis | 1267: Iuan dicto *Feketeu* (ÁÚO. IX, 161) 'fekete' — possessor | 1276/1276: Iuan dictus *Fequete* (ÁÚO. IX, 150) 'fekete' — possessor, homo regius | 1288: Johannes *Fynta* dictus (ÁÚO. IX, 466) 1. 'pisze'; 2. 'férfinév' — homo regius | 1287: Nicolao dicto *Fodor* (MonStrig. II, 226) 'göndör' — possessor | 1296: Ladizlaus *Fudor* dictus (ÁÚO. XII, 594) 'göndör' — magister, nobilis vir, donator | 1299: Petro dicto *Fogos* (ÁÚO. V, 202) 'jó fogú' — magister, comes | 1299/1300: Johannem *Kopoz* dictum (ÁÚO. X, 401) 'kopasz' — possessor | 1291: Johannis dicti *Zakalus* (MonStrig. II, 310) 'szakállas' — possessor | 1288: Nycolao dicto *Waguch* (ÁÚO. IX, 482) 1. 'vágott'; 2. 'vagvos'? — comes, possessor.

Belső tulajdonságot jelölők: 1299: Nycolaus *Chol* dictus (ÁÚO. V, 217) 'csal, csaló' — magister | 1295: Thome dicti *Kabás* (ÁÚO. X, 205) 'kába, buta' | 1294: Jacobum dictum *Kuke* (ÁÚO. X, 145) 'hülye, küke' — nobilis vir, comes, possessor | 1296: Jacobum dictum *Kuhe/Kuke* (ÁÚO. X, 218) 'hülye, küke' — possessor | 1279: Salamonis dicti *Tumpa* (ÁÚO. IX, 256) 'tompá, buta' — possessor | 1292: Andream dictum *Torkus* (ÁÚO. V, 72) 'torkos' — canonicus Posoniensis.

Foglalkozást jelölők: 1272: Paulum dictum *Banum* (ÁÚO. VIII, 403) 'bán' | 1296 k.: Nicolaum *Boko* dictum (ÁÚO. X, 421) 'hóhér, bakó' — possessor | 1263: Petrum dictum *biluk* (MonStrig. I, 496) 'bélyeg, bírósági jelvény, ill. az a személy, aki beidéz' — magister | 1275/1337/1401: Ladislao dicto *Garduan* (ÁÚO. XII, 156) 'gárgyán' — nobilis vir, possessor | 1299: Petrus dictus *gumbus* (MonStrig. II, 474) 'gombos, gombkészítő' — nobilis vir | 1295: Johannes dictus *Luew* (*hweu*) (MonStrig. II, 367) 'lövő, vadász' — serviens | 1282: Mychaele dicto *Vkleleu* (ÁÚO. IX, 344) 'öklelő, bajvivó' — possessor | 1294: Laurencius *Tuz* dictus (ÁÚO. XII, 552) 'kezes, tús' — magister, possessor, reus.

A ragadványnév helynév: 1290: Petrus dictus *furro* (MonStrig. II, 260) 'forró', esetleg belső tulajdonság: 'heves, tüzes' — comes | 1294—1296 k.: Endre *Myzlay* dicti (ÓMOLv. 107; ÁÚO. VIII, 332) | 1296/1296: Dominicum de Turny dictum de *Vysegrad* (ÁÚO. XII, 587) | 1300 k.: Laurencius dictus *Chete* (SRH. II, 46) 'bodza, bodzás hely' — magister.

A ragadványnév népnév: 1273: Ladislaus IV. qui *Cunslao* dictus fuit (CFHH.² III, 2217) 'kun' | 1290: Stephanus *Kuun* (*Kun*) dictus (ÁÚO. XII, 498) 'kun' — comes, nobilis vir | 1291: Stephanus comes *Kuun* dictus (ÁÚO. XII, 518) 'kun' — possessor | 1222: Petro dicto *Zydeu* (CodDipl. III/1, 365) 'zsidó' | 1291: Michael dictus *Sydo* (ÁÚO. X, 21) 'zsidó' — possessor, comes |

1300: Mychaelis *Sydou* dicti (ÁÚO. X, 399) 'zsidó' — possessor, comes | 1298: Stephanum dictum *Thouth* (ÁÚO. V, 184) 'tót' — serviens.

A ragadványnév állatnév: 1293/1364: Andreas dictus *Bok* (*Bock*) (ÁÚO. X, 129) 'bak'; esetleg 'emberke' — possessor, nobilis filius adoptivus | 1290—1301 k.: Nicolaus dictus *Bokon* (ÁÚO. X, 416) 'kis bak'; esetleg helynév — possessor.

A fenti csoportokba nem sorolható ragadványnevek: 1293—1296 k.: Marcellum dictum *Bur* (ÁÚO. X, 441) 'bor' 1. helynév; 2. borkereskedő; 3. 'részezes' — comes | 1299/1367: Benedicto dicto *Burus* (ÁÚO. X, 356) 'boros' — possessor | 1292/1326: Nicolao dicto *Bwd* (ÁÚO. V, 71) — nobilis vir | 1299: Nicolaus dictus *Bud* (MonStrig. II, 470) — nobilis vir. Az EtSz. szerint a *bő* -d kicsinyítő képzős származéka, személynév és helynévként is „gazdag” jelentéssel. (PAIS: NytudÉrt. 38. sz. 108.) | 1282: Martino dicto *Koncz* (*Konez?*) (ÁÚO. IV, 247) 'csont, falat' — possessor | 1285/1372: Martinum dictum *Palachk* (ÁÚO. IX, 420) 'palack, üveg', talán 'pohárnok'? — magister, homo regius | 1287/1287: Abraham dicto *Obichk* (MonStrig. II, 223) — possessor, donator | 1295: Abraham dictus *Abich* (MonStrig. II, 372) — comes, donator. A két név valószínűleg egy személyé és megegyezik azzal a személynévvel és adattal, melyet RÁCZ ENDRE közöl: „a becéző név — úgy mint a ragadványnév — *dictus*-szal van hozzákapcsolva az alap nevéhez” (Népt-Vizsg. 149). | 1276: Andream dictum *Dede* (ÁÚO. XII, 184) 'déd, ős' — possessor | 1271: Jacobi dictus *Michael* (CFHH.¹ III, 2028/57) az apa (?) neve a másodlagos névelem — comes.

C) *dictus* + homályos, bizonytalan, ismeretlen eredetű és jelentésű ragadványnév

1163: Gibmnus dictus *Althavis* (CodDipl. II, 168) — praeceptor de Csorgo et capellanus de Bela | 1292: Thoma filio Indrih genero dicti *Bacha* (ÁÚO. V, 72) 'bacsá'? — comes | 1063/1334: Bela dictus *Begon* (SRH. I, 208) — rex | 1063/1374: Bela dictus *Belyn* (VKLS.² 10) — rex | 1286: Laurencio dicto *Berze* (ÁÚO. IV, 288) EtSz.: 'aprókender, kender alja', talán a 'borzas' alakváltozata — seruus, manumissus | 1245: Benedictus scilicet *Borh* dictus (ÁÚO. VII, 260) | 1291: Pernoldus dictus *Calespriner* (MonStrig. II, 304) — comes; valószínűleg nem magyar | 1298/1326: Johannis dicti *Chente* (ÁÚO. X, 313) — possessor | 1286: Paulus dictus *Chomoz* (ÁÚO. IX, 442) 'csomós' (?) vagy a *Csomoszló* személynév (PAIS: MNY. XVIII, 29) egyik alakváltozata — possessor | 1300: Miko dictus *Churka* (ÁÚO. X, 381) — comes, possessor | 1294: Jacobi dicti *Kezlar* (*Kezler*) (MonStrig. II, 360) — ciuis, incola | 1296/1406: Johanne dicto *Kochwr* (ÁÚO. X, 217) — possessor | 1285 k.: Alexander dictus *Kubech* (ÁÚO. X, 452) — donatus | 1291 k.: Petrus dictus *Pethene* (ÁÚO. V, 59) — magister | 1299: Hanreh dicto *Selbher* (ÁÚO. V, 225) — incola; valószínűleg nem magyar | 1295: Stephano dicto *Tarov* (MonStrig. II, 373) | 1273: Nicolai dicti *Toldol* (ÁÚO. IX, 32) — possessor | 1299: Dyonisium filium Mortun *Tholmany* dictum (ÁÚO. X, 354) — possessor | 1292—1297 k.: Nycclaus *Veyz* dictus (ÓMOLv. 109) — testis, hospes | 1291: Nicolaus dicti *Wez* (ÁÚO. XII, 503) — comes, possessor | 1281/1328: Nicolai dicti *Weich* (ÁÚO. IX, 297) — possessor, miles | 1299/1300: Jacobum *Zuoph* dictum

¹ GOMBOS F. A.: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I—III. 1937—1938.

² BUNYITAY VINCE: A Váradi Káptalan Legrégibb Statutumai. Nagyvárad, 1886.

(ÁÚO. X, 401) — seruiens | 1293/1420: Dominicus dictus Zup (ÁÚO. X, 115) — possessor.

2.

A) <i>dictus</i> + latin ragadványnév	5 adat	4 személy
B) <i>dictus</i> + magyar ragadványnév	47 „	41 „
C) <i>dictus</i> + bizonytalan jelentésű ragadványnév	23 „	21 „

Összesen 75 adat 66 személy

A C) alcsoport 21 személyének nevéből valószínűleg magyar 17 név. A fenti 66 személy nevében ezek szerint 41 biztosan magyar és 17 valószínűleg magyar név, illetőleg fogalomszó fordul elő, összesen: 58, azaz 87%. Idegen szó csak 8 van, azaz 12%. Az A) alcsoportba tartozó latin ragadványnevek kivétel nélkül külső tulajdonságot jelölnek: kopasz, kövér, vöröshajú.

A B) alcsoport magyar ragadványnevei anyagom legszínesebb részét alkotják. Jelentés szerinti megoszlásuk a következő: a) külső tulajdonság (fekete, pisze, göndör, jó fogú, kopasz, szakállas, vágott): 9 személy; b) belső tulajdonság (csaló, kába, hülye, tompa, torkos): 5 személy; c) foglalkozásnév (bán, bakó, bélyeges, gárgyán, gombos, lövő, öklelő, túszer): 8 személy; d) helynévből: 4 személy; e) népnév (tót, zsidó, kun): 5 személy; f) egyéb jelentésű (bak, boros, bor, bő, palack, déd, stb.): 10 személy.

A *dictus* az esetek túlnyomó részében a két névelem között van.

A legkorábbinak számító *dictus*-os ragadványnevek: 1063/1334: Bela dictus Begon (SRH. I, 208); 1063/1374: Bela dictus Belyn (VKLS. 10); 1222: Petro dicto Zydeu (CodDipl. III/1, 365); 1245: Benedictus scilicet Borh dictus (ÁÚO. VII, 260); 1265: Petrum dictum biluk (MonStrig. I, 498). Gyakrabban a XIII. század hetvenes éveitől kezd feltűnni a *dictus* + ragadványnév.

BENKŐ (i. m. 11) szerint: „A XIII. század végének és főként a XIV. századnak a felső néprétegek nevében közkedvelt írásbeli formája volt a »dictus«-os szerkezet”. Saját anyagomból ugyanezt a következtetést vonhatom le: 67 személy közül feltehetően csak 4 volt az alsóbb néposztályból való. Mind a 4 serviens: Stephanus dictum Thouth, Laurencio dicto Berze, Johannes dictus Luew, Jacobum Zuph dictum. A személyek között volt 1 mercator és 1 albergator. A többi személy társadalmi állása, illetőleg „foglalkozása”: rex, homo regius, magister, comes, possessor, nobilis vir. Feltűnő, hogy negatív belső tulajdonságot jelentő ragadványnév kivétel nélkül felsőbb társadalmi osztálybelire vonatkozott: Chol = csal : magister; Kuke = hülye : nobilis vir; tumpa = tompa : possessor; Torkus = torkos : canonicus Posoniensis. Ennek különféle okai lehettek. Valószínű, hogy az Árpád-korban nem volt még olyan nagyfokú tekintélytisztelt, mint később, és megengedhető volt a nobilis virnek bármiféle megkülönböztető nevet adni; esetleg azazal is számolhatunk, hogy a ma bántónak érzett név akkor még nem volt feltétlenül az. Nem gondolom, hogy ERDÉLYI LÁSZLÓNAK (MNY. IV, 74) igaza volna, amikor a *dictus*-os nevekben általában egy elődtől örökölt tulajdonságot, foglalkozást, származást jelölő családnevet vél.

II. *dictus* nélküli ragadványnevek

1. A) Latin ragadványnév. A nevek nagy száma és gyakori előfordulása miatt a külső tulajdonságot jelölő ragadványneveknél csupán a személyek számát jelzem.

Külső tulajdonságot jelölnek: *albus* 'fehér, szürke, ősz' 2 | *barbatus* 'szakállas' 2 | *balbus* 'hebegő, dadogó' 2 | *crispus* 'göndör, ráncos' 1 | *calvus* 'kopasz' 10 | *caecus* 'vak' 8 | *canus* 'fehér, ősz, vén' 1 | *claudus* 'sánta, béna' 1 | *contractus* 'összenyomott, púpos' 1 | *curvus* 'görbe, hajlott' 4 | *gibosus* 'púpos' 1 | *lippus* 'csipás szemű' 1 | *magnus* 'nagy' 29 | *longus* 'hosszú' 1 | *maior* 'nagyobb, idősebb' 1 | *minor* 'kisebb, fiatalabb' 1 | *magnus nasus* 'nagy orrú' 1 | *niger* 'fekete' 12 | *pinguis* 'kövér, zsíros' 1 | *parvulus* 'kicsike' 1 | *parvus* 'kicsi' 13 | *rufus* 'vörös' 11 | *sinister* 'bal, ügyetlen' 2 | *ventrosus* 'nagy hasú' 1. Összesen: 108 személy.

Csupán 2 személy ragadványneve jelöl jó tulajdonságot: 1284: *Bonus* Johannes (MonStrig. II, 189) 'jó' — episcopus | 1279: *Diuitis* Andree (MonStrig. II, 119) 'gazdag' — possessor.

Foglalkozásnévből alakultak: 1288: Ladislai *fabri* (PRT. X. 541) 'kéz-műves, kovács, ác' | 1213: Paulus *Opillio* (VárReg. 165) 'juhász' — vicecomes | 1296: Nicolao *Voyauode* (W) (ÁÚO. X, 247) 'vajda' | 1284: Nicolao *Woynade* (ÁÚO. IX, 382) 'vajda' | 1296: Lorandus *Woynode* (ÁÚO. X, 233) 'vajda'.

Nagyobb számban fordulnak elő népnevek: 1254: *andrea bisseño* (MonStrig. I, 416) 'besenyő' — cellarius | 1297/1424: *Dominici Greci* (ÁÚO. XII, 610) 'görög' — quondam possessor | 1219: *Abrahamo Hungaro* (CFHH. II, 1700) 'magyar' — frater | 1282: *Hench Hungaro* (MonStrig. II, 155) 'magyar' | 1221: Paulus *Ungarus* (CFHH. III, 2334) 'magyar' — magister | 1185: *Petrus Hungarus* (CFHH. II, 1616) 'magyar' — archiepiscopus | 1255: *Stephani Ungari* (ÁÚO. XI, 419) 'magyar' — commetaneus | (Kétséges, hogy a fenti 'magyar' ragadványneveket lehet-e a magyar személynévadás keretében tárgyalni, hiszen valószínű, hogy e ragadványneveket nem magyarok, hanem külföldiek adták.) | 1161: *Petrus Lombardus* (CFHH. III, 2227) 'lombardiai' — archiepiscopus | 1299: *Petrus Lumbardus* (MonStrig. II, 475) 'lombardiai' — civis | 1297: *Benedictus Ruthenus* (ÁÚO. X, 255) 'rutén' — procurator | 1282–85 k.: *Petrum Venetum* (Kéz. 45) 'velencei' — rex | 1294: *Johannem Cumanicum* (ÁÚO. X, 164) 'kun' — possessor.

Tekintettel a Magyar Nyelv LIII, 450–4 és LIV, 100–3 lapjain közölt cikkekre, minden kicédulázott *latinus* és *gallicus* nevet közlök: 1272–1290 k.: *Bartholomeus Latinus* (ÁÚO. IX, 552) — comes | 1292: *Thome, filij Dechen, latini*, quondam de Kureskeu (MonStrig. II, 335) | 1293: *Katha filia Gerardi Latini* fisici de v. Gueresth (ÁÚO. XII, 542) | 1301: *Jacobus latinus* (MonStrig. II, 496) — canonicus | 1204/1257: *Johannem Latinum* (villa Riutel) (ÁÚO. I, 91) — donatus | 1206/1257: *Johan latini* hospitis fidelis (ÁÚO. XI, 83) | 1231/1257: *Corrardum et Daniele filios Johannis Latini* (ÁÚO. XI, 236) | 1269: *Ilyana filia Johannis latini* de Jezencha (MNY. XI, 330) | 1278/1407: *Johannes Gallicus* de Lyphthow (ÁÚO. IV, 100) — magister, donatus | 1278/1278: *Johanni Gallico* de Lyphthou (ÁÚO. IV, 175) — magister | 1297: *Johanni Gallico* (de Lypto) (ÁÚO. V, 180) — magister, possessor | 1295: *Johannes Latinus* filius Gebarth ciuis Peechyensis (ÁÚO. XII, 578) | 1295: *Johannes Gallicus* (filius Gebarth ciuis Peechyensis) (ÁÚO. XII, 579) | 1230: *Laurencij latini* (MonStrig. I, 273) — quondam aurimalliator | 1234: *Symone Latino* Gevriensi (ÁÚO. VI, 552) — comes | 1275: *vinee Theryn Latini* (ÁÚO. XII, 145, 154).

A ragadványnév talán az apa neve vagy második keresztnév: 1161: *L. B. Lucas Banfius* (CodDipl. II, 160) — archiepiscopus Strigoniensis |

1256: Petrus *Esturuh* (CodDipl. IV/2, 401) ? — homo comitis de Zounuk |
 1275: Petro *Ymbertho* (ÁÚO. IX, 128) — frater, preceptor | 1296: Stephani
 de *Stephano* (CFHH. II, 1225) ? — scholaris Ungarus in studio Paduensi |
 1298: Nicolaus *Stoyanus* (ÁÚO. V, 196) — comes.

B) Magyar ragadványnév: Helynév: 1294: Nycolao *aranyas*
 appellatus (MonStrig. II, 350) — a szövegben „Nicolaus aurifaber Strigonien-
 sis”, de ez valószínűleg az *aranyas* fordítása | XI. sz./XIV. sz.: *Erdeelui*
 Zoltan (SRH. I, 316) 'erdélyi' — I. István rokona.

A ragadványnév foglalkozást jelölhet: 1289/1289/1353: Jacobi *Luaz*
 (PRT. X, 542) 'lovász' — possessor (talán az apa neve?).

A ragadványnév külső tulajdonságot jelöl: 1289/1289/1353: Marcus
Cympa (PRT. X, 542) 'orrcorcogó, fülcimpa, ferde orrú' | 1270 k.: Johannis
gyrhes (SZENTPÉTERY, KritJ. II, 70) 'sovány, beteges' — magister | 1268/1271:
Sceuke Nicolao (SZENTPÉTERY, KritJ. II, 43) 'szőke' | 1282/1285 k.: Zar Ladis-
 laum (Kéz. 43) 'kopasz'.

A ragadványnév népnév: 1282: *Kunlaczlo* (CFHH. II, 1607) 'kun'.

Egyéb: *Kunues* Calaman (SRH. II, 40) 'Könyves Kálmán' | 1279:
Tumpa Salamonem (ÁÚO. IX, 256) 'tompá' — possessor.

C) Homályos, bizonytalan, ismeretlen eredetű
 és jelentésű ragadványnevek: 1239: Johannis *Belye* (ÁÚO.
 VII, 72) | 1282—1287 k.: *Benyn* Bela (Kéz. 59) — rex | 1275: Vgone *Boraldy*
 (ÁÚO. IX, 128) — frater | 1251: Robertus cognomento *Bugre* (CFHH. II,
 1591) — falsus frater | 1297/1520: Pauli *Cazari* (ÁÚO. X, 289) — comes | 1297:
 Johannes *Cat* (PRT. II, 345) — nobilis vir | 1300: Nicolai *Cernobi* (ÁÚO. X,
 399) | 1228: Petrus *Chananeus* (MonStrig. I, 268) | 1265/1270: Benedicti
Purwys (ÁÚO. XI, 546) — commetaneus | 1279: *Svmchev* Benedicto (ÁÚO.
 IX, 580) | 1299: Lamperti *Tulman* (ÁÚO. X, 401) | 1281/1283: Jan *Vnd*
 (ÁÚO. IX, 318) — comes, possessor | 1298: Marcellus *Wunch* (ÁÚO. V, 186).

2. A II. *dictus* nélküli ragadványnevek nyelv és jelentés szerinti meg-
 oszlását az alábbi táblázat mutatja be:

A) latin ragadványnév

143 személy neve, ebből

külső tulajdonságot jelöl	108 személy neve
belső	2 „ „
foglalkozásnév	5 „ „
népnév	23 „ „
keresztnév	5 „ „

B) magyar ragadványnév

10 személy neve, ebből

helynév	2 személy neve
foglalkozásnév	1 „ „
külső tulajdonságot jelöl	4 „ „
belső	1 „ „
népnév	1 „ „
egyéb	1 „ „

C) homályos, bizonytalan, ismeretlen eredetű és jelentésű ragadványnév
 13 személy neve

Összesen 166 személy neve

A *dictus*-os formánál is feltűnő a kellemetlen tulajdonságot jelölők többsége a ragadványnevek között, de túlsúlyuk nem annyira szembeötlő, mint a *dictus* nélküli formánál. 166 személy közül 112 személy kapott valamilyen külső tulajdonságot, leginkább testi hibát jelölő ragadványnevet. HEINTZE—CASCORBI (Die deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich. Halle—Berlin, 1933. 10—11) összehasonlítja a görögök gazdag fantáziát és nemes lelket tanúsító költői névadását a rómaiak szellemtelen, prózai névadásával. Néhány római név: *Niger, Rufus, Longus, Calvus, Capito, Naso, Paetus, Caecus, Balbus, Plautus, Scaurus* felsorolása után a következőket állapítja meg: „die Reihe ist fast endlos, ich breche ab, um nicht durch fernere Aufzählung zu ermüden. Ist es doch, als käme in ein Lazarett oder eine orthopädische Anstalt!” Hasonló állapítható meg a külső tulajdonságot jelölő Árpád-kori ragadványnevekről is.

Foglalkozást jelölő latin ragadványnév anyagomban csupán 5 van. Ezt a számot nagyon kevésnek tartom. Mivel több nem került elő, feltehető, hogy az Árpád-korban még nem volt szokás a valamilyen tisztséget vagy egyházi méltóságot nem viselő személy foglalkozását feltüntetni, illetőleg a foglalkozást jelölő szót megkülönböztető névként használni. Az alsóbb néprétegből való kézművesek, kereskedők csak egy nevet viseltek.

Népnév aránylag több fordul elő: a 143 személyből 23 személy neve, azaz 16%. A legtöbb *latinus, gallicus*, mely neveket ugyanaz a személy is kaphatta. A két népnév gyakorisága a vallon-francia telepesek meglehetősen nagy számára enged következtetni.

A kettős keresztnév kérdését — apanév-e vagy második keresztnév — csak akkor lehetne megnyugtatóan tisztázni, ha az oklevelekből kideríthetnénk a személyek eredetét, apjuk nevét stb.

Dictus nélküli magyar ragadványnév csupán 9 van. Itt is megelőzi a többit a külső tulajdonság jelölése: 4 személy *ferde orrú, sovány, szőke és kopasz*.

A *dictus* nélküli latin és magyar ragadványnevek nagyon kevés kivétellel latinos formában — elől a keresztnév, utána a ragadványnév — fordulnak elő. A latin ragadványnevek, mivel főleg külső tulajdonságot, népi hovatarozást jelölnek, melléknevek. Elsősorban foglalkozásnevek között fordulnak elő.

III. Eredmények és további feladatok

Ha összehasonlítást végzünk az I. *dictus*-os és a II. *dictus* nélküli csoport között, akkor az tűnik ki, hogy a *dictus* nélküli formánál magyar elem 13%, a *dictus*-os formánál magyar elem 87%. Mindkét csoportnál megállapítottuk, hogy a latin elem főleg (a *dictus*-os formánál kizárólag) külső tulajdonságot jelöl, míg a magyar elem majdnem egyforma arányban oszlik meg külső — belső tulajdonságot jelölő nevek, foglalkozásnevek, helynevek, népnevek között. Mivel a *dictus*-os formánál a magyar elem jóval nagyobb százalékban fordul elő, következésképpen a *dictus*-os forma jelentéstanilag, fogalmi körök szerint változatosabb a *dictus* nélküli formánál.

Ha azonban nem vesszük figyelembe a külső formát — *dictus*-szal vagy anélkül — és csak a ragadványnevek jelentését és fogalomkörök szerinti megoszlását tekintjük, bizonyos fokú szegényedést vehetünk észre a névadásban. PAIS DEZSŐ „Régi magyar személynevek jelentéstana” című munkájá-

ban a kezdetleges neveket jelentéstanilag igen sokféle szempont szerint osztályozta. Ehhez képest az én anyagomban előforduló ragadványnevek semmiképpen nem nevezhetők változatosaknak. Nem volt szükség a keresztyén nevek mellett különféle, a személyt jellemző névre — hangozhat az ellenvetés. Azonban, ha már mégis ragadványnevet alkalmaztak, akár mert megkülönböztetésre volt szükség, akár gúnyból, akkor a kezdetleges magyar névadáshoz mérten több fantáziát, ötletet várhatnánk el a névadótól. Az ok véleményem szerint a latin nyelvű írásos formában keresendő és nem a keresztyénség terjedésében, illetőleg az egyház ellenvetésében. Ezt igazolja a kezdetleges, egyelemű nevek változatossága és az én anyagomban mutatkozó különbség a *dictus*-os és *dictus* nélküli forma között. Amikor az oklevélírók a latin szövegben a neveket írták, a magyar egyelemű nevet kénytelenek voltak „magyarul” írni. Viszont nem tudtak annyira latinul, illetőleg a külföldi oklevélírók magyarul, hogy a keresztyén nevek mellé a magyarok által adott legkülönbébb ragadványneveket, az ezekben mutatkozó árnyalati eltéréseket érzékeltetni tudják. Azért lehet olyan sok külső tulajdonságot jelölő ragadványnév a latin elem között, mert ezt volt talán a legkönnyebb lefordítani. — Ha azonban a latin szövegben a személynév írásakor a „magyarosabb” formát — a *dictus*-ost — választották, akkor a ragadványnevek jelentéstanilag nagyobb változatosságot mutatnak. — Az újabbkori ragadványnevek sokszínűsége szintén a fentebbi elgondolást bizonyítja vagy legalábbis valószínűsíti.

A *dictus* nélküli ragadványnevek — akárcsak a *dictus*-osok — főleg a felsőbb társadalmi osztályba tartozó személyek neve mellett található. 166 személy közül csupán 9 személy volt megállapíthatóan alacsonyabb társadalmi osztályból való: 4 jobbágy, 2 macellarius, 1 mercator, 3 serviens. Ezenkívül van 5 civis, a többi ragadványnév-tulajdonos viszont mind: rex, magister, comes, possessor, nobilis vir stb.

Dictus nélküli ragadványnév már szép számmal található a XII. század elejétől, a XIII. század elejétől pedig állandóan növekvő számban jelentkezik. Előfordulásuk gyakorisága (a 166 személy neve kb. 220 esetben fordul elő) azt mutatja, hogy sokkal kedveltebb névadási szokás volt, mint a *dictus*-os. A korai előfordulás nyugatról jövő névadási szokással magyarázható. Azonban e névadási forma fennmaradása, sőt a *dictus*-os forma melletti nagyobb előfordulása a fentebb említett latin írásbeliséggel hozható kapcsolatba, végeredményben pedig a megkülönböztető második névelem a családnévnek a kialakulásához vezetett.

A ragadványnevek öröklődésére, családnevekké való alakulására vonatkozóan ebből az összeállításból nem vonható le pozitív következtetés. Az Árpád-kori Személynévszótárhoz kicédulázott anyagból minden *dictus*-os nevet közlök, de egy sincs, amelyből arra lehetne következtetni, hogy öröklött név. Egyetlen cédula sem akadt, melyen egy „Johannes *dictus* Fekete, *filius* Stephani *dicti* Fekete” típusú név lett volna. Vagy csak az apának, vagy csak a fiúnak volt *dictus*-os neve. A hasonló nevű személyek között sem lehetett apa—fiú viszonyt feltételezni, mert vagy egy időben fordultak elő, vagy nagyon kevés időkülönbséggel. — Nem valószínű, hogy a *dictus*-cs formával együtt előforduló név *dictus*-szal együtt öröklődött volna. Ha az apa kapott egy *dictus*-os ragadványnevet, a fiú már *dictus* nélkül örökölhette a nevet, mivel a magyarázó formára a körülmények jobb ismeretében nem volt szükség.

A *dictus* nélküli formánál hasonló a helyzet. Nagyon sok hasonló ragadványnévvel megnevezett személyt találtam, akik különböző időből valók, tehát közöttük az apa—fiú viszony feltételezhető volna, de egy olyan eset sem volt, melyben a *filius*-os formánál az apa és a fiú ugyanazt a ragadványnevet viselte volna, pl. „*Petrus Albus filius Petri Albi*”. Ha a ragadványnév öröklődéséről nem is beszélhetünk, de a testi tulajdonságot (*magnus, rufus, niger* stb.) valószínűleg örökölte a gyermek, tehát a nevében is okkal kereshetnők. — A népnevet jelölő ragadványnevek között sem találtam öröklődőt, pedig itt már teljesen bizonyos, hogy ha például az apa „latin”, akkor a fia legalább is 50%-ban szintén az. Vö. 1231: „*Fideles et dilectos milites nostros Saxones Vltrasiluanos, Corradum et Danielem filios Johannis Latini* (ÁÜO. XI, 236). A következő adatban csak a fiúnak van népnévből alakult ragadványneve: 1295: *Johannes Latinus* filius Gebart (ÁÜO. XII, 578). — A fenti példák szerint tehát az Árpád-kori ragadványnevek — akár *dictus*-szal, akár *dictus* nélküli formában jelentkeznek — mindig csak arra az egyénre vonatkoznak, aki éppen kapta, és nem öröklődnek.

Néhány személynek a neve előfordul adataim között *dictus*-os és *dictus* nélküli formában is. Az adatok ellenőrzése során az oklevelekben ez a változás különösen gyakorinak látszik. (Az Árpád-kori Személynévszótárhoz az adatgyűjtő az egy lapon többször előforduló ugyanazon nevet csak egyszer írta ki.)

Az Árpád-kori ragadványnevek vizsgálatát nem lehet az Árpád-kor végével, 1301-gyel lezárni. A XIV. században, főleg az első felében valószínűleg ugyanazok a névadási indítékok szerepeltek, mint a XIII. század végén, az Árpád-korban. Tehát a soron következő feladat a XIV. századi ragadványnevek összegyűjtése lehetne. A XIV. századból semmiféle gyűjtésünk nincs; a XV. századból ERDÉLYI LÁSZLÓ dolgozta fel egy 1429. évi oklevél anyagát „Átmeneti alakok a magyar vezetékek keletkezése idejéből” című cikkében (MNy. IV, 71—5). A XVI. századtól már több összeírás áll rendelkezésünkre, melyekből a ragadványnevekre bizonyos következtetéseket levonhatunk. Tehát éppen annak a bizonyos „átmeneti korszak”-nak a felmérése hiányzik, amikor a ragadványnevekből családnevek lettek, vagyis öröklődni kezdtek. Természetesen a XIV—XV. századi emlékek nagy száma miatt csak egy-egy részterület felmérése lehetséges. Ezekből a részterületekből, mint „*representatív minták*”-ból — talán e munka módszere alapján — bizonyos további következtetések volnának levonhatók jelentéstani szempontból is. Esetleg felvilágosítást kaphatnánk gazdasági és társadalmi hatóerőkre és az öröklődésre; ez utóbbit „BLOCH a névadás története legnehezebb kérdésének, MICHAELSSON pedig »mindig hálátlan« feladatának minősítette” (SZABÓ ISTVÁN: MNyTK. 86. sz. 10).

FEHÉRTÓI KATALIN

Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása

1. Ismeretes, hogy a nyelvi egységesítésnek, a nyelvi norma tudatos, mesterséges kifejlesztésének s ilyenformán az irodalmi nyelv kialakításának igen fontos — ha nem a legfontosabb — eszközei a nyelvtanok. A nyelvtanírók ugyanis rögzítik a mindenkori nyelvvállapotot, eközben azonban egyrészt válo-

gatnak az azonos vagy rokon szerepű, de különböző formájú nyelvi jelenségek között, másrészt egységesítenek, vagyis azonos elv alapján oldanak meg a nyelv egészében heterogén jelenségeket. Mindehhez vegyük hozzá, hogy a nyelvtanok nemcsak rögzítői és — részben — megalkotói a nyelvi normáknak, hanem a leghathatósabb továbbhagyományozói és terjesztői is. Tudniillik szinte minden nyelvten az előzőkre épül, s többségében az ott lerögzített szabályokat, normákat viszi tovább. (Persze az illető munka szerzőjének nyelvi műveltségétől, képességétől stb. függően előre is mutathatnak: gyakran addig nem szabályozott vagy akkor alakulóban levő nyelvhasználati formákat foglalnak szabályba.) A szabályok, normák megszilárdulását, elterjedését pedig elsősorban az iskolákon keresztül, a nyelvtanítás, illetőleg a nyelvtan-tanítás kapcsán segítik elő, ilyenformán befolyásolják még a következő nemzedék(ek) nyelvhasználatát is. (Vö.: PAIS: I. OK. IV, 448, 459—61; BENKŐ, FelvIr. 46—7.)

Még ha számításba vesszük is, hogy a nyelvtanírók — főként kezdetben — a nyelvi valóságnak nem megfelelő, helytelen, esetleg csak a saját nyelvállapotukra vagy egy szűkebb körnek a nyelvhasználatára jellemző úgynevezett álszabályokat is alkothatnak, s az ilyen álszabályok hosszabb-rövidebb ideig kisebb területen, egy-egy művelődési gócpont körül vagy országosan normaként hathatnak, akkor sem tagadhatjuk, hogy a nyelvtanok az irodalmi nyelv történetének a kutatói számára — különösen a kezdeti időkben — nemcsak nagyon becses források, hanem egyenesen nélkülözhetetlenek. Jelentőségüket e tekintetben csak növeli az, hogy a nyelvhasználat szabályait, normáit közvetlenül, szavakban megfogalmazva rögzítik, s ilyenformán lényegesen csökkentik azokat a nehézségeket, amelyeket a normák kiemzésében nyomtatványok esetén a nyomda beavatkozása stb., missilisek, kéziratok esetében pedig egyéb körülmények jelentenek. (Vö.: BENKŐ i. m. 114—227; DEME: NytudÉrt. 20. sz.; PAPP LÁSZLÓ: NytudÉrt. 20. és 25. sz.)

2. Magam a XVI—XVII. századi nyelvtanokkal, nyelvтанfélékkel (korai idegen nyelvű grammatikákhoz írt értelmezések, paradigmák; ortográfiai; nem rendszeres grammatikát adó, hanem stilisztikai, nyelvhelyességi kérdésekkel is foglalkozó nyelvtani jellegű munkák; írás-olvasástanító könyvecskék stb.) és különböző helyen (nyelvtanírók más műveiben, szótárak bevezetőjében, egyéb szerzők — főként vallásos tárgyú — munkáinak elő- és utószavában, levelekben stb.) található efféle töredékekkel, észrevételekkel foglalkoztam. Célom az volt, hogy e művek közvetlen és közvetett vallomása alapján nyomon kövessem a magyar irodalmi nyelv alakulásának, azaz a nyelvi elemek egységesülésének és eszményivé, normává válásának folyamatát ebben a kezdeti, de a történelmi körülmények (az ország három részre szakadása miatt bekövetkezett, nyelvi keveredés, a laikus literátus réteg létrejötte, a deákság megjelenése, a reformáció hatása, az anyanyelvi műveltség és iskolázás fejlesztése, a könyvnyomtatás elterjedése, kiváló költők, írók jelentkezése stb.) folytán nagyon is jelentős időszakban. Az alkalmazott módszerre vonatkozólag csupán a következőt jegyzem meg. Hogy az egyes nyelvтанokat egymással és egyéb korunkbeli munkákkal össze tudjam hasonlítani, úgynevezett kulcsjelenségeket jelöltem ki. Ilyeneknek tekintettem azokat a nyelvi (hangtani s alaktani) elemeket, továbbá írás- és nyelvhasználati (helyesírási, illetőleg mondattani, stilisztikai, nyelvhelyességi stb.) jelenségeket, módokat, amelyek a vizsgált korban és szövegekben önmagukon belül

ingadozást mutatnak, és amelyek eltérnek mai irodalmi és köznyelvünkötől (vö. BENKŐ i. m. 15–8).

3. E vizsgálódás eredményeképpen (l. SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1963. Kézirat.) XVI–XVII. századi nyelvtanirodalmunk történetében egyfelől három alkorszakot különböztethetünk meg. Az elsőt a XVI. század: SYLVESTER és DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS munkái jelentik. Ezekre minden értékük mellett jellemző az, hogy nyelvünknek csupán egyes területeit s e területek egyes jelenségeit „fedezik fel”, s foglalják szabályokba, továbbá, hogy a korviszonyok miatt jelentékenyebb hatást nem fejthettek ki. A második fokot — a XVII. század negyvenes éveieiig — SZENCZI MOLNÁR ALBERT nyelvtana képviseli. Ezt már az jellemzi, hogy „teljes” grammatika, hogy több regulát ad, s hogy hatni is tud. A harmadik alkorszakot GELEJI KATONA ISTVÁN és a többi nyelvtaníró: KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, PERESZLÉNYI PÁL, KÖVESDI PÁL, MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS és TSÉTSI JÁNOS munkássága jelenti. E nyelvtanok már nemcsak hogy mind jobban gyarapítják a normák számát, nemcsak hogy nő a hatásuk, hanem nyelvünk részjelenségeit is szemügyre veszik, nyelvi, stilisztikai stb. finomságokat is észlelnek. Különösen PERESZLÉNYI, MISZTÓTFALUSI és TSÉTSI munkája mutat e tekintetben már a következő korszak felé.

Másfelől XVI–XVII. századi nyelvtanaink vizsgálata azt mutatja — s mai irodalmi nyelvünk szemszögéből ez még fontosabb —, hogy a korszak végére e munkákból kibontakozó helyesírási és nyelvi kép fő vonásaiban megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével. Helyesírásunk két alapvető kérdése: a hangjelölés fonematikus jellege, valamint a kiejtés szerinti és a szóelemző elv egyensúlya lényegében megoldódott. Továbbá kiszorult az írott nyelvből az *i*-zés (*é*-vel szemben), az *ü*-zés (*i*-vel szemben) stb.; gyenge fokúvá vagy a maihoz hasonlóvá vált az *ö*-zés (*é*-vel szemben); az azonszótagú *l* megmaradása normává szilárdult; stb. Röviden: a nyelvtanaink tükrözte hangállapot a XVII. század végén csupán egy-két ponton mutat eltérést a maiótól: nyúlás a hangsúly és az *l*, *r*, *j* hatására; *asszony*, de *asszont*; stb. Végül: az alaktan területén ugyancsak sok esetben a mai változat emelkedett a norma rangjára: *háztól* ~ *háztúl*; *házzal* ~ *házval*; *házban* ~ *házba* [hol?]; *házon* ~ *házonn*; *házunk* ~ *házonk*; *tanít* ~ *tanét*; stb. Több jelenség ingadozó maradt, de már megindult vagy éppen jelentős utat tett meg a mai felé: *kezeit* ~ *kezeit*, *barátaim* ~ *barátim*, *édesb* ~ *édeseb* ~ *édesebb*, *olvastak* ~ *olvastanak* stb. Mindössze három esetben találunk a maival ellentétes normát: *házok*, *kertjek*; *házamat*, *engemet*; *olvassz*. (Részleteiben l. SZATHMÁRI i. m., főként 665–92.)

E vizsgálat — aminek az eredményeire itt csak nagy vonalakban utalhattam — arról is meggyőz bennünket, hogy e nyelvtanok reguláiban s szerzőik általános írói gyakorlatában megnyilvánuló viszonylag egységes nyelvi norma — amely egyébként mai irodalmi nyelvünknek közvetlen előzménye, sőt közelebb áll hozzá, mint például a XVIII. század végén író könyvszerzők jelentős részének nyelvhasználata; amelynek alapja az északkeleti területeken beszélt nyelvjárás; s amelynek a kialakulásában alapvető szerepet játszott az északkeleti és a keleti részek református iskoláinak (Sárospatak, Debrecen; Gyulafehérvár, Nagyenyed, majd Kolozsvár) a hatása — igen erős volt (vö. BENKŐ disszertációmmal kapcsolatos opponensi véleménye, kézirat 5–7). Nyilván ezzel, ennek a hatásával magyarázható, hogy például — ezúttal nem beszélve az északkeleti, keleti területről származó SYLVESTERRŐL, GELEJI KA-

TONÁRÓL, MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓSRÓL, SZŐNYI NAGY ISTVÁNÓRÓL és TSÉTSI JÁNOSRÓL — SZENCZI MOLNÁR ALBERT lényegében elhagyja ő-zó anyanyelvjárását (részleteiben I. SZATHMÁRI i. m. 277—376 és NytudÉrt. 40. sz. 345—54); hogy KOMÁROMI CSIPKÉS nyelvtana is ezt a normát képviseli, jöllehet megírásáig a szerző még kevés ideig tartózkodott Debrecenben, Komáromból odakerülve (l. i. m. 439—87). Sőt csak így érthetjük meg, hogy PERESZLÉNYI jezsuita létére s annak ellenére, hogy a helyesírására nem kis mértékben hatott KÁLDI és PÁZMÁNY, s példáinak tekintélyes hányadát is tőlük veszi, mégis a református énekszerző és bibliakiadó SZENCZI MOLNÁR nyelvtanát tekinti mintájának, s bár — úgy látszik — a palóc földtől nemigen szakadt el, mégis, ha változtat az átvett példaszavakon, sohasem a palóc nyelvjárás irányában teszi (l. i. m. 488—553).

Az egyetlen nyelvtaníró, aki grammatikájában nem követi az északkeleti normát, K ö v e s d i P á l. Jelen dolgozatomban éppen azt szeretném bizonyítani, hogy sajátos módon: hatásában, utóéletében az *Elementa Lingvae Hvngaricae* is a többi nyelvtanban található norma erősségét igazolja.

4. Kövesdi Pál munkája a harmadik teljes (azaz 3^{án}emi hangtanfélét, alaktant és mondattant tartalmazó), de igen rövidre szabott (a CorpGr.-ban 35 lap), az iskolai tanítás céljait szolgáló gyakorlati nyelvtan. Sajnos, a szerzőről, a keletkezéséről vajmi keveset tudunk. Ismeretlen Kövesdi Pál születési éve és helye, csupán annyi tudomásunk van róla, hogy 1656-ban Wittenbergben akadémiai fokozatot nyert, továbbá, hogy 1659-ben a soproni magyar gimnázium rektora lett (ide egyébként Eperjesről költözött), majd 1664-ben megválasztották az evangélikus eklézsia lelkészének, de 1674-ben az akkori protestáns-üldözések következtében megfosztották hivatalától, s 1682-ben halt meg.

A nyelvtan keletkezéséről, forrásairól is csak azt sejtjük, amit a címből, az — immáron magyar nyelvű — előszóból s magából a nyelvtanból kikövetkeztethetünk (l. i. m. 554—62). Kövesdi — mint kiváló tanító — iskolai céllal, valószínűleg lassanként, gyakorlat közben alakította ki nyelvtanát. Forrásaira — a pontos megnevezés nélkül — utal: „... az mi Magyar nyelvünkön is ... foka foka szép hafznos könyveket az Magyar nyelvnek könnyebben való megtanulására szereztenek ...” (CorpGr. 551). Itt a SZENCZI MOLNÁR nyelvtanára kell gondolnunk, mert Kövesdi munkája lényegében ennek a kivonata, több helyütt szinte szóról szóra való átvétele. Kövesdi a PERESZLÉNYI nyelvtanát nem ismerhette; hogy a GELEJI KATONA vagy a KOMÁROMI CSIPKÉS grammatikáját felhasználta-e, arról az *Elementa Lingvae Hvngaricae* nemigen árul el semmit.

Két, egymással összefüggő, de lényegében megoldatlan kérdésről kell még megemlékeznünk. Kövesdi Pál 1682-ben halt meg, nyelvtana 1686-ban került ki a Brewerek löcsei nyomdájából: kérdéses tehát, ki adta ki; az eredeti vagy valamilyen átdolgozott, kiegészített kézirat alapján jelent-e meg; s a nyomda változtatott-e az eredeti kéziraton (a Brewerek újítottak is, vö.: MNy. L³ 33—4; GULYÁS PÁL, A könyv sorsa Magyarországon II, 132—8). Mindehhez kapcsolódik az „*Excerpta Lingvae Hvngaricae* (Exercitia Nicolai Ritzmanni)” című nyelvtantörredékkel (a megtalált kéziratot egy tanulmány kíséretében kiadta GULYÁS ISTVÁN Debrecenben 1908-ban, 106 l.) összefüggő problémakör. GULYÁS ISTVÁN tanulmányában azt igyekszik bizonyítani, hogy ez a nyelvtantörredék a Kövesdi Pál eredeti műve, s ennek a felhasználásával, továbbá SZENCZI MOLNÁR grammatikája alapján fia, János szerkesztette meg

az *Elementa Lingvae Hungaricae*, s ő jelentette meg apja halála után 1686-ban. Magam a két szöveg részletes egybevetése, nyelvi összehasonlítása alapján arra a következtetésre jutottam, hogy GULYÁS föltevése lehetséges, de nincs bebizonyítva: ennél fogva a két munka viszonyát továbbra is tisztázatlannak kell tekintenünk (l. i. m. 559–82).

5. Az *Elementa Lingvae Hungaricae* című grammatikáról úgyszólván csak egy biztosat állíthatunk: azt, hogy a korábbi és későbbi nyelvtanok képviselte nyelvi normától elütő, provinciális dunántúli (nyugati) nyelvhasználatot tükrözi, de azt is meglehetősen következtetlennül. – A) Hangtani sajátosságok: Hangsúlyos helyzetben viszonylag erősebb az ő-zés: *Lölki* 554 (idézeteim a CorpGr.-ból valók, de ha itt hibás volt, az eredeti szerint kijavítottam); *bótúknak* 551; *föllyhő* 580, továbbá *Csöndeszt* 557. Hangsúlytalan helyzetben viszont többször *e* áll a mai ő helyén: *Hörgek, hőregj* 569; *becsüllem, becsülled* 579; *Búvólkedik* 580; *erkölcscekkel* 581; *Gyönyörködők* vagy *-dek, Gyönyörkedel, Gyönyörked* 568; (erdőbe . . . megyek, . . . erdőről) *jövek* (valószínűleg jelen idejű alak). Néhány szóban *i* (*i*)-zés mutatkozik: *Kirem* 551 (de: *Kérlek* 578); *Emlikezem* 579 (kétszer), *Meg-emplikezzél* uo. (kétszer); *itilletel itillyetek* 581; az *enyém*-nek van *i*-s változata: 561, 562. Említésre méltó esetek még: *búvebben* 551; *búves, búvelkedik* 580, továbbá *idvőzűnyi* 578. A mássalhangzók területén kiütözik az erős palatalizáció: *Sopronyi* 551, *föllyhő* 580, *Oroszlány* 580 (SZENCZI MOLNÁRTÓL átvéve, s ott *n*-nel szerepel; l. még a főnévi igenév képzőjéről később mondottakat); és persze *Czigány* 552, *Jó aszfzony, jó aszfzonyé* 576 (nyilván csak véletlenül maradt meg a SZENCZI MOLNÁRTÓL átvett *Toronnak* 577 alak). Igen gyakori a magánhangzók közti mássalhangzó geminációja: az *-s* képzős melléknevek módhatározós alakjában mindig (pl. *helyeffen* 551), továbbá: *ki-bocsáttanom* 551, *iffiaknak* uo., *utánna* uo., *meg-szaporéttá fára* uo., *Tanítója* uo., *mellyik* 561, *becsüllem* 579, *efsóvel* 580, de vannak ilyen példák is: *könyvében* 551 (uo. *nny*-nyel is!), *czikelyeket* uo. (uo. *kk*-val is!), *Tanító* uo. (az *-ít t*-je — hasonló helyzetben — még 6 esetben rövid!); a személynév-mások határozós alakjaiban meg egyenesen törvényszerű a rövid mássalhangzó (pl. *túlem* 562, *rolad* 579 stb.). Ezzel szemben szóvégen vagy szótagvégen mássalhangzó előtt is (!) előfordul hosszú mássalhangzó (pl. *Páll* 551, *föllyhő* 580; l. még a locativusi *-t, -tt*-ről később mondottakat). Az azonszótagú *l* megmarad, sőt: „Ezután három *holnappal*” 581 ('*Polthac tribus menfibus*'; SZENCZI MOLNÁRTÓL így átvéve). Végül megjegyzem, hogy a mai fül számára nagyon nyelvjárásias a *tikfiat* ('*pullum*' 580) alak (a mondat, amelyben előfordul, SZENCZI MOLNÁRNÁL nincs meg). Úgy látszik azonban, hogy a *tik* szó akkoriban — legalábbis a nyugati területeken — közhasználatú volt, mert szintén találkozunk vele KOMÁROMI CSIPKÉSNÉL és PERESZLÉNYINÉL, ha mindjárt elutasító megjegyzéssel is. Előfordul még Kövesdi grammatikájában az ugyancsak provinciális hiátusos *Lóat* forma, de ilyen megszorítással: „... fed Euphoniae caula affumitur v ante at . . .” (554).

B) Alaktani, alaktani — hangtani jelenségek: A *-tól, -től, -ból, -ből, -ról, -ről* rag (kivéve a *rolam, rolad, rola* 579 alakokat és a SZENCZI MOLNÁRTÓL változtatás nélkül átvett *Szombatrol* uo., *dolgairól* 582 szavakat) következetesen zártabban: *u, ü*-vel szerepel. A *-val, -vel v*-je mássalhangzós végű szavak esetében jobbra hasonul, de előfordul hasonulás nélkül is (pl. *Ezűstvel* 580). A névutók végén levő locativusi *-t* hol hosszú, hol rövid (több az utóbbi; pl. *előt* 581 ~ *előtt* uo.; *alat* 577). A többes 3. személyű birtokos személyrag (egy birtok ese-

tén): *-ok, -jok; -ek, -jek*. A Kövesdi nyelvtanában tükröződő nyelvnek a provinciális és következetlen voltát jól mutatja az a zűrzavar, amely az ikes ragozás tárgyalásában megnyilvánul. SZENCZI MOLNÁR és PERESZLÉNYI sem ismerte fel tulajdonképp az ikes ragozást, de a többi nyelvtaníróval együtt — íratlan normaként — maradéktalanul és helyesen élt vele. Kövesdi bizonyos végződésű igékhez igyekszik kötni — persze jobbra sikertelenül — az ikes ragokat; aztán vagylagosan jelöli meg ikes igék esetében az ikes és iktelen személyragokat, gyakran az iktelen változatot téve meg helyesebbnek: „*Gyönyörködők vel -dek*”; „*Quae sz habent ante ek et ok, ufitatius definunt directe in em et om, ut: Eszem, iszom, pro eszek, iszok, Edo, bibo . . .*”; „*. . . Bujok, buj: Lakok: lakj . . .*”; stb. (i. h. 568—9). A szenvedő ragozás paradigmája (i. h. 570—2) meg éppen zavaros képet mutat: a 3. személyben a jelentő mód jelen idejű *-tatik, -tetik* kivételével mindenütt iktelen formát találunk, de szerepel ilyen az 1. személyben is (pl. *szereztetne*: 3. személy, *Olvasztattatték*: 1. személy). Joggal állapítja meg tehát BENKŐ LORÁND, hogy az ikes ragozás bomlásának Kövesdinél beszélt nyelvi háttere van, s hogy ez a bomlás a nyugati magyar nyelvterületről indult ki, és aztán hatolt kelet felé (id. opponensi vélemény 9). (Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Kövesdi a mondattani példákban — bár azokat nagyrészt SZENCZI MOLNÁRTól vette át — 16 esetben „helyesen” él az ikes ragozással: *Meg-emlíkezzél* 579, *gondolkodom* 582 stb.) A középfok jelölését illetően körülbelül egyenlő arányban fordul elő Kövesdi nyelvtanában a mássalhangzós végű szavak *-s* és *-bb-s* változata: *erősb* 580, *hasznosabban* 551, továbbá: *job* 58 stb. Végül az *-ít* képző tíz esetben *-it*, egyszer *-ét* alakban mutatkozik: *Tanító* 551, *meg-fzaporéttá-fára* uo. stb.; a főnévi igenév képzője viszont mindig *-nyi*, sőt a SZENCZI MOLNÁRTól átvett példákat is ilyenre változtatja (l. később is).

6. Már utaltunk arra, hogy az *Elementa Lingvae Hvngaricae* tulajdonképp rövid kivonata a SZENCZI MOLNÁR grammatikájának. Kövesdi az utóbbinak egyes kiválasztott pontjait teljes egészében — néhol szóról szóra — átveszi, mind a szabályokat, mind a példákat illetően; máskor meg lerövidíti őket, s válogat a példák között; ismét máskor saját fogalmazásában közli a szabályt, és saját példamondataival — vagy azokkal is — illusztrálja megállapítását. Számunkra különösen a SZENCZI MOLNÁRTól átvett példamondatok, szövszerkezetek, szavak a fontosak, ezek hangalakján — gyakran az alaktan területét is érintve — (és helyesírásán) tudniillik Kövesdi gyakran változtat. E változtatások még a reguláknál is biztosabban vallanak arról, hogy Kövesdi miket tartott normának, de arról is, hogy e tekintetben mennyire volt következetes. Lássuk a *Syntaxis* című fejezetet, ugyanis ebben a részben „merített” Kövesdi a legnagyobb mértékben SZENCZI MOLNÁR nyelvtanából.

Első helyen közlöm (Sz. jelzéssel) a SZENCZI MOLNÁRNál, második helyen pedig (K. jelzéssel) a Kövesdinél található változatot: Sz. *jó aszfönnac* 258 ~ K. *Jó aszföny. Jó aszfönyé* 576; Sz. *Az embernek uyonnan kell születni* 270 ~ K. *Ujonnan kell az embernek születetnyi* 578 (a *-ni* képzőt sok más példában következetesen *-nyi*-re javítja, s tartja magát mindig a kettős passzívum-képzőhöz is); Sz. *Emlékezem* 272 ~ K. *Emlíkezem* 579; Sz. *Megemlíkezzél az fzombatról* 272 ~ K. *Meg-emlíkezzél a' Szombatról* 579; Sz. *állapattyát* 272 ~ K. *állapottját* 579; Sz. *Czudálkozom buzgóságán haragodnac* 272 ~ K. *Csudálkozom haragodnak buzgóságán* 579; Sz. *Isten job királnál* 273 ~ K. *Az Iften job a Királynál* 580; Sz. *Az orofzlín erősb az medvénél* 273 ~ K. *Az Orofzlány erősb a' Medvénél* 580; Sz.

Teli arannyal 275 ~ K. *Teli aranyval* 580; Sz. *Ezüstvel bőves* 275 ~ K. *Ezüstvel bőves* 580; Sz. *Bevölkedic* 275 ~ K. *Bávölkedik* 580; Sz. *Igaz itélettel itéllyetec* 275 ~ K. *Igaz itélettel itillyetek* 581; Sz. *Jó erkölczel kedves* 275 ~ K. *Jó erkölccsekkel kedves* ('Bonis moribus gratus'!) 581; Sz. *Uraságra vágynac* 276 ~ K. *Uraságra vágódnak* (!) 581; Sz. *Ez előtt három* ... 276 ~ K. *Ez előtt három* ... 581; Sz. *Lefekenni* 277 ~ *Le-fekünnyi* 581; Sz. *Sokat kell neki szenedni* 277 ~ K. *Sokat kell neki szenvednyie* 581; Sz. *tól, től* 280 ~ K. *túl túl* 582 (később még három esetben fordul elő, s Kövesdi mindig így javítja); Sz. *ról, ról* 280 ~ K. *rul, rúl* 582 (később még hat esetben hasonlóan); Sz. *ez helyre* 281 ~ K. *ez helyre* 582; Sz. *forintval* 285 ~ K. *forinttal* 584 (de a SZENCZINÉL levő *pénzel* 'pénzzel' formát Kövesdi is meghagyja: uo.).

E változtatások csak megerősítik mindazt, amit Kövesdi grammatikájának nyelvéről korábban megállapítottunk. A megváltoztatott formák több, erősen „provinciális” — és szinte következetesen érvényesített — vonásra mutatnak (a *-nyi* főnévi igenévi képző s általában az erős palatalizáció; az *i* (*i*)-ző alakok; és — mivel következetesen fordul elő, ide vonható — a *-tul, -túl, -rul, -rúl*). De még ha a feltehető korabeli norma (illetőleg a ma) irányába változtat is Kövesdi, vagy nem következetes (pl. a *-val, -vel* ragos szavak esetében; *ez helyre*), vagy éppen valamely „provinciális” vonás érvényesítésének a hatására teszi (pl. *aszfzony, Király*), vagy a változtatás csupán egy-egy elszigetelt esetre vonatkozik (pl. *állapottját*).

De vajon helyesen minősítettük-e provinciálisnak a Kövesdi grammatikájában képviselt nyelvállapotot, s helyesen tettük-e, hogy vele kapcsolatban nem „norma”-ról, hanem csak nyelvhasználatról beszéltünk? Sopron és Sopron megye XVII. századi nyelvét nem ismerjük, de a XVI. századit igen (E. ABAFFY ERZSÉBET, Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp., 1965.). Ha ez utóbbit összehasonlítjuk a Kövesdi nyelvvel (hisz a száz év alatt inkább erősödött a norma!), azt találjuk, hogy a Kövesdi nyelve valóban provinciálisabb mind a XVI. századi dunántúli regionális normának annál a típusánál, amelyet E. ABAFFY legalsó foknak nevezett (az író kerül bizonyos kirívó nyelvjárásiasságokat), mind pedig a második, úgynevezett szintelen típusnál (az író lehetőleg minden tipikusan Sopron megyei alakot kiküszöböl). Mindkettő tartózkodik ugyanis például az *i* (*i*)-zéstől; egyikben sem általános a zártabb *-tül, -tül*; stb. (ABAFFY i. m. 200—19, különösen 200—2).

7. A fentiekrol tanúskodnak az Elementa Lingvae Hvgaricae k é s ő b b i k i a d á s a i is. Ha ugyanis egy-egy grammatika új kiadásában nem változtatnak az eredetin — mint például a PERESZLÉNYI PÁL műve esetében —, az azt jelenti, hogy — nyelvállapotát tekintve is — elfogadják. Ha azonban módosítanak rajta, arra kell gondolnunk, hogy nem értenek vele egyet. Különösen érvényes mindez abban az esetben, ha a nyelvtan „érdemi részét” (konceptióját, felépítését, fő mondanivalóját: szabályzati anyagát) változtatlanul hagyják, s csupán a példaanyag nyelvállapotán módosítanak. Ez történt a Kövesdi nyelvtana esetében is.

Ennek két későbbi kiadása ismeretes: egy hely- és évmegjelölés nélküli (valószínűleg még a XVII. század végéről, s talán Nagyszombatban nyomtatva, vö. RMK. II. 2041) és az 1766-i kassai. IMRE SÁNDOR állítólag tudott egy 1690-i kiadásról is (vö. GULYÁS ISTVÁN i. m. 52—3), de ez — úgy látszik — elveszett.

A hely- és évmegjelölés nélküli kiadás a szövegét tekintve megegyezik az eredetivel, csak a címlapon és az előszó alatt elhallgatták Kövesdi evangélikus.

prédikátor voltát. Ebből TOLDY — joggal — arra következtet, hogy ez a kiadás a katolikus iskolák számára készült (CorpGr. XIII.). A mi számunkra azonban igen fontos, hogy változtattak a nyelvallapotán (és a helyesírásán), mondhatnók: korszerűsítették és következetesebbé tették. Hangtani, alaktani s mondattani jellegű változtatások (először mindig az első, aztán a második kiadásbeli változatot közlöm): *minden-féle Nemzet az maga Nyelvén* 551 — *mind-féle Nemzetek az magok Nyelvén*; *útban* . . . *igazító czikkelyekkel* uo. — *útba* . . . *igazító czikkelyekkel* (az *-ít* mindig *-ít-re* javítva, l. 580 stb.); *-bul* uo. — *-búl*; *jó rendben hozván* uo. — *jó rendbe hozván*; *akarám* . . . *ki-bocsáttanom* uo. — *akarám* . . . *ki-bocsáttani*; *Kírem* uo. — *Kérem*; *Tanuló* uo. (l. még 564) — *Tanuló*; *meg-szaporéttására* uo. — *meg-szaporétására*; *Páll* uo. — *Pál*; *Kut*, *kutat* 554 — *Kút*, *kútat*; *csöndeszt* 557 — *csöndest*; *enyém* — *enyim* uo. és 558, 561; *ládájai* 559 — *ládái*; *Szeretnyi* 565 — *Szeretni*; *Szeretnénk* 566 — *Szeretnők*; *szeretnyie*, *szeretnyiek* 566 — *szeretnie*, *szeretniek*; *Olvasnyi* 567 — *Olvafni*; *olvasnyia*, *olvasnyiók* uo. — *olvasnyia* (itt véletlenül megmaradt!), *olvasniok* (a *-nyi* > *-ni-re* l. még 569, 571, 574, 578, 580, 581, 582); *Szerettetem* 570 — *Szerettetem* (ez valamennyi esetben megtörtént!); *vadtok* 572 — *vattok*; *Voltam*, *voltál* stb. 573 (l. még 574, 584) — *Vóltam*, *vóltál* stb.; *El-megyek* uo. — *El-mégyek*; *szerint* 575 — *szerént*; *előt* uo. — *előtt*; *alatta* 577 — *allatta* (kétszer); *Toronnak* uo. — *Toronynak*; *említünk* 579 — *emlétünk*; *Meg-emlíkezzél* uo. (még egyszer) — *Meg-emlekezzél*; *rolad*, *rola* uo. — *rólad*, *róla*; *Emlikezem* 579 — *Emlekezem* (még 2-szer); *becsüllem* uo. — *becsülem*; *kevésre becsülled* uo. — *kevesre becsüled*; *tikfiat* 580 — *tyufiat* (nyilván *tyukfiat*, sajtóhiba); *föllyhő* uo. — *felyhő*; *esővel* uo. — *esővel*; *Bűvölkedik* uo. — *Bövelkedik*; *Uraságra vājódnak* 581 — *Uraságra vágyódnak*; *jővek* 583 — *jóvők*; *Budáruł* 583 — *Budárul* (uo. még 2-szer); *Eperjeffen* 584 — *Eperjesen*.

Az 1766-i kassai jezsuita kiadás még a magyar nyelvű előszót is elhagyja („Cassoviae, Typis Academicis Societatis Jesu Anno 1766.”), s COMENIUSTól egy 21 lapos vocabulariumot közöl a nyelvtan végén „Excerpta ex Joannis Amos Comenii ORBE Sensualium Trilingui” címen. E kiadás változtatásai szinte teljesen megegyeznek az előzőével. Ezért csupán az attól eltérőket sorolom fel. Elhagyja azt a mondatot, amely az *ö*, *ü*-nek a kéziratokban való írásmódját említi 552; *soldom*, *soldod* 558 — *söldom*, *söldod*; *Mienk* 589 — *Miénk*; *lábaé* uo. — *lábde*; *Ennékem*, *Engemet* 562 — *Ennékem*, *Engemet*; *Szereténk* 565 — *Szeretők*; *Olvafánk* 567 — *Olvafók*; *Olvafnánk* uo. — *Olvafnök*; *Leendek* stb. 574 — *Leéndek* stb.; *mellett* 577 — *mellet*; *alat* uo. — *alatt* (de nem kettőzi az *l-t*, mint a 2. kiadás!); *Szombatról* 579: elébe teszi: „Szombatrul vel”; *job* 580 — *jobb*; a *forinttal* 584 elébe odateszi: „forintval vel” és a *pénzel* uo. elébe: „pénzvel vel”.

E változtatások tehát mindenekelőtt megszüntették Kövesdi nyelvtanának a legkirívóbb nyelvjárásiasságait (a *-nyi* főnévi igenévi képző; a kettős szenvedő-képző; a *Páll*, *esső*-féle geminációk; *tikfiat*, *csöndeszt*; stb.); több efféle sajátságán lényegesen enyhítettek (pl. *i*-zés és *ö*-zés), s ezeken kívül is következetesebbé tették e grammatika nyelvhasználatát (pl. a magánhangzók hosszúsága stb.). Még ha tekintetbe vesszük is, hogy a 2. és 3. kiadás több sajátságához nem nyúlt hozzá (a *-rül*, *-rül*-féle formák; a zavaros ikes alakok), hogy egy-egy esetben még fokozta is a következetlenséget (pl. a szóvégi locativusi *-t* ~ *-tt*; a *-val*, *-vel* használata; stb.), hogy néha meg éppen a későbbi normának megfelelő — de sokáig vagy ma is ingadozó! — formát változtatta meg (pl. *enyém*, *szerint* stb.), akkor sem tagadhatjuk, hogy e változtatásokat az északkeleti

norma sugallta, s hogy Kövesdi nyelvtanának e későbbi kiadásai is (sajnos, nem tudjuk, kik lehettek megjelentetésük gondozói, hogy milyen volt a nyomda szerepe stb.) mai irodalmi nyelvünk kialakulását segítették. (Ezúttal nem vizsgáltuk Kövesdi nyelvtanának a helyesírását, ezért csupán summásan utalok arra, hogy a két kiadás efféle javításai szinte kivétel nélkül a ma felé mutatnak.)

Ilyenformán mondhatjuk, hogy az *Elementa Lingvae Hungaricae* is többi régi nyelvtanunkhoz hasonlóan, de azoktól eltérő sajátos módon: későbbi kiadásában, utóhatásában az északkeleti norma erősségét igazolja. S ezért jelölhetjük meg ennek az egyébként kevésbé jelentős nyelvtannak a legfőbb értékét abban, hogy későbbi kiadásában — kettőről tudunk — hosszú ideig munkálta a katolikus iskolákban (is) nyelvünk egységesülésének és normalizálásának az útját.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A Csíksomlyói Magyar Prefációk

1. A római katolikus egyház közel kétezer éves történetének igen jelentős — PAIS DEZSŐ-i értelemben „katasztrofális” — szakaszához érkezett XXIII. János pápasága idején. A rohanó idő által egyre jobban kikezdett hatalmas és bonyolult szervezet bizonyos restaurációjának gondolata évszázadok óta kísért, de a halogató, konzervatív irányzat napjainkig érvényesíteni tudta befolyását. A megújulás szelleme és vágya hatja át jelenleg az egyházat, a Rómában évek óta üléselő zsinat különféle szekciói a vallásos élet lényegét érintő kérdések egész sorozatára próbálnak új és az idők szellemének megfelelőbb választ adni (A II. Vatikáni Zsinat rendelkezései a Szent Liturgiáról. Bp., 1964. 5), s ez egyezik a vallásgyakorlatban résztvevő, de azt sok részletében nem értő tömegek régi vágyával.

Különlegesen érdekes a liturgia nyelvének problémája. Habár itt a latin továbbra is megőrzi hagyományos szerepét, bizonyos vonatkozásokban kénytelen teret engedni a nemzeti nyelveknek is.

A nemzeti nyelveknek egyre erősödő befolyása és maga az újulás vágya és ténye biztosítja az időszerűségét néhány szövegmaradványunknak, melyek évszázadokkal ezelőtti, napjainkéhoz hasonló, de igen elszigetelt, magányos próbálkozásokról tehetnek tanúvallomást.

2. A harmincas évek végén a csíksomlyói ferences könyvtár feldolgozatlan anyagának átvizsgálása során bőrrrel bevont fatáblájú könyv került édesapám, DR. DOMOKOS PÁL PÉTER kezébe. A lelet már az első belelapozásra érdekesnek bizonyult, mivel néhány lapján jellegzetesen középkorias, kézzel írott, szöveggel ellátott dallamok szerepeltek. Az ekkor készített fényképmásolat nem pótolhatja az azóta eltűnt eredeti anyagot, melynek papírja, tintája, kötése és a vele együtt szereplő ismeretlenül maradt szövegek esetleg adatokat, termékenyítő szempontokat sugalmaztak volna a kézirat vizsgálatához.

A 13 lapos lelet — nem tekintve néhány utólagos bejegyzést — teljes egészében egyházi jellegű. Minden egyes lapjáról fényképmásolat készült. A kézirat zömét 2-től 12-ig három prefáció (Prefáció trinitatis, Prefáció ferialis és Prefáció pascalis) teszi, ezek közül a Prefáció trinitatis töredékes.

Az 1., 12. és 13. lapon szereplő szövegek nem prefációk, inkább templomi népénekekre, illetőleg részben a mise más részeire emlékeztetnek.

A latin nyelvű prefáció-feliratok alatt magyar szövegek, magyar nyelvű prefációk szerepelnek, ezek jelentik az anyag zömét, s e tény különleges jelentőségét az emlék elnevezésében is hangsúlyozni kívántam. A lelőhely, a nyelv és műfaj hármassága alapján fogok tehát a továbbiakban Csíksomlyói Magyar Prefációkról — rövidítésben CsMP.-ről — beszélni.

A CsMP. jellegénél fogva egykorú nyelvemléknek látszik. Javítás és törlés nem fordul elő benne, az egyéb hiba (elírás, betűtévesztés) kevés és jelentéktelen.

Napjainkig csak zenei anyagát dolgozták fel (RAJECZKY BENJAMIN, Középkori Missaléink praefatio-dallamai: Magyar Zenei Szemle 1941: 233–44). A teljes dallamtörténeti feldolgozás mellett a szöveg vizsgálatával nem foglalkoztak, noha együttes kutatásuk esetleg célravezetőbb lett volna. Az alább következő szövegelemzésnél a zenetörténeti megállapításokat igyekszem kamatoztatni.

A CsMP. paleográfiája MEZEY LÁSZLÓ és MAKSAI FERENC szerint a XVI. század második felének jellegzetességeit mutatja; helyesírástörténeti szempontból KNEZSA ISTVÁN szintén erre a korra teszi;¹ megállapításaik egyeznek RAJECZKY véleményével.

A latin nyelvű felírásokon kívül különböző célú, jellegű glosszákat találunk a szöveg sorai között, nemegyszer a sorokra és a dallamokra ráírva. Ezeknek egy része valószínűleg kapcsolatban lehet a szöveg liturgikus jellegével, többségük azonban e jellegtől független firkálgatásnak, tollpróbának, írásgyakorlatnak látszó bejegyzés.

A CsMP. betű szerint teljes szövege MEZEY LÁSZLÓ olvasatában a következő:

Hýzwnk mi mið eg Istenben Igasag szeretē atfa mindehato felseges wristen (m)ay napō nag aítatos dichiretekel fel magosztalu(n)k

Prefacio trinitatis

istennek es sze(n)t lelek iste(n) Uristennek valasztasa nelkul valo allapadban vallunk: hog az Igaz es érēk valo Istensegnek vallasabol az szemeleknek tulaidonsaga es az allatnak egesege es az egellőségbe(n) Imadtasek ē felsege kit dichirnek az angelok es az archangelok cherubin es az Seraphin angalok es mikeppe(n) menibe(n) dichirnek teged az angalok Azonkepen mi es dichirwnk tegedet: kyk meg nem zününk kialtani egelle szoüal mondüa(n)

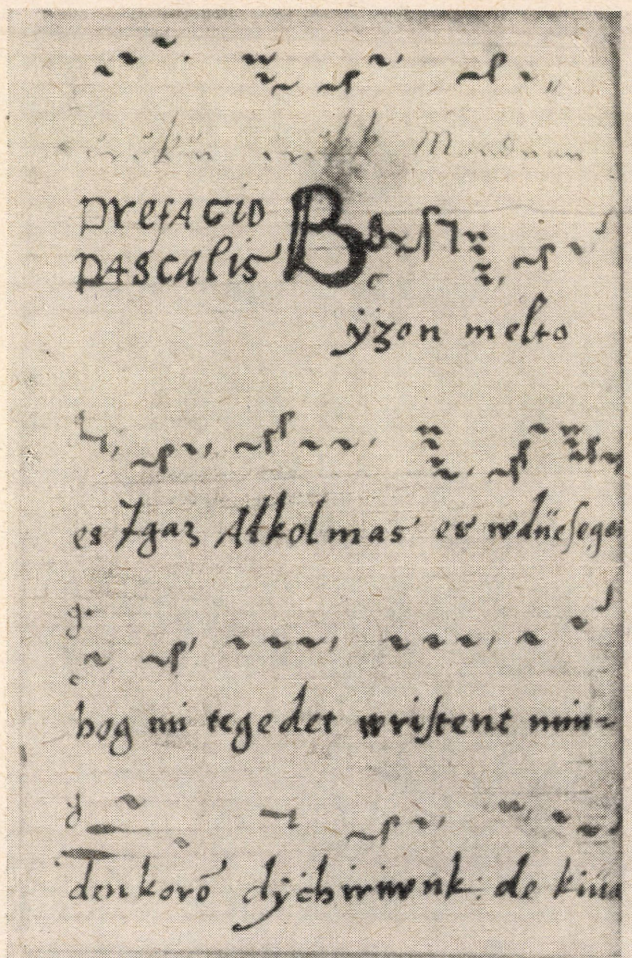
Prefacio ferialis

Býzon melto es Igaz: Igaz es wdwesseg: Teneked mindekorō es mindenüt halakat adnünk Ze(n)t Atfa Ur mindenható érēk Isten my Vrunk chr(ist)us Jesusnak altala: ky bettegekhez orüossol Jēüel fogsagban leüikhöz valtoül: teüelgekhēz Vezerül: es érēk eletwl Megholtakhoz: Annak okaert Az Angalok es az Archangalok es mind az Mennijei szent seregekel felsegednek dycheseget algiuk érēkē érēkk mondüan

Prefacio pascalis

Býzon melto es Igaz Alkolmas es wdüeseges hog mi tegedet wristent mindenkor(n) dýchiriwnk: de kiüalkepen e mostani wdēbēn illik hog mi a te dichēsegedet nagioban magasztalliwk mywel hog az mi hwsüeti baranunk

¹ Szíves segítségüket hálásan köszönöm.

E melléklet a CSMP. 8. lapjáról készült felvétel.

az iesus chr(ist)us mi
erettwnk aldosttatot:
mert é az igaz baran
ky el wette ez wylag-
nak bwnet: ky a mi
halalwnkat el ronta az
é zent halalaual el ron-
ta es az eletet felta-
madasaual meg wyi-
totta: Ezokaert mi es
az mennei zent anga-
lokal egete(m)be dychi-
rwnk es aldunk tege-
det mind érekén éreke
mondüan

Uristen ky wd-
uesegwnkert adad
ze(n)t fiadat irgalmaz
mi nekwnk chr(ist)us
mi kezbe Jaronk es
otalmunk Irgalmaz
mi Nekunk

Hitetlenségnek
[n]ag vaksagnak el ta-
üosztatoia lelek uris-
ten erésits meg mwn-
ket az igaz hitben

Emlekezünk ke-
resztenek az Istennek
io voltarul ky zent fiat
my erettunk aldozatra
bochatta

(Gömbölyű zárójelekben a rövidítések feloldása, szögletesek között a nehezen betűzhető helyek valószínű olvasata.)

3. E 13 lapos lelet egyaránt számot tarthat a történelem, a liturgia-történet, a gregorián, az irodalom- és a nyelvtudomány szakembereinek érdeklődésére. Tekintve, hogy emlékünk társtalan, a maga nemében egyedül-álló jelenség, létrejötté szövevényes problémáinak megoldásához csak komplex jellegű vizsgálódások segíthetnek közelebb.

A prefációk magyar nyelvűsége jelenti a legizgalmasabb kérdést. Mi indokolhatta e szertartás-szövegek magyarítását? Milyen történelmi, egyház- vagy liturgiátörténeti körülmények tehettek szükségessé a fordítást? Lehet-nek-e kapcsolatai, előzményei e kísérletnek? Milyen művelődés-, irodalom-, stílus-, fordítás-, esetleg műfordítástörténeti következtetéseket lehet levonni

emlékükből? Milyen nyelvészeti, hang- és helyesírás-, valamint nyelvjárás-történeti észrevételeket tehetünk nyelvi anyagának vizsgálata során?

A lelet mibenlétének problémáira csak egybehangzó válaszok adnának megnyugtató megoldást.

4. A „prefatio”, vagyis az előszózat a szent mise állandó énekei közé tartozik.¹ Hajdan a legtöbb misének külön prefációja volt. Egy emlék 267-et, egy későbbi 54-et tartalmaz. A javított római misekönyvbe V. Pius 11-et vett fel. Jeruzsálemi szent Cyrill Katechézisében elmagyarázza a hívők miséjének lefolyását: „És most jön a *méltó és igazságos* hálaadás az egész teremtésért...”. A liturgia ritka részletes leírását találjuk egy 400 körüli szíriai szerző művében: „A püspök belekezd a praefatioba: *Vere dignum et iustum est* stb...” (MIHÁLYFI ÁKOS, A nyilvános istentisztelet. Bp., 1923. 70).

A magyar szerzetesrendek számára több misekönyvet készítettek a középkorban. 1537-ben a pálosok részére adtak ki Velencében egy Missalet, melyben minden prefatio azonos felépítésű, mindegyikük a „*vere dignum et iustum est*” fordulattal kezdődik. Ugyanez a megállapodottság jellemzi például az 1932-ben megjelent Missalet.

Látjuk tehát, hogy a prefációk kezdő szavai minden korban megegyeznek, s ezt többszörösen igazolják a CsMP. megfelelő kezdő sorai is: „*Byzon melto es Igaz*”.

A CsMP. három prefációt tartalmaz, csonka Prefacio Trinitatis, Prefacio Ferialis és Prefacio Pascalis. Mindhárom szerepel a Római Missaleban, s ma is használatosak.

Az 1537-i, Velencében készített Missale Prefacio Trinitatisét összevetve a mai Római Missale érvényes szövegével, teljes, szó szerinti egyezés mutatható ki közöttük. A CsMP. Szentháromság-prefációja viszont e latin szöveg részint hű, részint szabad fordítása. Ugyanez a helyzet a CsMP. Prefacio Pascalis esetében is. Emlékünk Prefacio Ferialisa viszont nem egyezik a ma ismert szöveggel. Felépítésében szabályos prefáció formájú, kezdő és végző sorai egyeznek e műfaj megfelelő részeivel, közép része vagy egy ma már nem használatos latin eredeti fordítása, vagy esetleg magyar lelemény.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a prefációk — a Prefacio Ferialis kivételével — időben és térben megegyeznek egymással, a CsMP. megfelelő darabjai egybevetethetők eredeti latin szövegekkel.

A magyar prefációk — a következőkben bővebben kifejtjük — lehetnek katolikus, de lehetnek protestáns kezdemények is.

Két érv szól a katolikus eredet mellett: 1. A prefáció a katolikus mise szerves része; 2. A CsMP.-t ferences kolostor könyvtárában találták. — Önmagukban igen gyengék ezen érvek, hiszen tudjuk, hogy a liturgia nyelve latin, melytől szigorúan tilos volt eltérni. — „A római egyház liturgikus nyelve a latin. Miért is meg van tiltva a liturgikus cselekmények alatt honi nyelven bármit is énekelni, főleg pedig a misének egyes részeit.” (MIHÁLYFI i. m. 70.) Az is elképzelhető, hogy ferences zárdák könyvtáraiba protestáns iratok kerülnek.

¹ „A szent mise állandó énekrészei alatt azon szorosan szertartásos énekeket értjük, melyeknek szövege az év minden ünnepére és napjára ugyanaz — a praefatiót kivéve, mely kisebb változtatásokat megenged.” (BOGISICH MIHÁLY, A keresztény egyház ősi zenéje. Eger, 1879. 391.)

Mégis megokoltnak látszik a katolikus származtatás, ha Erdély, valamint a ferences rend XVI. századi történetében elmélyedünk. — A papságból a néphez a ferencesek állnak legközelebb, mivel szegénységi fogadalmat tettek. A huszitizmus és a reformáció idején nem egy esetben egykori ferencst találunk az új mozgalom élén; a magyar nyelv, nemzeti nyelvünk iránti fogékonyságukat pedig az általuk fordított kódexek tanúsítják. Erdély történetében különös figyelmet érdemel az 1400-ban alapított csíksomlyói ferences zárda, ugyanis ez lesz a Székelyföld egyetlen olyan katolikus intézménye, mely megszakítás nélkül vészeli át a török időket. Így válik a legnagyobb paphiány idején is a kereszténység egyik megmaradt és keresett őrhelyévé (P. GYÖRGY JÓZSEF, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben. Kolozsvár, 1930.*). „... a szürke vagy cseri barátoknak nevezett ferenceseknek Mohács idején 70 kolostoruk volt 1500 testvérral, ebből 1543-ban 773 maradt, 1605-re pedig csak 30 szerzetes 5 kolostorban...” (HÓMAN—SZEKFI, *MTört. III*, 243). „Idők folytán a zárdák és rendtagok száma mind kevesebb és kevesebb lett, 1602-re 4 zárda maradt, ú. m. Csíksomlyó, Gyöngyös, Szakolca és Szeged. Új zárdaalapításról szó sem lehetett, mivel a rendtagok számban annyira megfogyatkoztak, hogy a nagynehezen megmaradt kevés számú zárdákat sem voltak képesek kellő személyzettel ellátni. Néhol oly csekély számmal voltak, hogy az istentiszteletet sem lehetett elvégezni, pl. Csíksomlyón 1600-ban a zárdafejnök legyilkolása után csak egy vak laikus testvér maradt.” (P. BOROS FORTUNÁT, *Az erdélyi ferencrendiek. Kolozsvár, 1927.*) — Feltehetjük, hogy az egyház tartani óhajtotta kapcsolatát a néppel képzett, latin tudású papok hiányának idején is. A laikus testvérek szerepe megnövekedett ezekben az időkben. Kényszerhelyzet állt elő, melyben hiteles fordításként nemzeti nyelvű szertartáskönyvet készítettek. Ennek fennmaradt töredékét képezhetik a magyar nyelvű prefációk. Róma keze ekkoriban nem érhetett el mindenhová, s az egyházban, az egyház liturgiáján belül is kisebb-nagyobb újítások ideig-óráig felüthették fejüket. A laikusoknak „— mint-hogy latinul nem, vagy csak fogyatékosan tudtak, magyar nyelvű vallásos szövegekre volt szükségük; érteni, szívvel-lélekkel felfogni óhajtották a szent szövegeket” (HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 1931. 126.*) — Fontos tényről állapít meg BARTALUS ISTVÁN: „I. Ferdinánd 1564-ben rendeli illetve megengedi, hogy *communio* után bizonyos *responsorium* és *hymnus* énekeltesse a nép nyelvén. Ennek csak úgy lehetett értelme, ha feltesszük, hogy nemzetiségünk az egyház falai közt kihalóban volt. Annál nagyobb lendületet vett utóbb, elannyira, hogy ha a tridenti zsinat — melynek reformja kezdetben nálunk nem léphetett életbe — később nem vet korlátokat, valószínűleg az egész szertartás tisztán nemzetivé alakul, mint volt a protestánsok miséje. Feljogosít e föltevésre Náray gyűjteményének egyik éneke, az „*ite, missa est*” magyar fordítása, mely mint feljebb a mise alkotmányában láttuk — nem a népet, hanem a papot illetve és illeti.” (A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. 1869. 34.) — Végezetül egy, az emlék szövegéből adódó „belső érvet” említhetnénk a katolikus eredet bizonyítékául. A Prefacio Ferialisban található a következő szövegrészlet: „... *Jesusnak általa: ... ky ... Jéüel ... teüelgekhöz Vezérül ...*... „*Tévelygők*”-ként aposztrofálják a katolikusok a protestánsokat, ahogy ezt P á z m á n y Pé t e r is teszi: „Mutassuk meg röviden, hogy a ti *tévelygéstek*, és nem a mi vallásunk (melyet te káromlóul bálványozásnak nevezel) oka ennek a csapásnak” (A Magyar Istvánnak írt Feleletből. Válogatott Írásai. Bp., 1957. 208).

Bizonyos érvek és meggondolások a protestáns származás mellett is felsorakoztathatók: „A XVI. században azonban a gregorián zene sajátosan magyar jellegű élete kezdődik hazánkban. Ezt a XVI. században elinduló, gyorsan terjedő reformáció hozza létre. A reformáció ugyanis nemzeti nyelvünk beáramlását teszi lehetővé a szertartásokba, a liturgiába. A latin nyelv helyét a magyar nyelv foglalja el. Ámde a korai protestantizmus miként külföldön, nálunk sem veti el a középkori katolikus liturgia külső keretét.

Annál feltűnőbb, hogy a protestáns liturgia már kezdettől fogva menyire a magyar nyelv fellendítésének szolgálatában áll. Bár a liturgia egyes részeinek címei még a hagyományos latinok,¹ de a szövegek már teljesen magyar nyelvűek.” Ezt állapítja meg BÁRDOS KORNÉL (Az eperjesi graduál: Zenetudományi Tanulmányok VI, 165). — Ugyanerről a kérdésről SZABÓ T. ATTILA így nyilatkozik: „A reformáció megszülető és hamar gyökeret verő vallásos mozgalma nem jelentett szakítást a régi egyházzal. Csak így érthető meg az a tény, hogy a »tévelygők« sokáig a régi liturgiától, az éneklés évszázadokon keresztül megszokott rendjétől alig valamiben tértek el. Új lépést, a mi szempontunkból mérhetetlenül nagyot csak az jelent, hogy az istentisztelet nyelve nemzetivé, nálunk magyarrá válik.” (Kéziratos énekes könyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században. Zilah, 1934.)

Az eredeztetés kérdésében igen nehéz állást foglalni. Tény azonban, hogy Csíksomlyó mindig katolikus falu volt, ferences kolostora dacolt az évszázadok viharaival, átvészelte a török viszontagságokat is, eldugott, központoktól távoleső „végvára” az egyháznak. Gondosan őrzött, féltett könyvállományába a rendtől idegen szellemű iratok, az „új hit” dokumentumainak egyes példányai bekerülhettek ugyan, s be is kerültek, ezeket azonban zárolt anyagként külön kezelték.

5. A CsMP. három prefációja közül a Szentháromság Prefáció töredékes, a Prefáció Ferialisnak nincs latin megfelelője, így legcélszerűbb a teljes és latin eredetivel is rendelkező Húsvéti prefációt részesíteni alaposabb vizsgálatban. Tanulságai a másik kettőre is érvényesek.

Latin szöveg

Vere dignum et justum est, aequum et salutare: Te quidem Domine omni tempore, sed in hac potissimum praedicare, cum Pascha nostrum immolatus est Christus. Ipse enim verus est Agnus, qui abstulit peccata mundi. Qui mortem nostram moriendo destruxit, et vitam resurgendo reparavit. Et ideo cum Angelis et Archangelis, cum Thronis et Dominationibus, cumque omni militia caelistis exercitus, hymnum gloriae tuae canimus, sine fine dicentes:

Mai fordítás

Valóban méltó és igazságos, illő és üdvös, hogy téged uram minden időben, de különösen a mai napon hálával zengjünk, midőn Krisztust, hűvétunkat feláldozták. Ő ugyanis az igazi bárány, ki elvette a világ bűneit. Ki halálával legyőzte halálunkat és feltámadva megújítja az életet. Azért az angyalok- és arkangyalokkal a trónok és uraságokkal és a mennyei sokaság minden seregével zengjük dicsőséged énekét szüntelen mondván:

A latin szöveg (1), a mai pontosabb fordítás (2) és a XVI. századi magyar áttétel (3) a következőképp viszonylanak egymáshoz:

- 1 Vere dignum et justum est, aequum et salutare: Te quidem Domine
- 2 Valóban méltó és Igazságos, illő és üdvös, hogy Téged Uram
- 3 *Byzon melto es Igaz Alkolmas es wdüeseges hog mi tegedet wristent*
- 1 omni tempore, sed in hac potissimum gloriosus praedicare
- 2 minden időben de különösen a mai napon halálával zengjünk
- 3 *mindenkoro(n) dýchirwnk de kiualkepen e mostani wdébén illik hog mi a te dichésegedet nagioban magasztalliwk*

Valamennyi latin prefációban szószerint ugyanezzel a kezdő szakasszal találkozunk. A *vere* adverbiumnak több rokonértelmű magyar megfelelője közül (*igazán, valóban* stb.) írónk két esetben is a kor nyelvhasználatára jellemző *Byzon*-t alkalmazza. A *dignus* állítmányi szerepkörű melléknevet mindkét esetben (a Pref. Ferialisnál is) *méltó*-nak fordítja, a *justus*-t *igaz*-nak, az *aequis*-t egy esetben *Alkolmas*-nak, másszor *Igaz*-nak magyarítja. A hosszabb vagy rövidebb változatok (*igaz ~ igazságos, üdvös ~ üdvesség*) felhasználásában törvényszerűség nem fedezhető fel.

Írónk e szöveg fordításának első részében nem ragaszkodik az eredetihez sem a szószerinti hűség, sem a mondat szerkezet tekintetében. A mondatot gazdagítja egy újabb állítmány betoldásával s egy ehhez kapcsolódó mellékmondatral, miáltal a mondatkonstrukció körülményesebb lesz, de bővebben kifejtett része sajátos értelmet nyer. A *sed in hac potissimum gloriosus praedicare* mondatrészleget így fordítják: *de különösen a mai napon halálával zengjünk*. A CsMP. megoldása viszont ez: *de kiualkepen e mostani wdébén illik hog mi a te dichésegedet nagioban magasztalliwk*. A *mostani idő* hangsúlyosabb, mint a *mai nap*, időszerűbben hangozhatott, aktuálisabb lehetett az akkori komor, véres időkben, mint az általánosan használt *in hac*. Az egész kérdés kifejezőbb és erőteljesebb e hosszabb formájában és szokatlanul hangzó *nagioban* határozójával.

A mondat azonban itt még nem ér véget, további alárendelésekbe bonyolódik. Az eredeti szöveg a *mai nap*-ra vonatkozó időhatározói mellékmondatlál lép tovább, a CsMP. viszont, mivel már a megelőzőkben eltért az eredetitől, a *magasztalás* miertjét fejtí ki okhatározói alárendelésben, szenvedő szerkezettel. A következókben szerzőnk lemond az önállóságról, fordítása hű, változtatásai csekélyek, mondattanilag lényegtelenek. A befejező felsorolásban a változtatás mindössze néhány passus kihagyásában áll:

- 1 cum Pascha nostrum immolatus est Christus.
- 2 midőn Krisztust, husvétunkat feláldozták.
- 3 *mywel hog az mi hwsüeti baranunk az ieszus christus mi erettwnk aldostatott*
- 1 Ipse enim verus est Agnus qui abstulit peccata mundi. Qui mortem nostram
- 2 Ó ugyanis az igazi Bárány, ki elvette a világ bűneit. Ki halálával
- 3 *mert é az igaz baran ky el wette ez wylagnak bwnet: ky a mi halalwnkat*
- 1 moriendo destruxit, et vitam resurgendo reparavit. Et ideo cum Angelis
- 2 legyőzte halálunkat és föltámadva megújítá az életet. Azért az angyalok-
- 3 *el ronta az é zent halalauál (elronta)¹ es az életet jeltamadasauál meg wjitota.*
- 1 et Archangelis, cum Thronis et Dominationibus cumque omni militia
- 2 és arkangyalokkal, a trónok és uraságokkal és a mennyei sokaság minden seregével
- 3 *Ezokaert mies az mennei zent angalokal egete(m)be*

¹ A szerző írás közben megfélekedezhetett arról, hogy néhány szóval előbb már leírta (fordította) ugyanezeket a szavakat.

- 1 caelistis exercitus hymnum gloriae tuae canimus, sine fine dicentes
- 2 zengjük dicsőségéd énekét szüntelen mondván
- 3 *dychirwnk es aldunk tegedet mind êrêkên êrêke mondûan.*

E prefációval lehetőség nyílik a dallam, a latin szöveg és a magyar fordítás hármas egybevetésére. A nyelvek tömörségét e vizsgálatnál nélkülözhetetlen számadatok érzékeltethetik. A latin prefáció 152 szótagos, CsMP.-beli megfelelője 172 szótagot tartalmaz. (A modern Missale magyar fordítása 146 szótagos.) A CsMP. sok helyen körülményesebb, nehezkesebb, nyelvezete még kihagyásaival is terjedelmesebb és terjengősebb a már rég megállapodott latin szövegénél. A hajladozó, mozgékony gregorián dallam hangjaiból a latin szöveg egyes szótagjaira több hang jutott, viszont éppen ez tette lehetővé, hogy a lényegesen több szótagos magyar prefáció minden egyes szótagjára külön hang jusson a melizmatikus dallamból. A hosszabb szöveg ily módon egyszerűsítette a dallamot, szillabikusabbá s ezáltal könnyebben megtanulhatóbbá tette.

6. Emlékünk 1., 12. és 13. lapján szereplő szövegek nem prefációk. Templomi népekeknek, illetőleg „népének-kísérleteknek” látszanak, de lehetnek magyar nyelvű „kyrie tropusok” is. (A „kyrie” a mise legmelizmatikusabb dallama, melynek kétszavas szövegét a kyrie tropusok korában több mondatra bővítették; vö. Zenei Lexikon.) Itt közvetlen latin hatás, latin eredeti nem mutatható ki, a dallamok viszont ismert liturgikus dallamok. Tanulságaik a prefációk vizsgálatában is gyümölcsöztethetők. — Bár merész feltevés, de e szövegek alapján a mise további részeinek magyarítási kísérletére gondolhatnánk, noha itt a változtatások már tekintélyesek; csak távolról emlékeztetnek a Kyrie-re: *Uristen ... írgalmaz, chr(ist)us ... Írgalmaz ..., ... uristen ... erêsits meg ...*; illetőleg a Credo-ra: *Híjzunk mi mid eg Istenben.* Ez esetben lehet — mivel a CsMP. töredék —, hogy egy teljes magyar misekönyv részéről van szó. A teljes emlék előkerülése esetén liturgiátörténeti szenzáció lehetne.

RAJECZKY BENJAMIN véleménye szerint, az eddigi adatok alapján élénk magyar középkori zenei életre lehet következtetni, s ez „egyenesen természetesnek tünteti fel, hogy egyes egyházaknak vagy rendeknek saját dallamaik, tudatos helyi hagyományai voltak. A ma ismert forrásokból az első dallam-építési kísérlettel — magyar szöveggel ellátva — egy csíksomlyói kéziratban találkozunk.” (Adatok a magyar graegorianumhoz: Zenetudományi Tanulmányok. I, 83.) BÁRDOS KORNÉL a magyar szövetségek és a greorián közti kapcsolatról a következőket írja: „Feltűnő, hogy a latin dallamot több, különböző jellegű magyar szöveghez használják fel. A magyar szöveg, amely sokszor más szótagszáma is, a neuma csoportokat sok esetben szétbontja. Ezáltal a gregorián dallam alkalmazkodik a magyar szöveg igényeihez. Nem a szöveg, a dallam kénytelen engedni és alkalmazkodni.” (Az eperjesi Graduál-ról: Zenetudományi Tanulmányok. VI, 165.) — Ide vonható CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN néhány megállapítása is azon énekekről, „amelyekben a szöveget a dallammal utólagos applikáció révén párosították. Ez a ráhúzási módszer nagyon régi, lényege az, hogy ott, ahol a szövegsor szótagjainak és a dallamsor hangjainak száma között eltérés mutatkozik, ha a szöveg hosszabb, akkor megfelelő számú dallamhangot megdupláznak, ha pedig a dallam áll több hangból, mint ahány szótag a szövegben van, a fölös hangokat egyszótagon melizmává vonják össze. Az ilyen műveletnél nem közömbös, hogy ezek az aprózások

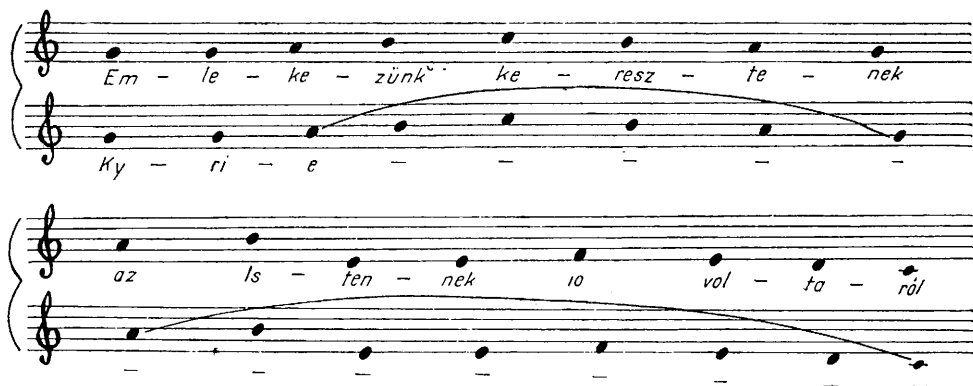
vagy összevonások hogyan és hol mennek végbe: mennyiben felelnek meg a nyelv törvényeinek és a dallam zenei alkatának.” (A XVI. század magyar dallamai. Bp., 1959. 134.)

Emlékünk négy rövid kis „énekkísérlete” közül megint csak egygel, a nyelvi szempontból is legegységesebb, legerőteljesebb darabbal érdemes részletesebben foglalkozni. Erről írja RAJECZKY utóbb említett tanulmányában: „Az utolsó helyen álló dallam a legszerencsésebben merített a gregorián forrásból: az első rész négyes tagolású dallamát párosította jó ritmusú szöveggel. Valószínű, hogy a népzenei gyűjtés során előkerülő gregorián dallamok között még a magyaros formáló készség sok érdekes példájára akadunk.” A „jó ritmusú szöveg” így hangzik:

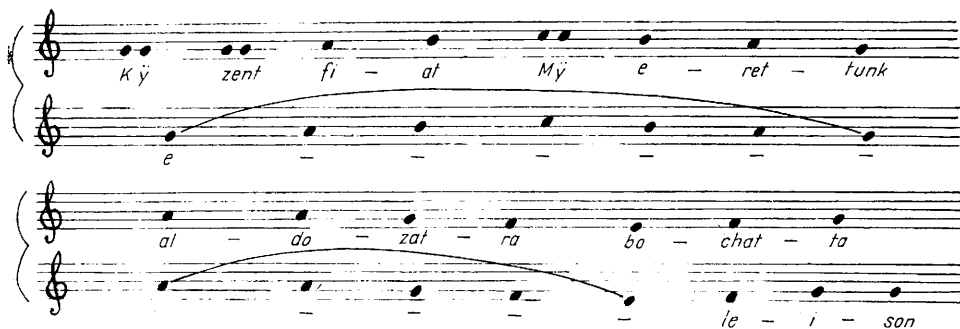
Emlékezünk keresztnek
az Istennek io voltarl
ky zent fiat My erettwnk
aldozatra bochatta

E legjobban sikerült, a „szent ének” fogalmához legközelebb álló szöveggel kísérletnél CSOMASZ (i. m. 161) itt újfent csak érvényes fejtegetését idézem: „Igen tanulságos volna a XVI. századi magyar verses irodalom latinból fordított és az eredetitől eltérő, többnyire szaporító és kötetlen szótagszámú szövegeit a magyar népi ritmus szempontjából megvizsgálni. Egy ilyen vizsgálat legalább nagy vonásokban megmutatná, hogy a fordító, aki esetleg a szükséges nyelvismereten és stíluskésztségen túl különösebb verstani műveltséggel nem rendelkezett, vagy a klasszikus versmértéket ha felismerte is, nem kívánta tiszteletben tartani (esetleg nem tudta magyar fordításban visszaadni), magyar szövegében milyen mértékben enged teret a nemzeti ritmusnak és annak miféle jelenségeit juttatja talán önkéntelenül is kifejezésre? Egy ilyen szélesebb körű vizsgálat bizonyára többféle tekintetben tanulságos eredményekkel járna. Az antik mértékhez nem igazodó, de versnek szánt sorok önkéntelenül is ritmikus lüktetést keresnek, mégpedig olyan ritmikus lüktetést, ami a készítő nyelvében, tanulságában és vers-émlékeiben adottságként benne van és ösztönösen is kifejezésre kínálkozik”.

Íme a gregorián dallam a magyar és a görög¹ szöveggel:

¹ A mise egyetlen imarésze, melyet régisége miatt a nyugati egyházban is görögül mondanak.

Ritmikus lüktetést kerestek és találtak ezek a sorok, s ez a lüktetés lehet ugyan, hogy csak ösztönösen, de benne volt a készítő nyelvében s vers- emlékeiben, ennek eredménye a fentebbi magyaros, 8+8+8+7 ritmuskép- letű szöveg. Felépítésénél fogva nem fohászszerű, mint az előző darabok, nem megszólítással, hanem felszólítással kezdődik, s az egyetlen töretlen lendü- letű összetett mondat egész emlékünkel nyelvi, stilisztikailag legszebb, leg- épebb szövege.

A hagyományos egyházi zenének magyar szöveggel való párosítása, vala- mint a magyar szöveg ténye a szokott és kötelező latin (itt görög) helyen új szellem és igény jelentkezését mutatja az egyház életében. E válságos idő- ben a tömegeket csak ilyen jól alkalmazott engedményekkel lehetett továbbra is megtartani, épp a nyelv által bevonva őket az egyház eladdig rejtélyesen maradt életébe.

7. Figyelemre méltó a CsMP. helyesírási rendszere. KNIEZSA szóbelileg közölt megállapítása szerint jellegzetesen XVI. század végi, erősen keverék jellegű.

Legszembetűnőbb sajátja az *ö* hang *ê* jele, s a palatalisck (*gy*, *ty*, *ny*, *ly*) *g*, *t*, *n*, *l* jelölése.

A palatalisok említett egyjegyű feltüntetése mellett előfordulnak *e* hangok a maitól eltérő két vagy több jegyű betűkapcsolatként is: *gi* (*algiuk*, *nagioban*); *ni* (*menibe*); *nij* (*Mennijei*); *lli* (*magasztallio*); *tt* (*atta* kétszer is). — A gemináció kérdésének vizsgálatához emlékünkel anyaga csekély. Ha feltesszük is, hogy írónk a fenti szavak némelyikében (pl. *Mennijei*) jelölni óhajtott, az egyszeri előfordulást esetlegesnek kell tekintenünk. Ilyetén gyanúnkat következtetlenségekkel is támogatja (pl. *mennei*). — A palatalisok ilyen jelölésére a legtöbb adatot a *gy* hangértékű *g* előfordulások szolgál- tatják: *eg*, *hog*, *egesege*, *egellőségbe*, *angelok*, *archangelok*, *angalok*, *egelle*, *Anga- lokal*, *Archangalokal*, *hog* (még 3-szor), *angalokal*, *egete*, *nag*. — Az *ny* értékű *n* esete kétségesebb. Előfordul (l. fentebb) betűkapcsolatos *ni* formában s két- szer geminátá helyzetben. A *Mennijei* szó *nij* betűcsoportja kétségkívül *nny*-t jelöl, de ez nem az egyszerű *n* megduplázása. Ugyanez a szó azonban még egyszer szerepel, immár *mennei* alakban, s talán csak ez az egyetlen biztos *ny* becslő *n* előfordulás, habár kettőzötten is. Az egyszerű *ny*-t jelölő *n* esetében nem lehet biztos választ adni. A *Byzon* (kétszer), *baranunk*, *baran*, *keresztene* szavakban az *n* hangértékének megállapítását az egykori kiejtés ismerete nélkül nem tehetjük meg. Itt közrejátszanak az etimológiák és a nyelvjárási előfordulások. Nem kizárt az *n*-s ejtés sem. Érdekes és vitára

készítető a *keresztnek* adalék. Itt vagy a *t ty* hangértékű, vagy az *n* jelöl *ny*-t. A szót ma is kétféleképp ejtik, protestánsok *keresztjén*-nek, katolikusok *keresztény*-nek. — Az *ly* értékű *l*-re csak két esetben gyanakodhatunk, *szemelek*, *teüelgekhöz*. — A *ty* gyanús szavak száma ugyancsak csekély. Az *Atta* szóról szövegkörnyezete segítségével sem állapítható meg, hogy birtokos személyragos forma-e, tehát *atyja*, vagy nominativus, vagyis *atya*, vagy akár a szóvégi *a* fölötti jelből következtetve esetleg *atyám* (!). Ugyanez az adat még egyszer előfordul, kétségtelen nominativusi alakban. A szóvégi *a* fölötti jelzés szerepe megmagyarázhatatlan. Itt az egyszerű *ty* hang jeleként *tt* jelcsoportot kell feltennünk, noha ez a megelőző adalékban gemináta *tty*-ként is szerepelhetett. Ez utóbbi feltevést támogatja a *bochatta* adata (fonetikusan *bocsáttya*), melyben a *tt* kétséget kizáróan *tty*-t jelöl.

Emlékünk legérdekesebb s legizgalmasabb problémája az *ö* hang következetesen és gyakran alkalmazott *ê* jelölése: *szeretê*, *êrêk* (3-szor), *egellêsegeben*, *ê* (3-szor), *jêwel*, *lewokhêz*, *tewelgekhêz*, *êrêkên êrêkk*, *wdêbên*, *dichêsegedet*, *Wêtte*, *êrêkên êrêke*, *erêsieh*. — A szövegben csak egyszer szerepel az *ö* hang jeleként *o* betű (*lewokhêz*), több ízben pedig írónk elfelejtette kitenni az *e*-t *ö*-vé tevő ékezetet (*tewelgekhêz*, *dycheseget*), tehát pusztá *e*-t szerepeltet. (Valószínűbb, hogy ezekben az esetekben íráshibával van dolgunk s nem hangtörténeti vagy nyelvjárási jelenségekkel).

8. A CsMP. helyesírási rendszerének felvázolása után első feladat a korabeli nyelvemlékekkel való egybevetés. E korból származó csiki vagy erdélyi emlékek érdemelnének elsősorban vizsgálatot, mivel külső érvek alapján e területre lokalizálható a csiksomlyói lelet.

Bár az összehasonlító anyag igen csekély, s ez a bizonytalansági százlékot növeli, egy szembetűnő sajátossága révén döntő fontosságú szerephez jut a XVI. századból fennmaradt Erdélyi Orvosi Könyv (VARJAS BÉLA, XVI. századi Magyar Orvosi Könyv. Kolozsvár, 1943.). Itt az *ö* hang az egész műben következetesen *ê*-vel írt formában sorjázik, elenyészően csekély az *eo*-féle jelölés. Az *ê* jel az egész magyar helyesírástörténetben ilyen kizárólagossággal csak az Orvosi Könyvben és a CsMP.-ben fordul elő. Ha az Orvosi Könyv biztosan Erdélyben íródott volna, feltehetnők, hogy az *ö* hang illetén jelölése Erdélyben vagy legalábbis az ország keleti részeiben kialakult gyakorlatot követ. Az Orvosi Könyv szerzőjéről a következőket írja VARJAS: „Valószínűleg erdélyi származású ember volt. Erre vall a kódex nyelve s azok a hazai személyek, akiket egy-egy orvosság használatával kapcsolatban megemlít. Ezek túlnyomó többsége Zemplén-, Ung-, Máramaros-, Szatmár-, Szabolcs-megye s az attól délre és délkeletre eső országrészből, tehát az erdélyi fejedelemség területéről való.” (Bevezető az Orvosi Könyv elé. XVI. 1.)

A CsMP.-t — *e* betűje alapján feltehetjük — Erdélyben írhatták, vagy legalábbis olyan egyén írta, aki ismerte ezt a betűtípust Erdélyből. E. ABÁFFY ERZSÉBET¹ XVI. századi nyugat-dunántúli levelek vizsgálata során Enyingi Török Ferenc Pápa 1561-ben, Teryek Tamás Kanizsán 1552-ben, Ákasházi Sárkány János Sopronban 1583-ban kelt leveleiben az *ö* hang igen szórva-nyos *ê* jelölésével találkozott, de ezek mellett fő típusként mindig a jól ismert *eo*, *ô* betűk szerepeltek túlnyomó többségben. Mégsem teljesen ismeretlen tehát az érdekes jelölésmód az ország más területein sem, bár a ritka előfordulás miatt feltehető, hogy a levélírók pillanatnyi figyelmetlenségből az *ô* betű két elemét felcserélték.

¹ Adatainak átengedését itt is köszönöm.

A CsMP. és az Orvosi Könyv egyező betűi közé tartoznak még a *cs* és *ü* hangok *ch*, *w*-féle jelei, a többi betű esetében, különösen a CsMP.-ra oly jellemző palatalisok tekintetében feltűnően különböznek.

Helyesírásuk rendszerében a szembetűnő egyezések mellett így jelentős eltérések is mutatkoznak, s e tény az egybevetés és a következtetések terén óvatosságra int.

9. Hangtörténeti és nyelvjárástörténeti vizsgálatokhoz az anyag kevés, az emlék csekély terjedelmű. Nemegyszer nehéz eldönteni, hogy helyesírási sajátosságról, nyelvjárási jelenségről, hangtörténeti változásról vagy egyszerűen íráshibáról van-e szó.

Nyelvjárási jelenséget (*i*-zést) lehetne keresni a szövegben 5-ször is előforduló *dichir* adatokban, azonban az *i* ~ *é* váltakozás bizonyos igecsoport tövében ez időben egészen általános volt (BENKŐ, Nyjtört. 39).

Az *allapadban* többeli nyíltabb hangja kódexeinkben megszokott: DebrK. 396: *allapathbeli*; DomK. 194: *allapatban* (NySz.). — Az *alkolmas* alak szintén gyakori középkori emlékeinkben, váltakozik az *alkalmas*-sal: MünchK. 81: *Alkolmas*; ÉrdyK. 522/b: *alkalmas* (NySz.). — *Üdő* alakjában e szó a középkorban gyakoribb az *idő*-nél: Pázm: Kal. 665: *udonek*; ÉrdyK. 535/a: *Udöhöz* (NySz.). A CsMP. *wdëbën* adatának ragbeli *ë*-jét írásbeli hasonulásnak (az előtte szereplő másik *ë* jel hatásának) gondolhatjuk. — *Köz* szavunk *kez* alakban nem szerepel régi adatainkban. CsMP.-beli *kezbe* előfordulása egyszerűsége miatt nem tekinthető nyelvjárási adatnak, lehet elírás is. Ha netalán illabialis nyelvjárási jelenségre következtetnénk, feltevésünkkel erősen labialis jellegű nyelvjárási sajátosságok szegülnének szembe: *wëtte*. A *Münket* adattal szembeállítható a *mi* adat. — Az egyazon író tollából származó nyelvi ingadozásokat, esetleg nyelvjáráskeveredéseket e néhány példa jól illusztrálja.

Van azonban egyetlen következetesen keresztülvitt jelölési sajátossága a CsMP.-nak, mely esetleg egykori ejtémódot — nem lehetetlen, hogy nyelvjárási ejtést — tüntethet fel. Az eszközhatározó ragját minden esetben *v* nélküli s egyéb másodlagosan fejlődött mássalhangzó előtt hangok nélkül írja: *dichiretekel*, *angalokal* (3-szor), *seregekel*. A bemutatott példák ellentmondanak BERRÁR e raggal kapcsolatos állításának, miszerint: „A XV—XVI. században a *v*-s ejtés és írás általánosul, és mássalhangzóra végződő szavakhoz is ezt teszik hozzá” (TörtMondt. 33). Az esetek igazolni látszanak a MÉSZÖLY-féle egyszerű *-al*, *-el* ragú alapforma feltevését (FUF. XXI, 56). Megemlítendő viszont, hogy emlékünkből e rag mindig csak többesi *-k* után szerepel.

10. A Csíksomlyói Magyar Prefációkat érintő kérdések legtöbbször sikerült — ha nem is mindig megnyugtató és kimerítő — választ adni. Az emlék egészében, problematikájának teljességében érdekes, pusztán nyelvi anyagának nyelvészeti becse csekélyebb. Abba a sorba tartozik, mellyel a latin nyelvű katolikus egyház egyre közelebb igyekezett férkőzni népünk lelkületéhez, különállásából mind többet feladva, a tömegeknek mind többet megmutatva belső arculatából, mely a Halotti Beszéddel, a Mária Siralommal kezdődik, imádságokkal, bibliaiszövegekkel, népénekekkel, magyar nyelvű Te Deumokkal folytatódik, majd — a CsMP.-n keresztül is — elérkezik a kötelezően latin szertartásszövegek feloldásáig. Merész kezdeményezést őriz népünk életének egy igen válságos szakaszából, középkori szellemi tevékenységünk élénkségének, dinamizmusának nyoma, annak bizonyítéka, hogy magyarságunkat sokszor távoli peremterületek éltették és mentették át későbbi századokba.

DOMOKOS PÉTER.

Szlovák elemek Majoros Ádám krónikájában

1. Néhány évvel ezelőtt jelent meg Timár Máté terjedelmes regénye: „Majoros Ádám krónikája” (I. 1959., II. 1960.; az alábbi idézetek innét valók), amely Endrőd és környéke szegényeinek, nincsteleneinek életét mutatja be a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve egészen a felszabadulásig. Már az első világháború végével záruló első kötet is rendkívüli érdeklődést és egyben komoly elismerést váltott ki az olvasó közönség körében. Timár Máté az irodalmi eszközök és a tárgyyszerű leírások pompás ötvözetét adva nagy tehetséggel ábrázolta a magyar alföldi parasztság nem is olyan régmúlt életét, melyet ennek ellenére mégis olyan távolinak, mai szemmel nézve sok esetben csaknem valószínűtlennek látunk már. „A »Krónika« szociográfiai, néprajzi érdekességét és érvényességét régi-régi szokások, erkölcsök, hiedelmek bőséges felidézése teremti meg. Elsüllyedt világot, a hajdani paraszti élet atlantisztát, a történelemmé lett múltat kelti életre . . .”, — írja róla egyik kritikusa, BÉLÁDI MIKLÓS (Timár Máté: Majoros András krónikája: Kortárs III, 129).

Mindjárt előjáróban nem érdektelen megnézni, hogy mit közöl az olvasóval az író a Békés megyei Endrődről, a főhős szűkebb hazájáról. Majoros Ádám Balla tanítóra hivatkozva többek között elmondja (I, 55), „hogy Endrőd határában négy-öt kis község volt ősapáink idejében (Décs, Sima, Endrid, a többit elfelejtettem). Mind felégette a tatár meg törökneptés, s mai községünk alig kétszáz éves. Valami Hórukk báró telepítette be néppel, aki pék volt, és az asszonycsászártól kifliadósság fejében kapta az egész megyét.” Endrőd határára vonatkozólag pedig (I, 55—6): „Elsorolta azt is [t. i. Balla tanító], hogy milyen részekből áll a határ és melyik honnan kapta a nevét. Csejt, Sima, Décs elpusztult községekről, Nagylapos sík vidékéről, Fazekas egy gazdag embertől, Páskom onnan, hogy legelő volt és páskom tótul legelőt jelent,¹ Ugar a jó földjéről, Peres, Kúria pedig a perről, amit érte folytattak, illetve a legmagasabb bíróságtól, mely Endrődnek ítélte, Gyomával szemben.”

A regény alapján tehát kétségtelen, hogy a helyi lakosság egy része megőrizte a környék múltjára vonatkozó adatok és mondák magvát. Tudomásuk van róla, hogy a kipusztult és elnéptelenedett vidékeket a XVIII. században kezdték betelepíteni, s az első telepések a Felvidékről származó szlovákok voltak, akiknek késő utódai a mai napig is használják őseik nyelvét, a szlovákot. S a környékbeli parasztság megőrizte egykori nagy tanítójának-nevelőjének, T e s s e d i k S á m u e l n e k az emlékét is.² Erről így regél Majoros Ádám: „A szomszédsággal — Sonkolyékkal, Hlivárékkal, Laukóékkal — nagyon jó barátságba keveredtem és sokat tanultam tőlük. Sonkoj Gyura bácsi történeteket beszélt egy régenhalott papról, valami Tessedikről, aki a tótokat gazdálkodni tanította. Ő honosította a környéken a lucernát, eperfát, akácot, népszerűsítette a dígózást és emlékének tisztelet azért, hogy nemcsak Szarvason, de a környékbe is gyümölcsfák erősödnek a tanyák körül, akácsorok szegik az utakat s olyan jószágok kerülnek vásárra, hogy egyik szebb, mint a másik.”

¹ A *pást* 'legeltet' igével való rokonítása helytelen, ha csábító is a nyelvészkedésre hajlamos szlovákul tudók számára. Az ország nagy részén ismert *páskom*, *páskum* és változatai a latin *pasceum* 'legelő, mező' szóból származnak.

² Tessediket a felvilágosodás jelentős alakjaként tartja számon a szlovák irodalomtörténet (vö. Dejiny slovenskej literatúry [A szlovák irodalom története]. Hlavný red. Milan Pišút. Bratislava, 1960.) 141—2; magyar vonatkozásban I. Új Magyar Lexikon. VI, 425).

2. A Szarvas környéki szlovákok több mint kétszáz éve élnek magyar környezetben, ennek következtében jellemző rájuk, mint Magyarországon egyéb szlovák településeire is, a kétnyelvűség. A szlovák falvak lakóinak anyanyelvére természetszerűleg hatással volt és van a magyar, de ez a hatás kölcsönös, s az adott helyzettől függően kisebb-nagyobb mértékben a szlovák is visszahat az őt körülfogó magyarság nyelvére.¹ Ennek tanúi lehetünk a Majoros Ádám krónikájában is.

Timár Máté mondanivalóját ízes-zamatos, bőségesen áradó békési (Szarvas környéki) nyelven meséli el. Jelen fejtegetéseimben nem szándékozom Timár stílusát, szókincsbeli sajátosságait elemezni, céloom elsősorban az, hogy az író használta nyelv néhány olyan elemét, összetevőjét mutassam be, amely egyrészt Endrőd és az endrődi tanyavilág lakói nyelvére, másrészt az élethű környezetrajzra való törekvésben az alkotóra jellemző.

Ilyen szempontból a regényben természetszerűleg főként a tájszavak (valódiak, jelentés szerinti és alakiak)² használata teremti meg a kívánt nyelvi és hangulati alapot. Hogy csak néhányat említsek közülük, ilyenek például: *bibiláb* („kinálgattak bibilákkal, vizenkőttel, tőrőselepénnyel, borral...” I, 286) | *garaboly* („... mindig telerakták a garabolyát” I, 70) | *garágya* („Böhm kominista volt, mégis a garágyába lépett? — nyugtalanzkodott Fecske.” II, 177; „Mert lötyög mán minden csontom, sérvem is van, de a gyomrom jó. A garágyáról nem akarok enni.” II, 314) | *gavaj* („Nem lett volna belőlem gavaj vőlegény bizonyosan, s mert belső állapotomat hallgatásomból kiolvasta, tovább okosított türelmesen...” II, 315) | *gramanc* („... hát láttam, ugyancsak döfköd a mélybe az ustorra kötött vasgumóval, hátha gramancon foghatja a szökevényt.” II, 137) | *halhi* („... amíg viszont mi kalapáltunk, ők halhiba hordták a sorakozó kéréket”; „... a halhik a délutáni rendlábak kéréivel kerültek keresztbe napszálla után” I, 295) | *kajkós* („Kajkósna kajkós a szerencséje...” II, 496) | *kalamol* („... Közben az kalamolt a fejemben” I, 165) | *kotus* („Abban az időben még sok volt a vize nyős, mocsaras, kotus legelő...” I, 116) | *kustol* — *kustolás* („Kilencszáz-tizenhat vízkeresztje már Újvidéken kustolta szemünkbe a havat a városszéli barakkklaktanya udvarán” I, 434; „Kéménnyé vadult a tél, otthon fogott a hókustolás.” II, 489) | *máskanyó* („Rám egy piszkafát nyelt máskanyó akaszkodott, Máté komámat domborútagú menyecske csókolta szájon” I, 400) | *mátyós* („... nappal álmos, éjjel mátyós volt a tisztikar,” I, 428) | *nyamkált* („Mert Mastaláéknál éhenhalt a pici az aszalvány levin, a nyamkált főtt-kukoricán...” II, 385) | *pattyíng(bőrke)* („Vághatna pattyíngbőrkrét a házajtó sarka alá, mert leszállt, nem tévődik úgy, ahogy kéne.” I, 291) | *postorkodik* („Nem is igen postorkodtunk már véle, hagytuk, kábítsa azt, aki elég korpásfejű hozzá...” II, 502) | *rapcsos* („A sok eső után rapcsosra fagyott morc-kopasz decembereleji világban két hang mérte az eget a magyar Alföldön.” II, 479) | *rihel* („Eladom a két fiatal kocát, az összes süldőt, megrihelem a tyúkállományt” I, 378) | *rihajó* („... a Körösön is átvitt a rihajó,” I, 306) | *saral* („Az öreg szatócsnak rogyadozott a térde, reszketett a keze, s az ital-

¹ A két idegen nyelv (nyelvjárás) kölcsönhatására vö. P. ONDRUS, Kötázke jazykového krízenia a miešania (A nyelvkeresztettség és keveredés kérdéséhez): Sborník FFUK. X, (1958.) 66 és P. ONDRUS, Triedenie a hodnotenie javov vzájomného vplyvu nárečí príbuzných a nepríbuzných jazykov: Sborník FFUK. XI—XII, (1959—1960.) 3.

² Vö. FÁBIÁN P.—SZATHMÁRI J.—TERESTYÉNI F., A magyar stilsztika vázlata. 1958. 41—2.

nak majd a felét az üveg mellé saralta.” II, 58) | *siriny* („Pucolj vissza, oszt csapkodd le magad után azt a gyalázatos sirinyt, ami minden rendedet elárul...” I, 295) | *sistak* („... minket meg éleslövészetre, sistakra vittek.” I, 193; „... a végtelen sistak-gyepen” I, 176) | *suná* („Kiakasztottam a malac sunáját az eperfára, hogy idekapjanak orvosolni a fákat.” II, 61) | *tajápál* („Ne tajápájon mán, a jó isten álgya meg, mert itt hagyom” I, 223) | *vésza* („... „hal is úszott benne jócskán a böjtös tanyaiak örömére. Fogták is kassal, vészával, amivel tudták.” I, 91) | stb.

Az ilyen és ehhez hasonló tájszavak sokasága mellett azonban jelentős szerepet kapnak a „Krónikában” olyan szlovák vagy szlovák eredetű kifejezések is, amelyek erőteljesen kidomborítják és hitelessé teszik a regény környezetrajzát. Itt elsősorban nem az olyan típusú szavakra gondolok, mint például a *bratyiz*, *dratva*, *durák*, *gugyela*, *kupec*, *laska*, *papulya*, *povedál*, *sztika*, *trehány*, *varkocs* stb., melyek Békés megyén kívül egyéb magyar nyelvjárásokban, illetőleg a köznyelvben is megtalálhatók (vö. KNEZSA, SzJsz.), és nem jellemzői egy-egy tájnak, vidéknek.

3. Az írónk használta nyelvbe bekerültek olyan kifejezések is, amelyek származása kétségtelenül az Endrőd–Szarvas környéki népnyelvben kerekendő. E szlovák eredetű szavak a szakirodalomban nincsenek nyilvántartva, nem találhatók meg a MTsz.-ban, sőt egyik-másik változatukat a szlovák nyelvjárásokból sem ismerjük.

Ilyenekből adok összeállítást az alábbiakban.

blanul: „Olyan az ember gyerekének emlékezete, mint a szalmával perzselt hízó szalonnájának bőre: hol megkeményedik és bicskát csorbít, hol pedig úgy megpuhul, úgy megblanul, hogy csizmára lehetne dratvázni foltnak.” (I, 48.) — A *blanul* a *blana* 'hártya, finom bőr' származéka, előfordulására máshonnet nincs adatom. Az idézett mondatban a *megblanul* a *megpuhul*-hoz kapcsolódva annak mintegy szinonimájaként szerepel, pontosabb jelentése azonban 'megvékonyodik', s ez a *blana* ('hártya' — ezzel összefüggésben l. a magyar *hártyavékonyágú*-t) alapszóból világosan következhetik. A kétnyelvű szarvasi szlovákok jelenleg akkor használják a *megblanul* szót, ha magyarul beszélnek, szlovák megfelelőjük az *oteknúť sa* 'megvékonyodik' ige.¹

freckál: „Te, Illés, mondtam mán, hogy vízzel freckált töreket aggyál a Bandinak, tudod, hogy kehes!” (II, 499.) — A szlovák népnyelvi expresszív *frekať* (BERN.; KÁL.; SSJ.; Hv.²) 'fröcsköl, spriccel' szóból származik, Szarvason ma is használatos.

kasznya: „Ebéd után gazdám a nagykamra hús búzakasznyájában szendergett” (I, 44); „Segített hát magán úgy, ahogy tudott. Tíz zsák búzával indult a faluba? Ki olvasta, hányat önt a kasznyába, hányat takar be szénával?” (I, 72); „Abban az időben még a leggazdagabb parasztoknak se igen volt magtárjuk, legfeljebb nagy kamarájuk hombárokka, kasznyákkal, de a termés java vermekben telelt.” (I, 121); „A lóistálló deszkakasznyájá-

¹ A szarvasi, kondorosi, békéscsabai, pitvarosi adatokat a Szegedi Tanárképző Főiskola szlovák szakos hallgatóitól, valamint a Budapesti Szlovák tanítási nyelvű gimnázium diákjaitól kaptam, Drahos Ágoston és Petró László kollégák szíves közreműködésével.

² BERN. = BERNOLÁK A., Slowár slowenski... I–VI. Budae, 1825–1827.; KÁL. = KÁLAL M., Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, 1923.; SSJ. = Slovník slovenského jazyka. A–R (I–III.). Bratislava, 1959–1963.; Hv. = HVOZDZIK J., Zovrubný slovník slovensko–maďarský. Praha–Prešov, 1937.

nak tetejére eszkábált priccsen aludtam; szakadozott bundával takaróztam.” (I, 86); „Úgy ért bennem a felelet, ahogy árpakasznýában a körte.” (II, 35). — A szlovák népnyelvi *kasňa* átvétele, melynek jelentése általában ’szekrény’ (KÁL.; Hv.; SSJ.), régen azonban használatos volt mint ’gabonás láda’ is: *Obilná neb Zbožná Kasňa i. e. Susák, Štok, szuszék, búzás kas* (Bern.), s ugyanilyen értelme van az idézett mondatokban is. Ma a szarvasi magyarban a *kasnya* ’gabonás láda’, a szlovák *kasňa* Kondoroson és Szarvason ’komód, sublót’, Tótkomlóson ellenben a szlovákban is ’gabonás láda, láda, ruhás láda’.

kotlár: „Első gyerekem kavarja saját kotlárjában a rántást, nem engedem kötő alatt kilopni a portámról, mintha megesett volna” (I, 50); „... mint mikor a kormos kotlárfenék nyomot hágy a fehér vászonabroszon.” (I, 121); „Cipőjét feketítette a kotlár kormos fenekéről.” (I, 285); „Fogadott..., hogy kétfertály óra alatt másodmagával megeszi ötven tojás rántottáját. Nekilátott a félkotlár zsiros, szalonnatepertős tojásételnek s falta kétpofára, mint az ürge.” (I, 136.) — A szövegösszefüggés alapján kétségtelen, hogy a *kotlár* elsősorban ’lábos’ értelemben használja az író, de nem lehetetlen, hogy ’üst’-öt, ’bogrács’-ot is ért alatta. A szlovákban a *kotol*, népnyelvi *kotál* (KÁL.) ’katlan, üst, kondér’ az alapszava a *kotlár*-nak, ennek azonban csak ’üstműves, kolompár, rézkovács, kazánkovács’ (Hv.; SSJ.) jelentése ismeretes; vagyis a *kotlár* olyan s z e m é l y, aki üst, katlan stb. készítésével, javításával foglalkozik, míg a mi esetünkben t á r g yról van szó. Az -ár (~ -iar) főnévképző nagyon gyakori a szlovákban, főleg azonban foglalkozást jelentő szavakat alkotnak vele, eszköz- és szerszámnevek képzésére ritkán használják föl, akkor is inkább csak a népnyelvben.¹ Ennek figyelembevételével tehát feltehetjük, hogy az Alföldre került szlovák lakosság egyik-másik nyelvjárásában a *kotlár* szóval edényféleséget jelöltek, s Szarvason és környékén azt értenek rajta ma is. Adataim szerint az ottani szlovákban a *kotlár* a. m. ’üst, lábós’, az általuk beszélt magyarban pedig ’vaslábós’, ami teljesen meg egyezik az író szóhasználatával.

kozsuk: „... a felfalt birkák roncsai között megtaláltuk a pásztorok bocskorban épenmaradt lábait, süvegeit, kozsukjait, tűszóit is.” (I, 168); „... kozsukos pásztorokat fogtak” (I, 432). — A ’bekecs, bunda, suba’ jelentésű szlovák *kožuch* átvétele, s nyilván ilyen értelemben használja Timár is az idézett mondatokban. A szarvasi szlovákok ma is *kožuch*-ot mondanak, az ottani magyarban (és Endrődön) azonban — mivel a magyar fül számára a *ch* idegen volt — a *ch* > *k* változás eredményeként létrejött *kozsuk* (~ *kozsukos*) van, főleg az idősebbek nyelvében.

misí: „Az volt ám a muris, ahogy égerre vadásztak. Lesték a lyukat, és mivel karmukat nem használhatták, szájukkal fogdosták a misiket vagy dióhéj patkójukkal verték fejbe, hogy agyarázkódást kaptak.” (I, 74.) — A szlovák *myš* ’egér’ plur. *myši* alakjának átvétele. A Szarvas környéki magyarban nem bukkantam rá; így valószínűtlennek látszik, hogy meg lett volna honosodva az ottani lakosság nyelvében, szórványosan azonban előfordulhatott. Hogy írónk mégis használja e szót, annak feltehetőleg az a magyarázata, hogy segítségével hitelesebbé akarta tenni az adott környezetet, s megfélelő hangulatot szándékozott kiváltani az olvasóban. Az idézett részt

¹ Vö. HORECKÝ J., Slovo tvorná sústava slovenčiny (A szlovák nyelv szóképző rendszere). Bratislava, 1959. 89–92, 116.

ugyanis Majoros Ádám mondja el abból az időből, amikor a három tót öreglegénynél szolgált. Itt hangozhatott el gyakran a *myši*, hiszen portájukon volt éppen elég egér, s így többes számú alakja raktározódott el Majoros Ádám emlékezetében, majd az író segítségével ebben a formában került be a „Krónikába” is.

morka — morkán: „Nem reszkettem, szinte otthon éreztem magamat, és néha még morka János bátyámban is feltámasztottam a Gergelyék faluszerte ismert csúfondárosságát.” (I, 61); „Édesapám morkán bölcselkedett — ha főzted a kását, fizess meg az árát —” (I, 225); „Nagydarab, barna, morka emberek voltak.” (I, 406); „... morkán, leszegett fejjel néztek szembe a géppel” (I, 420); „— Morka lehetett az isten, amikor ezt az országot kimerte a zsebéből — kapaszkodott estéből Máté —, mert nem simította el, csak odacsapta.” (I, 464.) — Írónk nem adja pontos magyarázatát a *morka* szónak, az összefüggésekből azonban feltehető, hogy 'morc, mogorva, mérges' értelemben használja, s gyakori előfordulása arra utal, hogy a regényben ábrázolt vidéken közismert kifejezés. Ezt a feltevést igazolják adataim is, melyek szerint a szarvasi magyarban a *morka* a. m. 'durcás, morc, mérges, fölfuvalkodott, komor', s a 'pulyka' alapjelentésen kívül ugyanilyen értelemben van meg az ottani szlovákban is, tekintet nélkül arra, hogy nőre vagy férfira vonatkoztatják. Ezzel szemben a szlovák köznyelvben a *morka* átvitt értelemben csak a bosszús, morcos, felfuvalkodott asszonyt jelöli. A szlovákban a jelentésátvitel (*pulyka* → *morc, mérges* stb.) ugyanazon a szemléleten alapszik, mint a magyarban a 'pulykatermészet' létrejötte.

murulyka (-szilva): „Jobb lett vóna, ha kuckóba aszalódsz, mint a murulyka-szilva.” (I, 330.) — Szavunk a szlovák népnyelvi *morulka* (KÁL.; SSJ.) 'kajsziabarack' szóból való. Az *o* helyén az *u* távolsági asszimiláció útján keletkezett, minden bizonnyal még a szlovákban, s a szó már ebben a formában került át a magyarba. Ma Tótkomlóson és Békéscsabán *morulka* a. m. 'barack, sárgabarack', s ugyanígy megtalálható Szarvas környékén is. Itt azonban a szlovákban megvan a *morulka* alak is, jelentése 'sárgabarack' és 'apró (gömbölyű) szilva', s ennek megfelelően az ottani magyarban: *murulyka* a. m. 'barack' és 'apró szilva'.

nyetrebík: „Azt hiszed, hogy a jóisten ilyen bojnyikokkal, nyetrebík csavargókkal adja össze magát?” (I, 92); „Hallgass, te botlábú nyetrebík!” (II, 115); „... ebben a nyetrebík világban!” (II, 345); „— Ki ez az aranyfogas nyetrebík? — faggattam a mellettem állót.” (II, 482.) — A szlovák eredet kétségtelen, noha a *ňetrebík* változat ezideig nincs fölszótározva, s a jelentésben is mintha egy kis eltérés mutatkoznék. Írónk — ahogy erre a szövegösszefüggésből következtethetünk — *nyetrebík*-et inkább 'haszontalan, semmirekellő (alak)' jelentésben használja, s talán csak a „Hallgass, te botlábú nyetrebík!” esetében tehető fel 'ügyetlen' értelmezés is. Ugyanakkor a szlovák *netrebník* (SSJ.), *netreba* (KÁL.; SSJ.), *netrebák* (KÁL.; Hv.), *netrebýj*, *netrebnýj* (KÁL.) a. m. 1. 'fölszemes ember, ötödik kerék' és 2. 'ügyetlen, kétbalkezes, ütődött ember'. A Szarvas környéki szlovákban van *ňetrebík* és *ňetrebňík* 'ügyetlen, kétbalkezes, mafla', ez azonban minden különösebb nehézség nélkül átbillenhet a 'haszontalan' szinonima-csoportjába.

omicska: „Téli estéken forgott a rokkák kereke, csengett a küllők közé szerelt csengőcskéik sora, csévélődött az orsókra a különféle minőségű kender, omicska, csepű, kocsa vagy feje volt a guzsalyorsóra kötve.” (I, 13.) — A takácsmesterséggel összefüggő szavak számottevő hányada szláv eredetű

(pl. *borda*, *guzsaly*, *motolla*, *pászma* stb.: K. NIEZSA, SzlJsz.), s ezek közé sorolandó a 'csepű' jelentésű *omicska* is. Nagyon ritkán használt szó, közelebbi meghatározását ezért adja meg az író a szokásos csepűvel. Nincs fölszótározva a szlovákban sem. Adataim azonban tanúsítják, hogy az *omička* 'csepű' az alföldi szlovák falvakban ismert kifejezés. Megvan Szarvason és környékén, itt azonban gyakoribb a *klka* 'kóc, szősz, csepű', az ottani magyarban ennek megfelelője az *omicska*; megvan Pitvaroson is: *omička* 'csepű, kóc'. A szó a *mykat* 'rángat, cibál, tép': *mykat vlnu* 'gyapjút gerebenez' (Hv.; SSJ.) igével függ össze (l. MACHEK, Etym. *mykati*).

susolina: „Minden kukoricacső kilesett a susolinából.” (I, 144); „... a télen faragok még széket. Az ülőkéjét susolinából fonom, hogy kényelmes ülés essen rajta.” (I, 325); „... a susolinafonatos ülőkéjű székeket eszkábáltam” (I, 336). — A békési szlovák *šušolina* 'kukoricacsuhé' átvétele. Szarvason és környékén van *šušolina* és *šušla*, Tótkomlóson *šušla* (de: *niečo sa našušolilo* 'valami összesodródott, összepödrödött'), Békéscsabán *šušolina*. A szlovákban nincs még fölszótározva.

topelyec (~topejec): „Topolyecekről, kútbanlakó vízi emberokről esett szó, akik lehúzzák az őrmínybe (örvénybe), aki féltessel a káván áthajlik, lidércekről” (I, 117); „Otthagytott az a táltos topejec béres — panaszkodtam.” (I, 221); „A Körözs padmalyába lakozó vízitopelyecekkel ijesztgettek, hogy csendbe maraggyunk.” (II, 24.) — A szlovák népnyelvi *topelec* átvétele. A *topelec* alak már BERNOLÁKNál megvan 'költött vízi ember' meghatározással, de közli KÁL. és Hv. is. Szarvason és környékén szintén inkább a *topelec* forma ismeretes, mind a szlovákban, mind a magyarban, de azért hallani *topelec* (*topejec*)-et is. Két jelentésben használják: 1. 'kedvelt ugrójátéka a gyerekeknek, miközben az egyik szereplő mély árokban áll'; 2. 'mumus, ijesztő, manó'. Békéscsabán, Pitvaroson, Tótkomlóson viszont *topeňec*-nek mondják a vízimanót, vízi embert: „*Nehľad do stuňi, lebo tá stiahne topeňec!*” (Ne nézz a kútba, mert lehúzza a vízi ember!), rémisztgetik egymást a pitvarosi gyerekek éppúgy, mint egykor Timár Máté hőseit a 'sokat tudók'. Szavunk összefügg a mai szlovák *topiť (sa)* 'merít, merül, vízbe fúl, fuldoklik' igével (vö. MACHEK, Etym. *tonouti*).

traforco's: „Azért néhány koronához csak hozzájutottam, ha nem koptatta is traforcosra a zsebemet.” (I, 356.) — Szavunk a szlovák nyelvjárási *straforce*-ből származik, melynek szókezdő *s* hangja az átvétel során lekopott. A *straforce* változat ugyan szótározva nincs (l. *franforec*, *framforec*, *camforec* KÁL., *čvaforec* MACHEK, Etym. 112), az alföldi szlovák községekben azonban közismert. Jelentése, akárcsak a *franforec* stb. változaté, 'rojt, sallang, cafrang, cafat', ami megegyezik az író által közölt *traforcos*, azaz 'rojtos, sallangos' értelmével. Adataim alapján Szarvason és környékén a szlovákban *straforcáš* van, ennek megfelelője az ottani magyarban *traforcos* 'tépett, fozlott, rongyos'; Tótkomlóson pedig *straforce*-t vagy *štraforce*-t mondanak.

variska: „... hőkölt, mint akit variskával hókón nyomnak” (II, 31). — Az idézett rész alapján úgy tűnik fel, az író természetesen veszti, hogy az olvasó tisztában van a *variska* mibenlétével, mert semmi közelebbit nem árul el róla. A valóság azonban az, hogy nem sokan ismerhetik ezt a kifejezést (nem közli a MTsz. sem). Így a szövegből következtetve csak annyi bizonyos, hogy olyasvalami, amivel ütni, csapni lehet. A szlovák segítségével derül ki, hogy nem más, mint a főzőkanál, melyet a mai szlovák fiatalok Szarvason, Tótkomlóson, Békéscsabán *varečka*-nak hívnak, de nagyon való-

színű, hogy ismerték (esetleg ismerik ma is, de idősebb adatközlő útján nem állt módomban erről meggyőződni) a *variška* változatot is. (KÁLAL közli, mint nyelvjárási variánst.) A *varecha* — *vareška* stb. főnév a *varit* 'főz, forral' igével függ össze (erre l. MACHEK, Etym. *vřiti* 1.).

4. A bemutatott szavakon kívül több más esetben is találkozunk a „Krónika” lapjain szlovák vagy szlovák eredetű kifejezésekkel, ezek azonban nem szerves részei, alkotóelemei az író használta magyar nyelvnek. Lát-szik ez abból is, hogy nem egy esetben maga a szerző adja meg az értelmezé-süket. Az ilyen szavaknak csupán az a szerepük, hogy az adott helyzetben aláhúzzák, tömören jellemezzék az egyes figurákat. Így például a három szlo-vák agglegény szerepeltetése során egyre-másra szlovák szavakat ad az író a szájukba vagy a róluk beszélők szájába, hogy ezáltal jelezze: itt olyan szemé-lyekről van szó, akik még nem sajátították el teljesen a magyar nyelvet. Majoros Ádám például így beszél róluk: „... (a Janurik sógor) a svagre moj, ahogy nevezett, olyan égedelem lusta ember volt” (I, 224); „Út a tócsa köze-pén (t. i. a sógor) és egyre csak azt hajtogatta: svagre moj, csoje hát!” (I, 227); „... és én már a fél sorral szuszed — szomszéd voltam” (I, 74); „Gazdámék először csodálkoztak, aztán a szomszédokra gyanakodtak — Melis Jankót pánaboházták —” (I, 74). Vagy hallgassuk Janurik beszédét: „— Én nem akartam, hidd meg, svagre moj. Mondtam neki, minek kell csinálni meg a kravál. Daj bog (tévedés, a szlovákban csak *boh* lehet) vám dobri gyen.” (I, 375); „Nézd, Ancsa moj (téves, csak *moja* lehet), te is brád Iván! Gólyák az Ádám svagre házán!” (II, 107); „Nagy újság van. Szuszed Janó hozta a városból. Mindenki azt povedálja ... Úgy hazuggya a csuhás, mintha knihá-bul, könyvből olvassa.” (II, 438); „Oldal szlinyínát (nyilván elírás, helyesen: *szlanyínát*) loptam én nekik ... Pán ucsityel mondta” (II, 279); „Kutya zsenka!” (II, 278); stb. További — más személyekkel kapcsolatos — példák: „Utolsó hónapban járt a zsenám” (Nyemcsok Pál szavai Kondorosról) (I, 400); „Persze nem azokra fenezedőzött (t. i. Zelenák apát), akik hitték a vakhírt, és bennünket gyaláztak.” (II, 83); stb.

A szarvasi vásáron egy tehénvétellel kapcsolatban így regél Majoros Ádám:

„S tót beszéd is közbe:

— Nye dám szuszed, nye dám.

— Ale bugye fene zedo. Mars tahn ti kupciher.” (I, 376). Majd néhány sorral lejjebb: „Vojna nyi dobre” (I, 377) — azzal összefüggésben, hogy a háború rossz dolog.

A szlovák használatában az író néha egy kissé el is veti a sulykot, hiszen például még a szerb hadifoglyot is így beszélteti: „Gyakujem magyar, gyakujem pekni.” (I, 407), más esetben szlováknak minősít olyasmit, ami nem az: „... tótul is megismételte — dvespol, pjáty korona” (I, 399). Ezek azonban, az írói művet tekintve, jelentéktelen tévedések, melyek egyáltalá-ban nem kisebbítik Timár érdemeit.

GREGOR FERENC

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Pamlény: malom? — és az mn > ml hangváltozás

1. MOÓR ELEMÉRnek a Nyelvtudományi Közlemények legújabb — 1965. I. — számában megjelent „Malom és molnár” című cikkében (NyK. LXVII, 131—2) olvashatjuk: „Ezt [a római-német vízimalmot] a pannóniai szlovéneknek már csak azért is ismerniök kellett¹, mert a Dunántúl a magyar honfoglalás korában német grófság volt. És hogy a vízimalmot tényleg ismerték¹ is, azt a zalamegyei *Palin* puszta neve is tanúsíthatja. Ez a név ti. 1321-ben *Pomlyn*, 1493-ban pedig *Pamlen* alakban jelenik meg (vö. CSÁNKI III, 92). Nyilván¹ a szlovén-vend *mlin* szónak esetalakja lappang benne a *po* előljáróval, vagyis olyanforma szerkezetű helynév, mint például a cseh *Podol* vagy a horvát *Poreč* (vö. MIKLOSICH, ON. aus Appel. 213).” Majd utóbb (i. h. 132) ezt közli MOÓR „De a szlovákban egy helynév is tanúsítja a vízimalom régi meglétét. Ez a helynév az Abaúj megyei *Pamlény* neve, amelyet 1409—76 között többször említenek *Pomlyn* alakban (vö. CSÁNKI I., 214).” Valamivel alább (uo.) meg így folytatja: „... semmi valószínűsége sincs annak, hogy a magyarságnak e vidéken [Abaúj, Torna és Borsod vármegyék összeszőgelése táján, Tornától és Szepsitől délre] való megjelenése után egy szlovák névadáson alapuló helynév jöhetett volna létre; vagyis e *Pamlény* nevű helynek és e név szlovák előzményének már a magyar megszállás előtt meg kellett lennie.¹ Ez más szavakkal annyit is jelent, hogy Kassa tágabb környékének szlovák lakossága a X. században már ismerte a vízimalmot, de nyilván ismerték a nyugatabbra lakó szlovákok is.”

2. MOÓR figyelmét nyilván elkerülte, hogy a *Pamlény* névnek megjelent már magyarázata, azonban nem olyan, hogy *malom* szavunk szláv megfelelőjével függene össze.

MIKOS JÓZSEF a fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelét tárgyaló értekezésében (MNY. XXXI, 291—2) foglalkozik az emlékből található *pomlīm* szórvánnyal. MIKOS szerint és szerintem is a MOÓRTól felhozott Zala megyei *Palin*-ra vonatkozó, de mindkettőnk szerint akkor még személynévi szerepű adattal kapcsolatban MIKOS jelez két másik példát is a személynévi használatra: 1268: *Pamlen* (ÁÚO. III, 178); 1326: *pamlīni* (AnjouOkm. II, 247). Hivatkozik továbbá a helynévként való Abaúj megyei előfordulásra. Majd ezt jegyzi meg: „Mindezeknek a végső forrása egy szláv *Pomnen*-személy-név lehet (MIKL.: Denkschr. X, 300), amelyben az első *n* elhasonulással *l*-lé változott; vö. *Knežna* > [az 1193-i oklevélben] *Olesna* stb. A szóvégi *m* oklevelünkben korai *n* > *m* változás eredménye (vö. *Gan*-nal).”

A MIKOSTól idézett személynévi adatok közelebről: 1268/1325: „*Pamlen* et Petrus, filij Zeghen nobiles de Chollokuz” birtokolnak „in terra Potun” Dunaszerdahelytől északnyugat felé (ÁÚO. III, 178; vö. SZENTPÉTERY, KritJ. I, 484) | 1326: „Ladislaus filius *Pamlīni*”: királyi emberként említi Orros Péter pozsonyi várnagynak a Dudvág melléki Diószeg környékén levő birtokba való beiktatásával kapcsolatban (AnjouOkm. II, 247, 251). A két oklevélben — a másodikban apaként — szereplő személy egy ember.

3. Alig lehet kétséges, hogy a számba vett személy- és helynevek — amint MIKOS gondolja — valóban a szláv *Pomnen* személynévre mennek vissza, amelyet MIKLOSICH PON. 86) a csehből: *Pomněn* (*pomnen*) meg a lengyelből: *Pomnian* (*pomnianus*) idéz, és a *pomně* ’meminisse’ szóból származtat (az utóbbira vö.: MIKLOSICH, EtWb. 188

¹ Én ritkítottam. — P. D.

men- 1. al.; BERNEKER, EtWb. II, 49—50 *měňp, měňiti* al.). MIKLOSICH (uo.) cseh *Pomnénice* helynevet is jelez. MIKLOSICH a csehből *Poměn*, a szerbből (rég) *Pomen* személynévet, a lengyelből pedig (rég) *Pomnichovo* és *Pomianowa* helyneveket idéz. A MIKLOSICH-nál található anyagot megpótolhatjuk ANTONÍN PROFOUS „Místní Jména V Čechách” című munkájából (III, 432): 1318: „Radon et Sdata de *Pomnyenycz*”, továbbá 1375: „*Pomyen*, cliens de Brzistie” és 1560: „*dvuor Pomienicze*”.

A *Pomen* ~ *Pomjen* ~ *Pomian* alakú személynév közszói előzményére nézve összevethetők: egyházi szláv *po-měňz* 'Gedächtnis', bolgár *pó-měň* 'Erinnerung; Totenmesse', szlovén *po-měň* 'Bedeutung' és *pô-měň* 'Erinnerung' (BERNEKER: i. h.).

Az előbb ismertetett név- vagy szócsalád tagjának tekinthető szerintem a zágrábi püspökség két 1217-ben kelt birtokösszeírásából itt adatolandó név: „*Quiquinik*” birtoknál „*ascendit in bivium, quod dicitur Pomneu*” (TKALČIĆ, MonEpZagr. I, 38, II, 126; vö. ÁÚO. XI, 147); a „*Zomar*” adományából származó birtoknál meg „*usque ad viam Pomneu*” (TKALČIĆ I, 41, II, 108). A két 1217-i oklevélben említett *Pomneu* „*bivium*” vagyis 'kettős út', illetőleg „*via*”, vagyis 'út' a Zágrábtól dél felé a Szávától jobbra elterülő Turopolje-n a „*Quiquinik*” birtokkal kapcsolatban jelzett Lomnica folyó táján kereshető. — Arra nézve, hogy a valószínűleg *Pomnev* olvasatú név alakulás szempontjából milyen viszonyban lehet a számba vett nevekkal és szavakkal, nem tudok mit mondani.

4. Ez alkalommal nem tekintem feladatommak kinyilvánítani állásfoglalásomat MOÓR azon nézetére vonatkozólag, „hogy őseink már a 10. század folyamán szlovákok révén megismerkedhettek a vízimalommal” (i. h. 135). Ugyancsak nem bocsátkozom bele MOÓR ama véleményének a megbeszélésébe sem, amelyet így fogalmaz meg: „Ha tehát a *malom* és a *molnár* szavaink a szlovákból származtak, akkor nyilván a 10. századi szlovák *měljnъ*, illetve *měljnarъ* szóalakok átvételének tekintendők.” (Uo.)

De az ellen — gondolom — joggal emeltem itt szót, hogy a *Pamlény* nevek bekerüljenek a *malommal*, illetőleg *malom*-mal kapcsolatos kérdéskör tárgyi és nyelvi mozgatai vizsgálatának érvei közé.

Egyébként remélem, hamarosan közzétehetek egy cikket, mely elsősorban a tihanyi félsziget bejáratától nyugatra eső *Örvényes*, régebben *Örményes*, illetőleg *Örményes* helynévvel összefüggésben rámutat arra, hogy a magyarság vagy esetleg annak egyik része az őrlő eszköz vagy „malom” nevűl a török jövevény *ör* 'forgat, őrl' ige *örmény* származékát használta, s így kaphatta az adott esetben az *Örvényes* közelében a Balatonba torkolló patak, illetőleg hely a bizonyára már a XII. században rajta levő malmokról — vízi malmokról — az *Örményes* nevet. — E közleményben — remélem — a *malom* szóról és a magyarországi malmászatról is módomban lesz egyet-mást megjegyezni.

5. Hogy a magyar nevek második szótagjának elején *l* jelenik meg a szláv *Pomnen* alak első *n* hangja helyén, — mint láttuk — MIKOS a két *n* között fellépő elhasonító hatással magyarázza. Ez helyes, azonban bizonyos kiegészítést fűzhetünk hozzá. Azt tudniillik, hogy az *n > l* hangváltozásnak itt számolhatunk még egy indítékával is: egy másik elhasonulással, amely a két érintkező orrhangnak, az *mn*-nek *ml*-lé módosulását okozta. Vagyis mint számos esetben, összetett — több indítékú — hatással van dolgunk ugyanazon jelenség előidézésében.

Jó ideig abban a hiszemben voltam, hogy az *mn > ml* változás jelenségét én vettem észre. A mutatóknak nemcsak tőlem, de másoktól is eléggé szokásosan mellőzött áttekintése alapján azonban rájöttem, hogy ebben is — mint sok másban — epigon vagyok. Arra ugyanis, hogy az *n* a szomszédos *m* miatti hasontalanulással változott *l*-re, majdnem négy évtizeddel ezelőtt HORGER mutatott rá a „Kémény és kemence” című SEBESTYÉN KÁROLLAL közösen írt cikkben (MNY. XXII, 322).

HORGER példái körül ezt a kettőt vesszük előre: „*timnuc* > *tömlöc*, ném. *Schemnitz* > **Semlec* (> *Selmec*)”. — A szláv *tmnica* magyar megfelelője HB.: *timnuce* és 1532: *temnecz*, de velük szemben már 1318: *Themlech*-, 1341: *Thimlech* stb. (vö.: KNIEZSA, SzJsz. I, 531–2; OklSz.; NySz.). — A másik esetben a földrajzi név szláv *Stavnica* ~ *Stavnica* víznév egyik folytatása. A szláv víznévnek a régi magyar fejleménye olv. *Sevence* vagy olv. *Seince*, esetleg olv. *Semence* volt (vö. PAIS, Meddő: MNy. XXV, 347). A helynév: 1255/1338: *Schebnyzbana* (MonStrig. I, 427); 1299?: *Scebnizbana* (i. h. II, 477); 1324: *Sebnuchbana* (i. h. III, 54); 1338: *Sebnich* (308); 1340: *Schebniz* (373); 1340: *Schebnich-Banya* (376). Az olv. *Sebnic*-ből a német — magyar írásformában ide írva — *Semnic* lett, ebből meg — amint HORGERREL együtt vélhetjük — a magyarban **Semlic* vagy **Semlec* és hangátvétellel **Selmic*, illetőleg *Selmec*.

Az ilyen HORGER-féle példákhoz a következő helynevet vehetjük hozzá: 1274 k.: *Kemene*; 1365: *Kyukemne*; 1403, 1451: *Kempne*; 1409: *Kilsukempne*; 1414: *Kemnie*; 1429, 1430: *Belsewkempne*; 1483: „Poss. *Kemne* et altera *Kemne* intra insulam vulgariter *Zygethkez*”; 1485: *Kempnie*; 1486: *Kemnye*; 1492: „*Utraque Kemnye*”; 1493: *Kylsewkemnye* (CSÁNKI III, 681–2); Lex. 1773.: *Horváth Kimle és Magyar Kimle*; LIPSZKY: „*Kimle* h. *Kimmling* g. vide *Kémle* (*Horváth- és Magyar-*)” és az utalásnál „*Kémle* vel *Kimle*”; FÉNYES, GeogrSz.: *Horvát-Kémle és Magyar-Kémle*; ma: *Horváth-Kimle és Magyar-Kimle* Mosony megyében. — A Kisduna mosonyi oldalán Magyaróvartól délkeletre fekvő helyek nevében a szláv *kamen* 'lapis' szónak valamilyen tartozékát kereshetjük. Így számba jöhet egy olyan alakulat, mint a szlovén *Kamnje* helynév Krajnában (MIKLOSICH, PON. 260). — Tehát megint egy eset, amelyben az *mn* vagy *mny* hangkapcsolatnak *ml* a folytatása.

Figyelmet érdemelnek a Mosony megyei helynévnek azok a XV. századi adatai, amelyek szerint az *m* és az *n* vagy *ny* között *p* mutatkozik. HORGER (MNy. XXIX, 264) észrevette a helynév középkori adatai között előforduló *p*-s átmenettel — szerinte inetimologikus *p*-vel — alakult *Kempne* formákat. Arra azonban nem ügyelt, hogy nyilván *Kempnye* ejtésű alakok is adathatók. HORGER (i. h.) még az alábbi esetekre hivatkozik: a szepességi *Lomnica*, illetőleg *Lomnic* adatai között van 1289: *Lumpniz* (MNy. XXIV, 142) és 1474: *Lompnicza* (MNy. I, 69; vö. ORTVAY, Vízr. I, 486–7 *Lumpniz* *superior* al.) | 1324: *Jarumpna*; 1455: *Jaronna*–; 1484: *Jaromna*; ma: *Jarmina* régen Valkó, újabban Szerém megyében (CSÁNKI II, 321) | 1447: „Poss. *Rampnapathaka*”; 1448: *Rawna*; XV. sz.: „*Ravnapathaka*”; 1492: „*Ravna* in districtu Karansebes”; 1475: „*Felsew* et *Also Ramna*” Temes megyében (CSÁNKI II, 59). (Az adatokat én szabatosítottam.)

MELICH valamikor (MNy. I, 68–9) azon a véleményen volt, hogy a *Zemplén* névben a *p* hang felesleges, s a *Zemlen* helyett való *Zemplen* írás a latint utánzó helyesírási sajátosság. E nézetét arra alapozta, hogy a latinban az ilyen szónak, mint *calumnia*, *solemnis* van *calumpnia*, *solempnis* változatuk. A cseh *temna*, *hromnice*, *zemne* szókat *tempna*, *hrompnice*, *zempne* alakban is írták. A szepességi *Lomnica* név legrégibb írott alakja *Lomniza*, 1471-ben azonban ugyanez így van: *Lompnicza*. MELICH itt ezt jegyzi meg: „a fölsorolt magyar és cseh példákban a *p* nézetem szerint nem bír sem etymologiai, sem hangtani értékkel (tehát nem átmeneti hang), hanem latin helyesírást utánzó sajátosság”. Ez a magyarázat nem fogadható el: amint tudniillik a latin *calumnia*: *calumpnia*-féle esetekben, szintúgy kiejtési indítékból fellépő hang a *p* az *mn*-es magyar és cseh nyelvelemekkel kapcsolatosan is. Mert hiszen amilyen hangváltozással egyik nyelvben találkozunk, ugyanazzal számolhatunk más nyelvekben is. Így természetesen nincs okunk arra sem, hogy a *Zemplén* *p*-jét idegen hatásnak tulajdonítsuk, hanem joggal gondolhatjuk, hogy valamilyen függő hangváltozás folyamányaként került az oda a *Zemlén* *ml*-je közé. MELICH ama korábbi véleményét kifejezetten ugyan nem vonja

vissza, de „Bolgárok és szlávok” című dolgozatában (MNY. XVII, 66) a *Zemlën* alakból lett *Zemplën* > *Zemplén* változattal összefüggésben „az *ml* közt kifejlődött szervetlen *p-re*” közli összevetésekként ezeket: *Számtó* > *Számptó*, *teremt* > *terempt*, *Szeme* > *Szempe*, *Emre* > *Embre*; azonban *-ml-* > *-mpl-* változások példákat nem idéz (ilyenekre vö. HORGER: MNY. XXIX, 263)

HORGER nemcsak olyan eseteket mutat fel, amelyekben az egymással közvetlenül érintkező *mn*-ből válik *ml*, hanem olyanokat is, amelyekben az *m* és az *n* más hangon vagy hangokon át hatnak egymásra. Ilyen szerinte *Dēmēnk* (a lat. *Dominikus* kicsinyítője) > *Dömölk*. Hogy a Vas megyei helynév esetében ilyen hangváltozás történt, HORGERnek igaza van. A névre adatok: 1252, 1283: *Demunk*; 1318, 1332, 1348, 1409: *Demenk* ~ 1421, 1444, 1446, 1457 stb.: *Demelk* (CSÁNKI II, 743). Arra nézve azonban kétségeink lehetnek, hogy a név a *Dominikus* keresztnévvel függene össze. Hogy a helynévnek személynév volt az előzménye, tanúsíthatja ez az adat: 1278: „Dyonisius et Andreas filij quondam Lende de Chu ... frater eorundem iunior *Demenk* nomine” csolnoki rétfüket eladják „Comiti Godyno” esztergomi polgárnak (ÁÚO. IX, 210): Csév és Csolnok Esztergom megyében. — HORGER jelzi, hogy a *nemez* > *lemez*, *Benjamin* > *Beljamin* esetében a távolba hatás révén létrejött változás az előbbiekhöz képest ellenkező irányú, vagyis lélektanilag előre ható asszociáció révén támadt elhasznulás. A *Benjamin* > *Beljamin* módosulásnál szerintem egy *n—m—n* hangegyüttes következtében váltódott fel az első *n* *l*-l.

Az *m—n* > *m—l* változás példáit különben amellet szölv bizonyítéku hozzá fel HORGER, hogy a *kamin*, **kamēn*, **kámen*, *kemēn*, *kemen*, *kēmen*, *kémén*, *kémény* formák mellet jelentkező nyelvjárási *kímül*, *kemő* < **kemöl* az *m*-től függő *n* > *l* változás eredményei. Ez szerintem is rendben van, de az Alföldről jelzett *kamel-lyuk* vagy a komáromi *kámelli*, valamint az ezekből HORGERTől elvont *kamél* és *kámél* dolgában nem volnék annyira bizonyos.

Felmerül olyan eset is, amelyben az *mn* > *ml* változásnak a fordítottja történt meg: északi csángó *đjomlāl* ~ *đjomnāl* (CSÚRY, Wichmann György északi-csángó hangtanának kiadatlan részei: MNY. XXXV, 138): vagyis itt hasonító hatás érvényesült.

— PAIS DEZSŐ

Calepinus: *illendő* — *tartozó* — *néző**

I. CALEPINUS szótára többször használja az *illik*, *tartozik*, *néz* igékből képzett jelen idejű (illetőleg jövő idejű) melléknévi igeneveket olyankor, mikor egy főnévből képzett latin melléknév kell visszaadnia. A latin nyelv főnévi tulajdonságjelzőt nem ismer, s így melléknévrendszere sokkal gazdagabb, mint a magyar nyelv. CALEPINUS igyekszik visszaadni magyarul a latin melléknévképzők sokrétűségét. Gyakran két-három, ugyanabból a főnévből képzett melléknévet kell értelmeznie, mikor a magyar nyelv egyáltalán nem ismer az illető főnévből képzett melléknévet. Így többször hívja segítségül az *illendő*, *tartozó*, *néző* melléknéveket mintegy képzőpótlóul. Nem következetesen egy-egy latin képzőt fordít velük, inkább — a képzett szó jelentése mellet — az alapszó jellege befolyásolja bizonyos mértékben egyik vagy másik igenév megválasztásában.

Illendő. Személyek neveihez kapcsolódva a szokásos értékelő, a kapcsolatot kívánó, elváró értelme van, erre mutat a szinonimaként csatolt *méltó* szó: 1128: „virginalis: Z w z h ő z *illendő*, melto zwzi”; ugyanott a „virgineus” számára sem talált más magyart:

* Vö. NytudÉrt. 40. sz. 52—9.

„Zwzi s w z ô z [!] *illendô*” | 763: „patronalis: Patronusi, patronushoz *illendô*”. — Már talán hiányzik az értékelés mozzanata ebből: 407: „familiarium: Zolga hoz *illendô* zerzam, fegyuer”: ’szokásos, neki megfelelő’. — Állatnév mellett két esetben fordul elő: 170: „castoreus: Hodi, h o d h o z *illendô*” | 128: „belualis: Vadhoz valo, v a d h o z *illendô*. Jelentése itt is ’szokásos, neki megfelelő’. — Háromszor járul elvont főnévhez: 61: „amicabilis: Barátság hoz *illendô*” | 489: „hortatiuus: Intés h ô z *illendô*” | 403: „fabulosus: Hamis beszéléshez *illendô*”.

Tartozó. Személyhez: 822: „popularis: Nephhez *tartozó*” | 480: „herilis: Vrhöz *tartozó*, vre, gazdáié”. — Állathoz: 158: „canarius: Ebhöz *tartozó*” | 767: „pecuarius: Baromhoz *tartozó*” | 184: „ceruinus: Az myszaruashoz *tartozó*, szaruashol valo”. — Tárgyhoz: 815: „plumbarius: Onhoz *tartozó*” | 117: „auricularis: Fwlhöz *tartozó*”. — Elvont főnévhez: 485: „historialis: historihához [!] *tartozó*”. — A *tartozó*-nak -re ragos vonzata van a következő elvont főnevek mellett: 470: „haereditarius: örökségre *tartozó*” | 452: „geometricus: Az föld mérésere-*tartozó* (auagy) Ergofiahoz valo”; és ige alakjában: 55: „alimentarius: Az mi *tartozik* az táplálásra, auagy táplálásra valo”.

Nézô. A *nézô* igenév csak egyszer fordul elő: 726: „officialis: Tiztre *nezô*” -re vonatkozó; de kétszer jelenik meg ige formájában: 412: „febrilis: Az mi hideg lelesre *nez*” | 9: „absolutorius: Az mi *niz* az megszabadításra auagy oldozásra”.

MA. 3. kiadásában ezeknek a melléknemeknek a magyar fordításai a következők: „Virginális: Szûzi, Szûzhöz *illendô*” | „Virgineus: Szûzi, Szûzhöz *illendô*” | „Virginális: Szûzi, Szûzhöz *illendô*” | „Virgineus: Szûzi, Szûfzhöz *illendô*” | „Patronélis: Patronufi Patronushoz *illendô*” | „Herllis: Urhoz *tartozó*, Uré, Gazdaé” | „Haereditarius: öröklégre *tartozó*, örökös” | „Canárius: Ebes, Ebi, Ebhez *tartozó*” | „Abfütórius: A mi *néz* az megfzabaditafra, avagy megoldozafra” | „Alimentarius: Taplalafrá valo. Eledelelhez valo” | „Hortatívus: Intéshez valo” | „Fabulófus: Kôltôtt dologhoz valo” | „Populáris: Népe, Nephhez valo, Azon néphez valo” | „Historiális: Iftoriahoz valo” | „Amicabilis: Barátság hoz valo” | „Plumbárius: Onhoz valo” | „Argentárius: Ezûfthöz valo” | „Auriculáris: Fûlhöz valo” | „Geometricus: Földméréfere valo” | „Castoreus: Hodi” | „Bellualis: Fene kegyetlen, vadi Baromi” | „Cervinus: Szarvai” | „Pecuárius: Baromi” | „Molendinarius: malomi” | „Officialis: Tifzti, Hivatali”.

2. Az ismertetett adatok tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze:

A) CALEPINUS arra törekszik, hogy a változatos latin melléknévrendszert a magyarban is sokrétűen adja vissza. Erre a szokásos -i, -s nomen possessi és possessoris képzők mellett felhasználja ritkábban az -é birtokjelet, valamint több erre alkalmas ige melléknévi igenevét: leggyakoribb nála is a *való* (többféle jelentésárnyalatban: *valamihez való*, *valamire való*, *valahol való* stb.). Emellett mintha bizonyos szabályszerűséggel igyekezne az *illendô*, *tartozó*, *nézô* igeneveket is melléknévképző helyettesítésére bevonni.

B) Személyhez inkább az *illendô*, állathoz, tárgyhoz a *tartozó* járul. Az utóbbinak az -arius, -aris latin képzővel való kapcsolata kétségtelen. Az *illendô* latin megfelelői nagyon tarkák. Dolognévhez az *illendô* nem járul, de néhányszor elvont főnévhez.

C) Világosan csak elvont fogalomra vonatkozást jelöl a *valamire tartozó* és a *valamire nézô*. A *néz*-nek ezt az elvont jelentését még szívesebben használja igei formában.

D) CALEPINUS szereti minél sokoldalúbban visszaadni a latin melléknemeket, s ezért gyakran több szinonimát helyez egymás mellé; például a *tartozó*, *illendô* mellé a

való-s vagy *-i*, *-s* képzős melléknéveket. Ez persze némileg a szabatosság, az egyértelmű fordítás rovására megy.

E) MA. nem követi CALEPINUS fordításmódját; személyek mellett őrzi meg még legnagyobb mértékben az *illendő*-t és *tartozó*-t (csak a *nép* gyűjtőnév mellett javítja át), de máshol már szórványosan, mondhatjuk véletlenül maradnak meg ezek (állatok közül: *ebhez tartozó*, elvont fogalmak közül: *örökségre tartozó*, *megszabadításra néz*), legtöbbjét átjavítja: *való*-ra a tárgyakat és elvont főneveket (általában *-hoz való*-ra, de két helyen — ahol az eredetiben *-ra tartozó* állt — *-ra való*-ra); *-i* képzős melléknévre az állatokra vonatkozó adatokat (más körből csak a *malomi*, *tiszi*, *hivatali* és *hideglelési* található).

MA. ezt nem azért teszi, mintha a tárgyalt igék ilyen elvont jelentését nem ismerné; vö.: „Pertineo: Elérőc, Hozza, *rea tartozom*” | Pertinet: *Nez, tartozzic*” | „Interest: *Ream néz*, *Halznos, Szűkfejes*”. — Rövidebb, könnyebben használható alakulatokra törekszik, bár ezzel korlátozza a pontosabb, árnyaltabb kifejezést, és túlterhel egyes nyelvi elemeket.

BERRÁR JOLÁN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Cirkusz. 1. *Cirkusz* szavunk első (s egyben első szótári) adatát az EtSz. 1835-ből idézi; vö. 1835: „*circus*: pályakör” (KUNOSS, Gyalulat). Jelentését a KELEMEN-féle „Magyar és német kéziszótár”² (1912.) alapján határozza meg: 'kerek épület lovasmutatványok számára'. Az ÉrtSz. szerint a *cirkusz* szónak ezen kívül van 'római építmény, amelyben kocsiversenyeket, állatviadalokat stb. tartottak', valamint átvitt 'botrányos jelenet, esetepaté' jelentése is. — A szó etimológiájára nézve az ide vonatkozó irodalomban megoszlanak a vélemények. KOVÁCS GYULA (LatEl. 11) szerint a latin *circus* újabb kori átvétele; nézetét azonban semmivel sem indokolja, s a forrásul idézett latin szó jelentését sem adja meg. KURSINSZKY (Latin jövevényszavak a magyar irodalmi nyelvben 14) a latin eredetű, irodalmi nyelvi átvételek közé sorolja, de jelentés s latin forrás nélkül adatolja. RELL LAJOS (LatSz. 57) viszont azt vallja, hogy a szó „alighanem német úton került hozzánk”, minek igazolására „... a még most is itt lézengő sok német »komédiás«-ra” hivatkozik. E meglehetősen bizonytalanul megfogalmazott etimológiát az EtSz. átveszi. A *cirkusz* forrásaként a XVIII. századból adatolható német *Zirkus* 'kerek épület lovasmutatványok számára' szót jelöli meg, s ezt WEIGAND — HIRT (DtWb. II, 1332) alapján a 'kör; köralakú épület kocsiversenyek, harci játékok számára' jelentésű latin *circus*-ból eredezteti. A közvetlenül a latinból való származtatást — mint kellően meg nem alapozottat — meg sem említi. Ebben az értelemben nyilatkozik a szóról KÁLMÁN BÉLA is (MNY. XLV, 282).

2. Azok a nyelvtörténeti — főként szótári — adatok, amelyek a korábbi etimológiák megalkotásakor ismeretesek voltak, tulajdonképpen egyik felfogást sem támogatták teljes súllyal. Jelentésüket tekintve mégis inkább a németből való eredeztetést tették valószínűbbé. Pl. 1854: „*circus* 1. szinkör, lovarkör” (HECKENAST, Idegen Szavak Tára²); 1865: „*circus*, lat. kerekosz, körszin, lovarda, pályakör” (BABOS, Közhasznú Magyarázó Szótár); 1904: „*circus*: akrobata és lovasmutatványokra való körszin” (RADÓ, Idegen Szavak Szótára); stb. — Az Új Magyar Etimológiai Szótár munkálataival kapcsolatosan azonban az Akadémiai Nagyszótár anyagából olyan újabb, az eddig ismerteknél jóval korábbi adatok kerültek elő, amelyek alapos kételyeket támasztottak az eddig elfogadott német eredet helyességét illetően. Vö.: 1769: „A Mártírok a' *Tzirkusra*,

avagy a' nyargaló helyre... sietének" (Molnár J.: Egyh. tört. I, 152); 1769: „magát a Tzirkusi játék szemlélésével mulatni" (uo. I: 458); 1794: „Aprilis közepén, midőn a' Szekerezés játéka a' Tzirkusban tartatnék, Vulpinalia, a' Rókázás innepét is tartották" (Molnár J.: Tzelsus 51); 1796: „Cirkussokba embert, 's vadakat ölették" (Gvadányi: Nót. test. 196); 1822: „Meta ... a' Cirkusnak oszlopa" (Wagner: Phras. 890); 1824: „a' Római nép tsak az ő circusi játékaiban ... találta ... gyönyörtségét" (Pucz Á.: Ért. 40); 1825: „kenyeret és circusi játékokat" (Kis J.: Juvenalis 82); stb. — Ezek az adatok jelentésükben eltérnek az eddig forrásul ismert német *Zirkus* 'kőralakú épület lovasmutatványok számára' jelentésétől. A *cirkus* írásképe szóvégi *us* ejtésről tanúskodik, ez pedig latin jövevényszavaink ejtésében szokásos (vö. *cédrus*, *cingulus*, *ciprus*, *grádus* stb.). — Birtokukban tehát ismét felmerült a *cirkusz* közvetlen latin eredetének gondolata, ezért szükségesnek látszott, hogy a kérdést újból s tüzetesebben átvizsgáljuk.

3. A görög *κῆλος*, *κῆλοζ* 'kör' szóval azonos latin *circus* 'kör; körvonal; körpálya (a csillagászatban)' már a római történelem korai szakaszában — a királyság körében — a ló- és kocsiversenyek, harci játékok számára létesített kőralakú versenypálya nevéül szolgált. Az első római cirkuszt, a híres *Circus Maximus*-t Tarquinius Superbus alapította (GEORGES, LatDtWb. 1099; WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ I, 220; FRISK, GrEtWb. Lief. 11: 19). A római történelemből s a keresztény vallástörténetből jól ismert szó a XVI. század folyamán irodalmi úton belekerült az európai nyelvekbe; vö. pl.: ang. *circus* 1546 (The Shorter Oxford Dictionary³ I, 316); fr. *cirque* 1541 (WARTBURG, FEW. II/1, 708); ol. *circo* XVI. sz. (BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. II, 956): 'kőralakú pálya a rómaiaknál közjátékok, lovasversenyek számára'. A németben a következő megfelelőket találjuk: kfn. *zirk* 'kör' (SANDERS, DtWb. III, 1771), 1546: *cirk* 'kör; kőralakú épület a rómaiaknál kocsiversenyek számára' (WEIGAND—HIRT, DtWb. II, 1332); 1787: *Zirkus* 'kőralakú épület lovasmutatványok számára' (WEIGAND—HIRT, DtWb. I, XIX. 1., II, 1332). Ezek közül a *Zirk* a költői nyelv szava volt; 'kör' jelentésben is igen ritkán éltek vele (vö. SANDERS, i. h.), a 2. jelentése pedig csupán egyetlen adattal igazolható (vö. WEIGAND—HIRT, i. h.). Ez az alak tehát a magyar *cirkusz* forrásaként szóba sem jöhet. — A *Zirkus* viszont, amellyel szavunkat eddig kapcsolatba hozták — mint első előfordulásának éve mutatja — későbbi, mint a belőle származtatott magyar *cirkusz*. Eredetileg nem is történelmi fogalom volt; átvétele az ang. *circus*, illetőleg fr. *cirque* újabb jelentésének kialakulásával kapcsolatos (Duden Etymologie 783). Az angol és francia szó 'lovasbemutatókkal, idomított állatokkal, akrobata mutatványokkal szereplő szórakoztató üzem; a mutatványok bemutató helye' jelentését a XVIII. század végén nyerte. Az angol J a k o b B a t e s műlovar (Párizsban) és Philip A s t l e y (Londonban) ebben az időben létesítette az első ilyen jellegű szórakoztató társulatokat (Brockhaus¹⁶ XII, 714). A német *Zirkus* már ebben az új jelentésben honosult meg. A magyar *cirkusz* forrásának tehát ezt a szót sem tekinthetjük többé.

4. Összegezve a tényeket:

A) *Cirkusz* szavunknak a XVIII. század végéről—XIX. század elejéről idézhető adatai jelentésükben megegyeznek a lat. *circus* 'kőralakú (verseny)pálya ló- és kocsi-versenyek, harci játékok számára' jelentésével. Ezáltal a szó beleilleszkedik a lat. *circus*-nak az európai nyelvekben meghonosult megfelelői sorába. Az adatok szövegkörnyezete a római történelemmel, illetőleg a keresztény vallástörténettel kapcsolatos. A *cirkus* ejtésre valló *cirkus* írásmód is a latin eredet mellett tanúskodik.

B) Az eddig forrásul elfogadott német *Zirkus* későbbi, mint a magyar szó; jelentése nem egyezik a korai magyar adatok jelentésével; nem a római versenypályára, hanem a mai szórakoztató üzemre vonatkozik.

Végeredményben tehát: a magyar *cirkusz* nem a német *Zirkus*, hanem csak a lat. *circus* irodalmi úton történt áttétele lehet.

5. Szavunk mai, 'szórakoztató üzem' jelentése a múlt század ötvenes éveiben alakult ki, valószínűleg már a REELTől megrótt „német komédiás”-ok hozták magukkal. Vö. (a Nagy Szótár anyagából): 1850: „itt egy lovag-cirkus is van” (Röpívek 58); 1863/1888: „a lovaglásban felülmúlja a circus angol lovarait” (Gyulai P.: Nők 58); 1873: „Szívar kell? puska kell? *cirkus*ba vigyelek?” (Györffy I.: Tréf. vers. 131); vö. még a szótárakban idézett adatokat. Az átvitt, 'botrányos jelenet, esetepaté' jelentés a XIX. század végén tűnik fel; vö. 1896: „akkor következik a *cirkusz*. A tacsó ... behúzza a farkát, s mikor Gyurkó hozzákap, lehasal” (Bársony I.: Víg világ 104). Közvetlenül a 'szórakoztató üzem' jelentésből alakulhatott ki.

Buklé. — 1. A *buklé* kelmenév szókincsünk legfiatalabb rétegébe tartozó, aránylag szűk körben ismert divatszó. Szótározva csak 1953 óta van; vö. 1953: „*buklé*: boucle” (ORSZÁGH, Magyar—Angol Szótár). Az Idegen Szavak Kéziszótára (1958.) az idegen szavak között tartja számon. Az Értelmező Szótár nem veszi fel címszavai közé. Származásának, nyelvünkbe kerülésének körülményeivel eddig még senki nem foglalkozott.

2. Kelmenevünkre 1936-ból idézhetjük az első adatokat: „A csomós szövést a francia anyagoknál is megtaláljuk ... Ideiek a mohair elnevezésű szövetek, ezeknek *bouclirozott* szövése igen érdekes” (Új Idők Divatlapja 1936/1: 10); „*Bouclé* anyagból készült ez a csinos, fiatalos modell”; „Fekete *bouclé*, délutáni kabát perzsaszőrmével” (Új Idők Divatlapja 1936/2: 12). Vö. még 1958: „Az egyenesvonalú, japán válszabású kabát *buklé*-szövetből készült” (Magyar Nemzet 1958. aug. 31: Az Akadémiai Nagyszótár anyagából). — Ezek alapján a *buklé* szónak a következő jelentéseit állapíthatjuk meg: 1. 'csomós szövésű <szövetfajta>'; 2. 'egyfajta (laza, csomós szövésű) gyapjúszövet'. Ezt a sort kiegészíthetjük az Idegen Szavak Kéziszótárában közölt jelentésekkel: 3. 'állatok szőréből készült erős fonál'; 4. 'az ebből készült szőnyeg'. Vö. ide 1958: „Gép-szőnyeget, hibásat is, *boucle* spárgaszőnyeget ... vennék” (Magyar Nemzet 1958. máj. 28.).

3. Melyik nyelvből vehettük át a *buklé* szót? Átnézve a jelentősebb nyelvek etimológiai és nagyobb kétnyelvű szótárait, kiderül, hogy szavunk megfelelőit csak viszonylag igen szűk területről: az angoltól, a németből és a franciából lehet kimutatni. Ezek közül az angol megfelelő jöhet legkevésbé számításba. Itt ugyanis egészen új és idegen a szó; az etimológiai és egyéb egynyelvű szótárak nem említik (még a The Shorter Oxford Dictionary sem). A Harrap's Standard French and English Dictionary például a francia—angol részben a francia *velours bouclé* 'hurkolt bársony' kifejezést az *uncut velvet* 'ua.' kapcsolattal, a *laine bouclée* 'csomós gyapjúszövet' kifejezést a *knop wool* 'ua.' kapcsolattal fordítja. ORSZÁGH angol—magyar és magyar—angol szótárai közül csak a magyar—angol részben találtam, *boucle* alakban. — A németben van viszont: das *Bouclé* 'állati szőrből készült erős fonál; csomós, frottírszerű szövőszál kabátok és sportszoknyák készítéséhez', továbbá: der *Bouclé* 'szőrfonalból készült, csomós, szövésű szőnyeg'. Itt — úgy látszik — szintén meg nem honosodott szónak tekintik; csak a legnagyobb, etimológiát is adó szótárak (vö. Duden Etym. 78; Sprach-Brockhaus 101), valamint az 1954-es Fremdwörterbuch és a Duden-Fremdwörterbuch (1960.) veszik fel. Megvan viszont a *buklé* megfelelője a franciában, s itt eredeti szó, de nem főnév, hanem melléknév, illetőleg melléknévi igenév: ez a *bouclé*, -e 'csomózott; csomós; csatos; hurkolt; ögndörített'. Igei alapszava a *boucler* 'csattal ellát; összecsatol; csomóz; hurkol; haját göndörít; bezár; láncra ver; stb.'. A *bouclé*, -e melléknévi természetéből következően mondatbeli helyzete mindig függő: vagy egy nomino-verbalis állítmány nomen-részeként, vagy valamely jelzős szerkezet tagjaként, minősítő jelzőként fordul elő.

Anyagnevekkel kapcsolatban mint textilipari szakzsó bizonyos szövési módra; az úgynevezett szövőpálás technikára (vö. Brockhaus¹⁶ I, 271), valamint a kelme csomós, bolyhos jellegére utal; vö. *tapis bouclé* 'buklé szőnyeg'; *laine bouclée* 'csomós (buklé) gyapjúszövet' stb. A magyarban is találunk hasonló, egy bizonyos típusú anyagnevet jelentő jelzős kapcsolatokat, amelyekben a jelző a kelme előállítás módját jelöli: *fésűs kamgarn*, *kártolt gyapjú*, *nyomott karton* stb. Nézetem szerint az efféle, *velours bouclé*, *laine bouclée* típusú kapcsolatok lehettek a magyar *buklé* szó forrásai. Az átvétel útja azonban nem egészen világos. Eredeti funkciója: a ruhaszövet jelzője alapján esetleg közvetlenül francia átvételre gondolhatunk. Ez esetben a francia *laine bouclée* 'csomós szövésű gyapjúszövet' típusú kapcsolatokból a magyarban félfordítással *buklé gyapjúszövet* lett, s ebből önállósult a *buklé* először 'csomós, csomózott (<szövet>)', majd 'csomós gyapjúszövet' jelentéssel. E feltevésnek azonban ellene mond, hogy a *buklé anyag*, *buklé szövet* típusú kapcsolatokra kevés a korai példánk, s az első *buklé anyag* kapcsolat és a *buklé* anyagnév ugyanabból az évből, sőt ugyanabból a forrásból való. Eszerint a francia szó átvételének s jelentéstapadással történő önállósulásának igen rövid idő alatt kellett bekövetkeznie. — Az a tény viszont, hogy a németből kimutatható egy (esetleg hasonló módon keletkezett) *Bouclé* főnév, esetleg német közvetítésre enged következtetni. A francia divat ugyanis — mint ez köztudomású — a XVIII–XIX. század óta a bécsi német útján került hozzánk. Ezt támogatja a *buklé* első adataként felbukkanó *bouclieroz* is, amely egy német *bouclieren* 'csomóssá tesz' ige mása lehet. — Ennek a következtetésnek azonban szintén vannak akadályai. A német szónak ugyanis — a szótárak szerint — elsősorban 'buklé-szőnyeg' s csak másodsorban 'bukléfonal, illetőleg belőle készült szövet' a jelentése. Ez pedig a magyar adatokkal időben nem egyezik, hiszen nálunk csak 1958-ban jelenik meg a 'szőnyeg' jelentés. Arra vonatkozólag sincsen semmi támpontunk, hogy a németben mikor bukkan fel a szó. Nem találjuk a németben a *bouclieren* igét sem, amely a magyar adatok közt előforduló *bouclieroz* alapja lehetne. Lehetséges, hogy ez a németben is — éppúgy, mint a magyarban — kérészéletű divatszó volt. Összevetve tehát az érveket és ellenérveket: valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a *buklé* közvetlenül a franciából került át a magyarba.

4. A francia szó történetéről is kell néhány szót szólnunk. Mint fentebb jeleztem, ez a franciában eredeti szó, közelebbről: a francia szókészlet latin örökségéből való. Őse a latin **bu-* 'felfúj, felduzzaszt' töből keletkezett *bucca* 'pofa; evés vagy beszéd közben felfújt arc' (vö. WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ I, 120). Ennek kicsinyítő képzős *buccula* alakja eredeti 'pofácska, kis pofa' jelentésén kívül már a klasszikus latinságban átvitt jelentést nyert; egyes szerzőknél, így Juvenalisnál 'álladzó; a sisaknak az a része, amely az arcot védi' (vö.: GEORGES; DuC.), Liviusnál 'pajzsgomb' (DuC.) jelentése van. A középkori latinban szintén 'umbo clypei, pajzsgomb' jelentésben használták (DuC.). Egyéb jelentései voltak: 'oldalfedő az építészetben; katapulta oldalfala; főzőedény' (GEORGES). Az ófranciában ez a *buccula* szó *boucle* alakban, 'pajzsgomb' jelentésben tovább élt (a XII. század óta adatható), majd — még ugyanebben az évszázadban — általánosabb, 'fémgyűrű, fémkarika', ebből az újfranciában — a XIII. században — 'hajfűrt' jelentést nyert (WARTBURG, FEW. I, 590; DAUZAT, DietÉtFr. 100). Igei származéka, a *boucler* 'gyűrűz, felcsatol stb.', amelynek melléknévi igeneve a mi *buklé* szavunk forrása, a XV. században jelent meg.

5. A *boucler* ige alapszava, a 'hajfűrt' jelentésű *boucle* az alapja egyébként az osztrák közvetítésű *vikli* szavunknak is (vö.: LUMTZER—MELICH, DOLw. 263; D. ÉLTES, FrSz. 41). Ugyanabból a francia töből tehát két — különböző átvételű — divatszavunk is származott.

S. HÁMORI ANTÓNIA

A Törő vezetékéről. 1. A salétromfőzéssel összefonódó foglalkozás volt a puskaporkészítés. (Az előbbi mesterség emlékét őrző nevekre l. MNy. LXI, 347.) Eredményét *salétrompor*-nak (1533: MURM. 1596; 1661: *seletrompor*: HódOkm. I, 294), *salétromos por*-nak (1673: Com: Jan. 147 a NySz. II, 1313 szerint), *puskapor*-nak (1584: Bornemisza prédikációiban; 1604: MA. 'Naphta, Pulvis pyrius' értelmezéssel) és *ágyúpor*-nak (1688: RADVÁNSZKY, Magyar családélet és háztartás II, 393, 397) mondták. Némi különbség lehetett *puskapor* és *ágyúpor* között; az utóbbi talán szemesesebb volt, mert az utolsó-nak idézett helyen együtt szerepelnek, sok eltérés azonban nem lehetett, mivel a következő tétel: „Vagyon *por* hatvannyolcz tonnával.” Persze ez sem újkeltű: 1552: Tinódi-ból: „*Pora* elfogya az Amhát basának. Sok *porral* juta natuljai basa”, „Spanyol puska es másfél ezor vala / Ezekhöz való *por* nyolcz száz mázsa ott vala”, „Éjjel nappal / az *port* kezdé töretni [Dobó István Egerben]” (RMKT. III, 80, 102, 138); 1557: „*porth*, Gyölyöbýfth kwlgenk.” (RMKT. III/2, 19); 1559: „Egy korfo *por*” (MNy. XXV, 150); 1621: „bial szaru *poros* palazk” (Rimay: ÖM. 450); 1637: *porház*, *porkanál* (OklSz. Pótl. 1196). Költői neve is van: „[Dobó] Malmai szüntelen *tűzport* szaporítva forognak” (Vörösmarty: Eger). Németből való újabb fordítás a *lőpor* (< *Schießpulver*). — Az 1600-as évek elején már nagy számú salétromfőző és puskaporkészítő mester dolgozott Debrecenben, ahonnan a szolnoki kihája 1611 októberében „*puskaport* is elégségest vitt el” (KOVÁCS BÉLA, A debreceni salétromtermelés története: Acta Instituti Paedagogici Collegii Debreciniensis 22. sz. 1941. 64). Debrecen volt a kuruc lőszergyártás időrendben első központja is, amelynek puskaporttermelése a nagykállói salétromra, a nagybányai ólomra és a máramarosi kénre épült (HECKENAST GUSZTÁV, Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. 1959. 47).

2. A foglalkozás neve már a XVI. század derekán feltűnik vezetéknevben. 1550-ben háza van Kassán „Gregorius *portheurew*”-nek, 1561-ben Tokajban pedig „*Portörő* Istuan”-t említik (MNy. XIII, 257). A debreceni tanácsülési jegyzőkönyvek 1554-ből a „Joannes *Portereu* debet contentare Demetrium Kadas de septemdecim libris pulveris pixidis”¹ mondatot (I, 541), 1564-ből „Mathias *Portheurew*” (II, 6), 1594-ből „*Porteoreo* Janofne” (V, 142) nevét tartották fenn (MNy. XXVI, 328, LI, 371). További adatok: 1599: *Portereo* (JAKÓ, Bihar 382), 1657: *Porteoreö* (ILA, Gömör II, 466). Múlt századi adat Szentgálról (Nyr. III, 477). A váradi *Portörő* család címeres nemesi levele 1631. június 1-én kelt (KEMPELEN VIII, 408). A szó *Portörő* alakban és 'Naphtarius' értelmezéssel megvan MA. 1604.-ben is. A kassai *portörő* céh 1694-ben megújította céhlevelét, Besztercebányán 1726-ban tizenkilenc tagja volt a *puskaportörő* céhnek, 1705 elején Magyarországon tíz *portörő malom* működött (HECKENAST i. m. 41–2). 1703: „Debreczeni *puskapor-törőket* és kötélverőket ... e szerint kell exolválni ... a debreczeni *portörők* csináltak 37 kölfű puskaport” (ArchRák. I, 173). 1705-ben a debreceni bíró beszámol Károlyi Sándornak a *portörő* mesterek munkájáról, s levelében a *puskapor*, *por* és *ágyúpor* szavak egyaránt előfordulnak (KárOkl. V, 229). 1705-ben Rákóczi elrendeli, hogy salétromot csakis a *portörő házakhoz* szabad eladni: Szabolcs megyében Kállóba

¹ Csak mellékesen: a *portörő* természetesen nem azt jelenti, hogy ez az iparos *port* tört, hanem azt, hogy a salétromfőzés eredményeként kapott kristályos salétromot *porrá* törte. (Vö. a német *Pulvermüller* vezetéknevvel.) Jellemző egyébként a fenti idézetben a *Kadas* vezetéknev is. A debreceni salétromhivatalnál volt gazda, főz őrmester, kocsis, bivalyos, üstös, k á d a s, bodnár és felvigyázó (káplár) (KOVÁCS: kny. 43). 1632: „*Kadas*nétül vöttünk az törőkök ünge mosnyi szappant 4 d.” (HódOkm. I, 28), márpedig ismeretes, hogy a salétromosok szappanfőzéssel is foglalkoztak. Persze nem akarom azt mondani, hogy minden *Kadas* nevű salétromos volt. Így a fenti nagykőrösi *Kadas* Istvánnétől 1634-ben ismét szappant, 1635-ben egy aranyos kést vett a tanács (i. h. 34, 38).

és Debrecenbe (MGazdtSz. V [1898.], 530). 1706. január 23-án kelt levelében a fejedelem arra utasítja Károlyit, hogy a kerületi biztosok nyomozzák ki: „a portörök kitől vásárolták a salétromot” (KárOkl. V, 375). — A TAKÁTS SÁNDORNÁL (Rajzok II, 90) előkerülő *porcsináló* foglalkozásnévre egykori adatot nem ismerek, talán a *Pulvermacher* fordítása. Mindenesetre lehetett ilyen szó, mivel Vitnyédy István 1662-ben „az *salétromcsináló* felől” írt Zrínyinek (TörtTár. XV [1871.], 191), 1642-ben Kassán *Puskaágycsináló* Mihály, 1664-ben pedig Nagybányán *Késcsináló* Jakab szerepel (ArchÉrt. XXV, 272; Magyar—zsídó Oklevéltár V/1, 377).

Utóbb — a *Főző* névhez hasonlóan — a név első tagja elmaradt: így magyarázom a Debrecenben 1715-ben feltűnő *Törő* Mihály (HERPAX, Nemesi családok Debrecenben 96), valamint az ugyanott ma is élő számos *Törő* család nevét. A váradi *Törő* család 1654-ben, a túri *Törő* család 1656-ban kapott címereslevelet (KEMPELEN X, 411). A történelemből ismert 1753-i *Törő*—Pethő-féle kuruc mozgolódást ugyan a nép keserű hangulata hozta létre, de feje a mezőtúri *Törő* Pál volt. — Természetesen nem tartozik minden *Törő* név ide, biztosan nem például koraisága miatt az 1433-i bökényi adat (SZABÓ, Ugocsa 299 és OklSz.). Velük kapcsolatban a *csertörő* vagy más összetételre kell gondolnunk, mint: 1367: „Molendinis que wlgō Cherturew et Corlou vocantur” (OklSz.), XVII. sz.: *csertörő* varga (Szentsei-daloskönyv 32). Nem tartozhatik a puskaportöréshez az 1478-i *Therew* (SZABÓ i. m. 494) és az 1502-i *Thewrew* adat sem (MAKSAI, Szatmár 158). A névhez l. még az alábbi adatot: 1494/1495: „Magistris, Petro fabro, qui fecit eisdm mordariis de ferro duo instrumentaferrea, vulgo *therew*, solutus est: fl. l.” (Nyr. XXIX, 368 és OklSz.).

A Hajdú megyében ma is élő teljesebb névalakból való az először 1773-ban említett *Portörő*(sziget) helynév (MNYTK. 102. sz. 94). — A puskaapor egyébként többször előkerül helynevekben: *Puskaaporos* másként Delelő (INCZEFI, Szeged környékének földrajzi nevei: NytudÉrt. 22. sz. 73); *Puskaaporos bástya*, a város egyik legrégebb bástyája és *Puskaapor malmok* (SZABÓ T. A., Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946. 95); *Puskaaporos* (SZABÓ T. A., Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez. Kolozsvár, 1933. = ETF. 58. sz. 27); *Puskaaporoshegy* kisvárdai szántóföld neve (KISS LAJOS, Régi Rétköz 214); Cegléden *Puskaaporos* víz- és városrésznév (Nyr. I, 384—5).

A puskaporral összefüggésben talán szót lehet keríteniünk a Szabolcs megyei Kemece *Pulveri* vezetéknévéről, amennyiben ugyanis a *pulverarius* szó birtokosesetéből való (egyszerejtéssel). 1778. január 14-én keresztelték meg „*Pulveri* Ferentz leányát Erfebetet” a kemecei református templomban.

Grizeldisz. Az irodalomból vett névadásról írva (MNY. LV, 111) megemlítettem, hogy a fiatal korában Olaszországban is járt Báthori Kristóf (1530—1581.) leányának a *Griseldis* nevet adta. *Grizeldisz* vagy *Grizelda* ugyanis a női főszereplője annak a mondanak, amelyet Boccaccio 1348—1353 között írt „Dekameron”-jának utolsó novellájában dolgozott fel. A történet — főként Petrarca latin nyelvű átültetése révén — elterjedt, más nyelvekre is lefordították, és ezáltal népmesévé vált (vö. Ethn. XXXIX, 62). Megihlette a képzőművészeket is, XVI. századi ábrázolásait l. ArchÉrt. XX, 343 kk. A történettel együtt ismertté lett az eddig még megfejtetlen *Grizeldisz* név is. Báthori *Griseldis* nagybátyja, a lengyel király udvarában megismerkedett Zamoiski János kancellárral, és 1583-ban feleségül ment hozzá, de a fényes esküvő után nem sokkal elhunyt. Báthori István levelezésében sokszor esik szó „készületi”-ről (VERESS ENDRE, Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánylyal. 1948. 302; de ő maga csak körülírással van megnevezve), és azt is tudjuk, hogy Krakókba menet kíséretében volt Lencsés

György, a „XVI. századi orvosi könyv” szerzője (MNY. LVII, 178). A Zamoiski családban jó emléket hagyhatott maga után, mert Wiesnowieczki Mihály lengyel király (1669—1673) anyja Zamoiski *Griseldis* volt.

Most e ritka keresztnév két másik erdélyi viselőjéről adok hírt, mert KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND derék összeállítás (NytudÉrt. 28. sz. 65) nem ismeri őket. — Az első apja a XVI. század elején született magyarköblösi Teke Ferenc volt (vö. NAGY IVÁN XI, 76), akinek második nejétől, Cserényi Orsolyától három leánya született: Borbára, *Griseldis* és Anna. *Griseldis* szigeti Bartos Istvánhoz ment feleségül (Genealogiai Füzetek I [1903.], 129). Egy Teke György Báthori Istvánt 1580-i oroszországi hadjáratában 24 lovassal szolgálta, 1584-ben pedig portai követe volt (VERESS i. m. 208); talán ő a kapcsolatot a két szokatlan keresztnévet viselő leány között. — A második *Griseldis*-nek az apja felsővadászi Rákóczi János, anyja Kapitány Katalin volt. 1608-ban még hajadonként, 1619-ben és a következő évben gönci Kőrösi István nejeként szerepel, 1659-ben még életben volt (SÁNDOR IMRE, Ismeretlen Rákócziak: Genealogiai Füzetek X [1912.], 104—7).

MIKESY SÁNDOR

Nyoszolya; nyoszolyó(asszony), -(leány). 1. E két szavunkat még MIKLOSICH kapcsolta össze, és azóta is általánosan azonos származásúaknak szokás tekinteni őket, bár BÁRCZI (SzófSz.) szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy kettőjük viszonya alaki szempontból nincs tisztázva. Vagyis BÁRCZI nem fogadta el BEKÉNEK a nézetét (Nyr. LXI, 91), aki a *nyoszolyó* ó-jában „járulékhang”-ot vélt felismerni; ezt az ötletet egyébként KNEZSA is nagy határozottsággal utasította el (vö. SzJsz. I, 357). Ő a két szóalak összefüggését a következőképp magyarázta: „Nyilvánvaló, hogy a *nyoszolyó-asszony* az az asszony, aki a menyasszony nászi nyoszolyáját elkészítette, tehát alig lehet benne kétség, hogy egy régebbi **nyoszolya-asszony* összetételből keletkezett. Az -ó talán melléknévi igenevek -ó-jának analógiás behatolása, annál is inkább, mert a *nyoszolyó* mindig s z e m é l y t jelöl”. — Csakhogy persze a magyar népszokásokban sehol sincs nyoma annak, hogy a *nyoszolyó-asszony*-nak valahol valami tennivalója lenne vagy lett volna a nászágy körül, ami már csak azért is valószínűtlen, mert mindenütt *nyoszolyó-lányok* is vannak, akikről aztán már igazán nem lehetne feltenni, hogy ők is a nászágy körül tevékenykedtek volna. De az a kérdés sincs tisztázva, hogy milyen is volt az eredetileg *nyoszolya* néven emlegetett fekvőhely, vagyis megfelelt-e kezdettől fogva a „nászágy” céljának. Azután pedig nagyon feltűnő körülmény, hogy a *nyoszolyó* szó már a Besztercei és Schlágli Szójegyzékekben is szerepel; ellenben ezekben még nyoma sincs a *nyoszolya* szónak, csak az *ágy* szót említik.

2. Az *ágy* és *nyoszolya* között eredetileg bizonyára volt valaminő különbség. Tehát nekünk először azt kell tisztáznunk, hogy miben különbözhetett az *ágy* néven emlegetett bútordarab a *nyoszolyá*-tól.

Nem kérdéses, hogy az *ágy* szó — rokon nyelvi megfelelőire való tekintettel — eredetileg valami állatbőrökkel letakart fekvőhelyül szolgáló vackot jelenthetett. Ezt az elnevezést aztán a régiek át:uházták a 'Bettgestell'-re is, amikor ezzel megismerkedtek. Az azonban nem látszik valószínűnek, hogy ezt a bútordarabot Magyarország régi szláv lakosai a X. században már általánosan ismerték volna. Kétségtelen, hogy nálunk is először az előkelőknél honosodott meg, esetleg a bicánciak révén, vagyis talán a *paplan* szóval tartozik egy rétegbe, de szláv közvetítéssel is meghonosodhatott, amikor is ez a tárgy ilyen tárgyakkal, illetőleg a rájuk vonatkozó szláv jövevényszavakkal tartozhatik egy tárgyi és nyelvi rétegbe, mint a *lazsna* 'matrac', *párna*, *dunya*, *vánkös*.

Ha nem is tudjuk pontosan, hogy honnan származott el hozzánk az *ágy* 'lectus' néven emlegetett bútordarab, arra nézve semmi kétségünk nem lehet, hogy ugyanolyan

volt felépítésére nézve, mint az ágyak a középkorban Európa-szerte. Ezekről pedig tudjuk, hogy általában kétszemélyesek voltak (vö. DIEFFENBACHER, J., Deutsches Leben im 12. u. 13. Jahrhundert. 1907. 46: Sammlung Göschel 308.). Bennük eredetileg teljesen ruhátlanul aludtak, néha esetleg valami lepedőbe burkolózva. Talán ezért is készítették a régiek elfüggönyözött, vagyis *superlátos* ágyakat is (vö. OklSz.), és bizonyára elfüggönyözhetők voltak a mennyezetes ágyak is (vö. 1370: *agmen*: OklSz. 8, 645). A XVI. században mindenesetre már *hálóing*-ről is történik említés (OklSz.).

Hogy nálunk is eredetileg kétszemélyesek voltak az ágyak, azt néhány hazai okleveles adat is tanúsítani látszik. Egy 1516-i leltár szerint egy ágy felszerelésébe tartozott egy *derekal*, egy *feval* 'Kissen' és két (!) *vánkös* (vö. OklSz. 1056). A *feval*-on nyilván nagy párna értendő, a *vánkös*-on pedig egy személynek való, a nagy párnára fektetett kisebb vánkös. Ez már a szó német ősalakjából, a középfelnémet *wangeküßnet* szóalakból is következik, aminek tudniillik 'árgvánkös' volt az eredeti jelentése. — Eger vára felszerelésének 1491-i leltárában pedig fel van sorolva egy „Ligneus lectus magnus j” és két „Nazolya j” (vö. OklSz. 909 *szén-palló* címszó alatt). Nyilvánvaló, hogy az említett két *nyoszolya* a „lectus magnus”-szal ellentétben egyszemélyes fekvőhely volt, mert különben a „lectus magnus”-szal egy kategóriába kerültek volna. De a *nyoszolya* szó etimológiájából is következik, hogy ez a név eredetileg csak egyszemélyes fekvőhelyre vonatkozhatott. Az ugyanis nem kétséges, hogy *nyoszolya* szavunk a 'hordágy' jelentésű délszláv *nosilo* szóból származik (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 357), aminthogy ebben a jelentésben a magyar emlékekben is többször szerepel; mégpedig először 1458-ban: „Duo feretra wlo *nosola*” (OklSz.). De már egy 1452-i adatban 'Bettgestell' értelemben találjuk ezt a szót: „Lectisterina [= ágybavaló] cum *Nozolya*” (OklSz.); később pedig a 'Bettgestell' jelentés lesz már általánossá.

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy a *nyoszolya* származására való tekintettel eredetileg az *ágy* néven emlegetett kétszemélyes „lectus magnus”-okkal ellentétben az egyszemélyes fekvőhely megnevezésére szolgált. A hordágy ezt a jelentést azért vehette fel, mert az „*vtra* való *agi*” (vö. OklSz.), valamint az 1597-i „*Taborban* való *noszolia*” (OklSz.) mindenképp hordágy jellegű lehetett; úgy látszik, csak abban különbözött a hordágytól, hogy elmozdítható megvasalt lábakra volt helyezve (vö. OklSz. 702).

Figyelemmel a rendelkezésünkre álló adatokra, ez a 'hordágy' jelentésű délszláv eredetű *nyoszolya* szó legkorábban a XV. század első felében vehette fel az 'egyszemélyes ágy' jelentést. De maga a 'hordágy' jelentésű délszláv *nosilo* szóról sem tehető fel, hogy a XIV. század előtt már meghonosodott volna nyelvünkben. Ez a szó tudniillik csak a magyar nyelvi *o > a* hangváltozás befejezése után, vagyis legkorábban 1250 után kerülhetett nyelvünkbe, mert hisz korábbi átvétel esetén a délszláv *o*-t ebben a szóban éppúgy a képviselhetné, mint például a *panasz*, *panaszol* szavakban, amelyekben szintén a szláv *nesti*, *nositi* 'hord' ige származéka rejtőzik (vö. SzlJsz. I, 382). Mivel pedig a *nyoszolya* szó délszláv eredetű, és aligha a XV. század előtt honosodott meg nyelvünkben, gyaníthatólag szerb származású, és egy nyelvi rétegbe tartozik *gatyá* és *csizma* szavainkkal, vagyis eleink alighanem a rigómezei csata után hazánkba menekült szerbek révén ismerkedtek meg vele.

3. Az előadottak szerint nem csodálni való, hogy *nyoszolya* szavunk a XIV. század végéről származó Besztercei Szőjegyékben egyáltalán nem szerepel (természetesen a *gatyá* és a *csizma* sem), mert hisz ez a szógyűjtemény korábbi előzményekre megy vissza. Ellenben megtalálhatjuk itt már a *nyoszolyó-asszony* megfelelőjét, ami határozottan azt tanúsítja, hogy ez utóbbi szónak az eredetileg 'hordágy' jelentésű és gyaníthatólag szerb eredetű *nyoszolya* szóhoz semmi köze, de a már 'Bettgestell' jelentésű szóalakhoz sem, mert — amint kifejtettük — *nyoszolyá*-n eredetileg egyszemélyes ágyat értettek; így tehát „nászágy”-nak egyáltalán nem lehetett alkalmas. Ezek szerint a *nyoszolya* és a

nyoszolyó hangalakjuk hasonlósága ellenére származásilag teljesen különböznek egymástól: a *nyoszolya* a legnagyobb valószínűséggel 1400 körüli szerb jövevényszó, a *nyoszolyó* pedig ismeretlen eredetű ősi, illetőleg régebbi szó nyelvünkben. Hogy ez a két szó egymástól származásilag teljesen különbözik, az egyébként már a *nyoszolyó*-ra vonatkozó népnyelvi szóalakokból is következik. Ezek: *naszalu*, *naszaró*, *noszoru*, *nyaszaró*, *nyiszörő*, *nyoszoru*, *nyuszó*, *nyuszójó*, *nyüsző*, *nyüszü-asszony*, -leány (MTsz.). Ezekhez hasonló alakú népnyelvi változatok ugyanis a *nyoszolya* szóra vonatkozólag egyáltalán nincsenek.

A *nyoszolyó* végződése alapján mindenesetre igenévi eredetűnek látszik. Valami **noszol* ige azonban — úgy látszik — sohasem volt nyelvünkben. Illetőleg talán mégis volt. Az *unszol*, R. *onszol* igéről ugyanis feltehetőnek látszik, hogy a *nosza* indulatszóval vagy a *noszogat* igével keveredve **noszol* alakban is megjelenhetett. Márpedig az 'unszol-asszony' jelentés néprajzi szempontból mindenesetre alkalmasnak látszik a 'Brautführerin' megnevezésére, mert hisz a *nyoszolyó-asszony* dolga volt a szertartásosan siró és vonakodó menyasszonyt a szülei házából a vőlegény házába kísérni. Bár ez a magyarázat a *nyoszolyás* magyarázattal ellentétben mind néprajzi, mind pedig nyelvi szempontból kifogástalannak mondható, mindezek ellenére mérget mégsem mernék rá venni. Az azonban fejtegetéseink után nem kétséges, hogy a *nyoszolyó* régibb szó, mint a *nyoszolya*, amelyhez hasonló hangalakja ellenére semmi köze.

Szuszek. 1. A közelmúltban (Slavica II, 47; NyK. LXVII, 130) alkalmunk volt megemlékezni arról, hogy a régi magyarok a gabonamagvakat kissé másképpen tették alkalmasabbakká étkezési célokra, mint ahogy az manapság szokásos. A gabonamagvakat ugyanis eredetileg először kölyűben megtörték, és csak ezután készítették az ilyen módon előkészített magvakból kézi őrléssel derceszerű korpás lisztet. Mindez bizony a házi-asszonyok, illetőleg szolgálányok mindennapi nehéz munkája volt, és nem valószínű, hogy az ilyen módon készült lisztet az egyes háztartásokban hosszabb időre raktározták volna is. A liszt tárolása akkor vált csak szükségessé, amikor a vízimalmok révén egyszerre nagyobb mennyiségű őrlemény állt rendelkezésre.

A lisztet kádakban is tartották (vö. OklSz. 590), de meg ládaszerű alkalmaságokban is, amelyeket *lisztes-szekrény*, *lisztes-szuszek* néven emlegettek (vö. OklSz.). A *szuszek*-nak nevezett bútorfélét a gabona tárolására is használták; az egyes gabona- és lisztféléket rekeszekkel különítették el benne. Ma persze már falun sem sok példányt találunk ebből az eredetileg bárdal ácsolt bútorféléből.

A gabonát az Alföldön eredetileg körte alakú kiegészített vermekben tárolták. Ez a tárolási mód a száraz Alföldön valahogy mégcsak megjárta, de már az Alföld csapadékosabb szegélyterületein a gabona- és lisztfélék tárolására eleink hamarosan kénytelenek voltak az eredetileg ott lakó szlovákoktól a célnak lényegesen jobban megfelelő *szuszek*-ot átvenni, aminthogy már KNEZSA is a szlovákból származtatta szavunkat (vö. SzlJsz. I, 515). Egyébként máshonnan nem is vehették volna át ezt a szót, mert csak a szlovákban és a csehben van meg 'Kornkasten' jelentése.

2. KNEZSA szerint azonban a szláv *spsekš* > *susék* szóalak aránylag későn, vagyis csak a denazalizáció bekövetkezése után került volna a magyarba. Hogy azonban tényleg aránylag későn vettük volna át ezt a szót, az legalábbis kétségesnek tűnhetik fel előttünk, ha tekintettel vagyunk VONDRÁKNAK (Vergleichende Grammatik I,² 140) arra a megállapítására, hogy a denazalizáció szláv nyelvekben sziszegő hangok előtt következett be a leghamarább. És nyelvünkben csakugyan több ilyen jellegű, de már denazalizált szóalakból származó szláv jövevényszó akad, amelyek a legnagyobb valószínűség szerint még a X. század folyamán honosodtak meg nyelvünkben: *retesz*, *kenéz*, *vitéz*, *pénz*, *mészáros*, *guzsaly*, *pérszlen* (az utóbbiakra l. fejtegetéseinket a 148—9. lapon).

A *szuszék* szónak nyelvünkben való régiségét a leghatározottabban az a körülmény tanúsítja, hogy ez a szó — KNEZSA összeállítására szerint — nemcsak a dunántúli magyar nyelvjárásokban van elterjedve, hanem a Székelyföldön is ismerik. Vagyis azok a magyar csoportok, amelyek valamikor a X. század végén Dunántúl erdős vidékeit megszállták, a szlovákoknak gabona és liszt tárolására használt ládaféléjét már ismerték, mert hisz különben a dunántúli szlovének valami hasonló berendezését vették volna át annak kétségtelenül másféle elnevezésével együtt. Ilyen berendezéssel ugyanis azok a szlovének, akiktől a magyarok a XI. század első felében átvették a gabonatermelés középeurópai üzemformáját (vö. StudSlav. II, 84—92), feltétlenül rendelkeztek, hisz a vízimalmot már ők is ismerték, sőt az anyagi és mezőgazdasági kultúra — úgy látszik — náluk állott a legmagasabb fokon az összes szláv népek közül, akikkel a magyarok a X—XI. század folyamán érintkezésbe kerültek.

Szlovák származású *szuszék* szavunk földrajzi elterjedése tehát nép- és településtörténeti szempontból ugyanazokat a tanulságokat jelenti számunkra, mint a poloskának a Dunántúl és a székelyeknél is meglevő régi szlovák származású *palacka* elnevezése (vö. Nyr. LXXXV, 25). Vagyis az a magyar népcsoport, amely valamikor a X. század vége felé a Dunántúl erdős tájait megszállta, korábban már szorosabb kapcsolatban állott szlovákokkal. De az is megállapítható ezekből az adatokból, hogy a székely népcsoportnak is van egy alkotóeleme, amely valahonnan a Kis-Alföldről származhatott el a Dunántúlra, majd onnan a XI. század végén Erdélybe.

Mivel pedig a magyarság valamikor a X. század vége felé már a *szuszék* szó és tárgy birtokában érkezett a Dunántúl erdős tájaira, nyilvánvaló, hogy e szó szlovák megfelelőjében a denazalizációnak már a X. század vége előtt kellett bekövetkeznie.

Szavunk tárgyi szempontból nyilván szoros kapcsolatban áll a gabonatermeléssel, illetőleg a gabonamagvaknak és a lisztnek tárolásával, ezért mindenképp valószínűnek látszik, hogy a magyarok ezt a szót és tárgyat már akkor vették át a szlovákoktól, amikor a révükön megismerkedtek a vízimalommal és annak felszerelésével. És amint kifejtettük, hangtörténeti szempontból egyáltalán nincs akadálya annak a feltevésnek, hogy szavunk egy nyelvi rétegbe tartozik a 'hajtótengely' jelentésű *gerendely* szóval, amely még denazalizálatlan alakban került nyelvünkbe (vö. behatóbban MOÓR: *Malom és molnár*: NyK. LXVII, 135).

3. Miután legalább vázlatosan tisztáztuk a szavunk már eddig is ismert származásához fűződő nép- és tárgytörténeti kérdéseket, szavunkkal kapcsolatban még rá kell térnünk néhány olyan hang- és szótörténeti probléma megvitatására is, amelyeket az előzőekben figyelmen kívül hagytunk.

Feltűnőnek mondható, hogy szavunkban az ősszláv *q*-ból lett *u* látszólag változatlanul megmaradt nyelvünkben, vagyis nem fejlődött belőle *o*, ahogy azt várnunk lehetne. Az ugyanis mégsem tehető fel, hogy ez a magyar nyelvterületen általánosan elterjedt nevezetes műveltségi szó csak a magyar *u > o* hangváltozás bekövetkezte, vagyis legkorábban körülbelül 1250 után került volna nyelvünkbe. Erre a látszólagos szabálytalanságra a magyarázatot KNEZSÁNAK (NyK. LXV., LXVI.) újabban megjelent jeles kvantitástanulmányában találhatjuk meg. Vizsgálatai nyomán ugyanis kitént, hogy az eredeti magyar hosszú *i* és *ü* hangok a nyelvünkben bekövetkezett *i > ē* és *u > o* hangváltozások után általánosan megrövidültek. Ez pedig azt is jelenti, hogy a mai *i* és *ü* hangok nyelvünkben csak korábbi hangkapcsolatból vagy esetleg pótlónyújtásból származhattak (vö. MOÓR: NyK. LXVII, 39). Ezek szerint szavunkban az első szótág magánhangzója a szlávban eredetileg hosszú volt (vö. cseh *sousek*, szlovák *súsek*).

Szavunk második szótagjának a magánhangzója ellenben eredetileg rövid volt (vö. KNEZSA: NyK. LXV, 94). Ezek szerint a szlovák szó a magyarban **szuszék* vagy **szűszéku* alakban honosodhatott meg, amely szóalakban nyelvünkben előreható hasonu-

lással *szuszok* (1508.) fejlődött, majd ebből analogikus fejlődéssel (vö. *szándok* ~ *szándék* stb.) a ma leginkább elterjedt *szuszék* szóalak, ebből pedig a néhány nyelvjárásban előforduló *szuszák* > *szusza* változatok (vö. SzJsz. I, 515). Van azonban egy *szúszék* változat is, amelyben KNEZSA felfogása szerint az eredeti hosszú hang maradt volna meg (vö. NyK. LXV, 95). Ez elvileg nem lehetetlen ugyan, de mivel ez a szóalak ugyanazokon a vidékeken fordul elő, ahol a rövid *u-s* változat, nem lehetetlen — sőt talán valószínű is —, hogy ezekben a második szótag *é-jének* a hatására következett be a nyúlás. Azt mindenesetre csak kiterjedtebb vizsgálatokkal lehet majd megállapítani, hogy feltehető-e eredeti *ī*, *ū* és *ŭ* hangok sporadikus megmaradása nyelvünkben, mert ez a jelenség nyilván más szavakban is bekövetkezett volna.

MOÓR ELEMÉR

A *vetrece* ételnév értelmezéséhez. Népi íróink műveinek olvasása közben gyakran találkozunk olyan ételnevekkel, amelyek részben vagy egészben ismeretlen enni-valót jelentenek. Néha ugyan maga az író ad némi tájékoztatást a szóban forgó ételféléről, de akadnak olyan ételnevek is, melyeket a Magyar Tájszótárban vagy regionális szótárainkban is hiába keresünk, mert ha netán megtaláljuk is őket, nem tudunk teljes bizonyossággal eligazodni rajtuk. Ilyen többek között a *vetrece* ételnév, mellyel M ó r i e z Z s i g m o n d nál találkozunk: „... ott együtt pipázott velük és nótákat dúdoltatott öreg tanár társáról s a gazdasszonyáról, aki olyan jól tudta csinálni a *hagymás vetrecét*” (Forr a bor I, 123).

Nem tudván, milyen étel a *hagymás vetrece*, útbaigazításért felütöttünk néhány szótárt. Nyilván népnyelvi szót látva benne, elsősorban a Magyar Tájszótárban kerestük meg. Meglepetésünkre azonban itt öt különböző jelentést találtunk. Íme: 1. *vetrece* 'gulyás- v. pörkölt-féle étel (apróra vagdalt húsból)' Alföld, Nagy-Kunság, Mezőtúr, Debrecen, Szatmár m. Szinyérváralja, Szabolcs m. Kis-Besenyőd, Székelyföld [helytelen értelmezéssel]; 2. *vetrice*, *vetrice* 'savanyú lére tárkonyosan készített étel hús nélkül' Háromszék m. Uzon; 3. *vedrice*, *vetrice*, *vetrece* 'ecetes, hagymás mártás' Zilah vid., Aranyosszék, Torda, Szolnok-Doboka m. Málom; 4. *vetrice* 'sült szalonna leves étel' [?] Háromszék m.; 5. *vetrece* 'töpörtyű' [?] Erdély.

No, „most légy okos, Domokos”, gondolkodj és okoskodj, vajon melyiket húzhatod rá a Móricz használta *vetrecé*-re. Bizonyára az első jelentésben beszél az író a *vetrecéről*, mivel egyrészt az öreg tanár gazdasszonya kiváló konyhaművészetét bizonyosan nem holmi hústalan étel vagy valami hagymás, ecetes mártás készítésében ragyogtatta, mivel másrészt a szóban forgó étel hazája is egyezik ezzel a szótárbeli első jelentésű ételféle szülőföldjével. Föltevésünk mellett szól „A magyarság néprajza”-ban található következő leírás is: „A nyárson sülték közül említésre méltó étel a 'vetrece'. Készítését a Nagyszombati Szakácskönyv (1742) így írja le: »Félig megsülvén a hús a nyárson, szeleteld fel s egy serpenyőben vereshagymát ránts rá szalonnával, és mikor megfőtt, borsot, gyömbért tégy bele«. Ma sült vagy pörkölt szalonnát és húst, továbbá gulyásfélélt, hústalan tárkonyos ételt, pörkölt szalonnaszeletekkel rakott levest, stb.-t hívnak *vetrecének*. Ez egyúttal példa az ételnevek átvitelére is.” (I, 70.) Ez az idézet rávilágít a MTsz. ötféle jelentésének átvitelek útján történt létrejöttére is. Nagy kár, hogy CSÚRY Szamosháti Szótárában nélkülözzük a *vetrece* szót és így értelmezését is. Viszont az Ormánysági Szótár is igazolja a *hagymás vetrece* pörköltszerű voltát következő értelmezésével: „*vetrece* fn. 'főtt marhahúsból másnap vöröshagymával, paprikával, zsírral készült pörköltszerű étel' ”.

A *vetrece* ételnév nemcsak mai szótárainkban található meg, hanem a Nyelvtörténeti Szótár is fölvette címszavai közé. Ennek az a magyarázata, hogy a szó már MA. meg PPB. szótárában is megvan, azonkívül régi szakácskönyveink is emlegetik, és leírást

is adnak róla. Többek között ilyeneket olvasunk: „Szalonnát metélj meg egy serpenyőben, olvazd meg, hánnyad abban az zsírban az *vetreczét*, rántsd meg benne” (Radv.: Szak.: NySz.); „Mikor fel akarod adni, megmetéljed, mint az *vetreczét* szokták megmetélni” (uo. 35); „*Vetrencze* módon metéld el. Rakd tálba *vetrencze* módon” (Szakácsmest. 16. 49.: NySz.). Ezek az adatok a szalonna, a hús „megmeteléséről”, feldarabolásáról szólnak, s így a *vetrece* feldarabolott, apróhúsos volta, tehát pörköltszerűsége mellett tanúskodnak.

Bizonyságul hivatkozhatunk még a „Szakács mesterségnek könyvetskéje” című, XVIII. századbéli, ismeretlen szerzőtől származó szakácskönyv¹ leírására is, amely GUNDEL KÁROLY rövidített ismertetésében így szól: „*Vetrece*: A húst nyárson félig megsüti, leveszi, felmetéli, serpenyőbe vagy lábasba teszi: metélt szalonnával, rántott (pirított) hagymával s pirítja. Végül borssal, gyömbérrel fűszerezve feladja. »Némelyek« ecetet is tesznek bele.” (BALLAI KÁROLY, A magyar vendéglátóipar története 347.)

A *vetrecé*-t megtaláljuk a CzF.-ban is némileg más jelentéssel: „*Vetrecze* fn. tt. *vetreczét*. Sült vagy pörkölt szalonnaszelet, néhutt egyéb hússzelet is. Innen: *vetreczeleves*, melyet sült szalonnaszeletekkel, s néha kolbászzsal, továbbá veres hajmával és kenyérrel készítenek.” Ennek a szótárnak értelmezésében a *vetreczeleves* érdemi megfigyelmünket, mert leírása a mi pörkölt-, illetőleg gulyásféle ételünkre emlékeztet. Ez a leves, mint *vetrenczeleves* le van írva „Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyvé”-ben is a XVI. századból, melyet GUNDEL KÁROLY „Szakács tudomány” címen ismertet: „*Vetreczen leves* kenyérre (kenyérrel): Szépen *sziüld* meg (vágd szíjként szalagokra) a pecsenyét² s rakjad füstre, jobb ézü (fízü) lészen. Ne hagyd soká a füstön s azután — ha fel akarod adni — süssed meg rostélyon. Tehénhúslével »ösd« (öntsed) meg a kenyeret, hagymát. Hidat reá (a lére) s vékonyan (szelve) rá a pecsenyét.” (BALLAI KÁROLY i. m. 307.) Ez a *vetrenczeleves* megvan a MTsz.-ban is: „leves, a melybe kenyeret, húsos kolbászt és vöröshagymát összeaprítva főznek” Vas m. Megemlítem még, hogy a *vetrece* meg a *vetrenczeleves* megtalálható az 1838. évi Zsebszótárban is a következő fordítással: „*Vetrecze*, fn. das Fricassee”; „*Vetrencze*, *Vetrenczeleves*, fn. Brodsuppe mit Eyern und Würsten.” A *vetrece* eszerint e szótárban is vagdalt (metélt) húst jelent (= Fricassee).

Véleményem szerint az ételnevek által jelölt ételek mivoltának megállapítása fontos feladat, mert a nevek jelentésének nem ismerése könnyen tévedésbe ejtheti az embert.

Egyes ételeket össze lehet tévesztetni más ételekkel, különösen, ha nevük hangzása hasonló. Így jöhetnek létre olyan baklövések, mint a *tokmányos* marhapörkölt a *marhatokány* helyett stb. (vö. „Hasonló hangzású szavak fölcserélése” című cikkemet: Nyr. LXXV, 287). S hogy a *vetrecé*-nél maradjunk, ide iktatom az e névhez fűződő alábbi kuriózumot. KÓRÉSZ KELEMEN a Nyelvőrben 1873-ban ételnevünket a Székelyföldről ’édes orda’ jelentéssel közölte (II, 471). Baklövését PAAL GYULA „Ne áruljunk hamis gyöngyöket” című cikkében a következő mulatságos módon igazította helyre: „*Vetrecze* K. K. szerint ’édes orda’. No, csakugyan szépen járna Kórész úr, ha édes ordát akarván enni, *vetreczét* kérne a székelytől. A *vetreczét* így készítik: a marhahúst elvagdaltják,

¹ Kassa. 1763., Nagy-Szombat. 1785., Kolosvár. 1793.: három teljesen azonos kiadás.

² Ez az adat azt mutatja, hogy a *sziul*, *szivul*, *megsziul* valóban a PAIS DEZSÓ által értelmezett „olyan művelet, amely a hal vagy rák felmetszésével, szétbontásával, a szárításra, füstölésre vagy megfőzésre való előkészítésével kapcsolatos” (MNY. XLVIII, 130). E művelet azonban nemcsak a halra és a rákra vonatkozik, hanem egyéb húsokra is. L. még R. HUTÁS MAGDOLNA idevágó adatait is (Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben: MNYTK. 101. sz. 18).

mint ahogyan a tokánnak (pörkölt) szokták, zsírban rántják (megpörkölik), aztán rántásos lével jó hosszan felereszti — s készen van a vetrece. Ugy-e bizony, ez nem édes orda? Talán *zsendicét* akart K. K. mondani; ez már édes orda savóban.” (Nyr. II, 556.) Mint látjuk, a PAAL GYULA ismertette készítési mód is a mi *vetrece* értelmezésünk mellett szól: ’feldarabolt húsból készített pörkölt-, illetőleg gulyásféle’.

PROHÁSZKA JÁNOS

Szomj. Csokonai szókincsének forrásait vizsgálva már régebben hangsúlyoztam, hogy poétánk „ismeri és használja korának teljes magyar szókészletét”, s ezen belül „tudatosan és szívesen használja a nyelvújítás által felszínre vetett rövid szavakat” (MNY. XXXIII, 17—8 és TECHERT, Cs. nyelvi forrásai. Bp., 1937. 36—7). Addigi adataim alapján mégis azt gondoltam, hogy a *halmaz* és a *szomj* elvonást nem készen vette át olvasmányaiából, hanem ő maga alkotta meg (l. i. m. 38 és kevésbé határozottan MNY. XLV, 126). Utóbb azonban főképp a *halmaz* szóra vonatkozólag mind több aggályom támadt Csokonai „apaságát” illetően, s a minap végül adatszerűen is kitűnt, hogy már ez is mint „a nyelvújítás által felszínre vetett rövid szó” került bele műveibe (MNY. LXI, 439—52).

A *szomj* esetében igazában kevésbé gyanakodhattam arra, hogy nem — vagy nem elsősorban — Csokonai szava. Hisz a NyÚSz. Verseghy 1805-i elvonásának tüntette fel, s idézte Kisfaludy Sándornak egy megjegyzését is, amely szerint ő Kazinczy jellegzetes szavának tudta a *szomj* főnevet (vö. még TOLNAI, A nyelv. 145). Mindehhez képest Csokonai 1795-i adata (idézve Nyr. XXXVII, 404 és TECHERT, Cs. nyelvi forrásai 38, illetőleg ŐM. I, 62; további példák találhatók uo. I, 63, 288, 459, 460, 475, II, 468) valóban meglepően korainak látszott. Néhány éve ide vonatkozólag írt emlékeztető céduláim közt most mégis találtam egy utalást Ille i J á n o s n a k egy 1790-i művére. Ott pedig ezt olvashatjuk: „Tíztefélséges, példás felelet! és tsak el-hittem, hogy talán leg-alább valamennyire el-is oltotta a’ Fejedelemnek forró *szomját* a’ Zsidó gazdagságára” (Elme-futtatások II, 91).

Az tehát bizonyos lett ezzel, hogy a *szomjú*, *szomjúság*-féle alakokból nem Csokonai vonta el elsőként a *szomj* főnevet. De azért csak utánanéztam a Nagyszótárnak újonnan szoros betűrendbe tett adattárában is, s valóban találtam még egy további értékes példát. Ha ugyanis a régebbi *szomjan* alakulásból elvont *szomj* melléknevet nem nézzük is (erre 1719-től kezdve akad adat), nem nehéz Ille i valószínű forrását meghatároznunk. A maga korában nagy hatású M o l n á r J á n o s 1783-i mondatára gondolok: „a’ mi aranyunk nagy éhe, *szomja* vezetett közinkbe” (Könyv-ház I, 47). Itt tudniillik ugyanúgy ’(pénz)sóvárság’ értelmű a *szomj* főnév, mint iménti 1790-i idézetünkben, s Molnár János művelődéstörténeti tekintetben is természetes olvasmánya lehetett Illeinek. (A *szomjas* melléknév a Nagyszótárban ellenőrzésemkor is csak 1798 óta van adatolva, ez tehát mint a *szomj* főnévi elvonás megindítója nem jöhet számításba.)

Ezek szerint Csokonai a *szomj* esetében is vagy egy egészen újszülött, de éppen nem „idéltlen”, sőt tetszetős, rövid szót vett át a maga költői eszközei közé, vagy újra alkotott egy szinte már a „levegőben lógó”, önként kínálkozó elvonást, függetlenül ennek előző szerzőitől. Én az előbbi föltevést valószínűbbnek tartom, de a második sem vonna le semmit a fiatalon elhunyt debreceni költő nyelvgazdagítói és nyelvművészi nagyságából.

TOMPA JÓZSEF

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

gála 1727: MNyTK. XXXII, 5. — 1704: „Ma láttattak az tüzek, születése napja ma van a császárnak: beillik tűzimesterségnek az *gálához*” (RákTár. II, 71).

garnizon 1705: MNy. LX, 114. — 1704: „A borostyáni *quarnizont* s a szalonaki ploquádát megerősítem” (ArchRák. I, 118) | 1706: „Pálfi magához hozattatván az pozsonyi *gardizomot* (!), ... publicáltatta az két heti armistitiumot” (i. h. I, 529) | 1706: „most azokra szüksége lévén, ... több szolgálatokat vehetné Kegyelmed, mintsem azon kassai *quarnizomnak*” (i. h. I, 601) | 1706: „10 órakor reggel *quarnizomostúl* resolválta magát az zálogok kiküldésére” (i. h. I, 614) | 1706: „az várbeli *gardizon* (!) is ki fog jönni” (i. h. I, 677) | 1717: „az Kél nevű erősségen mentünk által, ... Ó F. *Quarnisonja* is vagyon benne (RákTár. I, 388).

gavalléria 'die Generosität, gavallérság' 1929: EtSz. — 'a gavallérok össze-sége' 1709: „az egész *Gavalléria* a' hitet letette, és annakutánna kiki maga szállására oszlott el” (RákTár. I, 201).

gazéta 1710: Nyr. LXXXVIII, 321. — 1709: „még errül nem merek írnom Andrási uramnak, mert *gazétákban* menne” (RákTár. II, 295).

gombostű 1533: OklSz., 1542: NySz., 1544: OklSz., 1552: NySz. — 1571: „frufsýnanak Leyaniómnak hagýók Egý zeles Partta, Eöwet es ket Ezwft *Kómbóf Túth*” (MagyLev. 70).

görbedez. — 1620: „az város ezimere, ... három *görbedezet* folyó viz” (Sz-Csomb. 182).

granátéros 1707: NySz. — 1706: „mivel *granatéros*, palotás és Ordódi ezerén kívül mind mezei szolgákatokat fognak tenni, — függjenek bátor ő kigyelmétül” (Arch-Rák. I, 482).

gyermeksüveg PPB: NySz. — 1599: „Touaba az *gjermok fiuegj* felolj ezt Irhatom kegjel(me)d(nek) hogj ... Rakja kegjel(me)d egj hordoban” (MagyLev. 246).

hazafiúi 1744: MNy. LX, 230. — 1704: „valamit igaz *hazafiúi* kötelességünkül tudunk elkövetni Méltóságos Fejedelmünk és hazánk hasznára, abban szívessen eljárunk” (ArchRák. I, 63).

hegedűzengés. — 1611: „Ékes szép szaúo *hegedű zöngésben* / El aluszik ember az szép éneklesben” (RMKT. XVII. sz. I, 434).

hidlása. — 1657–1658: „az kereszt *hidlásfák* el valának hányatva: mellőlem mind magyar, német gyalogokban elhullának” (KemÉlet. 343).

hintószín. — 1751: „amellettt lévén nagy és hosszú épület, ... melynek alsó része élésház, *hintószín*, belső része volt szalonnás-ház és gabonás-ház” (BethKataÉlet.182).

hóhalom — 1636: „A' Pálcza, 's nagy Birodalom, / El-olvad, mint a' *hó-halom*” (RMKT. XVII. sz. II, 239) | 1776: „a *hó-halmok* a hegyekben reájok cseppelő eső miatt olvadoznak” (Faludi Ferenc Minden Munkái. Toldy-kiadás 616).

hosszal 1788: Pais-Eml. 590. — 1630–1631: „Ha ki ez háladást *hosszalja* sokallja főképpen szorgalmatos sietős dolga közt, vagy utában: köznapokon megrövidítették az bölcsék” (PéchiImád. 406).

[illant] kiillant PPB: NySz. — 1619: „de nem mer kesny, hanem ejfelkorban / *Illanta* eois *kj* magyar orszagban” (RMKT. XVII. sz. I, 426).

importál 1707: MNy. LX, 115. — 1657–1658: „Én is, úgy mond, azt mondatom ez hatalmas dolgokban ő nagysága felől, midőn az svecusok magyarországi,

* L. MNy. LXI, 363–7.

az litvánusok lengyel királyságot mutogatnak ő nagyságának, melyeknek nagy és nehéz voltak lehetetlenséget *importálnak*” (KemÉlet. 298) | 1704: „sokan azalatt sóért parasztságnál s másoknál levő restantiákat szedték s szedték, kik majd ezereket *importálnak*” (ArchRák. I, 91).

italpénz 1544: OklSz., 1569: MNy. X, 432. — 1568: „az töb vas fzerízám mind az leginé, ... *Italpénze* az leginnek” (MagyLev. 62); „*Italpénze* az inafnak az hullas” (i. h.). [A *hufas* a nyersbőrről levakart húsos hulladék: i. h. 259].

izetlenkedés 1720: NySz. — 1657–1658: „minden kénszergetés és az miatt való *izetlenkedés* nekül Isten megtéríté” (KemÉlet. 234).

jajszó 1616: NySz. — 1620: „Minden segítsége szakadoz, és romol, / Azért nagy *jay szóval* ekképpen panászol” (RMKT. XVII. sz. II, 152); „Az hová vitetem, leszen ott chattogás, / Sok féle *jay szóval* bánat siránkozás” (i. h. 154).

jeladás 1708: NySz. — 1657–1658: „hajnalban lövének hármát ágyuval, melyet valami *jeladásnak* mindjárt gondolván, az strázsák is megláták” (KemÉlet. 358).

jelzészó 1636: NySz. — 1630–1631: „Itt alatt az Istenségnak *jelzészó*ja alatt kedves kincs gyanánt választotti felelnék” (PéchiImád. 360).

jurista 1790: MNyTK. XXXI, 12. — 1620: „Mevártam az *Juristanakis* letzkeiét” (SzCsomb. 169) | „ez városban igen fő *Juristak* laknak” (i. h. 340).

kalarábé 1803: SzófSz., *kalerába* 1797: MNy. LX, 364. — 1724: „im küldöttem karlifol magot, egy lotot, vereskáposzta magot, *kaulerápe* magot” (AporLev. II, 117); „küldöttem még veres káposzta magot, *karelerápe* (így!) és articsóka magot” (i. h. 118); „küldöttem *kaulerápe* magot” (i. h. 125).

kalodázás 1593: OklSz. — 1603: „Sok Lantz, s Lakatt raytad nylik, / *Kalodazas* beuen esik” (RMKT. XVII. sz. I, 146).

kancellár 1835: MNy. XLIII, 306. — 1598: „Az erdélyi *kancellárt*, mint ki a császárnak ... megesküdt, ... fogságba vetette” (ErdTört. 291).

kapumellék. — 1657–1658: „ugyan ott egy *kapumellékre* akasztatá fel az fejedelem” (KemÉlet. 340).

karfiol. — 1724: „im küldöttem *karlifiol* magot” (AporLev. II, 117). CSEFKÓ GYULA (Nyr. LXXIII, 19) ugyanennek a levélszövegnek 118. lapjáról közölte a *kardifioli* alakot.

karmazsinszín. — 1630 táján: „A kercesorai székeim pedig hatféle színnel vagynak: tetszínnel [!], zölddel, *karmazsinszínnel*, égszínnékkal, narancsszínnel, hamuszínnel” (BethlKataÉlet. 211).

kaszárnya vagy *kaszárma* 1725, 1742: MNy. LVIII, 413. — 1767: „az egész *kaszármában* nem volt a hol magamot tisztességes helyt megvonhassam” (AporLev. 476) | 1784: MNy. LVIII, 413. — 1767: „vissza *kaszárnyában* nem mehettam, mivel tudtam, hogy kelletlen vagyok” (AporLev. 497).

kassza 'pénztár' 1722: MNy. LX, 365. — 1704: „a *cassát* is, a kibe az ország pénze volt, fel akarták verni” (ArchRák. I, 294) | 1705: „Az *cassát* Kegyelmed az Istenért is sürgesse” (i. h. 361) | 1705: „ő kegyelme immár azelőtt elküldötte Bezzeg Gábort a *cassával* együtt” (i. h. 430) | 1705: „[az expensákat] a nemes vármegyék a *cassában* fogyasztkozás nélkül refundálják” (RákTár. II, 118).

kávétál. — 1715: „Reggel idején, ugymint hatodfél órakor az *kávétál* után ment ő F.” (RákTár. I, 369).

kávézik 1808: SzófSz. — 1767: „mindennap ringyókkal *kávézott*” (AporLev. II, 494).

kegyelem pálcá. — 1630–1631: „Nyujtsad az *kegyelem-pálcát* hozzánk” (PéchiImád. 293).

kertfal. — 1630–1631: „Tágas rések nyitattak az haragnak *kertfalain*” (PéchiImád. 293).

k es er ü l l ő. — 1620: „Oh mint el hagyattam ninnen *k es er ü l l őm* / Setét koporsómban aligh van lepedeom” (RMKT. XVII. sz. II, 149).

k es z k en ő z é s. — 1620: „Népe felette fekete mind ferfiu s — mind Alfölyny-állat, ... *k e f z k en ő z e f e k i s* mind fűintén az Czigán nőknek” (SzCsomb. 254).

k o n v o j 1706: MNy. LX, 116. — 1704: „Azért Kegyelmed *pro confoi* vagy száz embert adjon melléje egy-két órára” (ArchRák. I, 316).

[k o p p a d] e l k o p p a d 'deglabor, depilor' Kr.: NySz. — 1619: „Busul magában, haia *e l k o p p a d o t t*, / Sok gondolkodás miat megh fáradott” (RMKT. XVII. sz. I, 410).

k o r n é t á s 1720: MNy. LVIII, 104. — 1703: „Innen pedég küldettünk egy *k o r n é t á s t*” (ArchRák. I, 152) | 1708: „Mai nap Nemzetes Lázár Tamás *K o r n é t á s* ... túl a' Tiszán küldetett” (RákTár. I, 123) | 1709: „esőben is Tekéntetes és Nagyságos Haller Gábor Urfi — *K o r n é t á s* — ugyanazon Kornétához, ... a' hitet letette” (i. h. 201).

[k o t o r] e l k o t o r 'effrico, hinwegkehren' 1660: NySz. — 1619: „*E l k o t r a* aztis, de az semmj uolna, / Noha az lopas urnak zegien uolna” (RMKT. XVII. sz. I, 426).

k r i p t a. — 1708: „[Báthori István szobra] alatt is régi Boldog emlékezető Báthori urak *C r i p t á j a* ... találtatik” (RákTár. I, 93); „[a kivégzett árulókat] a' hajdúk vasakkal és bilincsekkel együtt ott lévő koporsókban bétévén, Templomban bévítették, a' *C r i p t á b a n* eltemették” (i. h. I, 177).

k r i s t á l y l á m p á s. — 1733: „*K r i s t á l y l á m p á s o k a t* soha többet annál, írhatom az egynél nem láttam” (BethKataÉlet. 229).

k r i s t á l y ü v e g 1544: OklSz., 1695: NySz. — 1629: „Hasonló ez élet téli Verő-fényhez / Vízi-buborékhoz, és *K r i s t á l y ü v e g h e z*” (RMKT. XVII. sz. II, 186).

k u g l i j á t é k. — 1703: „Azt tudja, hogy *k u g l i j á t é k* az hadakozás, avagy mint az komédián, kölcsön-fegyverben mingyárt vitéz!” (RákTár. II, 47).

k u g l i z i k 1717: NySz. — 1709: „Asztal után mulatságnak kedvéért *k u g l i z o t t*” (RákTár. I, 195).

[k u r k á s z] f e l k u r k á s z 'felkutat' 1805: Pais-Eml. 591. — 1730: „az ti helyeiteket is *f e l k u r k á s z á k* ezek az istentelen futásfalvi vadászok, puskások” (Apor-Lev. 204).

l á b b i g l a n. — 1605: „az ujonnan jött németeket éjjel megüti és egy *l á b b i g l a n* mind ott vágta le azokat” (MonÍrók. XXXI, 42).

l á n g a d o z ó MA., 1700: NySz. — 1640 táján / 1644: „Fösvény, 's jóra túnya, rosszra *l a n g o d o z o*” (RMKT. XVII. sz. II, 241).

[l é s z a 'k a r ó, r ú d] 1586: OklSz., 1630: NySz.] *t ö v i s l é s z a* 1629: „A' kik most gyakorta azon ichelkednek, / Miként egyebeket meg-részegettének, ... Mint egy *t ö v i s - l é s z a* össze-szövettenek” (RMKT. XVII. sz. II, 203).

l i l i o m s z á l 1794–1808: MNy. XXXIII, 23. — 1601: „Giönge *l i l o m s z á l* / Ki erdőt, mezőt szall” (RMKT. XVII. sz. I, 343).

l i n e a 'vesztegzárvonal' 1740: MNy. LVIII, 106. — 'vonal' 1630–1631: „És ha tizenegyed éjen talál állani [a hold], mind ketten az nappal a Theli lakos világ *l i n e á j á n*, az föld magassága köztök hasítást csinál” (PéchiImád. 320); „mindketten egy *l i n e á b a n* lesznek” (i. h.). — 'hadsor' 1703: „két sereg hajdúmat ... elköldtem, a kik *l i n e a* mellől elmenvén Miszt-Tótfaluba sok excessusokat tettenek” (ArchRák. I, 237) | 1704: „a német-ség *l i n e á k b a n* vette magát” (i. h. I, 60) | 1706: I. *avangárda* alatt | 1707: „Pekri maga is ezereként Somlyótól folyvást Máramarosig *l i n e á b a n* osztotta vala hadait” (ArchRák. II, 129).

l i s t a 1706: MNy. XLIII, 307. — 1704: „Provisiokrúl tettünk ezen *l i s t a* szerint dispositiokot” (ArchRák. I, 64) | 1704: „Németek *l i s t á j á t* vettük” (i. h. 81) | 1705: „a

listát úgy, mintha in efectivo numero, és hancz előtt lettek volna, adták bé" (RákTár. II, 116) | 1706: Vettük Kegyelmed levelével az háromvárosi hadak *listáját* is" (ArchRák. I, 445); „leveleinket kinek-kinek megadja, úgy adjungált *lista* szerint költségekre deputált pénzt is feinként" (i. h. I, 474) | stb.

*liszt*a 1727: MNy. LVIII, 106. — 1704: „azt megh süttetvén Hadaink *lisztájok* szerint a Tábori Commissarius assignatiojára . . . Táborunkba administrállyá" (Hornyik János: Kecskemét város története IV, 336) | 1706: „*liszt*a szerént Regiment Quartély Mestere kezéhez kifogja adni" (Bercsényi: Regulamentum: RMKTár. I, 1723. sz. 2).

ló-eleség. — 1657–1658: „az sorompót . . . akarom vala levágtatni, mert *ló-eleség* is arról vala" (KemÉlet. 311).

lovászdohány. — 1709: „már *lovászdohánra* szorulok" (RákTár. II, 322).

*macská*s 'membris captus, csonka' 1510. Kr.; NySz. — 1600: „Voltak valami koldúsok is az városon, kik kert alatt, némelyek ház alatt heverték, sánták, bénák, *macskások* azokat is mind megölték [a drabantok]" (ErdTört. 345).

magazin 'magtár, éléstár' 1790: MNy. LV, 124. — 1706: „Krucseit itt hagyom, oly véggel, hogy ha erre gyün az rácz: felégesse az *magazint* és malmokat" (RákTár. II, 153).

marha 'ékszer' 1659: MNy. XLIX, 506. — 1657–1658: „Annak felette számtalan és gazdag ezüst marhák, lórávaló eszközök, férfi és asszonyemberi gazdag köntösök, *köves marhák* többek százezer tallér érőknél. Ezek Fogarasban deponáltatának" (KemÉlet. 141).

marhaeleség. — 1657–1658: „étel, ital, *ló, marha-eleségen* kívül, egy kés, egy fejsze, egy süveg az szegénységtől el nem vétetett" (KemÉlet. 310).

marhavásár. — 1708: „könnyen ad ki kegyelmed inkább rajtam, mintsem az *marhavásáron*" (RákTár. II, 224).

mars 1706: Nyr. LXVI, 31. — 1705: „Tegnap igen nagy *marsunk* vala" (ArchRák. I, 356) | 1705: „ma alkalmas *marsot* tévén, ide Veres-Egyházához érkeztünk" (i. h. 363); „Itten a *marsaim* nehezék" (i. h. 371).

marsruta 1726: MNy. LX, 370. — 1704: „Lábodi csinálta meg az *marsrutát* Ujvárig" (ArchRák. IV, 17: Nyr. LXVI, 31) | 1705: „én nem tudok *mars-routtát* küldeni" (i. h. IV, 305: Nyr. i. h.) | 1705: „azon németek kísértessenek a Bodrogekőre . . . Keczer Sándor hívünk *marsutája* (!) szerint" (ArchRák. I, 366); „azon hadak *marsrutáját* is megküldöttük Antal úrnak" (i. h. 404).

medál 1690 k.: Nyr. XLII, 363. — 1657–1658: „Az excipiálásban az vajda is kiment az násznépe eleiben . . . *medály* süvegében gazdag, csak öt de nagy gyémántokból álló" (KemÉlet. 425); „nekem igen szép mosdó medenczét korsóstól, kalapos süveget, szép *köves medálylyal*, nagy arany lánczot is adának" (i. h. 443).

messzecke 1613?, 1786: NySz. — 1705: „Vác és Mike — Buda táján lésznek az hadak, ambár két korpুষban is, *messzecke* ugyan, de talám reáérkezhetnek" (ArchRák. I, 407).

metelyes 1470, 1500?: OklSz. — 1611: „Es hogj Vy Varban fel nem bezelhetne, / *Metelies* ezet forgatnia kezdé" (RMKT. XVII. sz. I, 410).

*mirigy*es 1613/1636: NySz. — 1620: „Oh rosz tökéletlen hazug árnyék pituar, / Hol az jó szerenche illyen *mirigy*es var" (RMKT. XVII. sz. II, 138).

munkálódó-ház. — 1713: „Ezt a *munkálódó-házban* bévezetvén, levetkettette csupa mezítelen" (RákTár. I, 284).

mustra XVI. sz. e. f.: MNyTK. LXXIII, 12, C. — 1584: „kerem es Intemis tiztem zerenth thý keg/ielmete/k legien jelen ott az *Mufstran*" (MagyLev. 136).

nádmankó. — 1605: „Egi Tengeri *Nad Mankovall* bizonial ug' meg uere" (RMKT. XVII. sz. I, 551).

narancsszín PPB.: NySz. — 1706: „Az mi pedig az *narancsszínű* selymet illeti: magunk is helybenhagyjuk Kegye med ratióit” (ArchRák. I, 675) | 1730 táján: „A kercesorai székeim pedig hatféle színnel vagynak: tetszínnel (!), zölddel, karmazsinszínnel, égszínkéssel, *narancsszínnel*, hamuszínnel” (BethKataÉlet. 211).

nyelvelés. — 1710: „jobb távullyabb, s okot ne adni az német *nyelvellésnek*” (RákTár. II, 344).

ólomgolyóbbis. — 1704: „Tárházban tanáltatott... *ólom-glyóbbis* másfél mázsáig” (ArchRák. I, 92).

orgazda 1639: MNy. I, 206. — 1629: „Ha *Or-gazda* vóltál, 's gonosz példát adtál / ... A' mikor vétkeztél, mi jót mulattál-el?” (RMKT. XVII. sz. II, 196).

orgonista PPB.: MNyTK. XXXI, 7. — 1620: „Orghona négy benne ... az második ... igen réghi de már el hagyatott, mongyák felöle hogy ... egykor az *Orgonista* midőn hirtelenfégel meg nem igazithatna, atkozza meg” (SzCsomb. 69).

öntőház. — 1706: „az vashámoroknak, huták- és *öntő-házaknak* helybeállítását és jó progressusit látjuk” (ArchRák. I, 506); „ezen *öntő-házakban* még az ágyúgolyóbbisok öntetése sem succedált forma nélkül” (i. h. 545).

őrállítás C., MA., 1618: NySz. — 1620 „Itt kívántatik hát az serény *ör állás*, / Ebben az Lélekben szükség az vigyázás” (RMKT. XVII. sz. II, 144).

paliszáda PPB.: NySz. — 1703: „Nagyságod commissiója nélkül *palizádának* való fát sem hordathatom” (ArchRák. I, 240) | 1705: „ha kívántatni fog szálfá *palizátának*, ... szállíttatni fog Tokajból” (i. h. 402). | 1762: „Ezen nyomon vittek a nyáron *palisádákat* is ... a városok s várak erősítésére” (MonIrók. XXXVIII, 19).

papház. — 1709: „Másnapra Virradóra 8 órakor útnak eredvén, érkeztem bé délután 2 órakor Bajára, meghálván ott a *Papháznál*” (RákTár. I, 406).

pardon 1788: DÉSINÉ, A XVIII. század francia szavai 81. — 1710: „[az ellen-ség] egészen confundálódott, *pardont* kiáltván, és fegyverét Compániánként némely része letévén” (RákTár. I, 230) | 1751: „kapitány uram is nem vette tréfára a dolgot, hanem a spadét a földbe felütötte és *pardont* mondott” (BethKataÉlet. 276).

patikaház 1708: NySz. — 1629: „... a' kik most külömb-külobb illatokkal, / Mint egy *Patika-ház*, ... / Gőzölötök; nyiéván itt bűdös szurokkal / Orrotokat töltik ...” (RMKT. XVII. sz. II, 206).

piacszekér. — 1704: „[A német követeli,] hogy ott legyen a káplánya a *piacz-szekerek* közt” (ArchRák. I, 289).

platanus, *plátánfa* 1643, *plátán-fa* 1669, *platanus fa* 1696: NySz. — 1620: „Jobb kezre penig az köffégh jaczó kerte három piatzal, mellet 440 harsfa és *Platanus* ekesitet megh” (SzCsomb. 269).

pléhpalack 1544, 1563, 1597: OklSz. — 1605: „egi io *Pleh palacz*k bor, hátul az Taniztraban leuen, az Paripan, Arezúl az Janiczarokra Indúlék” (RMKT. XVII. sz. I, 548).

póráz 1554: OklSz., MA.: NySz. — 1620: „Haszontalan már most siránkoznod azon / Hogy setét pokolban függesz az *pórázon*” (RMKT. XVII. sz. II, 163).

porcelán PPB.: NySz. — 1704: „Minden modi mostan a gyenge munkákban, / *Porczenel*, majolik, chrystal portékákban” (IrtörtKözl. 1912: 9).

porcellana 1612: NySz. — 1716: „ment ő F. az *Porcelénna*-manufacturában” (RákTár. I, 379).

porcogás. — 1619: „Ott sok dolgokrol eleget tractala, / Nagj *porczogással* igenis kacza” (RMKT. XVII. sz. I, 413).

postacimer. — 1657–1658: „nálam pedig szokott vala állani *postaczimer*, kivel Székely János nevű öreg legény szolgálmat küldöttem vala el” (KemÉlet. 185).

postapénz. — 1750: „megemlített mlgs gróf s kancellarius úr ó exlja Bécsben *postapénzt* nem fizet, illik az ő Felsége kegyelmes poroncsolatja szerint, valaki ő excelentiájának in tempore traditionis ad postam az levél portoriumát fizesse” (Apor-Lev. 347).

postaút. — 1706: „veszem újabb írását a szomolnoki *póstauton*, kire ugyanazon alkalmatossággal íme rescribáltam is” (RákTár. II, 181); „Bárcsak *póstautat* erigáltatna kegyelmed maga után” (i. h. 185) | 1709: „értem rendelt *pósta-útját*” (i. h. 321).

posztómetsző, *posztó-mető* 1558 stb.: OklSz., MA.: NySz. — 1601: „*Posztómetszők* és kalmárok penig elegendő posztót, borsot, fűszerszámot és egyéb tábori szükségre való kalmár árut hozzanak” (ErdTört. 418).

prófuntház 1616/1643: OklSz., *profantház* 1704: Nyr. LXVI, 30. — 1705: „*prófont-házakat* se Békavártt, se Komáromban nem erigál” (ArchRák. I, 369) | 1709: „el tudnak élni, mint tavaly, *prófuntház* nélkül is” (RákTár. II, 299) | 1709: „Az egész jószágot kezekben hadtam s... az vármegye dézsmáját az *profuntházban*” (i. h. 302).

pusztafalu. — 1703: „Alpár nevő *pusztafalunál* reájok találván: még az gyalogra nem szorítottuk” (ArchRák. I, 183).

quártélyhely. — 1708: „az postirungban lévő hadak alimentatiójára az denotált *quartély-helyekből* alimentatiojokat leszállítsák” (RákTár. II, 223).

rác-tafota. — 1599: „parancsoljuk, hogy mindjárazt ezer kopját, ötszáz kopjavasat, és száz sing *rácztafotát*,... hozzatok mindjárazt késedelem nélkül” (ErdTört. 317).

rakéta 1752: MNy. LX, 118. — 1711: „Az *Rachhetákat* bocsátgatták felfelé, a' kik is feljebb egy stucz-lövésnyinél, igenesen, nagy zúgással mentenek fel, és odafenn nagy ropogást vittenek végben” (RákTár. I, 248).

[*rebellisez*] *összerebellisez*. — 1751: „a kommandánshoz is felküldvén..., az is az egész magyar nemzet ellen illetlenül szólott, s *összerebelliszte*” (BethKataÉlet. 277).

regiment 1644: MNy. XLIX, 506. — 1657—1658: „[Bethlen Gábor gyalogságának] maradéka még az az *regiment*, mely Alvinczen szokott vala *quartirozni*” (KemÉlet. 47).

regnál 1618, 1624: NySz. — 1605: „Az Eztendeóban penig, az Istennek három erős Ostora Egitzersmind *Regnall* vala” (RMKT. XVII. sz. I, 546).

redut 'vigadó, bálterem' 1771—1785: MNy. XXX, 33. — 'erődtímeny' 1706: „a vizen túl, Geren felől való *reduttában* belélátna” (ArchRák. I, 505).

rénes forint 1544, 1700: OklSz., 1716: MNy. LVIII. 227. — 1575: „tartoztanak vona, ... Ewt zaz *Renes f(o)r(in)tal* Minden eztendóban az az Melj Ewt zaz *Renes* tezen Negj zaz *Magjar f(o)r(in)tot*” (MagyLev. 86) | 1577: „az týztelendő Soproný polgarok tartoztanak mý *Nekýnk*... mýnden eztendónkenth Zenth Iwan napýára óth zaz *Renes forintoth* fýzetný” (i. h. 102) | 1578: „oth Zaz *Renes forinttal* tartoztanak minden eztendónkenth... fýzethný” (i. h. 105) stb.

rénens, *rénens forint* 1716: MNy. LVIII, 227. — 1758: „tiz *Rhénens*t meg is adék előre Boldesnek, 50 *Rhénensbe* alkudván meg őkegyelmével” (BethKataÉlet. 336).

révbíró PPB.: NySz. — 1704: „Kis-ari *révbíró* s geberjéni bíró, kérem, ne contribuáljanak a falu közé” (ArchRák. I, 311).

reverzális 1647: MNy. XLIX, 506. — 1631: „olyan kemény *reverzálist* ne adjanak” (TörtTár. 1884: 78); „magán való *reversalist* is mineműt vettem tőlök” (uo.) | stb.

révpart 1635, 1746: NySz. — 1636: „enni habokbolis az chendessegnee *rew-partiara* vezérlette” (RMKT. XVII. sz. II, 330).

rév sánc. — 1706: „[az ellenség tábora] Komáromnál általköltözésétül fogvást helyben fekszik az régi *rév-sáncban*” (ArchRák. I, 619).

rostok *rostag* 1720: Nyr. LXXII, 89., *rostok* 1731: MNy. LVIII, 227. — 1698: „*rosztogat* is tartottak másnap” (Széchényi György levelei Fbergényi Lászlóhoz 8) | 1703: „Ha kegyelmednek *rosztogja* lesz valahol, kérem vegyen üdöt kegyelmed az ezerekben való rendbenvételben” (RákTár. II, 22) | 1705: „azon németek kísértessenek a Bodrogközre... mennél lassabban, minden másod- vagy harmad-nap *rostokot* tartván” (ArchRák. I, 366) | 1706: „Az erdélyi német, ... harmadnap *rostokot* tart Pocsájnál” (i. h. 587).

sáfránybúz. — 1657–1658: „az *sáfránybúzt* megérezvén Csáki uram, nemcsak nem merészlett menni azon gyűlésre, de Erdélyben is nem mert maradni” (KemÉlet. 187).

salavardi 1643, 1724: MNy. LVIII, 227. — 1605: „Bellett süeget, es *Salauarditt* feiertt, szaras Czimaual hozatek” (RMKT. XVII. sz. I, 549).

[*sárt hány* 'okád' 1640: MNy. XLIX, 505] *sárhányás* 'okádás'. — 1657–1658: „ebédet ott evén, én igen megcsömörlém, ... sok *sárhányás* után azon nap megkönnyebbedtem” (KemÉlet. 457).

sárvíz 'epesár' SzikszF., MA.: Nyr. LXVI, 73; 1636: NySz. — 'sártenger' 1631: „ollian rementelen es veszedelmes *sar-vízen* való jarasbais el mentem” (RMKT. XVII. sz. II, 325).

[*senkelés* 1624: NySz.; megsenkel 'remitto, vergeben' 1591: NySz.] *megsenkelés* 'elengedés'. — 1630–1631: „ajándékoztad ... münékünk ... az összevgyülésnek napját bűneinknek eltörlésére, megbocsátására és *megsenkelésére*” (PéchiImád. 351).

sinkurantázik 'chien courrente, jagen, venor' 1713: NySz. — 1708: „*sinkurantázni* (chien courrente) Ordinantián lévő Udvara népével kiment” (RákTár. I, 117) „Délután *sinkurantázni* kiment eő Felsége” (i. h.).

snef 1749: NySz. — 1714: „Az Király elmeneteli után voltanak ki az Urak puskákkal vadkacsára és *sneffekre*” (RákTár. I, 317).

[*szóz*] *lesóz* 'dejicio, zu grunde richten' 1670–1700: NySz. — 1703: „Az váradi labanczokban is, halljuk, hogy most jól *lesóztanak*” (ArchRák. I, 187).

strázsaállás 1624: NySz. — 1657–1658: „Ugyanis mind *strázsuállásokat*, csatákat ha csak közemberekre biztam volna, száma nélkül vesztettem volna el az dolgot” (KemÉlet. 386).

strimfli, *strimf* 1629: Nyr. XLIII, 413. — 1620: „az tarifnyambol egy hét forinton vótt felyem *stremphemet* el lopak” (SzCsomb. 350); „az biro előt ezak nem nagyobbat veljzték az *stremphnel*” (i. h.).

sugárágyú. — 1704: „Felső várban lévő öreg bástyán 3 darabbul szép *sugárágyú* tanálkozott” (ArchRák. I, 92); „Ha *sugárágyúval*, s ahhoz való golyóbi-sokkal, ... kedveskedem Nagyságodnak” (i. h. 299); „A német 5 *sugárágyút* készített” (i. h. 317).

sugártarack. — 1704: „[Lónyai Ferenc] a Tiszán felszállítandó munitiók közöl adjon Náménynál Ke gyelmednek két *sugár-tarackokat*” (ArchRák. I, 83).

szállásosztó 1529: OklSz., 1685: NySz. — 1599: „Bornemisza Gáspárnak mi *szállás-osztónknak* itt az mi szolgálatunkban kell foglalatosnak lenni” (ErdTört. 309) | 1621: „*szállásosztóit* öt vagy hat, legföljebb tiz lóval elől küldtek volna szállásokat osztani” (Szádeczky Lajos: Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 25); „az *szállásosztókat* ellenek meg költett oltalmazni” (i. h. 26).

szállongó 'veles, Plänkler, könnyű fegyverzetű katonaság' 1666: NySz. — 1599: „Sok felé eloszlottanak volt az tatárok, az dereka Gömerig volt és az *szállongója* az tót falukra is elértenek” (ErdTört. 302).

szalmapántlika. — 1723: „Amely *szalmapántlikát* küldött az asszony nékem formának, ... ezen lovas embertől elküldöttem” (BethKataÉlet. 199).

szalmatűz 1569: Nyr. XLI, 329; XVII. sz. k.: Nyr. XXXII, 317 (vö. Balassi Bálint M. M. Dézsir-kiadás II, 381); 1682: NySz. — 1629: „Hasonló az élet ... / *Szalma tűz* lángjához” (RMKT. XVII. sz. II, 186).

szalonnás-ház 1638: OklSz. — 1751: „amellett lévén nagy és hosszú épület, ... felső része volt *szalonnás-ház* és gabonás-ház” (BethKataÉlet. 182).

szekérsánc 1706: NySz. — 1657–1658: „Az Barczán ez vesztette volt el, *szekérsáncban* szorítván, az erdélyi nemességet” (KemÉlet. 238).

szemtelenül 'szemtelenné lesz'. — 1620: „Homlokok rút ránczal igen *szemtelenült* / Tűzzel meg emésztő szemek vérben merült” (RMKT. XVII. sz. II, 159).

szikacs 1660: NySz. — 1630–1631: „*Szikacs* kemény kősziklából az kietlenben, / Tizenkét ágra folt vizek tábor szeriben” (PéchiImád. 245).

szitavászon. — 1755: „A szitáló malombeli *szitavásznak* mind elszakadtak” (BethKataÉlet. 323).

szombatos MA., 1766: NySz. — 1630–1631: „közölje másokkal is, cselédjével, *szombatosokkal*” (PéchiImád. 400).

szőrpokróc. — 1599: „az *zeör pokrochj* 50 lezeon az Mastanj kanifaj vafarra tudom fel hozzák” (MagyLev. 246).

tabak 'tabacum, herba Nicotiana' 1649: NySz. — 1620: „czudalkoztam az emberek mely nagy kedvfen eltek az *Tabakal*, mely felől így ércz: Az *Tabac* Hispaniai fjo, deakul hijak herba Nicotiana” (SzCsomb. 178).

tágasság 'otium, musse' 1619: NySz. — 1630–1631: „nyomorusága idején szaporítja szavát, ... sokasítja ígéretit, fogadásit. És mihelt *tágasságra* jut, megmásolja beszédét, elfelejti fogadásit” (PécsiImád: 329).

takarmány 1575, 1683: NySz. — 1629: „Kinek hagyod, kérlek, sok *takarmányodat* ...?” (RMKT. XVII. sz. II, 186).

tavaszbúza 1529, 1594: OklSz. — 1703: „Búza, tavalyi asztagban van 1017 kalangya, ... *tavaszbúza* 74 kalangya” (ArchRák. I, 267) | 1724: „az mely ősz földeket *tavaszbúzával* beboronáltatott, azok választott jók” (AporLev. 148).

téglavető 1544: OklSz. — 1607: „Hadaüal Basta Görgj alla indüla, / Kassanal *tegla vető* ... nal szalla” (RMKT. XVII. sz. I, 278).

temperál 'mérsékel, enyhít' 1617: NySz. — 1609–1610: „örömmel burnat bölchen *temperallad* irigim szajokat megzabolaztad” (RMKT. XVII. sz. II, 52) | 1620: [kemencék] által *temperállyak* hidegheit az teli időnek” (SzCsomb. 343).

térdfajlás 1643: NySz. — 1620: „Nagy sok *térd haylassal* előtted horgadott” (RMKT. XVII. sz. II, 139).

terhecske. — 1630–1631: „Áldott vagy te szent Úr ... , ki szállítod az álmnak gyenge, csendes *terhecskéjét* az én szemeimre” (PéchiImád. 153).

testbűz. — 1629: „Meg-poshatt kén-köves *Testbűz* szaglaltatik” (RMKT. XVII. sz. II, 199).

többüdes. — 1630–1631: „nem fér tehozzád semmi sokasodás, *többüdes*” (PéchiImád. 304).

törökdohány. — 1709: „egy baál jó *török-dohánt* ígértek nekem esztendőnként” (RákTár. II, 322).

törvénytétel 1590, 1636: NySz. — 1630–1631: „egyedül, egyetlen egy minden munkájában, könyörülő, irgalmas és igaz az *törvénytételben*” (PécsiImád. 369).

ünő-vaj. — 1600: „szolgáltassatok mindjára ide fejevári konyhánk szükségére kétszasz (!) tyúkot, száz ludat, szép *ünő-vajat*, tisztát” (ErdTört. 327).

üvegcserep. — 1629: „De ha ganéjt keressz, szállj-alá a' földre; / És mingyárt rá találsz az *üveg cherepre*” (RMKT. XVII. sz. II, 218).

vaklárma. — 1709: „Hatvan felül nincs hírem; csak elhiszem, vagy *vak-lárma*, vagy megtért: mert le nem süllyedt azon két regiment” (Ráktár. II, 291).

vánkos 'kocsi része' 1708—1710: MNy. LX. 118. — 1653: „az en hyntomhoz chynált kék bársony *vánkosomatis* hagiom hugom Aszonnak” (RMKT. XVII. sz. II, 426).

vásbékó 1536: OklSz. — 1630—1631: „méltóságos nemes rendit *vásbékókban* veressék” (PéchiImád. 80).

vashámor 1519/1523: OklSz. — 1660: „adott én kezemben vitézlő Pókai Balás uram, ... az csiki *vashámornak* fű tisztartója ... hét száz forintot” (ErdTört. 397) | 1706: „az *vashámoroknak*, huták- és öntő-házaknak helybeállítását és jó progressusit látjuk” (ArchRák. I, 506).

vasmetsző. — 1704: „a *vasmetsző* azon pecsétet szaporán csinálni nem akará” (ArchRák. I, 162).

végház 1540—1555, 1577: NySz. — 1561: „foha Nem Thudom Mýwel kelleffek oztan ýth az *wegházban* elnök” (MagyLev. 28).

vesztő méh. — 1630—1631: „Már anyák, kik eddig voltak *vesztő méhekben*, / Gyönyörködtek” (PécsiImád. 245).

vesztő víz. — 1630—1631: „Azt is tekints, *vesztővizet* új medencében” (PécsiImád. 245).

vészna 1792: SzófSz. — 1620: „Mint teczik alattad most az száraz deszka? / Annak szoros volta, ki miatt vagy *vészna*” (RMKT. XVII. sz. II, 140).

viaszosvászon 1783: SzófSz. — 1715: „Az testét penig, minekutánna befűszerszámozták volna, három lepedőben varták (!) bé: az első fejr gyoles, az másik *viaszkos vászon*, az harmadik is penig fejr gyoles volt” (Ráktár. I, 363).

vice 'vicarius; Stellvertreter' 1660: NySz. — 1631: „A *vicéjére* Bornemiszára sokan panaszkodnak” (TörtTár. 1884. 81); „Mivel azért ily erőtelen maga az ott való generalis, meghagytam *vicéjét* Bornemiszát” (i. h.); „A szendrői kapitány eddig Bakos volt, de soha benne nem lakik és nem a *vicéjével*, sem alattvalójával jól nem alkoszik” (i. h. 82) | 1657—1658: „azon utra jütt, holott az én *vicém* semmi strázsát nem hadtak volt” (KemÉlet. 279).

vidrabőr 1588, 1706: OklSz. — 1599: „Im az orbantull kultem fel zaz harminchj hod bwrtr *vjdra bwrtr*” (MagyLev. 246).

világszerető. — 1629: „Oh *Világ-szerető* balgatag Emberek!” (RMKT. XVII. sz. II, 205).

villámoskodás. — 1619: „Az eotuen puskas mas czoportban uagion, / Azok keözt vrunk, az hegj oldalaban, / Mar az ideöis *villamaskodasban*” (RMKT. XVII. sz. I, 424).

vincellérkedik 1568: NySz. — 1598: „vinczelereket tartnak hazoknal, a kýk egiebele kiuu ualo idegeneknek, wýhelieknek, kýs martoniaknak és egiebeknek *vinczelerkednek*” (MagyLev. 239).

[*viszál* 'fodorít, göndörít' 1748: NySz.] *felviszál.* — 1629: „Jaj a' páva-módon-lépő Koszorúknak / ... Ifjak-sértegető *fel-viszál*t Hajaknak” (RMKT. XVII. sz. II, 202).

vízáradás. — 1620: „Szárazság, nedvesség, tüzes *víz áradás*, / Halál, sanyarúság, ninc semmi rend tartás” (RMKT. XVII. sz. II, 157).

[*zajdít*] *megzajdít* 1705: NySz. — 1619: „Megh hagia, hogj az dobot is felhozzak, / Valamjkeppen de *megh* ne *szejdiczak*” (RMKT. XVII. sz. I, 419).

zsemle cipó. — 1630–1631: „kövér szép *zsemlye cipóval* megelégit tégedet” (PéchiImád. 78).

zsizsikes 1597: OklSz. — 1620: „Jobbágyidra hántad *sisikes* gabnádát” (RMKT. XVII. sz. II, 146).

ZSOLDOS JENŐ

Szótörténeti adalékok

A nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítéseken kívül ezeket használjuk:

- CsákyOkl. = A Kőröszegi és Adorjáni gróf Csáky család története. I/1, 2. Bp., 1919.
- GazdtörtSzemle = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. I–XIII. Bp., 1894–1906.
- KEMÉNY G., SzomszédNépek. = A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból. Összeállította és jegyzetekkel ellátta KEMÉNY G. GÁBOR. Bp., 1962.
- KOVÁCS, KKtár. = A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeállította KOVÁCS MÁTÉ. Bp., 1963.
- MárDipl. = MIHÁLYI JÁNOS, Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros vármegye története I. köt. Máramarossziget, 1900.
- MonCivZagr. = I. TKALČIĆ, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae. I–XIX. Zágráb, 1889–1953.
- MTörvénytár. = Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Milleniumi emlékkiadás.
- OrszágEml. = Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. 3. osztály. Magyar Országgyűlési Emlékek. I–XII. Bp., 1874–1917.
- TAKÁCS, Dohányterm. = TAKÁCS LAJOS, A dohánytermesztés Magyarországon. Bp., 1964.
- ThurzóLev. = Bethlenfalvi Thurzó György levelei nejéhez ezobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethez. I–II. Bp., 1876.

abajdoc Az *abajdóc* alakváltozatra az első adat 1807-ből (KNIEZSA, SzJlsz. I, 55). — 1646: „az szegény és penészes gabonában új fejében, jó és *abajdóc* buzáért adasson ki egynéhány száz köblet” (TörtTár. 1899: 556).

adminisztrál 1682: „Érkezik haza [= Debrecenbe] Szaniszlai János ur Kállóbul referálván, hogy minekutána a magyaroknak a sanczot [= sarcot] *adminisztralta volna* ... haza jött” (TörtTár. 1910: 357).

alabárd A *helepard* alakváltozatra az EtSz.-ban nincs adat. — 1566: „egy *helepard*” (KárOkl. III, 365).

anglikán 1684: „Atqu [= pedig] itt Amstelodámban [= Amszterdamban] Schippnernél, Athiassal együtt amint nékem referáltak, közel ötvenezer *anglicana* [= angol nyelvű] bibliát nyomtatnak minden esztendőben” (Misztótfalusi Kis Miklós: KOVÁCS, KKtár. 209).

anyós 'anyóka' XVII. sz. k.: SzófSz. — 1608: [Miután a lányuknak fia született:] „de bár immár békét hadgyunk az ifju névnek. Nekem após, neked kedig, édes lölköm, *anyós* legyen nevünk” (ThurzóLev. II, 231).

após 'apó' XVII. sz. k.: SzófSz. — 1608: I. *anyós* a.

avatatlan 'Tájékoztalan, hozzá nem értő' jelentésére az első adat 1811-ből (SzófSz.). — 'Be nem avatott <textilanyag>' jelentésére: 1614: „az szabók *avatatlan* posztóból se egyéb ruhát se kapczát ne merészelnének csinálni, hanem meg avassák” (TörtTár. 1901: 131).

batka 1526: OklSz. — 1522: „Et quod extraneae etiam pecuniae, videlicet Cruciferi ac grossi Bohemicales et Germanici seu Alemannicales, praeterea *babka*, haller, idest beth, ubilibet in hoc regno currant et accipiantur” (MTörvénytár. I, 792); 1548: „Nummi vero Boemici, qui *Bapkonos* vocantur, terni pro uno crucifero, quemadmodum in Boemia, ita etiam in Hungaria ubique accipiantur. Polonica autem moneta nusquam in Regno accipitur” (OrszgyEml. III, 231).

berbécs Első személynévi adat 1423-ból (OklSz.), első köznévi 1598-ból (uo.). — 1456: „usque montem *Berbeeche*ge nominatum ... et a monte *Berbeeche*ge” (MárDipl. 391); 1458: „viginti quinque oves sew castrones vulgo *Berbech* ad castrum nostrum *HWzt* pro victualibus eiusdem castris nostri dare debeant et teneantur” (MárDipl. 414).

bezoár 'kérődző állatok gyomrában keletkező kőszerű képződmény'. A NySz.-ban egy adat 1617-ből, téves ('bodza?') értelmezéssel; vö. EtSz. I, 388 *bezdvár* a. — 1645: „csaknem egy egész öreg occidentalis *Bezoar*” (TörtTár. 1883: 759).

boglár Hangátvetéses *bográl* alakváltozatra az EtSz.-ban nincs adat. — 1645: „kilenc *bográllal*”, „hat sas forma *bográllal* ... két-két *bográl*” (TörtTár. 1883: 755, 756).

boglya A *buglya* alakváltozatra l. NySz., EtSz. — 1679: „A mely *buglya* szénát most megkezdenek” (TörtTár. 1883: 155).

bokréta Első adat 1585-ből *bukréta* alakban (EtSz. I, 459 *bokor* a.). — 1594: „Az ajándékot mind az szép *bokrétát*, mind az szarvas gombát ... nagy jó néven vettem ... Az régen csinált *bokrétát*, kit egészségedért tiszta szívből viseltem, ismég megküldöttem, nem hogy nem szeretném, hanem miérthogy imár szebbeket is küldöttél” (ThurzóLev. I, 94).

bolt XV. sz. e. f.: SzófSz. — 1592: „Az ágyakat is készítsd el úgy, mint az palota mellett két házakban és az alsó *bóiban*” (ThurzóLev. I, 6); 1596: „Az alsó *bóit*, az melyben szoba és szenesház vagy, készíttessed ... Bakith uramnak” (ThurzóLev. I, 196); 1669: „az mi az házat illeti és az *bóiban* való kereskedést” (TörtTár. 1899: 695).

bőmhéc '⟨a vendek egy részének csúfneve⟩'. 1780: EtSz. — 1772: „Minket akarván, és kiváltképpen az egyházi szolgákat e példával tanítani, hogy ha valaki születésekért, vagy testi fogyatkozásaiért gyalázza őket, mondván példának okáért: Te *bomhéc*, te Sokecz, Vajkai, Vakasi, Lampértos etc. e féle csúfolódó szókat feleletre se tartsanak érdemeseknek, hanem bocsássák fülök mellett, mint a kis kelyhek ugatását” (Vajda: Krisztus élete 126—b: MF1. 292; vö. KRESZN. I, 47).

bugyelláris Első adat 1681-ből *pugilláris* alakban (SzófSz.). — 1666: „Az úrnak *pugyillárisért* d. 20.” (TörtTár. 1883: 586).

bugyogó XVII. sz. k.: SzófSz. — 1632: „Két *bugyogós* nadrag, ismét wams kettő” (TörtTár. 1899: 533).

bulya 'török nő'. A *bulya* alakra az első adat 1602-ből (KNIEZSA, SzJsz. I, 111). — 1596: „Egy igen jó varró *bulyát* szerzettem” (ThurzóLev. I, 197); 1690 u.: l. *eszlováta* a.

burgundi 'burgundiai ⟨bor⟩'. — 1752: „Estve látogatásunkra jöven a russiai bárók, derék ember hoffmesterekkel sokat beszéltem Petropolisban [= Péterváron] instituálandó bor commerciumról ... Renusi, *burgunder* és champagner borokat nem szabad [ott] kevesebbet eladni, hanem tíz butéliát, ordinarium franczia bort pedig 25 buteliát” (Halmágyi István: Monírók. IV, 519).

butélia 1796: EtSz. — 1752: l. *burgundi* a.

butykos korsó 1638: OklSz. — 1618: „egy merő korsó, három *bugykos korsó* ... négy cséze, egy *bugykos korsó*, egy bokál” (TörtTár. 1895: 8); 1669: „Öreg *butykos* öt itezés mázas korsó — 9 denár” (GazdtörtSzemle. I, 94).

bürokrácia 1848: „Horvátok, szeretett testvéreink! ... Az ellenség közös: az ausztriai zsarnok *bürokrácia*” (A pestvárosi rendreügyelő bizottmány: KEMÉNY G., SzomszédNépek. 257).

cajtház 'hadiszertár'. 1637: OklSz. — 1646: „Mind az *czeugházban* s mind urunk udvarában kévántatnak aedificiumok, melioratiók” (TörtTár. 1899: 557).

capapohár 'chagrinnbőrrel bevont pohár'. 1640: EtSz. I, 615. — 1621: „három aranyas *czapa pohár*” (TörtTár. 1899: 339).

čendely 'egy fajta selyemszövet'. 1473: OklSz.; vö. EtSz. — 1470 k.: „stragulam de rubeo *czendel* subductam pelibus mardurinis” (ZichyOkm. XI, 66).

cikkely Első személynévi adat 1525-ből, első köznévi a XVI. sz. első feléből (SzófSz.). — 1569: „vagdaltanak, emberekert vertenek, minden tolvajsnak *czikkelit* elvigeztének, éjjel, úgy mint tolvajok” (KárOkl. III, 382); 1596: „Egy kis pohárt *czikkelyekre* czifrasson csináltat” (TörtTár. 1900: 472); 1626 k.: „egy aranyas paplan, a közepi *czikkelyes*” (TörtTár. 1897: 105).

círka 'körülbelül'. 1900: EtSz. — 1781: „circa 8 mázsa Dohány a Palason 24 ft” (TAKÁCS, Dohányterm. 31).

citrom XVI. sz. m. f.: SzófSz. — 1594: „Ujságot, szerelmes lölköm, egyebet nem küldhettem, hanem valami narancsot és *czüromot* küldtem” (ThurzóLev. I, 105); 1601: „Talám ... az öreg *citronokkal* is elérkeznek” (ThurzóLev. II, 5).

csemegeél 'csemegeként fogyaszt'. A NySz.-ban nincs rá adat. — 1679: „Egy kevés riskását is [küldjenek], talám hébehóba *felcsemegelem*” (TörtTár. 1883: 160).

csemegezik A NySz.-ben egy adat a *csemegezés*-re 1748-ból. — 1701: „*Csemegezetsz*, gazda, választott dinnyével” (GazdtörtSzemle. V, 208).

csík 'halfajta'. Első — bizonytalan — személynévi adat 1138/1329-ből, köznévi a XIV. sz. végéről (SzófSz.). — 1339: „perueniendo ad stagnum *Chykfuenye dictum*” (TörtTár. 1911: 284).

csíny XVII. sz. e.: SzófSz. — 1594: „Ha az építés kedveért együtt tartják őket [= a török rabokat], az Istenért úgy vigyázanak reájok, hogy valami *csínt* ne cselekegyenek” (ThurzóLev. I, 100).

csizmadia Első személynévi adat 1602-ből, első köznévi 1643-ból (KNIEZSA, SzJsz. I, 137). — 1594: „külgyön valami száras *csizmakat* is, lám vagyon készen az *csizmaziánál*” (ThurzóLev. I, 71).

dacol 1834: SzófSz. — 1638: „Csáki uram ... megharagudott hogy nem vártam ... Bánom ha én miattam mulatta el anyja meglátogatását; kinek jólehet a pápai tó mellől nem köllött volna lenni, s sok is ha *daczol*, de ilyen a világ” (TörtTár. 1900: 291).

damasz 'disznó'. Adatok a XVII. sz. második feléből: EtSz. — 1673: „Az malmokban tisztartó uram *domozokat* hizlaltasson mindenkor” (GazdtörtSzemle. V, 99).

darabont A *grabant* változatra nincs az EtSz.-ban adat. — 1554: „azért csak te Nsgod husz *grabantot* szerezyen bele, én is huszat tartok, az negyven *grabant* ilig leszen bele” (TörtTár. 1911: 548); 1555: „Sok vagyon az *grabantokba*, hogy kódulásokkal élnek”, „Parancsolá ő fsge, hogy két száz *grabantot* fogadjak ez nyárba” (TörtTár. 1906: 125, 133).

delicsizma 'rövid szárú csizma'. 1725: OklSz. — 1625: „én küldtem neki [= a fiacskájának] egy pár száraz [o: száras] *csizmat* és egy pár *deli csizmat*” (TörtTár. 1900: 502).

deszpota 'fejedelem'. E jelentésben a régibb *deszpot* helyett a XIX. századi történeti könyvekben: EtSz. I, 1333. — 1594: „Az ráczok támadtak fel az török ellen, *deszpotát* választottanak magoknak” (ThurzóLev. I, 88).

dibdáb XVII. sz. e.: SzófSz. — 1624: „Az mi az szegény öcsém kevés *dibdábját* illeti, és igen kevés zálogos jószágocskáját ..., még mindeneket életében nekem hagyott” (TörtTár. 1897: 94).

dóka 'dolmányforma kabát'. 1838: EtSz. — 1687: „Az melly Buzár hajduinak *dókájok* Göhöcznál elmaradt, azoknak újabb *dókákat* szabattam” (TörtTár. 1900: 341).

dolgos 'udvarbíró, ispán'. XV. sz. m. f.: SzófSz. — 1510: „merth irtham rola [= a kárról] Deeshazy Isthwannak az my *dolgossognak* (od)a Wyzaknara, hogy ky yewyeen ees ez k. lewth dolgoth meg lassa” (KárOkl. III, 71); 1580: „taníttassa, oktassa, jószágát ótalmazza, az mi lehet majorságát szaporíttassa, *dolgossával* gondját viseltesse holtom után” (KárOkl. III, 416).

dragony 'dragonyos'. Első adatok a XVII. századból: EtSz. — 1658: „édes nemzetemet ... kevés mellettem lévő egynéhány számu *dragonyommal*, s az mennyire szerit tehetném, valami gyaloggal akarnám segiteni” (TörtTár. 1896: 237); 1663: „mezei katonáimnak az feljövetelekben által látván difficultásokat, helyettek *dragonimat* s gyalogimat szaporítván” (TörtTár. 1896: 330).

dutka 'kis értékű pénz'. 1545: Kniezsa, SzlJsz. I, 166. — 1608: „Lippán lató [o: lakó] Ötves Andrásnak vita ipsius durante megengedtük, hogy szabadon minden üdöben igaz és jó *dutkát* verjen ... az pondusa pedig az lengyelországi jó *dutkához* legyen rendelve” (GazdtörtSzemle. V, 44).

ében A *hebanum*, *habanum* alakokra nincs adat az EtSz.-ban. — 1634: „Egy *hebanum* láda, kiben ezüst porozó és kalamaris” (TörtTár. 1897: 127); 1638: „egy *hebanum* fából csinált kalamaris ládát” (TörtTár. 1899: 536); 1683: „Egy páratlan *habanum* agyú kerekcs aczélú karabély” (TörtTár. 1889: 12). L. még *elefántcsont* a.

elefántcsont XVIII. sz. k.: SzófSz. — 1640: „egy *elefántcsontból* csinált fejér palaczk, kúcsostól” (TörtTár. 1898: 210); 1683: „Egy pár *habanumfa* agyú *elefántcsont* kápájú pisztoly” (TörtTár. 1889: 15).

esztena 'juhkarám'. 1655: EtSz. — 1586: „Azhol pedig *eszténahely* vagyon ... az *eszténához* szározottó helyet adjanak hozzá” (GazdtörtSzemle. VI, 303).

osztováta 'szövőszék'. Az *osztováta* alakra az első adat 1767-ből (Kniezsa, SzlJsz. I, 171). — 1690 u.: „bulya vászon szövő *osztováta*, ahoz való bordákkal együtt” (TörtTár. 1899: 361).

esztrenga 'bekerített juhfejőhely'. A *sztronga* alakváltozatra az első adat 1554-ből, az *eszterengá*-ra 1807-ből: Kniezsa, SzlJsz. I, 172. — 1586: „Az juhokat pedig úgy tizedeljük, mint egy *eszterengán* igazám” (GazdtörtSzemle. VI, 303).

fánk '?. — 1569: „aran láncz *fánk* láncz” (TörtTár. 1901: 588), „Egy ing vál lengyen módra ránczos kilencz rendel *fánk* kötés gyöngyös” (TörtTár. 1901: 595).¹

fülegrán 1736: EtSz. — 1685: „Egy *fülegrán* munka eovre való csat vagy kapocs” (CsákyOkl. I, 766); 1713: „Párduczbőrre való, *fülegrán*-munkából való majcz l” (TörtTár. 1898: 282).

felöstököm 'reggeli'. A *felöstököm* alakra nincs adat az EtSz.-ban. — 1604: „Holnap és szombaton *felöstökömre* is itt leszek” (ThurzóLev. II, 112).

francli 'rojt'. 1568: EtSz. — 1563: „negyedik haczokát veres bársont spanyol módra arany és ezüst fonál kötéssel *franczlival* prémzettet” (TörtTár. 1883: 596).

¹ PAPP LÁSZLÓ az Országos Levéltár anyagában néhány évvel korábbi adatokra bukkant, s ezeket rendelkezésünkre bocsátotta: 1565: „hat apro araný gywürw, Mynth egy öt forýntot ky erne, egy araný fyllýer, három sýngh *fánk* kötes Aranbol kötöt, egy gallerra valo cernabol kötöt kötes” (OL. Barkóczy cs. lt. Regestum super possessiones et Alias res Egregy ýdam francisci felegházý), „Egy výselt czýnadoff elő kötő Aran *fánk* kötéssel” (uo.), „Egy Ingh vall gyolchý výselt az galleran *fánk* köthes vagyon” (uo.), „týzenket pelda, *fánk* kötes araný fonallal gyengýes Negý sýngh” (uo.).

furkátu 'könnyű hadihajó'. — 1694: EtSz. — 1692: „Ali passára az Duna kapitányára kapucsi passa ment, az ki az Orosz-Csíkon telelt *furkátákat*, sajkákat felköltse” (MonÍrók. XXXIV, 146).

galand 'szalag'. 1643: EtSz. — 1634: „Eszembe jutva, hogy *Galon* híjával is vagytok; ím küldtem a mennyit itt [= Kismartonban] találtunk, felejtven Bécsben venni” (TörtTár. 1900: 272); 1637: „Egy kamuka szoknya, arany *galonnal* prémezett” (TörtTár. 1897: 132); 1640: „Három szederjes aranyos tercenalla [szoknya] ezüst *galanddal* szegve” (TörtTár. 1896: 441); 1675: „Egy király szín kamuka suba viselt nuszta! béllet *gallondos*” (CsákyOkl. I, 754); 1694: „zöld anglia-szoknya mentéstől aranygalanddal, csipkeformára varrott” (TörtTár. 1895: 20).

galiba Első személynévi adat 1484-ből, első köznévi a XVII. sz. első feléből: SzófSz. — 1606: „csak fsgd legyen hozzám oltalommal és elegendőképen assecuráltasson . . ., hogy jövendőben *galibám* magamnak vagy maradékimnak ezből ne következzék” (TörtTár. 1900: 601); 1625: „ez *galibás* [nádori] tisztet nekem föl kelle vennem” (TörtTár. 1901: 374).

gallér 'egy fajta gyolcs vászon'. 1532: OklSz. *gallos* a. — 1522: „Una pecia sindonis *Galler* vocati ad sommum detur fl. 3” (TörtTár. 1889: 377).

gardafa 'egy fajta bányafa'. Egy adat 1498-ból: EtSz. II, 1073. — 1614: „Egy *garda fa* requirálástul Felső és Alsó-Ajakon való *garda fátul* szoktak adni huszon öt öt pénzt” (TörtTár. 1901: 473).

gépey 'járgány'. A *gépey* alakra az OklSz.-ban az első adat 1616/1643-ból. — 1591: „az négy *gépeyessel*”, „az kenyérhordó és *gépeyes* lovakra való zabköltsést az ő indusziájára bíztuk” (GazdtörtSzemle. V, 457, 458).

gipsz 1636: NySz. — 1604: „czifrához való formák, *gíbsból* csináltak” (TörtTár. 1888: 579).

gróf A *mezei gróf* szókapcsolatra nincs adat a NySz.-ban és az OklSz.-ban. — 1649: „az tiszteletes és böcsületes morhapásztorok avagy *mezei grófok*” (TörtTár. 1884: 558).

gubancos XVII. sz. k.: SzófSz. — 1622: „egy fekete kamuka hamúszinő *gobonezos* bársonnyal bélelt fölső ruha” (TörtTár. 1897: 85).

gyalogfenyő XVI. sz. v.: NySz. — 1450: „inter rubeta *Gyalogfenyew* vocata” (MárDipl. 351).

gyér A *gyír* alakra az első adat 1645-ből, a *gyér*-re 1767-ből (NySz.). — 1651: [posztó minőségéről: „*gyéres* szőrü” (GazdtörtSzemle. IV, 68).

hajnik 'erdőkerülő'. Egy adat 1588-ból (KNEZSA, SzlJsz. I, 209). — 1601: „Letaváru! és az bicsei *hajnikok* is nyulat, halat, rákot hozzanak” (ThurzóLev. II, 15).

haricska 'hajdina'. A *hariska* alakra az első adat 1723-ból (KNEZSA, SzlJsz. I, 839). — 1699: „kölest, alakort, *hariskát*, len és kendermagot, török buzát” (TörtTár. 1899: 544).

haszura 'gyékénytakaró'. 1878: KNEZSA, SzlJsz. I, 214. — 1846: „[a melegágy] éjjel kákából készült takaróval (*hasurának* nevezik) fedetik be” (TAKÁCS, Dohányterm. 251); 1865: „A gyékénnyel, náddal, zsuppal letakart — dohányos kifejezéssel *hadzsuras* melegágyak készítése” (TAKÁCS, Dohányterm. 251).

házmester A NySz.-ban és az OklSz.-ban nincs rá adat. — 1663: „Kutfei Mihály uramnak *házmesteremnek* hagyom egyszáz forintot” (TörtTár. 1889: 294).

hentes Első személynévi adat 1548-ból, első köznévi a XVII. sz. közepéről (SzófSz.). — 1598: „Semmiféle bürt az mi szűcs mestörséghez szűkségös az melyeket kívül való embörok mészárosok vagy *hentösök* ide be az városla [= Debrecenbe] hoznak árulni”, „Hogyha valamely szűcsmesternek *hentes*e vagyon . . ., más mester ne állhaszon reá” (TörtTár. 1884: 765, 767).

hucul 'egy kárpátukrán népesoporthoz tartozó személy'. 1881 v. 1882: „*Huculok*, ruthén-szláv néptörzs keleti Galícia és Bukovina hegysegeiben” (Magyar Lexikon IX. Bp., é. n. [1881 v. 1882.] 251); 1883: „A veres-orosz [= szorosán vett rutén] nyelvjárás három al-nyelvjárásra oszlik, ezek 1) a podolia-volhynai, 2) a galicizai és 3) a hegyi vagy kárpáti. A hegyi dialektust a bojko, lemko (lemák) és *hucul* népek képezik”, „Гуцулиха n. *hucul* nő (Máramaros megyében lakik a rutén nép e faja)” (CSOFEI LÁSZLÓ, Rutén—magyar szótár. Bp., 1883. XXIII, 62).

hurcolkodik 1792: SzófSz. — 1606: „Az öcsém marhája az várban van, nem tudom hová *hurczolkodnék* vele” (TörtTár. 1900: 602).

inas 'apród, fegyverhordozó'. E jelentésre az első adat 1570-ből (KNIEZSA, SzlJsz. I, 223). — 1561: „látám ... hogy paizsát kópjáját az *inastúl* elvevé” (KárOkl. III, 328).

ingatlan XVII. sz. e. f.: SzófSz. — 1612: „mind ingó és *ingatlan* jóvaimat” (TörtTár. 1899: 332).

iszkuipia 'szömörce'. XVIII. sz.: NySz. *szkompia* a. — 1684: „görgényi udvarbiránk adván *szkumpiát* hozzája [= a bőrkikészítéshez]” (GazdtörtSzemle III, 329).

ivadék XVII. sz. e. f.: SzófSz. — 1611: „az bicsei tót meg kell tisztíttatni, az *ivadéket* kifogni és másuva tenni” (ThurzóLev. II, 296).

jubilér 'ékszerész'. A *jubiller* alakra nincs adat a NySz.-ban. — 1640: „az mely függőt az *jubilerek* ezer forintra becsültek” (TörtTár. 1896: 440).

kapadohány 'silány minőségű dohány'. — 1843: „basa- vagy törökdohány, melyet a köznép *kapadohálynak* is szokott nevezni” (TAKÁCS, Dohányterm. 260), „*kapadohány* vagy kapásnak való dohány, mit a Dunántúliak cserebi dohánynak neveznek, apró, fodros, haragoszöld levelű, igen erős” (TAKÁCS, Dohányterm. 259).

karabély A *karabint* alakra nincs adat a NySz.-ban. — 1641: „Egy velencei réz, mellyen *karabintot* hordoznak” (TörtTár. 1898: 214).

karácsony A *krácson* alakra az első adat 1640-ből (KNIEZSA, SzlJsz. I, 254). — 1596: „Az *kracson* adaját mind az három jóságbul mindenestül szedgyék ki” (ThurzóLev. I, 199).

kerecsen 'vadászsólyom'. A *kelecsen* változatra az első adat 1793-ból (KNIEZSA, SzlJsz. I, 263). — XVII. sz. m. f.: „Egy szál *kelecsen* toll” (TörtTár. 1884: 147).

kocsi 1494: SzófSz. — 1493: „Item Curiferis *kochiensibus* qui de Buda hue Agriam cum familia mea duxerant dedy den. IIIC” (KANDRA KÁBOS, Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. Eger, 1887. 358).

kompanyia A NySz.-ban nincs rá adat. — 1597: „Az én szerelmes uram öcsém Thurzo Staniszló uram énvelem együtt vagyon egy *kompanyiában*” (ThurzóLev. I, 230).

kontár Első személynévi adat 1500-ból, első köznévi a XVII. sz. közepéről (SzófSz.). — 1598: „Ha valamely *kontár* mestert veszön ez várason [= Debrecenben] eszében, tartozik ötven icze bor alatt bemondani” (TörtTár. 1884: 767).

kontárkodik XVIII. sz.: SzófSz. — 1614: „Az mely szabó penig az várban *kontárkodnék* az czéh ellen és az mivet az városban felszedvén hordanája be, ha az mivet az város [= Nagyvárad] földén nálla találják, elvehessék tőle” (TörtTár. 1901: 132).

kopó Főnévként a XVII. sz. közepéről: SzófSz. — 1632: „Az *kopókat* Gyuricskó János uram kész odaadni, de ... még csak most igazodnának az hajtásban ... maga is meg akarja Nagyságodat látogatni és az *kopókat* is megvinni” (TörtTár. 1899: 416).

korhely 1689: SzófSz. — 1633: „Kegd azért mindezeket [= Strassburg Pál mesterkedéseit] így értvén, ebből elégséges tanúságot vehet, mint gátolhassa meg minden rosz magaviselését Strasburgnak, az keresztyén fejedelmek minket nemcsak princeps vesternek hínak, ő tőle egy rosz *corhertől* többet érdemlettünk volna” (SZILÁGYI

SÁNDOR szerk., A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp., 1875. 131).

k o s z p e r d 'kard'. 1643: KНИЕЗSA, SzJJs. I, 675. — 1604: „Az minemű *kosperdet* avagy spádát a Rain gróf énnekem adott ajándékon” (TörtTár. 1888: 572).

k o z á k 1532: KНИЕЗSA, SzJJs. I, 286. — 1530: „Quidam dominus polonus nomine Zedhlozky secutus erat istos oratores vel latrones cum equitibus wigo *kozákoka* LXXV, peditibus vero ducentis usque Craznibrodh et ille cum suis gentibus reversus intravit ad Poloniam” (TörtTár. 1901: 451).

k ö s ü 'csavaros fogó'. — 1698: „némely szükséges eszközökre nehezen és későn tehettek szert. Csak egy sróf vagy *kösü* miatt mit nem cselekedtem én?” (Misztótfalusi Kis Miklós: Kovács, KKtár. 222).

k u k a 'kampós fa, fahorog'. 1825: KНИЕЗSA, SzJJs. I, 290. — 1825: „[a röskei dohánykertészek] maguk bírják Bodon erdejét, a *Kuka* és tüzelőre való száraz ág vágás fejében” (TAKÁCS, Dohányterm. 342); 1843: „a Tiszá[nak] rakoncátlan partjai miatt lovak által a hajók felfelé nem húzathatnak, azért az úgynevezett *kukázás* által szokták végrehajtani, mely abból áll, hogy egy előre evedző kisebb ladikból egy hosszú kötelen csüngő horgonyt a vízbe vetnek, mellyen az azt követő nagyobb hajót azon pontig feljebb huzzák, s így fokenként tovább” (TAKÁCS, Dohányterm. 341—2).

k u k t a 1702: KНИЕЗSA, SzJJs. I, 291. — 1643: „az fazekakra is reá vigyázzon, hogy minden estve megmossák őket az *kuchták*” (TörtTár. 1900: 147); 1687: „Három *kuchtának* egy végbül szabattam köntöst” (TörtTár. 1900: 342).

k u p e c 1668: KНИЕЗSA, SzJJs. I, 295. — 1632: „hogy nagyságod ezután írjon, nem illendő, mert az csak valami rossz *kupecz* [= hitvány, esaló] ember” (TörtTár. 1899: 387).

l a k á j 1662: SzófSz. — 1596: „az mint értem az *lakaitul*, hogy az sulói hegyen úgy talált elő, hogy erősen sirtál” (ThurzóLev. I, 175); 1597: „Az *lakajt*, édes lölköm, kérlek otthon sokáig ne késleld, hanem leveleddel bocsásd ismét vissza Cháktornyáig” (ThurzóLev. I, 221); 1660: „a császárné haza gyött; beszélük hogy szerenésetlen ügye vót, mert czélba akart löni, s maga *lokáját* meglőtte, mindjárt helbe maradott” (TörtTár. 1889: 174).

l e k v á r 1792: SzófSz. — Vö.: 1758: „Kis csésze *lekvariumnak* való 5” (TörtTár. 1889: 706).

m a j c 'aranyöv'. 1447: OklSz. — 1435: „tres balteas argenteas, unam cum cimbalis ac campanis paratam, ... tertiam super *mayach* habentem” (ZichyOkm. VIII, 551).

m a l á t a 'törköly'. Erre a jelentésre az első adat 1708-ból (KНИЕЗSA, SzJJs. I, 314). — 1568: „ha az *maláta* közt szállót talál el takarván, az szállót el vegye az mi tisztartónk” (KárOkl. III, 381).

m á n d l i 'kabátféle'. — A NySz.-ban egy adat van a *mantli* alakra. — 1646: „Egy fekete barsonj *montli* ket rendel az arani prem raita nestel bellet nuszt az elein” (CsákyOkl. I, 719).

m a t r í n g 'fonalköteg'. A *metering* alakra nincs adat az OklSz.-ban és a NySz.-ban; vö. KНИЕЗSA, SzJJs. I, 887. — 1699: „1/2 *metering* aranyfonalat” (TörtTár. 1900: 352).

m o h á r, m o h é r 'kelmefajta'. A *mokkert*, *mokhert* alakra nincs adat a NySz.-ban és az OklSz.-ban. — 1623: „az uj *mokkert* ködmönemet” (TörtTár. 1899: 508); 1626: „egy darab török *mokhert*” (TörtTár. 1899: 520).

m o r d á l y 'tör'. — 1528: „tres sicas vulgo *mordaly* cum argento deauratas” (TörtTár. 1890: 367).

n a c i o n a l i z m u s 1819: „Gyomromból utálok az büszke *nationalismust*, mely darabokra szaggatja Magyar Országot” (Magda Pál: KEMÉNY G., SzomszédNépek. 167).

okvetlen 1678: l. *pálinka* a.

opál 1800: SzófSz. — 1630: „Egy *opályos* aranygyűrű” (TörtTár. 1898. 210); 1641: „egy *oppály*-gyűrű s egy korda, egy kötés aranyesipke” (TörtTár. 1898: 216).

pajkos XVII. sz. e. f.: SzófSz. — 1607: „tudgya kgyd azok [= a hajdúk] nem valami emberséges emberek, hogy jó módgyával valami jót végezhetne ember velek könnyen, pór, paraszt, *pajkos*, pandur gazemberekkel nehéz embernek megalkudni” (TörtTár. 1900: 431); 1632: „amaz fertelmes *pajkosság*, paráznság és egyéb undok fertelmesség annyira eláradott” (TörtTár. 1899: 500); 1657: „talám nem vóna bátorságom szekeres lovakat alá hozatnom, mert sok *pajkosok* járnak” (TörtTár. 1889: 156).

pakulár 'juhász'. 1692: OklSz. — 1588: „Az juhokat Kisfaludon tartsa, majort és *pokulárokat* tartson hozzájuk” (GazdtörtSzemle V, 592).

pálinka A *pálenka* alakra az első adat 1678-ból (KNEZSA, SzJsz. I, 377). — 1668: „Az égett bornak és *pálenkának*, ugy látjuk, keleti vagyon, azért az bor-söprőből égett bort, gabonából, árpából penig *pálenkát* főzessen” (GazdtörtSzemle. V, 150). A *pálenka* alakra l.: 1678: „*Pálenka* pedig vagy aquavita olyan lészen, hogy itezéje 18 polturán okvetlen elkeljen” (GazdtörtSzemle. V, 217).

pandúr 1602: KNEZSA, SzJsz. I, 383. — 1607: l. *pajkos* a.

patikus 'boltos, árus'. — 1562: „az böcsülés után mind szabadon árultatta az morhát, mint ő tulajdon saját morháját, mind az *patikus* asszonynepekkel” (TörtTár. 1896: 186). Vö. SzófSz.

pikkely XVIII. sz. e. f.: SzófSz. — 1709: „ezen felküldött ezüstfonálból még ma a gombkötővel csináltatni ne terheltessék Kgld 14 kis gombocskát, nem kívántatván hozzá se *pikkely*, sem pedig gombház” (TörtTár. 1883: 195).

referál 1682: l. *adminisztrál* a.; 1684: l. *anglikán* a.

rekvirál 1614: l. *garda*fa a.; 1661: „midőn ... *requiráltam* volna kgdet néminemű két vagy három kopó végett” (TörtTár. 1896: 260).

román 'Rumäne'. XIX. sz. m. f.: SzófSz. — 1851: „Őn a *románt* oláhnak mondja, holott ez ellen már rendelet is jött ki. Én *román* vagyok. » Én nem mosolyodtam el, sőt fájt, mert ki tudja, az egyetlen szó mennyi gyűlöletet táplál semmiért. » Ah boldog Isten! A *románt* vagyis inkább *rumunyt* magyarul oláhnak nevezik éppen, mint a britisét angolnak, a deuschet németnek. Ez a világért sem gúnynév. Egyébiránt egy nemzet saját nevét csak a névért sohasem szégyelheti, mert a név annyi, mint semmi, üres hang, belértéke a nemzettől függ... Különben nevezzük egymást akárminek, csak ne gyűlöljük, legkevésbé pedig semmiért... » A fiatalember szívesen búcsúzott el tőlem, s én az oláhot ezután *románnak* fogom nevezni” (Gyulai Pál: KEMÉNY G., SzomszédNépek. 383).

sávós Eredeti 'sakktáblaszerű' jelentésének kialakulásához vö.: 1522 k.: „cussinus [= misekönyv alá való párnácska] factus de particulis panni diversi coloris ad modum *sach*” (MonCivZagr. XI, 216). L. még: 1531: „ket *savos* kezkenő” (TörtTár. 1900: 470).

skatulya XVII. sz. e. f.: SzófSz. — 1597: „Brunóbul | küldtek egy *iskátulát*, hogy neked kölgyem” (ThurzóLev. I, 212–3).

sovén 1873: „Eddig magyar *Chauvinok* nem voltak. Nemzetünk józan esze ... megőrzött ettől a betegségtől...” (Jókai Mórnak tulajdonítható, névtelen cikkből: KEMÉNY G., SzomszédNépek. 364). L. még *sovinizmus* a.

sovinizista 1873: „Ne engedjük magunkat félrevezettetni a *chauvinisták* által: tegyünk meg mindent nemzetiségünkért alkotmányos, jogos úton” (Jókai Mórnak tulajdonítható, névtelen cikkből: KEMÉNY G., SzomszédNépek 364).

sovínizmus 1873: „Ösmerjük a francia chauvinokat: kik képviselve Sue Jenő azon alakja által, melytől nevüket kapták, a francia nemzetet minden túlzásba elvezették a »francia dicsőség«, »Franciaország nagysága« és más kápráztató jelszavak segítségével; míg a legnagyobb Chauvin, III. Napóleon az egész nemzetet épen a *chauvinizmus* segítségével 18 évig járomban tartá, sok véres háborúba sodorta, erkölcsileg megrontá és Sedánnál tönkre tette” (Jókai Mórnak tulajdonítható, névtelen cikkből: KEMÉNY G., SzomszédNépek. 362).

sörét XVIII. sz. e.: SzófSz. — 1640: „Bajusz Istvánnak egy hosszú *sritthez* való puskát” (TörtTár. 1899: 538); 1663: „hosszú iratos *srétes* puskát ... rövid paraszt *srétes* puskát” (TörtTár. 1900: 455).

spádé 'kard'. 1748: NySz. — 1604. l. *koszperd* a.

spanyolfal A NySz.-ban és az OklSz.-ban nincs rá adat. — 1663: „Tizenkét skarlát szőnyeget ... egy diván szőnyeget ... egy *spanyor falt*” (TörtTár. 1900: 454).

sróf XVIII. sz. m. f.: SzófSz. — 1698: l. *kösü* a.

strimfli A *strimpli* alakra nincs adat a NySz.-ban. — 1666: „Négy bokor, asszony-embernek való aranyos selyem *strimpliért* 4 arany fl 12” (TörtTár. 1883: 586).

székely 'ör, kerülő'. — 1573: [a Zemplén megyei Zomboron vallják különböző személyek:] „és mikor én *székely* voltam”, „Azt is tudom, hogy Serédy György idejében *székelyek* voltunk negyedfél esztendeig”, „midőn egynéhány esztendeig *székely* voltam” (GazdtörtSzemle. II, 291, 292, 294).

szlovák 1828: NytudÉrt. 38. sz. 184. — 1575: „szántalan sok várasok, mezővárasok, várak, faluk és erősségek vadnak Magyarországbán, Tótországban, *Sklovák* országban, Horvátországban, Rácországban, Szilágyban, Maramorosban és egész Erdélyben” (Heltai Gáspár: Magyar krónika. Bevezette VARJAS BÉLA. Bp., é. n. 7); 1906: „Vagy feljön a vidéki polgár, | s utazva gyermekes család | ... | Vagy, Szent-Istvánra, vén *slovák*. | Vagy Bécsből könyvben utazó | kereskedelmi utazó” (Babits Mihály: Régi szálloda 5. versszak); 1939: „*Szlovják* nyelv nincs, csak nyelvjárás. Ellenben van szlovák irodalmi nyelv. *Szlovják* nyelvet rendeletileg terjesztetni, fejleszteni nem lehet” (Száz. XCVIII, 407); 1940: „A keleti szlovák — *szlovják* mozgalom megindítása” (Száz. XCVIII, 406).

tacskó XVI. sz. m. f.: SzófSz. — 1558: „az el mult napokban Markodo uram egy *tacskot* hozza ajándékon” (TörtTár. 1908: 202).

tamburás 1767: NySz. — 1627: „csufos vendégségben valánk nagy sok dob trombita között és *tomburás*, török énekes, cigány hegedős, korecsmára való ezinbolimbosok [így!] is bőven voltanak” (TörtTár. 1900: 36).

telekes bocskor XVIII. sz. e.: SzófSz. — 1685: „két pár ezüst makos *telekes bocskor*” (CsákyOkl. I, 759).

telepít 1574: SzófSz. — 1533: „zegen attiafiayt ky hozza Ez nyaron tot orzagbol zawa mellől le *telepete*, azokat es zegen taplallya” (LtKözl. I, 141).

vákáncsos 'egy fajta erdőtelepítő'. Alapszavára, a hazai latinból 'gazdátlan, igénybe nem vett' jelentésben átvett *vákáns*-ra az első adat 1811-ből (MNY. LII, 469). — 1725: [Dés város birtokösszeírásában:] „az út mellett az gát felől út hosszában más darabocska föld, melyet Pap Dánielné asszonyom bír *vacans* ... Szakmáriné asszonyom nyila, *vacans*” (GazdtörtSzemle. III, 185).

vakol XVII. sz. m. f.: SzófSz. — 1628: „a kertben való városfalát ő mingyárt *vakollassa* s csináltassa” (TörtTár. 1900: 41); 1650: „*Vakolás* mellett való napszámosoknak fl. 6.” (TörtTár. 1899: 174).

vend 'magyarországi szlovén'. — Hazai latin nyelvű forrásban: 1626: „Visitatio Generalis Ecclesiarum Schlavo-vendorum in bonis Széchianis et Batthianianis in Comitatu Castriferrei Constituarum. Anno 1627 die 10 Julii” (Mikola Sándor: A vendség multja

és jelene. Bp. é. n. [1926 u.] 8). — Magyar szövegben: 1836: „A' *vendus* tótok, vandalusok, vagy a' mint magokat nevezik szlowenzi, hazánknak egy kis dél nyugoti csúcsában lakván, sokak előtt még nagyon esmeretlenek ... A' Zala vármegyei *vendusok* majd mind katolikusok” (FÉNYES ELEK, Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I. Pest. 347), „[A Dunántúl falvai közül] 144 *vindustót*” (i. m. 5); 1855: „A' szerb nyelv a' horvát és *vend* nyelvvel együtt a' szláv nyelv négy főágának egyikét, az illyr szójárását képezi ... Mind e' szerbek cyrill betűket használnak, a' horvátok és *vendek* latin betűkkel irnak” (Ujabb kori ismeretek tára. VI. Pest, 1855. 292); 1876: „*Vendek* vagy *vindusok* is vannak Soprony és más megyékben a Dunántúl” (HUNFALVY PÁL, Magyarország ethnographiája. Bp., 1876. 477).

zaj 'jégzajlás'. XVII. sz. e. f.: SzófSz. — 1560: „csak az Ur Isten oltalmaz meg, hogy bele nem veszkél az Dunába az nagy *zajnak* miatta” (TörtTár. 1911. 104); 1625: „a Duna is fölötte *zajos* már harminchaptól fogvást s szekérrel nem igen járhatni is által rajta” (TörtTár. 1901. 365).

zsibong XVII. sz. k.: SzófSz. — 1607: „Ezek [= a lázongó hajdúk] fölötte igen gyűlnék össze, igen *sibonganak* magok között” (TörtTár. 1900. 419).

zsinóroz Mai jelentésében a XVIII. sz. eleje óta: SzófSz. — 1588: „Egy fekete barsonj zoknya, az ualla *synorozot* ... Egy fekete dupla Barsony kis suba nestel belleth ezust *synorozassos*” (MárDipl. 636).

HADROVICS LÁSZLÓ és KISS LAJOS

NYELVJÁRÁSOK

Egy készülő somogyi regionális nyelvatlaszról

1. Mintegy öt évvel ezelőtt a mindinkább terebélyesedő nyelvföldrajzi kutatásokhoz kapcsolódva egy kisebb tájatlász gyűjtési munkáit kezdtük meg Somogy megyében. Röviden be is számoltunk erről (MNy. LVI, 482—4), ismertettük atlaszunk célkitűzését, leírtuk, jellemeztük a kiválasztott terület tájegységeit. Az azóta eltelt idő alatt több részletmunkán túljutottunk: 237 kérdés anyagát 60 kutatóponton felgyűjtöttük; elkészítettük a munkatérképeket; azokat átvizsgálva kiírtuk, hogy mely adatok szorulnak utólagos helyszíni újrakérdezésre; hozzáfogtunk utolsó terepmunkánkhoz, az ellenőrzéshez, s 1965 tavaszára ezt is elvégeztük. Most e fontosabb munkafázisok lezárása után — már a felgyűjtött anyag birtokában — az előző híradáshoz viszonyítva világosabban megrajzolhatjuk atlaszunk jellegét, ismertethetjük tartalmát, beszámolhatunk gyűjtési módszerünk tapasztalatairól. Nem utolsósorban arra is utalnánk, hogy milyen eredményeink vannak, mely témakörből kerülnek ki gazdag anyagú, változatos térképlapok, és melyek azok, amelyek szegényesebbek, egyhangúak, szóföldrajzi variánsokat nemigen tartalmaznak.

2. A már megjelenés előtt álló Magyar Nyelvjárások Atlasza hangtani, alaktani és szóföldrajzi kérdéseivel nyelvjárásaink teljes nyelvi rendszerét vette vizsgálat alá, ezért célkitűzését és eredményeit figyelembe véve azt általános atlasznak tekinthetjük (vö. DEME LÁSZLÓ, NyatIFunk. 16—7). Regionális vonatkozásban ugyanezt mondhatjuk a kolozsvári egyetem munkaközösségének korábbi nyelvföldrajzi kutatásairól: a Kolozsvár környéki, a moldvai csángó és a székely tájnyelvi atlaszról is (SZABÓ T. ATTILA—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népi nyelvi térképé”-ből. Kolozsvár, 1944; SZABÓ T. ATTILA: MNy. XLIX, 508—14; MÁRTON GYULA: Nyr. LXXVIII, 376—82; GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA: Nyelv- és Irodalomtudo-

mányi Közlemények, a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének magyar nyelvű folyóirata I [1957.], 63—74). Ilyen típusú VÉGH JÓZSEF „Őrségi és hetési nyelvatlasz”-a, a most készülők közül például, legalábbis hangtani és alakítási anyagában, SEBESTYÉN ÁRPÁD Tisza—Szamos vidéki (vö. MNyj. VIII, 83—92) és RÓNAI BÉLA — szóbeli közléséből tudjuk — zselicségi tájatlász.

Az eddigi magyar nyelvatlasz-kutatások a nyelv egész rendszerének vizsgálatára törekedtek, ami azzal magyarázható, hogy nagyon sok nyelvi jelenség területi kiterjedésének képe ismeretlen volt. Ezeket feltáró általános atlaszokra tehát nagy szükség van és lesz ezután is. Ennek ellenére mégis úgy gondoljuk, hogy éppen a Magyar Nyelvjárások Atlaszának eredményei és a tematikában hozzá hasonló tájatlászok vagy atlasz-ígéreték öröndetes szaporodása felbátorítanak bennünket arra, hogy más irányban is próbálkozzunk, keressük a szöföldrajzi kutatás más lehetőségeit is. Egy olyan szűkebb célú (vö. DEME i. m. 17) tájatlász elkészítésére vállalkoztunk, amelyben nem kívánjuk bemutatni kutatóterületünk minden lényeges nyelvi jelenségét, hanem helyette inkább egy sajátos témán belül maradva annak részletesebb feldolgozására törekedtünk. E sajátos téma a háziállattartás szókincséből a variánsokban nagy gazdagságot mutató hangutánzó-, hívogató-, űző- és terelőszavak nyelvjárási problémája.

Speciális témával foglalkozó szűkebb célú atlaszt külföldön többen is készítettek már. KARL BISCHOFF, Studien zur Dialektgeographie des Elbe—Saale—Gebiets in den Kreisen Calbe und Zerbst (Marburg, 1935.) című célatlasza a nyelvjáráskutatás elméleti kérdései közül a jelenséghatárok egybeesésének vagy szétartásának problémáját kutatja a német nyelvterület egy kisebb részén. DEME szerint még WEIGAND atlasza (Linguistisch-Atlas des daco-rumänischen Sprachgebietes. Leipzig, 1909.) is célatlaszhoz hasonlít, mert „inkább csak bizonyos általános nyelvészeti tételek térképes bizonyító anyaga, semmint a román nyelvi rendszer szemléltető bemutatása” (i. m. 17). Megemlítjük Хр. Вакарелски-т, aki Изрази за примамване и отпидждане на нѣкои домашни животни (Сборник на Българската Академия на Науките XXXI, 1937.) című munkájában szintén néhány háziállat hívogató- és terelőszavának területi elterjedését vizsgálja.

3. Ezek után ismertetjük atlaszunk tartalmát, a fontosabb kérdéstípusokat, és a már felgyűjtött anyagból néhány jellemző adattal megvilágítjuk a sok esetben nehezen definiálható kategóriákat.

A) A leginkább tenyésztett háziállatoknak életkort, fajtát, nemet stb. figyelembe véve számos elnevezése van:

Az állatok nyelvjárási neve. Néha a köznyelvben is használt szó nyelvjárási alakváltozatokkal, hangtani variánsokkal: *dísznó*¹ 1: 12; *dísznó* 1: 13; *lód* ~ *ló* 63: 22; *kecske* ~ *kecske* 187: 23; *kutyq* ~ *kutya* 201: 39; *macska* 225: 13; *galamb* 161: 13 stb., vagy eléggé közismert, de inkább csak a népnyelvben járatos: *lut* ~ *lud* ~ *lud* 125: 41; *réce* ~ *réce* 142: 22; *tuba* 'galamb' 161: 13.

A fajták megnevezése. A sertések fajtáit jól ismeri a parasztember, hiszen nem közömbös számára, hogy gyorsan növekvő, nagytestű hússertést tenyészt-e, vagy pedig kisebb alakú, igénytelenebb zsírsertést. Az előbbi neve *angol* vagy *kese* 11: 53, az utóbbié *mangalica* ~ *mangolica* 10: 38. Mindenütt megtalálható a fajták kevert változata is, ezt *körösztyőzt*-nek vagy *raci*-nak (11/a: 22) nevezik. A ló és szarvasmarha fajtanevei már nem élnek ilyen határozottan és világosan a gazdaember szókincsében. Óka talán az, hogy nagyon nagy a keveredés, kereszteződés, ezért az egyes tiszta fajtípusokat csak a szakember tudja megkülönböztetni.

¹ A teljes anyagból kiemelt példák az egyes témák reprezentálását szolgálják. Az adatok után levő első szám mindenütt a térképlap számát, a második pedig a kutatópontot jelöli. A kutatópontok jegyzékét l. később.

Az állatok nemének nyelvjárási megnevezése. Minden tenyésztett állat hímje és nőtényje nemet meghatározó nevet kap, rendszerint önálló szót vagy ennek hiányában olyan jelzős szóösszetételt, amelynek utótagja az állat nyelvjárási közneve, előtagja pedig a nemet jelölő *bak* (a pulykánál *kan* is) vagy *nőtény* minőségjelző. Tehát: *csőddör*, *monyas*, *mén* 66: 27 'hím ló'; *kanca*, *anyakanca* 65: 12 'nőtény ló'; *bika* 34: 13 'hím szarvasmarha'; *üsző*ⁱⁱ, *üsző* 36: 22 'nőtény szarvasmarha fiatal korában'; *tehén*, *tehén* 33: 23 'nőtény szarvasmarha, miután már borjazott' stb.; — illetőleg: *bakkutya* 202: 13, *nyüsténkutya* 203: 13; *baktuba* 163: 40 'hím galamb', *nyüstetuba* 164: 47, *nőstetuba* 164: 20 'nőtény galamb'; *bakkecske* 188: 20; *nyüstekecske* 189: 47, *nősténykecske* 189: 4; *kampóuka* ~ *bakpujka* 155: 45, *nyöstepujka* 156: 19 stb. — A két megnevezési rendszer keveredik a birkánál, ahol a hímeket önálló szó fejezi ki: *kos* 172: 13, a nőtényt pedig jelzős szóösszetétel: *nyüstebírka* ~ *nöstémbírka* 173: 18.

A disznót, csődör lovat, bikát, kakast ivartalanítani is szokták. Az ivartalanított egyed is kap nemet meghatározó nevet: *tínó* ~ *tínó* 37: 21 'ivartalanított bika fiatalabb korában'; *ökör* 38: 13 'ivartalanított bika, amelyet nagy korában befognak'; *gőbőj* ~ *gőből* 39: 14, *gőübbőj* 39: 40. 'ivartalanított bika, amelyet régen nagy uradalmi istállóknak csoportos hízalásra beállítottak'; *herét* 67: 34 'ivartalanított csődör'; stb.

Az állatok életkorára utaló megnevezések. Fejlettségi korok szerinti megkülönböztetés: *malac* ~ *kismalac* 2: 14 'fiatal, kis disznó'; *választómalac* ~ *válosztási malac* 3: 47 '6–7 hetes kis disznó, amelyet szopás helyett most szoktatnak evésre'; *südő*ⁱⁱ 4: 22 '30–40 kilós disznó'; *hízó* ~ *hízó* 9: 11 'nagyobb disznó hízalásra befogva'; *borgyu* ~ *kizsborgyu* 35: 38; *tínó*^u 37: 23; *ökör* 38: 13; *üsző*ⁱⁱ 36: 13; *tehén* ~ *tehén* 33: 23; *gérce* ~ *gérce* : 101: 23 'csirke, amelyikből tyúk lesz'; stb. Az életkorra vonatkozó név egyúttal a nemet is kifejezi, olyan esetekben, amikor a kérdéses állatoknak felnőtt korukban is inkább a nemi megnevezésük a gyakoribb, szemben az általános, nemre nem utaló kifejezéssel. Ilyenek példáinkban a *tínó*, *ökör*, *üsző*, *tehén* és a *gérce*.

A legelőre hajtott állatok csoportjának neve. Régebben a legeltetés sokkal jelentősebb volt, mint napjainkban, ezért ismerik olyan jól a kijáró állatok csoportjának nevét: *fóuka* 13: 13 a disznóké; *csórda* 42/a: 20, *fóuka* 42/a: 23, *gula* ~ *guja* 42/a: 2 a szarvasmarháké; *nyáj* ~ *fóka* 175: 48 a birkáké. A *fóka* szót szinte valamennyi állat csoportjának elnevezésére használják.

Az igavonó és koci elé fogott állatok közül a jobb oldalra, illetőleg a bal oldalra befogott neve. A jobb oldali ökör és tehén neve *hajszos* ~ *hajszás* 40: 21, a bal oldalié *csás* ~ *csális* 41: 4. Gyűjtőterületünkön legáltalánosabban a lovat fogatolták, a jobb oldalra befogott *hajszos* ~ *hajszás* 68: 21, a bal oldali *csás* 69: 4.

Ezek összefüggenek az állat torolőszavaival is, hiszen balra forduláskor a jobb oldali *hajszás*-t bíztatják, hogy *hajszt* 'balra', jobbra forduláskor pedig a baloldali *csás* ~ *csális*-t, hogy *csáli* 'jobbra'.

Az állatok kicsinyének vagy a már kifejlett nagy állatnak becéző, gyermeknyelvi elnevezései. Például a sertések gyermeknyelvi beceneve *coca* ~ *coni* 12: 4 ~ *cocika* 12: 20 ~ *kicocca* 12: 8; a libáé *popoty* ~ *popotyika* ~ *bibica* 130: 5; a macskáé *cica* ~ *cina* 229: 26 ~ *cicuska* ~ *ciruska* 229: 15 stb.

A fajtát, ivarállapotot, fejlettségi kort meghatározó nevek mellett e kérdés-csoporton belül érdeklődtünk még az egyes állatoknak egyedi tulajdonsága, jellemző színe, esetleg betegsége miatt adott megnevezések iránt is. Teljességre nem törekedtünk, mert ezek eléggé bizonytalan elemei a paraszti szókinésnek, ugyanazt a szót néha még egy falun belül is más-más jelentésben ismerik, illetőleg magyarázzák. A ló szőrzetének színe alapján *pej* 71: 1 'piros', *kése* ~ *kese* 73: 31 'szürke', *csillag* ~ *csillagos* 72: 15 (amelynek kis, fehér folt van a homlokán), *hóuka* ~ *hókás*

72/a: 16 (nagyobb, az orráig leérő fehér folt van a homlokán), *pisztra* 72/a: 30 (csak az orrán van fehér folt), *szárcsás* 72/a: 23 (hosszú csik van az orrán). Szintén a lóra mondják, hogy *gębę ~ gęrhes ~ gesztró* 70: 30, ha kiöregedett, semmire sem használható; *himpók ~ himpókos* 74: 46, ha dagadt, bütykös a lába.

B) A háziállatok hangját leggyakrabban hangutánzó igékkel formáljuk nyelvi kifejezéssé. Mit csinál a disznó, ha megvakarják a hátát, milyen hangot ad?: *rőfőg* 14: 16. Mit csinál a kacsa, milyen hangot ad?: *hápoq ~ sáppoq* 147: 18. Egy-két esetben megtalálható ismétlődő formában az igeképzés alapjául szolgáló hangutánzó hangsor is; pl. mi a disznó hangja?: *rőf rőf*; mi a kacsa hangja?: *háp háp*, de csak ritkán, mesterkélten beszédhelyzetben. A ló *nyehőq ~ nyehűt ~ nyerint ~ nyeritt* 76: 6, ha zabot visznek neki, szintén a ló *prüszkül ~ trüszkül ~ priszikül* 77/b: 47 ~ *prüsszőq* 77/b: 26, ha por megy az orrába, a kutya *ugat* 207: 13; ezeknek az igéknek azonban hiába keressük *nyeh ~ nyer, prüsz ~ trüsz ~ prisz*, a képző nélküli alaphangsorát, az élő nyelvben nem fordulnak elő. Atlaszunkba éppen ezért a *rőf rőf, háp háp*-féle alakok helyett inkább az efféle hangsorokból képzett hangutánzó igéket vettük fel.

C) A háziállatokat hívogató, űző és terelő kifejezések:

Hívogatók. Főleg etetéskor és elszaladt, kóborló állatok visszahívásakor használatos különleges, éneklő dallamú, többször ismétlődő szóelemek. A disznó csalogatása: *coca ne ne* 22: 43, a malacoké: *coní coní coní* 23: 15 ~ *kucu kucu* 23: 48, a kacsáké: *lülükám lili lili lili* 149: 13. Néha másként hívogatják az állat kicsinyét és másként a nagyját, a kétféle hívogatót gyakran keverik, nem tudják világosan szétválasztani.

Terelőszavak. A betanított állatok dolgoztatásával kapcsolatosak, a szekerbe, eke elé fogott ló, ökör és tehén terelését, irányítását segítik elő. Az ökör és tehén terelőszavai gyűjtőterületünk egy részén *csáli ~ cséli* 53: 6 'jobbra', *hajs ~ hojsz* 54: 5 'balra'; más részén *hi ~ hü ~ hú* 53: 24 'jobbra', *ha* 54: 24 'balra'. A ló terelőszavai: *tület ~ tüled* 87: 30 'jobbra', *hajs ~ hozzád* 88: 50 'balra'.

Űzőszavak. Ha a lúdak bementek a veteményeskertbe, ezt kiáltják nekik: *ne, lud ne, ne lud ne ~ vęd ę ne* 138: 20; a kiscsikót így kergetik el a konyhaajtóból: *csött ~ ne csöt ne* 79: 7 stb.

D) A háziállatok szaporodására, nemi életére vonatkozó kifejezések. Pl. a nősténydisznó párzás előtt *gőrőq ~ gőrög ~ buq* 25: 49; a tehén *folat* 56: 13; a kanca ló *sállik ~ sállik* 89: 19; párzáskor a kakas *cicörél ~ kacérol* 120: 45; a kacsa *cicörél ~ bakoz* 153: 54, *gűgéröz ~ gégérözik* 153: 41 stb. Ezeknek gyűjtését azért tartottuk szükségesnek, mert egy részük kimutathatóan hangutánzó eredetű. (Vö. *zúqik* 'búgik, párosulni készül a disznó'; KOVÁCS ISTVÁN, Tájsszavak Peredről: Nyr. LXXXIV, 466; *bereg* a berbécs, *megbergi* a juhót: VÁMSZER GÉZA, Állatnevek, állatterelő, állathívogató és állatkergető szavak Székről és Inaktelkéről: NéprKözl. 1959/4: 88–101.)

4. A tárgyalt témakörökből összesen 237 kérdés adatait írtuk munkatérképre. Külön is kiemeljük, hogy az ismertebb, nagyobb számban tenyésztett háziállatokra vonatkozó paraszti szókincsanyag gazdagabb, bőségesebb, mint a kevésbé ismerteké, ezért a sertés, ló, szarvasmarha, baromfi több kérdéssel szerepel atlaszunkban, mint az elvétele, alig egy-két háznál található kecske, pulyka, galamb, házinyúl. A kecskére, pulykára, házinyúlra vonatkozó kérdésekre néha nem is tudtak felelni az adatközlők, vagy csak nehezen jutott eszükbe valami, de például tyúk, lúd, kacsa esetében töprengetés, gondolkodás nélkül rögtön megadták a választ.

A kérdező mondatok és az ezek alapján készített munkatérképek megoszlása az egyes állatfajták között a következő (I. Az állatok köznévként használatos nyelvújítási

megnevezései; II. Hangutánzó igék; III. Hívogató-, űző- és terelőszavak; IV. Az állatok szaporodására, nemi életére vonatkozó kifejezések):

	I.	II.	III.	IV.	Összesen
1. disznó	13	8	3	7	31
2. szarvasmarha ...	12	3	10	7	32
3. ló	15	5	10	7	37
4. bivaly	1	—	—	—	1
5. tyúkfélék	10	8	6	6	30
6. lúd.....	5	5	4	2	16
7. kacsa.....	4	3	3	1	11
8. pulyka	3	1	2	—	6
9. galamb	5	1	2	—	8
10. birka	7	1	2	4	14
11. kecske	4	1	—	2	7
12. kutya	5	11	2	4	22
13. macska	5	5	2	2	14
14. házinyúl	4	1	1	2	8
összesen	93	53	47	44	237

5. Kutatóterületünk nagyjából a kaposvári járással azonos. Eredetileg csak a Zselicség somogyi részének és a Kapos folyó mentén levő községeknek a felgyűjtését vettük tervbe (kb. 35 falu). A munka megindulása után azonban hasznosnak látszott, ha észak felől hozzácsatoljuk még a Kapos folyó és Hetes, Várda, Somogygeszti, Igal, Somogyszil, Gölle községek által határolt területrészt is. Ezáltal kutatópontjaink száma 60-ra emelkedett. Az utólag felvett tájegység átmenet Dél-Somogy és a Balaton vidéke között, északi részén az ő-zés már é felé hajlik, az ő-zó alakok é-zökkel keverednek.

- Általában régi magyar lakosságú községekben gyűjtöttünk. Kaposhomokon, Kercseligeten, Szabadiban, Bőszénfán, Gálosfán, Kaposfőn németeket és telepeseket is találtunk. (A telepések 1945 után jöttek Szlovákiából és a Bácskából.) A vegyes összetételű községekben mindig a magyar nyelvű őslakosságot kerestük, rendszerint sikerült is találnunk 3—4 olyan adatközlőt, akik a faluban születtek. Egyetlen kivétel Kercseliget, ahol ősi magyar lakos nincs, csak nemzetiségiek és telepések vannak. Ennek a községnek az anyagát bácskai telepésektől gyűjtöttük, ezért sok tekintetben eltér a többi kutatópontok anyagától. — A vegyes összetételű falvakban gyakori a kölcsönhatás, a beszármazottak alkalmazkodnak a helyiekhez, és a helyiek is átveszik a telepések hangutánzó, hívogató és terelő szavait. Ugyanezt látjuk a magyar és német lakos-

ság esetében is. Az átvételre néha egyszerű, gyakorlati körülmények is kényszerítik őket, mint azt az alábbi történet is bizonyítja: Egy mozdósi asszony libákat vásárolt Szabadiban németektől. Amikor otthon etetni akarta őket, hiába csalogatta azokat a falujukban szokásos hívogató szókkal, nem jöttek hozzá, mert nem értették „magyarul”. Visszament Szabadiba a libák eredeti gazdájához, megkérdezte a hívogató kifejezéseket, és ezután ő is így szólította a vásárolt állatokat.

Anyagunk gyűjtésekor a Magyar Nyelvjárások Atlaszánál jól bevált indirekt kérdezési módszert alkalmaztuk. Már kérdőívünket is úgy állítottuk össze, hogy a keresett szót ne mondjuk ki adatközlőink előtt, hanem kérdezzünk rá körülírással. Néhány találó szóval szituációt teremtünk, ebbe a jó adatközlő pillanatok alatt beleéli magát, és megadja a keresett választ. Pl.: Ha itatáskor elszalad a marha, hogyan hívják vissza? Mit mondanak neki? (*böcce ne ne* stb.). Az elkezdett mondat kiegészítésére csak akkor van szükség, ha ezáltal a keresett szó nyelvtani alakját (egyes szám 3. személy, alanyi vagy tárgyas ragozás, jelen vagy múlt idő) egyértelműbbé lehet tenni. Pl.: Hogyan mondják azt, amikor a tehénnek fia születik? A szomszédék tehene éppen most ... (*borgyazik*). (Vö. LÖRINCZE LAJOS: A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere. Bp., 1955. 151.)

A 237 kérdést minden faluban kétszer végigkérdeztük. Ez minimális esetben — akkor, ha mindkét alkalommal csak egy-egy emberrel dolgozhattunk — két adatközlőt jelent. Legtöbbször azonban otthon találtuk a férfiembert és a feleségét, nagyszülőket, idősebbeknél a fiatal házaspárt, néha egy-két szomszédot is. Gyakran ezek is beleszóltak a beszélgetésbe, és az ő válaszaikat is feljegyeztük. Ezután számbavettük az azonos kérdésre kapott eltérő, kritikus válaszokat, és azokat még újabb adatközlőkkel igyekeztünk tisztázni. Néha még így is előfordult, hogy nem tudtunk megnyugtatóan lezárni néhány kérdést, több helyen például, ahol már nagyon régen nem fogtak be tehenet, ökröt, ezek terelőszavait nem ismerték, vagy ismerték ugyan, de a kapott és feljegyzett válaszok egyenlő arányban ellentmondtak egymásnak.

Az egyéni, kisparaszti gazdálkodás idején a falusi emberek természetes munkamegosztása az volt, hogy a férfiak inkább a nagyobb állatokat gondozták: tehenet, ökröt, lovat; az asszonyok pedig a kisebbeket: baromfiakat, disznót. Ezért beszélgetéseink alkalmával — ha férfi és asszony is jelen volt — a nagy állatokra vonatkozó kérdésekre inkább a férfi, a kis állatokéra pedig az asszony válaszolt. Generáció tekintetében legjobbnak találtuk az 50–70 év közötti nemzedéket, őbennük él talán legjobban ez az állattenyésztéssel kapcsolatos szókinésanyag. A fiatalabbak sokszor nem ismerték az egyes állatterelő kifejezéseket, a bivaly, göboly megnevezését stb.

A gyűjtés és térképreírás befejezése után térképlaponként átvizsgáltuk anyagunkat, és úgy láttuk, hogy annak egy részét a helyszínen ellenőriznünk kell. Szükség volt a kutatópontok másodszori felkeresésére azért is, mert elkövettünk kisebb hibákat, pontatlanságokat. Eltévesztettük néha az igeidőt, a keresett múlt idő helyett jelen idejű alakot írtunk fel, vagy fordítva (*elvetél ~ elvetét*). Ugyanilyen problémát okozott az alanyi és tárgyias igeragozás felelőreírása (*lafátyul ~ lafátyulla*). Több helyen tisztázatlan maradt a már említett kérdés, hogy a lovat, tehenet, ökröt jobbra, balra milyen terelőszavakkal irányítják. Egy-két esetben adathiány is volt, a kérdés véletlenül kimaradt a gyűjtőfüzetből. — Más szempontból szükségesnek tartottuk az ellenőrzést azért is, hogy keressünk még olyan adatokat, amelyeket először nem jegyeztünk fel egy-egy kutatóponton, de a környező községek adatai alapján úgy gondoltuk, valószínű, hogy ott is megtalálható.

6. A tematikai táblázat szerint 93 kérdéssel szerepel atlaszunkban a háziállatok köznévként használatos nyelvjárási megnevezése. Már az első gyűjtések alkalmával, de különösen az adatok térképreírásakor azt láttuk, hogy az ilyen típusú nevek térképlapjai meglehetősen egyhangúak, kevés a lexikai variáns. Kutatóterületünk minden

pontján azonos a legtöbb állat közneve: *ökör, tehén, kutya, macska, tik, kokas, birka, ürü, disznó, malac, kanca, gőből, bívaj*, legfeljebb csak hangtani szempontból mutatnak változatosságot: *disznó, disznó^a, disznó, disznó*; *gűből, gűbőj, gőből, gőbőj*; *bihā, bihal, bīvā, bival, bívaj* stb. Szóltunk már róla, hogy ezek nagy része a köznyelvben is megtalálható, többségük az állattenyésztő magyarság alapszókinésébe tartozik. Jelentős részük országosan is egységes (vö. A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. rész 506, 525, 530, 545, 574; II. rész 510, 555, 557), a mi kutatóterületünkön tehát nehezen képzelhető el nagyobb szóföldrajzi változatosság.

A fent említettekkel szemben viszont a hangutánzó igék térképlapjai főként morfológiai szempontból, de lexikális vonatkozásban is rendkívül gazdag anyagot tartalmaznak. E gazdagságot azzal magyarázhatjuk, hogy a hangutánzás egyike a legszubjektívebb szóalkotási módoknak, a szó hangalakja és jelentése között meglevő természetes kapcsolatnak megfelelően ugyanazt az állathangot különböző adatközlők csak hasonlóan, de nem feltétlenül azonosan formálják nyelvi kifejezéssé. Másrészt maga az állathang (sírás, mörcögés, bögés) sem mindig teljesen egyforma, ugyanabban a situációban egyedenként más-más hangmegnyilvánulás lehetséges, amiből feltehető, hogy a nem teljesen azonos hangélményeket különböző nyelvi elemek fejezik ki.

Több változatban fordulhat elő maga a hangutánzó alaphangsor. Magas és mély hangrendű alakpárokat találunk a *kërrëg ~ kurrog, vërtyog ~ vartyog, küttyëg ~ kottyog, vinyitt ~ vonyitt, cühikül ~ cühikul* igékben, de alakváltozatot eredményez az alaphangsor egy-egy magánhangzójának hangszínkülönbsége: *csatorász ~ csutorász*; labialitása: *nyüsszög ~ nyüsszög, csürrög ~ csürrög*; a szókezdő magánhangzó-torlódás különböző feloldása: *trüsszög ~ tüsszög, prüsszög ~ püsszög*. Bizonyos határokon belül az adatközlő egyéni szokása, pillanatnyi lelkiállapota és a beszédssituáció határozza meg, hogy a többféle variáns közül éppen most melyiket használja.

Egy bizonyos fokig más a helyzet a nem teljesen azonos állathangot tükröző szavak esetében. Nézzük például a fészken ülő kotlós hangját utánzó igéket. Többségük a *vi-* és *si-*, valamint a *vër- ~ var-* hangsorra vezethető vissza: *visogat, visonyál, visitt, sikonyál, sijakszik, sijakodik*; *vërtyog, vartyog*. (A *vi-* és *si-* tőtipus előfordulása nagyjából területileg is elkülöníthető, míg a *vër- ~ var-* ezektől függetlenül egész kutatóterületünkön megtalálható, több esetben az előbbieket variánsaként. Lásd a 3. ábrát.) A *vër- ~ var-* tőtipusnak a *vi-* és *si-* típusokkal szemben mutatkozó nagyobb hangalak eltéréseiből — éppen, mivel hangutánzásról van szó — arra következtetünk, hogy köztük szemantikai eltérés lehet. A *visogat, visonyál, visitt, sikonyál, sijakszik, sijakodik* igéknek a hangélményalapja valószínűleg inkább a csatázó, vészes állathang, a *vërtyog, vartyog* típusúakat pedig morgásszerű, a kevésbé háborgó állatra jellemző hanghatások inspirálhatták. Néhány adatközlő megjegyzéseiben utalt is erre a különbségre. — Hasonló problémákkal más térképlapokon is találkoztunk. Több közül most csak egyet említünk: a már megtojt, fészkeről leröpülő tyúk hangjára a *kodál, kotkodácsul, csatáz* igék is talán nem teljesen ugyanazt az állathangot jelölik (107. sz. kérdés a mutatványanyagban). Fölmerül a probléma, vajon ezeknek egy térképlapon való közlése nem okoz-e valamiféle értelmi zavart jelentésük megítélésében, nem kellene-e szétválasztanunk őket. Gyakorlati okok miatt — úgy látjuk — külön-külön térképezésük nehezen lenne megvalósítható. Ha a nagyon finom szemantikai eltéréseket más-más lapon tennénk közzé, egyrészt nagyon elapróznánk anyagunkat, felduzzasztanánk térképeink számát, másrészt sok térkép hiányos lenne, mert minden községben az összes létező variáns nem használatos — még ha azok jelentésükben egy kissé el is térnek egymástól. Mivel az elhangzott kérdés minden esetben ugyanaz volt, ugyanarra a situációra vonatkozott, úgy gondoljuk, hogy a feljegyzett variánsok szinonimák, hangulati értékük, valóságos élményalapjuk azonban nem mindig teljesen azonos.

A hangutánzó igékkel kapcsolatban még egy kérdésről kell szólnunk, az ugyanazon alaphangsor különböző toldalékolásáról, tulajdonképpen az igeképzésről. Nyelvünk igeképzőkben nagyon gazdag (MMNyR. I, 345—62), és e gazdag szóalkotási lehetőség különösen a hangutánzás területén érvényesülhet igazán. Azonos hangsor sokszor más-más képzővel jelentkezik: *bugyorász* ~ *bugyoroG* 148: 30 (a kacsa, ha vízbe dugja a fejét, és keres valamit); *prüsszkül* 233: 50 ~ *prüsszőG* 233: 1 ~ *prüsszent* 233: 14 *szisszög* ~ *szisszöget* ~ *szisszent* 233: 45 (a macska, ha a kutyára haragszik) stb. Ezek jelentéskülönbsége nagyjából azonos a képzők jelentéskülönbségével, pl. a *prüsszög* ugyanannak a ténynek inkább a gyakoriságát, a *prüsszent* viszont a mozzanatosságát emeli ki.

A sok adat, alakváltozat társadalmi értékét, használati fokát nem tudtuk mindig pontosan megállapítani. Néha még öt-hat adatközlő megkérdezése után sem láttuk világosan, hogy melyik a gyakrabban használt alak. De újabb adatközlők sem döntöttek el a kérdést, csak az adatok számát szaporították. Annnyit azonban elmondhatunk — ami a gyűjtés módszeréből és a statisztika törvényeiből is következik —, hogy a sokszor ismétlődő, gyakran előforduló adatokat valószínűleg többen használják és ismerik, míg az elszórt, csak ritkán, itt-ott található, inkább alkalmoszerű elnevezéseket kevesebben.

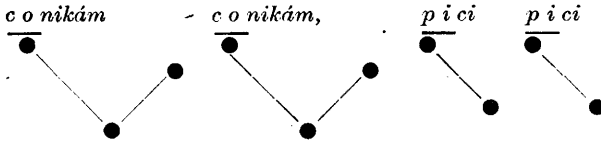
Az állathívogatók térképlapjai felhívják a figyelmet néhány olyan problémára, amelynek egy későbbi részletesebb vizsgálata nemcsak dialektológiai szempontból hasznos, hanem eredményes lehet a leíró nyelvtan, az etimológiai kutatások, sőt bizonyos vonatkozásban az általános nyelvészet számára is. (Pl. a predikatív viszony nélküli mondatok szerkezeti kérdései, a primitív akaratközlés nyelvi jelei, a kommunikáció különleges esetei stb.) Az 500. lapon bemutatjuk — csupán utalva a problémára —, hogy e térképlapok többek között milyen adatokat szolgáltatnak a hangutánzó igék, hívogatók és az állatnevek közötti összefüggésekhez. (Vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete 33—8; a készülő Magyar Nyelv Etimológiai Szótára megfelelő szócikkei.)

A táblázatból látjuk, hogy a hívogatók és a becézőnevek etimológiai összefüggése a legszembetűnőbb. Elég ritka az az eset, amikor ezek összefüggéséhez a hangutánzó ige is csatlakozik, pl. a *pipi pipi pipi*; *pipi* ~ *pitye*; *pityög*; a *cic cic*; *cica*; *cincog* (az egér) és esetleg talán még a *tubicám tup tup*; *tubi*; *turbéikul*. A *bece* (*becce*) gyermeknyelvi szóról az MNyESz. megjegyzi, hogy „a *beget* családjába tartozása nem valószínű”. A pulykának csak *póka*, *póka*, *pulka*, *pújka* 154: 50 megnevezése van, becézőneve nincsen. A köznyelvi *pulyká-t* KÁLMÁN BÉLA és BENKŐ LORÁND a *púj púj púj* hívogatószókból magyarázza (MNy. XLIX, 195—6). A *cica* becézőnév és a *cic cic* hívogató nem a macska, hanem inkább az egér hangját utánzó alapszóból származtatható. A macska ugyanis rögtön fölfigyel az egér cincogására, érthető tehát, hogy a figyelemkeltő hívogató kifejezés is efféle akar lenni. (Vö.: MNyESz. *cic*; KELEMEN JÓZSEF, Mondatszók 452.) A kismalacokat sok adatközlő szerint *c*-szerű, inspirációval képzett hangokkal hívogatják. Itt is a moslék szürcsölésének utánzása kelti fel az állatok érdeklődését. Ugyanez megtalálható a bolgár nyelvjárásokban is (vö. VAKARELSZKI i. m.).

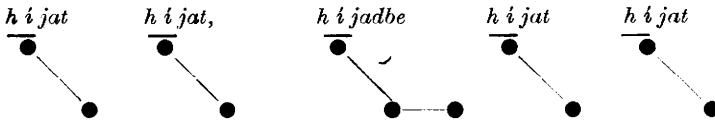
A hívogatók és terelők egy vagy több elemből álló, de szinte mindig sokszor ismétlődő kifejezések. Az ismétlésre addig van szükség, míg az állat meg nem hallja az utasítást, és nem engedelmeskedik. De hogyan hallja meg, honnan tudja, hogy ez neki szól? Feltételes reflex kérdése — mondhatnánk, de éppen ennek felidézésében van nagy szerepe az intonációnak: hangsúlynak, ritmusnak, dallamnak és hanglejtésnek. Intonáció és gyakori ismétlődés nélkül egyetlen hívogató vagy terelő sem érné el a kívánt hatást sohasem. Sajnos, jelölésük egyik gyengéje atlaszunknak. Megfelelő egyezményes jelek hiányában nem fordítottunk gondot pontos lejegyzésükre. Talán nem is atlaszfeladat ez, azért gondoltuk, hogy 60 község helyett inkább csak 5—6 kutatópontról készítenénk magnetofonfelvételek segítségével alaposabb feldolgozást. Most nem végleges jelrend-

szer segítségével bemutatjuk Attala községből néhány hívogató kifejezés hangsúly- és hanglejtés-összefüggését. (A hangsúlyos szótag ritkítva és aláhúzva.)

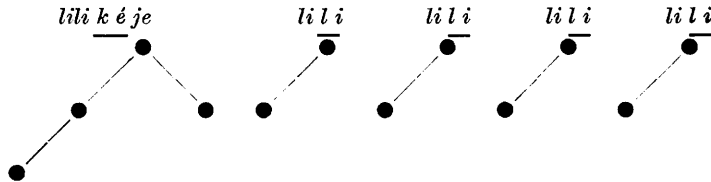
kismalac:

tyúk:

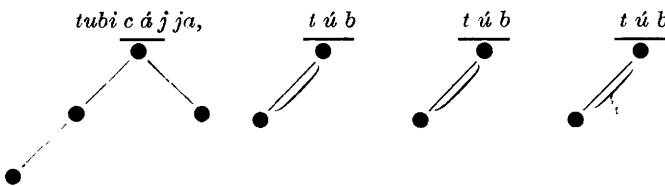

kacsa:

Még egyszótagú hívogatóknak is lehet dallamuk, ilyenkor a magánhangzó szokatlanul megnyúlik:

galamb:

Legtöbbször szinte minden elemük hangsúlyos, a hangsúly lehet az első, de a köznyelv-
től eltérően az utolsó előtti és az utolsó szótagon is.

Az állatok szaporodására, nemi életére vonatkozó kifejezések — hasonlóan az állatnevekhez — nem mutatnak ilyen nagy gazdagságot. Ugyanaz a szó használatos néha több állatnál is azonos fogalom vagy cselekvés kifejezésére. Például ha várt idő előtt döglött utódot hozott a világra, akkor *évetét* 60: 18 ~ *elvetét* 60: 21 a disznó, tehén, ló, kecske, birka, kutya, macska; ha nem képes szaporodásra az állat nőtényje, akkor *meddü* 62: 13 a tehén, ló, kecske, birka. Ha ivartalanítják a hím disznót, borjút, csikót, akkor egyaránt a *kiheréllik* ~ *kivág'gyák* 61: 32 használatos.

Az előbb tárgyalt összefüggéseket a következő táblázat szemlélteti:

	Hangutánzó ige	Hívogató	Becézőnév
malac	<i>rőög</i> 14: 40	<i>coni ne ne</i> 23: 23 <i>coci coci coci</i> 23: 40 <i>kucu kucu ~ c c c c</i> 23: 53	<i>coca</i> 12: 46 <i>coci</i> 12: 47 <i>cona ~ coni</i> 12: 16
borjú	<i>bőög ~ bēget</i> 44: 9 <i>mőrcög ~ mőcörök</i> 44: 46 <i>mormicul</i> 44: 21 <i>mőrmicul</i> 44: 35	<i>bőcce ne ne ne</i> 47: 13	<i>bőcce ~ bőccike</i> 47: 12
csikó	(Nincs, csak a nagyét gyűjtöttük.)	<i>paci paci paci</i> 80: 7 <i>paci ne ne ~</i> <i>maci ne, maci ne ~</i> <i>pacikám, pacikám,</i> <i>pacikám</i> 80: 57	<i>paci ~ pacika</i> 75: 18 <i>maci</i> 75: 13
csirke	<i>pityög ~ csibög</i> 112: 11	<i>pipi pipi pipi</i> 115: 1 <i>pity pity pity</i> 115: 44 <i>pitye pitye</i> 115: 55	<i>pipi ~ pitye</i> 105: 2 <i>pipike</i> 105: 10
kis lúd	(Nincs, csak a nagyét gyűjtöttük.)	<i>bibi bibi bibi</i> 137: 27 <i>popoty popoty popoty</i> 137: 21	<i>bibica</i> 137: 27 <i>popoty ~ popotyika</i> 137: 13
kis kacsa	(Nincs, csak a nagyét gyűjtöttük.)	<i>lili lili lili</i> 149: 7 <i>lilikám lililililili</i> 149: 52	<i>lili ~ lile</i> 147: 45 <i>lila</i> 147: 54 <i>lilike ~ lilice</i> 147: 57 <i>lilika ~ lilica</i> 147: 10
galamb	<i>turbékul ~ brukká</i> 166: 22	<i>tubicám tup tup</i> 168: 11	<i>tubi</i> 165: 11 <i>tuba</i> 165: 16
birka	<i>bēgg ~ bekög</i> 177/a: 54 <i>bēget</i> 177/a: 56	<i>bari ne, bari ne</i> 178: 1 <i>mici ne ne</i> 178: 35 <i>ciktá ciktá ciktá</i> 178: 38	<i>bari ~ baris</i> 177: 2 <i>barika ~ bariska</i> 177: 22 <i>mici ~ micike</i> 177: 33
kutya	<i>ugat</i> 207: 13 <i>trutull ~ vonyitt</i> 208: 16 <i>cühükül</i> 209: 59 <i>nyüszikül</i> 209: 6 <i>csahint ~ vakkant</i> 210: 18 <i>kajkul</i> 215: 31 <i>morog ~ dörmög</i> 212: 49	<i>pici ne</i> 219: 14 <i>piszi ne</i> 219: 16 <i>neve + gyere ide</i> 219: 57	<i>pici</i> 206: 14 <i>piszi</i> 206: 16 <i>kuszi</i> 206: 50 <i>kutyus ~ kiskuszi</i> 206: 53
macska	<i>nyávog ~ nyērvog</i> 234: 21 (az egér: <i>cincog</i>)	<i>cic cic</i> 235: 15 <i>cica cica</i> 235: 11	<i>cica</i> 229: 15
házinnyúl	<i>rén ~ makog</i> 246: 20	<i>nyuszi, nyusz nyusz</i> <i>nyusz</i> 247: 50 <i>musz musz musz musz</i> 247: 40	<i>nyuszi</i> 245: 50 <i>nyusziika</i> 245: 40

7. A kutatópontok jegyzéke:

1. Somogygeszti	21. Fonó	41. Kapospula
2. Mernye	22. Kisgyalán	42. Kercseliget
3. Szentgálaskér	23. Gölle	43. Csököly
4. Ráksi	24. Jákó	44. Rinyakovácsi
5. Igal	25. Kiskorpád	45. Gige
6. Somogyszil	26. Kisasszond	46. Szenna
7. Várda	27. Kaposfő	47. Kaposszerdahely
8. Magyaregres	28. Bárdudvarnok	48. Töröcske
9. Somogyaszaló	29. Kaposmérő	49. Zselickislak
10. Somodor	30. Kaposújlak	50. Zselicszentpál
11. Magyaratád	31. Sántos	51. Simonfa
12. Patalom	32. Taszár	52. Cserénfa
13. Büssü	33. Kaposhomok	53. Szentbalázs
14. Kazsok	34. Baté	54. Patca
15. Hetes	35. Kaposkeresztúr	55. Szilvásszentmárton
16. Juta	36. Mozdós	56. Zselickisfalud
17. Kaposfüred	37. Nagyberki	57. Bőszénfa
18. Toponár	38. Szabadi	58. Gálosfa
19. Orci	39. Csoma	59. Kaposgyarmat
20. Zimány	40. Attala	60. Hajmás

8. Mutatvány atlaszunk anyagából:

(Az egyes adatok után levő szám az előfordulás helyét, vagyis a kutatópont számát adja meg. Néhány adat társadalmi értékére is utaltunk zárójelek alkalmazásával, ezek jelentése a Magyar Nyelvjárások Atlaszáéval megegyezően: [] újabb alak, () archaikus alak, < > ritkán használt alak.)

142. Hogyan nevezik azt a szárnyas állatot, amelyiknek tojásait kotlóstyúkkal költetik ki? A vizet szereti, mint a lúd.

réce 3, 4, 7, 9, 10, 14, 17, 18, 21, 23, 27–29, 31–33, 36, 39–41, 46, 50, 52–56, 58; *récé* 6, 12, 14, 16, 29, 34, 37, 43–45, 51, 60; *récé* 20, 32, 45, 46; *réce* 22, 46, 49; *récé* 51; *réce* 2–5, 8, 11, 13, 17, 18, 20–27, 30, 33, 35, 39, 47–49, 53, 54, 58, 59; *récé* 11, 15, 19, 26, 30, 40, 57, 59; *récé* 1, 18, 37; *récé* 38, 44; *récé* 13 | *kácsa* 42 | [*kácsa*] 4, 5, 33.

Megjegyzések: A 42. kutatóponton (Kercseliget) feljegyzett *kácsa* adat bácskai telepeseiktől való.

*

176. Hogyan nevezik az ivartalanított bárányt?

ürü 1–60.

*

3. Hogyan nevezik a nyolc, tíz hetes malacot, azt, amelyiket most választanak el?

választási malac 1, 7, 8, 11, 21, 22, 27, 32, 33, 35, 37, 39, 41, 52–55, 57, 58; *választási malac* 2, 3, 9, 10, 17, 18, 20, 23, 31, 34, 42, 47; *választási malac* 27, 36, 37, 50, 57, 59; *választási malac* 2–6, 9, 12–14, 16, 17, 19, 38, 40, 47, 48, 51; *választási malac* 33, 38 | *választómalac* 15, 21, 25, 27, 30, 32, 33, 46–48, 55, 60; *választómalac* 40, 54, 55; *választómalac* 26; *választómalac* 28, 29, 51; *választómalac* 36, 44; *választómalac* 24; *választómalac* 7; *választómalac* 3, 13, 16, 24, 31, 43, 45, 46, 49, 56 | *választómalac* 4, 11 | *südmalac* 26, 50, 54; *südmalac* 38 | *nevendékmalac* 53 | *pecsönyemalac* 35, 56 | *malac és kismalac* 4, 8, 15, 25, 29, 30, 52, 55, 58–60.

Megjegyzések: Kutatóterületünk délnyugati részén a *választómalac*, északi és keleti részén viszont a *választási malac* kifejezés a gyakoribb. A két terület között — hol keskenyebb, hol szélesebb sávon — mind a két megnevezés előfordul. Sokszor nem jelölik meg ezt az állapotot, csak az általánosabb érvényű *malac* vagy *kismalac* használatos. Az elsőtörtan előforduló *südmalac*, *nevendékmalac*, *pecsönyemalac* már más szemléletet tükröz. Az első kettő tágabb időhatárokhoz kötött fejlődési, illetőleg fejlettségi fokot kifejező név, míg az utóbbi inkább a valamire való alkalmasságot hangsúlyozza. (Szemléltetését lásd az 1. ábrán.)

*

70. Mi a rosszul táplált, semmire sem használható, öreg ló neve?

gébé 5, 6—8, 12, 17—19, 24, 25, 27—29, 30, 34, 36, 38—41, 43, 44, 46, 49, 51, 53—55, 58; *gebe* 2, 10, 14, 16, 20, 26, 31, 37, 50, 56; *gebe* 2, 3, 9, 11, 27, 30, 32, 33, 35, 47, 59 | *görhes* 7—9, 18, 20, 21, 25, 26, 28, 30, 36, 39, 45—48, 50, 52, 54, 55; *görhes* 4, 12, 16, 24, 28, 29, 33, 38, 44, 53, 56, 58; *görhes* 26; *gërhes* 47 | *gésztró* 30; *gesztró* 13, 35; *grésztró* 45; *grésztró* 1; *grasztró* 1, 24; *öreg graszt* 42 | *gërdáncs* 24, 47 | *görcsös* 4, 14 | *gëcsös* 33 | *geribes* 59 | *gerëben* 23, 24; *gereben* 31 | *kosztró* 42 | *kódís* 8 | *kandzsi* 35 | *mustra* 24, 29, 41; *mustraló* 18; *kimustrált* 57 | *lëkallódott* 7; *ëkallódott* 45 | *sovány* 4, 6, 10, 11, 13, 23, 24, 34, 39, 56; *sován* 37, 43, 44, 56 | *öreg* 15; *öreg ló* 60; *öreg ló* 7 | *vëlló* 28 | *virslibe való* 1, 27.

Megjegyzések: A több lexikális variáns nagyjából ugyanazt a fogalmat jelöli kisebb hangulati eltérésekkel. A csak egyszer-egyszer előforduló adatok inkább alkalmoszerű megnevezéseknek látszanak.

*

107. Mit csinál a tyúk, ha megtojt? Milyen hangot ad?

kodál 3, 7, 11, 14, 17, 27, 42, 44, 47, 48, 49, 52, 57—60; *kodál* 5, 8, 17, 19, 29—32, 36, 38, 40, 53, 57; *kodál* 3; *kodáll* 4, 6, 13, 17, 19, 22, 35, 37; *kodáll* 2, 12, 14, 23, 33, 34, 38, 39, 41; *kodál* 9, 32; *kodál* 2, 8, 10, 14, 16, 24, 54; *kodál* 9, 38; *kodál* 13, 18; *kodá* 19, 41; *kodá* 30, 32, 38 | *kodáku* 19, 25, 28, 41, 47; *kodáku* 18, 31, 33, 48, 49, 50, 53, 55—57, 60; *kodáku* 46; *kodáku* 44, 55; *kodáku* 7; *kodáku* 56; *kodáku* 14, 46; *kodáku* 45; *kodáku* 28; *kodáku* 51; *kodáku* 14, 46; *kodáku* 24, 43, 44 | *kodácsul* 1, 6, 7, 18, 19, 21, 22, 25, 27, 35, 48, 52, 58, 59; *kodácsul* 2, 3, 13, 20, 27, 29, 34, 41, 50; *kodácsu* 4; *kodácsol* 8; 9, 27, 54; *kodácsol* 45 | *kodácsó* 14; *kotkodál* 1, 5, 10, 11, 23, 27, 29, 49, 57; *kotkodál* 19, 31; *kotkodáll* 39; *kotkodál* 16, 37; *kotkodál* 36, *kotkodál* 51; *kotkodál* 13; *kotkodá* 20 | *kotkodácsul* 4, 11, 21, 25, 32, 41, 47, 59; *kotkodácsul* 33, 38; *kotkodácsul* 37; *kotkodácsul* 39; *kotkodácsu* 21; *kotkodácsol* 11; *kotkodácsó* 45; *kotkodácsó* 9; *kotkodácsó* 45 | *kotkodáku* 12, 15, 31 | *kotkoG* 44 | *csatáz* 30; *csatázik* 17 | *csatoráz* 29; *csatorász* 25 | *rikácsul* 5; *rikogat* 4 | *lármáz* 54.

Megjegyzések: Az adatok túlnyomó többsége a *kod-*, *kotkod-* hangsorból különböző képzőkkel és képzőbokokkal alkotott hangutánzó ige. Főbb variánstípusokat területileg nem tudunk elhatárolni. Talán a *csatáz*, *csatázik*, *csatoráz* mutat csak némi szóföldrajzi összetartozást.

Az *-l* denominális verbumképző (vö. MMNyR. I, 365—6) kutatóterületünk nagy részén zártabb, *-u-* kötőhangzóval kapcsolódik az alapszóhoz: *kodáku*, *kodácsul*, *kotkodácsul*. Ettől világosan elhatárolható két kisebb sziget, ahol az említett kötőhangzó *-o-*: *kodáku*, *kodácsol*, *kotkodácsol*. (Ennek szemléltetését lásd a 2. ábrán.)

*

115. Hogyan hívogatják a csirkéket, ha enni adnak nekik?

A) Több, alakilag azonos, hangsúlyos, egyszótagú elem ritmikailag egységes hívogató alapformát alkot. Ez az alapforma ismétlődik periodikusan tovább:

pi pi ~ ~ 3 | *pity pity pity* ~ ~ 29, 44 | *pity pity pity pity* ~ ~ 50 | *pitty pity*
pitty ~ ~ 36 | *pitypitty pity* ~ ~ 42 | *puty puty puty puty* ~ ~ 46 | *putty putty* 54 |
tyu tyu tyu ~ ~ 45 | *csi csi csi* ~ ~ 59 | *csir csir csir* ~ ~ 13.

Ugyanezek egy — esetleg két — elemmé tömörülnek. Szótagszámuk 3-tól 8–10-ig is terjedhet, addig, amíg egy lélegzetvétellel kimondhatók. (A kétszótagiakat nominálisaknak tekintettük, l. később.) A közölt adatok szótagszáma nem jelent semmiféle kötöttséget, nekünk akkor így mondták, de más alkalommal több vagy kevesebb szótag-számmal is éppen így elhangozhatnak. Hangsúly az első vagy az utolsó szótagon van:

pipipi ... ~ ~ 19, 50 | *pipipipi* ... ~ ~ 11, 12, 17, 27, 32, 35, 44 | *pipipipipi* ...
~ ~ 28 | *pipipipipipi* ... ~ ~ 16, 27, 38 | *pipipi* ... *pipipi* ... ~ ~ 30 | *pitypity*
pitypitypity ... ~ ~ 11 | *putyputyputyputyputy* ... ~ ~ 28 | *putyputyputyputyputy*
putyputy ... ~ ~ 9 | *tyutyutyutyutyuty* ... ~ ~ 49.

B) Nominalizálódott szóelemek (gyermeknyelvi becézőnevek) ismétlődnek az alapformán belül. Az elemek első vagy utolsó szótagja hangsúlyos, ha a hangsúly az utolsó szótagon van, akkor azt kövérebb betűvel jelöljük:

pipi pipi ~ ~ 3, 13, 14, 26, 41 | *pipi pipi pipi* ~ ~ 1, 8, 21, 22–24, 56, 58 |
pipi pipi ~ ~ 31 | *pipi pipi pipi* ~ ~ 20, | *pipike pipike* ~ ~ 24, 59 | *pipike*
pipike pipike ~ ~ 40 | *pityi pityi* ~ ~ 24 | *pitye pitye* ~ ~ 55 | *pitye pitye* ~ ~ 9 |
pitye pitye pitye ~ ~ 30 | *pityte pityte* ~ ~ 54 | *putyi putyi putyi* ~ ~ 51 | *putyora*
putyora ~ ~ 28 | *pizsi pizsi pizsi* ~ ~ 24 | *csiri csiri* ~ ~ 60 | *pipi* 54 | *pipike* 43;
pipike 18 | *putyori* 43 | *csicsikák* 51.

Ugyanezek összetapadnak, ilyenkor az egész alapforma első vagy utolsó szótagja hangsúlyos: Birtokos személyragosaknál az utolsó előtti szótag is hangsúlyos lehet. Az elemek ismétlődése az alapformán belül egy lélegzetvételnél idő alatt itt is tetszőleges:

pityipityi ... ~ ~ 22 | *pityipityipityi* ... ~ ~ 19 | *pityepityepitye* ... ~ ~ 5,
57 | *putyiputyiputyi* ... ~ ~ 17 | *putyiputyiputyiputyiputyiputyiputyi* ... ~ ~ 9 | *csicsicsicsi* ...
~ ~ 23, 53 | *csicsicsicsicsicsi* ... ~ ~ 52.

Birtokos személyraggal ellátott alakban ismétlődnek:

pipikém pipikém ~ ~ 33, 41; *pipikém pipikém* ~ ~ 18 | *kicsikém pipikém* ~ ~
36 | *pipikám pipikám* ~ ~ 9 | *putyikém pityikém* ~ ~ 3, 50 | *tyutyukám tyutyukám*
~ ~ 45 | *csicsikém csicsikém* ~ ~ 52; *csicsikém csicsikém* ~ ~ 38 | *putyorám putyorám*,
csiri csiri 46 | *pipikéje pipikéje* ~ ~ 23; *pipikéj'e pipikéj'e* ~ ~ 45 | *pityéje pityéje* ~
~ 8; *pityéje pityéje* ~ ~ 12 | *pipikém* 21, 39; *pipikém* 25, 53 | *putyikém* 9, 35 | *putyi-*
kám 49, 54; *putyikám* 57 | *putyorám* 55 | *pizsikém* 10, 48 | *csicsikém* 33; *csicsikém* 22, 40 |
pityuskám 10 | *pipikéje* 12 | *pityéj'e* 45 | *csicsikáj'a* 58.

C) Megszólításként szerepel az állat becézőneve, és utána következik valamely — már tárgyalt — hívogató alapforma. Ezek az összetett hívogató kifejezések is gyakran ismétlődnek, de nem mindig feltétlenül ilyen összetett formájukban, hanem elemenként külön-külön, esetleg a többféle elem — nem mindig azonos szabályok szerint — váltakozva. Általában ez az összetett hívogató típus a gyakoribb.

putyikám, puty puty puty 47 | *putyukám, puty puty puty* 37 | *putyorám, puty puty*
puty puty puty 46 | *pityurkám, pity pity pity* 48 | *tyutyuskám, tyu tyu tyu tyu tyu* 1 | *csibém,*
csib csib 6 | *pipikéje, pity pity pity* 39 | *pitypitypitypity pityuri* 13 | *pipike, pipi pipi pipi*
27 | *pipike, pipi, pipi* 20 | *pipikém, pipi pipi pipi* 4, 37 | *pipikém, pipikém, pipi*
pipi 2 | *pipikém, pitye pitye pitye* 49 | *pipikám, pipi pipi pipi* 7 | *putyikém, pitye*
pizse 49 | *kispityikém, pipi pipi pipi* 4 | *pipikéje, pipi pipi pipi* 2 | *pipikéj'e, pipi pipi* 14 |
pipikém, pipipi 47 | *pipikém, pipipipi* 16 | *pipikém, pipipipipi* 49 | *csicsikéjjé, csicsicsicsi* 34.

1) A csirke becézőnevéből és a *híjjad* tyúkhívogatóból alakult kifejezések:

pityurájja, híj'at híj'at 39 | *pici pipém, híjat* 25 | *híjjat pipike, híjjat híjjat híjjat* 6 |

híjjat pizséjje, híjjat híjjat 34 | *híj'at picsura, híj'at híj'at* 39 | *híjjat híjjat pipikéjje, híjjat híjjat* 32 | *híj'at híj'at* 8; *híj'at híj'at* 44 | *híjjad* 43; *híjjad* 51.

Megjegyzések: Az egyes hívogató alapformák után tett ~ ~ jel annak többszöri megismétlődésére utal.

Egybeírás, különírás kérdésében a hangsúlyt tekintettük döntőnek. Minden hangsúlyos elemet különírtunk, akkor is, ha az csak egyszótagú, ellenben egybeírtuk még 6—8 szótag esetében is a részelemekre nem tagolódó, csak első szótagjukban hangsúlyos kifejezéseket.

A több kutatóponton is feljegyzett *pipike* 54, *putyori* 43, *pityikém* 9, 35, *csicsikéim* 22, 40, *híjjad* 43 stb. adatokat csonka hívogatónak tekinthetjük. Így önmagukban, ismétlés nélkül ugyanis nem nevezhetők mondat értékű akaratközlő kifejezéseknek. Csonkaságukat azzal magyarázhatjuk, hogy a kérdezőskor teremtett mesterséges szituációt az adatközlő nem éppen jól élte át, az egész kifejezésnek csak egy lényeges elemét nevezte meg.

*

79. Hogyan hajtják el a kis csikót? Mit mondanak neki?

csöt 11, 19, 21, 22, 59; *csöt* 9, 12, 16; *csött* 6, 7, 10, 16, 20, 23, 28, 30, 34, 36, 53; *csöt* 4; *csöt* 34 | *csöt csöt* 3; *csött csött* 26, 39 | *csötne* 1, 22, 37, 41, 47, 48, 54; *csötne* 5; *csötne* 8; *csötne* 13, 14; *csötne* 13; *csötne* 23, 38; *csöt ne* 37; *csöt ne* 47; *csöt ne* 17, 37, 56; *csöt ne* 58, *csöt ne* 21 | *csöt, csötne* 50 | *csötne, csöt* 29, 34, 36 | *csötne csötne* 34; *csötne csötne* 38 | *csötne* 42 | *csötne ne* 42 | *csöt in* 58 | *csöt te csikó* 41 | *csötne csikó* 45 | *csöt te* 29 | *csöt, csöt ne* 56 | *csöt, ne maci ne* 1 | *csöt, ne csikó ne* 30 | *csöt innen, ne paci* 14 | *ne csöt ne* 7, 8, 28, 54; *ne csöt ne* 31; *ne csöt ne* 58; *ne csöt ne* 15 | *ne, csöt te* 30 | *ne csikó, csöt innejd* 54 | *ne* 29; *ne* 37; *ne* 47; *ne* 27 | *ne ne* 41 | *ne* □ 54, *ne* □ 47 | *ne, haj te* 56 | *ne te* □ 30 | *ne maci ne* 2, 5, 46, 49, 54, 58, 60; *ne maci ne* 55; *ne maci ne* 2; *ne maci, ne* 2; *ne maci, ne* 33; *ne maci, ne* 58 | *ne paci ne* 19, 28, 53; *ne paci ne* 3; *ne paci, ne* 30; *ne te, paci ne* 30; *ne paci, ne* 52 | *ne csikó ne* 24, 25, 44, 48, 56; *ne csikó ne* 16; *ne csikó ne* 7, 26; *ne csikó ne* 43; *ne csikó, ne* 7, 44; *ne csikó, ne* 54; *ne csikó ne, ne csikó ne* 41 | *ne, ne csikó* 27 | *maci ne* 33, 52 | *paci ne* 36, 41 | *paci ne*, □ *ne* 33 | *csikó ne* 28 | *cs* ~ ~ 45; □ 41.

Ha valahová behajtják, akkor:

csödbe 1, 15, 49, 57, 60; *csödbe* 5; *csödbe* 16; *csödbe* 12 | *csödbe csödbe* 30, 50 | *csödbe csöt* 7 | *csödbe ne* 54; *csödbe ne* 4; *csödbe ne* 50; *csödbe ne* 2 | *csödbe, maci ne* 49 | *csöt heledre* 9 | *heledre* 57 | *na pacikám, hēre* 17.

Megjegyzések: Néhány kifejezésben előfordul az állat tulajdonneve is, ezt □-gel jelöltük. Tehát *ne* □ = *ne Csüllag* (vagy *Fecske, Rigó, Sári* stb.).

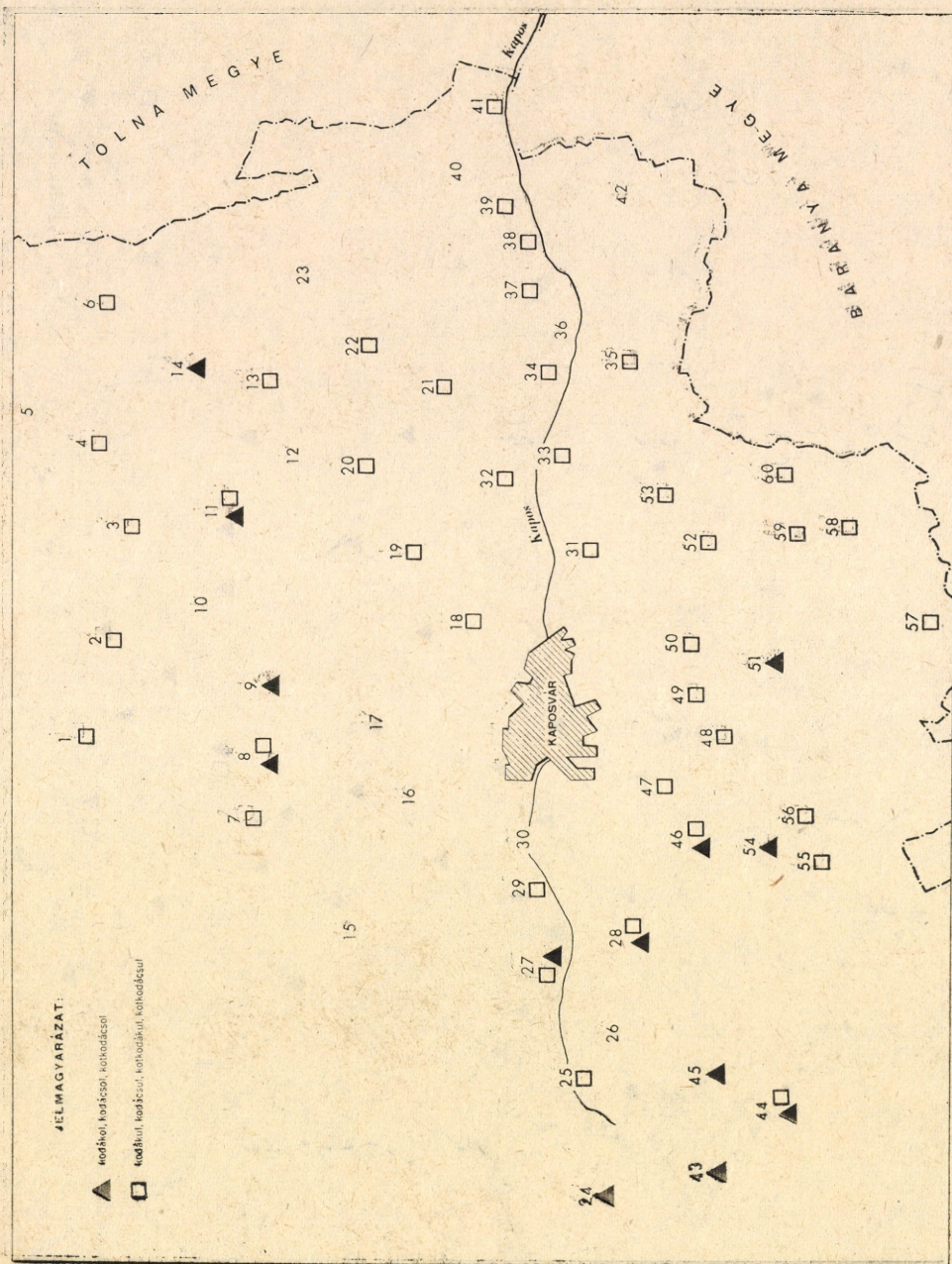
A 45. kutatóponton szerepel — többször ismételve — egy inspirációval képzett csettintő hang *cs*-vel jelölve. Leggyakrabban a szekérbe befogott lovak elindításakor mondják.

Elég sok terelő kifejezés alakilag lehetne hívogató is: *paci ne, ne csikó ne* stb. Ezeket azonban a lényegesen eltérő intonáció különbözteti meg a hívogatóktól; más a hangjelzésük, ritmusuk; hangosak, erőteljes a hangsúlyozásuk.

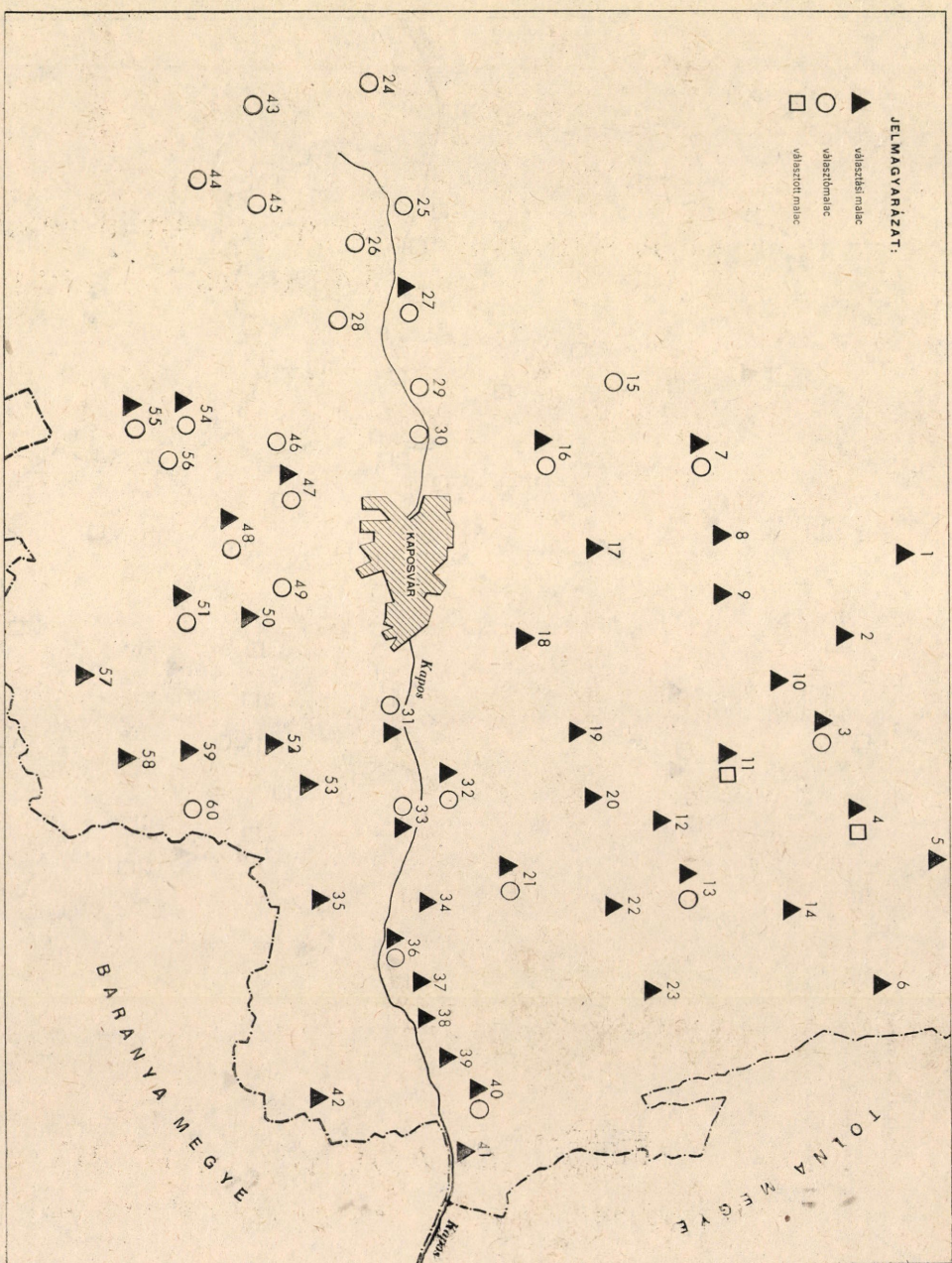
*

61. Mit csinálnak a bikaborjával, amikor ivartalanítják?

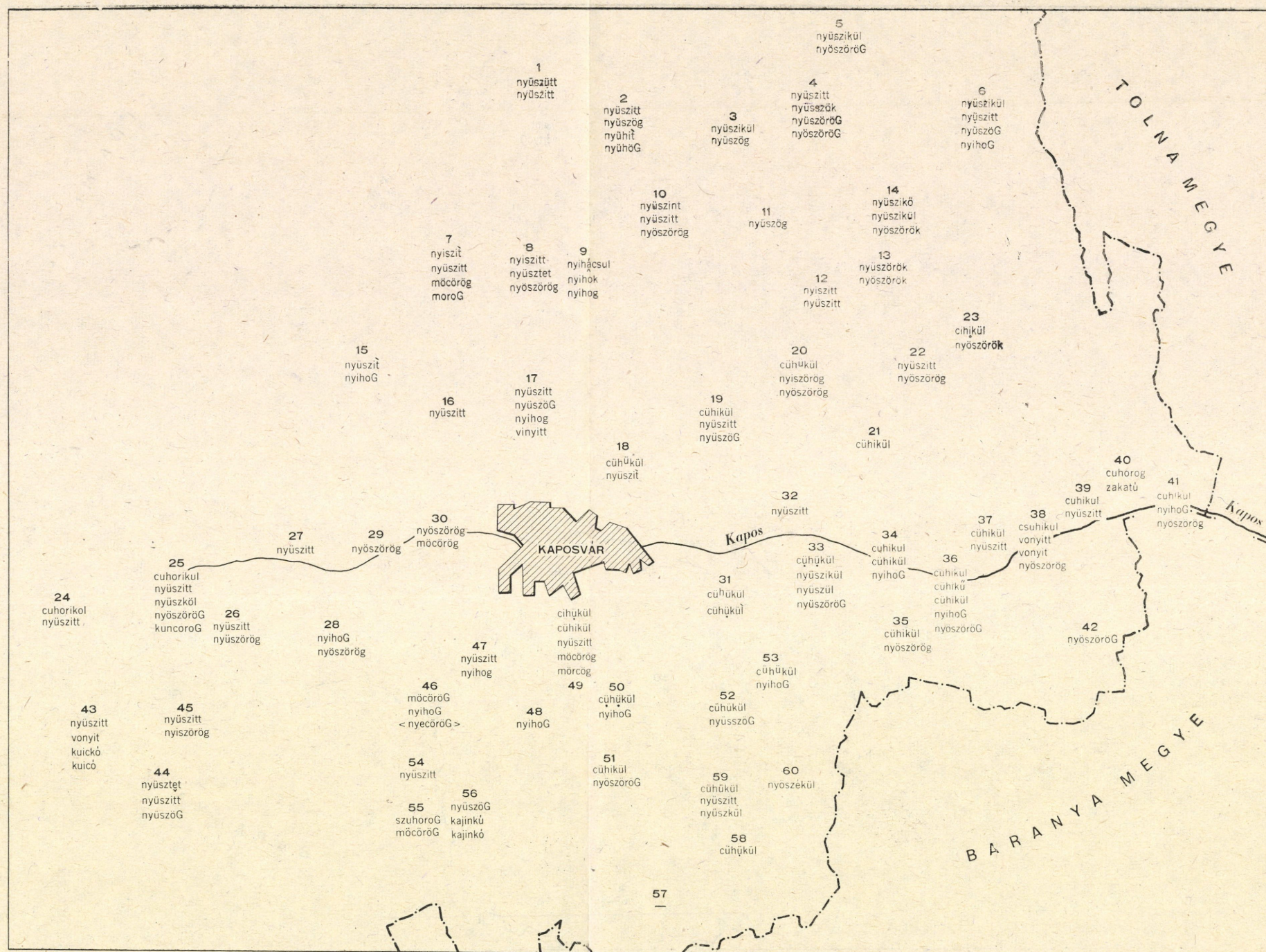
kihérlik 2, 4, 6, 10, 13, 15, 18, 20, 24, 28, 33, 35—37, 39—42, 48, 49, 51, 53, 56, 57, 60; *kihérlik* 33, 46; *kihérlik* 26; *kihérlik* 38, 55; *kihérlik* 44; *kihérlik* 51; *kihérlik* 27, 29, 50, 58; *kihérlik* 4, 8, 9, 14, 17, 31, 45, 48; *kihérlik* 41; *kihérlik* 47, 60; *kihérlik* 1, 19, 30; *kihérlik* 5, 6, 11, 12, 16, 21, 23, 27, 29, 32, 34, 43, 54; *kihérlik* 3.

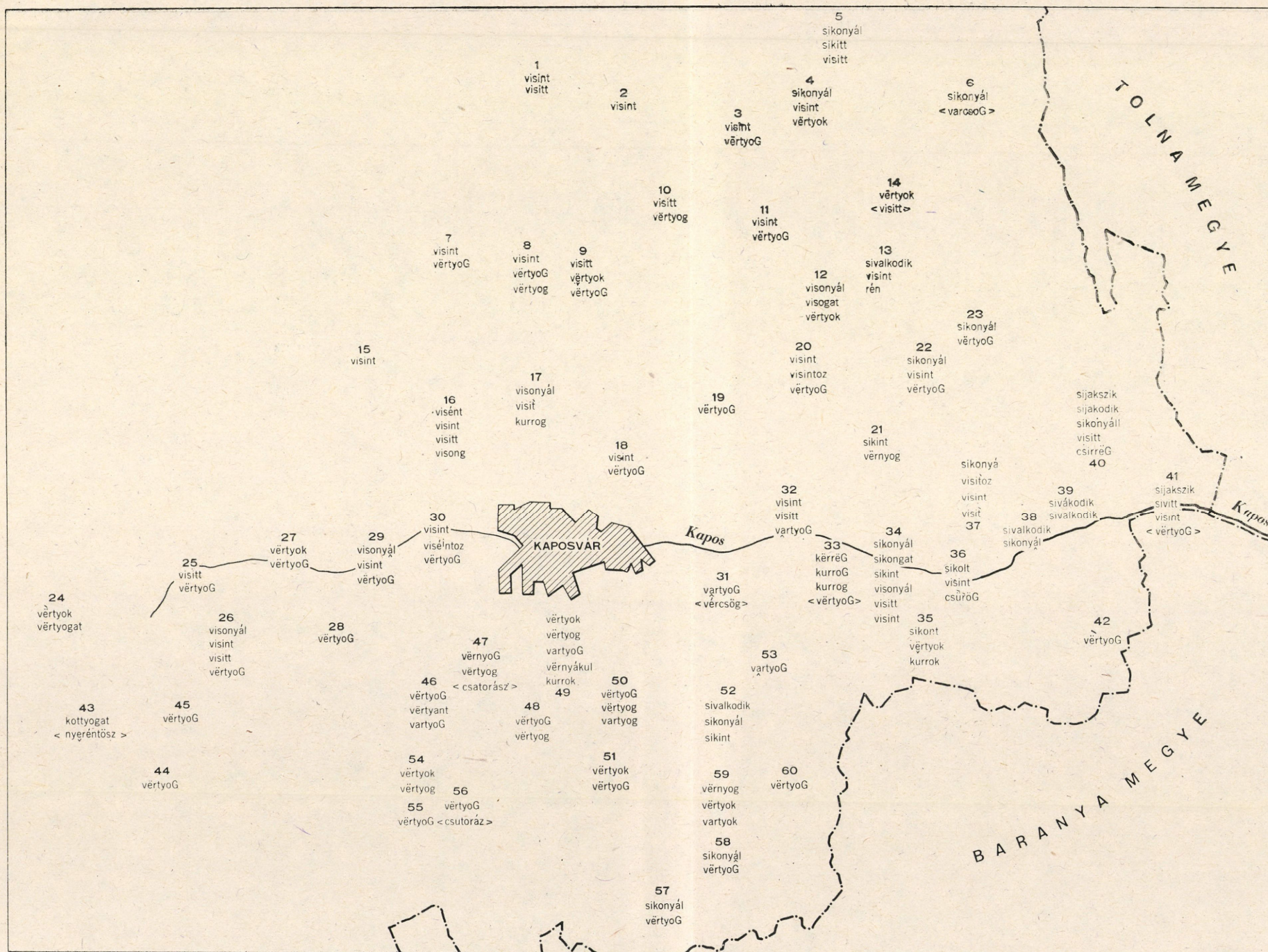
2. ábra (Adatszerűen lásd a mutatóványanyagban 107.)

1. ábra (Adatszerűen lásd a mutatóanyagban 3.)

4. ábra (Milyen hangot ad a kutya, ha bekérezkedik a konyhára? 209.)

3. ábra (Mit csinál a kotló, amikor a fészken ül, és közelítettünk feléje? 108.)

22, 59; *kiherélilik* 52 | *kivág'gyák* 1, 3, 6, 7, 9, 10, 13, 16, 19, 22, 23, 27, 32, 52, 53, 56; *kivág'gyák* 14, 32, 33, 39; *kivág'gyák* 29; *kivág'gyák* 21; *kivágik* 58; *kivágják* 57.

Megjegyzések: Nem befejezett alakban *herélilik* 50, *erélilik* 30 adatok is.

A *kiherélilik* szó *e*-je területünkön más *e*-s szavakhoz viszonyítva sokkal nagyobb százaléokban fordul elő nyíltabb *ē*, néha *ǣ* formájában. Magyaroztatát — több hasonló típusú adat híján — nem tudjuk. Esetleg befolyásolja a szó különleges jelentésével járó emfázis. Ugyanez a jelenség megtalálható a Magyar Nyelvjárások Atlaszában *tetves* I. rész 663. térképlapján (hangulati tartalmát tekintve ez sem közömbös szó), és saját atlaszunk anyagának más részében, a lúd *hele hele*, *ved ē* terelőszavaiban.

BALOGH LAJOS—KIRÁLY LAJOS

Történeti hangsúly a felsőőri nyelvjárásban

Az *egymásután* határozószó és néhány további, az *egymás* kölesönös névmásból képzett szónak a moldvai csángó nyelvjárásban, valamint Erdély középső és keleti részein szokásos, a köznyelvtől eltérő hangsúlyozásával CSÜRY BALINT foglalkozott (Szóhangsúly-eltérés a magyar népnyelvben: MNy. XXXV, 213—4). Megállapította, hogy a második szótagra, a *más*-ra eső hangsúllyal *e* nyelvjárások a tapadásos eredetű névmás ősi, névelőtlen korszakbeli hangsúlyozását őrizték meg. Azt is kimutatta, hogy itt nem valami mondathangsúlyozási jelenséggel — amelyre szintén voltak példái —, hanem szóhangsúllyal van dolgunk.

Ugyanez a történeti szóhangsúly megvan a legnyugatibb, azaz a felsőőri nyelvjárásban is:¹ *Ak·kor kéc·cēr kümēntem emá·sután.* (Őrisziget, Pathy Mihály 77 éves.) *Úty·hoggy itt Aj·souör mek Főj·söüör, hát· hogy ity csu·fuokodig emás·sg.* (Alsóör, Seper Mátyás 36 éves.)

De van még egy másik szócsoporthoz is, amelynek a felsőőri nyelvészletben használt, a fentihez hasonló hangsúlyozása minden bizonnyal ugyancsak történeti eredetű: a *ki*, *mi* utótagú összetett névmásoké. Ezekben, mint alábbi példáink mutatják, a *ki*, illetőleg a *mi* a hangsúlyos: *Emi·rū ién· emlikszēm, nēm.* (Felsőör, Miklós Józsefné 76 éves.) *Eki·nek id·vággya nin·csēn uggy.* (Őrisziget, Pulay Sándorné 83 éves.) *Má nēm· sog va·laki·nek a fa·luba ollan·.* (Uő.) Azt, hogy itt csakugyan — mint már CSÜRY állította — ősi állapot megőrzéséről van szó, különösen jól mutatja az utolsó példamondat *valakinek* szava, amelyben a főhangsúly — az összetétel első tagja kétszótagú lévén — a harmadik szótagra toldott el.

FUTAKY ISTVÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXI. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1965. június 22-én tartotta meg LXI. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia 300-as termében.

I. A tárgysorozat első pontjaként PAIS DEZSŐ tartott előadást „Tündér. (Ősvalásunk nyelvi emlékeiből.)” címmel.

¹ A példamondatokat 1960-ban készített hangfelvételeimből veszem. Gyűjtő-utamról beszámoltam az Ural-Altaische Jahrbücherben (Tonbandaufnahmen in zwei ungarischen Sprachinseln in Österreich: XXXIII, 287—9).

2. Az előadás után a külföldön tartózkodó Telegdi Zsigmond főtítkár helyett Szathmári István, a Társaság titkára terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

Két évvel ezelőtt titkári beszámolómat annak a megállapításával kezdtem, hogy Társaságunk életében az akkori, 1962/63-i év semmilyen tekintetben sem emelkedett ki az átlagévek sorából. Lényegesen mást nem mondhatok a most elmúlt 1964/65-i esztendőről sem. Azon kívül azonban, hogy előre meghatározott program szerint, igen változatos és friss tematikával s nemegyszer heves, de eredményes vitát kiváltva Budapesten 37 felolvasó ülést rendeztünk; hogy méltóképpen megünnepeltük Társaságunk megalapításának 60. évfordulóját; hogy növeltük és növeljük — ha csak szerény mértékben is — kiadványaink számát; hogy részt vettünk minden olyan megmozdulásban (pl. az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők szegedi konferenciája, a „Zala megye földrajzi nevei” című igen jelentős kiadvány megjelenése alkalmából a TIT keretében rendezett ülés és vita stb.), amely nyelvünk vagy a nyelvtudomány ügyével kapcsolatos — úgy gondolom, minden szerénységgel nélkül rá kell mutatnunk két dologra, ami kétségtelenül előrelépést jelent.

Mindenekelőtt ebben az évben sikerült először kiépíteni szorosabb és immár tettekben is megnyilvánuló kapcsolatot a két, hozzánk legközelebb álló hasonló szervezettel, a Magyar Irodalomtörténeti és a Magyar Néprajzi Társasággal. Napjainkban, amikor igaz, hogy a tudományokat egyfelől — érthető okokból — a rendkívül nagy differenciálódás, másfelől azonban örvendatosan az igen sokoldalú és elmélyült vizsgálati mód jellemzi, nem beszélve ezúttal a két vagy több tudomány, tudományág határán álló diszciplínákról (pl. a stilisztika, az irodalmi nyelv története, a finnugorság története, a magyar őstörténet stb.) — különösen nagy jelentősége van az efféle kapcsolatnak és együttműködésnek. Az Irodalomtörténeti Társasággal közösen rendezett ülésen „A stílusmodell és dialektikája” címen Martinkó András tartott igen érdekes vitaindító előadást arról a nyelvészeket és irodalmárokat mostanában örvendatosan mind jobban érdeklő kérdésről, hogy milyen tényezőkre kell tekintettel lenni a stílus létrejöttének magyarázatában. A Néprajzi Társasággal együtt rendezett vitaülés meg előre kiküldött, valóban vitára készítő anyag alapján, az antropológia, a régészet, a történet- és irodalomtudomány szakembereinek a bevonásával is, az összehasonlító finnugor néprajz és nyelvtudomány eddigi módszereit és további perspektíváit vitatta meg. Azt hiszem, az efféle kapcsolat és együttműködés továbbépítése — bevonva a Magyar Történeti Társulatot stb. is — igen hasznos lesz mind Társaságunk, mind a magyar tudomány számára.

A másik, szintén fontos előrelépést jelentő esemény: az egri kiejtési konferencia megrendezése ez év őszén az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen. Mint ismeretes, az 1959-i pécsi nyelvújító konferencia óta anyagiak hiányában mindeztidáig hiába próbálkoztunk efféle, nagyon hasznos és szükséges, a nyelvtudomány egy-egy ágát felmérő és további perspektívákat adó rendezvényekkel. Hosszas tárgyalások után most úgy látszik, hogy a Nyelvtudományi Intézet, a Művelődésügyi Minisztérium, az egyetemek és főiskolák — ez utóbbiak között elsősorban a házigazda szerepét vállaló Egri Tanárképző Főiskola —, továbbá a TIT támogatásával sikerül biztosítanunk a feltétlenül szükséges anyagiakat. A tisztelt Közgyűlés előtt is szeretném hangsúlyozni: azért esett választásunk a kiejtésre, mert ez egyszerre tudományos és egyszerre gyakorlati téma. Érinti ugyanis — mégpedig igen közelről — a tudomány szakembereit, mivel köznyelvi kiejtésünk normáinak rögzítése még a jövő feladata, de érinti — más szempontból, viszont ugyancsak közelről — a gyakorló pedagógusokat, az egyetemi és főiskolai hallgatókat, ismét más szempontból, de szintén meglehetősen közelről a szavalókat, a színészeket, általában a hivatásos és alkalmi előadóművészeket, a rádió és televízió

bemondóit és szereplőit, sőt manapság, amikor soha nem tapasztalt érdeklődés nyilvánul meg a legkülönbébb nyelvi kérdések iránt: a nagyközönséget. Éppen ezért úgy gondoljuk, hogy a kétnapos konferencián elhangzik majd egy hosszabb főelőadás, körülbelül „A köznyelvi kiejtés vitás kérdései” címen, aztán nyolc korreferátum a következő témákról: a tájnyelv és a köznyelvi kiejtés; a városi nyelv és a kiejtés; az audio-vizuális eszközök felhasználása a kiejtés oktatásában; a hangsúly és a hanglejtés kérdései; továbbá: helyes kiejtésre való nevelés az iskolában; helyes kiejtésre való nevelés a felsőoktatásban; kiejtési problémák a rádió és televízió gyakorlatában; végül kiejtés és előadóművészet. A főelőadást és a korreferátumokat vita fogja követni, majd — mint Pécsen — konzultációt tartunk az érdeklődők számára elsősorban a kiejtés, de más, nyelvi, nyelvhelyességi, stilisztikai, helyesírási kérdésekről is. Szeretnénk remélni, hogy az egri konferencia — mint a Társaság előző hasonló rendezvényei a maguk területén — új fejezetet nyit majd a magyar kiejtés történetében mind az eddigi kutatások értékelését, mind a normák lehetséges rögzítését, mind pedig a vitás pontok kijelölését illetően.

Az eddigiekhez fűzve jelentem a Közgyűlésnek, hogy Társaságunk az 1966 őszen „A magyar nyelv története és rendszere” címen rendezendő nyelvészkongresszus munkálataiban is részt vesz.

Most pedig lássuk tevékenységünk fő területét: a felolvasó üléseket. Társaságunk az elmúlt évben 51 felolvasó ülést rendezett, ebből 37-et a budapesti szakosztályok, 14-et pedig vidéki csoportjaink. A Budapesten rendezett felolvasó ülések az egyes szakosztályok között a következőképpen oszlanak meg:

Magyar szakosztály 11 (ebből egy az Irodalomtörténeti Társasággal, egy az MTA I. Osztályával, egy a finnugor szakosztállyal, egy az általános nyelvészeti szakosztállyal és egy az orientalisztikai szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 4 (ebből egy a Néprajzi Társasággal, egy a magyar, egy az orientalisztikai szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 1. — Germanisztikai-romanisztikai szakosztály 2. — Orientalisztikai szakosztály 7 (ebből egy a magyar és finnugor szakosztállyal közösen). — Általános nyelvészeti szakosztály 10 (ebből egy az MTA I. Osztályával, egy a magyar szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 5.

Ismételten hangsúlyozni szeretném, hogy csak helyeselhető a felolvasó üléseknek, vitáknak ez a viszonylag nagy száma. Miért? Azért, mert Társaságunk elsősorban ezek révén kapcsolódik be a nyelvtudomány egyes ágainak szervezésébe, sőt — bizonyos fókig — az irányításába. Rendszerint a mi üléseinken kapnak hangot először az éppen jelentkező új irányok, az új módszerek, az új eredmények, ötletek, a külföldi tapasztalatok stb. Sok „befutott” nyelvészünk is — különösen ha valamilyen szerinte is vitatható kérdésről értekezik — nyugodtabban adja le cikkét a Magyar Nyelvnek vagy más folyóiratnak, ha az illetékes szakosztály megvitatta. A fiatalabb, kezdő nyelvészeknek meg egyenesen tanulóiskolájuk, illetőleg tanulóiskolájuk lehet. A felolvasó ülésen való szereplés fellépésre készítet, bátorságot ad, fejleszti a vitakészséget, s a kezdeti, nagyon is fontos lépést jelenti ahhoz, hogy ki-ki megjelentethesse első tudományos cikkét.

Mindezt s most már üléseink tematikáját is figyelembe véve mit mutat a fenti statisztika? Igen öröndetes, hogy vezető szakosztályunk, a magyar szakosztály a korábbi évekkel szemben mind a felolvasó ülések számát, mind azok változatosságát s eredményességét illetően elfoglalta az első helyet. Ezúttal csak az „Átvitt vagy képes jelentés?”, „A stílusminősítés rendszerének kialakítása szótárainkban” és „A magyar nyelvstatisztika eddigi eredményei, módszerei és tennivalói” című előadások sokrétű és hasznos vitáira utalnék. — Másik alapító szakosztályunk, a finnugor szakosztály ugyancsak öröndetesen emelte felolvasó üléseinek számát.

Csak helyeselhetően továbbra is igen élénk tagságunk körében az érdeklődés általános nyelvészeti kérdések iránt. Ezt mutatja az általános nyelvészeti szakosztály

érdekes, változatos tematikájú 10 rendezvénye. — Külön dicséret illeti az orientalisztikai szakosztályt, amely előre meghatározott program szerint, e szakterülethez képest mindig nagyszámú hallgatóság előtt rendezte meg előadásait. Hasonlókat állapíthatunk meg a nyelvoktatási szakosztály munkájáról is. Az idén már — helyesen — az üléseknek több mint fele az anyanyelv oktatásának legidősebb kérdéseivel foglalkozott.

Keveselljük viszont, hogy a germanisztikai-romanisztikai szakosztály csak 2, a szlavisztikai meg csupán 1 felolvasó ülést szervezett. Úgy gondoljuk, különösen az utóbbi nagymúltú szakosztályunkat kell a jövőben vezetőségünknek sokkal nagyobb mértékben támogatnia, hogy méltó helyét elfoglalhassa szakosztályaink között. Talán az egyetemi szláv tanszékeken dolgozó fiatalokat kellene valamilyen módon munkánkba bevonni, ezzel is segítve őket, hogy elindulhassanak tudományos pályájukon.

A választmány határozata értelmében ebben az évben jelenléti íveket fektetünk fel. A rendezvényeink látogatottságáról így kapott kép nem rossz, de lehetne jobb is. Az egy-egy szakosztály által rendezett ülésen átlag 20–40, a többi szakosztállyal vagy más társasággal közösen rendezett üléseinken 40–100 résztvevő jelent meg. Sajnos, néhány rendezvényünkön 10–20 között mozgott a megjelentek száma. Tehát e tekintetben is akad tennivaló. Összes rendezvényeinken, beleértve vidéki csoportjaink üléseit is, megközelítően 2000-en vettek részt. Érdekes volna majd a jövőben felmérni a látogatóknak foglalkozás, érdeklődési kör szerinti megoszlását is.

Vidéki csoportjaink közül a szegedi és a debreceni 4–4 felolvasó ülést tartott jobbra külföldi, illetőleg más, vidéki vagy budapesti előadóval. Pécsen ezúttal is több, pontosan 6 előadás hangzott el, ottani előadókkal s főként a nyelvművelés, a nyelvjáráskutatás és a nyelvelmélet témaköréből. Csak dicsérendő, hogy pécsi tagtársaink továbbra is napi kétórás közönségszolgálatot tartanak nyelvművelő és helyesírási kérdésekről. Egyébként vidéki csoportjainkkal való kapcsolatunk javult — a jubileumi közgyűlésre és mostani közgyűlésünkre ugyanis meghívtuk e csoportok elnökeit —, de még mindig nem kielégítő. A jövőben foglalkoznunk kell a további lehetőségekkel.

Az elmúlt évben is több külföldi vendégelőadót üdvözölhettünk körünkben. Mindenekelőtt meg kell említenünk Sebeok Tamás és Robert Austerlitz professzorokat, akik azért is kedvesek számunkra, mert olyan sokat tettek és tesznek az Egyesült Államokban a magyar és finnugor nyelvészet fellendítéséért. Sebeok professzor az MTA I. Osztályával közösen rendezett ülésünkön „Zoosemiotica”, a finnugor szakosztály ülésén „Egy cseremiszi varázsigé elemzése” címen tartott igen érdekes és tanulságos előadást. Ezenkívül szegedi csoportunkban az egyesült államokbeli nyelvész-képzésről, Debrecenben pedig a bloomingtoni egyetemen folyó nyelvészeti kutatásokról beszélt. Austerlitz professzor a finnugor szakosztály ülésén „A hangok megoszlása a finnben” címen mondta el sok vitát kiváltó, hasznos előadását. Vendégként üdvözölhettük Schlahter, göttingai professzort is. Az MTA I. Osztályával közösen rendezett ülésen „Zur Funktion der aktionellen Verben im Ungarischen”, Debrecenben pedig „Zur Vorgeschichte der frequentativen Funktionen im Ungarischen” címen tartott előadást. Ezenkívül Klimeš pozsonyi kollégánk a nyelvoktatási szakosztály keretében az idegen nyelvek oktatásának, Melcsuk kandidátus meg debreceni csoportunkban az általános nyelvészet kérdéseiről adott elő. Végül Kargren professzor Szegeden „Reihenfolgenfragen in der Linguistik” címen mondta el előadását.

Társaságunk tevékenységének másik területe: a kiadványok megjelentetése. Örömmel jelenthetem, hogy — elsősorban dr. Török Zoltánné körültekintő és ügyes gazdálkodása következtében — növelni tudtuk és tudjuk kiadványaink számát. Az elmúlt időszakban megjelent 108. számként SCHRAM FERENCNEK „1790–1819. közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai” és 109. számként VÉGH JÓZSEFNEK „Nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések” című munkája. A nyomdában van DEME LÁSZLÓ-

nak a helyesírási rendszerünk logikájával és a Kazinczy-emlékversennyel foglalkozó két dolgozata, továbbá KOVALOVSKY MIKLÓSNak „Egy Ady-vers világa” című értekezése, és a közeljövőben nyomdába adjuk VÁRKONYI IMRÉNEK a büssüi ő-zéssel foglalkozó tanulmányát, amelyet Somogy megye támogatásával jelentetünk meg. A jövő naptári év elején szándékozunk nyomdába küldeni HUTTERER MIKLÓS szerkesztésében egy cigány nyelvtant. Társaságunk folyóiratáról csak a szokásost mondhatjuk: gazdag tartalommal, mintaszerű szerkesztésben jelent meg az elmúlt idő alatt is.

Társaságunk életének egyéb mozzanatairól a következőkben számolok be. Tisztikarunkban történt bizonyos változás. A Beke Ödön elhúnytával megüresedett alelnöki tisztségre a választmány F o k o s D á v i d tagtársunkat kérte fel. Ezenkívül a nyelvoktatási szakosztályban az anyanyelv tanításának méltó képviselője érdekében egy második titkári tisztséget is szerveztünk, s ennek ellátására a választmány S z e n d e A l a d á r tagtársunkat jelölte. Reméljük, hogy a tisztelt Közgyűlés a választmány ezen intézkedéseit jóváhagyja. A választmány egyébként két ülést tartott. Az utóbbin elhatározta, hogy más társaságokhoz hasonlóan 1966-tól 15-től 50 Ft-ig terjedő, szabadon választható összegben szabja meg a tagdíjakat. A hallgatók tagdíja természetesen 5 Ft marad. Ehhez is kérem a Közgyűlés hozzájárulását. Itt jegyzem meg, hogy az UNESCO támogatásával működő „Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes” nevű nemzetközi szervezetbe való felvételünket — rajtunk kívül álló okokból — még nem sikerült elintézni. Az ügy folyamatban van.

Megemlítem még, hogy amint a Közgyűlés résztvevői bizonyára emlékeznek rá, Társaságunk jubileumi közgyűléssel ünnepelte meg megalapításának 60. évfordulóját. Ezen ünnepi ülésünkön B á r c z i G é z a akadémikus méltatta a Társaság elmúlt 60 évét, majd T a m á s L a j o s, a germanisztikai-romanisztikai szakosztály elnöke tartotta meg „A román nyelv magyar jövevényszavainak feldolgozásáról” című előadását. Ezután elnökünk emléklapot nyújtott át alapító és legrégibb tagjainak. — A finnugor szakosztály december 8-i ülésén köszöntöttük F o k o s D á v i d alelnökünket 80. születésnapja alkalmából. Ezúttal is további jó egészséget és az eddigiekhez hasonló töretlen munkakedvet kívánunk neki.

Ebben az évben nagy veszteség érte Társaságunkat. Tragikus hirtelenséggel eltávozott tőlünk K n i e z s a I s t v á n tagtársunk, aki nemcsak hogy többször töltött be vezető tisztségeket Társaságunkban, hanem — az ő tudós nemzedékét véve figyelembe — leglelkesebb előadónk is volt. Rajta kívül elvesztettük még B ó k a L á s z l ó t — aki úgy volt kiváló irodalmár, hogy a nyelvészetben, különösen a stilisztikában is maradandót alkotott —, továbbá G a á l L á s z l ó és R e x a D e z s ő tagtársainkat. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

Taglétszámunk jelenleg 517 fő, az elmúlt évben új tagként belépett hozzánk 14 fő, viszont a tagdíjrevízió során töröltünk tagjaink közül 24 főt.

Jelentésemet azzal zárom, hogy felhívom kedves tagtársainkat, tegyenek meg mindent a jövő évben is az egri kiejtési konferencia és egész munkánk sikeréért.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

A közgyűlés a titkár beszámoló jelentését elfogadta.

3. Ezután K e l e m e n J ó z s e f pénztáros a közgyűlés elé terjesztette beszámolóját a Társaság múlt évi pénzforgalmáról és a jövő évi költségvetési tervezetről. Tisztelt Társaság!

A Társaság 1964. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) K i a d á s o k:

01 rovat: Állományba tartozók bére	20 903,50 Ft
„ Pótlék	2 090,40 „

02 rovat:	Állományon kívüliek bére	2 487,60 Ft
03 „	Miniszteri jutalmazási alap stb.	1 830,— „
	Jutalom, segély	2 110,— „
	Kiküldetés	694,— „
04 „	Társadalmi juttatás	500,— „
05 „	Működési kiadás	2 346,73 „
06 „	Postaköltség	2 886,11 „
	Társadalombiztosítási járulék	2 968,60 „
	Egyéb szolgáltatás	22 415,90 „
	Összesen	61 232,84 Ft

B) Bevételek:

Maradvány az 1963. évről	14 296,62 Ft
Működési bevétel	18 283,94 „
Költségvetési támogatás	29 670,— „
Összesen	62 250,56 Ft

Előző évi maradvány és bevétel	62 250,56 Ft
Kiadás	61 232,84 „
Összesen	1.017,72 Ft

Ebből függőszámla	960,30 Ft
MNB számlán	45,29 „
Házipénztárban	12,13 „

Maradvány összesen 57,42 Ft

A 01 rovaton jelentkező összegből fizettük dr. Török Zoltánné gazdasági vezető illetményét, illetőleg korpótlékát.

A 02 rovat terhére számoltuk el Mikesy Álmós alkalmi munkadíját a Magyar Nyelvvel kapcsolatos adminisztrációs, illetőleg kézbesítési munkákért, ennek a rovatnak a terhére fizettük ki a takarítás, a könyvszekrény átrakásnak költségeit, a jubileumi kisegítők díjazását, továbbá a debreceni csoportunk alkalmi (gépelési) munkáját.

A 03 rovaton számoltuk el dr. Török Zoltánné 25 éves szolgálati jubileumi jutalmát, ezt az Akadémiától póthitelként megkaptuk. Itt számoltuk el továbbá a nyelv-járáskutatási pályadíjat, kiküldetési díjakat, valamint a jubileumi közgyűléssel kapcsolatos személyi kiadásokat.

A 04 rovat az étkezési hozzájárulást, illetőleg közlekedési költségeket foglalja magában.

A 05 rovaton számoltuk el Társaságunk két tagjának (Beke Ödön, Bóka László) temetési koszorúját, valamint a nyomdai úton előállított jubileumi meghívók, illetőleg levélpapír és boríték költségeit.

A 06 rovat kiadásait terheli a postaköltségen és társadalombiztosítási járulékon kívül

1. a Kara-féle lenyomat	415,— Ft
2. a 108. sz. kiadvány lektorálásáért fizetett	341,40 „
3. a 107. sz. kiadvány költsége	12 487,— „
4. a 108. sz. kiadványra átutalt	8 800,— „

továbbá a közlekedési költség.

1965. évi költségvetésünk végösszegének tervezése eredetileg 57 000 Ft-ot tett ki. Az MTA I. Osztályának átirata szerint a központi takarékosági intézkedések következtében a Társaság részére biztosított támogatási keret is csökkent. Ezért a Társaság jóváhagyott költségvetési alapokmánya az 1965. évre 52 200 Ft. Ennek részletezése a következő:

A) Kiadások:

01 rovat:	Állományba tartozók bére	23 000,— Ft
02 „	Egyéb bérek	2 000,— „
03 „	Állományba tartozók jutalma	200,— Ft
	Segély	100,— „
	Kiküldetés	1 000,— „
	Egyéb személyi kiadások	400,— „
	Reprezentáció	300,— „ 2 000,— „
04 „	Társadalmi juttatás	500,— „
05 „	Működési kiadás	2 000,— „
06 „	Szállítás	200,— Ft
	Posta	2 500,— „
	SzTK járulék	2 400,— „
	Egyéb szolgáltatás	17 600,— „ 22 700,— „
		52 200,— Ft

B) Bevételek:

Működési bevétel.....	16 000,— Ft
Költségvetési támogatás	36 200,— „
Összesen	52 200,— Ft

Az 1965. évben kiegyenlítettük a SCHRAM-féle (108. sz.) és a VÉGH-féle (109. sz.) kiadványaink még fennmaradó összegét az Akadémiai Kiadónál, ez kerekén 8000 Ft.

A következő kiadványaink nyomdában vannak:

DEME LÁSZLÓ, Helyesírási rendszerünk logikája cca 2 000 Ft

KOVALOVSKY MIKLÓS, Egy Ady-vers világa „ 25 000 „

DEME LÁSZLÓ, A Kazinczy-émlékverseny „ 5 000 „

Társaságunk 1964. októberi választmányja tárgyalta VÁRKONYI IMRE A büssüi ö-ző nyelvjárásról írott munkájának kiadási tervét. A Somogy megyei tanács a kiadványhoz 40 000 Ft-ot ajánlott fel. Társaságunk 2500 Ft-tal járul hozzá a kiadási költségekhez. A munka lektorálása megtörtént, jelenleg a szerzőnél van. A Somogy megyei tanács a 40 000 Ft-ot átutalta, ebből a lektornak járó összeget kifizettük.

4. Tompáné Lovas Rózsa a számvizsgáló bizottság jelentését olvasta fel ezután. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a számvizsgáló bizottság jelentését elfogadta.

5. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 11 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották.

6. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége az 1966. évi közgyűlésig:

Elnök: Bárczi Géza. — Alelnökök: Fokos Dávid, Németh Gyula. — Főtitkár: Telegdi Zsigmond. — Titkár: Szathmári István. — Jegyző: Berrár Jolán. — Pénztáros: Kelemen József. — Ellenőr: Balázs János. — Szakosztályelnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Lakó György (finnugor), Kiss Lajos (szlavisztika), Tamás Lajos (germanisztika)

és romanisztika), Czeglédy Károly (orientalisztika), Fónagy Iván (általános nyelvészet és fonetika), Babos Ernő (nyelvoktatás). — Szakosztálytitkárok (az előbbi sorrendben): Rácz Endre, Sz. Kispál Magdolna, Péter Mihály, Hutterer Miklós, Lőrincz László, Antal László, Kosaras István (idegen nyelvek oktatása), Szende Aladár (a magyar nyelv oktatása). — A vidéki csoportok elnökei: Kálmán Béla (Debrecen), Nyíri Antal (Szeged), Temesi Mihály (Pécs). — A számvizsgáló bizottság tagjai: Csongor Barnabás, T. Lovas Rózsa, Tarnóczy Tamás. — Választmányi tagok: D. Bartha Katalin, Bencédy József, Benkő Loránd, Bereczki Gábor, Erdődi József, Fábíán Pál, Fekete Lajos, Hadrovics László, Imre Samu, Juhász József, Károly Sándor, Kázmér Miklós, Király Péter, Koválovsky Miklós, Ligeti Lajos, Mollay Károly, Nagy J. Béla, O. Nagy Gábor, Ország László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, N. Sebestyén Irén, Sipos István, Sulán Béla, Szemere Gyula, Szépe György, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

LEVÉLSZEKRÉNY

Bokor Miklósné Bedros Valéria tanárnőnek. Családja — köszönet az adatokért! — a XVIII. század közepétől mutatható ki Bernecén: 1757: *Bedrus* Borbála, 1777: *Bedros* Mária, 1783: *Bedrus* András, 1787: *Bedruzs* András, 1788: *Bedrus* András, 1790/91: *Bedros* György (a születési anyakönyvből). A továbbiakban a mai napig *Bedros* és *Bedrus* alakok — ugyanazon családon belül is — váltakozva előfordulnak. A szomszédos Kemenére is átszármaztak.

Leánykori vezetékeve egy érdekes hangátvetés eredménye. Amikor Árpád fiam beszélni tanult, mintegy öt éves koráig következetesen úgy oldotta meg a szóeleji mássalhangzó-torlódás problémáját, hogy a likvidát a következő szótag elejére helyezte. Volt Pilisborosjenőn a szomszédságunkban egy *Plútó* nevű kutya: ő *Pulló*-nak hívta. A krétát *kéllá*-nak mondta. Természetesen nagyon szeretett locsolni, és a tömlőt „Add ide a *saglot!*” felszólítással óhajtotta átvenni (itt a *salgot* tárgyeset is előfordult). A *próbálni* nála természetesen *póbrálni* volt. Stb. Ugyanezen, de fordított irányú metatézis mutatkozik a moldvai román *Pangrati* > *Prangati* 'Pongrác' fejlődésében (CONSTANTINESCU, Diet. onom. 125). — A *Bedros* név ugyanis szerintem egy szlovák **Bridoš* név magyarrá vált alakja, amely a *brid'* 'piszok, mocok' szóból való képzés, és a *bridiak*, *bridnik*, (nőről) *bridnica*, *bridoška* származékok testvére (HVOZDIK, VALLÓ: Nyr. XXXIII, 561). A *bridos* megvan a rozsnyói és kassai magyar tájnyelvben (EtSz. I, 537, KNEZSA, SzJsz. 109). Az *i* helyett álló *ë* ritka ugyan a Börzsöny vidékén, de előfordul: Tolmácson *ëgën* 'igen', Patakon *ëtt* 'itt' (TÖRÖK GÁBOR: NytudÉrt. 45. sz. 53).

Bihari Józsefnek, Eger. A következő számban megjelenő érdekes szófejtése okán közlöm a *jampec* szó latin képzőjű *jampetikus* származékát. Ezt az alakot magam is csak a Magyarország című hetilapból ismerem; ha a fogalom előkerül, *jampecos*-t, *jampeces*-t vagy *jampis*-t mondunk helyette. Nyilván az *arisztokratikus*, *parasztikus* mintájára képződött. Bertalan Imre „Riport helyett” című cikkében: „A kirakat előtt most is akkora az emberkaréj, hogy csak a járdán kívül lehetett tőle közlekedni. A karéj magja ezúttal egy erősen *jampetikus* külsejű, de tagadhatatlanul jóképű, szénfekete fiatalember” (Magyarország 1957. április 17. 3. l.).

MIKESY SÁNDOR

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSÉBET: Mondattani problémák a XVI. században	323
BAKOS JÓZSEF: Comenius magyar származásáról, — a <i>Szeges</i> családnévről	89
BALÁZS JÁNOS: Egy s más az <i>egy</i> -ről 18. — Mennyi idő az <i>idő</i> ?	404
BALOGH LAJOS: Egy készülő somogyi regionális nyelvatlaszról	491
BÁRCZI GÉZA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve 4. — Kniezsa István 1898—1965. 129. — A tárgyrág eredetének kérdéséhez	276
BENKŐ LORÁND: A <i>borzas</i> és családja	398
BERRÁR JOLÁN: Calepinus: <i>illendő</i> — <i>tartozó</i> — <i>néző</i>	458
BÜKY BÉLA: Nagy Idai András Calepinus-szótára	63
DEME LÁSZLÓ: Áttagolás és bontás a funkcionális parole-vizsgálatban 170. — Hol halnak meg a méhek?	247
DOMOKOS PÉTER: A Csíksomlyói Magyar Prefációk	436
ERDŐS KÁROLY: <i>Károli</i> vagy <i>Károlyi</i> Gáspár?	209
FABRICIUS-KOVÁCS FERENC: Fagyal 23. — Finnugrisztikai folyóiratok (1964.)	249
FEHÉRTÓI KATALIN: Az Árpád-kori ragadványnevekről	419
FUTAKY ISTVÁN: Történeti hangsúly a felsőőri nyelvjárásban	505
FÜLÖP ILONA: A <i>pedig</i> XVI. századi alakváltozataihoz és nyelvjárási megoszlásukhoz	54
GREGOR FERENC: Szlovák elemek Majoros Ádám krónikájában	448
HADROVICS LÁSZLÓ: Szótörténeti adalékok	482
S. HÁMORI ANTÓNIA: Cirkusz 460. — Buklé	462
HORPÁCSI ILLÉS: A <i>kégy</i> -ből származó kötőszó és rag 48. — Danol	341
HORVÁTH MÁRIA: <i>Ostrom</i> szavunk történetéhez	28
R. HUTÁS MAGDOLNA: Az ikés igék ragozása Dugonics András nyelvében	326
IMRE SAMU: Véghely Dezső és a Szabács Viadala 58. — A szótagzáró <i>l</i> a felsőőri nyelvjárásban	368
INCZEFI GÉZA: A földrajzi nevek differenciálódásáról	75
KÁLMÁN BÉLA: Húsz esztendő 1. — A 2. személy <i>-d</i> ragja 165. — Egyek 343. — Furta 343. — Váncsod 344. — A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása	385
KÁZMÉR MIKLÓS: Helynévazonosítások egy új forrás adataival	338
KESZLER BORBÁLA: Sylvester-másolat a XVI. század közepéről	367
KIRÁLY LAJOS: Egy készülő somogyi regionális nyelvatlaszról	491
KISS JENŐ: Mál — hasmál	210
KISS LAJOS: Cselák 92. — Lett 92. — Litván 92. — Új általános szláv etimológiai szótár 121. — Csiba 211. — Csicsóka 212. — Zajda 214. — Szótörténeti ada- lékok	482
KNIEZSA ISTVÁN: <i>Csap</i> és <i>csapláros</i>	132
KOLLÁNYI TERÉZ: Az <i>ami</i> az <i>amely</i> helyén	200
KÓSA LÁSZLÓ: Adatok a <i>-fa</i> , <i>-fala</i> , <i>-falva</i> utótagú helynevek történetéhez	340

KUBÍNYI LÁSZLÓ: Adalékok a régi Zala megye történeti földrajzához és földrajzi neveinek történetéhez.....	412
KUNSZERY GYULA: Hókusz-pókusz.....	218
LÁZI ILONA: Tanya.....	219
LIGETI LAJOS: Kniezsa István. 1898—1965. 129. — Bilincsek, bilincs.....	281
LOVÁNYI GYULA: Porcellán.....	93
T. LOVAS RÓZSA: Bóka László. 1910—1964.....	254
LŐRINCZ JENŐ: Cikola.....	345
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXI. közgyűlése.....	505
MELCSUK IGOR: A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről.....	264
MIKESY SÁNDOR: Fáró 219. — Rokszin 256. — Csobot 346. — Egy hajdani foglalkozás tulajdonnévi emléke 347. — A <i>Törő</i> vezetéknevéről 464. — Grizeldisz 465. — Bedros. Jampetikus 512. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi közgyűlése megalapításának hatvanadik évfordulója alkalmából 3. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből.....	125, 378
MIKOLA TIBOR: A szóhasadás kérdéséhez.....	35
MOÓR ELEMÉR: Hara 94. — A paszkoncától a ruháig 142. — Nyoszolya; nyoszolyó- (asszony), -(leány) 466. — Szuszék.....	468
O. NAGY GÁBOR: A lexémák funkciója és a rokonértelműség.....	312
NAGY J. BÉLA: Nem igaz, hogy az az, az csak gaz.....	352
NAGY JENŐ: Farazia, fereschi.....	94
PAIS DEZSŐ: Fettich Nándornak az „apagyilkos” Árpád fejedelem dolgában 255. — Tündér 289. — <i>Pamlény</i> : <i>malom</i> ? — és az <i>mn</i> > <i>ml</i> hangváltozás.....	455
PAPP FERENC: A Magyar Szóvégmutato Szótár és a vele kapcsolatos munkálatok.....	187
PROHÁSZKA JÁNOS: A lacikonyha mivoltának és nevének kérdéséhez 96. — Egy elfelejtett költő nyelvművelő cikke 234. — A <i>vetrece</i> ételnév értelmezéséhez.....	470
REUTER CAMILLO: <i>Tölgy</i> és <i>haraszt</i> 80. — Bejegyzések egy „Kisded Szó-Tár”-ból 103. — Ájbá, Baraba.....	348
RITOÓK ZSIGMOND: A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1832 és 1954 között.....	224
SÁMSON EDGÁR: Lehet-e finnugor szó az <i>evez</i> ?.....	152
SAUVAGEOT, AURÉLIEN: Térmegjelölés, idő, aszpektus.....	257
SCHIEBER SÁNDOR: A barátom barátja: barátom... 221. — Királyfia Kis Miklós.....	256
SCHÜTZ ÖDÖN: Ordas.....	100
SIMA FERENC: A <i>kecmereg</i> és rokonsága.....	305
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutato.....	513
SZABÓ T. ATTILA: Két 1594-i szilágysomlyói összeírás szótörténeti adalékai 108, 237, 355. — Az OklSz. egy szándéktalanul félrevezető keltezéséhez.....	120
SZÁNTÓ ÉVA: Szovjet nyelvészek a nyelvről.....	374
SZATHMÁRI ISTVÁN: Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása.....	428
SZILÁGYI FERENC: Az <i>-atag</i> , <i>-eteg</i> képzős melléknevek mint ragtalan határozók.....	41
TAMÁS LAJOS: A román nyelv magyar jövevényszavainak feldolgozásáról.....	12
TOMPA JÓZSEF: Halmaz 349. — Szomj.....	472
Z. VÁNDOR ANNA: Góré.....	222
VELCSOV MÁRTONNÉ: Testrésznevekből alakult mértékneveink története.....	298
VÉRTES O. ANDRÁS: Misztótfalusi Kis Miklós a magyar denazalizációról 91. — Hírhedt.....	222
ZSOLDOS JENŐ: Szótörténeti adalékok.....	363, 473
Kisebb közlemények.....	89, 209, 338, 455
Szó- és szólásmagyarázatok.....	92, 210, 341, 460

Nyelvművelés	224, 352
Nyelvtörténeti adatok	103, 237, 355, 473
Nyelvjárások	247, 368, 491
Szemle	121, 249
Különfélék	254, 374
Társasági ügyek	125, 378, 505
Levélszekrény	255, 512

A borítékon: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Nyelvtudományi Értekezések kapható számai. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve HADROVICS LÁSZLÓ—KISS LAJOS „Szótörténeti adalékok” (482—91), KÁZMÉR MIKLÓS „Helynévazonosítások egy új forrás adataival” (338—9), REUTER CAMILLO „Bejegyzések egy »Kisded Szó-Tár«-ból” (103—8), SZABÓ T. ATTILA „Két 1594-i szilágysomlyói összeírás szótörténeti adalékai” (108—20, 237—47, 355—63) és ZSOLDOS JENŐ „Szótörténeti adalékok” (363—7, 473—82) című cikkének anyaga.

a 'partikula' 259
 a barátom barátja: barátom... 221 k.
 ad 120 k.
 addig 39 kk.
 ágy 466 k.
 ágyúpor 464
 Ajba 348 k.
 akar 120 k.
 alaktan | alanyi és tárgy ragozás 276 kk., fgr. számnevek töve 19, határozószók fejlődése 38, ikos igék ragozása 326 kk., a magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítése 264 kk., mutató névmás 324 k., névmási tő 18 k., ragtalan melléknévek határozói funkcióban 41 kk., személynévmás 165 kk., v- tövű szavak 162
alătău (román) 13
 alkalmas 447
 állatúzó szavak 212
 amely 200 kk.
 ami 200 kk.
 Antályosföldre 413
 annyi 37
 Aracsá 413
 arasz 299
apnı (abház) 274
aşlag (román) 13
 aszpektus 257 kk.
 a tergo 187 kk.
 átírás | görög szavak ~a 224 kk.

átlagolás 170 kk.
ayuşitã (román) 13
 avagy 22
 az 120 k., 352 kk.
 Babócsa 139
bajtu (arab) 274
 Baraba 348 k.
 Baróti Szabó Dávid „Kisded Szó-Tár”-a 103 kk.
 Bedros 512
 bérzég 398 kk.
 bérzen 398 kk.
 bérzénkédik 398 kk.
 bibó 214
bilăcăk (török) 286
bilăk (török) 282 kk.
bilăzük (török) 283 k.
 bilines 281 kk.
bilisiug ~ *bilifüg* (mongol) 284
bilizük (török) 285
birşoit (román) 13
 blanul 450
 Bóka László 254 k.
 bontás 170 kk.
 borz 398 kk.
 borzad 398 kk.
 borzalom 398 kk.
 borzas 398 kk.
 borzaszt 398 kk.
 borzol 398 kk.
 borzong(at) 398 k.
Bouclé (német) 462 k.
 bozontos 402
 bozót 402
Böhmák (német) 92
brid' (szlovák) 512
buccula (francia) 463
 buklé 462 k.

Calepinus-szótár 63 kk.
čap (szláv) 132 kk.
čăbăt (perzsa) 346 k.
ceahlau (román) 15
 Cégény 139
čep (szláv) 132 kk.
ceppo (olasz) 133
Chamazgethe 413
Chekeytova 413
chezas (román) 13
chintal (román) 13
chirit (román) 15
 cikó 345
 Cikola 345 k.
ciohotă (román) 15
ciorobor (román) 15
cippus (latin) 141
 cirkusz 460 kk.
 Comenius 89 kk.
čop (szláv) 132 kk.
cotroci (román) 15
 Cumpe 414
 Cupan(o) 414
 csalán 142
 csap 132 kk.
 csapláros 132 kk.
 Csátár 413 k.
 cselák 92
 cselló 140
 csepű 142
 Csiba 211 k.
 csibe 212
 csicsóka 212 kk.
 Csíksomlyói Magyar Preficiók 436 kk.
 csillye 139 k.
 Csobot 346 k.
 Csobotány 347
 csölle 139 k.

dal 341
 Dál 78 k.
 dalol 342
 danol 341 kk.
 denazalizáció 91
 dézsma 13
dijmā (román) 13
 dolog 206 k., 367
 dong 341
 dőf 396
 Dugonics András 326 kk.
 eddig 37 kk.
 egy 18 kk.
 Egyek 343
 egyiptomi 220
 egymásután 505
 elé 406
 Elementa Lingvae Hvn-
 garicae 428 kk.
 ellaposodás törvénye 179
 elő 406
 ennyi 37
 Ér 79
 eszik 159 k.
 eszten ez 406 k.
 esztendő 406
 év 159
 evez 152 kk.
 ezkédig 48
 -fa, -fala, -falva utótagú
 helynevek 340 k.
fāga (román) 17
 fagyal 23 kk.
 fahamu 103
 falu 35
 fáraó 219 kk.
faraschi (szász) 95 k.
farazia 94 kk.
 Fáró 219 kk.
fereschi (szász) 95 k.
 fészék 169
fiácăr (román) 15
 firis 96
 f(i)riskó 96
foișor (román) 14
 folyóirat | finnugrisztikai
 ~ok 249 kk.
 fonéma 264 kk.
 Fortunátus 344
 földrajzi nevek differen-
 ciálódása 75 kk.
 főző 348
 francia 92
 freckál 450
 friss 30
 funkcionális parole-vizs-
 gálat 170 kk.
 Furta 343 k.
 fül 156
garant (román) 13
 gerázik 157 k.
 gereben 145
 göré 222

görög szavak átírása 224
 kk.
 Grizeldisz 465 k.
 guzsaly 147 kk.
 hal 247 kk.
 halmaz 349 kk.
 hangfestő szavak 401 kk.
 hangok és hangváltozá-
 sok | szóvégi *á, é* 36,
 szóbelseji *b* 398, vogul
β 159, idegen nyelvi
 szókezdő *c* 139, *c* >
cs- 138, *d* 398, *δ* > *l*
 389 k., *e* 157, *f* 396,
γ 394 k., vogul *γ* 159,
h 397, *χ* 395, *ζ* 397,
i > *ē* 343, *j* 397, *k* > *g*
 311, **k* ~ *γ* 159 kk.,
k > *χ* 391 k., *l* 368 kk.,
ly > *j* 396 k., mgh.
 szókezdő ~ fgr. *s* 153
 k., *m* > *w* 391 k., *mn* >
ml 455 kk., *η* > *ηk*.
 390, *p* > *f* 391, *p, t, k*
 49 k., *p* > *w* 392, *pf*
 136, *r* > *l* 311, *s* > *ś*
 169, *str* 29, **t* > *d* > *z*
 37 kk., *t-sz* 139, *t* > *z*
 391 k., fgr. *t* ~ magyar
z 163, *u* > *o* 31 kk., *v*
 158 k., *vi* > *ü* 36,
w > *v* 396, *z* > *cs* 138,
ζ 398, a fgr. alapnyelv
 mássalhangzó-rendsze-
 re 386 k., fokváltako-
 zás 159, hangátvetés
 512, hangtorlódás 28
 kk., kötőhang 264 kk.,
 Kövesdi grammatikája
 432 k., magyar mással-
 hangzó-rendszer 385
 kk., többeli magánhang-
 zók 156 k., zöngés-
 zöngétlen korreláció
 386 kk.
 hangsúly | történeti ~ a
 felsőőri nyelvjárásban
 505
 hangulatfestő szavak 305
 kk.
 hangutánzó szavak 305
 kk., 341 kk.
 hara(r) 94
 haraszt 80 kk.
 hasmál 210 k.
 hásmálódik 210
 határozószó 38
 ház 264 kk.
 Heltai Krónikája 58 kk.
 helyesírás | Csíksomlyói
 Magyar Prefációk 445
 k., görög szavak át-
 írása 224 kk., Károli

vagy Károlyi 209, Nagy
 Idoi András ~-a 68 k.
 helynév | Cikola Egyek,
 Furta, Váncsod 343 k.,
 -fa, -fala, -falva utó-
 tagú helynevek 340 k.
Herd-asche (német) 102
 Hermanfalva 414
 hírhedt 222 k.
hēt (tlingit) 275
 hókusz-pókusz 218 k.
 homonímia 35
 hosszú 299
 Huluk 414
 Huruath 414
χοηα (tadzsik) 274
i 258 k.
 Iborfa 414
 ide 37 kk.
 idén 408 k.
 idény 412
 idő 403 kk., 447
 időmeggjelölés 257 kk.
ilex (latin) 85 kk.
 illendő 458 k.
 innen 37
 itt 37
 Iván 345
 *Iwáncsud 344
 jampec 512
 jelentéstan | szóhasadás
 35 kk., a tündér és csa-
 ládjának ~a 293 kk.
 Johannes 345
 jövevénytő | 396, szláv
 ~vak 142 kk., szlo-
 vák elemek 448 kk., a
 román nyelv magyar
 ~vai 12 kk.
 kádas 464
 kalap 265
 Károli, Károlyi 209
 kasznya 450 k.
 kec 308
 kece 309 k.
 kecebecce 307
 kecebecél 307
 keceface 307
 keceficél 307
 kecel 308
 kecél 307
 kecmereg 305 kk.
 kéd 48 kk.
 kégy 48 kk.
 kender 142
 *kep (indoeurópai) 134
 kk.
 képzők és képzőszerű je-
 lek | -ák 217, -ár, -ér
 292 k., -atag, -eteg 41
 kk., -ča, -čā, -ja, -jā
 282, -čāk, -čik, -čük
 285, -čeg, -čig, -čüg 285,

-gy 20 kk., *-i 20, j 19
 kk., -fik (-fiq) 282, k
 343, *-k 18 kk., -ka 213,
 l 210, -l gyakorító 341,
 -lik 282, -nyi 299, -ó
 kicsinyítő 213 k., *-t
 névmásképző 39, -ul,
 -ül 46, gyakorító -z 162
 kk., képzők raggává-
 lása 41 kk., képzőszerű
 igevégződések 401 kk.,
 névmásképző 18 kk.,
 kétnyelvűség 388
 kettő 406
 kezes 13
 ki 120 k.
 kita 146
 Kniezsa István 129 kk.
 kóc 146
 kocog 308 k.
 kocorog 310
 kofa 396
 Komjáthy Jenő 234 kk.
 komprimálódás 185
 Koppány 414
 kóró 142
 kotlár 451
 kozsuk 451
 Kölestő 78
 könyv 267
 Kövesdi Pál grammatiká-
 ja 428 kk.
 köz 447
griko (görög) 461 *
 Kumpe 414
kuusama (finn) 23
 küld 40
 laaikonyha 96 kk.
 Lak 415
 lármáz 162
 lehasmál 210
 len 142
 Leng(y)el 415
 lett 92
 Leurenta 415
 lexéma 312 kk.
 litván 92
 Lót 139
 Ludas 79
 Luduger(ius) 415
lbn (szláv) 142 k.
 ma 261 k., 408
 magyal 85 kk.
 Magyar Nyelvtudományi
 Társaság ünnepi köz-
 gyűlése 3 kk.
 Magyar Szóvégműtató
 Szótár 187 kk.
majä (román) 13
 mál 210 k.
 malom 455 kk.
 *marót 139
 mázsa 13

meghal 247 kk.
 mér 157 k.
 mértéknevek 298 kk.
 *metüszüm 393
 Mikócsa 79
 mindaz 206
 minden 205 kk.
 mindenféle 206
 Mindszent 415 k.
 misi 451 k.
 Misztótfalusi Kis Miklós
 91
 mocsolya 144 k.
 mondat | alanyi igerago-
 zás 323 kk., alanyi és
 tárgyas ragozás 276
 kk., ikes ragozás 326
 kk., mellérendelő tag-
 mondatok kapcsolása
 170 kk.
 mondathosszság kohé-
 ziós nyomástörvénye
 184
 morf 264 kk.
 morfológia | a magyar
 főnév birtokos személy-
 ragjainak ~i felépí-
 tése 264 kk.
 morka — morkán 452
 motolla 149 k.
 murulyka 452
 Nagy Idai András 63 kk.
 nanna — nanna — nan-
 na ... 341
 német 139
 Németfalu 416 k.
 néző 459
 névmás | amely, ami 200
 kk.
 névtudomány | Árpád-
 kori ragadványnevek
 419 kk., -fa, -fala, -falva
 utótagú helynevek 340
 k., földrajzi nevek dif-
 ferenciálódása 75 kk.,
 helynévazonosítás 338
 k., testrésznevekből
 alakult mértékneveink
 története 298 kk., Zala
 megye földrajzi nevei
 338 k., 412 kk.
 nóta 341
 nyelv | szovjet nyelvészek
 a ~ról 374 kk.
 nyelvatlasz | somogyi ~
 491 kk.
 nyelvművelés | Csíksomlyói
 Magyar Prefációk 436
 kk., Sylvester-másolat
 367 k.
 nyelvi norma 428 kk.
 nyelvjárás | ó-zés 432,
 somogyi nyelvatlasz

491 kk., szótagzáró l a
 felsőőri ~ban 368 kk.,
 történeti hangsúly a
 felsőőri ~ban 505
 nyelvművelés | ami az
 amely helyén 200 kk.,
 az az használata 352
 kk., Komjáthy Jenő
 ~i cikke 234 kk.
 nyelvtan | Kövesdi Pál
 grammatikája 428 kk.
 nyelvtörténet | szilágy-
 somlyói összeírás szó-
 történeti adalékai 237
 kk., 355 kk., szótörté-
 neti adalékok 473 kk.
 nyetrebik 452
 nyoszolya 466 kk.
 nyoszolyó(asszony), -(le-
 ány) 466 kk.
 oda 37 kk.
 Oklevélszótár 120 k.
 oltalom 120 k.
 olyanféle 206
 omicska 452 k.
 onnan 37
 Onthold 417
 Orbán 417
 Orbán(os)falva 417
 ordas 100 kk.
 Orocha 417
 orsó 142
 ostrom 28 kk.
 Osztró 417 k.
 ott 37
 ő 21
 *ödey (török) 405
 öl 299
 örök 13
 Örvényes 456
 ősz 156
 Pamlény 455 kk.
 Pan — sárdja 418
 párol 150
 parole — nyelvészet 170
 kk.
 paszkonca 143 k.
 pászma 149 k.
 pedig 50 kk.
 pereszlen 147 kk.
pihlaja (finn) 23 kk.
pipä (román) 14
Pommen (szláv) 455 kk.
 pont 266 kk.
 porcellán 93
 portörő 464 k.
potash (angol) 102
potaske (dán) 102
potassa (olasz) 102
potasse (francia) 102
Pottasche (német) 102
pottoska (svéd) 102
 Pous 418

pozdorja 145
 prefáció | Csíksomlyói
 Magyar ~k 436 kk.
 Pulveri 465
 puskapor 464
quercetum (latin) 84
Quercus robur L. (latin)
 80 kk.
 ra 'partikula' 259
 ragok | -ba 349, -ból, -ből
 432 k., jéniszeji-szamo-
 jéd -d 2. személyű sze-
 mélyrag 36, 2. sze-
 mély-d ragja 165 kk.,
 -ik 326 kk., -l 278 k.,
 -nként 52, -ról, -ről 432
 k., -sz 278 k., locativusi
 -t 410, t tárgyrag 276
 kk., -tól, -től 432 k.,
 -val 299, -val, -vel 432
 k., határozóragok 18
 kk., képzők ragga vá-
 lása 41 kk., a magyar
 főnév birtokos személy-
 ragjai 264 kk., sze-
 mélyrag 279 k.
 ragadványnevek | Árpád-
 kori ~ 419 kk.
 ravaasz 159
 reg 37 k.
 reggel 37 k.
repo (finn) 159
 rokonértelműség 312 kk.
 Roksizin 256
 román nyelv magyar jö-
 vénéyszavai 12 kk.
 rostonövények feldolgo-
 zása 142 kk.
 ruha 142 k.
rumah (indonéz) 274
sajda(k) (szláv) 216 kk.
 salétrom 347 k.
 Sárd 418
 Sárszeg 418
Sarusd 418
Saulus de Leurenta 418
 sok 206
 Sölét 347 k.
 Sölétormos 347 kk.
soutaa (finn) 160
 statisztikai módszer 170
 kk.
 stilisztika | ami az amely
 helyén 200 kk.

stormo (olasz) 33 k.
strumlást 28 kk.
strumlottak 28 kk.
 **sturm* (germán) 32 k.
Strw 418
šum (cseremisiz) 160 k.
Sul 418
Sulfalzeg 418 k.
suhtkat (lapp) 160
susolina 453
 Süly 418 k.
 Sylvester-másolat 367 k.
syn- (zürjén) 160
 Szabács Viadala 58 kk.
 szátyva 150
 Szeges 89 kk.
 szegmentálás 264 kk.
 szélességű 299
 Szentlőrinc 79
 szilágyosomlyói összeírás
 108 kk., 237 kk., 355
 kk.
 szinoníma 312
 szittya 92
 szív 156
 szláv jövevényszavak 142
 kk.
 szóhasadás 35 kk.
 szomj 472
 szótár | Calepinus ~ 63
 kk., Magyar Szóvé-
 mutató ~ 187 kk., szin-
 oníma 312 kk., új
 általános etimológiai ~
 121 kk.
 szótártörténet 73
 szóvégműtató | Magyar
 ~szótár 187 kk.
 szuszék 468 kk.
talo (finn) 274
 tanya 219
tappo (germán) 141
 tárgyrag 276 kk.
 tartozó 459
 tegnapi 408
 tél 156
 terméjelölés 257 kk.
tičā (román) 212
 tiló 144
 tilol 142
 Tímár Máté: Majoros
 Ádám krónikája 448
 kk.
 Tinódi Chronikája 59 k.

tist (román) 13
 tiszt 13
 tompor 36
tonja (szláv) 219
 topelyec 453
 torzaborza 402 k.
 torzonborz 402 k.
 töl 83
 tölgy 80 kk.
 Törő 464 k.
 traforeos 453
 tűn 296 k.
tün (török) 297
 tündér 289 kk.
 tündéreskedés 294
 tündéres(kedik) 294
 tündérkedik 294
 tündérlet 294
 tündérség 294
 tündörlik 295 k.
 tünet 295
 tűn(ik) 293 kk.
 tűnődik 295 k.
 tüntet 293 k.
 ujj 298 kk.
uric (román) 13
 üdít 36
 Ügyek 343
vagaš (román) 17
 vagy 22
 valál 120 k.
 valami 206
 Vánecsod 344
 vánkös 467
 variska 453 k.
 Véghely Dezső 58 kk.
 vejsze 157 k.
 Verancsics Névtelenje 59
 vézs 157 k.
 vetrece 470 kk.
 vidít 36 kk.
 víz 36, 39 k.
 **vosu beleül* 393
 Vrban 419
 zajda 214 kk.
zajda (szlovák, morva)
 215 kk.
zajdowy (lengyel) 215 kk.
 Zala megye földrajzi ne-
 vei 338 k., 412 kk.
Zapfen (német) 133
zauđa (kárpát-ukrán)
 215. k.
 yborfa 419)

* A cikkben *κρίκος*, *κίρκος* hiba *κρίκος*, *κίρκος* helyett. — P. D.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (dr. *Török Zoltánné*, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) vagy befizethetők a Társaság 111.253—70. számú csekkszámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Szathmári István titkárnál* igényelhetők (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét dr. *Török Zoltánné* szervező titkár tartja nyilván.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidi Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hendörfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás ígétvelei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszer-tani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. **A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában.** Szerkesztette **Országh László.** 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. **Szótörténeti és szövejtő tanulmányok.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. **Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.** **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. **Alak- és mondattani gyűjtemék.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás ige-képző-rendszere. 1965. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnvei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versitimusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legregibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknévei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Résző: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamoshegyi Sztár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft, kötve 26,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosan egyes régebbi számai.